ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΣΤ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «ΦΕΡΑΙ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ-ΡΗΓΑΣ»
Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΡΗΓΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Δρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ

ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΥΠΕΡΕΙΑ
ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ
ΑΘΗΝΑ 2014
ISBN: 978-960-6733-17-8

Επιμέλεια: Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλος
Μιλτιάδου 3, 14562 Κηφισιά-Αθήνα
www.karaberopoulos.gr

Σελιδοποίηση - Εφαρμογή διορθώσεων: Εθνικό Τυπογραφείο
Εκτύπωση - βιβλιοδεσία: Εθνικό Τυπογραφείο

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ
Μιλτιάδου 3, 14562 Κηφισιά-Αθήνα, τηλ. 210 8011066
www.rhigassociety.gr
e-mail: karamber@otenet.gr

Κεντρική διάθεση των εκδόσεων
της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΜΟΥΛΗ
Γραφεία: Χονδρική-Λιανική
Αθήνα: Αβέρωφ 2 Τ.Κ. 104 33 τηλ.: 2105238959
e-mail: info@stamoulis.gr http://www.stamoulis.gr

ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΣΤ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «ΦΕΡΑΙ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ-ΡΗΓΑΣ»
Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΡΗΓΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Δρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ

Ὑπέρεια,
ὀνομάστηκε ὁ τόμος ἀπὸ τὴν πηγή «Ὑπέρεια Κρήνη» τοῦ Βελεστίνου.

Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς στὴ *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος*, φύλλο 4, «Ἐπιπεδογραφία τῆς Φερᾶς λεγομένης νῦν Βελεστῖνος» σημειώνει «Ὑπερεία Κρήνη λεγομένη Κεφαλόβρυσον», καὶ παραθέτει τὰ ἀποσπάματα:
«Ἐν μέση τη Φεραίων πόλει κρήνη περίφημος ἐστίν, ἥν Ὑπερείαν καλοῦσι. Στράβων, βιβ. Θ΄, φύλ. 439».
«Ὦ γῆ καὶ Φεραί χαῖρε, σύγγονον θ' ὕδωρ, Ὑπερεία Κρήνη, νάμα θεοφιλεστατον. Σοφοκλῆς».

Οι τόμοι *ΥΠΕΡΕΙΑ* των Διεθνών Συνεδρίων
«Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»:

Τόμ. 1, 1990
Τόμ. 2, 1994
Τόμ. 3, 2002
Τόμ. 4, 2006
Τόμ. 5, 2010
Τόμ. 6, 2014

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Τιμητική Επιτροπή ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου 13
Οργανωτική Επιτροπή ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου 14
Πρόλογος 15
Αναλυτικό Πρόγραμμα Διοργάνωσης ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου 17
Κατάλογος Συνέδρων 27
Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Το Χρονικό Διοργάνωσης
του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου 31

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΦΕΡΑΙ

1. Δημήτριος Αγνουσιώτης, Το Βελεστίνο και η ευρύτερη περιοχή κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού 59
2. Καλλιόπη Αλματζή, Ταφικές πρακτικές στην ευρύτερη περιοχή των αρχαίων Φερών κατά τη Μέση Εποχή Χαλκού και την Εποχή Σιδήρου 75
3. Πολυξένη Αραχωβίτη, Ανιχνεύσεις στην ιστορία των αρχαίων Φερών μέσα από τα έργα του αποχετευτικού δικτύου Βελεστίνου 95
4. Ρέα Γεωργίου, Αργυρούλα Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου, Πολυδύναμο Κέντρο Αρχαιολογικού-Ιστορικού Πάρκου Φερών-Βελεστίνου 115
5. Κωνσταντίνος Δημουλάς, Περί της τύχης της οικογένειας Αδμήτου και Αλκήστιδος μετά τον Άδη. (Ψυχοκοινωνικοπολιτική αναζήτηση) 119
6. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Η εμβέλεια των Φερών και οι διεθνείς σχέσεις των Φεραίων κατά την αρχαιότητα 155
7. Δέσποινα Ευσταθίου, Ελληνιστικές οικίες Φερών 163
8. Χαράλαμπος Ιντζεσίλογλου, Ένα αγγείο του εργαστηρίου της Δημητριάδος στην αρχαία πόλη των Φερών 183

9. Ασπασία Ντίνα, Ο Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου Καναλίων 193
10. Βάνα Ορφανού, Αργυρούλα Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου, Πολυξένη Αραχωβίτη, Αρχαιομετρική μελέτη των χαλκούχων πορπών από τον ναό του Θαυλίου Διός στις αρχαίες Φερές: Προκαταρκτικά αποτελέσματα 213
11. Γιάννης Α. Πίκουλας, Από τις Φερές στη Σκοτούσα 223
12. Ιωάννης Πλεμμένος, Από την ευτοπία στην ουτοπία: Οι Φερές της Θεσσαλίας στην Ευρωπαϊκή δραματική παραγωγή (17ος-20ος αι.) 231
13. Ευαγ. Σταμέλου, Τα μεταλλικά αντικείμενα των Αρχαϊκών, Κλασικών και Ελληνιστικών Χρόνων από τις αρχαίες Φερές 245
14. Χαράλαμπος Στεργιούλης, Ένα σχόλιο του Νικηφόρου Γρηγορά (14ος αι.) για τον τύραννο των Φερών Αλέξανδρο 259
15. Slawomir Sprawski, Thessalos, Son of Jason and Medea: Pheraian Myths and local identity 267

ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ

16. π. Γεώργιος Αλεξίου, Άγιοι που επισκέφτηκαν το Βελεστίνο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας 275
17. Μάρκος Βαξεβανόπουλος, Καταγραφή και μελέτη των «Γεωλογικών μνημείων» στην ευρύτερη περιοχή Φερών-Βελεστίνου 293
18. Γεώργιος Βογιατζής, Οι αρχαίες Φερές και το Βελεστίνο σε χάρτες της Θεσσαλίας.. 299
19. Βασιλεία Γιασιράνη-Κυρίτση, Η εμποροπανήγυρη του Βελεστίνου 1885-1935 μέσα από τον τοπικό τύπο 307
20. Νικόλας Δεληγεώργης, Στέργιος Ντόντος (1864-1928) δήμαρχος και πρόεδρος Βελεστίνου από το 1905 μέχρι 1917 323
21. Παναγιώτης Καμηλάκης, Αντώνιος Γρηγοράκης και το Μνημείο του για τη Μάχη του 1897 στο Βελεστίνο 327
22. Βασίλης Κ. Καραμπερόπουλος, Πρόσωπα της περιοχής Βελεστίνου που διακρίθηκαν στην πολιτική, τις επιστήμες και τις επαγγελματικές δραστηριότητες 343
23. Χαρίτων Καρανάσιος, Νέα στοιχεία για τον Φεραίο δάσκαλο Νικόδημο Μαζαρράκη τον Θετταλό βάσει της αλληλογραφίας του 351
24. Κ.-Π. Κατσιαρδάνη-Τζιοβανέττο και συν., Επιδημιολογικές μελέτες σε θέματα υγείας στην περιοχή Βελεστίνου. Μαθησιακές δυσκολίες και χειρία παιδιών/εφήβων, κανονικών Σχολείων περιοχής Βελεστίνου 371
25. Δημήτρης Κωνσταντάρας-Σταθαράς, Μικρασιάτες πρόσφυγες στο διευρυμένο Δήμο Ρήγα Φεραίου 421
26. Λάμπρος Μπόκας, Αναζητήσεις στην ιστορία και ανάδειξη των αξιών του Μαρτυρικού Χωριού Ριζόμυλος 435
27. Γεώργιος Νικολάου, Οικονομία και κοινωνία της περιοχής του σημερινού Δήμου Ρήγα Φεραίου την περίοδο 1854-1881 σύμφωνα με ανέκδοτα γαλλικά προξενικά έγγραφα 443

28. Κύριλλος Νικολάου, Νέα δεδομένα για το Θεσσαλικό ζήτημα την περίοδο της Συνθήκης του Βερολίνου με βάσει ανέκδοτα γαλλικά διπλωματικά έγγραφα..... 455
29. Δημήτρης Στ. Παπαγεωργίου, Στεφανοβίκειο-Λίμνη Κάρλα. Τοπωνύμια..... 467
30. Σταύρος Π. Παπαγεωργίου, Η Εκκλησία του Αγίου Μηνά Βελεστίνου..... 511
31. Απόστολος Παπαθανασίου, Οι Βόρειες Σποράδες, η Εύβοια και η Σκύρος στον Ύστερο Μεσαίωνα. Ιστορική αναδρομή στο χώρο και τον χρόνο (1204-1538).... 547
32. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, Η πολιτιστική και οικονομική δυναμική του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας Βελεστίνου 595
33. Απόστολος Ποντίκας, Κων. Σμολένσκης, ο θρύλος του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 και ήρωας της Μάχης του Βελεστίνου..... 613
34. π. Ιωάννης Συρυγγέλας, Αι Φεραί, το Βελεστίνον εις τα Χρυσόβουλα, οδοιπορικά και εκκλησιαστικά έγγραφα 623
35. Ευθύμιος Ταλάντης, Η Μάχη του Βελεστίνου μέσα από τις στήλες την ημερησίας αθηναϊκής εφημερίδας *ΕΜΠΡΟΣ*..... 629

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΡΗΓΑΣ

36. Αντώνιος Αντωνίου, Η επίδραση του διαφωτισμού στη νεοελληνική σκέψη για τα δημόσια οικονομικά και οι δημοσιονομικές απόψεις του Ρήγα..... 669
37. Λουκάς Αξελός, Η στήριξη τις δικές μας δυνάμεις ως θεμέλιος λίθος της εθνικής στρατηγικής του Ρήγα και όψιμες απόπειρες στρέβλωσης της..... 685
38. Αστέριος Αργυρίου, Τα «πατριωτικά έργα» του Ρήγα Βελεστινλή στο Χρησμολόγιον του Παρπαρίγου. Η ιδεολογική διάσταση του γεγονότος..... 695
39. Χριστίνα Βαμβούρη, Αποτυπώσεις της προσωπικότητας και του έργου του Ρήγα στον επετειακό Τύπο, από τους Βαλκανικούς πολέμους και εντεύθεν..... 709
40. Γιώργος Βλαχάκης, Ρήγας και αρχαία ελληνική φυσική φιλοσοφία: Ένας ζωντανός διάλογος..... 719
41. Γεώργιος Γιώτης, Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας και λογοτεχνίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα 725
42. Ζωή Εξάρχου, Γαλλικές επιδράσεις στο πολιτικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή, καθώς και στα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης..... 743
43. Πάνος Καραγιώργος, Ποίημα του Κοραή που εσφαλμένα αποδόθηκε στον Ρήγα . 753
44. Μαρία Καραθανάση, Τα Συνέδρια και Ημερίδες για τον Ρήγα Βελεστινλή κατά την επέτειο των 200 χρόνων από τον μαρτυρικό του θάνατο..... 767
45. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Ήταν ο Ρήγας Βελεστινλής και μπεκτασής-δερβίσης;..... 803
46. Δημήτρης Ι. Καραμβάλης, Μια προσέγγιση στο Θούριο και Ύμνο Πατριωτικό του Ρήγα..... 807
47. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Οι χάρτες του Ρήγα είναι πολιτικοί χάρτες του οραματιζόμενου κράτους του. Αποκρυπτογράφηση των αναγραφομένων στοιχείων..... 813

48. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Ρήγας Βελεστινλής και Νικόλαος Μαυρογένης. Ήταν ο Ρήγας γραμματικός του και έπαρχος στην Κραϊόβα; ... 831
49. Γιάννης Καράς, Η συμβολή του Ρήγα στη διαμόρφωση της νεοελληνικής επιστημονικής συνείδησης ... 841
50. Γιώργης Κοντογιώργης, Ο Ρήγας και η ελληνική κοσμοπολιτειακή δημοκρατία της οικουμένης απέναντι στην πρωτο-ανθρωποκεντρική νεοτερικότητα ... 849
51. Βασίλειος Κυριαζής, Η επίδραση του Ρήγα στη πολιτική σκέψη των Βαλκανίων. Τα φεντεριλιστικά κινήματα του 19ου αιώνα ... 859
52. Βασίλειος Κύρκος, «Φυσικής απάνθισμα», κεφ. Ζ΄: Το παράδειγμα του αστρονόμου που έπεσε στο πηγάδι. Σχόλια, παρατηρήσεις ... 869
53. Ελένη Γ. Λεοντσίνη, Έννοιες της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα: αρχαία παράδοση, νέος πολιτισμός και κοινωνική ισότητα ... 877
54. Γεώργιος Λεοντσίνης, Η παρουσία του Ρήγα στους επισήμους πανηγυρικούς λόγους της 25ης Μαρτίου από καθηγητές του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Διαχρονική προσέγγιση ... 899
55. Ήβη Μαυρομούστακου, Ρήγας Βελεστινλής, Γαλλική Επανάσταση και Γαλλικοί θεσμοί στις εθνικές Συνελεύσεις του μέσου του 19ου αιώνα ... 917
56. Χρήστος Μερεντίτης, Μιλώντας για τον Ρήγα στα παιδιά Δημοτικού. Η εφαρμογή της διερευνητικής μεθόδου διδασκαλίας και η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης κατά τη διδασκαλία του έργου του Ρήγα ... 927
57. Χαράλαμπος Μηνάογλου, Ρήγας-Πάριος-Κοραής: Η πολιτική σκέψη των Ελλήνων 1780-1821 ... 953
58. Στέλιος Μουζάκης, Το Πόρτο Λεόνε ή Δράκο στη Χάρτα του Ρήγα και οι απεικονίσεις του λιμανιού του Πειραιά στους πορτολάνους ... 961
59. Χαρ. Μπαμπούνης και Στέλ. Βατούγιου, Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στα ντοκιμαντέρ-παραγωγής της ΕΡΤ ... 981
60. Γεώργιος Μύαρης, Ποίηση και Ιστορία στο έργο του Κυριάκου Χαραλαμπίδη. Η μορφή του Ρήγα Βελεστινλή ... 993
61. Αθ. Νάκας και Ευαγ. Θωμαδάκη, Το Λεξικό-Γραμματική των Απάντων του Ρήγα (ένα πρώτος σχεδιασμός με βάση την ψηφιοποίηση του έργου του) ... 1013
62. Χρίστος Ξενάκης, Στοιχειώδεις γνώσεις μετεωρολογίας στο «Φυσικής απάνθισμα». Εφαρμόζοντας τη θεωρητική γνώση στην πράξη ... 1051
63. Κωνσταντίνα Παναγιωτοπούλου, Τα παιδικά βιβλία που έχουν γραφεί για τον Ρήγα Βελεστινλή ... 1067
64. Δημήτριος Παντελοδήμος, Ο Αρθούρος Γκομπινώ για τον Ρήγα Βελεστινλή και τον Ιωάννη Καποδίστρια ... 1079
65. Νίκος Παπαθεοδώρου, Το Πολιτικό Νοσοκομείο Λαρίσης «Ο Ρήγας Φεραίος» .. 1087
66. Πέτρος Πετράτος, Ο Ρήγας στη νεοελληνική λογοτεχνία. Η περίπτωση του Κεφαλλονίτη λυρικού ποιητή Ιουλίου Τυπάλδου ... 1099
67. Ανδρέας Ριζόπουλος, Ήταν ο Ρήγας Μασόνος; Προσέγγιση σε ένα ψευτοδίλημμα ... 1111
68. Ανδρέας Ριζόπουλος, Η υπογραφή του Ρήγα ... 1125
69. Σάββας Παρ. Σπέντζας, Ο Ρήγας Βελεστινλής και η Κοινωνική Ηθική ... 1129
70. Απ. Σταβέλας και Αντ. Σμυρναίος, Μιχ. Περδικάρης εναντίον Ρήγα Βελεστινλή: δύο όψεις της αυτής ιδιομορφίας του νέου Ελληνισμού ... 1153

71. Πάνος Ν. Στάμου, Λάμπρος Κατσώνης-Ρήγας Βελεστινλής. Παράλληλες διαδρομές χωρίς συναπάντημα;..... 1159
72. Αθανάσιος Τζιερτζής, Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ρήγας Βελεστινλής στα τέλη του 19ου αιώνα: Από την πρόσληψη στο Ελλαδικό βασίλειο του εθνομάρτυρος αγίου Γρηγορίου Ε΄ σε εγκύκλιο Πατριαρχική επιστολή του Ιωακείμ Β΄ περί επανεκδόσεως της «Περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος» (1875)..... 1171
73. Δημήτριος Τίτσιας, Τα Δικαιώματα του ανθρώπου στη Διακήρυξη του Ρήγα υπό το πρίσμα των σύγχρονων Διεθνών Συνθηκών..... 1201
74. Σπύρος Τουλιάτος, Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή και τον Ανώνυμο τον Έλληνα..... 1213
75. Στέριος Φασουλάκης, Ένα σπάνιο φυλλάδιο περί Ρήγα: Η διδακτική αποστολή και η σχολική χρήση του..... 1223
76. Πηνελόπη Φραγκάκη, Η χρήση της ιστορίας στο πολιτικό πρόταγμα του Ρήγα Βελεστινλή..... 1229
77. Αντώνιος Φραγκούλης, Η βιωματική μάθηση ως παιδαγωγικός προσανατολισμός του Ρήγα Βελεστινλή..... 1237
78. Gordana Blagojevic, Ο Πύργος Νεμπόϊζα (Nebojsa): Από τόπος Μαρτυρίου σε εκθεσιακό χώρο. Ο διδακτικός του ρόλος σε σχέση με τη ζωή και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή..... 1249
79. Rum. Komsalova και Agop Garabedian, Η «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα Βελεστινλή και οι ιδέες για πολυεθνές κράτος στα Βαλκάνια..... 1257
80. Elena Lazar, Η πρώτη απόπειρα έκδοσης της «Χάρτας της Ελλάδος» το 1885 από τον Θωμά Πασχίδη στο Βουκουρέστι..... 1269
81. Predrag Mutavdzic, Ρήγας Βελεστινλής και οι βασικές ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού..... 1277
82. Olga Petrunina, Η απήχηση των ιδεών του Ρήγα στην ελληνική πολιτική σκέψη την εποχή της Βαυαροκρατίας..... 1285
83. Kiril Topalov, Η ποίηση του Ρήγα και του Ρακόβσκι, μεταξύ του ζυγού και της ελευθερίας..... 1291

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΡΗΓΑΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ Α. ΑΝΤΩΝΙΟΥ

Η επίδραση του διαφωτισμού στη νεοελληνική σκέψη για τα δημόσια οικονομικά και οι δημοσιονομικές απόψεις του Ρήγα

Εισαγωγή

Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί πρόδρομη ανακοίνωση ευρύτερης διαπραγμάτευσης για την δημοσιονομική ιστορία της Ελλάδας. Οι αστικές κοινωνίες οργανώνουν την κοινωνική τους ιεραρχία κάτω από ένα πλέγμα σχέσεων που αναπτύσσεται γύρω από την αφομοίωση κειμένων[1]. Οι κοινωνίες που βασίζονται στη θρησκευτική πίστη έχουν διαφορετικά κείμενα, γύρω από τα οποία συσπειρώνουν την διανόησή τους, από τις κοινωνίες τις βασισμένες στην εθνική ή την μαρξιστική ιδεολογία. Κατά συνέπεια η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι διαφοροποιημένη και συναρμοσμένη με τις προαπαιτήσεις των κειμένων, τα οποία παίζουν ένα κεντρικό ρόλο στην κοινωνική οργάνωση. Η τάση κάθε ανώτερης κοινωνικά ιεραρχίας να προσεταιριστεί ένα τμήμα του πληθυσμού και να το οργανώσει γύρω από την δική της ιδεολογική υπερδομή την οδηγεί στην αξιοποίηση των κρατικών μηχανισμών αλλά και των μέσων μαζικής πληροφόρησης και διάδοσης των ιδεολογικών και πολιτικών προτύπων.

Οι εγγυήσεις του Μεσαίωνα έχουν χάσει τμήμα της κοινωνικής τους ισχύος και οι κοινωνικοί σχηματισμοί οδηγούνται στη θεσμοθέτηση νέων επικυρώσεων που καθορίζουν την κοινωνική συμπεριφορά. Το ιδεολογικό ρεύμα του διαφωτισμού στα κείμενα των φιλοσόφων που το εκπροσωπούσαν διατύπωσε τις αρχές οργάνωσης του κράτους – έθνους με τέτοιο τρόπο ώστε να δικαιώνεται η φιλοσοφική απαίτηση για μια κοινωνία όπου η γενική θέληση θα είναι η συνισταμένη των βουλήσεων των πολιτών και θα πραγματώνει τις απαιτήσεις τις σχετικές με το έλλειμμα ισότητας, δικαίου και ελευθερίας που

1. Steiner G., *Περί δυσκολίας*, μετφρ. Νίκος Ρούσσος, Αθήνα 2002, σελ. 24-31.

παρατηρούνταν στα απολυταρχικά καθεστώτα της εποχής[2]. Οι διαταγμένες γύρω από τη εθνική ιδεολογία κοινωνίες έχουν την τάση να οργανώνουν τον πληθυσμό σε διαφοροποιημένης κοινωνικής ιεραρχίας οργανώσεις. Οι οργανώσεις αυτές που διαθέτουν δική τους εσωτερική ιεραρχία συνδέονται σε ένα αρθρωτό ανθρώπινο σύνολο, συναρμοσμένες κάτω από την κεντρική λειτουργία του κυβερνητικού και γενικότερα του κρατικού μηχανισμού, η οποία και αυτή αποτελεί ένα ιεραρχικά δομημένο σύνολο. Η καθοδήγηση αυτών των εκτεταμένων ανθρώπινων συσπειρώσεων, η συμμετοχή στις οποίες βασίζονταν και στον εθελοντισμό αλλά και σε ποικίλα συμφέροντα, απαιτεί και ένα εκτεταμένο δίκτυο διαπαιδαγώγησης, πληροφόρησης και προσανατολισμού μεγάλων ανθρώπινων συνόλων. Κρατικός μηχανισμός, τύπος και κόμματα συσπειρώνονται γύρω απ' αυτό τον στόχο. Μ' αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η συζευγμένη λειτουργία των συνδεδεμένων αυτών συστημάτων. Οι προκύπτοντες προσανατολισμοί μεταφέρονται σε απλουστευμένες μορφές, σε διαφορετικό βαθμό ευληψίας και προσαρμογής, σε σχέση με την περιρρέουσα πραγματικότητα με στόχο την ιδεολογική ομογενοποίηση του πληθυσμού αλλά και την σύνδεσή και κινητοποίησή του με στόχους και αιτούμενα αρθρωμένα ιεραρχικά.

Το ιδεολογικό ρεύμα του διαφωτισμού και η οργάνωση του κράτους

Το ζήτημα της θεσμικής συγκρότησης του κράτους, πρέπει να ανιχνευθεί κατά τη γνώμη μας, αφενός μεν από την επιρροή που άσκησαν τα ευρωπαϊκά πρότυπα στο ελληνικό μόρφωμα και αφετέρου, από τη μελέτη της αρθρώσεως των νέων θεσμών με τις παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις και τα διαμορφωθέντα από αυτές πολιτισμικά πρότυπα. Η ανάλυση αυτών των στοιχείων μας οδηγεί στην κατανόηση του τρόπου διαχείρισης των δημοσίων οικονομικών από το διαμορφωθέν στα πλαίσια του νεότευκτου νεοελληνικού κράτους πλέγμα εξουσιών.

Η ερμηνευτική μας προσπάθεια θα πρέπει να συμπεριλάβει τον τρόπο άρθρωσης ανάμεσα στο σύνολο των πολιτικών δικτύων και την κοινωνία γενικότερα. Διαπιστώνεται ότι οι επείσακτοι θεσμοί καταλήγουν να λειτουργούν διαφορετικά από τα πρότυπα από τα οποία εμπνέονται. Έτσι η μορφή της διαχείρισης των δημοσίων οικονομικών δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε σύμφυτο χαρακτηριστικό των περιφερειακών κοινωνιών ούτε απλά έκφραση δομικών πλεγμάτων και σχέσεων. Το παράδειγμα των απολογισμών και των προϋπολογισμών φωτίζει τις αντιφατικές συνδέσεις ανάμεσα στις ενδογενείς δομές και στα επείσακτα πρότυπα.

Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, όπου κυριαρχούσε η θρησκευτικά θεμελιωμένη πολιτική δύναμη, διαφάνηκε μια επίπονη διαδικασία εξορθολογισμού των δημοσίων οικονομικών. Τους επόμενους αιώνες, βαθμιαία και με αιχμή τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, κυριαρχεί και αναπτύσσεται η οικονομική δύναμη, στηριζόμενη και στις φιλοσοφικές συλλήψεις και πολιτικές δικαιώσεις της οικονομικής λειτουργίας. Πρόκειται για μια πορεία της οικονομίας και της κοινωνίας στα πλαίσια της τάσης για κυριαρχία στη φύση διαμέσου της τεχνικής ορθολογικότητας. Το ίδιο το κράτος υιοθετεί τις μεθόδους και τον τρόπο σκέψης των επιχειρηματιών. Η υπολογιστικότητα των εμπορικών τάξεων διαπερνά, βαθμιαία, ολόκληρο το κοινωνικό σώμα και βαθμιαία ο πολιτικός γίνεται υπολογιστής και η πολιτική υπολογισμός. Οι πολιτικοί συλλογισμοί και οι αποφάσεις καθορίζονται από τον τρόπο σκέψης που έχει αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια της οικονομικής

2. Γιανναρά Αν., *Ο αγγλικός εμπειρισμός και ο γαλλικός διαφωτισμός*, Παπαζήση, Αθήναι 1976, σελ. 45-51, 112-117, 121-135.

δράσης. Ολόκληρη η πολιτική κληρονομεί από την οικονομική πραγματικότητα την υπολογιστική σκέψη, που κινείται στις κατηγορίες «μέσον» και «σκοπός», όπως αυτά καθορίζονται από τους στόχους των αστικών συμφερόντων. Δεν έχει αποφασιστική σημασία, αν φορείς του κράτους (με τη δημοκρατική μορφή) είναι οι ίδιοι οι αστοί ή αν το (απολυταρχικό) κράτος υιοθετεί από μόνο του τις αστικές μεθόδους, το κρατικό συμφέρον και τον μερκαντιλισμό. Και στις δύο περιπτώσεις, ρεαλιστική πολιτική συμφερόντων σημαίνει την τυπική, για την εποχή, αντίθεση προς την πολιτική του Μεσαίωνα, που φορείς της ήταν τα παλιά προνομιούχα στρώματα, η αριστοκρατία και ο κλήρος.

Η «αντικειμενική» και «απροκάλυπτη» αυτή τέχνη της πολιτικής, μεθοδεύτηκε αποκλειστικά και μόνο ανάλογα με την κατάσταση πραγμάτων και τους στόχους επίτευξης και βασίστηκε πάνω στον καθαρό υπολογισμό των παραγόντων δύναμης. Πρόκειται για μια μεθοδικοποιημένη, αντικειμενικοποιημένη και αντισυναισθηματική πολιτική, το σύστημα μιας επιστήμης και τεχνικής του κράτους[3]. Το έδαφος, βέβαια, είχε προετοιμαστεί από το πνεύμα του διαφωτισμού με την αναγνώριση του ορθού λόγου ως του ερμηνευτή όχι μόνο του φυσικού κόσμου αλλά και των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων των ανθρώπινων κοινωνιών οδήγησε στη συγκρότηση μιας σειράς οικονομικών θεωριών όπως του Άνταμ Σμιθ και της Φυσιοκρατικής Σχολής. Η σύλληψη του κόσμου ως ενός συνόλου, υποκείμενου σε συστηματικούς, χωρίς διακρίσεις, νόμους, διαθέσιμου για ατέρμονη διερεύνηση, προσέφερε άπειρες δυνατότητες για νέους συνδυασμούς μέσων χωρίς εκ των προτέρων καθορισμένες προσδοκίες και όρια. Η βιομηχανική κοινωνία στηρίζει την ύπαρξή της σε μια παρατεταμένη και αέναη αύξηση, μια προσδοκώμενη συνεχή βελτίωση[4]. Αυτές οι προσδοκίες βρίσκουν την έκφρασή τους σε μεγάλο βαθμό στο εθνικό κράτος και τη διαχείριση των πόρων του.

Το ορθολογικό πνεύμα με τα δύο συστατικά του στοιχεία, την ευταξία και την αποτελεσματικότητα που διέπει ολοένα και περισσότερο και την διαχείριση των κρατικών υποθέσεων διαχέεται, ιδιαίτερα μετά τη Γαλλική επανάσταση σε όλο το πλέγμα των θεσμών που υιοθέτησε η νέα εξουσία. Η τάση για ορθολογικοποίηση διαπέρασε τη νομική ζωή[5] αλλά και την διαχείριση των δημοσίων οικονομικών. Βασικό μηχανισμό ορθολογικοποίησης των δημοσίων οικονομικών αποτέλεσε ο κρατικός προϋπολογισμός. Βέβαια, από την εποχή ακόμα του διαφωτισμού δεν υπήρχαν ιδιαίτερες ψευδαισθήσεις και ο Ρουσώ δήλωνε «*Τα βιβλία και όλες οι λογιστικές πράξεις των δημοσιονομικών διαχειριστών εξυπηρετούν περισσότερο την κάλυψη παρά την αποκάλυψη των ατασθαλιών τους*»[6].

Οι σύγχρονες συνταγματικές δημοκρατίες αναπτύχθηκαν μέσα από τη διαδικασία συγκρούσεων με τα καθεστώτα της απολύτου μοναρχίας. Οι μονάρχες, αν και πολλές φορές οδηγήθηκαν στη χρήση προϋπολογιστικών και απολογιστικών λογιστικών καταστάσεων, δεν αποδέχθηκαν πλήρως τις αρχές της δημοσιότητας της λογοδοσίας, της δια-

3. Σατελέ Φρ., *Η φιλοσοφία*, τόμ. Β΄, *Από τον Γαλιλαίο ως τον Ζ. Ζ. Ρουσώ*, Β΄ έκδ., Αθήνα 1990, σελ. 166-170. Alfrend von Martin, *Η Κοινωνιολογία της Αναγέννησης*, Αθήνα 1979, σελ. 32-34. Struik Dirk, *Συνοπτική Ιστορία των Μαθηματικών*, Αθήνα 1999, σελ. 135-139.

4. Gellner Ernest, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα 1992, σελ. 51-61.

5. Tsourka-Papastathi Despina, «L'influence de la révolution française sur les premières constitutions grecques (1822-1827)», *La révolution française et l hellénisme moderne, Actes du IIIe colloque d'histoire*, Athènes 1989, p. 341-348.

6. Rousseau J. J., *Λόγος περί πολιτικής οικονομίας*, μετάφραση Κ. Γεωργοπούλου, Σαββάλας Αθήνα 2004, σελ. 113.

φάνειας, της εξουσιοδοτήσεως και της διάκρισης κράτους και κυβερνώντων, που εμπεριέχονται στη λειτουργία του προϋπολογισμού. Οι «ελέω Θεού» βασιλείς αποδέχονταν ως μοναδικό κριτή των πράξεών τους τον Θεό. Η αποδοχή αυτών των νέων αρχών προϋπέθετε την συναρμογή με φιλοσοφικές θέσεις που εξέφρασαν διανοητές του διαφωτισμού. Τέτοιες απόψεις ήταν η θέση της προτεραιότητας του ορθού λόγου και η θέση του κοινωνικού συμβολαίου και της συνδεδεμένης με αυτό πολιτικής υποχρέωσης που διατύπωσε ο Thomas Hobbes, η άποψη ότι το δικαίωμα της εξουσίας είναι μορφή παρακαταθήκης που λειτουργεί σύμφωνα με καταστατικές διατάξεις που εξέφρασε ο John Locke, η εκτίμηση του Jean Jacques Rousseau για την λειτουργία της γενικής βούλησης και η θεωρία της συνταγματικής δημοκρατίας που διατύπωσε ο Jeremy Bentham[7].

Οι προϋπολογισμοί και οι απολογισμοί αποτελούν παράγωγο τόσο της ανωτέρω σχέσης του ανθρώπινου πνεύματος με τον περιβάλλοντα κόσμο, όσο και της τάσης αναζήτησης της αέναης αύξησης και συνεχούς βελτίωσης που διέπει τις βιομηχανικές κοινωνίες. Η λειτουργία του προϋπολογισμού προϋποθέτει και την ανάπτυξη της γραφειοκρατικής μηχανής, η οποία διασφαλίζει την κανονική - μηχανική λειτουργία των θεσμών στα πλαίσια της βιομηχανικής κοινωνίας. Ο τυπικός νόμος του προϋπολογισμού προκύπτει μέσα από την πολιτειακή εξέλιξη των συνταγματικών κρατών και αποτελεί το μέσον δια του οποίου η εκτελεστική και η νομοθετική εξουσία κατευθύνουν και στη συνέχεια ελέγχουν την πορεία της δημόσιας οικονομίας και του κράτους. Στα ανωτέρω πλαίσια, η δυναμική είσοδος του τυπικού νόμου του προϋπολογισμού στη διαχείριση των δημοσίων οικονομικών και στην πολιτική σκηνή συνδέεται με δύο αστικές επαναστάσεις, την αγγλική και την γαλλική.

Στην Αγγλία ο βασιλιάς Κάρολος Α΄ το 1628 υπέγραψε την αίτηση Δικαιωμάτων σύμφωνα με την οποία θα ασκούνταν εξαναγκασμός για την πληρωμή οποιουδήποτε φόρου, χωρίς την έγκριση του Κοινοβουλίου, αρχή την οποία παραβίασε ο ίδιος τον επόμενο χρόνο επιβάλλοντας αυθαίρετα φόρο επί των πλοίων. Το 1688 με τη Δήλωση των Δικαιωμάτων, κατά την οποία κηρύσσεται παράνομη κάθε επιβολή φόρου χωρίς τη συγκατάθεση του Κοινοβουλίου, διαμορφώνεται επίσημα ο θεσμός του προϋπολογισμού στην Αγγλία[8].

Η γαλλική επανάσταση συνδέθηκε με μια σειρά αλλαγών σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Στις οικονομικές αλλαγές που επέφερε η γαλλική επανάσταση προστίθενται και οι κοινωνικές όπως η δημιουργία ενός κράτους «λαϊκού» το οποίο νομιμοποιείται και αντλεί την δύναμή του από το γεγονός ότι αποτελεί έκφραση του έθνους και όχι από την ελέω Θεού μοναρχική εξουσία. Η παρουσία της εκκλησίας στη δημόσια σφαίρα μειώνεται. Η ζωή των πολιτών εδράζεται πλέον σε ένα διαφοροποιημένο corpus νόμων που ευνοεί την ατομικότητα. Στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτου του έτους 1789 περιελήφθη διάταξη, στην οποία οριζόταν ότι το δικαίωμα συγκαταθέσεως για την επιβολή των φόρων ανήκει στους πολίτες ή τους αντιπροσώπους τους. Στα πλαίσια των απόψεων της γαλλικής επανάστασης ότι όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό αναπτύχθηκαν στα σύγχρονα συνταγματικά κράτη θεσμοί λογοδοσίας των διαχειριστών του δημοσίου χρήματος. Η ιδεολογία της γαλλικής επανάστασης είχε ιδιαίτερα ισχυρό διεθνές αντίκτυπο και επηρέασε με την έμπνευση και της πολιτικής πρακτικής του βαλκανικού ριζοσπαστισμού τους Έλληνες επαναστάτες

7. Κιτρομηλίδης Πασχ., *Νεότερη πολιτική θεωρία*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλα 1996, passim.

8. Θεοχαρόπουλος Λ., *Δίκαιον κρατικού προϋπολογισμού*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 10-14 και Γκουζής Αθ., *Δημόσιο Λογιστικό*, Θεσσαλονίκη: Sacoulas, 1991, σελ. 69.

του 1821[9]. Η επίδραση του πνεύματος της γαλλικής επανάστασης σε έλληνες λόγιους αρχικά και σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες στη συνέχεια οδήγησε στην υιοθέτηση των αρχών της διάκρισης των εξουσιών του ελέγχου των φόρων και των δαπανών από τους εκπροσώπους του λαού στο κοινοβούλιο.

Οι νομικές αρχές στις οποίες στηρίζεται ο θεσμός του προϋπολογισμού απορρέουν από την οργάνωση των συνταγματικών κρατών και το στόχο του ελέγχου των νομοθετικών σωμάτων και κατά προέκταση των πολιτών της χώρας πάνω στα δημόσια οικονομικά και τη διαχείρισή τους από την εκτελεστική εξουσία. Η ιδιαίτερη σπουδαιότητα του κρατικού προϋπολογισμού για την οικονομία μιας χώρας αλλά και τη λειτουργία του πολιτεύματος συνίσταται στη δήλωση της συγκατάθεσης του λαού, δια της έγκρισης του προϋπολογισμού από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους στο κοινοβούλιο, στην επιβολή φόρων και στην πραγματοποίηση δαπανών από την εκτελεστική εξουσία. Επίσης συνιστά το βασικό μηχανισμό υλοποίησης της δημοσιονομικής και κοινωνικοοικονομικής πολιτικής της εκτελεστικής εξουσίας. Η ψήφισή του από τη Βουλή δίνει στην πράξη του προϋπολογισμού τη μορφή του τυπικού νόμου. Κατά το περιεχόμενο όμως ο προϋπολογισμός αποτελεί αντικείμενο διοικητικών αρμοδιοτήτων της Βουλής και κατά συνέπεια αποτελεί κυρίως διοικητική πράξη. Αποτελεί ιδιότυπο (sui generis) νόμο[10] που λειτουργεί στα πλαίσια του πολιτικού και νομικού μονισμού των εθνικών κρατών των νεωτέρων χρόνων[11].

Η επίδραση της θεσμοθετημένων κανόνων δικαίου στην μορφοποίηση και ομογενοποίηση των πρακτικών εισάγει στις κοινωνικές σχέσεις μια διαύγεια, μια δυνατότητα πρόγνωσης και κατά συνέπεια μια ορθολογικότητα[12]. Τα κείμενα των προϋπολογισμών και των απολογισμών δίνουν την εικόνα μιας τάξης στα έσοδα και στις δαπάνες του κράτους. Οι επιστήμες φέρουν πάντα μαζί τους το έστω και απόμακρο σχέδιο μιας εξαντλητικής ταχτοποίησης και οργανώνουν την πραγματικότητα σε ένα σύστημα. Η τάξη αυτή μορφοποιείται διαμέσου της αποτύπωσης σε πίνακα. Ο πίνακας στον 18ο αιώνα είναι μια τεχνική και μια διαδικασία γνώσης. Καλύπτει την ανάγκη της οργάνωσης του πολλαπλού και αποτελεί ένα μέσο για την επισκόπησή του και την εξουσίασή του με τελικό σκοπό την επιβολή σ' αυτό μιας τάξης[13]. Στον οικονομικό τομέα επιτρέπει την μέτρηση των ποσοτήτων και την ανάλυση των κινήσεων ώστε να επιτευχθεί η κανονισμένη κίνηση του πλούτου[14]. Ο πίνακας του προϋπολογισμού είναι διαρθρωμένος σύμφωνα με τη λογική της φορολόγησης βάσει της αναγκαιότητας της κάλυψης των δαπανών. Η αριστερή πλευρά του πίνακα, τα έσοδα, υπάρχει για να καλυφθεί η δεξιά πλευρά του, τα έξοδα. Στη συνέχεια οι αναλυτικοί πίνακες εσόδων και εξόδων κατανεμημένων σε κατηγορίες και αρθρωμένων κάθετα σε αθροίσματα και με βάση την αρχή της τελικής συμφωνίας των συνόλων, δίνουν μια ψευδή εικόνα τάξης, διαφάνειας και αρμονίας, συγκαλύπτοντας έτσι το υποβόσκον πεδίο των ιδιοτελών συμφερόντων, των συγκρούσεων και των

9. Κιτρομιλίδης Πασχ., *Η γαλλική επανάσταση και η νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 1990, σελ. 111.

10. Καράγιωργας Δ., *Δημόσια οικονομική 1: Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους*, Αθήνα 1979, σελ. 26-27.

11. Παπαχρίστου Θαν., *Κοινωνιολογία του δικαίου*, Αθήνα Κομοτηνή 1999, σελ. 6 & 47.

12. «La force du droit», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, vol. 64/1986, p. 3-19.

13. Foucault M., *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, Αθήνα 1993[2].

14. Foucault M., *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα 1989.

αυταρχικών διαδικασιών των επικεντρωμένων στην εκτελεστική εξουσία[15]. Γενικότερα, οι απολογισμοί, όπως και κάθε κείμενο, είναι δέσμιοι της λογικής του παραγωγού τους. Αντικατοπτρίζουν και αποτυπώνουν τους περιορισμούς, τις ελλείψεις και τις μονομέρειες αυτής της λογικής.

Η επίδραση των ιδεών του διαφωτισμού στη συγκρότηση των δημόσιων οικονομικών της Ελλάδας

Ο διαφωτισμός, κυρίως, διαχύθηκε διαμέσου της Γαλλικής επιρροής αρχικά και της Γαλλικής επανάστασης στη συνέχεια. Υπήρξε το ιδεολογικό εκείνο ρεύμα το οποίο επηρέασε όλο τον ανεπτυγμένο κόσμο και κατά συνέπεια και τους υπόδουλους Έλληνες. Η διάχυση των απόψεων του διαφωτισμού οφείλει πολλά στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας που συνοδεύτηκε από ενίσχυση των εκπαιδευτικών θεσμών και άνοδο του μορφωτικού επιπέδου. Δεν πρέπει, όμως, να υποτιμηθούν και άλλοι κοινωνικοί παράγοντες όπως ο ρόλος της διεθνούς αντιπαράθεσης στην διάδοση των ιδεών του διαφωτισμού. Ο ρόλος αυτός εκδηλώθηκε με την στήριξη εθνικιστικών ή φιλελεύθερων κινημάτων κυρίως από τη Μεγάλη Βρετανία η οποία επεδίωκε την πολυδιάσπαση στην ηπειρωτική Ευρώπη αλλά και τη Ρωσία που επεδίωκε την εδαφική αποψίλωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και για το σκοπό αυτό αξιοποίησε ακόμη και τη μαχητικότητα που επεδείκνυε ο Βολταίρος εναντίον της απολυταρχίας κείμενα του οποίου στα ελληνικά διανεμήθηκαν κατά την διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου[16]. Οι επικρατούσες κατά την Γαλλική επανάσταση αντιλήψεις συνδέονται με την φιλοσοφική παράδοση του διαφωτισμού και κατά συνέπεια επιδιώκεται η επικράτηση του ορθού λόγου στην θεσμική οργάνωση της κοινωνίας. Αυτή η ορθολογική οργάνωση εδράζεται στην ύπαρξη του κράτους – έθνους σαν συνολική έκφραση των ατομικών βουλήσεων των πολιτών μελών και στην ανάδειξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως βασικής μεταβλητής της ανθρώπινης αξίας και η καθιέρωση θεσμών έκφρασης της γενικής βούλησης βασισμένων στο γενικό εκλογικό δικαίωμα[17]. Οι απόψεις του Διαφωτισμού αρχικά διαδόθηκαν στα ανώτερα στρώματα και στη συνέχεια, κυρίως, διαμέσου εκλαϊκευμένων εγχειριδίων σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Η ευρεία απήχηση του Διαφωτισμού οδήγησε σε ένα πιο πρώιμο στάδιο στο εγχείρημα της εφαρμογής των αρχών του στην οργάνωση κρατών στην Κορσική και στην Πολωνία και αργότερα σε ένα πιο ώριμο στάδιο στις Η.Π.Α. και την Γαλλία[18]. Η επέκταση και πύκνωση του εμπορικού δικτύου στα Βαλκάνια επέφερε την ανάπτυξη των μεσαίων στρωμάτων και ιδιαίτερα της εμπορικής αστικής τάξης. Οι ανωτέρω οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές σε συνδυασμό με την αντίδραση στην επικρατούσα στα Βαλκάνια Οθωμανική απολυταρχία δημιούργησαν το απαραίτητο κοινωνικό υπόστρωμα για την υποδοχή και ευδοκίμηση των πολιτικών απόψεων του διαφωτισμού. Την εικοσαετία 1740-1760 εδραιώνεται ο αναπροσανατολισμός του νεοελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού. Στις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα υπό την επήρεια των διευρυνόμενων εμπορικών και πολιτιστικών σχέσεων με την Δυτική Ευρώπη αλλά και των πολιτικών εξελίξεων που ενεργοποιήθηκαν σε πανευρωπαϊκό επίπεδο υπό την επίδραση της γαλλικής επα-

15. Vitti M. (επιμ.), *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, Αθήνα 1990², σελ. 194-221.

16. Καμαριανός Νέστωρ, «Επτά σπάνια ελληνικά φυλλάδια δημοσιευμένα στην Πετρούπολη (1771-1772)», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 18, Αθήνα 1986, σελ. 1-34.

17. Groethuysen B., *Η φιλοσοφία της γαλλικής επανάστασης*, μετάφραση Τάκη Κονδύλη, 1985, σελ. 177-251.

18. Rousseau J., *Σχέδιο Συντάγματος για την Κορσική. Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη Σχεδιαζόμενη Μεταρρύθμισή της*, μετάφραση Κ. Κέη, Πολύτροπον 2006, passim.

νάστασης το πνευματικό πλαίσιο του νεοελληνικού στοχασμού μεταλλάσσεται[19]. Η γαλλική επανάσταση δεν επηρεάστηκε μόνο από το ιδεολογικό πλαίσιο του διαφωτισμού αλλά έφερε στο πολιτικό προσκήνιο τους υποστηρικτές του. Μ' αυτό τον τρόπο ανατροφοδότησε με τη σειρά της τη διάχυση του σε όλη την Ευρώπη[20] και διαφοροποίησε το ίδιο το πνευματικό ρεύμα του διαφωτισμού οι απόψεις του οποίου δεν συνδέθηκαν πλέον όπως σε προηγούμενα στάδια με την φωτισμένη δεσποτεία αλλά συναρμόστηκαν με τα επικρατήσαντα κατά την επανάσταση ιδεολογικά ρεύματα[21]. Βασικό εργαλείο ορθολογιστικής ταξινόμησης και διάχυσης της γνώσης υπήρξαν οι εγκυκλοπαιδείες η εμφάνιση των οποίων γνώρισε έξαρση κατά τον 18ο αιώνα. Οι εγκυκλοπαιδείες κάλυπταν την ανάγκη σφαιρικής ορθολογιστικής ενημέρωσης ενός κοινού που ήταν πλέον εκτεταμένο και φιλομαθές[22]. Ιδιαίτερα σημαντικός φαίνεται ότι υπήρξε ο ρόλος της Εγκυκλοπαιδείας των Diderot και D'Alembert το περιεχόμενο της οποίας φαίνεται ότι έφθανε άμεσα σε Έλληνες λόγιους μετέδιδε συνθετικά τη νέα γνώση και το κύρος της υπήρξε αυξημένο[23]. Πριν το 1783 ήταν γνωστά στους Έλληνες λογίους και τα έργα του Montesquieu και του Rousseau[24]. Η σκέψη του Montesquieu υπήρξε βασικός εμπνευστής του φιλελεύθερου πνεύματος και του πνεύματος διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης. Επηρέασε τη σκέψη του Ρήγα και έγινε, επίσης, ευρύτατα γνωστή μέσα από το μεγάλης κυκλοφορίας βιβλίο «Ελληνική νομαρχία» ο άγνωστος συγγραφέας του οποίου διαπνέεται από τις ιδέες του Montesquieu. Η οργάνωση του κράτους και η νομική σκέψη των επαναστατών του 1821 αποτέλεσαν σε μεγάλο βαθμό εφαρμογές των απόψεων του Montesquieu[25]. Δεν έλειψαν βέβαια και άλλες επιρροές ιδιαίτερα διαμέσου της γειτονικής Ιταλίας. Παραδείγματος χάριν ο Ευγένιος Βούλγαρης, δέχθηκε επιρροές από τον Ιταλό Antonio Genovesi (1712-1769) και χρησιμοποίησε ως βασικό εγχειρίδιο διδασκαλίας το βιβλίο του *Στοιχεία της μεταφυσικής*[26]. Γνωστά ήταν στους Έλληνες διανοούμενους της εποχής και τα έργα του Condillac[27]. Οι ταχεία διάδοση της κλασσικής οικονομικής επιστήμης στους Έλληνες διανοούμενους πραγματοποιείται όχι μόνο με απευθείας προσέγγιση των

19. Πέτσιος Κ., *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, Ιωάννινα 2003², σελ. 399-400.

20. Hampson N., *Ο διαφωτισμός*, μετάφραση Δ. Μπεχλικούδη, Παπαζήση, 1995, σελ. 295.

21. Πολίτης *Α.*, «Γλώσσα, διαφωτισμός και εθνική συνείδηση αντίπαλες ιδεολογίες στις αρχές του 19ου αιώνα», Γ΄ Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Βουκουρέστι 2006, www.eens-congress.eu.

22. Μπλομ Φίλιπ, *Οι Εγκυκλοπαιδιστές*, μετάφραση Λ. Καρατζάς, Αθήνα, Ωκεανίδα, 2005, σελ. 14-32.

23. Δημαράς Κ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα Ερμής 1983, σελ. 139. Καράς Γ., *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης. Από την παραδοσιακή στη Νεώτερη Επιστημονική σκέψη*, Αθήνα 1999, σελ. 24.

24. Καταρτζής Δ., *Τα ευρισκόμενα*, εκδότης Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970, σελ. 36-71.

25. Argyropoulos R., «Présence de Montesquieu en Grèce de la Révolution française à l'indépendance grecque» *Cahiers Montesquieu* V. 6, *Montesquieu du Nord au Sud*. Actes de la table ronde organisée à Paris les 29 et 30 janvier 1999, Napoli -Oxford, Liguori Editore, 2001.

26. Τυπώθηκε το 1743. Αγγέλου Α., «Ιχνηλατήσεις πολιτικής οικονομίας στο χώρο του νεοελληνικού διαφωτισμού (Προσχέδιο δοκιμίου)», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 19 (1993), σελ. 66-101.

27. «Ο Condillac στην Ελλάδα (18ος-19ος αι.) [Condillac in Greece (18th-19th c.)]», in Universita degli Studi di Napoli "L'Orientale", Dipartimento di Studi dell' Europa Orientale, *Ιταλοελληνικά. Rivista di cultura greco-moderna, Atti del V Convegno Nazionale di Studi Neoellenici*, Napoli 2002, p. 167-180. Σταβέλας *Απόστολος*, «Η ΄΄φιλοσοφία της γραμματικής΄΄ του Δημητρίου Καταρτζή: παρατηρήσεις στην Γραμματική της φυσικής γλώσσας», *Γ΄ συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, http://www.eens-congress.eu.

πρωτότυπων ξενόγλωσσων κειμένων αλλά και με διακίνηση χειρόγραφων μεταφράσεων από τον Κοραή προς τον κύκλο του αλλά και των έντυπων μεταφράσεων[28].

Οι πολιτικές θέσεις του νεοελληνικού διαφωτισμού δεν μπορούν να θεωρηθούν σαν μια απλή μεταφορά ιδεών και αντιλήψεων. Προέκυψαν σαν προϊόν συγκρητισμού των διαφόρων απόψεων του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και της συνδεδεμένης και με τον ουμανισμό αρχαιοελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης αλλά και της ισχυρής πνευματικής παρουσίας της βασισμένης στην βυζαντινή παράδοση ορθόδοξης εκκλησίας[29]. Ο θαυμασμός της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς και ιδιαίτερα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας με πρότυπο την αρχαία Αθήνα κυριαρχούσε στην φιλελεύθερη ευρωπαϊκή σκέψη. Αποτέλεσε ένα ισχυρό προωθητικό μηχανισμό στους Έλληνες διανοούμενους της απαίτησης για απαλλαγή από τον οθωμανικό δεσποτισμό και πολιτικό επαναπροσανατολισμό σε καθεστώς δημοκρατικής διακυβέρνησης.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση και ενός από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του νεοελληνικού διαφωτισμού του Βενιαμίν Λέσβιου που συμμετείχε ενεργά στην επανάσταση του '21. Η σκέψη του επηρεαζόταν από τους εξέχοντες εκπροσώπους του δυτικού διαφωτισμού όπως ο Mondesquieu, οι Φυσιοκράτες, ο Hume, ο Helvetius, ο d'Holbach και τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους και κυρίως τον Αριστοτέλη. Οι φιλοσοφικές του απόψεις τον οδηγούσαν προς την υπεράσπιση της δημοκρατίας στην οποία πίστευε έπρεπε να διακρίνονται οι τρεις εξουσίες και την απέχθεια προς κάθε είδους δεσποτισμό[30].

Είναι διαπιστωμένο ότι στην *Ελληνική Νομαρχία* υπάρχει εκτεταμένη γνώση των διαφόρων απόψεων του διαφωτισμού και ιδιαίτερα της πιο ριζοσπαστικής του τάσης ακόμα και σε θέματα οικονομικά[31]. Στο «Επαναστατικό Μανιφέστο» του Ρήγα τυπωμένο το 1797 είναι διατυπωμένο με ενάργεια το πλαίσιο και οι αρχές της γενικής φορολογικής υποχρέωσης, της διαχείρισης και του ελέγχου των δημοσίων οικονομικών που πρέπει να εφαρμοστεί από τα σχεδιαζόμενα να λειτουργήσουν «Νομοθετικό Σώμα» (βουλή) και «Εκτελεστικό Διοικητήριο» (κυβέρνηση). Προβλέπεται οι «επίτροποι» που διαχειρίζονται τα χρήματα του δημοσίου να ορίζονται από την κυβέρνηση και να λογοδοτούν σε επιτροπή βουλευτών τους «εφόρους». Ο Ρήγας φαίνεται ότι είχε ενστερνιστεί απόψεις του Ρουσσώ και άλλων ριζοσπαστών εκπροσώπων του διαφωτισμού που είχαν εμπνεύσει και τους ηγέτες της γαλλικής επανάστασης[32]. Στο έργο του κεντρικό ρόλο παίζει ο βαθύτατος ανθρωπισμός του. Πιστεύει όχι απλά στην κατάργηση της τυραννίας αλλά στην δημιουργία μιας κοινωνίας χωρίς συμφεροντολογικές επιλογές και καταναγκασμούς τόσο στην ιδιωτική ζωή όσο και στην δημόσια. Η ελεύθερη επιλογή μιας συγκροτημένης και

28. Ψαλιδόπουλος Μιχ., «Μεταφράσεις βιβλίων οικονομικών επιστημών στην ελληνική γλώσσα, 1808-1948», *Τα ιδεολογικά μηνύματα, Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σάκη Καράγιωργα,* Αθήνα 1988, σελ. 443-471. Baloglou Chr., «The diffusion and reception of the ideas of economic liberalism in Greece during the period 1828-1837», *Σπουδαί,* V. 51(2001), p. 16-35.

29. Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός», *Τετράδια Εργασίας,* τεύχ. 28/2005, σελ. 7-10.

30. Αργυροπούλου Ρωξάνη, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δέκατου όγδοου αιώνα*, Αθήνα 2003, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε./83, σελ. 235. Βενιαμίν Λέσβιος, *Στοιχεία Ηθικής*, Εισαγωγή-Σχόλια κριτικό υπόμνημα Ρωξάνη Αργυροπούλου, Αθήνα 1994, σελ. 247-248.

31. Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Αθήνα 1989, σελ. 49. Ανωνύμου, *Ελληνική νομαρχία*, Δωδώνη Αθήνα 1982, σελ. 31-33.

32. Αποστολόπουλος Δ., «Ρήγας και Montesquieu. Σκέψεις γύρω από μια μετάφραση που λανθάνει», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 22 (1999), σελ. 116-118.

ελεύθερης προσωπικότητας διαπερνά και αποτελεί τον συνδετικό ιστό του έργου του και θεμελιώδη επιλογή του Ρήγα.

Στα κείμενά του διασαφηνίζει το δημόσιο χαρακτήρα των φορολογικών εσόδων και τον έλεγχο που πρέπει να ασκούν οι πολίτες στη διαχείριση των δημοσίων οικονομικών. Καθορίζει τις κοινωνικές παροχές που ενισχύουν τους αδυνάτους με τέτοιο τρόπο ώστε να παρέχονται τα απαραίτητα μέσα παραγωγής σε όσους έχουν ικανότητα παραγωγικής εργασίας και να δίνονται τα απαραίτητα για την επιβίωση όσων έχουν μείνει ανάπηροι λόγω της συνεισφοράς τους στο κοινό καλό. Στο σύνταγμά του καθιερώνει την αρχή του προϋπολογισμού των εσόδων και την ελεγκτική δυνατότητα των πολιτών. Διατυπώνονται οι αρχές διαχείρισης και ελέγχου των δημοσίων οικονομικών και η λογοδοσία των πραγματοποιούντων τις δαπάνες. Στα άρθρα 102-106 του συντάγματος του Ρήγα διαγράφονται οι γενικές αρχές και διασαφηνίζεται η αναγκαιότητα του ελέγχου[33] αλλά δεν διατυπώνεται ακόμη μια πλήρως καθορισμένη και σαφής λειτουργία του προϋπολογισμού και του απολογισμού όπως εμφανίστηκε τα επόμενα χρόνια[34]. Διακηρύττει την καθολική φορολογική υποχρέωση των πολιτών ανάλογα με την φοροδοτική τους ικανότητα. Μάλιστα την ιδιαίτερη αίσθηση δικαίου, οξυδέρκεια, πραγματισμό και πρωτοτυπία της σκέψης του Ρήγα επιβεβαιώνει το άρθρο 101 του συντάγματός του στο οποίο έχει την πρόνοια να προβλέπει δοσίματα ανάλογα «με την δύναμη και τα πλούτη του». Η ανωτέρω φράση φανερώνει μια πρόβλεψη για μεγαλύτερη φορολογική υποχρέωση αυτών που έχουν πλούτο και δύναμη να αποκτήσουν καινούρια εισοδήματα από αυτούς οι οποίοι έχουν μεν συσσωρευμένο πλούτο αλλά δεν έχουν π.χ. λόγω υγείας ή ηλικίας την δυνατότητα να αποκτήσουν νέα έσοδα. Σύμφωνα με τον Ρήγα, λοιπόν, ο σεβασμός στην ανθρώπινη μεταβλητή παραμένει κυρίαρχος στην επιβολή των φόρων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτίμησή του Ρήγα ότι τα δημόσια και ιδιωτικά δάνεια θα πρέπει μετά από πέντε χρόνια να παραγράφονται εάν μέχρι τότε εξυπηρετούνταν κανονικά. Ως αιτία της παραγραφής αναφέρει τον διπλασιασμό των κεφαλαίων των δανειστών με την κανονική είσπραξη τόκου και κεφαλαίου για πέντε χρόνια η οποία ήταν πιθανή με τα επιτόκια της εποχής και με την είσπραξη από τον δανειζόμενο ποσού σε χρυσό πολύ μικρότερου από την ονομαστική αξία του δανείου[35]. Σύμφωνα με τις απόψεις του το νομοθετικό σώμα ασκεί τον τελικό έλεγχο και επικύρωση των λογαριασμών των δημοσίων οικονομικών.

Οι ανωτέρω δημοσιονομικές απόψεις του Ρήγα και ιδιαίτερα οι απόψεις του περί παραγραφής μετά από μια πενταετία των απαιτήσεων των δανειστών δείχνουν την ιδιαίτερη οπτική του απέναντι στην διαχείριση των δημόσιων οικονομικών. Σε μια περίοδο ανάπτυξης των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών, σε μια περίοδο που η αστική τάξη συμμετείχε σε επαναστατικά κινήματα όπως η γαλλική επανάσταση ο Ρήγας μπόρεσε να διαβλέψει τον κίνδυνο που αποτελούσαν τα δημόσια δάνεια για την ευημερία των εθνών και των πολιτών. Η οπτική του λοιπόν ξεπερνούσε κατά πολύ την επαναστατική επικαιρότητα της εποχής που διακρινόταν από την κυριαρχία του αστικού ορθολογισμού και από την επιδίωξη των αστών να ισχυροποιηθούν οικονομικά και κοινωνικά και υπήρ-

33. Σπέντζας Σάββας, «Προσέγγιση στην οικονομική, κοινωνική και δημοσιονομική σκέψη του Ρήγα Φεραίου – Βελεστινλή», *Υπέρεια*, τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 1992)*, Αθήνα 1994, σελ. 691-707.

34. Βρανούσης Λ. (έρευνα, συναγωγή και μελέτη), *Ρήγας*, Αθήνα [1954], σελ. 386.

35. Ρήγα Βελεστινλή, *Απάνθισμα κειμένων*, επιλογή κειμένων Πασχάλη Κιτρομηλίδη, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998, σελ. 128, 131.

ξε βαθιά φιλολαϊκή. Είναι γνωστό ότι κατά τη γαλλική επανάσταση η λειτουργία των τραπεζών και το ύψος των επιτοκίων απελευθερώθηκαν και αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα εκτεταμένες κερδοσκοπικές δραστηριότητες ακόμη και με τον εφοδιασμό του στρατού. Κατά τη γαλλική επανάσταση οι ιδέες του Adam Smith περί ελευθέρων δραστηριοτήτων των τραπεζών κυριάρχησαν και στις επαναστατικές εθνοσυνελεύσεις. Η διαφοροποίηση του Ρήγα σε σχέση με την επικρατούσα ασυδοσία στην χρηματοπιστωτική λειτουργία των τραπεζιτών της εποχής δείχνει το βάθος της κριτικής του σκέψης και ότι είχε την δυνατότητα μιας κριτικής αποτίμησης πέρα από ιδεολογικές μονομέρειες και εκφράσεις συμφερόντων. Οι απόψεις του αυτές, βέβαια, πιθανόν να εδράζονται και στις εμπειρίες που αποκόμισε από μια πιθανή θητεία του ως γραμματέας του Νικολάου Μαυρογένη[36].

Γύρω από τις ανωτέρω αρχές του κοινοβουλευτισμού πρέπει να είχε συσπειρωθεί και η Φιλική Εταιρεία αφού στην επαναστατική προκήρυξη της 24ης Φεβρουαρίου 1821 που υπογράφει ο αρχηγός της Αλέξανδρος Υψηλάντης και διανεμήθηκε μετά την κήρυξη της επανάστασης στη Μολδοβλαχία καταγράφεται η θέληση των επαναστατών να εφαρμόσουν το πολίτευμα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας[37]. Η πρώτη των Ελλήνων συνέλευση στην Επίδαυρο αποδέχεται ότι όλες οι εισπράξεις φόρων πρέπει να μοιράζονται δίκαια σε όλες τις τάξεις και σε όλη την επικράτεια και ότι καμία είσπραξη φόρου δεν μπορεί να γίνει χωρίς την ύπαρξη νόμου. Επίσης έγινε δεκτό και διατυπώθηκε πλέον στο γραπτό κείμενο του συντάγματος ότι θα πρέπει κάθε έτος να συντάσσεται προϋπολογισμός και να κατατίθεται απολογισμός με εξαίρεση το πρώτο έτος κατά το οποίο λόγω των εκτάκτων αναγκών ο προϋπολογισμός δεν ήταν δυνατό να κατατεθεί. Προβλέπεται επίσης η ευθύνη του υπουργού Οικονομίας για τη σύνταξη των σχετικών εγγράφων[38]. Τα εν λόγω άρθρα δείχνουν να διαπνέονται από το πνεύμα της ορθολογιστικής διαχείρισης και της λογοδοσίας προς στο έθνος εκπροσωπούμενο από το τους εκλεγμένους στη βουλή αντιπροσώπους. Μορφοποιείται με αυτό τον τρόπο πάνω στο έδαφος μιας επαρχίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η σύνθεση μιας κρατικής οντότητας προσανατολισμένης στα ιδεώδη του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Δημιουργείται ο γραφειοκρατικός μηχανισμός του νέου κράτους – έθνους με τον οποίο αποτυπώνεται σε γραπτό λόγο η βούληση των κυρίαρχων οργάνων του και κατ' αυτό τον τρόπο υλοποιείται και η εξουσία του.

Τα επόμενα συντάγματα της επανάστασης του 1821 επαναλαμβάνουν στο ίδιο πνεύμα παρόμοιες διακηρύξεις[39]. Στη Β΄ Εθνική Συνέλευση παρουσιάζεται ο πρώτος υποθετικός λογαριασμός, ο οποίος αναφέρεται στη χρονική περίοδο από 1 Μαΐου 1823 μέχρι 30 Απριλίου 1824. Η θεσμοθέτηση της φορολογικής ισότητας δεν σήμαινε και την αποδοχή της στην πράξη. Οι τοπικιστικές αντιθέσεις που δημιουργούσαν τάση για αυτονόμηση πε-

36. Ωστόσο υπάρχει ανακοίνωση στο Συνέδριο και δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο *Υπέρεια,* στην οποία υποστηρίχθηκε με στοιχεία ότι ο Ρήγας δεν χρημάτισε γραμματέας του Ηγεμόνα Νικόλαου Μαυρογένη, βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Ρήγας Βελεστινλής και Νικόλαος Μαυρογένης. Ήταν ο Ρήγας γραμματέας του και έπαρχος στην Κραϊόβα;».

37. Η επαναστατική διακήρυξη 1821 αναφέρει μεταξύ άλλων: *«Το έθνος συναθροιζόμενον θέλει εκλέξη τους Δημογέροντάς του, και εις την ύψιστον ταύτην Βουλήν θέλουσιν υπείκει όλαι μας αι πράξεις...»,* Διον. Κόκκινου, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμ. 1, σελ. 103-104.

38. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, Αι Εθνικαί συνελεύσεις,* τόμ. Δ΄, μέρος Β', Αθήνα 1973.

39. Σβώλου Αλεξ., *Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος. Τα «Ελληνικά συντάγματα 1822-1952*, Αθήνα 1972, σελ. 66-70.

ριοχών και συνέβαλλαν στις εμφύλιες διαμάχες και στην δολοφονία του Καποδίστρια[40] στρέβλωσαν και την εικόνα του ανωτέρω λογαριασμού με σημαντική υποεκτίμηση των εσόδων της Πελοποννήσου. Παράλληλα, φαίνεται ότι υπερεκτιμήθηκαν ιδιαίτερα οι δαπάνες. Στις 18 Απριλίου 1824 το Βουλευτικό απευθύνει επιστολή προς το εκτελεστικό και του ζητά τον προϋπολογισμό[41]. Η λειτουργία του ελεγκτικού ρόλου της βουλής δια του ελέγχου του απολογισμού δεν λειτούργησε στην πράξη με αποτέλεσμα το σχήμα της διπλής επικύρωσης από τους εκπροσώπους του έθνους αρχικά των προϋπολογισθέντων και μετά των πραγματοποιηθέντων δαπανών να μην εφαρμοστεί. Η ευθύνη της εκτελεστικής εξουσίας στη διαχείριση των δημοσίων οικονομικών βαθμιαία μετεξελίχθηκε σε de facto προνόμιο διαχείρισης συνδεδεμένο με ένα πολιτικό σύστημα εδραζόμενο σε μεγάλο βαθμό σε δίκτυα πελατειακών σχέσεων[42].

Η θεσμική αυτή κατοχύρωση δεν σήμανε και την αυτόματη προσαρμογή της λειτουργίας των δημοσίων οικονομικών. Κατά την επανάσταση του 21 διαμορφώθηκε ένα σύνολο θεσμών με εθνικό και δημοκρατικό χαρακτήρα αλλά η οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής φαινόταν ανέτοιμη να αποδεχθεί και να εφαρμόσει τα επείσακτα πρότυπα. Η μορφωτική υποδομή αποτέλεσε τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου απαραίτητο για την συμμετοχή στους διαμορφούμενους θεσμούς. Η έλλειψη θεωρητικής κατάρτισης στις πολιτικές επιστήμες υπήρξε καθολική και τα επείσακτα πρότυπα δεν ήταν δυνατόν με αυτή την γενική έλλειψη πολιτικής παιδείας να αφομοιωθούν δημιουργικά και να εφαρμοστούν προσαρμοσμένα στις ιδιαίτερες συνθήκες της χώρας με αποτέλεσμα τα νέα πολιτικά μορφώματα που προέκυψαν από την επανάσταση του 1821 να μην είναι ικανά να διαμορφώσουν ένα συγκροτημένο και αποτελεσματικό εργαλείο πολιτικής και οικονομικής διαχείρισης το οποίο θα είχε την επάρκεια να αποσβέσει τις τριβές και να αποτρέψει τις εκδηλωθείσες εμφύλιες συγκρούσεις[43].

Οι πολλαπλές οσμώσεις και αναδιατάξεις στην πολιτική σκηνή έφεραν στο προσκήνιο την έντονη συστοίχιση γύρω από μερικότερα κοινωνικά σύνολα (φατρίες) απόρροια και της μετάπλασης των οικονομικών και κοινωνικών συσπειρώσεων που δημιουργήθηκαν την περίοδο της τουρκοκρατίας. Η διαφοροποιημένη οικονομική κοινωνική και πολιτισμική προέλευση των επαναστατών του 21 δημιουργούσε ένα χάσμα νοοτροπιών και η έλλειψη συμβιωτικού πνεύματος στα πλαίσια του κράτους έθνους εμπόδισαν σε μεγάλο βαθμό και την εύρυθμη λειτουργία των δημοσίων οικονομικών. Επί πλέον οι εντάσεις των εμφυλίων συγκρούσεων όξυναν και την αντιπαράθεση γύρω από την διαχείριση των δημοσίων οικονομικών με αποτέλεσμα, δίκαια ή άδικα, να εξακοντίζονται κατηγορίες για καταχρήσεις και κακοδιαχείριση[44]. Οι τεράστιες και επιτακτικές ανάγκες του επα-

40. Παπαντωνίου Νικ., *Οι μορφές ελεύθερου κράτους που οραματίζονταν οι αγωνιστές του ΄21*, Αθήνα Νεφέλη 1988, passim.

41. Βουλή των Ελλήνων, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της βασιλείας*, Τόμος Γ΄, *Β΄ Βουλευτική περίοδος 1823-1824,* Αθήνα 1972, σελ. 79-80.

42. Για την επαναστατική περίοδο δεν επικυρώθηκαν απολογισμοί. Η ίδια κατάσταση συνεχίστηκε μέχρι το 1930 οπότε επικυρώθηκαν σωρηδόν οι απολογισμοί ενός περίπου αιώνα. Antoniou Ant., *Les dépenses publiques en Grèce 1833-1939*, Thèse de doctorat de l'université Paris 1 - Sorbonne sous la direction du M. Sp. Asdrachas, Paris 2004, σελ. 37-39.

43. Αθανασίου Γ., *Περί ωφελείας και εκτάσεως των πολιτικών επιστημών, Λόγος προς την νεολαίαν της Βλαχίας*, Εν Αιγίνη, 1828, σελ. 4-7.

44. Βουλή των Ελλήνων, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832 Αι εθνικαί συνελεύσεις*, Τόμος Α΄, Αθήνα 1971 σελ. 488-500.

ναστατικού αγώνα δημιουργούσαν ασφυκτικές πιέσεις στο δημόσιο ταμείο. Οι επαναστάτες του 21 καλούνταν να ξεπεράσουν τις προσωπικές τους ελλείψεις και να ανταπεξέλθουν στους πρωτόγνωρους γι' αυτούς ρόλους που τους έθεσε η νέα πραγματικότητα. Ανέτοιμοι για τους νέους τους ρόλους και σε ιδιαίτερα ανώμαλες περιστάσεις κλήθηκαν να εφαρμόσουν το θεσμικό πλαίσιο της δημόσιας οικονομίας. Μεταξύ των άλλων οι περιορισμοί στην κάθετη κοινωνική κινητικότητα που επικρατούσαν κατά την τουρκοκρατία[45] και οι επακόλουθες περιορισμένες οπτικές που επέφεραν οι εντάξεις σε τοπικές συλλογικότητες συνδέονταν με τη δυσχέρεια στην αντιμετώπιση των νέων αυξημένων πλέον ρόλων που απαιτούσε η διαχείριση των δημοσίων οικονομικών ενός κράτους - έθνους. Θα έπρεπε να αντεπεξέλθουν σε μια σειρά νέα καθήκοντα πολιτικά στρατιωτικά και διοικητικά. Εκτός των άλλων απαιτήθηκε να σχηματίσουν και ένα γλωσσικό μόρφωμα με την κατάλληλη ορολογία που θα μπορούσε να υποστηρίξει τις λειτουργίες του κράτους και να εκφράσει την νέα πολιτική πραγματικότητα[46]. Οι συχνές αλλαγές σε ονομασίες θεσμών της δημόσιας διοίκησης αποτυπώνουν σε ένα βαθμό εκτός από την πολιτική και κοινωνική ρευστότητα και το υπό διαμόρφωση κρατικό γλωσσικό όργανο. Οι νέες συλλογικότητες που ήρθαν στο προσκήνιο (φατρίες) απαιτούσαν προνομιακή απολαβή των προνομίων της εξουσίας. Όπως φαίνεται η ύπαρξη οικονομικού ή κοινωνικού κεφαλαίου υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για την ανέλιξη στον διαμορφούμενο κρατικό μηχανισμό[47]. Οι συγκρούσεις αναπτύσσονται κυρίως γύρω από την θέση των επαναστατών στο νέο κράτος. Θα είναι κυρίαρχοι και εκφραστές της βούλησής του την οποία θα αποτυπώνουν και στα επίσημα κείμενα και θα απαιτούν τη συμμόρφωση των υπολοίπων; Θα απολαμβάνουν τα προνόμια της εξουσίας τους ή θα παραμείνουν απλά εκτελεστικά όργανα και πειθήνιοι δέκτες εντολών; Η πρόσληψη των νέων προτύπων από τους πρωταγωνιστές της επανάστασης δεν σήμανε και την αποστασιοποίηση τους από το αναδυόμενο νέο πλέγμα συμφερόντων. Μάλιστα η οξύτητα και το εύρος της σύγκρουσης δείχνουν ότι πέρα από τις διακηρύξεις και τις δηλώσεις περί προσήλωσης σε αρχές ισονομίας, λογοδοσίας κλπ. υπήρχε αποδοχή του περιορισμένου θετικού αντίκτυπου των επιδιωκόμενων μεταρρυθμίσεων. Πάντως αν και τα θέματα διαχείρισης των δημοσίων οικονομικών υπήρξαν από τα πρώτα χρόνια της επαναστάσεως στο κέντρο των αντιπαραθέσεων μόλις το 1849 εκδίδεται ένα βιβλίο που δίνει ιδιαίτερο βάρος στα δημόσια οικονομικά[48] ενώ έχουν αρχίσει

45. Ασδραχάς Σπ., (2003), *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ΄- ΙΘ΄ αιώνας*, τόμ. Ι, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

46. Μπρέγιαννη Αικ., «Γλώσσα και ορολογία στη δημόσια διοίκηση. Κανονιστικά κείμενα του 19ου αιώνα», Πρακτικά συνεδρίου *Ελληνική Γλώσσα και ορολογία,* Αθήνα 1997, σελ. 197-206.

47. Λυριντζής Χρ., «Κράτος, εξουσία, πολιτική (1830-1880)», Βαγγέλης Κεχριώτης, Χρήστος Λούκος, Χρήστος Λυριντζής, Νίκη Μαρωνίτη, Κατερίνα Γαρδίκα, *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους: Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα,* επιμέλεια σειράς Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή, Αθήνα, Νεφέλη, 2008, σελ. 69-90.

48. Όπως φαίνεται από την καταγραφή του Μιχ. Ψαλιδόπουλου στο άρθρο του «Μεταφράσεις βιβλίων οικονομικών επιστημών στην ελληνική γλώσσα, 1808-1948», *Τα ιδεολογικά μηνύματα, Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σάκη Καράγιωργα,* Αθήνα 1988, σελ. 443-471 πρόκειται για το: *Γενικαὶ Ἀρχαὶ τῆς Δημοσίας καὶ Βιομηχανικῆς Οἰκονομίας Ἐν εἴδει συνδιαλέξεως μεταξὺ Πατρός καὶ υἱοῦ.* Ὑπὸ P. H. Suzanne. Σύγγραμμα ἐστεμμένον διὰ τὴν στοιχειώδη διδασκαλίαν. Μετάφρασιν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Μ. Βερνάρδου τοῦ Κρητός. Ἐν Ἀθήναις. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Ἀντωνιάδου, 1849.

να τυπώνονται πολύ νωρίτερα γενικά εγχειρίδια οικονομίας[49] και εγχειρίδια αγροτικής και οικιακής οικονομίας[50].

Οι έντονες αντιθέσεις ενέτειναν την καχυποψία και όξυναν τις κατηγορίες για διασπάθιση του δημοσίου χρήματος. Επομένως, το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον εμπόδιζε την ομαλή λειτουργία των δημοσίων οικονομικών και η σύνταξη προϋπολογισμών και απολογισμών γίνεται εντελώς άτακτα κάτω από τις πιέσεις των περιστάσεων και κατ' αναλογία με την γενικότερη υπολειτουργία των θεσμών. Εκτός από το έντονο φατριαστικό πνεύμα, τις προσωπικές και συλλογικές ανεπάρκειες και τις έκτακτες περιστάσεις, τεράστιες δυσκολίες δημιουργούσε η έλλειψη μιας οργανωμένης και πεπειραμένης λογιστικής υπηρεσίας με αποτέλεσμα κατά τη διάρκεια της επανάστασης να είναι ιδιαίτερα δύσκολη η κατασκευή ενός αξιόπιστου προϋπολογισμού ή απολογισμού. Με αυτό τον τρόπο τα παλιά συστήματα αλληλεγγύης μετασχηματίζονται εντασσόμενα σε ένα νέο θεσμικό πλαίσιο καθορίζονται από αυτό και το διαμορφώνουν εντασσόμενα σε ένα διαφορετικό πλέον πλέγμα συμφερόντων.

Η απόλυτη μοναρχία του Όθωνα που εγκαθίσταται το 1833 θα διακόψει αυτή την πορεία. Η πολύχρονη γαλλική πολιτιστική επιρροή συμπεριλάμβανε και την επιρροή από το γαλλικό δίκαιο αλλά πλέον αντικαθίσταται από την βίαια εισαγωγή του γερμανικού δικαίου απόρροια της νέας πολιτικής πραγματικότητας[51]. Οι αντιβασιλείς και αργότερα ο Όθων είναι ελέω Θεού μονάρχες. Η απόλυτη εξουσία τους εκφράζεται και με την αυθαίρετη επιλογή ή αποπομπή των στελεχών του κρατικού μηχανισμού με αποτέλεσμα να αγνοηθεί η ύπαρξη προσόντων και ικανοτήτων και να αντικατασταθεί με την τυφλή υπακοή την κολακεία και την διαβολή[52]. Στο επίπεδο διαχείρισης των δημοσίων οικονομικών οι προϋπολογισμοί που συντάσσονται μένουν άνευ απολογισμών αφού άλλωστε δεν υπάρχει Βουλή να τους ελέγξει και να τους επικυρώσει. Η έλλειψη λειτουργίας κοινοβουλευτικών θεσμών ελέγχου συνοδεύεται από την εμφάνιση ελεγκτικών διαδικασιών που επέβαλε το σύστημα των υποχρεώσεων του θρόνου. Κατά συνέπεια όλοι οι νόμοι των πρώτων χρόνων της αντιβασιλείας δημοσιεύονται και στην γερμανική γλώσσα ώστε

49. Όπως το: *Ἱστορίας τοῦ Ἐμπορίου Ἐπιτομή,* Συγγραφεῖσα μὲν γερμανιστὶ ὑπὸ Ἰωσὴφ Νοβάκκου ἑνὸς τῶν διδασκάλων τῶν ἐν Βιέννῃ ἀκαδημιῶν, διὰ δὲ φιλοτίμου δαπάνης τῶν ὁμογενῶν ἐκδοθεῖσα, καὶ μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντίνου Κοκκινάκου Χίου. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου. 1809 και το *Πολιτικῆς Οἰκονομίας Κατήχησις. Ἤτοι Οἰκιακὴ Διδασκαλία Περί τοῦ πῶς γεννῶνται, διανέμονται καὶ ἀναλίσκονται εἰς τὴν Κοινωνίαν τὰ Χρήματα. Μεθ᾽ ἣν ἕπονται Σημειώσεις πρὸς ὠφέλειαν τῶν θελόντων νὰ ἐμβαθύνωσι πλεότερον εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπιστήμης ταύτης.* Παρὰ Ἰω. Βαπτιστοῦ Σάη. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ Παρὰ Γ. Χρυσῆδου. Ἐν Αἰγίνῃ 1828.

50. *Οἰκονομία Πρακτική τε καὶ γενικὴ πάντων τῶν τῆς Ἀγροικίας Κτημάτων, Ἐκ πολλῶν ἐρανισθεῖσα, Παραρτήμασί τε οἰκείοις καὶ Σημειώσεσι πλουτισθεῖσα,* ὑπὸ Δημητρίου Παναγιωτάδου τοῦ Γοβδελᾶ, Δόκτωρος τῶν Ἐλευθερίων Τεχνῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας. Τόμος Πρῶτος, Περιέχων τήν τε Οἰκοδόμησιν καὶ τὴν Ὀρνιθοτροφίαν. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας. Τύποις Σνιρερείοις. ΑωιϹ΄. 1816.

51. Πανταζόπουλος Ν. Ι., *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, Β΄ έκδ., 1998, σελ. 18-19. Πανταζόπουλος Ν., «Gustav Geib: Ένας οπαδός της ιστορικής Σχολής του δικαίου στην μοναρχική Ελλάδα (1833-1834)», στο *Αρμός. Τιμ. Τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 1377-1389.

52. Αθανασίου Γ., *Η υπέρ του υποστρατήγου Κ. Δ. Μακρυγιάννη συνηγορία κατά το 1843*, Εν Αθήναις 1863, passim.

να γίνει δυνατός ο έλεγχος από τον μηχανισμό του πατέρα του Όθωνα βασιλιά Λουδοβίκου της Βαυαρίας. Η λειτουργία των δημοσίων οικονομικών πραγματοποιείται πλέον ενταγμένη σε ένα απολυταρχικό θεσμικό πλαίσιο μέχρι την συνταγματική αλλαγή της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 οπότε ο προγραμματισμός, η διαχείριση και ο έλεγχος των δημοσίων οικονομικών περιέρχεται, οριστικά πλέον, στα εκλεγμένα νομοθετικά όργανα τη Βουλή και τη Γερουσία[53]. Ακόμη όμως και τότε η λειτουργία των μηχανισμών λογοδοσίας που εκφράζονται, κυρίως, με τον κοινοβουλευτικό έλεγχο στις πραγματοποιηθείσες δαπάνες δια της υποβολής και ελέγχου του απολογισμού κινητοποιείται μόνον όταν πολιτικοί ή οικονομικοί καταναγκασμοί επιβάλλουν την πραγματοποίησή τους. Μ' αυτό τον τρόπο το 1849 υποβάλλεται στην Βουλή έκθεση της «βουλευτικής επιτροπής» για τον απολογισμό του 1844 και την περίοδο διαχείρισης 1833-1843 με σκοπό να αποφευχθεί η ικανοποίηση των οικονομικών απαιτήσεων του βαυαρικού θρόνου και όχι να πραγματοποιηθεί έστω και εκπρόθεσμα ο κοινοβουλευτικός έλεγχος[54].

Επίλογος

Η τάση κάθε ανώτερης κοινωνικά ιεραρχίας να προσεταιριστεί ένα τμήμα του πληθυσμού και να το οργανώσει γύρω από την δική της ιδεολογική υπερδομή την οδηγεί στην αξιοποίηση των κρατικών μηχανισμών αλλά και των μέσων μαζικής πληροφόρησης και διάδοσης των ιδεολογικών και πολιτικών προτύπων.

Η απολυταρχία που βίωναν οι Έλληνες αλλά και το σύνολο των λαών της ηπειρωτικής Ευρώπης υπήρξε κοινή συνιστώσα που ερχόταν σε σύγκρουση με τη διάχυση των ιδεών του διαφωτισμού. Το ιδεολογικό ρεύμα του διαφωτισμού στα κείμενα των φιλοσόφων που το εκπροσωπούσαν διατύπωσε τις αρχές οργάνωσης του κράτους – έθνους με τέτοιο τρόπο ώστε να δικαιώνεται η φιλοσοφική απαίτηση για μια κοινωνία όπου η γενική θέληση θα είναι η συνισταμένη των βουλήσεων των πολιτών και θα πραγματώνει τις απαιτήσεις τις σχετικές με το έλλειμμα ισότητας, δικαίου και ελευθερίας που παρατηρούνταν στα απολυταρχικά καθεστώτα της εποχής Το φιλοσοφικό ρεύμα του διαφωτισμού κυρίως με το πνεύμα του ορθολογισμού και της υπολογιστικότητας που το διέκρινε επηρέασε την πολιτική και οικονομική σκέψη του ΙΖ΄ και ΙΗ΄ αιώνα.

Η πρόσληψη των νέων ιδεολογικών ρευμάτων από τον βαλκανικό ριζοσπαστισμό και τους επαναστάτες του 1821 διαμόρφωσε διαφοροποιημένες στάσεις και συμπεριφορές με κοινή ιδεολογική συνιστώσα την αγάπη για την ελευθερία και τη δημιουργία δημοκρατικά οργανωμένου κράτους-έθνους. Οι θέσεις του Ρήγα διατυπώνονται επηρεασμένες από τα πολιτικά ρεύματα της εποχής του και με ιδιαίτερα πρωτοπόρα αντίληψη μετριασμού της παντοδυναμίας των τραπεζιτών και των επιπτώσεών του δημόσιου δανεισμού στην ποιότητα της ζωής των πολιτών. Το πολιτικό σχέδιο του Ρήγα και η δημοσιονομική του οπτική επέδρασαν στα πρώτα συντάγματα της επανάστασης του 1821. Παράλληλα αναπτύχθηκε ένα συντηρητικό ρεύμα που επεδίωξε την δημιουργία ενός κράτους με παραδοσιακό εθνικό και θρησκευτικό ιδεολογικό πλαίσιο αναφοράς. Η συγκρότηση των δημοσίων οικονομικών της Ελλάδας υπήρξε απότοκος της όσμωσης των νεοφανών θε-

53. Αξελός Λ. (εισαγ.-επιμ.), *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1952, Σβώλου Αλ., Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος,* 3η έκδ., Αθήνα 1972, passim.

54. *Έκθεσις της Βουλευτικής Επιτροπής επί του υποβληθέντος εν τη Βουλή Απολογισμού του Κράτους του 1844 έτους εισαχθείσα και αναγνωσθείσα κατά την Συνεδρίασιν της 29 Ιουλίου 1849.* Περίοδος Β΄. Σύνοδος Β΄, Εν Αθήναις: Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1849, σελ. 1-58.

ωριών και αντιλήψεων του διαφωτισμού και της Γαλλικής επανάστασης αλλά και των οικονομικών, κοινωνικών, και πολιτικών πραγματικοτήτων των εξεγερμένων περιοχών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ο προϋπολογισμός και ο απολογισμός υπήρξαν το βασικό εργαλείο οικονομικής πολιτικής και θεσμικού ελέγχου του δημοκρατικά οργανωμένου κράτους – έθνους στον τομέα των δημοσίων οικονομικών. Ένα συνολικό ερμηνευτικό σχήμα μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η δυσχερής λειτουργία τους συνδέεται με τις έκτακτες πολεμικές περιστάσεις κατά τις οποίες θεσμοθετήθηκαν, με τις προσωπικές ανεπάρκειες των επαναστατών και με την επιβολή των καθυστερημένων οικονομικών και κοινωνικών δομών στους καινοφανείς κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Άλλες μερικότερες συσσωματώσεις όπως οι φατρίες και οι τοπικότητες επιβλήθηκαν στον κρατικό μηχανισμό. Οι νέοι κοινοβουλευτικοί θεσμοί ήλθαν σε σύγκρουση με το πλέγμα οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που επικρατούσε, προσαρμόστηκαν στις παραδοσιακές οικονομικές και κοινωνικές δομές και οδηγήθηκαν στην εξυπηρέτηση ενός πελατειακά οργανωμένου και δεσποτικού γραφειοκρατικού κρατικού μηχανισμού.

ΛΟΥΚΑΣ ΑΞΕΛΟΣ

Η στήριξη στις δικές μας δυνάμεις ως θεμέλιος λίθος της εθνικής στρατηγικής του Ρήγα και όψιμες απόπειρες στρέβλωσής της

Είμαι πεπεισμένος πως πάντα πρέπει
να στηριζόμαστε στον εαυτό μας και
στις δικές μας δυνάμεις· να μην περιμένουμε
τίποτα από κανέναν και έτσι να
μην εισπράττουμε απογοητεύσεις.
Αντόνιο Γκράμσι

Είναι ιστορικά εξακριβωμένο ότι από τις αρχές ήδη του 18ου αιώνα η δραματική βίωση της οθωμανικής αυθαιρεσίας, συνδυάστηκε με την βαθύτερη απογοήτευση των Ελλήνων, αλλά και των υπόλοιπων λαών της Βαλκανικής, για την στάση των μεγάλων δυνάμεων. Αυτή η οδυνηρή συνειδητοποίηση, έδρασε καταλυτικά, αναπτύσσοντας κριτικές και αυτοκριτικές στάσεις, σε σχέση με τις επιλογές του παρελθόντος, επιλογές που στην ουσία ήταν προσδοκίες πρωτοβουλιών υπέρ των υποδούλων από τις «φωτισμένες απολυταρχίες» της Ευρώπης.

Αρνητικό ήταν το ισοζύγιο της πορείας των πραγμάτων για τους κυρίαρχους οθωμανικούς κύκλους, τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Οι εξουθενωτικοί για την Αυτοκρατορία αυστροτουρκικοί και ρωσοτουρκικοί πόλεμοι (ιδιαίτερα ο πόλεμος των «τριών Ιμπερίων» (1787-1792) που κυριολεκτικά έβαλε σε δοκιμασία τους Τούρκους) με την δωδεκαετή και πλέον διάρκειά τους, σφραγισμένοι από γεγονότα όπως η καταστροφή του τουρκικού στόλου στην ναυμαχία του Τσεσμέ τον Ιούλιο του 1770 και η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774, που σήμανε την απώλεια αμέσου ή εμμέσου κυριαρχίας των Οθωμανών σε σημαντικά τμήματα εδαφών και, κυρίως, στον ζωτικό χώρο του Ευξείνου Πόντου, αποτυπώνουν απλώς πιο απτά το αρνητικό αυτό ισοζύγιο.

Γιατί, στην πραγματικότητα, οι αρνητικές επιπτώσεις ήταν πολύ πιο πολύπλοκες και ουσιαστικές, αφού τα μέτωπα δεν ήταν μόνον «εξωτερικά» αλλά και «εσωτερικά» και δεν αφορούσαν μόνο την πολιτική, αλλά έπληττανεξίσου αποφασιστικά την οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Αυτό το πολλαπλά δυναμιτισμένο έδαφος της Αυτοκρατορίας, συνταρασσόταν από συνεχείς εσωτερικές εκρήξεις, που είτε έπαιρναν τον χαρακτήρα των αποσχιστικών κινημάτων των διάφορων πασάδων που, για ποικίλους λόγους, έμπαιναν σε τροχιά σύγκρουσης με το κυρίαρχο συγκρότημα εξουσίας, είτε τον χαρακτήρα της ασταμάτητης πάλης, του διαρκούς αγώνα των υποδούλων, για εθνική και κοινωνική χειραφέτηση[1].

Είναι ιστορικά επιβεβαιωμένο ότι στον ανορθόδοξο αυτόν πόλεμο, πρωτεύοντα ρόλο έπαιζε το ελληνικό στοιχείο, που η δράση του κορυφώνεται με το ξέσπασμα των Ορλωφικών στα 1769-1774 και την εντυπωσιακή ναυτική δραστηριότητα του Λάμπρου Κατσώνη το 1788-1790, που καταλήγουν και τα δύο, μετά την ρωσική εγκατάλειψη, άδοξα στην ήττα, αφήνοντας όμως ως βαριά υποθήκη και μάθημα εθνικής αυτογνωσίας την λογική του να στηριζόμαστε στις δικές μας δυνάμεις.

Αξίζει να δούμε πώς αποτυπώνεται η κατ' αρχήν θετική απήχηση των ρωσικών πρωτοβουλιών, για να ανατραπεί στην συνέχεια και γυρίσει στο αντίθετό της, στο ανάθεμα δηλαδή των Ρώσων και να βαθύνει έτι περαιτέρω με την συνολική κριτική της ξένης παρουσίας-προστασίας.

[Στροφή]

Ἀκόμα τούτ' τὴν ἄνοιξη ραγιάδες, ραγιάδες
νά ὀθῇ τὸ καλοκαίρι
νὰ φέρῃ ὁ Μόσκοβος σεφέρι
Μωρηᾶ καὶ Ρούμελη.

[Αντιστροφή]

Αὐτὸν τὸν χρόνο τὸν κακὸ αὐτὸ τὸ καλοκαίρι
μᾶς ἦρθε καὶ ὁ Μόσκοβος κ' ἔφερε σεφέρι
καὶ ἔταξε πῶς τάχατες τὴ λευτεριὰ νὰ φέρῃ
μὰ ποῦ 'ναι ἡ μαύρη λεφτεριὰ
ἀλίμονο σὲ μᾶς παιδιὰ
κι' ἀλίμονο στὴν κλεφτουριά,
ποτὲς δὲ θὰ τὸ 'δοῦμε,
γιατὶ δὲν πάσκισε πιστὰ γιὰ νὰ λευτερωθοῦμε,
μᾶς ἦρθε καὶ μᾶς ἄναψε φωτιὰ ἀπ' ἄκρια
σ' ἄκρια, κι' ἄφ' σε νὰ τὴ σβύσουμε μὲ
(γ)αῖμα καὶ μὲ δάκρυα

.....

1. Από την ούτως ή άλλως εξαιρετικά εκτεταμένη επί του θέματος βιβλιογραφία, σημειώνω ενδεικτικά τις εργασίες των Κώστα Π. Κύρρη, *Τουρκία και Βαλκάνια*, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της "Εστίας"», Αθήνα 1986, Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14-19ος αι.)*, Β΄ έκδοση, εκδ. «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 1991, Νεοκλή Σαρρή, *Οσμανική πραγματικότητα*, τόμ. Α΄-Β΄, έκδ. «Ι.Δ. Αρσενίδης και Σια», Αθήνα χ.χ.έκδ., Δημήτρη Κιτσίκη, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924*, Γ΄ έκδ. επηυξημένη, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της "Εστίας"», Αθήνα χ.χ. έκδ και Peter F. Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, τόμ. Α΄-Β΄, εκδ. «Σμίλη», Αθήνα 1994.

πήδ(η)σε στὴν ἔρμη μας φωλιά,
ἀλὶ στὰ μαῦρα μας πουλιὰ
κι᾽ αλίμονο στὴν ὀρφάνια,
σὰν ἀλεποῦ κακούργα,
καὶ σήκωσε τ᾽αδέρφια μας στὸ πόδι
ἡ πανούργα· ὅσο ποὺ χήθ(η)κε ὁ γέρακας
καὶ τ᾽ ἅρπαξε στὸ στόμα
κι᾽ αὐτὴ ἐχώθ(η)κε μὲς τῆ γῆ κ᾽ ἐκρύφ(τη)κε
μέσ᾽ στο χῶμα· καὶ ἀπὸ τότε ἀλύπητα
χειμῶνα καλοκαίρι τὸ τὶ τραβοῦμε ἀπ᾽
τὸν ἐχθρὸ ἕνας θεὸς τὸ ξέρει,
ἀνάθεμα καὶ τρὶς ἀνὰ στὸ ἄπιστο σεφέρι.[2]

Ὁ ξένος ποτὲς τὸ καλὸ τοῦ ἀλλουνοῦ δὲ θέλει
κι᾽ ἀλὶ ποὺ καρτερεῖ νὰ φάῃ ἀπὸ ξένο καρβέλι
κι᾽ ἀλὶ ποὺ καρτερεῖ νὰ πιῇ ἀπὸ ξένο βουτσέλι.[3]

Γεγονός παραμένει ότι η τραγική απόληξη των λαϊκών εξεγέρσεων, η καθολική απογοήτευση από την ιδιοτελή στάση των μεγάλων δυνάμεων μετά την εγκατάλειψη των αγωνιστών των Ορλωφικών και του Λάμπρου Κατσώνη[4], αλλά και η συνειδητοποίηση της τραγικής κατάληξης που είχαν πολλά ανώτερα στελέχη της οθωμανικής Αρχής, αποτελούν βαθιές τομές που δραστικά επενεργούν στην συγκρότηση της ιδεολογίας των Ελλήνων ριζοσπαστών ως εθνικοαπελευθερωτικής με ουσιαστικό κοινωνικό περιεχόμενο και στην αναζήτηση εναλλακτικής λύσης στις γαλλικές επαναστατικές ιδέες της πρώτης περιόδου. Τα μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης όμως, αν και δόνησαν κάθε δημοκρατική καρδιά, δεν οδήγησαν σε πλήρη υποχώρηση τις επιφυλάξεις μερικών και τον «αντιξενισμό» ορισμένων, που τα τραύματα του παρελθόντος τους είχαν δημιουργήσει[5].

Μέσα σε αυτό το γενικά απαισιόδοξο και κριτικό απέναντι στις ξένες δυνάμεις κλίμα, διαμορφώνεται και συγκροτείται το ιδεολογικό και πολιτικό υπόβαθρο του Ρήγα. Πυκνές, πολλαπλές, πολύπλοκες και όχι έξω από την λογική του συμφέροντος ή των συμφερόντων ήταν οι σχέσεις των Γάλλων δημοκρατικών με τους Έλληνες πατριώτες και ο Ρήγας δεν υπήρξε άμοιρος αυτής της λογικής, την οποία όμως, κατά την γνώμη μου, επεδίωκε να εξισορροπήσει και να την εντάξει συνειδητά στα δικά του απελευθερωτικά σχέδια. Και πραγματικά, τόσο τα διασωθέντα κείμενά του, όσο και τα ντοκουμέντα που τον αφορούν μέχρι την δολοφονία του, μας δίνουν την δυνατότητα να ισχυριστούμε τεκμηριωμένα ότι παρ' όλο που έχει πολλά κοινά και συγκλίνοντα στοιχεία με την γαλλόφιλη λογική, εντούτοις δεν ταυτίζεται μαζί της.

Η συστηματική, διεξοδική ανάγνωση του έργου του συνολικά, αλλά και η καθόλου πρακτική του, *δεν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο φιλόδοξος στόχος του μιας ανεξάρτητης Ελληνικής Δημοκρατίας, υποτασσόταν στους σχεδιασμούς της γαλλικής αλλά και καμιάς ξένης εξωτερικής πολιτικής.* Πουθενά στο έργο του δεν υπάρχει *η παραμικρή*

2. Για περισ. βλέπε Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1994, σελ. 76 επ.

3. *Ό.π.*, σελ. 77.

4. Για περισ. βλέπε Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 2003, σελ. 492 επ.

5. *Ό.π.*

αναφορά για στήριξη του αγώνα στις μεγάλες δυνάμεις. Κι όταν αυτό ίσχυε ακόμα και για την δημοκρατική Γαλλία, είναι, φρονώ, απόλυτα λογική η σιωπή του για τη Ρωσία και τις υπόλοιπες μεγάλες δυνάμεις[6]. Ως εκ τούτου, είναι απολύτως αστήρικτος και αντιεπιστημονικός ο ισχυρισμός ορισμένων συγχρόνων μας ότι ο Ρήγας ταύτιζε ή συνδύαζε τον ελληνικό αγώνα με τα μεγαλορωσικά σχέδια[7] και συμφέροντα ή ότι ήταν φορέας ιδεών όπως αυτές που αποτυπώνονταν στους *Χρησμούς και τις Προφητείες του ιερομόναχου Αγαθαγγέλου*[8], που, κατά την γνώμη τους, εξέδωσε στην Βιέννη μαζί με τα υπόλοιπα έργα του.

Ας δούμε, λοιπόν, πώς παρουσιάζεται η όλη υπόθεση. Πριν όμως από όλα, θα πρέπει κατ' αρχήν να γνωρίζουμε ότι σε όλη την διάρκεια της ζωής του Ρήγα, αλλά και σαράντα χρόνια από τον θάνατό του, ουδεμία αναφορά υπήρξε, αλλά και ουδείς, έστω και υπό την μορφήν ενδεχομένου ή ανάμνησης, είχε σε οποιοδήποτε επίπεδο συνδέσει τον Ρήγα με την υπόθεση των *Χρησμών του Αγαθάγγελου*. Ως εκ τούτου, με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, ως χρονικό σημείο εκκίνησης του όλου ζητήματος μπορεί να θεωρηθεί το 1838.

Είναι γεγονός ότι η επανέκδοση στην Ερμούπολη το 1838 του *Αγαθάγγελου*[9] από τον Ζηλοπροφήτη, ο οποίος χωρίς να προσκομίσει αποδείξεις αποδίδει την πρώτη έντυπη έκδοση του έργου στην Βιέννη στον Ρήγα, οδήγησε σε μια προσωρινή αναζωπύρωση του όλου θέματος, η οποία πολύ σύντομα όμως, «κατέπεσεν εις εντελή εγκατάλειψιν», εναρμονιζόμενη με την βαθιά απογοήτευση του ελληνικού λαού για την στάση των ξένων δυνάμεων, όπως σημειώνει στο ενδιαφέρον λήμμα του στο «Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη», ο Γ. Υπερίδης το 1927[10].

6. *Ό.π.* σελ. 503.

7. Αναφορικά με τα μεγαλορωσικά σχέδια σε συνδυασμό και με την έκδοση του *Αγαθάγγελου*, χαρακτηριστικές, με όλη την υπερβολή τους, είναι οι παρατηρήσεις του Γιάνη Κορδάτου, που σημειώνει: «Η εξαπλωτική πολιτική του Πέτρου και τα σχέδιά του να πάρει την Πόλη και τα Στενά (Δαρδανέλια), γέννησαν την ελπίδα στους ραγιάδες για το ξεσκλάβωμά τους από τον τουρκικό ζυγό. Η φυλλάδα μάλιστα του *Αγαθάγγελου* (1751) που την εσύναξε κάποιος καλόγερος, όργανο της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής, προπαγάνδιζε με τη μάσκα της θρησκείας το ρωσικό ιμπεριαλισμό. Έτσι το «ξανθόν Γένος (=οι Ρώσοι) παρουσιαζόταν στα μάτια των ραγιάδων, πώς από θέλημα θεού θα γίνει *σωτήρας* των σκλαβωμένων χριστιανών. Είν' αλήθεια πως ο Τσάρος για πολύν καιρό έπαιξε ένα τέτοιο ψεύτικο ρόλο και ανάπτυξε μια τεράστια εξεγερτική προπαγάνδα στα Βαλκάνια». Για περισ. βλέπε Γιάνης Κ. Κορδάτος, *Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, εκδ. «Ι & Π. Ζαχαρόπουλου», Αθήνα 1945, σελ. 23 επ.

8. Για το πρωτοκυκλοφορήσαν σε χειρόγραφη μορφή γύρω στα 1750, έργο του αρχιμανδρίτη Θεόκλητου Πολυειδή με τίτλο *Αγαθάγγελος ή Οπτασία του μακαρίου ιερομονάχου Αγαθαγγέλου* και τις μεταγενέστερες εκδόσεις του βλέπε ενδεικτικά, Νικόλαος Γ. Πολίτης, «*Αγαθάγγελος*», περιοδ. *Εστία*, Ιαν/ος-Ιούνιος 1889, Ευλόγιος Κουρίλας Λαυριώτης «*Θεόκλητος ο Πολυειδής και το λεύκωμα αυτού εν Γερμανία (εξ ανεκδότου κώδικος). Ο φιλελληνισμός των Γερμανών*», περιοδ. *Θρακικά*, τόμ. 3, 1932, τόμ. 4, 1933, τόμ. 5, 1934, τόμ. 7, 1936, Αλέξης Πολίτης, «*Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του Αγαθάγγελου. Το μόνο γνωστό αντίτυπο*», περιοδ. *Ο Ερανιστής*, έτος Ζ΄, τεύχ. 42, Δεκέμβριος 1969 και Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Ήταν τελικά ο Ρήγας εκδότης του "Αγαθάγγελου";*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2009.

9. [μακαρίου Ιερωνύμου Αγαθαγγέλου], *Ευσεβούς τινός συντάκτου, κατά χάριν μεν του Ιησού, του δόντος τοις δυσί μάρτυσιν αυτού το πνεύμα της προφητείας, κατ' αποστολικόν δε του Παύλου ζήλον, τόνδε τον τρόπον ελάχιστον Ζηλοπροφήτου, Σύνταγμα Πνευματικόν, διχή διηρημένον, εις θεωρητικόν τε και πρακτικόν*, εκ της τυπογρ. «Γ. Μελισταγούς», Ερμούπολη 1838.

10. Ω [Γ. Υπερίδης], «*Αγαθάγγελος*», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν* Ελευθερουδάκη, τόμ. Α΄, Αθήνα 1927.

Θα υπέθετε κανείς ότι το ζήτημα ήταν όχι μόνο ουσιαστικά, αλλά και φιλολογικά λήξαν, δεδομένου ότι οι Περραιβός, Λάμπρος, Άμαντος, Κορδάτος, Δασκαλάκης, Λάϊος, Καμαριανός, Ενεπεκίδης, Πανταζόπουλος, κ.ά., αλλά και οι Λεγκράντ, Γιόργκα, Πάντελιτς, Βιρτόσου, Αρς, κ.ά., για να σταθώ στους σημαντικότερους παλαιότερους μελετητές του έργου του Ρήγα, δεν είχαν ούτε απλή αναφορά στο όλον ζήτημα, πλην του Λέανδρου Βρανούση, που στον εξαίρετο *Ρήγα* του το 1954 αναφέρεται στον *Αγαθάγγελο* σημειώνοντας ότι: «[...] λένε πως το τύπωσε σε μια νέα έκδοση τώρα στη Βιέννη ο Ρήγας [...]»[11], χωρίς έκτοτε γραπτά ο ίδιος να ξανασαναφερθεί στο όλον ζήτημα.

Έτσι είχαν τα πράγματα ως το 1969, όταν ο Αλέξης Πολίτης παρουσίασε το μοναδικό μέχρι σήμερα σωζόμενο αντίτυπο της βιεννέζικης έκδοσης του *Αγαθάγγελου* στον *Ερανιστή* υπό τον χαρακτηριστικό τίτλο «*Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του Αγαθαγγέλου. Το μόνο γνωστό αντίτυπο*»[12], όπου υποστηρίζοντας τους ισχυρισμούς του Ζηλοπροφήτη κατέληγε στην ειλικρινή μεν, αλλά τουλάχιστον περίεργη για επιστήμονα-ερευνητή-ιστορικό δήλωση ότι: «Θα την ονομάζουμε λοιπόν στο έξης έκδοση του Ρήγα δίχως να ερευνήσουμε περισσότερο για την αλήθεια της πληροφορίας»[13].

Η έλλειψη επαρκών αποδεικτικών στοιχείων και η ασθενής επιστημονικά τεκμηρίωση ήταν εμφανής και δεν έπεισε όπως φαίνεται την ακαδημαϊκή κοινότητα, γι' αυτό και κανένας από τους αυστηρούς στον έλεγχο των στοιχείων ιστορικούς δεν την υιοθέτησε και γι' αυτό δεν υπήρξε ούτε ένα σοβαρό τεκμηριωμένο κείμενο που να συνηγορεί υπέρ των λεγομένων Αλέξη Πολίτη πλην: Α) της διατύπωσης του ιδίου ότι οι Κ.Θ. Δημαράς και Λ. Βρανούσης[14] τον ενθάρρυναν να εμβαθύνει την έρευνα, χωρίς όμως να προσκομίσει κάτι νέο από πλευράς του τα επόμενα χρόνια και χωρίς – τουλάχιστον – ο Λ. Βρανούσης να αναφερθεί κάπου γραπτά για το ότι η έκδοση αυτή ήταν του Ρήγα και Β) τριών ουσιαστικά γραπτών αναφορών που υιοθετούν τα προτεινόμενα από τον Αλέξη Πολίτη, χωρίς όμως την παραμικρή περαιτέρω έρευνα ή επιχειρηματολογία επί του προκειμένου. Από τους τρεις συμφωνούντες, ο μεν Άλκης Αγγέλου αναφέρει σε μιάμιση σειρά τον Ρήγα ως εκδότη των *Χρησμών*[15], ο Κρις Γουντχάουζ, σε προφανή αμηχανία ευρισκόμενος, πιθανολογεί ότι ο Ρήγας εξέδωσε το βιβλίο αυτό για να αποκομίσει οικονομικό όφελος από την πώλησή του[16] και ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, ο οποίος όμως αν και στην αρχή αποδέχεται την πρόταση Πολίτη[17], στην συνέχεια σιωπηρά την αναθεωρεί, γι' αυτό και δεν περιλαμβάνει τους *Χρησμούς* στην γνωστή μας έκδοση της Βουλής των Ελλήνων των *Απάντων των σωζωμένων* έργων του Ρήγα που επιμελήθηκε ο ίδιος.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι σύσσωμη, σχεδόν, η ακαδημαϊκή κοινότητα κράτησε αποστάσεις από την άποψη Πολίτη, γεγονός που αποτυπώθηκε και στις τρεις ξεχωριστές εκδόσεις των *Απάντων* του Ρήγα που επιμελήθηκαν οι Λέανδρος

11. Για περισ. βλέπε Λ.Ι. Βρανούσης, *Ρήγας*, εκδ. «Αετός», Αθήνα 1954, σελ. 80 και 111.

12. Για περισ. βλέπε Αλέξης Πολίτης, *«Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του Αγαθάγγελου. Το μόνο γνωστό αντίτυπο»*, περιοδ. *Ο Ερανιστής*, έτος Ζ΄, τεύχ. 42, Δεκέμβριος 1969.

13. *Ό.π.*, σελ. 174.

14. *Ό.π.*, σελ. 173.

15. Βλέπε Άλκης Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, τόμ. Β΄ εκδ. «Μ.Ι.Ε.Τ.», Αθήνα 1999, σελ. 247.

16. Βλέπε C.M. Woodhouse, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο πρωτομάστορας της Ελληνικής Επανάστασης*, εκδ. «Παπαδήμα», Αθήνα 1997, σελ. 67 επ.

17. Βλέπε Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. «Μ.Ι.Ε.Τ.», Γ΄ έκδοση, Αθήνα 2000, σελ. 309 επ.

Βρανούσης, Δημήτρης Καραμπερόπουλος και ο προαναφερθείς Πασχάλης Κιτρομηλίδης και που όχι μόνο δεν περιλαμβάνουν τους *Χρησμούς*, αλλά ούτε καν τους αναφέρουν ως πιθανολογούμενη έκδοση του Ρήγα στα εισαγωγικά κ.λπ. κείμενά τους.

Και ενώ η υπόθεση είχε κατ' ουσίαν «νεκρώσει» επί σαράντα έτη, το 2010 εμφανίζεται ως όψιμος μελετητής του Ρήγα ο Γιώργος Καραμπελιάς, όπου σε σειρά άρθρων του στο περιοδικό «Άρδην»[18] και αργότερα το 2011 στο βιβλίο του *Η ανολοκλήρωτη επανάσταση του Ρήγα*[19], όχι μόνον επαναφέρει το ζήτημα, αλλά και ρητά ισχυρίζεται ότι «Τέλος, όπως θεωρείται βέβαιο πλέον από τους περισσότερους ερευνητές που ασχολήθηκαν με το θέμα – και πλέον αποκρύπτεται συστηματικά –, εκδίδει τους *Χρησμούς του Ιερώνυμου Αγαθάγγελου*»[20], για να συμπληρώσει παρακάτω: «Οι αναφορές του "Ζηλοπροφήτη" σχετικά με την έκδοση των Χρησμών του Αγαθαγγέλου "ὑπό Ῥήγα τοῦ Θετταλοῦ", θεωρήθηκαν από όλους τους μελετητές εξαρχής απολύτως αξιόπιστες»[21]. Μια άποψη δηλαδή που από τα προηγούμενα παρατεθέντα αποδεικνύεται παντελώς ανακριβής.

Το χειρότερο, όμως, στην όλη υπόθεση είναι ότι με βάση την αυθαίρετη αυτή διάγνωση, ο συγγραφέας επιτίθεται σε όσους δεν την υιοθετούν, κατηγορώντας τους ότι αποκρύπτουν την άποψη του Ρήγα για την στήριξη «στο "ξανθό γένος" της Ρωσίας»[22], με στόχο να ακυρώσουν λόγω ιδεολογικών και πολιτικών σκοπιμοτήτων το θετικό στοιχείο του συνδυασμού από πλευράς του Βελεστινλή του διαφωτισμού με τον προφητισμό και τη χρησμολογική παράδοση[23].

Σε αυτήν την προφανώς αναπόδεικτη, *στο κατ' αρχήν αποφασιστικό ζητούμενο της ταυτότητας της έκδοσης*, επιχειρηματολογία, που αναβιώνει θλιβερές στιγμές ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας, έδωσε την πρέπουσα τεκμηριωμένη απάντηση ο Δημήτρης Καραμπερόπουλος με την λιτή μελέτη του *Ήταν τελικά ο Ρήγας εκδότης του «Αγαθάγγελου;»*[24], ενώ εξίσου ουσιαστική είναι η θέση που διατυπώνει ένας από τους ελάχιστους συστηματικούς και αξιόπιστους μελετητές χρησμολογικών και εσχατολογικών κειμένων, ο Αστέριος Αργυρίου, τονίζοντας ότι «Εσωκειμενικά κριτήρια μ' έχουν πείσει προσωπικά ότι η προσγραφόμενη στο Ρήγα έκδοση του Αγαθάγγελου *δεν είναι δυνατόν να έγινε πριν από το 1803*. Πόση όμως μελάνη ξοδεύτηκε για να αποδειχτεί ότι ο Ρήγας ήταν ή δεν ήταν εκδότης της *Οπτασίας* στην ουσία, για να εξαρθεί η ορθόδοξη μυστικοπάθεια ή η διαφωτιστική ελευθεριότητα του Ρήγα. Χαρακτηριστικότατο είναι το γεγονός ότι

18. Για περισ. βλέπε: Γιώργος Καραμπελιάς, «*Ο Ρήγας και η χρησμολογία*» και «*Για τον Ρήγα και τον Γρηγόριο Ε΄*», περιοδ. *Άρδην*, τεύχ. 81, Αθήνα 2010 και «*Απάντηση*» σε επιστολή του Δημήτρη Καραμπερόπουλου σχετικά με την αποδιδόμενη στον Ρήγα έκδοση των χρησμών του Αγαθάγγελου, περιοδ. *Άρδην*, τεύχ. 83, Αθήνα 2010-2011.

19. Για περ. βλέπε Γιώργος Καραμπελιάς, *Η ανολοκλήρωτη επανάσταση του Ρήγα*, εκδ. «Εναλλακτικές Εκδόσεις», Αθήνα 2011.

20. *Ό.π.*, σελ. 20.

21. *Ό.π.*, σελ. 221.

22. «Όσο για την "παράνομη" ή έστω απόκρυφη εκδοτική του δραστηριότητα, και αυτή παρουσιάζει την ίδια εκπληκτική συνθετικότητα: *Χρησμοί του Αγαθάγγελου* και στήριξη στο "ξανθό γένος της Ρωσίας", στη διάρκεια του ρωσορτουρκικού πολέμου.». Ας σημειωθεί ότι στην εν λόγω παράγραφο ο συγγραφέας προσθέτει στον *Θούριο* και τον *Ύμνο Πατριωτικό* ως έργο του Ρήγα το *Τι καρτερείτε φίλοι και αδελφοί*, έργο που η συντριπτική πλειοψηφία των σοβαρών μελετητών του Ρήγα έχει απορρίψει ως αυθεντικό του έργο. Για περισ. βλέπε Γιώργος Καραμπελιάς, *Η ανολοκλήρωτη...*, *ό.π.*, σελ. 12.

23. *Ό.π.*, σελ. 50.

24. Για περισ. βλέπε Δ. Καραμπερόπουλος, *Ήταν τελικά ο Ρήγας...*, *ό.π.*

ορισμένοι από τους ερευνητές που αναφέραμε παραπάνω, και πολλοί άλλοι, παρουσιάζουν τον κώδικα 928 του Βουκουρεστίου ως ένα μεικτό, ένα πολυμιγή κώδικα, ως ένα συνοθύλευμα, παραλείπουν όμως να αναφέρουν ότι πρόκειται πρωτίστως για ένα χρησμολόγιο»[25].

Επανερχόμενος στην μελέτη του Δημήτρη Καραμπερόπουλου, οφείλω να επισημάνω αυτό, που κατά την γνώμη μου, αποτελεί την κύρια πλευρά της. Στηριγμένος στην έρευνα των πηγών, με συνεχείς διασταυρώσεις, αλλά και βασανιστικό διάλογο και ανταλλαγή επιχειρημάτων και αντεπιχειρημάτων με τρίτους, όπως και προσωπικά μπορώ να το βεβαιώσω, ο συγγραφέας επαναφέρει τα αυταπόδεικτα και αυτονόητα στην θέση τους, αποδεικνύοντας πώς για μιαν ακόμη φορά μια ατεκμηρίωτη ιστορικά γνώμη μπορεί να εμφανιστεί με νοητικές ταχυδακτυλουργίες ως ιστορικό τεκμήριο. Με δυο λόγια, θα συμπλήρωνα εγώ, πώς για λόγους επιβεβαίωσης μιας σύγχρονης πολιτικής οπτικής, ιδεολογικοποιείται το παρελθόν με βάση το παρόν και κατασκευάζεται στην συνέχεια μια νέα ανάγνωση της ιστορίας, στηριγμένη σε μια σειρά άρθρων, αλλά και ένα ολόκληρο βιβλίο, που οικοδομούνται όχι μόνον σε κάτι που επιστημονικά δεν έχει επιβεβαιωθεί, όχι μόνον σε κάτι που διαχρονικά στην πλειοψηφία τους οι ειδικοί ερευνητές έχουν απορρίψει, αλλά και σε κάτι που μεθοδολογικά κινείται στα όρια της ιστορικής λαθροχειρίας. Διότι, αλήθεια, σε τι διαφέρει ετούτο από τις όψιμες απόπειρες του ιστορικού αναθεωρητισμού σε κρίσιμα ζητήματα της ελληνικής ιστορίας, παλαιότερης και πρόσφατης;

Γιατί καμιά απάντηση δεν υπάρχει στο γεγονός πώς μπορεί από την μια ο Ρήγας να είναι με τον άλφα ή βήτα τρόπο φιλορώσος και πώς από την άλλη να μην απαντάται όχι μια θετική αναφορά για την Ρωσία στα κείμενά του, αλλά *να απουσιάζει παντελώς και αυτή η λέξη Ρωσία από το σύνολο του έργου του;*[26] Και ακόμη πιο εμφαντικά, πώς ο συγγραφέας, μεταφραστής και εκδότης του *Σχολείου*, του *Απανθίσματος Φυσικής*, του *Ηθικού Τρίποδα*, του *Νέου Ανάχαρση*, της *Μεγάλης Χάρτας*, της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως*, του *Στρατιωτικού Εγκολπίου*, της *Δημοκρατικής Κατηχήσεως* αλλά και του *Πνεύματος των Νόμων*, κειμένων που όλα ανεξαίρετα, παρά τον πλουραλισμό της θεματικής και επιχειρηματολογίας τους, κινούνται σταθερά και απαρέγκλιτα στην κατεύθυνση του κοσμικού δημοκρατικού πατριωτισμού, δηλαδή σε κατεύθυνση ολοκληρωτικά αντίθετη με το πνεύμα του *Αγαθάγγελου*[27], να είναι και οπαδός του προφητισμού, της χρησμολογίας και της ελέω Θεού μοναρχίας;

Πώς δηλαδή, με δυο λόγια, θα μπορούσε ο Ρήγας, εκφραστής της πιο ριζοσπαστικής πτέρυγας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, λάτρης της επιστήμης και του ορθού λόγου, πατέρας του δημοκρατικού πατριωτισμού και κατεξοχήν αντιδογματικός στοχαστής, να στηρίξει την καθ' όλα κοσμική άποψή του σε προφητικά εσχατολογικά κείμενα; Είναι, άραγε, τυχαίο ότι η λογική του «τέλους», ακόμα και η ίδια η λέξη «τέλος», απουσιάζει

25. Παρατίθεται από το ανέκδοτο ακόμα κείμενό του με τίτλο «*Τα "πατριωτικά έργα" του Ρήγα Βελεστινλή στο* Χρησμολόγιον *του Νικολάου Παρπαρίγου. Η ιδεολογική διάσταση του γεγονότος*», που εκφωνήθηκε στο ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», 4-7 Οκτωβρίου 2012, Βελεστίνο. Για την ευγενική παραχώρηση χρήσης τον ευχαριστώ. Η υπογράμμιση δική μου.

26. Αξίζει να επισημανθεί ότι πουθενά στα σχολαστικά και ακριβολόγα έγγραφα των ανακριτικών Αρχών της Βιέννης δεν υπάρχει έστω και υπαινιγμός για φιλορωσικά αισθήματα ή μορφή υποτυπώδους σχέσης του Ρήγα και των συντρόφων του με τον ρωσικό παράγοντα.

27. Είναι, φρονώ, εμφανές, ότι οι παραπάνω διαπιστώσεις ουδόλως αμφισβητούν την πίστη του Ρήγα, που ήταν όμως αφανάτιστη (*στὴν πίστιν του καθένας ἐλεύθερος νὰ ζῇ / Θούριος*) και ενταγμένη στην ευρεία ουμανιστική λογική του.

από τα γραπτά του; Ο Ρήγας έχει ξεκαθαρισμένη γνωσιολογική θεώρηση για τα χρησμολογικά. Ακόμα και η στην εισαγωγή της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* διατύπωση «τὰ ἱερὰ καὶ ἄμωμα δίκαια, ὁποὺ θεόθεν τῷ ἐχαρίσθησαν διὰ νὰ ζήσῃ ἡσύχως ἐπάνω εἰς τὴν γῆν» είναι αυστηρά ενταγμένη στην παράδοση του Διαφωτισμού[28]. Και ακόμα περισσότερο, να παρακάμψει τον «φυσικό» πολιτικό του σύμμαχο, την επαναστατημένη και προ του 1789 Γαλλία, για να προσχωρήσει στο στρατόπεδο του τσαρισμού και των ορκισμένων εχθρών της δημοκρατίας, του διαφωτισμού και της εθνικής αυτοδιάθεσης;

Είναι, νομίζω, ιδιαίτερης αξίας γεγονός, και όχι μόνο για την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, να επισημάνουμε και τονίσουμε την διαφορά που διέπει την λογική του Ρήγα από εκείνη πολλών συντρόφων του, αλλά και σημαντικών Ελλήνων πατριωτών, όπως λ.χ. ο μεγάλος Αδαμάντιος Κοραής. Ποιο είναι, λοιπόν, το σημείο εκείνο που πέραν αυτού αρχίζουν οι ιδεολογικοπολιτικές διαφοροποιήσεις και πρακτικές, ανάμεσα στα διάφορα άτομα ή κινήσεις που ασπάζονταν, ολικά ή εν μέρει, τις γαλλικές επαναστατικές ιδέες; Για κάποιους, όπως ενδεικτικά οι Στεφανόπουλοι, ο Κωνσταντίνος Σταμάτης, αλλά και ο Χριστόφορος Περραιβός και - ακόμα περισσότερο - ο Αδαμάντιος Κοραής, οι Γάλλοι και η Γαλλία φαινόταν να είναι «το παν», για αρκετούς άλλους όμως, όπως ο Ρήγας και οι Ανώνυμοι, τα πράγματα δεν ήταν ακριβώς έτσι[29].

Πολλά χρόνια αργότερα, αποτιμώντας πρόσωπα, σχέσεις και γεγονότα, ένας κληρικός, ο Ευλόγιος Κουρίλας θα ασκήσει μιαν έντονη κριτική στον «άνευ όρων φιλογαλλισμό» του Αδαμαντίου Κοραή και του Χριστόφορου Περραιβού. Παρ' όλη την σφοδρότητα ή και τις υπερβολές, η κριτική του Κουρίλα, σωστή κατά βάση, εμπερικλείει με διαύγεια τα κυριότερα επιχειρήματα αυτών που θεωρούν ότι ορθώς ο «Ρήγας εστηρίζετο εις μόνας τας εθνικάς δυνάμεις»[30]. Καθόλου, λοιπόν, τυχαίο δεν είναι ότι οι δύο συνεπέστεροι εκτελεστές των πνευματικών του υποθηκών, ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* και ο Ανώνυμος του *Ρωσσαγγλογάλλου* γράφουν: «*Διατὶ ἀδελφοὶ μου, νὰ θέλωμεν νὰ ἀλλάξωμεν κύριον, ὅταν μόνοι μας ἠμποροῦμεν νὰ ἐλευθερωθῶμεν*»[31] και

Ἄρχισε καὶ ἡ Γαλλία
νὰ κηρύττῃ ἐλευθερία·
ἔφθασε στὰ σύνορά μου,
κ' ηὔξησε τὰ βάσανά μου.
Ὕβριζε τὴν τυραννία,
μὰ διψοῦσε γιὰ σολδία.
Ἡ Ρωσσία κ' ἡ Ἀγγλία,
βλέποντάς τους στὴν Τουρκία,
ἔτρεξαν νὰ τοὺς ἐξώσουν,
γιὰ νὰ μὴ μὲ λευθερώσουν» (*Ρωσσαγγλογάλλος*)[32].

Ο Ρήγας αναπτύσσει μιαν αυτόνομη ουσιαστικά δραστηριότητα, που σαφώς όμως οριοθετείται στα πλαίσια του δημοκρατικού πατριωτισμού, που αποτελούσε τον κορ-

28. Βλέπε Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος, *Τα Έργα του Ρήγα*, επιμ. Λ. Βρανούσης, εκδ. Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα 1968, τόμ. Β΄, όπου και η *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, σελ 683.

29. Για περισ. βλέπε Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό.π.*, σελ. 500 επ.

30. *Ό.π.*, σελ. 506 επ.

31. Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία*, επ. Ν.Β. Τωμαδάκης, Β΄ έκδοση, εκδ. «Βαγιονάκης», Αθήνα χ.χ. έκδ., σελ. 166.

32. Ανωνύμου, *Ο Ρωσαγγλογάλλος*, επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, εκδ. «Πορεία», Αθήνα 1990, σελ. 25.

μό της ιδεολογίας όχι μόνο των Γάλλων, αλλά και των Ιταλών και λοιπών Ευρωπαίων πατριωτών, που εμπνέονταν από το ριζοσπαστικό τρίπτυχο *ελευθερία – ισότης – αδελφότης*. Ο Ρήγας και οι μαθητές του αποτέλεσαν τους κατεξοχήν κορυφαίους εκφραστές της λογικής του να στηριζόμαστε, πάνω απ' όλα, στις δικές μας δυνάμεις, λογική που δεν εμπεριείχε ίχνος σωβινισμού ή εθνικής περιχαρακώσεως, αλλά και λογικής που ήθελε να στηρίζεται στα πορίσματα που η ίδια η ιστορία παρουσιάζει. Με άλλα λόγια, η λογική της στήριξης στις δικές μας δυνάμεις δεν εξαντλείται σε έναν αναδρομικό «εθνικισμό», αλλά είναι ευρύτερη ακόμα και του στενού εθνικού πεδίου, με διακρινόμενες τις κοινωνικές της διαστάσεις. Και είναι αυτά τα πορίσματα που τον οδήγησαν να γράψει τους πυκνούς σε εθνική αυτογνωσία στίχους,

Ὦς πότ' ὀφφικιάλος σὲ ξένους βασιλεῖς;
Ἔλα νὰ γένῃς στύλος δικῆς σου τῆς φυλῆς.
Κάλλιο γιὰ τὴν Πατρίδα κανένας νὰ χαθῇ,
ἢ νὰ κρεμάσῃ φούντα γιὰ ξένον στὸ σπαθὶ[33].

στίχους μηνύματα-οδηγούς, που ενέπνευσαν και καθοδήγησαν την ριζοσπαστική πτέρυγα του Αγώνα.

Σχολιάζοντας τους αθάνατους αυτούς στίχους, ένας άλλος πατέρας της εθνικής μας ανεξαρτησίας, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, σημείωσε στα *Απομνημονεύματά* του: «*Ἐφύλαξα πίστιν εἰς τὴν παραγγελίαν του, καὶ ὁ Θεὸς μὲ ἀξίωσεν καὶ ἐκρέμασα φούντα εἰς τὸ γένος μας ὡς στρατιώτης του*»[34]. Πιστός στην μεγάλη αυτή παρακαταθήκη, ο εθνικός μας ποιητής Διονύσιος Σολωμός θα αποφανθεί από την πλευρά του:

Ἀραπιᾶς ἄτι, Γάλλου νοῦς, βόλι
Τουρκιᾶς, τόπ', Ἄγγλου! Πέλαγο
μέγα πολεμᾶ, βαρεῖ τὸ καλυβάκι...[35]

για να συμπληρώσει πλειοδοτώντας με ξεχωριστό πάθος ο έτερος μεγάλος ποιητής μας, ο καρμπονάρος Ανδρέας Κάλβος:

Καλήτερα, καλήτερα
διασκορπισμένοι οἱ Ἕλληνες
'νὰ τρέχωσι τὸν κόσμον,
μὲ ἐξαπλωμένην χεῖρα
ψωμοζητοῦντες·
Παρὰ προστάτας 'νἄχωμεν[36].

33. Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος, *Τα έργα του Ρήγα...*, *ό.π.*, σελ. 729.

34. Γεώργιος Τερτσέτης, *Άπαντα*, τόμ. Γ΄, επιμ. Γ. Βαλέτας, εκδ. «Πηγής», Αθήνα 1979, σελ. 238 επ.

35. Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα*, τόμ. Α΄ επιμ. Λ. Πολίτης, Δ΄ έκδοση, Αθήνα 1979, σελ. 238 επ.

36. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, εκδ. «Γαλαξίας», Αθήνα 1961, σελ. 118.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ

Τὰ «πατριωτικὰ ἔργα» τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ στὸ Χρησμολόγιον τοῦ Νικολάου Παρπαρίγου. Ἡ ἰδεολογικὴ διάσταση τοῦ γεγονότος

Στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας συναντᾶμε δυὸ μεγάλα Χρησμολόγια, καὶ τὰ δυὸ ἀκόμη ἀνέκδοτα. Τὸ πρῶτο συντάχτηκε στὰ 1656 ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Γάζης Παΐσιο Λιγαρίδη καὶ διασώζεται ὁλόκληρο σὲ δυὸ χειρόγραφα[1]. Εἶναι τὸ ὀγκωδέστερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἑλληνόγλωσσα χρησμολόγια· εἶναι ἐπίσης τὸ ἐπιστημονικότερο καὶ τὸ πιὸ πλούσιο σὲ παντὸς εἴδους πληροφορίες. Τὸ δεύτερο εἶναι τὸ *Χρησμολόγιον διαφόρων χρησμοδώτων, ἐρανισθὲν ἐκ διαφόρων ὑπομνημάτων παρὰ τοῦ κυρίου Νικολάου Παρπαρίγου ἐκ νήσου Λέσβου. 1807, Ἰουλίου 20, ἐν Ἰασίῳ τῆς Μολδαυΐας*. Τὸ ὀγκῶδες αὐτὸ χρησμολόγιο, ποὺ διασώζεται στὸν χειρόγραφο ἑλληνικὸ κώδικα ὑπ᾽ ἀρ. 928 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, στὸ Βουκουρέστι[2], δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἄποψη ἐσχατολογική, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὅλα τὰ χρησμολογικὰ κείμενα ποὺ περιέχει εἶναι γνωστὰ καὶ βρίσκονται διάσπαρτα σὲ ἑκατοντάδες βιβλία, χειρόγραφα ἢ ἔντυπα. Ὅμως στὸ τέλος τοῦ κώδικα (σ. 412-514), παρατίθεται καὶ μιὰ συλλογὴ ἐπαναστατικῶν κειμένων τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τὰ πατριωτικὰ κείμενα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ.

Γιὰ τὸν συνθέτη τοῦ *Χρησμολογίου* δὲν γνωρίζουμε πολλὰ πράγματα[3]. Ὁ τίτλος

1. Τὸν κώδικα ὑπ᾽ ἀρ. 160 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων καὶ τὸν κώδ. ὑπ᾽ ἀρ. 386 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὸ Βουκουρέστι. Ὁ κώδ. ὑπ᾽ ἀρ. 23 (τοῦ ἔτους 1668) τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, φαίνεται νὰ διασώζει μέρος μόνο τοῦ *Χρησμολογίου*. Σημειώνουμε ἀκόμη ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ κώδ. ὑπ᾽ ἀρ. 836 τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, ὁ κληρικὸς Ἱερόθεος Κουκουζέλης, ἄντλησε ἀπὸ κάποιο χειρόγραφο τοῦ *Χρησμολογίου* τοῦ Λιγαρίδη τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐσχατολογικὰ κείμενα ποὺ ἀντιγράφει.

2. C. Litzica – N. Camariano, *Catalogul manuscriptelor grecesti din Bibliotecea Academiei Române*, Bucarest 1940, vol. II, p. 104 .

3. Ὁ Elian τὸν γράφει *Barbarigos*. Σύμφωνα μὲ τὸν Βρανούση, ἡ τελεία (.) ποὺ διακρίνουμε πάνω ἀπὸ τὸ *π* τοῦ ὀνόματός του σημαίνει ὅτι τοῦτο προφέρεται ὡς *μπ* (*Μπαρμπαρίγος*). Ὁ Δασκαλάκης γράφει *Παρπαρρῆγος*.

μᾶς πληροφορεῖ ὅτι εἶναι «παῖς Ἰωάννου» καὶ κατάγεται «ἐκ νήσου Λέσβου». Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ μόρφωσή του εἶναι μέτρια. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα δὲν ἀνήκει στὸν κλῆρο, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἦταν μέλος τῆς πατριωτικῆς προεπαναστατικῆς ὀργάνωσης «Ἀδελφάτον» ποὺ εἶχε ἱδρυθεῖ στὰ 1805 στὸ Ἰάσιο[4]. Ἀσχολεῖται προφανῶς μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ ἔχει κάποιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γράμματα[5]. Ὁ Παρπαρίγος ἔχει πνεῦμα ἀνοιχτό, ἱκανὸ νὰ δεχτεῖ καὶ νὰ κάμει κτῆμα του τὰ «πατριωτικὰ» μηνύματα τὰ πιὸ ποικίλα καὶ τὰ πιὸ ἀντιθετικὰ ἀπὸ ἄποψη ἰδεολογικῆς τοποθέτησης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, συντάσσοντας τὸ *Χρησμολόγιό* του, ὁ Νικόλαος Παρπαρίγος δὲ φαίνεται νὰ ἐπιδίδεται σὲ κανένα εἶδος ἐπιλογῆς καὶ ἀξιολόγησης τῶν κειμένων ποὺ συγκεντρώνει καὶ καταγράφει, κι οὔτε καταβάλλει ἰδιαίτερη προσπάθεια στὴν ταξινόμηση τοῦ ὑλικοῦ του. Στὸ ἐγχείρημά του μοιάζει νὰ συμπεριφέρεται σὰν ἕνας ἐρασιτέχνης συλλέκτης γραμματοσήμων, πού, σὲ μιὰ πρώτη φάση, συλλέγει καὶ βάζει μέσα σ᾽ ἕναν φάκελο τὰ ὅσα γραμματόσημα βρίσκει. Δυστυχῶς τὸ *Χρησμολόγιον* τοῦ Παρπαρίγου δὲν ξεπέρασε ποτὲ τὴν πρώτη αὐτὴ φάση. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀντιγραφὴ τῶν κειμένων εἶναι ἀκαλαίσθητη, μὲ πάμπολλα ὀρθογραφικὰ καὶ ἄλλα λάθη.

Σὲ προηγούμενη μελέτη μου[6] κατήρτισα ἕναν πλήρη καὶ ἀναλυτικὸ πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ κώδικα[7] καί, παράλληλα, φρόντισα, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ νὰ ταυτίσω τὰ 120 περίπου κείμενα ποὺ περιέχει καὶ νὰ παραπέμψω σὲ τυχὸν ἔγκυρες ἔντυπες ἐκδόσεις τους, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ νὰ σχολιάσω καὶ νὰ ἀξιολογήσω τὸ περιεχόμενό τους. Σήμερα θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν μόνο τὰ πατριωτικὰ κείμενα τοῦ Ρήγα. Ἡ σύντομη εἰσήγησή μου ἐπικεντρώνεται σὲ τρία σημεῖα: 1) Ἡ μέχρι σήμερα προσέγγιση τοῦ *Χρησμολογίου* ἀπὸ τοὺς μελετητές· 2) Παρατηρήσεις πάνω στὸ ποίημα *Ὕμνος πατριωτικὸς* τοῦ Ρήγα ποὺ καταγράφει ὁ Παρπαρίγος· 3) Ἡ ἰδεολογικὴ σημασία τῆς ἐνσωμάτωσης, τὸ 1807, τῶν πατριωτικῶν ἔργων τοῦ Ρήγα σὲ ἕνα Χρησμολόγιο.

Ι. Στὰ 1940, ὁ *Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας* ἀντιγράφει ἁπλῶς τὸν τίτλο τοῦ *Χρησμολογίου*, προσθέτοντας μόνο τὸν ἀριθμὸ τῶν φύλλων (259 !). Γύρω στὰ 1950, σὲ ἔρευνά του «Περὶ τὴν διάδοσιν τῶν πολιτικῶν ἔργων τοῦ Ρήγα εἰς τὴν Μολδαβίαν», ὁ Alex. Elian «ἀνακαλύπτει» τὸ χειρόγραφο τοῦ Παρπαρίγου. Σὲ ἄρθρο του τοῦ 1962[8], δίνει μιὰ πολὺ βιαστικὴ καί, κυρίως, περιφρονητικὴ περιγραφὴ τοῦ περιεχομένου του. Ἀφοῦ χαρακτηρίσει τὸ *Ἀνθολόγιον* «*ὡς παράξενο συνονθύλευμα δεισιδαιμονιῶν προορισμένων νὰ κατασιγάσουν τὴν πολυχρόνια δίψα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γιὰ πολιτικὴ ἐλευθερία καὶ κοινωνικὴ δικαιοσύνη*», ὁ Ἔλιαν προσθέτει: «*Μένει κανεὶς κάπως ἔκπληκτος ξετρυπώνοντας μέσα ἀπ᾽ αὐτὸ τὸν*

4. Alex. Elian, «Sur la circulation manuscrite des écrits politiques de Rhigas en Moldavie», *Revue Roumaine d'Histoire* 2 (1962), σελ. 487-497.

5. Βλ. Λ. Βρανούσης, *Ἡ σημαία, τὸ ἐθνόσημο καὶ ἡ σφραγίδα τῆς «Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας» τοῦ Ρήγα* (βελτιωμένο, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν 8ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Δελτίον τῆς Ἱεραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος*), Ἀθήνα 1992, σελ. 388.

6. Α. Ἀργυρίου, «Τὸ *Χρησμολόγιον* τοῦ Νικολάου Παρπαρίγου ἐκ νήσου Λέσβου», (ἄρθρο ὑπὸ ἐκτύπωση στην *ΕΕΦΣΠΙ Δωδώνη* (τιμητικὸς τόμος στὴ μνήμη τοῦ καθηγητῆ Μ. Παπαθωμόπουλου).

7. «Πίνακα τῶν ἐμπεριεχομένων ἐν τῇδε τῇ παρούσῃ χρησμολογίᾳ, χρησμῶν καὶ ἄλλων» δίνει καὶ ὁ γραφέας στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου (φ. 276αβ, σελ. 515-516), πολύ σύντομον ὅμως καὶ ἐλλιπή.

8. Alex. Elian, «Sur la circulation manuscrite des écrits politiques de Rhigas», *ὅ.π.*

σωρὸ κάτι ποὺ οὔτε ὁ Λίτζικα οὔτε κανένας ἄλλος ἑλληνιστὴς θὰ ὑποψιαζόταν νὰ βρεῖ ἐκεῖ μέσα: Τὸν "Θούριο τοῦ Ρήγα" καὶ τὸ σχέδιο τοῦ "Συντάγματός" του»[9].

Ὁ Ἔλιαν βρίσκει φυσικὴ τὴν παρουσία στὸν κώδικα ἀντιισλαμικῶν ἔργων καὶ ἀποσιωπᾶ τὰ ἄλλα πατριωτικὰ κείμενα[10]. Στὴν πραγματικότητα, ὁ ρουμάνος καθηγητὴς ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὸ *Σύνταγμα* τοῦ Ρήγα, τοῦ ὁποίου βρίσκει ἐδῶ τὸ πρῶτο χειρόγραφο κείμενο. Παραταῦτα, τὸ 1960, ὁ Ἔλιαν ἐπισημαίνει στὸ Λέανδρο Βρανούση τὴν ὕπαρξη τῶν πατριωτικῶν ἔργων τοῦ Ρήγα στὸν κώδικα Παρπαρίγου[11].

Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἔτος (1960) δημοσιεύεται τὸ πολυσέλιδο καὶ λίαν ἐμπεριστατωμένο ἄρθρο τοῦ Λέανδρου Βρανούση «Ὁ *Πατριωτικὸς Ὕμνος* τοῦ Ρήγα καὶ ἡ ἑλληνικὴ *Καρμανιόλα»*[12]. Τὸ χειρόγραφό μας ἐνδιαφέρουν δυὸ παρατηρήσεις τοῦ Βρανούση. Ἡ μία βρίσκεται στὴν ὑποσημείωση 1)[13]. Ἡ δεύτερη ἀποτελεῖ τὴν κατακλείδα τῆς μελέτης του[14].

9. Παραθέτουμε ὅλη τὴν παράγραφο, γιατὶ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη περιγραφὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ χειρογράφου: «*Barbarigos a rassemblé dans son curieux recueil tout ce que la supestition pouvait offrir au peuple pour apaiser des longs désirs inassouvis de liberté politique et d'égalité sociale. On y trouvait d'abord toute sorte d'oracles, à partir de ceux attribués à Léon le Sage jusqu'au fameux Agathangélos – la fameuse élucubration de Théoclitos Polyeidis – aux interprétations données par Pantazis de Tyrnavon à tel chapitre de l'Apocalypse ou à l'oracle placé sous le nom du patriarche de Constantinople Tarasios. Voltaire y est aussi représenté sous un de ses pseudonymes – Jean Plokof – avec son virulent pamphlet versifié de 1770, dirigé contre les Turcs. Les chapitres contre Mahomet et sa doctrine n'y manquent pas non plus, comme on pouvait s'y attendre. On reste un peu surpris de dénicher dans tout ce fatras, ce que ni Litzica ni aucun autre helléniste ne suppçonnèrent qu'on y pût trouver : le «Θούριος Ὕμνος» de Rhigas et son projet de Constitution* », *ὅ. π.*, σελ. 494. Ὁ Βρανούσης (*Ἡ σημαία, τὸ ἐθνόσημα καὶ ἡ σφραγίδα..., ὅ.π.* σελ. 386, περιορίζεται στὴν ἴδια περιγραφὴ τοῦ ἐσχατολογικοῦ περιεχομένου, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ περιφρονεῖ. Ὁ Δασκαλάκης (*ΔΙΕΕ* 18 (1965-6), σελ.137, ἐξαίρει τὸ «*ἱστορικὸν καὶ ἐθνικὸν ἐνδιαφέρον*» τῶν χρησμῶν, «*διότι δεκατέσσερα μόλις ἔτη πρὸ τῆς μεγάλης Ἐπαναστάσεως, μαρτυροῦν τοὺς πόθους καὶ τὰς ἐλπίδας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἔβλεπεν ὡς ἀπὸ Θεοῦ προσεχὴ συντριβὴν τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Σουλτάνου καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Γένους*».

10. Τὸ ἴδιο κάνουν καὶ οἱ ἄλλοι μελετητές, μὲ ἐξαίρεση τὸν Λ. Βρανούση (*Ἡ σημαία, τὸ ἐθνόσημο καὶ ἡ σφραγίδα...*, *ὅ.π.*, σελ. 385-388), ὁ ὁποῖος μάλιστα προχωρεῖ στὴν καταγραφή τῶν πατριωτικῶν κειμένων καὶ σὲ μιὰ πρώτη προσπάθεια ταυτισμοῦ τους.

11. *Ὅ. π.*, σελ. 495, ὑποσημ. 2.

12. Α. Ι. Βρανούσης, *Ὁ «Πατριωτικὸς Ὕμνος» τοῦ Ρήγα καὶ ἡ ἑλληνικὴ «Καρμανιόλα»*, Ἀθήνα 1960 (συμπληρωμένο, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, σελ. 299-336).

13. «*Ἡ Νέα πολιτικὴ διοίκησις τοῦ Ρήγα (Προκήρυξη, Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, Σύνταγμα κλπ.) μᾶς ἔχει παραδοθεῖ, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ ἕνα καὶ μόνο μεταγενέστερο χειρόγραφο ἀντίγραφο – ποὺ καὶ αὐτὸ σήμερα ἀγνοεῖται – δημοσιευμένο, ὄχι ἄψογα, σ' ἕνα λαϊκὸ περιοδικὸ τοῦ 1871/2*». Γιαυτὸ «*εἶναι πολύτιμο ἕνα δεύτερο χειρόγραφο ἀντίγραφο τοῦ ἐπαναστατικοῦ μανιφέστου τοῦ Ρήγα, ἀντίγραφο πλῆρες (συνοδεύεται μάλιστα καὶ ἀπὸ ἔγχρωμο σχεδίασμα τῆς σημαίας τοῦ Ρήγα), καμωμένο στὰ 1807 καὶ σωζόμενο σ' ἕναν πολυμιγὴ ἑλληνικὸ κώδικα τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Τὸ νέο αὐτὸ εὕρημα ἐλπίζω πὼς δὲν θ' ἀργήσει νὰ ἰδῆ τὸ φῶς. Μὲ βάση τὶς γραφὲς τῶν δύο χειρογράφων καὶ τὴ γερμανικὴ μετάφραση ποὺ διέσωσαν τὰ αὐστριακὰ ἀρχεῖα θὰ μπορέσουμε νὰ πλησιάζουμε μὲ περισσότερη σιγουριὰ στὸ ρηγικὸ πρωτότυπο*» (σελ. 299).

14. «*Δὲν θὰ δώσω σήμερα*», γράφει, «*τὴν πλήρη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ τραγουδιοῦ... Σημειώνω μονάχα ὅτι στὶς στροφὲς τοῦ τραγουδιοῦ του αὐτοῦ τραγούδησαν καὶ τὸν ἴδιο τὸν Ρήγα ἀργότερα οἱ πατριῶτες ποὺ συνέχιζαν τὸ ἔργο του ἐμπνεόμενοι ἀπὸ τὰ τραγούδια του καὶ τὸ παράδειγμά του. Προεπαναστατικὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο, σωζόμενο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (ms gr. 928), περιέχει, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, τὸ τραγούδι «Ὅλα τὰ ἔθνη πολεμοῦν» (σελ. 454-459), στροφὲς 17, ὅπου καὶ οἱ ἀκόλουθες στροφές*» (σελ. 332//39). Στὴ συνέχεια ὁ Βρανούσης ἀντιγράφει 7 στροφὲς στὶς ὁποῖες θὰ ἐπανέλθουμε.

Απὸ τὶς δυὸ αὐτὲς ἀναφορὲς καθίσταται ὁλοφάνερο πὼς ὁ ἀείμνηστος Βρανούσης ἔλαβε γνώση τοῦ ἐν λόγῳ κώδικα μετὰ τὴ σύνταξη τῆς μελέτης του κι ἐφόσον αὐτὴ βρισκόταν ἤδη στὸ πιεστήριο. Διαφορετικὰ ὁ ὀξύτατος νοῦς του θὰ τὸν χρησιμοποιοῦσε εὐρύτερα καὶ μὲ πολὺ ὄφελος. Φαίνεται ἐπίσης ὅτι δὲν εἶχε λάβει, τότε, ἄμεση γνώση τοῦ κώδικα: ἀγνοεῖ ὅτι ὁ «πολυμιγὴς προεπαναστατικὸς» αὐτὸς κώδικας τιτλοφορεῖται, καὶ εἶναι στὴν οὐσία, ἕνα *Χρησμολόγιον*, ἄτακτο καὶ ἀκαλαίσθητο, γιαυτὸ κι εὔχεται τὴν ταχεία ἔκδοσή του. Φυσικά, ὁ Βρανούσης θὰ ἐπανέλθει ἐπανειλημμένα στὰ κείμενα τοῦ Ρήγα ποὺ περιέχει ὁ κώδικάς μας[15] καὶ θὰ τὰ ἀντιμετωπίσει μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

Ὁ τρίτος ἐρευνητὴς ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὸν κώδικά μας εἶναι ὁ Nestor Camariano[16], ὁ ὁποῖος ἀναφέρει μὲν ὅτι πρόκειται γιὰ χρησμολόγιο, τὸν χαρακτηρίζει ὅμως ὡς ἀνάμεικτη ἀνθολογία, ὑποθέτοντας μάλιστα ὅτι κάποιος Δημήτριος Ἀναγνώστης ἐξετέλεσε ἀντίγραφό του στὰ 1809. Κατὰ τὸν Camariano, οἱ κώδικες τοῦ 1807 καὶ τοῦ 1809 ἔχουν ὁπωσδήποτε σχέση μὲ τὸ «Ἀδελφάτον» ποὺ ἱδρύθηκε στὸ Ἰάσιο στὰ 1805.

Τὴ συγγένεια τῶν δύο κωδίκων μελέτησε καὶ ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης, γιὰ νὰ συμπεράνει ὅμως, πολὺ ὀρθά, ὅτι τὰ κείμενα τοῦ Ρήγα στὸν κώδικα τοῦ 1809 ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Βιέννης (1797) ἐνῶ τὸ κείμενο τοῦ κώδικα τοῦ 1807 εἶναι προγενέστερο τοῦ 1797[17]. Τέλος, ἔχοντας τὴν εὐτυχία νὰ ἀνακαλύψει (1967) στὰ ἀρχεῖα τοῦ πατέρα του Σπ. Στάθη ἕνα νέο χειρόγραφο τοῦ *Συντάγματος* καὶ τοῦ *Θουρίου*, ἀντίγραφο πιθανότατα τῆς ἀπωλεσθείσης ἔκδοσης τοῦ Ρήγα[18], ὁ γλωσσολόγος-φιλόλογος Ἐμμανουὴλ Στάθης προέβη, στὰ 1996, σὲ μιὰ πολὺ ἐπιμελημένη κριτικὴ ἔκδοση τῶν κειμένων αὐτῶν, συνοδεύοντας μάλιστα τὴν ἔκδοσή του μὲ μιὰ προσεκτικὴ καὶ σαφέστατη εἰσαγωγή[19]. Ἔτσι, τὸ πλησίασμα στὸ ρηγικὸ πρωτότυπο, ποὺ εὐχόταν ὁ Βρανούσης, ἐπιτεύτηκε, κατὰ τὴ γνώμη μου, μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Στάθη.

Τελειώνοντας μὲ τὸ πρῶτο μέρος, σημειώνω ὅτι τόσο ὁ Λέανδρος Βρανούσης ὅσο καὶ οἱ ἄλλοι ἐρευνητὲς στὴ συνέχεια στηρίχτηκαν πάνω στὶς ἐλλιπεῖς (καὶ λανθασμένες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον) πληροφορίες τοῦ Ἔλιαν, χωρὶς νὰ ἐξετάσουν προσεκτικὰ τὸ χειρόγραφο. Τὸ μόνο πράγμα ποὺ ἐπικέντρωσε τὴν προσοχή τους ἦταν τὰ ἐπαναστατικὰ κείμενα τοῦ Ρήγα. Ἔτσι ἡ πρώτη ἐπισταμένη ἐξέταση ὁλόκληρου τοῦ κώδικα γίνεται στὴ μελέτη μου ποὺ προανέφερα.

ΙΙ. Ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, τὸ *Χρησμολόγιον* τοῦ Νικολάου Παρπαρίγου εἶναι ἕνα πολυσέλιδο χειρόγραφο ἀποτελούμενο ἀπὸ 276 ἀριθμημένα φύλλα, μὲ ἀρίθμηση ἐπίσης τῶν σελίδων ἀπὸ 1-514 (516). Στὴν προαναφερθεῖσα μελέτη μου, διήρησα τὸ περιεχόμενό του σὲ τέσσερα μέρη. Ἀπὸ αὐτά, τὸ Α΄ καὶ Γ΄ καλύπτονται ἀπὸ κείμενα χρησμολογικὰ καὶ ἐσχατολογικά, τὸ Β΄ μέρος ἀπὸ κείμενα ἰσλαμολογικά, καὶ τὸ Δ΄ μέρος, ποὺ μᾶς

15. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, Ἀθήνα 1963· τοῦ ἰδίου, *Ρήγας Βελεσινλὴς-Φεραῖος Ἅπαντα*, Ἀθήνα 1968· τοῦ ἰδίου, *Ἡ σημαία, τὸ ἐθνόσημο καὶ ἡ σφραγίδα...*, *ὅ.π.*, σελ. 351, 358, 376-378 καὶ (κυρίως) 385-388.

16. N. Camariano, «Ἡ συλλογὴ πατριωτικῶν τραγουδιῶν "Ἄσματα καὶ πονημάτια διαφόρων"», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, τόμ. 16 (1960), σελ. 342-370. Ὁ Camariano στηρίζεται πρωτίστως στὶς πληροφορίες τοῦ Ἔλιαν.

17. *ΔΙΕΕ*, τόμ. 18 (1965-6), σελ. 136-160.

18. Λ. Βρανούσης, «Θούρια τοῦ Ρήγα (τυπωμένα τὸ 1798) καὶ χειρόγραφα τοῦ Βηλαρᾶ», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 56 (1981), σελ. 299-312.

19. Ε. Σ. Στάθης, *Τὸ Σύνταγμα καὶ ὁ Θούριος τοῦ Ρήγα. Τὸ ἀρχικὸ καὶ τὸ τελικὸ κείμενο. Κριτικὴ ἔκδοση*, Ἀθήνα, Ἁρμός, 1996.

ἐνδιαφέρει κυρίως ἐδῶ (σελ. 412-514), περιλαμβάνει 11 κείμενα πατριωτικά, πρωτίστως ποιητικά, γραμμένα ὅλα κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ[20].

Ὅλα τὰ κείμενα τῆς τέταρτης ὁμάδας κυκλοφοροῦσαν προφανῶς σὲ ἔντυπες ἐκδόσεις στὰ 1807. Θὰ ἦταν βέβαια ἄκρως ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ἂν ὁ Νικόλαος Παρπαρίγος σταχυολόγησε τὰ κείμενά του ἀπὸ τὶς διάφορες ἐκδόσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν ὁπωσδήποτε στὸ Ἰάσιο, ἢ ἂν τὰ ἀντέγραψε ἀπὸ κάπου ἀλλοῦ, δηλαδὴ ἀπὸ κάποια ἄλλη χειρόγραφη ἀνθολογία. Δυστυχῶς, τὸ πλῆθος τῶν ὀρθογραφικῶν καὶ ἄλλων λεκτικῶν λαθῶν δυσκολεύουν τὰ μέγιστα μιὰ τέτοιου εἴδους προσπάθεια. Ἡ ἀντιγραφὴ λοιπὸν τῶν κειμένων, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ πηγή τους, παρουσιάζει κι αὐτὴ τὰ προβλήματά της, πολλὲς φορὲς λίαν ἐνδιαφέροντα.

Ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε στὰ ἔργα τοῦ Ρήγα, ποὺ εἶναι τὰ τελευταῖα τοῦ κώδικα, διατυπώνοντας μερικὲς μόνο παρατηρήσεις. Ὅπως γνωρίζουμε, στὴν ἔκδοση τῆς Βιέννης ὁ Ρήγας εἶχε ἐκδώσει πρῶτα τὰ τρία πεζὰ κείμενα, ποὺ συνιστοῦν τὸ *Σύνταγμα* στὴν ὁλότητά του, καὶ στὸ τέλος, ἐν εἴδει παραρτήματος, εἶχε συμπεριλάβει καὶ τὸν *Θούριον*[21]. Στὸ χειρόγραφό μας, ἔχουμε πρῶτα τρία στιχουργήματα καὶ στὴ συνέχεια τὰ τρία πεζὰ κείμενα τοῦ *Συντάγματος*[22]. Τὸ γεγονὸς αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἐσωκειμενικὰ κριτήρια μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ παραλλαγὴ τοῦ κώδικα εἶναι ὄντως προγενέστερη τοῦ κειμένου ποὺ ἐξέδωσε ὁ Ρήγας στὴ Βιέννη[23]. Βέβαια τόσο οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἀπ. Δασκαλάκη ὅσο καὶ ἡ ἔκδοση τῶν δύο παραλλαγῶν ἀπὸ τὸν Ἐμμ. Στάθη μᾶς ἀπαλλάσσουν ἀπὸ κάθε ἄλλο σχολιασμό. Σημειώνω μόνο, γιὰ τὸ θέμα μας ἐδῶ, ὅτι καὶ τὰ τρία κείμενα τοῦ *Συντάγματος* παρουσιάζονται χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τους. Ὅμως, στὸ τέλος τοῦ ὅλου κειμένου, στὴν τελευταία σελίδα τοῦ χειρογράφου, ἔχουμε σχεδιασμένη τὴν τρίχρωμη σημαία τῆς «Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας» μὲ τὸ ρόπαλο τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τοὺς τρεῖς σταυροὺς στὴ μέση[24]. Ὀφείλουμε λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ ἐπαναστατικὰ

20. Σελ. 412-416: Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Ἠθοποιία* τοῦ Ἀνδρέου Ἐμμανουήλ· σελ. 416-426: Τὸ στιχούργημα τοῦ Βολταίρου *Περὶ τοῦ παρόντος πολέμου* μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη· σελ. 426-433: Ἐπιστολὴ τοῦ Βολταίρου πρὸς τὴν Αἰκατερίνη Β΄· σελ. 433-434: Ἡ «Προσφώνησις» τῶν Δημητριέων Δανιὴλ Φιλιππίδη καὶ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ πρὸς τὸν πρίγκηπα Γρηγόριο Πότεμκιν στὸν ὁποῖο ἀφιερώνεται ἡ *Γεωγραφία Νεωτερική* σελ. 435-442: Ἕνα ἐκτενὲς πατριωτικὸ ποίημα 156 πολιτικῶν στίχων ποὺ δὲ μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω ἀκόμα· σελ. 443-447: Ἕνα ποίημα τοῦ Παπαζώη Κοντοῦ· τέλος σελ. 447-514: Τὰ *Πατριωτικὰ* τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ τοῦ Θετταλοῦ.

21. Γιὰ τὸ ὅλο θέμα, βλ. τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Λ. Βρανούση, στὸ ἔργο του *Ρήγας Βελεστινλὴς Φεραῖος*, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων, 1968-9 (2 τόμ.) καθὼς καὶ τὶς μεταγενέστερες ἐργασίες του ποὺ ἤδη ἀναφέραμε· ἐπίσης Ε. Σ. Στάθης, *ὅ. π.*

22. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ παρουσιάζονται ὡς ἑξῆς:

1) σελ. 461-464: *Νέα πολιτικὴ διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καὶ τῆς Βλαχομπουγδανίας.* (ἀντιγραφὴ ὁλοκλήρου τοῦ κειμένου τῆς *Νέας πολιτικῆς διοίκησης* τοῦ Ρήγα)·

2) σελ. 464-478: *Τὸ δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου* (36 ἄρθρα), (ἀντιγραφή ὁλόκληρου τοῦ κειμένου Τῶν *Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου* τοῦ Ρήγα)·

3) σελ. 478-514: *Ἀρχὴ τῆς νομοθετικῆς πράξεως καὶ ψυχὴ τῆς διοικήσεως. Τάξις καὶ τρόποι πῶς νὰ ἀκολουθοῦνται παρὰ τῶν πολιτῶν.* Δηλαδὴ τὸ περίφημο *Σύνταγμα* τοῦ Ρήγα, ἀντιγραμμένο ἐπίσης ὁλόκληρο, μαζὶ μὲ τὸ παράρτημά του καὶ σχεδίασμα τῆς τρίχρωμης σημαίας. Γιὰ τὴν πιστότητα τῆς ἀντιγραφῆς καὶ τὴ σχέση τοῦ κειμένου ποὺ ἔχουμε στὸν κώδικα μὲ τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1798, τῆς ἔκδοσης τοῦ Ρήγα στὴ Βιέννη, παραπέμπουμε στὸ βιβλίο τοῦ Ἐμμανουὴλ Στάθη.

23. Βλ. καὶ Ἀπ. Δασκαλάκης, *ΔΙΕΕ*, τόμ. 18 (1965-6), σελ. 136-160· Ἐμμ. Στάθη, *ὅ.π.*

24. Βλ. φωτογραφικὴ ἀναπαραγωγὴ ἀπὸ τὸν Λ. Βρανούση, *Ἡ σημαία, τὸ ἐθνόσημο καὶ ἡ σφραγίδα...*, *ὅ.π.*, σελ. 376-377.

κείμενα τοῦ Ρήγα κυκλοφοροῦσαν ὡς ἀνώνυμα πρὶν καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ρήγα, πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἔκδοσή τους ἀπὸ τὸν συγγραφέα τους, μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἔρχομαι τώρα στὰ τρία στιχουργήματα, τὰ ὁποῖα προτάσσονται τοῦ *Συντάγματος*. Μιὰ πιστὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς καταγραφῆς τους στὸν κώδικα[25] μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε ὅτι ὁ *Θούριος* δημοσιεύεται χωρὶς τίτλο καὶ μάλιστα διηρημένος σὲ τρία τεμάχια.

1) σελ. 447-454: *Ἐκ τῶν τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ τοῦ Θετταλοῦ*
Ὡς πότε παληκάρια νὰ ζῶμεν στὰ βουνά...

Δηλαδὴ ὁ *Θούριος* τοῦ Ρήγα, ἀντιγραμμένος ὁλόκληρος, μὲ ἀσήμαντες, λεκτικὲς μόνο διαφορές, σὲ σχέση μὲ τὸ ἐπίσημα ἀναγνωρισμένο σήμερα κείμενο. Διαιρεῖται ὅμως σὲ τρία τεμάχια ὡς ἑξῆς:

σελ. 447-449: Οἱ 30 πρῶτοι στίχοι χωρὶς τὸν τίτλο καὶ τὴν ἐπεξήγηση ποὺ γνωρίζουμε.

σελ. 449: *Ὅρκος* (ὡς τίτλος, ὕστερα ἀναπαραγωγὴ τῶν στ. 31-40) καὶ (στην ἴδια σελίδα): *Τέλος τοῦ Ὅρκου)*[26].

σελ. 449-454: Ἀνατολὴ καὶ Δύσις καὶ Νότος καὶ Βοριάς... (δηλ. ἡ συνέχιση τοῦ *Θουρίου*, μέχρι τὸ τέλος, χωρὶς τίτλο, ἐπίσης).

Ἡ παρουσίαση αὐτὴ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ τρία ξεχωριστὰ στιχουργήματα[27], ποὺ διακαιολογοῦν ἀσφαλῶς τὴ διατύπωση τοῦ ἀρχικοῦ τίτλου: *Ἐκ τῶν τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ τοῦ Θετταλοῦ*. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ συνέχεια, ὅπου διαβάζουμε τὸν τίτλο:

2) σελ. 454-459: *Ἕτερον ἀνωνύμου*
Ὅλα τὰ ἔθνη πολεμοῦν...

Δηλαδὴ ὁ γνωστὸς *Ὕμνος Πατριωτικὸς* τοῦ Ρήγα σὲ 17 6/στιχες στροφές, στὸν ὁποῖο *Ὕμνον Πατριωτικὸν* θὰ ἐπανέλθουμε.

3) σελ. 460: *Ἕτερον κατὰ τὸ φραντζέζικον μάρσι*[28] [6 στίχοι]
Ἐλᾶτε, Ἕλληνες πιστοί, ὦ τέκνα τῆς πατρίδος,
ὁρμήσατε μὲ τὸ σπαθὶ κατὰ τῆς τυραννίδος,
ἐναντίον τῆς σκλαβίας, ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας,
τὰ ἔθνη πολεμοῦσι, τυράννους τους νικοῦσι
κ᾽ ἐσεῖς σκλάβοι ἕως πότε κ᾽ οἱ τύραννοι δεσπότες;
ἐκδίκησιν ζητήσατε καὶ κατ᾽ αὐτῶν ὁρμήσατε.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι:

α) Ὁ Παρπαρίγος ἀντιγράφει πρῶτα τὸν *Θούριο* χωρὶς τίτλο, δηλώνοντας ὅμως ρητὰ τὴν πατρότητα τοῦ Ρήγα, καὶ στὴ συνέχεια δυὸ ἄλλα στιχουργήματα, τὸ ἕνα μὲ

25. Στὸν δικό του «Πίνακα ἐμπεριεχομένων», ὁ Παρπαρίγος καταγράφει ὡς ἑξῆς τὰ σχετιζόμενα μὲ τὸν Ρήγα κείμενα (τέλος τοῦ «Πίνακα», φ. 276β):

[-] *ἐκ τῶν τού ῥήγα βελεστινλὴ τοὺ θετταλού*

[-] *ἀνονύμου στιχουργία*

[-] *νέα πολιτικὴ διοίκησης τῶν κατοίκων τής ρούμελης, τὴς μικράς ἀσίας, τὼν μεσογείων νήσων, καὶ τὴς βλαχομπογδανίας.*

26. Παραλείπεται ὅμως ἡ φράση ποὺ συναντᾶμε σὲ ἄλλες ἐκδόσεις ἢ χειρόγραφα: «*Ἐδῶ σηκώνονται οἱ πατριῶτες ὀρθοί, καὶ ὑψώνοντας τὰς χεῖρας πρὸς τὸν οὐρανὸν κάμνουν τὸν Ὅρκον*».

27. Βλ. ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου στὸ Ἀπ. Δασκαλάκης, «Ὁ Θούριος τοῦ Ρήγα εἰς τὸ ἀρχαιότερον σωζόμενον χειρόγραφον», *ΔΙΕΕ*, τόμ. 16 (1962), σελ. 370-383 (τὸ κείμενο σελ. 378-380) καὶ στὸ Ἐμμ. Στάθης, *ὅ.π.*, σελ. 273-277.

28. Δηλαδὴ τὸ γαλλικὸ ἐμβατήριο.

τὸν τίτλο *Ἕτερον ἀνωνύμου* καὶ τὸ ἄλλο μὲ τὸν τίτλο *Ἕτερον κατὰ τὸ σφραντζέζικον μάρσι*, χωρὶς δηλαδὴ νὰ λέει ρητὰ ὅτι εἶναι ἀνώνυμο.

β) Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἑξάστιχο στιχούργημα εἶναι ἕνα τραγούδι. Καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ σιγουριὰ πὼς τὸ τραγούδι αὐτὸ δημιουργήθηκε ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ *Ὕμνος Πατριωτικὸς* τὸν ὁποῖο καταγράφει ὁ Παρπαρίγος.

γ) Ἡ πατρότητα τοῦ *Πατριωτικοῦ Ὕμνου* ἀμφισβητήθηκε πολὺ καὶ ἀπὸ πολλούς (Σπ. Λάμπρος, Κ. Ἄμαντος, Ν. Βέης κ.λπ.)[29]. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ Λέανδρος Βρανούσης τοῦ εἶχε ἀφιερώσει παλαιότερα (1960) τὸ πολυσέλιδο καὶ σοφώτατο ἄρθρο ποὺ ἀνέφερα παραπάνω. Ὁ Παρπαρίγος τὸν συμπεριλαμβάνει στὸ *Χρησμολόγιόν* του ὡς στιχούργημα *ἕτερον ἀνωνύμου*, καὶ μάλιστα ἀμέσως μετὰ τὸν *Θούριον* ποὺ ἀποδίδει ρητὰ στὸν Ρήγα Βελεστινλή. Καὶ ἔχει ἀπόλυτο δίκαιο ὁ Παρπαρίγος, γιατὶ τὸ στιχούργημα τῶν 17 στροφῶν ποὺ ἀντιγράφει ἐλάχιστη σχέση ἔχει μὲ τὸν *Ὕμνον Πατριωτικὸν* τῶν 42 στροφῶν ποὺ ἀποδίδουμε σήμερα στὸν Ρήγα[30]. Πράγματι, ἀπὸ τὶς 17 στροφὲς τοῦ παρπαρίγιου στιχουργήματος, 5 μόνο (οἱ στροφὲς 1, 2, 3, 5, καὶ 7) ὑπάρχουν καὶ στὸν *Ὕμνο* τοῦ Ρήγα (1, 4, 16, 33, 34), ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 2 (2/4 καὶ 3/16) παρουσιάζουν αἰσθητὲς διαφορές. Ἑπομένως οἱ 12 ἄλλες στροφὲς εἶναι διαφορετικές. Ἀπὸ αὐτές, πέντε (4, 6, 8, 9 καὶ 10) προτρέπουν στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Τούρκων τυράννων, τρεῖς ἐξυμνοῦν τὴ μνήμη τοῦ Ρήγα καὶ τέσσερις ἐπιτίθενται κατὰ τῆς Αὐστρίας[31]. Εἶναι ἀδύνατο φυσικὰ νὰ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Ρήγα οἱ στίχοι ποὺ ἀναφέρονται σ᾽ αὐτόν, στοὺς συλληφθέντες ὀχτὼ συντρόφους του καὶ στὴ βάρβαρη Αὐστρία. Ἄλλωστε τὸ *(δὶς* ποὺ σημειώνεται στὸ τέλος τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τελευταίου στίχου κάθε στροφῆς, σημαίνει πὼς τὸ στιχούργημα αὐτὸ λειτουργοῦσε σὰν τραγούδι (καὶ σὰν χορὸς) καὶ ὄχι σὰν ποίημα. Ἑπομένως ὁ κάθε τραγουδιστὴς ἤ ἡ κάθε ὁμάδα τραγουδιστῶν εἶχε τὴ δυνατότητα καὶ τὴν ἐλευθερία νὰ παραλείψει μιὰ στροφή, νὰ προσθέσει μιὰν ἄλλη, νὰ τροποποιήσει ἐλαφρὰ ἢ αἰσθητὰ μιὰ τρίτη. Τὸ στιχούργημα ποὺ καταγράφεται ἐδῶ δὲν εἶναι ἕνα ποίημα ποὺ ἔγραψε ὁ Ρήγας ἀλλὰ ἕνα τραγούδι ποὺ συνέθεσε, τραγουδώντας-το, ἡ μούσα τῶν πονεμένων καὶ ἐπαναστατημένων ραγιάδων, κατὰ μίμηση τοῦ *Ὕμνου Πατριωτικοῦ*, ποὺ καὶ αὐτὸς λειτουργοῦσε ὡς τραγούδι «κατὰ μίμησιν» τῆς *Καρμανιόλας*. Ὁ Παρπαρίγος τὸ συνέλαβε καὶ τὸ κατέγραψε σὲ μιὰ συγκεκριμένη στιγμή, ὅπως ἀκριβῶς θὰ ἔκανε ἕνας φωτογραφικὸς φακός, δηλαδὴ ὅπως τραγουδιέταν τὸ 1807 στὴ Μολδαβία. Τέτοια τραγούδια, σὲ πολλὲς καὶ ποικίλες παραλλαγές, τραγουδιούνταν βέβαια σὲ πολλὲς ἄλλες περιοχὲς ἐπὶ δυὸ τουλάχιστον δεκαετίες[32]. Ὁ ὀξύτατος νοῦς τοῦ Λέανδρου Βρανούση εἶχε συλλάβει

29. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Λ. Βρανούση, «Ὁ *Πατριωτικὸς Ὕμνος* τοῦ Ρήγα καὶ ἡ ἑλληνικὴ *Καρμανιόλα*», *ὅ. π.*

30. Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ τὸ στιχούργημα τοῦ Παρπαρίγου λείπουν γενικὰ ὅλες οἱ στροφὲς τοῦ *Ὕμνου Πατριωτικοῦ* ὅπου ἐξυμνοῦνται οἱ παλαιοὶ καπετανέοι κι ἐκεῖνες ποὺ ὑπαινίσσονται γεγονότα καὶ καταστάσεις τῶν ἡμερῶν τοῦ Ρήγα.

31. Βλ. ἐδῶ στὸ τέλος, σὲ παράρτημα, τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ κειμένου καὶ τὶς σχετικὲς συγκριτὲς παρατηρήσεις.

32. Βλ., ἐπὶ παραδείγματι, Δημ. Οἰκονομίδης, «Πατριωτικὰ ἄσματα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ καὶ ἄλλων ποιητῶν ἐξ ἀνεκδότων κωδίκων», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, τόμ. 11 (1953), σελ. 331-344, ὅπου καὶ ἄλλες σχετικὲς παραπομπές· Ἀπ. Δασκαλάκης, «Ὁ Θούριος τοῦ Ρήγα εἰς τὸ ἀρχαιότερον σωζόμενον χειρόγραφον», *ΔΙΕΕ*, τόμ. 16 (1962), σελ. 370-383· τοῦ ἰδίου, «Ο Θούριος τοῦ Ρήγα καὶ ἄλλα πατριωτικὰ ἄσματα εἰς χειρόγραφον τοῦ 1809», στὸ *ΔΙΕΕ*, τόμ. 18 (1965-1966), σελ. 136-160. N. Camariano, *Chansons et opuscules patriotiques publiés à Jassy en 1821 par un hétairiste*, Bucarest 1966. Παν. Σ. Πίστας, «Τὰ τραγούδια τοῦ *Ἐγκολπίου* τοῦ Ρήγα», *Ἑλληνικὰ*, τόμ. 22 (1969), σελ. 183-206.

πολὺ καλὰ τὸ πρόβλημα. Καὶ εἶμαι σίγουρος πὼς ἡ μελέτη του πάνω στὸν *Πατριωτικὸ Ὕμνο* θὰ ἔπαιρνε ἄλλη μορφή, ἄλλη διάσταση, ἂν ἀπὸ τὴν πρώτη ἀρχὴ γνώριζε τὴν ὕπαρξη τῆς παραλλαγῆς τοῦ *Χρησμολογίου*.

III. Ἀπομένει νὰ ποῦμε δυὸ λόγια γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ σημασία τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν ἕνδεκα πατριωτικῶν κειμένων μέσα σ᾽ ἕνα χρησμολόγιο τοῦ 1807. Καταρχὰς εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιο σὲ μιὰ συλλογὴ ἐσχατολογικῶν κειμένων νὰ συναντᾶ κανεὶς κείμενα ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτή. Στὸ *Χρησμολόγιό* μας ὅλα τὰ κείμενα ἀναφέρονται βέβαια, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, στὴν ὑποδούλωση τῶν Ἑλλήνων καὶ στὴν προσδοκώμενη ἀπελευθέρωσή τους. Ὅμως τὰ πατριωτικὰ κείμενα τῆς συλλογῆς γράφτηκαν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἐμπνέονται, ὅλα, ἀπὸ τὴν ἰδεολογία, τῶν Εὐρωπαϊκῶν Φώτων. Καὶ ἡ ἰδεολογία αὐτὴ δὲν συμπίπτει κατὰ πάντα μὲ τὴν ἰδεολογία τῶν ἐσχατολογικῶν κειμένων. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν ἀνατολικὴ ὀρθόδοξη παράδοση, ἐμπνέονται ἀπὸ μιὰ βαθιά, μυστικιστική, θρησκευτικότητα καὶ ὑπακούουν σ᾽ ἕνα γνωστὸ προφητικὸ σχῆμα ἀντίληψης τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας καὶ κοινωνίας. Ἀντίθετα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς τέταρτης ὁμάδας ἐμπνέονται ἀπὸ τὰ ἰδεώδη τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης μὲ ἐμφανὴ ἀναφορὰ στὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα. Μὲ ἄλλα λόγια, ὅλα τὰ κείμενα τοῦ *Χρησμολογίου* ἐκφράζουν τὸν πόθο καὶ τὴν ἀναμονὴ τῆς ἀπολύτρωσης. Ὅμως ὁ δρόμος καὶ τὰ μέσα ἐπίτευξής της διαφέρουν ἀπὸ τὴ μιὰ ὁμάδα κειμένων στὴν ἄλλη: θεϊκὴ ἐπέμβαση, ξανθὸν γένος, στὴ μιὰ ὁμάδα, εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις καὶ δὴ ἡ Γαλλία, αὐτοδυναμία καὶ προγονικὲς ἀρετές, στὴν ἄλλη ὁμάδα.

Τὸ *Χρησμολόγιον* ἀρχίζει μὲ τὴ *Ὀπτασία τοῦ Ἀγαθαγγέλου* καὶ συνεχίζεται μὲ τὰ *Ἑρμηνευτικὰ Πανταζῆ τοῦ Λαρισαίου*[33], κείμενα δηλαδὴ ποὺ διαχέονται ἀπὸ βαθιὰ θρησκευτικότητα κι ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ ξανθὸν γένος καὶ τὴ ρωσικὴ προπαγάνδα στὰ ὀρθόδοξα Βαλκάνια. Τελειώνει δὲ τὸ *Χρησμολόγιον* μὲ τὰ ἐπαναστατικὰ στιχουργήματα καὶ τὸ *Σύνταγμα* τοῦ Ρήγα, ἔργα τῶν ὁποίων ἡ ἔμπνευση καὶ ἡ ἀντίληψη περὶ Κράτους καὶ δημοκρατικῆς διακυβέρνησης τῶν ἀνθρώπων δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὴν θεοκρατικὴ περὶ ἱστορίας ἀντίληψη καὶ μὲ τὴν ἰδέα περὶ τῆς μοναρχίας ὡς θεόπεμπτου θεσμοῦ. Καὶ ὅμως ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα συνυπάρχουν στὸ *Χρησμολόγιον* ἢ ἀκριβέστερα, ὁ συλλέκτης τους τὰ συγκέντρωσε μέσα στὸ ἴδιο ἀνθολόγιο. Ἂν τώρα λάβουμε ὑπόψη μας, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὅτι τὸ *Χρησμολόγιον* συντάχτηκε στὸ Ἰάσιο, ἐν μέσῳ ἑνὸς νέου ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅτι ὁ Παρπαρίγος ἦταν μέλος τῆς ρωσοκίνητης μυστικῆς ἑταιρείας τοῦ «Ἀδελφάτου», ἄν λοιπὸν λάβουμε ὑπόψη μας καὶ τοὺς δυὸ αὐτοὺς ἐξωτερικοὺς παράγοντες, τότε ἡ συνύπαρξη στὸ ἴδιο ἀνθολόγιο τῶν διαφόρων αὐτῶν κειμένων ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία καὶ σπουδαιότητα. Σημαίνει ὅτι ὁ ραγιᾶς ποὺ διψοῦσε γιὰ ἀπολύτωση, ἀψηφοῦσε ἀπὸ ποῦ θὰ ἐρχόταν «τὸ ἀνεκτίμητον δῶρον τῆς ἐλευθερίας» ἢ ποιὸ θὰ ἦταν τὸ ἐξωτερικό του περίβλημα. Ἢ ἀκόμα ὅτι ὁ πόθος τοῦ ραγιᾶ γιὰ ἀπελευθέρωση ἦταν τόσο μεγάλος, ὥστε γιὰ τὴν πραγματοποίησή του καμιὰ οὐράνια προσδοκία καὶ καμιὰ ἐπίγεια ὑπόσχεση δὲν ἦταν ἀπορριπτέες.

Ἐσωκειμενικὰ κριτήρια μ᾽ ἔχουν πείσει προσωπικὰ ὅτι ἡ προσγραφόμενη στὸ Ρήγα ἔκδοση τοῦ Ἀγαθάγγελου δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1803[34]. Πόση ὅμως μελά-

33. Γιὰ τὰ *Ἑρμηνευτικὰ Πανταζῆ τοῦ Λαρισαίου*, βλ. A. Argyriou, : *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1982, σελ. 357-389.

34. Βλ. Α. Αργυρίου, «Τὸ Χρησμολόγιον τοῦ Νικολάου Παρπαρίγου ἐκ νήσου Λέσβου», *ὅ. π.*, ὑποσημ. 13.

νη δὲν ξοδεύτηκε ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μεριὰ γιὰ νὰ ἀποδειχτεῖ ὅτι ὁ Ρήγας ἦταν ἢ δὲν ἦταν ὁ ἐκδότης τῆς *Ὀπτασίας*! Στὴν οὐσία, γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ ἡ ὀρθόδοξη μυστικοπάθεια ἢ ἡ διαφωτιστικὴ ἐλευθεριότητα τοῦ Ρήγα[35]. Χαρακτηριστικότατο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, καὶ πολλοὶ ἄλλοι, παρουσιάζουν τὸν κώδικα 928 τοῦ Βουκουρεστίου ὡς ἕνα μεικτό, ἕνα πολυμιγὴ κώδικα, ὡς ἕνα συνοθύλευμα, παραλείπουν ὅμως νὰ ἀναφέρουν ὅτι πρόκειται πρωτίστως γιὰ ἕνα χρησμολόγιο.

Ἐμποτισμένος ἀπὸ τὶς περὶ ἐλευθερίας ἰδέες τῆς Δύσης καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Ρήγας Βελεστινλὴς εἶχε ἀναλάβει τὸν ἄχρι θανάτου ἀγώνα γιὰ τὴν ἐγρήγορση τῶν συμπατριωτῶν του. Γαλουχημένος ὡστόσο μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἑλληνορθόδοξης παράδοσης καὶ γνωρίζοντας τὴν πνευματική της δύναμη, ὁ Ρήγας σεβόταν τὴν παράδοση αὐτὴ καὶ τὴν καλοῦσε νὰ λάβει κι ἐκείνη μέρος στὴν πραγματοποίηση τοῦ ὁράματος ποὺ εἶχε συλλάβει γιὰ τὸ ἔθνος του καὶ γιὰ ὅλους γενικῶς τοὺς ραγιάδες. Ὁ ἐθνομάρτυς Ρήγας εἶχε πετύχει νὰ συγκεράσει στὴ συγκρότηση τῆς πολιτικῆς του σκέψης καὶ τοὺς τρεῖς κόσμους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐτροφοδοτεῖτο ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός: Τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, τὰ ἱστορικοπνευματικὰ βιώματα τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τὴ νεωτερικὴ πολιτικὴ σκέψη τῶν Εὐρωπαίων[36]. Καὶ γιὰ τὸν λόγο ἀκριβῶς αὐτό, τὸ πολιτικὸ καὶ ἀπελευθερωτικὸ μήνυμά του εἶχε ἀγγίξει καὶ δονήσει τὶς καρδιὲς ὅλων τῶν ραγιάδων, τῆς ὁποιασδήποτε κοινωνικῆς τάξης καὶ ἐθνικοθρησκευτικῆς ἰδεολογίας. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς δὲν ἔχει καμιὰ ἀπολύτως σχέση μὲ τὴ συγκρότηση τῆς συλλογῆς τοῦ Παρπαρίγου, ὁ ἐκ νήσου Λέσβου καταγόμενος πατριώτης καὶ ἀγωνιστὴς Νικόλαος Παρπαρίγος ἢ Μπαρμπαρίγος ἐμπνεόταν ἀπὸ τὰ ἴδια μὲ τὸν Ρήγα πατριωτικὰ αἰσθήματα. Καὶ ἦταν αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ αἰσθήματα ποὺ τὸν ὁδήγησαν στὸ νὰ δώσει στὸ *Χρησμολόγιόν* του τὴ μορφὴ ποὺ τοῦ ἔδωσε· νὰ ἀρχίζει δηλαδὴ μὲ τὸν Ἀγαθάγγελο καὶ νὰ τελειώνει μὲ τὴν τρίχρωμη σημαία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας.

35. Βλ. ἐνδεικτικά: Γ. Καραμπελιάς, *Ἡ ἀνολοκλήρωτη ἐπανάσταση τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα, Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις, 2011, σελ. 37-141, ὅπου καὶ εὐρεία βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ἦταν τελικά ὁ Ρήγας ἐκδοτης τοῦ Ἀγαθάγγελου;* ἔκδοση Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα, Ἀθήνα 2009.

36. Α. Ἀργυρίου, «Ὁ Ρήγας Βελεστινλὴς καὶ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του», *Πρακτικὰ τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου Ρήγας Φεραῖος διακόσια χρόνια μετά*, Βρυξέλλες 1999, σελ. 81-100.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

[σελ. 454/φ. 245β]

Ἕτερον ἀνωνύμου

[= Ὕμνος Πατριωτικὸς]

1. Ὅλα τὰ ἔθνη πολεμοῦν (δὶς καὶ στοὺς τυραννους των ὁρμούν καὶ τοὺς ἐξολοθρεύουν ἐκ δίκησιν γυρεύουν καὶ τρέχουν γιὰ τὴν δόξαν μὲ χαράν, μὲ χαρὰν (δὶς	[1] στ. 3 καὶ 4 ἀναστροφὴ
2. Κ᾽ ἡμείς ὥς πότ ὑπομονὴ (δὶς καὶ νὰ μὴν βγαζωμεν φωνή, π᾽ ἀνάθεμα δεμένοι κατα τυραγνησμένοι σὲ φυλακὴν μὲ λύπην ἄδικα ἄδικα (δὶς	[4] αἰσθητὲς διαφορὲς

[σελ. 455/φ. 246α]

3. Ντουντούμιδες φαρδιὰ φορούν (δὶς χωρὶς πυλάφι δὲν πυρούν (=μποροῦν) κ᾽ ἐσείς μπρὲ παλικάρια πούσται σὰν λεοντάρια καὶ πλέεται στο αἵμα μὲ χαρὰν τὴν Τουρκιάν (δὶς	[16] πολὺ μεγάλες διαφορὲς
4. Νὰ ὁ καιρὸς ποῦ ἔφθασεν (δὶς ἡ ὥρα ἐπλησίασεν ὦ ἥρωες ἐλάτε κιαπτὰ δεσμὰ εὐγάτε τρέξατε εἰς τὸ αἵμα τών Τουρκών, μπρὲ παιδιά (δὶς	
5. Ἀλέξανδρε, τώρα νὰ βγής (δὶς ἀπὸ τὸν τάφον καὶ νὰ διής τών Μακαιδόνων πάλιν ἂν δρείαν τὴν μεγάλην διαφορὲς πώς τοὺς ἐχθροὺς κτυπούσιν μὲ χαρὰν μὲ χαρὰν (δὶς	[33] μικρὲς λεκτικὲς

[σελ. 456/φ.246β]

6. Οἱ ἀργοναύται ποὺ νὰ ζούν (δὶς
ἀπὸ τοὺς τάφους τους νὰ βγούν
τοὺς Θεσαλοὺς νὰ διούσι
πῶς στὴν φωτιὰν πιδούσι
γιὰ τὴν ἐλευθερίαν
μὲ καρδιὰν μὲ καρδιὰν (δὶς

7. Ὁ λεωνίδας ποὺ νὰ ζή (δὶς [34]
μὲ τοὺς τρακώσιους του μαζή
νὰ διή τὸν Σπαρτιάτη μικρὲς διαφορὲς
πώς ρίχνετε σὰν ἄτι
τρώγη, πατή, θερίζη
μὲ χαρὰν μὲ χαρὰν (δὶς

8. Ὦ ἕλληνες μουγκρίσατε (δὶς
τοὺς Τούρκους ἀφανήσετε
ὅλοι μ᾽ ἀπελπισίαν
γιὰ τὴν ἐλευθερίαν
μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι
καὶ φωτιὰ καὶ φωτιὰ (δὶς

[σελ. 457/φ. 247α]

9. Ὦς ἕλληνες μὲ μιὰν ὁρμὴ (δὶς
γιὰ τὴν πατρίδα ἀδελφοὶ
μέτ᾽ ἅρματ᾽ ἀς χυθώμεν
μὲ τὸ σπαθὶ στο χέρι
καὶ καρδιὰν καὶ καρδιὰν (δὶς

10. Ὦ ᾽ἀθηνᾶ βοήθισον (δὶς
ἕλληνας κι ἐπιστήρηξον
Τούρκους νὰ ξολοθρεύσουν
ἐλλάδα νὰ παστρεύσουν
μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι
καὶ φωτιὰν καὶ φωτιὰν (δὶς

11. Ὁ ρήγας νάν ἐνθημητὸς (δὶς
κ᾽ εἰς τοὺς αἰώνας ξακουστὸς.
Ζήτω ἐλευθερία
πατρὶς καὶ σωτηρία
εἰς πάντας τοὺς αἰώνας
ἂς ἄνθή ἂς ἀνθή (δὶς

[σελ. 458/φ. 247β]

12. Ὁ ρήγας μας ὁ ξακουστὸς (δὶς
τώρα που νάναι καὶ αὐτὸς
μὲ τὰ στρατεύματάμας
νὰ τρέξη ἐμπροστάμας
γιανὰ ἐκδικηθώμεν
μὲ χαρὰν στὴν Τουρκιὰν (δὶς

13. Ἀούστρια ἡ τυραννὶς (δὶς)
ἡ πόρνη καὶ ἡ μοιχαλὶς
χωρὶς καμμιάν αἰτίαν
μισεί ἐλευθερίαν
παρέδωκε τ᾽ ἀδέλφια
μὲ χαρὰν μὲ χαρὰν (δὶς)

14. Ῥήγαν, Ἀργέντην, ἰατρὸν (δὶς
κιἀντώνιον τὸν κορωνιῶν
καὶ τέσσαρους ὁμοίους
μὲ σίδερα δεσμίους
γιανὰ τοὺς θανατώση
ἡ Τουρκιὰ, μπρὲ παιδιά (δὶς

[σελ. 459/φ. 248α]

15. Ἀούστρια βαρβαρικὴ (δὶς
τετυφλωμένη καὶ αὐτὴ
ἀπὸ τὴν δεσποτείαν
μισεῖ ἐλευθερίαν
θέλει νὰ μάς βαστάξη
στὸν ζυγὸν τῶν Τουρκῶν (δὶς

16. Κ᾽ ἡμεῖς ἀδέφια γραικοὶ (δὶς
ὅλοι μεγάλοι καὶ μικροὶ
κατὰ τῆς τυραννίας
ἀδίκου ἀουστρίας
νὰ τρεφωμεν τὸ μίσος
στὴν καρδιὰν στὴν καρδιὰν (δὶς

17. Κιαφοῦ γυρίση ὁ τροχὸς (δὶς
κέλθη καὶ ταύτης ὁ καιρὸς
ὅλοι νὰ κινιθώμεν
γιανὰ ἐκδικηθώμεν
στὸ αἷμα τῶν τυράννων
μὲ φωτιὰν στὴν καρδιὰν (δὶς

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Ἡ πρώτη σελίδα - ἐξώφυλλο τοῦ Χρησμολογίου
(Κῶδιξ ὑπ᾽ ἀριθμ. 928 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας)

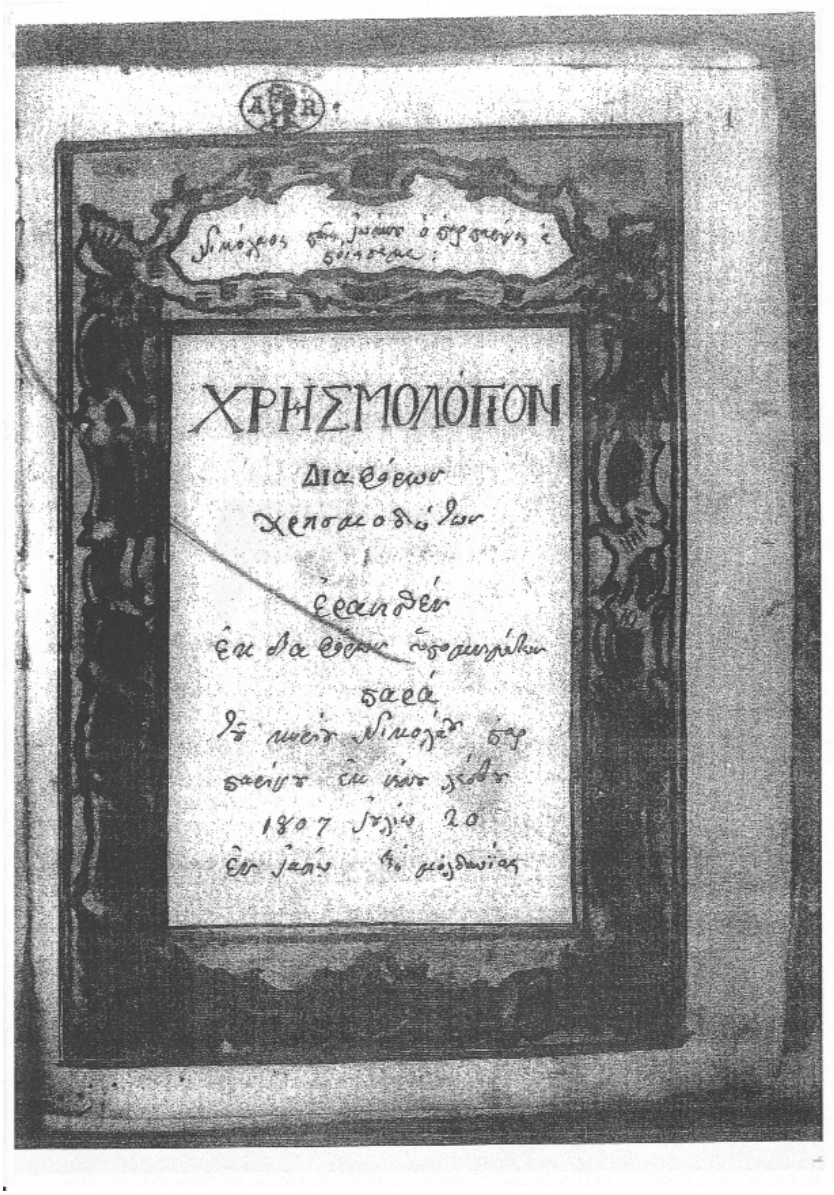

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ III

Ἡ σημαία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας
(φωτοαντίγραφο ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Λ. Βρανούση)

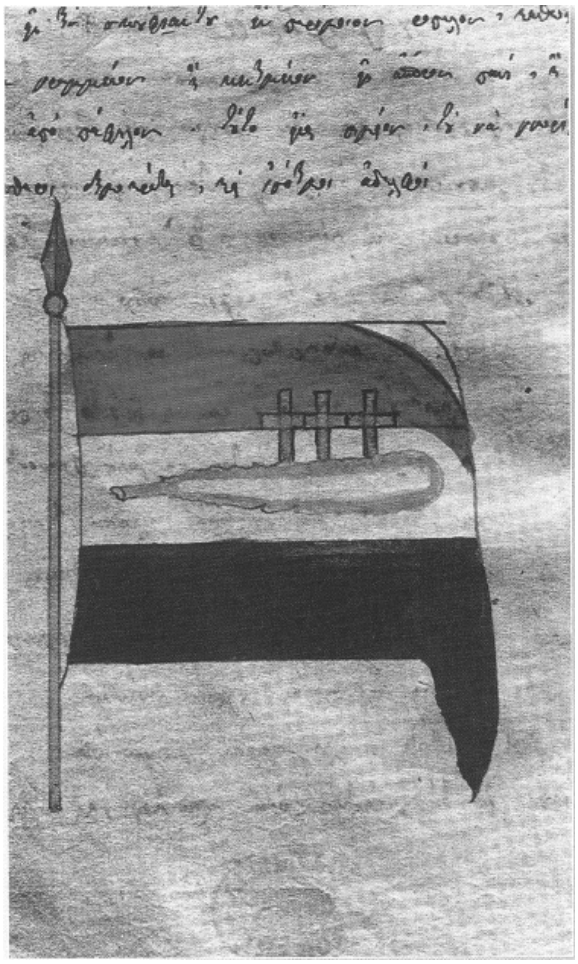

Αυτή θα έπρεπε να είναι η σημαία της Ελληνικής Δημοκρατίας, σύμφωνα με το Ρήγα. Χρωματίστε την ακολουθώντας τις οδηγίες του: «Η σημαία οπού βάνεται εις τα μπαϊράκια και παντιέρες της Ελληνικής Δημοκρατίας είναι εν ρόπαλον του Ηρακλέους με τρεις σταυρούς επάνω. Τα δε μπαϊράκια και παντιέρες είναι τρίχροα. Το κόκκινον σημαίνει την αυτοκρατορικήν πορφύραν και αυτεξουσιότητα του ελληνικού λαού, το άσπρον σημαίνει την αθωότητα της δικαίας ημών αφορμής κατά της Τυραννίας, το μαύρον σημαίνει τον υπέρ Πατρίδος και Ελευθερίας ημών θάνατον», (βλ. Λέανδρος Βρανούσης, *Η Σημαία, το Εθνόσημο και η Σφραγίδα της «Ελληνικής Δημοκρατίας» του Ρήγα,* Αθήνα, 1992, σελίδα 352 και το *Σύνταγμα* του Ρήγα, σελίδα 60, Παράρτημα 1, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα με επιμέλεια του Δημήτρη Καραμπερόπουλου)

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΜΒΟΥΡΗ

Αποτυπώσεις της προσωπικότητας και του έργου του Ρήγα στον επετειακό Τύπο, από τους Βαλκανικούς πολέμους και εντεύθεν

Ο Ρήγας υπήρξε, κατά τον Κ. Θ. Δημαρά, μια φλεγόμενη προσωπικότητα που με τα κηρύγματα και το μαρτυρικό του θάνατο ενέπνευσε τους υπόδουλους Έλληνες και έδωσε ώθηση στον ξεσηκωμό τους. Τα οράματά του για ενωμένα Βαλκάνια άρχισαν να πραγματοποιούνται εν μέρει, τα τελευταία μόλις χρόνια, μέσα από κοπιώδεις διεργασίες και διακρατικές συμφωνίες μεταξύ γειτονικών χωρών, οι οποίες για δεκαετίες αντιμετώπιζαν με καχυποψία ή και εχθρότητα η μια την άλλη. Οι διαχρονικές ιδέες του Ρήγα παρέμειναν επίκαιρες για τα χρόνια που ακολούθησαν την απελευθέρωση και μέχρι σήμερα. Εξάλλου, είχε προβλέψει ότι η βοήθεια για την ελευθερία των ραγιάδων θα ερχόταν μέσα από το Γένος και όχι από τους ξένους. Σε ένα αφιέρωμά του για το Βύρωνα, ο Απόστολος Δασκαλάκης αναφέρθηκε στο Ρήγα. Ο μεγάλος φιλέλληνας είχε συμβουλεύσει με μεγάλη διορατικότητα τους Έλληνες να μην περιμένουν βοήθεια από τους ξένους και μάλιστα από τους Φράγκους: «*Απ' τους άπιστους Φράγκους λευτεριά μη ζητάτε: Εκεί ζουν ηγεμόνες που πουλούν και αγοράζουν. Με δικό σας τουφέκι και σπαθί πολεμάτε*». Την ίδια, όμως, με το Βύρωνα θεωρία είχε εκφράσει και ο πρωτομάρτυρας της ελευθερίας, τον οποίο ο Βύρων θαύμαζε απεριόριστα: «*Μη ελπίζετε εις ξένους - και υιούς νενοθευμένους – η Ελλάς να λυτρωθή*»[1]. Είναι τόσο επίκαιρη αυτή η ρήση, ώστε θα νόμιζε κανείς ότι αυτές οι ανεκτίμητες πολιτικές υποθήκες και των δύο είχαν γραφεί σήμερα.

Σε όλες τις μεγάλες εθνικές στιγμές του ελληνισμού και σε εορταστικές επετείους, η προσωπικότητα του Ρήγα είναι πάντοτε παρούσα: Κατά τη δοξολογία για την απελευθέρωση της Μυτιλήνης, στις 18/11/1912, ο πρωτοσύγκελος της Μητροπόλεως, Γ. Κομβόπουλος, αναφέρθηκε στον εθνομάρτυρα: «*Σήμερον πέμπει αιθέριον ασπασμόν ο Παλαιών Πατρών Γερμανός προς των Αθηνών Θεόκλητον, ο Ρήγας προς τον Σπύρον Ματσούκαν*»[2]. Αλλά και στις κρίσιμες στιγμές του ελληνισμού, τα ιδανικά του εμψύχωναν πάντο-

1. *Εμπρός*, 9/7/1923, σελ. 4, «*Ο Βύρων και η Ελλάς*».
2. *Σκριπ*, 29/11/1912, σελ. 2, «*Η απελευθέρωσις της Μυτιλήνης*».

τε τους Έλληνες. Κατά τους Βαλκανικούς πολέμους η γενναιοψυχία τους ενδυναμώθηκε από τις ιδέες του: Όταν κλήθηκαν να υπερασπισθούν τα δίκαια της πατρίδας τους, το Σεπτέμβριο του 1912, μαζί με τους Σέρβους, τους Βουλγάρους και τους Μαυροβούνιους και συνασπίσθηκαν κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, έδιναν, ουσιαστικά, ζωή στο όνειρο του εθνομάρτυρα για ενωμένα Βαλκάνια.

Υπενθυμίζεται ότι, μετά την προηγηθείσα συμμαχία των Βαλκανικών κρατών, (Σερβία, Μαυροβούνιο, Ελλάδα και Βουλγαρία), στις 30 Σεπτεμβρίου του 1912, οι βαλκανικές αυτές χώρες έστειλαν συλλογικά τελεσίγραφο στην Οθωμανική αυτοκρατορία με το οποίο ζητούσαν την διασφάλιση της αυτονομίας των εθνικών μειονοτήτων τους, που ζούσαν στο έδαφός της. Το τελεσίγραφο, όπως ήταν αναμενόμενο, απερρίφθη και ο πόλεμος κηρύχθηκε επίσημα στις 9 Οκτωβρίου του 1912. Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος έληξε με την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου (1913) που συνομολογήθηκε μεταξύ των νικητριών χωρών (Ελλάδας-Βουλγαρίας, Μαυροβουνίου και Σερβίας) αφενός, και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αφετέρου.

Αμέσως μετά την έναρξη του πρώτου Βαλκανικού πολέμου, ο Σέρβος υπουργός Εμπορίου, Γεωργίας και Βιομηχανίας, Κώστα Στογιάνοβιτς, γνωστός για την ευρεία καλλιέργειά του, όταν έλαβε ως δώρο το βιβλίο του Αντώνη Σπηλιωτόπουλου για τη Σερβία, του απηύθυνε ευχαριστήρια επιστολή, την οποία δημοσίευσε το *Σκριπ*. Ο διανοούμενος υπουργός χαρακτήρισε τις ιδέες του συγγραφέα εξαιρετικά επίκαιρες για τις περιστάσεις εκείνες, που «*η αλληλεγγύη μεταξύ των χριστιανικών κρατών τείνει να προσλάβει τα χαρακτηριστικά που είχε τόσο πολύ οραματισθεί ο ειλικρινής φίλος του αληθούς βαλκανικού πολιτισμού*». Εξέφραζε, επίσης, την ελπίδα του «*να πραγματοποιηθεί το όνειρο του μεγάλου Έλληνος προγόνου, του Ρήγα, ο οποίος στη δημιουργία της ομοσπονδίας των Χριστιανικών λαών του Αίμου, διέβλεπε όλες τις αναγκαίες συνθήκες για τη φυσική τους ανάπτυξη που είχε παρεμποδισθεί για αιώνες και μέχρι και τότε, από τους εξ Ασίας βαρβάρους*»[3].

Ο ίδιος Σέρβος πολιτικός και συγγραφέας έδωσε απάντηση στο ερώτημα της βιεννέζικης εφημερίδας *Χρόνος*, «*Διατί μισείται η Αυστρία υπό των Βαλκανικών λαών και ειδικώς υπό των Σέρβων;*», την οποία δημοσίευσε το *Σκριπ* το Σεπτέμβριο του 1913. Ο Στογιάνοβιτς υπενθύμισε ότι η Αυστρία έδειχνε ανέκαθεν εχθρική συμπεριφορά απέναντι σε όλους τους λαούς των Βαλκανίων και μάλιστα απέναντι στους Έλληνες, ενώ η αστυνομία της είχε συλλάβει και παραδώσει στους Τούρκους τον πρωτομάρτυρα της ελληνικής ελευθερίας, Ρήγα Φεραίο και προσπάθησε να πνίξει την ελληνική επανάσταση, να εμποδίσει την ανεξαρτησία τους και να περιορίσει τα σύνορα του υπό σύσταση ελληνικού κράτους. Επιπλέον, επιδίωκε να δημιουργήσει το νεόπλασμα που ονομάσθηκε Αλβανία αφαιρώντας εδάφη από την Ελλάδα, τη Σερβία και το Μαυροβούνιο[4].

Όλα τα βιογραφικά στοιχεία του Ρήγα και λεπτομέρειες από την περιπετειώδη ζωή και το θάνατό του υπάρχουν στο επετειακό αφιέρωμα του *Εμπρός* το Μάρτιο του 1930 για τον πρόδρομο του 1821 και των απελευθερωτικών αγώνων, όχι μόνον της Ελλάδας, αλλά και ολόκληρης της Βαλκανικής[5]. Ανάμεσα στις αναφορές που εντοπίζονται στον Τύπο σχετικά με τις ιδέες του εθνομάρτυρα για ενωμένα Βαλκάνια, ιδιαίτερη σημασία

3. *Σκριπ*, 11/10/1912, σελ. 1, «*Επιστολή Σέρβου υπουργού περί της συμμαχίας και ομοσπονδίας των χριστιανικών κρατών του Αίμου*».

4. *Σκριπ*, 20/9/1913, σελ. 1, «*Quo vadis Austria*?».

5. *Εμπρός*, 25/3/1930, σελ. 2: «*Ο Ρήγας Φεραίος, ο νέος Τυρταίος. Μια αισχρά πράξις της Αυστρίας*».

έχει αυτή του Σωτήρη Σκίπη, λίγο πριν από τη λήξη του πρώτου Βαλκανικού πολέμου. Σε χρονογράφημά του στο *Σκριπ*, έψεγε τον εαυτό του και όσους άλλους είχαν παρασυρθεί από την προηγούμενη στάση των Βουλγάρων, η οποία φαινόταν να έχει μεταβληθεί. Μάλιστα ό ίδιος είχε γράψει πολεμικούς στίχους ενθυμούμενος τις ιδέες του εθνομάρτυρα στους οποίους αποκαλούσε τους Βουλγάρους, τους Σέρβους και τους Μαυροβουνίους αδελφούς, όπως επιθυμούσε ο Ρήγας να είναι οι γείτονες λαοί[6].

Με το δεύτερο Βαλκανικό πόλεμο, που ξέσπασε σχεδόν αμέσως μετά τη λήξη του πρώτου (16 Ιουνίου – 18 Ιουλίου 1913) δημιουργήθηκαν κάποιες προϋποθέσεις ακόμη μια φορά για να υλοποιηθούν τα σχέδια του Ρήγα. Μια διαφορετική συμμαχία δημιουργήθηκε μεταξύ Ελλάδας, Μαυροβουνίου, Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Ρουμανίας και Σερβίας κατά της Βουλγαρίας. Η τελευταία επεδίωκε να πετύχει ευνοϊκότερη διανομή των ευρωπαϊκών εδαφών που είχαν μόλις αποσπασθεί από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αυτή η σύρραξη έληξε με την επικράτηση της Σερβίας και της Ελλάδας, οι οποίες κατάφεραν σημαντικές νίκες στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και των κεντρικών Βαλκανίων. Με την βουλγαρική ήττα αποκρούστηκαν και οι όποιες βλέψεις για τη δημιουργία μιας μεγάλης Βουλγαρίας. Η Ρουμανία απέσπασε την πρώην βουλγαρική Δοβρουτσά, ενώ η Οθωμανική Αυτοκρατορία ανακατέλαβε την περιοχή της Αδριανούπολης. Οι δυο πόλεμοι, όμως, ματαίωσαν την πιθανότητα πραγματοποίησης του οράματος του Ρήγα. Λίγους μήνες μετά, κηρύχθηκε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος που έβαλε και πάλι τα βαλκανικά κράτη σε πολεμικές περιπέτειες, αφού αναγκάσθηκαν να υπερασπισθούν τα απαράγραπτα δίκαιά τους.

Η εκατονταετηρίδα της εθνικής παλιγγενεσίας τιμήθηκε ενώ μαινόταν ο μικρασιατικός πόλεμος. Κατά τη διάρκεια των εορτασμών, αποδόθηκαν τιμές στη μνήμη του Ρήγα, χορωδία φοιτητών και 'περικαλλών' φοιτητριών έψαλε το *Θούριο* και στεφάνωσε το άγαλμα του Ρήγα, μαζί με αυτά του Παλαιών Πατρών Γερμανού και του Αδαμαντίου Κοραή, με σκοπό την υπόμνηση των οραμάτων του και την τόνωση του εθνικού φρονήματος[7]. Ένα χρόνο αργότερα, λίγο πριν από τη μικρασιατική καταστροφή, το *Εμπρός*, δημοσίευσε άρθρο με μια περιγραφή του Πηλίου μαζί με ένα λεπτομερές βιογραφικό του Ρήγα και τις συνθήκες υπό τις οποίες αφυπνίσθηκε η εθνική του συνείδηση: Ο εθνομάρτυρας, μετά τις πρώτες γνώσεις που απέκτησε στη Ζαγορά, πήγε στην Ευρώπη, από όπου επέστρεψε στη Θεσσαλία σε ηλικία 18 ετών. Εκεί είδε τα βάσανα των χριστιανών, φρικίασε και άρχισε να περιοδεύει τη χώρα διδάσκοντας την αφοσίωση στο όραμα της ελευθερίας. Ευρισκόμενος στο Βελεστίνο για τα Χριστούγεννα σύρθηκε, σύμφωνα με το Ζαλοκώστα, κατά τη διάρκεια της λειτουργίας με άλλους συμπατριώτες του σε αγγαρεία από τους κατακτητές και φορτωμένοι όλοι τη μέρα εργάζονταν με την απειλή του μαστιγίου σαν υποζύγια[8]. Τότε, ορκίστηκε να αγωνισθεί για την ελευθερία του Γένους[9].

Τιμώντας τη μνήμη του Ρήγα, τον Ιούνιο του 1927, το υπουργείο Παιδείας αποφάσισε να κατασκευάσει στάδιο στη γενέτειρά του. Επρόκειτο για μια αξιέπαινη απόφαση, επειδή δεν είχε, μέχρι τότε, τιμηθεί πανελλήνια η θυσία του και οι διακηρύξεις του για την εξέγερση του Έθνους[10].

6. *Σκριπ,* 14/5/1913, σελ. 1, «*Χρονογραφήματα. Επιπολαιότης*».

7. *Σκριπ,* 26/3/1921, σελ. 1, «*Αι Αθήναι πανηγυρίζουσαι την εκατονταετηρίδα της εθνικής παλιγγενεσίας*».

8. *Εμπρός,* 9/7/1926, σελ. 1, «*Άλλοτε και τώρα. Αι ιδέαι του Ρήγα*».

9. *Εμπρός,* 14/7/1922, σελ. 1, «*Το Πήλιον επί Τουρκίας*».

10. *Σκριπ,* 12/6/1927, σελ. 1, «*Το στάδιον του Ρήγα*».

Η είδηση της κατασκευής του σταδίου στη δενδρόφυτη πεδιάδα της ιδιαίτερης πατρίδας του, κοντά στον ανδριάντα που προϋπήρχε εκεί, έδωσε την ευκαιρία στο δημοσιογράφο Θεόδωρο Βελλιανίτη να αναφερθεί, τον Ιούλιο του 1926, στις πολιτικές ιδέες του Ρήγα. Στο στάδιο εκείνο, όπου η ατμόσφαιρα αντιλαλούσε από τους παιάνες του που είχαν εγείρει το εθνικό φρόνημα και είχαν οδηγήσει τους προγόνους μας στην ανάκτηση της ελευθερίας θα αγωνίζονταν τα νιάτα της Ελλάδας. Η απόφαση αυτή, λοιπόν, ήταν απολύτως συναφής με τις ιδέες του, αφού ο Ρήγας δεν ήταν απλώς ένας ποιητής που επιδίωκε με τα έργα του να αφυπνίσει την εθνική συνείδηση των Ελλήνων αλλά και ένας πολιτικός που διέβλεπε σε βάθος ορίζοντα της τύχες της Ανατολής. Γι' αυτό, τα επαναστατικά του σχέδια δεν περιορίσθηκαν στα όρια της Ελλάδας. Άλλωστε, υπήρξε ο πρώτος που συνέλαβε την ιδέα να ιδρυθεί μια μεγάλη πολιτεία των λαών της Ανατολής, μιας μεγάλης δύναμης που θα χρησίμευε ως φραγμός στις επεκτατικές βλέψεις της Ρωσίας και της Αυστρίας. Προσπαθώντας να υλοποιήσει αυτά τα σχέδια, εγκαταστάθηκε στη Βιέννη, συνεργαζόμενος με όσους τυπογράφους, εμπόρους, τυπογράφους ακόμη και καντηλανάφτες ζούσαν εκεί και είχαν αποδεχθεί τις ιδέες του και αλληλογραφώντας με Έλληνες, Τούρκους και Αλβανούς. Αυτές οι δράσεις του ήταν απολύτως συμβατές με το όνειρο της απελευθέρωσης των Ελλήνων και γι' αυτό ήταν επιβεβλημένη η συνεργασία και συναδέλφωση όλων των λαών της Βαλκανικής. Η θριαμβευτική προέλαση του Βοναπάρτη στην Ιταλία έδωσε φτερά στις ελπίδες του Ρήγα. Στο πρόσωπό του είδε τον ελευθερωτή των υπόδουλων Βαλκάνιων και θεώρησε πως έπρεπε να τον συναντήσει. Προς τούτο, προμηθεύθηκε μια ρίζα ροδοδάφνης από τα Τέμπη και την έστειλε μέσα σε μια ταμπακιέρα που ο ίδιος κατασκεύασε στο Ναπολέοντα που βρισκόταν στην Ιταλία, μαζί με μια επιστολή που εξηγούσε την προέλευση του φυτού. Ο Ναπολέων ευχαρίστησε για το πρωτότυπο δώρο το Ρήγα με μια επιστολή. Έτσι, άρχισε μια αλληλογραφία στη διάρκεια της οποίας ο Ρήγας τον πληροφόρησε για την υπό δουλείαν κατάσταση της Ελλάδας, προσπαθώντας να προσελκύσει το ενδιαφέρον του. Ο Βοναπάρτης βρισκόταν στη Βενετία και έστρεφε τις ενέργειές του προς τα Ιόνια νησιά και προσκάλεσε σε συνάντηση το Ρήγα, ο οποίος πλήρης ελπίδων έφυγε από τη Βιέννη. Η συνάντηση με το Ναπολέοντα, όμως, δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, αφού, μετά από πολλές περιπέτειες συνελήφθη στην Τεργέστη από τις αυστριακές αρχές και δολοφονήθηκε μαζί με τους συνεργάτες του από τους Οθωμανούς.

Έκτοτε, το μίσος των Ελλήνων προς τους Αυστριακούς για την ανθελληνική τους στάση ήταν άσβεστο. Μάλιστα, ο Κοραής προέτρεπε τους Έλληνες εμπόρους να εγκαταλείψουν την Αυστρία και να μεταφέρουν τις δραστηριότητές τους σε άλλα φιλελεύθερα κράτη. Η θυσία του εθνομάρτυρα έκανε τη μνήμη του εντονότερη και προσφιλέστερη και οι ιδέες του για σύμπηξη των Βαλκανίων σε μια ομοσπονδία εκατό και περισσότερα χρόνια ήταν πλέον αναγκαία μετά και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τότε έγινε φανερό ότι μόνον με τον τρόπο αυτόν θα μπορούσαν οι Βαλκάνιοι να εξασφαλίσουν την ανεξαρτησία τους από τις εκ Βορρά και Κεντρικής Ευρώπης επιβουλές[11]. Οι απόψεις αυτές του Βελλιανίτη περί δημιουργίας μιας βαλκανικής ομοσπονδίας, σύμφωνα με τις ιδέες του Ρήγα ήταν επίκαιρες μετά τη λήξη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και πριν ακόμη ο κόσμος βιώσει το δεύτερο παγκόσμιο, μετά τα τέλος του οποίου οι βαλκανικές χώρες χωρίσθηκαν από το 'σιδηρούν παραπέτασμα'. Δυστυχώς, τα σχέδια για το στάδιο έμειναν στα χαρτιά.

11. *Εμπρός*, 13/7/1926, σελ. 1, «*Η ομοσπονδία του Ρήγα*».

Ευτυχώς είχε, ήδη, ολοκληρωθεί η κατασκευή της προτομής, κόπος και καρπός του εράνου που είχε διενεργήσει ο ποιητής Σπύρος Ματσούκας απευθύνοντας έκκληση στους απανταχού Έλληνες να συνεισφέρουν στον πανελλήνιο έρανο. Ο ίδιος περιέτρεξε σε πόλεις και χωριά, προκειμένου να συγκεντρώσει το απαιτούμενο ποσόν[12]. Ο έρανος υπήρξε επιτυχής και τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Ρήγα στη γενέτειρά του, Βελεστίνο, πραναγγέλθηκαν για τον Ιούλιο του 1926[13]. Εκεί κατέθεσε στέφανο τον Ιούνιο του 1930 αντιπροσωπεία της Ένωσης Συντακτών στη διάρκεια μιας εκδρομής στο γενέθλιο τόπο του Ρήγα, που είχε χαρακτήρα προσκηνύματος και μέλος της επιτροπής εκφώνησε πανηγυρικό αφιερωμένο στη μνήμη του πρωτομάρτυρα και στο εθνεγερτικό του έργο[14]. Την ίδια χρονιά και με την ευκαιρία της εκατονταετηρίδας της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, ο Σέρβος καθηγητής Πόποβιτς έγραψε άρθρο στην εφημερίδα *Βρέμε* που αναδημοσίευσε το *Εμπρός*, στο οποίο εξέφραζε τη φιλία και τη συμπαράσταση των Σέρβων στους γείτονες Έλληνες. Στην αντιπαραβολή των αγώνων των συμπατριωτών του για ελευθερία με αυτούς των Ελλήνων, ο καθηγητής μνημονεύει το ιστορικό της ελληνικής επανάστασης, το ρόλο της Αυστρίας και τη θυσία του Ρήγα[15].

Πάντοτε, κατά τους εορτασμούς της 25ης Μαρτίου οι ομιλητές αναφέρονταν στη συμβολή του Ρήγα στην αφύπνιση της ελληνικής συνείδησης. Για παράδειγμα με την ευκαιρία της επετείου της 25ης Μαρτίου 1960, η εφημερίδα *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου* αναδημοσίευσε τους 5, 7, 22, 25 και 34 στίχους από το *Θούριο* σχολιάζοντας τα όνειρα του Ρήγα και των άλλων μεγάλων βάρδων της φυλής, του Σολωμού και του Κάλβου για το ελεύθερο ελληνικό κράτος[16]. Ιδιαίτερα η μαχητική ποίηση του Ρήγα κινήθηκε από την ανάγκη της συμβολής στον απελευθερωτικό αγώνα. Έθεσε ευρείς αλλά ρεαλιστικούς πολιτικούς σκοπούς αποβλέποντας στη συνεργασία και την ένωση όλων των Βαλκανικών λαών σ' έναν κοινό αγώνα κατά του τυραννικού οθωμανικού ζυγού, γι' αυτό και πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης, τα *Θούριά* του συνόδευαν την εθνεγερτική κίνηση στην Ελλάδα. Ο Ρήγας υπήρξε ένα πρωτοπόρο πνεύμα, τον οποίο ο Σολωμός, αναγνωρίζοντας το χάρισμα της άμεσης επικοινωνίας του με το λαό και το εθνεγερτικό του πάθος, ανέφερε ονομαστικά στον ύμνο του, σαν το μεγάλο προδρομικό κήρυκα της Ελευθερίας που η φωνή του αποκρίνεται στη φωνή της: «*και του Ρήγα σου αποκρίθη πολεμόκραχτη η φωνή*»[17].

---

12. *Εμπρός*, 9/5/1912, σελ. 2, «*Εκκλησις του κ. Ματσούκα. Ο ανδριάς του Ρήγα Φεραίου*». Ο Σπύρος Ματσούκας ήταν απόφοιτος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ουδέποτε άσκησε το επάγγελμα του νομικού αλλά αφιέρωσε τη ζωή του σε εράνους για εθνικούς σκοπούς. Έγραψε ποίηση χωρίς μεγάλες αξιώσεις, που εξέφραζε κυρίως την αγάπη του για την Ελλάδα. Στην κηδεία του λόγο διάβασε ο Κωστής Παλαμάς. Κατά την περίοδο 1904-1906 βρισκόταν στην Κύπρο ο ελλαδίτης λαϊκός βάρδος και εθνικός ιεραπόστολος Σπύρος Ματσούκας (1873-1928) οργανώνοντας εράνους για τον πολεμικό στόλο της Ελλάδας. Οι Κύπριοι συνεισέφεραν περίπου 6000 λίρες, ποσό μεγάλο για την εποχή. Τα χρήματα των περιοδειών του στον ελληνισμό Αμερικής, Κύπρου και αλλού, χρησιμοποιήθηκαν για την αγορά των αντιτορπιλικών "Κεραυνός" και "Νέα Γενεά", τα οποία έδρασαν κατά τους Βαλκανικούς πολέμους 1912-1914.

13. *Εμπρός*, 9/7/1926, σελ. 1, «*Αι ιδέαι του Ρήγα*».

14. *Σκριπ*, 13/6/1930, σελ. 4, «*Η εορτή προς τιμήν του Ρήγα*».

15. *Εμπρός*, 1/4/1930, σελ. 1, «*Επ' ευκαιρία της εκατονταετηρίδος. Ένα ωραίο άρθρον της σερβικής εφημερίδος 'Βρέμε'*».

16. *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου*, 25/3/1960, σελ. 3, «*Πώς έβλεπεν ο Ρήγας Φεραίος το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος*».

17. *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου*, 25/3/1960, σελ. 3, «*Οι μεγάλοι βάρδοι της φυλής. Πώς ύμνησαν οι εθνικοί μας ποιηταί την έφεσιν του λαού μας διά την ελευθερίαν*». Άρθρο του Μάρκου Αυγέρη.

Για την επέτειο της εθνικής παλιγγενεσίας, το 1959 ο *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου* δημοσίευσε αφιέρωμα στο ποιητικό έργο του Ρήγα και στην επίδραση που είχε στους αγωνιστές του '21. Πριν γίνει ο μεγάλος επαναστάτης, ο βάρδος της ελευθερίας του ελληνισμού, είχε συγγράψει ένα αισθηματικό ρομάντζο και ερωτικούς στίχους. Πρωτόλειό του θεωρείται το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, μερικοί στίχοι του οποίου θυμίζουν ερωτικό ραβασάκι:

«*Είν' ομορφιά μεγάλη*
που δεν την έχει άλλη
αυτό που δεν γνωρίζεις τα ιδικά σου κάλλη.
Και η μόνη που δε θέλει καθόλου να την μέλει
τι κάμνουν στις καρδιές
τα ιδικά της βέλη»[18].

Ο Ρήγας υπήρξε ταυτόχρονα δάσκαλος, λόγιος και μεταφραστής. Η συμβολή του σ' εκείνον τον τομέα της αφύπνισης του Γένους ήταν εξίσου σημαντική, σε μια εποχή που χαρακτηρίσθηκε από τις πρώτες διαμορφώσεις του νεοελληνικού λόγου. Αν, βέβαια, εξετάσει κάποιος τους στίχους του *Θούριου:*

Ως πότε παλικάρια να ζούμεν στα στενά
μονάχοι σαν λιοντάρια στις ράχες, στα βουνά

με τις απαιτήσεις ενός καλλιεργημένου αναγνώστη, θα τους βρει απλοϊκούς και πρωτόγονους, δίνοντας την εντύπωση ατημέλητων στίχων, μονότονα επαναλαμβανομένων χωρίς ωραίες εικόνες και λυρισμό. Αν τους διαβάσει, όμως, υπό το πρίσμα των δίσεκτων χρόνων της σκλαβιάς και της καταπίεσης που βάραιναν αβάσταχτα τις ψυχές των Ελλήνων, κατανοεί γιατί ο *Θούριος* έγινε ο εθνικός ύμνος των επαναστατημένων στα πρώτα χρόνια του ξεσηκωμού τους, ξύπνησε πόθους, γαλούχησε όνειρα, νανούρισε καημούς, κυκλοφόρησε από στόμα σε στόμα και αναμείχθηκε με τα δημοτικά τραγούδια. Πολλοί, μάλιστα, ήρωες της Επανάστασης του 1821 χρησιμοποίησαν στίχους από του *Θούριο,* όπως ο Κολοκοτρώνης που είχε χαράξει στο σπαθί του το δίστιχο του Ρήγα:

Όσοι τυράννους δεν ψηφούν και λεύτεροι στον κόσμο ζουν
πλούτος, ζωή,τιμή τους είναι μόνον το σπαθί τους.

Στις 30 Μαρτίου του 1972, ο επίσκοπος Ελευσίνας Τιμόθεος μίλησε στην Αλεξάνδρεια σε ένα πυκνό ακροατήριο ανάμεσα στο οποίο ήταν ο μακαριώτατος Πατριάρχης Αλεξανδρείας με τον κλήρο, οι γενικοί πρόξενοι Ελλάδας και Κύπρου, ο πρόεδρος της Κοινότητας Ιμπραημίας, ο κοινοτικός επίτροπος και πολλοί πάροικοι για «την *Ελευθερία και τον νόμον κατά τον Ρήγαν Φεραίον*». Μετά το σύντομο βιογραφικό σημείωμα του Ρήγα, ανέλυσε τις απόψεις του εθνομάρτυρα για την ελευθερία και το νόμο, ότι, δηλαδή, η Ελευθερία είναι το αναφαίρετο δικαίωμα κάθε ανθρώπου το οποίο προστατεύει ο Νόμος. Η θεωρία του, βασισμένη στις χριστιανικές αρχές, με επιδράσεις από τα κηρύγματα της γαλλικής επανάστασης, αποτελούσε, κατά τον ομιλητή, αξιόλογη κληρονομιά για τις επερχόμενες γενιές[19].

Μετά την Κατοχή και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, η ρητορική των εφημερίδων σε άρθρα που αναφέρονταν στο έργο του Ρήγα απέκτησαν διαφορετικό χαρακτήρα, στοχεύοντας στην τόνωση του εθνικού φρονήματος και την καταδίκη των πράξεων των

18. *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου*, 14/4/1977, σελ. 3, «*Τα αισθηματικά ποιήματα του Ρήγα Φεραίου*», άρθρο της Ισμήνης Καραμαλλή.

19. *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου*, 30/3/1972, σελ. 2, «*Ο επίσκοπος Ελευσίνος διά τον Ρήγαν Φεραίον*».

'συμμοριτών' από την κοινή γνώμη. Τα κηρύγματά του χρησιμοποιήθηκαν σαν ασπίδα για την εθνικοφροσύνη και σαν πύρινη ρομφαία κατά των κομμουνιστικών επιδιώξεων. Για παράδειγμα, το 1949, με αφορμή τα 149 χρόνια από το θάνατό του, το *Εμπρός* δημοσίευσε ιστορικό αφιέρωμα στα γεγονότα εκείνα. Ήταν μια αφορμή να στηλιτευθεί «*η προσπάθεια της σλαβικής σφήνας στην Ελλάδα να παρουσιάσει τον εθνικό βάρδο σαν κομμουνιστή, όπως άλλωστε και κάθε Έλληνα αγωνιστή και διανοούμενο. Αν μπορούσε να φανταστεί ο Ρήγας με πόση κακοπιστία και επιμονή θέλησαν μερικοί εχθροί της πατρίδας του να διαστρέψουν εκείνα που είχε διακηρύξει, ίσως από περιφρόνηση δεν απαντούσε αλλά θα αναγκαζόταν από αγανάκτηση να σηκώσει τη λύρα του πάνω στο άδειο τους κεφάλι*». Τα επιχειρήματα με τα οποία «οι *κομμουνισταί*» επιχειρούσαν να παρουσιάσουν το Ρήγα ως άνθρωπο 'βαλκανικό' στηρίζονταν κυρίως στους εξής στίχους από το *Θούριο:*

Βούλγαροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί,
Αράπηδες και άσπροι με μια κοινήν ορμή
για την ελευθερίαν να ζώσωμεν σπαθί.

Το νόημα αυτών των στίχων, γράφει η εφημερίδα, θα μπορούσε να γίνει κατανοητό με μιαν αναδρομή στην εποχή που γράφτηκαν, (η οποία αποτελούσε μια μικρογραφία της εποχής του εμφυλίου πολέμου και του δημοσιεύματος). Ο Ρήγας είχε υπόψιν του την τραγική εμπειρία των συμπατριωτών τους που τους είχαν ξεσηκώσει οι Ορλώφ, το 1769, προκειμένου η ελληνική επανάσταση να εξυπηρετήσει τα ρωσικά συμφέροντα και να αποτελέσει περισπασμό κατά των Τούρκων. Έχοντας γρήγορα αντιληφθεί τα ύπουλα εκείνα σχέδια είχε στρέψει τις προσδοκίες του στη μόνη ισχυρή ευρωπαϊκή δύναμη, τη Γαλλία. Κατανοώντας, μάλιστα, ότι ο υπόδουλος ελληνισμός μόνος του ήταν αδύνατο να αποτινάξει τον οθωμανικό ζυγό, επεδίωκε τη συνδρομή όλων των υπόδουλων λαών, ακόμη και δυσαρεστημένων Οθωμανών, όπως ο Πασβάνογλου. Εν τούτοις, ο Ρήγας δεν υπήρξε διεθνιστής, αλλά ο πλέον αντιπροσωπευτικός Έλληνας της εποχής του, όπως φαίνεται από το «*Πολίτευμα περί Νέας Πολιτικής Διοικήσεως των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας*». Αυτό το Πολίτευμα παρερμηνεύθηκε από μερικούς ότι δήθεν αποτελούσε σχέδιο μιας βαλκανικής ομοσπονδίας. Αντίθετα, ο Ρήγας πίστευε ότι οι Έλληνες με την υπεροχή του πνεύματος και του πολιτισμού τους θα κατόρθωναν να αφομοιώσουν τις άλλες εθνότητες. Άλλωστε και η Μεγάλη Αικατερίνη είχε αναγνωρίσει στο «Περί Ελλάδος σχέδιον» (1788) την ελληνική υπεροχή αν και γνώριζε την ύπαρξη σλαβικών εθνοτήτων στη βαλκανική χερσόνησο. Την απόλυτη επικράτηση των Ελλήνων στη Βαλκανική χερσόνησο είχε διαπιστώσει και ο William Muller[20] ο οποίος έγραφε ότι «*υπό την επίδραση του μορφωμένου κλήρου που δε μιλούσε άλλη γλώσσα από την ελληνική οι Σλάβοι των Βαλκανίων και οι Ρουμάνοι ήταν εξωτερικώς εξελληνισμένοι*»[21].

Στο πολιτικό μνημόσυνο που είχε διοργανώσει η «Πανελλήνια Ένωση Πολεμιστών Ζώνης Επαφής πρόσω 1940-1941» το καλοκαίρι του 1948, για τα 150 χρόνια από το θάνατο του Ρήγα, έγινε άλλη μια προσπάθεια να καταρριφθούν οι θεωρίες των «*σλαβοκομμουνιστών περί διεθνιστικών ιδεών του*». Ο ομιλητής προέβαλε τη *Χάρτα* όπως την είχε με πόνο σχεδιάσει ο Ρήγας. Η *Χάρτα* του αντιπροσώπευε την ιδέα της αναστήλωσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και δεν αποτελούσε υπερβολική αξίωση, αφού ανταποκρι-

20. William Muller, *The Ottoman Empire 1801-1913,* Cambridge, 1913, σελ. 37.
21. *Εμπρός*, 11/6/1947, σελ. 1, «*Προ 149 ακριβώς ετών. Ρήγας Φεραίος*».

νόταν στην υπεροχή του ελληνικού στοιχείου στην ελληνική χερσόνησο. Τα μέλη αυτής της Ένωσης, συνεχιστές των ιδεών του εθνομάρτυρα, είχαν πολεμήσει το 1940 για να διώξουν τους εχθρούς από τα πάτρια εδάφη και να πραγματοποιήσουν τα όνειρα του για μια μεγάλη πατρίδα[22].

Πολλές αναφορές στη δράση του Ρήγα είχε η εφημερίδα *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου*, με αφορμή μια επίσκεψη του πανεπιστημιακού καθηγητή Απόστολου Δασκαλάκη στην πρωτεύουσα της Αυστρίας. Η Βιέννη, παρά την εχθρική στάση της χώρας αυτής στην ελληνική επανάσταση, είναι τόπος προσκυνήματος για τους Έλληνες, παραμένοντας στενά συνδεδεμένη με τη νεότερη ελληνική ιστορία, αφού εκεί αναπτύχθηκε η σημαντικότερη ελληνική παροικία του εξωτερικού και εκεί έζησαν και πλούτισαν οι σπουδαιότεροι Έλληνες επιχειρηματίες του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Ολόκληρη συνοικία, που βρίσκεται σε απόσταση 500 μόνον μέτρων από τον καθεδρικό ναό του Αγίου Στεφάνου και κυρίως η οδός Φλάισμαρκτ, ανήκε ουσιαστικά στα ελληνικά καταστήματα, τις ταβέρνες, τους ναούς, τα σχολεία, τις εφημερίδες, τα καφενεία και κέντρα συγκεντρώσεων. Εκεί εκδόθηκε η πρώτη ελληνική εφημερίδα των αδελφών Πούλιου, στα τυπογραφεία της οποίας είχαν εκδοθεί ο *Θούριος* και οι πρώτες επαναστατικές προκηρύξεις. Τέλος, σύμφωνα με έγγραφα των αυστριακών ανακριτικών αρχών, εκεί υπήρξε το κέντρο των συνωμοτικών ενεργειών του Ρήγα. Οι Έλληνες επισκέπτες αισθάνονται έντονη συγκίνηση στη συνοικία αυτή παρά το ότι ελάχιστα από τα κτίρια της ελληνικής παροικίας σώθηκαν από τους βομβαρδισμούς του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου: Εκεί κατέφευγαν οι υπόδουλοι Έλληνες και εργάζονταν απροκάλυπτα σχεδόν για την απελευθέρωση του έθνους. Εκεί έδρασαν ο Ρήγας και οι σύντροφοί του που πλήρωσαν με μαρτυρικό θάνατο τα σχέδιά τους για ελευθερία. Τέλος, κατά την παράδοση, στην ελληνική ταβέρνα κατέφευγαν οι Έλληνες με το Ρήγα έψαλλαν το *Θούριο,* εμψύχωναν ο ένας τον άλλο και κατάρτιζαν τα επαναστατικά τους σχέδια[23].

Εν τούτοις, παρά την προσφορά του Ρήγα στην κήρυξη της ελληνικής επανάστασης και το μαρτυρικό του θάνατο, το 1961 απαγορεύθηκε στους Έλληνες στρατιώτες να διαβάζουν το Θούριο και το Σύνταγμα και τα δίκαια του ανθρώπου του Ρήγα που έθρεψε γενιές σκλαβωμένων Ελλήνων. Προς τούτο, κατατέθηκε επερώτηση στη Βουλή, αφού δεν υπήρχε λόγος για την απαγόρευση αυτή[24]. Καθώς τα χρόνια περνούσαν, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 220 χρόνων από τη γέννηση του, πραγματοποιήθηκαν στη γενέτειρα του Ρήγα εορτασμοί με ομιλίες, αθλητικές εκδηλώσεις, χορούς, καταθέσεις στεφανιών στις 14 και 15 Μαΐου 1977. Στον πανηγυρικό δόθηκε βαρύτητα στο γεγονός ότι, πέραν της άλλης προσφοράς του, ο Ρήγας υπήρξε ο δημιουργός της ελληνικής Μασσαλιώτιδας, της οποίας η πρώτη στροφή έχει ως εξής:

Δεύτε παίδες των Ελλήνων
Ο καιρός της δόξας ήλθεν
Ας φανώμεν άξιοι εκείνων
Που μας δώσαν την αρχή.

Πολλούς από τους στίχους αυτούς, οι σκλαβωμένοι Έλληνες τους γνώριζαν και τους απήγγειλαν από μνήμης. Μάλιστα, σύμφωνα με τον καθηγητή Απόστολο Δασκαλάκη,

22. *Εμπρός,* 18/6/1948, σελ. 2, «*Το πολιτικόν μνημόσυνον του Ρήγα Βελεστινλή*».

23. *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου*, 8/5/1958, σελ. 3, «*Ένα εθνικόν προσκύνημα. Η παλαιά ελληνική συνοικία της Βιέννης. Εκεί όπου ο Ρήγας εσχεδίασε την απελευθέρωσιν της Ελλάδος*». Άρθρο του Απ. Δασκαλάκη.

24. *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου*, 3/6/1961, σελ. 1, «*Πνευματική διαφώτισις*».

το πραγματικό κείμενο του ποιήματος διέσωσε και δημοσίευσε σε μετάφραση ο Λόρδος Βύρων[25].

Εκτός από τις αποτυπώσεις της εθνικής δράσης του Ρήγα στον επετειακό και όχι μόνον Τύπο, πολύ συχνά δημοσιεύονται αφιερώματα για το υπόλοιπο έργο του: Το Δεκέμβριο του 1924, η είδηση ότι στη βιβλιοθήκη της ιστορικής οικογένειας Κορφιωτάκη εντοπίσθηκε άγνωστο θεατρικό έργο του Ρήγα, με τον τίτλο «*Ολυμπιάς*» τάραξε ευχάριστα την ακαδημαϊκή κοινότητα. Η γνησιότητά του βεβαιωνόταν από το γεγονός ότι το έγγραφο συνοδευόταν από επιστολή του ιεράρχου και Φιλικού μητροπολίτου Μονεμβασίας, Παγώνη, συνεργάτη του ψάλτη της ελευθερίας. Η γλώσσα του κειμένου και η παραβολή με άλλα σωζόμενα έργα του Ρήγα συνηγορούσαν στο ότι και αυτό ήταν δικό του έργο. Ανεξάρτητα από το ιστορικό της ενδιαφέρον, η «*Ολυμπιάς*» επρόκειτο να συγκινήσει με την τεχνοτροπία της, επειδή συνδύαζε το αρχαίο ελληνικό μεγαλείο με την εκδήλωση ενός αγνού και ειλικρινούς έρωτα[26].

Άλλη αναφορά στο Ρήγα έγινε κατά την παρουσίαση της ποιητικής συλλογής ενός νέου ποιητή, του Θεμιστοκλή Δημητρούλη, με τίτλο «*Εθνικά ποιήματα*», που εκδόθηκε το 1929. Το έργο ήταν, κατά τον κριτικό του *Σκριπ*, μια ανάσα αισιοδοξίας στην εποχή του υλισμού, της εγωπάθειας και του συμφέροντος, κατά την οποία δεν υπήρχαν πλέον ποιητές του διαμετρήματος του Τυρταίου και του Ρήγα, η ποίηση θεωρείτο «*ανορθογραφία*» και η ενασχόληση με τον πατριωτικό στίχο «*χαμένος κόπος*»[27].

Η φιλολογική προσπάθεια του Ρήγα φιλοδοξούσε, όπως είχε γράψει στον πρόλογο των *Ντελικάτων εραστών*, να αποκτήσουν οι Έλληνες μια ιδέα των ωφέλιμων και ευχάριστων ευρωπαϊκών αναγνωσμάτων. Υπήρξε αυτή, ουσιαστικά, η αφετηρία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, την οποία δεν ολοκλήρωσε αφού οι περιστάσεις επέβαλλαν τη σύνθεση σπατριωτικών στίχων. Προς τούτο, μετά από μια περίοδο καθαρεύουσας επέλεξε την ομιλουμένη της εποχής τους για να επιτύχει άμεση επαφή με το λαό. Ο Ρήγας έγραψε τα λίγα τραγούδια του σε στιγμές εθνικής έξαρσης, με απλοϊκούς και ανεπιτήδευτους στίχους για να γίνονται κατανοητοί και να αγαπηθούν από πολλούς, πάντα όμως με σκοπό την αφύπνιση του Γένους[28].

Η επίδραση των ιδεών και της προσωπικότητας του Ρήγα είναι φανερή και σε μυθιστορήματα, όπως στο «*Ο μαύρος κουρσάρος*» του Νέστορα Λάσκαρη που δημοσιεύθηκε στο *Εμπρός* το 1930. Ο ήρωας, ο καπετάν-Γιάννης, μετά τη λεηλασία του νησιού του από πειρατές και την αρπαγή της δεύτερης κόρης του, γύριζε στις θάλασσες αναζητώντας τα ίχνη της. Στα ταξίδια του συναντιόταν με άλλους, οι οποίοι αγωνίζονταν για την απελευθέρωση του Γένους που του μάθαιναν τα τραγούδια του Ρήγα. Σιγά-σιγά μαγεύτηκε κι αυτός από το όραμα της εθνεγερσίας και προσπαθούσε να εμψυχώσει τους συντοπίτες του με τα τραγούδια του εθνομάρτυρα[29].

Το Εθνικό θέατρο, τιμώντας τη μνήμη του Ρήγα σχεδίαζε να παρουσιάσει τον Οκτώβριο του 1962, τη σκηνική δημιουργία του ακαδημαϊκού Σπύρου Μελά, «*Ρήγας ο Βελεστινλής*», με σκηνοθέτη και πρωταγωνιστή τον Αλέξη Μινωτή. Ο συγγραφέας αποφάσισε να συγγράψει αυτό το έργο μετά τη διάλεξή του για τον εθνομάρτυρα στο Βελιγράδι,

25. *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου*, 31/5/1977, σελ. 2, «*Τα 220 χρόνια από τη γέννηση του Ρήγα Φεραίου*».

26. *Σκριπ*, 27/12/1924, σελ. 3, «*Εν άγνωστον έργον του Φερραίου*».

27. *Σκριπ*, 29/3/1929, σελ. 2, «*Ένας υμνητής της πατρίδος*».

28. *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου*, 25/3/1959, σελ. 3, «*Ο Ρήγας Βελεστινλής και η εθνική ψυχή*».

29. *Εμπρός*, 1/4/1930, σελ. 1, «*Ο μαύρος κουρσάρος*».

προσκεκλημένος από τον πρέσβη της Ελλάδας, στρατηγό Τσακαλώτο. Την ίδια διάλεξη επανέλαβε και στη μεγάλη αίθουσα της Ρουμανικής Ακαδημίας, στο Βουκουρέστι, προσκεκλημένος από το Διευθυντή του ρουμανικού Εθνικού θεάτρου. Ο τελευταίος του ανέθεσε τη συγγραφή έργου για τη ρουμανική εθνική σκηνή, αφήνοντάς του το περιθώριο να επιλέξει το θέμα. Η πρόταση του Μελά να γράψει ένα έργο για το Ρήγα έγινε δεκτή με ενθουσιασμό γιατί ο εθνομάρτυρας ήταν γνωστός στη Ρουμανία, αφού στο Βουκουρέστι παρέμεινε για ένα μεγάλο μέρος της ζωής του και εκεί συνέλαβε το σχέδιο για την απελευθέρωση των λαών των Βαλκανίων[30].

Δυο χρόνια αργότερα, στο περιθώριο ενός βαλκανικού πολιτιστικού συνεδρίου στο Βελιγράδι, μετά από εισήγηση της ελληνικής βαλκανικής επιτροπής αποφασίσθηκε να γυριστεί και ταινία με τη ζωή του Ρήγα. Παρόμοιες προσπάθειες, στο πλαίσιο ανάπτυξης πολιτιστικών σχέσεων ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς είχαν ξεκινήσει πολλές φορές παλαιότερα, αλλά δεν είχαν ευοδωθεί λόγω φραγμάτων που τίθεντο από πολιτικές προστριβές σε κυβερνητικό επίπεδο. Ο συγγραφέας, Απόστολος Μισαηλίδης, που ασχολήθηκε δυο χρόνια με την εκπόνηση σεναρίου για τη ζωή, τη δράση και τη θυσία του Ρήγα, επέδωσε υπόμνημα στους συνέδρους, στο οποίο ανέφερε ότι σκοπός του ήταν να καταστεί η τόσο λίγο προβεβλημένη και μάλλον παραγνωρισμένη μορφή του Έλληνα εθνομάρτυρα σύμβολο της συνεργασίας των Βαλκανίων. Η δράση και το έργο του κατά τον 18ο αιώνα, σε μια εποχή κοινωνικοπολιτικών αναστατώσεων, όταν όλοι οι λαοί των Βαλκανίων στέναζαν από τον οθωμανικό ζυγό, εξέφραζαν τη συνισταμένη των πόθων και των επιδιώξεων των λαών αυτών για ελευθερία και ανεξαρτησία. Ο συγγραφέας σκόπευε να προβάλει κι άλλες εμβληματικές μορφές της εποχής, όπως ο Πασβάνογλου, ο Καραγεώργης και ο Βλαδιμιρέσκου. Ιστορικοί, σκηνοθέτες, κριτικοί και παραγωγοί του κινηματογράφου στην κρίση των οποίων τέθηκε το πόνημα του Μισαηλίδη ενθουσιάστηκαν από την προσπάθειά του[31].

Οι αγώνες της Κύπρου για την ελευθερία της υπήρξαν, επίσης, αφορμές για αναφορές στο έργο του εθνομάρτυρα. Στην επέτειο του θανάτου του Ρήγα και των συντρόφων του, το 1968, το *Εμπρός* υπενθυμίζει ότι ένας από τους Κύπριους ήρωες, ο Ιωάννης Καρατζάς, που ήταν συναγωνιστής του Ρήγα δολοφονήθηκε μαζί του[32]. Επίσης, στο πρωτοσέλιδο του *Ταχυδρόμου της Αιγύπτου* για το θάνατο του «*εθνικού αγωνιστή*», Γεωργίου Γρίβα-Διγενή, στις 29 Ιανουαρίου του 1974 γίνεται σύγκριση του νεκρού με το Ρήγα, τους οποίους ο κόσμος έλεγε τρελούς: Το Διγενή γιατί πίστευε στην Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα και το Ρήγα γιατί είχε διανοηθεί να κινήσει τους ραγιάδες κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας[33].

Μετά την έρευνα στον Τύπο, εντοπίσθηκαν πολλά αφιερώματα στη ζωή, τη δράση και το έργο το Ρήγα. Ορισμένα, λίγα από αυτά, προαναφέρθηκαν, με σκοπό να φανεί ότι η προσωπικότητα και το έργο του εθνομάρτυρα είχαν και εξακολουθούν να έχουν μεγάλη απήχηση στους Νεοέλληνες. Σε όλες τις μεγάλες στιγμές του έθνους η μνήμη του Ρήγα είναι πάντοτε παρούσα. Σήμερα περισσότερο από ποτέ οι αρχές που υποστήριζε παραμένουν επίκαιρες για την ελληνική κοινωνία, η οποία μετά την ενσωμάτωση σ' αυτήν χιλιάδων προσφύγων και μεταναστών έχει αποκτήσει πολυπολιτισμικό χαρακτήρα και αγωνίζεται να προσαρμοσθεί σε συνεχώς μεταβαλλόμενες καταστάσεις και απαιτήσεις.

30. *Εμπρός*, 13/10/1962, σελ. 2, «*Ρήγας ο Βελεστινλής*».

31. *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου*, 25/10/1964, σελ. 3, «*Μία ωραία προσπάθεια: Ταινία διά την ζωήν του Ρήγα Φεραίου θα γυρισθεί εις την Ελλάδα*».

32. *Εμπρός*, 7/6/1968, σελ. 3, «*Κυπριακά*».

33. *Ταχυδρόμος της Αιγύπτου*, 29/1/1974, σελ. 1.

ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΒΛΑΧΑΚΗΣ

Ρήγας και αρχαία ελληνική φυσική φιλοσοφία. Ένας ζωντανός διάλογος

Νεκρική σιγή. Ένα τοπίο απόμακρο, σκοτεινό και απαισιόδοξο. Η ψυχή μας σα να έχει κολλήσει μια σπάνια αρρώστια που τη λιώνει σιγά-σιγά λες και την έχουμε βουτήξει σε μαγικό φαρμάκι μέχρι που χανόμαστε από την εικόνα, όπως τα φαντάσματα. Αυτή είναι η εικόνα της παραίτησης και της ήττας. Η τουρκική κατοχή του ελληνικού χώρου για τετρακόσια περίπου χρόνια απείλησε αλλά δεν μπόρεσε να υλοποιήσει αυτό το σχέδιο. Της απόλυτης ήττας του ελληνισμού, του αφανισμού του. Ίσως γιατί από την επόμενη κιόλας μέρα της πτώσης της Κωνσταντινούπολης, οι Έλληνες, κάποιοι Έλληνες άρχισαν να αφουγκράζονται τις φωνές που έφταναν σε αυτούς από το μακρινό παρελθόν σαν ψίθυροι.

Σε πολύτιμα χειρόγραφα η αρχαία ελληνική σκέψη, κωδικοποιημένη και σχολιασμένη, ήταν εκεί για να φωτίζει σαν το αχνό φως του φάρου την πορεία του Έθνους προς καλύτερες μέρες, προς ένα πιο αισιόδοξο μέλλον, προς την ελευθερία. Μια σειρά λογίων, με διαφοροποιήσεις και ποικίλες στοχεύσεις, από τους οποίους κυρίως συγκρατούμε τη συμβολή του Θεόφιλου Κορυδαλέα, αποκαθιστούν και εν πολλοίς επαναπατρίζουν, ως μία άλλη πνευματική αυτή τη φορά Οδύσσεια να φτάνει στο τέλος της, την αρχαία ελληνική, ειδικότερα την αριστοτελική φυσική φιλοσοφία[1].

Και αργότερα, αφού περνά από συμπληγάδες, από τη Σκύλλα και τη Χάρυβδη, έρχεται η εποχή όπου ο νεώτερος ελληνισμός, άλλες φορές άμεσα και άλλες έμμεσα - με τη διαμεσολάβηση της Δύσης - συνδιαλέγεται και επικοινωνεί με το λόγο της αρχαίας ελληνικής και επιστημονικής σκέψης[2]. Πρόκειται για ένα διάλογο γόνιμο και ζωντανό, μέσα

1. Ένα βιβλίο που αποτελεί μια καλή εισαγωγή για τη φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη της περιόδου είναι το βιβλίο του Κώστα Πέτσιου, *Η περί Φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη,* Ιωάννινα 2002.

2. Για την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας και τη μετακένωση-υποδοχή της νεώτερης επιστημονικής σκέψης στον ελληνικό πνευματικό χώρο σημείο αναφοράς αποτελεί αναντίρρητα το σημαντικό έργο του Γιάννη Καρά, άρθρα και βιβλία. Μία χρήσιμη και ενδιαφέρουσα επιτομή του αντίστοιχου ερευνητικού προγράμματος αποτελεί το βιβλίο Γιάννης Καράς, κ.ά., *Ιστορία και φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17ος-19ος αι.),* ΚΝΕ/ΕΙΕ, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.

από τον οποίο γεφυρώνεται το χρονικό διάστημα δύο περίπου χιλιετηρίδων αλλά και το χάσμα που δημιουργήθηκε εν τω μεταξύ λόγω της μεσολάβησης της ρωμαϊκής αρχικά, της βυζαντινής μετέπειτα και τέλος της τουρκικής επικυριαρχίας.

Ο ελληνισμός του λεγόμενου μακρού 18ου αιώνα αντιλαμβάνεται ότι μόνο με τον καθαρμό στα ιαματικά λουτρά της αρχαίας ελληνικής σκέψης θα επανασυνδεθεί με τις προαιώνιες ρίζες του και θα μπορέσει από μικρό, ασθενικό μόσχευμα να μετεξελιχθεί σε ένα γερό, ανθεκτικό και καρποφόρο για τις μελλοντικές γενιές δένδρο. Δεν είναι τυχαίο που ο σημαντικός λόγιος και δάσκαλος των επιστημών εκείνης της περιόδου Κωνσταντίνος Κούμας ξεκινά την περιώνυμη «Προς του αναγινώσκοντας» επιστολιμιαία εισαγωγή του βιβλίου του *Σύνοψις Φυσικής* με τα εξής λόγια: «Εις όλων σχεδόν των παλαιών τα συγγράμματα ευρίσκονται κατά το μάλλον ή ήττον διεσπαρμέναι της φυσικής έννοιαι. Δεν είναι σύγγραμμα εις το οποίον δεν γίνεται λόγος ή περί αέρος ή περί φωτός ή περί πυρός ή περί κινήσεως των ουρανίων σωμάτων, ή περί εκλείψεως ή περί οποιουδήποτε άλλου από τα καθ' ημέραν προσβάλλοντα τας αισθήσεις μας φυσικού φαινομένου. Ανάγκη λοιπόν πάσα είναι οι αναγινώσκοντες τοιαύτα συγγράμματα, και προσπαθούντες να καταλάβωσι των γραφομένων τον νουν να κοπιάζωσιν εις μάτην, εάν δεν έμαθαν επιπολαίως καν τα υπό των λέξεων σημαινόμενα όντα και πράγματα»[3].

Αν και η διαπίστωση αυτή του Κούμα μοιάζει ως η φυσιολογική κατάληξη της πολυδαίδαλης και ανηφορικής πορείας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στο ώριμο του στάδιο, δεν μας παραξενεύει ωστόσο η αναφορά σε έργα αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας από τον Νικηφόρο Θεοτόκη, στο έργο του *Στοιχεία Φυσικής*, ένα πρωτοπόρο έργο, ένα έργο σταθμό που εκδόθηκε στη Λειψία το 1766-67, όταν ακόμα ο ιδεολογικός χαρακτήρας του πνευματικού κινήματος του αναγεννώμενου ελληνισμού βρισκόταν υπό διαμόρφωση[4]. Το πως τα γνωρίζει δεν έχει σημασία. Το πιθανότερο είναι ότι οι σχετικές πληροφορίες φθάνουν σε αυτόν από τις πηγές του, τα βιβλία που έχει κάτω από το μαξιλάρι του καθώς συγγράφει το δικό του βιβλίο, δηλαδή τα *Elementa Physicae* του Peter van Musschenbroek και το *Lecons elementaire de Physique* του Abbe Nollett[5]. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι επιδιώκει να τα εντάξει λειτουργικά στη δομή του κειμένου του, να τους δώσει τη θέση που θα πρέπει να έχουν, να καταδείξει ότι πλείστες όσες καινοφανείς ιδέες που επικράτησαν μετά την επιστημονική επανάσταση έχουν τις απαρχές τους στην αρχαία ελληνική φυσική φιλοσοφία.

Στο ίδιο πνεύμα εντάσσεται και η διδακτική προσπάθεια του Ευγένειου Βούλγαρη όπως αντανακλάται στα εγχειρίδια του *Τα Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις* και *Περί συστήματος του Παντός*. Όπως τονίζει ο ίδιος στον «Σκοπό του Πονήματος»: «Γένοιτο δ'αν ουν Ημίν, υπό Θεώ ηγεμόνι, την πρόθεσιν απομιμησαμένοις Πλουτάρχου του αρξαμένου, πλουσιώτερον της συλλογής των φιλοσοφικών αιρέσεων το εγχείρημα. Ο μεν γαρ των Αρχαιοτέρων τας περί των φύσει Όντων αιρέσεις εις εν αθρόισας, ψιλώς και αβασανίστως τας πλείους και ως ειπείν ιστορικώς εξέδοτο. Ημείς δε κακείνας παραθέμενοι, ουδέ των νεωτέρων επινοιών, και ταύτα τοσούτων τε και τηλικούτων διαβοωμένων, ολιγωρή-

3. Κωνσταντίνος Κούμας, *Σύνοψις Φυσικής*, Βιέννη 1812, σελ.. γ΄.

4. Για την επιστημονική δράση του Νικηφόρου Θεοτόκη βλ. Γιώργος Ν. Βλαχάκης, *Η Φυσική του Νικηφόρου Θεοτόκη, σταθμός στην επιστημονική σκέψη του 18ου αιώνα,* Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1991.

5. «L'oeuvre scientifique de Nikiphoros Theotokis: tentative d'approche fondee plus particulierement sur les «Stichia Physikis» (Elements de Physique)», *Revue Etudes Sud-Est Europ.*, XXV, 3:251-261, 1987.

σομεν...Εφ΄ οις και τας των Αρχαιοτέρων άμα και Νεωτέρων δόξας καταμαστεύσαντες, λόγων μεν περιττών ως οιόν τε αφεξόμεθα, του δε νου μάλιστα, ως καρπού όντος, πάση σπουδή ανθεξόμεθα»[6].

Εάν στους παραπάνω προσθέσουμε και το όνομα του Άνθιμου Γαζή, αλλά και άλλων όπως του Χριστόδουλου Παμπλέκη και Ιώσηπου Μοισιόδακα οι οποίοι άσκησαν αυστηρή κριτική στην αριστοτελική φυσική φιλοσοφία[7] διαπιστώνουμε ότι πράγματι κατά την εποχή που αναφερόμαστε η αρχαία ελληνική «επιστημονική» σκέψη δεν είναι άγνωστη, δεν θεωρείται de facto λανθασμένη ή ξεπερασμένη αλλά αποτελεί έναν από τους κόμβους εκείνους γύρω από τους οποίους εξελίσσεται η συζήτηση άλλοτε εντονότερη και άλλοτε πιο χαμηλόφωνα για την επιστημονική πρόοδο. Σε αυτή τη συζήτηση θα αποτελούσε παραδοξότητα να μη συμμετέχει ο κατεξοχήν, μαζί με τον Αδαμάντιο Κοραή, εκφραστής της συλλογικής συνείδησης του έθνους Ρήγας Βελεστινλής.

Οι άμεσες και έμμεσες αναφορές του στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και τα επιτεύγματά του διατρέχουν σχεδόν το σύνολο του έργου του και πολλές από αυτές έχουν ήδη μελετηθεί διεξοδικά από όσους με διορατικότητα αλλά και πνεύμα προοδευτικό εντόπισαν έγκαιρα τον ρόλο του Ρήγα και τη σημασία του έργου του κατά τον βηματισμό του ελληνισμού προς την ανεξαρτησία. Μία από τις πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι αυτή των συμβολισμών στην περίφημη Χάρτα του. Ωστόσο και στο ενδιαφέρον βιβλίο του *Φυσικής Απάνθισμα,* συμπίλημα από διάφορες πηγές, κυρίως τη γαλλική *Encyclopedie* όπως ο Δ. Καραμπερόπουλος έχει αποδείξει αλλά και ο ίδιος ο Ρήγας είχε υποδείξει[8] διαπιστώνουμε την ύπαρξη ορισμένων ενδιαφερόντων αναφορών στην αρχαία ελληνική φυσική φιλοσοφία.

Αναφερόμενος για παράδειγμα στο πλανητικό σύστημα μνημονεύει τον Πτολεμαίο σημειώνοντας «τον παλαιόν καιρόν ενόμιζον πως ο ήλιος και οι πλανήται να εγύριζαν τριγύρω εις την γην. Αυτό το σύστημα ήτο γνωστόν προ δύο χιλιάδων χρόνων και συγγράφει περί αυτού ένας Έλληνας Πτολεμαίος ονόματι, ποίος ιξεύρει όμως πόσον καιρόν προτήτερα το εδόξαζον;»[9]. Αλλά και τα συστήματα που θέλουν την Γη να κινείται και όπως ο Ρήγας με πραγματικά γλαφυρό τρόπο επισημαίνει πως άφησαν «τον ήλιον να ησυχάση κομμάτι ύστερον από έναν τόσον πολυχρόνιον κόπον, και έκαμαν τη γη και τους πλανήταις να τρέχουν τριγύρω του» πριν αποδοθούν στον Κοπέρνικο ο οποίος ζει «εις ένα τόπον, όπου βασιλεύει η ελευθερία, και όπου έχει κύρος το γνωμικόν του Χάλερ

6. Ευγένιος Βούλγαρις, *Τα αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις,* Βιέννη, 1805, σελ. iii.

7. Για το ρόλο του Παμπλέκη και του Μοισιόδακα στο πλαίσιο του λεγόμενου ριζοσπαστικού Διαφωτισμού είναι υπό δημοσίευση σε συλλογικό τόμο η μελέτη του Γιώργου Ν. Βλαχάκη, «Modern Greek Enlightenment. Radical Enlightenment per se», που παρουσιάστηκε ως προφορική ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο I '*The Radical Enlightenment: The Big Picture and its Details*', 16-17 May 2013, *Brussels*. Βέλγιο.

8. Παρατηρεί ο Ρήγας στο σημείωμά του «Προς τους αναγνώστας»: «...συνδρομήν να επιφέρω επάσχισα όσον το επ' εμοί, απανθίζωντας από τε της Γερμανικής και Γαλλικής γλώσσης τα ουσιωδέστερα της φυσικής ιστορίας». Ο Δ. Καραμπερόπουλος ύστερα από ενδελεχή συγκριτική μελέτη εντόπισε τα σημεία της γαλλικής *Encyclopédie* από όπου αντλεί τις σχετικές πληροφορίες ο Ρήγας και κοινοποίησε τις διαπιστώσεις του στο άρθρο του «Η γαλλική ΄΄Encyclopédie΄΄. Ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα ΄΄Φυσικής απάνθισμα΄΄», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 21, 1997, σελ. 95-128.

9. Ρήγας Βελεστιλνής, *Φυσικής Απάνθισμα,* Βιέννη, 1790, φωτομηχανική αναστατική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με την προσθήκη ευρετηρίου, Αθήνα 2006[4], σελ. 23.

όπου λέγει «Όποιος συλλογάται ελεύθερα συλλογάται καλά»[10], θεωρούνται αποτέλεσμα της προσπάθειας των αρχαίων να ερμηνεύσουν τα φυσικά φαινόμενα: «Προ του Ιταλού [του Γαλιλαίου] επενόησε πρώτος την καθημερινήν περίοδον της Γης περί τον άξονα της Νικήτας ο Συρακούσιος. Δεύτερος ο Φιλόλαος επενόησε την ετήσιον. Μετ' αυτού Αρίσταρχος ο Σάμιος ύστερον από εκατόν χρόνους, καθώς λέγει ο Αρχιμήδης εις το ΄΄αριθμός άμμου΄΄»[11].

Μια ακόμα ιδιαίτερης σημασίας αναφορά του Ρήγα είναι εκείνη στην Ατλαντίδα και ως πηγή για τη σχετική πληροφορία προσγράφεται ο *Τίμαιος* του Πλάτωνα (24e-25d). «Οι παλαιοί των Αιγυπτίων ιερείς 600 χρόνους προ Χριστού, εβεβαίωναν, καθώς διηγείται ο Πλάτων εις τον Τίμαιον, πως ήτον μίαν φοράν ένα μεγάλο νησί, κοντά εις τους στύλους του Ηρακλέους (το Ζιλμπραλτάρ) μεγαλήτερον από την Ασίαν και Λιβύαν ομού, ονομαζομένην Ατλαντίδα. Και ότι αυτό το μεγάλον νησί κατεκλύσθη υποκάτω εις τα ύδατα της θαλάσσης ύστερον από ένα μεγάλον σεισμόν. Ίσως αύτη να είναι η Αμερική»[12].

Ονομαστικές αναφορές έχουμε ιδιαίτερα στον Αρχιμήδη και στον Αριστοτέλη. Όχι πάντα όμως χωρίς κριτική. Διαλέγουμε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. «Το υδροστατικόν πείραμα του Αρχιμήδους με το οποίον εγνώρισε πόσον χάλκωμα είχε μέσα η κορώνα του Ιέρωνος, δεν είναι κατ' ακρίβειαν σωστόν. Επειδή βλέπομεν πως δεν συμφωνούν όλοι εις αυτό, ωσάν οπού πρέπει»[13]. Και «Ο Αριστοτέλης λέγει πως τα Οστρακόδερμα δεν έχουν μάτια. Οι Νεώτεροι λέγουν, πως έχουν μάτια»[14].

Πέρα όμως από τις ρητές αναφορές, στο κείμενο διατρέχουν έμμεσες αναφορές σε φυσικές έννοιες που προτάθηκαν από τους αρχαίους Έλληνες φυσικούς φιλοσόφους. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση του αιθέρα: «Αιθήρ είναι η καθαρωτάτη και λεπτοτάτη ύλη, την οποίαν ημπορούμεν να ονομάσωμεν και ουράνιον αέρα. Αυτή είναι τόσον λεπτή, οπού διαπερνά και τα γυαλιά, αυτή γεμίζει όλον τον ουρανόν από τον ήλιον έως εις τον Κρόνον και σχεδόν έως εις τον Γαλαξίαν. Είναι ανακατωμένη παντού με τον αέρα μας, και πιστεύομεν πως είναι ενωμένη με την ηλεκτρικήν ύλην»[15]. Ανατρέχοντας λοιπόν τις σελίδες του *Απανθίσματος Φυσικής* ο αναγνώστης δεν δυσκολεύεται να αφουγκραστεί τον Ρήγα να συνδιαλέγεται με τους αρχαίους έλληνες φιλοσόφους. Και μάλιστα με τρόπο ευθύ, κριτικό και δημιουργικό που πολύ απέχει από ότι με μάλλον - για να χρησιμοποιήσουμε μια ήπια έκφραση - διάθεση προκατάληψης ο γνωστός ιστορικός της επιστήμης David Pingree χαρακτήρισε με απαξιωτικό τρόπο ως Hellenophillia.

Για αυτόν ο Ελληνόφιλος υποφέρει από ένα είδος τρέλας που τον τυφλώνει απέναντι στην ιστορική αλήθεια ...όπως ότι οι Έλληνες ανακάλυψαν την επιστήμη, δεύτερον ότι ανακάλυψαν την επιστημονική μέθοδο, τρίτον ότι πραγματικές επιστήμες είναι όσες άρχισαν από τους Έλληνες. Γράφει χαρακτηριστικά:...[A] Hellenophile suffers from a form of madness that blinds him or her to historical truth and creates in the imagination the idea that one of several false propositions are true. The first of these is that the Greeks invented science; the second is that they discovered a way to truth, the scientific method, that we are now successfully following; the third is that the only real sciences are those that began

10. *Ό.π.* σελ. 24.
11. *Ό.π.*, σελ. 23, σημείωση (α).
12. *Ό.π.* σελ. 59.
13. *Ό.π.*, σελ. 109.
14. *Ό.π.* σελ. 129.
15. *Ό.π.*, σελ. 47-48.

in Greece; and the fourth...is that the true definition of science is just that which scientists happen to be doing now, following a method or methods adumbrated by the Greeks...[16].

Αν και σημαντικοί ιστορικοί και φιλόσοφοι εύκολα θα μπορούσαν να αποκρούσουν αυτή την ανοίκεια και αντιεπιστημονική θέση, όπως για παράδειγμα ο Sir G.E.R. Lloyd ή ο θεμελιωτής της ιστορίας των επιστημών ως αυτόνομου επιστημονικού κλάδου George Sarton ή ακόμα ο δικός μας Μιχαήλ Στεφανίδης νομίζω ότι ένα απλό μειδίαμα αρκεί. Κλείνουμε τη διαγραμματική αυτή παρουσίαση μας με ένα μικρό απόσπασμα από το κατεξοχήν εγκυκλοπαιδικό-επιστημονικό περιοδικό της εποχής τον *Λόγιο Ερμή* (1811-1821): «Η πρόοδος και αι εφευρέσεις τας οποίας έκαμαν οι Έλληνες εις την καλλιέργειαν, τους έμαθαν ότι αι τέχναι και επιστήμαι, διορθώνουσι την φύσιν, την πλουτίζουσι με νέα καλά και πολλαπλασιάζουσι τας ευφροσύνας της ζωής. Ως εκ τούτου πολύ άνδρες διηγέρθησαν τότε εις το να συνεισφέρωσιν έκαστος εις την πατρίδα των παν ότι εστοχάζετο καλόν και επωφελές. Πόσων τοιούτων Ηρώων έχομεν χρείαν και ημείς την σήμερον!» Αν και σήμερα πράγματι έχουμε την ίδια ανάγκη όπως και περίπου διακόσια χρόνια πριν, τουλάχιστον μπορούμε ακόμα, ίσως για λίγο, αλλά μπορούμε ακόμα να διαψεύδουμε όσους παραχαράσσοντας την ιστορία ισχυρίστηκαν ότι η Αθηνά ήταν μαύρη[17].

16. David Pingree, «Hellenophilia versus the History of Science», *Isis*, Vol. 83, No. 4 (Dec., 1992), pp. 554-563.

17. Πρόκειται φυσικά για το βιβλίο του Martin Bernal (1937-2013), *Black Athena,* Rutgers University Press, 1987, που υπήρξε αντικείμενο ποικίλων σχολίων και έντονων συζητήσεων.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΩΤΗΣ

Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας και λογοτεχνίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα

Το μάθημα της ιστορίας ήδη με το διάταγμα της 6ης/18ης Φεβρουαρίου 1834 «περί των Δημοτικών Σχολείων» κατατάχθηκε στις προαιρετικές γνώσεις για τους μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Στη συνέχεια, και σύμφωνα με επιθεωρητικές εκθέσεις του 1837 και 1839, διαπιστώνουμε πως η διδασκαλία του μαθήματος γινόταν μόνο σε δημοτικά σχολεία που λειτουργούσαν στις πρωτεύουσες των επαρχιών, ενώ μέχρι και την επίσημη κατάργηση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, το 1880, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση είχε ως κέντρο βάρους τις στοιχειώδεις γνώσεις (ανάγνωση, γραφή και αριθμητική)[1].

Η σύνδεση προσώπων και γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης με αντίστοιχα της αρχαίας ελληνικής ιστορίας γινόταν ήδη από τα χρόνια του Αγώνα, όμως έπρεπε να φτάσουμε στη δεκαετία του 1880 για να επεκταθεί το συγκεκριμένο φαινόμενο και στη σχολική ιστορία. Κατά την οθωνική περίοδο, η ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης δε διδασκόταν ούτε στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης αφενός λόγω της κυρίαρχης αρχαιολατρείας αφετέρου επειδή αποτελούσε σχετικά πρόσφατο γεγονός, του οποίου πολλοί πρωταγωνιστές ζούσαν ακόμη.

Το 1853 στο προλογικό σημείωμα του εγχειριδίου ιστορίας του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου[2] ο εκδότης Ανδρέας Κορομηλάς εντόπιζε μία μεροληπτική αντιμετώπιση

1. Χ. Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις,* Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, σελ. 19-20.

2. Στο μικρό αυτό εγχειρίδιο βρίσκεται ήδη, εν σπέρματι, το μνημειώδες έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, η πεντάτομη *Ιστορία του ελληνικού έθνους,* η πρώτη ολική θεώρηση της ελληνικής ιστορίας (Γ. Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού,* εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1982, σελ. 70). Για πρώτη φορά, ένα βιβλίο τιτλοφορείται *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Κ.Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος,* εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1986, σελ. 172).

του παρελθόντος από τη σχολική ιστορία, δεδομένου ότι η αφήγηση σταματούσε στην άλωση της Κορίνθου από τους Ρωμαίους[3] (146 π.Χ.)[4]. Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου υπήρξε το πρώτο στο οποίο η νεότερη ελληνική ιστορία, συμπυκνωμένη στο γεγονός της Ελληνικής Επανάστασης, κατείχε περισσότερο από το μισό των σελίδων, δηλαδή στην ουσία πολύ σημαντικότερη θέση από τη βυζαντινή και την αρχαία ιστορία[5].

Όμως ελάχιστα θα επηρεάσει τις κυρίαρχες νοοτροπίες στη σχολική ιστορία. Έτσι, σύμφωνα με το *Εγχειρίδιον περί δημοτικής εκπαιδεύσεως* του Ιωάννη Κοκκώνη, το 1863, και όσον αφορά στους μαθητές των κατωτέρων κλάσεων του αλληλοδιδακτικού σχολείου, γνώσεις ιστορικές δίδονταν διασπαρμένες στα αναγνωστικά βιβλία, ενώ οι μαθητές των δύο τελευταίων κλάσεων διδάσκονταν σε περίληψη την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας με προτεινόμενο εγχειρίδιο την *Μικράν Ελληνικήν Ιστορίαν* του Σπυρίδωνος Αντωνιάδου[6].

Τη δεκαετία του 1860 κυκλοφόρησαν τρεις επιτομές της ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως, οι οποίες προορίζονταν για τους μαθητές του δημοτικού:

➢ *Ο Ελληνικός Αγών*[7], εγχειρίδιο που υπογράφεται με τα αρχικά Σ.Α.[8] το 1860, στο οποίο η αφήγηση επικεντρώνεται μόνο στις μεγάλες θυσίες, τα παθήματα και τα λαμπρά κατορθώματα σε στεριά και θάλασσα από την αρχή μέχρι το τέλος του «υπέρ αυτονομίας αγώνος» αφήνοντας εκτός ό,τι προηγήθηκε και μεταξύ πολλών άλλων και το Ρήγα Βελεστινλή.

➢ *Επίτομος Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, βιβλίο που υπογράφεται από τον Γεώργιο Θεόφιλο[9] το 1860 (με δύο τουλάχιστον επανεκδόσεις: 1873, 1880). Σε αυτό το έργο γίνεται λόγος για την έκδοση μεγάλου γεωγραφικού χάρτη της Ελλάδας από τον Ρήγα, ενώ συσχετίζεται η σύλληψη του επαναστατικού του σχεδίου με τη Γαλλική Επανάσταση και τις επιτυχίες του Βοναπάρτη στην Ιταλία. Επιπλέον, αναφέρεται ως ο «φιλόπατρις ανήρ» που συνέθεσε «παθητικωτάτην ωδήν» με την οποία καλούσε όλους στα όπλα προκειμένου να ανακτήσουν την αρχαία δόξα και ελευθερία[10].

3. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον,* Α. Κορομηλάς, Αθήνα 1853, σελ. 2.

4. Η συγκεκριμένη χρονολογία θα χρησιμοποιηθεί κατά κόρον από τη σχολική ιστορία ως σύνορο των αρχαίων με τους μέσους χρόνους. Ήδη από το 1844 ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος δημοσίευε μία πραγματεία σχετικά με την άλωση της Κορίνθου χρησιμοποιώντας τον εύγλωττο τίτλο για τις προσλαμβάνουσες της εποχής «Το τελευταίον έτος της ελληνικής ελευθερίας».

5. Χ. Κουλούρη, *ό.π.*, σελ. 51.

6. Ι.Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον περί δημοτικής εκπαιδεύσεως,* Αθήνα 1863, σελ. 188-195.

7. Σ.Α., *Ο Ελληνικός Αγών,* Τυπογραφείο Κ. Αντωνιάδου, Αθήνα 1860.

8. Θεωρείται πολύ πιθανό ότι πρόκειται για τον Σπυρίδωνα Αντωνιάδη, ο οποίος μετέφρασε σχολικές ιστορίες, όπως αυτές του Keightley T. (1859), του Irving C. (1862) και του Henry White (1865). Στην τελευταία μάλιστα μετάφραση προσέθεσε με δική του πρωτοβουλία ένα παράρτημα ογδόντα σελίδων αφιερωμένο στη «νεωτέραν ιστορίαν της Ελλάδος» (Χ. Κουλούρη, *ό.π.*, σελ. 52).

9. Ο Γεώργιος Θεόφιλος εξέδωσε το 1886 τη *Βιογραφία Ρήγα του Φεραίου* και το 1893 προχώρησε στην επανέκδοσή της μετά τη δημοσίευση μυστικών εγγράφων της Αυστριακής Κυβέρνησης «περί των ανακρίσεων και του μαρτυρίου του Ρήγα και των μετ' αυτού συμμαρτυρησάντων». Διερευνά μάλιστα μαρτυρία μακρινού συγγενή του Ρήγα από το Ριζόμυλο και την επιστολή του Γάλλου προξένου στην Τεργέστη προκειμένου να διαλύσει τη σύγχυση σχετικά με το ονοματεπώνυμο του Θεσσαλού επαναστάτη (Γ. Θεόφιλος, *Βιογραφία Ρήγα του Φεραίου*, Τυπογραφείο του «Νέου Αστέρος», Λάρισα 1893).

10. Γ. Θεόφιλος, *Επίτομος Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως,* Σακελλαρίου, Αθήνα 1860, σελ. 21.

➢ *Σύνοψις της Ελληνικής Επαναστάσεως*, εγχειρίδιο που υπογράφεται από τον Δημήτριο Παπαρρηγόπουλο, το γιο του εθνικού ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, το 1864 και γνωρίζει πολλές εκδόσεις μέχρι το τέλος του αιώνα (1879, 1881, 1882,1883, 1892, 1896). Το 1872 εγκρίνεται ως αναγνωστικό και το 1896 ως εγχειρίδιο για τη διδασκαλία της ιστορίας στα δημοτικά σχολεία. Περιλαμβάνει ξεχωριστό κεφάλαιο για τον Ρήγα, στο οποίο γίνεται λόγος για τον τόπο και το χρόνο γέννησής του, τις σπουδές του «εν Δακία», τη σύνταξη ύμνων πατριωτικών καθώς και βιβλίων πολεμικής τέχνης με σκοπό τη διασπορά της ιδέας και της αγάπης για την ανεξαρτησία. Οι συνεννοήσεις με εμπόρους στη Βιέννη και με το Ναπολέοντα μετά την ιταλική εκστρατεία λειτουργούν και ως προοίμιο της σκηνής της σύλληψης δικαιολογώντας για ποιο λόγο βρέθηκε στην Τεργέστη. Η αυλαία πέφτει με τα τελευταία λόγια του Ρήγα: *«Έτσι πεθαίνουν τα παλληκάρια· αρκετόν σπόρον εσκόρπισα· έρχεται η ώρα να συνάξη το έθνος μου τον γλυκύν καρπόν»*.

Τα λόγια αυτά θα λειτουργήσουν και ως προοικονομία για όσα θα διδαχθούν οι μαθητές στα επόμενα κεφάλαια, αφού ο συγγραφέας θα διευκρινίσει πως πραγματικά οι λόγοι τους οποίους πρόφερε ο μάρτυρας αυτός της ελληνικής ελευθερίας πραγματοποιήθηκαν «λαμπρώς μετά ταύτα»[11].

Στα εγχειρίδια ιστορίας για τους μαθητές των δημοτικών σχολείων που κυκλοφόρησαν κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, τα βιογραφικά στοιχεία είναι συνοπτικά και αναφέρονται κυρίως στα έργα του και στο μαρτυρικό τέλος. Ο Ρήγας εμφανίζεται να φεύγει για τη Βιέννη ενθουσιασμένος με τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και με την επιθυμία να συναντήσει το Ναπολέοντα χωρίς να γίνεται αναφορά στους ενδιάμεσους σταθμούς της μετακίνησής του. Επαναλαμβάνεται λανθασμένα πως ο Ρήγας γεννήθηκε «περί το 1753», ενώ αν και στην επικεφαλίδα του αντίστοιχου κεφαλαίου εμφανιζόταν ως Ρήγας Φεραίος στο κείμενο έφερε το ονοματεπώνυμο Κωνσταντίνος Ρήγας, μία αναγραφή που απαντάται για πρώτη φορά σε ύμνο του Ιταλού ποιητή Luigi Mercantini το 1851[12]:

«Ο Κωνσταντίνος Ρήγας γεννηθείς εις Φερράς της Θεσσαλίας περί τα 1753 ...»[13].

«Εις τας Φεράς εγεννήθη τω 1753 ο μέγας Έλλην Κωνσταντίνος Ρήγας, ο οποίος λέγεται Ρήγας ο Φεραίος»[14].

«Τοιούτος δ' ανήρ ήτο Κωνσταντίνος ο Ρήγας. Ο ανήρ ούτος ονομασθείς Φεραίος, διότι εγεννήθη εις τας Φεράς της Θεσσαλίας»[15].

---

11. Δ. Παπαρρηγόπουλος, *Σύνοψις της ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως,* Πάσσαρης, Αθήνα 1873, σελ. 16-17.

12. Σύμφωνα με τον Δημήτριο Καραμπερόπουλο, το όνομα «Κωνσταντίνος Ρήγας Φεραίος» απαντάται στα 1851 στον ύμνο «Contsantino Riga Ferreo» του Ιταλού ποιητή Luigi Mercantini, ο οποίος βρισκότανε στη Ζάκυνθο. Έκτοτε, έχουμε την αναγραφή αυτή σε γερμανικά δημοσιεύματα, σε περιηγητικό κείμενο και στη μελέτη της Αγγλίδος συγγραφέως Ε. Μ. Edmonds το 1890. [Δ. Καραμπερόπουλος, «Ρήγας Βελεστινλής: Περιπέτειες ενός ονόματος», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου ο Ρήγας Βελεστινλής και οι Βαλκάνιοι λαοί* (Βελιγράδι, 7-9 Μαΐου 1998), Φιλολογική Σχολή Πανεπιστημίου Βελιγραδίου, Βελιγράδι 2003, σελ. 65-79]. Του ιδίου, *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα ²2000, σελ. 44-46.

13. Δ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σελ. 16.

14. Θ. Αποστολόπουλος, *Η παλιγγενεσία της Ελλάδος ή το 1821 μετά εικόνων διά τους μαθητάς των δημοτικών σχολείων,* Κωνσταντινίδης, Αθήνα 1883, σελ. 6.

15. Μ. Βρατσάνος, *Σύντομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι της βασιλείας του Όθωνος προς χρήσιν των πλήρων δημοτ. και ελληνικών σχολείων και παρθεναγωγείων,* Βλαστός, Αθήνα 1892, σελ. 31.

Ο Θεόδωρος Αποστολόπουλος, πρώτος τακτικός δάσκαλος του εν Αθήναις προτύπου σχολείου, υπογράφει το 1883 το εγχειρίδιο *Η παλιγγενεσία της Ελλάδος ή το 1821 μετά εικόνων κατά την νέαν μέθοδον διά τους μαθητάς των δημοτικών σχολείων.* Σε κεφάλαιο με τίτλο «Προετοιμασίαι εις την επανάστασιν» δίνονται στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Ρήγα, ενώ στις επόμενες παραγράφους γίνεται το ίδιο για τον Αδαμάντιο Κοραή και τη Φιλική Εταιρία. Συγκεκριμένα, στην πρώτη παράγραφο αιτιολογείται το επώνυμο «Φεραίος» και στη δεύτερη γίνεται σύντομη αναφορά στις σπουδές του στην Ευρώπη, στην επιθυμία του *«να ελευθερωθή από τους Τούρκους η πατρίς του Ελλάς»* και στη σύνθεση ποιημάτων που μετέδιδαν τον ενθουσιασμό στους Έλληνες. Στην τρίτη και τελευταία παράγραφο δίνεται λιτά το σκηνικό της θανάτωσής του, ενώ η αφήγηση κλείνει με τα τελευταία λόγια του Ρήγα εντός εισαγωγικών, όπως ακριβώς και στο εγχειρίδιο του Δημητρίου Παπαρρηγόπουλου.

Ο Μιλτιάδης Βρατσάνος, γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων, ο οποίος διετέλεσε και γενικός γραμματέας του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου, συνέγραψε το 1892 το εγχειρίδιο *Σύγχρονος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι της Βασιλείας του Όθωνος κατά το πρόγραμμα του υπουργείου προς χρήσιν των πλήρων δημοτικών και ελληνικών σχολείων και παρθεναγωγείων.* Στον πρόλογο ο συγγραφέας σημειώνει πώς η διδακτέα ύλη της ιστορίας διαμορφώθηκε με εγκύκλιο του 1884 για τις δύο τελευταίες τάξεις του τετρατάξιου δημοτικού σχολείου: για την τρίτη η Οδύσσεια και η ιστορία της Ελλάδος επί Τουρκοκρατίας και για την τετάρτη «διηγήσεις εκ του εθνικού αγώνος του 1821»[16]. Η αναφορά στο Ρήγα είναι σαφώς πιο εκτεταμένη, φτάνει τις δώδεκα σελίδες, στις οποίες εκτός από τα βιογραφικά στοιχεία (γέννηση, μετάβαση «εις την Δακίαν», σχέσεις με εμπόρους και αρχιερείς, συγγραφή βιβλίων, σύνθεση ωδών και εγερτηρίων ασμάτων, οι «αλληλογραφικές σχέσεις μετά του Ναπολέοντος», η μετάβαση στην Αυστρία, η προδοσία και το τέλος) περιλαμβάνονται:

- τα ποιήματά του «Ο Θούριος» (4 σελ.), «Η Ελλάδα προς τα τέκνα της» (2 σελ.)
- το ποίημα του Γεωργίου Ζαλοκώστα «Τω πολυδακρύτω μάρτυρι Ρήγα» (3 σελ.)
- μία παράγραφος για τη στάση της Αυστρίας, η οποία χαρακτηρίζεται προδοτική και συνδέεται με την άρνησή της να δει τους Έλληνες *«αναλαμβάνοντας πάλιν την πατρικήν των ελευθερίαν»*. Προς επίρρωση των γραφομένων επιστρατεύονται στίχοι του Διονυσίου Σολωμού υπό τον τίτλο «Εις την φιλότουρκον Αυστρίαν».

Κατά την ίδια περίοδο, τα σχολικά αναγνωστικά, συνιστούν το βασικότερο μέσο διοχέτευσης της γνώσης και εγχάραξης της ιδεολογίας στο μαθητικό πληθυσμό, γράφονται σε γλώσσα αρχαΐζουσα και η ενσωματωμένη ύλη τους διακρίνεται για τον ηθικοθρησκευτικό της χαρακτήρα. Στο βιβλίο του Λέοντος Μελά, «Γεροστάθης»[17], ο ενδοδιηγηματικός αφηγητής μεταφέρει τον αναγνώστη στα προεπαναστατικά χρόνια, και συγκεκριμένα

16. Μ. Βρατσάνος, *ό.π.*, σελ. 7.

17. Το σύγγραμμα τυπώνεται στην Αθήνα το 1858 και κατά τη δεκαετία 1870-1880 θα αποσταλεί από το *Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* σε δημοτικά σχολεία της Ελλάδας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ θα χρησιμοποιηθεί ως αναγνωστικό και μετά την καθιέρωση της συνδιδακτικής μεθόδου το 1880 [Κ. Μπονίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869 - 1914)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 247-28].

στο έτος 1820, εποχή που συνιστά τον αφηγημένο χρόνο της ιστορίας[18]. Στην ενότητα με τίτλο «Ο ιερώτερος έρως» ο Γεροστάθης προσκαλεί σε γεύμα τους δέκα μεγαλύτερους μαθητές του σχολείου και τους διηγείται *«περί του ενδόξου παρελθόντος, περί της παρακμής και της θλιβεράς πτώσεως του έθνους μας»*. Όταν μάλιστα τα βλέμματα πέφτουν στην εικόνα του Ρήγα, η σκηνή είναι ιδιαίτερα φορτισμένη:

«Αλλ' ότε ύψωσε τα υγρά βλέμματά του προς τινα εικόνα, παριστάνουσαν άνδρα γενναίον και πλήρη ζωής, τα μεν δάκρυά του αμέσως έπαυσαν, φαιδρόν και πλήρες ελπίδων ανεφάνη εξαίφνης το πρόσωπόν του.

ΡΗΓΑΣ Ο ΦΕΡΑΙΟΣ»[19]

Ο Γεροστάθης τον αποκαλεί *«πρωτομάρτυρα της Ελληνικής ελευθερίας»* και του αποδίδει τον τίτλο του *«αληθή Έλληνα»*, σπεύδοντας να τον προσδιορίσει ως λάτρη της ελευθερίας και της πατρίδας. Είναι αυτός που *«συνέλαβε την μεγάλην ιδέαν της γενικής απελευθερώσεως της Ελληνικής φυλής από τα δεσμά της δουλείας»* και για το σκοπό αυτό αγωνίσθηκε, συνέγραψε και τελικά θυσιάστηκε.

Το 1882 η προκήρυξη του διαγωνισμού συγγραφής των αναγνωστικών της Γ΄ και Δ΄ τάξης όριζε ως περιεχόμενο ύλη ιστορική και μάλιστα από τη νεότερη ελληνική ιστορία (Τουρκοκρατία και Επανάσταση). Ενδεικτικά αναφερόμαστε στο αναγνωστικό του 1889 *Διηγήσεις Αγωνιστού ή Σκηνογραφίαι εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως* που έγραψε για την τετάρτη τάξη του δημοτικού ένας από τους πρωτοπόρους της Νέας Αθηναϊκής Σχολής, ο Γεώργιος Δροσίνης (1859-1951). Η υπόθεση του Αγώνα αποτελούσε τον πυρήνα μίας ενιαίας πρωτοπρόσωπης αφήγησης συγκεκριμένου αγωνιστή, με κύριο στόχο να φορτίσει το φρόνημα και τη σκέψη των μικρών μαθητών[20]. Παραθέτουμε αυτούσια την κουβέντα που έλεγε στον οχτάχρονο Δήμο ο γέρος δάσκαλός του *«με φωνήν ζωηράν και όψιν φωτισμένην»*:

«Όχι, όχι! Δεν είνε μακράν η ημέρα της ελευθερίας. Ο σπόρος του Ρήγα θα φυτρώση και σεις θα θερίσετε τον καρπόν όχι με δρέπανα αλλά με μαχαίρας. Να ειπήτε τον θούριον του τώρα και έπειτα να σχολάσετε.

Και ο γέρων διδάσκαλος με φωνήν τρέμουσαν εκ συγκινήσεως απήγγελε τους στίχους, τους οποίους και ημείς όλοι μαζί επαναλαμβάνομεν:

Ως πότε, παλληκάρια, να ζώμεν 'ςτα στενά

Μονάχοι 'σαν λιοντάρια 'ς ταις ράχαις, 'ς τα βουνά!»[21].

Ο αντίστοιχος διαγωνισμός του 1893 πρότεινε το εγκυκλοπαιδικό σύστημα σύνταξης σύμφωνα με το οποίο εκτοπιζόταν η ιστορική ύλη, όπως τουλάχιστον προβλεπόταν από την προκήρυξη του 1882. Ενδεικτικά αναφερόμαστε στο *Αναγνωσματάριο* του Ανδρέα Κοκκινάκη[22] (1902) και το *Ελληνικόν Αναγνωσματάριον* του Χαρίσιου Παπα-

18. Χ. Γεωργίου, «Αναπλαισίωση και σχολική χρήση της λογοτεχνίας: Το παράδειγμα του Γεροστάθη του Λ. Μελά», *3ο Διεθνές Συνέδριο ιστορίας εκπαίδευσης*, Πάτρα 2004, *Πρακτικά σε ηλεκτρονική μορφή*, διαθέσιμα στο: http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria (τελευταία ανάκτηση: Αύγουστος 2012).

19. Λ. Μελάς, *Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, τ. Γ΄, Αθήνα 1858, σελ. 515-524.

20. Β. Αποστολίδου, *Τα αναγνωστικά των λογοτεχνών*, Στο: http://users.auth.gr/~neta (προσπελάστηκε στις 01.04.2011).

21. Γ. Δροσίνης, *Διηγήσεις Αγωνιστού ήτοι Σκηνογραφίαι εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ. Κασδόνης, Αθήνα 1889, σελ. 8.

22. Α. Κοκκινάκης, *Αλφαβητάριον, τεύχος δεύτερον Αναγνωσματάριον*, Φέξης, Αθήνα 1902.

μάρκου για τους μαθητές της τρίτης[23] (1904) και της τετάρτης τάξης[24] (1908). Στο τελευταίο εντοπίσαμε κείμενα που αν και αναφέρονταν σε ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα, είχαν φρονηματιστικό προσανατολισμό, ο οποίος μάλιστα υποδεικνυόταν ευθέως και από τους τίτλους των ενοτήτων: *«Κακίαι διάφοροι»*, *«Αρεταί διάφοροι»*, *«Καρτερία, ανδρεία, ηρωϊσμός»*, *«Φιλοπατρία»*, *«Το κακόν τιμωρείται, το αγαθόν βραβεύεται»*.

Δύο χρόνια αργότερα γίνεται ο πρώτος διαγωνισμός για τη συγγραφή εγχειριδίων ιστορίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, με το θεσμικό πλαίσιο των σχολικών εγχειριδίων να καθορίζεται από το νόμο ΒΤΓ΄/1895 *περί διδακτικών βιβλίων της τε δημοτικής και της μέσης εκπαιδεύσεως*[25] της κυβέρνησης Θ. Δεληγιάννη[26] για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η αύξηση της ποσοτικής παραγωγής των σχολικών βιβλίων, η έξαρση των ανορθόδοξων μεθόδων προώθησης των σχολικών βιβλίων και οι κοινωνικές τους επιπτώσεις είναι μερικά μόνο από τα χαρακτηριστικά της νέας πραγματικότητας. Σε ότι αφορά στα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου, αυτά θα έπρεπε να περιέχουν *«ύλην εκ της εθνικής ιστορίας και του καθόλου εθνικού ημών βίου»*[27].

Η εκδοχή του παρελθόντος, που επιφυλάσσει η σχολική ιστορία για τους μικρούς μαθητές, αποτελεί συνήθως το αποτύπωμα των εκάστοτε πολιτικών συγκυριών, το οποίο μάλιστα δείχνει ελάχιστα να επηρεάζεται από τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις της ιστοριογραφίας. Στην ελληνική όμως περίπτωση, από το 1881 που συντάχθηκε το πρώτο αναλυτικό πρόγραμμα ιστορίας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση έως τις μέρες μας, παρά το ότι άλλαξε πολλές φορές το πολιτικό σκηνικό αλλά και η διεθνής συγκυρία, δεν καταγράφονται στα εγχειρίδια ιστορίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αξιομνημόνευτες αλλαγές όσον αφορά στην παρουσίαση αυτού του νέου κόσμου, ο οποίος διαμορφώθηκε με τις ιδέες και τις πεποιθήσεις του 18ου αιώνα. Παράλληλα, για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα δεν επιχειρείται άμεση σύνδεση του ιδεολογικού ρεύματος στην Ελλάδα με τις ιδέες και τις αξίες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, τουλάχιστον στα σχολικά βιβλία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η παρουσίαση του ελληνισμού κατά τον 18ο αιώνα εξαντλείται σε δύο παραμέτρους:

- τις πνευματικές δυνάμεις, στις οποίες συγκαταλέγονται οι επονομαζόμενοι «Διδάσκαλοι του Γένους» και είναι στη μεγάλη τους πλειοψηφία εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού,
- την προετοιμασία του Αγώνα, όπου πρωτεύοντα ρόλο φαίνεται πως είχαν η Γαλλική Επανάσταση και ο Ρήγας Βελεστινλής.

Στις *Οδηγίες* του γενικού επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων Δ. Πετρίδη το 1881 είναι εμφανής η απουσία κάθε αναφοράς στη Γαλλική Επανάσταση και τον Ρήγα[28] στα προτεινόμενα προς διδασκαλία κεφάλαια. Αντίθετα στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1894 υπήρχαν σαφείς οδηγίες σχετικά με το τι θα έπρεπε οι μαθητές της τελευταίας τάξης του δημοτικού να μάθουν για το Ρήγα:

23. Χ. Παπαμάρκος, *Ελληνικόν Αναγνωσματάριον διά τους μαθητάς της τρίτης τάξεως των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως,* Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1904.

24. Χ. Παπαμάρκος, *Ελληνικόν Αναγνωσματάριον διά τους μαθητάς της τετάρτης τάξεως των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως,* Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1908.

25. *ΕτΚ*, φ. 14 (1895), σελ. 50-52.

26. Υπουργός Παιδείας ο Δημ. Πετρίδης (31 Μαΐου 1895 – 23 Νοεμβρίου 1896) στην κυβέρνηση Θ. Δεληγιάννη (31 Μαΐου 1895 – 18 Απριλίου 1897).

27. Θ.Ν. Αποστολόπουλος, *Ηρόδοτος και Ποιήσεις, προς χρήσιν των μαθητών της Δ΄ τάξεως των δημοτικών σχολείων αρρένων και θηλέων,* εκδ. Τυπογραφείον των Βιβλιεμπορικών Καταστημάτων Αποστολόπουλου, Αθήνα 1897, σελ. γ΄.

28. Δ.Γ. Πετρίδης, *Στοιχειώδεις Πρακτικαί Οδηγίαι περί διδασκαλίας μαθημάτων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις,* Βλαστός, Αθήνα 1881, σελ. 109.

«Ρήγας Φεραίος.

Ενέργειαι αυτού, ηρωικός θάνατος. (Γαλλική επανάστασις, Ναπολέων)»[29].

Η ανάδειξη του Ρήγα σε καθοριστικό παράγοντα της προπαρασκευής του Αγώνα θα συνεχιστεί και στα επόμενα αναλυτικά προγράμματα. Το 1913 το πέμπτο κεφάλαιο της δεύτερης ενότητας (Τουρκοκρατία) θα έπρεπε να πραγματεύεται τα εξής αντικείμενα:

«Προπαρασκευή της Ελληνικής επαναστάσεως. Γαλλική επανάστασις. Ρήγας ο Φεραίος. Φιλική Εταιρεία. Αγώνες Σουλιωτών κατά Αλή Πασά»[30].

Βρισκόμαστε σε μία χρονική στιγμή – ορόσημο, τη σημαντικότερη εθνική τομή από την ίδρυση του ελληνικού κράτους που με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων άλλαξε το δημογραφικό και κοινωνικό χάρτη του, ενώ διαφοροποίησε τόσο το πολιτικό πεδίο όσο και τα ιστοριογραφικά ρεύματα. Στα εγχειρίδια ιστορίας του δημοτικού κατά το χρονικό διάστημα 1913 – 1956 γίνεται εκτενής αναφορά στη ζωή και το έργο του Ρήγα. Το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον εστιάζει πλέον και στα πρώτα χρόνια της ζωής του. Οι επιπλέον πληροφορίες είναι πως:

- έμαθε τα πρώτα γράμματα στο σχολείο της Ζαγοράς[31].
- διετέλεσε δάσκαλος στα χωριά του Πηλίου[32] και συγκεκριμένα στον Κισσό[33].

Διαφορετικές όμως είναι οι απαντήσεις που επιφυλάσσει κάθε φορά η σχολική ιστορία στο ερώτημα «για ποιο λόγο ο εθνομάρτυρας αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την ιδιαίτερη πατρίδα του», ενώ ανάλογα τροποποιείται και ο πρώτος σταθμός σε αυτή τη μετακίνηση. Ιδιαίτερα προβάλλονται:

❄ οι περιορισμοί, οι εξευτελισμοί της δουλείας και τα βάσανα που έπρεπε να υποστούν τόσο ο ίδιος όσο και οι συγχωριανοί του από τους Τούρκους[34],

29. ΒΔ «Περί προγραμμάτων των μαθημάτων των τετραταξίων δημοτικών σχολείων των αρρένων», *ΕτΚ*, φ. 28 (21.03.1894), τχ. Β΄.

30. «Περί ορισμού των μαθημάτων, του δι' έκαστον τούτων προς διδασκαλίαν αναγκαίου χρόνου, και περί της κατά τάξεις κατανομής της διδακτέας ύλης εις τα πλήρη δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων», *ΕτΚ*, φ. 174 (10.09.1913), τχ. Α΄, σελ. 589.

31. Δ. Παπαϊωάννου, Μ. Δώρος, *Η νέα Ελλάδα: Ιστορία ΣΤ΄ δημοτικού*, εκδ. Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήνα 1932, σελ. 27 και Π. Παναγόπουλος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Δημητράκου, Αθήνα 1933, σελ. 24 και Π. Παναγόπουλος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Δημητράκου, Αθήνα 1937, σελ. 41 και Α. Χωραφάς, Σ. Ποταμιανός, Νέα Ελληνική Ιστορία, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1946, σελ. 19 και Α. Αλοΐζος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αλικιώτης, Αθήνα 1950, σελ. 45 και Ν. Γιαννιάς, Δ. Γιαννάκος, *Ελληνική ιστορία νέων χρόνων για την ΣΤ΄ τάξη του Δημοτικού Σχολείου*, Αλικιώτης, Αθήνα 1950, σελ. 32 και Β. Πετρούνιας, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Δημητράκου, Αθήνα 1950, σελ. 45 και Ν. Παπασπύρου, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Τζάκας &Δελαγραμμάτικας, Αθήνα 1950, σελ. 26 και Μ. Μπίγκας, *Νέοι Χρόνοι*, Νικόδημος, Αθήνα 1956, σελ. 35 και Ι. Καμπανάς, *Ιστορία της Νέας Ελλάδος*, Καμπανάς, Αθήνα 1956, σελ. 28.

32. Χ. Θεοδωρίδης, Α. Λαζάρου, *Μαθήματα Ιστορίας για την 6η του δημοτικού σχολείου: Τα νέα χρόνια*, εκδ. Ι. Ν. Σιδέρη, Αθήνα 1925, σελ. 42 και Η. Λαζάρου, Σ. Αλοΐζος, *Νέα ελληνική ιστορία: ΣΤ΄ δημοτικού*, εκδ. Π. Δημητράκου, Αθήνα 1933, σελ. 22.

33. Π. Παναγόπουλος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Δημητράκου, Αθήνα 1933, *ό.π.* και Π. Παναγόπουλος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Δημητράκου, Αθήνα 1937, *ό.π.* και Α. Αλοΐζος, *ό.π.* και Ν. Παπασπύρου, *ό.π.* και Μ. Μπίγκας, *ό.π.* και Ι. Καμπανάς, *ό.π.*

34. Χ. Θεοδωρίδης, Α. Λαζάρου, *ό.π.* και Ν.Γ. Γκινόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Δημητράκου, Αθήνα 1929, σελ. 27 και Η. Λαζάρου, Σ. Αλοΐζος, *ό.π.* και Π. Παναγόπουλος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Δημητράκου, Αθήνα 1933, *ό.π.* και Π. Παναγόπουλος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Δημητράκου, Αθήνα 1937, *ό.π.* και Α. Αλοΐζος, *ό.π.* και Ν. Γιαννιάς, Δ. Γιαννάκος, *ό.π.* και Ν. Παπασπύρου, *ό.π.* και Μ. Μπίγκας, *ό.π.*

❄ η φιλομαθής και η πνευματώδης φύση του που τον ώθησε να εγκατασταθεί σε μεγάλες πόλεις, όπως η Κωνσταντινούπολη και το Βουκουρέστι, προκειμένου να συνεχίσει τις σπουδές του[35],

❄ ο ενθουσιασμός του για τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης που τον οδήγησαν στη Βιέννη, με σκοπό να έρθει σε συνεννόηση με τον Ναπολέοντα, για να βοηθήσει την Ελλάδα[36],

❄ η πρόσληψή του στη θέση του γραμματέα του ηγεμόνα της Βλαχίας Νικολάου Μαυρογένη που τράβηξε το Ρήγα στο Βουκουρέστι[37],

❄ ο φόνος ενός Τούρκου και η πρόθεσή του να αποφύγει τη σύλληψη και να σωθεί από τη θανατική ποινή που τον ανάγκασαν να καταφύγει στον Όλυμπο και από εκεί στο Άγιο Όρος, την Κωνσταντινούπολη και το Βουκουρέστι[38] (Πρόκειται για ερμηνεία που εμφανίζεται τη δεκαετία του '50 και κυριαρχεί στα εγχειρίδια ιστορίας του δημοτικού μέχρι και τη δεκαετία του '70).

Τα προτερήματα του Ρήγα που διέκρινε και εκτίμησε ο Νικόλαος Μαυρογένης, ώστε να τον προσλάβει ως γραμματέα του, όπως αυτά εμφανίστηκαν στα εγχειρίδια ιστορίας κατά το χρονικό διάστημα 1933-1956, ήταν:

❖ η ικανότητα[39] (προφανώς υπονοείται η έφεσή του στις σπουδές και στις ξένες γλώσσες),

❖ το φιλελεύθερο πνεύμα[40] και η μόρφωση[41],

❖ τα αισθήματα[42] (σχετικά με τη *«γενική επανάσταση του έθνους»*).

Δίπλα στη μόρφωση τα ιδανικά που θα προστεθούν κατά τις επόμενες δεκαετίες είναι ο πατριωτισμός με επιθετικούς προσδιορισμούς, όπως θερμός και άδολος[43] ή αγνός[44] αλλά και η εργατικότητα[45].

Οι συγκεκριμένες αρετές δε σκιαγραφούν απλώς τον ηθικό και πνευματικό κόσμο του εθνομάρτυρα, αλλά θέτουν με αδρές γραμμές τα όρια στα οποία κινείται η εικόνα ενός εξιδανικευμένου εαυτού. Επιπλέον, αποτελούν μία πρώτης τάξεως ευκαιρία να αποτυπωθεί και να αξιολογηθεί ο τρόπος με τον οποίο θέλει να «βλέπει και να χρησιμοποιεί» μία εποχή το παρελθόν της.

Στα τρία επόμενα αναλυτικά προγράμματα για το μάθημα της Ιστορίας (1957, 1969, 1977) ο Ρήγας συνδέεται με την ιδέα της απελευθέρωσης του έθνους, επαναστατικά κινή-

35. Φ. Φωτόπουλος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Δημητράκος, Αθήνα 192, σελ. 15 και Δ. Παπαϊωάννου, Δώρος Μ., *ό.π.*

36. Α. Αδαμαντίου, *ό.π.*

37. Β. Πετρούνιας, *ό.π.*

38. Ι. Καμπανάς, *ό.π.*

39. Π. Παναγόπουλος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Δημητράκου, Αθήνα 1933, *ό.π.* και Π. Παναγόπουλος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Δημητράκου, Αθήνα 1937, *ό.π.* και Ν. Παπασπύρου, *ό.π.*

40. Α. Αλοΐζος, *ό.π.*

41. Α. Αλοΐζος, *ό.π.* και Ν. Γιαννιάς, Δ. Γιαννάκος, *ό.π.* και Μ. Μπίγκας, *ό.π.*

42. Μ. Μπίγκας, *ό.π.*

43. Δ. Δούκας, *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, Κένταυρος, Αθήνα 1960, σελ. 47.

44. Γ. Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1974, σελ. 35.

45. Στο ίδιο.

ματα όπως του Λάμπρου Κατσώνη και του Γεωργίου Ανδρούτσου, τη Φιλική Εταιρεία και τους Αγώνες των Σουλιωτών[46].

Οι ερωτήσεις και οι εργασίες που προβλέπονται ως μαθητικές δραστηριότητες στο τέλος του κεφαλαίου είναι εμφανώς προσανατολισμένες εκτός από τα πληροφοριακά δεδομένα και σε συναισθηματικούς στόχους. Επιχειρείται να δοθεί με αυτές έμφαση:

- στους λόγους που ανάγκασαν το Ρήγα να φύγει από την πατρίδα του[47],
- στα μέσα με τα οποία φρόντισε να αναστήσει το ελληνικό γένος[48],
- στη στάση της Αυστριακής αστυνομίας[49],
- στους λόγους για τους οποίους οι Τούρκοι θέλησαν να τον θανατώσουν[50],
- στο έργο του και στην απήχησή του στους υπόδουλους Έλληνες[51].

Από το 1930 και μετά εμφανίζεται στην ιστοριογραφία ως πραγματικό ονοματεπώνυμο του Ρήγα το «Αντώνιος Κυριαζής», το οποίο μάλιστα επαναλαμβανόταν ανεξέταστα από άλλους συγγραφείς[52]. Όσον αφορά στη σχολική ιστορία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, η συγκεκριμένη ιστορική πληροφορία πρωτοεμφανίστηκε το 1950 για να καθιερωθεί στη συνέχεια ως επίσημη ιστορία κατά τη δεκαετία του '60. Μόνο μετά την έκδοση του 1996 και με εντολή του αρμόδιου υπουργείου θα αποκατασταθεί η ιστορική αλήθεια περί του πραγματικού ονόματος[53].

«Το πραγματικό όνομα του Ρήγα Φεραίου ήταν Αντώνιος Κυριαζής. Ωνομάσθηκε Φεραίος γιατί γεννήθηκε στο Βελεστίνο της Θεσσαλίας που τον αρχαίο καιρό κοντά στο Βελεστίνο υπήρχε η πόλη Φερρές. Γι' αυτό ο Ρήγας λέγεται Βελεστινλής και Φεραίος»[54].

«Ο Ρήγας γεννήθηκε στο Βελεστίνο, τις αρχαίες Φερές και γι' αυτό ονομάσθηκε Φεραίος ή Βελεστινλής. Το πραγματικό του όνομα ήταν Αντώνιος Κυριαζής»[55].

---

46. ΒΔ «Περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των Πατριδογνωστικών μαθημάτων των Δημοτικών Σχολείων», *ΕτΚ*, φ. 14 (30.01.1957), τχ. Α΄, σελ. 101,

ΒΔ 702 «Περί του ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του Δημοτικού Σχολείου», *ΕτΚ*, φ. 218, (31.10.1969), τχ. Α΄, σελ. 1547,

ΠΔ 1034 «Περί των διδασκομένων μαθημάτων και του Αναλυτικού και Ωρολογίου Προγράμματος του Δημοτικού Σχολείου», *ΕτΚ*, φ. 347, (12.11.1977), τχ. Α΄, σελ. 3198.

47. Δ. Δούκας, *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος,* εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1960, σελ. 49 και Κ. Σακκαδάκης, *Ιστορία Στ΄ δημοτικού,* εκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1969, σελ. 43 και Ν. Διαμαντόπουλος, Α. Κυριαζόπουλος, *Ελληνική ιστορία των νεοτέρων χρόνων,* εκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1979, σελ. 40.

48. Δ. Δούκας, *ό.π.* και Γ. Γοργολίστας, Γ. Γεωργίου, *Ιστορία της Νέας Ελλάδος,* εκδ. Καμπανά, Αθήνα 1967, σελ. 50 και Κ. Σακκαδάκης, *ό.π.*

49. Γ. Σακκάς, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος,* εκδ. Μ. Πεχλιβανίδης, Αθήνα 1967, σελ. 40 και Ν. Διαμαντόπουλος, Α. Κυριαζόπουλος, *ό.π.*

50. Κ. Σακκαδάκης, *ό.π.*

51. Δ. Δούκας, *ό.π.* και Κ. Σακκαδάκης, *ό.π.* και Γ. Καφεντζής, *Ιστορία των Νεωτέρων Χρόνων,* εκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1974, σελ. 37 και Ν. Διαμαντόπουλος, Α. Κυριαζόπουλος, *ό.π.*

52. Η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, προσκομίζοντας την απαραίτητη βιβλιογραφία στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο του Υπουργείου Παιδείας, κατόρθωσε να απαλείψει, ως ανιστόρητο λάθος το αναγραφόμενο «Αντώνιος Κυριαζής» για πραγματικό όνομα του Ρήγα Βελεστινλή, από τα Σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Στ' Δημοτικού, της Α΄ Λυκείου και της Β΄ Λυκείου [Δ. Καραμπερόπουλος, «Ρήγας Βελεστινλής: Περιπέτειες ενός ονόματος», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ο Ρήγας Βελεστινλής και οι Βαλκάνιοι λαοί* (Βελιγράδι, 7-9 Μαΐου 1998) Φιλολογική Σχολή Πανεπιστημίου Βελιγραδίου, Βελιγράδι 2003, σελ. 65-79].

53. ΥΑ Γ1/36 & Γ1/37/11-11-95.

54. Α. Αλοΐζος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος,* Αλικιώτης, Αθήνα 1950, σελ. 45.

55. Μ. Μπίγκας, *Νέοι Χρόνοι,* Νικόδημος, Αθήνα 1956, σελ. 35.

«Ρήγας Φεραίος είναι το ψευδώνυμο του πρωτομάρτυρος της ελευθερίας Αντώνη Κυριαζή. Ωνομάσθη Φεραίος, γιατί κατήγετο από τις Φερές – Βελεστίνο της Θεσσαλίας. Ακόμη λέγεται και Βελεστινλής»[56].

«Το πραγματικό του πατρώνυμον ήτο Κυριαζής, ο ίδιος όμως υπέγραφεν ως Ρήγας Βελεστινλής. Οι λόγιοι της εποχής του τον ωνόμασαν Φεραίον»[57].

«Ο Ρήγας γεννήθηκε στο Βελεστίνο της Θεσσαλίας και γι' αυτό λέγεται Βελεστινλής και Φεραίος από την αρχαία πόλη των Φερών που ήταν κοντά στο Βελεστίνο. Το πραγματικό του όνομα ήταν Αντώνιος Κυριαζής»[58].

«Ο Ρήγας γεννήθηκε από γονείς πλούσιους στο Βελεστίνο της Θεσσαλίας, κοντά στις αρχαίες Φερές. Γι' αυτό ονομαζόταν Βελεστινλής ή Φεραίος, ενώ το πραγματικό του όνομα ήταν Αντώνιος Κυριαζής»[59].

Ιδιαίτερη αξία αποκτούν τα δεδομένα της έρευνάς μας στα σχολικά εγχειρίδια που εκδόθηκαν από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων (Ο.Ε.Δ.Β.) το χρονικό διάστημα από το 1939 έως το 2005. Με δεδομένη μία ελεγχόμενη πλέον ομοιομορφία σε αυτά, δινόταν – τυπικά τουλάχιστον – σε όλους τους Έλληνες μαθητές η δυνατότητα να αποκτήσουν την ίδια εικόνα για τον εθνεγέρτη.

Στο αναγνωστικό της Στ΄ τάξης, τόσο στην έκδοση του 1939 όσο και στην αντίστοιχη του 1943, συναντήσαμε στην ενότητα «Από την εθνικήν ζωήν» δύο κείμενα σχετικά με το Ρήγα. Το πρώτο είναι διήγημα του οποίου η δράση εκτυλίσσεται σε ένα αρτοποιείο στη Μακεδονία το 1817. Ο ζυμωτής παρακαλεί έναν ταξιδιώτη να του απαγγείλει μεγαλοφώνως από ένα *«μικρόν και πεπαλαιωμένον φυλλάδιον»* τον Θούριο του Ρήγα[60]. Το δεύτερο είναι ποίημα με τίτλο «Η Ελλάς προς τα τέκνα της»[61], το οποίο όμως από πολλούς αποδίδεται στον Παναγιώτη Ανδρόνικο (1780-1820), μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ζωγράφο και ποιητή.

Στο αναγνωστικό της Στ΄ τάξης, που εκδόθηκε από τον Οργανισμό το 1952, στο δεύτερο μέρος στην ενότητα «Από την εθνικήν ζωήν και ιστορίαν» εντοπίσαμε κείμενο του Χριστόφορου Περραιβού με τίτλο «Ρήγας ο Φεραίος» και βιογραφικά στοιχεία του ήρωα[62]. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η τελευταία παράγραφος, στην οποία διαβάζουμε πως: *«Η ελευθέρα Ελλάς ευγνωμονούσα ύψωσε τον μαρμάρινον ανδριάντα του Ρήγα προ του Εθνικού Πανεπιστημίου»*. Πρόκειται σαφώς για κείμενο διασκευασμένο από τη συγγραφική ομάδα του εγχειριδίου κι αυτό επειδή ο Χριστόφορος Περραιβός πέθανε το 1863, ενώ ο ανδριάντας του Ρήγα, αριστερά της εισόδου του Πανεπιστημίου Αθηνών

56. Δ. Δούκας, *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος,* Κένταυρος, Αθήνα 1960, σελ. 46.

57. Κ. Σακκαδάκης, *Ιστορία Στ΄ δημοτικού,* Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1969, σελ. 41.

58. Γ. Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων,* Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1974, σελ. 35.

59. Ν. Διαμαντόπουλος, Α. Κυριαζόπουλος, *ό.π.*, σελ. 37.

60. Δ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης, *κ.ά.*, *Αναγνωστικό Στ΄ δημοτικού,* Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1939, σελ. 162-164.

61. Στο ίδιο, σελ. 164-166.

62. Ν. Κοντόπουλος, Δ. Κοντογιάννης, Γ. Καλαματιανός, Θ. Γιαννόπουλος, Θ. Μακρόπουλος, *Αναγνωστικόν Στ΄ δημοτικού,* Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1952, σελ. 200-203.

ανεγέρθηκε οκτώ χρόνια μετά. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί πως δεν ήταν *«η ελευθέρα Ελλάς ευγνωμονούσα»* που ύψωσε τον ανδριάντα αλλά με δικά του έξοδα ο Ηπειρώτης ευεργέτης Γεώργιος Αβέρωφ[63].

Όσον αφορά στο μάθημα της Ιστορίας, στο εγχειρίδιο της Στ΄ τάξης του Κωνσταντίνου Σακκαδάκη το 1969 θα συναντήσουμε μία επιτομή των βιογραφικών στοιχείων για τον εθνομάρτυρα από εγχειρίδια προηγούμενων ετών και στο τέλος του κεφαλαίου σε τρεις γραμμές περίληψη, τέσσερις ερωτήσεις με έμφαση στα σημεία που αναφέρθηκαν ανωτέρω καθώς και δύο δραστηριότητες με τις οποίες οι μαθητές καλούνταν να αναγνώσουν ολόκληρον τον «Θούριον» και άλλα ποιήματα του πρωτεργάτη και πρωτομάρτυρα του Ιερού μας Αγώνα αλλά και να γράψουν έκθεση με θέμα «Ο βάρδος της ελευθερίας»[64].

Στο εγχειρίδιο ιστορίας της Στ΄ τάξης του Γ. Καφεντζή το 1974 και στο τέλος του κεφαλαίου με τίτλο «Ο Ρήγας Φεραίος (1757-1798)» δίνονταν στους μαθητές ως εργασίες:

- να βρουν και να διαβάσουν το Θούριο και άλλα ποιήματα του Ρήγα,
- να βρουν ποιήματα σχετικά με το Ρήγα άλλων ποιητών (π.χ. «Θάνατος του Ρήγα» του Ιουλίου Τυπάλδου),
- να βρουν και να διαβάσουν διηγήματα για το Ρήγα, βιογραφίες και εικόνες[65].

Στο εγχειρίδιο των Ν. Διαμαντόπουλου και Α. Κυριαζόπουλου, το οποίο κυκλοφόρησε το 1979 με βάση τις οδηγίες του Αναλυτικού Προγράμματος του 1977, υπάρχει εικονογραφικό υλικό με ασπρόμαυρο αντίγραφο της ελαιογραφίας του Ανδρέα Κριεζή και την έγχρωμη αντιγραφή της σύνθεσης του Peter von Hess «Ο Ρήγας εξάπτει τον προς ελευθερίαν των Ελλήνων έρωτα», ενώ ως δραστηριότητα οι μαθητές έπρεπε να αποστηθίσουν το Θούριο και να διαβάσουν ποιήματα του Ρήγα. Ο φακός της ιστορικής αφήγησης επικεντρώνεται στα εξωτερικά χαρακτηριστικά του ήρωα. Ο εξιδανικευμένος εαυτός πλέον είναι *«μεγαλόσωμος, ομορφάνθρωπος, γλυκομίλητος και με κρυσταλλένια φωνή»*. Στον αντίθετο πόλο, αυτόν της δαιμονοποίησης, εξοβελίζονται οι αυστριακές αρχές, η στάση των οποίων καταγγέλλεται δριμύτατα: *«Οι κυβερνήσεις της Αυστρίας ήταν φιλότουρκοι και με φανατισμό πολεμούσαν την ιδέα της ελευθερίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου που είχε κηρύξει στον κόσμο η Γαλλική Επανάσταση»* [66].

Στο εγχειρίδιο των Δ. Ακτύπη, Α. Βελαλίδη, Μ. Καΐλα, Θ. Κατσουλάκου, Γ. Πα-

---

63. *«[...] ούτος εκόσμησε τα Προπύλαια του Εθνικού Πανεπιστημίου διά των ανδριάντων Ρήγα του Φεραίου και Γρηγορίου του Ε΄»* (Θ. Κωνσταντινίδης, *Γεώργιος Αβέρωφ, βιογραφία αυτού εν τρισί γλώσσαις Ελληνική, Γαλλική και Αγγλική*, Α. Κωνσταντινίδης, Αθήνα 1896, σελ. 11), *«Εκ των πρώτων επίσης εθνικών δωρεών της εποχής εκείνης λογίζονται και οι δαπάναις του Αβέρωφ στηθέντες και σήμερον εισέτι κοσμούντες την πρόσοψιν των προπυλαίων του εθνικού Πανεπιστημίου δύο υπερφυσικού μεγέθους ανδριάντες των πρωτοστατών της Ελληνικής Αναγεννήσεως, Ρήγα του Φερραίου και του Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε΄»* (Α. Χρηστομάνος, *Γεώργιος Αβέρωφ, Λόγος Επιμνημόσυνος εκφωνηθείς τη 26 Μαΐου 1902 εν τω ναώ της Μητροπόλεως*, Εστία, Αθήνα 1902, σελ. 12), *«[...] και ακολουθών το παράδειγμα των αρχαίων ανήγειρε μετ' ολίγον προ του Πανεπιστημίου, διαρκή υπόμνησιν προς πατριωτικόν οργασμόν, τα αγάλματα των δύο πρωτομαρτύρων της Ελληνικής Επαναστάσεως, του Ρήγα και του Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε΄»* («Εικόνα – Γεώργιος Αβέρωφ», *Ποικίλη Στοά*, τόμ. 15, αριθμ. 1, 1912, σελ. 226-230).

64. Κ. Σακκαδάκης, *ό.π.*, σελ. 41-43.

65. Γ. Καφεντζής, *ό.π.*, σελ. 37.

66. Ν. Διαμαντόπουλος, Α. Κυριαζόπουλος, *ό.π.*, σελ. 37-41.

παγρηγορίου, Κ. Χωρεάνθη[67], το οποίο από το 1989 έως το 2012 αποτέλεσε το βιβλίο του Οργανισμού[68] για το μάθημα της Ιστορίας στην έκτη τάξη σε κεφάλαιο με τίτλο «Το όραμα του Ρήγα Φεραίου» υπάρχει αφηγηματικό κείμενο έκτασης μιάμισης σελίδας, στο οποίο οι τέσσερις πρώτες παράγραφοι περιγράφουν το κλίμα που επικρατούσε μετά την Άλωση της Πόλης στη βαλκανική χερσόνησο. Στην πέμπτη παράγραφο ο Ρήγας προβάλλεται ως ο εκφραστής της κοινής επιθυμίας όλων των βαλκανικών λαών για λευτεριά, δίνονται πληροφοριακά στοιχεία για τον τόπο και το χρόνο γέννησης καθώς και τα δύο επώνυμα Βελεστινλής ή Φεραίος. Στην έκτη παράγραφο γινόταν λόγος για:

🕮 τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη και στις παραδουνάβιες ηγεμονίες,

🕮 τη συγκίνησή του για τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και τα κατορθώματα του Ναπολέοντα.

Στις επόμενες παραγράφους, παρουσιάζονταν:

✓ ο σκοπός της ζωής του που για πρώτη φορά συνδεόταν με την απελευθέρωση όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και των υπόλοιπων βαλκανικών χωρών με την προσθήκη στίχων από το Θούριο:

«Βούλγαροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί
για την ελευθερία να ζώσομεν σπαθί»,

✓ η σύλληψή του από τους Αυστριακούς, η παράδοσή του στους Τούρκους και ο θάνατος χωρίς όμως η ιστορική αφήγηση να επιμένει σε λεπτομέρειες, όπως τουλάχιστον συνήθιζε στο παρελθόν,

✓ η σύνδεση των επαναστατικών μηνυμάτων με τα κινήματα που οδήγησαν τους Έλληνες και τους άλλους βαλκανικούς λαούς στην εθνική αποκατάσταση.

Στο βιβλίο του μαθητή υπήρχαν ακόμη:

✐ ερώτηση, στην οποία συνοψιζόταν ο τίτλος του κεφαλαίου σχετικά με το όραμα του Ρήγα για τους λαούς της Βαλκανικής,

✐ εικονογραφικό υλικό και συγκεκριμένα, όπως αναφέρονταν στις λεζάντες, *«το εξώφυλλο της Χάρτας του Ρήγα Βελεστινλή»*, *«Το σχολείο της Ζαγοράς του Πηλίου όπου φοίτησε ο Ρήγας»*, *«Το Κάστρο στο Βελιγράδι όπου ο Ρήγας και οι σύντροφοί του βρήκαν μαρτυρικό θάνατο»* καθώς και προσωπογραφία του ήρωα,

✐ φράση του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη για τον μεγάλο ευεργέτη της φυλής,

✐ τους οκτώ πρώτους στίχους του Θούριου με τους οποίους διεκτραγωδείται η θλιβερή κατάντια των ραγιάδων, που δεν ορίζουν πατρίδα, δεν ορίζουν τους ανθρώπους τους, την οικογένειά τους και όλα μένουν έρμαια στην επιθυμία και τη βούληση του δυνάστη[69],

✐ το άρθρο 22 της *Νέας Πολιτικής Διοίκησης* για το αγαθό της μόρφωσης,

---

67. Δ. Ακτύπης, Α. Βελαλίδης, Μ. Καΐλα, Θ. Κατσουλάκος, Γ. Παπαγρηγορίου, Κ. Χωρεάνθης, *Στα νεότερα χρόνια – Ιστορία Στ΄ δημοτικού,* Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1997, σελ. 81-85.

Για το συγκεκριμένο εγχειρίδιο βλ. και Χ. Χαρίτος, «Οι Φερές το Βελεστίνο και ο Ρήγας στα εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου», *Υπέρεια,* τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας»* Βελεστίνο, (2-5 Οκτωβρίου 1997), Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Αθήνα 2002, σελ. 999-1007.

68. Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων (Ο.Ε.Δ.Β.).

69. Δ. Καραμπερόπουλος, «Ο Θούριος του Ρήγα "Ως πότε παλληκάρια" εμψυχωτής των ραγιάδων επαναστατών», ομιλία στο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Μαρκόπουλου Μεσογείων, (25.03.2004) διαθέσιμη στο: www.karaberopoulos.gr (τελευταία ανάκτηση: Σεπτέμβριος 2012) και σε έντυπο, έκδοση της Επιστημονικής Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Αθήνα 2009.

✐ διάλογος μεταξύ του Ρήγα, του Ευστράτιου Αργέντη[70] κι ενός μυστικού αστυνομικού ονόματι Ρίζεμπεργκ, απόσπασμα από το θεατρικό έργο του Σπύρου Μελά «Ρήγας»[71].

Στο Τετράδιο Εργασιών οι μαθητές διαβάζουν τους πρώτους στίχους του Θούριου και σύμφωνα με τις υποδείξεις που υπάρχουν στο Βιβλίο του Δασκάλου θα πρέπει να εντοπίσουν τα δεινά των σκλαβωμένων και την αξία της ελευθερίας. Επιπλέον, θα πρέπει να συνδυάσουν τις «συνθηματικές» λέξεις Ελευθερία – ισότης με το όραμα του Ρήγα αλλά και με το σύνθημα της Γαλλικής Επανάστασης. Στην τρίτη άσκηση οι μαθητές καλούνται να ανακαλύψουν το συμβολισμό πίσω από τα τελευταία λόγια του ήρωα, παρατηρώντας ταυτόχρονα τη ρεαλιστική απόδοσή τους στον πίνακα των Μακρυγιάννη – Ζωγράφου: *«Αρκετόν σπόρον ελευθερίας έσπειρα. Το γένος μου ας θερίσει τον καρπόν»*. Στην τέταρτη δραστηριότητα, η οποία στην αναθεωρημένη έκδοση του 1997 θα αφαιρεθεί, ζητούμενο είναι να αποτυπωθεί το όραμα του Ρήγα με τη μερική αναπαραγωγή της μεγάλης Χάρτας. Στην τελευταία άσκηση οι μαθητές συμπληρώνουν σταυρόλεξο με φόντο τον πύργο του Βελιγραδίου ανακαλώντας βιογραφικά στοιχεία του ήρωα[72].

Στα Δ.Ε.Π.Π.Σ. του 2003 προτείνεται θεματική ενότητα με τίτλο «Ο Ρήγας και το Βαλκανικό του όραμα» με στόχο οι μαθητές της Στ΄ τάξης *«να γνωρίσουν σημαντικά στοιχεία από τη ζωή και τη δράση του Ρήγα Φεραίου και να εκτιμήσουν το έργο του»*. Στο ίδιο πρόγραμμα ως ενδεικτική δραστηριότητα οι μαθητές θα πρέπει να διαβάσουν την αρχή από το *Θούριο* και να σχολιάσουν την αξία που δίνει στην έννοια της ελευθερίας[73].

Στο εγχειρίδιο της συγγραφικής ομάδας της Μαρίας Ρεπούση, Καθηγήτριας Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης, το οποίο κυκλοφόρησε το 2006, και στην ενότητα «Οι Έλληνες κάτω από ξένη κυριαρχία» προβλεπόταν κεφάλαιο με τον τίτλο «Τα απελευθερωτικά οράμματα: Ο Ρήγας Φεραίος», στο οποίο μεταξύ άλλων εντοπίζουμε:

- την επαναφορά του επωνύμου «Φεραίος»,
- τη μείωση της έκτασης του εισαγωγικού κειμένου σε σχέση με τις πρακτικές του παρελθόντος,
- την εισαγωγή για πρώτη φορά *Γλωσσαρίου*, στο οποίο εξηγούνται οι όροι: *απελευθερωτικά οράματα*, *Θούριος*, *Γραικοί*,
- την ταύτιση του οράματος του Ρήγα με την απελευθέρωση των Βαλκανικών λαών και τη *«δημιουργία μιας ενιαίας ελληνικής δημοκρατίας»*, όρος που προφανώς θα προκαλούσε τις απορίες των μαθητών και την αμηχανία των δασκάλων τους,
- την εισαγωγή συνοδευτικών ερωτήσεων στις πηγές, οι οποίες πλέον δεν αντιμετωπίζονται ως παραθέματα στο τέλος του κεφαλαίου αλλά λειτουργούν ως εμπεδωτικές και συμπληρωματικές δραστηριότητες,

---

70. Ο Ευστράτιος Αργέντης ήταν έμπορος από τη Χίο και ένας εκ των επτά συντρόφων του Ρήγα που είχαν το ίδιο με αυτόν μαρτυρικό τέλος.

71. Πρόκειται για το τελευταίο θεατρικό έργο (1963) του διακεκριμένου συγγραφέα με τίτλο «Ρήγας Βελεστινλής».

72. Δ. Ακτύπης, Α. Βελαλίδης, Μ. Καΐλα, Θ. Κατσουλάκος, Γ. Παπαγρηγορίου, Κ. Χωρεάνθης, *Στα νεότερα χρόνια – Ιστορία Στ΄ δημοτικού, Τετράδιο Εργασιών*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1997, σελ. 36-37.

73. ΥΑ 21072α/Γ2 «Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (Α.Π.Σ.) Δημοτικού – Γυμνασίου: α) Γενικό Μέρος β) Δ.Ε.Π.Π.Σ. και Α.Π.Σ. Ελληνικής Γλώσσας, Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας, Εικαστικών, Σπουδών Θεάτρου, Θρησκευτικών, Ιστορίας, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, Μαθηματικών, Μελέτης Περιβάλλοντος», *ΕτΚ*, φ. 303 (13.03.2003), τχ. Β΄, σελ. 204-205.

● την παράλειψη κάθε μνείας των Τούρκων στην αναφορά στο σχέδιο του Ρήγα, η οποία άλλωστε επισημάνθηκε και από την Ακαδημία Αθηνών στις «Κριτικές παρατηρήσεις» της το Μάρτιο του 2007 με το επιχείρημα πως αφαιρείται *«μια σημαντική διάσταση της πολιτικής σκέψης»* του Ρήγα. Να σημειώσουμε πως αυτή μα και άλλες διαστάσεις της πολιτικής σκέψης του Ρήγα έλειπαν και από προηγούμενα εγχειρίδια ιστορίας για τους μαθητές της Στ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου, για τα οποία όμως δε ζητήθηκαν ποτέ κριτικές παρατηρήσεις. Η επίμαχη διάσταση τελικά δε δόθηκε ούτε και με τα δύο επόμενα εγχειρίδια.

Για τα εγχειρίδια του 1989 (αναθεωρημένη έκδοση 1997) και του 2006 αναφέρθηκε διεξοδικότατα και ο Χαράλαμπος Χαρίτος, Καθηγητής Ιστορίας της Εκπαίδευσης, με ανακοινώσεις του στα συνέδρια της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα του 1997 και 2007.

Στο εγχειρίδιο του 2012 *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου* της συγγραφικής ομάδας του Καθηγητή Ιστορίας Ιωάννη Κολιόπουλου η δεύτερη ενότητα ξεκινάει με την έγχρωμη σύνθεση *«Ο Ρήγας Βελεστινλής ψάλλει τον Θούριο»*[74], ενώ σε κεφάλαιο υπό τον τίτλο «Ο Ρήγας Βελεστινλής και ο Αδαμάντιος Κοραής» δίνονται σε τρεις παραγράφους στοιχεία:

● για τα χρόνια από το 1757 στο Βελεστίνο έως το 1790 στη Βιέννη,

● για το συγγραφικό και εκδοτικό του έργο,

● για το όραμά του και το μαρτυρικό τέλος.

Στο *Γλωσσάρι* αναλύονται οι όροι *Θούριος*, *ευνομούμενος* και *Ελληνικό Κομιτάτο*, ενώ στη σελίδα *Οι πηγές αφηγούνται* οι μαθητές θα διαβάσουν:

🕮 απόσπασμα από τη *Νέα Πολιτική Διοίκηση*:

«Όλοι, χωρίς εξαίρεσιν, έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα.

Η Πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη».

Σύμφωνα με σχολιασμό του *Βιβλίου Δασκάλου* το κείμενο αναφέρεται *«στη σημασία της παιδείας για την προκοπή του έθνους»*. Η εθνική δωρεάν παιδεία αποτελεί για τον Ρήγα το προαπαιτούμενο της προκοπής των Ελλήνων, ενώ αναγνωρίζεται ως πρωτοποριακό για την εποχή του στοιχείο *«η φοίτηση σε σχολείο εξίσου για τα αγόρια και τα κορίτσια»*

🕮 απόσπασμα από τον *Θούριο*:

«Ως πότε, παλληκάρια, να ζούμεν στα στενά,
μονάχοι, σαν λιοντάρια, στες ράχες, στα βουνά;
σπηλιές να κατοικούμεν, να βλέπωμεν κλαδιά,
να φεύγωμ' απ' τον κόσμον, για την πικρή σκλαβιά;
να χάνωμεν αδέλφια, Πατρίδα και γονείς,
τους φίλους, τα παιδιά μας κι όλους τους συγγενείς;
Κάλλιο 'ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή,
παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά και φυλακή!».

.....

74. Στη σχετική λεξάντα αναφέρεται πως το έργο βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη. Στην ιστοσελίδα του Μουσείου διαβάζουμε πως πρόκειται για ελαιογραφία που αντιγράφει τη σύνθεση του Peter Von Hess. Πρόκειται για φανταστική σκηνή, η οποία αποδίδει τη συγκίνηση που προκαλούσε το επαναστατικό τραγούδι του Ρήγα στις καρδιές των σκλαβωμένων Ελλήνων (www.benaki.gr).

«Ελάτε μ' έναν ζήλον σε τούτον τον καιρόν,
να κάμωμεν τον όρκον επάνω στον Σταυρόν.
Συμβούλους προκομμένους με πατριωτισμόν,
Να βάλωμεν, εις όλα να δίδουν ορισμόν.
Οι Νόμοι νάν' ο πρώτος και μόνος οδηγός,
Και της Πατρίδος ένας να γένη αρχηγός.
Γιατί κ' η αναρχία ομοιάζει τη σκλαβιά.
Να ζούμε σα θηρία, ειν' πλιο σκληρή φωτιά».

Τίθενται ως προϋποθέσεις της «αποκατάστασης» η θρησκεία, ο πατριωτισμός και η τήρηση των νόμων. Προτείνονται μάλιστα από το *Βιβλίο Δασκάλου* συσχετισμοί του στίχου *«Οι Νόμοι νάν' ο πρώτος και μόνος οδηγός»* με τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και το βιβλίο *Ελληνική Νομαρχία*. Δίνεται μάλιστα και ως κατάληξη των συσχετισμών η γενίκευση πως *«οι νέες πολιτικές ιδέες εισχωρούν και γενικεύονται»*.

🕮 Στην τελευταία σελίδα του κεφαλαίου οι τέσσερις από τις πέντε εικόνες σχετίζονται με τον Ρήγα.

✓ Η ελαιογραφία του Ανδρέα Κριεζή και λεπτομέρεια από τον πίνακα του Παναγιώτη Ζωγράφου «Πτώσις της Κωνσταντινουπόλεως» δίνονται με τις λεζάντες «Ο Ρήγας Βελεστινλής» και «Ο Ρήγας ρίχνει τον σπόρο της ελευθερίας, Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη» αντίστοιχα χωρίς καμία αναφορά στους δημιουργούς. Τα σχόλια στο *Βιβλίο Δασκάλου* μιλούν για τον Ρήγα τον προπομπό της Επανάστασης του 1821, τον αγώνα του να αποτινάξει με το συγγραφικό του έργο την οθωμανική κυριαρχία και τη μαρτυρική κατάληξη.

✓ Η «Χάρτα του Ρήγα», σταθμός στην ελληνική γεωγραφική παράδοση, αποτυπώνει το μεγαλύτερο μέρος του αρχαιοελληνικού παρελθόντος με εικόνες, σύμβολα και επιγραφές. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην υπενθύμιση του ένδοξου παρελθόντος, η οποία κρίνεται ως συνθήκη απαραίτητη για τον ξεσηκωμό.

✓ «Ο Μέγας Αλέξανδρος από τη "Χάρτα της Ελλάδος" του Ρήγα» προσφέρεται για την ανάδειξη της κυρίαρχης θέσης του σημαντικού αυτού ιστορικού προσώπου στο έργο του Βελεστινλή. Προτείνεται μάλιστα η παρουσίαση και άλλων αναφορών της ίδιας εποχής στο μεγάλο στρατηλάτη προκειμένου να αναδειχθεί η σχέση του με τον αγώνα του νέου ελληνισμού για ελευθερία.

🕮 στα ερωτήματα που ακολουθούν δίνεται έμφαση στα βασικά σημεία της διδασκαλίας και στις αξίες που κυριαρχούν στα κείμενα του εθνεγέρτη[75].

Στο *Βιβλίο Δασκάλου* καταγράφονται οι ειδικοί διδακτικοί στόχοι του κεφαλαίου, σύμφωνα με τους οποίους οι μαθητές επιδιώκεται:

- να γνωρίσουν τις δύο αυτές εξέχουσες προσωπικότητες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Ρήγα Βελεστινλή, Αδαμάντιο Κοραή),
- να κατανοήσουν τις διαφορές στη σκέψη και την πράξη τους,
- να μάθουν για τη συνεισφορά τους στην προετοιμασία της Επανάστασης του 1821.

Παρουσιάζονται ως *«οι δύο εκπρόσωποι του Διαφωτισμού που επηρέασαν περισσότερο τον Ελληνισμό»* με την επισήμανση πως *«τα έργα του Ρήγα συνετέλεσαν άμεσα στην ιδεολογική προετοιμασία της Επανάστασης του 1821»*, ενώ ο μαρτυρικός του θάνατος τον κατέταξε στο πάνθεον των ηρώων του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

75. Ι. Κολιόπουλος, Ι. Μιχαηλίδης, Α. Καλλιανιώτης, Χ. Μηνάογλου, *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου, βιβλίο μαθητή,* Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2012, σελ. 58-61. Επισημαίνεται η αναφορά στο πραγματικό όνομα του ευεργέτη «Ρήγας Βελεστινλής».

Η παρουσία του Ρήγα κρίνεται ιδιαίτερα πενιχρή στα βιβλία της Γλώσσας που κυκλοφόρησαν το 2006 για τις τάξεις του δημοτικού. Συγκεκριμένα, εντοπίσαμε:

● στο βιβλίο μαθητή για τη Στ΄ τάξη την προτροπή να διαβάσουν τα παιδιά τη μυθιστορηματική βιογραφία *Ρήγας Βελεστινλής* του Τάκη Λάππα και να ακούσουν το δίσκο «Ρήγας Φεραίος, 200 χρόνια από το θάνατό του – Διονύσιος Σολωμός, 200 χρόνια από τη γέννησή του» από τη Χορωδία Εμπορικής Τράπεζας[76],

● στο βιβλίο μαθητή της Ε΄ τάξης σε αντιστοίχιση θα πρέπει να ενωθούν τα λόγια *«Αρκετόν σπόρον ελευθερίας έσπειρα. Το έθνος μου ας θερίσει τον σπόρον αυτόν»* με το όνομα Ρ. Φεραίος[77]. Σε ακροστιχίδα να συμπληρωθεί το όνομα του Φεραίου[78], ενώ προτείνεται στα παιδιά να διαβάσουν την έκδοση της Βουλής των Ελλήνων με τίτλο «Ρήγα Βελεστινλή, *Απάνθισμα κειμένων*»[79],

● στο βιβλίο μαθητή της Δ΄ και σε μακροσκελή κατάλογο εντοπίσαμε το όνομα Ρήγας Φεραίος ή Βελεστινλής, τα παιδιά θα πρέπει να επιλέξουν έναν ήρωα που γνωρίζουν ότι αγωνίστηκε στην περιοχή τους, να βρουν πληροφορίες και να αφιερώσουν μέρος της γιορτής σε αυτόν[80],

● στο ανθολόγιο της Γ΄ και Δ΄ τάξης τους οκτώ πρώτους στίχους του Θούριου, δραστηριότητες στις οποίες οι μαθητές συζητούν το νόημα των στίχων, τις συμφορές που προκαλεί η σκλαβιά, ακούν μελοποιημένο το Θούριο και τραγουδούν όλοι μαζί. Επιπλέον υπάρχουν βιογραφικά στοιχεία, στα οποία ο ήρωας εμφανίζεται ως Ρήγας Βελεστινλής με πραγματικό όνομα όμως «Αντώνιος Κυριαζής». Ως πρόταση για διάβασμα δίνεται το βιβλίο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου – Σουρέλη *Ρήγας Φεραίος, ο τροβαδούρος της λευτεριάς*[81].

Τέλος, εντύπωση προκαλεί η ένταξη των δύο ενδεικτικότερων περιπτώσεων λογίων της τρίτης γενιάς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, του Κοραή και του Ρήγα σε δύο διαφορετικές διδακτικές ενότητες σε όλα σχεδόν τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας του δημοτικού σχολείου μέχρι και το 1982. Πιο συγκεκριμένα, ο Αδαμάντιος Κοραής συνδέεται άμεσα με τις πνευματικές δυνάμεις του ελληνισμού, ενώ ο Ρήγας με την προετοιμασία της επανάστασης. Το παράδοξο όμως είναι πως απουσιάζει κάθε αναφορά του ονόματος του Ρήγα σε θέματα σχετικά με την πνευματική παλιγγενεσία της Ελλάδας, ενώ ο ίδιος σε αρκετά εγχειρίδια δε συγκαταλέγεται μεταξύ των «Διδασκάλων του Γένους». Επιπλέον, λείπει οποιαδήποτε μνεία του ονόματος του Αδαμάντιου Κοραή στην προετοιμασία της Επανάστασης.

Το συγκεκριμένο φαινόμενο δεν εντοπίζεται μόνο στις σελίδες των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας για τα δημοτικά σχολεία, αλλά επεκτείνεται στο έργο κάποιων ιστοριο-

76. Α. Ιορδανίδου, Ν. Κανελλοπούλου, Ε. Κοσμά, Β. Κουταβά, Π. Οικονόμου, *Γλώσσα Στ΄ δημοτικού, Λέξεις, φράσεις, κείμενα*, τ. β΄, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2006, σελ. 107.

77. Α. Ιορδανίδου, Α. Αναστασοπούλου, Ι. Γαλανόπουλος, Ι. Δρυς, Α. Κότα, Π. Χαλικιάς, *Γλώσσα Ε΄ Δημοτικού, Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι*, τ. β΄, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2006, σελ. 92.

78. Στο ίδιο, σελ. 94.

79. Στο ίδιο, σελ. 95.

80. Κ. Διακογιώργη, Θ. Μπαρής, Χ. Στεργιόπουλος, Ε. Τσιλιγκιριάν, *Γλώσσα Δ΄δημοτικού, Πετώντας με τις λέξεις*, τ. γ΄, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2006, σελ. 32.

81. Α. Κατσίκη–Γκίβαλου, Γ. Παπαδάτος, Β. Πάτσιου, Δ. Πολίτης, Θ. Πυλαρινός, *Ανθολόγιο λογοτεχνικών κειμένων Γ΄& Δ΄ δημοτικού,* Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2006, σελ. 92-93.

γράφων[82] όπως και στο εθνικό υποσυνείδητο όπου ο Αδαμάντιος Κοραής είναι αδιαμφισβήτητα *«ο μεγαλύτερος δάσκαλος του γένους»*, ενώ ο Ρήγας *«ο πρωτεργάτης της εθνικής ελευθερίας και ο πρωτομάρτυρας αυτής»*[83]. Οι μαθητές του δημοτικού, εγκλωβισμένοι σε ένα πλέγμα καθολικών γενικεύσεων, δε θα μάθουν ούτε για τη συμβολή του Κοραή στον Αγώνα ούτε για τη σχέση του Ρήγα με το χώρο της παιδείας. Η φιλοσοφική εκτίμηση των πραγμάτων από τον Κοραή περιορίζει τη συνεισφορά του στο χώρο της παιδείας, αφού όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται σε εγχειρίδιο του 1960 *«με τα συγγράμματά του και τις συμβουλευτικές του επιστολές εβοήθησε την πνευματική εξύψωσι του έθνους μας και την αναζωπύρωσι του εθνικού φρονήματος»*[84]. Ακόμη κι όταν σε εγχειρίδιο του 1969 αναφέρεται πως *«ο πνευματικός ηγέτης του Ελληνισμού»* αλληλογραφούσε με τους Φιλικούς όπως και με *«εξέχοντας Έλληνας»*[85], υποβαθμίζεται ο ρόλος του, αφού λόγω ηλικίας δεν ήρθε τελικά στην *«αγωνιζομένην Ελλάδα»*[86].

Η γενίκευση αίρεται στα εγχειρίδια της μέσης εκπαίδευσης όπου και ο Κοραής εμφανίζεται ως *«υποστηρικτής των φιλελεύθερων ιδεών της γαλλικής επανάστασης»*[87] αλλά και ως ένας εκ των δύο πρόδρομων της ελληνικής επανάστασης[88]. Προς την ίδια κατεύθυνση θα επιχειρήσει να κινηθεί η αφήγηση στο εγχειρίδιο της Στ΄ τάξης του δημοτικού που κυκλοφόρησε το 2012 με τους δύο άνδρες να προβάλλονται μαζί και μάλιστα *«ανάμεσα στους δασκάλους του Γένους»* να *«ξεχωρίζουν για τη δράση τους»*. Ως απομεινάρια της γενίκευσης μπορούν να θεωρηθούν οι πρώτες συστάσεις για τον καθένα ξεχωριστά: ο Ρήγας Βελεστινλής είναι ο *«λόγιος επαναστάτης»* και ο Αδαμάντιος Κοραής *«ένας Έλληνας φιλόλογος φημισμένος ακόμη και στην Ευρώπη»*[89].

Στην περίπτωση του Ρήγα θεωρείται λογικό να υπερτονίζεται από την ιστορική ανάλυση το συγκινησιακό στοιχείο, αλλά μοιάζει μάλλον ανιστορικός ο αποκλεισμός για μεγάλο χρονικό διάστημα από τους *«ευγενείς εργάτες της πνευματικής αναγέννησης*

82. Ενδεικτικά αναφέρω: Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας,* (μτφρ. Α. Ασδραχά), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 57-58 & 62, όπως και Α. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία: 1204-1985,* εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1988[3], σελ. 140-146, όπως και R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας: 1770-2000,* (μτφρ. Λ. Παπαδάκη), εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα 2003[2], σελ. 49-52, καθώς και D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας: 1770-1923,* (μτφρ. Α. Ξανθόπουλος), εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005[5], σελ. 43-47.

83. Ν. Διαμαντόπουλος, Α. Κυριαζόπουλος, *ό.π.*, σελ. 30 & 40.

84. Δ. Δούκας, *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος,* εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1960, σελ. 28.

85. Βλ. για την αλληλογραφία του Αδαμάντιου Κοραή με πρωταγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης, όπως το Δημήτριο Υψηλάντη και τον Οδυσσέα στο Ανδρούτσο Α. Αγγέλου, *Οι λόγιοι και ο αγώνας,* εκδ. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 1971, σελ. 55-60.

86. «Κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἦτο γέρων. Τοῦ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα. Διετήρει ὅμως ἀλληλογραφίαν μέ ἐξέχοντας Ἕλληνας. Ἔγραφε, συνεβούλευε, ἐνεθάρρυνε... Καὶ ηὐτύχησε νὰ ἴδῃ τὴν Ἑλλάδα ἐλευθέραν. Ἀπέθανε τὸ 1833 καὶ ἡ τελευταία λέξις του ἦτο «Πατρὶς» (Κ. Σακκαδάκης, *Ελληνική ιστορία των νεωτέρων χρόνων για την έκτη δημοτικού,* Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1969).

87. Ε. Λούβη, Δ. Ξιφαράς, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Γ΄ Γυμνασίου,* Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2009, σελ. 25.

88. Στην προκήρυξη του διαγωνισμού για την έκδοση σχολικών εγχειριδίων για τους μαθητές της μέσης εκπαίδευσης το 1911 προβλέπεται κεφάλαιο με τίτλο: «Ρήγας ο Φεραίος και ο Κοραής ως πρόδρομοι της ελληνικής επαναστάσεως». («Προκήρυξις διαγωνισμού προς συγγραφήν διδακτικών βιβλίων της μέσης εκπαιδεύσεως» (28.08.1911), Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929),* τ. Α΄, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987-1989, σελ. 534).

89. Ι. Κολιόπουλος, Ι. Μιχαηλίδης, Α. Καλλιανιώτης, Χ. Μηνάογλου, *ό.π.,* σελ. 58.

του Έθνους μας» εκείνου με το σημαντικότατο συγγραφικό έργο (*Φυσικής Απάνθισμα, Χάρτα της Ελλάδος, Νέος Ανάχαρσις*) που εξύμνησε σε όλους τους τόνους την αξία της μόρφωσης οραματιζόμενος μία υποχρεωτική και καθολική εκπαίδευση:

«Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα.

Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη»[90].

90. Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή, Τα επαναστατικά,* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Αθήνα 2005[5], σελ. 27.

ΖΩΗ ΧΡ. ΕΞΑΡΧΟΥ

Γαλλικές επιδράσεις στο πολιτικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή, καθώς και στα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης

Είναι κοινή η ομολογία ότι η Γαλλική Επανάσταση του 1789 άσκησε σημαντική επιρροή σε βασικούς τομείς της ζωής του γαλλικού έθνους, καθώς και στις μετέπειτα συνταγματικές εξελίξεις του ΙΘ΄ και του Κ΄ αιώνα. Και το κυριότερο για την Ελλάδα είναι ότι η απήχηση των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης ενέπνευσε την επαναστατική σκέψη και των Ελλήνων[1]. Συγκεκριμένα, η δυναμική είσοδος στο ιστορικό προσκήνιο των καθιερωμένων πια, από την επιτυχία της Γαλλικής Επανάστασης, φιλελεύθερων ιδεών, ενίσχυσε την εθνικο-θρησκευτική ιδεολογία των Ελλήνων έναντι των Οθωμανών. Η *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη*, καθώς και το γενικότερο αίτημα για ελευθερία των λαών αναρρίπισαν τις ελπίδες των Ελλήνων, οι οποίοι στράφηκαν και προς τη Γαλλία για βοήθεια. Είναι γεγονός ότι η Γαλλική Επανάσταση του 1789 έδωσε νέα πνοή στο ελληνικό επαναστατικό κίνημα. Αποτελεί αναμφισβήτητα ένα ιστορικό γεγονός παγκόσμιας εμβέλειας, από το οποίο προήλθε η σύγχρονη πολιτική και κοινωνική φυσιογνωμία όχι μόνο του Ελληνικού κράτους, αλλά και της

1. Ο Θεόδ. Κολοκοτρώνης επισημαίνει: «*Η Γαλλική επανάστασις και ο Ναπολέων έκαμε, κατά την γνώμην μου, να ανοίξει τα μάτια του κόσμου. Πρωτύτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο, τους βασιλείς τους ενόμιζον ως θεούς της γης, και ό,τι και αν έκαμναν, το έλεγαν καλά καμωμένο* [. . .]». Βλ. Ντ. Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, όπου και η γνωστή *Διήγησις* του Γέρου του Μοριά, έκδ. της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1984, σελ. 708. Γενικότερα, για τις επιδράσεις της Γαλλικής Επανάστασης, βλ. Δημήτριος Ν. Παντελοδήμος, *Απηχήσεις της Γαλλικής Επανάστασης στον ελληνικό χώρο κατά τον ΙΘ΄ αιώνα*, Αθήνα, Συμμετρία, 1993, σελ 9-161, όπου και επιλογή βιβλιογραφίας. Πρβλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Πορεία, 2000, σελ. 133-173.

Ευρώπης[2]. Οδήγησε στην κατάλυση ενός ολόκληρου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος - του φεουδαρχικού - και έδωσε αποφασιστική ώθηση στην επιβολή των συνταγματικών ιδεωδών και της Δημοκρατίας. Επέφερε, τελικά, την επικράτηση της αστικής τάξης, την ενίσχυση του φιλελεύθερου πνεύματος και τη στροφή προς το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα[3]. Ο αντίκτυπος από τη Γαλλική Επανάσταση και στο Ελληνικό ζήτημα υπήρξε καταλυτικός. Καταρχήν, δημιούργησε στον ελληνικό λαό κλίμα ελπιδοφόρο, κυρίως με τη διακήρυξη της αρχής των εθνοτήτων, η οποία και οδήγησε στην ευρύτερη ενθάρρυνση των λαών, για τη διεκδίκηση της ελευθερίας τους. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ενισχυθεί περαιτέρω η ιδέα της εξέγερσης.

Σημειώνεται ακόμη ότι η Γαλλία του ΙΗ΄ αι. - παρά την κρίση που αντιμετώπιζε, κατά χρονικά διαστήματα, σε κοινωνικό, πολιτικό ή οικονομικό επίπεδο - διατηρούσε, σε μεγάλο βαθμό, το κύρος και την αίγλη της σχεδόν σε ολόκληρη την Ευρώπη. Θεωρείτο *το Μεγάλο Έθνος* (*la Grande Nation*), η γαλλική γλώσσα ομιλείτο ευρέως και αποτελούσε πολιτισμικό πρότυπο για τον τότε γνωστό κόσμο[4]. Γι' αυτό και τα συνθήματα των γάλλων επαναστατών για κοινωνική δικαιοσύνη και ελευθερία, καθώς και οι πρώτες επιτυχίες τους, έφθαναν γρήγορα στον ελλαδικό χώρο και ο αντίκτυπός τους ήταν άμεσα ορατός, κυρίως, από την εποχή της Συνθήκης του Ιασίου (1792) και μετά[5]. Ήταν η εποχή της πνευματικής ανάτασης των Ελλήνων και κάθε τι προερχόμενο από τη Δύση και συνδεόμενο με υψηλές ιδέες, όπως η ελευθερία και η δημοκρατία, τους εύρισκε στην πλειοψηφία τους δεκτικούς. Εξαίρεση αποτέλεσαν μερικοί ανώτεροι κληρικοί του Πατριαρχείου, οι οποίοι υποστήριζαν ότι κάθε επαναστατική ενέργεια - ακόμη και νοοτροπία - είναι *βλαπτική δια την εν Χριστώ ζωήν* και, επομένως, αντίκειται στο πνεύμα και τη ζωή της Εκκλησίας[6]. Ωστόσο, οι Έλληνες αγνόησαν παρόμοιες *νουθεσίες,* οι οποίες οδηγούσαν

2. Επαληθεύθηκε πλήρως η άποψη-πρόβλεψη του Goethe, ο οποίος έζησε την περίοδο αυτή. Συγκεκριμένα, όταν κλήθηκε από ομάδα φίλων του, μετά τη μάχη του Valmy και τη νίκη των Γάλλων εναντίον των συνασπισμένων ισχυρών δυνάμεων του παρελθόντος (το Σεπτέμβριο του 1792), να μιλήσει για τα γεγονότα και τις εξελίξεις, είπε: «*Von hier und heute geht eine neue Epoche der Weltgeschichte aus, und ihr könnt sagen, ihr seid dabei gewesen*». (Δηλαδή: *Από σήμερα αρχίζει μια νέα εποχή της Παγκόσμιας Ιστορίας, και σεις θα μπορείτε να πείτε ότι ήσαστε εκεί*). Βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού πνεύματος, μέρος τρίτο, από τον Βολταίρο ώς τον Γκαίτε*, Αθήνα, Δ. Γιαλλέλης, 1976, τόμ. VI, σελ. 467.

3. Βλ. Κώστας Ράπτης, «Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη 1789-1914. Προσανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας», Αθήνα 1998, Ανάτυπο από το περιοδ. *Μνήμων*, τόμ. 20 (1998), σελ. 211-243.

4. Ενδεικτικά βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε., Αθήνα 1975, τόμ. ΙΑ΄, σελ. 367.

5. Για τη Γαλλική Επανάσταση και την πολιτική της Γαλλίας στην Ανατολή, ενδεικτικά βλ. Ελένη Ε. Κούκου, *Αι διομολογήσεις και η γαλλική προστασία εις την Ανατολήν 1535-1789*, Αθήναι 1967, σελ. 142 κ. εξ.

6. Το έργο, με το οποίο κωδικοποιείται - θα λέγαμε - η κριτική απέναντι στη νεωτερική Ευρώπη, είναι η γνωστή *Πατρική Διδασκαλία*, η οποία εκδόθηκε το 1797 από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Περισσότερα για το θέμα αυτό, βλ. ενδεικτικά, Χαράλαμπος Μηνάογλου, «Η πατερική και η συντηρητική αντίθεση στη Γαλλική Επανάσταση», *Παρνασσός*, τόμ. ΜΒ΄ [42ος], Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2000, σελ. 147-160. Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1996· π. Γεώρ. Μεταλληνός, «Αθανάσιος Πάριος (Εργογραφία - Ιδεολογία - Βιβλιογραφικά)», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. Λ΄ [30ος], εν Αθήναις 1995, σελ. 293-349. Πρβλ. Δημ. Γ. Αποστολόπουλος, *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1988.

στη μοιρολατρία και τη διαιώνιση της δουλείας. Προτίμησαν τα εμπνευσμένα κείμενα του εθνομάρτυρα Ρήγα Βελεστινλή και του Αδ. Κοραή, για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού[7].

Συγκεκριμένα, ο Ρήγας Βελεστινλής εστράφη προς τη Γαλλία, την οποία θεωρούσε δύναμη ικανή και πρόθυμη να σταθεί στο πλευρό των Ελλήνων[8]. Είχε προηγηθεί η διάψευση των ελληνικών ελπίδων για βοήθεια από τις ομόδοξες, χριστιανικές δυνάμεις της Αυστρίας και της Ρωσίας με τις συνθήκες ειρήνης της Σιστόβης (1791) και του Ιασίου (1792) αντίστοιχα. Η συνθηκολόγηση των χωρών αυτών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία ανάγκασε τον Ρήγα να μεταβάλει τη στάση του έναντι αυτών και να στραφεί, ιδεολογικο-πολιτικά, προς τη Γαλλία. Άλλωστε, μετά το 1792 άρχιζε σε όλη την Ευρώπη να εξαπλώνεται η ακτινοβολία της Γαλλίας και να διαδίδονται παντού τα κηρύγματα των γάλλων επαναστατών, για τα δίκαια όλων των ανθρώπων και την απελευθέρωση των λαών[9]. Στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων και όντας βαθιά επηρεασμένος από τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης, ο Ρήγας εγκαινιάζει - θα λέγαμε - την επαναστατική του δραστηριότητα, η οποία αναπτύσσεται, κυρίως, κατά τα έτη της παραμονής του στη Βιέννη (1796-1797)[10].

Έτσι, το χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ο Ναπολέων πραγματοποιεί τις νικηφόρες εκστρατείες του και μάλιστα στο όνομα της ελευθερίας των λαών, ο Ρήγας εκδίδει τα κυρίως πολιτικού χαρακτήρα έργα του (*Ηθικός Τρίπους*, *Νέος Ανάχαρσις*, και *Χάρτα της Ελλάδος*)[11]. Ιδιαίτερα, μετά την απόβαση των γαλλικών στρατευμάτων στα Επτάνησα

7. Σημειώνεται ότι το επόμενο έτος (1798) δημοσιεύθηκε ένα κείμενο υπό τον τίτλο *Αδελφική Διδασκαλία*, το οποίο αποδίδεται στον Αδ. Κοραή και αποτελεί τον αντίλογο, καθώς και την αυστηρή κριτική στις *νουθεσίες* του θρησκευτικού Ηγέτη των Ορθοδόξων.

8. Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή. Σπουδαί και γνώσεις του Ρήγα - Αι ιδέαι της Γαλλικής Επαναστάσεως - Αι μεταφράσεις του Ρήγα και η εθνική των σημασία - Τα απελευθερωτικά σχέδια - Το πολίτευμα της Ελληνικής Δημοκρατίας - Τα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα*, Αθήναι 1964, σελ. 9-21, όπου και σχετική βιβλιογραφία-εργογραφία.

9. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Άπαντα τα σωζόμενα*, γενική επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2001, τόμ. Α΄, επιμέλεια Π. Σ. Πίστας, σελ. 19-57. Πρβλ. *Εφημερίς, η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθή, Βιέννη 1791-1797, εκδότες: Α^φοί Μαρκίδες Πούλιου, Ανασυγκρότηση της Σειράς σε φωτοτυπική επανέκδοση, Ερευνητική, συλλεκτική και εκδοτική φροντίδα, Προλεγόμενα, Σημειώσεις κ.τ.λ.* Λ. Βρανούσης, *Εφημερίς*, Έτος Ζ΄, 1797, Προλεγόμενα, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 1995, τόμ. 5, σελ. 83 κ. εξ., καθώς και 462 κ. εξ. Βλ. στο ίδιο και σχετική βιβλιογραφία.

10. Σύμφωνα με την εκτίμηση του Γέρου του Μοριά, «*ο Ρήγας Φεραίος εστάθη ο μέγας ευεργέτης της φυλής μας, το μελάνι του θα είναι πολύτιμο ενώπιον Θεού, όσο το αίμα του άγιο* [. . .]». Από τα *Προλεγόμενα στη "Διήγηση" του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη*. Βλ. Ντ. Κονόμος, *Ο Γεώρ. Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του, όπ. π.*, σελ. 397.

11. Βλ. Ap. Dascalakis, *Les œuvres des Rhigas Velestinlis, Étude bibliographique suivie d'une réédition critique avec traduction française de la Brochure Révolutionnaire confisquée à Vienne en 1797*, Paris 1937. Του ιδίου, «Ο Θούριος του Ρήγα και άλλα πατριωτικά άσματα εις χειρόγραφον του 1809», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 18 (1965-1966), εν Αθήναις 1966, σελ. 3-27. Πρβλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Άπαντα τα σωζόμενα, όπ. π.*, τόμ. Γ΄, επιμ. Ines Di Salvo, καθώς και τόμ. Δ΄, επιμ. Άννα Ταμπάκη.

Επίσης, για την απήχηση του έργου του Ρήγα στην Ιταλία, βλ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Ένας ξένος στο Ιταλικό Πάνθεο: οι τύχες του Ρήγα στην Ιταλία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 25, τεύχ. 47, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, εκδ. οίκος «Μέλισσα», Δεκέμβριος 2007, σελ. 317-350.

και τις αναπτερωμένες ελπίδες των Ελλήνων για γαλλική βοήθεια, ο Ρήγας δεν καθυστερεί καθόλου να λάβει ενεργό μέρος στις εξελίξεις[12]. Από τον Ιούλιο του 1797, προσπαθεί να έρθει σε επικοινωνία με γάλλους αρμοδίους, προκειμένου να επιτύχει ακόμη και συνάντηση με τον ίδιο τον Ναπολέοντα[13]. Ωστόσο, τα σχέδια αυτά του Ρήγα δεν πραγματοποιήθηκαν[14]. Πάντως, το γεγονός αυτό δεν στάθηκε εμπόδιο στις ενέργειές του. Άλλωστε, ο Ρήγας δεν βασιζόταν αποκλειστικά και μόνο στην παροχή ξένης βοήθειας, για την επιτυχία ενός απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων[15]. Πάντοτε διακήρυττε ότι οι Έλληνες έπρεπε πρώτα να ενισχυθούν πνευματικά και στη συνέχεια να οργανώσουν τον αγώνα τους, προκειμένου να απαλλαγούν οριστικά από τα δεινά. Οπωσδήποτε, όμως, η βοήθεια μιας τόσο μεγάλης και προβαλλόμενης ως φιλελεύθερης δύναμης, όπως θεωρείτο η Γαλλία, θα αποτελούσε μορφή εγγύησης, για επιτυχή έκβαση μιας επαναστατικής εκδήλωσης[16].

Η επαναστατική δραστηριότητα του Ρήγα συνεχίσθηκε, ακόμη και όταν οι ελπίδες του για γαλλική βοήθεια διαψεύσθηκαν. Η Γαλλία παρέμεινε πρότυπο για αυτόν, γιατί το κίνημα του Διαφωτισμού και τα κεκτημένα των γάλλων επαναστατών δρούσαν ως παράγοντες παραδειγματισμού και διαπαιδαγώγησης, ικανοί να οδηγήσουν τον ελληνικό λαό σε συναίσθηση της επικρατούσας κατάστασης, η οποία αντέκειτο προς τα φυσικά και αναφαίρετα δικαιώματα των ανθρώπων[17]. Όμως, όλη αυτή η επαναστατική προσπάθεια δεν διήρκεσε πολύ, δεδομένου ότι ο Ρήγας, ως γνωστόν, συνελήφθη από τις αυστριακές αρχές (19 Δεκ. 1797) στην Τεργέστη, απ' όπου είχε σκοπό να έλθει στον ελληνικό χώρο και να αναλάβει ενεργό δράση στο πλευρό των συμπατριωτών του[18]. Έτσι, δόθηκε τέλος στην επαναστατική προσπάθεια του Ρήγα και στο πολιτικό όραμά του για τη διαμόρφωση ενός υπερεθνικού κράτους, θεμελιωμένου στις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης (δηλ. της ελευθερίας, ισότητας, λαϊκής κυριαρχίας και της δικαιοσύνης) και από το οποίο θα εξέλειπε κάθε έννοια διάκρισης (φυλετικής, γλωσσικής ή θρησκευτικής)[19]. Η

12. Βλ. εφημ. *Εφημερίς*, Έτος Ζ΄, αριθ. φ. 43, της 29ης Μαΐου 1797, όπου και το *Μανιφέστο* του Βοναπάρτη, *όπ. π.*, τόμ. 6, σελ. 493 κ. εξ.

13. Σημειώνεται ότι ανάλογη προσπάθεια έγινε και αργότερα (το 1809) από έλληνες λόγιους, προκειμένου να επιδοθεί στον Μ. Ναπολέοντα η γνωστή *Δέησις*, για την απελευθέρωση της Ελλάδος. Βλ. Δημ. Παντελοδήμος, *Έμμετρο διάβημα στο Ναπολέοντα για την απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα 1984.

14. Περισσότερα βλ. Κ. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, στη σειρά: *Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη*, αριθ. 7, [Αθήναι], 1930, σελ. ιβ΄- ιθ΄. Αναστατική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου επιμ. Δημ. Καραπερόπουλος από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997.

15. Βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Ο Ρήγας Φεραίος. Νέα στοιχεία από τα αρχεία της Τεργέστης», *Μνήμων* 7 (1979), σελ. 150-174.

16. Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή, όπ. π.*, σελ. 229-252. Πρβλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Απάνθισμα κειμένων*, επιλογή κειμένων Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1998.

17. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η Γαλλική "Encyclopédie" ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα «Φυσικής Απάνθισμα»*, Αθήνα 2000.

18. Οι αυστριακές αρχές συνέλαβαν ακόμη και τους επτά συντρόφους του Ρήγα, τους οποίους και παρέδωσαν, μαζί με τον αρχηγό τους, στις οθωμανικές αρχές, για να υποστούν όλοι τον μαρτυρικό θάνατο (24 Ιουνίου 1798).

19. Βλ. Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, «Η πολιτική ιδεολογία του Ρήγα», στο δίγλωσσο έργο: *Τιμή στον Ρήγα Βελεστινλή / Homage to Rhigas Velestinlis*, Εργασίες της Διεθνούς Διημερίδος για την επέτειο των 200 χρόνων από τον θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή (Αθήνα, 21-22 Σεπτεμβρίου 1998), επιμ. Μ. Ευθυμίου-Δημ. Κοντογεώργης, Ε.Κ.Π.Α., εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2002, σελ. 13-33.

Ελληνική Δημοκρατία, την οποία οραματιζόταν ο Ρήγας, περιελάμβανε τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου, την Κρήτη και την Κύπρο, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος της Μ. Ασίας και ανήγαγε τα φυσικά δικαιώματα του ατόμου σε δικαιώματα συλλογικά των διαφόρων εθνοτήτων[20]. Συνιστούσε μια παμβαλκανική ομοσπονδία, η ζωή της οποίας θα διαποτιζόταν από τις ιδανικές αρχές του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης[21].

Η αντιπαραβολή του έργου του *Νέα Πολιτική Διοίκησις* 1797 με το Γαλλικό Σύνταγμα του 1793 φανερώνει τα κοινά στοιχεία και τις πολιτικο-κοινωνικές ιδέες που διαδόθηκαν μετά τη Γαλλική Επανάσταση στον κόσμο. Βέβαια, είχε προηγηθεί ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός με τα υψηλά ιδεώδη της ελευθερίας και της θεμελίωσης αρχών, ο οποίος συνέβαλε και στην ανάπτυξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού[22]. Το γεγονός αυτό αφύπνισε την εθνική συνείδηση των Ελλήνων και κατέδειξε την αναγκαιότητα ανάληψης του δύσκολου Αγώνα, για την υπεράσπιση των *φυσικών δικαιωμάτων* τους. Ο Ρήγας θεμελιώνει το νέο Κράτος σε νέες πολιτικές δομές και στη θέση της απόλυτης μοναρχίας αντιπροτείνει τη δημοκρατία με την αρχαιοελληνική έννοια του όρου[23]. Έκρινε από την αρχή ότι μια επαναστατική κίνηση έπρεπε να *επικοινωνήσει* με τον ευρωπαϊκό κόσμο, όπου τα ρεύματα των υψηλών ιδεών -κυρίως της ελευθερίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου- είχαν επιφέρει σχετική ενότητα αντιλήψεων, μεταξύ των κοινωνιών της *Γηραιάς Ηπείρου.* Με τη μετάφραση του Γαλλικού Συντάγματος ο Ρήγας σκόπευε να αναβιώσει την αρχαιοελληνική δημοκρατική παράδοση και να θέσει τα θεμέλια της διακυβέρνησης του νέου κράτους με ένα κείμενο αρχών[24].

Επιπλέον, το Σύνταγμα του Ρήγα καταδεικνύει ότι το πολιτικό του όραμα για την ίδρυση ενός υπερεθνικού κράτους ήταν απολύτως εφικτό και δεν είχε ουτοπικό χαρακτήρα. Στο ζήτημα, εάν οι συνθήκες θα επέτρεπαν την εφαρμογή του Συντάγματος και τη θεμελίωση της Ελληνικής Δημοκρατίας, οι απόψεις διίστανται, καθώς το πολιτικό έργο του Ρήγα δεν ευοδώθηκε τελικώς. Σχετικά με τη μετάφραση του Γαλλικού Συντάγματος θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι πρόκειται για σημαντική και κοπιώδη εργασία, καθώς ο Ρήγας μην έχοντας νομική κατάρτιση απέδωσε στις περισσότερες περιπτώσεις επιτυχώς τους γαλλικούς νομικούς όρους. Οι ελεύθερες αποδόσεις της γαλλικής νομικής ορολογίας οφείλονται σε δύο κυρίως λόγους: α΄) Στον περιορισμό του χρόνου, ο οποίος δεν του

20. Βλ. *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή,* αυθετική επανέκδοση για πρώτη φορά με επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, έκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με την υποστήριξη της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1998.

21. Για το κείμενο του *Πολιτεύματος* του Ρήγα, καθώς και το γαλλικό πρότυπο, βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή, όπ. π.,* σελ. 21-138. Πρβλ. Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι*, εισαγωγή - επιμέλεια: Δημ. Παντελοδήμος, Αθήνα, Διεθνές Ινστιτούτο Διαβαλκανικής Συνεργασίας «Ρήγας Βελεστινλής», 2007, σελ. 18 κ. εξ. Ρήγα Βελεστινλή, *Άπαντα τα σωζόμενα, όπ. π.,* τόμ. Ε΄, επιμ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, σελ. 9-30.

22. Βλ. Δημ. Π. Σωτηρόπουλος, «Ελληνική Νομαρχία: Ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού διαφωτισμού. Η γέννηση της νεοελληνικής πολιτικής σκέψης στις απαρχές του 19ου αι.», στο συλλογικό έργο: *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός,* επιμέλεια-εισαγωγή: Πέτρος Πιζάνιας, Αθήνα, Κέδρος, 2009, σελ. 104-118.

23. Βλ. Ε. Σ. Στάθης, *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα, Το αρχικό και το τελικό κείμενο. Κριτική έκδοση,* Αθήνα, εκδ. Αρμός, 1996, σελ. 39 κ. εξ.

24. Βλ. Κων. Σβολόπουλος, «Η πολιτική πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή. Μια επανεκτίμηση», στο δίγλωσσο έργο: *Τιμή στον Ρήγα Βελεστινλή / Homage to Rhigas Velestinlis, όπ. π.,* σελ. 87-104.

επιτρέπει να αναμορφώσει πλήρως το γαλλικό κείμενο. β΄) Στο γεγονός ότι επρόκειτο για ένα κείμενο αρχών, το οποίο θα εξυπηρετούσε τις επαναστατικές ανάγκες της εποχής του με σαφείς στόχους και όχι μόνο για ένα νομικό κείμενο[25].

Εντούτοις, λαμβάνοντας υπόψη και τις συνθήκες της εποχής, ο Ρήγας απέδωσε επιτυχώς τους γαλλικούς όρους και κατέστησε την Ελληνική Δημοκρατία ενοποιητικό παράγοντα συνύπαρξης των λαών της Βαλκανικής με βάση το γαλλικό τρίπτυχο, δηλαδή τις αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφοσύνης. Τέλος, το σύνταγμα του Ρήγα αποτέλεσε το πρότυπο για τη σύνταξη των μετέπειτα θεσμικών κειμένων του Αγώνα[26]. Είναι γεγονός ότι οι *Προκηρύξεις της Ελευθερίας*, οι *Οργανισμοί* και τα *Πολιτεύματα* του Αγώνα έχουν δεχθεί έντονη επίδραση από τη γνωστή *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη* (1789), καθώς και από τα γαλλικά Συντάγματα. Όλα τα συνταγματικά κείμενα του Αγώνα, αν και έχουν εμφανείς γαλλικές επιρροές, ανταποκρίνονταν στις εθνικο-πολιτικές ανάγκες της ελευθερίας του Γένους[27].

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι έλληνες συντάκτες των θεσμικών κειμένων του Αγώνα είχαν επηρεασθεί σημαντικά από τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης και προσπάθησαν να τις προσαρμόσουν στην ελληνική πραγματικότητα[28]. Το γεγονός ότι θεσπίστηκαν μερικά από τα απαράγραπτα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου, τα οποία αποτελούσαν και τον θεμελιώδη σκοπό του Αγώνα, συνετέλεσε εν μέρει και στην άμβλυνση των αντιδράσεων από τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Η προσπάθεια αυτή γίνεται εμφανής και στις *Προκηρύξεις*: α΄) του Δημ. Υψηλάντη, στις οποίες προβάλλεται ως στόχος η διεκδίκηση των *φυσικών δικαιωμάτων* του ανθρώπου (με σαφή επιρροή από το άρθρο 2 της *Διακήρυξης* του 1789) και β΄) του Π. Μαυρομιχάλη, ο οποίος - απευθυνόμενος προς τους Αμερικανούς (1821) - τόνιζε: «[. . .] *απολαμβάνετε, όσα δικαιώματα η φύσις εις όλους εξ ίσου εμοίρασεν*»[29].

Ειδικότερα, από την πλευρά των επαναστατημένων Ελλήνων υιοθετούνται, κυρίως, τέσσερις βασικές αρχές της γαλλικής *Διακήρυξης*: η εθνική κυριαρχία, η διάκριση των εξουσιών, τα ατομικά δικαιώματα, καθώς και η ισότητα[30]. Η αρχή της εθνικής κυριαρχίας διατυπώνεται ρητώς στο *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος της εν Τροιζήνι Γ΄ Εθνικής Συνελεύσεως* (Μάιος 1827) ακολουθώντας και συμπληρώνοντας τη σχετική γαλλική ιδέα ως εξής (κεφ. Γ΄, *Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων*, άρθρο 5): «*Η κυριαρχία ενυπάρχει*

25. Βλ. Ε. Σ. Στάθης, *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα*, *όπ. π.*, σελ. 114 κ. εξ.

26. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η επαναστατική φυσιογνωμία του Ρήγα Βελεστινλή*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2000. Του ιδίου, *Ο Θούριος του Ρήγα Εμψυχωτής των Ραγιάδων Επαναστατών*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2009.

27. Για τα θεσμικά κείμενα του Αγώνα, βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμ. Α΄, *όπ. π.*, σελ. 181-336.

28. Για τις γαλλικές επιδράσεις, βλ. Λεωνίδας Ν. Γεωργακόπουλος, «Η ιδεολογία του Νεοελληνικού ιδιωτικού Δικαίου», *Ευθύνη*, Φυλλάδιο Νεοελληνικού Προβληματισμού, τεύχ. 132, *Τί είναι ελληνικότητα*, [Αθήνα] Δεκέμβριος 1982, σελ. 595-603.

29. Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμ. Α΄, *όπ. π.*, σελ. 150 κ. εξ.

30. Βλ. Ηλίας Κυριακόπουλος, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, *όπ. π.*, σελ. 33-62.

εις το Έθνος· πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού»[31]. Ακόμη, ως προς την αρχή της διάκρισης των εξουσιών, στα Συντάγματα του Αγώνα χρησιμοποιείται σχεδόν ακριβής μετάφραση της γαλλικής νομικής ορολογίας. Για παράδειγμα, στο *Προσωρινόν Πολίτευμα της Α΄ εν Επιδαύρω Εθνικής Συνελεύσεως* (Ιανουάριος 1822) αναφέρονται[32]: «*Η διοίκησις σύγκειται εκ δύο σωμάτων, Βουλευτικού και Εκτελεστικού. Τα δύο αυτά σώματα ισοσταθμίζονται με την αμοιβαίαν συνδρομήν των εις την κατασκευήν των Νόμων* (Τίτλος Β΄, Τμήμα Γ΄, *Περί σχηματισμού Διοικήσεως*, § θ΄, § ι΄). [. . .]. *Το Δικαστικόν είναι ανεξάρτητον από τας άλλας δύο δυνάμεις, την Εκτελεστικήν και Βουλευτικήν*» (Τίτλος Ε΄, Τμήμα Θ΄, *Περί του Δικαστικού*, § πζ΄). Επίσης, στο *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος της εν Τροιζήνι Γ΄ Εθνικής Συνελεύσεως* (Κεφάλαιον Ε΄, *Περί συντάξεως της Ελληνικής Πολιτείας*, άρθρο 36) επισημαίνεται ότι: «*Η κυριαρχία του Έθνους διαιρείται εις τρεις εξουσίας· Νομοθετικήν, Νομοτελεστικήν* [Εκτελεστική] *και Δικαστικήν*»[33].

Σχεδόν σε όλα τα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης παρατίθενται -και ειδικά στα πρώτα τους κεφάλαια- διατάξεις με τα ατομικά δικαιώματα του ανθρώπου, σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο[34]. Συγκεκριμένα, η *Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος* περιλαμβάνει Διακήρυξη *δικαιωμάτων και χρεών του Έλληνος*, κατ' αντιστοιχία προς τη γαλλική *Déclaration*. Επίσης, στις διατάξεις των Συνταγματικών Κειμένων του Αγώνα γίνεται εκτενής αναφορά σε όλα σχεδόν τα ατομικά δικαιώματα σύμφωνα με τη Γαλλική Διακήρυξη, καθώς και τα Γαλλικά Συντάγματα του 1793 και 1795. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Η *Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος* (Νοέμβριος 1821), το *Προσωρινόν Πολίτευμα της Α΄ εν Επιδαύρω Εθνικής Συνελεύσεως*, ο *Νόμος της Επιδαύρου της Β΄ εν Άστρει Εθνικής Συνελεύσεως* (Μάρτιος 1823), καθώς και το *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος της εν Τροιζήνι Γ΄ Εθνικής Συνελεύσεως* κατοχυρώνουν -μεταξύ άλλων- την ισονομία, τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας, της τιμής και της ασφάλειας, τη θρησκευτική ελευθερία, καθώς και την απαγόρευση των βασανιστηρίων

31. Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμ. Α΄, *όπ. π.*, σελ. 310. Πρβλ. Ηλίας Κυριακόπουλος, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήνα, [χ. έκδ.], 1960, σ. 61. Υπενθυμίζεται ότι η ιδέα της εθνικής κυριαρχίας δεν απαντάται μετά την Παλινόρθωση και υπάρχει μόνο πολύ συνοπτικά στη Γαλλική Διακήρυξη της 5ης Ιουλίου 1815. Εμφανίζεται στη Γαλλία τέσσερα χρόνια πριν την καθιέρωσή της από το βελγικό Σύνταγμα του 1831. Ακόμη, στις *Προκηρύξεις της Ελευθερίας* και στα Συνταγματικά κείμενα του Αγώνα, η αρχή της εθνικής κυριαρχίας, αν και δεν διατυπώνεται ευθέως, ενυπάρχει στις Διατάξεις τους.

32. Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμ. Α΄, *όπ. π.*, σελ. 283 και 290. Πρβλ. Νικ. Κ. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, Σημειώσεις Πανεπιστημιακών Παραδόσεων, τεύχ. Α΄, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1981, σελ. 30 κ. εξ.

33. Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α΄, όπ. π., σσ. 309-322, όπου και το πλήρες κείμενο του Συντάγματος. Πρβλ. Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις 1966-1967, Θεσσαλονίκη, εκδ. οίκος Σάκκουλα, 1980 (επανέκδ.), σελ. 158 κ. εξ.

34. Βλ. Ανδρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος· ήτοι Συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων Πολιτευμάτων, Νόμων και άλλων επισήμων πράξεων, από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τόμ. Α΄, εν Πειραιεί, εκ της του Ηλία Χριστοφίδου τυπογραφίας "Η Αγαθή τύχη" 1839, σελ. 90 κ. εξ.

και της δήμευσης περιουσίας[35]. Ακόμη, ο *Νόμος της Επιδαύρου της Β΄ εν Άστρει Εθνικής Συνελεύσεως* προασπίζει -εκτός των παραπάνω- και την αρχή της ελευθερίας του Τύπου υπό όρους, ενώ απαγορεύει τη δουλεία και την αγοραπωλησία ανθρώπων[36]. Τέλος, το *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος της εν Τροιζήνι Γ΄ Εθνικής Συνελεύσεως* προέβλεπε και ειδικότερες διατάξεις, οι οποίες αφορούσαν την προσωπική ασφάλεια, καθώς και τις προϋποθέσεις της ποινικής δίωξης[37]. Η ισότητα είναι, ίσως, η μόνη αρχή της Γαλλικής Επανάστασης, η οποία υιοθετήθηκε αυτούσια από τα ελληνικά Συντάγματα[38]. Η *Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος* και το *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος της εν Τροιζήνι Γ΄ Εθνικής Συνελεύσεως* διακηρύσσουν την ισότητα σε πολλές διατάξεις τους, οι οποίες μας παραπέμπουν στα αντίστοιχα άρθρα της *Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη*, καθώς και του γαλλικού Συντάγματος του 1795.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού, οι οποίες διαδόθηκαν και στον ελλαδικό χώρο, προπαρασκεύασαν την πνευματική αφύπνιση των Ελλήνων, προκειμένου να διεκδικήσουν το φυσικό και αναφαίρετο δικαί-

35. Για παράδειγμα, στο *Προσωρινόν Πολίτευμα της Α΄ εν Επιδαύρω Εθνικής Συνελεύσεως* (Τίτλος Α΄, Τμήμα Β΄, *Περί των δικαιωμάτων των κατοίκων της Επικρατείας της Ελλάδος*, § γ΄), αναφέρεται: «*Όλοι οι Έλληνες εισίν όμοιοι ενώπιον των νόμων άνευ τινός εξαιρέσεως ή βαθμού ή κλάσεως ή αξιώματος*». Ο *Νόμος της Επιδαύρου της Β΄ εν Άστρει Εθνικής Συνελεύσεως* (Τμήμα Β΄, Κεφάλαιον Β΄, *Περί των Πολιτικών Δικαιωμάτων των Ελλήνων*, § ς΄) προβλέπει: «*Η ιδιοκτησία, η τιμή και ασφάλεια εκάστου Έλληνος, και παντός ανθρώπου, εντός της Επικρατείας ευρισκομένου, είναι υπό την προστασίαν των Νόμων*». Ακόμη, το *Προσωρινόν Πολίτευμα της Α΄ εν Επιδαύρω Εθνικής Συνελεύσεως* (Τμήμα Α΄, Περί Θρησκείας, § α΄) αναφέρει: «*Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελληνικήν Επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας· ανέχεται όμως η Διοίκησις της Ελλάδος πάσαν άλλην θρησκείαν, και αι τελεταί και ιεροπραγίαι εκάστης αυτών εκτελούνται ακωλύτως*». Τέλος, το *Προσωρινόν Πολίτευμα της Α΄ εν Επιδαύρω Εθνικής Συνελεύσεως* (Τμήμα Α΄, Περί Θρησκείας, § 99) ορίζει: *Τα βασανιστήρια καταργούνται διαπαντός, καθώς και η ποινή της δημεύσεως*. Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμ. Α΄, *όπ. π.*, σελ. 283 κ. εξ.

36. *Νόμος της Επιδαύρου της Β΄ εν Άστρει Εθνικής Συνελεύσεως* (Τμήμα Β΄, Κεφάλαιον Β΄, *Περί των Πολιτικών Δικαιωμάτων των Ελλήνων*): § η΄. «*Οι Έλληνες έχουσι το δικαίωμα να κοινοποιώσιν άλλως τε και διά του τύπου τας δοξασίας των, αλλά με τους ακολούθους τρεις όρους: α΄) Να μη γίνεται λόγος κατά της χριστιανικής θρησκείας. β΄) Να μην αντιβαίνωσιν εις τας κοινάς αποδεδειγμένας αρχάς της ηθικής. γ΄) Να αποφεύγωσι πάσαν προσωπικήν ύβριν*. § θ΄. *Εις την Ελληνικήν Επικράτειαν, ούτε πωλείται, ούτε αγοράζεται άνθρωπος· αργυρώνητος δε παντός γένους και πάσης θρησκείας άμα πατήσας το Ελληνικόν έδαφος είναι ελεύθερος και από τον δεσπότην αυτού ακαταζήτητος*».

37. *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος της εν Τροιζήνι Γ΄ Εθνικής Συνελεύσεως* (Κεφάλαιον Γ΄, *Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων*): § 13. «*Καμμία διαταγή περί εξετάσεως και συλλήψεως οποιωνδήποτε προσώπων και πραγμάτων δεν ημπορεί να εκδοθή, χωρίς να στηρίζεται εις ικανά δείγματα και να περιγράφη τον τόπον της εξετάσεως και τα πρόσωπα και πράγματα, τα οποία πρέπει να συλληφθώσιν. § 23. Κανείς δεν δύναται να μείνη φυλακήν πλέον των εικοσιτεσσάρων ωρών, χωρίς να πληροφορηθή επισήμως τας αιτίας της φυλακώσεώς* [sic] *του· και πλέον των τριών ημερών, χωρίς ν' αρχίση η εξέτασις*». (Κεφάλαιον Θ΄, *Περί Δικαστηρίων*, § 138): *Δικαστικαί Επιτροπαί ή Δικαστήρια έκτακτα, απαγορεύονται εις το εξής*.

38. *Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος* (Τμήμα Α΄, Κεφάλαιον Α΄, § Δ΄): «*Όλοι οι Έλληνες εις όλα τα αξιώματα και τιμάς της Ελλάδος έχουσι το αυτό δικαίωμα· δοτήρ δε τούτων μόνη εκάστου η αξιότης*». *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος της εν Τροιζήνι Γ΄ Εθνικής Συνελεύσεως* (Κεφάλαιον Γ΄, *Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων*, άρθρο 7): «*Όλοι οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον των νόμων*».

ωμα του ανθρώπου για ελευθερία. Οι αρχές αυτές, οι οποίες ενέπνευσαν τον Ρήγα Βελεστινλή και τους έλληνες αγωνιστές το 1821, κυριάρχησαν και κατά τη θέσπιση των ελληνικών Συνταγμάτων. Βέβαια, οι εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες της εποχής δεν επέτρεψαν την πλήρη εφαρμογή τους, όμως οι επιρροές από τα γαλλικά ιδεώδη είναι εμφανείς.

ΠΑΝΟΣ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΣ

Ποίημα του Κοραή που εσφαλμένα αποδόθηκε στον Ρήγα

Σ' αυτό το πανηγύρι για τον Ρήγα εδώ,
για τέταρτη φορά παρών είμαι κι εγώ,
τον τόπο να ιδώ που ο Ρήγας ζούσε
κι απ' όπου τον Αγώνα ξεκινούσε.

Προσκύνημα ιερό ευγνωμοσύνης
στον Δάσκαλο και γιο της Αντρειοσύνης,
στον πρωτομάρτυρα για την Ελευθερία,
όλοι προσφέρουμε θερμή ευχαριστία.

Στον ίδιο τόπο εδώ θα στοχαστούμε,
και για τον Ρήγα μας πολλά, πολλά θα πούμε.
Και αν τώρα αυτός μάς βλέπει από ψηλά,
χαμογελά στοχαστικά και λέει απλά:
«Όποιος ελεύθερα συλλογάται,
συλλογάται καλά».

Το θέμα της ανακοίνωσής μου στο παρόν ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο για τον Ρήγα είναι ένα στιχούργημα ενός Επτανήσιου κληρικού, το οποίο, όπως εσφαλμένα πιστευόταν, αποτελούσε παραλλαγή ύμνου του Ρήγα. Θυμίζω ότι το 1798 τυπώθηκαν από την «εν Κερκύρα του Γένους Τυπογραφία» δύο έργα του Ρήγα, ο «Θούριος» και ο «Πατριωτικός Ύμνος», με τη φροντίδα του συνεργάτη του Ρήγα νεαρού τότε Χριστόφορου Περραιβού,[1] ο οποίος είχε καταφύγει στην Κέρκυρα. Το έμμετρο στιχούργημα, το οποίο πιστευόταν ότι είχε γραφεί από τον κληρικό Μακάριο Τυπάλδο, τον επονομαζόμενο Ξυδιά, έχει την ιστορία του. Πρώτα όμως λίγα λόγια για τον στιχουργό.

1. Φωτομηχανική αναστατική επανέκδοση έγινε από το Κέντρο Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών το 1998, με την ευκαιρία της επετείου των διακοσίων χρόνων από τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή και των επτά Συντρόφων του.

Ο Μακάριος Τυπάλδος γεννήθηκε στο Ληξούρι της Κεφαλονιάς γύρω στα 1750· ήταν, δηλαδή, σχεδόν συνομήλικος του Ρήγα. Ο Τυπάλδος ήταν κληρικός και λόγιος, και είχε κάποια ευχέρεια στο να στιχουργεί. Πολύ νέος πήγε στο Άγιο Όρος και, αφού μόνασε για λίγο στη μονή της Αγίας Λαύρας, αργότερα ταξίδεψε στο εξωτερικό. Το 1797 ανέλαβε καθήκοντα ιερέα και ελληνοδιδασκάλου στην ανθούσα τότε ελληνική κοινότητα του Αμστελόδαμου (Άμστερνταμ) της Ολλανδίας, όπου υπηρέτησε για πολλά χρόνια. Στο Άμστερνταμ την εποχή εκείνη είχε ιδρυθεί από την εκεί ελληνική παροικία δραστήριος φιλολογικός, μορφωτικός σύλλογος, που εξέδιδε και περιοδικό με τον τίτλο *Ελλάς*. Ο Μακάριος Τυπάλδος ήταν γνώριμος του Αδαμαντίου Κοραή, που ζούσε τότε και αυτός στο Άμστερνταμ. Το τέλος της ζωής του Τυπάλδου υπήρξε τραγικό. Όταν σε πολύ μεγάλη ηλικία επέστρεφε με πλοίο στην πατρίδα του Κεφαλονιά, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του, κακοποιοί τον λήστεψαν και τον έριξαν στη θάλασσα.

Ο Επτανήσιος ιστορικός Ηλίας Α. Τσιτσέλης το1884 δημοσίευσε άρθρο στο έγκυρο περιοδικό *Παρνασσός*[2] , στο οποίο έγραψε ότι στα χέρια ενός συγγενούς τού Τυπάλδου είχε διασωθεί χειρόγραφο βιβλιαράκι του. Σ' αυτό ο ιερέας είχε συγκεντρώσει διάφορα εκκλησιαστικά τροπάρια και πατριωτικούς ύμνους για την Επανάσταση του 1821, τους οποίους ο ίδιος είχε στιχουργήσει. Το άτιτλο στιχούργημα συμπεριλαμβανόταν στο βιβλιαράκι αυτό και ο Τσιτσέλης το αντέγραψε από εκεί προσεκτικά και, όπως προανέφερα, το δημοσίευσε στον *Παρνασσό* με τίτλο «Μακαρίου Ξυδιά, Παραλλαγή ύμνου τινός του Ρήγα Φεραίου». Στο τέλος του στιχουργήματος, ο Τσιτσέλης γράφει ότι υπάρχει η εξής έμμετρη σημείωση από τον ίδιο τον στιχουργό:

Τυπάλδος ο Μακάριος
λαχών ετέρους στίχους,
πάντη τε αδιόρθωτους
τους έκαμε υποβρύχους
κι' ως ηδυνήθη δε αυτός
τούτους διόρθωσέ τους
κ' εις Γραικογάλλους έπεμψε
και επαράδοσέ τους.

Το στιχούργημα αυτό, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ότι σε προγενέστερη μορφή του ήταν γλωσσικά ατελές και τη βελτίωσή του ανέλαβε να κάνει ο Μακάριος. Μετά από την όποια γλωσσική επέμβαση έκανε στους στίχους, τελικά ο Μακάριος τους έστειλε, όπως γράφει, στους Γραικογάλλους. Και το ερώτημα που εδώ προβάλλει είναι: Σε ποιους Γραικογάλλους αναφέρεται ο αποστολέας; Αυτόματα ο νους μας πάει, βέβαια, στον Κοραή και στον γαλλικό κύκλο του στο Παρίσι.

Ο Τυπάλδος πίστευε ότι το στιχούργημα ήταν έργο του Ρήγα. Αυτό φαίνεται καθαρά από σημείωσή του στο χειρόγραφο βιβλιαράκι του, όπου γράφει: «Στίχοι οκτωσύλλαβοι ποιηθέντες παρά τινος Ρήγα Ζαγοραίου τού αποκτανθέντος παρά των Αγαρηνών προστάξει του gran signor Σουλτάν Σελήμη μεθ' ετέρων πέντε[3] γραικών ζηλωτών των Γραικογάλλων· ούτοι δε οι στίχοι ήταν πάντη αδιόρθωτοι ούς διωρθωσάμην κατά δύ-

2. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, «Μακαρίου Ξυδιά, Παραλλαγή ύμνου τινός του Ρήγα Φεραίου», *Παρνασσός*, τόμ. Η΄, 1884, σελ. 567-571.

3. Οι σύντροφοι του Ρήγα που θανατώθηκαν μαζί του ήταν όχι πέντε αλλά εφτά.

ναμιν εγώ ο ταπεινός Μ. Ι. Τ. ο Ξυδιάς ο Κεφαλληναίος και κατέστρωσα αυτούς εν τω παρόντι φυλλαδίω εν Αμστερδάμ τη πόλει εν τω ΑΩΙΘ΄, νοεμβρ. Θ΄ έ[τος] π[αλαιόν]».

Από τη σημείωση αυτή μαθαίνουμε και για τη χρονολογία της καταγραφής τού στιχουργήματος: ΑΩΙΘ΄, δηλαδή, 1819. Εντύπωση μάς κάνει το επίθετο«Ζαγοραίος», δηλαδή από τη Ζαγορά, το οποίο αποδίδει στον Ρήγα.[4]

Το στιχούργημα αποτελείται από 38 τετράστιχες στροφές, που σε ορισμένα σημεία χωλαίνουν μετρικά. Είναι, βέβαια, υποδεέστερο της τεχνικής των στίχων του Ρήγα. Ο στιχουργός προτρέπει τους Γραικούς να εξεγερθούν εναντίον της τυραννίας των Τούρκων. Σε μερικές στροφές επικαλείται την ανδρεία και τη δόξα των αρχαίων προγόνων και καταλήγει ότι η απελευθέρωση του Γένους μπορεί να επιτευχθεί με τη βοήθεια και τη φιλία των Γάλλων. Στη στροφή 35, λόγου χάρη, γράφει:

Γάλλοι και Γραικοί δεμένοι,
με φιλίαν ενωμένοι,
αυτοί μόνοι θα λυτρώσουν
και Γραικίαν ελευθερώσουν.

Όσοι είναι εξοικειωμένοι με τα έμμετρα έργα του Ρήγα μπορούν να διαπιστώσουν στο στιχούργημα μόνο κάποιον μακρινό απόηχό τους. Προσωπικά, όταν καταπιάστηκα με το θέμα, βρέθηκα προ εκπλήξεως! Διαπίστωσα ότι το στιχούργημα αυτό όχι μόνο ελάχιστη σχέση έχει με ύμνο του Ρήγα, αλλά αποτελεί αντιγραφή έμμετρου κειμένου του Αδαμαντίου Κοραή. Πρόκειται, δηλαδή, για το «Άσμα Πολεμιστήριον»[5], το οποίο είχε τυπωθεί από τον Κοραή το 1800 στο Παρίσι σε φυλλάδιο με το ψευδώνυμο «Ατρόμητος Μαραθώνιος». Αυτό έγινε με την ελπίδα μιας πιθανής γαλλικής παρέμβασης στον ελλαδικό χώρο για την απελευθέρωση των υπόδουλων Ελλήνων.

Η στενότερη σύγκριση των δύο αυτών έμμετρων κειμένων αποδεικνύει του λόγου το αληθές. Αμέσως πιο κάτω, παρατίθενται τα πρώτα τέσσερα 4στιχα του Τυπάλδου και ακολουθεί το αντίστοιχο 16στιχο κείμενο του Κοραή:

[ΤΥΠΑΛΔΟΣ, 1819]

Φίλοι μου συμπατριώται
δούλοι νάμεθα ως πότε;
των απίστων Μουσουλμάνων
της Ελλάδος των τυράννων;

Εκδικήσεως η ώρα
έφθασεν ω φίλοι τώρα
η κοινή πατρίς φωνάζει
με τα δάκρυα μάς κράζει.

4. Σημειώνουμε ότι ο πρόξενος της Γαλλικής Δημοκρατίας στην Τεργέστη, ονόματι Βρεσέ, σε έγγραφό του σημειώνει ότι ο Ρήγας Βελεστινλής κατάγεται «εκ Ζαγοράς της Θεσσαλίας», (Αιμ. Λεγράνδ - Σπ. Λάμπρου, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, 1891. (Αναστατική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου, επιμέλεια Δημ. Καραμπερόπουλου, από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, 1996 (2000), αρ. εγγράφου 34, σελ. 169.

5. Επανεκδόθηκε φωτομηχανικά από το Κέντρο Νεοελληνικών Σπουδών / Ε.Ι.Ε., από αντίτυπο της Βιβλιοθήκης του Μουσείου Μπενάκη με την ευκαιρία των 150 χρόνων από το θάνατο του Αδ. Κοραή (1983).

Τέκνα μου Γραικοί γενναίοι
δράμετ' ανδρες τε και νέοι
Κ' είπατε μεγαλοφώνως
Κι όλοι λέγετε συμφώνως

Ασπαζόμεν' είς τον άλλον
μ' ενθουσιασμόν μεγάλον:
έως πότε η τυραννία
ζήτω η ελευθερία.

[ΚΟΡΑΗΣ, 1800]

Φίλοι μου συμπατριώται,
Δούλοι νά 'μεθα ώς πότε
Των αχρείων Μουσουλμάνων,
Της Ελλάδος των τυράννων;
Εκδικήσεως η ώρα
Έφθασεν, ω φίλοι,τώρα·
Η κοινή ΠΑΤΡΙΣ φωνάζει,
Με τα δάκρυα μας κράζει:
«Τέκνα μου, Γραικοί γενναίοι,
Δράμετ' άνδρες τε και νέοι·
Κ' είπατε μεγαλοφώνως,
Είπατε τ' όλοι συμφώνως,
Ασπαζόμεν' είς τον άλλον
Μ' ενθουσιασμόν μεγάλον:
Έως πότ' η τυραννία;
ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ»

Το στιχούργημα με το οποίο ασχολήθηκε ο Κεφαλλονίτης κληρικός και το οποίο δημοσίευσε ο συμπατριώτης του Τσιτσέλης είναι το ίδιο και το αυτό κείμενο του Κοραή. Μόνο στη μορφή υπάρχει κάποια διαφορά: Το κείμενο που αντέγραψε ο Τυπάλδος, και μετά από αυτόν ο Τσιτσέλης, αποτελείται από 38 τετράστιχα + 2 στίχους υπεράριθμους = 154 συνολικά στίχους, ενώ το κείμενο του Κοραή αποτελείται από 9 δεκαεξάστιχες στροφές, συνολικά από 144 στίχους. Το ποίημα του Κοραή στο τέλος του φυλλαδίου όπου είναι τυπωμένο περιέχει και γαλλική πεζή μετάφρασή του, προοριζόμενη για τον γαλλόφωνο αναγνώστη.

Κανείς από τους δύο, Τυπάλδος ή Τσιτσέλης, δεν είχαν επίγνωση ότι το κείμενο που αντέγραφαν και το απέδιδαν στον Ρήγα δεν ήταν παρά δημοσιευμένο ποίημα του Κοραή. Ο Τσιτσέλης ασφαλώς δεν είχε υπόψιν του το ποίημα του Κοραή και δημοσίευσε το στιχούργημα αποδίδοντάς το στον Τυπάλδο, ως«παραλλαγή ύμνου τινός του Ρήγα Φεραίου». Το περίεργο είναι όμως ότι και ο Τυπάλδος, που έζησε στον ίδιο τόπο με τον Κοραή και σχετιζόταν με αυτόν φιλικά, επίσης αγνοούσε την πατρότητα του κειμένου.

Ο Τυπάλδος δεν γράφει, βέβαια, ότι αυτός στιχούργησε το κείμενο, εσφαλμένα όμως το αποδίδει στον Ρήγα, όταν γράφει «Στίχοι οκτωσύλλαβοι ποιηθέντες παρά τινος Ρήγα Ζαγοραίου». Παρόμοια πρόσφατη περίπτωση εσφαλμένης απόδοσης έργου στον Ρήγα έχουμε με το ανώνυμο θεατρικό έργο με τίτλο «Σαγανάκι της τρέλλας», του οποίου την

πατρότητα η Ρουμάνα φιλόλογος κυρία Lia Chisacof Brand ανεπιτυχώς απέδωσε στον Ρήγα. Κατατοπιστική απάντηση έδωσε ο δραστήριος πρόεδρος της Εταιρείας μας ιατρός - ερευνητής κύριος Δημήτριος Καραμπερόπουλος[6].

Από όσο μπορώ να είμαι ενημερωμένος βιβλιογραφικά, ο εντοπισμός και η ταυτοποίηση αυτή του κειμένου του Τυπάλδου με το κείμενο του Κοραή, γίνεται για πρώτη φορά σήμερα εδώ, και πιστεύω ότι, κάνοντας αυτή τη διαπίστωση, δεν «κομίζω γλαύκας εις Αθήνας», αλλά αντίθετα, αποδίδω «τα του Καίσαρος τω Καίσαρι» και επομένως ο Ρήγας δικαιώνεται. Δεν θα έγραφε ποτέ ο Ρήγας ένα τόσο ατελές ποιητικό έργο.

Η σύγκριση των δύο κειμένων – στην ουσία πρόκειται όχι για δύο κείμενα αλλά για ένα ελαφρώς παραποιημένο κείμενο – μάς αποκαλύπτει ότι το ποίημα του Κοραή είναι έργο λογίου, με σωστή στίξη, χωρίς όμως να φθάνει την ποιητικότητα των έμμετρων κειμένων του Ρήγα, το δε στιχούργημα που, επαναλαμβάνω, εσφαλμένα αποδόθηκε από τον Τσιτσέλη στον Κεφαλλονίτη κληρικό, είναι μία ίσως από μνήμης αντιγραφή του ποιήματος του Κοραή, με αντικατάσταση ορισμένων λέξεων, ιδίως επιθέτων, όπως: αχρείων / απίστων, αχρειοτάτων / αθεοτάτων, αγρίων / ανόμων, με ανεπαρκή στίξη και με την προσθήκη δύο καταληκτήριων τετράστιχων που γράφτηκαν από τον ίδιο τον Τυπάλδο, ως προσθήκη:

Άμποτε ο κύριός μας
να τροπώση τον εχθρόν μας,
νίκην δώσ' εις γραικογάλλους
ισχυρούς τε και μεγάλους.

Και ούτω να δοξάζομεν
το άγιον όνομά του
κ' αεί τούτον λατρεύοντες
κατά το θέλημά του.

Παρακάτω αναδημοσιεύονται τόσο οι στίχοι του άτιτλου στιχουργήματος, όπως αυτοί «καταστρώθηκαν» το 1819 από τον Τυπάλδο στο χειρόγραφό του και όπως ακριβώς δημοσιεύτηκαν το 1884 από τον Τσιτσέλη, όσο και οι στίχοι του Κοραή, για να μπορεί ο ενδιαφερόμενος να παραλληλίσει τα δύο κείμενα.

Κείμενο του στιχουργήματος του Τυπάλδου (1819)

Φίλοι μου συμπατριώται
δούλοι νάμεθα ως πότε;
των απίστων Μουσουλμάνων
της Ελλάδος των τυράννων;

Εκδικήσεως η ώρα
έφθασεν ω φίλοι τώρα
η κοινή πατρίς φωνάζει
με τα δάκρυα μάς κράζει.

6. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Δεν είναι τελικά ο Ρήγας ο συγγραφέας των «Ανέκδοτων κειμένων» με την κωμωδία «Το σαγανάκι της τρέλλας»*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, Αθήνα, 2012.

Τέκνα μου Γραικοί γενναίοι
δράμετ' ανδρες τε και νέοι
Κ' είπατε μεγαλοφώνως
Κι όλοι λέγετε συμφώνως

Ασπαζόμεν' είς τον άλλον
μ' ενθουσιασμόν μεγάλον:
έως πότε η τυραννία
ζήτω η ελευθερία.

Μιά μεγάλη αφροσύνη
των γραικών είναι αισχύνη
Τούρκος φευ μάς ετυράννει
και αλλού που δεν εφάνη.

Τόση βία κι' αδικία
κι άλλη τόση δυναστεία
των αθεοτάτων Τούρκων
και ανόμων Μαμελούκων

Σ' κόπους έβανον κι' οδύνας
και απεθνήσκαμεν της πείνας
οι γραικοί εσιωπούσαν
να'πουν τι δεν ετολμούσαν.

Έως πότε Μουσουλμάνους
να'ποφέρωμεν τυράννους;
έως πότε η δουλεία;
ζήτω η ελευθερία!

Πού νυν τέχνη; πού'πιστήμη;
πού γραικών η τόση φήμη;
κατηργήθησαν φευ! όλα
κι άλλα τε έτι παμπόλλα.

Των τουρκών η τυραννία
έφερέ μας εις πενίαν,
σ' βάσανα, μόχθους και πόνους,
σ' μάστιγας σφαγάς και φόνους.

Και ξενιτευμόν πατρίδος,
στερευμόν πάσης ελπίδος
όλ' αυτά συλλογισθήίτε,
τους προγόνους μιμηθείτε.

Ω γραικοί ανδρειωμένοι
κ' είπατε όλοι ενωμένοι
έως πότε η τυραννία;
ζήτω η Ελευθερία!

Των γραικών τε η ανδρεία
και αυτών η ανανδρία
’γνώσθησαν σ’ όλην την κτίσιν
κ’ εις Ανατολήν και Δύσιν.

Ταύτα κάμνει η τυραννία
μουσουλμάνων η αγρία
αλλά ήλθε τέλος πάντων
μεταξύ τόσων συμβάντων,

Εκδικήσεως η ώρα
κ’ οι γραικοί φωνάζουν τώρα,
αλλαλάζοντες με κρότον
έσχατον ομού και πρώτον.

Έλαμψεν η σωτηρία,
ζήτω η ελευθερία.
Των τουρκών η τυραννία,
τούτων δε και η μανία

Πανταχόθεν είν’ γνωστή
λοιπόν πάντες οι πιστοί
δεύτε όλοι συναχθήτε
και τους πάλαι μιμηθείτε.

Νίκης όπλα να ζωσθήτε.
’πείτε τους ξεκουμπησθήτε,
’πάγετ’ όλοι εις την Μέκκαν,
ορισμός από τον Τέκκαν,

Ήρωα, τον Αθηναίον,
νικητήν και ρωμαλαίον.
Τους υιούς σας οι πατέρες
καρδιάν δότε και μητέρες.

Τέκνα μας ετοιμασθήτε
και τα όπλα σας ζωσθήτε
μ’ ενθουσιασμόν μεγάλον
ομού μ’ ήρωα τον Γάλλον,

Όλους δε φονεύσατέ τους,
παντελώς’φανίσατέ τους
με σπαθιά ξεγυμνωμένα
και αιματοχειλισμένα.

Ανηλεώς κτυπάτε τους
και όλους καταφάτέ τους,
ασπαζόμενοι είς τον άλλον
και με τον γενναίον Γάλλον

Κι όταν αυτούς νικήσετε,
τότε και να τ' αφήσετε.
ζήτω η ελευθερία,
ομού δε και η σωτηρία

Της Ελλάδος η πριν δόξα
με των τέκνων της τα τόξα
θέλεις πάλιν επιστρέψη
και τους Τούρκους ν' αποστρέψη
έως πότ' η τυραννία,
ζήτω η ελευθερία.

Τρόπαια του Μαραθώνος
δεν ηφάνισεν ο χρόνος
μήτε Σαλαμίνος έργα,
των Ελλήνων θαύμα μέγα

Οι γραικοί τα ιστορούνται
και καλά τα ενθυμούνται
πρόγονοί των ην ο Μίνως
και Λυκούργος τε εκείνος.

Μιλτιάδης Λεωνίδης
έτι και ο Αριστείδης
άνδρες θαυμαστοί μεγάλοι,
'που νικούσαν σ' κάθε πάλην.

Τούτους οι γραικοί μιμούνται
Τούρκους πλέον δεν φοβούνται,
την ζωήν καταφρονούσι
τους τυράννους δεν ψηφούσι.

Παρά να υποταχθώσι
προτιμούν να φονευθώσι
οι γραικοί αεί νικώσι
τους εχθρούς καταπατώσι

Και αυτούς δε πολεμούσι
συν καρδία τη ζεούση
ήλθεν η παρηγορία,
ζήτω η ελευθερία.

Όταν οι γραικοί στην πάλην
είναι μετ' αυτών κ' οι Γάλλοι,
κ' ενωθώσιν εις εν σώμα,
δεν φοβούνται πλέον πτώμα.

Ήρωες γενναίοι Γάλλοι
απ' εσάς δεν είναι άλλοι
πλην γραικοί ανδρειωμένοι,
οι παντούθεν ξακουσμένοι.

Φίλοι της ελευθερίας
της πατρίδος σωτηρίας
όταν έχωμεν τους Γάλλους
δεν φοβούμεθα απ' άλλους.

Γάλλοι και Γραικοί δεμένοι,
με φιλίαν ενωμένοι,
αυτοί μόνοι θα λυτρώσουν
και Γραικίαν ελευθερώσουν

Εκ της των Τουρκών μανίας
και σκληράς των τυραννίας
έξω η πειρατηρία,
ζήτω η ελευθερία.

Άμποτε ο κύριός μας
να τροπώση τον εχθρόν μας,
νίκην δώσ' εις γραικογάλλους
ισχυρούς τε και μεγάλους.

Και ούτω να δοξάζομεν
το άγιον όνομά του
κ' αεί τούτον λατρεύοντες
κατά το θέλημά του.

«Άσμα Πολεμιστήριον» του Αδαμαντίου Κοραή (1800)

Α
Φίλοι μου συμπατριώται,
Δούλοι νά 'μεθα ώς πότε
Των αχρείων Μουσουλμάνων,
Της Ελλάδος των τυράννων;
Εκδικήσεως η ώρα
Έφθασεν, ω φίλοι,τώρα·
Η κοινή ΠΑΤΡΙΣ φωνάζει,
Με τα δάκρυα μας κράζει:
«Τέκνα μου, Γραικοί γενναίοι,
Δράμετ' άνδρες τε και νέοι·
Κ' είπατε μεγαλοφώνως,
Είπατε τ' όλοι συμφώνως,
Ασπαζόμεν' είς τον άλλον
Μ' ενθουσιασμόν μεγάλον:
Έως πότ' η τυραννία;
ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ»

Β
Με μεγάλην αφροσύνην
Των Γραικών και καταισχύνην,
Τούρκος, φευ! μας ετυράννει,
Και αλλού που δεν εφάνη
Τόση βία κ' αδικία,
Τόση καταδυναστεία
Των αχρειεστάτων Τούρκων,
Των αγρίων Μαμαλούκων,
Ήσαν όλα εις τας χείρας·
Κ' αν απέθνησκε της πείνας,
Ο Γραικός εσιωπούσε,
Να λαλήση δεν τολμούσε.
Έως πότε Μουσουλμάνους
Υποφέρομεν τυράννους;
Έως πότε η δουλεία;
ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ!

Γ
Πού νυν τέχνη; Πού 'πιστήμη;
Πού Γραικών η τόση φήμη;
Κατηργήθησαν, φευ! όλα·
Κ' αντ' αυτών πάσχομεν τώρα
Μουσουλμάνων τυραννίαν,
Αμαθίαν και πτωχείαν,
Βάσανα, μόχθους και πόνους,
Μάστιγας, σφαγάς και φόνους,
Και ξενιτευμόν ΠΑΤΡΙΔΟΣ,
Στερευμόν πάσης ελπίδος.
Όλ' αυτά συλλογισθήτε,
Τους προγόνους μιμηθήτε,
Ω Γραικοί ανδρειωμένοι,
Κ' είπατ' όλοι ενωμένοι:
«Έως πότ' η τυραννία;
ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ!»

Δ
Των Γραικών το μέγα γένος,
Το εξακουσμένον έθνος,
Εις Ανατολήν και Δύσιν,
Ως να μην ήν' εις την φύσιν,
Μήτ' ακούεται καθόλου
Εξ ενός ως άλλου πόλου.
Ταύτα κάμν' η τυραννία,
Μουσουλμάνων η αγρία.
Αλλά ήλθε τέλος πάντων,

Μεταξύ τόσων συμβάντων,
Εκδικήσεως η ώρα·
Κ' οι Γραικοί φωνάζουν τώρα,
Αλαλάζοντες με κρότον:
«Έλαμψε μετά τον σκότον,
Έλαμψεν η σωτηρία·
ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ!»

Ε
Εις τυράννων την θυσίαν,
Άπαντες με προθυμίαν,
Έρχοντ' άλλος αλλαχόθεν
Της Ελλάδος πανταχόθεν·
Ως εις εορτήν συντρέχουν,
Ως πανήγυριν την έχουν.
Και δεν στέργεται κανένας
Απ' αυτούς, μικρός ή μέγας,
Εξοπίσω να'πομείνη,
Είναι, λέγει, καταισχύνη.
Τους υιούς των οι πατέρες
Εγκαρδιώνουν, κ' αι μητέρες·
«Εύγε! τέκνα μου» τους λέγουν,
Κ' εις τον πόλεμον τους στέλλουν·
Έως πότε η δουλεία;
ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ!

Στ
Τα σπαθία των γυμνωμένα,
Προς τον ουρανόν στρεμμένα,
Σταυρωμένα τα κλονούσι,
Όσον να σπινθοβολούσι·
Κ' ασπαζόμεν' είς τον άλλον,
Όρκον κάμνουσι μεγάλον,
Τότε μόνον να τ' αφήσουν
Αφ' ού τους εχθρούς νικήσουν.
Ναι μα Πίστιν! μα ΠΑΤΡΙΔΑ!
Μα την εις θεόν ελπίδα!
Της Ελλάδος η πριν δόξα,
Με των τέκνων της τα τόξα,
Θέλει πάλιν επιστρέψη,
Νέους Ήρωας να στέψη.
Έως πότ' η τυραννία;
ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ!

Ζ
Τρόπαια του Μαραθώνος
Δεν ηφάνισεν ο χρόνος,
Μήτε Σαλαμίνος έργα
Των Ελλήνων(Θαύμα μέγα!).
Οι Γραικοί τ' ανιστορούνται,
Και καλά τα ενθυμούνται.
Πρόγονοί των είν' ο Μίνως,
Λυκούργος, Σόλων εκείνος,
Μιλτιάδης, Λεωνίδης,
Μετ' αυτών ο Αριστείδης,
Και Θεμιστοκλής ο μέγας·
Ως αυτοί άλλος κανένας.
Σιωπώ τοσούτους άλλους,
Άνδρας θαυμαστούς, μεγάλους.
Έως πότε η δουλεία;
ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ!

Η
Τούτους οι Γραικοί μιμούνται,
Τούρκους πλέον δεν φοβούνται.
Την ζωήν καταφρονούσι,
Τους τυράννους δεν ψηφούσι,
Παρά να υποταχθώσι,
Προτιμούν να φονευθώσι.
Εις Γραικούς κόποι και πόνοι
Είν' ουδέν· Μόνοι και μόνοι
Τους εχθρούς να πολεμήσουν
Δύνανται, και να νικήσουν.
Αλλά τί δεν θέλουν κάμει,
Όταν μετ' αυτών οι Γάλλοι,
Ενωθώσιν εις έν σώμα;
Δεν φοβούνται πλέον πτώμα.
Έως πότ' η τυραννία;
ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ!

Θ
Θαυμαστοί Γενναίοι Γάλλοι,
Κατ' εσάς δεν είναι άλλοι,
Πλην Γραικών, ανδρειωμένοι,
Κ' εις τους κόπους γυμνασμένοι.
Φίλους της ελευθερίας,
Των Γραικών της σωτηρίας,
Όταν έχωμεν τους Γάλλους,
Τίς η χρεία από άλλους;
Γάλλοι και Γραικοί δεμένοι,

Με φιλίαν ενωμένοι,
Δεν είναι Γραικοί ή Γάλλοι,
Αλλ' έν έθνος Γραικογάλλοι,
Κράζοντες, «Αφανισθήτω,
Κ' εκ της γης εξαλειφθήτω
Η κατάρατος δουλεία!
ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ!»

ΜΑΡΙΑ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ

Επετειακά Συνέδρια και Ημερίδες: 200 χρόνια από τη θανάτωση του Ρήγα

Για τον εορτασμό της σημαντικής επετείου των διακοσίων χρόνων από το μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή και των επτά Συντρόφων του κατά το 1998, η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα ήδη δύο χρόνια πιο πριν, 27 Μαρτίου 1996, (και στις 10 Μαίου 1996) με επιστολή της στους υπουργούς Πολιτισμού και Παιδείας πρότεινε να ανακηρυχθεί το «1998 έτος Ρήγα Βελεστινλή»[1]. Επίσης πρότεινε με αντίστοιχη επιστολή στα Ελληνικά Ταχυδρομεία (ΕΛΤΑ) να εκδοθούν σχετικά επετειακά γραμματόσημα. Οι προτάσεις αυτές κοινοποιήθηκαν στους βουλευτές της Μαγνησίας καθώς και σε άλλους βουλευτές, οι οποίοι κατέθεσαν σχετικές αναφορές στη Βουλή, τονίζοντας τη σημασία για την ανακήρυξη του 1998 ως «έτος Ρήγα Βελεστινλή».

Αποτέλεσμα των έγκαιρων επιστολών αυτών της Επιστημονικής Εταιρείας ήταν ο τότε υπουργός Πολιτισμού κ. Σταύρος Μπένος να συγκαλέσει στις 21 Ιουνίου 1996 ειδική σύσκεψη στο υπουργείο του με θέμα την ανακήρυξη του «1998 ως έτος Ρήγα Βελεστινλή», στην οποία συμμετείχαν οι βουλευτές του Νομού Μαγνησίας, οι δήμαρχοι Βόλου και Βελεστίνου και από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα ο πρόεδρος και Γ. Γραμματέας, οι οποίοι ιδιαίτερα κατέθεσαν και συγκεκριμένο υπόμνημα από έντεκα σελίδες το οποίο διένειμαν σε όλα τα μέλη της σύσκεψης. Μάλιστα το υπόμνημα αυτό η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα το τύπωσε στη συνέχεια τον Απρίλιο του 1997 με τίτλο «1998 έτος Ρήγα Βελεστινλή. Πρόταση για τον εορτασμό των 200 χρόνων από το μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή (1798-1998)».

1. Αντίγραφα των επιστολών αυτών βρίσκονται στο Αρχείο της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Από το Υπουργείο Παιδείας/Διεύθυνση Σπουδών Δ.Ε,/ 18.6.1996/ Αρ. Πρωτ. Βαθμός Προτερ. Γ2/3822, στάλθηκε απάντηση: «Σχετικά με το υπ' αριθμ. 10/10.5.96 έγγραφό σας, σας αναφέρουμε τα εξής: Η πρότασή σας να ανακηρυχθεί το 1998 ως έτος Ρήγα Βελεστινλή - λόγω της συμπλήρωσης 200 χρόνων από το μαρτυρικό θάνατο του εθνεγέρτη - είναι σημαντική και ενδιαφέρουσα...Σας πληροφορούμε, λοιπόν, ότι θα μελετήσουμε με ενδιαφέρον την πρότασή σας να ανακηρυχθεί το 1998 ως έτος Ρήγα Βελεστινλή και θα αναζητήσουμε κάθε γόνιμο τρόπο απότισης τιμής και ευγνωμοσύνης προς το μεγάλο εθνεγέρτη».

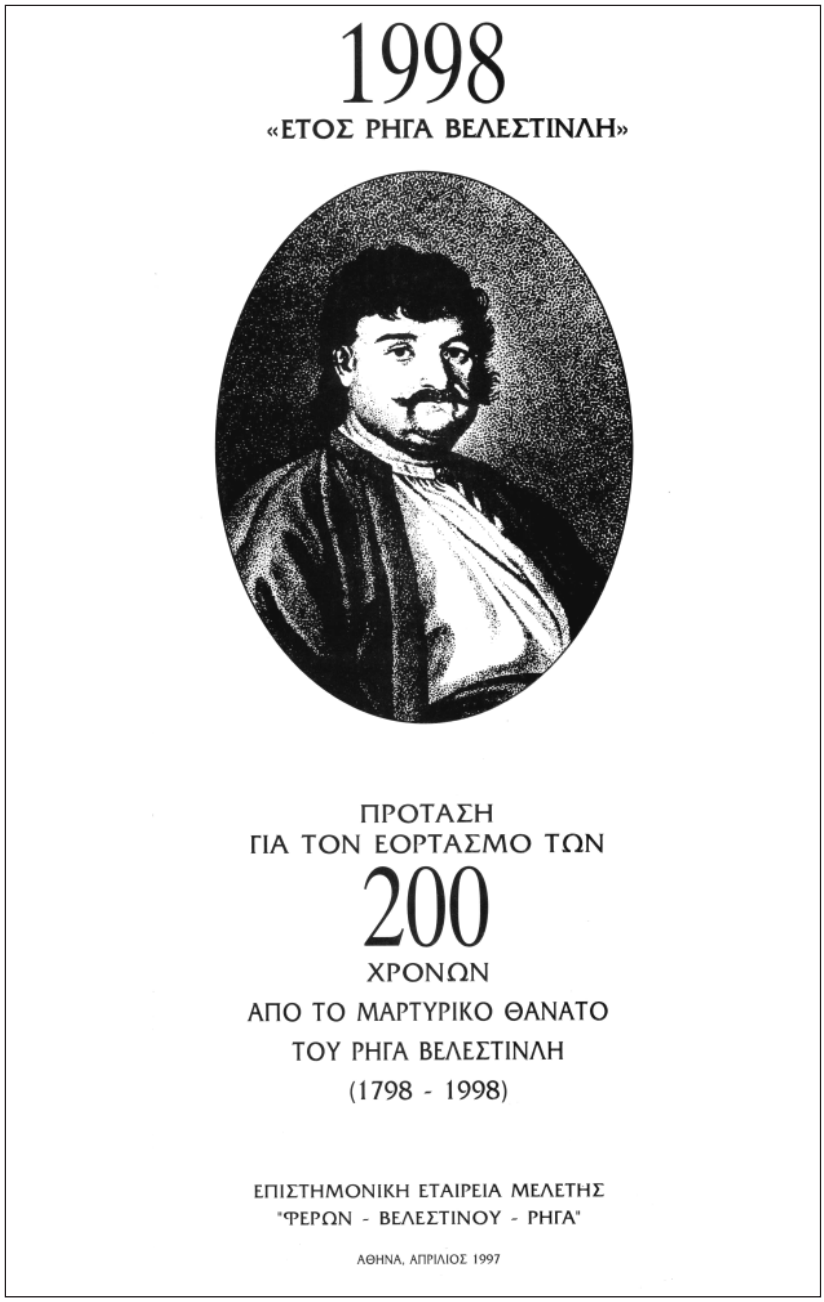
1998
«ΕΤΟΣ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ»

ΠΡΟΤΑΣΗ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΩΝ
200
ΧΡΟΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΚΟ ΘΑΝΑΤΟ
ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ
(1798 - 1998)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
"ΦΕΡΩΝ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ - ΡΗΓΑ"

ΑΘΗΝΑ, ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1997

Ο τίτλος του εντύπου με την πρόταση της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα για τον εορτασμό των 200 χρόνων από τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή

Τελικά ανακηρύχθηκε το «1998 έτος Ρήγα Βελεστινλή» από τα υπουργεία Πολιτισμού και Παιδείας. Μάλιστα το υπουργείο Παιδείας/Διεύθυνση σπουδών με έγγραφό του στις 8 Οκτωβρίου 1997 (Αριθ. Πρωτ. Φ13/173/Γ1/1113) με θέμα «Εκδηλώσεις για τα 200 χρόνια από το θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή», συστήνει «*Τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα καθώς και το έργο των πρωταγωνιστών αυτών των γεγονότων διδάσκονται στο μάθημα της ιστορίας και τιμώνται από τα σχολεία με τις κατάλληλες για την ιστορική μνήμη εκδηλώσεις. Ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους πρωταγωνιστές της Ιστορίας κατέχει ο εθνεγέρτης Ρήγας Βελεστινλής η ζωή και το έργο του οποίου περιέχονται και αναλύονται στα σχολικά βιβλία. Τα πλαίσια αυτά και με την ευκαιρία της συμπλήρωσης διακοσίων χρόνων από το θάνατο του μεγάλου αγωνιστή και πρωτεργάτη της ελληνικής ελευθερίας, οι σχολικές μονάδες μπορούν να προγραμματίζουν και να πραγματοποιούν σχετικές εκδηλώσεις με την ενεργό συμμετοχή των μαθητών καθ' όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς (1997-1998)...*».

Το σημαντικό ιστορικό γεγονός του μαρτυρικού θανάτου του Ρήγα Βελεστινλή το 1998 στον πύργο Νεμποϊζα του Βελιγραδίου μαζί με του επτά άλλους Συντρόφους του γιορτάστηκε σε όλη τη χώρα, την Ακαδημία Αθηνών, τα Πανεπιστήμια, τα Σχολεία, τους Δήμους, τους Πολιτιστικούς φορείς και στο Εξωτερικό στα Κέντρα Νεοελληνικών Σπουδών και Συλλόγους Αποδήμων. Διοργανώθηκαν και πολλά επιστημονικά Συνέδρια-Ημερίδες καθώς και εκδηλώσεις με ομιλίες, εκθέσεις έργων του Ρήγα και της εποχής του, θεατρικές παραστάσεις καθώς και μουσικές παρουσιάσεις του Θούριου και άλλων προεπαναστατικών τραγουδιών. Μια πολύ πλούσια και πλατιά διάχυση των μηνυμάτων του Ρήγα.

Στην παρούσα εργασία καταγράφονται κατά χρονολογική σειρά τα Συνέδρια και οι Ημερίδες (δεν περιλαμβάνονται οι διαλέξεις, ομιλίες, μουσικές εκδηλώσεις, θεατρικές παραστάσεις, εκθέσεις), που διοργανώθηκαν για τον Ρήγα και τους Συντρόφους του με την ευκαιρία της επετείου των διακοσίων χρόνων (1798-1998) από τον τραγικό θάνατό τους στον Πύργο Νεμπόϊζα του Βελιγραδίου. Περιλαμβάνονται και εκείνα που είχαν ήδη προηγηθεί το 1995 και 1997 καθώς και ένα το 1999. Είναι μια μελέτη που θα βοηθήσει τους ερευνητές να βρουν συγκεντρωμένο σχετικό υλικό και να το αξιοποιήσουν, διότι σε πολλά έχουν εκδοθεί και τα σχετικά Πρακτικά τους. Οπως θα φανεί πλην του ελλαδικού χώρου (Βελεστίνο, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Δελφοί, Γιάννενα και άλλες ελληνικές πόλεις) συνέδρια-ημερίδες οργανώθηκαν σε διάφορες χώρες, όπως Ιταλία, Γαλλία, Βέλγιο, Ισπανία, Ολλανδία, Βουλγαρία, Γερμανία, Δανία, Αυστρία και στη Μελβούρνη της Αυστραλίας.

Επί πλέον σε πολλά Πανεπιστήμια κυκλοφόρησαν αφιερωματικοί τόμοι για τον Ρήγα ή οργανώθηκαν διαλέξεις. Ενδεικτικά αναφέρονται, Πανεπιστήμια Μάλαγας, Χιλής, Κατάνης, Μόντρεαλ, Μύνστερ, Λειψίας, Βιέννης, Μάζαρικ, Βελιγραδίου και Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου. Στην παρουσίαση διαπιστώνουμε, ότι κοινή παράμετρος ήταν η πολιτική ιδεολογία, αλλά δεύτερη σε συχνότητα η απήχηση του έργου του Ρήγα στη Βαλκανική πολιτική σκέψη και παιδεία. Τρίτη σοβαρή ενότητα το χαρτογραφικό και μεταφραστικό του έργο και τέλος οι ιδεολογικές προσλήψεις του έργου του τόσο στον Ελλαδικό χώρο όσο και στα Βαλκάνια.

Διαπιστώνεται ότι διοργανώθηκαν τριάντα τέσερα Συνέδρια και Ημερίδες με 391 συνολικό αριθμό ανακοινώσεων, εκ των οποίων έξι συνέδρια συγκέντρωσαν πάνω από το μισό αριθμό, δηλαδή 202 ανακοινώσεις: 37 το Γ΄ Διεθνές Συνέδριο στο Βελεστίνο, 23

στο Συνέδριο στα Ιωάννινα, 37 στο Συνέδριο στους Δελφούς, 45 στο Συνέδριο στο Βελεστίνο-Βόλο, 42 στο Διαβαλκανικό στη Θεσσαλονίκη και 24 ανακοινώσεις στο Παρίσι.

Τέλος επισημαίνεται ότι με την εργασία διαπιστώνεται παραστατικά το εύρος των εκδηλώσεων, των επιστημονικών Συνεδρίων και Ημερίδων, που διοργανώθηκαν για τον Ρήγα κατά την χρονιά που είχε ανακηρυχθεί το 1998 ως «έτος Ρήγα Βελεστινλή» καθώς και η αντίστοιχη απήχηση του έργου του.

Ι. Επιστημονικό Συμπόσιο, «Ρήγας Φεραίος-Κισσός Πηλίου», 26-28 Μαΐου 1995. Διοργάνωση: Κοινότητα Κισσού Πηλίου. Εκδόθηκαν τα Πρακτικά, Αθήνα 1996.

Οι ανακοινώσεις:

-Καραθανάσης, Αθανάσιος, «Ο Ρήγας και η εποχή του: Πήλιο-Θεσσαλία».

-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Φεραίου. Ιστορικές ανακρίβειες και παραποιήσεις».

-Παντελοδήμος, Δημήτρης, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η Ευρωπαϊκή λογοτεχνία».

-Παπαδριανός, Ιωάννης, «Ο Ρήγας Φεραίος και οι Σέρβοι».

-Αγγελόπουλος, Αθ., «Ο Ρήγας Φεραίος και η Σερβική ιστοριογραφία».

-Πανταζόπουλος, Νικ., «Γύρω στο Ρήγα».

-Δόβας, Νικ. «Ο Ρήγας Φεραίος στη Βουλγαρική βιβλιογραφία».

-Παντελοδήμος, Γεώργιος, «Ο Ρήγας στη νεοελληνική λογοτεχνία».

-Χειμώνας, Χρήστος, «Ο Ρήγας Φεραίος στη νεοελληνική ποίηση».

ΙΙ. Γ΄ Διεθνές Συνέδριο, «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997. Εκδόθηκαν τα Πρακτικά: *Υπέρεια*, τόμ. 3, Αθήνα 2002, σελ. 609-1007.

Οι ανακοινώσεις:

-Αδάμου, Γιάννης, «Η αμφιλεγόμενη ελευθεροτεκτονική ιδιότητα του Ρήγα: μύθος η πραγματικότητα;».

-Velkov, Asparoux, «Τι στέκεις Πασβατζόγλου, τόσον εκστατικός;».

-Velkova, Sanya, «Ο Ρήγας Βελεστινλής στη Βουλγαρία».

-Βλαχοδημήτρης, Θοδωρής, «Συμβολή στην έρευνα για τον καθορισμό και την αποκατάσταση των κειμένων των τραγουδιών του Ρήγα Βελεστινλή».

-Δάλκος, Γιώργος, Σκορδά-Παπαγιαννοπούλου, Αγγελική, Γελαδάκη, Σόνια, «Παλαιότερες και πρόσφατες εικαστικές απεικονίσεις του Ρήγα».

-Danova, Nadia, «Ένας άγνωστος Βούλγαρος θαυμαστής του Ρήγα».

-Didier, Miguel Castillo, «Ρήγας Βελεστινλής και Francisco de Miranda: παραλληλισμοί».

-Gadjanski, Ksenija Maricki, «Rhigas Pheraios' reception in Serbia and Yugoslavia».

-Irmscher, Johannes, «Η μορφή του ιδανικού κράτους του Ρήγα».

-Καραγιάννης, Γεώργιος, «Η ΄΄Νέα Πολιτική Διοίκησις΄΄ του Ρήγα Βελεστινλή, η σχέση της προς την διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτου της Γαλλικής Επαναστάσεως 1789 και οι φιλοσοφικές τους πηγές».

-Καραγιώργος, Πάνος, «΄΄Το τελευταίο τραγούδι του Ρήγα΄΄ ποίημα της Αγγλίδας Elizabeth Barrett Browning».

-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Το Βελεστίνο και η Θεσσαλία στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή».

-Καραμπερόπουλος, Κυριάκος, «Παραδοσιακές παραλλαγές του Θουρίου του Ρήγα».

-Lazar, Elena, «Ο Ρήγας στη Ρουμανική ιστοριογραφία».

-Λεοντσίνης, Γεώργιος, «Θούρια άσματα και ελληνική ιστορία».

-Λιάπης, Κώστας, «Ο Ρήγας Βελεστινλής, δάσκαλος στον Κισσό: μύθος ή ιστορική πραγματικότητα;».

-Μάρδας, Γεώργιος, Ἠ δυναμική του έργου του Ρήγα Βελεστινλή στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού διαφωτισμού από άποψη κοινωνιολογική, δικαίου και κοινωνικής πολιτικής».

-Μαυρόγιαννης, Διονύσιος, «Δίκαιο και Επανάσταση στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή: κοινωνιολογική προσέγγιση των πολιτικών επιλογών, και τη συγκρότηση της πρώτης νεοελληνικής δημοκρατίας».

-Μουτσούρης, Νικόλαος, «Παρατηρήσεις και σχόλια σε τοπωνύμια της Χάρτας του Ρήγα Βελεστινλή».

-Μπαλόγλου, Χρήστος, «Οι τέσσερις αρχές φορολογίας στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή».

-Nadoveza, Branco, «Resemblances and differences between Rhigas of Feras' conception about Balkans integration and Serb socialists in XIX century».

-Ξενάκης, Χρίστος, «Η χρήση της θεωρίας της ΄΄ηλεκτρικής ύλης΄΄ στο ΄΄Φυσικής απάνθισμα΄΄ του Ρήγα ως ερμηνευτικό πλαίσιο φυσικών φαινομένων».

-Παντελοδήμος, Δημήτρης, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η πολιτική δράση του Γεωργίου Φιλαρέτου».

-Παπαδριανός, Ιωάννης, «Πώς είδε τον εθνεγέρτη Ρήγα Βελεστινλή η Σερβική ιστοριογραφία».

-Πέτσιος, Κώστας, «Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα».

-Ραΐζης, Μάριος Βύρων, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η Αγγλόφωνη Μούσα».

-Stojanovic, Miodrag, «Ο Θούριος και άλλα ποιήματα του Ρήγα Βελεστινλή σε τέσσερα σερβικά χειρόγραφα».

-Σχινάς, Γεώργιος, «Η ΄΄Χάρτα΄΄ του Ρήγα: σωζόμενα αντίτυπα και περιγραφή τους».

-Topalov, Kiril, «Ο Ρακόβσκυ και ο Ρήγας στα πολιτισμικοϊστορικά πρότυπα της αναγέννησης των Βαλκανίων».

-Φορόπουλος, Νικόλαος, «Ρήγας Βελεστινλής ο οραματιστής Εθνεγέρτης: ειδήσεις και πληροφορίες από εκδιδόμενες πηγές».

-Χαρίτος, Χαράλαμπος, «Οι Φερές, το Βελεστίνο και ο Ρήγας στα εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου».

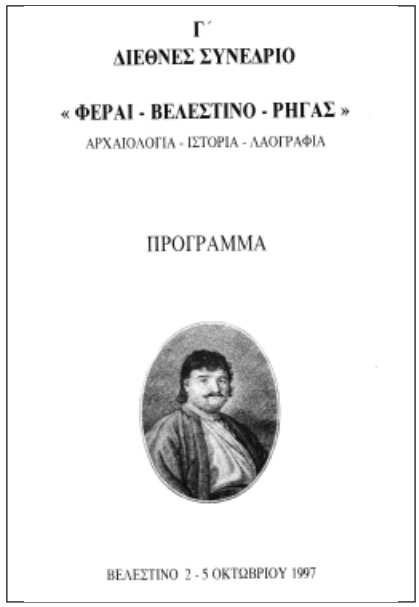
Γ΄
ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

« ΦΕΡΑΙ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ - ΡΗΓΑΣ »

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΑ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ 2 - 5 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1997

III. Επιστημονική Ημερίδα, «200 Χρόνια της Χάρτας του Ρήγα 1797-1997», Κοζάνη, 18 Οκτωβρίου 1997. Διοργάνωση: Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης Κοζάνης-Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρία Ελλάδος- Οργανισμός Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης Θεσσαλονίκη 1997.

Εκδόθηκαν Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1998.

Οι ανακοινώσεις:

-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Μηνύματα του Ρήγα μέσα από τη δωδεκάφυλλη Χάρτα του».

-Παπαδριανός, Ιωάννης, «Η Επαναστατική φυσιογνωμία του Ρήγα Βελεστινλή και η Βαλκανική της διάσταση».

-Μελάς, Βίκτωρ, «Ο χαρτογράφος Ρήγας και η Χάρτα».

-Πέννα, Βάσω, «Τα νομίσματα της Χάρτας του Ρήγα».

-Κακαβογιάννης, Ευάγγελος, «Η Επιπεδογραφία της Φεράς. Ένα αρχαιολογικό τοπογραφικό σχέδιο του Ρήγα».

-Πατιάς, Π., «Οι διαδρομές Κοζανιτών εμπόρων στα Βαλκάνια, μέσα από την Χάρτα του Ρήγα».

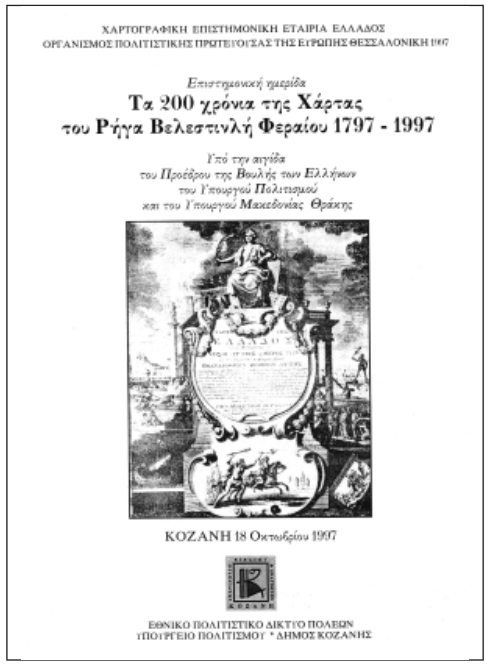
ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1997

Επιστημονική ημερίδα

Τα 200 χρόνια της Χάρτας
του Ρήγα Βελεστινλή Φεραίου 1797 - 1997

Υπό την αιγίδα
του Προέδρου της Βουλής των Ελλήνων
του Υπουργού Πολιτισμού
και του Υπουργού Μακεδονίας Θράκης

ΚΟΖΑΝΗ 18 Οκτωβρίου 1997

ΕΘΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΠΟΛΕΩΝ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ * ΔΗΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

IV. «Ημερίδα για τον Ρήγα Φεραίο στα 200 χρόνια από το θάνατο του», Τεργέστη, 4-5 Δεκεμβρίου 1997. Διοργάνωση: Universita Degli Studi Trieste, Dipartimento di Lingue e Letterature dei Poesi del Mediteraneo, Cattedra di Neogreco – Universita Degli Studi Di Verona, Facolta de Lingue e Lett. Straniere Moderne, Instituto di Scienze Umane, Cattedra de Neogreco.

Εκδόθηκαν Πρακτικά, Trieste 1999.

Οι ανακοινώσεις:

-Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Ο Ρήγας και τα σημερινά προβλήματα στα Βαλκάνια».

-Παπαστρατής, Προκόπης, «Η ιδέα της Βαλκανικής Ομοσπονδίας στο Μεσοπόλεμο».

-Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα, «Ο Ρήγας στην πρώιμη μαρξιστική ιστοριογραφία».

-Guida, Francesco, «I Principati di Valacchia e Moldavia all' epoca di Rigas».

-Dogo, Marco, «I Serbi di Trieste e del beogradski pasaluk al tempo di Rigas».

-Κατσιαρδή-Hering, Όλγα, «Υπέρ πάντων η επιχείρηση. Οικονομικές παράμετροι του μαρτυρίου του Ρήγα».

-Ταμπάκη, Άννα, «Το μεταφραστικό πρόγραμμα του Ρήγα στο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού».

-Stevanoni, Cristina, «Rigas traduttore del Metastasio».

-Salvo, Ines Di, «Sondaggi sulla lingua di Rigas».

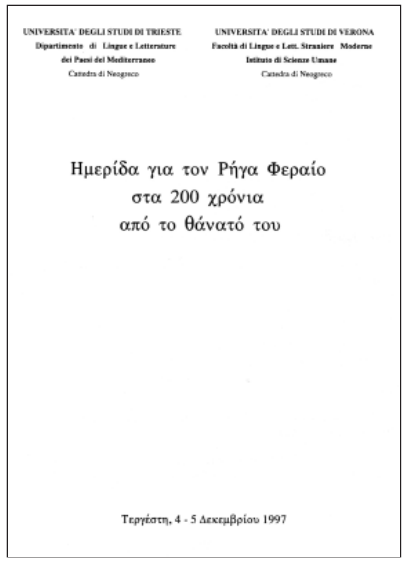
UNIVERSITA' DEGLI STUDI DI TRIESTE
Dipartimento di Lingue e Letterature
dei Paesi del Mediterraneo
Cattedra di Neogreco

UNIVERSITA' DEGLI STUDI DI VERONA
Facoltà di Lingue e Lett. Straniere Moderne
Istituto di Scienze Umane
Cattedra di Neogreco

Ημερίδα για τον Ρήγα Φεραίο
στα 200 χρόνια
από το θάνατό του

Τεργέστη, 4 - 5 Δεκεμβρίου 1997

V. Διημερίδα, «Σολωμός και Ρήγας», Αθήνα, 20-21 Μαρτίου 1998. Διοργάνωση: Εταιρεία Συγγραφέων. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Στεργιόπουλος, Κώστας, «Σολωμός και Ρήγας: 200 χρόνια από τη γέννηση του ενός και απ' το θάνατο του άλλου».

-Ηλιού, Φίλιππος, «Οι σύνθετοι δρόμοι του Ρήγα Βελεστινλή».

-Σουλιώτης, Μίμης, «Ο Ρήγας και η Βαλκανική ιδέα».

-Ιβάνοβιτς, Βίκτωρ, «Ο Ρήγας στο Βουκουρέστι».

-Φραντζή, Άντεια, «Το λογοτεχνικό έργο του Ρήγα».

VI. «Εκδήλωση αφιερωμένη στη μνήμη του Ρήγα Βελεστινλή», Αθήνα, 23 Μαρτίου 1998. Διοργάνωση: Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Ανακοινώσεις:
-Μιχαλόπουλος, Δημήτριος, «Ρήγας Βελεστινλής».
-Αντωνόπουλος, Νικόλαος, «Το Σύνταγμα του Ρήγα».
-Μαρούδας, Παναγιώτης, «Το ΄΄Φυσικής απάνθισμα΄΄ του Ρήγα».

ΙΔΡΥΜΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΣΚΛΗΣΙΣ

Τό Δ.Σ. τοῦ «Ἱδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν» ἔχει τήν τιμή νά Σάς προσκαλέση, στήν Μεγάλη αἴθουσα τῆς «Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας» (Πανεπιστημίου 22 – Ἰσόγειο), τήν Δευτέρα 23 Μαρτίου 1998 καί ὥρα 7 μ.μ., σέ ἐκδήλωσι ἀφιερωμένη στήν μνήμη τοῦ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ, μέ τήν συμπλήρωσι διακοσίων ἐτῶν ἀπό τήν θανάτωσί του.

VII. Επιστημονικό Συμπόσιο, «Ρήγας Βελεστινλής: 200 χρόνια από το θάνατό του: Προσεγγίσεις στο έργο το και τις επιδράσεις του», Σκαλί Αγλαντζιάς, Κύπρος, 27-28 Μαρτίου 1998. Διοργάνωση: Συμβούλιο Αποδήμου Ελληνισμού-Περιφέρεια Ευρώπης, Δήμος Αγλαντζιάς, Κέντρο Έρευνας Ελληνισμού, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Εταιρεία Ελληνικού Πολιτισμού, Παγκύπριος Πολιτιστικός Σύλλογος Ελλαδιτών.

Εκδόθηκαν Πρακτικά, Κύπρος 2005.

Οι ανακοινώσεις:
-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Το μήνυμα του Ρήγα Βελεστινλή».
-Πέτσιος, Κώστας, «Η πολιτική σκέψη του Ρήγα».
-Σπέντζας, Σάββας, «Ρήγας Βελεστινλής, ο πρώτος Έλληνας κοινωνικός αναμορφωτής».
-Λεοντσίνης, Γεώργιος, «Θούρια άσματα και ελληνική ιστορία».
-Παπαδριανός, Ιωάννης, «Η επαναστατική φυσιογνωμία του Ρήγα Βελεστινλή και οι Σέρβοι».
-Γεωργής, Γεώργιος, «Στοιχεία εξωτερικής πολιτικής στο έργο του Ρήγα».
-Πέννα, Βάσω, «Τα νομίσματα της Χάρτας του Ρήγα».
-Κακαβογιάννης, Ευάγγελος, «Τα αρχαιολογικά στοιχεία στη Χάρτα του Ρήγα».
-Κύρρης, Κώστας, «Η ιδεολογία του Ρήγα ως ακραία έκφραση του Διαφωτισμού και η Κύπρος».
-Μύαρης, Γιώργος, «Όψεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού και ο Ιωάννης Καρατζάς».
-Παντελοδήμος, Δημήτρης, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και τα ιδεολογικά ρεύματα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα».
-Καραθανάσης, Αθανάσιος, «Απόψεις των έργων και του βίου του Ρήγα Βελεστινλή».

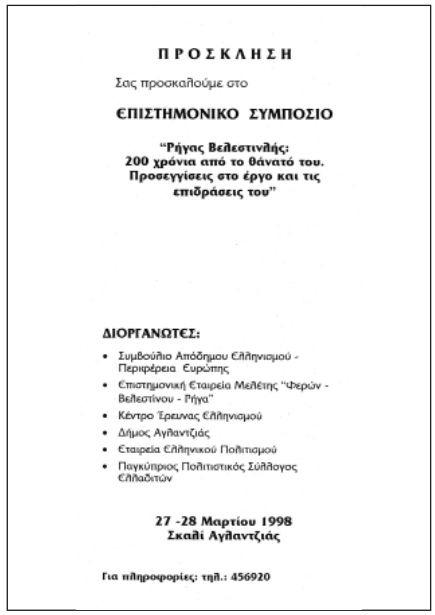

Π Ρ Ο Σ Κ Λ Η Σ Η

Σας προσκαλούμε στο

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

"Ρήγας Βελεστινλής:
200 χρόνια από το θάνατό του.
Προσεγγίσεις στο έργο και τις
επιδράσεις του"

ΔΙΟΡΓΑΝΩΤΕΣ:

- Συμβούλιο Απόδημου Ελληνισμού - Περιφέρεια Ευρώπης
- Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης "Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα"
- Κέντρο Έρευνας Ελληνισμού
- Δήμος Αγιαντζιάς
- Εταιρεία Ελληνικού Πολιτισμού
- Παγκύπριος Πολιτιστικός Σύλλογος Ελλαδιτών

27 -28 Μαρτίου 1998
Σκαλί Αγιαντζιάς

Για πληροφορίες: τηλ.: 456920

VIII. «Ο Παμβαλκάνιος επαναστάτης Ρήγας Βελεστινλής και η Δυτική Μακεδονία», Σιάτιστα, 10 Απριλίου 1998. Διοργάνωση: Δήμος Σιάτιστας, Εθνικό Πολιτιστικό Δίκτυο Πόλεων Υπουργείου Πολιτισμού, Δήμος Κοζάνης. Εκδόθηκαν Πρακτικά, Κοζάνη 2002.

Οι ανακοινώσεις:

- Δημακοπούλου, Χ., «Το πολίτευμα του Ρήγα: η ανέφικτος ιδέα».

-Λιανοπούλου, Ε., «Ο Ρήγας Βελεστινλής και το ΄΄Σχολείον των ντελικάτων εραστών΄΄».

-Δάρδας, Α., «Λανθάνουσες εκδόσεις των συνεργατών του Ρήγα Σιατιστινών Μαρκίδων Πούλιου (Βιέννη 1791-1797)».

-Βαρβούνης, Μ., «Παραστάσεις του Ρήγα στην ελληνική λαϊκή τέχνη».

-Δημακόπουλος, Γ., «Ο Πύργος Νεμπόϊζα του Βελιγραδίου: το δεσμωτήριον των Πατριωτών».

-Γκουτζιούμη, Θ., «Δυτικομακεδόνες συνεργάτες του Ρήγα».

-Πρασσά, Αννίτα, «Ο Ρήγας Βελεστινλής στη νεοελληνική συνείδηση».

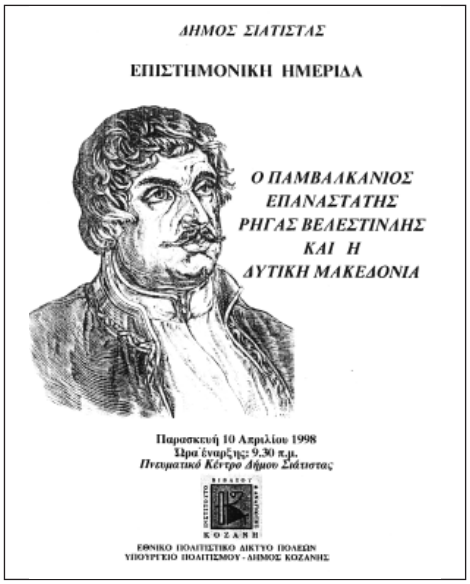

IX. «Ο Ρήγας Βελεστινλής και οι Βαλκανικοί λαοί», Διεθνές Συνέδριο, Βελιγράδι, 7-9 Μαΐου 1998. Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου-Φιλοσοφική Σχολή. Εκδόθηκαν Πρακτικά, Βελιγράδι 2003.

Οι ανακοινώσεις:

-Ποπόβ, Τσέντημηρ, «Τα Βαλκάνια στα τέλη του 18ου αιώνα».

-Παπαδριανός, Ιωάννης, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και οι Βαλκανικοί λαοί».

-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Ρήγας Βελεστινλής: περιπέτειες ενός ονόματος».

-Μπατάκοβιτς, Ντούσαν, «Ρήγας Βελεστινλής μεσολαβητής κατά την διαβίβαση των γαλλικών διαρροών στους λαούς των Βαλκανίων».

-Μάνεσης, Αριστόβουλος, «Το σύνταγμα του Ρήγα».

-Λιβιεράτος, Ευάγγελος, «Η χαρτογραφία της Χάρτας του Ρήγα».

-Stojanovic, Miodrag, «Ο Ρήγας Φεραίος και η σερβική λογοτεχνία: συνεισφορά προς τη μελέτη των σχέσεων και δεσμών».

-Πρασσά, Αννίτα, «Ο Ρήγας Βελεστινλής στη νεοελληνική φιλολογία».

-Στεφάνιβιτς, Ντημήτριε, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η εποχή του από τη σκοπιά της ουγγρικής λογοτεχνίας».

-Velkova, Sania, «Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στα σύγχρονα πολιτιστικά δεδομένα της Βουλγαρίας».

-Lazaer, Elena, «Η συμβολή των Ρουμάνων ιστορικών στη μελέτη του Ρήγα (1798-1960)».

-Μουτάβτζιτς, Πρέντραγκ, «Συμβολή προς τη μελέτη της δράσης του Ρήγα Φεραίου».

-Κουζινόπουλος, Σπύρος, «Η επίδραση των ιδεών του Ρήγα Βελεστινλή στα μέσα ενημέρωσης και τη διανόηση των βαλκανικών λαών».

-Ναντοβέζα, Μπράνκο, «Ομοιότητες και διαφορές των αντιλήψεων του Ρήγα Φεραίου και των Σέρβων σοσιαλιστών για την ενοποίηση των Βαλκανίων κατά τον 19ο αιώνα».

-Μπαρμπούνης, Μ., «Rigas Fereos and the Greek folk art».

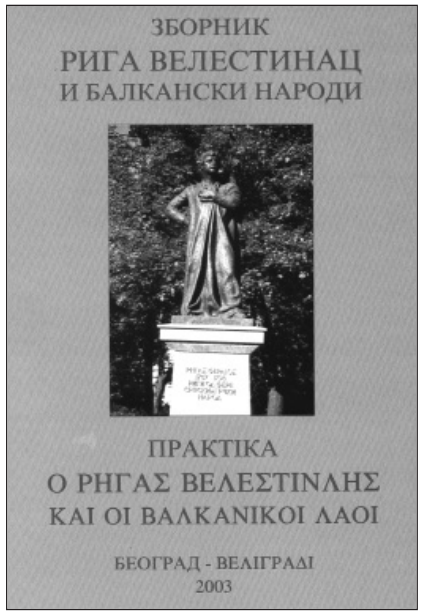

X. Ημερίδα, «Ο Ρήγας και οι συνεχιστές του στην ιδέα για Βαλκανική Ομοσπονδία», Σόφια, 12 Μαΐου 1998. Διοργάνωση: Πανεπιστήμιο Σόγιας-Νεοελληνική Φιλολογία και Εθνική Βιβλιοθήκη των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου. Το πρόγραμμα στα Ελληνικά και Βουλγαρικά. Εκδόθηκαν Πρακτικά, Βουλγαρικά και Ελληνικά, Σόφια 2001.

Οι ανακοινώσεις:

-Garabetjan, Agop, «Τα ιδεώδη της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας στην πολιτική ιδεολογία του Ρήγα Βελεστινλή και του Βασίλ Λέφσκι».

-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Το επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα Βελεστινλή για την απελευθέρωση της Ελλάδος και των Βαλκανικών λαών».

-Μαντουβάλου, Μαρία, «Ρήγας και Μεσόγειος».

-Topalov, Kiril, «Ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι: μια βαλκανική τυπολογία».

-Danova, Nadia, «Δύο Βούλγαροι θαυμαστές του Ρήγα».

-Λεοντσίνης, Γεώργιος, «Τα θούρια ελληνικά άσματα και οι ελληνικοί Μασσαλιώτικοι ύμνοι στην ελληνική και στη βαλκανική ιστορία».

-Traikoff, V. «Οι Βούλγαροι στο έργο του Ρήγα Φεραίου».

-Irmscher, Johannes, «Η τραγωδία "Ρήγας Βελεστινλής" του Βασίλη Ρώτα».

-Topalova, V. , «Το δράμα "Ρήγας Φεραίος" του Βασίλη Ρώτα στη Βουλγαρία».

-Μητσάκης, Κάρολος, «Ο Ρήγας Φεραίος στην ελληνική λογοτεχνία».

-Χριστακούδης, Α., «Η εθνική ιδέα και η ιδέα για τη βαλκανική συνεργασία».

-Stanilov, V., «Τα σύγχρονα στοιχεία στις ιδέες του Ρήγα».

-Velkova, Sanya, «Ο Ρήγας Βελεστινλής στη Βουλγαρία».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΣΟΦΙΑΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΥ

ΗΜΕΡΙΔΑ

με θέμα

ΡΗΓΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΙΔΕΑ ΓΙΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ
Τρίτη, 12.05.1998, ώρα 9.00
ξενοδοχείο **Sofia**, αίθουσα Τριάντιτσα

με την ευγενική συμπαράσταση του Υπουργείου Πολιτισμού της Ελλάδας και την υποστήριξη της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας - Σόφια

XI. Διήμερο Διεθνές Συνέδριο, «Ρήγας Βελεστινλής, 200 χρόνια μετά», Βρυξέλλες, 15-16 Μαΐου 1998. Διοργάνωση: Βελγική Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών και Ο Σύλλογος Ελλήνων Υπαλλήλων Διεθνών Οργανισμών. Εκδόθηκαν Πρακτικά, Βρυξέλλες 1999.

Οι ανακοινώσεις:
-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Η προσωπικότητα του Ρήγα».
-Μητράγκας, Γεώργιος, «Η Χάρτα του Ρήγα».
-Αντωνίου, Σπυρίδων, Αιδ., «Ο Θούριος του Ρήγα από μουσικά κείμενα της εποχής».
-Garcia Galvez, Isabel, «Ο Ρήγας στη νεοελληνική λογοτεχνία».
-Herdt, Katja de, «Μοισιόδακας και Ρήγας».
-Badenas, Pietro, «Le programme revolutionnaire de Rigas dans le poeme de Thourios».
-Αργυρίου, Αστέριος, «Ιδεολογικά ρεύματα την εποχής του Ρήγα».
-Κοκόνας, Πολύδωρος, «Σχόλια στο ΄΄Στρατιωτικό εγχειρίδιο΄΄ του Ρήγα».
-Θεοδωράκης, Αθανάσιος, «Το πολιτικό μήνυμα του Ρήγα σήμερα: προοπτικές διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

Η ΒΕΛΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
(ΒΕΝΕΣ)
και
Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ
ΔΙΕΘΝΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ
(ΣΕΥΔΟ)

έχουν την τιμή να σας προσκαλέσουν στο

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ:

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ,

200 χρόνια μετά

την Παρασκευή 15 Μαΐου 1998 στις 6 μ. μ.,
στο INSTITUT LIBRE MARIE HAPS,
rue d'Arlon 5, 1050 Βρυξέλλες

και

το Σάββατο 16 Μαΐου 1998 στις 10 π. μ.,
στους χώρους του ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ
είσοδος: 60, rue Wiertz, 1040 Βρυξέλλες

XII. «Έτος Ρήγα Βελεστινλή (Φεραίου) 200 χρόνια από το θάνατό του 1798-1998. Μνήμη Δημήτρη Νικολίδη του Ηπειρώτη Συντρόφου και Συμμάρτυρα του Ρήγα», Ιωάννινα και Ζίτσα, 14 Μαρτίου και 29 Μαΐου 1998. Διοργάνωση: Ιερά Μητρόπολις Ιωαννίνων, Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων, Καμπέρειο Πνευματικό Ίδρυμα, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Κατσάρη, Κοινότητα Ζίτσας. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Θούριος: ΄΄Το ιερώτερον άσμα της φυλής μας΄΄».

-Παπαγεωργίου, Γεώργιος, «Παρουσίαση της ΄΄Χάρτας΄΄ του Ρήγα. Το αντίγραφο του Καπεσόβου».

-Βεκρής, Ευάγγελος, «Δημήτρης Νικολίδης: ο Ηπειρώτης σύντροφος και συμμάρτυρας του Ρήγα».

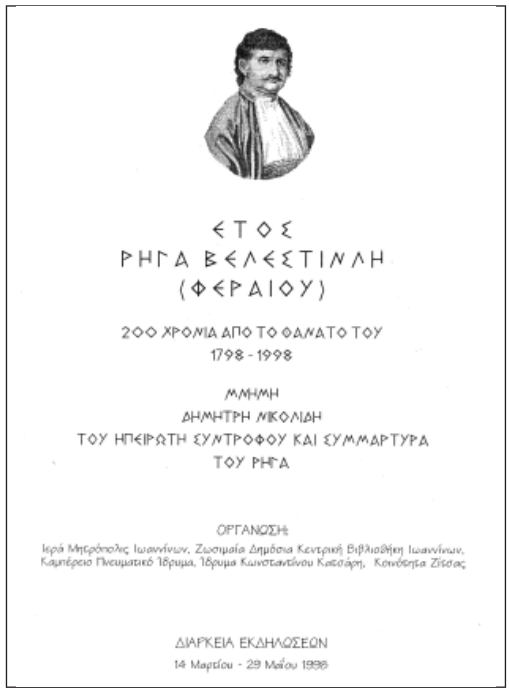

XIII. «15ο Πανελλήνιο αντάμωμα Βλάχων αφιερωμένο στον Ρήγα Βελεστινλή», Βελεστίνο, 22-24 Μαΐου 1998. Διοργάνωση: Πανελλήνια Ομοσπονδία Πολιτιστικών Συλλόγων Βλάχων.

Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Καραθανάσης, Αθανάσιος, «Η Βαλκανική διάσταση του έργου του Ρήγα».

-Έξαρχος, Γεώργιος, «Νέα στοιχεία για τη ζωή του Ρήγα».

XIV. Επιστημονικό Συνέδριο, «Ρήγας Φεραίος για μια νέα ερευνητική συγκομιδή», Ιωάννινα, 28-31 Μαΐου 1998. Διοργάνωση: Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Εκδόθηκαν Πρακτικά: *ΔΩΔΩΝΗ,* τόμ. ΚΗ΄, *Μέρος Τρίτο, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,* Ιωάννινα 1999, σελ. 23-92.

Οι ανακοινώσεις:

-Αποστολόπουλος, Δημήτρης, «Ο Ρήγας στη βιβλιογραφία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού».

-Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, «Για το ζήτημα του έθνους».

-Μάνεσης, Αριστόβουλος, «Το πολίτευμα του Ρήγα: μια κριτική προσέγγιση».

-Παπαδημητρίου, Ευαγγελία, «Ο Κ.Μ.Κούμας για τον Ρήγα Φεραίο».

-Πλουμίδης, Γεώργιος, «Η ιταλική πραγματικότητα κατά την εποχή του Ρήγα».

-Κουμαριανού, Αικατερίνη, «Ο Ρήγας και ο κύκλος του».

-Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Η σκιά του Ρήγα στην επικράτεια του Αλή Πασά».

-Ηλιού, Φίλιππος, «Η καταδίκη του Ρήγα και οι τρεις στρατηγικές του Πατριαρχείου».

-Πέτσιος, Κώστας, «Παρατηρήσεις στην πολιτειακή σκέψη του Ρήγα».

-Παπαθωμόπουλος, Μανόλης, «Η χειρόγραφη παράδοση των έργων του Ρήγα: ένας νέος μάρτυρας».

-Καψωμένος, Ερατοσθένης, «Το λογοτεχνικό έργο του Ρήγα».

-Σοφοκλέους, Μίμης, «Η εικόνα του ΄΄άλλου΄΄ στο έργο του Ρήγα».

-Καράς Γιάννης, «Φυσικής απάνθισμα: ένα σημαντικό έργο της περιόδου της Νεοελληνικής Αναγέννησης».

-Νικολαΐδης, Ευθύμιος, «Ο Ρήγας και η εκλαΐκευση των πειραμάτων φυσικής στα τέλη του 18ου αιώνα».

-Βλαχάκης, Γιώργος, «Ο επιστημονικός στοχασμός και οι προσπάθειες εκλαΐκευσης της φυσικής την εποχή του Ρήγα».

-Φασουλάκης, Στέργιος, «Μεταξύ Ρήγα Βελεστινλή και Αθανασίου του Παρίου».

-Παπακώστας, Γιάννης, «Ο Ρήγας στους συγγραφείς του 19ου αιώνα».

-Νούτσος, Παναγιώτης, «Ο Ρήγας μετά τον Ρήγα».

-Στάθης, Ε., «Το όραμα του Ρήγα για μια ενιαία Βαλκανική Δημοκρατία επανέρχεται στην επικαιρότητα».

-Παπαδημητρίου, Ευθύμης, «Η επικαιρότητα του οράματος του Ρήγα στα Βαλκάνια».

-Σκούρτης, Γιώργος, «Γράφοντας για τον Ρήγα».

-Ψημμένος, Νίκος, «Δημήτριος Νικολίδης: Ένας φίλος του νεαρού Hegel».

-Φαράκλας, Γιώργος, «Η φιλοσοφική νομιμοποίηση της ελληνικής επανάστασης. Η περίπτωση του Hegel».

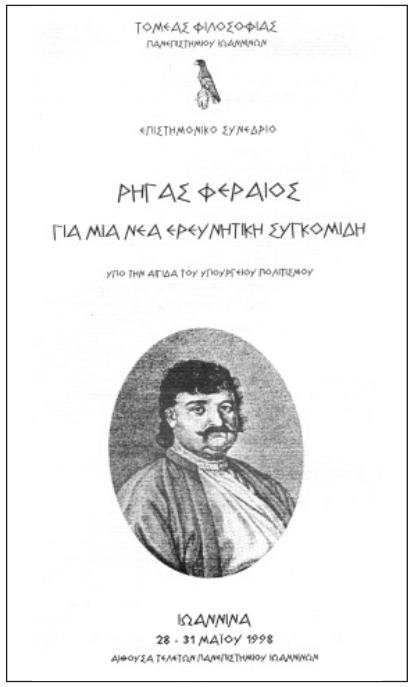
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ

ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΣΥΓΚΟΜΙΔΗ

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
28 - 31 ΜΑΪΟΥ 1998
ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΕΛΕΤΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

XV. Ημερίδα, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και οι Καστοριανοί Σύντροφοί του». Πνευματικό Κέντρο Καστοριάς, 30 Μαΐου 1998. Διοργάνωση: Σύνδεσμος Φιλολόγων Νομού Καστοριάς. Δεν εκδόθηκαν πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:
-Λιτοπούλου, Νίνα, «Οι Καστοριανοί Σύντροφοι του Ρήγα Βελεστινλή».
-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Ρήγας Βελεστινλής: από τις μοναδικές προσωπικότητες του νεότερου Ελληνισμού».
-Λεοντσίνης, Γεώργιος, «Θούρια άσματα και ελληνική ιστορία».
-Λιβιεράτος, Ευάγγελος, «Η χαρτογραφία της Χάρτας του Ρήγα».

XVI. «Μνήμη Ρήγα Βελεστινλή 200 Χρόνια», Αθήνα, Μέγαρο Παλαιάς Βουλής, 3 Ιουνίου 1998. Διοργάνωση: Εταιρία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά

Οι ανακοινώσεις:
-Δεσποτόπουλος, Κων., «Ο Ρήγας».
-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Η προσωπικότητα του Ρήγα».
-Σπέντζας, Σάββας, «Οι κοινωνικές, οικονομικές και δημοσιονομικές ιδέες του Ρήγα».
-Μητσάκης, Κάρολος, «Ο Ρήγας Φεραίος στη Ελληνική λογοτεχνία».
-Κοκκολιάδης, Σ., «Τα προς τον εθνομάρτυρα Ρήγα και τους μετ' αυτού επτά συναποθανόντας, οφειλήματα ημών».
-Καββαδίας, Γεώργιος, «Θανάση Πετσάλη αναφορά στο Ρήγα».
-Σφυρόερας, Βασίλειος, «Ο Ρήγας στην ιστορία του Γένους».

XVII. Ημερίδα, «200 χρόνια από τον θάνατο του μεγάλου Θεσσαλού», Θεσσαλονίκη, 3 Ιουνίου 1998. Διοργάνωση: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Βαβούσκος, Κων., «Η σημασία του νομικού έργου και της θυσίας του Ρήγα και των Συντρόφων του».

- Καραθανάσης, Αθανάσιος, «Τα βιογραφικά και εργογραφικά του Ρήγα Βελεστινλή».

-Lazar, Elena, «Η απήχηση του έργου του Ρήγα στις ρουμανικές χώρες».

XVIII. Ημερίδα, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και οι Δυτικομακεδόνες Συνεργάτες του», Μέγαρο Παλαιάς Βουλής, Αθήνα, 14 Ιουνίου 1998. Διοργάνωση: Ομοσπονδία Δυτικομακεδονικών Σωματείων Αθηνών και Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Το επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα».

-Πηχιών, Αναστάσιος, «Οι Δυτικομακεδόνες συνεργάτες του Ρήγα».

-Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικατερίνη, «Ο Ρήγας και η λαϊκή παράδοση».

-Τζώνος, Θεόδωρος, «Οι πολιτικές ιδέες του Ρήγα».

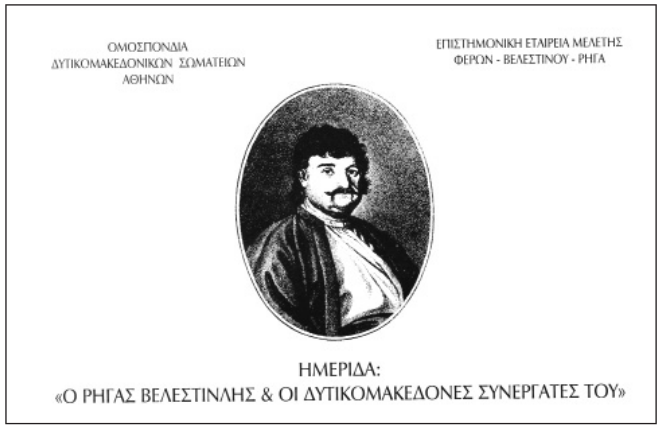

XIX. Διεθνές Συμπόσιο, «Από τον Διαφωτισμό στις επαναστάσεις: Ο Ρήγας και ο κόσμος του». Δελφοί, 25-29 Ιουνίου 1998. Διοργάνωση: Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών.

Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

Θεματική ενότητα: Τα ρεύματα του Διαφωτισμού και οι ανασχετικές ροπές

-Benrekassa, Georges, «Lumieres et conscience nationale: le cas de l' entreprise encyclopedique».

-Wangermann, Ernst, «The Austrian Enlightenmant: from Joseph II to the French Revolution».

-Ortayli, Ilber, «Nationalisms in the Balkans (roots, character and formation before thw French Revolution)».

-Vovelle, Michel, «Retour aux sources des libertes antiques: reves et realites dans la politique de la France revolutionnaire face aux mouvements d' emancipation balkaniques».

-Πιτσάκης, Κωνσταντίνος, «Πάσα ψυχή εξουσίας υπερεχούσαις υποτασσέσθω: λόγος περί υποταγής».

-Αποστολόπουλος, Δημήτρης, «Τα συνδηλούμενα της αντίδρασης».

Θεματική ενότητα: Ο Ρήγας και ο κόσμος του

-Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Από τον Μοισιόδακα στον Ρήγα».

-Καρράς, Γιάννης, «Φύση και άνθρωπος στην ελληνική προεπαναστατική σκέψη:το Φυσικής απάνθισμα του Ρήγα».

-Νούτσος, Παναγιώτης, «Η συμβολή του Ρήγα στη διαμόρφωση της ΄΄γνωσιοανθρωπολογίας΄΄ των Ελλήνων».

-Ars, Grecory, «Ρωσσικές αρχειακές πηγές για τον Ρήγα Βελεστινλή».

-Μουταφίδου, Αριάδνη, «Η σύλληψη και η φυλάκιση του Ρήγα Βελεστινλή: η έννοια της επανάστασης στο σύστημα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής της Αυστρίας».

-Σφοίνη, Αλεξάνδρα, «Νέα Πολιτική Διοίκησις: το πολιτικό λεξιλόγιο».

-Τόλιας, Γιώργος, «Η ΄΄Χάρτα της Ελλάδος΄΄ του Ρήγα και η χαρτογράφηση του Ελληνισμού».

-Ματθαίου, Άννα, «Οι ντελικάτες τροφές και το λιτοδίαιτο:δύο εκδοχές του Διαφωτισμού».

-Καρκαγιάννη-Καραμπελιά, Βάσια, «Εικόνες του Ρήγα; εικονογραφία και ιστοριογραφία».

-Στάθης, Γρηγόρης, «Τα επαναστατικά τραγούδια του Ρήγα και το μέλος τους».

-Πολίτης, Αλέξης, «Οι ΄΄θούριοι΄΄ του Ρήγα και ο Ύμνος του Σολωμού: εθνικοί και κοινωνικοί τόποι».

-Σπάθης, Δημήτρης, «Ο Ρήγας και το θέατρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού».

-Ευαγγελάτος, Σπύρος, «Τα Ολύμπια: η θεατρική γλώσσα του Ρήγα και η αντοχή της στη σύγχρονη σκηνή».

-Ασδραχάς, Σπύρος, «Η ακραία πρόσληψη της Πολιτείας του Ρήγα: η οπτική του Μιχαήλ Περδικάρη».

-Ηλιού, Φίλιππος, «Από τον Ρήγα στον Κοραή μέσω του ΄΄Ροπάλου του Ηρακλέους΄΄».

Θεματική ενότητα: Τα επαναστατικά κινήματα και οι ΄΄Δημοκρατικοί Γάλλοι΄΄

-Μοσχόπουλος, Διονύσης, «Ιδεολογία και Διοίκηση στα Επτάνησα κατά την περίοδο 1797-1799».

-Μπώκος, Γιώργος, «Δημοκρατικοί Γάλλοι και Τυπογραφία: η ΄΄επαναστατική΄΄ όψη του Κερκυραϊκού Τυπογραφείου».

-Καραπιδάκης, Νίκος, «Από την κοινότητα στις πολιτικές διαδικασίες: κοινωνιολογία της διανοητικής και πολιτικής δράσης στο βενετοεπτανησιακό χώρο».

-Βουρλιώτης, Μανόλης, «Η ιδεολογία του Καρμανιολισμού στη Σάμο».

-Ψιμούλη, Βάσω, «Σουλιώτες: νέοι Σπαρτιάτες και Ταξιάρχες της ελευθερίας».

-Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Το Σούλι κι η Μάνη στα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα και της Φιλικής Εταιρείας».

-Gradeva, Rossitsa, «Osman Pasvantoglou as seen by Rhigas Velestinlis, Bulgarians and Ottoman Authorities».

-Pippidi, Andre, «Traduction et conspiration. Sur l'agitation revolutionnaire dans les Principautes Roumaines vers 1800».

-Trgovcevic, Ljubinka, «Enlightenment and the beginning of he Serbian National Culture».

-Stojanovic, Miodrag, «Διαφωτιστικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή και του Σέρβου διαφωτιστή Δοσίθεου Ομπράντοβιτς».

-Danova, Nadia, «Les Bulgares e les idees de Rhigas».

-Στάθη, Πηνελόπη, «Ο Ρήγας στην Τουρκική Ιστοριογραφία».

-Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος, «Το βλέμμα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης».

-Δρούλια, Λουκία, «Η ΄΄εικόνα΄΄ του Ρήγα στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού».

-Λάππας, Κώστας, «Ο Ρήγας μέσα από τις βιογραφίες του (19ος αι.)».

-Λιάκος, Αντώνης, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η εξέλιξη των βαλκανικών εθνικών κινημάτων: αναγνώσεις και παραναγνώσεις».

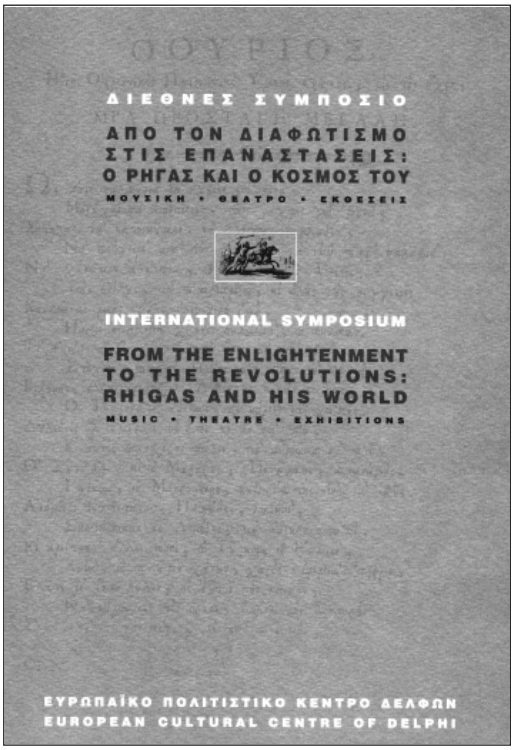

XX. Ημερίδα, «Η Ρήγας και η Παιδεία στο Πήλιο κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας», Ζαγορά Πηλίου, 27-28 Ιουνίου 1998. Διοργάνωση: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Μαγνησίας-Εταιρεία Κοινωνικής παρέμβασης και Πολιτισμού και Κοινότητα Ζαγοράς.

Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Λιάπης, Κώστας, «Ο Ρήγας στο Πήλιο».

-Παντελοδήμος, Δημήτρης, «Η Εκπαιδευτική Αναγέννηση επί Καλλινίκου στη Ζαγορά και ο Ρήγας Βελεστινλής».

-Στυλιανού-Λεωνιδοπούλου, Ρέα, «Το Ελληνομουσείο Ζαγοράς ή Σχολείο του Ρήγα, παράδοση και ιστορική πραγματικότητα».

-Χαρίτος, Χαράλαμπος, «Όψεις από την ιστορία της παιδείας στο Πήλιο κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας».

-Καραθανάσης, Αθανάσιος, «Αλέξιος Νικολαΐδης, ένας Ζαγοριανός λόγιος-εμπορευόμενος».

-Θωμάς, Γιώργος, «Το Κασσαβέτειο Παρθεναγωγείο της Ζαγοράς την ύστερη τουρκοκρατία».

-Παπαζαχαρίου, Ε., «Η μαθητεία στο Πήλιο κατά τους αιώνες της βιοτεχνικής άνθησης».

-Καραφύλλης, Γρηγόρης, «Οι όροι διαμόρφωσης και λειτουργίας της γλώσσας στον Δανιήλ Φιλιππίδη».

-Ξενάκης, Χρίστος, «Οι Φυσικές επιστήμες στην τουρκοκρατία: θεωρία και πράξη στη Μηλιώτικη Σχολή».

-Παντίδης, Σταμάτης, «Δαβίδ Μολοχάδης. Ένας Πηλιορείτης δάσκαλος του ύστερου Διαφωτισμού».

-Ζαχαρός, Απόστολος, «Εκπαιδευτικές προσπάθειες στη Συκή τον 19ο αιώνα».

-Λαμπαδάρης, Δημήτρης, «Γρηγόριος Κωνσταντάς, Άνθιμος Γαζής και η Σχολή των Μηλεών στα χρόνια της τουρκοκρατίας».

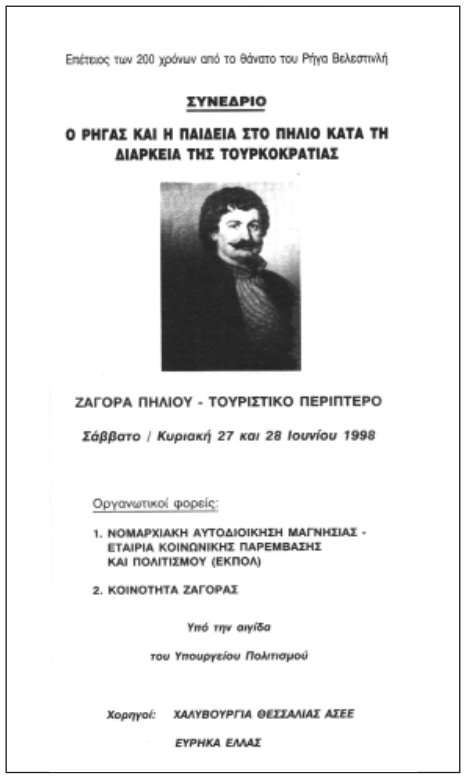

Επέτειος των 200 χρόνων από το θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή

ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Ο ΡΗΓΑΣ ΚΑΙ Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟ ΠΗΛΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΖΑΓΟΡΑ ΠΗΛΙΟΥ - ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΠΤΕΡΟ

Σάββατο / Κυριακή 27 και 28 Ιουνίου 1998

Οργανωτικοί φορείς:

1. **ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ - ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ (ΕΚΠΟΛ)**
2. **ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΖΑΓΟΡΑΣ**

Υπό την αιγίδα

του Υπουργείου Πολιτισμού

Χορηγοί: ***ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΑΣΕΕ***

ΕΥΡΗΚΑ ΕΛΛΑΣ

XXI. «Ο Ρήγας Βελεστινλής και οι Καστοριανοί Σύντροφοί του», Καστοριά, 30 Μαΐου 1998. Διοργάνωση: Σύνδεσμος Φιλολόγων Νομού Καστοριάς. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά

Οι ανακοινώσεις:

-Λιτοπούλου, Νίνα, «Οι Καστοριανοί Σύντροφοι του Ρήγα Βελεστινλή».

-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Ρήγας Βελεστινλής: από τις μοναδικές προσωπικότητες του νεότερου Ελληνισμού».

-Λεοντσίνης, Γεώργιος, «Θούρια άσματα και ελληνική ιστορία».

-Λιβιεράτος, Ευάγγελος, «Η χαρτογραφία της Χάρτας του Ρήγα».

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
Ν. ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Ο ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ
&
ΟΙ ΚΑΣΤΟΡΙΑΝΟΙ ΣΥΝΤΡΟΦΟΙ ΤΟΥ

ΣΑΒΒΑΤΟ 30 ΜΑΪΟΥ 1998
Έναρξη: 19:30

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

XXII. Διεθνές Συνέδριο, «Ο Ρήγας και η εποχή του: Η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Νέος Ελληνισμός, 18ος –19ος αι.», Βελεστίνο-Βόλος, 10-13 Σεπτεμβρίου 1998. Διοργάνωση: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Μαγνησίας (ΕΚΠΟΛ), Δήμος Βελεστίνου, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Το Πρόγραμμα στα Ελληνικά και Γαλλικά. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

Θεματική ενότητα: Η ΄΄Έφημερίς΄΄ της Βιέννης και ο Ρήγας Βελεστινλής

-Σφυρόερας, Βασίλης, «Η ΄΄Έφημερίς΄΄ της Βιέννης των Αδελφών Μαρκιδών-Πούλιου και ο νέος εκδότης της Λέανδρος Βρανούσης».

-Λάππας, Κώστας, «Η ελληνική ΄΄Έφημερίς΄΄ της Βιέννης και οι δημοκρατικοί Γάλλοι».

-Κουμαριανού, Αικατερίνη, «Ο Ρήγας και η ΄΄Έφημερίς» της Βιέννης: η δυναμική της συνάντησης».

Θεματική ενότητα: Η Οθωμανική κρίση: το πολιτικό πλαίσιο (Ι)

-Σκοπετέα, Έλλη, «Ο Ρήγας Φεραίος και η Οθωμανική Κρίση».

-Timur, Taner, «Les Millets (non musulmans) et la politique Ottomane».

-Ciobanu, Veniamin, «La crise politique de l' Empire Otoman à la fin du XVIIIe siècle et les Princitautés Roumaines».

-Κοκκολάκης, Μιχάλης, «Ο σουλτάνος Σελίμ Γ΄. Μεταρρυθμιστής ή τύραννος;».

Θεματική ενότητα: Στο κλίμα του Ελληνικού Διαφωτισμού(Ι), οι πνευματικές επαφές

-Αποστολόπουλος, Δημήτρης, «Ρήγας και Montesquieu:σκέψεις γύρω από μία μετάφραση που λανθάνει».

-Δρούλια, Λουκία, «Η μετάφραση του Νέου Ανάχαρση: ιδεολογικά κίνητρα και γλωσσική απόδοση».

-Carli, Stefania, «La Bergère des Alpes contenue dans l' "Ηθικό Τρίπους" et l'oeuvre originale de Marmontel».

-Ταμπάκη, Άννα, «Τα Ολύμπια του ΄΄Μεταστασιορήγα΄΄».

Θεματική ενότητα: Στο κλίμα του ελληνικού Διαφωτισμού (ΙΙ), ο επιστημονικός λόγος

-Βλαχάκης, Γιώργος, «Η εκλαϊκευση της επιστημονικής σκέψης και η συμβολή της στην ανάπτυξη εθνικής συνείδησης την εποχή του Ρήγα».

-Νικολαΐδης, Ευθύμιος, «Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στη Γαλλία μετά την επανάσταση και ο αντίχτυπός τους στον ελληνικό χώρο».

-Ξενάκης, Χρίστος, «Το πέρασμα από τον φιλοσοφικό στον επιστημονικό λόγο:οι Έλληνες λόγιοι και το πείραμα στο γύρισμα του 18ου αιώνα».

-Καράς, Γιάννης, «Η οντολογική ανατίμηση της φύσης στη σκέψη της Νεοελληνικής Αναγέννησης: το ΄΄Φυσικής Απάνθισμα΄΄ του Ρήγα».

-Brad-Chisacof, Lia, «Rigas comme traducteur et les traductions Roumaines de l' oeuvre du Rigas».

Θεματική ενότητα: Η Οθωμανική κρίση: Το πολιτικό πλαίσιο

-Πρασσά, Αννίτα, «Ο Ρωμιός και η ΄΄Ελληνική Δημοκρατία΄΄ του Ρήγα Βελεστινλή».

-Στάθη, Πηνελόπη, «Οθωμανοί πρέσβεις τον 18ο αιώνα».

-Velkov, Asparouh, «L'anarchie féodale dans l'Empire ottoman vers la fin du XVIIIe siècle».

-Gradeva, Rossita, «Provincial administration in Ottoman Rumeli at the turn of the 18th century- as seen in a kaza in North Eastern Bulgarian landas».

-Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Η συγκυριακή εξέγερση. Τα Βαλκάνια στη δινη του ναπολεόντειου επεκτατισμού».

Θεματική ενότητα: Βαλκανικές απηχήσεις του έργου και της θυσίας του Ρήγα

-Αργυροπούλου, Ρωξάνη, «Η προβληματική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον Ρήγα Βελεστινλή».

-Danova, Nadia, «Οι Βούλγαροι και η δημοκρατική κληρονομιά του Ρήγα».

-Μήλλας, Ηρακλής, «Ο Ρήγας στην τουρκική ιστοριογραφία».

-Καραθανάσης, Αθανάσιος, «Πρόσωπα και γεγονότα ελληνικά στο Βουκουρέστι και το Sibiu τον καιρό του Ρήγα».

-Cicanci, Olga, «Η Βαλκανική Ομοσπονδία στον Ελληνικό Τύπο της Ρουμανίας του 19ου αιώνα».

-Marinesku, Florin, «Ο Ρήγας στη Ρουμανία».

-Guida, Francesco, «The Roumanian Principalities and the Sparkle of National Revolution" from Rigas to Tudor Vladimirescu».

-Candea, Virgil, «The Intellectual Life in the Romanian Principalities in Riga's days».

Θεματική Ενότητα: Από τον οικουμενισμό του Ρήγα στα εθνικά βαλκανικά κινήματα (Ι)

-Πιτσάκης, Κωνσταντίνος, «Κρίση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, νέες ιδέες και η γέννηση των πατριωτισμών: η μαρτυρία των νομικών βιβλίων».

-Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος, «Ιστορική γνώση και εθνικές συνειδητοποιήσεις στο τέλος του 18ου αιώνα».

-Παπαγεωργίου, Γεώργιος, «Ο Ρήγας σε αντιρρητικά κείμενα της εποχής του: η περίπτωση του Μιχ. Περδικάρη».

-Ηλιού, Φίλιππος, «Συνδρομητές σε ένα βιβλίο του Ρήγα: προς μια νέα φυσιογνωμία του αναγνωστικού κοινού».

-Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Γεωγραφία της πολιτικής συγκρότησης του Ρήγα», (δημοσιεύθηκε: *Μνήμων,* τόμ.21, 1999, σελ. 183-188).

Θεματική Ενότητα: Από τον οικουμενισμό του Ρήγα στα εθνικά βαλκανικά κινήματα (ΙΙ)

-Σύγκελος, Ιωάννης, «Τομή στην πολιτική και πολιτειακή φιλοσοφία του Ρήγα. Το ελληνικόν και δημοκρατικόν ως δομικοί άξονες της ΄΄Ελληνικής Δημοκρατίας΄΄».

-Καραπιδάκης, Νίκος, «Ο Ρήγας ή η Δημοκρατία στους Οθωμανούς».

-Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η έννοια του έθνους στον πολιτικό λόγο του Ρήγα Βελεστινλή».

-Ευθυμίου, Μαρία, «Από τον Θούριο στις προκηρύξεις του'21:οι αντοχές του οθωμανικού πλαισίου».

-Ασδραχάς, Σπύρος, «Ρήγας Βελεστινλής ή η δημοκρατική επανάσταση και τα όρια της οικουμενικότητας».

Θεματική ενότητα: Η ΄΄Χάρτα της Ελλάδος΄΄ του Ρήγα: νέες αναγνώσεις

-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Η ΄΄Νέα Πολιτική Διοίκησις΄΄ και η ΄΄Χάρτα της Ελλάδος΄΄ του Ρήγα: μια νέα ανάγνωση».

-Κωνσταντακοπούλου, Αγγελική, «Η ΄΄Χάρτα της Ελλάδος΄΄ του Ρήγα: το νόημα των ΄΄παραχρονισμών΄΄».

-Μελάς, Βίκτωρ, «Σε ποιους απευθυνόταν ο Ρήγας με τη Χάρτα του;».

Θεματική Ενότητα: Ο Ρήγας μετά τον Ρήγα

-Todorov, Vardan, «Ομοσπονδιακές ιδέες και σχέδια στον ελληνικό χώρο του 19ου αιώνα».

-Νούτσος, Παναγιώτης, «Ο ΄΄Επτανήσιος΄΄ Ρήγας: τα όρια της μεθερμηνείας».

-Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα, «Ο Ρήγας και η χρήση των συμβόλων».

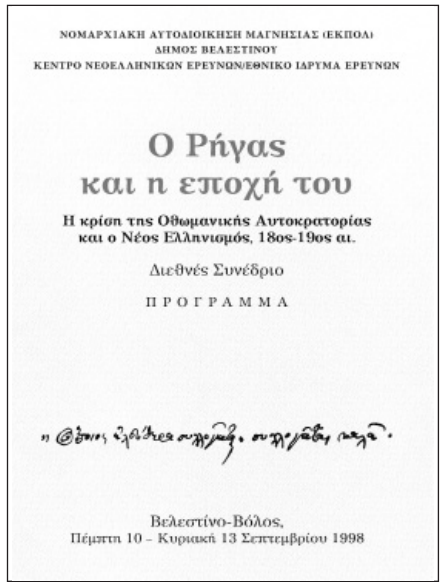
ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ (ΕΚΠΟΛ)
ΔΗΜΟΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ/ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Ο Ρήγας
και η εποχή του

Η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
και ο Νέος Ελληνισμός, 18ος-19ος αι.

Διεθνές Συνέδριο

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Βελεστίνο-Βόλος,
Πέμπτη 10 – Κυριακή 13 Σεπτεμβρίου 1998

XXIII. Διαβαλκανικό Συνέδριο, «Οι ιδέες του Ρήγα και η διαβαλκανική συνεργασία σήμερα», Θεσσαλονίκη, 11-12 Σεπτεμβρίου 1998. Διοργάνωση: Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων. Το Πρόγραμμα δίγλωσσο: Ελληνικά -Αγγλικά.

Εκδόθηκαν τα Πρακτικά: Εκδόσεις Προσκήνιο-Άγγελος Σιδεράτος, Αθήνα 1999.

Οι ανακοινώσεις:

Α΄ Ενότητα: Ο Ρήγας Βελεστινλής και το όραμα της Βαλκανικής συνεργασίας.

-Vasic, Milan, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και οι συνθήκες στη Βαλκανική Χερσόνησο στα τέλη του 18ου αιώνα».

-Omari, Luan, «Η Βαλκανική συνεργασία: Ουροπία ή πιθανότητα;».

-Marto, A., «Ρήγας Φεραίος και Ναϊμ Φρασέρι οραματιστές της Βαλκανικής φιλίας και συνεννόησης».

-Garabedjan, Agop, «Οι ιδέες της ελευθερίας, ισότητας, αδελφότητας στο πλαίσιο της πολιτικής ιδεολογίας του Ρήγα Βελεστινλή και του Βασίλ Λέβσκι».

-Πετρίδης, Παύλος, «Η οικουμενικότητα της πολιτικής σκέψης του Ρήγα Βελεστινλή».

-Gadjanski, Ksenija, «Ο Ρήγας Βελεστινλής στη Σερβία».

-Nikolaou, Antonios, «Η δραστηριότητα του Ρήγα Φεραίου στη Ρουμανία».

-Φατούρος, Δημήτρης, «Η σταθερότητα της συνεργασίας».

Β΄ Ενότητα: Η εξάπλωση των ιδεών του Ρήγα στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

-Milo, Paskal, «Οι ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή και η Βαλκανική πολιτική της Αλβανίας».

-Kurelec, Vesna, «Οι ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή και ο Κροατικός Διαφωτισμός».

-Αναστασιάδης, Γεώργιος, «Το Σύνταγμα του Ρήγα και η σημασία του».

-Topalov, Kiril, «Ο Ρήγας Φεραίος και η βουλγαρική λογοτεχνία του 19ου αιώνα».

-Firescu, Alexandru, «Το πρότυπο Ρήγας στη δημιουργία των πρώτων Ρουμάνων ποιητών και μεταφραστών. Επαφές: παραλληλισμοί και συμβολές».

-Slapsak, Sveltana, «Το κληροδότημα του Ρήγα Βελεστινλή: Η Βαλκανική Σχολή των ντελικάτων εραστών».

-Dzevad, Jusbasic, «Η Βοσνία και η Ερζεγοβίνη στα πλαίσια της Βαλκανικής ενοποίησης το 19ο και 20ο αιώνα».

-Παπαδριανός, Ιωάννης, «Πώς είδε τον παν-Βαλκάνιο Ρήγα η σερβική ιστοριογραφία, λογοτεχνία και ποίηση».

Γ΄ Ενότητα: Η συμβολή του Τύπου στην προώθηση της βαλκανικής συνεννόησης.

-Vusic, Alexander, «Η εικόνα των μέσων ενημέρωσης στα Βαλκάνια. Μία ιδιαίτερη άποψη σχετικά με την κατάσταση των ΜΜΕ στη Σερβία».

-Νέττας, Βίκτωρ, «Στα βήματα του Ρήγα: Χαρίλαος Τρικούπης, Ελευθέριος Βενιζέλος, Αλέξανδρος Παπαναστασίου και Ιωάννης Σοφιανόπουλος».

-Shkullaku, Armand, «Ο ανεξάρτητος τύπος στην Αλβανία και η συμβολή του στην Βαλκανική Συνεργασία».

-Gerovski, Branko, «Κτίζοντας την Εθνοδημοκρατρία - Το Βαλκανικό πείραμα».

-Τελίδης, Χρήστος, «Το όνειρο του Ρήγα ζει».

-Petrean, Marius, «Τα Βαλκάνια: Ανεκπλήρωτα όνειρα του Ρήγα».

-Αθανασιάδης, Τίτος, «Παιδεία και πολιτισμός: Ο ακρογωνιαίος λίθος για την επιτυχή συνεργασία των Βαλκανικών λαών».

-Παπαδόπουλος, Τάσος, «Οι ιδέες του Ρήγα και η προοπτική μιας ανοιχτής βαλκανικής κοινωνίας. Θα δικαιωθούν την αυγή του 2.000;».

Δ΄ Ενότητα: Τα Πρακτορεία Ειδήσεων της Βαλκανικής και η συνεισφορά τους στην ανάπτυξη της διαβαλκανικής συνεργασίας.

-Cupi, Frrok, «Πληροφόρηση-μέσο ενίσχυσης ή διάλυσης της Διαβαλκανικής Συνεργασίας».

-Denev, Panayot, «Το (Α) Πιθανό στυλ των ειδήσεων στα Βαλκάνια».

-Badea, Konstantin, «Το έθνος στον οικουμενοποιημένο κόσμο».

-Κουζινόπουλος, Σπύρος, «Η επίδραση των ιδεών του Ρήγα Βελεστινλή στα ΜΜΕ και τη διανόηση των βαλκανικών χωρών».

-Djorjevic, Dusan, «Η αναγκαιότητα και οι προοπτικές για συνεργασία ανάμεσα στα Βαλκανικά κράτη».

-Βουλέλης, Νικόλας, «Από το Ρήγα του Θούριου και το Ρήγα της αντίστασης στα σημερινά Βαλκάνια της συνύπαρξης».

-Muftic, Kemal, «Βαλκανικές χώρες και οι προκλήσεις του εθνικισμού».

-Stefanovski, Milovan, «Η Διαβαλκανική Συνεργασία Σήμερα-Συμβολή στην ειρηνική συνύπαρξη του αύριο».

-Guler, Mehmet, «Ο ρόλος του τύπου στην Διαβαλκανική Συνεργασία σήμερα».

-Velef, Stefan, «Βαλκανική συνεργασία στην ενημέρωση-Συνέχεια των αρχαίων δημοκρατικών παραδόσεων στην περιοχή μας».

Ε΄ Ενότητα: Η επικαιρότητα των ιδεών του Ρήγα Βελεστινλή στη σημερινή εποχή.

-Marto, Andrea, Σταύρος Ντάγιος, «Ρήγας Φεραίος και Naim Frasheri: Οραματιστές της βαλκανικής φιλίας και συνεννόησης».

-Velkova, Sanya, «Η παρουσία του Ρήγα στη Βουλγαρία: Ματιά στη λογοτεχνία και τον περιοδικό τύπο που συνδέονται με την προσωπικότητά του».

-Dajjc, Eduard, «Η επίδραση των βαλκανικών διενέξεων στις ιδέες του Ρήγα και η επίδραση των ιδεών του Ρήγα στη βαλκανική συνεργασία».

-Καζάζης, Ιωάννης, «Ο Ρήγας και ο Σολωμός».

-Κωνσταντόπουλος, Δημήτρης, «Η Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ο Ελληνισμός του γένους και οι Βαλκανικές ιδέες του Ρήγα Φεραίου».

-Murzaku, Thoma, «Η ιδέα του Ρήγα για την Βαλκανική Συνεργασία και η αντανάκλασή της στην Αλβανία».

-Seid, Hukovic, «Η αξιοκρατία ως πιθανός παράγοντας για μελλοντική Βαλκανική συνεργασία και ενοποίηση».

-Tanasoka, Nikolai, «Ο Ρήγας και οι Ρουμάνοι».

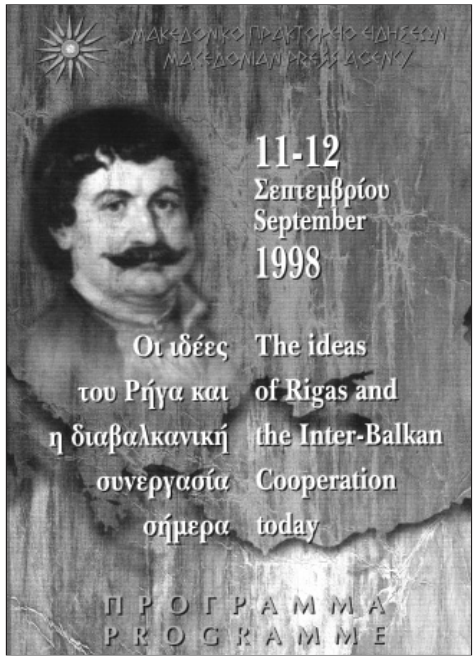

XXIV. «Διεθνής Διημερίδα για τον Ρήγα Βελεστινλή», Αθήνα, 21-22 Σεπτεμβρίου 1998. Διοργάνωση: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εκδόθηκαν Πρακτικά, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 2002.

Οι ανακοινώσεις:

-Μάνεσης, Αριστόβουλος, «Τα πολιτικά σχέδια του Ρήγα».

-Stojanovich, Traian, «The first and Second Functions redefined: A Balkan 1789».

-Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Επιστημονικές προϋποθέσεις της μελέτης του Ρήγα».

-Todorov, Nikolaj, «Rigas et Pasvanoglou».

-Zub, Alexandru, «Accents Roumains dans l'Europe Sud-Orientale au temps de Rhiga».

-Candea, Virgil, «La ville de Bucarest à l' époque de Rigas Velestinlis».

-Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η συνεργασία των λαών της Χερσονήσου του Αίμου: απόπειρα νέας προσέγγισης».

-Milo, Paskal, «Το όραμα του Ρήγα και οι σημερινές συγκλίσεις στα Βαλκάνια».

ΕΘΝΙΚΟ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΜΕΓΑΛΗ ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΕΛΕΤΩΝ, 21 & 22 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1998

ΔΙΕΘΝΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Δευτέρα, 21 Σεπτεμβρίου 1998, ώρα 19:00'

Προσφώνηση από τον Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών, Καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Α. Δημοπούλο
Προσφώνηση από τον Δήμαρχο Αθηναίων κ. Δημήτριο Αβραμόπουλο

19.30' Ομιλία του Ακαδημαϊκού και Ομότιμου Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Αριστόβουλου Μάνιον με θέμα: " *Το πολιτικό σχέδιο του Ρήγα* "
19.50' Ομιλία του Ομότιμου Καθηγητή του Πανεπιστημίου Rutgers (Η.Π.Α.) κ. Traian Stoianovich, με θέμα: " *The First and Second Functions redefined: A Balkan 1789* "
20.10' Ομιλία του Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Παυλάκη Κιτρομηλίδη με θέμα: " *Επιστημονικές προϋποθέσεις της μελέτης του Ρήγα* "
20.30' Μουσικό μέρος από την Ορχήστρα Μπαρόκ του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου με θέμα: " *Δέκατος ογδόος αιώνας: Οι επανεστάτες γράφουν μουσική* " με τη φροντίδα του κ. Χάρη Σινθουβάκη, Καθηγητή του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου, από τη διεύθυνση του Δημήτρη Παπανικολή. Σολίστ η ηθοποιός Ρόζα Πουλημένου.

Τρίτη, 22 Σεπτεμβρίου 1998, ώρα 18:00'

18.00' Ομιλία του Ακαδημαϊκού κ. Nikolaj Todorov με θέμα: " *Rigas et Pasvanoglou* "
18.20' Ομιλία του Καθηγητή στο Ινστιτούτο Ιστορίας του Ιασίου κ. Alexandru Zub, με θέμα: "*Accents roumains dans l'Europe Sud-Orientale au temps de Riga* "
18.40' Ομιλία του Αντιπροέδρου της Ρουμανικής Ακαδημίας κ. Virgil Candea με θέμα: " *La ville de Bucarest à l'époque de Rigas Velestinlis* "
19.00' Διάλειμμα
19.20' Ομιλία του Υπουργού Εξωτερικών της Δημοκρατίας της Αλβανίας και Καθηγητή Ιστορίας κ. Paskal Milo με θέμα: « *Το όραμα του Ρήγα και οι σημερινές συγκλίσεις στα Βαλκάνια* »
19.40' Ομιλία του Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Κωνσταντίνου Σβολόπουλου με θέμα: " *Ο Ρήγας Βελεστινλής και η συνεργασία των λαών της Χερσονήσου του Αίμου: αποψεις μιας προσέγγισης* "
20.15' Συναυλία από την Ορχήστρα του Αρχείου Ελληνικής Μουσικής με θέμα: « *Το πάθος της Ελευθερίας στα τραγούδια και το κείμενο του Ρήγα* »
Διαβάζουν οι ηθοποιοί: Κατερίνα Χέλμη, Δημήτρης Λιγνάδης
Τραγουδούν: Κάτια Παπαδοπούλου, Χρυσόστομος Μπροτάκος, Κώστης Γουγουλής και το Χορωδιακό Εργαστήρι Αθηνών υπό την Διεύθυνση του Στυλιανού Μπερή
Καλλιτεχνική Επιμέλεια-Σκηνικά: Γιώργος Κωνσταντίνου

XXV. «Επέτειος του Ρήγα Βελεστινλή και της Οικουμενικής Διακήρυξης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου». Αθήνα, 4 Νοεμβρίου 1998. Διοργάνωση: Εταιρία Ελλήνων Λογοτεχνών. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Μαυρόγιαννης, Διονύσιος, «Ρήγας Βελεστινλής: Επανάσταση και Δίκαιο».

-Καραφωτιάς, Παναγιώτης, «Οικουμενική Διακήρυξη: Όραμα και πραγματικότητα».

XXVI. «Rigas Velestinlis, 200 jaar geleden», 6 november 1998, Groningen, Universiteit Gent.

Δημοσιεύθηκαν στο *Tetradio,* 8 (1999), pp. 121-177.

Οι ανακοινώσεις:

-Aerts, Willem, «Rigas' "dicherlijke" oproep tot strijd».

-Detrez, Raymond, «De politieke ideeen van Rigas Veletinlis; een onmogelijke droom».

-Κατσιαρδή-Hering, Όλγα, «De onderneming boven alle; economische en ideologische omstandighesen van Riga' verklikking en terechtstelling».

XXVII. «Rigas Velestinlis-Rigas Fereos», Τενερίφη, 16 Νοεμβρίου 1998, Universitdad de La Laguna, Tenerife, Spain. Δεν εκδόθηκαν πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Martinez Benavides, Jose, «La Fisica de Rigas».

-Garcia Galvez, Isabel, «La litteratura como instrumento politico: traduccion y dreacion».

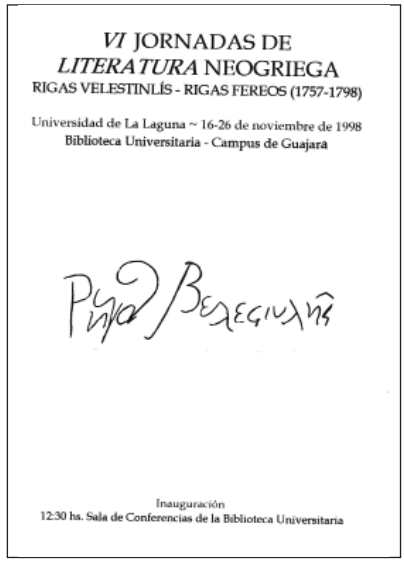
VI JORNADAS DE
LITERATURA NEOGRIEGA
RIGAS VELESTINLÍS - RIGAS FEREOS (1757-1798)

Universidad de La Laguna ~ 16-26 de noviembre de 1998
Biblioteca Universitaria - Campus de Guajara

Inauguración
12:30 hs. Sala de Conferencias de la Biblioteca Universitaria

XXVIII. Διήμερο, «Οι πόλεις του Ρήγα». Αθήνα, 26-27 Νοεμβρίου 1998. Διοργάνωση: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Κουμαριανού, Αικατερίνη, «Οι πόλεις του Ρήγα».

-Φραντζή, Άντεια, «Ορατές και αόρατες πόλεις του Ρήγα».

-Ιβάνοβιτς, Β., «Ο Ρήγας στο Βουκουρέστι».

-Παπακωνσταντίνου, Κ., «Η Βουδαπέστη στα χρόνια του Ρήγα». (*Μνήμων,* 21 (1999), σελ. 201-210).

-Σειρηνίδου, Βασ., «Κοσμοπολιτισμός, μοναρχία και πολυεθνική πραγματικότητας: η Βιέννη των Ελλήνων και του Ρήγα». (*Μνήμων*, 21 (1999), σελ. 189-200).

-Puchner, Walter, «Ο Ρήγας Φεραίος και το θέατρο της Βιέννης το 18ο αιώνα».

-Κατσιαρδή, Όλγα, «Τεργέστη, η πόλη της σύλληψης του Ρήγα: κοινωνικοοικονομικές πραγματικότητες και ιδεολογικά οράματα».

-Τόλιας, Γεώργιος, «Από τις τοπικότητες στις εθνικότητες: οι πόλεις-μνημεία της Χάρτας».

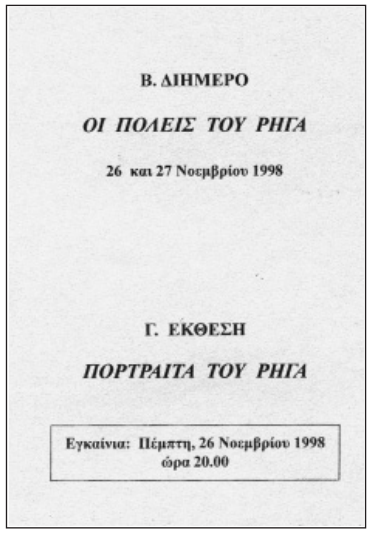

Β. ΔΙΗΜΕΡΟ

ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

26 και 27 Νοεμβρίου 1998

Γ. ΕΚΘΕΣΗ

ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

Εγκαίνια: Πέμπτη, 26 Νοεμβρίου 1998
ώρα 20.00

XXIX. «Rigas Velestinlis e la sua epoca» Roma, 30 novembre 1998. Universita degli Studi di Roma "La Sapienza ", facolta di Lettere e Filosofia, Dipartimento de Filologia Greca e Latina, Sezione Bizantino- Neoellenica, Dipartimento de Storia Moderna. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Biagini, Antonello, «L'Impero Ottomano el' identità nazionale nei Balcani».

-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Rigas Velestinlis: il protomartire del Risorgimento greco».

-Tolomeo, Rita, «Economia e societa nei Principati danubiani alla fine del '700».

-Valmarin, Luisa, «La cultura all'epoca dei principi fanarioti».

-Καραθανάσης, Αθανάσιος, «Rigas Velestinlis: una figura dell' epoca dei Lumi».

-Ilinskaja, Sonia, «Vicende intorno alle traduzioni del Θούριος (Canto di Guerra) di Rigas in Russia».

-Punchner, Walter, «Rigas Velestinlis e il teatro a Vienna nel XVIII secolo».

-Guida, Francesco, «Rigas Velestinlis: una riflessione tra storia e attualità».

Università degli Studi di Roma "La Sapienza"
Facoltà di Lettere e Filosofia
Dipartimento di Filologia Greca e Latina
Sezione Bizantino-Neoellenica
Dipartimento di Storia Moderna
Associazione Italiana di Studi del Sud Est Europeo
Ministero della Cultura di GRECIA

Lunedì 30 novembre 1998
Giornata di studio su
Rigas Velestinlis e la sua epoca

Chi pensa da uomo libero
ben pensa
Rigas Velestinlis

SALA ODEION
Museo dell'Arte Classica - Facoltà di Lettere e Filosofia
P.le Aldo Moro, 5 - ROMA

XXX. Διεθνές Συνέδριο, «Rigas Velestinlis: bicentenario della morte. Convegno Internazionale de Studi Neogreci», (Napoli, 1-2 dicembre 1998), Διοργάνωση: Istituto Universitario Orientale - Dipartimento di Studi dell' Europa Orientale, Napoli. Εκδόθηκαν τα Πρακτικά: *ΙΤΑΛΟΕΛΛΗΝΙΚΑ, Rivista di cultura Greco-moderna,* τόμ. VII, Napoli 1999-2000, σελ. 1-166.

Ανακοινώσεις:

-Biagini, Antonello, «L'Impero Ottomano e l' eredita nazionale nei Balcani».

-Guida, Francesco, «Rigas Velestinlis: una riflessione tra Storia e societa».

-Μερακλής, Μιχάλης, «Ο Ρήγας ως παράδοση».

-Καραθανάσης, Αθανάσιος, «Rigas Velestinlis: una figura dell' epoca dei Lumi».

-Mascilli Migliorini, Luigi, «Napoli e il Levante balcaniconeltriennio giacobino».

-Valmarin, Luisa, «La Cultura rumena all' epoca dei Principi fanarioti».

-Tolomeo, Rita, «Economia e societa nei Principati danubiani alla fine del' 700».

-Σοφικίτου, Αντωνία, «Η θρησκευτική τοποθέτηση του Ρήγα στον αγώνα για την ελευθερία».

-Puchner, Walter, «Rigas Velestinlis e il teatro a Vienna nel XVIII sec.».

-Ilinskaja, Sonia, «Vicende intorno alle traduzioni del Θούριος (Canto di Guerra) di Rigas in Russia».

-Νούτσος, Παναγιώτης, «Νέα Πολιτική Διοίκησις: η κοινωνική και πολιτική διάσταση της ιθαγένειας των μελών της».

-Καψωμένος, Ερατοσθένης, «Οι πατριωτικοί Ύμνοι του Ρήγα».

-Λεοντσίνης, Γεώργιος, «Θούρια άσματα και ελληνική Ιστορία».

-Βλαχοδημήτρης, Θεόδωρος, «Εντοπισμός, καθορισμός, αποκατάσταση κι επίδραση των πέντε εθνεγερτικών ποιημάτων του Ρήγα Βελεστινλή».

-Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Αθανασία, «Τέχνη και ηθική στο έργο του Ρήγα».

ISTITUTO UNIVERSITARIO ORIENTALE
DIPARTIMENTO DI STUDI DELL'EUROPA ORIENTALE

PATROCINIO

Ministero della Cultura Greco

Rigas Velestinlìs:
bicentenario della morte

Convegno Internazionale
di
Studi Neogreci

NAPOLI
1 - 2 dicembre 1998

CAPPELLA PAPPACODA
Largo S. Giovanni Maggiore, 30

XXXI. Ημερίδα, «200 χρόνια από το θάνατο του Ρήγα». Βελεστίνο, 5 Δεκεμβρίου 1998. Διοργάνωση: Δήμος Βελεστίνου, Ολυμπιακό Κέντρο Φιλοσοφίας και Πολιτισμού. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά

Οι ανακοινώσεις;

-Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης, «Ανακριτικά και άλλα έγγραφα περί του Ρήγα και των συντρόφων του».

-Μπαρτζελιώτης, Λεωνίδας, «Το πολιτειακό όραμα του Ρήγα».

-Δελλής, Ιωάννης, «Η πολιτική σκέψη του Ρήγα».

-Durst, David, «Η επικαιρότητα του φιλελεύθερου δημοκρατικού πνεύματος του Ρήγα».

-Δημητρόπουλος, Ανδρέας, «Πολίτης και κράτος στο σύνταγμα του Ρήγα».

-Δεληβογιατζής, Σωκράτης, «Το πρόσταγμα του παρόντος ως διαφωτιστικό αίτημα».

-Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Αθανασία, «Τέχνη και ηθική στο έργο του Ρήγα».

-Brad, Lia, «Ο Ρήγας ως συγγραφέας».

-Λεοντσίνης, Γεώργιος, «Τα ΄΄Θούρια ελληνικά άσματα΄΄ και οι ΄΄Μασσαλιώτικοι ύμνοι΄΄ στην ελληνική και βαλκανική ιστορία».

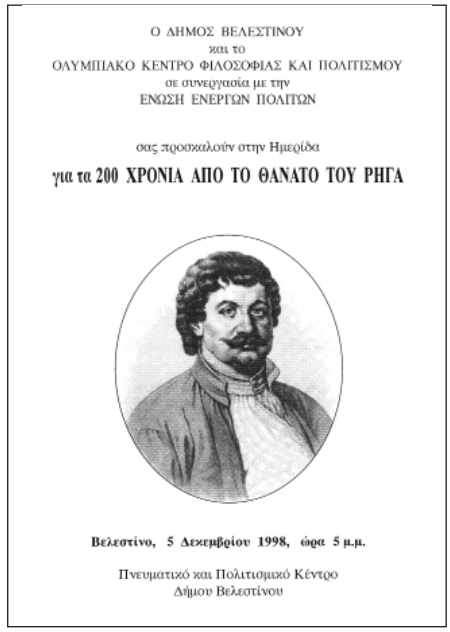
Ο ΔΗΜΟΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ
και το
ΟΛΥΜΠΙΑΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
σε συνεργασία με την
ΕΝΩΣΗ ΕΝΕΡΓΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

σας προσκαλούν στην Ημερίδα

για τα 200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

Βελεστίνο, 5 Δεκεμβρίου 1998, ώρα 5 μ.μ.

Πνευματικό και Πολιτισμικό Κέντρο
Δήμου Βελεστίνου

XXXII. Διεθνές Συνέδριο, «Les Lumières en Europe et dans le Sud-Est Européen: Rhigas Velestinlis (1757-1798) Intrllectuel et Combattant de la Liberté, Précurseur de la Liberation Nationale des Peuples Balkaniques, 12-13 décembre, 1998, Paris». Διοργάνωση: Unesco και Ελληνικό Υπουργείο Πολιτισμού. Το Πρόγραμμα στα Γαλλικά. Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Vovelle, Michel, «Diffusion des idées révolutionnaires dans l'Europe centrale et le Sud-Est europeen».

-Αργυροπούλου, Ρωξάνη, «Les origins de la pensée révolutionnaire de Rhiga».

-Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Le consept "nation" dans la pensee revolutionnaire de Rhigas Vélestinlis».

-Ταμπάκη, Άννα, «Rhigas Vélestinlis entre les Lumiéres et le Romantisme».

-Τσοκόπουλος, Βασίλης, «Rhigas dans l'Etat hellénique: commémorations, interprétations et silenses».

-Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «La pensée politique de Rhigas face aux problèmes du Sud-Est européen».

-Todorov, Nicolai, «Rhigas Vélestinlis et les Bulgares».

-Tanasoca, Nicolai, «Rhigas Vélestinlis et les Roumains».

-Cicanci, Olga, «Rhigas Vélestinlis et la vie sociale et politique en Valachie».

-Bojovic, Bosko, «La perception de l'oeuvre de Rhigas chez les Serbes».

-Topalov, Kiril, «L'influence de l' oeuvre de Rhigas sur la littérature bulgare du XIXe siecle».

-Δρούλια, Λουκία, «La polysémie des symboles et "la massue d'Héraclès" de Rhigas».

-Καραμπελιά-Καρκαγιάννη, Βάσια, «Images de Rhigas: iconographie et histoire».

-Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μαρία, «La conjoncture politique à l' époque de Rhigas».

-Lemarchand, Guy, «La crise de l' Empire ottoman sous Sélim III, au temps de Rhigas Vélestinlis».

-Μελάς, Βίκτωρ, «La carte de Rhigas, un manifeste pour la Guerre de l' Indépendence hellénique».

-Guiomar, Jean-Yves, «La carte de Rhigas et les visions francaises de la nation».

-Πέννα, Βάσω, «Les monnaies figurant sur la Χάρτα de Rhigas Velestinlis».

-Μαυρομούστακου, Ήβη, «La Constitution de Rhigas : mentions, au XIXe siècle hellénique».

-Cordahi, Alexandre, «Rhigas et les transformations juridiques».

-Marccheselli-Lucas, Lucia, «Rhigas Velestinlis traducteur. L'exemple de la Constitution: choix de vocabulaire».

-Daijc, Eddy, «A Study of comparative History».

-Argyriadis-Kervégan, «Rhigas et Corais. Peut-on parler d'une affinité intellectuelle?».

-Μελετιάδης, Χάρης, «Rhigas-Solomos: éléments pour une théorie de l'action révolutionnaire et de l'enseignement scolaire».

SOUS L'ÉGIDE DE L'U.N.E.S.C.O.
ET DU MINISTÈRE HELLÉNIQUE DE LA CULTURE

En l'honneur du bicentenaire de la mise à mort
de RHIGAS VÉLESTINLIS et de ses compagnons

COLLOQUE INTERNATIONAL

« LES LUMIÈRES EN EUROPE
ET DANS LE SUD-EST EUROPÉEN :
RHIGAS VÉLESTINLIS (1757-1798)
INTELLECTUEL ET COMBATTANT DE LA LIBERTÉ,
PRÉCURSEUR DE LA LIBÉRATION NATIONALE
DES PEUPLES BALKANIQUES »

•

EXPOSITION : IMAGES ET TEXTES SUR RHIGAS ET SON UNIVERS

CONCERT : MUSIQUE D'ÉPOQUE

SAMEDI 12 ET DIMANCHE 13 DÉCEMBRE 1998

PALAIS DE L'U.N.E.S.C.O. 7, PLACE DE FONTENOY PARIS 75007

XXXIII. Ημερίδα, «Ρήγας Βελεστινλής, 200 χρόνια από το θάνατό του». Θεσσαλονίκη, 21 Δεκεμβρίου 1998. Διοργάνωση: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης. Εκδόθηκαν Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2003.

Οι ανακοινώσεις:

-Παπαδημητρίου, Χρήστος, «Επαναστατική Προκήρυξη, τα Δίκαια του ανθρώπου και το Σύνταγμα».

-Παπαδριανός, Ιωάννης, «Ο Ρήγας και οι Σέρβοι».

-Σατραζάνης, Αντώνης Δ., «Ο Ρήγας και το Σχολείον των ντελικάτων εραστών».

-Δεμερτζής, Σάββας, «Παρατηρήσεις επί της Χάρτας και συγκριτική μελέτη με παλαιότερους χάρτες».

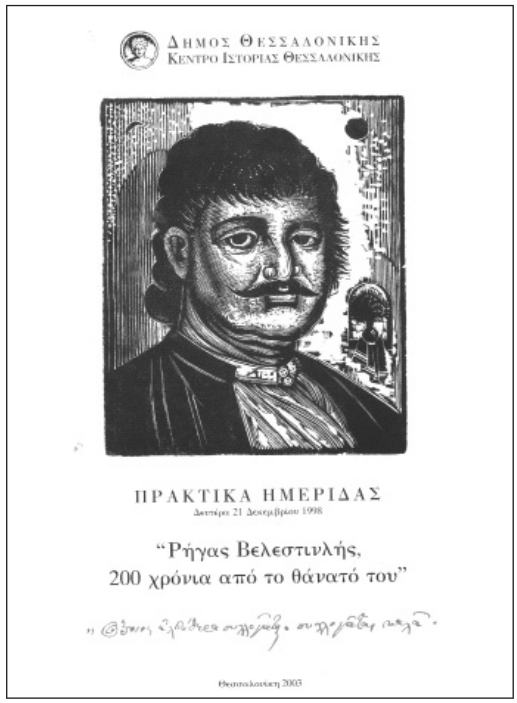
ΔΗΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΚΕΝΤΡΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
Δευτέρα 21 Δεκεμβρίου 1998

"Ρήγας Βελεστινλής,
200 χρόνια από το θάνατό του"

Θεσσαλονίκη 2003

XXXIV. Ημερίδα, «Τιμής και μνήμης για το Ρήγα Βελεστινλή Θετταλό». Αμπελώνας Λάρισας, 21 Μαρτίου 1999. Διοργάνωση: Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμπελώνα. Δεν εκδόθηκαν πρακτικά.

Οι ανακοινώσεις:

-Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Ρήγας Βελεστινλής και επανάσταση».

-Σπανός, Κωνσταντίνος, «Οι παιδαγωγικές ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή».

-Λαφαζάνης, Μιχάλης, «Στέργιος Χατζηκώστας, ο φίλος του Ρήγα από την Καλλιπεύκη Ολύμπου».

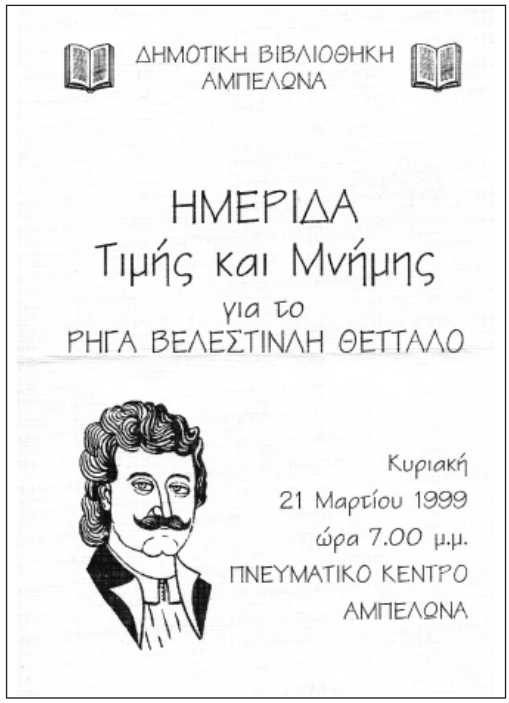
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΜΠΕΛΩΝΑ
ΗΜΕΡΙΔΑ
Τιμής και Μνήμης
για το
ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ ΘΕΤΤΑΛΟ
Κυριακή
21 Μαρτίου 1999
ώρα 7.00 μ.μ.
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΑΜΠΕΛΩΝΑ

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Ήταν ο Ρήγας Βελεστινλής Μπεκτασή -Δερβίσης;

Από τα ζητούμενα της ιστορικής έρευνας είναι και ο Μπεκτασισμός, μία αίρεση του Ισλάμ που εμφανίσθηκε στον 13ο αι. σχεδόν με την εμφάνιση και ίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Μπεκτασισμός είναι δημιούργημα μιας δυσχερούς εποχής για το Βυζάντιο στην Μ. Ασία την ύστερη περίοδό του, όταν συναντιέται ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ και ήταν συνέπεια της αφομοίωσης μέρους του χριστιανικού πληθυσμού των κατακτημένων περιοχών. Ο Μπεκτασισμός, που το όνομά του οφείλεται στον ιδρυτή του Χατζήμπεκτάς, και που το κέντρο του βρίσκεται σήμερα στην ομώνυμη κωμόπολη της Καππαδοκίας, λίγα χιλιόμετρα από την Αραβησσό, το Arapusun των Τούρκων. Σ' αυτό συρρέουν καθημερινά χιλιάδες προσκυνητών Μπεκτασήδων.

Ο Μπεκτασισμός, ως θρησκευτική ιδεολογία είναι ένα μείγμα του μυστικισμού του Ισλάμ και της αιρέσεως των Σιϊτών – Αλεβήδων, του νεοπλατωνισμού, του Ιουδαϊσμού και του Χριστιανισμού των Ορθοδόξων. Συμβιώνοντας με το χριστιανικό στοιχείο της Μ. Ασίας δανείσθηκε αρκετά στοιχεία από τον Χριστιανισμό, αλλά παραλλήλως η διδασκαλία του επηρέασε πολλές χριστιανικές ομάδες, που είχαν κυριολεκτικώς εγκαταλειφθεί από την κεντρική βυζαντινή εξουσία[1]. Έτσι ο επισκέπτης του Χατζημπεκτάς, του θρησκευτικού δηλ. κέντρου των Μπεκτασήδων, θα εκπλαγεί διαβάζοντας στα διανεμόμενα φυλλάδια τα πολλά στοιχεία του Χριστιανισμού που περιέχει η διδασκαλία του[2]. Μη λησμονούμε ότι το γενναίο κίνημα των Μπεκτασήδων αναπτύχθηκε στην Καππαδοκία, όπου οι Χριστιανοί κάτοικοί της βίωναν ως το 1923 με έντονο τρόπο την θρησκευτική ζωή. Και ας λάβουμε υπόψη ότι το κέντρο του Μπεκτασισμού βρίσκεται στην καρδιά της Καππαδοκίας εκεί, όπου, κατά την παράδοση, βρίσκονταν οι μονές του Αγίου Χαραλάμπους και του Αγίου Χαρίτωνος στο Ικόνιο, κέντρο και αυτό σήμερα του Μπεκτασισμού,

1. Για τον Μπεκτασισμό βλ. Σταύρος Βαλλίδης, *Αλληλεπιδράσεις μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Μικρά Ασία την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: το δερβίσικο τάγμα των Μπεκτασήδων και Κιζιλμπάσηδων*, Θεσσαλονίκη 2012, ανέκδ. μεταπτ. διατριβή, Θεολογική Σχολή, Α.Π.Θ., ανηρτημένη στο Διαδίκτυο, όπου πλούσια βιβλιογραφία. http://invenio.lib.auth.gr/record/131327/files/GRI–2013-10080.pdf

2. Όπως διαπιστώσαμε, ο γράφων και οι φοιτητές του, κατά την επίσκεψή μας στο Χατζημπεκτάς τον Απρίλιο του 2012.

επί των οποίων μονών ιδρύθηκαν τα κέντρα του Μπεκτασισμού από τον 13ο – 14ο αι. και εντεύθεν[3]. Οι Μπεκτασήδες, με τον φιλάνθρωπο και φιλειρηνικό χαρακτήρα τους, χρησιμοποιήθηκαν από τους πρώτους Σουλτάνους και σταδιακώς επηρέασαν τους γενιτσάρους και, όπως ελέχθη, ένα τμήμα του αιρετικού χριστιανικού πληθυσμού της Μ. Ασίας.

Οι Μπεκτασήδες θα πέσουν στην δυσμένεια των Σουλτάνων, όταν ο σουνιτισμός θα κυριαρχήσει στις σουλτανικές αυλές και έτσι οι Μπεκτασήδες θα συγκεντρώσουν στους κόλπους τους τούς δυσαρεστημένους και γενικώς τους αντιπάλους της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία, ωστόσο, δεν θα παύσει να τους χρησιμοποιεί, όταν παρίσταται ανάγκη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Θράκη, στην οποία έφθασε ο Μπεκτασισμός μέσω, ασφαλώς της Μ. Ασίας. Τότε μπεκτασικά τάγματα έφθασαν περί τα μέσα του 14ου αι. πριν δηλ. την κατάληψη της Θράκης και με το φιλειρηνικό κήρυγμά τους, την ίδρυση πτωχοκομείων, γηροκομείων, ορφανοτροφείων επηρέασαν τον χριστιανικό πληθυσμό που ουσιαστικώς έμεινε αδρανής, όταν έφθασε η ώρα της ενόπλου κατακτήσεώς του από τους Οθωμανούς[4].

Το αντιλαϊκό βυζαντινό κράτος ήταν ανίκανο, για μιαν ακόμη φορά, να αντιμετωπίσει το Ισλάμ, που με προπομπούς τους Μπεκτασήδες σχεδόν αμαχητί κατέκτησε την Θράκη. Το αυτό συνέβη και σε άλλες περιοχές της Μ. Ασίας[5]. Οι Μπεκτασήδες ενεργούσαν ως ιεραπόστολοι, οργάνωσαν τις τοπικές κοινωνίες εξισλαμίζοντας κατοίκους και ενεργώντας για την παγίωση της οθωμανικής κυριαρχίας. Τα μπεκτασικά τάγματα ίδρυσαν τους περιώνυμους τεκέδες, ένας εκ των οποίων βρίσκεται κοντά στο Βελεστίνο, στον δρόμο από το χωριό Άγιος Δημήτριος προς το χωριό Ασπρόγεια (Ιρενί)[6]. Και είναι πολύ ενδιαφέρον να γνωρίσει κανείς την λατρεία, τον μυστικισμό, τις λατρευτικές δοξασίες, τις εορτές τους, δείγμα των οποίων είναι ο Μπεκτασισμός στην Δυτ. Θράκη, για να περιορισθούμε στο ελληνικό έδαφος. Σημειωτέον ότι το κίνημα του Μπεκτασισμού έχει τουλάχιστον 400 υποδιαιρέσεις, χωρίς ασφαλώς σημαντικές διαφορές η μία από την άλλη και ότι μετά την ίδρυση το 1923 της Τουρκικής Δημοκρατίας από τον Μουσταφά Κεμάλ σχεδόν είναι υπό διωγμό στην γείτονα. Και φυσικά υπάρχει συνάρτηση και ερμηνεία με τα συμβαίνοντα σήμερα στην Συρία, όπου το Ιράν, σιϊτικό κράτος, συμπαθεί τον Αλεβή – Μπεκτασή Άσσαντ και οι σουνιτικές αραβικές χώρες είναι εχθροί του και επιδιώκουν την πτώση του. Και είναι αξιοσημείωτο ότι στα πρόσφατα γεγονότα στην πλατεία Ταξίμ της Κωνσταντινούπολης κατά των σχεδίων του πρωθυπουργού Ταγίπ Ερντογάν πρωταγωνιστούν οι μισητοί στο καθεστώς του Αλεβήδες.

Και είναι πολύ συναρπαστικό στην έρευνα να μελετήσει τους Έλληνες εκείνους που προσχώρησαν στον Μπεκτασισμό και ζούσαν ειρηνικά με τους λοιπούς υπόδουλους Έλληνες, οι οποίοι τους θεωρούσαν «οι δικοί μας Τούρκοι»[7]. Δύσκολη, οπωσδήποτε, εργασία, αφού οι πηγές επ' αυτού σιωπούν. Υπάρχουν μερικές περιπτώσεις που ανιχνεύονται, έστω και εμμέσως. Για όσους ασχολούνται με την βυζαντινή μουσική θα τους είναι γνωστός ο ψάλτης του Πατριαρχείου Πέτρος Λαμπαδάριος, όπου, ως αναφέρεται, από την σχετική βιβλιογραφία κατά την εξόδιο ακολουθία του στα Πατριαρχεία, παρέστησαν οι δερβίσηδες που τον έκλαυσαν και που ο Πατριάρχης Σωφρόνιος Β΄ έδωσε άδεια να τον κλαύσουν επί του τάφου του συνοδεία του μουσικού οργάνου νάι (πλαγίαυλος)[8].

3. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή που δίδει στο βιβλίο της η κ. Μαρία Βεϊνόγλου, *Το φάντασμα της Προύσας*, εκδ. Μπαλτά, Αθήνα 2013.

4. Ευστρ. Γ. Ζεγκίνης, *Ο Μπεκτασισμός στη Δυτ. Θράκη*, έκδ. Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1988.

5. Βλ. Μιρμίρογλου, *Οι Δερβίσαι*, Αθήνα 1940, σελ. 168, 120-121, 195-196.

6. Γεώργιος Τσακούμης, *Ο Τεκές των Μπεκτασήδων στο Ιρενί Φαρσάλων*, Λάρισα 2000.

7. Σ. Ρίζος, *Η* Σινασός, έκδ. Κ.Μ.Σ., Αθήνα 2007, τόμ. Α΄, σελ. 430.

8. Γ. Παπαδόπουλος, *Ιστορική επισκόπησις της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής από των αποστολικών χρόνων μέχρι των καθ' ημάς (1 έως 1900 μ.Χ.)*, έκδ. Τέρτιος, Κατερίνη (χχ.).

Η άλλη περίπτωση είναι αυτή του Οδυσσέα Ανδρούτσου, που υπηρέτησε στην αυλή του Αλή Πασά των Ιωαννίνων, ο οποίος ήταν Μπεκτασής. Ο Ανδρούτσος φαίνεται ότι έγινε Μπεκτασής στα φανερά, όντας ακόμη στην αυλή του Αλή Πασά, γι' αυτό στις 22 Ιουνίου του 1822 θα αφοριστεί από τον Υπουργό της Θρησκείας μητροπολίτη Ιωσήφ, όπου διαβάζουμε *και από εδώ και στο εξής δεν θα λογαριάζεται ως Χριστιανός παρά ως Μπεκτασής Δερβίσης*[9].

Το 1850 επικεφαλής του Τάγματος του Μπεκτασήδων ήταν Έλληνας Χριστιανός ερημίτης με έδρα το Μπαλουκλί, που μάλιστα προτάθηκε για αρχηγός τους από Μπεκτασήδες της Πόλης, γιατί οι πρόγονοί του ήταν και αυτοί αρχηγοί τους[10]. Στην Θεσσαλονίκη ως τον Μεσοπόλεμο στην σημερινή συνοικία Καλλιθέα υφίστατο ο περιώνυμος τεκές των Μεβλεβήδων, στον οποίο, όπως και σε άλλους τεκέδες της πόλης κατέφυγαν και βρήκαν προστασία, καταδιωκόμενοι από τους Τούρκους στα γεγονότα του 1821, πολλοί Θεσσαλονικείς[11].

Ερχόμαστε τώρα στο ερώτημα: ήταν ο Ρήγας Μπεκτασής – Δερβίσης; Ένας περίεργος, κατά τους ιστορικούς μας, συγγραφέας ο Παναγ. Καλεβράς που έγραψε ένα, όπως το τιτλοφορεί, *Σύγγραμμα λίαν περίεργον*, και το εξέδωσε στην Αθήνα το 1856, γράφει: *«Ότι ο Ρήγας ήταν σφόδρα ζηλωτής της γαλλικής πολιτικής, έχων ικανήν και συστηματικήν παιδείαν, γνωρίζων δε την τουρκικήν γλώσσαν, δι' αδείας και εξόδων του Ναπολέοντος επί τη συστάσει αυτού προς όλα τα εν τη Τουρκία ιταλικά προξενεία περιήλθεν ως Δερβίσης απανταχού της Τουρκίας, υπό το πρόσχημα διδασκάλου της Ηθικής. Και μυστικώς μεν εδίδασκε τους Ντερεμπέηδες, ήτοι τους Γενιτσάρους, διά να συνεννοηθώσι μετά του Ναπολέοντος ίνα υποστηρίξη αυτούς εις επανάστασιν κατά του Σουλτάν – Σελήμη και αναδείξει μικρούς ηγεμόνας ανεξαρτήτους»*.

Αυτή η τελευταία πληροφορία, άλλωστε, συμπίπτει με τις αρχές του Μπεκτασισμού, η ανάδειξη δηλ. μικρών ανεξάρτητων ηγεμόνων από την εξουσία. Και πράγματι ο Ρήγας δεν αντιτίθεται στους Μουσουλμάνους, στον λαό δηλ. αφού και αυτός υποφέρει ομοίως από τον δυνάστη του Σουλτάνο. Το λέει άλλωστε, στον Θούριό του:

«Ανδρείοι, καπετάνιοι, παπάδες, λαϊκοί
σκοτώθηκαν κι αγάδες, με άδικον σπαθί
Κι αμέτρητοι άλλοι τόσοι, και Τούρκοι και Ρωμηοί,
ζωήν και πλούτον χάνουν, χωρίς καμιά αφορμή».

Και παρακάτω

«Να σφάξουμε τους λύκους
που στον ζυγόν βαστούν
και Χριστιανούς και Τούρκους
σκληρά τους τυραννούν».

9. *Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου*, επιμ. Μπάμπη Άννινου, έκδ. Γαλαξίας, Αθήνα 1966, σελ. 102.

10. C. Mac Farlane, *Turkey and its destiny: the result of journeys made in 1847 and 1848 to examine into the state of that country (1850)*, τόμ. 1, έκδ. John Murray, Albemarle street, London 1850, σελ. 496.

11. Ν. Μουτσόπουλος, «Ο Μεβλεβιχανές έξω από τα ΒΔ τείχη της Θεσσαλονίκης», *Επιστ. Επετ. Πολ. Σχ. Α.Π.Θ., Τμήμα Αρχιτεκτόνων*, Θεσσαλονίκη 1990.

Και αν κρίνει κανείς ότι ο Ρήγας ήταν φίλος του Μπεκτασή Πασβάνογλου του Βιδινίου, που επαναστάτησε κατά της Υψηλής Πύλης, και που τον μνημονεύει κολακευτικώς στον Θούριό του, τίποτε δεν αποκλείει ο Ρήγας όχι βεβαίως να ήταν μπεκτασής, αλλά τουλάχιστον, να τους συμπεριελάμβανε στα επαναστατικά σχέδιά του, αφού η πολιτική φιλοσοφία τους ήταν κοντά σ' αυτά. Ομολογουμένως, είναι μία συναρπαστική πτυχή της έρευνας για την μελέτη της προσωπικότητος του Ρήγα Βελεστινλή.

Πιστεύω, πάντως, ότι ο περίεργος αυτός συγγραφέας, ο Παναγ. Καλεβράς, θα είχε ακούσει, κάποια φήμη ας πούμε, γι' αυτήν την πιθανή σχέση του Ρήγα με τους Μπεκτασήδες, τους φιλειρηνικούς δηλ. αντιπάλους του Σουλτάνου και δεν νομίζω ότι αυθαιρέτως έγραψε αυτό το *παράδοξον*. Άλλωστε ο Ρήγας, όπως είπαμε, εκφράζεται για μία επανάσταση κατά του δυνάστη καλώντας ακόμη και τους Μουσουλμάνους. Είναι, όπως ελέχθη, κατά την άποψή μας, συναρπαστική πτυχή της έρευνας για τον Ρήγα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΑΡΑΜΒΑΛΗΣ

Μιά προσέγγιση στό Θούριο καί Ὕμνο Πατριωτικό τοῦ Ρήγα

Ἐκεῖνο πού πρέπει νά ἐπισημάνουμε γιά τόν «Θούριο» καί *τον* «Ὕμνο Πατριωτικό» εἶναι πώς ἐντάσσονται καί οἱ δύο στά Επαναστατικά κείμενα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ, ὅπως ἄλλωστε ἡ «Ἐπαναστατική Προκήρυξη», τό «Σύνταγμα» καί «Τά δίκαια τοῦ ἀνθρώπου». Ἡ Δημοκρατία πού ἤθελε νά ἐγκαθιδρύσει ἐνάντια στήν τυραννία τοῦ Σουλτάνου ὁ μεγάλος αὐτός Ἕλληνας διανοητής, ἀποτελεῖται ἀπό «διάφορα γένη καί θρησκεῖες» περιλαμβάνοντας ἀκόμη καί τούς Τούρκους, πού τούς θεωροῦσε (καί ἦταν) ὑπόδουλοι στό αὐταρχικό καθεστώς.

Ὁ Θούριος εἶναι ὁπωσδήποτε ἕνα ἐπαναστατικό σάλπισμα ἀπό τά βάθη τῆς Ἱστορίας γιά τά πατροπαράδοτα δίκαια τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλωστε ὁ Ρήγας θεωροῦσε τούς νόμους μέ τήν ἀρχέγονη ἔννοια καί σημασία τους, πού ταυτίζονταν μέ τή δικαιοσύνη καί τό ἦθος. Στό χειρόγραφο τῶν Ἐπαναστατικῶν πού βρέθηκε, ὑπάρχει ὁ τίτλος «Ἐλευθερία, Ἰσότητα, Ἀδελφότης, Νέα Πολιτική Διοίκηση τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων νήσων καί τῆς Βλαχομπογδανίας, Ρήγα τοῦ Φιλοπάτριδος»[1].

Ὁ Θούριος εἶναι παράλληλα καί μιά ἐπαναστατική προκήρυξη. Ἐδῶ, ἐπικεντρώνονται καί συμπυκνώνονται οἱ ἐπαναστατικές του ἀπόψεις πού ἐνέχουν καί ρεαλιστικό πρόγραμμα δράσης. Ὑπάρχει σχέδιο, πλαίσιο, πρόγραμμα πολιτικό καί βέβαια ὁ ἴδιος συνήθιζε νά τόν τραγουδᾶ μέ τή συνοδεία μιᾶς φλογέρας ἀφοῦ καί ἡ μουσική, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀνήκει στίς διεθνεῖς γλῶσσες ἐπικοινωνίας καί ταυτόχρονα λόγος καί μουσική συμπορεύονται καί συλλειτουργοῦν κι ἐκτός τῶν ἄλλων εἶναι μέσο διευκόλυνσης σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ἀποστήθιση τοῦ κειμένου.

1. Τό χειρόγραφο τῶν Κυθήρων εἶναι ἀντίγραφο ἀπό τό ἔντυπο, τό ὁποῖο τύπωσε ὁ Ρήγας. Βλ. Ε. Σ. Στάθης, *Τό Σύνταγμα καί ὁ Θούριος τοῦ Ρήγα. Τό ἀρχικό καί τό τελικό κείμενο. Κριτική ἔκδοση,* ἐκδ. Ἁρμός, Ἀθήνα 1996. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Συμβολή στην έρευνα του Συντάγματος του Ρήγα: Το σημαντικό χειρόγραφο Κυθήρων», στο *Επιστημονική έρευνα στα Κύθηρα,* επιμ. Γ. Ν. Λεοντσίνης, Ανοιχτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Αθήνα 2008, σελ. 217-227, και ανεξάρτητα, Αθήνα 2009.

Τούτη ἡ πανστρατιά στήν ὁποία καλεῖ ὁ Ρήγας τούς σκλαβωμένους, ἀπευθύνεται στούς Μαυροθαλασσίτες, δηλαδή σ' αὐτούς τούς λαούς καί τά γένη πού βρίσκονται καί κατοικοῦν στή Μαύρη Θάλασσα ἀλλά καί τεράστιες ἐκτάσεις πού ἐκτείνονται ἀπό τό Χαλέπι τῆς Συρίας καί μέχρι τήν Αἴγυπτο, τό Μισίρι. Καλεῖ ὅμως καί ἐλεύθερους λαούς ὅπως εἶναι οἱ Μαλτέζοι, γιά νά σταθοῦν πλάι στούς ὑπόδουλους. Μιά τεράστια γεωγραφική ἀπόσταση ἀπό τούς Ἄραβες καί ἀπό τήν μεγαλόνησο Κρήτη μέχρι τή Βεσσαραβία. Εἰρήσθω πώς στό αὐθεντικό κείμενο τοῦ Θούριου εἶναι γραμμένες δεξιά κι ἀριστερά οἱ λέξεις ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ καί ΙΣΟΤΗΣ, διαφαινόμενες ἄλλωστε ἐπιρροές ἀπό τόν Γαλλικό Διαφωτισμό καί τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1789.

Στόν ὑπότιτλο τοῦ ἔργου ὑπάρχουν τά ἑξῆς:

«ἤτοι ὁρμητικός Πατριωτικός Ὕμνος πρῶτος
εἰς τόν ἦχον μία προσταγή μεγάλη».

Ἑκατόν εἴκοσι ἕξι στίχοι μέ παλμό ψυχῆς, αἱμάσουσα καταγραφή, μεράκι καί πόθος διαφανής, μία καί μόνη ἀπόφαση:

«Καλλιό 'ναι μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωή
παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά καί φυλακή»!

Ἀλλά καί οἱ ἀμέσως ἑπόμενοι στίχοι τοῦ ἔργου συνιστοῦν ἀντιπαράθεση καί ἐμφατική σημασία τῆς ζωῆς μέσα στήν ἀνελευθερία:

«Τί σ' ὠφελεῖ ἄν ζήσῃς καί εἶσαι στή σκλαβιά;
Στοχάσου πώς σέ ψένουν καθ' ὥραν στή φωτιά»!

Μέσα στήν ἀδικία καί τή μεγάλη ἐκμετάλλευση, ἡ μεγάλη ἀχαριστία συγκατοικεῖ:

«Δουλεύεις ὅλη μέρα σέ ὅ,τι κι ἄν σοῖ πῇ,
κι αὐτός πασχίζει πάλιν τό αἷμα σου νά πιῇ»!

Ἐδῶ ἡ Πατρίδα ἀποκτᾶ οἰκουμενικές διαστάσεις, γίνεται δίκιο κι ἀγώνας, φωνή τῆς ἴδιας τῆς δικαιοσύνης. «Πιστός εἰς τήν Πατρίδα, συντρίβω τόν ζυγόν». Ὁ σεβασμός τῶν συναγωνιστῶν βασίζεται σέ κάποιους νόμους, γραπτά θεμελιωμένους καί μέ ὅρκο ἐπάνω στόν Σταυρό πού ἀποκτᾶ συμβολικές διαστάσεις. Τό σύμβολο τοῦ Σταυροῦ ἐμπεριέχει τήν χαρμολύπη. Τό μήνυμα τῆς Ἀνάστασης μέσα ἀπό τή δοκιμασία. Ἡ τήρηση τῶν Νόμων εἶναι θεμελιώδης:

«Οἱ Νόμοι ναν' ὁ πρῶτος καί μόνος ὁδηγός
καί τῆς Πατρίδος ἕνας νά γένῃ ἀρχηγός»,
(ἡ λέξη ἀρχηγός μέ τό γράμμα α μικρό κι ὄχι κεφαλαῖο).

Στόν ἀμέσως ἑπόμενο στίχο ἕνας καθοριστικός μπούσουλας:

«γιατί κι ἡ ἀναρχία ὁμοιάζει τή σκλαβιά»

καί ὁ ἀμέσως ἑπόμενος ἐπεξηγηματικός καί διάφανος στίχος:

«νά ζοῦμε σά θηρία εἶν' πιό σκληρή φωτιά»!

Ὁ Ρήγας Βελεστινλής, ὅπως πολύ σωστά γράφει ὁ Δημ. Καραμπερόπουλος[2], εἶναι ὁ ὁραματιστής μίας δημοκρατικῆς πολιτείας τοῦ Βαλκανικοῦ χώρου καί ὄχι μόνον. Εἶναι ὁ ἐθνεγέρτης, ὁ ἐμψυχωτής, αὐτός ποῦ σπέρνει τό σπόρο τῆς ἐλευθερίας ὅπως γράφει στά 1836 ὁ Στρατηγός Μακρυγιάννης, αὐτός ποῦ ἐνθαρρύνει καί ζεσταίνει τίς ὑπόδουλες ψυχές, γιά τά ἀπαράγραπτα δίκαια τῶν ἀνθρώπων τά ἀδιαπραγμάτευτα.

2. Δημ. Καραμπερόπουλος, Ἡ Δημοκρατική ἑνοποίηση του Βαλκανικοῦ χώρου στο ἐπαναστατικό σχέδιο τοῦ Ρήγα, ἔκδ. Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Μελέτης Φερρῶν-Βελεστίνου-Ρήγα, Ἀθήνα 2010.

Ἡ γλώσσα του εἶναι ῥέουσα, γλαφυρή, εἰκονοπλαστική, ἐκρηκτική καί ὁ Θούριος εἶναι γραμμένος σέ ἁπλή γλώσσα ἀλλά διεισδυτική, μέ λέξεις καί ἐκφράσεις ἀπόλυτα χρησιμοποιούμενες δίχως δυσνόητους ὅρους καί παραπομπές σέ λεξικά. Εἶναι κάτι ἀνάλογο μέ τόν παλιό παιᾶνα. Ἔχει τήν ἔνταση τοῦ ὁρμητικοῦ ποταμιοῦ, τοῦ πολεμικοῦ, τοῦ ἱεροῦ μένους, καί βεβαίως ἄς μή λησμονοῦμε πώς προέρχεται ἀπό τό ρῆμα «θρώσκω» ἀπ' ὅπου ἐπίσης προέρχεται καί ὁ ἄνθρωπος («ἄνω θρώσκω»). Ἡ ἐλευθερία εἶναι τό μέσον νά νοιώσει κανείς ΑΝΘΡΩΠΟΣ καί αὐτό εἶναι τό νόημα, τό μήνυμα καί ἡ κεντρική ἰδέα τοῦ ἄσματος. Ὅπως δέ εἰδικότερα μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἄοκνος μελετητής Δημήτρης Καραμπερόπουλος, ἡ λέξη «Θούριος» ἐνυπάρχει στούς Ἀττικούς λεγόμενους ποιητές, τόν Αἰσχύλο [στούς «Ἑπτά ἐπί Θήβαις» (42) καί στούς «Πέρσες» (73)], τόν Σοφοκλῆ, τόν Ἀριστοφάνη [στούς «Ἱππεῖς» (757) καί στούς «Βατράχους» (1829)], στόν «Αἴαντα» τοῦ Σοφοκλῆ (στίχος 212) κ.λπ. Βεβαίως ἐδῶ θά πρέπει νά γίνει μνεία καί γιά τόν ἐξαίρετο συγγραφέα, μελετητή καί ἀνθολόγο Κλαύδιο Φωριέλ ὅπου στό μνημειῶδες ἔργο του «Chants Populaires de la Grèce Moderne» (Παρίσι 1824-25) κατατάσσει τόν Θούριο τοῦ Ρήγα στά δημώδη ἄσματα καί ὁ Πασχάλης Κιτρομηλίδης[3] γράφει πώς ἡ ὑπάρχουσα χρήση τοῦ Θουρίου σέ μία συλλογή δημώδους ποίησης εἶναι ἐνδεικτική τῆς πλατιᾶς του ἐξάπλωσης καί κυρίως τῆς ἐνσωμάτωσής του στήν ἑλληνική λαϊκή πολιτισμική παράδοση.

Εἶναι παράλληλα ἡ συνειδητοποίηση τῆς «κοινῆς ὁρμῆς» καί τῆς ἀξεχώριστης ἀπό κάθε πλευρά διάκρισης:

«Ἀράπηδες καί ἄσπροι μέ μιά κοινή ὁρμή».

Κι ἀκόμη πώς κοινός εἶναι ὁ πόνος καί ἡ συντριβή ἀπό τήν τυραννία καί προπάντων ἡ ἀδικία πού γίνεται:

«Κι ἀμέτρητοι ἄλλοι τόσοι, καί Τοῦρκοι καί Ρωμιοί,
ζωήν καί πλοῦτον χάνουν, χωρίς καμμιά ἀφορμή»!

Πρωτίστως καί κυρίως ὅμως εἶναι φωνή ἀπό τά βάθη τῆς Ἱστορίας κι ὅπως χαρακτηριστικά ἀναγράφεται στόν ὑπότιτλο «Μιά προσταγή μεγάλη», παραπέμποντας στά ἀπαράγραπτα δίκαια, τ' ἀρχέγονα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου γῆς.

Οἱ λαοί γιά τόν Ρήγα θά πρέπει νά παλέψουν μαζί, ἀδελφωμένοι, γιά τήν ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ. Ἐπιπλέον, ὑπάρχει ἐδῶ κι ἕνας μεγάλος, ψυχολογικός πρωτίστως παράγοντας πού ἐπισημαίνει: ὁ τύραννος δέν εἶναι ἀνίκητος! Παραθέτουμε γιά τοῦ λόγου τό ἀληθές, τούς στίχους 111-114:

«Ποτέ μή στοχασθεῖτε πώς εἶναι δυνατός·
καρδιοχτυπᾶ καί τρέμει σάν τόν λαγό κι αὐτός.
Τριακόσιοι Γκιρτζιαλῆδες τόν ἔκαμαν νά διῇ
πώς δέν μπορεῖ μέ τόπια, μπροστά τους νά ἐβγεῖ».

Ἐνῶ μιλᾶ γιά τόν Σταυρό, πρωτίστως (στίχος 43) ἐμφανίζεται ὑπέρμαχος τῆς ἀνεξιθρησκείας («Στήν πίστιν τοῦ καθενός ἐλεύθερος νά ζῇ»), βαθύτατα δημοκρατικός ἄλλωστε, δέν βάζει ποτέ σέ πρώτη μοίρα ἕναν λαό. Ὅλοι εἶναι ἰσότιμοι κι ἔχουν τή θέση τους στή Δημοκρατική Πολιτεία του.

Ἡ φωτισμένη σύνθεση τοῦ Θούριου μιλᾶ γιά τήν πληγή τῆς τυραννίας, εἶναι ὁ προπομπός τοῦ Ὕμνου εἰς τήν Ἐλευθερία τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, ὁ γόνιμος σπορέας τῶν ἀρχῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί μάλιστα σέ τόσο δύσκολους καιρούς, σάν αὐτούς πού περνάει καί ἡ χώρα μας, εἶναι κι ἕνας προμαχώνας ἀντίστασης στίς ξένες ἐπεμβάσεις

3. Πασχ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικές καί κοινωνικές ἰδέες*, Β΄ ἔκδοση, Ἀθήνα 1999, σελ. 575.

πού τώρα προσλαμβάνουν μίαν ἄλλη μορφή τυραννίας καί ἀπόπειρας ἐλέγχου συνειδήσεων.

Καλεῖ ἀκόμη ὁ Ρήγας ὅλους ἐκείνους πού ἔφυγαν ἀπό τήν Πατρίδα, νά γυρίσουν ξανά:

«Ὅσ' ἀπ' τήν τυραννίαν πῆγαν στήν ξενιτειά
στόν τόπον του καθένας ἄς ἔλθη τώρα πιά».

Τονίζεται ἀκόμη γιά πρώτη φορά, πώς δέν εἶναι σωστό νά περιμένει κανείς ἀπό τούς ἄλλους βοήθεια ἀλλά πρωτίστως ὁ ἴδιος ν' ἀγωνιστεῖ γιά τήν ἐλευθερία του καί νά πάψει νά ἐργάζεται στούς ξένους:

«Ὡς πότ' ὀφικίαλους σέ ξένους βασιλεῖς;
ἔλα νά γένεις στύλος δικῆς σου τῆς φυλῆς».

Ὁ Ὕμνος Πατριωτικός, ὅπως καί ὁ Θούριος, τυπώνεται στά 1798 ἀπό τόν Περραιβό[4] καί σάν χειρόγραφο μέσα στά χρόνια τοῦ ἀγώνα τοῦ 1821. Ἐδῶ τό κείμενο ἐπικεντρώνεται στούς Ἕλληνες κλεφταρματολούς καί ἐπαναστάτες καί ἔχει ὡς ὑπότιτλο, ἄκρως προσδιοριστικό:

«τῆς Ἑλλάδος καί ὅλης τῆς Γραικίας
πρός ξαναπόκτησιν τῆς αὐτῶν Ἐλευθερίας».

Ἔτσι λοιπόν, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καί μέ τόν Θούριο, ὑπάρχει μουσική ἐπένδυση. Μέ μιά διαφορά, πώς ἐδῶ εἶναι γραμμένος πάνω στόν ὕμνο τῆς Μασσαλιώτιδας, κατοπινό ἐθνικό ὕμνο τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας. Σέ ἀντίθεση μέ τόν Ἀντώνιο Μαρτελάο, ὁ ὁποῖος πραγματοποίησε μία παράφραση τῆς Μασσαλιώτιδας, ὁ Ρήγας δημιούργησε ἕνα πραγματικά ἑλληνικό ἐπαναστατικό τραγούδι. Ὅπως καί στόν Θούριο, ὑπάρχει ἐκτός τῆς μουσικῆς καί ἡ ὁμοιοκαταληξία, καί μάλιστα ἀνά δύο, καί ζευγαρωτή, πράγμα πού ἐπιτυγχάνει περισσότερο τήν προσέγγιση καί τήν ἀμεσότητα τοῦ στίχου καί στήν ἐπιδιωκόμενη ἔκρηξη τῶν φορτίων τῆς ἐπαναστατικότητας καί τῆς συνακόλουθα ἐπιζητούμενης ἀνάληψης δράσης.

Στόν Θούριο ἔχουμε στίχους πού ἔχουν δεκατρεῖς συλλαβές ἐνῶ στόν Ὕμνο Πατριωτικό (πάνω στή Μασσαλιώτιδα) μέ πιό σύντομες συλλαβές. Ἐδῶ ἔχουμε τό κείμενο πού ἐκτείνεται σέ 252 στίχους καί 42 στροφές ἑξάστιχες ὅπου δέν ἀσφυκτιᾶ ὁ στίχος, εἶναι ἴσως πιό κοφτός ἀλλά μέ περιορισμένο βεληνεκές ἀφοῦ ἀφορᾶ τόν Ἑλληνικό χῶρο καί ἐνυπάρχει ἡ συνεχής κατάληξη τοῦ ἕκτου στίχου ἄλλοτε τῆς χαρᾶς καί ἄλλοτε τῆς φωτιᾶς καί βεβαίωση τῆς συνυπάρξεώς τους («καί τρέμουν γιά τήν δόξαν / μέ χαρά στή φωτιά / ἤ μέ χαρά μπρέ παιδιά»). Πιό ζεστός καί πιό οἰκεῖος ἀναμφισβήτητα ὁ στίχος μέ τή συχνή ἐπανάληψη-ἐπωδό τοῦ ἕκτου στίχου πού φορτίζει τό κείμενο καί προσδίδει ἀκόμη περισσότερη μουσικότητα καί ἐνέργεια. Ἐδῶ ὑπάρχουν ἀναφορές στήν ἱστορία καί στίς μνῆμες τῶν προπατόρων, προπάντων τοῦ Λεωνίδα καί δέν εἶναι τυχαία ἡ ἀναφορά-ἐπιλογή στούς 300 Σπαρτιάτες ἀλλά καί στόν Μέγα Ἀλέξανδρο μέ τήν μεγάλη ἀνδρεία καί τά ὁράματά του. Ἡ τυραννία εἶναι ὁ κοινός προσδιοριστικός παράγοντας, ἡ ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ.

Ὁ Πατριωτικός Ὕμνος ἔχει γραφεῖ γιά εὐνόητους λόγους (ἐνδυνάμωση τοῦ φρονήματος τοῦ σκλαβωμένου λαοῦ). Ἡ συνένωση ὅμως τοῦ Βαλκανικοῦ χώρου κάτω ἀπό ἕνα δημοκρατικό πλέγμα (Θούριος) προϋποθέτει καί ἑστιάζει τήν ἐξέγερση τῶν ἑλληνικῶν σωμάτων (κλεφτῶν καί ἀρματολῶν) ὅμως πέραν τοῦ συγκεκριμένου στίχου ὑπάρχει ἀνα-

4. Βλ. τή σχετική φωτοανατύπωση τῆς ἔκδοσης τοῦ Περραιβοῦ ἀπό τό Κέντρο Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καί Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1998.

φορά σέ συγκεκριμένους ἡγέτες πού ὀνοματίζονται καί καταγράφονται οἱ ἡρωικές τους πράξεις. Ἐδῶ ὑπάρχουν ὁ τύραννος καί ὁ ἐξουσιαστής ἀπό τή μιά, ὁ ὑπόδουλος καί ὁ ἀπελεύθερος ἀπό τήν ἄλλη καί ἡ σαφής ἀντιπαράθεση τῶν δύο αὐτῶν κόσμων.

Ἡ Τουρκία, ὁ μεγάλος δυνάστης. Ἐδῶ οἱ φωτιές, οἱ φωνές, οἱ φόβοι, οἱ τρόμοι, μέσ' ἀπό λόγο πυρίκαυστο, κι ὅλ' αὐτά «μέ χαρά στήν φωτιά» κι ὄχι μέ λύπη. Ὁ Μπότσαρης, ὁ Καραϊσκάκης, ὁ Τζοβάρης, ὁ Τσεμπαλῆς, ὁ Μπλαχάβας, οἱ ξακουστοί Μπουκουβαλαῖοι ἀλλά καί ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ Λεωνίδας, γίνονται σημεῖα ἀναφορᾶς καί τῶν προπατόρων μνῆμες. Εἶναι μιά πρόσκληση καί πρόκληση συνάμα, γιά ἔνδοξη πορεία ὅλων αὐτῶν πού βρίσκονται «σ' ἐρήμους καί στά δάση». Οἱ ἀγῶνες πρέπει νά δικαιωθοῦν, νά βγεῖ στό φῶς τό δίκιο καί ἡ ἀνδρεία τῶν ἀγωνιστῶν:

«Ἰδού καιρός νά δοξασθῇς
ψυχήν καί σῶμα νά σωθῇς
τ' ἀδέλφια σου νά γλύσῃς
τυράννους νά τζακίσῃς».

Ὅπως καί μέ τόν Θούριο γίνεται λόγος γιά τήν γειτονική Ἰταλία πού ζητᾶ τήν ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ:

«Κι ἐκεῖνα πού ἀποκοτοῦν
ὅ,τι κι ἄν θέλουν ἀποκτοῦν»
καί
«Διεῖτε τήν Ἰταλίαν
πῶς πῆρ' ἐλευθερίαν
καί τρέχει γιά τήν δόξαν
μέ χαρά στή φωτιά»!

Βεβαίως καί στήν ἔναρξη τοῦ Ὕμνου Πατριωτικοῦ, ὑπάρχει ὁ κοινός παρονομαστής:

«Ὅλα τά ἔθνη πολεμοῦν
καί στούς τυράννους τους ὁρμοῦν»,

(περιελήφθη στό «Στρατιωτικόν Ἐγκόλπιον» τό ὁποῖο ὅμως κατασχέθηκε στό τυπογραφεῖο Πούλιου).

Καί στά δύο ἔργα καταδεικνύεται ἡ βαθιά θεμελιακή ἀλλά καί ὀργανική τους δράση ἀλλά καί στό ψυχολογικό μέρος τῆς ἐνθάρρυνσης ἀλλά καί τῆς ὑπόμνησης.

Στόν Ὕμνο Πατριωτικό δέν ἔχουμε ἔκκληση-προσκλητήριο στίς ξένες δυνάμεις ἀλλά στά ἑλληνικά ἐκστρατευτικά σώματα. Γιά πρώτη φορά τό Ἔθνος ἀρχίζει νά στηρίζεται στίς δικές του δυνάμεις. Σ' αὐτό λοιπόν τό κλίμα καί στό συγκεκριμένο χῶρο καί χρόνο ὁ Ρήγας ἐμφανίζεται νά ξυπνᾶ τίς ναρκωμένες συνειδήσεις καί νά ἀπεγκλωβίζει τά παροπλισμένα ἰδανικά. Εἶναι ὁ μέγας διανοητής καί ὁραματιστής. Ζητᾶ νά γίνουν πράξη τά ἐπαναστατικά του ἰδεώδη. Μέ ἰσότητα καί δικαιοσύνη. Ρίχνει τόν σπόρο αὐτός ὁ φλογερός κήρυκας καί ποτίζει μέ τό αἷμα του τό δέντρο τῆς Ἐλευθερίας καί τῆς Παγκόσμιας Ἀδελφοσύνης:

«Νά λάμψει πάλι ὁ Σταυρός...».

Ὁ Σταυρός, σάν μέσον συνένωσης, πόνου καί λύτρωσης.

Ὁ Ρήγας ἐπιζητεῖ τήν ἐθνική ὁμοψυχία, τήν συναδέλφωση ὅλων τῶν λαῶν:

«Γιά τήν πατρίδα ὅλοι νά 'χωμεν μιά καρδιά» (Θούριος)

καί στόν Ὕμνο Πατριωτικό, στή στροφή 20:

«Νά λάμψῃ πάλιν Λευθεριά
ὡς ἦτον τότε μιά φορά».

Ὁ Ρήγας Βελεστινλής ἐπεδίωξε τήν πυρίκαυστη φλόγα του γιά ἐλευθερία καί πανανθρώπινη συναδέλφωση νά τήν ἐμφυσήσει μέσῳ τοῦ συναισθήματος καί τοῦ ἐσωτερικοῦ κραδασμοῦ του καί ἡ συμβολή του εἶναι τεράστια ὄχι μονάχα στήν ἑλληνική ἀλλά καί στήν παγκόσμια ἱστορία. Ἡ περίπτωσή του εἶναι τό σημεῖο συνάντησης καί ἡ φωνή τῆς συνείδησης, μιᾶς κοινωνίας τοῦ ἤθους καί τῆς ἀξιοπρέπειας. Μιᾶς φωνῆς ἀπό τά βάθη τῆς Ἱστορίας γεμάτη γνήσιο πάθος καί φλόγα γιά τά ἀπαράγραπτα δίκαια τοῦ ἀνθρώπου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Οι χάρτες του Ρήγα είναι πολιτικοί χάρτες του οραματιζόμενου κράτος του. Αποκρυπτογράφηση των αναγραφομένων στοιχείων

Το στρατηγικό σχέδιο[1] της επανάστασης του Ρήγα Βελεστινλή, όπως διαπιστώνεται μετά τη μελέτη του συγγραφικού του έργου[2], των εγγράφων των σχετικών με την σύλληψη, ανάκριση, φυλάκιση και θανάτωσή του, τα οποία ήρθαν στο φως μετά ένα αιώνα και πλέον από το μαρτύριο του από τους Αιμ. Λεγράνδ, Κων. Άμαντο και Ντούσαν Πάντελιτς[3], διακρίνεται, σε τρία μέρη:

Α΄. Στην προετοιμασία της σχεδιαζόμενης επανάστασης των σκλαβωμένων με την ενίσχυση του ηθικού τους από τον *Θούριο*, την εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου και

1. Είναι υπό εκτύπωση η σχετική μελέτη μας *Το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασης του Ρήγα Βελεστινλή για την απελευθέρωση των σκλαβωμένων.*

2. Πρώτη απόπειρα έκδοσης των Απάντων του Ρήγα ήταν εκείνη του Λέανδρου Βρανούση το 1968 στη Σειρά «Άπαντα Νεοελλήνων Κλασσικών», σε δύο τόμους, που όμως δεν ήταν πλήρης και επί πλέον χωρίς ευρετήρια. Δεύτερη απόπειρα ήταν της Βουλής των Ελλήνων 2000-2002, η οποία με τον τίτλο «Άπαντα τα Σωζόμενα» εξέδωσε μόνο τα πέντε βιβλία, εκ των οποίων τα δύο χωρίς τα σχετικά ευρετήρια, και δεν περιλαμβάνονται τα υπόλοιπα έργα του Ρήγα, η *Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως*, η *Χάρτα της Ελλάδος*, η *Νέα Χάρτα της Βλαχίας*, *η Γενική Χάρτα της Μολδοβίας* και η εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα ολοκληρώθηκε το 2006 η αναστατική επανέκδοση για πρώτη φορά όλων των έργων του Ρήγα Βελεστινλή με τα αντίστοιχα ευρετήριά τους και τον σχετικό σχολιασμό και επί πλέον το 2007 κατά την επέτειο των 250 χρόνων από τη γέννηση του Ρήγα (1757-2007) κυκλοφορήθηκαν και σε ψηφιακό δίσκο (CD-ROM).

3. Αιμ. Λεγράνδ και Κων. Αμάντου, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1891 και 1930 αντίστοιχα, επανέκδοση αναστατική με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, Αθήνα 1996 (β΄ επανέκδοση 2000) και 1997 αντίστοιχα. Ντούσαν Πάντελιτς, *Η εκτέλεση του Ρήγα*, μετάφραση από τα σερβοκροατικά από την Πασχαλίνα Σπυρούδη, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2000.

την ενίσχυση της ιστορικής τους συνείδησης και της σύνδεσής τους με τους αρχαίους προγόνους[4] με *Τα Ολύμπια* και τον *Νέο Ανάχαρσι*.

Β΄. Στη στρατιωτική δράση με την έκδοση πρώτα του στρατιωτικού εγχειριδίου περί πολεμικής τέχνης *Στρατιωτικόν Εγκόλπιον* και δεύτερον με τον επιτελικό στρατιωτικό σχεδιασμό έναρξης και συνέχισης των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Γ΄. Στο πολιτικό μέρος, σχετικά με τον τρόπο διοίκησης μετά την επικράτηση της επανάστασής του, που περιλάμβανε την έκδοση της *Νέας Πολιτικής Διοίκησεως* και των χαρτών του Βαλκανικού χώρου, οι οποίοι θα αποτελούσαν τους πολιτικούς χάρτες της σχεδιαζόμενης δημοκρατικής του πολιτείας.

***

Με την επανέκδοση των χαρτών του Ρήγα και τη συσχέτιση τους με το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του έγινε πλέον κατανοητή η σκοπιμότητα έκδοσή τους το 1797 στη Βιέννη, πριν από την κάθοδό του στην Ελλάδα. Παρατίθενται συνοπτικά παρακάτω τα αποτελέσματα της έρευνά μας, ότι οι χάρτες, τους οποίους εξέδωσε ο Ρήγας, αποτελούν τους πολιτικούς χάρτες της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως,* του *Συντάγματός* του, για το οραματιζόμενο κράτος του, που θα δημιουργούνταν μετά την επανάσταση στο Βαλκανικό χώρο και το οποίο θα αντικαθιστούσε την απολυταρχική εξουσία του Σουλτάνου:

1). Οι χάρτες, τους οποίους ο Ρήγας εξέδωσε το 1797 στη Βιέννη, *Χάρτας της Ελλάδος, Νέα Χάρτα της Βλαχίας* και *Γενική Χάρτα της Μολδοβίας,* έχουν σχέση με το χώρο στον οποίο αναφέρεται το Σύνταγμα του: *Νέα Πολιτική Διοίκηση των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας* (Μπογδανία=Μολδαβία). Μάλιστα, από πληροφορίες γνωρίζουμε ότι θα εξέδιδε λεπτομερείς χάρτες για τη Βουλγαρία, τη Σερβία και Βοσνία, ώστε να είχε λεπτομερείς χάρτες για όλο το Βαλκανικό χώρο[5].

2). Ο Ρήγας δεν ήταν επαγγελματίας χαρτογράφος· ήταν επαναστάτης, ο οποίος ενέταξε τους χάρτες του στο στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, για την πολιτική διαίρεση του βαλκανικού χώρου, για τον οποίο ήταν και η *Νέα Πολιτική Διοίκησή* του, το Σύνταγμά του, ώστε να κυβερνηθεί δημοκρατικά ο ελεύθερος από την οθωμανική τυραννία Βαλκανικός χώρος. Πρέπει να προσεχθεί το γεγονός ότι ο Ρήγας δεν εξέδωσε χάρτες, οι οποίοι δεν είχαν σχέση με το χώρο του στρατηγικού σχεδίου της επανάστασής

4. «Η ακριβής γνώσις της καταστάσεως των προγόνων μας είναι έν από τα αποτελεσματικώτερα μέσα προς τον φωτισμόν μας και την καλλιτέρευσιν της καταστάσεως μας», γράφει στον *Ερμή το Λόγιο,* 15 Απριλίου 1817, ο λόγιος ιατρός Στέφανος Κανέλλος, ο οποίος μάλιστα το 1820 συνέθεσε εμπνευσμένος από τον Ρήγα τον Θούριο *«Τι καρτερείτε, φίλοι κι αδελφοί»*. Για τον Στ. Κανέλλο ενδεικτικά βλ. Νικόλαος Κ. Βλάχος, *Στέφανος Κανέλλος (1792-1824),* Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, αρ. 98, Αθήναι 1975.

5. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenlande.* – τόμ. Ι: *Geschichte des alten Panoniens und der Bulgarey*, Halle 1797, σελ. 473-474, ο Ρήγας ετοίμαζε λεπτομερείς χάρτες και για τις υπόλοιπες περιοχές, της Βουλγαρίας, Σερβίας, Βοσνίας. Την μαρτυρία μνημονεύει ο Γ. Λάϊος, «Οι χάρτες του Ρήγα. Έρευνα επί νέων πηγών», *Δελτίο Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας*, τόμ. 14, (1960), σελ. 231-312, Παράρτημα ΙΙ, σελ. 296-298.

Επίσης στα βιβλία κατά τη σύλληψή του μετά την προδοσία στην Τεργέστη, ο Ρήγας είχε και ένα χάρτη της Σερβίας, Βοσνίας, τον οποίο, υποθέτουμε, ότι μάλλον θα τον ήθελε για να εκδώσει και για τις περιοχές αυτές λεπτομερή χάρτη διαιρεμένο σε Επαρχίες και Τοπαρχίες. Βλ. Κων. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή,* Αθήνα 1930, φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997, σελ. 145.

του, όπως για παράδειγμα είναι η περίπτωση του Ανθίμου Γαζή, ο οποίος εξέδωσε χάρτη της Ευρώπης, της Ασίας, παγκόσμιο και στον *Πίνακα Γεωγραφικό της Ελλάδος* περιέλαβε επί πλέον και τη Σικελία[6].

3). Στο Σύνταγμά του ο Ρήγας αναφέρει ότι ο χώρος του οραματιζόμενου κράτος του, η «Ελληνική Δημοκρατία», θα είναι διαιρεμένη σε Τοπαρχίες και Επαρχίες, όπως στα Άρθρα 1 και 2, «*Η Ελληνική Δημοκρατία είναι μία...αδιαίρετος, μ' όλον οπού ποταμοί και πελάγη διαχωρίζουν τες επαρχίες της*», «*...συναθροίζεται εις κάθε επαρχίαν, δια να δώση την γνώμην του επάνω εις κανένα πρόβλημα*» αντίστοιχα. Πιο αναλυτικά γράφει στο Άρθρο 3: «*Διαμοιράζεται δια την ευκολίαν της διοικήσεως και δια να γίνεται η δικαιοσύνη ομοιοτρόπως εις επαρχίας, τοπαρχίας και προεστάτα. Ηγουν επαρχία λέγεται η Θεσσαλία, τοπαρχία η Μαγνησία (ήγουν του Βόλου τα χωρία) και προεστάτον η πολιταρχία της Μακρυνίτζας επάνω εις δώδεκα χωρία*». Επίσης αναφορά γίνεται στο Άρθρα 11, «*Αι πρώται συναθροίσεις του Λαού...συγκροντούνται από κατοίκους, οίτινες ευρέθησαν να έχουν σπίτια προ εξ μηνών τουλάχιστον εις την τοπαρχίαν εκείνην, οπού γίνεται η συνάθροισος*». Ομοίως αναφορά στις τοπαρχίες γίνεται και στα άρθρα 17 και 20.

Στο άρθρο 78, τμήμα «*Περί των Διοικητικών και Πολιταρχικών Σωμάτων*» γίνεται αναφορά στην Τοπαρχία, που έχει μία μεσάζουσα διοίκηση, και στην Επαρχία που έχει μία κεντρική διοίκηση, στην οποία αναφέρονται «*αι τοπαρχικαί διοικήσεις*» και στο άρθρο 80 τονίζεται ότι «*Οι διοικηταί ονοματίζονται από τας εκλεκτικάς συνελεύσεις των τοπαρχιών και επαρχιών*». Ιδιαίτερα τονίζει στο Άρθρο 53, παράγραφος ζ΄, πως με Νόμο θα γίνεται «*Κάθε νέος διαμερισμός εις τοπαρχίας και επαρχίας του τόπου της Δημοκρατίας*».

4). Το νότιο μέρος της *Χάρτας της Ελλάδος*, που εκτείνεται μέχρι τον Αίμο, ο Ρήγας το έχει διαιρέσει σε Τοπαρχίες και Επαρχίες και ως πρότυπο χρησιμοποίησε χάρτη της αρχαίας Ελλάδος του Γάλλου Guil. Delisle, όπως έχουμε τεκμηριώσει[7]. Σημειώνεται ακόμη ότι ο Ρήγας δεν χρησιμοποίησε χάρτη της Ελλάδος της συγχρόνου εποχής, και τούτο διότι δεν ήθελε να έχει την οθωμανική πολιτική διαίρεση και ονοματολογία, αλλά ήθελε την αρχαία ελληνική πολιτική διαίρεση και την αρχαία ονοματολογία του χώρου.

5). Για το βόρειο μέρος της *Χάρτας* του, που δεν ήταν διαιρεμένο σε Τοπαρχίες, ο Ρήγας εξέδωσε λεπτομερείς χάρτες (εικ. 5) της Βλαχίας και Μολδαβίας[8] και σύμφωνα με πληροφορία του Γερμανού λογίου Johann Cristian von Engel[9] θα εξέδιδε και λεπτομερείς χάρτες της Βουλγαρίας, Σερβίας και Βοσνίας, ώστε να έχει για όλο το χώρο της *Χάρτας* του τη διαίρεση σε Τοπαρχίες και Επαρχίες. Επί πλέον διαπιστώθηκε κατά τη σύλληψή του (Δεκέμβριος 1797) ότι στις αποσκευές του είχε χάρτη της Σερβίας-Βοσνίας, που πιθανότατα θα σχεδίαζε να ετοιμάσει την έκδοση λεπτομερούς χάρτη[10].

6). Ο Ρήγας στους χάρτες του θέτει σύνορα στα όρια του σχεδιαζόμενου κράτους του, όπου ήταν και τα όρια της Οθωμανικής εξουσίας, όπως έχουμε επισημάνει κατά την

6. Σχετικά βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ο διαφωτιστικός ρόλος του Ανθίμου Γαζή (1764-1828). Παράρτημα: Η εργογραφία του», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 62, (2012), σελ. 209-224.

7. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η Χάρτα της Ελλάδος του Ρήγα. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία*, Αθήνα 1998.

8. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Οι χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή, Βιέννη 1797. Νέα στοιχεία-Ευρετήριο-Αυθεντική επανέκδοση*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2005.

9. Γ. Λάϊος, «Οι χάρτες του Ρήγας. Έρευνα επί νέων πηγών», *Δ.Ι.Ε.Ε*, τόμ. 14 (1960), Παράρτημα ΙΙ, σελ. 296-298.

10. Κων. Αμάντου, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή, ..., ό.π.*, σελ. 145.

επανέκδοσή τους. Συγκεκριμένα στη *Χάρτα της Ελλάδος*[11] έχει βάλλει ιδιαίτερη παχιά διακεκομμένη γραμμή (διαφορετική από εκείνες για τις Τοπαρχίες και Επαρχίες, που μνημονεύει στο Υπόμνημα της *Χάρτας* του) στα σύνορα με τη Δαλματία, Κάτω Ουγγαρία, οι οποίες είναι εκτός του κράτους του, στοιχείο που δεν έχει προσεχθεί από μερικούς μελετητές[12]. Παρόμοια και στους χάρτες της Βλαχίας και Μολδαβίας έχει βάλλει την ίδια παχιά διακεκομμένη γραμμή στα σύνορα με την Τρανσυλβανία, Ρωσσική Πολωνία, οι οποίες είναι και αυτές εκτός του οραματιζόμενου κράτους του.

7). Το ΄΄ρόπαλο του Ηρακλέους΄΄ αποτελεί σημαντικό συμβολισμό στην επαναστατική σκέψη του Ρήγα. Το θέτει στην αρχή της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* και στην τρίχρωμη σημαία του κράτος του[13], της «Ελληνικής Δημοκρατίας», όπως σημειώνει στο Παράρτημα του Συντάγματός του «*Η σημαία οπού βάνεται εις τα μπαϊράκια και παντιέρες της Ελληνικής Δημοκρατίας, είναι έν ρόπαλον του Ηρακλέους με τρεις σταυρούς επάνω...*».

Όπως έχουμε δείξει στις πρόσφατες έρευνές μας για το ρόπαλο στους χάρτες του Ρήγα, εκτός από τον τίτλο της *Χάρτας της Ελλάδος* στην παράσταση της πάλης του Ηρακλή με την έφιππο Αμαζόνα, επισημάνθηκε για πρώτη φορά σε άλλες τρεις θέσεις στους χάρτες του. Μία στην *Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως*, στην παράσταση του κοιμισμένου λιονταριού και άλλες δύο στις παραστάσεις κάτω από τις προσωπογραφίες των Ηγεμόνων στους χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας[14]. Κατ' αυτόν τον τρόπο η σημασία του ΄΄ροπάλου του Ηρακλέους΄΄ επεκτείνεται σε όλο τον χώρο του κράτους του, όχι μόνο στο χώρο της Ελλάδος, επί πλέον και μέχρι την εποχή του, και είναι σε συμφωνία με το *Σύνταγμά* του.

8). Ο Ρήγας στο στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του ενδιαφέρθηκε για τη δημιουργία, μετά τη στρατιωτική νίκη, μιας δημοκρατικής πολιτείας, της «Ελληνικής Δημοκρατίας», στην οποία θα διενεργούνται εκλογές για να εκλέγονται σύμφωνα με το *Σύνταγμα*[15] του οι αντιπρόσωποι, οι βουλευτές, από τις Τοπαρχίες και Επαρχίες, για τις οποίες είχε σχεδιάσει τους χάρτες του.

***

Από τα ανωτέρω γίνεται πλέον σαφές ότι σκοπός του Ρήγα με την έκδοση των χαρτών του ήταν να έχει χάρτες με την πολιτική διαίρεση σε Τοπαρχίες και Επαρχίες του χώρου, για τον οποίο ετοίμαζε το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του. Ήθελε μετά τη στρατιωτική νίκη να γίνουν εκλογές, να εκλεγούν αναλογικά οι αντιπρόσωποι από κάθε Επαρχία για να κυβερνηθεί ο ελεύθερος αυτός Βαλκανικός χώρος δημοκρατικά, σύμφωνα με τα Δίκαια του Ανθρώπου και το Σύνταγμά του.

---

11. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η Χάρτα της Ελλάδος του Ρήγα..., ό.π.,* σελ..50.

12. Γιώργος Τόλιας, *Αποχαιρετισμός στο Γένος. Αυτοκρατορία και πατριωτισμός στο χαρτογραφικό έργο του Ρήγα (1796-1797),* εκδόσεις Μένανδρος, Αθήνα 2009, σελ. 45.

13. Βλ. Λ. Βρανούση, Η σημαία, το εθνόσημο και η σφραγίδα της «Ελληνικής Δημοκρατίας» του Ρήγα, Αθήνα 1992, σελ.360 και 377. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Το ΄΄ρόπαλο του Ηρακλέους΄΄ στους χάρτες του Ρήγα. Νέες έρευνες,* έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2010, σελ. 18 και 20.

14. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Το ΄΄ρόπαλο του Ηρακλέους΄΄ στους χάρτες του Ρήγα. Νέες έρευνες, ό.π.,* σελ. 43 και εξ. βλ. επίσης το ίδιον: *Ένας όψιμος επικριτής του επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή,* έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελετών Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2014.

15. Τα σχετικά άρθρα στο Σύνταγμα του Ρήγα για την εκλογή των αντιπροσώπων είναι τα άρθρα 11-20 «Περί των πρώτων συναθροίσεων» και τα άρθρα 21-36 «Περί της εθνικής παραστήσεως», βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Τα Επαναστατικά. Επαναστατική Προκήρυξη, τα Δίκαια του Ανθρώπου, το Σύνταγμα, Θούριος, Ύμνος Πατριωτικός,* έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2005[5].

Το βόρειο τμήμα του χάρτη της αρχαίας Ελλάδος του Delisle, 1707, που ο Ρήγας χρησιμοποίησε ως πρότυπο για τον σχεδιασμό μέρους της «Χάρτας της Ελλάδος», όπως έχουμε δείξει κατά την παρουσίαση για πρώτη φορά των αποτελεσμάτων της ανακοίνωσής μας τον Σεπτέμβριο του 1998 στο Συνέδριο που διοργάνωσε στο Βελεστίνο το Κέντρο Νεοελληνικών Σπουδών/Ε.Ι.Ε.

Το νότιο τμήμα του χάρτη της αρχαίας Ελλάδος του Delisle, που ο Ρήγας χρησιμοποίησε ως πρότυπο για τον σχεδιασμό μέρους της «Χάρτας της Ελλάδος», όπως έχουμε δείξει κατά την παρουσίαση για πρώτη φορά των αποτελεσμάτων της ανακοίνωσής μας στο Συνέδριο που διοργάνωσε το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε. στο Βελεστίνο τον Σεπτέμβριο του 1998.

Η Λέσβος στον χάρτη της αρχαίας Ελλάδος του Delisle πάνω και στην «Χάρτα της Ελλάδος» κάτω. Η χαρακτηριστική αυτή οροζόντια θέση της Λέσβου δεν απαντάται συνήθως σε άλλους χάρτες.

Η Χαλκιδική στον χάρτη της αρχαίας Ελλάδος του Delisle πάνω και στην «Χάρτα της Ελλάδος» κάτω με την ταυτόσημη μορφολογία.

Τοπωνύμια χάρτη τοῦ Delisle	**Τοπωνύμια Χάρτας τοῦ Ρήγα**
ATTICA	ΑΤΤΙΚΗ
Suniun Pr. uln Minervae Templum	Σούνιον. Κολῶναι Ἀκρωτ. καί Ἱερόν Ἀθηνᾶς
Patroclea I.	Πατρόκλεια. Κεδρονῆσι
Macris seu Helene I. Et civ	Ἑλένη. Μακρονῆσι
Laurium	Λαύριον Λιμήν καί ὄρος
Aex Scopelus Plinus	Αἶξ. Ἄξέρα περί ἧς γράφει ὁ Πλίνιος"[24]
Anaphlysetus	Ἀνάφλυστος. Ἀσώπα
Hyphormus Portus	Ὑφορμος. Τρεῖς Πύργοι Λιμήν
Prospaltus	Πρόσπαλτος
Lampra	Λαμπρά
Eleusa I.	Ἐλεῦσα. Μακίνα
Paeonia	Παιωνία
Cephala	Κεφαλαί
Aphydna	Ἀφήδνα
Potamos	Ποταμός
Panormus P.	Πάνορμος. Ράφτης Λιμήν
Prasia	Πρασιαί
Hymetos M.	Ὑμηττός ὄρος
Brauron	Βραυρών. Βραῶνας
Phyle	Φιλίη
Cynosura Pr.	Κυνόσουρα. Κάβο Σίδρο
Probalinth	Προβόλινθος
Pentelus M.	Πετέλιος ὄρος
Ilissus fl.	Εἰλισσός. Καλλιρρόη ποτ.
Phalerus	Φαλιρεύς. Λεόνε Λιμήν
Piraeus P.	Πηραιεύς. Δράκος Λιμήν
Athene	Ἀθῆναι
Acharnae	Ἀχαρναί. Κουκουβάνες
Marathon	Μαραθών
Oenoe	Οἰνόη. Μυόπουλι
Rhamnus	Ράμνος
Chersonesus	Χερσόνησος. Ταυρόκαστρο
Parnes M.	Πάρνης ὄρος
Drymus	Δρυμός
Ciphisus fl.	Κηφισσός ποτ.
Corydalus	Κορυδαλός
Salamis	Σαλαμίς
Psytalia	Ψυτάλια. Δεσποτικό
Eleusis	Ἐλευσίς
Thriasius Campus	Θριάσιον Πεδίον
Nysaea	Νίσσαια
Minoa Pures	Μινώη
Megara	Μέγαρα

Ενδεικτικά αναγράφονται παράλληλα μερικά τοπωνύμια της Αττικής στον χάρτη της αρχαίας Ελλάδος του Delisle και στην «Χάρτα της Ελλάδος» του Ρήγα. Αντικειμενικά διαπιστώνει κανείς την πηγή την οποία ο Ρήγας χρησιμοποίησε ως πρότυπο για το σχεδιασμό της «Χάρτας» του.

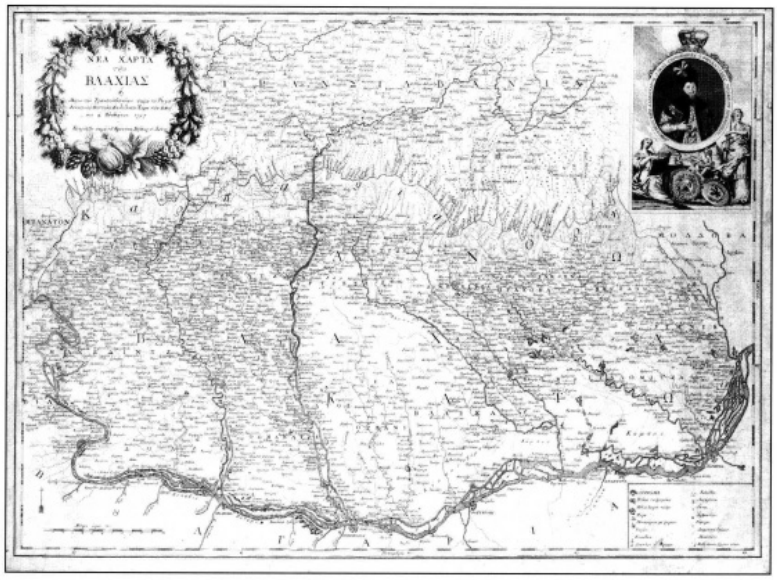

Ή «Νέα Χάρτα της Βλαχίας», που εξέδωσε ο Ρήγας παράλληλα με την έκδοση της «Χάρτας της Ελλάδος» διαιρεμένη σε Τοπαρχίες και με ιδιαίτερη διαγράμμιση στα σύνορα με την Τρανσυλβανία. Αποτελεί πολιτικό χάρτη του κράτους, της «Νέας Πολιτικής Δοίόκσης», που ο Ρήγας σχεδίαζε να δημιουργήσει.

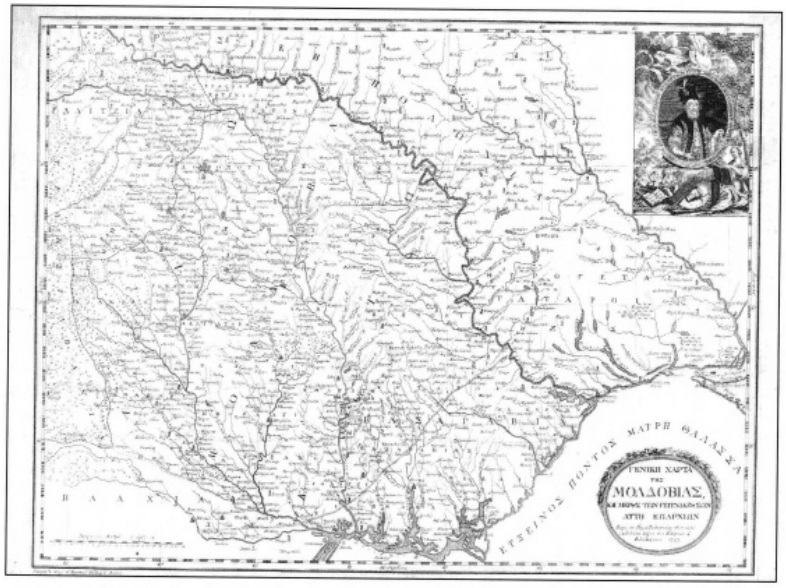

Η «Γενική Χάρτα της Μολδοβίας», που εξέδωσε ο Ρήγας την ίδια περίοδο με την έκδοση της «Χάρτας της Ελλάδος», διαιρεμένη σε Τοπαρχίες και με ιδιαίτερη διαγράμμιση στα σύνορα με την Τρανσυλβανία και την Ρωσική Πολωνία.

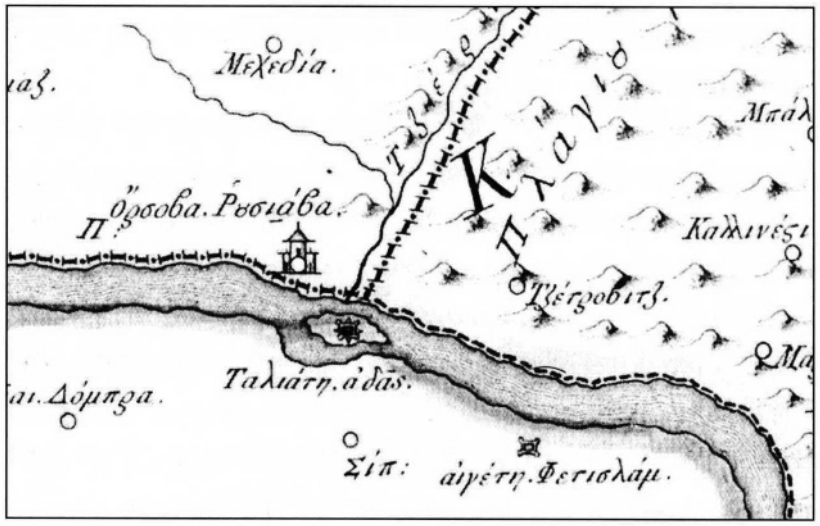

Μεγάλο ενδιαφέρον για την κατανόηση του χαρτογραφικού έργου του Ρήγα έχει η επισήμανση παχιά, των συνόρων με ιδιαίτερη διακεκομμένη γραμμή (⁓⁓⁓⁓) μεταξύ του σχεδιαζόμενου κράτους του και την Δαλματία και Κάτω Ουγγαρία, την οποία δεν αναγράφει στο Υπόμνημα της «Χάρτας της Ελλάδος». Η άλλη διακεκομμένη γραμμή (-----) είναι για τις Επαρχίες. Γι' αυτό εξάλλου ο Ρήγας γράφει ότι η «Νέα Πολιτική Διοίκησις» είναι για τους κατοίκους της «Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας», επαρχίες οι οποίες περιέχονται εντός της γραμμής των συνόρων, που έχει βάλει στην «Χάρτα» του.

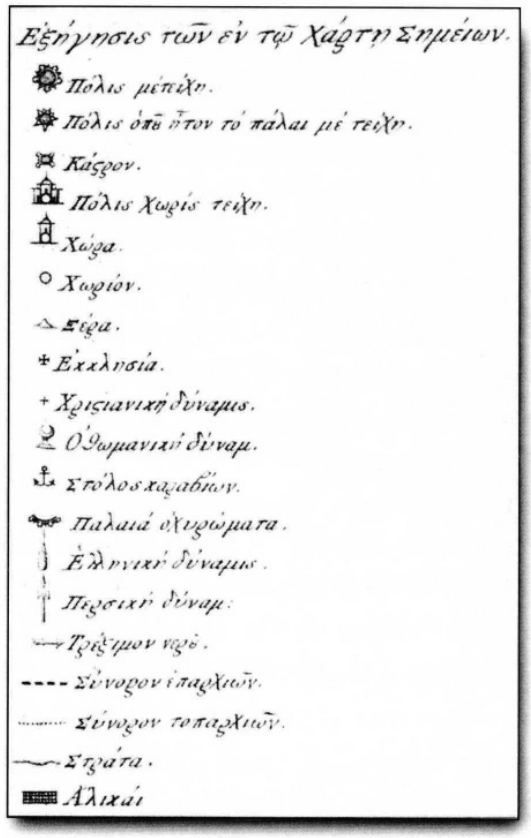

Το Υπόμνημα της «Χάρτας της Ελλάδος», στο οποίο ο Ρήγας εξηγεί τη σημασία του ροπάλου μόνο για την αρχαιότητα. Για προφανείς λόγους δεν εξηγεί, λόγω της Αυστριακής λογοκρισίας, τη σημασία του ροπάλου στο κοιμισμένο λιοντάρι, όπως επίσης και γενικότερα στους χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας. Επίσης ο Ρήγας μαζί με τις διακεκομμένες γραμμές, που συμβολίζουν τα όρια των Τοπαρχιών και Επαρχιών δεν καταγράφει την ιδιαίτερη παχιά διακεκκομένη διαγράμμιση (▬▬▬) για τα σύνορα του σχεδιαζόμενου κράτους του με τη Δαλματία και Κάτω Ουγγαρία.

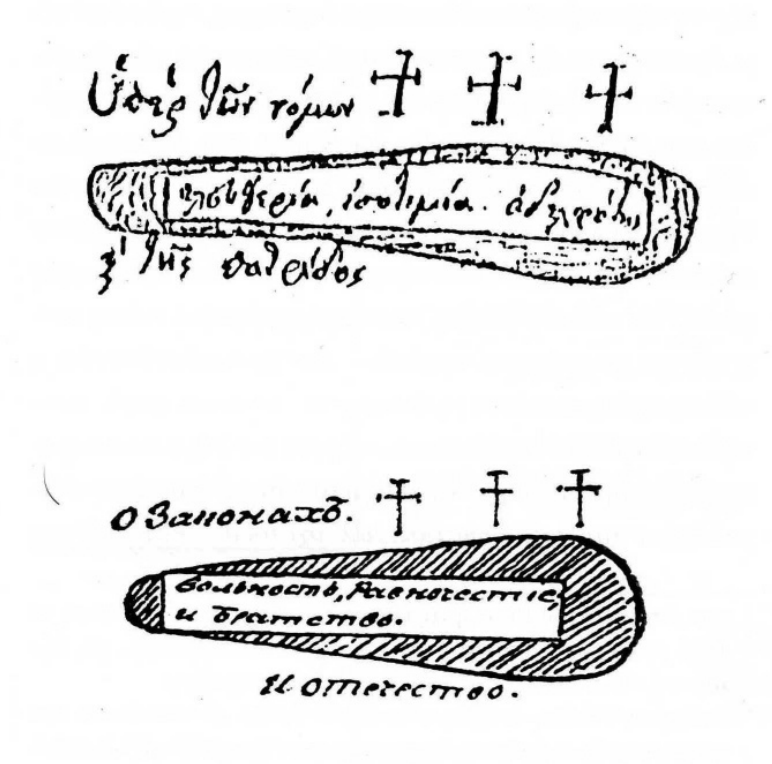

Το "ρόπαλο του Ηρακλέους" στην αρχή του χειρογράφου Κυθήρων της «Νέας Πολιτικής Διοικήσεως», που απόκειται τώρα στην Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, και της Ρωσικής μετάφρασης. Διακρίνονται και οις τρεις σταυροί πάνω. Το ρόπαλο συμβόλιζε την δύναμη των σκλαβωμένων, οι οποίοι με την επανάστασή τους θα άρπαζαν τα άρματα και θα γκρέμιζαν την δύναμη των αρμάτων της απολυταρχικής εξουσίας του Σουλτάνου, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την δημοκρατική αντιπροσωπευτική πολιτεία στον Βαλκανικό χώρο. Ομοίως το ρόπαλο αποτελεί για τον Ρήγα το διακριτικό σημείο των δημοκρατικών πολιτών αντί της τρίχρωμης κονκάρδας.

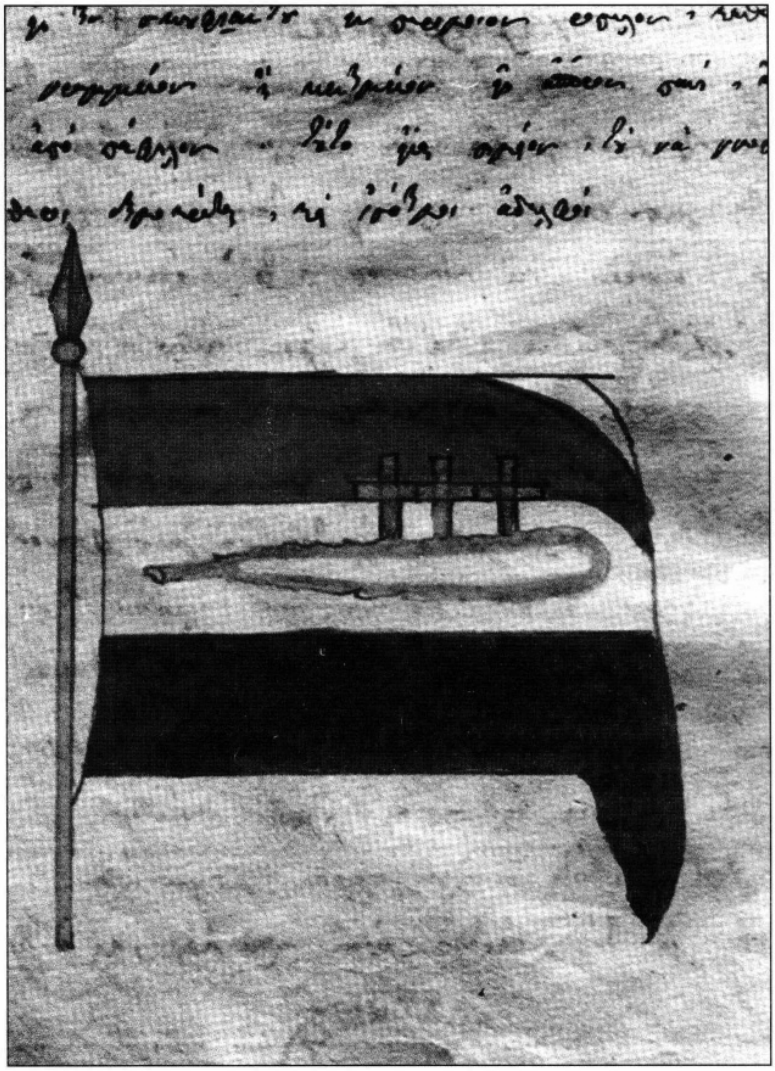

Η τρίχρωμη σημαία της «Ελληνικής Δημοκρατίας», του δημοκρατικού κράτους, το οποίο ο Ρήγας σχεδίαζε να δημιουργήσει μετά την επανάστασή του στον Βαλκανικό χώρου, στον οποίο κυριαρχούσε η απολυταρχική οθωμανική εξουσία.

Η παράσταση στον τίτλο της «Χάρτας της Ελλάδος» της πάλης του γυμνόποδα Ηρακλή, του οποίου το ξύλινο ρόπαλο τσακίζει το σιδερένιο αμφίστομο τσεκούρι της Αμαζόνας. Ο Ρήγας θέλει να προσφέρει στους σκλαβωμένους επαναστάτες ένα μήνυμα αισιοδοξίας πως αν πορευτούν με τις αρετές του Ηρακλή, αποφασιστικότητα, αφοσίωση στα ιδεώδη, πίστη στο καθήκον, υπεράσπιση του δικαίου τελικά θα νικήσουν στον αγώνα της επανάστασής τους.

Στην «Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως», η οποία αποτελεί και το 1ο φύλλο της δωδεκάφυλλης «Χάρτας της Ελλάδος», ο Ρήγας έθεσε την όλο νόημα παράσταση του κοιμισμένου λιονταριού, στην ράχη του οποίου επικάθονται τα σύμβολα της εξουσίας του Σουλτάνου. Όμως ο Ρήγας στα πόδια του λιονταριού έβαλε οριζόντια το "ρόπαλο του Ηρακλέους", που θέλει να πει πως όταν οι σκλαβωμένοι, «τα παλληκάρια» του «Θουρίου», ενθουσιαστούν με τα κηρύγματα του «Θουρίου» και την επανάστασή του θα αρπάξουν το ρόπαλο-τα όπλα, θα γκρεμίσουν την εξουσία του Σουλτάνου και θα εφαρμόσουν το επαναστατικό του σχέδιο. Το κοιμισμένο λιοντάρι δεν συμβολίζει τον Σουλτάνο, όπως θέλει να υποστηρίξει ατεκμηρίωτα ο συντάκτης της "νέας άδικης κρίσης" για τον επαναστάτη Ρήγα, αλλά τους σκλαβωμένους, που τους αποκαλεί «παλληκάρια».

Η παράσταση στον χάρτη της Βλαχίας με τον ηγεμόνα Αλέξανδρο Υψηλάντη. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι θυρεοί των ηγεμονιών Βλαχίας και Μολδαβίας, οι οποίοι όμως είναι λοξά τοποθετημένοι σα παραπεταμένοι και κάτωθεν αυτών οριζόντια το "ρόπαλο του Ηρακλέους", το οποίο για πρώτη φορά έχει επισημανθεί το 2005 κατά την επανέκδοση του χάρτη της Βλαχίας.

Η παράσταση στον χάρτη της Μολδαβίας με τον ηγεμόνα Αλέξανδρο Καλλιμάχη και το θυρεό της ηγεμονίας της Μολδαβίας, ο οποίος όμως είναι λοξά τοποθετημένος και μάλιστα μισοσκεπασμένος από βιβλίο. Κάτωθεν του θυρεού ο Ρήγας έθεσε οριζόντια το "ρόπαλο του Ηρακλέους", το οποίο για πρώτη φορά έχει επισημανθεί το 2005 κατά την επανέκδοση του χάρτη της Μολδαβίας.

ΚΩΔΙΞ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ
ΤΟΥ
ΠΡΙΓΚΙΠΑΤΟΥ
ΤΗΣ
ΜΟΛΔΑΒΙΑΣ.

ΜΕΡΟΣ Α'.

ΈΝ ΊΑΣΙΩ.
ΑΩΙΕ'.
Ἐν τῷ νεωργηθέντι Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ.
Ἐνδον τοῦ Ἱερᾶ Μοναςηρίου τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν.

Το σύμβολο της ηγεμονίας της Μολδαβίας, όπως άλλωστε αρμόζει σε σύμβολο, σε ορθία θέση στο βιβλίο «Κώδιξ Πολιτικός», Ιάσιο 1816. Η διαφορά είναι εμφανής με τους λοξά τοποθετημένους θυρεούς από τον Ρήγα στους χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας και μάλιστα μισοσκεπασμένο εκείνον της Μολδαβίας. Δεν θα ήταν δυνατόν οι Ηγεμόνες της Βλαχίας και Μολδαβίας να ήθελαν τα σύμβολα των ηγεμονίων τους να είναι λοξά γερμένα και μισοσκεπασμένα.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ρήγας Βελεστινλής και Νικόλαος Μαυρογένης. Ήταν ο Ρήγας γραμματέας του και έπαρχος στην Κραϊόβα;

Ένα αμφιλεγόμενο θέμα, που περιπλανάται στα κείμενα περί Ρήγα Βελεστινλή εδώ και ενάμισι αιώνα και το οποίο δεν έχει διαλευκανθεί, είναι για την υποτιθέμενη σχέση του Ρήγα με τον Ηγεμόνα της Βλαχίας Νικόλαο Μαυρογένη κατά τα έτη 1786-1790. Ήταν δηλαδή ο Ρήγας στην ακολουθία του Μαυρογένη ως γραμματέας του; Είχε διοριστεί καϊμακάμης (τοποτηρητής, έπαρχος) στη Κραϊόβα και είχε βοηθήσει τα οθωμανικά στρατεύματα στον πόλεμο εναντίον των Αυστριακών και Ρωσικών στρατευμάτων; Και αυτά όλα την εποχή που διάβαζε τον ΄΄Αιμίλιο΄΄ του Ρουσσώ, τα έργα του Βολταίρου, μετέφραζε το ΄΄Πνεύμα των νόμων΄΄ του Μοντεσκιέ και τη Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία των Diderot και D'Alembert και είχε λάβει διαβατήριο από το Αυστριακό Προξενείο του Βουκουρεστίου για να επισκεφθεί τη Βιέννη ως διερμηνέας και γραμματέας του Χριστόδουλου Κιρλιάνου, στον οποίο θα απονέμονταν ο τίτλος του Βαρώνου του Langenfeld από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας για τη βοήθεια που πρόσφερε στα αυστριακά στρατεύματα;[1]

Θα καταβληθεί προσπάθεια με την παράθεση των απαραίτητων τεκμηρίων να δοθεί απάντηση στο αμφιλεγόμενο αυτό θέμα, όπως εφαρμόσαμε και σε προηγούμενα σχετικά θέματα περί Ρήγα. Με τη συγγραφή ιδιαίτερων μελετών διελευκάναμε: το όνομα και την καταγωγή του, τα πρότυπα του βιβλίου του *«Φυσικής απάνθισμα»* και της *«Χάρτας της Ελλάδος»,* το συμβολισμό του ροπάλου του Ηρακλέους, τη θρησκευτικότητα, τη συνω-

1. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας,* Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10, Αθήνα 1954, σελ. 24-28.

μοτική του δράση, τη μετάφραση των *«Ολυμπίων»* του Μεταστάσιο, αν είχε εκδώσει τους χρησμούς του «Αγαθάγγελου»[2].

***

Ο Νικόλαος Μαυρογένης[3] (1735-1790) ήταν «δραγουμάνος του βασιλικού στόλου» κατά το χρονικό διάστημα 1770-1786, και στη συνέχεια ανήλθε στην ηγεμονία της Βλαχίας τον Απρίλιο του 1786[4]. Σαράντα περίπου χρόνια μετά τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα, ο Χριστόφορος Περραιβός σημείωνε στο έργο του «Απομνημονεύματα πολεμικά»[5] ότι ο Ρήγας ήταν στην αυλή του Μαυρογένη, «*...απελθών δε εις Δακίαν εσπούδαξε την Γαλλικήν και Αραβικήν. Εχρημάτισεν εις υπουργήματα των εκείσε αρχόντων, και τελευταίον, του ηγεμονεύσαντος Μαυρογένου, μετά τον θάνατον του οποίου εναγκαλίσθη τας Μούσας*». Και αργότερα το 1860 ο Περραιβός στο βιβλίο του, που έγραψε σε ηλικία ογδόντα χρόνων με τίτλο «Σύντομος βιογραφία του αοιδήμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού»[6], ανέγραφε ότι ο Ρήγας ήταν γραμματέας του Μαυρογένη, δίνοντας ωστόσο πολλές λαθεμένες πληροφορίες που κάνουν το κείμενό του ανιστόρητο και ελάχιστα έγκυρο[7]. Συγκεκριμένα έγραφε ότι ο Νικόλαος Μαυρογένης το 1790 διορίσθηκε ηγεμών Βλαχίας, ενώ ανέλαβε την Ηγεμονία τον Απρίλιο του 1786, και ότι ο Ρήγας το 1790 εγκαταστάθηκε στη Βλαχία, ενώ ήδη στο έργο του *«Νέος Ανάχαρσις»* ο ίδιος ο Ρήγας μας πληροφορεί ότι ήδη το 1788 βρίσκονταν στο Γγίγγιορβον της Βλαχίας και το 1790 είχε μεταβεί ως διερμηνέας και γραμματέας του Χριστόφορου Κιρλιάνου στη Βιέννη, όπου εξέδωσε και δύο πρώτα βιβλία του, *«Φυσικής απάνθισμα»* και *«Σχολείον των ντελικάτων εραστών»*[8].

2. Βλ. τις σχετικές μελέτες του Δημ. Καραμπερόπουλου: α). «Η Γαλλική Encyclopédie ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα΄΄Φυσικής απάνθισμα΄΄», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 21 (1997), σελ. 95-128· β). *Η ΄΄Χάρτα της Ελλάδος΄΄ του Ρήγα. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία,* Αθήνα 1998· γ). *΄Ονομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή,* Αθήνα 2000[2]· δ). «Η άδικη κρίση του Ιω. Φιλήμονος για τον επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 38, (2000), σελ. 257-272· ε). *Ο Ρήγας μεταφραστής των Ολυμπίων του Μεταστάσιο,* Αθήνα 2001. στ). *Ρήγας και Ορθόδοξη πίστη,* Αθήνα 2005· ζ). *Ήταν τελικά ο Ρήγας εκδότης του΄΄Αγαθάγγελου΄΄;* Αθήνα 2009· η). *Η συνωμοτική δράση του Ρήγα,* Αθήνα 2009· θ). *Το ΄΄ρόπαλο του Ηρακλέους΄΄ στους χάρτες του Ρήγα. Νέες έρευνες,* Αθήνα 2010.

3. Για τον Νικόλαο Μαυρογένη ενδεικτικά βλ. Th. Blancard, *Les Mavrogéni*, Παρίσι 1909, και *Quelques détails additionnels à la monogaphie des Mayvrogéni*, Μασσαλία 1921. Βασ. Σφυρόερας, *Οι Δραγουμάνοι του Στόλου. Ο θεσμός - Οι φορείς*, Διατριβή επί Διδακτορία, Αθήνα 1965, για Μαυρογένη, σελ. 123-129.

4. Χαρακτηριστικά ο Πατριάρχης Καλλίνικος Γ΄ σημείωνε το 1786 για την άνοδο του μη προερχομένου εκ των Φαναριωτών στην Ηγεμονία της Βλαχίας, «1786...Ηγεμονία Βλαχίας εις Νικόλαον Μαυρογένην, γραμματικόν στολάρχου Χασάν, και θλίψις εις τους Φαναριώτας και παλαιούς ηγεμόνας...», Γ. Δεληγιάννης, «Καλλίνικος Γ΄, Ιστορικά σημειώματα», *Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας,* τόμ. Α΄ (1928), σελ. 29.

5. Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα Πολεμικά*, εν Αθήναις 1836, υποσημείωση σελ. η΄.

6. Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού,* Αθήνα 1860, επανατύπωση Βιβλιοπωλείον Καραβία, Αθήνα 1973, σελ. 9.

7. Για την εγκυρότητα των αναγραφομένων του Περραιβού πρέπει να προσεχθούν τα ανιστόρητα λάθη που αναγράφει για το διορισμό του Μαυρογένη Ηγεμόνα της Βλαχίας, την άφιξη του Ρήγα στη Βλαχία και για την παρακολούθηση του αποκεφαλισμού του Μαυρογένη από τον Ρήγα.

8. Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής απάνθισμα*, και *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, Βιέννη 1790. Φωτομηχανική αναστατική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα [4]2006 και 2006.

Το σχετικό κείμενο που ο Περραιβός παραθέτει τα λαθεμένα αυτά στοιχεία είναι το ακόλουθο: «*Η εις Βλαχίαν άφιξις του Ρήγα εγένετο περί το 1790, κατ' αυτήν δε σχεδόν την εποχήν διωρίσθη ηγεμών της Βλαχίας ο Μαυρογένης, ο εκ της νήσου Πάρου ή Μυκόνου καταγόμενος [...]. Μετά παρέλευσιν ολίγου χρόνου ακούσας ο ηγεμών, ότι παρά τω μεγάλω Βραγκοβάνω υπάρχει τις γραμματεύς λόγιος, εξήτησε να τον λάβη ο ίδιος, αναγκαίον όντα εις υπηρεσίαν του. Όθεν εκών αέκων παρέδωκεν αυτόν ο άρχων. Ο δε Ρήγας, καίπερ υπηρετών τω ηγεμόνι, ενησχολείτο ταυτοχρόνως κατ' ιδίαν και εις τα εθνικά συμφέροντα, απολαύων, ένεκα της διαγωγής του, και της ευνοίας του ηγεμόνος*».

Γνωρίζουμε ότι κατά τον πόλεμο μεταξύ της Ρωσίας, Αυστρίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας, «των τριών ιμπερίων», (όπως γράφει και ο Ρήγας στο *«Φυσικής απάνθισμα»),* ο Μαυρογένης ανακηρύχθηκε από τον Σουλτάνο αρχιστράτηγος των οθωμανικών στρατευμάτων των Παρίστριων Ηγεμονιών, μετά την αυτομόληση στους Αυστριακούς τον Μάρτιο του 1788 του Ηγεμόνα της Μολδαβίας Αλεξάνδρου Υψηλάντη[9]. Και ο Περραιβός έγραφε στο βιβλίο του ότι ο Ηγεμόνας Μαυρογένης διόρισε επιστάτες στα παραδουνάβεια μέρη για να βοηθούν τα οθωμανικά στρατεύματα, και συγκεκριμένα διόρισε τον Ρήγα στην Κραϊόβα, «*εις παρομοίαν υπηρεσίαν διέταξε και τον ευνοϊκόν του Ρήγαν εν τη παραδουναβείω πόλει Κραϊόβα, δευτερευούση του Βουκουρεστίου*»[10].

Ακόμη ο Περραιβός στο βιβλίο του συνεχίζει να γράφει ανιστόρητα σχετικά με την θανάτωση του Μαυρογένη, πως ο Ρήγας ήταν παρών στην εκτέλεσή του, στοιχείο που δείχνει την επιπόλαια γραφή του κειμένου του βιβλίου αυτού. Συγκεκριμένα ο Περραιβός γράφει για αυτήν την λαθεμένη πληροφορία, δείγμα και αυτό της ατεκμηρίωτης γραφής του, *«ταύτην την τραγικήν σκηνήν και παρά του Ρήγα και παρά τινος θεράποντος του ηγεμόνος παρευρεθέντος εις την αποκεφάλισιν ήκουσε πολλάκις ο Περραιβός»*[11], δίνοντας την εντύπωση πως ο Ρήγας ήταν παρών στην καρατόμηση του Μαυρογένους. Ωστόσο όμως, όπως είναι γνωστό κατά την καρατόμηση του Μαυρογένη (1 Οκτωβρίου 1790)[12] ο Ρήγας βρίσκονταν στη Βιέννη, έχοντας λάβει διαβατήριο από τους Αυστριακούς και ήταν γραμματέας και διερμηνέας του Χριστόδουλου Κιρλιάνου, και μάλιστα τότε στη Βιέννη τύπωσε και τα δύο πρώτα του βιβλία.

Επί πλέον ο Περραιβός προσθέτει για τον Ρήγα πως μετά την υποχώρηση των οθωμανικών στρατευμάτων από το Βουκουρέστι εισήλθαν τα ρωσικά στρατεύματα εκεί και ότι ο Ρήγας επέστρεψε στο Βουκουρέστι, «*διαλυθείσης ουν της οθωμανικής αρχής μετά την άφιξιν των Ρώσσων, έπαυσαν εξ ανάγκης και οι υπάλληλοι αυτής. Όθεν επανήλθε και ο Ρήγας εις Βουκουρέστιον*»[13]. Ο Περραιβός δεν κάνει καμμιά παρατήρηση για το οξύμωρο του πράγματος, πώς ήταν δυνατόν ένας καϊμακάμης, που βοηθούσε τα οθωμανικά στρατεύματα να βρίσκεται ήσυχα στο Βουκουρέστι, που ήταν υπό την κυριαρχία των Αυστριακών και Ρώσων, να μην καταγγέλλεται και να μην συλλαμβάνεται, αλλά να ζει ήσυχα;

Παρόμοια και ο Ιω. Φιλήμων[14] έγραφε αργότερα για τον Ρήγα, «*Είχε τότε εν Κων-*

9. Λέαν. Βρανούσης, «Ρήγας και Μαυρογένης», *Ελληνική Δημιουργία*, αρ. 123, (1953), σελ. 366.

10. Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία..., ό.π.*, σελ. 9-10.

11. Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία..., ό.π.,* σελ. 13.

12. Την ημερομηνία του αποκεφαλισμού του Μαυρογένη μας τη δίνει επίσημο αυστριακό έγγραφο σύμφωνα με τον Λέαν. Βρανούση, *ό.π.* που παραπέμπει. Th. Blancard, *Quelques détails additionnels à la monographie des Mavrogéni,* Marseille 1921, σελ. 62.

13. Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία..., ό.π.,* σελ. 13.

14. Ιω. Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1869, τόμ. Β΄, σελ. 10. Λέαν. Βρανούσης, «Ρήγας και Μαυρογένης», *Ελληνική Δημιουργία*, αρ, 123, (1953), σελ. 366.

σταντινουπόλει ο Αλέξανδρος Υψηλάντης γραμματέα ίδιον τον Ρήγαν Φεραίον, όν εξεπαίδευσε νέον εν τη οικία αυτού μεθ' όλης της πατρικής προνοίας. Τούτον δε κατώρθωσε προσηλώσας γραμματέα επίσημον των Μαυρογένη, διορισθέντι κατά τον μήνα Ιούνιον του 1786 ηγεμόνι της Μολδαυίας». Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Μαυρογένης το 1786 διορίστηκε Ηγεμόνας της Βλαχίας και όχι της Μολδαυίας, όπως γράφει ο Φιλήμων. Του ανατέθηκε και η Ηγεμονία της Μολδαυίας μετά τη δραπέτευση στην Αυστρία του Ηγεμόνα της Αλεξάνδρου Υψηλάντη τον Μάρτιο του 1788 κατά την εισβολή των ρωσικών και αυστριακών στρατευμάτων στις Ηγεμονίες.

Τα λαθεμένα αυτά αναγραφόμενα από τον Περραιβό και Φιλήμονα ότι τάχα ο Ρήγας ήταν γραμματέας του Ηγεμόνα Μαυρογένη και ότι χρημάτισε καϊμακάμης (τοποτηρητής, διοικητής, έπαρχος) της Κραϊόβας βοηθώντας τα οθωμανικά στρατεύματα κατά τον πόλεμο, που είχε αρχίσει το 1787, οι μετέπειτα συγγραφείς τα εξέλαβαν ως αληθινά, παρά το γεγονός ότι αναγράφουν τόσες ανιστόρητες και λαθεμένες πληροφορίες σχετικά με τον Ρήγα, με αποτέλεσμα συστηματικά πλέον να μεταφέρονται στα βιβλία οι ιδιότητες αυτές του Ρήγα, ως τάχα γραμματέα του Μαυρογένη και καϊμακάμη της Κραϊόβας.

***

Η συστηματική διερεύνηση του θέματος έφερε στοιχεία, που παρατίθενται στη συνέχεια και τα οποία τεκμηριώνουν το αναληθές των ισχυρισμών του Περραιβού και Φιλήμονος πως τάχα ο Ρήγας είχε χρηματίσει γραμματέας του Ηγεμόνα Μαυρογένη και έπαρχος στην Κραϊόβα. Τα συγκεντρωθέντα τεκμήρια παρατίθενται κατωτέρω:

1). Έχει ενδιαφέρον να προσεχθεί το σχετικό κείμενο, που ο ίδιος Ρήγας γράφει εκείνα τα χρόνια στο βιβλίο του «Φυσικής απάνθισμα» ευρισκόμενος στη Βιέννη το 1790 ως γραμματέας και διερμηνέας του Χριστόδουλου Κιρλιάνου, στον οποίο αφιερώνει το βιβλίο του. Στο κείμενο αυτό ο Ρήγας μνημονεύει «τον ενεστώτα πόλεμον μεταξύ των τριών Ιμπερίων» [15], τον πόλεμο δηλαδή μεταξύ των Τούρκων και των Αυστριακών και Ρώσων αντίστοιχα, που είχε αρχίσει το 1787.

«Ευγενέστατε άρχον. Ο ένθερμος ζήλος οπού εξ απαλών ονύχων δια την ανέγερσιν του ποτέ λαμπροτάτου γένους των Ελλήνων τρέφεις, ου μόνον δια της επιμόνου προστασίας σου κατά τον ενεστώτα πόλεμον μεταξύ των τριών Ιμπερίων ενεφανίσθη, φυλάξαντος ανεπηρέαστον ως ειπείν τους εις Ουγγροβλαχίαν ενδημούντας από τον δυσαπόφευκτον επικείμενον ζυγόν της αιχμαλωσίας των Οθωμανών, αλλά και δι' ετέρων ευεργεσιών (ών ουκ έστιν αριθμός) εκτήσω το γλυκήτατον όνομα του Πατρός».

Στον Χριστόδουλο Κιρλιάνο[16] απονεμήθηκε ο τίτλος του Βαρώνου του Langenfeld από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας για τις υπηρεσίες τις προσφερθείσες στα αυστριακά

15. Σε υποσημείωση στο *Νέο Ανάχαρσι*, 1797, σελ. 126, ο Ρήγας μνημονεύει «τον πόλεμον των τριών Ιμπερίων», «τον είδον (τον χορόν Ντζέγγι χαρμπή) εις Βουκουρέστι επί του τελευταίου πολέμου των τριών αυτοκρατόρων, χορευόμενον από Τούρκους υποποιουμένης μάχης».

16. Ο Λέαν. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, Αθήνα 1963, σελ. 28 σημ. 1, σημειώνει ότι «Ο Κιρλιάνος καθώς μας πληροφορεί (το 1791) ο Π. Λαμπανιτζιώτης ΄΄επί της πολυθρυλήτου αυθεντίας του Μαυρογένους΄΄ ήταν διοικητής ΄΄εις τα σύνορα της Ουγγροβλαχίας και Νεμτζίας εις την επαρχίαν Κιμπουλούγγι΄΄. Είναι φανερό ότι το ρουμανικό Campulungu (=Μακρύκαμπος) μεταφράστηκε γερμανικά Langenfeld». Προσθέτουμε ότι ο Ρήγας στη «Νέα Χάρτα της Βλαχίας», στην Τοπαρχία Μουστζέλου στο βόρειο τμήμα της Βλαχίας αναγράφει την κωμόπολη «Κιμπουλούνγγου». Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Οι χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή, Βιέννη 1797. Νέα στοιχεία-Ευρετήριο-αυθεντική επανέκδοση*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2005, σελ.52.

στρατεύματα κατά τον πόλεμο, που είχε αρχίσει τρία χρόνια πιο πριν, το 1787, μεταξύ της Αυστρίας και Ρωσίας εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Και ο Ρήγας του αφιερώνει το βιβλίο του «Φυσικής απάνθισμα», που τυπώθηκε στη Βιέννη το Φθινόπωρο του 1790, ενώ ακόμη μαίνονταν ο πόλεμος.

Μάλιστα ο Ρήγας επί πλέον επισημαίνει ότι κατά τον πόλεμο αυτόν οι ενδημούντες Ελληνες στην «Ουγγροβλαχίαν» προστατεύθηκαν από την αιχμαλωσία «από τον δυσαπόφευκτον επικείμενον ζυγόν της αιχμαλωσίας των Οθωμανών» από τον Χριστόδουλο Κιρλιάνο, έναν εχθρό των Τούρκων, ενώ αντίθετα για τον Ηγεμόνα Μαυρογένη, που υπηρετούσε τον Σουλτάνο, διατυπώνει βαρύ χαρακτηρισμό «έκτρωμα της ανθρωπίνης φύσεως και ανάξιον ηγεμόνα». Ο Ρήγας εκφράζει κατ' αυτόν τον τρόπο το 1790 διαρκούντος του πολέμου, τις ιδεολογικές του αντιλήψεις για τον «Οθωμανικό ζυγό» [17].

2). Ο Ρήγας έχει ιδιαίτερα χαρακτηρίσει την προσωπικότητα του Ηγεμόνα Νικόλαου Μαυρογένη ως «έκτρωμα της ανθρωπίνης φύσεως και ανάξιον ηγεμόνα» [18] στο κείμενο του «Φυσικής απάνθισμα». Η αποκαλυπτική αυτή φράση του Ρήγα για τον Μαυρογένη ήρθε στο φως από τον Λ. Βρανούση [19], ο οποίος μελετώντας το χειρόγραφο του «Φυσικής απάνθισμα», που απόκειται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (αρ. χειρ. 1288), παρατήρησε ότι ο Ρήγας διέγραψε αυτή τη φράση και δεν τυπώθηκε στη σημείωση της σελίδας 105 του βιβλίου του «Φυσικής απάνθισμα», που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1790.

3). Τα πρώτα κείμενα, τα αφιερωμένα στο Ρήγα [20], τον αναφέρουν ως γραμματέα του μεγάλου Μπραγκοβάνου και μάλιστα του Νικολάου Μπραγκοβάνου. Δεν μνημονεύουν

17. Στο «Φυσικής απάνθισμα», σελ. 106, ο Ρήγας σε υποσημείωση βρίσκει την ευκαιρία και επισημαίνει την κακομεταχείριση των χριστιανών του Βελεστίνου από τους Τούρκους, όταν γράφει ότι οι χριστιανοί απέφυγαν το κάψιμο των νεκρών, «εφευρόντες μίαν μέθοδον να αναλύουν εύκολα τους νεκρούς των», να διαλύονται δηλαδή γρήγορα τα σώματα των ανθρώπων τους μετά την ταφή τους. Παρόμοιες αντιλήψεις επαναλαμβάνει και αργότερα στον «Νέο Ανάχαρσι», όταν γράφει για τη δράση των Τούρκων της γενέτειράς του, του Βελεστίνου, όπου χαρακτηριστικά σημειώνει, «Οι συχνοί άδικοι φόνοι κατά των χριστιανών, οπού γίνονται την σήμερον εδώ, ήθελον ερημώσει εξ ολοκλήρου αυτήν την πόλιν, αν αι φυσικαί χάριτές της δεν ήθελον τους αναγκάζει να υπομένουν όλα, δια ν' αφήσωσι κάν τα κόκκαλά των εκεί οπού ετάφησαν και οι προπάτορές των». Ρήγας Βελεστινλής, *Νέος Ανάχαρσις*, Βιέννη 1797, φωτομηχανική αναστατική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με επιμέλεια-σχόλια-ευρετήριο Δημ. Καραμπερόπουλου, Αθήνα 2006, σελ. 133.

18. Σημειώνουμε ότι για τον Μαυρογένη οι Δημητριείς στη *Γεωγραφία Νεωτερική*, Βιέννη 1791, χαρακτηριστικά γράφουν, «Ο πανουργότατος Μαυρογένης, ο οποίος μαζί με τον καπουδάν πασά με διάφοραις συσκευαίς και πανουργίαις υπόταξαν τρόπον τινά τον τόπον (της Μάνης) εις τους Τούρκους». Βλ. Δ. Φιλιππίδης-Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμέλεια Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 2006, σελ. 125. Παρόμοια χαρακτηρίζεται ο Νικόλαος Μαυρογένης και από τους κάτωθι: Αγάπιος Λοβέρδος, *Ιστορία των δύο ετών 1787-1788 περιέχουσα τας πράξεις των παρόντων πολέμων μέσον των ΑυστροΡώσσων και των Οθωμανών*, Ενετίησιν 1791, σελ. 130. Γ. Δεληγιάννης, «Καλλινίκου Γ΄ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ιστορικά σημειώματα», *ΔΙΕΕΕ*, Α΄ (1928) τεύχ. Α΄, (1928), σελ. 77. Αθαν. Κομνηνού Υψηλάντου, *Τα μετά την ΄Αλωσιν*, Κωνσταντινούπολις 1870, σελ. 644 εξ, 652 εξ., 663, 687 εξ. Βλ. Λέαν. Βρανούσης, *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10, Αθήνα 1954, σελ. 25. Επίσης βλ. Φαίδωνος Μπουμπουλίδου, «Ανέκδοτον στιχούργημα των τελευταίων χρόνων του ΙΗ΄αιώνος περί του Νικολάου Μαυρογένους», *Αθηνά*, τόμ. 74, (1976-1977), σελ. 222-230.

19. Λ. Βρανούσης, «Ρήγας και Μαυρογένης», *Ελληνική Δημιουργία*, αρ. 123 (1953), σελ. 365-372.

20. Βλ. Δημ. Παντελοδήμος, «Οι πρώτοι βιογράφοι του Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. 5, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2007), Αθήνα 2010, σελ. 1043-1053.

τον Ρήγα ως γραμματέα του Μαυρογένη ούτε και ότι χρημάτισε «καϊμακάμης», έπαρχος της Κραϊόβας. Μάλιστα ο Νικόλαος και Μανολάκης Βραγκοβάνος τον Νοέμβριο του 1788 εξορίστηκαν μαζί με άλλους μεγάλους βογιάρους στην Ρόδο από τον Ηγεμόνα Νικόλαο Μαυρογένη με την κατηγορία «ότι ήσαν εχθροί της Οθωμανικής αυτοκρατορίας»[21] και επέστρεψαν μετά την ειρήνη του Σιστόβ (1791)[22]. Παρατίθενται κατωτέρω οι αναφορές ότι ο Ρήγας ήταν στην υπηρεσία του Βραγκοβάνου και όχι του Μαυρογένη.

α). Συγκεκριμένα στην πρώτη βιογραφική αναφορά του 1812 με τίτλο «Rigas», που όπως έχει τεκμηριωθεί είναι του Ανδρέα Μουστοξύδη[23], στο *Dictionnaire universel, historique, critique et bibliographique [...]Neuvième édition [...],* tome XIX, Supplément, Paris 1812, σελ. 464-466, σημειώνεται ότι ο Ρήγας διετέλεσε για μερικά χρόνια γραμματέας του πρώτου βογιάρου «Brungavano».

β). Στην εκτενέστερη βιογραφία του Ρήγα κατά το 1824 με τίτλο «Notice sur Rhigas»[24] του Κων. Νικολόπουλου, ο οποίος ήταν βιβλιοθηκάριος στη Βιβλιοθήκη του Istitute de France, δεν αναγράφεται κάποια άλλη θέση του Ρήγα από γραμματέα, όπως επίσης και στο κείμενο του φιλέλληνα φιλολόγου Claude Fauriel[25].

γ). Επίσης ο κατήγορος του Ρήγα, ο ιατρός Μιχαήλ Περδικάρης (1766-1828) στο χειρόγραφο λιβελλογράφημά του εναντίον του Ρήγα, που γράφθηκε λίγα χρόνια μετά το μαρτυρικό θάνατό του, το 1811, αναφέρει ότι ο ίδιος είχε γνωρίσει τον Ρήγα στο Βουκουρέστι «παρά Βραγκοβάνω τω μεγάλω όντα τότε γραφέα»[26] χωρίς να κάνει αναφορά ότι είχε χρηματίσει γραμματέας του Ηγεμόνα Μαυρογένη.

δ). Μάλιστα ο Γερμανός Ernst Muench[27] καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Freibourg, γράφει σε έργο του 1823 ότι γνώριζε τον Ρήγα και ότι ήταν γραμματέας του Νικολάου Βραγκοβάνου.

---

21. Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας*, Βιέννη 1818, τόμ. 2, σελ. 362-376. Ν. Καμαριανός, *Ρήγας Βελεστινλής,... ό.π.,* σελ. 22. Μάλιστα ο Πατριάρχης Καλλίνικος Γ΄ σημείωνε «...1788. Αρχή του θέρους...ο δε της Βλαχίας Μαυρογένης...εξώρισεν όλους τυς άρχοντας διαβαλών αυτούς ως επιβούλους της βασιλείας, κατέθλιψε τας συζύγους και τα τέκνα αυτών και μετώκησεν εις τόπους της βασιλείας, αρπάσας τα ζώα αυτών και περιουσίας, καθελών τους πολυτελείς οίκους αυτών και τυραννίαν τελείαν εις αυτούς έδειξεν...», Γ. Δεληγιάννης, «Καλλίνικος Γ΄. Ιστορικά σημειώματα», *Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας (ΔΙΕΕΕ)*, τόμ. Α΄, (1928), σελ. 69.

22. Τη συνθήκη του Συστόβ 1791 ο Ρήγας την αναγράφει στη «Χάρτα της Ελλάδος», φύλλο 11, δίπλα στον ποταμό Δούναβη.

23. Αναδημοσίευση σε μετάφραση από τον Απ. Δασκαλάκη, *ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ*, τόμ. ΚΒ΄, (1937), σελ. 1367.

24. Δημ. Παντελοδήμος, «Οι πρώτοι βιογράφοι του Ρήγα», *Υπέρεια,* τόμ. 5, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 4-7 Οκτωβρίου 2007), Αθήνα 2010, σελ.1043-1053.

25. Claude Charles Fauriel, *Chants popoulaires de la Grèce moderne*, Παρίσι 1825, τόμ. 2, σελ. 15-29.

26. *Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων*, ανέκδοτον έργον του Μιχαήλ Περδικάρη (1811) εκδιδόμενον υπό Λ. Βρανούση, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου ελληνισμού, *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 11 (1961), Ανάτυπο, Αθήνα 1997, σελ. 67.

27. Ernst Muench, *Die Heerzugr des christlichen Europas wider die Osmanem und die Versuche der Criechen zu Freiheit,* Βασιλεία τόμ. 3, 1823, σελ. 216. Αναφέρεται από τον Νέστορα Καμαριανό, *Ρήγας Βελεστινλής....*, *ό.π.,* σελ. 51, αρ. υποσημ. 22. Πράγματι στο αντίτυπο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (αρ. ΙΣΤ 3445) της έκδοσης αυτής του 1823, στη σελ. 216 του τρίτου τόμου υπάρχει η σχετική αναφορά στον Ρήγα και στο Νικόλαο Βραγκοβάνο.

4). Ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη του Νέστορα Καμαριανού[28], που διεξοδικά μελετάει το θέμα και καταλήγει σε σημαντικά συμπεράσματα, τα οποία δείχνουν ότι ο Ρήγας δεν ήταν γραμματέας του Μαυρογένη, ούτε και καϊμακάμης Κραϊόβας. Τα συμπεράσματα αυτά έχουν σχέση και με την παραλαβή του διαβατηρίου του Ρήγα από το Αυστριακό Προξενείο για τη μετάβασή του στη Βιέννη το 1790, ως διερμηνέας και γραμματέας του Χριστόδουλου Κιρλιάνου, όταν οι Αυστριακοί βρίσκονταν ήδη από τον μήνα Οκτώβριο του 1788 στη Βλαχία[29].

5). Ο ιστορικός Διονύσιος Φωτεινός[30], ο οποίος στο έργο του γράφει για την ηγεμονία του Μαυρογένη στη Βλαχία, έχοντας ιδία αντίληψη, λεπτομερέστατα κάνει αναφορά στα πολεμικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στη Βλαχία δίχως όμως να κάνει μνεία για την υποτιθέμενη δραστηριότητα του καϊμακάμη Ρήγα στη Κραϊόβα, ενώ μνημονεύει ως καϊμακάμη της ηγεμονίας τον «στερούμενο παιδείας Δημήτριο Τυρναβίτη».

6). Στον μεγάλο κατάλογο των βογιάρων της Βλαχίας που είχαν αγοράσει διάφορα αξιώματα από τον Ν. Μαυρογένη τον Μάρτιο του 1787 δεν βρίσκουμε τον Ρήγα. Αν ο Ρήγας ήταν στην γραμματεία του Μαυρογένη θα είχε μάλλον αγοράσει ένα τίτλο, όπως έκαναν και άλλοι της αυλής του Μαυρογένη. Γι' αυτό και ο Ν. Καμαριανός παρατηρεί ότι «θα ήταν φυσικό ο Ρήγας, αν ήταν στην γραμματεία του Μαυρογένους να είχε αγοράσει ένα τίτλο, αλλά επειδή δεν ήταν πριγκιπικός γραμματεύς, δεν αγόρασε κανένα και για τον λόγο αυτόν, κατά την υπόψη περίοδο, έφερε τον παλαιό τίτλο του ΄΄γραμματικού΄΄»[31].

7). Παρόμοια, αν ο Ρήγας ήταν άνθρωπος της εμπιστοσύνης του Μαυρογένη θα είχε γράψει μερικούς στίχους μαζί με τον επίσκοπο Ριμνίκου Φιλάρετο, τον Αλέξανδρο Κάλφογλου, τους αδελφούς Statineanu κ. ά για να επαινέσουν τις ανδραγαθίες του Μαυρογένη, τις οποίες περιέγραψε ο καμινάρης Μανωλάκης Περσιάνος στο βιβλίο του, που εκδόθηκε στο Βουκουρέστι το 1789 με τίτλο, «*Συνοπτική περίληψις των ηρωηκών κατορθωμάτων του υψηλοτάτου, ευσεβεστάτου τε και τροπαιούχου Αυθέντου ημών, και Ηγεμόνος Πάσης Ουγκροβλαχίας Κυρίου Κυρίου ΙΩ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΜΑΥΡΟΓΕΝΗ ΒΟΕΒΟΔΑ. Συντεθείσα παρά του ευγενεστάτου και ελλογιμωτάτου άρχοντος μεγάλου καμινάρη κυρίου Μανολάκη του Περσιανού, εν έτει σωτηρίω 1789 εν μηνί Φεβρουαρίω*»[32].

8). Σημαντικό ήταν το αποτέλεσμα της έρευνας του I.C. Filliti[33], ο οποίος μελέτησε τα έγγραφα από το έτος ανόδου του Μαυρογένη το 1786 στην Βλαχία έως το 1789, έτος της αυστριακής κατοχής της Βλαχίας, και συνέταξε τον κατάλογο των καϊμακάμηδων της

28. Nestor Camariano, «Rhigas Velestinlis. Compléments et corrections concernant sa vie et son activité», *Revue des études sur-est européennes*, τόμ. 18, no 4 (1980),σελ. 687-720, τόμ. 19, no 1 (1981), σελ. 41-70. Και ελληνική μετάφραση με εισαγωγή και σχόλια από τον Αθ. Ε. Καραθανάση, Νέστορος Καμαριανού, *Ρήγας Βελεστινλής. Συμπληρώσεις και διορθώσεις για τη ζωή και το έργο του*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1999, σελ. 23-30.

29. Διον. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας,..., ό.π.,* Βιέννη 1818, τόμ. 2, σελ. 369.

30. Διον. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας,..., ό.π.,* σελ. 368. Νέστορος Καμαριανού, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό. π.,* σελ. 28.

31. Νέστ. Καμαριανός, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό.π.,* σελ. 28 και σελ. 53 υποσημ. 71, όπου μνημονεύει την εργασία Hurmuzaki, *Documente, nouvelle serie,* Βουκουρέστι 1962, τόμ. 1, σελ. 441-443, στην οποία σχετικός κατάλογος των βογιάρων.

32. Ém. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18ου αιώνα, τόμ. ΙΙ, Παρίσι 1928, αρ. 1238, σελ. 499.

33. Νέστ. Καμαριανός, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό.π.,* σελ. 28 και στη σελ. 53 υποσημ. μνημονεύεται η σχετική εργασία I.C. Filliti, *Banii si caimacami Craiovei (Μπάνοι και καϊμακάμηδες της Κραϊόβας),* Bibliotheque des Archives d' Oltenie, no 1, Κραϊόβα, XX, σελ. 24-25.

Κραϊόβας, στο οποίο αναγράφονται πέντε πρόσωπα που κατείχαν τον τίτλο του καϊμακάμη της Κραϊόβας, αλλά πουθενά δεν μνημονεύεται ο Ρήγας.

9). Αν ο Ρήγας είχε διατελέσει καϊμακάμης Κραϊόβας και είχε ασχοληθεί με την προμήθεια των τουρκικών στρατευμάτων, κατά την Αυστριακή κατοχή της Βλαχίας (1788-1791) οι βογιάροι θα τον καταδίωκαν, όπως καταδίωξαν τόσους άλλους και τους εξόρισαν ή όπως τον Γεώργιο Λογοθέτη και τον καμαράση Γεώργιο Πολύζου τους απαγχόνισαν στις 15 Αυγούστου 1790 με την κατηγορία της κατασκοπίας[34]. Αντίθετα ο Ρήγας δεν διώχθηκε, αλλά έζησε ήσυχος στο σπίτι του και το 1790 οι Αυστριακοί του έδωσαν διαβατήριο για να συνοδεύσει τον σερδάρη Χριστόδουλο Κιρλιάνο στη Βιέννη όπου του απονεμήθηκε ο τίτλος του βαρώνου του Langenfeld. Επί πλέον αν ο Ρήγας ήταν στον κύκλο του Μαυρογένη, και ήταν καϊμακάμης Κραϊόβας προμηθεύοντας τα τουρκικά στρατεύματα, οι Αυστριακοί θα τον είχαν συλλάβει και δεν θα του έδιναν διαβατήριο για την Βιέννη, όπου συνόδευσε ως γραμματέας και διερμηνέας τον Χριστόδουλο Κιρλιάνο, και μάλιστα παρουσιάστηκε και σε αυτόν τον αυτοκράτορα της Αυστρίας.

10). Ενώ ακόμη μαίνονταν ο πόλεμος μεταξύ των στρατευμάτων της Αυστρίας και Ρωσίας εναντίον των Οθωμανικών στρατευμάτων, ο Ρήγας πηγαίνει ως γραμματέας και διερμηνέας στην υπηρεσία του Χριστόδουλου Κιρλιάνο, ο οποίος θα μετέβαινε στην Βιέννη για να του δοθεί ο τίτλος του βαρώνου, για την βοήθεια που πρόσφερε στα αυστριακά στρατεύματα. Γι' αυτό και ο Λ. Βρανούσης εύστοχα παρατηρεί ότι *«΄Ενας ΄΄μυστικοσύμβουλος΄΄ ή έστω επίσημος γραμματικός του Μαυρογένη ήταν αδύνατον ν' αποτολμήση να πάη στην Αυστρία, την εποχή μάλιστα που ο ρωσσοτουρκικός πόλεμος εξακολουθούσε ακόμα»* [35].

11). Ο Χριστόδουλος Κιρλιάνος βαρώνος Langenfeld[36] είχε έρθει σε ρήξη με τον Ρήγα, με δικαστικές διαμάχες και τον κατηγορούσε για πολλά. Αν ο Ρήγας ήταν γραμματέας του Μαυρογένη και καϊμακάμης Κραϊόβας το πιο πιθανό θα τον είχε καταγγείλει στις Αυστριακές Αρχές ως συνεργάτη του Μαυρογένη, «*όπως είχε πράξει για τους φίλους του Ρήγα τον Θεοχάρη και τον Χ΄΄ Μόσκου, που τους είχε κατηγορήσει επί κατασκοπεία»*[37]. Όμως μια τέτοια καταγγελία, που θα εκμηδένιζε τον Ρήγα, δεν είχε γίνει από τον Κιρλιάνο, στοιχείο που δείχνει ότι δεν θα υπήρχε συνεργασία του Ρήγα με τον Μαυρογένη.

12). Ιδιαίτερα ας σημειωθεί ότι αρκετοί από το περιβάλλον του Μαυρογένη, όταν το Βουκουρέστι καταλήφθηκε από τους Αυστρορώσους τον Οκτώβριο του 1788 σύρθηκαν στην αιχμαλωσία, όπως για παράδειγμα ο συμπατριώτης του Ρήγα Δημ. Τουρναβίτης, ο ανεψιός του Ηγεμόνα Ιωάννης Μαυρογένης κ. ά.[38]. Αντίθετα ο Ρήγας πήρε διαβατήριο για τη Βιέννη, και ως διερμηνέας του Κιρλιάνου επισκέφθηκε πολλές υπηρεσίες ακόμη και τον αυτοκράτορα της Αυστρίας, στοιχείο που δείχνει ότι δεν θα ήταν στην υπηρεσία

34. Νέστ. Καμαριανός, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό.π.,* σελ. 28-29, όπου γένεται παραπομπή στις σχετικές πηγές,, V.A. Urechia, *Istoria romanilor,* Βουκουρέστι 1892, τόμ. 3, σελ. 361 και N. Iorga, *Studii di documente*, Βουκουρέστι 1906, τόμ. 8, σελ. 112.

35. Λέαν. Βρανούσης, *Ρήγας,* 1954, σελ. 28.

36. Ο Γεώργιος Λάϊος, «Ο Βαρώνος Λάνγκενφελντ και ο Ρήγας Βελεστινλής», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Ιούνιος 1955, σελ. 435-441 δημοσιεύει σχετικές επιστολές. Νέστ. Καμαριανός, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό.π.,* σελ. 30-38, «Οι σχέσεις του Ρήγα με τον σερδάρη Χριστόδουλο Κιρλιάνο, Βαρώνο του Langenfeld», όπου μνημονεύονται τα σχετικά έγγραφα αυτής της αντιδικίας.

37. Νέστ. Καμαριανός, *Ρήγας Βελεστινλής,..., ό.π.,* σελ. 29.

38. Βλ. Th. Blancard, *Quelques détails additionnels à la monographie des Mavrogéni,* Marseille 1921, σελ. 62-64.

του Ηγεμόνα Νικολάου Μαυρογένη, όπως ισχυρίσθηκε χωρίς τεκμήρια ο Χριστόφορος Περραιβός.

13). Από έγγραφα στα «Κρατικά Αρχεία του Βουκουρεστίου-Ιστορικά έγγραφα» είναι πλέον γνωστό ότι έχουν καταγραφεί ως γραμματείς του Νικολάου Μαυρογένη, ο Ε. Περσιάνης και ο Γεώργιος Κονδύλης, ενώ απουσιάζει το όνομα του Ρήγα. Σχετικά ο Καμαριανός παρατηρεί, «*Επομένως δεν έχουμε καμμία έγγραφη μαρτυρία αναφερομένη στον Ρήγα. Αντιθέτως έχουμε μαρτυρίες που αποδεικνύουν ότι άλλα πρόσωπα διετέλεσαν γραμματείς του Μαυρογένους*»[39]. Επίσης ο Γεώργιος Λάϊος σημειώνει ότι «*στον κατάλογο των αιχμαλώτων στο Κάρλσμπουργκ αναφέρεται ως γραμματεύς του Οσποδάρου Μαυρογένη ο Γεώργιος Κονδυλης, ετών 54, καθολικός*». Και συνεχίζει λογικότατα να γράφει ο Γ. Λάϊος, «*Εάν ο Ρήγας ήταν αρχιγραμματεύς του Μαυρογένη ή εάν, όπως θρυλείται, ήταν διοικητής της Κραγιόβας, δεν θα τον άφηναν οι Αυστριακοί να κυκλοφορή ελεύθερα και να ταξιδεύη* στη Βιέννη, ενώ εξακολουθούσε ακόμα ο πόλεμος με την Τουρκία»[40].

14). Ενδιαφέρουσα ακόμη είναι μια διαταγή του Μαυρογένη, 27 Μαίου 1788, προς τους τοπικούς διοικητές της περιφέρειας Βλάσκας, όπου βρίσκονταν και τα κτήματα του Ρήγα. Έδωσε την εντολή «*να πωληθούν μερικά αντικείμενα ανήκοντα στον γραμματικό Ρήγα, οι χοίροι και το προϊόν που θα προκύψει από την πώληση να σταλεί στην ηγεμονική αυλή. Και αν οι χοίροι δεν θα μπορούσαν να πωληθούν επί τόπου να σταλούν στο Βουκουρέστι συνοδευόμενοι από τους βοσκούς, καθώς και τα άλλα ζώα του Ρήγα που βρίσκονται ακόμη εκεί, σύμφωνα με τις πληροφορίες των διαχειριστών*»[41]. Το έγγραφο δείχνει ότι ο Ρήγας εκείνη την εποχή ήταν ιδιοκτήτης κτημάτων και ο Μαυρογένης διέταξε να διωχθεί από τους διαχειριστές της Βλάσκας. Αν ο Ρήγας ήταν καϊμακάμης της Κραϊόβας ή γραμματέας του δεν θα ήταν δυνατόν να έδινε τέτοια διαταγή ο Ηγεμόνας Μαυρογένης. Φαίνεται ξεκάθαρα πως οι σχέσεις τους δεν ήταν καλές, όπως εξάλλου διαπιστώνεται και από τη σημείωση που ο Ρήγας γράφει στο χειρόγραφο του βιβλίου του «Φυσικής απάνθισμα» στην οποία χαρακτηρίζει τον Μαυρογένη «έκτρωμα της ανθρωπίνης φύσεως και ανάξιον ηγεμόνα»[42].

15). Το αξίωμα του «*Καϊμακάμη και του Μέγα Μπάνου της Κραϊόβας*» ήταν το πρώτο οφφίκιο στην Ηγεμονία της Βλαχίας και είχε δική του αυλή, «*εποίει Διβάνι ως και ο Ηγεμών εν Βουκουρεστίω*», όπως σημειώνει ο Διονύσιος Φωτεινός[43]. Και πολύ σωστά διερωτάται ο Λ. Βρανούσης[44] πως αν ο Ρήγας ήταν «Καϊμακάμης» ή ένας ανώτατος αξιωματούχος, σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής θα διατηρούσε δίπλα στο όνομά του

39. Νέστ. Καμαριανός, *Ρήγας Βελεστινλής,..., ό.π.,* σελ. 52, σημείωση αρ. 52.

40. Ο Γεώργιος Λάϊος, «Ο Βαρώνος Λάνγκενφελντ και ο Ρήγας Βελεστινλής», *ό.π.,* σελ 441.

41. E. Virtosu, *Nou despre Riga Veleptinul, premegratorul independentei grecesti (Νέα στοιχεία για τον Ρήγα Βελεστινλή, πρόδρομο της ελληνικής ανεξαρτησίας*), Βουκουρέστι 1946, σελ. 4, και 13-14. Νέστ. Καμαριανός, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό.π.*, σελ. 29

42. Λέαν. Βρανούσης, *Ρήγας,* Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10. Αθήνα [1954], σελ. 25, και του ιδίου Άπαντα, 1968, σελ. 250.

43. Βλ. Διον. Φωτεινού, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας και Μολδαυίας,* Βιέννη 1818-1819, τόμ. Γ΄, σελ. 297 κ. εξ. και 455-460. Και οι Δημητριείς, *Γεωγραφία Νεωτερική,* 1791, επανέκδοση, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 2006, σελ. 264, σημειώνουν, «Κραϊόβα εις το δυτικό του Βουκουρεστίου, είναι η δεύτερη πόλι της Βλαχίας, ο Μπάνος είναι τρόπον τινά ο αυθέντης της Κραϊόβας».

44. Λέαν. Βρανούσης, *Ρήγας,* [1954], σελ. 23.

ένα τίτλο και αργότερα τα επίσημα ηγεμονικά έγγραφα δεν θα τον ανέφεραν απλά ως «Ρήγα γραμματικό».

16). Ο κατήγορος του Ρήγα, ο ιατρός Μιχαήλ Περδικάρης που ζούσε στη Βιέννη, το 1811 στο έργο του «Ρήγας ή κατά ψευδοφιλελλήνων»[45], κοντά στις τόσες κατηγορίες που είχε εκστομίσει εναντίον του Ρήγα, το πιο πιθανό είναι ότι θα έγραφε κάτι σχετικό αν ο Ρήγας ήταν γραμματέας του Μαυρογένη και είχε χρηματίσει καϊμακάμης Κραϊόβας, βοηθώντας τα οθωμανικά στρατεύματα στον πόλεμο εναντίον των αυστρορωσικών στρατευμάτων.

***

Με τα μνημονευθέντα τεκμήρια αναιρούνται τα μυθεύματα του Χριστόφορου Περραιβού, οι χωρίς πειστήρια ισχυρισμοί του, ότι ο Ρήγας ήταν γραμματέας του Μαυρογένη και καϊμακάμης Κραϊόβας, τους οποίους ανεξέταστα ακολούθησαν αρκετοί μετέπειτα συγγραφείς και κατ' αυτόν τον τρόπο μετακύλησαν αυτές οι δοξασίες στα κείμενα περί Ρήγα Βελεστινλή. Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι η παρατήρηση του Λ. Βρανούση[46] πως «*Για την υπηρεσία του Ρήγα στην αυλή του Μαυρογένη και στην Κραϊόβα, για τη γνωριμία του με τον Πασβάνογλου κπλ., είμαστε ελλιπέστατα πληροφορημένοι και - το χειρότερο - δεν έχουμε καμμιά θετική μαρτυρία».* Θα πρέπει πλέον στα κείμενα περί Ρήγα να διορθωθεί και αυτή η χωρίς τεκμήρια διατυπωθείσα άποψη ότι ο Ρήγας ήταν γραμματέας του Ηγεμόνα Μαυρογένη και καϊμακάμης στην Κραϊόβα.

Θα πρέπει πλέον, όσοι θέλουν να γράφουν περί Ρήγα να έχουν κατά νουν ότι το 1790 είχε λάβει διαβατήριο από τον Αυστριακό Πρόξενο του Βουκουρεστίου για να μεταβεί στη Βιέννη, ως διερμηνέας και γραμματέας του Χριστόδουλου Κιρλιάνου, στον οποίο ο Αυστριακός αυτοκράτορας θα απένειμε τον τίτλο του βαρώνου για τη βοήθεια που πρόσφερε στα αυστριακά στρατεύματα. Ως εκ τούτου, αν ο Ρήγας Βελεστινλής ήταν συνεργάτης του Ηγεμόνα Μαυρογένη, που ήδη εκείνη την εποχή πολέμαγε εναντίον των Αυστριακών, όχι μόνο δεν θα του έδιναν διαβατήριο, αλλά θα τον συλλάμβαναν ως συνεργάτη του αντιπάλου τους Ηγεμόνα και αρχιστράτηγο των οθωμανικών στρατευμάτων, Μαυρογένη.

45. Μιχαήλ Περδικάρης, «Ρήγας ή κατά ψευδοφιλελλήνων» ανέκδοτον έργον (1811) εκδιδόμενον υπό Λ. Βρανούση, *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου,* τόμ. 11 (1961), ανάτυπον, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήναι 1997, σελ. 28, 56 και 58.

46. Λέαν. Βρανούσης, *Ρήγας,* [1954], σελ. 24.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΣ

Ἡ συμβολὴ τοῦ Ρήγα στὴ διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστημονικῆς συνείδησης

Ὁ Ρήγας ἀνήκει δικαιωματικὰ στὸ κίνημα τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης[1], ἕνα κίνημα πνευματικὸ κυρίως, τὶς ἀπαρχὲς τοῦ ὁποίου ἐνοπίζουμε στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα μὲ τὸν Θεόφιλο Κορυδαλέα, ἕνα κίνημα «κριτικῆς, ἐπιστημονικῆς καλλιέργειας, ἀνανέωσης τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, μὲ ἔκδηλη ροπὴ πρὸς τὴ σύνθεση τῶν ρευμάτων», ἕνα κίνημα ποὺ γνώρισε μεγάλη ἀνάπτυξη μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἕνα κίνημα ποὺ «κορυφώθηκε καὶ ἔσπασε μὲ τὸν Ἀγώνα» σύμφωνα μὲ μιὰ πολύ εὔστοχη διατύπωση τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, τὴ δολοφονία, θὰ πρόσθετα ἐγὼ τοῦ Καποδίστρια, τὸν ἐρχομὸ τῶν Βαυαρῶν καὶ τὴ δημιουργία, τὸ 1837, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας, ποὺ ἔδωσαν μιὰν ἄλλη, διαφορετικὴ κατεύθυνση στὰ πνευματικὰ πράγματα αὐτοῦ τοῦ τόπου, μιὰ κατεύθυνση ποὺ δὲ θύμιζε σὲ τίποτα τὸ κριτικό, τὸ δημιουργικό, τὸ ζωογόνο πνεῦμα τῶν χρόνων τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης, ἀποκόπτοντας τὴ νεοελληνικὴ σκέψη ἀπὸ τὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκή.

Ἕνα κίνημα ποὺ τὸ διαμόρφωσαν, μὲ τὸν προφορικό τους λόγο στὰ σχολεῖα ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν γραπτὸ μὲ τὰ βιβλία – ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων αὐξάνει θεαματικὰ κατὰ τὶς τελευταῖες κυρίως προεπαναστατικὲς δεκαετίες – ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θεόφιλο Κορυδαλέα, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ὁ Στέφανος Δούγκας, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁ Κ.Μ.Κούμας, ὁ Θεόφιλος Καΐρης, ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης καὶ πολλοὶ ἄλλοι, χωρὶς νὰ παραλείψουμε κατὰ πρῶτο λόγο τὸν Ρήγα ἀλλὰ καὶ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ, οἱ παραινέσεις τοῦ ὁποίου ἀπὸ τὸ Παρίσι, ἐμψύχωσαν ὅλο αὐτὸ τὸ κίνημα.

1. Χρησιμοποιῶ τὸν ὅρο Νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση καὶ ὄχι Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, καθ' ὅσον, ὅπως ἔχω, πειστικὰ πιστεύω, ἐπιχειρηματολογήσει στὴ μελέτη μου "Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς ἢ Νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση" ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ *Νέα τοῦ Κ.Ε.ΝΕ.Φ.,* ἔκδοση τοῦ τομέα Φλοσοφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, 5(2000), σελ. 1-8 καὶ ἀναδημοσιεύθηκε στὸν τόμο Γιάννης Καρᾶς, *Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη καὶ ὁ βαλκανικὸς χῶρος (18ος-19ος αἰώνας)*, Δαίδαλος-Ζαχαρόπουλος, 2001, σελ. 7-48, ὁ ὅρος αὐτὸς ἀνταποκρίνεται σωστότερα στὰ ἑλληνικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, ἀπ'ὅτι ὁ ξενόφερτος ὅρος Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, ποὺ δὲν παίρνει ὑπ'ὄψιν του τὶς ἰδιαιτερότητες τοῦ ἑλληνικοῦ ἱστορικοῦ χώρου. Μὲ ἱκανοποίηση βλέπω ὅτι τὸν ὅρο Νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση χρησιμοποιοῦν ἔκτοτε, μὲ τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη μορφὴ, περισσότεροι συνεχῶς μελετητὲς τῆς περιόδου ἐκείνης.

Καὶ τὸ λέω, τὸ ὑπογραμμίζω ἰδιαίτερα αὐτό, καθ' ὅσον συνηθίζουμε στὰ συνέδρια, ὅπως στὸ παρόν, νὰ περιοριζόμαστε στὸ ἔργο ἑνὸς μόνον ἀνθρώπου, τοῦ τιμωμένου καὶ νὰ λησμονοῦμε ὅλους τοὺς ἄλλους.

Δημιουργοῦμε ἁγιογραφίες, συναξάρια. Δὲ μελετοῦμε τὸ ἄτομο μέσα στὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικό του χῶρο ποὺ εἶναι καὶ τὸ ζητούμενο. Βλέπουμε τὸ δέντρο καὶ ὄχι τὸ δάσος, τοῦ ὁποίου τὸ δέντρο εἶναι μιὰ ἁπλὴ συνιστώσα.

Βλέπουμε τὸ ἔργο τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς περιόδου ἐκείνης ὡς ἔργο αὐτοπροσδιορισμοῦ τῶν συγγραφέων τους, ἢ ἀκόμη ὡς ἔνδειξη προσωπικῶν πνευματικῶν ἐνασχολήσεων καὶ ὄχι ὡς τεκμήριο μιᾶς ἐποχῆς. Δὲν προσπαθοῦμε νὰ τὸ ἐντάξουμε στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, νὰ ἐντάξουμε δηλαδὴ τὴν κάθε ἀτομικὴ περίπτωση μέσα σὲ εὐρύτερα πνευματικὰ καὶ ἱστορικο-κοινωνικὰ πλαίσια, σὲ μιὰ ἱστορικὴ νομοτέλεια ποὺ ὑποδορίως, καὶ πάντα σὲ τελευταία ἀνάλυση, δρᾶ καὶ συνθέτει ἕναν ἀπὸ τοὺς θεμελιακοὺς ἱστοὺς τοῦ ἱστορικοῦ μας γίγνεσθαι.

Μόνον ἡ συνεξέταση τῶν διαφόρων ἀτομικῶν περιπτώσεων μπορεῖ νὰ μᾶς ὁδηγήσει στὴν κατανόηση συλλογικῶν νοοτροπιῶν, ἂν θέλουμε φυσικὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε σωστά, νὰ μελετήσουμε ἐπιστημονικά, τὴν πορεία τῆς νεοελληνικῆς μας ἱστορίας. Καὶ τὸ ὑπογραμμίζω αὐτό, γιατὶ πιστεύω ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση στόχος τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, δὲν εἶναι, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἁπλῶς καὶ μόνον ἡ ἀτομικὴ διάσταση, ὄχι ἡ καταγραφὴ / παρουσίαση τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἔργου, ἡ προσφορὰ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ κυρίως ἡ κατανόηση τοῦ πνευματικοῦ φαινομένου, ποὺ τὰ ἔργα αὐτὰ συνθέτουν· τὸ ὅλο καὶ ὄχι τὸ ἐπιμέρους, τὸ ἀτομικό.

Ἡ ἱστορία εἶναι ἔργο συνόλων καὶ ὄχι ὁρισμένων ἐπιφανῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι εἶναι μεγάλοι ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἐκφράζουν τὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς τους, ταυτίζονται μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῆς ἐποχῆς τους, μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῆς ἱστορίας. Δὲ "μετρᾶμε" τὴν ἱστορία, μὲσα ἀπὸ τὴ ζωὴ κάποιων ἀνθρώπων. Ἀντίθετα "μετρᾶμε" τοὺς ἀνθρώπους μέσα τὴν ἱστορία, μέσα στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι.

Ἡ δρώσα ἀτομικότητα, ἡ πάλη τὴν περίοδο αὐτὴ τοῦ ἀτόμου, ὡς μέρος μιᾶς εὐρύτερης συλλογικότητας, γιὰ ἐλευθερία καὶ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ἀποτελοῦν τὸν πυρήνα τῆς σκέψης ἑνὸς νέου ἀνθρωπισμοῦ, ὡς ἀξία πνευματικὴ ἀλλὰ καὶ ὡς βίωμα κοινωνικό, ποὺ ἐκδηλώνεται τώρα – σὲ μιὰ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὡρίμαζαν οἱ ἰδέες τῆς ἐθνικῆς ἐπανάστασης – μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη στὶς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, στὶς ἰδέες τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητας μεταξὺ ὅλων τῶν ἀνθρώπων σὲ ὅλα τὰ μέρη καὶ ἔθνη τῆς γῆς, ἀνεξαρτήτως χρώματος προσώπου, περιουσιακῶν ἢ ἄλλων στοιχείων. Μιὰ ἀντίληψη μὲ σοβαρὲς κοινωνιολογικὲς (πέραν τῶν ἐπιστημονικῶν) προεκτάσεις, ποὺ τὴν ἐνστερνίστηκε, τὴν ἔκανε σημαία του ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμός. Μιὰ ἀντίληψη ποὺ τὴν υἱοθέτησαν μὲ θέρμη τόσον ὁ Ρήγας ὅσον καὶ ἄλλοι πρωτοπόροι Ἕλληνες πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς περιόδου τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης, ὅπως ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, οἱ Δημητριεῖς, ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, ὁ Θεόφιλος Καΐρης, ὁ συντάκτης τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* κ.ἄ.

Οἱ πρωτοπόροι πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς νέας αὐτῆς περιόδου, τῆς περιόδου τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ρήγας, εἶναι ριζοτόμοι, κοινωνικοὶ ἀναμορφωτές. Συνδυάζουν τὶς ἀρχὲς τοῦ κοινωνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ μὲ τὴν ἀναζήτηση τῆς αὐτογνωσίας. Υἱοθετοῦν τὴν ἰδέα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν δομῶν. Βρίσκονται σὲ συνεχὴ διάλογο μὲ τὴν κοινωνία. Ἔχουν συλλογικὴ συνείδηση. Τὸ "ἐγὼ" ἐπεκτείνεται στὸ "ἐμεῖς", στὸ κοινωνικὸ σύνολο. Εἶναι εὐαίσθητοι δέκτες

τῶν πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν καταστάσεων. Ἔχουν συναίσθηση τοῦ ρόλου τους ὡς κοινωνοὶ τοῦ νέου ἐπιστημονικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ λόγου καὶ μέσα ἀπὸ ἀπορρίψεις, ἀναθεωρήσεις, ἐπανεξετάσεις, ἐπαναδιατυπώσεις καὶ προσαρμογές, προσπαθοῦν νὰ διαμορφώσουν μιὰ νέα σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὴν παιδεία, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου, νὰ ἐνσωματώσουν τὴ σύγχρονη ἐπιστημονική, τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη στὴ συλλογικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς τους, νὰ κάνουν τὶς νέες ἐπιστημονικὲς κατακτήσεις κτῆμα εὐρύτερων κοινωνικῶν ὁμάδων, νὰ ἀφυπνίσουν τὰ πνεύματα.

Οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα μεταφέρουν κριτικά, δημιουργικὰ τὴ νέα, τὴ σύγχρονη γνώση, ποτὲ ὡς ἁπλὴ μετάφραση, καὶ μάλιστα στὴν ὁμιλουμένη γλώσσα τοῦ λαοῦ, μὲ ἔννοιες συχνὰ ἁπλές, ἀντιληπτὲς ἀπὸ εὐρύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ μὲ σκοπὸ νὰ ἐνεργοποιήσουν τὴν κατὰ τὰ ἄλλα παθητικὴ κοινότητα, τὸ «πεπτωκὸς ἑλληνικὸν γένος», σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ ἔκφραση τοῦ Ρήγα, νὰ καταπολεμήσουν τὶς ἀπὸ διάφορες πλευρὲς ἔντεχνα τροφοδοτούμενες δεισιδαιμονίες, νὰ ἱκανοποιήσουν γενικότερα τὶς πνευματικὲς ἀνάγκες τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μία ἐπιδίωξη, ἕνας στόχος, στὸν ὁποῖο ὁ Ρήγας συναντᾶ τὴ μεγάλη πλειοψηφία τῶν λογίων τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης.

Χαρακτηριστικὸ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ στοιχεῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸ γεγονός, ποὺ κι αὐτὸ ἐπανειλημμένα ἔχω ὑπογραμμίσει, ὅτι ἀπὸ τὰ ἔργα τους δὲν λείπει κανένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα ἀλλὰ καὶ τὰ ἔργα τῶν σύγχρονων εὐρωπαίων διανοητῶν ἐνῶ ἀντιθέτως ἐπικρίνουν τὴν προσκόλληση στοὺς ἀρχαίους. Εἰδικότερα γιὰ τὸν Ρήγα, ἡ ἐπίκληση στὸ ἔργο του *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, τῶν ὀνομάτων γνωστῶν εὐρωπαίων ἐπιστημόνων, γενικότερα ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος, ὅπως τοῦ Γαλιλαίου, τοῦ Κοπέρνικου, τοῦ Νεύτωνα, τοῦ Βολταίρου, τοῦ Χάλλερ, τοῦ Reaumeur, τοῦ Harvey, τοῦ William Herschel, τοῦ Robert Boyle, τοῦ Jacob Klein, τοῦ William Dampier, τοῦ Fontenelle, ἀλλὰ καὶ ἄλλων, ὅπως καὶ οἱ ἀνώνυμες παραπομπές του σὲ "εὐρωπαίους φιλοσόφους", "φυσικοὺς φιλοσόφους", ἢ στὰ "μυριάδες πειράματα τῶν νεωτέρων φυσικῶν καὶ χυμικῶν", μὲ τὴ βοήθεια μικροσκοπίων, τηλεσκοπίων καὶ ἄλλων νεωτέρων ἐπιστημονικῶν ὀργάνων, ἡ ἔκφραση «ἡ ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας τοῦ αψκβ΄ ἔτους», ἢ «ὅπως οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι βεβαιώνουν», «τὸ πείραμα ἀποδεικνύει» κ.ἄ., ὅλα αὐτὰ δείχνουν τὴ γνώση ἀπὸ τὸν Ρήγα τοῦ ἔργου τῶν σύγχρονων εὐρωπαίων στοχαστῶν. Ἕνα στοιχεῖο ποὺ δὲν τὸ συναντᾶμε μόνο στὸν Ρήγα, τὸ συναντᾶμε νωρίτερα στὸν Νικηφόρο Θεοτόκη ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους πνευματικοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα, γεγονὸς ποὺ μαρτυρᾶ τὴ γνώση, ἀλλὰ καὶ τὴ συμπόρευση, γενικότερα τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μιὰ ἔκφραση τοῦ Κ.Μ.Κούμα, μὲ τὴ σκέψη, «μὲ τὴ φιλοσοφία τῶν μεγαλοφυῶν τῆς Εὐρώπης ἀνδρῶν».

Καὶ μιὰ ἐδῶ διευκρίνηση. Ὅταν ὑπογραμμίζουμε, δικαίως, τὴ συμπόρευση μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία, ὅταν καταγράφουμε τὶς ἀπόψεις τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ ἢ τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου, τοῦ Κ.Μ.Κούμα ἢ τοῦ Δανιὴλ Φιλιππίδη, τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα ἢ καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ «πλέον ἀσυγχώρητα ἐλαττώματα, ὅταν γράφῃ τις περὶ τινος ἐπιστήμης, ἢ τέχνης, νὰ φαίνεται ἀνήκοος τῶν ὅσα γνωρίζουσιν οἱ σύγχρονοί του περὶ αὐτῆς καὶ νὰ προσκολλᾶται εἰς τὰ παλαιά, εἰς τοὺς ἀποθανόντας προπάτορας», νὰ συνομιλεῖ μὲ «τύπους ἀντλημένους ἀπὸ μία νεκρὴ κοινωνία, ὡς νὰ ἦτον ἡ σκωρία τῆς παλαιότητος δυνατὴ νὰ μεταμορφώσῃ εἰς χρυσὸν τὸν σίδηρον» καὶ πῶς «ἀντὶ νὰ σκιαμαχῶμεν μὲ τοὺς νεκροὺς καὶ τὰς νεκρὰς γνῶμας», ἀντὶ νὰ «εἴμεθα προσκολλημένοι εἰς τὰς παλαιᾶς μωρίας», νὰ συμπορευόμαστε μὲ τὴν Εὐρώπη, δὲν ἐννοῦμε, σὲ καμία περίπτωση, ὅτι οἱ λόγιοι τῆς περιόδου ἐκείνης ἀγνοοῦν ἢ ἀπορρίπτουν τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη, τὶς

πνευματικές μας παραδόσεις, ἀλλὰ ἀντίθετα, ὅτι ἡ σκέψη τους, ἡ ὅλη συλλογιστική τους προσπαθεῖ νὰ συντονίσει τὴν περπατησιά της στὸ βάδισμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, πιστεύοντας, δικαίως καὶ πάλι, ὅτι ἡ διάδοση τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς σκέψης δὲ μπορεῖ νὰ γίνει μὲ τὴ νεκρανάσταση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σκέψης, ἀπὸ τὴν ὁποία παίρνουν τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀνάγκες τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, νὰ πάρουν τὴ φωτιὰ καὶ ὄχι τὴ στάχτη, ἀλλὰ μὲ τὴν υἱοθέτηση τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς σκέψης, γι'αὐτὸ καὶ προσπαθοῦν νὰ συμπορευθοῦν μὲ τὴ σύγχρονη Εὐρώπη, νὰ ἐκσυγχρονισθοῦν καὶ ἐκεῖ νὰ ἀναζητήσουν τὴν αὐτογνωσία τους.

Ἐνδεικτικὲς πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ὁρισμένες διατυπώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ρήγα. «Τὸν παλαιὸν καιρόν μερικοὶ φυσικοὶ καὶ φιλόσοφοι ἐνόμιζον», ἀλλὰ «δὲν εἶχον κἀμμίαν σωστὴν ἰδέαν», καθ'ὅσον «εἶναι πάντοτε ἐπισφαλεῖς αἱ ἐπίνοιαι καὶ τῶν πλέον σοφῶν ἀνθρώπων» ὅταν δὲν στηρίζονται στὸ πείραμα, στὰ νεώτερα δεδομένα τῶν ἐπιστημῶν, ἢ «οἱ περισσότεροι φιλόσοφοι λέγουν, πολλοὶ εἶπον [...] ἀπεκρίθησαν ἄλλοι [...] ἄλλοι λέγουν [...] ἡμεῖς ἰξεύρομεν [...] ὅτι ἡ δόξα αὐτή, ἔχει πολλὰ ἐνάντια». «Καλλίτερα νὰ σαφηνίσωμεν [τὰ φαινόμενα ἐπιστημονικῶς] παρὰ νὰ δογματίζωμεν» στηριζόμενοι στοὺς ἀρχαίους καὶ ὄχι στοὺς νεώτερους, στοὺς ὁποίους ὁ Ρήγας συχνὰ παραπέμπει προτρέποντας τὸν συνομιλητή του νὰ «διαβάζῃ βαθύτερα βιβλία περὶ τῆς ἐπιστήμης». Ἀπόψεις ποὺ μαρτυροῦν πνεῦμα ἐρευνητικό, ἐνήμερο τῆς σύγχρονης, σὲ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο, κίνησης τῶν ἰδεῶν, τῶν σύγχρονων ἰδεῶν, τὶς ὁποῖες προσπαθεῖ, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς του νὰ μεταφέρει στὸν ἑλλαδικὸ πνευματικὸ χῶρο. «Ἄκρα ἔφεσίς μου εἶναι νὰ δώσω μίαν ἀμυδρὰν ἰδέαν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ἀναγνώσεων», γράφει ὁ ἴδιος ὁ Ρήγας προλογίζοντας τὶς μεταφράσεις του.

Οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς νέας αὐτῆς περιόδου ἀναζητοῦν μιὰ συστηματικὴ ὀργάνωση τῆς γνώσης γενικὰ καὶ δὲν περιορίζονται σὲ ἕναν μόνον τομέα. Δὲν κάνουν διαχωρισμὸ μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν, τὶς ὁποῖες βλέπουν στὴν ἑνότητά τους.

Καὶ μιὰ τελευταία διευκρίνηση. Ἡ πηγὴ ἄντλησης πληροφοριῶν ἔχει ἀσφαλῶς τὴ σημασία της. Τὸ ἂν ἕνα ἔργο εἶναι παράφραση ἢ συμπίλημα ἢ ἐράνισμα – γιατὶ ἁπλὴ μετάφραση δὲν εἶναι κανένα ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς – ἔχει ἀσφαλῶς τὴ σημασία του, ὅμως τὸ κύριο, τὸ οὐδιῶδες γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν, τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν γενικότερα εἶναι τὸ τὶ ἰδέες τὸ ἔργο αὐτὸ μεταφέρει. Ἕνα ἔργο κρίνεται, κατὰ πρῶτο λόγο, ἀπὸ τὶς ἰδέες ποὺ διατυπώνει καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἀπὸ ποῦ ἀντλεῖ τὶς ἰδέες του. Ἂν μεταφέρει ἰδέες ἀναχρονιστικές, ἰδέες δεισιδαίμονες, ἢ ἂν διατυπώνει ἰδέες προοδευτικές, σύγχρονες, στὸ ἐπίπεδο τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς. Καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα ἐντάσσονται ἀνεπιφύλακτα στὴ δεύτερη αὐτὴ κατηγορία.

Παραμένω στὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα τοῦ Ρήγα. Ὁ Ρήγας γράφει τὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, ἕνα ἔργο περισσότερο φυσιολογίας, «ἀπανθίζοντας τὰ οὐσιωδέστερα τῆς φυσικῆς ἱστορίας, ἀπό τε τῆς Γερμανικῆς καὶ Γαλλικῆς γλώσσης», ὅπως ὁ ἴδιος μᾶς λέει καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, ὅπως ὁ Δημήτρης Καραμπερόπουλος ἔχει πειστικὰ ἀποδείξει[2], καὶ μὲ σκοπὸ «νὰ καταλάβουν ὅλοι, καὶ νὰ ἀποκτήσουν μὰν παραμικρὰν ἰδέαν τῆς ἀκαταλήπτου φυσικῆς».

Ἕνα ἐγκυκλοπαιδικὸ πνεῦμα, συνυφασμένο μὲ τὴ διεπιστημονικότητα, ποὺ στὴ βάση του ἔχει τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τὶς σύγχρονες φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες, ἕνας νέος ἀνθρωποκεντρισμός, μὲ στόχο ἀπώτερο τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρωπί-

2. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Ἡ γαλλικὴ "Encyclopédie" ἕνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα "Φυσικῆς Ἀπάνθισμα"», *Ὁ Ἐρανιστής,* 21(1997), σελ. 95-128, καὶ ἀνάτυπο τὸ 2000.

νου πνεύματος, τὴν πνευματικὴ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ βάση τὰ νέα γνωστικὰ ἐργαλεῖα ποὺ τοῦ προσφέρει ἡ ἐπιστήμη, μιὰ νέα ἔλλογη σύλληψη γιὰ τὸν χῶρο, τὸν φυσικὸ χῶρο, τὴ φύση γενικότερα, ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς σκέψης τοῦ Ρήγα στὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, ἀλλὰ καὶ γενκότερα τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς νέας αὐτῆς ἐποχῆς.

Δὲ θὰ παραμείνω στὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο ποὺ ἀποτέλεσε τὸ ἀντικείμενο προηγούμενων ἀνακοινώσεών μου ἀλλὰ καὶ ἑνὸς βιβλίου μου τοῦ 2007, μὲ τὸν τίτλο *Ἡ φυσικὴ σκέψη τοῦ ἀναγεννώμενου ἑλληνισμοῦ. Τὸ Φυσικῆς Ἀπάνθισμα τοῦ Ρήγα.* Ἁπλῶς συγκρατῶ ὁρισμένες μόνον κύριες ἰδέες. Συνεκτικὸς κρίκος ὅλων τῶν κεφαλαίων τοῦ βιβλίου, ὁ λογικὸς εἱρμὸς ποὺ τὰ συνέχει, θεωρῶ ὅτι ἀποτελεῖ ἡ ἰδέα τῆς ἐξέλιξης ὡς μιὰ ἀναπόδραστη, μὴ ἀνεπιστρεπτὶ πορεία ἀπὸ τὶς κατώτερες πρὸς τὶς ἀνώτερες μορφὲς ὀργάνωσης τῆς ὕλης, ὡς ἕνα πέρασμα ἀναγκαῖο, πέρασμα ποιοτικὸ ἀπὸ τὴν ὁμοιογένεια στὴν ἑτερογένεια, ἡ ἰδέα τῆς ἑνότητας τῆς φύσης μέσα ἀπὸ μιὰ συνεχὴ ἀέναη ἐξέλιξη, ἡ ἰδέα ὅτι ἀνάμεσα στὴν ἱστορία τῆς φύσης καὶ στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει στενὴ σχέση, ἡ ἰδέα τῆς ἑνότητας φυσικοῦ καὶ ζωϊκοῦ βασιλείου, τῆς ἑνότητας φυτῶν, ζώου καὶ ἀνθρώπου – «τὸ ἀξιολογώτερον ζῶον τοῦ παντὸς», τοῦ ὁποίου «ἡ ἀρχὴ δὲ διαφέρει κατ᾽οὐσίαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῶν λοιπῶν ζώων», ἡ ἰδέα γενικότερα, ὅτι τόσον τὰ φυσικὰ ὅσον καὶ τὰ ἀνθρώπινα φαινόμενα διέπονται ἀπὸ νόμους, νόμους φυσικούς, τοὺς νόμους τῆς ὀργανικῆς καὶ ἀνόργανης φύσης, ποὺ ἔχουν ὀντολογικὸ ἀντίκρυσμα.

Ὁ Ρήγας ἐπιχειρηματολογεῖ ὑπὲρ τῆς ἑνότητας μικρόκοσμου (=ἀνθρώπου) καὶ μακρόκοσμου (=τῆς φύσης, τοῦ σύμπαντος), ζωϊκοῦ καὶ φυτικοῦ βασιλείου. Ἀκολουθώντας τὴ νευτώνεια θεωρία, τὴν ὁποίαν ἀσπάζονται ὅλοι οἱ πρωτοπόροι πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς περιόδου αὐτῆς, ὁ Ρήγας ὑποστηρίζει ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι ποὺ ἰσχύουν στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς εἶναι οἱ ἴδιοι ποὶ ἰσχύουν σὲ ὁλόκληρο τὸ σύμπαν καὶ ἄρα ἡ γὴ καὶ τὸ σύμπαν ἔχουν συγκρίσημη τάξη μεγέθους, ὑπογραμμίζοντας ἔτσι καὶ τὴν ἰδέα τῆς ἑνότητας τοῦ σύμπαντος, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀλληλεπίδρασης τῶν μερῶν του.

Ὁ φυσικὸς κόσμος ἀρχίζει τώρα νὰ μελετᾶται σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ τὴ μελέτη τοῦ "μικρόκοσμου", τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἔχει ἕνα βαθύτερο ὀντολογικὸ ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικὸ περιεχόμενο. Δείχνει ὅτι τόσο τὰ φυσικὰ ὅσο καὶ τὰ ἀνθρώπινα φαινόμενα διέπονται ἀπὸ τοὺς ἴδιους νόμους.

Μιὰ γνωστικὴ διαδικασία, ποὺ στὴ βάση της ἔχει μιὰ ἑνοποιημένη ἀντίληψη γιὰ τὸ σύμπαν. Μιὰ ἀκόμη ἔνδειξη τῆς στενῆς σχέσης τῆς ἐπιστημονικοφιλοσοφικῆς σκέψης τῆς περιόδου τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης μὲ τὴν ἀντίστοιχη εὐρωπαϊκή.

Ἡ ἀποδοχὴ τῆς νευτώνειας φυσικῆς, ἕνα θέμα ποὺ ἐντάσσεται στὸ ὅλο πλέγμα – ἐπιστημονικὸ καὶ γενικότερα φιλοσοφικὸ – τῆς ἀποδοχῆς ἢ μὴ τῶν νεώτερων ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων. Βρίσκεται σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὸν βαθμὸ ἑτοιμότητας τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας νὰ δεχθεῖ μιὰ θεωρία ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ παραδοσιακὸ πνεῦμα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ γράμμα τῶν Γραφῶν, ἀποτελώντας στοιχεῖο ἀθεΐας.

Καταπέλτης κατὰ τῶν «ἀντιφιλοσόφων», ποὺ ἀντιδροῦν στὸ ἡλιοκεντρικὸ σύστημα, εἶναι ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτει τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο αὐτῆς τῆς ἀντίληψης. «Δὲν εἶναι», γράφει, «τῆς θρησκείας ὁ ζῆλος, ὅστις τοὺς διεγείρει κατὰ τῆς κινήσεως τῆς γῆς, ἀλλὰ φοβοῦνται μὴν ἡ περιστροφὴ τῆς σφαίρας συγκινήσῃ καὶ ἀνατρέψῃ τὴν ὁποίαν ἀναξίως ἔλαβαν ὑπόληψιν»[3].

3. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 3 (1810-1816), ἔκδ. ΟΜΕΔ, 1979.

Ἡ ἰδαίτερη ἀξία τῆς κοπερνίκειας θεωρίας, δὲν ἔγκειται τόσο στὴν ἀπόδειξη ὅτι ὁ ἥλιος καὶ ὄχι ἡ γῆ ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τοῦ πλανητικοῦ μας συστήματος, ὅσο στὴν ἰδέα – ποὺ εἶχε καὶ κοινωνικὲς προεκτάσεις – ὅτι τὸ Σύμπαν, ὁ ὑλικὸς κόσμος εἶναι ἄπειρος.

Ἡ νέα αὐτὴ θεωρία δὲν ἦταν γιὰ τὸν Ἕλληνα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ἁπλῶς ἕνα νέο ἀστρονομικὸ σύστημα, ἀλλὰ, ὅπως νωρίτερα γιὰ τὸν εὐρωπαῖο, ἀποτελοῦσε κάτι πολὺ περισσότερο, παρουσίαζε τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἐνιαίου ζωντανοῦ καὶ ὀργανωμένου ἄπειρου Σύμπαντος ποὺ λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ αὐστηροὺς καὶ ἀπαραβίαστους φυσικοὺς νόμους, ἦταν μιὰ νέα ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμο, ἕνα ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς σκέψης ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς (ὅποιας) αὐθεντίας· γιὰ τὴν ἀμφισβήτηση, τέλος, τῆς ἀνθρωποκεντρικῆς καὶ γεωκεντρικῆς θεωρίας.

Τὴ θεωρία τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος («τοῦ ἀνεπτυγμένου καὶ ἀνακαινισμένου ἀπὸ τὸν περίφημο Νεύτωνα, τὸν μέγαν ἀστρονόμον καὶ φυσικὸν καὶ μαθηματικόν, κοπερνικανικοῦ συστήματος», κατὰ τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα) ἀσπάστηκαν οἱ περισσότεροι πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς. Πολλοὶ μάλιστα ἀπὸ αὐτούς, ὅπως ὁ Ρὴγας, ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος, ὁ Δημήτριος Δάρβαρις, ὁ Θεόφιλος Καΐρης, ὁ Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος, ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς, ὁ Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος κ.ἄ. προχωροῦν ἀκόμη παραπέρα στὶς νεωτεριστικές τους ἀναζητήσεις καὶ διατυπώνουν τὴν πολὺ πρωτοπόρα γιὰ τὴν ἐποχή τους ἀντίληψη ὅτι τὰ ἄπειρα ἡλιακὰ συστήματα ποὺ ὑπάρχουν «εἰς τὸ ἀπέραντον διάστημα τοῦ παντὸς» ἐνδέχεται «νὰ κατοικοῦνται, καθὼς ἡ ἡμετέρα γῆ, ὑπὸ λογικῶν πλασμάτων». Μιὰ ἀντιληψη πρωτοπόρα γιὰ τὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονικὴ σκέψη.

Ἀλλὰ καὶ ἡ *Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις*, ποὺ ἔχει ὡς ἐπίγραμμα τὸ τρίπτυχο «Ἰσοτιμία-Ἐλευθερία-Ἀδελφότης», ἡ Ἐπαναστατικὴ Προκήρυξη, τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου, τὸ Σύνταγμα δηλαδὴ τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, τοῦ Ρήγα, εἶναι ἐπηρεασμένο, ἀποτελεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀντιγραφὴ ἀπὸ τὴ γαλλικὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη, τὸ γαλλικὸ ἐπαναστατικὸ Σύνταγμα, ἐμπλουτισμένο μὲ σύγχρονες ἰδέες ποὺ ἀνταποκρίνονταν στὰ πνευματικὰ αἰτήματα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Μεταφέρει σύγχρονες ἰδέες. Καὶ αὐτὸ θεωρῶ ὅτι πρέπει νὰ συγκρατήσουμε.

Ἀλλὰ ἂς θυμηθοῦμε ἐδῶ καὶ κάτι ἀκόμη καθ'ὅσον δὲν εἶναι ἐλάσσονος σημασίας, τὸ γεγονὸς δηλαδὴ ὅτι τόσον οἱ συγγραφεῖς τῶν πρώτων Συνταγμάτων τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους, τῶν Συνταγμάτων τῆς Ἐπιδαύρου, τοῦ Ἄστρους ἢ τῆς Τροιζίνας, ὅπως καὶ τῶν μετέπειτα, ὅσο καὶ οἱ συνταγματολόγοι ποὺ ἀναφέρονται σὲ αὐτά, ὅπως ὁ γνωστὸς νομομαθὴς Ἀλέξανδρος Σβῶλος στὸ βιβλίο του *Τὰ ἑλληνικὰ Συντάγματα 1822-1952*, βιβλίο ἀφιερωμένο στὸν Ρήγα, ἀναφέροναι πάντα στὶς ἐπιδράσεις ποὺ τὸ Σύνταγμα τοῦ Ρήγα ἄσκησε στὴ συγγραφὴ τῶν Συνταγμάτων αὐτῶν.

Ἂς μὴ ξεχνᾶμε ἐπίσης, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Ρήγα γιὰ μιὰ βαλκανικὴ ὁμοσπονδία ἐντάσσεται καὶ αὐτὴ στὸ εὐρωπαϊκὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς. Συγκρατῶ ἐδῶ τὴ ρήση τοῦ Jean-Jacques Rousseau περὶ «Δημοκρατίας τῶν λαῶν», ἀλλὰ καὶ τὶς ἐξαγγελίες τοῦ Ναπολέοντα γιὰ μιὰ ἐνιαία εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ ὀντότητα (ἀσχέτως τῶν προθέσεών του, ὅπως καὶ τῶν σημερινῶν ἐμπνευστῶν μιᾶς παρόμοιας ἰδέας).

Χωρὶς νὰ διεκδικῶ ἕναν ὁρισμό, θεωρῶ ὅτι ἔργο ἐπιστημονικὸ εἶναι κάθε ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας του ἐπιδιώκει νὰ δώσει ἀπάντηση, μὲ βάση τὰ γνωστικά, τὰ ἐπιστημονικὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς του, σὲ προβλήματα, σὲ ἀνησυχίες τῶν συγχρόνων του. Καὶ ὑπ'αὐτὴν τὴν ἔννοια τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα συμβάλλουν, ὅπως καὶ τὰ ἔργα τῶν λογίων

στοὺς ὁποίους ἀναφέρθηκα προηγουμένως, στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἐπιστημονικῆς, μιᾶς νεοελληνικῆς ἐπιστημονικῆς συνείδησης.

Ἐπιτρέψτε μου νὰ ὁλοκληρώσω τὶς σύντομες αὐτὲς ἀναφορές μου μὲ μιὰ σειρὰ ἐπίκαιρων ἐρωτημάτων, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς δὲν εἶναι μόνον δικά μου. Ἔχουμε συλλάβει ὅλοι μας, στὴ σωστή της διάσταση τὴν προσωπικότητα τοῦ Ρήγα, ὄχι ὡς ἕναν ἀγωνιστὴ ποὺ ἁπλὰ κατάγεται ἀπὸ τὸ Βελεστίνο ἀλλὰ ὡς μιὰ προσωπικότητα εὐρύτερης ἐμβέλειας, ποὺ μὲ τὸ ἔργο της ξεπερνᾶ καὶ αὐτὰ τὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ, τοῦ εὐρύτερου βαλκανικοῦ χώρου; Καὶ ἐν σχέσει μὲ τὸ προηγούμενο, οἱ προσπάθειες τοῦ Ρήγα ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων πνευματικῶν ἀνθρώπων, τῶν ἀγωνιστῶν τῶν χρόνων ἐκείνων, βρῆκαν τὴν ἱστορική τους δικαίωση; Μὲ τὶς ἀναλύσεις τοῦ ἔργου καὶ τῆς σκέψης τοῦ Ρήγα, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης, πιστεύουμε ὅτι δείνουμε πειστική, ὁλοκληρωμένη ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα: «Ποιοὶ εἴμαστε; Ἀπὸ ποῦ ἐρχόμαστε; Ποῦ πηγαίνουμε;».

Ἐρωτήματα, ἀπορίες. Ἂς τὶς προσθέσουμε στὶς τόσες ἄλλες ποὺ μᾶς δημιουργοῦνται ὅταν προσπαθοῦμε νὰ ἑνώσουμε τοὺς κρίκους τῆς ἱστορικῆς μας μνήμης, καὶ ἂς προσπαθήσουμε νὰ ἀπαντήσουμε ὁ καθένας μας ἀπὸ τὸ δικό του τὸ μετερίζι.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ

Ο Ρήγας και η ελληνική κοσμοπολιτειακή δημοκρατία της οικουμένης απέναντι στην πρωτο-ανθρωποκεντρική νεοτερικότητα

1. Στο έργο του Ρήγα διασταυρώνονται τρεις σημαίνοντες κόσμοι, οι οποίοι εμπλέκονται ως καθοριστικές παράμετροι της εποχής του: (α) Η κρατική δεσποτεία, που εκφράζει ο οθωμανικός ή ασιατικός τύπος και η ευρωπαϊκή μεταβατική πραγματικότητα της απολυταρχίας, (β) η ανθρωποκεντρική δυναμική που στιγματίζει τις εξελίξεις την περίοδο αυτή, ιδίως στον δυτικο-ευρωπαϊκό χώρο και δείχνει το δρόμο της μετάβασης στη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα, (γ) το ελληνικό ανθρωποκεντρικό παράδειγμα, το οποίο στην μεν ελληνική του μήτρα εξακολουθεί να κινείται στην τροχιά της μετα-κρατοκεντρικής ή οικουμενικής φάσης του στην δε Εσπερία να λειτουργεί ως θεμέλιος παράμετρος της ανθρωποκεντρικής μετάβασης[1].

Το πρόταγμα του Ρήγα αποβλέπει (α) στην απόσειση του Οθωμανού κατακτητή (το εθνικό πρόταγμα της ελευθερίας) και των στρεβλώσεων που συνεπάγεται η δεσποτική αντίληψη του κεντρικού κράτους που ενσαρκώνει. Υπό την έννοια αυτή, απορρίπτει επίσης εξορισμού, κάθε ιδέα να διαλεχθεί με τις πραγματικότητες της κρατικής δεσποτείας που κυριαρχούν στην εποχή του στην Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης και της δυτικής παρειάς της. (β) Αντιθέτως, διαλέγεται με τους θύλακες/φορείς της ανθρωποκεντρικής δυναμικής που έχουν ήδη αναλάβει την πρωτοβουλία των κινήσεων και, μάλιστα, με τη διαφαινόμενη προοπτική της ανασυγκρότησης του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος από τη μικρή στη μεγάλη κλίμακα (του κράτους έθνους). Έχει σημασία να προσεχθεί ότι προνομιακοί συνομιλητές του είναι οι πλέον ριζοσπαστικοί πυρήνες της εξέλιξης αυτής. (γ) Εντούτοις, αφετηρία και θεμέλιο του πολιτειακού του προτάγματος αποτελεί το ελληνικό ανθρωποκεντρικό παράδειγμα, όπως αυτό αποτυπώνεται στη φάση της οικουμένης, την οποία βίωνε ακόμη τότε ο ελληνικός κόσμος.

1. Για τις έννοιες και τη γνωσιολογία που επικαλούμαι στο κείμενο αυτό παραπέμπω σε άλλα έργα μου όπως: *Το ελληνικό κοσμοσύστημα*, Εκδόσεις Σιδέρη, Αθήνα, 2006. *Η δημοκρατία ως ελευθερία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2007. *Πολίτης και πόλις. Έννοια και τυπολογία της πολιτειότητας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2004.

Πιο συγκεκριμένα, το πρόταγμα του Ρήγα αποβλέπει καταρχήν στην ανασύσταση της οικουμενικής κοσμόπολης, με την οποία έζησε ο ελληνισμός από τον Αλέξανδρο έως την άλωση[2]. Για να συμβεί αυτό ήταν αρκετό να επέλθει η αποτίναξη της οθωμανικής κατοχικής δεσποτείας και η άρση των αγκυλώσεων που επισώρευσε η μακρόχρονη παρουσία της στον ελληνικό κοσμοσυστημικό χώρο. Ως εκ τούτου, ο Ρήγας δεν προτάσσει ένα κοσμοσυστημικού διαμετρήματος κοινωνικό και πολιτικό πρόταγμα, όπως θα ήταν ο ριζικός μετασχηματισμός της κοινωνίας, με το πέρασμα από τη δεσποτεία στον ανθρωποκεντρισμό. Όχι επειδή επιλέγει την συντηρητική εκδοχή της μετάβασης αυτής, αλλά διότι λαμβάνει ως δεδομένο ότι οι ελληνικές κοινωνίες της εποχής βιώνουν καταστατικά την φάση/το κεκτημένο της ανθρωποκεντρικής οικουμένης και, ως εκ τούτου, παρέλκει ένα εγχείρημα ανάλογο με εκείνο που είχαν να αναλάβουν οι διανοητικοί/πολιτικοί ταγοί της ευρωπαϊκής μετάβασης (από τη δεσποτεία στον ανθρωποκεντρισμό).

Από την άλλη, όμως, προχωρεί σε δύο θεμελιώδεις διαφοροποιήσεις του προτάγματός του σε σχέση με το ιστορικό προηγούμενο - τον «ιδεώδη» τύπο, θα έλεγα - της οικουμενικής κοσμόπολης: Η μια, αφορά στην προσέγγιση του κεντρικού πολιτικού συστήματος υπό το πρίσμα της συμμετοχής σ' αυτό της σύνολης κοινωνίας της επικράτειας και όχι μόνο της μητρόπολης πολιτείας. Η άλλη, αποβλέπει στη γενίκευση του δημοκρατικού κεκτημένου σε όλες τις πολιτειακές βαθμίδες, από το πρωτογενές κοινό έως τις περιφερειακές συμπολιτειακές ενώσεις και το κεντρικό πολιτικό σύστημα[3]. Σπεύδω να διευκρινίσω εξαρχής ότι η δημοκρατία την οποία επαγγέλλεται ο Ρήγας είναι η κατά κυριολεξίαν δημοκρατία και όχι το ολιγαρχικό συμπίλημα της νεοτερικότητας, που γέμει επιθετικών προσδιορισμών, ούτως ή άλλως αναιρετικών του εγχειρήματός της[4]. Ακριβώς αυτό το πολιτειακό σχήμα του Ρήγα επιχειρεί να συνδυάσει το κεκτημένο του ελληνικού ανθρωποκεντρισμού της φάσης της οικουμένης με τη διαφαινόμενη είσοδο του κόσμου της εποχής του στη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα. Δεν επιδιώκει όμως την ανατροπή της κοινωνικο-οικονομικής και πολιτικής πραγματικότητας, όπως στην περίπτωση της Εσπερίας, στην οποία το διακύβευμα ήταν η κοσμοσυστημικού τύπου μετάβαση από τη δεσποτεία στον ανθρωποκεντρισμό.

---

2. Για το συνολικό έργο του Ρήγα παραπέμπω στις συστηματικές μελέτες του Δημ. Καραμπερόπουλου. Επίσης, στις κλασικές εργασίες του Νικ. Πανταζόπουλου, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή,* Αθήνα, 1998. Ειδικότερα, πρέπει να επισημανθεί ότι οι αναφορές του Ρήγα στην οικουμενική φάση του ελληνικού κοσμοσυστήματος, δεν καλύπτουν μόνο το πολιτικό πρόταγμά του, αλλά το σύνολο των προσεγγίσεών του για την κατάσταση και το μέλλον του ελληνισμού. Εξού και η επιστροφή του στον Μέγα Αλέξανδρο (βλ. Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγα Βελεστινλή, Μέγας Αλέξανδρος....*), η χωροθέτηση της γεωγραφικής περιοχής του ελληνισμού με την Χάρτα του (Δ.Καραμπερόπουλος, *Ρήγα Βελεστινλή. Χάρτα της Ελλάδος.....*). Βλέπε επίσης, Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2003.

3. Αναλυτικά για το ζήτημα αυτό βλέπε το έργο μου, *Η ελληνική δημοκρατία του Ρήγα Βελεστινλή,* Εκδόσεις Παρουσία/Αρμός, Αθήνα, 2008.

4. Αναφέρομαι στο εύρημα της διαιρετικής τομής μεταξύ άμεσης και έμμεσης δημοκρατίας που εισήγαγε η νεοτερικότητα με αφετηρία το Διαφωτισμό, αφενός για να ταξινομήσει το ολιγαρχικό της συμπίλημα της εκλόγιμης μοναρχίας στις δημοκρατίες και αφετέρου γιατί δεν αντελήφθη ούτε την έννοια και το σκοπό της δημοκρατίας ούτε την ουσία της. Περισσότερο για το ζήτημα αυτό στο έργο μου, *Η δημοκρατία ως ελευθερία, όπ.παρ.* 12/2008. *Οι νέοι, η ελευθερία και το κράτος,* Εκδόσεις Ιανός, Αθήνα, 2009. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθω παρακάτω.

Η διευκρίνιση αυτή, απαντά σε δύο ακόμη σημεία της προβληματικής μου: το πρόταγμα του Ρήγα, μολονότι είναι αδιανόητο, από κάθε άποψη, για τον νεοτερικό άνθρωπο, δεν είναι *ουτοπικό*. Δεν είναι επίσης *μελλοντικό*, ως προς τον χρόνο της εμπραγμάτωσής του, όπως το πρόταγμα του Διαφωτισμού, των γάλλων επαναστατών και ιδίως των Ιακωβίνων. Ο μεν, αναφερόταν σε μια πραγματικότητα που βίωνε ο ελληνικός κόσμος. Οι δε, διαλογίζονταν για τη μετάβαση σε μια μελλοντική πρωτο-ανθρωποκεντρική κοινωνία, η εγκαθίδρυση της οποίας προϋπέθετε την ανατροπή του φεουδαλικού/δεσποτικού κόσμου που κυριαρχούσε ακόμη στη δυτική Ευρώπη.

Η τελευταία αυτή επισήμανση εξηγεί τις παλινωδίες της νεοτερικότητας σε ό,τι αφορά, μεταξύ των άλλων, στην έννοια της δημοκρατίας, από την εποχή του Διαφωτισμού έως σήμερα. Παλινωδίες, οι οποίες οφείλονται στη συνάντηση των συντελεστών του με την ελληνική δημοκρατία, η οποία όμως ήταν ασύμβατη με τις υλικές, τις αξιακές αλλά και διανοητικές πραγματικότητες του νεότερου κόσμου. Αυτές ακριβώς οι παλινωδίες τεκμηριώνουν καταφανώς τη διαφορά φύσεως ανάμεσα στο πρόταγμα του Ρήγα και σε εκείνο - το υπογραμμίζω - της πλέον ριζοσπαστικής πτέρυγας της γαλλικής επανάστασης.

Ποιο είναι το ιακωβινικό επαναστατικό πρόταγμα, το οποίο ενεγράφη ως όντως ακραίο για την εποχή του και αδιαμφισβητήτως εμπνέεται από την θεωρία της «δημοκρατίας» που δίδαξε ο Διαφωτισμός; Οι ίδιοι οι Ιακωβίνοι, όσο και οι σύντροφοι του Ρήγα, μας διαβεβαιώνουν ότι εμπνέεται και ομοιάζει με το Σύνταγμα του Σόλωνα. Θα έσπευδα να διευκρινίσω από την πλευρά μου ότι ομοιάζει με το Σύνταγμα που έφερε τον Σόλωνα στην εξουσία όχι με εκείνο του Σόλωνα.

Όντως, ο Σόλωνας εξελέγη ως «αισυμνήτης» με καθολική ψηφοφορία, λειτούργησε δε ως διαλακτής, με την έννοια ότι μολονότι κατείχε την πολιτική εξουσία, στο πλαίσιο της πολιτείας (την οποία εμοιράζετο με τους άλλους θεσμούς της), διαλεγόταν εντούτοις με τις διάφορες κοινωνικές τάξεις προκειμένου να αποφασίσει. Αντιθέτως, με την μεταρρύθμισή του ο Σόλων εισήγαγε την αντιπροσωπευτική πολιτεία[5]. Η προσομοίωση αυτή μας επιτρέπει να εγκαθιδρύσουμε μια πρώτη συγκριτική αναγωγή μεταξύ της πολιτείας του Ρήγα και εκείνης των Ιακωβίνων. Η οποία, είναι αναγκαία επειδή η χρησιμοποίηση από τον Ρήγα του Συντάγματος των Ιακωβίνων ως πρώτης ύλης, συσκοτίζει τα πράγματα. Όντως, εάν παρατηρήσουμε τις παρεμβάσεις του Ρήγα στο Σύνταγμα των Ιακωβίνων και το όλον πνεύμα, με το οποίο επενδύεται εντέλει η πολιτεία του, διαπιστώνουμε ότι η απόσταση που τον χωρίζει από αυτούς, είναι η ίδια με εκείνη μεταξύ του πρώτου Σόλωνα και της δημοκρατίας των κλασικών χρόνων, από τον Κλεισθένη έως τον Περικλή. Ο ίδιος ο Ρήγας, σπεύδει όχι τυχαία να ορίσει την πολιτεία του ως *δημοκρατία* και όχι ως *Res Publica*. Η διαφοροποίηση αυτή του Ρήγα αποκτά μια μεγαλύτερη σημασία αν αναλογισθεί κανείς ότι διαφοροποιείται συνειδητά από τις επιλογές των Ιακωβίνων, αφού αυτές αποτυπώνονται επί του Συντάγματός τους.

Η απόσταση αυτή απλώνεται σε ένα εξαιρετικά μεγαλύτερο εξ επόψεως εξελικτικής τυπολογίας διάστημα, εάν αναλογισθεί κανείς ότι οι μεν Ιακωβίνοι τοποθετούν το πολίτευμά τους στην εποχή τού μόλις πρώιμου κρατοκεντρισμού και γι' αυτό σε ένα ενιαίο κρατικό μόρφωμα (του τύπου του κράτους έθνους), αντίστοιχου εκείνου της πρώιμης κρατοκεντρικής πόλης, ενώ ο Ρήγας σε ένα κράτος που προσιδιάζει στη μετα-κρατοκεντρική οικουμενική κοσμόπολη. Ώστε, η διαφοροποίησή τους αυτή κάνει απαγορευτική την οποιαδήποτε αναλογία θα ήθελε να εγκαθιδρύσει κανείς μεταξύ του (πλέον προωθη-

5. Βλέπε Αριστοτέλης, *Αθηναίων πολιτεία* και για μια αναλυτική διαπραγμάτευση της πολιτείας του Σόλωνα τα έργα μου.

μένου) πολιτειακού προτάγματος της εποχής του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και του πολιτειακού προτάγματος του Ρήγα. Το οποίο, πρόταγμα του Ρήγα, καλούμαστε να συνεκτιμήσουμε ότι συγκέντρωνε κατά βάση τη συναίνεση του ελληνικού κόσμου της εποχής του. Η απόσταση ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού - μια απλώς μεταβατική φάση προς την ανθρωποκεντρική υποστασιοποίηση των κοινωνιών της δυτικής Ευρώπης - και στην φάση της οικουμένης που βιώνει και τροφοδοτεί τη σκέψη των Ελλήνων της εποχής, είναι χαοτική. Η διαφορά κλίμακας - μεταξύ της μικρής κλίμακας του ελληνικού/ανθρωποκεντρικού κόσμου και της ανοικοδομούμενης μεγάλης κοσμοσυστημικής κλίμακας - δεν αναιρεί την ανθρωποκεντρική τους απόσταση. Η θεμελιώδης αυτή επισήμανση γίνεται εύγλωττη όταν συγκρίνει κανείς την εποχή μας - μια απλώς πρώιμη ανθρωποκεντρικά και γι αυτό κρατοκεντρική εποχή - με την ελληνική μετακρατοκεντρική οικουμένη, που έκλεισε τον κύκλο της στο μεταίχμιο μεταξύ του 19ου και του 20ού αιώνα.

2. Έχοντας κατά νουν την σημαίνουσα αυτή απόκλιση μεταξύ του κοσμοπολιτειακού προτάγματος του Ρήγα -του ελληνισμού της εποχής - και του "κρατο-κρατοκεντρικού" προτάγματος του Διαφωτισμού, της νεοτερικότητας στο σύνολό της, απομένει να εξετάσουμε τη νεοτερική εκδοχή της δημοκρατίας. Η εξέταση αυτή κρίνεται απολύτως αναγκαία για την κατανόηση του πολιτειακού προτάγματος του Ρήγα. Υπαινιχθήκαμε ήδη ότι η "δημοκρατία" του Διαφωτισμού και της εν γένει νεοτερικότητας δεν είναι η δημοκρατία του Ρήγα ούτε της Αθήνας[6]. Οι ίδιοι οι θιασώτες - θεωρητικοί και μη - της νεοτερικότητας το δηλώνουν αυτό, με την επισήμανση ότι η λεγόμενη «άμεση δημοκρατία» της Αθήνας είναι προ-νεοτερική, δηλαδή αξιολογικά κατώτερη από την λεγόμενη «έμμεση δημοκρατία» της εποχής μας. Ορισμένοι μάλιστα θα σπεύσουν να ταξινομήσουν την «άμεση δημοκρατία» ως ταυτολογία του ολοκληρωτισμού, αγνοώντας προφανώς ότι το φαινόμενο αυτό προϋποθέτει αφενός τη συγκρότηση της πολιτείας με όρους πολιτικής κυριαρχίας και αφετέρου την ύπαρξη του συλλογικού υποκειμένου της ολοκληρωτικής εξουσίας.

Η ταξινόμηση αυτή της δημοκρατίας στα προ-νεοτερικά πολιτεύματα εδράζεται σε μια σειρά από παραδοχές, η απαρίθμηση των οποίων θα απαιτούσε πολύ χρόνο. Θα περιορισθώ σε ορισμένες, τις πιο χαρακτηριστικές, οι οποίες εκτιμώ ότι είναι χρήσιμες για την κατανόηση του προτάγματος του Ρήγα και της φύσης της εποχής μας.

Η συνάντηση των «νεοτέρων» με το πρόταγμα της δημοκρατίας δεν υπήρξε αποτέλεσμα βιώματος. Δεν γεννήθηκε από την ωρίμανση των συνθηκών, στη φάση της εξόδου της Εσπερίας από τη δεσποτεία, αλλά από τη συνάντησή της με την ελληνική γραμματεία και τις πραγματικότητες που αυτή απέδιδε. Το ερώτημα που ετίθετο στην εποχή του Διαφωτισμού και εξακολουθεί να εγείρεται και σήμερα, είναι πώς θα εφαρμοσθεί μια πολιτεία που ανάγεται στην φάση της ανθρωποκεντρικής ολοκλήρωσης σε μια κοινωνία που μόλις ετοιμαζόταν να βιώσει τον πρωτο-ανθρωποκεντρικό της βηματισμό. Το ερώτημα αυτό μπορεί να τεθεί αλλιώς: είναι εφικτή στην περίπτωση των κοινωνιών η υπέρ-

6. Η βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά πλούσια στο ζήτημα αυτό. Ενδεικτικά, παραπέμπω στα εξής έργα: Norman Hampson, *Ο διαφωτισμός. Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, Αθήνα, 1994. Jean Delumeau, *La civilisation de la Renaissance*, Παρίσι, 1984. Ulrich Im Hof, *Le Lumières en Europe*, Παρίσι, 1993. Claude Mossé, *L'Antiquité dans la Révolution française*, Παρίσι, 1989 (ελλ. μτφ *Ο Αρχαίος ελληνικός πολιτισμός στο Διαφωτισμό*, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα, 1998). Κ. Παπαϊωάννου, *Από τον αρχαιοελληνικό στον ευρωπαϊκό ουμανισμό*, Αθήνα, 2004. F.Hamon, J.Lelière (eds), *L'Héritage politique de la révolution française*, Λίλη, 1993. *Les écrivains de la révolution française*, Pléiade, 1989. Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση. 17-18 αιώνας*, Εστία, Αθήνα, 2006.

βαση της βιολογίας τους, ώστε να γεννηθούν αίφνης ώριμες, χωρίς να διέλθουν πρώτα από τα στάδια της βρεφικότητας, της εφηβείας κλπ; Το εγχείρημα της νεοτερικότητας να διαχωρίσει την έννοια της δημοκρατίας σε «άμεση» και «έμμεση», επιλέγοντας την τελευταία, συνομολογεί ότι συνεκτιμήθηκε το γεγονός αυτό, ότι δηλαδή η λεγόμενη «άμεση» δημοκρατία ήταν ανέφικτη. Θα προσέθετα μάλιστα ότι και η αξιολογική απόρριψη της «άμεσης» δημοκρατίας στη συνέχεια εγγράφεται στην ίδια λογική, όμως στο πλαίσιο μια ανομολόγητης παραδοχής: ότι δεν ήταν ιδεολογικά επιθυμητή και, οπωσδήποτε, το διακύβευμά της (η καθολική ελευθερία) δεν εγγραφόταν στο αξιακό σύστημα της εποχής της νεοτερικότητας ή, κατ' ελάχιστον, ότι ως έννοια δεν γινόταν κατανοητή ακόμη και από τους μείζονες στοχαστές της.

Ο Π. Βιντάλ Νακέ[7] θα απορρίψει συλλήβδην κάθε διάλογο με τις πραγματικότητες της πόλης - συμπεριλαμβανομένης και της δημοκρατίας - με το επιχείρημα ότι η «Αθηναϊκή δημοκρατία» δεν μπορεί να εφαρμοσθεί στις ημέρες μας και σε κάθε περίπτωση δεν ενδιαφέρει. Το ερώτημα, ωστόσο, δεν είναι αυτό. Η «Αθηναϊκή δημοκρατία» αποτελεί την εφαρμογή της δημοκρατικής πολιτείας στη μικρή κλίμακα της πόλης. Για την εποχή μας, έχει ενδιαφέρον όχι να αναβιώσουμε την «Αθηναϊκή δημοκρατία» και ως εκ τούτου να αποδομήσουμε τη μεγάλη για να επανέλθουμε στη μικρή κοσμοσυστημική κλίμακα. Αλλά να αντλήσουμε από το μοναδικό παράδειγμα της δημοκρατικής πολιτείας της πόλης τις αρχές, το διακύβευμά της, τον χρόνο της, στο πλαίσιο της συνολικής ανθρωποκεντρικής βιολογίας που μας κληροδότησε ο ελληνικός κόσμος. Με βάση τα πορίσματα από το διάβημα αυτό θα είμαστε σε θέση να διερωτηθούμε κατά πόσον και πότε είναι εφικτή η εμπραγμάτωσή της στο περιβάλλον της μεγάλης κοσμοσυστημικής κλίμακας. Η νεοτερική σκέψη όχι μόνον αρνείται να ασχοληθεί με το ερώτημα αυτό, αλλά και σπεύδει να ορθώσει πλήθος από αντιρρήσεις προκειμένου να ακυρώσει εν τη γενέσει του τον διάλογο.

Πρόκειται για μια, πέρα ως πέρα, μικρονοϊκή και σαφώς ολιγαρχική ιδεολογική προσέγγιση, η οποία μετά βίας αποκρύπτεται. Αρκεί να υπενθυμίσω τις αντιδράσεις των περιηγητών του ελληνικού χώρου όταν συναντούσαν την «μάζωξη» του κοινού, όλων «μικρών και μεγάλων» στα κοινά της τουρκοκρατίας[8]. Η ομολογία, εντούτοις, του Κάρολου φον Άβελ, μέλους της βαυαρικής αντιβασιλείας, ως προς το γιατί έπρεπε να καταλυθούν τα δημοκρατικά κοινά της προηγούμενης περιόδου, επαναλαμβάνεται και σήμερα απαράλλακτη από τους μεγαλύτερους στοχαστές της νεοτερικότητας: «*Τέτοιου είδους συνελεύσεις αγγίζουν το επίπεδο των ταπεινών συναισθημάτων και ιδιοτέλειας, και οι αποφάσεις που προκύπτουν από τέτοιου είδους συζητήσεις είναι πολύ αδύναμες για να προωθήσουν το δημόσιο συμφέρον, επειδή οι συμμετέχοντες δεν έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν την αναγκαία, ακριβή και εκ βάθρων γνώση για τα ζητήματα της διοίκησης που συζητούνται εκεί*».

Εντούτοις, θα αντιπαρέλθω το ζήτημα της ιδεολογίας για να σταθώ ιδιαίτερα στο αβαθές της νεοτερικής γνωσιολογίας, σε ό,τι αφορά στη δημοκρατία. Διότι μόνον έτσι θα διευκρινισθεί εναργέστερα η απόσταση που χωρίζει το πρόταγμα του Ρήγα και, κατ' επέκταση, τον ελληνικό κόσμο της εποχής του Διαφωτισμού από την μόλις εισερχόμενη στον ανθρωποκεντρισμό Εσπερία και την εποχή μας.

7. Και πολλοί άλλοι, μεταξύ αυτών και ο Moses Finley. Περισσότερα στο έργο μου *Η δημοκρατία ως ελευθερία, όπ.π.*, σελ. 136 επ.

8. Περισσότερα για το φαινόμενο των κοινών και για τη δημοκρατική πολιτεία της περιόδου βλέπε στο έργο μου, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες στην τουρκοκρατία*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 1982.

Ως προς το σκοπό της δημοκρατίας, την ελευθερία. Η νεότερη σκέψη επικαλείται ως αξίες την *ατομική ελευθερία* και την *εθνική ελευθερία*. Αγνοεί και, μάλιστα, θεωρεί ότι είναι ασύμβατες με τη δημοκρατία: Πρώτον, η *εθνική πολυσημία* και άρα η *πολυπολιτειακή* συγκρότηση του κράτους. Το δόγμα της νεοτερικότητας δομήθηκε στην βάση της αρχής της *εθνικής ομοιογένειας* του *πολιτικά κυρίαρχου* και *ενιαίου κράτους* που δεν συνεκτιμά επομένως την κοινωνία ως υπαρκτή πολιτική κατηγορία. Η αρχή αυτή αποδόθηκε με το δόγμα «*ένα κράτος/σύστημα, ένα έθνος, μια γλώσσα κλπ*». Ο Ρήγας αναγνωρίζει δύο τουλάχιστον επίπεδα συγκρότησης της *ταυτοτικής συλλογικότητας*. Του *έθνους κοσμοσυστήματος* και των *επιμέρους ταυτοτικών συλλογικοτήτων* που μπορεί να έχουν ως αφετηρία το εθνοτικό, το γεωγραφικό, το πολιτισμικό ή άλλο επιχείρημα. Κάθε ταυτοτική συλλογικότητα δύναται να αυτο-συγκροτηθεί πολιτειακά με πρόσημο την πόλη και το συμπολιτειακό της γινόμενο, προκειμένου να επιβεβαιώσει και να διαχειρισθεί τα του οίκου της. Ούτε η εθνική πολυσημία ούτε η συμπολιτειακή της έκφραση θεωρούνται ότι απειλούν το ταυτοτικώς και πολιτειακώς όλον.

Δεύτερον, η *κοινωνική* και η *πολιτική ελευθερία*, οι οποίες ανάγονται στις συμβάσεις που συνάπτει το άτομο με τα κοινωνικο-οικονομικά υποσυστήματα και την σύνολη/πολιτική κοινωνία. Η αδυναμία της νεοτερικότητας να συλλάβει την έννοια της καθολικής ελευθερίας, την κάνει να διατείνεται ότι ακόμη και σήμερα το άτομο είναι ελεύθερο και στο κοινωνικό και στο πολιτικό πεδίο. Ο ισχυρισμός αυτός περιέχει εντούτοις μια αντίφαση: ενώ την *ατομική ελευθερία* την ορίζει ως ταυτολογία της *αυτονομίας*, την *κοινωνική* και την *πολιτική ελευθερία* τις εξομοιώνει με το απλό και οπωσδήποτε *ετερονομικό δικαίωμα*. Χρησιμοποιώ τη διάκριση αυτή για να δείξω ότι το *δικαίωμα* δεν καθιστά το άτομο *αυτόνομο*, οριοθετεί απλώς και προστατεύει την ελευθερία του στο πεδίο όπου αυτό δεν είναι ελεύθερο (λχ στο κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό της σκέλος). Το δικαίωμα αποβαίνει περιττό όπου απλώνεται η ελευθερία (λχ το δικαίωμα στη διαδήλωση).

Εντούτοις, η νεοτερική σκέψη θα αποφανθεί, από την εποχή του Μπενζαμέν Κωνστάν ότι η *ατομική ελευθερία* είναι και ανώτερη και ασύμβατη με την *πολιτική ελευθερία*. Ότι η πολιτική ελευθερία απειλεί την ατομική ομόλογή της. Τούτο εξηγεί, μεταξύ των άλλων ότι ακόμη και στις ημέρες μας τα λεγόμενα «προσωπικά δεδομένα» δεν αφορούν μόνο στην προστασία της ιδιωτικής ζωής. Αντιτείνονται και στην συλλογικότητα, συγκαλύπτοντας και τη δημόσια παραβατικότητα του ατόμου. Εάν όμως πιστεύεται ότι το «δικαίωμα» να εξουσιάζεται ο πολίτης στον συλλογικό του βίο είναι ανώτερο, γιατί να μην επεκταθεί ως «προνόμιο» και στο ατομικό πεδίο του βίου των ανθρώπων;

3. Στον αντίποδα των βεβαιοτήτων αυτών της νεοτερικής ιδεολογίας, η κοσμοσυστημική γνωσιολογία διδάσκει ότι τα πεδία της ελευθερίας όχι μόνο δεν είναι ασύμβατα μεταξύ τους, αλλ'ότι αναπτύσσονται σωρευτικά και, μάλιστα, κατά γραμμικό τρόπο: η πολιτική ελευθερία προϋποθέτει να έχει προϋπάρξει η ατομική και η κοινωνική ελευθερία. Η δημοκρατία έρχεται ακριβώς να εμπραγματώσει σωρευτικά τα πεδία της καθολικής ελευθερίας, δηλαδή την ατομική, την κοινωνική και την πολιτική ελευθερία.

Είπαμε ήδη ότι η δημοκρατία δεν είναι αυτοσκοπός. Αυτοσκοπός είναι η καθολική ελευθερία. Η δημοκρατία είναι η πολιτεία που δομεί το θεσμικό και λειτουργικό περιβάλλον της κοινωνίας έτσι ώστε να στεγάσει την καθολική ελευθερία. Αυτό σημαίνει, συνακόλουθα, ότι εάν διακύβευμα της κοινωνίας δεν είναι η καθολική ελευθερία, αλλά κάτι λιγότερο (λχ η ατομική ή και η κοινωνική ελευθερία), η πολιτεία θα προσαρμοσθεί αναλόγως. Δεν θα είναι, με απλούστερη διατύπωση, πολιτικά δημοκρατική.

Για την οικονομία του χρόνου κρίνεται αναγκαία η σχηματική αποτύπωση της τυπολογίας των πολιτειών που ανταποκρίνονται στα τρία θεμελιώδη στάδια της εξελικτικής ή σωρευτικής ανάπτυξης του σκοπού μιας ανθρωποκεντρικής κοινωνίας: είναι η δημοκρατία, η αντιπροσώπευση και τα μη ή προ-αντιπροσωπευτικά συστήματα. Η δημοκρατία επαγγέλλεται την ανθρωποκεντρική ολοκλήρωση, της οποίας η εμπραγμάτωση προϋποθέτει την κατάργηση της διαφοροποιημένης ιδιοκτησίας επί του κοινωνικού/οικονομικού και του πολιτικού συστήματος που κληροδότησε το δεσποτικό παρελθόν. Ή, με άλλα λόγια, την ενσάρκωσή της από το μέρος - σε ότι αφορά στα υποσυστήματα - ή από το όλον της κοινωνίας των πολιτών, σε ότι αφορά στη σύνολη πολιτεία. Αυτό σημαίνει ότι για να είναι πολιτικά ελεύθερο το άτομο/πολίτης πρέπει το όλον των μελών της κοινωνίας να ενσαρκώσει το πολιτικό σύστημα. Η δημοκρατία, παρ' όσα διατείνεται ακόμη η νεοτερικότητα και χωρίς άλλο πρέσβευε ήδη η εποχή του Διαφωτισμού, απορρίπτει την εθελούσια εκχώρηση της ελευθερίας. Η συναίνεση στη δουλεία δεν θεραπεύει το ζήτημα της ελευθερίας. Εάν κάποιος υποβληθεί με την θέλησή του στο καθεστώς της δουλείας, δεν παραμένει ως εκ της συνεναίσεώς του ελεύθερος. Επομένως, για να αποβεί ο πολίτης πολιτικά ελεύθερος πρέπει η πολιτεία να περιέλθει εξ ολοκλήρου στην κοινωνία των πολιτών, πρέπει η τελευταία να συγκροτηθεί σε δήμο - σε θεσμό της πολιτείας - και να αναλάβει την κυρία/καθολική πολιτική αρμοδιότητα.

Η αντιπροσώπευση διχοτομεί την πολιτεία, διακρίνοντας μεταξύ εντολέα και εντολοδόχου. Την ιδιότητα του εντολέα την αναλαμβάνει η πολιτειακά συντεταγμένη κοινωνία των πολιτών, την δε ιδιότητα του εντολοδόχου η πολιτική τάξη. Ως εκ τούτου, ο δήμος αναλαμβάνει τις αρμοδιότητες που προσιδιάζουν στην ιδιότητα του εντολέα. Σε κάθε περίπτωση, η έννοια του δήμου δηλώνει ότι η πολιτειακά θεσμημένη κοινωνία εγκαθίσταται σε διαρκή - και όχι ευκαιριακό -, κατά τις περιστάσεις - όπως το δημοψήφισμα - θεσμό της πολιτείας. Οι διευκρινίσεις αυτές αίρουν, νομίζω, μια άλλη σύγχυση που επικρατεί στη νεοτερική επιστήμη: ότι δημοκρατία και αντιπροσώπευση είναι ένα και το αυτό, πράγμα που της επιτρέπει να αποκαλεί το πολίτευμά της «αντιπροσωπευτική δημοκρατία». Οι έννοιες αυτές αποδίδουν όντως δύο θεμελιωδώς διαφορετικές πολιτείες, οι οποίες ως εκ τούτου δεν δύνανται να συνυπάρξουν σε μια ενιαία πολιτεία. Η πολιτεία θα είναι είτε δημοκρατική είτε αντιπροσωπευτική.

Από τα ανωτέρω συνάγεται νομίζω αβιάστως ότι το πολιτειακό σύστημα της σύνολης εποχής μας δεν είναι ούτε δημοκρατικό ούτε αντιπροσωπευτικό και, οπωσδήποτε, δεν επαληθεύεται το θαύμα που ισχυρίζεται ότι πέτυχε η νεοτερικότητα: να συνθέσει σε ενιαίο πολιτειακό σχήμα τη δημοκρατία και την αντιπροσώπευση.

Πρώτα πρώτα, η ελευθερία την οποία επιδικάζει στα μέλη της κοινωνίας η πρωτοανθρωποκεντρική φάση που διέρχεται ο νεότερος κόσμος είναι η ατομική, διανθισμένη, όπως είδαμε, με ορισμένα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα. Όχι η καθολική ελευθερία. Δεύτερον, στο πολιτικό πεδίο, η πολιτεία ενσαρκώνεται με όρους ταυτολογίας από το κράτος, έτσι ώστε να μην μπαίνει κανείς καν στον κόπο να τα διακρίνει. Τρίτον, η διχοτομική γραμμή μεταξύ κοινωνίας και πολιτικής διαμορφώνεται πέραν της πολιτείας, κατά τρόπο που η πρώτη να τοποθετείται αυστηρά στον ιδιωτικό χώρο. Η κοινωνία, στο μέτρο που δεν συγκροτεί δήμο δεν έχει βούληση. Οι ιδιότητες τόσο του εντολέα όσο και του εντολοδόχου ανήκουν καθ' ολοκληρίαν στους φορείς/νομείς του πολιτικού συστήματος/κράτους.

Η νεοτερική σκέψη για να ξεπεράσει την αντίφαση αυτή διαχώρισε την ταυτοτική συλλογικότητα - που σήμερα αποκαλείται έθνος - από την φυσική της μήτρα, την κοινω-

νία, και απέδωσε την ευθύνη της στο κράτος/πολιτεία. Το εγχείρημα αυτό της επέτρεψε να ισχυρισθεί ότι η πολιτική τάξη δεν πολιτεύεται ιδίω ονόματι, αλλ' ότι αντιπροσωπεύει το έθνος. Το οποίο όμως, αφού το κράτος κατέχει την πολιτική κυριαρχία, τη διερμηνεύει αυθεντικά. Μάλιστα, η πονηρά φύση της νεοτερικότητας, την οδήγησε στο δόγμα της επινόησης/κατασκευής της ιδέας του έθνους από το κράτος, έτσι ώστε να δύναται να αιτιολογεί τη νομιμοποίησή της να το διερμηνεύει αυθεντικά, δηλαδή στην κατοχή της πολιτείας. Εξού και προβάλει, περαιτέρω, την απειλή ότι εάν αναιρεθεί η πολιτική κυριαρχία του κράτους, θα εξαφανισθεί, θα γίνει άνευ αντικειμένου, το έθνος. Πρόκειται για μια ακόμη προειδοποίηση προς την κοινωνία να μην αμφισβητήσει την καθεστηκυία τάξη και το αποκλειστικό της προνόμιο επί της πολιτείας.

Το σύστημα αυτό της νεοτερικότητας, που επαγγέλθηκε η ριζοσπαστική εκδοχή της εποχής του Διαφωτισμού και εμπεδώθηκε κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο μόλις προς το τέλος του 20ού αιώνα, το αποκάλεσα προ-αντιπροσωπευτικό. Όχι διότι επαγγέλλεται προοπτικά την αντιπροσωπευτική του μετάλλαξη - πράγμα που δεν το κάνει αφού ισχυρίζεται ότι είναι ήδη -, αλλά επειδή αποτελεί τον προθάλαμο, στη μακρά μεταβατική φάση της πρωτοανθρωποκεντρικής εποχής που διανύουμε, στην πορεία προς την αντιπροσωπευτική πολιτεία. Οπωσδήποτε, η διευκρίνιση της πραγματικής φύσης του πολιτικού συστήματος που επαγγέλθηκαν οι Ιακωβίνοι και ολοκληρώθηκε ως προς την εφαρμογή του δύο αιώνες αργότερα, κάνει διάφανη την θεμελιώδη διαφορά που το συνέχει με εκείνη του Ρήγα, δηλαδή με την ιδιαίτερη ιδιοσυστασία του ελληνικού κόσμου της εποχής.

Δεν προτίθεμαι να μακρηγορήσω για τα παραγωγικά αίτια και τον χρόνο της δημοκρατίας. Νομίζω ότι η τυπολογία της ελευθερίας και των πολιτειών που ανταποκρίνονται στην ανάπτυξή της, μας επιτρέπουν να επανέλθουμε στην αρχική μας παραδοχή: ότι η δημοκρατία αποδίδει την φάση της ολοκλήρωσης - στην οποία ανήκει και ο ελληνικός κόσμος της εποχής του Ρήγα - στην εξελικτική βιολογία των κοινωνιών, στην οποία δεν μπορεί να εγκατασταθεί κανείς εξ αποφάσεως, κατά την έξοδό του από τη δεσποτεία, όπως βαυκαλίζεται ότι το επέτυχε η νεοτερικότητα. Κατά την ίδια έννοια ακριβώς η οικουμενική φάση στοιχειοθετεί την μετα-κρατοκεντρική περίοδο του συνόλου ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος, την φάση της τελικής του ολοκλήρωσης. Της οποίας η δημοκρατία αποτελεί μιαν θεμελιώδη διακρίνουσα παράμετρο.

Η προσέγγιση αυτή θεωρώ ότι αποκαθιστά τα πράγματα σε ό,τι αφορά στο γενικότερο ιδεολόγημα της νεοτερικότητας που κατατείνει να αποδείξει την ανωτερότητά της και, στο πλαίσιο αυτό, να υποδείξει την παραρτηματική/περιφερειακή σχέση του ελληνικού κόσμου της εποχής με την σε ανθρωποκεντρική μετάβαση Εσπερία. Είναι καταφανές ότι ο ισχυρισμός αυτός εγείρει ένα ζήτημα γνωσιολογίας, συστήματος γνώσης και μεθόδου: είναι άραγε επιτρεπτό να προβάλλει κανείς ως μέτρο για την τυπολογία και την περιοδολόγηση του κοινωνικού γεγονότος τη δύναμη; Να διατείνεται ότι μια δεσποτική ή έστω ημι-δεσποτική κοινωνία είναι ανώτερη από μια ανθρωποκεντρικά οικουμενική κοινωνία μόνο και μόνο επειδή απεδείχθη νικήτρια στο πεδίο της συγκυρίας; Και εντέλει, είναι δυνατόν να μην διακρίνει κανείς την κλίμακα από την ανθρωποκεντρική φάση που διέρχεται ο κόσμος εντός της συγκεκριμένης κλίμακας; Διότι η καταφανώς ανώτερη κοσμοσυστημική κλίμακα της νεότερης εποχής δεν επιτρέπει να μην αναγνωρίζει κανείς την εντελώς πρώιμη ανθρωποκεντρική φάση την οποία διέρχεται ο ανθρωποκεντρισμός της.

Οπωσδήποτε, το πρόταγμα του Ρήγα δεν εφαρμόσθηκε όχι γιατί ήταν ουτοπικό ή έστω άκαιρο. Ακυρώθηκε επειδή κατέρρευσε ο κόσμος στον οποίον αναφερόταν, συγ-

χρόνως με την παταγώδη αποτυχία του τελευταίου εγχειρήματος για την εθνική του αποκατάσταση. Ανεξαρτήτως των λόγων που οδήγησαν στην κατάρρευση αυτή ή του ερωτήματος εάν ήταν αναπόφευκτη, το ζήτημα ως προς την επικαιρότητα του δημοκρατικού και, συγχρόνως, κοσμοπολιτειακού - και όχι απλώς εθνοκρατικού - προτάγματος του Ρήγα παραμένει. Παραμένει επειδή η απόσταση μεταξύ του Ρήγα/ελληνικού κόσμου και της νεοτερικότητας είναι αυτή που χωρίζει την πρώιμη εποχή της ανθρωποκεντρικής μετάβασης από εκείνη του τέλους της ανθρωποκεντρικής ολοκλήρωσης. Την εποχή του πρώιμου Σόλωνα από εκείνη της ύστερης οικουμένης. Κατά τούτο, η επικαιρότητα του προτάγματος του Ρήγα ανάγεται στο μέλλον του νεότερου κόσμου διότι εκεί ακριβώς οφείλει να αναζητηθεί ο χρόνος της δημοκρατίας και επέκεινα της οικουμένης.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΥΡΙΑΖΗΣ

Η επίδραση του Ρήγα στην πολιτική σκέψη των Βαλκανίων. Τα φεντερελιστικά κινήματα του 19ου αιώνα

Ο Ρήγας Βελεστινλής υπήρξε μια εμβληματική μορφή όχι μόνο της ελληνικής, αλλά και της βαλκανικής ιστορίας. Διανοούμενος, επαναστάτης, ακτιβιστής και πάνω από όλα οραματιστής και ιδεολόγος κατάφερε να συναθροίσει σε μια ενιαία και ολοκληρωμένη ρητορεία την πολιτική θεωρία και την επαναστατική πράξη. Θιασώτης της λογικής αλλά και του ρομαντισμού ο Ρήγας συγκίνησε τους βαλκανικούς λαούς και σημάδεψε την πολιτική και κοινωνική ιστορία της Χερσονήσου.

Το μέγιστο διακύβευμα αλλά και η σημαντικότερη συμβολή του πολιτικού του λόγου υπήρξε η υλική και πνευματική προετοιμασία των υπόδουλων Βαλκάνιων και η καλλιέργεια των κατάλληλων συνθηκών για μια δυνητική οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ενοποίησή τους. Σύμφωνα με το μανιφέστο του η αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού, θα πραγματοποιούνταν με τη σύμπραξη όλων των υπόδουλων εθνοτήτων. Είναι άλλωστε χαρακτηριστική η προτροπή του στον *«Θούριο»:*

Βουλγάροι κι Αρβανήτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί,
Αράπηδες και άσπροι, με μια κοινήν ορμή,
για την ελευθερίαν, να ζώσωμεν σπαθί.

Βέβαια, η πραγματοποίηση του οράματος του Ρήγα ήταν αρκετά δύσκολη, αφού θα έπρεπε να κατισχύσει της δύναμης του αναδυόμενου κράτους- έθνους, θανάσιμου εχθρού της κοσμοπολίτικής του ρητορείας. Αν η πολιτική λύση που προέκρινε ο Ρήγας υλοποιούνταν, η έννοια του κράτους - έθνους θα έχανε κάθε νομιμοποιητικό έρεισμα στις τοπικές κοινωνίες, διότι θα δημιουργούνταν μια νέα πραγματικότητα, αποκομμένη από τη ρητορεία και τα κελεύσματά του. Έτσι το όραμα του Ρήγα έμεινε ατελές. Συγκίνησε και επηρέασε όμως σε μεγάλο βαθμό τους λαούς της Βαλκανικής.

Το πολιτικό μανιφέστο του Ρήγα συνέκλινε προς τη δημιουργία ενός πολυεθνικού πολιτειακού μορφώματος, το οποίο θα συστηνόταν στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρα-

τορίας, θα συνένωνε τους λαούς της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας και θα οριζόταν από την αρχή της δημοκρατικής διακυβέρνησης αλλά και της κατοχύρωσης πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων. Το σχέδιο του Ρήγα είχε αρκετά στοιχεία αληθινού κοσμοπολιτισμού και διεθνιστικής λογικής, στα οποία αντιπαραβάλλονταν σε ένα βαθμό η συνισταμένη της πολιτιστικής και πολιτικής ανωτερότητας του ελληνικού στοιχείου. Μέσα στην κοινοπολιτεία που οραματιζόταν, η ελληνική κουλτούρα και εν γένει ο ελληνισμός σε όλες τις εκφάνσεις του θα έπαιζαν πρωταρχικό ρόλο.

Το γεγονός αυτό δε θα πρέπει να μας παραπλανήσει από την πραγματική διάσταση του πολιτικού του μανιφέστου. Η πολιτική ρητορεία του Ρήγα προέβλεπε ενότητα και ισοτιμία όλων των Βαλκάνιων και στοιχειοθετούσε το προβάδισμα των Ελλήνων με κριτήριο την πολιτισμική, οικονομική και κοινωνική του ανωτερότητα και δεν το ευτέλιζε, προβάλλοντας αυτάρεσκα αίωλες δογματικές υπεροχές του ελληνικού έθνους. Άλλωστε θα πρέπει να συνυπολογίσουμε ότι το ελληνικό στοιχείο στα Βαλκάνια κατείχε περίοπτη θέση, καταλαμβάνοντας νευραλγικές θέσεις σε πολιτικά και πολιτειακά πόστα, ενώ ήλεγχε και σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο της περιοχής. Αν ο Ρήγας δεν έβαζε αυτή την παράμετρο στο πολιτικό του μανιφέστο θα είχε υποπέσει σε σημαντικό λάθος. Προσπαθώντας να κάνουμε ένα συσχετισμό με τη σημερινή πραγματικότητα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι θα ήταν σαν κάποιος πολιτικός στοχαστής του σήμερα να έγραφε ένα μανιφέστο για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης χωρίς να λάμβανε υπόψη του την οικονομική και πολιτική πρωτοκαθεδρία της Γερμανίας.

Ο Ρήγας προσπάθησε να χαράξει νέα ιδεολογικά μονοπάτια βασισμένα σε πολυεθνικές αρχές και νόρμες. Δυστυχώς στις μέρες μας η ιστοριογραφία έχει υποβαθμίσει αυτό το στοιχείο της πολιτικής του. Η ιστορία γράφεται εκ των υστέρων, όταν έχουμε μια σαφή και ολοκληρωμένη εικόνα των γεγονότων και διαμορφώνεται κυρίως από αυτή την εικόνα. Επιπλέον έχουμε μια φυσική και ακαταμάχητη επιθυμία να συνδέουμε τα γεγονότα με όρους αιτιότητας και συνάφειας, όρους που δε θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε αν ζούσαμε τα γεγονότα. Αυτό σε μεγάλο βαθμό συμβαίνει και με το πολιτικό μανιφέστο του Ρήγα. Οι ιστορικοί και πολιτικοί στοχαστές έχουν την τάση να υποτιμούν την παμβαλκανική διάσταση των πολιτικών του κελευσμάτων, μόνο και μόνο επειδή ο Ρήγας εκ των υστέρων συνδέθηκε με τον ελληνικό εθνικό μύθο.

Συμβαίνει εσκεμμένα αυτό; Σε ένα μεγάλο βαθμό όχι. Σήμερα έχουμε την ευχέρεια ή καλλίτερα την ατυχία να ορίσουμε την ιδεολογία του βασισμένοι σε γεγονότα που συνέβησαν μετά το θάνατό του. Κατά τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας στα Βαλκάνια το πολιτειακό σύστημα της περιοχής είχε στη βάση της κατάτμησής του τη θρησκευτική ταυτότητα των εκάστοτε πληθυσμών. Η οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνέτεινε προς την προβολή του θρησκευτικού δόγματος ως παράγοντα διαφοροποίησης. Η διοικητική ελίτ της Αυτοκρατορίας αποφάσισε να χωρίσει τον πληθυσμό της στα λεγόμενα Μιλλέτ (θρησκευτικές ομαδοποιήσεις πληθυσμών) και εξ αυτού να επιβάλλει ως πολιτικούς και διοικητικούς ηγέτες τους θρησκευτικούς ηγέτες της κάθε ομάδας. Για τη θρησκευτική ομάδα των χριστιανών ως θρησκευτικός- πολιτικός ηγέτης προκρίθηκε ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος τέθηκε επικεφαλής μιας πληθυσμιακής οντότητας θρησκευτικά ομοιόμορφης αλλά εθνολογικά ανομοιόμορφης.

Κατά αυτό τον τρόπο υπό την ομπρέλα του πατριαρχείου βρέθηκαν Έλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι και άλλοι πληθυσμοί των Βαλκανίων. Με την πάροδο του χρόνου και μέσα από μια βιωματική και συνεχή κοινωνική και ιδεολογική ζύμωση διαμορφώθηκε

μια δεδομένη κατάσταση απαξίωσης του εθνικού. Οι εθνολογικές ή έστω φυλετικές διακρίσεις του παρελθόντος αποσύρθηκαν από την καθημερινότητα αλλά και από το συλλογικό υποσυνείδητο.

Η διαφορετικότητα στα προ-εθνικά Βαλκάνια δεν οριζόταν από το «Βούλγαρος ή Έλληνας» αλλά από το «Χριστιανός ή Μουσουλμάνος». Αναγιγνώσκοντας τα Βαλκάνια υπό αυτό το πρίσμα δε θα πρέπει να μας ξενίζει η απάντηση την οποία έδωσαν κάποιοι νεαροί κάτοικοι της Μακεδονίας στον Άγγλο περιηγητή Χ. Ν. Μπρέιλσφορντ όταν τους ρώτησε αν κάποια αρχαία ερείπια στην περιοχή της λίμνης Οχρίδας ήταν χτισμένα από Βούλγαρους, Έλληνες ή Σέρβους. Οι νεαροί προβληματισμένοι και σαστισμένοι απάντησαν ότι τα κτίσματα, τα είχαν κτίσει οι πρόγονοι τους οι Χριστιανοί. Στο ίδιο μήκος κύματος και η απάντηση μιας ηλικιωμένης κυρίας η οποία στην ερώτηση μιας Ελληνίδας περιηγήτριας αν ήταν Ρωμιά ή Βούλγαρη απάντησε σταυροκοπούμενη «Να χριστιανοί είμεθα, τι Ρωμιοί, τι Βούλγαροι!»[1].

Η κατάσταση αυτή αρχίζει σταδιακά να αλλάζει μετά τα μέσα του 18ου αιώνα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αγιορείτη μοναχού Παΐσιου του Χιλανδρινού, ο οποίος προσπαθεί να αναιρέσει τη διττή φύση του θρησκευτικού, ως εθνικού και δογματικού προσδιορισμού. Ο Παΐσιος γεννήθηκε περί το 1722 στη σημερινή νοτιοδυτική Βουλγαρία. Μόνασε στις μονές Χιλανδαρίου (από όπου πήρε και το όνομά του) και Ζωγράφου στο Άγιο Όρος. Το 1762 άρχισε τη συγγραφή ενός μνημειώδους έργου, το οποίο έμεινε γνωστό ως «Ιστορία Σλαβιανοβουλγαρική» και αποτέλεσε το ιδεολογικό εφαλτήριο της εθνικής αφύπνισης του βουλγαρικού έθνους[2]. Σκοπός του βιβλίου ήταν η «αποποινικοποίηση» του βεβαρημένου πολιτιστικά και κοινωνικά ονόματος των Βουλγάρων, η ηθική αποκατάστασή του και η δημιουργία μιας ιδεολογικής πλατφόρμας, η οποία θα επέτρεπε την αποκοπή του βουλγαρικού έθνους από την εθνολογική ισοπέδωση, την οποία επέβαλε το πολιτειακό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Βέβαια αυτή η επαναδιαπραγμάτευση των διαφοροποιητικών συνισταμένων που δημιουργήθηκαν στα Βαλκάνια με την αποδυνάμωση του θρησκευτικού παράγοντα ως βασικού προσδιορισμού της συλλογικής ταυτότητας δεν αποτέλεσε τοπικό φαινόμενο. Οι ίδιες ιδεολογικές ζυμώσεις είχαν λάβει μέρος και στη Δυτική Ευρώπη πριν από αρκετά χρόνια. Η Συνθήκη της Βεστφαλίας (1648), η οποία σηματοδότησε τη λήξη του Τριακονταετούς Πολέμου, του τελευταίου θρησκευτικού πολέμου στην Ευρώπη, έθεσε τις βάσεις του σύγχρονου κράτους-έθνους. Οι όροι της συνθήκης όριζαν ότι ο πληθυσμός κάθε χώρας υπαγόταν αποκλειστικά στους νόμους και στη βούληση της εκάστοτε εθνικής κυβέρνησης. Με αυτό τον τρόπο αποφεύχθηκε η παρεμβατικότητα υπερεθνικών θρησκευτικών οργανισμών στο εσωτερικό των κρατών.

Στη συνέχεια τα κηρύγματα του Διαφωτισμού ενίσχυσαν τη διαφαινόμενη επικράτηση του κράτους-έθνους ως νέου μοντέλου πολιτειακής οργάνωσης. Το νέο αυτό ρεύμα αργά αλλά σταθερά μεταλαμπαδεύτηκε στα Βαλκάνια. Φορείς τους ήταν κυρίως έμποροι και άνθρωποι του πνεύματος, οι οποίοι ζούσαν στη Δυτική Ευρώπη, ήρθαν σε επαφή με

1. Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, Πέμπτη έκδοση, Μετάφραση Κωνσταντίνος Ν. Κουρεμένος, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002, σελ. 101.

2. Για περισσότερες πληροφορίες για το έργο του Παΐσιου βλέπε και Βασίλειος Μαραγκός, *Παΐσιος Χιλανδαρινός και Σωφρόνιος Βράτσης - Από την ορθόδοξη ιδεολογία στη διάπλαση της βουλγαρικής ταυτότητας*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.) Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2009.

τις νέες ιδέες του Διαφωτισμού, γοητεύθηκαν από αυτές και θέλησαν να τις εφαρμόσουν στις γενέτειρές τους.

Μέσα από αυτή τη σύντομη ανάγνωση της σημασίας του θρησκευτικού στοιχείου στα Βαλκάνια, αντιλαμβανόμαστε ότι η θρησκεία ενείχε σημαντική θέση στο αξιακό σύστημα των λαών της Χερσονήσου και πως σε μεγάλο βαθμό όριζε την κοινωνική και οικονομική τους θέση. Σταδιακά, λοιπόν, αυτή η κατάσταση άρχιζε να αλλάζει, να διαμορφώνονται νέες συνθήκες και μέσα στον κοινωνικό ιστό των Βαλκανίων να παρεισδύουν τα κελεύσματα και η ρητορεία του κράτους- έθνους. Η εποχή των εθνικών επαναστάσεων είχε πλέον φτάσει.

Έτσι, στις αρχές του 19ου αιώνα τα βαλκανικά κράτη μέσα από την επαναστατική διαδικασία και αργότερα μέσα από τη δημιουργία κρατών-εθνών άρχιζαν να δομούν τις εθνικές τους ταυτότητες σε στερεότερες και εναργέστερες βάσεις. Ο ιδεολογικοπολιτικός προσανατολισμός των Βαλκανίων κατά το 19ο αιώνα υπήρξε μόνιμα στραμμένος προς κινήματα και πρακτικές διασπαστικές, βασισμένες σε μια αποκλίνουσα πολιτική και εθνολογική συνισταμένη, η οποία υπαγόρευε τη χάραξη αυστηρών διαχωριστικών γραμμών, βασισμένων σε εθνολογικά κριτήρια.

Παρ' όλα αυτά, τα Βαλκάνια και ιδιαίτερα η βαλκανική διανόηση «φλέρταραν» και με την ιδέα του φεντεραλισμού, η οποία υποστήριζε την ομοσπονδοποίηση της πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης των διαφόρων εθνών της Βαλκανικής Χερσονήσου. Ο βαλκανικός φεντεραλισμός δεν μπόρεσε κατά τον 19ο αιώνα να αποτελέσει κυρίαρχο ρεύμα της βαλκανικής πολιτικής σκέψης, πόσο δε μάλλον της πολιτικής πρακτικής.

Ένα από τα προαναφερθέντα φεντεραλιστικά κινήματα ήταν και η κίνηση της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας», η οποία ιδρύθηκε στο Βελιγράδι το 1865 και υπήρξε ένα παμβαλκανικό κίνημα, το οποίο επιδίωκε τη δημιουργία παραρτημάτων σε όσο το δυνατόν περισσότερες βαλκανικές χώρες[3]. Σύμφωνα με τις διακηρύξεις των μελών της, πρωταρχικός σκοπός της οργάνωσης ήταν η δημιουργία μιας παμβαλκανικής ομοσπονδίας, η οποία θα είχε δημοκρατικό πολίτευμα και θα ήταν βασισμένη στο τρίπτυχο «ισονομία-ισοτιμία-ισοπολιτεία». Στους κόλπους του το νέο κράτος θα περιελάμβανε Μαυροβούνιους, Σέρβους, Αλβανούς, Βούλγαρους, Αρμενίους, Ρουμάνους, Έλληνες και Τούρκους. Η Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία παρουσίαζε αρκετές ομοιότητες με μασονικές και καρμποναρικές οργανώσεις της εποχής και βρισκόταν σε άμεση ιδεολογικοπολιτική συνάφεια με τις απόψεις του υπέρμαχου της ιταλικής ενοποίησης Μαζινί (Mazzini), με τον οποίο μάλιστα τα μέλη της είχαν εξ αρχής επαφές. Ο Μαζινί[4] πίστευε ότι τα ανεξάρτητα εθνικά κράτη θα μπορούσαν να συνεργαστούν και να ενωθούν με πιο εύκολο τρόπο από ό τι κάθε άλλη πολυεθνική αυταρχική μοναρχία.

Η πολιτική συνάφεια των ιδεών των μελών της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας» με αυτές του Ρήγα είναι ευδιάκριτη. Η ιδέα της σύστασης ενός πολυεθνικού κράτους βασισμένου στην ισονομία και την ισοπολιτεία αποτέλεσε τη βάση των ιδεολογικών κελευσμάτων τόσο του Ρήγα όσο και της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας». Το γεγονός αυτό γίνεται ακόμα πιο προφανές όταν το 1868 ιδρύεται το ελληνικό παράρτημα της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας», το οποίο και ονομάστηκε «Ρήγας». Ιδρυτής του ήταν ο Παναγιώτης Πανάς (1832-1896), μια εξέχουσα πολιτική μορφή του

3. Λουκιανός Χασιώτης, «*Η Ανατολική Ομοσπονδία», δύο φεντεραλιστικές κινήσεις του 19ου αιώνα*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 22.

4. Περισσότερες πληροφορίες για τον Μαζινί στο http://en.wikipedia.org/wiki/Giuseppe_Mazzini

ελληνικού ριζοσπαστισμού του 19ου αιώνα και ένθερμος υποστηρικτής των βαλκανικών φεντεραλιστικών ιδεών[5]. Το πολιτικό μανιφέστο του «Ρήγα» μοιάζει με αυτό της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας». Τα μέλη του υιοθετούν την ιδέα δημιουργίας μιας ομοσπονδιακής δημοκρατικής οργάνωσης των λαών της Βαλκανικής πάνω στη βάση της ισοπολιτείας και της ισονομίας. Μάλιστα η δημοκρατική του βάση δηλώνεται με τον πλέον καταφατικό τρόπο από το πρώτο κιόλας άρθρο του καταστατικού του συλλόγου, στο οποίο επισημαίνεται ότι «η διάδοση των δημοκρατικών αρχών»[6] ήταν απαραίτητη.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να αναγνωρίσουμε ακόμα μια ομοιότητα με το πολιτικό μανιφέστο του Ρήγα. Η δημοκρατία αποτέλεσε κορωνίδα των πολιτικών επιδιώξεων του Θεσσαλού πολιτικού στοχαστή. Χαρακτηριστικά στο άρθρο 25 των «Δίκαιων του Ανθρώπου» ο Ρήγας γράφει: «...η κυριαρχία είναι θεμελιωμένη εις τον λαόν. Αυτή είναι μία, αδιαίρετος, απροσδιόριστος και αναφαίρετος...»[7]. Ο Ρήγας μένει σταθερά προσανατολισμένος προς την έννοια της δημοκρατίας. Η αμετάκλητη προσήλωση του στις αξίες της ελευθερίας και του δικαίου ως εγγυήσεις της δημοκρατίας, καθώς και στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών ως πρακτικής πρότασης για την εξάλειψη της αυθαιρεσίας της εξουσίας, αποτέλεσαν τα μεγάλα διδάγματα του Έλληνα πολιτικού φιλοσόφου και έκαναν την πολιτική του σκέψη ιδιαίτερα ριζοσπαστική. Όψεις αυτού του ριζοσπαστισμού βρίσκουμε και στο καταστατικό του «Ρήγα», που παρά την καχεξία της πολιτικής και κοινωνικής του υποδομής, προσπαθεί να έρθει σε ρήξη με το παρελθόν επαναπροσδιορίζοντας την έννοια της δημοκρατίας σε ένα διαβαλκανικό πλαίσιο, όπως ακριβώς έκανε λίγα χρόνια πριν και ο Ρήγας.

Με μια πρώτη ανάγνωση οι αρχές του «Ρήγα» φαίνεται πως είναι σταθερά προσανατολισμένες προς μια διεθνιστική ρητορεία. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει απόλυτα, αφού οι πολιτικές θέσεις των μελών του δε σήμαιναν αυτόματα και τον απόλυτο αποκλεισμό των εθνικιστικών ιδεολογημάτων της εποχής. Τα περισσότερα μέλη του συλλόγου πίστευαν ότι ο Ελληνισμός τελικά θα κυριαρχούσε μέσα στην ομοσπονδία των κρατών, την οποία και προπαγάνδιζαν. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια ενός από τα ιδρυτικά μέλη του «Ρήγα», του Γεωργίου Φιλάρετου, ο οποίος σε άρθρο του στην επίσημη εφημερίδα του συλλόγου τονίζει ότι η ομοσπονδία θα έπρεπε να τεθεί «υπό την πρυτανεία των Ελλήνων»[8] εξαιτίας του γεγονότος ότι οι Έλληνες ήταν ο πολυπληθέστερος και ικανότερος από τους λαούς της Βαλκανικής Χερσονήσου.

Ο Ελληνισμός, όπως και στο έργο του Ρήγα, δεν καλείται να κατισχύσει των υπολοίπων αλλά να τους ποδηγετήσει. Η θέση αυτή γίνεται ακόμα πιο εμφανής στα λόγια του Παναγιώτη Πανά. Ο Πανάς υπήρξε δριμύς κατήγορος της Μεγάλης Ιδέας, χαρακτηρίζοντάς την σε γραπτά του ως «πολιτική πλάνη», την οποία διέδωσαν στην Ελλάδα τα «ρωσικά όργανα». Το πολιτικό του κατηγορώ δε στρεφόταν όμως συλλήβδην ενάντια σε οποιαδήποτε προσπάθεια εξύψωσης του ελληνισμού ως επικυρίαρχου στοιχείου της περιοχής. Η κύρια διαφοροποίησή του ήταν ότι έθετε ένα δικό του πολιτειακό και κοινωνικό πόλο, γύρω από τον οποίο θα έπρεπε να θεμελιώνεται η υπεροχή του ελληνισμού. Ο πόλος αυτός δεν ήταν άλλος από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Κατά τα δικά του

5. Λουκιανός Χασιώτης, *ό. π,* σελ. 25.

6. Λουκιανός Χασιώτης, *ό. π,* σελ. 32.

7. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η Δημοκρατική Ενοποίηση του Βαλκανικού Χώρου στο Επαναστατικό Σχέδιο του Ρήγα*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγας,, Αθήνα 2010, σελ. 27.

8. Λουκιανός Χασιώτης, *ό. π,* σελ. 34.

πολιτικά πιστεύω, ο Ελληνισμός «αντί να ανυψώσει την σημαία της ελευθερίας, της επιστήμης και της προόδου, ήτοι την σημαίαν του αρχαίου ελληνισμού, και υπ' αυτήν να προσκαλέσει πάντας τους λαούς της Ανατολής, όπως συνασπισθώσι, παρέστη εν τω μέσω σημαιοφόρος βυζαντινών αξιώσεων και υπέρμαχος μεσαιωνικών θεσμοθεσιών»[9].

Μέσα από τη σύντομη ανάγνωση των θέσεων της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας» και του ελληνικού της παραρτήματος του Ρήγα, εύκολα μπορούμε να αντιληφθούμε τις ομοιότητες που έχουν αυτές με το πολιτικό μανιφέστο του Ρήγα. Θα έπρεπε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι τα μέλη του είχαν εντρυφήσει στο έργο του Ρήγα και πως διαμόρφωσαν την ιδεολογία τους πάνω στα κελεύσματα του μεγάλου Θεσσαλού πολιτικού φιλοσόφου; Η απάντηση στο προαναφερθέν ερώτημα είναι δύσκολο να δοθεί λόγω της έλλειψης επαρκών πηγών. Παρ' όλα αυτά η πολιτική γειτνίαση των ιδεών του Ρήγα και του «Ρήγα» είναι δεδομένη και αδιαμφισβήτητη.

Οι ιδέες του «Ρήγα» δεν κατάφεραν να συγκινήσουν την ελληνική κοινωνία και τα μέλη του σύντομα προχώρησαν στη διάλυσή του, η ακριβής ημερομηνία της οποίας δεν είναι γνωστή. Πιθανότατα ο «Ρήγας» να είχε διαλυθεί ήδη από το 1880, αν τουλάχιστον εμπιστευτούμε τα λόγια ενός παλιού μέλους του, του Αριστείδη Ρούκη, ο οποίος χαρακτήρισε το Δεκέμβριο του 1880 το σύλλογο «μακαρίτη»[10]. Το κενό που άφησε η διάλυσή του ήρθε γρήγορα να καλυφθεί από μια νέα φεντεραλιστική κίνηση, αυτή της «Ανατολικής Ομοσπονδίας».

Ο Σύλλογος της «Ανατολικής Ομοσπονδίας» ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1884 στην Αθήνα από τον Λεωνίδα Βούλγαρη μία από τις πλέον αμφιλεγόμενες προσωπικότητες της Ελληνικής πολιτικής σκηνής του 19ου αιώνα. Ο Βούλγαρης, πρωταγωνίστησε στις διαβαλκανικές προσπάθειες της εποχής, συνομίλησε με τις μεγαλύτερες πολιτικές προσωπικότητες των Βαλκανίων, χωρίς ποτέ να αναλάβει κανένα κυβερνητικό αξίωμα. Πρόεδρος του Συλλόγου εκλέχθηκε μια σεβάσμια και εξέχουσα προσωπικότητα της Ελλάδας, ο πρώην Υπουργός Στρατιωτικών και σύμβουλος του βασιλιά Δημήτριος Ν. Μπότσαρης. Ο κατάλογος των μελών του συλλόγου περιελάμβανε και άλλα σημαντικά ονόματα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας, όπως για παράδειγμα αυτό του Ιωάννη Σπηλιωτάκη, πρώην Υπουργού Εξωτερικών, του Δημήτριου Καλλιφρονά, πρώην Προέδρου της Βουλής, του Γεώργιου Μιλήση, πρώην Υπουργού Παιδείας, και του Αγαμέμνονα Μεταξά, πρώην Υπουργού Δικαιοσύνης.

Στις 29 Οκτωβρίου του 1884 ο σύλλογος ενέκρινε το καταστατικό του. Σε αυτό ορίστηκε και ο βασικός σκοπός του, ο οποίος ήταν η δημιουργία επιτροπών σε όλη την Βαλκανική Χερσόνησο και η προώθηση της συνεργασίας των λαών με απώτερο σκοπό τη δημιουργία μιας ομοσπονδίας κρατών στην περιοχή των Βαλκανίων. Η δημιουργία της ομοσπονδίας θα έθετε τέρμα στις συγκρούσεις των βαλκανικών κρατών, θα συνεισέφερε στην πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική ευημερία τους, καταργώντας ουσιαστικά τη διάσπαση των Βαλκανιών[11].

Το πνεύμα του Ρήγα είναι παρόν και στο καταστατικό της «Ανατολικής Ομοσπονδίας». Ο ίδιος πίστευε ότι η διάσπαση των λαών εντός του βαλκανικού χώρου ήταν εις βάρος αυτών και στο νέο κράτος που οραματίζονταν ήθελε να υπάρξει μια ενδελεχής συνεργασία μεταξύ τους, η οποία θα επέφερε την πρόοδό τους. Το όραμά του αυτό παρουσιάζεται κυρίως στο μνημειώδες έργο «Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας». Η επιπό-

9. Λουκιανός Χασιώτης, *ό. π,* σελ. 38.
10. Λουκιανός Χασιώτης, *ό. π,* σελ. 47.
11. Λουκιανός Χασιώτης, *ό. π,* σελ. 49-50.

λαιη ανάγνωση του έργου του θα μπορούσε να οδηγήσει κάποιον στο συμπέρασμα ότι ο Ρήγας ήταν υπέρ του δέοντος ρομαντικός και πως η δημιουργία μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθεί. Μια πιο ενδελεχής όμως σπουδή της περιρρέουσας κατάστασης της περιοχής θα μας αποκάλυπτε ότι ο Θεσσαλός φιλόσοφος είχε μελετήσει πλήρως την τότε υφιστάμενη πραγματικότητα. Οι εθνότητες των Βαλκανίων δεν κατοικούσαν σε περιοχές με σαφή γεωγραφικό διαχωρισμό, γεγονός που σαφέστατα βοηθούσε στην ευκολότερη και απρόσκοπτη ένταξη τους σε μια πολυεθνική πολιτειακή οντότητα, παρόμοια άλλωστε με αυτή που διαβιούσαν όντες πολίτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, οι λαοί των Βαλκανίων είχαν ένα κοινό στόχο, την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού. Γύρω από αυτό τον στόχο θα μπορούσαν να συσπειρωθούν για να δημιουργήσουν ένα κοινό κράτος. Τέλος, σημαντικής σημασίας ήταν και το γεγονός ότι οι μικρές ηγετικές τάξεις όλων αυτών των εθνών είχαν ελληνική παιδεία, γεγονός που δημιουργούσε ένα κοινό πολιτιστικό υπόβαθρο.

Ένα άλλο στοιχείο που μπορούμε να σταθούμε από το καταστατικό της Ανατολικής Ομοσπονδίας είναι και αυτό στο οποίο γίνεται επίκληση στην απόρριψη της βίας ως μέσο επίλυσης των διαφορών των βαλκανικών κρατών. Η αλήθεια είναι ότι αυτή η θέση είναι αρκετά αισιόδοξη, αφού βασιζόταν στην παραδοχή ότι οι λαοί των Βαλκανίων δε θα ήταν διατεθειμένοι να πολεμήσουν ποτέ για εδάφη στα οποία δε θα κατοικούσαν ομοεθνείς τους και αφού, σύμφωνα πάντα με τις διακηρύξεις του συλλόγου, «τα εθνογραφικά όρια στη Χερσόνησο ήταν καθαρά και θα μπορούσαν εύκολα να καθοριστούν», η βία θα μπορούσε να απουσιάσει από τις διαβαλκανικές σχέσεις.

Η ρομαντική και ενδεχομένως ανεδαφική θέση της «Ανατολικής Ομοσπονδίας» έρχεται σε αντίθεση με το επαναστατικό έργο του Ρήγα, ο οποίος όχι μόνο δεν απορρίπτει τη βία, αλλά ετοιμάζει και ένα *«Στρατιωτικό Εγκόλπιο»* με κανόνες περί πολεμικής τέχνης για να βοηθήσει τους επαναστατημένους Βαλκάνιους.

Την προώθηση των ιδεών του συλλόγου, σύμφωνα πάντα με το καταστατικό του, θα έπρεπε να αναλάβουν επιτροπές οι οποίες θα δημιουργούνταν σε όλες τις βαλκανικές πρωτεύουσες. Από αυτές τις επιτροπές θα εκλεγόταν μια αντιπροσωπευτική συνέλευση με σκοπό να προετοιμάσει το ομοσπονδιακό σύνταγμα. Το σύνταγμα θα όριζε το πλαίσιο της επίλυσης των εσωτερικών προβλημάτων που ενδεχομένως να εγείρονταν ανάμεσα στα κράτη-μέλη αλλά και τον τρόπο αντιμετώπισης των εξωτερικών απειλών. Τα κράτη, τα οποία θα δέχονταν να υιοθετήσουν, το από τη συνέλευση κατηρτισμένο σύνταγμα, θα γίνονταν μέλη της ομοσπονδίας.

Οι κατά τόπους επιτροπές που σχεδίαζε να ιδρύσει η «Ανατολική Ομοσπονδία» μας θυμίζουν αρκετά το πολιτικό μανιφέστο του Ρήγα, ο οποίος στο σύνταγμά του προβάλλει έναν τύπο άμεσης δημοκρατίας. Κύτταρα της δημοκρατίας αυτής ήταν οι τοπικές «συναθροίσεις» των πολιτών. Επιπλέον η «Ανατολική Ομοσπονδία», όπως και ο Ρήγας, προέβλεπε τη δημιουργία συντάγματος πάνω στο οποίο θα βασιζόταν η νέα πολιτική δομή που οραματίζονταν. Μάλιστα το Σύνταγμα του Ρήγα ήταν βασισμένο σε αυτό της Γαλλικής Δημοκρατίας του 1792 και 1793, διανθισμένο και με δικά του άρθρα και διατάξεις έτσι ώστε να αρμόζει καλλίτερα στην πολιτική του σκέψη και να εναρμονίζεται καλλίτερα με τις ανάγκες των βαλκανικών κρατών. Ο Ρήγας ουσιαστικά μας παρέδωσε τον πρώτο Καταστατικό Πολιτειακό Χάρτη του βαλκανικού χώρου. Στις ιδέες αυτού στηρίχθηκαν τα μέλη της «Ανατολικής Ομοσπονδίας» για να καταρτίσουν τις δικές του πολιτικές επιδιώξεις.

Τέλος, το πρόγραμμα της «Ανατολικής Ομοσπονδίας» προέβλεπε ότι τα κράτη-μέλη του ομοσπονδιακού κράτους θα συνδέονταν με τελωνειακή ένωση, γεγονός που θα ενίσχυε τους οικονομικοκοινωνικούς τους δεσμούς και θα βοηθούσε στην περαιτέρω ανάπτυξη της γεωργίας, του εμπορίου και της βιομηχανίας και θα τα θωράκιζε έναντι του διεθνούς ανταγωνισμού. Ο Ρήγας δεν είχε φτάσει την πολιτική του σκέψη ως εκεί, παρ' όλα αυτά όλο το έργο του είναι διανθισμένο με την έννοια της συνεργασίας μεταξύ των λαών της Βαλκανικής, όπως και με την προάσπιση του δικαιώματος στην ιδιοκτησία, της βασικής κοινωνικοοικονομικής αρχής που θα έπρεπε να διαφυλάσσεται στο κράτος που θα δημιουργούνταν.

Η προσωπικότητα του Ρήγα αποτέλεσε φάρο για τις κοινωνικοπολιτικές ζυμώσεις των Βαλκανίων. Πλείστα πολιτικά ρεύματα γαλουχήθηκαν και επηρεάστηκαν από τις απόψεις του. Μεταξύ αυτών και αυτά του 19ου αιώνα που προπαγάνδισαν τη δημιουργία ενός βαλκανικού ομοσπονδιακού κράτους. Το νέο αυτό κράτος θα βασιζόταν στην ισονομία και την ισοπολιτεία και θα οριζόταν από ένα δημοκρατικό σύνταγμα το οποίο θα προάσπιζε τα δικαιώματα όλων των λαών που θα συμμετείχαν σε αυτό. Το αν τα μέλη αυτών των πολιτικών ρευμάτων θέλησαν εσκεμμένα να χρησιμοποιήσουν τις ιδέες του Ρήγα ως βάση της δικής τους πολιτικής ιδεολογίας, είναι κάτι που δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε. Άλλωστε η πολιτική φιλοσοφία του Ρήγα κατάφερε να ξεπεράσει κατά πολύ τα στενά όρια μιας προσωπικής πολιτικής φιλοσοφίας και έγινε μέρος ενός πανανθρώπινου συνόλου ιδεών, οι οποίες κατάφεραν να σταθούν μέσα στους αιώνες αυτόνομες και αυτάρκεις και να επηρεάσουν ανθρώπους και ιδεολογίες εσκεμμένα ή μη.

Οι ιδέες του Ρήγα όσο και των εμπνευστών και δημιουργών του «Ρήγα» και της «Ανατολικής Ομοσπονδίας» υπερνικήθηκαν από την ιδεολογία του εθνικισμού. Πολιτικές προτροπές και ιδανικά που προέρχονταν από ιδεολογικά μορφώματα όπως η Ελληνική «Μεγάλη Ιδέα» και η Σερβική Νατσερτάνια κατάφεραν να συγκινήσουν του λαούς της Βαλκανικής. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η περιοχή να βιώσει πολεμικές διενέξεις, αντιπαραθέσει, εμφυλίους πολέμους, να ζήσει την δημιουργία και την καταστροφή νέων κρατών και καινούργιων πολιτικών οντοτήτων και ιδεολογιών για να μπορέσουν επιτέλους να προσανατολιστεί σταθερά προς μια ενωτική πορεία, όταν στις αρχές της δεκαετίας του '90 ο διαχωρισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης έπαψε να υπάρχει και η Ευρωπαϊκή Ένωση ξεπρόβαλε ως η μόνη βιώσιμη λύση.

Έτσι, τα Βαλκάνια, μέσα από μια επίπονη και χρονοβόρα διαδικασία, άρχισαν να επαναπροσδιορίζουν την αντίληψή τους σχετικά με τους γείτονές τους και εντάχθηκαν σε μια οικογένεια κρατών με κοινές αξίες, αξίες συνυφασμένες με αυτές του Ρήγα περί αδελφοσύνης των λαών, διεθνικής συνεργασίας, δημοκρατίας, κράτους δικαίου και ισονομίας. Ίσως στο τέλος αυτής της διαδικασίας να τελεσφορήσει επιτέλους το σχέδιο του Θεσσαλού οραματιστή, οι ιδέες του οποίου ακόμα και σήμερα μένουν επίκαιρες και δυνατές. Μάλιστα, ο Ρήγας είναι ένα βήμα μπροστά ακόμα και από την σημερινή εποχή, αφού η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει ακόμα καταφέρει να συντάξει και να υιοθετήσει σύνταγμα. Αντίθετα ο Ρήγας είχε προβλέψει και για αυτό. Ίσως, λοιπόν, η Ευρωπαϊκή Ένωση να πρέπει να ανατρέξει στο έργο του, μπορεί εκεί να βρει μια απαράμιλλης σημασίας βοήθεια...

Βιβλιογραφία

Δημήτρης Β. Γόνης, *Ιστορία των Ορθόδοξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Γ΄ έκδοση, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2001.

Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η Δημοκρατική Ενοποίηση του Βαλκανικού Χώρου στο Επαναστατικό Σχέδιο του Ρήγα*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών- Βελεστίνου- Ρήγας, Αθήνα 2010.

Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Evangelos Kofos, *National Heritage and National Identity in Nineteenth - and Twentieth - Century Macedonia*, ELIAMEP, Athens 2001.

Λουκιανός Χασιώτης, *«Η Ανατολική Ομοσπονδία», δύο φεντεραλιστικές κινήσεις του 19ου αιώνα*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.

Βασίλειος Μαραγκός, *Παΐσιος Χιλανδαρινός και Σωφρόνιος Βράτσης - Από την ορθόδοξη ιδεολογία στη διάπλαση της βουλγαρικής ταυτότητας*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.) Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2009.

Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, πέμπτη έκδοση, μετάφραση Κωνσταντίνος Ν. Κουρεμένος, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002.

Ερασμία-Λουϊζα Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1987.

Ιωάννης Ταρνανίδης, *Πτυχές της Σλαβικής Ορθοδοξίας*. Εκδόσεις Αδερφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002.

Ιστότοποι

http://en.wikipedia.org/wiki/Giuseppe_Mazzini
http://www.rhigassociety.gr/

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΥΡΚΟΣ

΄΄Φυσικῆς ἀπάνθισμα΄΄, κεφ. Ζ΄, σελ. 46. Τό παράδειγμα τοῦ ἀστρονόμου πού ἔπεσε στό πηγάδι. Σχόλια καί παρατηρήσεις

Α΄. Ὁ σκοπός τοῦ ἔργου: «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα».

1. Ἡ πολυειδία τῶν ἐνδιαφερόντων καί τῶν ἔργων τοῦ Ρήγα εἶναι καταπληκτική. Εἶναι ἕνας ἀναγεννησιακός ἄνθρωπος, ἄν ἐπιτρέπεται αὐτός ὁ ἀναχρονισμός. Δέν εἶναι ὁ λόγιος μέ τή σημασία καί τήν ἔννοια πού προσδίδουμε στούς λογίους ἄνδρες αὐτή τήν ἐποχή. Σέ ἕνα μόνο σημεῖο συμπίπτουν οἱ ἐπιδιώξεις του μέ τούς ἐκπροσώπους/λογίους τοῦ Διαφωτισμοῦ: δηλαδή ὅλοι ὑπηρετοῦν ἕνα σκοπό, τόν φωτισμό τοῦ Γένους, ὥστε νά φωτισθεῖ μέ τήν παιδεία - ἤ Φιλοσοφία, ὅπως ἔλεγαν τότε - καί νά διεκδικήσει τήν ἐλευθερία του, νά ἀφυπνισθεῖ καί νά διεκδικήσει τά πολιτικά του δικαιώματα στή χορεία τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Οὐδείς ἀμφέβαλλε τότε, ὅτι ἡ ὑποδουλωμένη χώρα τῶν Ἑλλήνων εἶναι τμήμα (μέ ἱστορικές περγαμηνές) τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν.

2. Ὁ Ρήγας εἶναι ἐπαναστάτης καί ἔχει σχέδιο καί προσανατολισμό σταθερό, δηλαδή τήν ἀπαλλαγή τοῦ δουλωμένου Γένους ἀπό τήν ὀθωμανική κυριαρχία. Δέν ἐπιδιώκει ἁπλῶς νά φωτισθεῖ ὁ λαός, οἱ ὑπόδουλοι, ἀλλά καί νά ἐπαναστατήσουν, ὥστε νά ἀποτινάξουν τόν ζυγό τῆς δουλείας. Πρωτίστως σκέφτεται, βέβαια, τούς Ἕλληνες, γι' αὐτό ἀνακαλεῖ συνεχῶς τό πολιτισμικό τους παρελθόν· οἱ ἄλλοι Βαλκάνιοι δέν διαθέτουν, δέν ἔχουν αὐτό τό πλεονέκτημα, τό πολιτιστικό/ ἱστορικό κεκτημένο. Ἀσφαλῶς σκέφτεται, ὅπως ὅλοι οἱ θιασῶτες τοῦ Διαφωτισμοῦ, τήν πορεία πρός τήν ἀπολύτρωση καί πρός τήν πολιτική χειραφέτηση τῶν Ἑλλήνων. Ἐπιπλέον δέν ἀποβλέπει μόνο στήν ἀπελευθέρωση τῶν συμπατριωτῶν τῶν ὁμοεθνῶν του, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀλλά ὅλων τῶν ὑποδούλων, καί τῶν ὀθωμανῶν! Οὐδείς ἄλλος ἀπό τούς λογίους ἤ τούς ἐκπροσώπους τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ σκεφτόταν μέ τόν ἴδιο τρόπο· δέν εἶχε παρόμοιο πολιτικό ὅραμα, οὔτε ὁ Κοραῆς, ὁ σπουδαιότερος ὅλων. Μολονότι ὁ Διαφωτισμός ἐπινόησε καί ἐπέβαλε τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους, ὁ Ρήγας ὑπερκέρασε τά προτάγματα αὐτά τοῦ Διαφωτισμοῦ, χωρίς

νά πάψει οὔτε στιγμή νά καυχᾶται γιά τήν ἐθνικότητά του καί νά ἀνακαλεῖ τό παρελθόν τῶν Ἑλλήνων προγόνων, ἐντούτοις ἔχει ὑπερεθνικό ὅραμα καί στόχευση[1].

3. Ὅπως ὁ Κοραῆς, ὁ θεωρητικός στοχαστής, ὁραματίζεται τό ἀπελευθερωμένο Γένος, καί τήν πορεία του στή συνέχεια, ἔτσι σκέφτεται καί ὁ Ρήγας τά μετά τήν ἀπελευθέρωση, ἀλλά μέ τρόπο διαφορετικό: ὁ Κοραῆς εἶναι λόγιος καί πολιτικός φιλόσοφος –σκέφτεται μέ ὅρους πολιτικῆς φιλοσοφίας, δηλαδή νά φωτισθεῖ καί νά «παιδευθεῖ» ὁ λαός, ὥστε νά ἀποκτήσει τήν πολιτική ὡριμότητα πού θά τοῦ ἐπιτρέψει νά ρυθμίσει τό πολιτικό του μέλλον, νά συγκροτήσει κοινωνία ἰσότιμη τῶν προηγμένων λαῶν.

Ὁ Ρήγας ἔχει τήν νοοτροπία ἐπαναστάτη, εἶναι πρακτικός νοῦς καί διαθέτει δυνατό πολιτικό ἔνστικτο. Ἐπιδιώκει νά φωτισθεῖ ὁ λαός μέ ὅλα τά μέσα φωτισμοῦ (πανταχόθεν), γιά νά ἐπαναστατήσει καταρχήν καί στή συνέχεια νά συντάξει Σύνταγμα γιά τό μέλλον του, γιά τή μετά τήν πολιτική του ἀνεξαρτησία προκοπή του, δηλαδή τόν θεμελιώδη νόμο γιά νά ρυθμίσει τόν πολιτικό του βίο· τοῦ προτείνει «λύσεις» καί δημιουργεῖ τίς βάσεις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας τῶν ἀπελευθερωμένων. Ὑπερκέρασε τήν προοπτική τοῦ Κοραῆ[2].

Α΄. Ὁδηγούμαστε, νομίζω, σέ ἕνα (προφανές ἄλλωστε), συμπέρασμα. Οἱ Ἕλληνες εἶναι, βέβαια, ἀπόγονοι εὐκλεεστάτων προγόνων, εἶναι ὅμως πάντη γεγυμνωμένοι ἀπό τήν ἰδέαν τῆς Φιλοσοφίας, δηλαδή τούς λείπουν παντελῶς οἱ γνώσεις τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, αὐτό σημαίνει ἐδῶ «Φιλοσοφία». Εἶναι συνεπῶς ἐπείγουσα ἡ ἀνάγκη να ἀποκτήσουν ἐπαρκή παιδεία, να γνωρίσουν τίς ἐπιστήμες. Ὁ Ρήγας ἐκτιμᾶ ὅτι πρός φωτισμόν τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἀναγκαῖες οἱ ἐπιστήμες, καί στήν πρώτη γραμμή, ἡ Φυσική, ὅ,τι σήμερα ἡμεῖς θεωροῦμε/ἐννοοῦμε μέ τόν ὅρο «ἐφαρμοσμένες ἤ θετικές ἐπιστήμες». Ἡ ἐπιστημονική γνώση εἶναι φωτισμός καί δύναμη, αὐτό ἦταν τό ἐπίτευγμα τῆς νεωτερικότητας. Πρέπει ὅμως στό σημεῖο αὐτό νά ὑπενθυμήσουμε ὅτι ἡ Φυσική, οἱ ἐπιστήμες τῆς φύσεως γενικά, θεωρούνταν τότε (καί ἐξακολουθοῦν καί σήμερα νά θεωροῦνται) ὡς ἡ κατεξοχήν ἐπιστήμη τῆς νεωτερικότητας, αὐτό ἄλλωστε δηλώνει καί ἡ λέξη sience στή γλώσσα τῶν Ἀγγλοσαξώνων, πού πρωτοποροῦσαν στήν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κατά τούς νεώτερους χρόνους, ὅπως εἶναι, βέβαια, γνωστό[3].

Ὁ Παν. Κονδύλης ἔχει ἤδη ἐπισημάνει ὅτι ἡ σημασία τῆς νεώτερης Φιλοσοφίας καί ἐπιστήμης, τῆς νεωτερικότητας καί τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ἀποκάλυψε ἤ μάλλον ἐπαναδιατύπωσε καί ἐπανέφερε στό προσκήνιο τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδι-

1. Σχετικά μέ τό θέμα αὐτό καί τή διαφορά «προοπτικῆς» τοῦ Ρήγα ἀπό τόν Κοραῆ ὅσον ἀφορά τήν ἐθνική ἀποκατάσταση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων βλ. Γεώργιος Κ. Βλάχος, «Ἡ ἑλληνική ἰδέα στόν πολιτικό σχεδιασμό τοῦ Ἀδαμ. Κοραῆ καί τοῦ Ρήγα Φεραίου», στό: *Ὑπέρεια*, τόμ. 2, Πρακτικά τοῦ Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Ἀθήνα 1994, σελ. 540. Πβ. Βασ. Α. Κύρκος, «Ὁ Ρήγας καί ὁ φωτισμός τοῦ Γένους». Ἀνατ. ἀπό *Ὑπέρεια,* τόμ. 4, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου *ὅ.π.*, Ἀθήνα 2006, σελ. 634 κ.ἑ.

2. Ἐκτενέστερα βλ. Βασ. Α. Κύρκος, «Τό πολιτικό ὅραμα τοῦ Ρήγα καί οἱ πολιτικές ἐκτιμήσεις τοῦ Κοραῆ γιά τόν ἀναγεννώμενο Ἑλληνισμό». *Ὑπέρεια*, τόμ. 5, Πρακτικά Ε΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Ἀθήνα 2010, σελ. 937-948, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία. Ἐπίσης βλ. τίς ἐμβριθεῖς παρατηρήσεις τοῦ Κώστα Πέτσιου, «Παρατηρήσεις στήν πολιτική σκέψη τοῦ Ρήγα», *Δωδώνη*, τόμ. 28/Γ΄ (1996), σελ. 53-69.

3. Τό περί φύσεως θέμα καί τόν ἀντίστοιχο προβληματισμό στή φιλοσοφική σκέψη τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ (15ος-19ος αἰ.) ἐξετάζει με ἄριστη τεκμηρίωση ὁ Κώστας Θ. Πέτσιος στό ἔργο του, *Ἡ περί φύσεως συζήτηση στή νεοελληνική σκέψη. Ὄψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεύνησης ἀπό τόν 15ο ὡς τόν 19ο αἰ.*, Ἰωάννινα 2002. Εἰδικά γιά τή σπουδή τῆς Φυσικῆς ἀπό τόν Ρήγα βλ. σελ. 351 κ. ἑ.

αφέροντος τήν φύση, τό ἐνδιαφέρον τοῦ νεώτερου ἀνθρώπου γιά τόν φυσικό κόσμο. «Ἐπανέφερε», βέβαια, διότι ἡ χριστιανική θρησκεία εἶχε ὑποβαθμίσει καί ἀγνοήσει τήν ἔρευνα τοῦ φυσικοῦ κόσμου[4].

Ὁ Ρήγας δηλαδή, μέ τήν ὀξύνοια καί τήν αὐξημένη ἀντίληψη πού τόν χαρακτηρίζει, ἐνωτίζεται τήν πρωτοπορία τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, τήν αἰχμή τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου καί τήν πολιτική σημασία τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων. Αὐτό ἀκριβῶς συνιστά ἕνα ἀπό τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς νεώτερης ἐποχῆς καί τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας· ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἐπιστημονική πρόοδος δέν ἐνέχει ἁπλῶς μορφωτική ἀξία, ἀλλά συγχρόνως προάγει τόν ἄνθρωπο πολιτικῶς, ἐφόσον βέβαια συντελεῖται μέσα στό χῶρο δημοκρατικῶν κοινωνιῶν. Αὐτή ἦταν ἡ περίπτωση τῶν κρατῶν τῆς νεώτερης Εὐρώπης. Ὁ Ρήγας, λοιπόν, ξέρει (ὅπως ἐπίσης αὐτό πού ἔλεγαν τότε «Φιλοσοφία» τό τονίζει πολλές φορές καί ὁ Κοραῆς), ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του στεροῦνται ἐπιστημονικῶν γνώσεων ἄρα καί πολιτικῆς παιδείας.

Ἔτσι ἐξηγεῖται, ἄλλωστε, αὐτή ἡ ἐργώδης προσπάθεια τοῦ Κοραῆ νά μεταφράσει καί νά ἐφοδιάσει με ἐκτενεῖς εἰσαγωγές ἔργα πολιτικῆς φιλοσοφίας ἀπό τήν ἀρχαία ἑλληνική γραμματεία, κυρίως. Τόν ἴδιο στόχο/σκοπό, ἐπιδιώκει καί ὁ Ρήγας ἀλλά μέ ἄλλα μέσα καί προπάντων μέ διαφορετική μέθοδο. Δηλαδή καί ὁ Ρήγας θέλει νά παράσχει στούς ὑπόδουλους Ἕλληνες πρωτίστως, μέσα καί εὐκαιρίες πού θά τούς βοηθήσουν να ὡριμάσουν πολιτικῶς, ἐπιλέγει καί αὐτός μεταφράσεις ἔργων, ὄχι ὅμως τῶν ἴδιων ἔργων (αὐτῶν πού προτιμᾶ ὁ Κοραῆς)[5]. Ὁ Κοραῆς, βέβαια, ἔχει μεγάλη εὐρωπαϊκή παιδεία ὁ ἴδιος καί εὐρύτατη ἀρχαιογνωστική ὑποδομή, διαθέτει ἐφόδια ἐπιστημονικά καί γνώσεις πού δέν ἔχει ὁ Ρήγας. Ἀντίθετα, ὁ Ρήγας διαθέτει φυσικά καί ἐπίκτητα προσόντα πού δέν τά ἔχει ὁ Κοραῆς, οὔτε θά τά ἀποκτήσει.

Καί οἱ δύο πιστεύουν ὅτι ἡ Φιλοσοφία (μέ τό ἐννοιολογικό εὖρος πού ἔχει αὐτή τήν ἐποχή) εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη προόδου καί τό καλύτερο μέσο πολιτικῆς παιδείας. Ὁ Κοραῆς διατείνεται ὅτι οὔτ' ἐπιστήμη, οὔτε τέχνη οὐδεμία δύναται νά ἔλθῃ . . . εἰς τελειότητα χωρίς τήν χειραγωγίαν τῆς Φιλοσοφίας[6]. Καί ὁ Ρήγας πιστεύει ὅτι τό μεγαλύτερο ἔλλειμμα, ἡ ὑστέρηση τῶν Ἑλλήνων βρίσκεται στό ὅτι εἶνα πάντῃ γεγυμνωμένοι ἀπό τήν ἰδέαν τῆς Φιλοσοφίας (*Φυσ. Ἀπάνθ.* στ΄). Συμπίπτουν, ἑπομένως, οἱ ἀπόψεις τῶν δύο ἀνδρῶν γιά τήν πρώτιστη χρεία τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων· χρειάζονται ἐπειγόντως πολιτική παιδεία, τήν ὁποία θά ἀποκτήσουνμέσω τῆς Φιλοσοφίας, δηλαδή τῆς ἐπιστημονικῆς

4. Βλ. στό περισπούδαστο ἔργο του *Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός* (μτφ. ἀπό τά γερμανικά, 1981) Ἀθήνα 1987, σελ. 24 κ. ἑ. ὅπου ἐπισημαίνει (σημ. 15) ὅτι ὁ ὀντολογικός καί μαζί ἠθικοφιλοσοφικός ὑποβιβασμός τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἀποτελεῖ «βασικό γνώρισμα τῆς πλατωνικῆς-χριστιανικῆς παράδοσης». Πβ. καί στό ἄλλο σπουδαῖο ἔργο του γιά τόν Νεοελληνικό Διαφωτισμό. *Οἱ φιλοσοφικές ἰδέες*. Ἀθήνα 1988, σελ. 12.

5. Συνοπτικά βλ. γιά τό θέμα αὐτό Βασ. Α. Κύρκος, «Ὁ Ρήγας καί ὁ φωτισμός τοῦ Γένους», *ὅ.π.,* σελ. 648 καί «Τό πολιτικό ὅραμα τοῦ Ρήγα», σελ. 940 κ.ἑ.

6. Βλ. *Προλεγόμενα Α'*, Ἀθήνα 2008 (Πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς*). Αὐτοσχέδιοι στοχασμοί*, σελ. 178 πβ. καί 179.

γνώσης· πρωτίστως ὅμως χρειάζονται τά μέσα γιά νά τήν ἀποκτήσουν, δηλαδή τήν ἑλληνική παιδεία καί τήν «μάθησιν τῆς Εὐρώπης»[7].

Ἀποφασίζει, λοιπόν, ὁ Ρήγας νά μή μείνει ἀνενεργός θρηνώντας τήν κατάσταση τοῦ γένους, ἀλλά σπεύδει στίς πρώτες ἀράδες τῆς «Φυσικῆς» του νά δηλώσει τό σκοπό τοῦ ἐγχειρήματός του: συνδρομήν να ἐπιφέρω -ὅσον τό ἐπ' ἐμοί, ἀπανθίζωντας τά οὐσιωδέστερα τῆς Φυσικῆς ἱστορίας (σ. ζ΄). Ἐπιλέγει νά προσκομίσει στούς ὁμοεθνεῖς του καταρχήν τή γνώση τῆς Φυσικῆς (σ' αὐτήν περιλαμβάνονται πολλές ἐπιμέρους ἐπιστήμες κατά τήν νεώτερη ἐποχή, ὅπως ξέρουμε: Ἀστρονομία, Χημεία, κ.λπ.), καί δεύτερο τή μέθοδο πρόσληψης αὐτῶν τῶν γνώσεων, δηλαδή κατ' ἐρωταπόκρισιν διδασκάλου καί μαθητοῦ (διά να γένουν πλέον εὔληπτα). Τό τρίτο πού τόν ἀπασχολεῖ, γιά νά τελεσφορήσει τό ὅλον ἐγχείρημα εἶναι ἡ γλώσσα.

Σύνεση καί μεθοδικότητα διακρίνουμε στά βήματα καί στίς ἀποφάσεις αὐτές τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ· ἐκθέτει εὐθύς ἐξαρχῆς τόν λόγο (τήν αἰτίαν), γιατί μεταχειρίζεται τήν ἁπλή γλώσσα (τό ἁπλοῦν ὕφος). Βλέπει τίς δυσκολίες τῆς πρόσληψης τῶν γνώσεων τῆς Φυσικῆς, αὐτό σημαίνει τῶν ἐπιστημῶν γενικά, στήν γρυφότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ, δηλαδή στή δυσκολία τῆς (ἀρχαίας) ἑλληνικῆς γλώσσας, αὐτή πού δίδασκαν οἱ περισσότεροι λόγιοι στά ἑλληνικά σχολεῖα στήν ἐποχή του. Αὐτό, λέει, ἔπαθα καί ὁ ἴδιος στό σχολεῖο, δηλαδή δέν καταλάβαινε τίποτε ἀπ' αὐτά πού ἄκουγε, διότι ἡ γλώσσα τῶν δασκάλων του ἦταν ἀκατάληπτη, τοῦ φαινόταν σάν τήν πολυλογία τῆς τροφοῦ πού νταντεύει τά μωρά στήν κούνια τους[8]!

Τρία, λοιπόν, πράγματα ἔχει σχεδιάσει μέ τό ἐγχείρημά του αὐτό, τή συγγραφή του, τό Ἀπάνθισμα τῆς Φυσικῆς του: Πρῶτον, τό ἀντικείμενο, ἕνα Ἀπάνθισμα, δηλαδή ἐρανίσματα φυσικῆς ἱστορίας ἀπό τή γερμανική καί τή γαλλική ἐπιστήμη: τά οὐσιωδέστερα τῆς φυσικῆς ἱστορίας (= τῆς Φυσικῆς)· δεύτερο, τήν κατάλληλη μέθοδο (κατ' ἐρωταπόκρισιν διδασκάλου καί μαθητοῦ, δηλαδή τόν διάλογο) γιά νά γίνουν εὔληπτα, καθώς λέει, τά οὐσιωδέστερα τῆς νέας αὐτῆς ἐπιστήμης· καί τρίτον, τή γλώσσα, τό γλωσσικό ὄργανο πού θά διευκολύνει τήν κατανόηση τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων ἀπό τους ἀναγνώστες[9].

7. Ἡ προτροπή αὐτή ἀνήκει στόν σοφό λόγιο καί ἀρχιδικαστή στίς Ἡγεμονίες, Δημητράκη Καταρτζή (1730-1807), δάσκαλο ἐπίσης τοῦ Ρήγα στό Βουκουρέστι· βασικό του μέλημα ἦταν ἡ «κοινή προκοπή»· γιά τήν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ζητεῖ νά χτιστοῦν καί νά λειτουργήσουν περισσότερα σχολεῖα (πολύ πρίν τό κήρυγμα τοῦ Κοσμά Αἰτωλοῦ) καί νά γίνεται ἡ διδασκαλία τῶν μαθημάτων στή «φυσική» γλώσσα· κυρίως ὅμως προτρέπει νά ἐκλαϊκευθοῦν οἱ ἐπιστήμες καί νά φέρωμεν εἰς τό ταλαίπωρον γένος τήν ἑλληνικήν παιδείαν καί τήν μάθησιν τῆς Εὐρώπης. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐκδ.), Δημήτριος Καταρτζῆς, *Τά εὑρισκόμενα*, Ἀθήνα ΟΜΕΑ 1970, καθώς καί «Δημήτριος Καταρτζῆς, *Γραμματική τῆς φυσικῆς γλώσσας*», *Νέα Ἑστία* (1937), σελ. 51-54, 96-103 κ.λπ. Βλ. τίς ὡραῖες παρατηρήσεις τοῦ Μιχ. Ἀθ. Ἀναστασιάδου στό Πρόλογο τῆς «Φυσικῆς» τοῦ Ρήγα: «Ἡ Φυσική τοῦ Ρήγα ὡς ὅπλον ἐθνεγερσίας». *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα,* Ἀθήνα 1971, σελ. 13.

8. Τό γλωσσικό θέμα στόν Ρήγα καί εἰδικότερα στό ἔργο του *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* θίγει συνοπτικά ἀλλά πειστικά ὁ Μιχ. Ἀθ. Ἀναστασιάδης στό Πρόλογο τῆς ἔκδοσης πού ἀναφέραμε στήν προηγούμενη σημείωση: βλ. σελ. 14 κ. ἑ. (σημ. 8). Πολύ διαφωτιστικές εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ C. M. Woodhouse, γιά τήν ὁμιλούμενη γλώσσα καί το σεβασμό πού τῆς ἀποδίδει ὁ Ρήγας, χωρίς νά παραμελεῖ τή σπουδή τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς (ὁ Ρήγας τήν ἀποκαλεῖ ἁπλῶς «ἑλληνική» σέ ἀντιδιαστολή μέ τή δημοτική ἤ ἁπλή διάλεκτο). Βλ. Ρήγας Βελεστινλῆς. *Ὁ πρωτομάρτυρας τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης*. Μτφ. ἀπό τά ἀγγλικά Νικ. Νικολούδης. Ἐκδ. Παπαδήμα. Ἀθήνα 1997, σελ. 19 κ.ἑ.

9. Βλ. τίς εὔστοχες παρατηρήσεις τοῦ Κώστα Πέτσιου στό ἔργο πού μνημονεύσαμε ἤδη (σημ. 3), «*Ἡ περί φύσεως συζήτηση* κ.λπ.», σελ. 356 κ.ἑ., σχετικά μέ τή μέθοδο τῶν ἐρωταποκρίσεων πού ἐπιλέγει ὁ Ρήγας, γιά νά μεταδόσει τή σύγχρονη γνώση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (Ἀστρονομία, Χημεία, Κοσμολογία κ.λπ.), καθαυτή δύσκολη καί δυσνόητη.

Στήν πρώτη παράγραφο μάλιστα τῆς προσφώνησης «πρός τούς ἀναγνώστας» σημειώνει χαρακτηριστικά, ὅσον ἀφορᾶ τή γλώσσα, ὅτι οἱ ἀναγνώστες τῶν σχετικῶν βιβλίων μέ τήν ἐπιστήμη (καί ἄλλων) γέρασαν σκυμμένοι (ἐγέρασαν ἐπικεκυφότες) πάνω στά λιγοστά (οὕτως ἤ ἄλλως) βιβλία, πού ἦταν γραμμένα στήν ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα (ἑλληνικήν διάλεκτον, τήν ἀποκαλεῖ ὁ Ρήγας!). Αὐτοί οἱ ἄνθρωποι πολύ λίγο ἤ καθόλου ὠφελήθηκαν ἀπό τήν ἀνάγνωση αὐτῶν τῶν βιβλίων ἐξ αἰτίας τῆς γλώσσας (ἐκαρποφόρησαν πολλά ὀλίγον ἤ παντελῶς)[10]. Ἄρα μόνο ἡ ἁπλή γλώσσα (τό ἁπλοῦν ὕφος) μπορεῖ νά προσφέρει λύσεις, νά σώσει τήν κατάσταση καί νά βοηθήσει τούς φιλομαθεῖς νά καταλάβουν τίς ἐπιστήμες. Γι' αὐτό ἐπιμένει ὅτι αὐτό μου τό ἀπάνθισμα ἔπρεπε νά τό ἐκθέσω μέ σαφήνειαν ὅσον τό δυνατόν, ὁπού νά τό καταλάβουν ὅλοι, καί νά ἀποκτήσουν μίαν παραμικράν ἰδέαν τῆς ἀκαταλήπτου Φυσικῆς[11].

Β΄. Γιά τή «σαφήνεια», λοιπόν, τῆς Φυσικῆς τοῦ Ρήγα θά προσπαθήσουμε νά δώσουμε μερικές πληροφορίες καί ἐπεξηγήσεις. Ἐννοῶ, βέβαια, στήν ἀποσαφήνιση ἑνός ὁρισμένου σημείου, μιᾶς ἀναφορᾶς του, ἑνός ὑπαινιγμοῦ σέ κάποιον ἀστρονόμο, ἕναν ὑπαινιγμό πού φαίνεται, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀκατανόητος. Ἔχουμε, λοιπόν, καί λέμε: Τό κείμενο, στήν ἀρχή τοῦ Ζ΄ κεφ. (μιλάει ὁ Ρήγας): *Τώρα, φίλε μου (εἶπα πρός τόν νέον) διά νά μήν παρομοιάσωμεν μέ ἐκεῖνον τόν ἀστρονόμον ὁποῦ θεωρώντας τόν οὐρανόν, καί μή βλέπωντας ἐμπροστά του, ἔπεσεν εἰς τό πηγάδι, πρέπει νά κοιτάξωμεν γύρω τριγύρω εἰς τόν πλανήτην μας* κ.λπ. Αὐτό εἶναι τό ἐπίμαχο σημεῖο πού θά μᾶς ἀπασχολήσει. Τί θέλει νά πεῖ ὁ ποιητής, γιά νά μεταχειρισθῶ τό γνωστό σλόγκαν; Τι ἐννοεῖ ὁ ἐνθουσιώδης ἐκείνος ἐθνεγέρτης; Ἡ πρώτη ἀνάγνωση μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα, ὅτι ὁ Ρήγας μεταχειρίζεται μία γνωστή φράση πού δέν ἀφήνει ὅμως νά καταλάβουμε ἀπό πού ἀντλεῖ, δηλαδή ἀπό τήν ἑλληνική γραμματεία ἤ τήν ἐρανίζεται ἀπό τά ἐγχειρίδια Φυσικῆς, πού εἶχε συμβουλευτεῖ γιά νά συνθέσει τό δικό του «Ἀπάνθισμα». Προφανῶς ὁ ἴδιος ἀγνοεῖ τήν καταγωγή αὐτῆς τῆς φράσης/εἰκόνας – γιά μία εἰκόνα πρόκειται, αὐτό φαίνεται, ἄλλωστε, καί ἀπό τά συμφραζόμενα, ἀπό τή συνέχεια τοῦ κειμένου.

Ἀπό τούς μελετητές καί ἐκδότες τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Ρήγα μόνο ὁ Κώστας Πέτσιος διέγνωσε τήν πηγή, τήν πρώτη ἀναφορά αὐτῆς τῆς εἰκόνας, ὅτι πρόκειται γιά τό ἔργο τοῦ Πλάτωνα *Θεαίτητος* (174^{α})[12]. Καί ἐξηγοῦμαι λεπτομερέστερα. Ὅταν ὁ Πλάτων θέλει νά ἀναδείξει τή φύση τοῦ φιλοσόφου καί τή μεταχείριση πού τοῦ ἐπιφυλάσσει ἡ ἀνθρώπινη κοινότητα, ἡ κοινωνία, ἀναφέρει μία ἀρχαιότερη παράδοση πού συνδέεται μέ τόν πρῶτο προσωκρατικό φιλόσοφο, τόν Θαλῆ τόν Μιλήσιο (περ. 625-540 π.Χ.). Συγκεκριμένα λέει

10. Τό *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* ὁ Ρήγας τό ἔβλεπε (καί τό ἐκτιμοῦμε καί ἐμεῖς σήμερα) ὡς ὅπλο κατά τοῦ σκοταδισμοῦ καί τῆς τυραννίας, γι' αὐτό ἐπέμεινε νά γίνει κατανοητό ἀπό ὅλους, εἰ δυνατόν. Βλ. Μιχ. Ἀθ. Ἀναστασιάδη, Πρόλογος, *ὅ.π.*, σελ. 14.

11. *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 22. Ἡ γνώση τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι δύσκολη καθαυτή (τῆς ἀκαταλήπτου φυσικῆς, σελ. η'), ὅπως ἄλλωστε κάθε ἐπιστημονική γνώση, καί προϋποθέτει προπαιδεία καί ἄσκηση. Τά γνωρίζει αὐτά ὁ Ρήγας, γι' αὐτό ἐπιλέγει τήν κατάλληλη μέθοδο (ἐρωταποκρίσεις) καί τήν ἁρμόδια γλώσσα, ὥστε νά ἐπιτύχει τή σαφήνεια καί ἡ ἀκατάληπτη φυσική νά γίνει εὔληπτος. Βλ. Κ. Πέτσιος, *Ἡ περί Φύσεως συζήτηση, ὅ.π.*, σελ. 355 κ.ἑ.

12. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Ἅπαντα τά σωζόμενα*, τόμ. Δεύτερος, ἔκδοση Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Εἰσαγωγή-Ἐπιμέλεια-Σχόλια: Κώστας Θ. Πέτσιος, Ἀθήνα 2002, σελ. 242. Ἡ Εἰσαγωγή καί τά Σχόλια τοῦ Κ. Πέτσιου στήν ἔκδοση αὐτή εἶναι πολύτιμα γιά τήν προσωπικότητα καί τό ἔργο τοῦ Ρήγα καί πολύ κατατοπιστικά γιά τό *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, δεδομένου ὅτι ἔχουν τό ἀνάλογό τους στόν Πρόλογο καί στά Σχόλια τοῦ Ἀθαν. Ἀναστασιάδη πρίν ἀπό τριάντα χρόνια (1971)· μᾶς δίνουν τά πορίσματα τῆς ἔρευνας καί τήν ἀναλυτική μέθοδο τοῦ ἐπιμελητή.

ὁ Πλάτων: ὥσπερ καί Θαλῆν ἀστρονομοῦντα, ὦ Θεόδωρε, καί ἄνω βλέποντα, πεσόντα εἰς φρέαρ, Θρᾶττα τις ἐμμελής καί χαρίεσσα θεραπαινίς ἀποσκῶψαι λέγεται ὡς τά ἐν οὐρανῷ προθυμοῦντα εἰδέναι, τά δ' ἔμπροσθεν αὐτοῦ καί παρά πόδας, λανθάνοι αὐτόν. Ταὐτόν δέ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπί πάντας ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι κ.λπ. (Ὅπως λένε καί γιά τόν Θαλῆ, Θεόδωρε, ὅτι καθώς παρατηροῦσε τά ἄστρα (ἀστρονομοῦντα) καί κοίταζε πρός τά πάνω (στόν οὐρανό), ἔπεσε σ' ἕνα πηγάδι· μιά θρακιώτισσα ὑπηρέτρια, ὄμορφη καί τσαχπίνα, λένε πώς τόν περιγέλασε καί τοῦ εἶπε ὅτι βιαζόταν νά μάθει ὅσα εἶναι στόν οὐρανό, ἀλλά ὅσα βρίσκονται μπροστά του καί στά πόδια του δέν τά προσέχει. Ἡ ἴδια εἰρωνεία ταιριάζει γιά ὅλους ὅσοι περνοῦν τή ζωή τους φιλοσοφούντας κ.λπ.). Ὁ Πλάτων στή συνέχεια ἀσχολεῖται μέ τή συμπεριφορά τῶν φιλοσόφων μέσα στήν ἀνθρώπινη κοινότητα καί τίς ἀντιδράσεις τῶν πολλῶν καί ἀπαιδεύτων[13].

Ἀξίζει, ἴσως, νά ἀναφέρουμε καί μία ἄλλη μαρτυρία, γιά νά ἔχουμε μιά ὁλοκληρωμένη ἀντίληψη αὐτῆς τῆς πανάρχαιης παράδοσης γιά τόν φιλόσοφο καί τή Φιλοσοφία. Στόν Διογένη Λαέρτιο (I 34), βιογράφο τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καί ἱστορικό τῆς Φιλοσοφίας (3ος αἰ. μ.Χ.) θά συναντήσουμε, κάπως παραλλαγμένη τήν ἴδια αὐτή παράδοση γιά τόν Θαλῆ. Ὁ Διογένης Λαέρτιος, βέβαια, ἀναπαράγει μία πανάρχαια παράδοση πού συνδέεται μέ τό ὄνομα τοῦ Θαλῆ, τοῦ πρώτου φιλοσόφου, στήν Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας. Δέν εἴμαστε βέβαιοι ἄν ἀντιγράφει τόν Πλάτωνα, πάντως δέν τήν βρίσκουμε σέ κανέναν ἄλλον ἀρχαῖο συγγραφέα. Λέγει, λοιπόν, ὁ Διογένης: λέγεται δ' ἀγόμενος [sc. ὁ Θαλῆς] ὑπό γραός ἐκ τῆς οἰκίας, ἵνα τά ἄστρα κατανοήσῃ, εἰς βόθρον ἐμπεσεῖν καί αὐτῷ ἀνοιμώξαντι φάναι, τήν γραῖαν «σύ γάρ, ὦ Θαλῆ, τά ἐν ποσίν οὐ δυνάμενος ἰδεῖν τά ἐπί τοῦ οὐρανοῦ οἴει γνώσεσθαι». (Λένε, ἐπίσης, ὅτι βγαίνοντας ἀπό τό σπίτι του (ὁ Θαλῆς) μέ συνοδό μιά γριά, γιά νά μελετήσει τά ἄστρα, ἔπεσε μέσα σ' ἕνα λάκκο (ἕνα χαντάκι) καί ἐνῶ αὐτός οὔρλιαζε ἀπό τόν πόνο, ἡ γριά τοῦ εἶπε «ἐσύ, Θαλή, δέν μπορεῖς νά δεῖς ὅσα βρίσκονται μπροστά στά πόδια σου καί νομίζεις ὅτι θά μάθεις ὅσα εἶναι ψηλά στόν οὐρανό»)[14].

Ὑπῆρχε, λοιπόν, μία ἀρχαία παράδοση πολύ διαδεδομένη, ὅπως εἴδαμε, ἡ ὁποία ἀναφερόταν στούς παρατηρητές τῶν οὐρανίων σωμάτων καί κατεξοχήν στούς φιλοσόφους, καί κατά πρῶτον βέβαια, στόν πρῶτο ἐπώνυμο ἀστρονόμο πού ξέρουμε στήν Ἱστορία, δηλαδή στόν Θαλῆ[15]. Αὐτή ἡ παράδοση διασώθηκε μέ τά κείμενα τῆς ἀρχαίας

13. Στήν ἴδια συνοχή (174 a-b) ὁ Πλάτων συνεχίζει καί σχολιάζει τή «θέση καί τήν ὑποδοχή τῶν φιλοσόφων μέσα στήν ἀνθρώπινη κοινότητα: πραγματικά, αὐτόν τόν ἄνθρωπο (δηλαδή τόν φιλόσοφο) ὅσοι βρίσκονται κοντά του καί οἱ γείτονές του τόν ξεχνοῦν (δέν τοῦ δίνουν σημασία), ὄχι μόνο γι' αὐτά πού κάνει ἀλλά σχεδόν καί ἄν εἶναι ἄνθρωπος ἤ κανένα ἄλλο ζωντανό πλάσμα». Στή συνέχεια ὁ Πλάτων προσγράφει στόν φιλόσοφο τό συγκλονιστικό γιά ὁλόκληρη τή Φιλοσοφία ἐρώτημα: «*τί δή ποτ' ἐστίν ἄνθρωπος*» (τί τέλος πάντων εἶναι ὁ ἄνθρωπος) καί τί ἁρμόζει σ' αὐτή τήν ἰδιότητά του νά πράττει ἤ νά ὑποφέρει διαφορετικά ἀπό τά ἄλλα ζῶα, αὐτό ἀκριβώς ὁ φιλόσοφος ἀναζητεῖ ἐπίμονα ψάχνοντας καί στεναχωριέται.

14. Ἡ παρατήρηση αὐτή, κατά πάσα πιθανότητα, ἔχει ἀρχαιότερη καταγωγή ἀπό τήν ἀρχαία Ἑλλάδα, δηλαδή ἔχει τίς μακρινές καταβολές της στούς λαούς τῆς Μεσοποταμίας, οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μέ τήν παράδοση, πρῶτοι αὐτοί ἔκαναν ἀστρονομικές παρατηρήσεις. Ἐκτός ἀπό τίς κορυφές τῶν βουνῶν ἴσως «ἀνακάλυψαν» καί τίς παρατηρήσεις μέσα ἀπό πηγάδια κ.λπ. Παρόμοιες παρατηρήσεις ἤ ἐφευρήματα διαδίδονται γρήγορα καί γίνονται παράδοση.

15. Πολλές ἀρχαῖες πηγές ἀναφέρουν τόν Θαλή ὡς ἀστρονόμο (ἀστρολόγον ἤ ἀστρολογοῦντα) καί μάλιστα μέ τήν παρατήρηση ὅτι πρῶτος αὐτός ἔκανε ἀστρονομικές παρατηρήσεις: Διογ. Λαέρτ. I 23: δοκεῖ κατά τινας πρῶτος ἀστρολογῆσαι. Αὐτή ἡ γνώμη/ἄποψη πέρασε στήν ἀρχαία παράδοση, ἔτσι ἀποδίδουν στόν Θαλή διάφορες ἀστρονομικές παρατηρήσεις καί ἀνακαλύψεις, π.χ. ὅτι αὐτός ἀνακάλυψε τήν Μικρή Ἄρκτο (*ὅ.π.* 23) - : ἀστρολόγων πάντων πρεσβύτατον (*ὅ.π.* 34) ἤ ὅτι πρόβλεψε τήν ἔκλειψη τοῦ ἡλίου τό 585 π.Χ. κ.λπ.

ἑλληνικῆς γραμματείας καί, κατά πάσα πιθανότητα, πέρασε καί στούς εὐρωπαίους μελετητές αὐτῶν τῶν ἔργων. Θεωρῶ πιθανότερο νά τήν διάβασε ὁ Ρήγας σέ κάποια μελέτη γιά τήν ἀρχαία ἀστρονομία (ὑπῆρχαν ἀρκετές αὐτή τήν ἐποχή στήν Εὐρώπη) καί τούς ἀστρονόμους[16].

Δυσκολεύομαι νά πιστέψω – τό θεωρῶ μάλλον ἀπίθανο - νά διάβασε ὁ ἴδιος ὁ Ρήγας εἴτε τόν *Θεαίτητο* τοῦ Πλάτωνα εἴτε τόν Διογένη Λαέρτιο. Ἀλλά καί ἄν ὑποθέσουμε ὅτι διάβασε τά ἀρχαία κείμενα, πάλι δεν πῆγε ὁ νοῦς του, δέν κατάλαβε τό νόημα αὐτῆς τῆς μαρτυρίας. Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι οὔτε ὁ Πλάτων δίνει μιά ἑρμηνεία αὐτῆς τῆς παλαιότερης ἀπ' αὐτόν παράδοσης· δέν ἦταν ἄλλωστε αὐτός ὁ σκοπός του, ὅταν ἐπικαλέστηκε αὐτή τήν παράδοση πού συνδέεται μέ τό ὄνομα τοῦ Θαλῆ, ὅπως εἴπαμε στά προηγηθέντα· ἤθελε νά ὑπερασπισθεῖ τό κύρος τοῦ φιλοσόφου καί τήν ἀξία τῆς Φιλοσοφίας καί νά δείξει συγχρόνως, πόσο ἔλειπαν ἀπό τήν κοινωνία τοῦ καιροῦ του -αὐτά πού λείπουν καί τώρα- νά ἀποτιμήσει τό ἔργο καί τή συμβολή τοῦ φιλοσόφου καί τῆς Φιλοσοφίας στήν κοινωνική πρόοδο[17].

Δέν τόν ἀπασχόλησε τόν Πλάτωνα, π.χ. ἄν πράγματι, ὁ Θαλῆς ἔπεσε μέσα στό πηγάδι ἤ μήπως μπῆκε μόνος του. Ἀλλά μόνος του, γιατί; Οἱ ἐρευνητές, λοιπόν, σήμερα ξέρουν ὅτι ὁ Θαλῆς δέν ἔπεσε στό πηγάδι ἀλλά μόνος του κατέβηκε (ὄχι ἔπεσε!) στό βάθος τοῦ πηγαδιοῦ, γιά νά κάνει ἀστρονομικές παρατηρήσεις, δηλαδή νά παρατηρήσει ἀπό κεῖ τά ἀστέρια μέρα μεσημέρι, πράγμα γνωστό ἄλλωστε καί σήμερα. Τό περίεργο εἶναι ὅτι ὁ Ρήγας τό ξέρει αὐτό, ὅτι δηλαδή μέσα ἀπό τόν πάτο τοῦ πηγαδιοῦ μποροῦμε νά δοῦμε τά ἀστέρια, π.χ. τή σελήνη, πολύ καθαρά καί τή μέρα. Καί ἰδού τί λέει (*Φυσ. Ἀπάνθ.* Α6) «... τό φεγγάρι λαμβάνει τό φυσικόν του μέγεθος καί λάμψιν ἄν κατεβῇ τινάς εἰς βαθύ

16. Ἡ ἀρχαία παράδοση συνδέει στενά τούς φιλοσόφους μέ τή μελέτη τοῦ οὐρανοῦ, δηλαδή τῶν οὐρανίων σωμάτων, ὁ οὐράνιος θόλος ἦταν πάντοτε θέαμα ὑπέροχο καί ἀξιοθαύμαστο. Ὁ ἀρχαῖος/προσωκρατικός φιλόσοφος Ἀναξαγόρας, ὅταν κάποιος τόν ρώτησε, γιά ποιό πράγμα ἄξιζε κανείς νά γεννηθεῖ, ἀπάντησε: τοῦ θεωρῆσαι τόν οὐρανόν καί τήν περί τόν ὅλον κόσμον τάξιν (Α 30).

17. Τό θέμα τῆς κοινωνικῆς προσφορᾶς καί τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τῆς Φιλοσοφίας εἶχε γίνει πρόβλημα κατά τήν κλασική ἐποχή (5ος-4ος αἰ. π.Χ.) καί ἀπασχόλησε τούς φιλοσοφούντες, τόν Πλάτωνα, ὅπως εἴδαμε, τόν Ἀριστοτέλη, τόν Ἰσοκράτη κ.λπ. Ὁ Ἀριστοτέλης μάλιστα, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀναφέρει ἕνα χαρακτηριστικό περιστατικό πάλι μέ πρωταγωνιστή τόν προσωκρατικό φιλόσοφο Θαλή τόν Μιλήσιο, γιά νά ἀντιμετωπίσει τήν διάχυτη ἀντίληψη ὡς ἀνωφελοῦς τῆς φιλοσοφίας οὔσης (*Πολιτ.* Α 11, 1259a 6-18): λέει αὐτό πού ἀναφέρεται γιά τόν Θαλή τόν Μιλήσιο. Πρόκειται, λέει ὁ Ἀριστοτέλης γιά μιά ἐπινόηση ἀπόδοσης χρημάτων (κατανόημά τι χρηματιστικόν), τήν ὁποία ἀποδίδουν σ' ἐκεῖνον (δηλαδή τόν Θαλή) ὡς ἀπόδειξη τῆς σοφίας του, ἔχει ὅμως γενικότερη σημασία. Ἐπειδή, πράγματι, μερικοί τόν χλεύαζαν γιά τή φτώχεια του, μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἄχρηστη, λένε πῶς ἐκεῖνος ἀπό τίς ἀστρονομικές του παρατηρήσεις προέβλεψε ὅτι τό ἐπόμενο ἔτος θά ὑπάρξει μεγάλη ἐσοδεία ἐλαιῶν· καί ἐνῶ ἀκόμη ἦταν χειμώνας, ἐξοικονόμησε λίγα χρήματα καί ἔδωσε ὡς προκαταβολή σέ ὅλα τά ἐλαιοτριβεῖα τῆς Μιλήτου καί τῆς Χίου [ἀπέναντι] ἐνοικιάζοντάς τά πιό φθηνά, ἀφοῦ δέν παρουσιάστηκε κανείς πλειοδότης. Ὅταν ὅμως ἔφθασε ὁ καιρός τῆς συγκομιδῆς τῶν ἐλαιῶν καί ἐπειδή ἀπροσδόκητα πολλοί ζητοῦσαν νά ἐνοικιάσουν τά ἐλαιοτριβεία, ἐκεῖνος τά ὑπενοικίασε, ὅπως ἤθελε, καί συγκέντρωσε πολλά χρήματα. Ἔτσι ἀπέδειξε ὅτι εἶναι εὔκολο γιά τούς φιλοσόφους νά πλουτίσουν ἄν θέλουν, ἀλλά δέν εἶναι αὐτός ὁ σκοπός, γιά τόν ὁποῖο ἐκεῖνοι ἐνδιαφέρονται (οὐ τοῦτ' ἔστι ὅ σπουδάζουσιν).

πηγάδι καί ἀπ' ἐκεῖ ἰδῇ τό φεγγάρι, μέ ὅλον ὁπού εἶναι μεσουρανισμένον, πάλι θέλει φανῇ μεγάλον καί κόκκινον ἐξ αἰτίας τῆς παχύτητος τοῦ ἀέρος τοῦ πηγαδιοῦ!»[18].

Ξέρει, λοιπόν, ὁ Ρήγας αὐτόν τόν πανάρχαιο καί πασίγνωστο τρόπο (ὄχι μέθοδο!) νά παρατηρεῖ κανείς τά ἀστέρια μέσα ἀπό τόν πάτο ἑνός πηγαδιοῦ, καί τό ἐξηγεῖ, ἀλλά ὅταν ἀνέφερε τήν ἀρχαία μαρτυρία γιά τό δήθεν πάθημα κάποιου ἀστρονόμου πού βλέποντας/κοιτώντας τόν οὐρανό καί περπατώντας ἔπεσε μέσα στό πηγάδι, πρῶτον δέν λέει ὅτι αὐτός ὁ ἀστρονόμος ἦταν ὁ Θαλῆς (ἄν καί δύο ἀρχαῖες μαρτυρίες ἀναφέρουν τόν Θαλῆ)· καί δεύτερον δέν συνδύασε τό πάθημα τοῦ ἀστρονόμου μέ τήν κοινή ἐμπειρία, ὅτι δηλαδή μπορεῖ κανείς νά βλέπει τά ἀστέρια μέσα ἀπό τό πηγάδι μολονότι, ὅπως εἴπαμε, τό ξέρει. Δέν ἀναρωτήθηκε, ἄν πράγματι ὁ ἀστρονόμος ἔπεσε μέσα στό πηγάδι ἀπό ἀπροσεξία ἤ ἄν κατέβηκε μόνος του γιά νά κάνει ἀστρονομικές παρατηρήσεις. Ἐπαναλαμβάνει τήν παράδοση, ὅπως τήν διάβασε ἤ τήν βρῆκε στό στόμα τοῦ λαοῦ (ἐνδεχομένως τόσο κοινή καί πασίγνωστη ἦταν) καί δέν τόν ἀπασχόλησε περαιτέρω.

Τώρα, ἀπό ποῦ ἀντλεῖ ὁ Ρήγας αὐτή τήν «πληροφορία»/μαρτυρία; Ὅπως εἴπαμε ἤδη, μᾶλλον ἀπό ἔργα Ἀστρονομίας στή γαλλική γλώσσα, ἴσως καί στή γερμανική[19].

18. Ὁ Μιχαήλ Ἀθ. Ἀναστασιάδης στήν ἐμπερίστατη Εἰσαγωγή πού προτάσσει στήν ἔκδοση τοῦ *Ἀπανθίσματος* (σ. 27-28), ἀναφερόμενος στό σημεῖο αὐτό τοῦ ἔργου προτρέπει τούς συναδέλφους του φυσικούς ἐπιστήμονες νά ἐπιχειρήσουν νά ἀποδείξουν «διά φωτογραφικῶν μετρήσεων πόσον ὁ Ρήγας εἶχε δίκαιον εἰς τήν διαβεβαίωσίν του ὅτι τό φεγγάρι φαίνεται μεγάλον καί κόκκινον ἐξ αἰτίας τῆς παχύτητας τοῦ ἀέρος τοῦ πηγαδίου. Δέν ἀναφέρει, βέβαια, τό σχετικό «μύθο»/χωρίο ἀπό τόν «*Θεαίτητο*» τοῦ Πλάτωνα. Σχετικά τώρα μέ τήν συχνή ἀναφορά τοῦ Ρήγα σέ πειράματα γιά νά διασαφηνίσει ἔννοιες Φυσικῆς βλ. στόν Κ. Θ. Πέτσιο, *Ρήγα Βελεστινλῆ, Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, ἐκδ. Βουλή τῶν Ἑλλήνων, 2006, σελ. 20: ἡ «πειραματική φιλοσοφία» συνιστά τή νέα εἰκόνα γιά τή φύση καί τό φυσικό κόσμο.

19. Οἱ ἐρευνητές δέν ὁμοφωνοῦν. Μερικά πράγματα, ὡστόσο εἶναι γενικῶς παραδεκτά, π.χ. ὅτι ἀντλεῖ ἀπό τή γαλλική Encyclopédié, ὅπως ἀπέδειξε μέ πειστικά ἐπιχειρήματα, δηλαδή μέ ἀντιπαραβολή σχετικῶν χωρίων ὁ Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ἡ γαλλική Encyclopédié, ἕνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα»*, Ἀθήνα 1997. Ἐπίσης τό θέμα τῶν «πηγῶν» τοῦ Ρήγα, ὅσον ἀφορά, βέβαια, τό *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, τό ἀναλύει διεξοδικά ὁ Κώστας Πέτσιος, στό ἔργο του πού ἀναφέραμε στήν προηγούμενη σημείωση (18) σελ. 209-210. Πβ. καί C. M. Woodhouse, *Ρήγας Βελεστινλῆς, ὅ.π.*, σελ. 57.

ΕΛΕΝΗ Γ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Έννοιες της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα: αρχαία παράδοση, νέος πολιτισμός και κοινωνική ισότητα

Ι. Εισαγωγή

Στη μελέτη αυτή επιχειρείται προσέγγιση της έννοιας της ελευθερίας, όπως αυτή ορίζεται από τον φλογερό αγωνιστή και εραστή της ελευθερίας Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) στο ύστερο έργο του, με σημείο αναφοράς τα επαναστατικά του κείμενα *«Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας»* και *«Θούριος»*[1]. Στόχος μου είναι να εξετάσω την έννοια της ελευθερίας, όπως διατυπώνεται από τον Ρήγα, σε σχέση με την αρχαία παράδοση, που εκείνος αποδέχεται, και τις ιδέες του νέου πολιτισμού και της κοινωνικής ισότητας, που εκείνος ενστερνίζεται, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τις ιδέες του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού και τα αιτήματα του ριζοσπαστικού ρεπουμπλικανισμού της Γαλλικής Επανάστασης, σε συνδυασμό με το όραμά του για πολιτισμική πολυμέρεια και εθνική πολλαπλότητα για όλους τους κατοίκους της υπό σύστασης «Ελληνικής Δημοκρατίας» που οραματίζεται: «Ὁ αὐτοκράτωρ λαὸς εἶναι ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ βασιλείου τούτου χωρὶς ἐξαίρεσιν θρησκείας καὶ διαλέκτου. Ἕλληνες, Βούλγαροι, Ἀλβανοί, Βλάχοι, Ἀρμένηδες, Τοῦρκοι καὶ κάθε ἄλλον εἶδος γενεᾶς»[2].

1. Στηρίζομαι στο χειρόγραφο των Κυθήρων που υπήρχε στο αρχείο του Κυθηρίου λογίου Σπύρου Στάθη (1889-1945), το οποίο εκδόθηκε από τον υιό του φιλόλογο Εμμανουήλ Στάθη (*Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό κείμενο*, Κριτική έκδοση Ε. Σ. Στάθη, Αθήνα 1996, σελ. 183-224 (= *Νέα Πολιτική Διοίκησις*) και σελ. 279-285 (= *Θούριος*). Χρησιμοποιώ την κριτική έκδοση του Πασχάλη Κιτρομηλίδη (*Ρήγα Βελεστινλή. Άπαντα τα σωζόμενα*, τόμ. 5ος (*Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*), Π. Κιτρομηλίδης (επιμ. εισαγ. σχόλια), Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000). Για αναφορές στο χειρόγραφο της Ζακύνθου, βλ. Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή. Τα επαναστατικά*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1994.

2. Ρήγας Βελεστινλής, *Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, *ό.π.*, «Ἀρχὴ τῆς νομοθετημένης πράξεως, καὶ ψυχὴ τῆς διοικήσεως, τάξις καὶ τρόποι πῶς νὰ ἐπακολουθῶνται παρὰ τῶν πολιτῶν»: «Περὶ τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ λαοῦ», άρθρον 7, σελ. 48.

Κατά τη γνώμη μου, είναι δυνατόν στη σκέψη του Ρήγα να εντοπισθεί μία ακόμη ιδιόμορφη έκφανση της διαμάχης αρχαίων και νεοτέρων, η οποία όμως συνιστά πρωτότυπη διατύπωση της έννοιας της αρχαίας ελευθερίας υπό νεωτερικούς όρους. Η έννοια της ελευθερίας που ο Ρήγας οραματίζεται είναι αυτή της αρχαίας ελευθερίας, η οποία προτάσσει τη διαχείριση των κοινών που εξασφαλίζει στους ανθρώπους το δημοκρατικό πολίτευμα και η συμμετοχή τους στην εξουσία, αυτό δηλαδή που είναι δυνατόν να ονομαστεί «ελευθερία ως συμμετοχή στη δημοκρατική διακυβέρνηση» ή «ελευθερία ως δημοκρατική αυτοδιάθεση»[3]. Ο Ρήγας, στα επαναστατικά του κείμενα, έχοντας ενσωματώσει με γόνιμο και πρωτότυπο τρόπο τις αξίες του αρχαίου ελληνικού δημοκρατικού πολιτεύματος και της αρχαίας δημοκρατικής θεωρίας εν γένει, τις ιδέες του βαλκανικού ριζοσπαστισμού, τα αιτήματα της Γαλλικής Επανάστασης, όπως αυτά διαμορφώθηκαν μέσα από τις θέσεις του Rousseau για την άμεση δημοκρατία, η οποία ήταν αρχαιοελληνικής εμπνεύσεως, και τη θεωρία του Montesquie στο *Πνεύμα των Νόμων*, ο οποίος τόνιζε την άμεση σχέση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με το σύνταγμα της πολιτείας, παρουσιάζει μία έννοια της ελευθερίας σύμφωνα με την οποία όλοι οι άνθρωποι, ανεξαιρέτως εθνότητας και θρησκείας, θα έχουν θέση ισότιμη μέσα σε μια πατρίδα που το Σύνταγμά της προασπίζεται την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, προτάσσει την ισότητα, την ελευθερία, την ασφάλεια και την ιδιοκτησία και προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Εν κατακλείδι, στόχος της σύντομης αυτής μελέτης είναι, αφενός, να αναδείξει τον δημοκρατικό αυτό χαρακτήρα της πολιτικής και επαναστατικής σκέψης του Ρήγα Βελεστινλή υπό το πρίσμα της έννοιας της αρχαίας ελευθερίας και, αφετέρου, να τονίσει την σημασία που έχει η συνέχιση της μελέτης και ερμηνείας σκέψης του, όχι μόνο για την ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας, αλλά και για την κατανόηση της ιστορίας των νεοελληνικών πολιτικών ιδεών και πρακτικών. Συγχρόνως, επιχειρείται να αναδειχθεί τόσο η επιρροή των ιδεών του στην νεοελληνική πολιτική φιλοσοφική και επαναστατική σκέψη όσο και η επικαιρότητά τους για τον σύγχρονο ελληνικό πολιτικό στοχασμό.

ΙΙ. Ο Ρήγας Βελεστινλής και τα αιτήματα της ελευθερίας

Το επαναστατικό φυλλάδιο της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* του 1797 αντιπροσωπεύει την κορύφωση και τη ρητή πολιτική έκφραση της σκέψης του Ρήγα[4]. Ήδη από το 1790, στο *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*[5], είναι ορατά τα πολιτικά αιτήματα του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού που εκφράζει ο Διαφωτισμός και οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης[6],

3. Για τον ορισμό της αρχαίας ελευθερίας ως «συμμετοχή στη δημοκρατική διακυβέρνηση», βλ. E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate* (with a foreword by Richard Stalley), Saripolos Library, Athens 2007, σελ. 212-228.

4. Π. Νούτσος, «*Νέα Πολιτική Διοίκησις*: Η κοινωνική και πολιτική διάσταση της ιθαγένειας των μελών της», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σελ. 437.

5. Κ.Θ. Πέτσιος, «Εισαγωγή», στο *Φυσικής Απάνθισμα. Δια τους Αγχίνους και Φιλομαθείς Έλληνας, Ρήγα Βελεστινλή. Άπαντα τα σωζόμενα*, εισαγ.-επιμ.-σχόλια Κ.Θ. Πέτσιος, 2ος τόμ., Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002, σελ. 20-22.

6. Άλλωστε, χρειάζεται να σημειωθεί πως σε μια σελίδα από το σωζόμενο αυτόγραφο χειρόγραφο του *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* (1790) διατυπώνεται η γνωστή φράση του Albert von Haller «ὅποιος ἐλεύθερα συλλογᾶται, συλλογᾶται καλά». Βλ. Κ.Θ. Πέτσιος (επιμ.), *250 χρόνια από τη γέννησή του (1757-2007) Ρήγας Βελεστινλής. Ψηφίδες από το έργο του*, Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου & Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Τομέας Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2007, σελ. 5.

ενώ στο *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, το οποίο συνίσταται σε επιλογή έξι διηγημάτων από το πολύτομο έργο *Les contemporaines* του Restif de la Bretonne, «η λογοτεχνική έκφραση μεταβάλλεται σε κοινωνική κριτική που προβάλλει το αίτημα της κοινωνικής απελευθέρωσης και της χειραφέτησης των ανθρώπων με την ανατροπή ή αναδιάρθωση του συστήματος της κοινωνικής διαστρωμάτωσης»[7]. Στα έργα της δεύτερης φάσης του επαναστατικού προγράμματος του Ρήγα, στα μεταφραστικά εγχειρήματα του 1796-1797, που συνίσταντο στις διασκευές του θεατρικού έργου *Ολύμπια* του Metastasio, στη *Βοσκοπούλα των Άλπεων* του Marmontel, στη μετάφραση του *Νέου Αναχάρσιδος* του J.J. Barthélemy[8] και στη λανθάνουσα μετάφραση του *De l'Esprit des Lois* του Montesquieu[9], είναι φανερή η στροφή του προς τις ιδέες του επαναστατικού πολιτικού ουμανισμού, όπως μαρτυρείται από τον οραματισμό της ελευθερίας, την πατριωτική έξαρση και τη σύλληψη της ιδέας του δημοκρατικού πολίτη, ο οποίος εμπνέεται από τα ιδεώδη της κλασικής αρχαιότητας, όπως αυτά τα αντιλαμβάνεται ο πολιτικός στοχασμός του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού[10]. Παράλληλα όμως με τις ιδέες του φιλελευθερισμού είναι «σαφής η διαπλοκή της αρχαίας αρετολογικής ηθικής και της χριστιανικής, η οποία διδάσκει την αρετή του δέοντος, του καθήκοντος, στο πλαίσιο της οποίας οι ανθρώπινες πράξεις συνδέονται με τη δικαιοσύνη και τον νόμο», «η σύνδεση των αρετών με το δέον πράττειν, της αρετής με το νόμο, των πολιτικών και κοινωνικών θεμάτων με την ηθική προβληματική της εποχής, η οποία κυριαρχείται από την τάση απελευθέρωσης των ατόμων»[11].

Είναι γνωστό ότι ο Ρήγας δεν μεταφράζει απλώς τη γαλλική «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη» του 1793, το θεμελιώδες κείμενο του επαναστατικού φιλελευθερισμού, αλλά ότι συνθέτει μία πρωτότυπη διασκευή, την οποία

7. Π. Κιτρομηλίδης, «Εισαγωγή», στο *Ρήγα Βελεστινλή. Άπαντα τα σωζόμενα, Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, *ό.π.*, σελ. 9. Βλ. επίσης Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός στο «Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών» του Ρήγα Βελεστινλή*, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 1999.

8. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Τέχνη και ηθική στο έργο του Ρήγα», στο *Νεοελληνική φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, Αθήνα 2001, σελ. 417.

9. Όπως ο ίδιος ο Ρήγας αναφέρει στο *Φυσικής Απάνθισμα*, το έργο του Montesquieu, *De l'ésprit des lois*, το είχε ήδη «μισομεταφρασμένο» το 1790. Βλ. Κ.Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα», *Δωδώνη*, Γ, ΚΗ (1999), σελ. 58-59 και σελ. 59, υπ. 2. Βλ. επίσης σχετικά Δ.Γ. Αποστολόπουλος, «Ρήγας και Montesquieu. Σκέψεις γύρω από μία μετάφραση που λανθάνει», *Ο Ερανιστής*, 22 (1992), σελ. 108-116.

10. Π. Κιτρομηλίδης, «Εισαγωγή», στο *Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*), *ό.π.*, σελ. 9. Βλ. επίσης Ά. Ταμπάκη, «Η μεταφραστική στρατηγική του Ρήγα στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Ergo, Αθήνα 2004, σελ. 167-179.

11. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Τέχνη και ηθική στο έργο του Ρήγα», *ό.π.*, σελ. 417-418.

εμπλουτίζει με δικές του πρωτοποριακές απόψεις και αναπροσαρμογές[12]. Είναι επίσης χαρακτηριστικό πως ήταν η γαλλική *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* του 1793, στην αρχική της μορφή, η οποία αποτέλεσε το πρότυπο του δεύτερου μέρους της προκήρυξης του Ρήγα και όχι η τροποποιημένη μορφή της που περιλαμβάνεται στα Συντάγματα του 1791 και του 1793[13]. Ο εμπλουτισμός και η τροποποίηση της «Διακήρυξης» στοχεύει στην εξυπηρέτηση των ειδικότερων κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών των πληθυσμών τους οποίους απέβλεπε να χειραφετήσει[14], λαμβάνοντας υπόψη του επίσης την προβληματική της εποχής του σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα[15] και αναπροσαρμόζοντας το ευρωπαϊκό πρότυπο του δημοκρατικού φιλελευθερισμού στις ανάγκες της νέας κοινωνίας που οραματιζόταν[16]. Η διάδοση της γαλλικής «Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη» υπήρξε διάχυτη σε ολόκληρη την Νοτιοανατολική Ευρώπη, καθώς και στους Έλληνες της Βλαχίας, οι οποίοι την είχαν μεταφράσει σε ποικίλες εκδοχές και, όπως μαρτυρείται, την απάγγελλαν απέξω[17]. Ανάλογη διάδοση του *Θουρίου* του Ρήγα, όπως και άλλων θουρίων ασμάτων, υπήρξε ευρύτατη στον ελληνικό και βαλκανικό χώρο[18].

12. Α. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα της Ελληνικής Δημοκρατίας του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήναι 1962, σελ. 47-54. Για τις αλλαγές του Ρήγα στη γαλλική *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* του 1793, πβ. επίσης τα σχόλια του Π. Κιτρομηλίδη στο *Ρήγα Βελεστινλή. Άπαντα τα σωζόμενα*, τόμ. 5ος, *ό.π.*, σελ. 79-115. Για το κατά πόσον ο Ρήγας γνώριζε το σχέδιο της *Déclaration* του Condorcet, που απορρίφθηκε όμως τελικώς από τους Ιακωβίνους, οι απόψεις διίστανται. Βλ. τις αντιρρήσεις που διατύπωσε ο Απόστολος Δασκαλάκης (*Το πολίτευμα της Ελληνικής Δημοκρατίας του Ρήγα Βελεστινλή*, *αυτόθι*, σελ. 55-56) προς την μελέτη του Θ. Τσάτσου («Προσθήκη περί του πολιτεύματος του Ρήγα», στην εισαγωγή του Κ. Αμάντου, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήναι 1930, επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997). Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Δασκαλάκης (*αυτόθι*), την άποψη αυτή την είχε ενστερνιστεί και ο ίδιος σε προηγούμενη μελέτη του (A. Dascalakis, *Rhigas Velestinlis*, Paris 1937) αλλά την αναθεώρησε στην ελληνική μελέτη του, που δημοσιεύτηκε το 1962.

13. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα της Ελληνικής Δημοκρατίας του Ρήγα Βελεστινλή*, *ό.π.*, σελ. 55-59 και J. Irmscher, «Τα γαλλικά συντάγματα και η 'Νέα Πολιτική Διοίκησις' του Ρήγα», *ΙΤΑΛΟΕΛΛΗΝΙΚΑ. Rivista di cultura greco-moderna* (Atti del V Convegno Nazionale di Studi Neoellenici, Napoli, 15-18 maggio 1997), (1997-1998), σελ. 350. Πβ. επίσης J. Irmscher, «Η μορφή του ιδανικού κράτους του Ρήγα», *Υπέρεια*, 3 (2002), σελ. 691-696 και Γ.Κ. Βλάχος, «Η διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επαναστάσεως στα Βαλκάνια. Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ρήγα Φεραίου και το σχέδιο 'Ομοσπονδίας των Λαών'», στο Γ.Κ. Βλάχος κ.ά., *Η έννοια της ελευθερίας στον νεοελληνικό στοχασμό*, ημιτ. Α΄, πρόλ. Ε. Μουτσόπουλος, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1996,, σελ. 18-21.

14. Γ.Κ. Βλάχος, «Η διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επαναστάσεως στα Βαλκάνια. Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ρήγα Φεραίου και το σχέδιο 'Ομοσπονδίας των Λαών'», *ό.π.*, σελ. 18.

15. Ρ. Αργυροπούλου, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 82.

16. Ν.Ι. Πανταζόπουλος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, χ.χ., σελ. 11-57.

17. Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιανατολική Ευρώπη*, Διάττων, Αθήνα 1990, σελ. 25-29, σελ. 36-37, σελ. 45 & σελ. 105. Βλ. επίσης Τ. Βουρνάς (επιμ.), *Η γαλλική επανάσταση και Ελλάδα. Ιδεολογικές απηχήσεις του γαλλικού 1789 στον ελληνικό και βαλκανικό χώρο*, Αθήνα 1989 και N. Botzaris, *Visions Balkaniques dans la preparation de la Révolution Grecque (1789-1821)*, Librairie E. Droz, Genève 1962, σελ. 17-119.

18. Βλ. σχετικά Γ.Ν. Λεοντσίνης, «Θούρια άσματα και ελληνική ιστορία», *Υπέρεια*, 3 (2002), σελ. 771-782 και, σε εμπλουτισμένη μορφή, του ιδίου, «Θούρια άσματα και ελληνική ιστορία», στο *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006, σελ. 107-122.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, σχετικά με το θέμα αυτό, και η εκ μέρους του Αδαμάντιου Κοραή απόπειρα μετάφρασης της γαλλικής «Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη», η οποία βασίστηκε στη συλλογή των γαλλικών συνταγματικών κειμένων του Lanjuinais, υπό τον τίτλο *Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτου*[19], κατά τις περιόδους 1798-1802 και 1818-1821, κατά τις οποίες ο Κοραής[20] επηρεάστηκε από τη θεωρία του πολιτικού ριζοσπαστισμού[21]. Κατά τη γνώμη μου, στο σημείο αυτό, χρειάζεται να παρατηρήσει κανείς, πως ο Κοραής επίσης ενστερνίζεται κάποια μορφή αρχαίας ελευθερίας, αφομοιώνοντας στο έργο του τις αξίες και τα επιτεύγματα του κλασικού πολιτισμού[22], όχι μόνο μέσω του υπομνηματισμού εκ μέρους του των αριστοτελικών έργων, αλλά και στο σύνολο του έργου του, από τις επιρροές που δέχεται τόσο από τον Πλάτωνα όσο και από τον Αριστοτέλη φυσικά, όπως καταδεικνύεται και από τα *Προλεγόμενα εἰς τὰ Ἀριστοτέλους Πολιτικά*[23], όπου γίνεται εμφανές πως επιχειρεί «να σταθούν ισότιμα οι 'ἀρχαίοι' δίπλα στους 'νεώτερους'»[24]. Επιπλέον, χρειάζεται να επισημανθεί πως ο Κοραής, παρόλες τις επιφυλάξεις που κατά καιρούς εκφράζει για κάποιες πτυχές του έργου τού Rousseau, δεν συντάσσεται με τους Έλληνες λόγιους επικριτές του Rousseau, αλλά αντιθέτως τονίζει σε σημεία του έργου του τις επιρροές που ο Rousseau έχει δεχθεί από την αρχαία ελληνική φιλοσοφική σκέψη και συγκεκριμένα από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Ειδικότερα, στην έκδοσή του των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη[25], «αναφέρεται στον Ρουσσώ για να τονίσει ότι σε μια δημοκρατία δεν χρειάζονται φρούρια»[26].

19. Όπως παραθέτει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, η έκδοση της μετάφρασης αυτής του Κοραή εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον Λέανδρο Βρανούση στο «Η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και ο Κοραής», *Κοραής και Χίος*, τόμ. Α΄, σελ. 246-247. (Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιανατολική Ευρώπη, αυτόθι*, σελ. 159, υπ. 56).

20. Για την έμμεση διασύνδεση του Ρήγα Βελεστινλή και του Αδαμάντιου Κοραή και την σημαντική συμβολή τους στην ιδεολογική προετοιμασία του αγώνα της ανεξαρτησίας των Ελλήνων, βλ. ενδεικτικά P. Noutsos, 'De la nation au people: Rhigas et Coray', *Epsilon*, 2 (1988), σελ. 23-30· Γ. Κ. Βλάχος, «Η ελληνική ιδέα στον πολιτικό σχεδιασμό του Αδαμαντίου Κοραή και του Ρήγα Φεραίου», *Υπέρεια*, 2 (1994) (Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1992), σελ. 535-543 και Β. Κύρκος, «Το πολιτικό όραμα του Ρήγα και οι πολιτικές εκτιμήσεις του Κοραή για τον αναγεννώμενο Ελληνισμό», *Υπέρεια*, 5 (2010), (Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2007), σελ. 937-948.

21. Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιανατολική Ευρώπη, αυτόθι*, σελ. 104-105.

22. Βλ. M. Hatziyakoumi-Noutsou, *L'interêt de A. Coray pour l'histoire*, mémoire de D.E.A., Paris 1988.

23. Βλ. Ά. Κελεσίδου, «Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή», στο *Έννοιες της ελευθερίας*, τόμ. Α΄, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1996, σελ. 67-75 και σελ. 76-91. Βλ. επίσης Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, 2η έκδ., εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 2007, σελ. 454.

24. Π. Νούτσος, «Η φιλοσοφική σκέψη κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ως ιστοριογραφικό πρόβλημα», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης, ό.π.*, σελ. 322.

25. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, έκδοση Αδαμάντιου Κοραή, Παρίσι 1821, κη΄, σελ. 225.

26. Ρ. Αργυροπούλου, «Η απήχηση του Ρουσσώ», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό, ό.π.*, σελ. 105.

III. «Ο Ρήγας μετά τον Ρήγα» και η κληρονομιά του: ερμηνείες και προσλήψεις του περιεχομένου του πολιτικού του σχεδίου

Οι ερμηνείες που έχουν κατά καιρούς δοθεί στο κείμενο της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως*, αλλά και στο γενικότερο περιεχόμενο του πολιτικού σχεδίου του Ρήγα Βελεστινλή, ποικίλουν, αναλόγως με τον αιώνα, την εποχή και την ιστορική και πολιτική συγκυρία που διατυπώνονται, καθώς βέβαια και με τον ιδεολογικό προσανατολισμό των ερμηνευτών του έργου του και την πολιτική θεωρία, που εκείνοι ενστερνίζονται. Παρατηρείται, δηλαδή, όπως έχει εύστοχα επισημανθεί από τον Παναγιώτη Νούτσο, το πρόβλημα της ερμηνείας και της πρόσληψης του έργου του Ρήγα, έχουμε δηλαδή το γνωστό πρόβλημα του «Ρήγα μετά τον Ρήγα»[27].

Πράγματι, οι ερμηνείες που έχουν δοθεί κατά καιρούς στο έργο του Ρήγα είναι ποικίλες και, σε ορισμένες περιπτώσεις τουλάχιστον, διαμετρικώς αντίθετες μεταξύ τους. Όπως πολύ εύστοχα παρατήρησε ο Λέανδρος Βρανούσης στην ιδιαίτερα σημαντική για την εποχή της μελέτη του, «άλλοι – δικοί μας και ξένοι – είδαν στο πρόσωπο του Ρήγα τον απροκάλυπτο κήρυκα του πιο αχαλίνωτου ιμπεριαλισμού των Νεοελλήνων, άλλοι τον ουτοπιστή ή τον συνετό οδηγό της συνεργασίας των χειραφετημένων εθνοτήτων της Βαλκανικής, κι άλλοι, τέλος, τον διεθνιστή πρόδρομο και πρωτεργάτη κοσμοπολιτικών σχεδίων του μέλλοντος»[28].

Πράγματι, όπως παρατηρεί ο Γεώργιος Βλάχος, «κατά τη διάρκεια της πιο πρόσφατης ιστορικής περιόδου, εσημειώθηκαν επίσης αξιοσημείωτες αποκλίσεις γνωμών μεταξύ των βιογράφων και των ερευνητών του καθ' όσον αφορά στο περιεχόμενο του πολιτικού του σχεδίου»[29]. Για την ελληνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα, όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από το έργο του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου[30], ο Ρήγας δεν ήταν «ο φλογερός επαναστάτης με τις ανατρεπτικές ιδέες, αλλά απλώς ο απόστολος της εθνικής απελευθερώσεως των Ελλήνων από τον οθωμανικό ζυγό», δηλαδή «στην ουσία, ο αγγελιοφόρος της εθνικής ιδεολογίας, όπως αυτή επικράτησε, στην Ελλάδα και τις άλλες χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, από το δεύτερο και το τρίτο τέταρτο του δεκάτου ενάτου αιώνα»[31]. Μετά τη γενιά του '30 και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως επίσης παρατηρεί ο Γεώργιος Βλάχος, οι αναλυτές του έργου του Ρήγα στάθηκαν «στον ανθρωπισμό του και στον γενναιόδωρο χαρακτήρα των αντιλήψεών του για τα δικαιώματα και τις

27. Π. Νούτσος, «*Νέα Πολιτική Διοίκησις*: Η κοινωνική και πολιτική διάσταση της ιθαγένειας των μελών της», *ό.π.*, σελ. 440. Πβ. Σχετικά επίσης P. Noutsos, 'Rigas Velestinlís: dimension sociale et politique de la citoyenneté', *ΙΤΑΛΟΕΛΛΗΝΙΚΑ. Rivista di cultura greco-moderna* (Atti del Convegno Internazionale: Rigas Velestinlís: bicentenario della morte, Napoli, 15-18 maggio 1997), VII (1999-2000), σελ. 31-40. Για το γενικότερο πρόβλημα της ερμηνείας της νεοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης και της αναζήτησης των πηγών της από ποικίλους μελετητές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού σε σχέση με την ιδεολογική χρήση της ιστορίας και της ιστορίας των ιδεών, βλ. επίσης Π. Νούτσος, «Η φιλοσοφική σκέψη κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ως ιστοριογραφικό πρόβλημα», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, *ό.π.*, σελ. 319-326.

28. Λ.Ι. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής, 1757-1798*, 2η έκδ. επηυξημένη, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήναι 1963, σελ. 141.

29. Γ.Κ. Βλάχος, «Η διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επαναστάσεως στα Βαλκάνια. Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ρήγα Φεραίου και το σχέδιο 'Ομοσπονδίας των Λαών'», *ό.π.*, σελ. 14.

30. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 4ος, Αθήνα 1925, σελ. 210 κ. έξ.

31. Γ.Κ. Βλάχος, «Η διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επαναστάσεως στα Βαλκάνια. Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ρήγα Φεραίου και το σχέδιο 'Ομοσπονδίας των Λαών'», *ό.π.*, σελ. 14-15.

ελευθερίες», ενώ πιο πρόσφατα, άλλοι μελετητές του έργου του έδωσαν έμφαση στον «διεθνισμό του και τον ανακήρυξαν κήρυκα μιας ομοσπονδίας των βαλκανικών λαών, ή και ενός αντιαποικιακού κινήματος που προέτρεξε εκείνο του αιώνα μας»[32]. Αντιφάσεις σχετικά με το πώς είναι δυνατόν κανείς να συμβιβάσει αυτά τα δύο, δηλαδή τον πατριωτισμό με τον διεθνισμό και το αίτημα για εθνική ανεξαρτησία με τις κοινωνικές ανησυχίες, διατυπώθηκαν από τον Χιώτη[33] και τον Αριστόβουλο Μάνεση[34], καθώς και από τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη[35]. Θα αναφερθώ διεξοδικότερα στο πρόβλημα σύνδεσης πατριωτισμού-διεθνισμού και στον, κατά τη γνώμη μου, δυνατό συγκερασμό του ανθρωπισμού, του πατριωτισμού και της ελευθερίας στην τελευταία ενότητα της μελέτης αυτής.

Τέλος, ειδική μνεία χρειάζεται να γίνει στο σημείο αυτό, κατά τη γνώμη μου, σε σχέση με την επιβίωση του Συντάγματος του Ρήγα στους Επαναστάτες του 1821[36], καθώς και την ευρύτερη κληρονομιά της ριζοσπαστικής σκέψης του Ρήγα στα ελληνικά προεπαναστατικά και εθνικά Συντάγματα (1822-1952)[37] και στον νεοελληνικό συνταγματισμό γενικότερα[38], καθώς επίσης και στην ευρύτερη προσφορά του στην νεοελληνική σκέψη

32. Γ.Κ. Βλάχος, «Η διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επαναστάσεως στα Βαλκάνια. Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ρήγα Φεραίου και το σχέδιο 'Ομοσπονδίας των Λαών'», *ό.π.*, σελ. 15. Η πρώτη ερμηνεία διατυπώθηκε από τον Κ. Άμαντο στα βιβλία του *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή, ό.π.* και *Άρθρα και λόγοι*, Αθήνα 1953, καθώς και από τον Α. Σβώλο στη μελέτη του *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Τύποις Πυρσού, Αθήνα 1928, ενώ η δεύτερη ερμηνεία από τους Θ. Βολίδη (*Το πολιτικό σύστημα του Ρήγα*, Αθήνα 1929) και Γ. Κορδάτο (*Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, Αθήνα 1945). Η τρίτη ερμηνεία, όπως αναφέρεται από τον Γ. Βλάχο (*αυτόθι*), διατυπώθηκε από τον Χ. Θεοχαράτο (*Ρήγας Φεραίος*, Αθήνα 1971).

33. Π. Χιώτης, *Η παράδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998, σελ. 42-51.

34. Α. Μάνεσης, *Η φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδεολογία της Επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1987 και 'L'activité et les projets politiques d'un patriote grec dans les Balcans vers la fin du XVIIIe siècle', *Balcan Studies*, III (1962), σελ. 75-118.

35. Κυρίως στο άρθρο του 'An Enlightenment Perspective on Balcan Cultural Pluralism. The Republican Vision of Rhigas Velestinlis', *History of Political Thought*, XXXIV, 3 (2003), σελ. 465-479, το οποίο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή κεφαλαίου της διδακτορικής του διατριβής, η οποία προσφάτως δημοσιεύτηκε στην αγγλική (P. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution. The Making of Modern Greece*, Harvard University Press, Harvard 2013, Ch. 7: 'The Enlightenment's Political Alternative', σελ. 200-230). Βλ. επίσης την παλαιότερη μετάφρασή της στην ελληνική, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, κεφ. 7, «Η εναλλακτική επιλογή του Διαφωτισμού», σελ. 288-335, καθώς και την έκδοση τού ίδιου κειμένου σε αυτοτελές βιβλίο υπό τον τίτλο *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998.

36. Βλ. σχετικά Δ. Καραμπερόπουλος, «Επιβίωση του Συντάγματος του Ρήγα στους Επαναστάτες του 1821», *Υπέρεια*, 5 (2010), σελ. 7-19. Βλ. επίσης Β. Κύρκος, «Ο Ρήγας και ο φωτισμός του Γένους», *Υπέρεια*, 4 (2006), σελ. 631-652.

37. Α. Σβώλος, *Τα «Ελληνικά Συντάγματα» 1822-1952. Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, 3η έκδ., Στοχαστής, Αθήνα 1972.

38. Βλ. σχετικά Δ. Μαυρόγιαννης, «Δίκαιο και επανάσταση στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή. Κοινωνιολογική προσέγγιση των πολιτικών επιλογών, του επαναστατικού δόγματος και του νομοθετικού πλαισίου για την παλιγγενεσία και τη συγκρότηση της Πρώτης Νεοελληνικής Δημοκρατίας», *Υπέρεια*, 3 (2002), σελ. 813-844 και Δ. Τίτσιας, «Το Σύνταγμα του Ρήγα αφετηρία σύγχρονων νομικών προβληματισμών», *Υπέρεια*, 4 (2006), σελ. 817-833.

του 19ου αιώνα[39], όπως βέβαια και στους Επτανήσιους κοινωνιστές ριζοσπάστες[40], οι οποίοι, με κορυφαία την αγωνιστική μορφή του Ιωσήφ Μομφεράτου, πάλευαν για λαϊκή χειραφέτηση, λαϊκή κυριαρχία και κοινωνική δικαιοσύνη[41]. Η επίδραση του Ρήγα είναι επίσης εμφανής και στην ελληνική σοσιαλιστική σκέψη εν γένει, όχι μόνο στους ριζοσπάστες Επτανήσιους, αλλά επίσης στους κοινωνιστές και δημοκρατικούς νεοέλληνες λογίους του 19ου αιώνα, όπως, ενδεικτικά αναφέρω, οι επτανήσιοι Φραγκίσκος Πυλαρινός (1802-1882) και Παναγιώτης Πανάς (1832-1896)[42]. Ειδικότερα, ειδικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η επιρροή των επαναστατικών ιδεών του Ρήγα στην επαναστατική θεωρία και πράξη του 20ού αιώνα, όπως αυτή γίνεται φανερή και στον δημοκρατικό πατριωτισμό[43] του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ[44], «στο ψήφισμα της Ιδρυτικής Πράξης της Π.Ε.Ε.Α., στις 10 Μαρτίου του 1944, στην εθνοσυνέλευση των Κορυσχάδων σύμφωνα με το οποίο ο λαός αποτελεί την πηγή όλων των εξουσιών»[45], καθώς και στον λόγο του Άρη Βελουχιώτη στη Λαμία, όπου ο Βελουχιώτης κάνει άμεση αναφορά στον Ρήγα Βελεστινλή και στις επαναστατικές ιδέες του[46].

IV. Η διαμάχη αρχαίων και νεοτέρων: πρόσληψη της αρχαιότητας και νεωτερικά στοιχεία στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή

Όπως αναφέρθηκε στην αρχή της μελέτης αυτής, κατά τη γνώμη μου, είναι δυνατόν να εντοπιστεί στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή μια ιδιόμορφη έκφανση της διαμάχης αρχαί-

39. Για την έννοια της δημοκρατίας και του λαού και την επιρροή της σκέψης του Ρήγα σε νεοέλληνες λόγιους του 19ου αιώνα, όπως ο Αναστάσιος Πολυζωίδης, βλ. σχετικά τον τόμο Αναστάσιος Πολυζωίδης, *Κείμενα για τη Δημοκρατία*, 1824-1825, εισαγ.-επιμ. Φ. Παιονίδης-Ε. Βόγλη, Οκτώ, Αθήνα 2013 και καθώς και τη βιβλιοκρισία του Σ. Δημητρίου, «*Ο αυτοκράτωρ λαός. Ο δημοκρατικός πατριωτισμός και πολιτικός φιλελευθερισμός του Αναστάσιου Πολυζωίδη*», *Αναγνώσεις Κυριακάτικης Αυγής*, 30 Ιουνίου 2013, σελ. 30.

40. Βλ. Π. Νούτσος, «Η πρόσληψη των ιδεών του Christian Wolff. Η συμβολή των Επτανησίων λογίων», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης, ό.π.*, σελ. 331-336.

41. Βλ. ενδεικτικά Μ. Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848-1864)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014, σελ. 25-36. Η επίδραση του Ρήγα στα Νησιά των Επτανήσων είναι επίσης ενδεικτικά εμφανής και από τους πολλαπλούς επτανησιακούς συλλόγους και εφημερίδες της εποχής που φέρουν το όνομά του (*αυτόθι*, σελ. 498-500).

42. Για επιδράσεις του έργου του Ρήγα, αλλά και του Κοραή στους νεοέλληνες σοσιαλιστές του 19ου αιώνα, βλ. Π. Νούτσος (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τόμ. Α: *Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907)*, Γνώση, Αθήνα 1990, σελ. 21-106, σ. 139 και σελ. 143, υπ. 2. Βλ. επίσης Π. Νούτσος, «Από το 'λαό' των Διαφωτιστών στη 'λαϊκή δημοκρατία' των μαρξιστών. Για την κατανόηση του 'λαϊκισμού'», *Δωδώνη*, μέρος τρίτο, ΙΕ΄ (1986), σελ. 9-19.

43. Κατά τον Σ. Δημητρίου, «ο δημοκρατικός πατριωτισμός, έτσι όπως οργανώνεται στο έργο του Ρουσσώ, του Σεγιές, αλλά και εκδηλώνεται στον Ρήγα Φεραίο και τα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης, συναρτά τη δημοκρατική αρχή με τις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας» (Σ. Δημητρίου, «Δημοκρατία και λαϊκή κυριαρχία: Ο δημοκρατικός πατριωτισμός», *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου, Έρευνας και Κριτικής* (Αφιέρωμα «ΕΑΜ και δημοκρατικός πατριωτισμός) , 64 (2014), σελ. 78).

44. Βλ. Σ. Δημητρίου, «Δημοκρατία και λαϊκή κυριαρχία: Ο δημοκρατικός πατριωτισμός», *αυτόθι*, σελ. 65-86 και, ειδικότερα για τον Ρήγα, σελ. 73-75.

45. *Αυτόθι*, σελ. 79.

46. Βλ. Ά. Βελουχιώτης, «Ο Λόγος στη Λαμία» (ανατύπωση), *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου, Έρευνας και Κριτικής* (Αφιέρωμα «ΕΑΜ και δημοκρατικός πατριωτισμός), 64 (2014), σελ. 16.

ων και νεοτέρων, η οποία όμως συνιστά πρωτότυπη διατύπωση της έννοιας της αρχαίας ελευθερίας υπό νεωτερικούς όρους. Η διαμάχη των αρχαίων και των νεοτέρων εκφράζει μια βαθιά πάλη ανάμεσα στο παλαιό και το νέο, την αρχαία ελληνορωμαϊκή παράδοση και τις επιδιώξεις του Διαφωτισμού, την παράδοση και τη νεωτερικότητα, η οποία, με τον ένα ή τον άλλον τρόπο, από τον 16ο αιώνα και εξής, συνεχίζεται αδιάλειπτα, φανερά ή κεκαλυμμένα, σε όλους τους τομείς του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η διαμάχη αυτή βρίσκει διαφορετικές μορφές έκφρασης, ηθικές, κοινωνικές, πολιτικές, αισθητικές, λογοτεχνικές και γλωσσικές, από τα τέλη του 16ου μέχρι σήμερα[47]. Ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, παρουσιάζεται η διάκριση ανάμεσα σε δύο είδη πολιτισμού, του «νέου» και του «αρχαίου», των «νεοτέρων» και των «αρχαίων», διάκριση που θα εκφραστεί με ποικίλους τρόπους στη νεότερη ευρωπαϊκή διανόηση τόσο στον τομέα της ηθικής, της κοινωνικής και της πολιτικής φιλοσοφίας όσο και σε αυτόν της αισθητικής, της θεωρίας της λογοτεχνίας και της γλώσσας[48]. Στην πραγματικότητα, μέσω της διαμάχης αυτής, εκφραζόταν μια βαθύτερη αντίθεση ανάμεσα στην ιδέα της «προόδου» και σε αυτήν της «αυθεντίας». Η πρόοδος της ιστορικής έρευνας δημιούργησε μια νέα αντίληψη του παρελθόντος που κατέρριπτε την έννοια της «εγγύτητας» με το αρχαίο παρελθόν, αναγνώριζε την ύπαρξη άλλων πολιτισμών[49] και δημιουργούσε αισιοδοξία για την πρόοδο της ιστορίας της ανθρωπότητας και τη βελτίωση της ανθρώπινης ζωής[50]. Χαρακτηριστική είναι, άλλωστε, η γνωστή διατύπωση του Ιώσηπου Μοισιόδακα το 1761 στον πρόλογό του στην έκδοση της μετάφρασης της *Ηθικής φιλοσοφίας* του Muratori: «Τὴν σήμερον ἡ Ἑλλὰς τρέφει, καὶ περιποιεῖται δύο ἐλαττώματα τὰ πλέον ἀνοίκεια εἰς τὴν δόξαν της. Αὐτὴ κυριεύεται κατὰ κράτος ἀπὸ τὴν Ὑπόληψιν καὶ ἀπὸ τὴν Ἀμέλειαν τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ πρώτη τῆς ἐγέννησεν ἐκείνην τήν ἀκμαίαν Πρόληψιν, ὅτι ὅσα ἢ ἐφεύρηκαν, ἢ ἐκαλλιέργησαν οἱ Παλαιοί, ὅλα γενναῖα, ὅλα ἀκριβῆ: καὶ ἡ Δευτέρα τῆς ἐπροξένησε τὴν σπάνιν, ἢ μάλιστα τὴν

47. Ουσιαστικά, «ήδη από τον δέκατο τρίτο αιώνα [Robert Grosseteste (1175-1253), Albertus Magnus, Roger Bacon (1212-1292)] η φιλοσοφική συζήτηση, ενώ είχε ως αφετηρία τη γνωσιακή παρακαταθήκη της κλασικής αρχαιότητας (Πλάτων, Αριστοτέλης, Στωικοί, Νεοπλατωνικοί, Υπομνηματιστές), αναπτύχθηκε μέσα από έναν έντονο συγκερασμό ορθολογιστικών και μυστικιστικών στοιχείων προς κατευθύνσεις που υπαγόρευαν η μαθηματικοποίηση της φύσης και η αναζήτηση των αρχών και των αιτίων των φαινομένων όχι μόνο per argumentum, αλλά και –κυρίως– per experimentum». (Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη. Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα*, Ιωάννινα 2002, σελ. 48).

48. Βλ. M. Thom, 'The Ancient City and the Medieval Commune: Liberty in the light of the French Revolution', στο P. M. Kitromilides (εκδ), *From Republican Polity to National Community. Reconsiderations of Enlightenment Political Thought*, Voltaire Foundation, Oxford 2003, σελ. 191-228.

49. Βλ. J. Schlobach, *Η ανακάλυψη των πολιτισμών στον 18ο αιώνα*, μετάφρ. Ρ. Πολυκανδριώτη, Ετήσια Διάλεξη «Κ. Θ. Δημαρά», 1996, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1997.

50. Πβ. A.M. Melzer, J. Weinberger and M.R. Zinman (eds), *History and the Idea of Progress*, Cornell University Press, Ithaca & London 1995. Χρειάζεται επιπλέον να σημειωθεί ότι, συγχρόνως, ιδιαίτερα μετά τη δημοσίευση από τον Pierre Bayle του *Dictionnaire* (1697) παγιώθηκε η πεποίθηση ότι η κατανόηση της αλήθειας θα πρέπει να επέλθει μέσα από την αμφισβήτηση τόσο των εξ αποκαλύψεως χριστιανικών κειμένων όσο και της αυθεντίας των αρχαίων συγγραφέων. Βλ. σχετικά R. Porter, 'Ancients and Moderns', *ό.π.*, σ. 26. Υπάρχουν βέβαια και παλαιότεροι στοχαστές, όπως ο La Mothe Le Vayer (1588-1672) που, αν και «χριστιανός σκεπτικιστής», συντάσσεται υπέρ των αρχαίων. Βλ. Ρ. Αργυροπούλου, «La Mothe Le Vayer: η αρετή των αρχαίων», *Φιλοσοφία*, 35 (2005), σελ. 216-224.

ἐρημίαν τῶν περισσοτέρων παλαιῶν Συγγραμμάτων... Ἡ Πρόληψις ἔπειτα τῆς ἐφύτρωσεν ἕνα ἄσπονδον μῖσος ἐναντίον πάντων τῶν Νεωτέρων, καὶ ἡ σπάνις τὴν ἐγύμνωσεν σχεδὸν ἀπὸ ὅλας τὰς κεφαλαιωδεστέρας εἰδήσεις τῶν Παλαιῶν»[51].

Χρειάζεται όμως να επισημανθεί ότι, «στη χαραυγή του αιώνα του Διαφωτισμού η διαμάχη είχε κριθεί υπέρ των νεωτέρων, χωρίς όμως να απορρίπτεται η αξία του κλασικού πολιτισμού» και πως «η πορεία προς τον Διαφωτισμό θεμελιώθηκε στην εξισορρόπηση»[52] των δύο τάσεων, εύστοχος εκφραστής της οποίας υπήρξε ο Montesquieu[53], το έργο του οποίου γνωρίζουμε πως είχε επηρεάσει τον Ρήγα Βελεστινλή[54]. Πράγματι, είναι δυνατόν να υποστηρίξει κανείς πως πολλές από τις θεωρητικές παραμέτρους της σκέψης του Ρήγα Βελεστινλή, όπως και στην περίπτωση άλλων νεοελλήνων λογίων, όπως αργότερα του Αδαμάντιου Κοραή[55], του Ιώσηπου Μοισιόδακα[56], του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη[57], του Γεώργιου Κοζάκη-Τυπάλδου[58], αλλά και πολλών άλλων, καθορίζονται από τη διαμάχη αρχαίων και νεοτέρων, έστω και αν, στην περίπτωση του Ρήγα, η επίδραση αυτή γίνεται, κατά τη γνώμη μου, ασύνειδα όσον αφορά στο εύρος της διαμάχης, αλλά και συνειδητά εκ μέρους του όσον αφορά την γνησιότητα του πατριωτισμού του και την σταθερή προσήλωσή του προς τις αξίες του αρχαιοελληνικού πολιτισμού.

Η διαμάχη ανάμεσα στους αρχαίους και τους νεότερους είχε λάβει έκφραση στον νεοελληνικό φιλοσοφικό στοχασμό ήδη από τον 15ο και τον 16ο αιώνα, μέσα από τα κείμενα του Δημήτριου Δούκα (1480-1527) και του Μάρκου Μουσούρου (1470-1517), όπου επιχειρείτο σύγκριση αρχαίων και νεοτέρων, η οποία κατέληξε τελικώς στην διανοητική αντιπαράθεση αναφορικά με την ανωτερότητα του ενός ή του άλλου. Ήδη από τα κείμενα του Κάλλιστου, και ιδιαίτερα του Βησσαρίωνος λίγο αργότερα, διακρίνεται ο θαυμασμός για τα νέα πεδία της ανθρώπινης γνώσης και η βαθμιαία αποδέσμευση

51. Ι. Μοισιόδαξ, «Προοίμιον», στο A.L. Muratori, *Ηθική φιλοσοφία*, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος, παρὰ Ἰωσήπου Ἱεροδιακόνου τοῦ Μοισιόδακος, τόμος πρώτος, Ἐνετίησι, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, 1761, σελ. ιζ'-ιζ'. Σχετικά με την αποτύπωση της διαμάχης αρχαίων και νεοτέρων στο έργο του Μοισιόδακα, βλ. Π. Κιτρομηλίδη, *Ι. Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, σελ. 167-176.

52. Π. Κιτρομηλίδη, *Ι. Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ό.π., σελ. 168.

53. Βλ. R. Anchor, *The Enlightenment Tradition*, University of California Press, Los Angeles 1967, σελ. 35-38.

54. Βλ. Ρ. Αργυροπούλου, «Η προβληματική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό, ό.π.*, σελ. 65 και Ρ. Αργυροπούλου, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα», *αυτόθι*, σελ. 86.

55. Βλ. Ά. Κελεσίδου, «Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή», *ό.π.*, σελ. 35-110 και I.D. Evrigenis, 'Enlightenment, Emancipation, and National Identity: Korais and the Ancients', στο P. Kitromilides (ed.), *Adamantios Korais and the European Enlightnement*, Voltaire Foundation, University of Oxford, SVEC, Oxford 2010, σσ. 91-108.

56. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ό.π., σελ. 167-176, σελ. 185-186 και σελ. 222-226.

57. Βλ. Ε. Λεοντσίνη, «Έννοιες της ελευθερίας: αρχαίος και νέος πολιτισμός στο φιλοσοφικό έργο του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη», στο *Πρακτικά Η΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006), τόμ. IV. Β: Επτανησιακός Πολιτισμός (Μέρος Α΄), Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, σελ. 481-507.

58. Βλ. Ε. Λεοντσίνη, «Δημοκρατία και ελευθερία κατά τον Γεώργιο Κοζάκη-Τυπάλδο: Επιδράσεις και πρωτοτυπία», υπό έκδοση στα *Πρακτικά των εργασιών του Γ΄ Πανιόνιου Συνεδρίου*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών (Κέρκυρα, 30 Απριλίου–4 Μαΐου 2014), Κέρκυρα 2015.

από την παραδοσιακή οργάνωση του οικονομικού και κοινωνικού βίου[59]. Ο Ανδρόνικος Κάλλιστος, σε αντιπαράθεσή του με τον Μιχαήλ Αποστόλη (1422-1480), επισημαίνει την σημασία των νέων ανακαλύψεων και προβάλλει την άποψη ότι «οι σύγχρονοί του έθεσαν και ανέπτυξαν με επάρκεια φιλοσοφικά και επιστημονικά ερωτήματα με τρόπο που υπερκερνά την προβληματοθεσία των αρχαίων»[60], εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό «μια θέση στην οποία αναγνωρίζουμε με ενάργεια την προδρομική διατύπωση της αντίληψης για την υπεροχή των νεοτέρων έναντι της παραδοσιακής σκέψης, την οποία συνοψίζει κατά τον δέκατο έκτο αιώνα ο Μάρκος Μουσούρος και στις αρχές του δεκάτου ογδόου αιώνα διακηρύσσει ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος στα *Φιλοθέου Πάρεργα*»[61]. Κατά ανάλογο τρόπο, κατά τον 18ο αιώνα, ο Νικόλαος Ζερζούλης[62], ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο Αθανάσιος Ψαλίδας κ.ά., επικρίνοντας τον Ευγένιο Βούλγαρη, τίθενται υπέρ της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και της «υγιούς φιλοσοφίας»[63].

Επιπλέον, χρειάζεται να επισημανθεί πως, γενικότερα, κατά τον 18ο αιώνα συζητούνταν ευρέως στους κύκλους των νεοελλήνων λογίων, όπως για παράδειγμα στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας και στο Παρίσι, θέματα σχετικά με την αναγκαιότητα του νόμου ως συνεκτικού δεσμού της πολιτείας, τη διαφθορά των καθεστώτων και την απόληξή τους σε τυραννία, καθώς την πολιτική αρετή και το δημόσιο ήθος που αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για χρηστή πολιτική διακυβέρνηση. Όπως επισημαίνει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «ο εννοιολογικός αυτός εξοπλισμός συνιστούσε ακριβώς την κληρονομιά του πολιτικού ουμανισμού, που τον δέκατο όγδοο αιώνα αποτέλεσε το αντικείμενο των αναλύσεων του Montesquieu και του Rousseau, και πρόσφερε το ιδεολογικό υπόστρωμα του επαναστατικού ριζοσπαστισμού»[64]. Σε γενικές γραμμές, είναι δυνατόν να υποστηρίξει κανείς πως κυριαρχούσαν κατά την περίοδο εκείνη δύο εναλλακτικές μορφές πολιτικών προτύπων: «το ένα ήταν το αρχαίο πρότυπο της πολιτικής αρετής, που υπέτασσε τον πολίτη στο συμφέρον του κράτους, όπως το συμβόλιζαν τα παραδείγματα της Σπάρτης

59. Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη. ό.π.*, σελ. 85-86 και του ιδίου, «Η Νεοελληνική φιλοσοφία από τα μέσα του 15ου αιώνα μέχρι το 1821», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 8, Δομή, Αθήνα, σελ. 327-329.

60. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη, ό.π.*, σελ. 52.

61. *Αυτόθι*, σελ. 49.

62. Η αντίθεση νεωτερικότητας και αρχαιότητας εκφράζεται και μέσα από την κριτική στο έργο του Αριστοτέλη, καθώς οι «νεωτερικοί» φιλόσοφοι αντιπαραθέτουν τις θέσεις της αριστοτελικής φυσικής προς αυτές της νεωτερικής, όπως εκφράστηκαν κυρίως από τον Νεύτωνα, και συχνά η όξυνση της αντιπαράθεσης είναι αρκετά ισχυρή, όπως στην περίπτωση της σύγκρουσης του Νικόλαου Ζερζούλη (1706-1773), εκπροσώπου της νεωτερικής φιλοσοφίας, και του Δωρόθεου Λεσβίου (+1770), τυπικού εκπροσώπου της περιπατητικής φιλοσοφίας και σχολάρχη της Πατριαρχικής Ακαδημίας. Βλ. Λ. Γ. Μπενάκη, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού αριστοτελισμού στον ελληνικό χώρο. Αμφισβήτηση και υπεράσπιση του Φιλοσόφου στον 18ο αιώνα. Νικόλαος Ζερζούλης-Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία*, 7 (1977), σελ. 416-451 και Ε. Λεοντσίνη, «Η επιστολιμαία διαμάχη των Νικολάου Ζερζούλη και Δωροθέου Λεσβίου για το *κοῦφον* και το *βαρύ*», υπό έκδοση στο *Τιμητικός Τόμος στον Ομότιμο Διευθυντή Ερευνών του ΙΝΕ/ΕΙΕ Γιάννη Καρά*, Αθήνα 2014.

63. Βλ. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830)*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρου, Αθήνα 1994, σελ. 127-152. Βλ. επίσης Π. Νούτσος, *Νεοελληνική φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, Κέδρος, Αθήνα 1981 και Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Μεταφράσεις ιταλικών φιλοσοφικών κειμένων κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό (Genovesi, Muratori, Soave), στο *Νεοελληνική φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, Αθήνα 2001, σελ. 429-459.

64. Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π*, σελ. 223.

και της Ρώμης· το δεύτερο ήταν το νεότερο πρότυπο της πολιτείας των ελεύθερων θεσμών και της κυριαρχίας του νόμου κατά το υπόδειγμα της Ελβετίας και της Βενετίας»[65]. Όπως συνοψίζει ο Κιτρομηλίδης: «Το αρχαίο πρότυπο της πολιτικής αρετής σχετίζεται με την έννοια της αρχαίας ελευθερίας και εκφράζει την επαναστατική στροφή της πολιτικής σκέψης, η οποία συντελέστηκε με την προσέγγιση αρχαίων προτύπων και εκφράστηκε από τον Rousseau και τους ιακωβίνους κληρονόμους του. Η απόληξη αυτή της πορείας της πολιτικής σκέψης του Διαφωτισμού στο ελληνικό πλαίσιο συντελείται με το μετασχηματισμό της θεωρίας σε πράξη από τον Ρήγα και τους επαναστάτες συνεχιστές του, όπως τον Ανώνυμο της *Ελληνικής Νομαρχίας*»[66].

Πράγματι, η έννοια της δημοκρατίας και το δημοκρατικό πολίτευμα εν γένει, όπως αυτό πραγματώθηκε στην κλασική Αθήνα, αποτελεί πολιτειακό ιδανικό για το μεγαλύτερο μέρος της νεοελληνικής πολιτικής σκέψης του 18ου αιώνα και, όπως επισημαίνει η Ρωξάνη Αργυροπούλου, είναι δυνατόν να διακριθούν, σε γενικές γραμμές, δύο ρεύματα στη θεώρηση της δημοκρατίας: «το πρώτο είναι μετριοπαθές και αναγνωρίζει μεν τη δημοκρατία ως την ανώτερη μορφή πολιτεύματος και στην σκέψη του τα όρια μεταξύ δημοκρατίας και αριστοκρατίας είναι ρευστά, όπως στην πολιτειακή τυπολογία του Montesquieu. Το δεύτερο ρεύμα είναι περισσότερο ριζοσπαστικό, ακολουθεί το σύγχρονο πνεύμα των Ιακωβίνων· διακηρύττει ενεργητική στάση και καλεί σε σύμπραξη με τις λαϊκές μάζες ώστε να καταργηθεί το σύστημα των προνομίων των τάξεων και να ιδρυθεί ένα αστικό κράτος δικαίου με βάση το σύνταγμα»[67].

Είναι, πράγματι, εμφανές πως ο Ρήγας συντάσσεται, κατά κύριο λόγο, με το πρώτο από τα δύο αυτά πρότυπα, δηλαδή με αρχαίο πρότυπο της πολιτικής αρετής το οποίο σχετίζεται με την έννοια της αρχαίας ελευθερίας. Σε αντίθεση με την ανωτέρω διαμάχη, ο Ρήγας Βελεστινλής στο έργο του δεν αρνείται την αρχαιότητα, αντιθέτως αξιοποιεί με γόνιμο τρόπο τα στοιχεία της αρχαίας ελληνικής σκέψης και του δημοκρατικού πολιτεύματος που, κατά τη γνώμη του, συμβάλλουν στην εκπλήρωση του επαναστατικού του προγράμματος, χωρίς να παραλείπει σε πολλά σημεία να αναδεικνύει τον θαυμασμό του προς τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, αλλά και τη λύπη του που οι σύγχρονοί του Έλληνες έχασαν την άμεση σύνδεσή τους με τους αρχαίους προγόνους τους. Χαρακτηριστικά αναφέρει στην αρχή του *Φυσικής Απάνθισμα* (Βιέννη, 1790): «Κάθε νουνεχής φιλόπατρις λυπεῖται βλέποντας τους δυστυχεῖς ἀπογόνους τῶν εὐκλεεστάτων Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος ἢ πάντῃ γεγυμνωμένους ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς φιλοσοφίας ἤ, ἀφοῦ ἐγῆρασαν ἐπικεκυφότες εἰς μόνα τὰ σπάνια τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου βιβλία, νὰ ἐκαρποφορήθηκαν πολλὰ ὀλίγον ἢ παντελῶς»[68]. Άλλωστε, στο *Φυσικής Απάνθισμα*, όπως αναφέρει ο Κωνσταντίνος Πέτσιος, είναι επίσης έκδηλες οι επιρροές που δέχεται από τον Jean Jacques Rousseau, όπου παραθέτει αποσπάσματα από τον *Αιμίλιο* του Rousseau, και, γενικότερα η «ατμόσφαιρα των Ρουσσωϊκών συναισθμάτων συναντάται και στα λογοτεχνικά έργα, τα οποία μεταφράζει και διασκευάζει ο Ρήγας»[69]: «η κλασική αρχαιοελληνική σκέψη, όπως διαμεσολαβήθηκε από το έργο των νεωτέρων πολιτικών στοχαστών, κυρίως του

65. Α*υτόθι*, σελ. 225.

66. Α*υτόθι*, σελ. 225-226.

67. Ρ. Αργυροπούλου, «Το δημοκρατικό πρότυπο στην ελληνική διανόηση, 1791-1799», *ό.π.*, σελ. 53.

68. Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή. Απάνθισμα κειμένων*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998, σελ. 11.

69. Κ.Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα», *ό.π.*, σελ. 58, υπ. 2.

Rousseau και του Montesquieu, αντιπροσωπεύει το ιδεώδες της πολιτικής αυτονομίας, δηλαδή την *ελευθερία*, την *ισομοιρία* και την *ισοπολιτεία* και ως παρακαταθήκη φαινόταν να αποκρυσταλλώνεται στο Γαλλικό Σύνταγμα»[70].

Οι επιρροές που ο Ρήγας έχει δεχθεί από την αρχαιοελληνική παράδοση είναι πολλές και έχουν επισημανθεί διεξοδικώς σε πολλές μελέτες[71]. Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να επισημάνω, εν τάχει, στην ενότητα αυτή καθώς και στην επόμενη, μόνο κάποιες επιρροές που εκείνος δέχεται από την αρχαιοελληνική παράδοση, οι οποίες επηρεάζουν την πολιτική του θεωρία σε σχέση με την έννοια της ελευθερίας και της δημοκρατίας.

Κατά την διατύπωση του Ν. Γ. Πολίτη, ο Ρήγας, «ἐρωτομανὴς μὲ τὴν ἐλευθερίαν»[72], όπως ήταν εξάλλου και ο Κοραής, «διέδιδε τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως τὰς ἀρχὰς καὶ ἐνέσπειρον εἰς τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων ἀκατάσχετον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτα»[73]. Πράγματι, η έννοια της ελευθερίας κατέχει κεντρική θέση στο έργο του Ρήγα και συχνές είναι οι επισημάνσεις εκ μέρους πως πρόκειται για αυτήν της αρχαίας ελευθερίας, για «τὴν πολύτιμον ἐλευθερίαν τῶν ἐνδόξων προπατόρων των»:

Ὅθεν, διὰ νὰ ἠμποροῦν ὁμοθυμαδὸν ὅλοι οἱ κάτοικοι νὰ συγκρίνωσι πάντοτε μὲ ἄγρυπνον ὄμμα τὰ κινήματα τῆς διοικήσεως τῶν διοικούντων, μὲ τὸν σκοπὸν τῆς κοινωνικῆς αὐτῶν νομοθεσίας, ἐκτινάζοντες ἀνδρικῶς τὸν οὐτιδανὸν ζυγὸν τοῦ δεσποτισμοῦ, καὶ ἐναγκαλιζόμενοι τὴν πολύτιμον ἐλευθερίαν τῶν ἐνδόξων προπατόρων των· νὰ μὴν ἀφεθῶσιν οὐδέποτε νὰ καταπατῶνται ὡς σκλάβοι εἰς τὸ ἑξῆς ἀπὸ τὴν ἀπάνθρωπον τυραννίαν· νὰ ἔχῃ ἕκαστος ὡσὰν λαμπρὸν καθρέπτην ἐμπροστὰ εἰς τὰ ὄμματά του τὰ θεμέλια τῆς ἐλευθερίας, τῆς σιγουρότητος καὶ τῆς εὐτυχίας του· νὰ γνωρίζουν ἐμφανέστατα οἱ κριταί, ποῖον εἶναι τὸ δυσαπόφευκτον χρέος των πρὸς τοὺς κρινομένους ἐλευθέρους κατοίκους· καὶ οἱ νομοθέται καὶ πρῶτοι τῆς διοικήσεως τὸν εὐθύτατον κανόνα, καθ' ὅν πρέπει νὰ ρυθμίζεται καὶ ν' ἀποβλέπῃ τὸ ἐπάγγελμά των πρὸς εὐδαιμονίαν τῶν πολιτῶν[74].

70. *Αυτόθι*, σελ. 60.

71. Σχετικά με τις αρχαιοελληνικές επιδράσεις στο έργο του Ρήγα και τα πρωτόλεια διαβάσματά του, βλ. ενδεικτικά Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής, ό.π.*, σελ. 141-146· Α. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα της Ελληνικής Δημοκρατίας του Ρήγα Βελεστινλή, ό.π.*, σελ. 59-73· Ν.Ι. Πανταζόπουλου, «Ελληνικαί καταβολαί και ξενικαί επιδράσεις εις το έργο του Ρήγα Βελεστινλή», στο *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή, ό.π.*, σελ. 61-100· Ι. Κέρπης, *Η αρχαιογνωσία του Ρήγα*, Σύλλογος Βελεστινιωτών Αθηνών «Ρήγας Βελεστινλής», Αθήνα 1985· Κ.Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα», *ό.π.*, σελ. 53-69· Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα, ό.π.*, σελ. 449-456.

72. Στο σημείο αυτό, σκόπιμο είναι να επισημανθεί πως, κατά την τελευταία δεκαετία τουλάχιστον, έχει διεξαχθεί έρευνα που επιχειρεί να εξετάσει τη σχέση του έρωτα με την πολιτική κοινωνία, συνδέοντας την επιθυμία, τον έρωτα και την κοινότητα με την αρχαία ελληνική πολιτική θεωρία. Πράγματι, τόσο στην αρχαιότητα όσο και στη νεότερη εποχή, ο έρωτας και η οποιαδήποτε είδους επιθυμία που σχετίζεται με αυτόν χρησιμοποιούνται συχνά σε σχέση με την πολιτική και τα πολιτικά ζητήματα (πολιτικός έρως). Βλ. ενδεικτικά την εξαιρετική μελέτη του Paul W. Ludwig, *Eros & Polis. Desire and Community in Greek Political Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

73. Ν. Γ. Πολίτης, «Ὁ Μασσαλιώτικος Θούριος ἐν Ἑλλάδι», *Παρθενών*, 20 (1872), σελ. 1089. («Ἡ Ἑλλάς πρὸ πάντων δὲν ἔμεινεν ἀναίσθητος καὶ βωβὴ πρὸς τὰ φιλελεύθερα τῆς ἐπαναστάσεως κυρήγματα. Ὑπέφωσκεν ἤδη ἡ ἠὼς τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἔθνους ἡμῶν, καὶ ἐν ᾧ ὁ Θεοτόκης, Εὐγένειος ὁ Βούλγαρης, ὁ Κοραῆς ἀκολούθως, καὶ τόσοι ἄλλοι λόγιοι ἐφώτιζον τὸν ἑλληνικὸν λαὸν διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἐπιστήμης, Ῥήγας ὁ Φεραῖος διέδιδε τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως τὰς ἀρχὰς καὶ ἐνέσπειρον εἰς τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων ἀκατάσχετον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτα»).

74. Ρήγας, *Νέα Πολιτική Διοίκησης, ό.π.*, εισαγωγικό άρθρο.

Επιπλέον, το όραμα της ελευθερίας είναι αυτό της κοινής συμμετοχής: «Ὁ νόμος ἔχει χρέος νὰ διαφεντεύῃ τὴν κοινὴν ἐλευθερίαν ὅλου τοῦ ἔθνους καὶ ἐκείνην τοῦ κάθε ἀνθρώπου, κατοίκου εἰς ταύτην τὴν αὐτοκρατορίαν, ἐναντίον τῆς καταθλίψεως καὶ τῆς δυναστείας τῶν διοικητῶν· ὅταν αὐτοὶ διοικοῦν καλῶς, νὰ τοὺς διαφεντεύῃ· εἰ δὲ κακῶς, νὰ τοὺς ἀποβάλλῃ»[75]. Συγχρόνως όμως, «Ἡ αὐτοκρατορία εἶναι θεμελιωμένη εἰς τὸν λαόν· αὕτη εἶνε μία, ἀδιαίρετος, ἀπροσδιόριστος καὶ ἀναφαίρετος. Ἤγουν ὁ λαὸς μόνον ἠμπορεῖ νὰ προστάζῃ καὶ ὄχι ἕνα μέρος ἀνθρώπων, ἢ μία πόλις· καὶ ἠμπορεῖ νὰ προστάζῃ δι' ὅλα χωρὶς κανένα ἐμπόδιον»[76]. Πράγματι, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Κωνσταντίνος Πέτσιος, τονίζοντας τις αριστοτελικές επιδράσεις στο έργο του Ρήγα, «η πολιτική κοινωνία αντλεί το νόημά της από το *ἀλληλέγγυον* των μελών της και την κοινή πρόθεση της έλλογης ρύθμισης των προβλημάτων που ανακύπτουν στο δημόσιο βίο»· «τούτη η ρητή αναφορά στο *συλλογικὸ ὀφείλειν* έναντι του *ἀτομικοῦ ἐνεργεῖν* έχει το θεωρητικό της προηγούμενο στην κλασική δημοκρατική επιχειρηματολογία, αφού, όπως μας παραδίδει ο Αριστοτέλης, ο Σόλων παρέσχε σε οποιονδήποτε το δικαίωμα να προσφύγει στο δικαστήριο προς υπεράσπιση οιουδήποτε αδικουμένου, έτσι ώστε να αναπτύξουν οι πολίτες το συνάισθημα της κοινής ευθύνης, ή, με τη διατύπωση του Πλούταρχου, «ὥσπερ ἑνὸς μέρη σώματος συναισθάνεσθαι καὶ συναλγεῖν ἀλλήλοις»[77].

Η ιδιότητα του πολίτη και η συμμετοχή αυτού στα κοινά της πόλεως αποτελούν σημαντικά χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας, όπως και της σύγχρονης βέβαια. Κατά τον Αριστοτέλη, ως πολίτης, με την ακριβέστερη σημασία της λέξης (*τὸν ἁπλῶς πολίτην*, 1275a19) ορίζεται κάποιος με βάση κυρίως το δικαίωμά του να μετέχει στη δικαστική και πολιτική εξουσία και τίποτε άλλο»: «πολίτης δ' ἁπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὁρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς» (*Πολιτικά*, III.1.1275a22-23). Κατά την άποψη του Αριστοτέλη, ο ορισμός αυτός θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε όλους όσους αποκαλούνται πολίτες, υπό την προϋπόθεση ότι θεωρούμε πολίτες όσους μετέχουν στην αόριστη αρχή (ἔστω δὴ διορισμοῦ χάριν ἀόριστος ἀρχή. τίθεμεν δὴ πολίτας τοὺς οὕτω μετέχοντας, *Πολιτικά*, III.1.1275a31-33).

Η έννοια της «λαϊκής κυριαρχίας» είναι εξίσου σημαντική αναφορικά με τη συζήτηση για την δημοκρατία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα κεφάλαια 10-11 του III βιβλίου των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη, όπου εξετάζεται *τὸ κύριον τῆς πόλεως*, το σε ποιους δηλαδή θα πρέπει να ανήκει η κυρίαρχη εξουσία στην πόλη. Τα κεφάλαια αυτά του τρίτου βιβλίου είναι, πράγματι, ιδιαιτέρως σημαντικά, αφού σε αυτά συλλαμβάνεται η ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας, αλλά και αυτή της κυριαρχίας των νόμων, η οποία αποτελεί την «πραγμάτωση της ουσίας της πολιτικής» και θεμελιώνει «συμφυή σχέση δικαίου και άσκησης της κυριαρχίας», η οποία, όχι μόνο επηρεάζει νεότερους στοχαστές όπως ο J.-J. Rousseau, αλλά παραμένει κεντρικό θέμα της σύγχρονης συζήτησης για τη δημοκρατία και το δημοκρατικό πολίτευμα εν γένει[78].

Η εναρκτήριος πρόταση του 10ου κεφαλαίου του βιβλίου III των *Πολιτικών* παρουσιάζει πράγματι εξαιρετικό ενδιαφέρον και αποτελεί χωρίο στο οποίο δεν έχει δοθεί η

75. Ρήγας, *Τα δίκαια του ανθρώπου*, *ό.π.*, Άρθρον 9.

76. *Αυτόθι*, Άρθρον 25.

77. Κ.Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα», *ό.π.*, σελ. 65.

78. Βλ. σχετικά Σ. Δημητρίου, «Το πρόβλημα της κυριαρχίας και η ρεπουμπλικανική πολιτεία. Πόσο αριστοτελική είναι η πολιτική φιλοσοφία του Ρουσσώ;», υπό έκδοση στο *Ο Rousseau και η εποχή μας* [Πρακτικά της Επιστημονικής Διημερίδας «Ο Rousseau και η εποχή μας. 300 χρόνια από την γέννησή του (1712-2012)» (10-11 Νοεμβρίου 2012), ΕΚΠΑ], Αθήνα 2014.

πρέπουσα σημασία, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί από τον Jeremy Waldron[79]. Στο χωρίο αυτό ο Αριστοτέλης θέτει το ερώτημα «σε ποιους πρέπει να ανήκει η κυρίαρχη εξουσία στην πόλη· στο λαό ή στους πλούσιους πολίτες ή στους επιφανείς ή στον ένα, τον άριστο όλων, ή στον τύραννο» (*Πολιτικά*, III.10.1281a11-14). Αναγνωρίζει πως το ερώτημα αυτό παρουσιάζει φανερές δυσκολίες και, αφού εξετάζει ορισμένες από αυτές τις δυσκολίες, επισημαίνει σε ένα εξίσου σημαντικό χωρίο πως:

Η άποψη πως το πλήθος πρέπει να έχει κυρίαρχη εξουσία παρά οι άριστοι και οι λίγοι, θα φαινόταν αποδεκτή με αρκετή δόση αλήθειας ίσως αλλά και με κάποιες ενστάσεις. Γιατί οι πολλοί, αν και ξεχωριστά ο καθένας τους δεν είναι σπουδαίος άντρας, ενδέχεται, όταν συγκεντρωθούν, να είναι καλύτεροι από τον άριστο, όχι βέβαια ο καθένας χωριστά αλλά ως σύνολο, όπως ακριβώς συμβαίνει να είναι ανώτερα τα δείπνα που γίνονται με τη συνεισφορά όλων όσοι συμμετέχουν, από εκείνα που γίνονται με έξοδα ενός μόνο ανθρώπου. Καθώς είναι πολλοί, ο καθένας διαθέτει κάποια λίγη αρετή και φρόνηση, και έτσι ενωμένοι οι πολλοί παρουσιάζονται σαν ένας άνθρωπος με πολλά πόδια, με πολλά χέρια και πολλές αισθήσεις και επομένως με ανάλογο ήθος και διάνοια. Γι' αυτό και συνάγουν ασφαλέστερα συμπεράσματα οι πολλοί για τα μουσικά και τα ποιητικά έργα. Γιατί οι άνθρωποι στη διαφορετικότητά τους κρίνουν διαφορετικό μέρος του έργου, στο σύνολό τους όμως κρίνουν το σύνολο του έργου. (*Πολιτικά*, III.11.1280b40-1281b10)

Στο χωρίο αυτό εκφράζεται αυτό που ο Waldron ονομάζει «σοφία του πλήθους». Το πλήθος, ο λαός, υποστηρίζει ο Αριστοτέλης, είναι σοφότερος στο σύνολό του σε σχέση με τον πιο σοφό ή ενάρετο άνθρωπο. Αν συγκρίνουμε το δικαίωμα της κυριαρχίας του λαού εν γένει (του γενικού σώματος των πολιτών) με το δικαίωμα της κυριαρχίας του ατόμου που τυχαίνει να είναι το ικανότερο, καλύτερο και σοφότερο, θα τείνουμε να παραδεχθούμε πως το δικαίωμα του λαού υπερισχύει. Παρόλο που το κάθε άτομο σε σχέση με κάποιο άλλο θα είναι πάντοτε κατώτερο του καλύτερου ενάρετου ανθρώπου, ο λαός (*το πλήθος*), θεωρούμενο ως ένα σώμα που είναι σε θέση να επιδείξει συλλογική διαβούλευση, θα λάβει καλύτερες, σοφότερες και καταλληλότερες αποφάσεις.

Κατά τον Αριστοτέλη, «αν το πλήθος δεν είναι άβουλη μάζα σε πολύ μεγάλο βαθμό (γιατί ο καθένας χωριστά θα είναι κατώτερος κριτής από τους ειδικούς, όλοι όμως μαζί ως σύνολο συγκεντρωμένο θα είναι καλύτεροι ή τουλάχιστον όχι χειρότεροι από τους ειδικούς)», τότε είναι πολύ προτιμότερο το πλήθος να έχει κυριαρχικά δικαιώματα τόσο στις αρχαιρεσίες όσο και στον πολιτικό έλεγχο των πολιτικών (1282a15-20).

Επιπλέον, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* (VI.2.1317b2-17):

Θεμελιώδης αρχή του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι η ελευθερία (αυτό κυρίως συνηθίζουν να λένε, με την ιδέα ότι σε αυτό μόνο το πολίτευμα συμμετέχουν ελεύθερα οι πολίτες, διότι κατά τη γνώμη τους σε τούτο αποβλέπει κάθε δημοκρατία). Ωστόσο μια διάσταση της ελευθερίας αφορά στη δυνατότητα κάποιου να άρχει και να άρχεται με τη σειρά. Επειδή το δημοκρατικό δίκαιο εκφράζει την αριθμητική ισότητα κι όχι την αξιοκρατική – αναλογική, κι εφόσον αυτή είναι η αποδεκτή αρχή της δικαιοσύνης, αναγκαστικά προκύπτει να είναι το πλήθος η κυρίαρχη δύναμη του πολιτεύματος και οι αποφάσεις της πλειοψηφίας να είναι και ο σκοπός και το δίκαιο, γιατί κατά κοινή πεποίθηση

79. J. Waldron, «The Wisdom of the Multitude: Some Reflections on Book 3, Chapter 11 of Aristotle's *Politics*' *Political Theory* 23 (1995), σσ. 563-584».

όλοι οι πολίτες πρέπει να έχουν ίσα δικαιώματα. Επομένως συμβαίνει στις δημοκρατίες οι φτωχοί να είναι ισχυρότεροι από τους πλουσίους, διότι είναι περισσότεροι στον αριθμό και επιβάλλεται η απόφαση της πλειοψηφίας. Μια διάσταση, λοιπόν, της ελευθερίας είναι αυτή, που όλοι οι δημοκρατικοί την αποδέχονται ως βασικό όρο του πολιτεύματος. (Άλλη διάσταση της ελευθερίας) είναι να ζει κανείς όπως θέλει. Γιατί διατυπώνεται η άποψη ότι αυτό είναι έργο της ελευθερίας, αφού γνώρισμα του δούλου είναι να μη ζει όπως θέλει. Αυτό είναι ο δεύτερος όρος της δημοκρατίας και από αυτόν προήλθε το αίτημα να μην εξουσιάζεται ο πολίτης από κανέναν μάλιστα, αλλά, αν δεν γίνεται αυτό, να εξουσιάζεται με τη σειρά. Με τον τρόπο αυτόν, λοιπόν, ο δεύτερος όρος συμβάλλει στην ελευθερία που βασίζεται στην ισότητα.

V. Ελευθερία, ισότητα και συμμετοχή στη δημοκρατική διακυβέρνηση: ανθρωπισμός και πατριωτισμός

Ο Ρήγας συνδυάζει την έννοια της αρχαίας ελευθερίας του δημοκρατικού πολιτεύματος με τα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης για ισότητα και αδελφότητα, δίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της «λαϊκής κυριαρχίας»[80]. Εκφράζει την επιθυμία για απαλλαγή από τον Οθωμανικό ζυγό για όλους τους ανθρώπους ισότιμα, άσχετα από τη φυλετική καταγωγή τους ή τη θρησκευτική τους πίστη, αναγνωρίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τόσο την πολυπολιτισμικότητα όσο και την εθνική πολλαπλότητα. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Κωνσταντίνος Πέτσιος:

Ο σχεδιασμός μιας βιώσιμης κοινωνίας που θα λειτουργεί με θεσμούς άμεσης δημοκρατίας ερείδεται σε μία πρωτοποριακή για τον πολιτικό στοχασμό της περιόδου εκείνης αντίληψη σχετικά με τον αδιαμεσολάβητο χαρακτήρα της πολιτικής φύσης του ανθρώπου. Στη σκέψη του Ρήγα η πολιτική ουσία του ανθρώπου υπερβαίνει τις επί μέρους φυλετικές ή πολιτικές ιδιαιτερότητες και ο διακείμενος δημόσιος χώρος μπορεί και πρέπει να οροθετηθεί με κριτήρια όχι τα επιθέματα της γλώσσας, της θρησκείας ή της φυλής, αλλά το εδραίο κα δεσπόζον στοιχείο του *Πολιτικοῦ*. Μέσα από το πρίσμα αυτό γίνεται κατανοητό γιατί «ἡ Ἑλληνικὴ δημοκρατία εἶναι μία, μὲ ὅλον ὁποῦ συμπεριλαμβάνει εἰς τὸν κόλπον της διάφορα γένη καὶ θρησκείας καὶ δὲν θεωρεῖ τὰς διαφορὰς τῶν λατρειῶν μὲ ἐχθρικὸ μάτι». Άλλωστε και ως πολιτική τοπογραφία είναι «ἀδιαίρετος, μ' ὅλον ὁποῦ ποταμοὶ καὶ πελάγη διαχωρίζουν τὲς ἐπαρχίες της, αἱ οποῖαι ὅλαι εἶναι ἕνα συνεσφιγμένον ἀδιάλυτον σῶμα» (Ρήγας, *Ἀρχὴ τῆς Νομοθετημένης πράξεως*, άρθρο 1)[81].

Συγχρόνως, ο Ρήγας υποστήριζε ότι η εφαρμογή των αρχών της δημοκρατικής θεωρίας δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί χωρίς την αναγνώριση της πολιτισμικής πολυμέρειας και της εθνικής πολλαπλότητας[82]. Η επανάσταση που οραματίζεται δεν είναι απλώς εθνικοαπελευθερωτική για ένα μόνο γένος, αυτό των Ελλήνων, αλλά πρωτίστως κοινωνική, αφού προτρέπει όλους «ὅσοι στενάζουν ὑπό τὴν δυσφορωτάτην τυραννίαν τοῦ Ὀθωμανικοῦ βδελυρωτάτου δεσποτισμοῦ, ἢ ἐβιάσθησαν νὰ φύγουν εἰς ξένα βασίλεια διὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὸν δυσβάστακτον καὶ βαρὺν αὐτοῦ ζυγόν, ὅλοι λέγω, Χριστιανοί καὶ Τοῦρκοι, χωρὶς κανέναν ξεχωρισμὸ θρησκείας (ἐπειδή ὅλοι πλάσματα τοῦ θεοῦ εἶνε καὶ τέκνα τοῦ πρωτοπλάστου), στοχαζόμενοι ὅτι ὁ τύραννος, ὀνομαζόμενος Σουλ-

80. Ρήγας, *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, *ό.π.*, άρθρον 25.

81. Κ.Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα», *ό.π.*, σελ. 61.

82. Π. Κιτρομηλίδης, «Εισαγωγή», στο *Ρήγα Βελεστινλή. Άπαντα τα σωζόμενα*, τόμ. 5ος (Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας), Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σελ. 17.

τάνος, κατέπεσεν ὁλοτελῶς εἰς τὰς βρωμερὰς θηλυμανεῖς ὀρέξεις του, ἐπερικυκλώθη ἀπὸ εὐνούχους καὶ αἱμοβόρους ἀμαθεστάτους αὐλικούς, ἐλησμόνησε καὶ κατεφρόνησε τὴν ἀνθρωπότητα, ἐσκληρύνθη ἡ καρδία του κατὰ τῆς ἀθωότητος, καὶ τὸ πλέον ὡραιότερον βασίλειον τοῦ κόσμου, ὁποῦ ἐκθειάζεται πανταχόθεν ἀπό τοὺς σοφούς, κατήντησεν εἰς μία βδελυράν ἀναρχίαν τόσον, ὥστε κανένας, ὁποιασδήποτε τάξεως καὶ θρησκείας, δὲν εἶναι σίγουρος μήτε γιὰ τὴν ζωήν του, μήτε διὰ τὴν τιμὴ του, μήτε διὰ τὰ ὑποστατικά του» (*Νέα Πολιτική Διοίκησις*).

Η αναγνώριση της πολιτισμικής πολυμέρειας και της εθνικής πολλαπλότητας εκ μέρους του Ρήγα[83] καθώς και το κοινό όραμα της ελευθερίας γίνεται επίσης φανερό και στον *Θούριο*, μετά τον «Όρκο κατά της τυραννίας και της αναρχίας» (στ. 41-48):

Σ' ανατολή και δύση και νότον και βοριά,
Για την πατρίδα όλοι να'χωμεν μιὰ καρδιὰ.
Στην πίστιν του καθένας, ελεύθερος να ζῇ,
στην δόξαν του πολέμου, να τρέξωμεν μαζί.
Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί,
Αράπηδες και άσπροι, με μια κοινήν ορμή,
για την ελευθερίαν να ζώσωμεν σπαθί,
πὼς εἴμαστ' ἀντρειωμένοι παντοῦ νὰ ξακουσθῇ.

Αναγνώριση της πολιτισμικής πολυμέρειας και της εθνικής πολλαπλότητας ενυπάρχει, κατά τη γνώμη μου, και στο τέλος του *Θούριου* (στ. 119-126):

Ἔτσι κι ἐμείς, ἀδέλφια, ν' ἁρπάξωμεν γιὰ μιὰ
τ' ἅρματα καὶ νὰ βγοῦμεν ἀπ' τὴν πικρὴ σκλαβιά.
Νὰ σφάξωμεν τοὺς λύκους, ποὺ τὸν ζυγόν βαστούν,
καὶ Χριστιανούς καὶ Τούρκους σκληρά τοὺς τυραννοῦν·
στεριὰς καὶ τοῦ πελάγου νὰ λάμψῃ ὁ σταυρὸς,
καὶ στὴν δικαιοσύνην νὰ σκύψῃ ὁ ἐχθρός.
Ὁ κόσμος νὰ γλιτώσῃ ἀπ' αὔτην τὴν πληγή,
κ' ἐλεύθεροι νὰ ζῶμεν, ἀδέλφια εἰς τὴν γῆ.

Η πολιτική ελευθερία κατοχυρώνεται με την αναγνώριση του δικαιώματος αντίστασης κατά της τυραννίας. Στο άρθρο 6 των «Δίκαιων του ανθρώπου» της *Νέας Πολιτικής Διοίκησης*, ο Ρήγας ορίζει την ελευθερία ως «ἐκείνη ἡ δύναμις ὁπού ἔχει ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸ νὰ κάμῃ ὅλον ἐκεῖνο ὁπού δὲν βλάπτει εἰς τὰ δίκαια τοῦ γειτόνου του. Αὐτή ἔχει ὡς θεμέλιον τὴν φύσιν, διατί φυσικά ἀγαπώμεν νὰ εἴμεθα ἐλεύθεροι· ἔχει ὡς κανόνα τὴν δικαιοσύνην, διατί ἡ δικαία ἐλευθερία εἶναι καλή· ἔχει ὡς φύλακα τὸν νόμον, διατὶ αὐτὸς προσδιορίζει ἕως ποῦ πρέπει νὰ εἴμεθα ἐλεύθεροι. Τὸ ἠθικὸν σύνορον τῆς ἐλευθερίας εἶναι τούτον τὸ ρητόν: Μὴν κάμῃς εἰς τὸν ἄλλον ἐκεῖνο ὁποὺ δὲν θέλεις νὰ σὲ κάμουν». Το ρητό αυτό δεν υπάρχει στη γαλλική διακήρυξη, αλλά στο έργο του Ρουσσώ[84].

83. Για τη δυνατότητα αξιοποίησης της αναγνώρισης της διαφορετικότητας και της πολυπολιτισμικής πολυμέρειας στο μάθημα της ιστορίας κατά τη διδασκαλία του τόσο στην πρωτοβάθμια όσο και στη δευτεροβάθμια ελληνική εκπαίδευση καθώς και για τη σημασία που μια τέτοια απόπειρα ενέχει για διδακτική πράξη στην σημερινή ελληνική πολυπολιτισμική κοινωνία, βλ. Γ. Ν. Λεοντσίνης & Ε. Κουνέλη, «Πολυπολιτισμικότητα και διδακτική της ιστορίας. Η περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή στη σχολική εκπαίδευση», *Υπέρεια*, 4 (2006), *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*, σελ. 653-667.

84. Ρ. Αργυροπούλου, «Η προβληματική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», *ό.π.*, σελ. 65.

Στη συνέχεια, στο άρθρο 7, ο Ρήγας διακηρύσσει την ελευθεροτυπία και την ελευθερία της έκφρασης, την ελευθερία του συναθροίζεσθαι καθώς και την ισότητα της ελευθερίας των ποικίλων θρησκευμάτων στην Ελληνική Δημοκρατία, εισάγοντας έτσι ζήτημα του πολιτισμικού πλουραλισμού, ο οποίος διασφαλίζεται από την ισότητα: «Το δίκαιο του να φανερώνωμεν την γνώμην μας και τους συλλογισμούς μας, τόσον με την τυπογραφίαν, όσον και με άλλον τρόπον· η ελευθερία κάθε είδους θρησκείας, Χριστιανισμού, Τουρκισμού, Ιουδαϊσμού, και τα λοιπά, δεν είναι εμποδισμένα εις την παρούσαν διοίκησιν. Όταν εμποδίζωνται αυτά τα δίκαια, είναι φανερόν πως προέρχεται τούτο από τυραννίαν, ή πως είναι ακόμη ενθύμησις του εξοστρακισθέντος δεσποτισμού οπού επεδιώξαμεν». Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Παναγιώτης Νούτσος σχετικά με το θέμα αυτό:

Ο κομβικός όρος του κειμένου «λαός» αποδίδει στη γλώσσα της συνταγματιστικής κανονονιστικότητας ό, τι θα συνιστούσε το υπόβαθρο της «νέας», στη θέση της υπάρχουσας, «πολιτικής διοικήσεως». Ακριβέστερα, ο «δυστυχής λαός» αντιπαρατίθεται προς την «κακήν καὶ ἀχρειεστάτην διοίκηση» που επέβαλε η «ἀπάνθρωπος τυραννία». Σχεδιάζοντας τα «θεμέλια τῆς ἐλευθερίας, τῆς σιγουρότητος καὶ τῆς εὐτυχίας» των υποδούλων ο Ρήγας αναγνωρίζει στον νόμο την πηγή διασφάλισης των «δικαίων τοῦ λαού», με την οικεία υπόμνηση ότι ο «αὐτοκράτωρ λαὸς» («peuple souveraine») είναι «ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ βασιλείου τούτου χωρὶς ἐξαίρεσιν θρησκείας διαλέκτου». Συνακόλουθα, η «ἐθνικὴ παράστησις» («Representation nationale») αντιπροσωπεύει το «πλῆθος του λαοῦ» και δεν περιορίζεται στους στυλοβάτες του παλαιού καθεστώτος, τους «πλουσίους» ή τους «προεστούς (Τουρκ. Κοτζιαμπασίδες)»[85].

Πρωτοποριακές για την εποχή τους είναι, επιπλέον, και οι θέσεις που ο Ρήγας διατυπώνει στη *Διακήρυξη* για τη θέση και την εκπαίδευση των γυναικών στο νέο «βασίλειο», στην «Ελληνική Δημοκρατία», που οραματίζεται και δηλώνουν επιπροσθέτως τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα της πολιτικής του σκέψης καθώς βέβαια και τη διαφοροποίησή του από τη γαλλική *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*. Οι θέσεις του Ρήγα μαρτυρούν τόσο την πληρότητα της σκέψης του όσο και την πρωτοποριακή πολιτική και κοινωνική ιδεολογία που ο Ρήγας ανέπτυξε σε σχέση με τις περιρρέουσες αντιλήψεις που ενυπήρχαν στον ελληνικό και τον βαλκανικό χώρο την εποχή εκείνη, καθώς θεσπίζει στρατιωτικές υποχρεώσεις και δικαιώματα των γυναικών (άρθρο 109 του *Συντάγματος*) και υποχρεωτική εκπαίδευση των γυναικών (άρθρο 22 των *Δικαίων του ανθρώπου* του Ρήγα)[86]. Πράγματι, στα «Δίκαια του Ανθρώπου» της *Νέας Πολιτικής Διοίκησης*, αναφέρει χαρακτηριστικά στο άρθρο 22, πως «Ὅλοι χωρὶς ἐξαίρεσιν ἔχουν χρέος νὰ ἠξεύρουν γράμματα. Ἡ πατρὶς ἔχει νὰ καταστήση σχολεῖα εἰς ὅλα τὰ χωρία διὰ τὰ ἀρσενικὰ καὶ τὰ θηλυκὰ παιδία. Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπή, μὲ τὴν ὁποία λάμπουν τὰ ἐλεύθερα ἔθνη. Νὰ εξηγοῦνται οἱ παλαιοὶ ἱστορικοὶ συγγραφεῖς, εἰς δὲ τᾶς μεγάλας πόλεις νὰ παραδίδεται ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ ἰταλική γλῶσσα· ἡ δὲ ἑλληνικὴ νὰ εἶνε ἀπαραίτητος».

Κατά τη γνώμη μου, η έννοια της ελευθερίας που ο Ρήγας οραματίζεται είναι αυτή της αρχαίας ελευθερίας, η οποία προτάσσει τη διαχείριση των κοινών που εξασφαλί-

85. Π. Νούτσος, «*Νέα Πολιτική Διοίκησις*: Η κοινωνική και πολιτική διάσταση της ιθαγένειας των μελών της», *ό.π.*, σελ. 438.

86. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα του Ρήγα*, Αθήνα 1976 και Π. Παυλίδου-Μαυρογιάννη, «Η θέση της γυναίκας στο επαναστατικό και νομικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή», *Υπέρεια*, 4 (2006), σελ. 761-771.

ζει στους ανθρώπους το δημοκρατικό πολίτευμα και η συμμετοχή τους στην εξουσία, αυτό δηλ. που είναι δυνατόν να ονομαστεί «ελευθερία ως συμμετοχή στη δημοκρατική διακυβέρνηση»[87]. Από εκεί πηγάζει, ενδεχομένως, και η χρήση, εκ μέρους του Ρήγα, του όρου «Ελληνική Δημοκρατία», έχοντας ως πρότυπο τη γαλλική ονομασία της, ο οποίος είναι ευρύς και αρχαιοελληνικής προελεύσεως: «Πρότυπα του Ρήγα υπήρξαν η Γαλλική Επανάσταση και η Δημοκρατία των αρχαίων Αθηνών. Γι' αυτό εξ άλλου και τιμητικά ονομάζει το κράτους «Ελληνική Δημοκρατία», με την ευρύτερη σημασία και όχι με την σημερινή εθνική σημασία»[88].

Οπωσδήποτε, όπως επισημάνθηκε στην τρίτη ενότητα της παρούσης μελέτης, ορισμένοι μελετητές έχουν διατυπώσει αμφιβολίες για το κατά πόσον είναι δυνατόν να συμβιβαστεί ο ριζοσπαστικός ρεπουμπλικανισμός και ο διεθνισμός του Ρήγα με τον πατριωτισμό του[89]. Σχετικά με το θέμα αυτό, ο Γεώργιος Βλάχος σημειώνει χαρακτηριστικά, υπερασπιζόμενος τον συγκερασμό των παραπάνω στοιχείων:

Ο επαναστατικός ρομαντισμός κάνει τον νεοέλληνα μεταρρυθμιστή να σχεδιάσει μίαν Ελλάδα πανανθρώπινη, όπου όλοι οι κάτοικοι ονομάζονται Έλληνες ακριβώς επειδή είναι ελεύθεροι, με απολύτως ίσα δικαιώματα, υπό την προστασία μιας εξουσίας που πηγάζει κατ' ίσο λόγο και με πλήρη αναγνώριση των ιδιοτυπιών ενός εκάστου ως ατόμου ή ως μέλους μιας ευρύτερης ενθολογικής ομάδας ή κατηγορίας. (...) Η υπό κατασκευή Ελλάδα του Ρήγα είναι η ενσάρκωση της δημοκρατικής ελευθερίας στην απόλυτη έννοια του όρου, με την οποία ταυτίζονταν εφεξής και οι όροι Ελλάς και Έλληνες. (...) Η ιστορική ιδέα του έθνους υποβόσκει, κατά κάποιο τρόπο, κάτω από έναν ιδιότυπο κοσμοπολιτικό μαντύα. Δεν γίνεται όμως –και αυτό ενέχει ιδιαίτερη σημασία- δεν γίνεται σε καμμία στιγμή, όπως άλλωστε και στον Κοραή, στενόκαρδος εθνικισμός. Είναι, και για τον έναν και για τον άλλο από αυτούς τους δύο γίγαντες της νεοελληνικής ιστορίας, κάπως έτσι όπως όταν ο Ισοκράτης ωνόμαζε Έλληνες όλους «τοὺς μετέχοντας τῆς ἡμετέρας παιδείας». Δια της δημοκρατικής ελευθερίας η ελληνική εθνική ιδέα γίνεται ένα άνοιγμα προς όλους τους ανθρώπους. (...) Ο Ρήγας είναι ο πρώτος που αντιμετώπισε το πρόβλημα της οργάνωσης ενός πολυεθνικού κράτους επί ισονομικών και εξόχως δημοκρατικών βάσεων. (...) Η εθνεγερσία μας εξεκίνησε όχι από μια στενόκαρδη αντίληψη περί της εννοίας του Έθνους, αλλ' από ένα όραμα στο οποίο είναι συνυφασμένη εξ υπαρχής η εθνική ιδέα και ο ανθρωπισμός[90].

Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε να υποθέσουμε πως ούτε ο Rousseau ούτε ο Montesquieu θα ήταν θεωρητικώς αντίθετοι στην ίδρυση ενός ομοσπονδιακού κράτους που θα είχε τα χαρακτηριστικά που περιέγραφε ο Ρήγας. Για τον λόγο αυτό, όπως εύστοχα σημειώνει η Ρωξάνη Αργυροπούλου, «για τον Ρήγα δεν υπάρχει αντίφαση αλλά

87. Βλ. E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, *ό.π.*, σελ. 220.

88. Δ. Καραμπερόπουλος, «Γιατί ο Ρήγας διάλεξε χάρτη της αρχαίας Ελλάδος ως πρότυπο της Χάρτας της Ελλάδος;», *Υπέρεια*, 4 (2006), σελ. 591-603. Για τη σημασία της χρήσης αρχαίων συμβόλων και εικόνων από την μυθολογία και την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας και τη σχέση τους με την αρχαιογνωσία του Ρήγα καθώς και την επίδραση που είχε ασκήσει στο έργο του η αρχαία ελληνική σκέψη, βλ. επίσης Δ. Καραμπερόπουλος, *Το «Ρόπαλο του Ηρακλέους» στους Χάρτες του Ρήγα. Νέες έρευνες*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2010.

89. Βλ. υπ. 33, υπ. 34 & υπ. 35 στην παρούσα μελέτη.

90. Γ. Κ. Βλάχος, «Η ελληνική ιδέα στον πολιτικό σχεδιασμό του Αδαμαντίου Κοραή και του Ρήγα Φεραίου», *ό.π.*, σελ. 541-542.

λογική συνέχεια μεταξύ ανθρωπότητας και πατριωτισμού», αφού ο πολιτικός προβληματισμός του βρίσκεται σε συνάρτηση με την πολιτική θεωρία του Montesquieu[91].

Επιπλέον, στο *Κοινωνικό συμβόλαιο* του Rousseau προβάλλεται μία έννοια της πολιτικής ελευθερίας, που είναι συλλογική και συνυφαίνεται με την έννοια του νόμου και του κοινού αγαθού. Η γενική βούληση (volonté générale) εκφράζει την ηθική ενότητα της πολιτικής κοινότητας, η οποία θέτει το κοινό καλό της πολιτείας υπεράνω των ατομικών επιθυμιών και επιδιώξεων των μελών του συλλογικού πολιτικού σώματος. Στόχος της είναι η διερμήνευση του δημοσίου συμφέροντος, το οποίο διαμορφώνεται μέσω της ενεργού πολιτικής συμμετοχής. Βέβαια, η αυθεντική αντιπροσώπευση του δημοσίου συμφέροντος γίνεται μόνο μέσω της απόλυτης πολιτικής ισότητας των μελών της κοινότητας και της ακώλυτης έκφρασης της γνώμης τους. Το πρότυπο που προτείνει ο Ρουσσώ, ή η ουτοπία αυτή κατά πολλούς, είναι ριζοσπαστικό και συνίσταται στη συμμετοχική δημοκρατία που θεμελιώνεται σε ένα γνήσιο κοινωνικό συμβόλαιο μεταξύ ίσων πολιτών και που κατοχυρώνει τη λαϊκή κυριαρχία. Η γενική βούληση διαμορφώνεται από τη συνεχή συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική ζωή και αποκτά συγκεκριμένη υπόσταση με τη θέσπιση των νόμων. Η πολιτική ελευθερία εξασφαλίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο υπό την έννοια ότι ο πολίτης υπακούει στον νόμο που ο ίδιος θέσπισε. Στο συμμετοχικό αυτό πρότυπο καταργείται κάθε μορφή πολιτικής αντιπροσώπευσης έτσι ώστε να εξασφαλιστεί ανόθευτη η λαϊκή κυριαρχία.

Πηγή έμπνευσης του Rousseau για το πολιτειακό αυτό μοντέλο αποτελούν τα πολιτειακά πρότυπα της αρχαίας Σπάρτης και της αρχαίας Ρώμης, όπως δεν παραλείπει ο ίδιος να μας θυμίσει με τα πολλά παραδείγματα από την αρχαία ιστορία που μας παρουσιάζει. Η δημοκρατική «πολιτεία» του Αριστοτέλη καθώς και η αντίληψη του για την ελευθερία δεν διέφερε ιδιαίτερα από το πρότυπο αυτό. Πράγματι, ο Rousseau και οι Γάλλοι επαναστάτες Ιακωβίνοι ονειρεύτηκαν την επιστροφή στην αρχαία δημοκρατία, κυρίως όπως αυτή εφαρμοζόταν στην πράξη από την Αθήνα του 5ου αιώνα. Μια δημοκρατία άμεση όπου όλοι όσοι ήταν πολίτες είχαν το δικαίωμα και την υποχρέωση να συμμετέχουν στη διοίκηση και στα κοινά της πολιτείας. Ελευθερία για τον αρχαίο Έλληνα, ή τουλάχιστον για τον Αθηναίο πολίτη, ήταν η συμμετοχή στα κοινά της πολιτείας και η άμεση συμμετοχή στη διοίκηση της πόλης-κράτους. Αυτό είχε κατά νου ο Rousseau, όταν έλεγε ότι ο άνθρωπος πρέπει να «αναγκαστεί να είναι ελεύθερος»: «όποιος αρνηθεί να υπακούσει στη γενική βούληση θα εξαναγκαστεί από ολόκληρο το σώμα, πράγμα που σημαίνει ότι θα εξαναγκαστεί να είναι ελεύθερος»[92].

Συνοψίζοντας, θα ήθελα να επισημάνω πως, κατά τη γνώμη μου, ο Ρήγας, έχοντας ενσωματώσει με γόνιμο και πρωτότυπο τρόπο τις αξίες του αρχαίου ελληνικού δημοκρατικού πολιτεύματος και της αρχαίας δημοκρατικής θεωρίας εν γένει, τις ιδέες του βαλκανικού ριζοσπαστισμού, τα αιτήματα της Γαλλικής Επανάστασης, όπως αυτά διαμορφώθηκαν μέσα από τις θέσεις του Rousseau για την άμεση δημοκρατία, η οποία ήταν αρχαιοελληνικής εμπνεύσεως, τη θεωρία του Montesquie στο *Πνεύμα των Νόμων*, ο οποίος τονίζει την άμεση σχέση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με το σύνταγμα της πολιτείας,

91. Ρ. Αργυροπούλου, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα», *ό.π.*, σελ. 83. Βλ. επίσης Σ. Σπέντζας, «Ο ανθρωπισμός του Ρήγα θεμέλιο των ηθικών και κοινωνικών του αρχών και επιδιώξεων», *Υπέρεια*, 4 (2006), σελ. 793-815.

92. J.-J. Rousseau, *Κοινωνικό συμβόλαιο*, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου-Α. Στάϊνχάουερ, Πόλις, Αθήνα 2004, I.7.

παρουσιάζει μία έννοια της ελευθερίας σύμφωνα με την οποία όλοι οι άνθρωποι, ανεξαιρέτως εθνότητας και θρησκείας, θα έχουν θέση ισότιμη μέσα σε μια πατρίδα που το Σύνταγμά της προασπίζεται την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, προτάσσει την ισότητα, την ελευθερία, την ασφάλεια και την ιδιοκτησία και προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ

Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στους επίσημους πανηγυρικούς λόγους και στις εισηγήσεις των πρυτάνεων κατά τις επετείους της 25ης Μαρτίου από καθηγητές του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (1899-2012)

Με την εισήγηση αυτή εντοπίζονται αναφορές στον Ρήγα Βελεστινλή σε πανηγυρικούς λόγους που εκφωνήθηκαν κατά τις επετείους της 25ης Μαρτίου από καθηγητές του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά την περίοδο 1899-2012. Τα κείμενα των λόγων των ομιλητών, όπως και των αντίστοιχων εισηγήσεων των πρυτάνεων, προσεγγίζονται διαχρονικά από την περίοδο που είχαν αρχίσει αυτά να δημοσιεύονται αυτοτελώς ή σε ετήσιους πανηγυρικούς τόμους (περίοδος 1899-2012)[1], στους οποίους το Πανεπιστήμιο Αθηνών που τους εξέδιδε, περιλάμβανε και τα κείμενα άλλων επίσημων πανηγυρικών λόγων, οι οποίοι εκφωνούνταν στη Μεγάλη Αίθουσα Τελετών του Πανεπιστημίου στη διάρκεια κάθε ακαδημαϊκού έτους. Σημειώνεται ότι το Πανεπιστήμιο Αθηνών άρχισε τον επίσημο εορτασμό της εθνικής επετείου το έτος 1896, ενώ ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου είχε καθιερωθεί να εορτάζεται επισήμως από το έτος 1838, οκτώ χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και ένα έτος μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου (1837)[2].

1. Το 2012 επιλέχθηκε ως καταληκτικό ακαδημαϊκό έτος της περιόδου που εξετάζεται, επειδή το έτος αυτό διοργανώθηκε το επιστημονικό συνέδριο. Άλλωστε, μέχρι το χρόνο έκδοσης των πρακτικών του συνεδρίου (2014) δεν έχουν εκδοθεί οι επίσημοι επετειακοί λόγοι της τελευταίας πρυτανικής αρχής.

2. Α. Λυμούρης, «Ο πρώτος εορτασμός της 25ης Μαρτίου – Η καθιέρωση μιας ιστορικής επετείου», *Ιστορικά Θέματα*, 27 (2004), σσ. 28-37. Βλ. Χ. Μπαμπούνης, Γ. Κωνσταντοπούλου, «Κύπρος, Κύπριοι και Κυπριακό στους επίσημους εορτασμούς των εθνικών επετείων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1896-2006): Ιδεολογία και Ελληνισμός», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου,* Λευκωσία 2012, σ. 435-437.

Η μελέτη αυτή αποσκοπεί στην ανάδειξη της ιστορικής χρήσης του προσώπου στο δημόσιο πανηγυρικό λόγο αναφορικά με τη νοηματική και εννοιολογική του εξέλιξη και χρήση, καθώς αυτή σε κάποιο βαθμό επηρεάζεται και από την αντίστοιχη επιστημονική ιστοριογραφία. Το είδος αυτό του ακαδημαϊκού λόγου, με την ιστορική διάσταση του περιεχομένου του και στο πλαίσιο της εθνικής και πολιτιστικής δραστηριότητας του Πανεπιστημίου, καλλιεργήθηκε και καλλιεργείται από καθηγητές διαφορετικών ειδικοτήτων του Ιδρύματος. Δεν επιλέγονται δηλαδή από τις πρυτανικές αρχές αποκλειστικά καθηγητές της νεότερης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας ή καθηγητές γενικότερα με εξειδίκευση στις ανθρωπιστικές επιστήμες, καθώς δεν υφίσταται σχετικό επιστημονικό κριτήριο επιλογής, ενώ το ποσοστό συμμετοχής τους κατά την εν λόγω περίοδο δεν υπερβαίνει μέχρι σήμερα περίπου το 10% των ομιλητών.

Ο Ρήγας ως πρόσωπο επιλέχθηκε ως μελέτη περίπτωσης, λόγω της διακεκριμένης θέσης του στην ιστορική και φιλολογική αφήγηση αλλά και στη συνείδηση του ελληνικού λαού. Συγκεκριμένα, η μελέτη αυτή εντάσσεται και στην ειδική θεματική του συνεδρίου, καθώς με κεντρικό πυρήνα το έργο και την προσωπικότητα του Ρήγα είναι δυνατόν, αναφορικά με τον επετειακό πανηγυρικό λόγο, να αναδειχθούν από τον ομιλούντα και άλλες πλευρές αυτής της μορφής ιστορικής προσέγγισης του δημόσιου ιστορικού λόγου. Άλλωστε, λόγω της πρωτοτυπίας της, είναι πιθανόν αυτή να αποτελέσει ενδεικτικό παράδειγμα και για άλλες προσωπογραφικές προσεγγίσεις και σχετικές συγκριτικές μελέτες. Η εισήγηση διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος εκτίθεται η μεθοδολογία της έρευνας και της ιστορικής προσέγγισης του επετειακού ακαδημαϊκού λόγου κατά τους εορτασμούς της 25ης Μαρτίου από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ στο δεύτερο παρουσιάζεται και αναλύεται η παρουσία του Ρήγα και του έργου του στην επετειακή πανηγυρική ρητορική των ομιλητών κατά τους εορτασμούς της 25ης Μαρτίου από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σ' αυτό το μέρος εντοπίζονται και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του επετειακού πανηγυρικού λόγου.

Μεθοδολογία της έρευνας και της ιστορικής προσέγγισης του ακαδημαϊκού πανηγυρικού λόγου

Απομονώθηκαν, αφού φωτοτυπήθηκαν και τοποθετήθηκαν σε φακέλους, οι περισσότεροι (όσοι εντοπίσθηκαν) δημοσιευμένοι πανηγυρικοί λόγοι με τις πρυτανικές εισηγήσεις και προσφωνήσεις, που εκφωνούνταν κατά την 25η Μαρτίου εκάστου έτους από το έτος 1899 μέχρι σήμερα, οι οποίοι κατά μεγάλο ποσοστό περιλαμβάνονται στους ετήσιους επετειακούς τόμους του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ακολούθως, απομονώθηκαν τα παραθέματα, που περιλάμβαναν ειδικές αναφορές στο Ρήγα και στο έργο του. Αυτοτελώς αυτά προσαρτήθηκαν στο κείμενο του κάθε πανηγυρικού λόγου και της πρυτανικής εισήγησης, μαζί με περιληπτικό-νοηματικό σημείωμα με το οποίο αποδίδονται πληρέστερα, αναφορικά με το Ρήγα, οι θέσεις των ομιλητών στα συμφραζόμενα του όλου κειμένου του κάθε πανηγυρικού λόγου και της πρυτανικής εισήγησης.[3] Σημειώνω ότι μεγάλο μέρος της σειράς των επίσημων πανηγυρικών λόγων εναπόκειται στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, στη βιβλιοθήκη του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας,

3. Οι φάκελοι αυτοί με τα κείμενα των πανηγυρικών λόγων και των πρυτανικών εισηγήσεων διατηρούνται στο αρχείο του γραφείου μου και είναι διαθέσιμοι σε κάθε άλλον ενδιαφερόμενο που θα ήθελε να μελετήσει εκτενέστερα το ίδιο ή και άλλα ζητήματα από τα περιεχόμενα των δημοσιευμένων πανηγυρικών λόγων.

στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στην Εθνική Βιβλιοθήκη και στη βιβλιοθήκη της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Επιπλέον, λήφθηκαν υπόψη πρακτικά συγκλητικών συνεδριάσεων, σχολιασμοί της επικαιρότητας από τον τύπο, δημόσια και ιδιωτική αλληλογραφία των ομιλητών και άλλων προσώπων.

Η μεθοδολογία της ιστορικής προσέγγισης των πανηγυρικών λόγων που μελετήθηκαν στράφηκε σε μια νοηματική κατάταξη και κατηγοριοποίησή τους σε σχέση και με τις αντίστοιχες προς αυτούς πρυτανικές εισηγήσεις. Με βάση το ιδεολογικό, νοηματικό και εννοιολογικό τους περιεχόμενο κατατάχθηκαν σε δύο κύριες ενότητες, που αντιστοιχούν σε δύο χρονικές περιόδους. Προσεκτική μελέτη των κειμένων ανέδειξε τα κριτήρια αυτής της διαφοροποίησης, που ως τομή τους είναι δυνατόν να ορισθούν τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '70. Είναι προφανές ότι ο κάθε πανηγυρικός λόγος διαθέτει και τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία και αναδεικνύονται από την ακαδημαϊκή ιδιότητα και την προσωπικότητα του ομιλητή.

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 η οπτική της εθνικιστικής αφήγησης για τους περισσότερους ομιλητές είναι περισσότερο εμφανής. Κυριαρχεί, π.χ., πιο έντονα μια ρομαντική αντίληψη για το ελληνικό έθνος, ένας ιδεολογικός ρητορισμός που υποδηλώνει το χαρακτήρα του εορτασμού της επετείου και αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας ιδεαλιστικής ρητορικής αφήγησης, προβάλλοντας την έννοια του ελληνικού έθνους ως μια μεταφυσική οντότητα και συλλογικότητα. Κυριαρχούν οι έννοιες «έθνος», «γένος», «συντεταγμένη ελληνική πολιτεία», «ελληνική παράδοση», «Αρχαία Ελλάδα», «πατρώα γη»[4]. Ο καθηγητής της κλασικής φιλολογίας Κωνσταντίνος Βουρβέρης στην αρχή της ομιλίας του (1955) με τίτλο «Τό οἰκουμενικόν νόημα τοῦ ἐθνισμοῦ τῶν Ἑλλήνων» δίνει, π.χ., το στίγμα του ρήτορος των εθνικών εορτών και του πανηγυρικού λόγου κάθε εθνικής επετείου ως εξής: «Οἱ ρήτορες τῶν ἐθνικῶν ἑορτῶν, ὅπως τῆς σημερινῆς ἐπετείου τοῦ Εἰκοσιένα ἤ τῆς 28ης Ὀκτωβρίου καί τῶν ἄλλων ἐθνικῶν ἐπετείων, συμπίπτουν ὅλοι εἰς μίαν κοινήν διαπίστωσιν καί ἔξαρσιν: τήν ἔξαρσιν τῆς ὑπερελληνικῆς, τῆς παγκοσμίου ἤ κοσμοϊστορικῆς, ὅπως λέγουν, σημασίας τῶν ἑλληνικῶν γεγονότων, πρός τά ὁποία στρέφουν τήν μνήμη τοῦ Ἔθνους»[5].

Ορισμένως ο διαχωρισμός των λόγων σε δύο ενότητες, που αντιστοιχούν σε δύο χρονικές περιόδους με τομή τα μέσα της δεκαετίας του '70, προέκυψε, αφού λήφθηκε υπόψη η σύνδεση της ρητορικής αφήγησης με την ιδεολογία, τους συμβολισμούς και τις πολιτικές θέσεις των ομιλητών, που διατυπώνονταν ύστερα αναμφίβολα και από την επίδραση της εκάστοτε πολιτικής επικαιρότητας. της εθνικής συγκυρίας και των συνθηκών του διεθνούς περιβάλλοντος. Βραχυπρόθεσμα, π.χ., αλλά κυρίως μακροπρόθεσμα οι εκάστοτε συνθήκες επηρέαζαν τα περιεχόμενα των ομιλιών και διαφοροποιούσαν και τον χαρακτήρα της ρητορικής αφήγησης. Ο Α΄ και ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η Κατοχή, η περίοδος του Μεσοπολέμου, του Εμφυλίου αλλά και ο Μικρασιατικός Πόλεμος, οι διαδοχικές δικτατορίες στην Ελλάδα και άλλες πολιτικές εντάσεις, η αποκατάσταση της Δημοκρατίας (1974), το πολιτειακό ζήτημα (κατάργηση του βασιλικού θεσμού) και η πε-

4. Π. Καραγιάννη, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η εθνική επέτειος της 25ης Μαρτίου: ο εορτασμός μέσα από τους λόγους, που εκφωνήθηκαν από τους πανεπιστημιακούς καθηγητές*, Διπλωματική εργασία για απόκτηση διπλώματος ειδίκευσης (Μ.Α.), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Π.Τ.Δ.Ε., Τομέας Ανθρωπιστικών Σπουδών, Κατεύθυνση Ιστορία και διδακτική της Ιστορίας, (2006), σσ. 8 κ.ε.

5. Κ.Ι. Βουρβέρης, *Τό οἰκουμενικόν νόημα τοῦ Ἐθνισμοῦ τῶν Ἑλλήνων*, ἐκδ. Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐν Ἀθήναις, 1955, σ. 3.

ρίοδος της Μεταπολίτευσης καθώς και η είσοδος της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση ή η τρέχουσα πολιτική κρίση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συντηρούν ή αμβλύνουν το κλίμα πατριωτικής έξαρσης και δίνουν, κατά περίπτωση, αφορμές σε ομιλητές να προβάλλουν με σύγχρονη ματιά τις πολιτικές τους θέσεις και απόψεις.

Αισθητές είναι οι διαφορές ως προς τη θεματολογία των λόγων και το ύφος της ρητορικής γραφής. Οι επιλογές, π.χ., των ομιλητών της δεύτερης περιόδου (περίπου 1975-2012) στρέφονται σε ειδικά θέματα, που υποδηλώνουν στις περισσότερες φορές απομάκρυνση του ενδιαφέροντος των ομιλητών από εθνικιστικές εξάρσεις και εμμονές, που είναι περισσότερο εμφανείς στην πρώτη ενότητα. Η διαφοροποίηση του ιδεολογικού πλαισίου των ομιλητών είναι εμφανής και στις πρυτανικές προσφωνήσεις και εισηγήσεις στους λόγους των ομιλητών. Οι πνευματικοί στόχοι και η εθνική, πολιτική και κοινωνική αποστολή του πανεπιστημίου καθορίζονται από την ανάγκη αναγνώρισης της αξίας των αρχών της παιδείας και του ανθρωπισμού, της ελευθερίας και του κριτικού πνεύματος από όλα τα μέλη της ελληνικής κοινωνίας. Οι παραινέσεις προς τους φοιτητές, όποτε αυτές με έμφαση διατυπώνονταν προς αυτούς, είτε από τους καθηγητές είτε από τους πρυτάνεις στις εισηγήσεις τους, εκφράζονταν με ηχηρές προτρεπτικές εκφράσεις προς αυτούς. Η πρώτη ενότητα εντάσσεται στην περίοδο με τα ιδιαίτερης σημασίας πολιτικά και εθνικά γεγονότα που αναφέρθηκαν. Στους πιο πρόσφατους λόγους (δεκαετία του '90 κ.ε.) οι ομιλητές προβάλλουν το στοίχημα της χώρας μας για μια επάξια συμπόρευσή της στην παγκόσμια κοινωνία των πολιτών και στο πλαίσιο ανάπτυξης από όλους τους έλληνες πολίτες μιας υπεύθυνης πολιτικής συμπεριφοράς, εμφορούμενης από δημοκρατικές αρχές, κριτικό και φιλελεύθερο πνεύμα και δικαιοσύνη.

Ενδεικτικά θα επιλέξω χαρακτηριστικά παραθέματα από τις ομιλίες της περιόδου της Δικτατορίας (1967-1974), που είναι και η μεταβατική περίοδος προς τη δεύτερη ενότητα (1975-2012), για να δειχθεί ένα από τα κύρια γνωρίσματα της πρώτης περιόδου, που κατά κανόνα είναι κείμενα-ύμνοι του ελληνικού έθνους και του πολιτισμού του και περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα αναφορών σε οτιδήποτε μπορεί να στηρίξει το εθνικό αίσθημα και τον πατριωτισμό των Ελλήνων. Στην ρητορική αφήγηση παρεμβάλλονται η Αρχαία Ελλάδα και ο κλασικός της πολιτισμός, το Βυζάντιο, η περίοδος της ξένης (της οθωμανικής) κυριαρχίας στη χώρα μας και η χριστιανική ορθόδοξη θρησκεία, που προσδιορίζουν και τη σκοποθεσία του επετειακού πανηγυρικού λόγου από καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σημειώνω όμως ότι οι Δυτικές Ευρωπαϊκές Κυριαρχίες στον ελληνικό χώρο παραγνωρίζονται από τους ομιλητές.

Η δύσκολη αυτή περίοδος της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας (1967-1974) έχει τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα όπως αυτά αποτυπώνονται στους λόγους που μελετήθηκαν. Συγκεκριμένα, εντοπίζεται μια μορφή εθνικιστικού ξεσπάσματος στην περίοδο της τελευταίας δικτατορίας στην Ελλάδα με πρόθυμους πανεπιστημιακούς ομιλητές να την εκθειάζουν και να την υπερασπίζονται. Ενδεικτικά σχολιάζω το παραλήρημα του πρύτανη και εισηγητή του πρώτου εορτασμού της δικτατορικής περιόδου (1968), Γεωργίου Ράμμου, για έναν κομμουνιστικό κίνδυνο, που επιβουλευόταν τη ζωή των Ελλήνων όπως και για άλλα «εθνικά ζητήματα» και πολιτικά προβλήματα που, κατ' αυτόν, απειλούσαν το ελληνικό έθνος και την πολιτιστική του παράδοση. Παραθέτω απόσπασμα της πρυτανικής του εισήγησης: «[...] Τό Ἐθνικόν καί Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον συμμετέχει εἰς τόν Πανελλήνιον Συναγερμόν γιά τόν ἑορτασμόν τῆς ἐπετείου [...], ἵνα βοηθήση εἰς τό νά ἐνισχυθεῖ [...] ὁ ἐθνικός Ἀγών διά τό Ἐθνικόν καί Παγκόσμιον

παρόν καί μέλλον, σήμερον ὅτε ἡ Ἐθνική Κυβέρνησις καλεῖ καί ὀρθῶς εἰς νέους ὡραίους πνευματικούς καί ἠθικούς ἀγῶνας [...]. Ὁ Θεός ἐπιτρέπει τήν συχνή δημιουργία εὐκαιριῶν γιά νά μεγαλουργοῦμε ὡς ἔθνος [...]. Ἡ Δυτική Εὐρώπη ἄς προσέξει μήπως ἀμβλυωποῦσα διά μίαν ἀκόμη φοράν ἔναντι τῆς Ἑλλάδος ἴδη ἑαυτήν κατακλυζομένην ὑπό τοῦ ἀσιατικοῦ πνεύματος, τό ὁποῖον σήμερον εἶναι ὁ κομμουνισμός [...] ἡ ἰδεολογία αὐτή ἐπί περιοχῶν τῆς Ἀσίας, σχεδόν αὐταί πού συνεκρότουν τόν 13ον αἰῶνα τήν μογγολοταταρική αὐτοκρατορία τοῦ Τζέγκις-Χαν»[6].

Ένα άλλο παράδειγμα, μια οιονεί δήλωση πολιτικής υποταγής στην «Εθνοσωτήριον Επανάστασιν της 21ης Απριλίου» από την εισήγηση του πρύτανη Στυλιανού Κορρέ είναι χαρακτηριστικό της ρητορικής της εποχής: «Ἐμψυχεῖ δέ οὐχί ἀλόγως τώρα ἡ Φυλή. Ἀλλά διότι συναισθάνεται ὅτι κατευθύνεται ἐν τῇ νέᾳ ἀνοδικῇ πορεία της ὑπ' ἀνδρῶν ἐμφορουμένων τοῦ πνεύματος τῶν παλαιῶν σκαπανέων, ὑπ' ἀνδρῶν οἵτινες, ἄξιοι φορεῖς βαρυτάτης κληρονομιᾶς τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς, περιφρουρήσεως τῆς ἐλευθερίας, ἡσυχίας καί προόδου τῆς πατρίδας ἐξησφάλισαν εἰς αὐτήν και ἀνεπιβούλευτον ἐλευθερίαν καί ἀδιατάρακτον ἡσυχίαν καί ἐδημιούργησαν θαυμασίας προϋποθέσεις πρός ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου, ὅπερ κατέλιπον εἰς ἡμᾶς οἱ ἀδάμαστοι ἥρωες τῆς ἀθανάτου ἐποποιίας τοῦ 1821»[7].

Ο Κων/νος Ηλιόπουλος, καθηγητής των Λατινικών, στο λόγο του με τίτλο «Ὁ Ἑλληνισμός καί ὁ Ρωμαϊσμός ὡς ζῶσαι δυνάμεις καί ἡ εἰσφορά αὐτῶν εἰς τήν ἀνθρωπότητα» εκτοξεύει, απευθυνόμενος στους παρευρισκομένους φοιτητές, συνήθη της περιόδου εκείνης ιδεολογικά πυροτεχνήματα: «[...] πιστεύσατε εἰς τόν ἱστορικόν προορισμόν τῆς φυλῆς μας· πιστεύσατε εἰς τά δίκαια καί τά ἰδανικά της, εἰς τά σύμβολα καί τάς παραδόσεις της καί αὐτά νά ἔχετε ἔμβλημα καί λάβαρόν σας. Μήν ἀφήσετε νά διαβρωθῆ ἡ συνείδησή σας καί τοῦ Ἔθνους ἀπό ἰδεολογίας ξένας πρός τάς παραδόσεις καί ἀντιθέτους πρός τά πεπρωμένα του. Προσέξατε τήν σημασίαν τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν διά τό μέλλον τοῦ Ἔθνους μας, διότι ἡ τύχη αὐτοῦ θά κριθῆ μέσα εἰς τάς ἰδικάς σας συνειδήσεις. Ἡ Ἐθνική Κυβέρνησις τῆς Ἐπαναστάσεως τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967, ἔχουσα συνείδησιν τῆς μεγάλης σημασίας διά τό μέλλον τοῦ Ἔθνους μας, ἔκαμε πρός χάριν σας μεγίστας θυσίας, θυσίας τοιαύτας καί τοσαύτας, ὁποίας καί ὁπόσας οὐδεμία φοιτητική γενεά ἐγνώρισεν εἰς τό παρελθόν. Τάς μεγίστας αὐτάς διά σᾶς θυσίας τῆς Ἐθνικῆς μας Κυβερνήσεως ἀξιοποιήσατέ τας, μετουσιώσατέ τας εἰς δρᾶσιν καί ἐνέργειαν διά τῆς ἰσχυροποιήσεως τοῦ ἐπιστημονικοῦ σας ἐξοπλισμοῦ καί διά τῆς σφυρηλατήσεως ἤθους, ἤθους καθαρῶς ἑλληνικοῦ»[8].

Γενικότερα, μια οιονεί δουλική έκφραση πολιτικής αφοσίωσης στην «ἐπανάστασιν τῆς 21ης Ἀπριλίου» (1967) φαντάζει ιδιαιτέρως προκλητική. Διαφοροποιούνται όμως σε κάποιο βαθμό τα περιεχόμενα των λόγων προς το τέλος της δικτατορικής αυτής περιόδου, χωρίς τουλάχιστον έντονες υμνολογικές - δοξολογικές και ιδεαλιστικές αναφορές στην «Ἐθνοσωτήριον» αυτήν Επανάσταση. Τελευταίος ομιλητής της δικτατορικής περιόδου ήταν ο καθηγητής της φιλοσοφίας Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος (1967), ο οποίος με μια διαφορετικού τύπου ιδεαλιστική θεώρηση των πολιτικών και εθνικών ζητημάτων αναφέρεται στο ρόλο των Ελλήνων της εποχής του, όπως ενδεικτικά εμφαίνεται από

6. Γ.Θ. Ράμμος, «Προσφώνησις κατά τήν τελετήν τῆς 25ης Μαρτίου 1968» στο: *Ἐπίσημοι λόγοι ἐκφωνηθέντες κατά τό ἔτος 1967-1968*, τόμος ΙΒ΄, Ἐν Ἀθήναις, 1968, σ. 9.

7. Στ. Κορρές, «Προσφώνησις κατά τήν τελετήν τῆς 25ης Μαρτίου 1969», στο: *Ἐπίσημοι λόγοι..., ό.π.,* τομ. ΙΓ΄, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 173.

8. Κ.Ν. Ἡλιόπουλος, «Ὁ Ἑλληνισμός καί ὁ Ρωμαϊσμός ὡς ζῶσαι δυνάμεις καί ἡ εἰσφορά αὐτῶν εἰς τήν ἀνθρωπότητα» στο: *Ἐπίσημοι λόγοι..., ό.π.,* ἐν Ἀθήναις 1969, σσ. 211-212.

το κατωτέρω παράθεμα. Κατ' αυτόν, ο ιστορικός τους ρόλος, όπως αναδύεται από την ομιλία του με θέμα «Τό 1821 καί τά σύγχρονα προβλήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ» εἶναι να «μεταδίδουν τά ἀγαθά τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τούς πέριξ βαρβάρους», όπως και σε σύγκριση ακόμη και με τη σύγχρονη, αδιαμφισβήτητα, κατ' αυτόν, προηγμένη Δύση. Κρίνει τους Έλληνες «ευκίνητους και εφευρετικούς», ενώ στην Ευρώπη καταλογίζει ως μειονέκτημα τον «συστηματικό και τεχνικό προγραμματισμό της»[9].

Η παρουσία του Ρήγα στα κείμενα των πανηγυρικών λόγων και των πρυτανικών εισηγήσεων

Στην ενότητα των πανηγυρικών λόγων της πρώτης περιόδου (1899-1975) κατά κανόνα απουσιάζει η τιτλοποίησή τους. Αυτό προδίδει ένα από τα κύρια εξωτερικά γνωρίσματα κάθε παραδοσιακού επετειακού πανηγυρικού λόγου. Αντίθετα, οι λόγοι της δεύτερης περιόδου (περίπου 1975 κ.ε.) ενσωματώνουν στην αφήγηση θεματικό τίτλο του περιεχομένου τους. Η καινοτομία αυτή συνιστά τομή στην υφή και στο περιεχόμενο του πανηγυρικού λόγου γενικότερα. Εντοπίζεται στο πλαίσιο εξέλιξης της επιστημονικής ιστοριογραφίας και των άλλων επιστημών, που επηρέαζε και τους ομιλητές, ακόμη και εκείνους χωρίς εξειδίκευση στην ιστορία και στη διδακτική της ιστορίας. Για τους ομιλητές αυτούς με εξειδίκευση στην ιστορία και στις άλλες κοινωνικές επιστήμες υποδηλώνεται σχετική διαφοροποίηση στον ρητορικό τους λόγο, συγκριτικά με τα κείμενα άλλων πανεπιστημιακών ομιλητών. Αυτό είναι δυνατόν να αξιολογηθεί σε συνάρτηση με τις επιλογές τους και αναφορικά με το αντικείμενο της εξειδίκευσής τους. Από ιστοριογραφική άποψη, τα κείμενά τους είναι πιο βαθιά θεματικά και φαντάζουν περισσότερο επιστημονικά.

Σημειώνεται ακόμη ότι, ενώ αρκετοί ομιλητές αφιερώνουν αρκετές σελίδες για τον Ρήγα και το έργο του, εντούτοις κανείς από αυτούς δεν έχει εκφωνήσει λόγο με κύρια θεματική τον Ρήγα, παρατήρηση που ισχύει και για κάθε άλλη διακεκριμένη προσωπικότητα του Αγώνα της Ελληνικής Επανάστασης με εξαίρεση ομιλία για τον Μακρυγιάννη με θεματικό τίτλο «Ο Μακρυγιάννης και οι ζωγράφοι του»[10]. Ωστόσο, οι αποσπασματικές αναφορές για τον Ρήγα είναι εκτεταμένες, πρόσφορα ενταγμένες στα συμφραζόμενα του γραπτού λόγου. Στηρίζονται στις εκάστοτε καταγραφές της ιστοριογραφίας, δεν προδίδουν διάθεση φανατικών ιδεολογικών θεωρήσεων, διαθέτουν προσωπική ερμηνεία και προσέγγιση του έργου του Ρήγα, αναθεωρήσεις τους σε προγενέστερες προσεγγίσεις άλλων ερευνητών και προσπάθεια από τους νεότερους ομιλητές να αναδείξουν το έργο και τα οράματα του Ρήγα με βάση σύγχρονα ερευνητικά δεδομένα και υποδηλώνοντας, με λιγότερους συμβολισμούς, την αντικειμενικότητα του αφηγήματός τους.

Σε πολλούς παρατηρούνται ταυτίσεις με προγενέστερους ομιλητές, όμως σε όλους είναι εμφανής η προσπάθεια να ενυπάρχει στο λόγο πρωτότυπη σύλληψη και επιστημονική τεκμηρίωση, συνδεδεμένη αυτή περισσότερο με την εξειδίκευση του πανεπιστημιακού καθηγητή (φιλολογική, ιστορική, νομική, πολιτειολογική, των φυσικών επιστημών κ.ά.). Ορισμένοι μάλιστα από τους ομιλητές, που εκφωνούν για δεύτερη φορά, δέκα έως δεκαπέντε χρόνια μετά, πανηγυρικό λόγο κατά την ίδια επέτειο, έχουν αναφορές στον

9. Ἰ.Ν. Θεοδωρακόπουλος, «Τό 1821 καί τά σύγχρονα ρεύματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ» στο: *Ἐπίσημοι λόγοι..., ό.π.*, τόμ. ΙΑ΄, ἐν Ἀθήναις 1967, σσ. 225 κ.ε.

10. Ν. Β. Δρανδάκης, *Ο Μακρυγιάννης και οι ζωγράφοι του*, εκδ. Πανεπιστήμιον Αθηνών, Αθήνα 1978, σσ. 139 κ.ε.

Ρήγα και το έργο του περισσότερο εκτεταμένες και προσαρμοσμένες στα νέα ερευνητικά και επιστημονικά δεδομένα.

Η θέση του Ρήγα στον πανηγυρικό λόγο του Πανεπιστημίου αποκτά, κατά κανόνα, ισότιμη θέση με εκείνην του Αδαμαντίου Κοραή. Ο πρώτος, που κατατάσσεται στη χορεία των Διαφωτιστών με άμεση επαναστατική δράση, αποκτά κυρίαρχη θέση στις αφηγήσεις των ομιλητών αναφορικά με το «μάχιμον και πρωτοπόρον» της επαναστατικής του δραστηριότητας. Ο Κοραής εντάσσεται στα κείμενα των λόγων στους οποίους οι ομιλητές αναφέρονται σ' αυτόν ως κορυφαίο παράδειγμα νεοέλληνα Διαφωτιστή, που προήγαγε την παιδεία του Γένους και ενίσχυσε, με την πνευματική του δράση και τη διδασκαλία, τον επαναστατικό αγώνα των Ελλήνων. Προφανώς οι ομιλητές δε θεωρούσαν αναγκαίο να αναφερθούν σε θέσεις νεοελλήνων Διαφωτιστών και του Κοραή αναφορικά με το, κατ' αυτούς, άκαιρον της επανάστασης του ελληνικού λαού. Σε κάθε περίπτωση οι αναφορές των ομιλητών και σε μάχιμους αγωνιστές του '21 εντοπίζονται συγκριτικά λιγότερες με αυτές του Ρήγα και του Κοραή. Αυτό είναι ίσως ένα θέμα για πληρέστερη συγκριτική θεώρηση αναφορικά με τις επιλογές των ομιλητών και την παρουσία του ηρωϊκού στοιχείου στην πανηγυρική τους αφήγηση.

Οι ομιλητές, που ορίζονται από τις πρυτανικές αρχές, προέρχονται σε μεγάλο ποσοστό από τη Φιλοσοφική Σχολή, κυρίως της πρώτης ενότητας (1896-1975), σχετίζεται όμως η επιλογή των ομιλητών και με τη Σχολή στην οποία διδάσκει και είναι καθηγητής ο εκάστοτε πρύτανης του Πανεπιστημίου. Σε ποσοστό 90% οι αναφορές των ομιλητών-καθηγητών στον Ρήγα ανευρίσκονται σε τιτλοποιημένους λόγους, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις και οι πρυτανικές εισηγήσεις ενσωματώνουν στην αφήγησή τους ουσιαστικές αναφορές στον Ρήγα και στο έργο του. Σε όσα ακολουθούν συνοψίζω ενδεικτικά τις σχετικές αναφορές μεγάλου μέρους των ομιλητών, όσο γίνεται πιο περιγραφικά, ώστε ο αναγνώστης να διαμορφώσει προσωπική άποψη, προκειμένου να συσχετίζει τις αναφορές αυτές με τις προηγούμενες διαπιστώσεις μου.

Στο λόγο του με τίτλο «Ἡ ἑορτή τῶν ἐλευθερίων» το 1899 ο Σπυρίδων Π. Λάμπρος, έκτακτος τότε καθηγητής της Γενικής Ιστορίας, επιχειρεί τη σύνδεση της Μεγάλης Ιδέας με τα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα. Στα τέλη του 19ου αιώνα η Ελλάδα οφείλει, κατ' αυτόν, να έχει εν δυνάμει το πρόγραμμα του Ρήγα, το οποίο προσέβλεπε σε έναν ελληνισμό ενιαίο και πλήρη. Η ελληνική σημαία όφειλε επίσης να θερμάνει «πάντα τά ριγοῦντα ὑπό τήν δουλείαν μέλη τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος ἤ ἄλλως ὀφείλει νά εἶναι ἁπάντων ὁμοῦ τό κάλλιστον ἐντάφιον». Επιπλέον, εντοπίζεται απ' αυτόν σύγκλιση του παρελθόντος με το παρόν. Η ταπεινωτική ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, μόλις δύο χρόνια πριν από την εκφώνηση του λόγου του στο πανεπιστήμιο, παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα ενός άνισου αγώνα, ο οποίος επειδή συνδέθηκε με τη Μεγάλη Ιδέα και το πρόγραμμα του Ρήγα εμφανίσθηκε δίκαιος[11]. Ιδιαίτερο ρόλο για την προβολή των ιδεών αυτών του Σπυρίδωνος Λάμπρου φαίνεται να έχει το γεγονός ότι αυτός διετέλεσε ιδρυτικό μέλος της «Εθνικής Εταιρείας» η οποία συνέβαλε στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο. Σε άλλο πανηγυρικό του, δεκαέξι χρόνια μετά, με τίτλο «25 Μαρτίου 1915» ο Σπυρίδων Λάμπρος παρουσιάζει την ποιητική έμπνευση του Ρήγα να προσαρμόζει, όπως σημειώνει, το Θούριο «πρός τόν ἦχον τῆς Μασσαλιώτιδος», έναν ακόμα κρίκο στην αλυσίδα που συνδέει την Ελλάδα με τη Γαλλία[12].

11. Σπ. Λάμπρος, *Ἡ ἑορτή τῶν ἐλευθερίων, Πανηγυρικός λόγος ἐπί τῇ 25 Μαρτίου 1899,* ἐκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1899, σσ. 14-15.

12. Σπ. Λάμπρος, *25 Μαρτίου 1915,* ἐκδ. Π.Α. Πετράκου, ἐν Ἀθήναις 1915, σ. 24.

Το 1922 στον πανηγυρικό του λόγο ο κοσμήτωρ της Θεολογικής Σχολής Χρήστος Ανδρούτσος, αξιολογούσε τη δημιουργία των μεγαλοπρεπών ανδριάντων του Ρήγα και του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, που είχαν τοποθετηθεί στα προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών, ως ένα στέρεο σύνθημα στο «υπέρ πίστεως και πατρίδος» χρέος του ανώτατου Ιδρύματος έναντι των αγωνιστών της Επανάστασης, καθώς, όπως σημειώνει, οι θούριοι και τα άλλα εθνικά άσματα ταυτίζονταν με τους θρησκευτικούς και τους πατριωτικούς αναστεναγμούς των πατέρων μας[13]. Η συμβολή των θούριων ασμάτων του Ρήγα, σύμφωνα με τον καθηγητή ιστορίας Μιχαήλ Βολονάκη (1927), ήταν καθοριστική στην έκφραση της αγάπης «ὑπέρ τῆς καλλιπετάλου ἐλευθερίας τοῦ ἀθανάτου ἑλληνισμοῦ» αλλά και στην προετοιμασία της Επανάστασης[14]. Ο καθηγητής ιστορίας της Βυζαντινής Τέχνης Αδαμάντιος Αδαμαντίου το 1928 συγκαταλέγει τον Ρήγα μαζί με τον Κοραή στους μεγάλους προδρόμους της Ελληνικής Επανάστασης σε μια προσπάθεια να εντοπίσει τα αίτια πρόκλησής της. Χαρακτηρίζει τη γνώση του παρελθόντος «τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους» πηγή ζωής για το παρόν και «δίδαγμα ζωοποιόν» για το μέλλον[15]. Ο καθηγητής της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας Ιωάννης Καλιτσουνάκης στο λόγο του με τίτλο «Αἱ πνευματικαί δυνάμεις τοῦ Ἔθνους κατά τόν ὑπέρ ἀνεξαρτησίας ἀγώνα» το 1935 χαρακτηρίζει τον Ρήγα «ως τον μεγάλο πνευματικό οδηγό του Γένους και τον εξέχοντα ηθικό συντελεστή του Αγώνος». Σε εκτενέστατη αναφορά του παραθέτει στοιχεία για τα μεγαλεπήβολα σχέδια του Ρήγα, τα βιβλία, τους χάρτες και τις εικόνες που εξέδωσε, και αναφέρεται στη μετάβασή του στη Βιέννη και στο μαρτυρικό του τέλος[16].

Ο καθηγητής ψυχολογίας και φιλοσοφίας Γεώργιος Θ. Σακελλαρίου το 1953 στον πανηγυρικό λόγο του με τίτλο «Αἱ ἐπιταγαί τοῦ ’21 καί αἱ κατευθύνσεις τοῦ ἔθνους» παραλληλίζει τις απόψεις του Ρήγα με μία πιο σύγχρονη συνείδηση για τη συναδέλφωση όλων των λαών της γης, «ανεξαρτήτως φυλής, φύλου, γλώσσης, θρησκεύματος ή χρώματος». Όπως σημειώνει, ο ίδιος ο «πρωτομάρτυς Ρήγας» συμβαδίζει σε ευρύτερη κλίμακα και κοινή λεωφόρο με πρόσωπα διεθνούς κύρους, όπως τον πρώτο πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών George Washington (1732-1799) και τον Abraham Lincoln (1809-1865), επίσης πρόεδρο του ίδιου κράτους, ο οποίος και συνέδεσε το όνομά του με τον αγώνα εναντίον της δουλείας. Ο Θεσσαλός Τυρταίος, όπως τον αποκαλεί ο Σακελλαρίου, εκδίδει τον «περιώνυμον Χάρτην ὁλοκλήρου τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου καί τῶν ἀποικιῶν», μεταφράζει το *Πνεύμα των νόμων* του Montesquieu και σαλπίζοντας προς Τούρκους, Βουλγάρους, Αρμενίους και Ρωμιούς στο Θούριο όπως και σε όλα τα συγγράμματά του, αποσκοπούσε στην απελευθέρωση όλων των λαών της Εγγύς Ανατολής και στην ίδρυση της Ανατολικής Ελληνικής Δημοκρατίας[17].

Ο Γεώργιος Τενεκίδης το 1956 στον πανηγυρικό του λόγο με τίτλο «Ἡ πορεία τοῦ ἔθνους πρός τήν πλήρη ἀνεξαρτησίαν (1821-1830)» χαρακτηρίζει τον Ρήγα μαζί με τον

13. Χ. Ἀνδρούτσος, *Λόγος πανηγυρικός εἰς τήν 25 Μαρτίου Ἡμέραν τῆς Ἐθνεγερσίας,* ἐκδ. Πανεπιστήμον Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1922, σσ. 7-8.

14. Μ. Βολονάκης, «Ἡ Ἑλληνική Ἐπανάστασις ἀπαύγασμα τοῦ ἀθανάτου ἑλληνικοῦ πνεύματος», *Λόγοι ἐκφωνηθέντες κατ᾽ ἐντολήν τῆς Συγκλήτου ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου,* ἐκδ. Πανεπιστήμον Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 26.

15. Ἀ. Ἀδαμαντίου, *Λόγος πανηγυρικός εἰς τήν 25ην Μαρτίου ἐκφωνηθείς εἰς τήν αἴθουσαν τῶν τελετῶν,* ἐκδ. Πανεπιστήμον Ἀθηνῶν,Ἐν Ἀθήναις 1929, σσ. 11 και 21.

16. Ἰ. Καλιτσουνάκης, *Αἱ πνευματικαί δυνάμεις τοῦ Ἔθνους κατά τόν ὑπέρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα,* ἐκδ. Πανεπιστήμον Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1935, σσ. 12-17.

17. Γ.Θ. Σακελλαρίου, *Αἱ ἐπιταγαί τοῦ ’21 καί αἱ κατευθύνσεις τοῦ Ἔθνους,* ἐκδ. Πανεπιστήμον Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1953, σσ. 5-6.

Ανώνυμο της *Ελληνικής Νομαρχίας* ως ιδεολογικούς συνεχιστές των Γάλλων Διαφωτιστών του 18ου αιώνα. Προβάλλει το άρθρο 119 του Συντάγματος του Ρήγα ως επιχείρημα για να στηρίξει την αναγκαιότητα απαλλαγής του έθνους από τον ξένο ζυγό αλλά και από κάθε είδους υποτέλεια και δουλεία. Μάλιστα σε υποσημείωση επισημαίνει πως θα ήταν ευχής έργον στην περίπτωση αναθεώρησης του πενιχρότατου σε ορισμούς διεθνούς δικαίου, Ελληνικού Συντάγματος[18] όπως περιληφθεί και διάταξη ανάλογη προς αυτήν του Συντάγματος του Ρήγα: «Οἱ Ἕλληνες δέν ἀνακατώνονται εἰς τήν διοίκησιν τῶν ἄλλων ἐθνῶν· ἀλλ' οὔτε εἶναι εἰς αὐτούς δυνατόν νά ἀνακατωθοῦν εἰς τήν ἐδικήν των»[19].

Ο καθηγητής ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων Απόστολος Δασκαλάκης στο λόγο του με τίτλο «Ἡ ἑλληνική παιδεία κατά τόν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας» το 1958 δίνει ιδιαίτερη σημασία στη μετάφραση του συγγράμματος *Νέος Ανάχαρσις*[20] και στη Χάρτα της Ελλάδος, έργα τα οποία συντέλεσαν στο φρονηματισμό των Ελλήνων και στην εξώθηση προς γενναία και υψηλά έργα για την ελευθερία[21]. Ιδιαίτερη μνεία κάνει ο Καθηγητής Δασκαλάκης στο άρθρο 22 του κεφαλαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου του Συντάγματος του Ρήγα, στο οποίο για πρώτη φορά[22] γίνεται λόγος «ἐν Πολιτεύματι» για την καθιέρωση υποχρεωτικής εκπαίδευσης και παραθέτει το άρθρο: «Ὅλοι χωρίς ἐξαίρεσιν ἔχουν χρέος νά ἠξεύρουν γράμματα. Ἡ πατρίς ἔχει νά καταστήση σχολεῖα εἰς ὅλα τά χωρία διά τά ἀρσενικά καί θηλυκά παιδιά. Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννάται ἡ προκοπή, μέ τήν ὁποία λάμπουν τά ἐλεύθερα ἔθνη»[23].

Στο ίδιο ζήτημα αναφέρεται και ο καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας Στυλιανός Κορρές το 1963 στο λόγο του με τίτλο «Παιδεία και ελευθερία» όπου αναφέρει το άρθρο 22 του «Πολιτεύματος» του Ρήγα προκειμένου να συνδέσει τη δράση του με την ανάπτυξη της παιδείας σε όλο τον ελληνικό χώρο. Ο ίδιος καταλήγει πως «ἡ παιδεία ἐκείνη παρεσκεύασε τόν ἐνθουσιώδη πολεμιστήν, τόν φλογερόν ἱερέα, τόν ἐμπνευσμένον ποιητήν, τόν δεξιόν πολιτικόν τῆς ἐπαναστάσεως»[24]. Σε έναν ακόμη πανηγυρικό του λόγο, το 1964, ο καθηγητής Ιστορίας της Νεωτέρας Ελλάδος και διευθυντής του Ιστορικού Σπουδαστηρίου Απόστολος Δασκαλάκης με θέμα «Ὁ Τύπος καί ἡ Νεοελληνική Ἀναγέννησις» αναφέρθηκε στο ένδοξο τέλος της πρώτης ελληνικής εφημερίδας, η οποία κυκλοφορούσε στη Βιέννη το χρονικό διάστημα 1790-1797 με τον τίτλο «Ἐφημερίς». Επισημαίνει πως οι αδερφοί Μαρκίδη Πούλιου, εκδότες της «Ἐφημερίδος», μετείχαν ενεργά στις επαναστατικές κινήσεις του Ρήγα και τα έντυπά τους λειτούργησαν ως σύνδεσμος μεταξύ των μυημένων ομογενών στην «ἐθνεγερτικήν συνωμοσίαν», ενώ προσέφεραν τα τυπογραφεία τους «πρός λαθραίαν ἐκτύπωσιν τῶν ἐπαναστατικῶν ἐντύπων τοῦ Ρήγα».

18. Αναφέρεται στο Σύνταγμα που αναθεωρήθηκε μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και κατατέθηκε από τον Νικόλαο Πλαστήρα [ΕτΚ, φ. 1 (1 Ιανουαρίου 1952), σσ. 1-18].

19. Γ. Τενεκίδης, *Ἡ πορεία τοῦ ἔθνους πρός τήν πλήρη ἀνεξαρτησίαν 1821-1830,* ἐκδ. Πανεπιστήμον Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1957, σσ. 14-16.

20. Πρόκειται για το έργο «Voyage de jeune Anacharsis en Grèce» του Jean Jacques Barthelemy.

21. Ἀπ. Δασκαλάκης, «Ἡ ἑλληνική παιδεία κατά τόν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας», *Ἐπίσημοι Λόγοι ἐκφωνηθέντες κατά τό ἔτος 1957-1958,* ἐκδ. Πανεπιστήμον Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 27.

22. Το συγκεκριμένο άρθρο του Πολιτεύματος του Ρήγα έχει, σύμφωνα με τον Απόστολο Δασκαλάκη, ιδιάζουσα σημασία για την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού, δεδομένου ότι δεν υπάρχει ανάλογο ούτε στα συντάγματα της Γαλλικής Επανάστασης, «ἐκ τῶν ὁποίων τά πλεῖστα ἤντλησεν ὁ Ρήγας» (ό.π., σ. 29).

23. Ἀ. Δασκαλάκης, «Ἡ ἑλληνική παιδεία κατά τόν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας», ό.π., σ. 29.

24. Στ. Κορρές, «Παιδεία καί ἐλευθερία», στο: *Ἐπίσημοι λόγοι ἐκφωνηθέντες κατά τό ἔτος 1962-1963,* ό.π., τόμ. Ζ΄, ἐν Ἀθήναις 1963, σ. 194.

Τονίζει παράλληλα πως το δραματικό αλλά ένδοξο τέλος περιλάμβανε τη σύλληψη του Γεωργίου Πούλιου, την παύση της «Ἐφημερίδος» και την κατάσχεση των τυπογραφείων και επισημαίνει πως η συμμετοχή της πρώτης ελληνικής εφημερίδας και των πρώτων Ελλήνων δημοσιογράφων στην απελευθερωτική απόπειρα του Ρήγα κατέστησε την αυστριακή κυβέρνηση επιφυλακτική, ώστε επί δεκαπέντε έτη να μη δώσει άδεια προς έκδοση ελληνικής εφημερίδας ή περιοδικού[25].

Ο Καθηγητής Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων Γεώργιος Κόλιας το 1968, αναφερόμενος στο έτος 1922, το αξιολογεί «χειρότερον καί περισσότερον ἀπαίσιον, ἀκόμη καί ἀπό τό 1453, διότι τότε ἀνατράπηκαν ἡ "Χάρτα" τοῦ Ρήγα Φεραίου καί τό ὄνειρον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος»[26]. Ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών Στυλιανός Κορρές στην προσφώνησή του κατά την τελετή της 25ης Μαρτίου 1969 συγκαταλέγει τον Ρήγα στους «μεγαλοτίμους τῆς ἐλευθερίας προμάχους», ο οποίος μαζί με τον Κοραή ως «μεγαλογνώμονες ἀοιδοί καί διδάσκαλοι μόχθησαν ὑπέρ τῆς πνευματικῆς ἀναγέννησης τοῦ ἔθνους, πιστεύοντας ὅτι μόνον δι' αὐτῆς θά ἦταν δυνατή ἡ ἀπόσειση τοῦ ζυγοῦ τῆς δουλείας»[27]. Ο κοσμήτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής Νικόλαος Τωμαδάκης το 1970 στο λόγο του «Οἱ Ἕλληνες ὡς γένος καί ἔθνος κατά τήν ἱστορικήν ἡμῶν διαδρομήν καί ὁ ἱερός ἀγών τοῦ 1821» καταπιάνεται με ζητήματα εννοιολογικής υφής του έργου του Ρήγα και αναφορικά με όρους όπως «Ελλάδα», «Έλληνες», «έθνος», «γένος», «εθνική παράσταση», «ελληνικός λαός», «βασίλειο» και «δημοκρατία» [28].

Το έτος 1975 ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής Νικόλαος Λιβαδάρας στο λόγο του με τίτλο « Η προσφορά τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος εἰς τήν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821» σημειώνει ότι «ἡ μέριμνα διά τήν διατήρησιν τοῦ πνευματικοῦ φωτισμοῦ τοῦ ἔθνους δέν ἦτο ἁπλοῦς ρομαντισμός, δεικνύει τό γεγονός ὅτι ἡ στροφή πρός τήν ἀρχαιότητα καί ἡ ἄντλησις ἐκεῖθεν πνευματικῶν δυνάμεων ἀπετέλεσε πρακτικόν μέσον προπαρασκευῆς διά τήν ἐθνικήν παλιγγενεσίαν. Ὁ Ρήγας Φεραῖος εἰς τήν Νέαν Πολιτικήν Διοίκησίν του καί δή καί εἰς τό κεφάλαιον "Τά δίκαια τοῦ ἀνθρώπου" (ἄρθρ. 22) ἐπισημαίνει τήν σημασίαν τῆς Παιδείας διά τήν ἐλευθερίαν καί περιλαμβάνει εἰς τό πρόγραμμα μαθημάτων διά τά σχολεῖα τήν ἐξήγησιν τῶν ἀρχαίων, ἱστορικῶν προφανῶς, διότι ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας καλλιεργεῖ τήν ἰδέαν τῆς καταγωγῆς καί ἀναπτύσσει τήν ἐθνικήν συνείδησιν». Παράλληλα, τονίζει ότι «δέν εἶναι ἑπομένως συμπτωματικόν τό γεγονός ὅτι οἱ πνευματικοί ταγοί τοῦ ἔθνους ἀνεδύθησαν ἐκ τῶν εὐρωπαϊκῶν κέντρων διά νά φωτίσουν τόν Ἑλληνισμόν διά τήν προετοιμασίαν τῆς Ἐπαναστάσεως: Κοραής, Ρήγας, Νεόφυτος Δούκας, Κωνσταντῖνος Κούμας, Ἄνθιμος Γαζῆς, Θεόκλητος Φαρμακίδης, διά νά αναφέρω τούς γνωστότερους διδάσκοντες καί συγγράφοντες οι οποίοι ὠφέλησαν τήν κοινήν πατρίδα». Σημειώνει ακόμη ότι «ἡ στροφή τοῦ Ρήγα καί τοῦ Κοραῆ πρός τήν ἀρχαιότητα ἐξέρχεται

25. Ἀπ. Δασκαλάκης, «Ὁ Τύπος καί ἡ Νεοελληνική Ἀναγέννησις», στο: Πρυτανεία Γεωργίου Κουρμούλη, *Ἐπίσημοι Λόγοι ἐκφωνηθέντες κατά τό ἔτος 1963-1964,* τ. Η΄, Ἐν Ἀθήναις 1964, σσ. 59-62.

26. Γ. Κόλιας, «Ἡ 25η Μαρτίου ἐναντι τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους», στο: *Ἐπίσημοι Λόγοι ἐκφωνηθέντες κατά τό ἔτος 1967-1968,* τ. ΙΒ΄, Ἐν Ἀθήναις 1968, σ. 192.

27. Στ. Κορρές, «Προσφώνησις κατά τήν τελετήν τῆς 25ης Μαρτίου 1969», στο: *Ἐπίσημοι Λόγοι ἐκφωνηθέντες κατά τό ἔτος 1968-1969,* τ. ΙΓ΄, Ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 173.

28. Ν. Τωμαδάκης, «Οἱ Ἕλληνες ὡς γένος καί ἔθνος κατά τήν ἱστορικήν ἡμῶν διαδρομήν καί ὁ ἱερός ἀγών τοῦ 1821», στο: *Ἐπίσημοι Λόγοι ἐκφωνηθέντες κατά τό ἔτος 1969-1970,* τ. ΙΔ΄, Ἐν Ἀθήναις 1971, σσ. 239-241.

τῆς χαρακτηριζούσης τήν ἐποχήν προσπαθείας καί λαμβάνει τήν μορφήν πραγματικῆς σταυροφορίας. Ἡ ὑπό τοῦ Ρήγα δημοσίευσις τῆς εἰκόνας τοῦ Ἀλεξάνδρου καί τῆς Χάρτας (1797) ἀπέβλεψεν εἰς τήν ἐνθάρρυνσιν τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῶν Ἑλλήνων. Συγκινητικόν εἶναι ὅτι ὁ πρωτομάρτυς τοῦ ἀγῶνος ἠννόει τόν ἑλληνικόν χῶρον, ὅπου ὁμιλεῖτο ἡ ἑλληνική γλῶσσα, δηλαδή ἀπό τῶν Μύρων τῆς Λυκίας καί τῆς Βιθυνίας μέχρι τοῦ Δουνάβεως, τοῦ Ἰονίου πελάγους καί τῆς Λιβυκῆς θαλάσσης»[29].

Ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής Μίνως Κοκολάκης, που θέτει στο λόγο του (1976) τον τίτλο «Οἱ συντελεσταί τῆς παλιγγενεσίας» αναφέρεται επίσης επί μακρόν στο Ρήγα και στην επαναστατική του δραστηριότητα. Χαρακτηριστικά σημειώνει ότι «πρωτεύουσαν σημασίαν κατά τά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος ἀποκτᾶ ἡ κοινότης τῆς Βιέννης συγκροτηθεῖσα κυρίως ἀπό ἐμπόρους Ἠπειρώτας, Μακεδόνας, Θράκας, Θεσσαλούς, ἀλλά καί Μικρασιάτας Ἕλληνας. [...] Ἐκεῖ θά ἀκούσουν οἱ συμπατριῶται του τόν Θούριον καί τ' ἄλλα τραγούδια τοῦ Ρήγα, ἐκεῖ θά διαβάσουν πρώτοι τήν "Πολιτικήν Διοίκησιν" καί τήν δωδεκάφυλλον μεγάλην "Χάρταν", ὅπου ὁ Βελεστινλῆς συνεπύκνωνε τήν μακραίωνα πορείαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ». Ο ομιλητής δίδει επίσης έμφαση στην επαναστατική του δραστηριότητα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας, σημειώνοντας ότι «εἰς τό Βουκουρέστι, ὅπου ἀπό τό 1780 δρᾶ ἐταιριστική ὀργάνωσις Ἑλλήνων καί Βλάχων ὑπό τόν τίτλον "Ἑταιρεία τῶν Φίλων", ὁ Ρήγας συναναστρέφεται Γάλλους πράκτορας, μελετᾶ διακηρύξεις καί συντάγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καί μελοποιεῖ πατριωτικόν στιχούργημα μέ τούς ἤχους τῆς γαλλικῆς Καρμανιόλας, προτοῦ κατευθυνθῆ πρός τήν Βιέννην διά νά ὑλοποιήσει τά σχέδιά του. Ἡ μοίρα δέν τούς ἐπέτρεψε νά συνασπίση αὐτός, ὅπως ὡραματίζετο εἰς τόν Θούριον, τούς βαλκανικούς λαούς, τούς σταυραϊτούς τοῦ Ὀλύμπου, τά ξεφτέρια τῶν Ἀγράφων, τά θαλασσινά πουλιά Σπετσῶν, Ψαρῶν καί Ὕδρας, τούς Σουλιώτας καί τούς Μανιάτας καί τούς "ὀφφικιάλους σέ ξένους βασιλεῖς", τούς ὁποίους ἐκάλει νά γίνουν στύλοι τῆς φυλῆς των. Τήν πραγμάτωσιν τοῦ ὀνείρου ἀνέλαβαν δεκαέξι ἔτη μετά τόν στραγγαλισμόν του τρεῖς ἔμποροι τῆς Ὀδησσοῦ»[30].

Ο καθηγητής νεότερης ελληνικής ιστορίας Βασίλειος Σφυρόερας (1979)στον λόγο του με τίτλο «Ἡ ἱστορική παράδοση καί τό 1821», μεταξύ άλλων, εντάσσει στην παράδοση του ελληνικού έθνους τον «Μεγαλέξαντρο», πραγματοποιώντας συνειρμούς με την χαλκογραφημένη προσωπογραφία του Μεγάλου Αλεξάνδρου στη Χάρτα του Ρήγα και με όσα έγραφε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ως εξής: «Τό 1797 ὁ Ρήγας παρουσίαζει στήν Χάρτα του χαλκογραφημένη τήν προσωπογραφία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, πού ἡ ἐκστρατεία του στήν Ἀσία ἔχει γίνει γιά τούς Ἕλληνες παραμύθι τοῦ Γένους. Καί δέν εἶναι δυσεξήγητο γιατί ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, σέ μιά ἐγκύκλιό του ἀπό τό Κισνόβι τῆς Βεσσαραβίας τό 1820 πρός τούς Ἕλληνες τοῦ Αἰγαίου, τοῦ χώρου στόν ὁποῖο εἶχαν ἰδιαίτερη διάδοση οἱ παραδόσεις γιά τό Μεγαλέξανδρο καί τή Γοργόνα γράφει: "Ἄς ἐνθυμηθῶμεν ποίων ἡρώων ἀπόγονοι εἴμεθα καί ἄς μή σμικρύνωμεν τήν ἀθάνατον ἐκείνην δόξαν μέ τήν ἰδική μας ἀναξιότητα[...] Ἔχομεν ἕνα δεύτερον Μεγάλον Ἀλέξανδρον, ὅστις μέ ἀνυπομονησίαν περιμένει νά μᾶς ἰδῆ μέ τό σπαθί εἰς τάς χεῖρας ἀπαιτοῦντας τά δικαιώματά μας, διά νά ἐκτείνη ἀμέσως τόν κραταιόν αὐτοῦ βραχίονα πρός ὑπεράσπισίν μας"»[31].

29. Ν. Λιβαδάρας, «Ἡ προσφορά τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας εἰς τήν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821» στο: *Ἐπίσημοι λόγοι...*, *ό.π.*, ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 162.

30. Μ. Κοκολάκης, «Οἱ συντελεσταί τῆς Παλιγγενεσίας», στο: Ἐπίσημοι λόγοι..., *ό.π.*, ἐν Ἀθήναις 1976, σσ. 246-247.

31. Β. Σφυρόερας, «Ἡ ἱστορική παράδοση καί τό 1821», στο: *Ἐπίσημοι λόγοι...*, *ό.π.*, ἐν Ἀθήναις 1979, σσ. 216-217.

Ο Καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής Καριοφίλης Μητσάκης στο λόγο του (1980) με τίτλο «Ποιητές-αγωνιστές και το πρόβλημα της ελευθερίας» χαρακτηρίζει τον Ρήγα «πρότυπο ποιητή αγωνιστή στα νεώτερα χρόνια» αφιερώνοντας πέντε σελίδες γι' αυτόν στην αφήγησή του. Ανάμεσα στους ποιητές που συμπεριλαμβάνει είναι οι Διονύσιος Σολωμός, Ανδρέας Κάλβος, Λορέντζος Μαβίλης και Οδυσσέας Ελύτης[32]. Στο ίδιο μοτίβο ο Καθηγητής Βαγγέλης Σκουβαράς στον πανηγυρικό του (1981) με τίτλο «Η ψυχοσύνθεση του λαϊκού αγωνιστή του '21» αναφέρει, μεταξύ άλλων: «Ήταν καιρός, που ο πρωταθλητής Ρήγας και πριν και σ' όλη τη διάρκεια του δεκάχρονου αγώνα έγινε σύμβολο, εξαγιασμένος με το μυστηριακό φωτοστέφανο του πρωτομάρτυρα. Το αίμα τους μετουσιώθηκε σε θεία μεταλαβιά για να κοινωνήσουν οι ατελεύτητες στρατιές επωνύμων και ανωνύμων μαχητών της ελληνικής λευτεριάς. Έγινε θρύλος, έγινε τραγούδι, ο ίδιος όντας διδάχος και τραγουδιστής. Ένας από τους πρώτους νεοέλληνες ποιητές, που σύμφωνα με την αξιολογική ρήτρα του Παλαμά: "δεν έγραφε στίχους· σάλπιζε στίχους"[33].

Ο πρύτανης Μιχάλης Σταθόπουλος στην εισήγησή του (1989) για την ομιλία του Στυλιανού Νεγρεπόντη, που εκφωνεί λόγο με τίτλο «Η ανασυγκρότηση της ελληνικής παιδείας ως την Επανάσταση» μνημονεύει τον Ρήγα ως εξής: «Δεν ήταν άλλωστε λίγοι οι εμπνευστές του αγώνα και περισσότερο από όλους ο οραματιστής Ρήγας Φεραίος, που με αφετηρία και πρωτοπορία μια Ελληνική Επανάσταση επιδίωκε απελευθέρωση από την τυραννία και των άλλων βαλκανικών λαών, αποβλέποντας σε μια ειρηνική μεταξύ τους συμβίωση»[34], ενώ ο ομιλητής θα σημειώσει: «Ο μεγάλος εθνομάρτυρας Ρήγας Φερραίος, που πρέπει να ήταν μαθητής στη Δημοτική, στο *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* (όπου απαντάται το περίφημο γνωμικό του Χάλερ "Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά")»[35]. Στο λόγο του ο καθηγητής Νίκος Παπαντωνίου (1988) με τίτλο «Οι μορφές ελεύθερου κράτους, που οραματίζονταν οι αγωνιστές του '21», διατυπώνει την άποψη ότι ο Ρήγας απέβλεπε σε βαλκανική ομοσπονδία, επισημαίνοντας όμως πως ένα πολυεθνικό κράτος δεν είναι απαραίτητα και ομοσπονδιακό και πως το πολίτευμα του Ρήγα αναφερόταν σε ενιαίο κράτος. Το ότι το αποκαλεί «Ελληνική Δημοκρατία», κατά τον ομιλητή σημαίνει ότι προσδοκούσε επικράτηση του ελληνικού στοιχείου. Παράλληλα, σημειώνει με έμφαση ότι ο Ρήγας επηρεάστηκε από τον Μέγα Αλέξανδρο και τη βυζαντινή παράδοση, αν και ο αυτοκρατορικός δεσποτισμός της βυζαντινής περιόδου δεν αποτελούσε πρότυπό του[36].

Ο Καθηγητής Πασχάλης Κιτρομηλίδης (1992) με τίτλο: «Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία», μεταξύ άλλων, σημειώνει: «Ο Ρήγας προσδοκούσε ότι το μέλλον των λαών της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας θα θεμελιωνόταν σε μια νέα κοινωνική, ηθική και πολιτική τάξη κατά τις πλέον ρηξικέλευθες επαγγελίες της διανόησης του Διαφωτισμού. Αποτελεί κατά συνέπεια παρερμηνεία και αναχρονισμό να αποδίδονται στο Ρήγα προθέσεις σχετικά με την αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και να

32. Κ. Μητσάκης, «Ποιητές-αγωνιστές και το πρόβλημα της ελευθερίας» στο: *Ἐπίσημοι λόγοι...*, ἐν Αθήναις 1979.

33. Β. Σκουβαράς, «Η ψυχοσύνθεση του λαϊκού αγωνιστή» στο: *Ἐπίσημοι λόγοι..., ό.π.,* ἐν Ἀθήναις 1980, σ. 280.

34. Μ. Σταθόπουλος, «Πρυτανική εισήγηση» στο: *Ἐπίσημοι λόγοι..., ό.π.,* τόμ. ΚΕ', Αθήνα 1983, σ. 94.

35. Στ. Νεγρεπόντης, «Η ανασυγκρότηση της ελληνικής παιδείας έως την Επανάσταση» στο: *Επίσημοι λόγοι..., ό.π.,* τόμ. ΚΕ΄, Αθήνα 1983, σ. 108.

36. Ν. Παπαντωνίου, «Οι μορφές του ελεύθερου κράτους που οραματίζονταν οι αγωνιστές του 1821» στο: *Επίσημοι λόγοι..., ό.π.,* Αθήνα 1988, σσ.761-763 και 768.

ανιχνεύονται επίπλαστα στοιχεία βυζαντινής ιδεολογίας στη σκέψη του. Η Ορθόδοξη Εκκλησία ως ο αυθεντικότερος φύλακας και διερμηνευτής αυτής της παράδοσης εννόησε τις προθέσεις του Ρήγα καλύτερα από κάθε άλλον και καταδίκασε απερίφραστα το έργο του. Η γνώση της βαθύτερης δυναμικής της βαλκανικής κοινωνίας, πάντως, που είχε βιώσει ο ίδιος στην προσωπική του εμπειρία, επέτρεψε στον Ρήγα να συλλάβει ένα καίριό της χαρακτηριστικό στο οποίο εβάσισε το πρόγραμμά του»[37].

Ο Πρύτανης Κωνσταντίνος Α. Δημόπουλος το 1998 συμπεριέλαβε στην εισήγησή του προσήκουσα αναφορά στο Ρήγα με την ευκαιρία συμπλήρωσης διακοσίων χρόνων από το θάνατο του, σημειώνοντας, μεταξύ άλλων: «[...] Το Πανεπιστήμιο Αθηνών, με την ευκαιρία συμπλήρωσης διακοσίων χρόνων από το θάνατο του Ρήγα Φεραίου, τιμά και γεραίρει αυτόν τον μεγάλο επαναστάτη και εθνεγέρτη και θεωρεί το έτος αυτό, μαζί με όλους τους άλλους Έλληνες, έτος μνήμης και τιμής του μεγάλου αυτού εθναποστόλου»[38]. Ο ομιλητής κατά το έτος αυτό καθηγητής της παιδαγωγικής Αθανάσιος Παππάς στο λόγο του με τίτλο «Το αξιακό τρίπτυχο της 25ης Μαρτίου 1821» αφιερώνει για το Ρήγα έξι περίπου σελίδες, δίνοντας μεταξύ άλλων, έμφαση στον πολιτισμικό χαρακτήρα του έργου του, σημειώνοντας: «Είναι ο οραματιστής της πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Είναι ο ρεαλιστής και ανθρωπιστής αγωνιστής που διαχέει τις διαπολιτισμικές του αξίες και οραματίζεται έναν κόσμο ελεύθερο, δίκαιο και δημιουργικό»[39].

Ο καθηγητής λαογραφίας Μιχάλης Μερακλής στο λόγο του (1999) με τίτλο «Η επανάσταση του 1821 ως πολιτισμικό γεγονός» σημειώνει: «Είναι πολύ ωραίο, που τα αγάλματα του Κοραή και του Καποδίστρια στήθηκαν μπροστά από το χρονικά πρώτο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα του τόπου, κατεξοχήν χώρο παραγωγής πολιτισμού, όπως λέμε. Έχει άλλωστε το ίδρυμα τούτο το όνομα του κυβερνήτη. Και συμπληρώνονται, σε δεύτερη σειρά, τα αγάλματα με το άλλο διαλεκτικό ζευγάρι της Επανάστασης, με το Ρήγα και το Γρηγόριο»[40].

Ο Καθηγητής Βάλτερ Πούχνερ στο λόγο του (2000) με τίτλο «Η επανάσταση του 1821 στην ελληνική δραματουργία» εντοπίζει τα σχετικά με τη θεματική του λόγου του θεατρικά έργα, αφού αναφερθεί και σε προγενέστερη μελέτη του με τίτλο «Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 στο ευρωπαϊκό θέατρο»[41]. Σποραδικά εντοπίζει ικανό αριθμό δραματικών έργων και θεατρικών παραστάσεων με υποθέσεις που είναι σχετικές με τη ζωή και το έργο του Ρήγα. Ο πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιος Μπαμπινιώτης στην ομιλία του (2001) με τίτλο «Γλώσσα, παιδεία και ελευθερία. Η πνευματική διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821», αφιερώνει μεγάλο μέρος της ομιλίας του στο νεοελληνικό Διαφωτισμό και τους κυρίως εκπροσώπους του, και επιλέγει τον Αδαμάντιο Κοραή και τον Ρήγα για να αναφερθεί εκτενέστερα. Στον τελευταίο αφιερώνει πέντε σελίδες και αναφερόμενος στο Θούριο του Ρήγα σημειώνει χαρακτηριστικά: «Πρόκειται για ένα λεβέντικο επαναστατικό τραγούδι (που τραγουδιόταν και χορευό-

37. Π. Κιτρομηλίδης, «Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία» στο: *Επίσημοι λόγοι...* , ό.π., τόμ. 31, Αθήνα 2001, σσ. 394-395.

38. Κ.Α. Δημόπουλος, «Πρυτανική εισήγηση», στο: *Επίσημοι λόγοι...*, *ό.π.,* τόμ. 32, Αθήνα 2006, σσ. 146-147.

39. Αθ. Παπάς, «Το αξιακό τρίπτυχο της 25ης Μαρτίου 1821», στο: *Επίσημοι λόγοι...*, *ό.π.,* τόμ. 32, Αθήνα 2006, σσ. 147-151 και 166.

40. Μ. Μερακλής, «Η επανάσταση του 1821 ως πολιτισμικό γεγονός», στο *Επίσημοι λόγοι...*, *ό.π.,* σ. 483.

41. Β. Πούλχνερ, «Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 στην ελληνική δραματουργία» στο: *Επίσημοι λόγοι...*, *ό.π.,* τόμ. 32, σ. 763 κ.ε.

ταν με λεβέντικους δημοτικούς χορούς), τραγούδι που θύμιζε την προτροπή της Γαλλικής Μασσαλιώτιδας (Allons enfants de la Patrie...) και που καλούσε σε κοινό επαναστατικό αγώνα όλους τους υπόδουλους λαούς των Βαλκανίων»[42].

Σε τρίτη ομιλία του για την επέτειο της 25ης Μαρτίου,το 2006, ο καθηγητής Βάλτερ Πούχνερ με θέμα «Ηθοποιοί και αγωνιστές του 1821, μια ηρωική τυπολογία» αναφέρεται στο ανέβασμα στην Τήνο του έργου «Μεγακλής», παρμένο από το θεατρικό έργο «Τα Ολύμπια» του Metastasio, μοναδικού θεατρικού έργου που έχει μεταφράσει ο Ρήγας. Βιβλιογραφεί επίσης τη δημοσίευση της έμμετρης μετάφρασης του 1797 του Metastasio καθώς και δικές του, σχετικές με τη θεματική της ομιλίας του μελέτες, και την νέα έκδοση από τον ίδιο του έργου του Metastasio[43]. Στην εισήγησή του ο πρύτανης Χρήστος Ν. Κίττας με την ευκαιρία και της συμπλήρωσης 170 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης για το Ρήγα σημειώνει: «Εδώ θα μου επιτρέψετε επίσης να αναφερθώ επιγραμματικά μόνο στον εκρηκτικό πατριωτισμό και στα οράματα του Ρήγα Φεραίου, που το άγαλμά του κοσμεί τον χώρο των Προπυλαίων μας. Τα τολμηρά επαναστατικά του σχέδια βρήκαν την καλύτερη έκφρασή τους στην περίφημη *Χάρτα* και σε άλλα έργα του. Αναρωτιέμαι, αν οι στίχοι του "όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά", γίνονται σήμερα αντιληπτοί και σεβαστοί από όλους και για όλους;»[44].

Στην ομιλία του (2008) με τίτλο «Ελληνική Επανάσταση και Επτάνησα», ο συντάκτης του κειμένου της παρούσας ανακοίνωσης, αναφερόμενος στη δράση και στη μύηση πολλών μελών της Φιλικής Εταιρείας στα Επτάνησα, συμπεριλαμβάνει με ειδική αναφορά σ' αυτούς το σύντροφο του Ρήγα, Χριστόφορο Περαιβό[45]. Στην ομιλία της η καθηγήτρια Φιλοσοφίας Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη (2012) με τίτλο «Η έννοια της ελευθερίας στο νεοελληνικό στοχασμό πριν και μετά την Επανάσταση του 1821» αναφέρεται στους πρωταγωνιστές της ελευθερίας των Ελλήνων και μεταξύ άλλων σημειώνει: «Η διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στα Βαλκάνια συνδέεται με τους ιδεολογικούς αγώνες του Ρήγα, που έλαβαν χώραν εκτός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τον καθιέρωσαν ως "απόστολο της εθνικής απελευθέρωσης των Ελλήνων από τον οθωμανικό ζυγό" και ως "αγγελιοφόρο της εθνικής ιδεολογίας", που επικράτησε στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες της Νοτιανατολικής Ευρώπης. Ο Ρήγας προσπάθησε να οργανώσει την ανατροπή του τυραννικού καθεστώτος της οθωμανικής δυναστείας και διαμόρφωσε ένα σχέδιο πολιτικού συστήματος που είχε πολιτικό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα διαγράφοντας τους θεσμούς ενός κράτους ομοσπονδιακού, που θα στηριζόταν στην λαϊκή και την ατομική αυτονομία»[46].

Χαρακτηριστικά του ακαδημαϊκού πανηγυρικού λόγου

Οι επετειακοί λόγοι, που εκφωνούνται από τους ακαδημαϊκούς ομιλητές, συνιστούν κείμενα με πολλαπλή σημασία. Η κάθε ομιλία, ο κάθε πανηγυρικός λόγος προδίδει πρό-

42. Γ. Μπαμπινιώτης, «Γλώσσα, παιδεία και ελευθερία. Η πνευματική διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821», στο: *Επίσημοι λόγοι...*, *ό.π.*, τόμ. 33, Αθήνα 2005, σσ. 421-425.

43. Β. Πούλχνερ, «Ηθοποιοί και αγωνιστές του 1821, μια ηρωική τριλογία», στο: *Επίσημοι λόγοι...*, *ό.π.*, τόμ. 34, Αθήνα 2007, σ. 42.

44. Χ.Ν. Κίττας, «Πρυτανική εισήγηση» στο: *Επίσημοι λόγοι...*, *ό.π.*, Αθήνα 2011, σσ. 548-549.

45. Γ.Ν. Λεοντσίνης, «Ελληνική Επανάσταση και Επτάνησα», στο: *Επίσημοι λόγοι...*, *ό.π.*, τόμ. 35, Αθήνα 2011, σσ. 623-638.

46. Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η έννοια της ελευθερίας στο νεοελληνικό στοχασμό πριν και μετά την Επανάσταση του 1821» στο: *Επίσημοι λόγοι...*, *ό.π.* (υπό έκδοση).

θεση συγκρότησης μιας σύντομης επετειακής ιστορίας και αναφοράς στο εθνικό σημαινόμενο, καθώς με επιχειρήματα είναι επικεντρωμένη σε παραδεδεγμένες αξίες και συλλογικότητες και στη βάση ηχηρών προτροπών συμπόρευσης των ελλήνων πολιτών με τη συντεταγμένη πολιτεία, αξιολογώντας την ιστορική μνήμη του ελληνικού έθνους ως την κινητήρια δύναμη της διαχρονικής του πορείας. Ωστόσο, οι πανηγυρικοί λόγοι υποδηλώνουν μια δυναμική της εποχής στο πλαίσιο της οποίας γράφονται και εκφωνούνται από ομιλητές του αρχαιότερου πανεπιστημίου της χώρας μας. Οι πανεπιστημιακοί ομιλητές, χωρίς ηχηρές ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, διατυπώνουν με παρρησία ιδέες, θέσεις, απόψεις και προβαίνουν σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Κατά περίπτωση, είναι δυνατόν αυτές να εκτιμηθούν ανάλογα και με τα προσωπικά τους πιστεύω και με τις τρέχουσες και επικρατούσες ιδεολογικές και πολιτικές αντιλήψεις για την πορεία και τις προοπτικές του ελληνικού κράτους, τις αξίες του ελληνικού πολιτισμού και την αποστολή της ελληνικής κοινωνίας ως συνόλου. Στην περίπτωση που οι ομιλητές δεν είναι ιστορικοί και εξειδικευμένοι στην ιστορική περίοδο των αναφορών τους, το αφηγηματικό κείμενο και των ομιλητών αυτών είναι επιστημονικά, ιστορικά και φιλολογικά, τεκμηριωμένο. Κάθε λόγος διαθέτει τα δικά του ιδιαίτερα γνωρίσματα, χρήσιμες τεκμηριωμένες απ' αυτούς απόψεις σε νοηματικά, εννοιολογικά, ιδεολογικά και άλλα ζητήματα, αναφορές σε αξίες και ιδέες της εποχής, που υποδηλώνουν και το ακαδημαϊκό *status* των ομιλητών και τη βαρύτητα των αναφορών τους σε εθνικά, πολιτισμικά, κοινωνικά και τρέχοντα πολιτικά ζητήματα.

Ενδεικτικά αναφέρω τη νοηματική προσέγγιση των όρων «γένος» και «έθνος» από τον καθηγητή Νικόλαο Τωμαδάκη και την αποδοχή από τον διακεκριμένο καθηγητή μας των απόψεων του Ρήγα στο λόγο του (1975) με θέμα «Οἱ Ἕλληνες ὡς γένος καί ἔθνος κατά τήν ἱστορικήν ἡμῶν διαδρομήν καί ὁ Ἱερός Ἀγών τοῦ 1821». Στηριζόμενος στα άρθρα 42 και 44 του Πολιτεύματος του Ρήγα, σημειώνει ότι «[...] ὁ Ρήγας διατηρεῖ τήν βυζαντινήν καί μεταβυζαντινήν χρήση τοῦ ὅρου "Γένους", ἀλλά δέχεται ἀδιακρίτως διά τήν Ἑλλάδα τούς ὅρους Γένος καί Ἔθνος, ἐνῶ διά τούς ξένους μεταχειρίζεται τόν ὅρον ἔθνος». Θα σημειώσει επίσης ο ομιλητής, αναφορικά και πάλι με το Ρήγα ότι «[...] οἱ λόγιοι ὅροι δέν ἐγενικεύοντο παρά τῷ λαῷ, θά ἦτο ἐνδιαφέρον ν' ἀνασκοπήσωμεν πῶς, ἐτοιμαζομένης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, παρεισῆλθον καί ἀνεστήθησαν τά ἀρχαῖα καί κατά ποῖον λόγον ἐγένετο τοῦτο. Ἀρχόμενοι δ' ἀπό τοῦ Ρήγα θ' ἀνασκοπήσωμεν συντόμως τήν πρό τοῦ 1821 εἰκοσιπενταετίαν, διά να σταματήσωμεν ἰδίᾳ εἰς τά δύο πρῶτα ἔτη τῆς Ἐπαναστάσεως καί νά ἴδωμεν τήν γενίκευσιν τῆς μεταβολῆς καί τήν ἐπιβολήν ὑπό τῆς ὀργανουμένης εἰς Πολιτείαν ἡμαγμένης Ἑλλάδος τῶν ὅρων ἔθνος, ἐθνικός καί Ἕλλην - ἑλληνικός καί τήν χρῆσιν τῶν στοιχειωδῶν πολιτειολογικῶν ὅρων ὡς πολίτευμα, σύνταγμα, ὀργανισμός, βουλή, διακήρυξις, διάταξις, ἐθνική συνέλευσις, ἑλληνικός στρατός, στόλος, βασίλειον, δημοκρατία, ἐπικράτεια κ.λπ.»[47].

Γενικότερα, ζητήματα εθνικής και κοινωνικής ορολογίας και σημασιολογικής μετάλλαξής τους προβάλλουν στην πορεία του χρόνου (1899-2012) και οι πανεπιστημιακοί ομιλητές αναγνωρίζουν ως χρέος τους να τα προβάλλουν από το ακαδημαϊκό βήμα, προκειμένου αυτά να παγιωθούν στη συνείδηση του ελληνικού λαού. Ακαδημαϊκές διακηρύξεις βεβαιοτήτων και αναγκαιοτήτων από τους ομιλητές, μέσω της βαρύτητας του πανηγυρικού λόγου είναι πρόδηλες. Με παραινέσεις τους προς τη νέα γενιά οι πρυτάνεις στις προσφωνήσεις τους προβάλλουν σ' αυτήν τα εθνικά ιδανικά, η διάσταση των οποίων

47. Ν. Τωμαδάκης, «Οἱ Ἕλληνες ὡς γένος καί ἔθνος κατά τήν ἱστορικήν ἡμῶν διαδρομήν καί ὁ ἱερός ἀγών τοῦ 1821» στο: *Ἐπίσημοι λόγοι...*, *ό.π.*, τόμ. ΙΔ΄, σσ. 240 και 237.

αναλύεται και προσεγγίζεται ανάλογα με το χρόνο που οι λόγοι εκφωνούνται (κείμενα πρώτης ή δεύτερης περιόδου), την εθνική και πολιτική συγκυρία και τις προσωπικές τους θέσεις και απόψεις. Τα κείμενα ωστόσο της δεύτερης περιόδου κατά κανόνα γράφονται στη δημοτική γλώσσα με το ενδιαφέρον των ομιλητών – πρυτάνεων και καθηγητών-ομιλητών – να επικεντρώνεται περισσότερο στην περίοδο του Αγώνα (προεπαναστατική και επαναστατική) και στη δημιουργία του ελληνικού κράτους με βάση την εθνική και κοινωνική αποστολή του. Μειώνονται αισθητά διαχρονικές αναφορές και ιδεολογικές προσεγγίσεις, που οι περισσότεροι των ομιλητών της πρώτης περιόδου το συνηθίζουν. Προβάλλεται, επίσης, επαναπροσδιοριζόμενος, ο νέος ρόλος του πανεπιστημίου στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των ελλήνων πολιτών.

Στους λόγους της δεύτερης περιόδου προβάλλεται η ανάγκη και η αγωνία των ακαδημαϊκών ομιλητών να αποκτήσει η Ελλάδα τη θέση που της αναλογεί στο σύγχρονο ευρωπαϊκό κόσμο και τον διεθνή ορίζοντα. Σημειώνουν, ως προς αυτό, ότι οι πνευματικοί άνθρωποι της χώρας χρειάζεται να συνειδητοποιήσουν την ευθύνη τους για την επίτευξη του στόχου αυτού, ο οποίος δείχνει να διαφέρει από την ρητορική των πανηγυρικών λόγων της πρώτης περιόδου (1899-1975), που συνέχονταν από το μεγαλοϊδεατισμό και τις επιπτώσεις από τις μεγάλες περιπέτειες του ελληνικού λαού στις επτά πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα.

Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι οι ομιλητές με τον ακαδημαϊκό τους λόγο αναδεικνύουν όψεις υπερταξικών θέσεων και αντιλήψεων με εμφανή την πρόθεσή τους να τονίζουν τη διατήρηση της συλλογικής εθνικής μνήμης. Η ρητορική περί του ελληνικού έθνους, που χρησιμοποιούν οι ακαδημαϊκοί ομιλητές στις χρονικές περιόδους που εξετάζουμε, μεταλλάσσεται σημασιολογικά. Ο βασικός όμως προβληματισμός τους παραμένει και είναι αυτός που ανακύπτει από τον προσδιορισμό του περιεχομένου της ελληνικής εθνικής ταυτότητας σε συνάρτηση με αντίστοιχα εννοιολογικά συγκείμενά της, που αποδίδονται με τους όρους «ελληνικό έθνος», «γένος», «Έλληνες», «ελληνισμός», «ελληνικότητα», «ρωμιοσύνη» και «ορθοδοξία». Σε όλες τις περιπτώσεις ο ακαδημαϊκός πανηγυρικός λόγος της 25ης Μαρτίου εμφανίζει δεξιοτεχνία στην παραμονή του πέρα από ταξικές αναφορές και κοινωνικές διακρίσεις και στη βάση συντήρησης του περιεχομένου της ελληνικότητας και του ιδεολογήματος περί της εθνικής μοναδικότητας του ελληνικού λαού[48].

Ο φορτισμένος, κατά περίπτωση, με εθνικιστικά συναισθήματα ακαδημαϊκός επετειακός λόγος απευθύνεται με πολύ συμβολισμό σε όλο το εύρος του κοινωνικού σώματος, καθώς από τους ομιλητές κατά κανόνα δεν κατατίθενται διαιρετικές σε ταξικό ή άλλο επίπεδο απόψεις και αντιλήψεις. Το παράδειγμα και οι σχετικές θέσεις του Ρήγα ενσωματώνονται στον πανηγυρικό λόγο, ως θέσεις που αφορούν όλους, ανεξαρτήτως φυλής, θρησκείας και εθνικής τους καταγωγής. Οι θέσεις αυτές, κυρίως μετά τη δεκαετία του '90, κατατίθενται από τους ομιλητές περισσότερο ανανεωμένες με βαρύνουσα τη διάθεση προβολής κριτικού λόγου. Σε κάποιες περιπτώσεις ο ακαδημαϊκός πανηγυρικός λόγος διανθίζεται με θέματα που για πρώτη φορά θίγονται από τους ομιλητές, όπως π.χ. πολιτικές θέσεις και δραστηριότητες του Ιωάννη Καποδίστρια αναφορικά με την ιδέα της ένωσης της Ευρώπης με κοινούς στόχους ή οι «διπλωματικές μάχες» του πρώτου Κυβερνήτη του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους για την κατάργηση του δουλεμπορίου των μαύρων ή η

48. Για το συμβολισμό του πανηγυρικού λόγου βλ. Γ. Β. Λεονταρίτης, «Ο συμβολισμός πανηγυρικού και ο ιστορικός λόγος», *Μνήμων* 14 (1992), σσ. 189-194.

απαίτηση των σύγχρονων Ελλήνων αναφορικά με το παρελθόν να διεκδικούν τη θέση που τους ανήκει ανάμεσα στις χώρες του ευρωπαϊκού κόσμου[49].

Ακόμη, τα θέματα που επιλέγουν οι πανεπιστημιακοί ομιλητές μετά το 1990 είναι πιο εξειδικευμένα, πάντοτε όμως καίρια ενταγμένα στο ιστορικό πλαίσιο της επετείου εορτής με προφανή μηνύματα συγκαιρινών προβληματισμών και προσπάθειας ανάδειξης των χαρακτηριστικών της εκάστοτε τρέχουσας συγκυρίας. Οι ομιλητές επιχειρούν γενικότερα με τις προσεγγίσεις τους να αναδεικνύουν τα κριτήρια της εποχής στην οποία επετειακά αναφέρονται (περίοδος Ελληνικής Επανάστασης και ίδρυσης του Ελληνικού κράτους). Έθεσα όμως στα προηγούμενα κεφάλαια και άλλα χαρακτηριστικά του πανηγυρικού λόγου, κυρίως εκείνα που αφορούν στην πρώτη χρονική περίοδο (1899-1975). Τα επιμέρους χαρακτηριστικά του πανηγυρικού λόγου είναι προφανή και ίσως κανείς κατά περίπτωση θα μπορούσε να τον χρωματίσει με ιδεολογηματικές προσεγγίσεις και πολιτικούς αφορισμούς (κομμουνιστικός, π.χ. κίνδυνος), όπου αυτοί εντοπίζονται. Θα απομακρυνόμουν όμως από τις βασικές σταθερές του, που κατά κανόνα είναι η υπερταξική του διάσταση και η προβολή εθνικών ιδανικών και ενός ισχυρού συμβολισμού, συνδεδεμένου με την έννοια του πατριωτισμού και της βελτίωσης των συνθηκών παιδείας και εκπαίδευσης του ελληνικού λαού με ρόλο πρωταγωνιστή τον πανεπιστημιακό θεσμό, που οι ομιλητές υπηρετούσαν και αισθάνονταν ως «χρέος» τους να πράττουν αυτό.

Γενικότερα, οι ακαδημαϊκοί ομιλητές δε φαίνεται να διατυπώνουν θέσεις και απόψεις που να προκαλούνται ως απάντηση εφήμερων συρμών και τάσεων αναφορικά, π.χ., με τη γένεση του έθνους-κράτους, τη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικής ιστορίας ή με μια σειρά μεταβαλλόμενων στην πορεία του χρόνου υλιστικών ή άλλων θεωρήσεων από την πλευρά της ιστορικής επιστήμης. Δε φανερώνεται από τα κείμενά τους τυχόν άγνοια ή σκόπιμη παραγνώριση της τρέχουσας εξέλιξης των κοινωνικών επιστημών και της ιστορίας. Στέρεα βασισμένοι οι ομιλητές στην εθνική αποστολή του πρώτου πανεπιστημίου της Ελλάδος («Εθνικό Πανεπιστήμιο» είναι εξαρχής η επωνυμία του) διατυπώνουν με παρρησία και στη βάση ενός οιονεί υπερταξικού λόγου τις εθνικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές τους θέσεις, χωρίς εμφανή και προκλητικά δείγματα πολιτικού προσηλυτισμού ή επιθετικού λόγου προς κοινωνικές ομάδες με άλλη πολιτική αντίληψη και ιδεολογία ή και απαξίωσης τμημάτων του ελληνικού λαού, που οι ακαδημαϊκοί ομιλητές γνωρίζουν ότι έχουν διαφορετικές θέσεις και απόψεις απ' αυτές που οι ίδιοι δημόσια διατυπώνουν και με παρρησία υποστηρίζουν.

49. Ε. Κούκου, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδας», στο: *Επίσημοι λόγοι..., ό.π.*, τόμ. 30, Αθήνα 1998, σσ. 273 κ.ε.

ΉΒΗ ΜΑΥΡΟΜΟΥΣΤΑΚΟΥ

Ρήγας Βελεστινλής, Γαλλική Επανάσταση και Γαλλικοί Θεσμοί στις Εθνικές Συνελεύσεις στα μέσα του 19ου αιώνα

Α΄. Στην παρούσα εισήγηση, με αφετηρία την επικρατούσα άποψη[1] που συνδέει την πολιτειακή σκέψη του Ρήγα με τα Συντάγματα της Γαλλικής Επανάστασης, διερευνάται η επιρροή των τελευταίων διά μέσου αρχών, όπως η λαϊκή κυριαρχία, η αντιπροσώπευση, η διάκριση των εξουσιών, η υπεροχή του συντάγματος έναντι των νόμων και η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, τόσο στα Συντάγματα του Αγώνα της ανεξαρτησίας[2] όσο και στα Συντάγματα του 1844 και 1864. Ειδικότερα στις συζητήσεις που έγιναν στο πλαίσιο των δύο Εθνικών Συνελεύσεων (του 1843 και 1862-64), αποτυπώνεται συνοπτικά ο συχνά αντιφατικός τρόπος με τον οποίο οι πληρεξούσιοι αναφέρονται στη Γαλλική Επανάσταση και στους επιμέρους θεσμούς που εισήγαγε, καθώς και στη γαλλική ιστορία του 19ου αιώνα γενικότερα[3].

Β΄. Στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, η δυτική πολιτική σκέψη φαίνεται να απορρίπτει την άμεση δημοκρατία, την οποία συνδέει με την οχλοκρατία. Οπότε αντικαθιστά τον λαό ως φορέα αυτής της μορφής δημοκρατίας με τον όχλο[4]. Ως εκ τούτου

1. Βλ. συνοπτικά, Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, 2η έκδ., Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 37-38.

2. Όρος που επιλέγεται μεταξύ άλλων αντί του κλασικού όρου «Επανάσταση του 1821». Πρόκειται για το Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822), του Άστρους (1823) και της Τροιζήνας (1827). Βλ. αργότερα και το λεγόμενο *Ηγεμονικό* ή *Βασιλικό* Σύνταγμα του 1832, *Αρχεία της Εθνικής Παλιγγενεσίας (1821-1832)*, http:/www.hellenicparliament.gr

3. Για το ζήτημα αυτό, βλ. I. Mavromoustakou, «La réception de la notion de constitution par les juristes et les délégués aux assemblées constituantes en plein XIXe siècle en Grèce», *Thetis* / 20 (2013), σ. 218-226.

4. Σχετικά με την αναπαραγωγή αυτής της αντίληψης στην Ελλάδα από τον Ν. Ι. Σαρίπολο στα μέσα του 19ου αιώνα, *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου*, 1η έκδ., τυπογρ. Χρ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, Αθήνα 1851, I-II, σ. 280-281.

δεν μπορεί πλέον παρά να ταυτίσει τη δημοκρατία με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Και η λαϊκή κυριαρχία, βασική αρχή του δημοκρατικού πολιτεύματος, θα έχει τώρα ως προϋπόθεση την ανάδειξη των αρίστων αντιπροσώπων[5] από ένα περιορισμένο εκλογικό σώμα που υποκαθιστά τον λαό[6]. Όμως πρώτα το κείμενο του Ρήγα Βελεστινλή *«Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και Βλαχομπογδανίας. Υπέρ των νόμων - ελευθερία, ισότης, αδελφότης- και της Πατρίδος»* (1797) και λίγο αργότερα η *«Ελληνική Νομαρχία»* (1806) του Ανωνύμου Έλληνος[7] συζητούν υπέρ μίας δημοκρατικής πολιτείας με εξισωτική διάσταση, όπου φαίνεται να άρχουν η λαϊκή κυριαρχία, η καθολική ψηφοφορία και τα ατομικά δικαιώματα[8].

Το πρώτο κείμενο προτείνει μια πολιτειακή οργάνωση ποικίλων και διαφορετικών θρησκευτικών και γλωσσικών ομάδων[9]. Προτείνει δηλαδή ένα κράτος πολυεθνικό, του οποίου γεωγραφική απεικόνιση είναι η «Χάρτα της Ελλάδος» (1797), όπως ήταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία, και ως ένα σημείο ένα κράτος προορισμένο να τη διαδεχθεί σε όλη την έκταση της επικράτειάς της[10]. Πέραν όμως του πλαισίου που εκ των πραγμάτων έθετε η διακυβέρνηση της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανιχνεύονται από τους μελετητές στο πολίτευμα που προτείνει ο Ρήγας επιρροές και από άλλα προγενέστερα ιστορικά πρότυπα[11], όπως το πολυεθνικό κράτος του Μακεδονικού Ελληνισμού της

5. Ν. Ι. Σαρίπολος, *ό.π.*, σ. 335-336.

6. Βλ. Φ. Παιονίδης/Ε. Βόγλη (επιμ.), *Αναστάσιος Πολυζωΐδης. Κείμενα για τη Δημοκρατία 1824-1825*, Οκτώ, Αθήνα 2011, Εισαγωγικό Δοκίμιο: «Ένας διαφορετικός Έλληνας, ο Πολυζωΐδης», σ. 15.

7. *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, κείμενο-σχόλια-εισαγωγή Γ. Βαλέτας, 4η έκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα 1982.

8. Σχετικά, Φ. Παιονίδης/Ε. Βόγλη (επιμ.), *ό.π.*, ιδίως σ. 24.

9. Όπως είναι γνωστό το κείμενο αυτό περιλάμβανε προκήρυξη, διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου με 35 άρθρα και Σύνταγμα με 124 άρθρα, βλ. πρώτη έκδοση του κειμένου αυτού από Π. Χιώτη στο περιοδικό *Παρθενών*, Αθήνα 1871, Ι, σ. 506-512 και 545-556.

10. Φ. Παιονίδης/Ε. Βόγλη (επιμ.), *ό.π.*, σ. 16, όπου αναφορά στο: *Άπαντα τα σωζόμενα: Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια του Π. Κιτρομηλίδη, 2η έκδ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα 2000, V, σ. 8. Επίσης, Φ. Παιονίδης/Ε. Βόγλη (επιμ.), *ό.π.*, σ. 17-18. Από τη σχετικά πρόσφατη βιβλιογραφία: Γ. Καραμπελιάς, *Η ανολοκλήρωτη επανάσταση του Ρήγα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2011, Κ. Σβολόπουλος, *Κατακτώντας την ανεξαρτησία, δέκα δοκίμια για την Επανάσταση του 1821*, Πατάκης, Αθήνα 2010, Γ. Κοντογιώργης, *Η Ελληνική Δημοκρατία του Ρήγα Βελεστινλή*, Παρουσία, Αθήνα 2008, Κ. Χρυσόγονος, «Το πολίτευμα του Ρήγα και ο ελληνικός συνταγματισμός», *ΤοΣ* (2008), σ. 533-546, I. Mavromoustakou, «La "Nouvelle Constitution Politique" de Rhigas, références au 19e siècle hellénique», στο: *Rhigas Vélenstinlis (1757-1798).* Intellectuel et combattant de la liberté, Actes du colloque international, UNESCO/Éditions DESMOS, 2002, σ. 209-231, Α. Παπατόλιας, «Οι συνταγματικές εγγυήσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος του Ρήγα», *ΤοΣ* 3 (1998), σ. 457-480.

11. Την τάση αυτή που διαπιστώνει την ύπαρξη μιας βυζαντινής επιρροής στη σκέψη του Ρήγα, δεν αποδέχονται άλλοι μελετητές του, βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Ρήγας Βελεστινλής. Ο οραματιστής της "Ελληνικής Δημοκρατίας"», σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη, επιμ. σειράς Β. Παναγιωτόπουλος, *Τα Νέα*, Αθήνα 2009, σ. 157.

αρχαιότητας και η Βυζαντινή Αυτοκρατορία[12]. Το δεύτερο κείμενο, η *«Ελληνική Νομαρχία»*, χωρίς να προβάλει άμεσα δημοκρατικές ιδέες[13], εξωθεί του υπόδουλους Έλληνες να εξεγερθούν κατά των Τούρκων, προκειμένου «να αποκαταστήσουν» τη «νομαρχία», δηλαδή ένα πολίτευμα όπου θα άρχουν οι «νόμοι» και «όχι η αυθαιρεσία», στο όνομα της «Αρετής», της «Ομοιότητος» και της «Αδελφότητος»[14].

Η πολιτική σκέψη του Αδαμάντιου Κοραή συγκλίνει με αρκετές από τις ιδέες των προηγουμένων κειμένων, αλλά θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι ρεπουμπλικανικής και φιλελεύθερης προέλευσης ιδέες του δεν τον καθιστούν οπωσδήποτε υπέρμαχο του ιδεώδους της λαϊκής κυριαρχίας[15]. Η προσήλωσή του στην κυριαρχία του νόμου και διά μέσου αυτής στη ρεπουμπλικανική σκέψη εξηγεί την πρότασή του για την πολιτειακή μορφή του προς ίδρυση κράτους, δηλαδή του πολιτικού συστήματος των «Αγγλοαμερικανών» και όχι της ευρωπαϊκής μοναρχίας[16].

Γ΄. Τα τρία Συντάγματα του Αγώνα της ανεξαρτησίας, της Επιδαύρου (1822), του Άστρους (1823) και της Τροιζήνας (1827), όπως και το λεγόμενο *Ηγεμονικό* ή *Βασιλικό* Σύνταγμα (1832), αποτελούν την πρώτη εμφάνιση του συνταγματικού φιλελευθερισμού[17].

12. Τη συζήτηση αυτή που προϋπάρχει ανακεφαλαιώνει ο Α. Μάνεσης, «Η Ελληνική Δημοκρατία του Ρήγα: πολυεθνική, δημοκρατική και φιλελεύθερη», *Αυγή*, 25.3.11, τονίζοντας μία ουσιώδη διαφορά των πολυεθνικών αυτών μορφωμάτων από το Κράτος του οποίου το Σύνταγμα σχεδίασε ο Ρήγας. Υποστηρίζει ότι επρόκειτο για «ανελεύθερα καθεστώτα, χαρακτηριζόμενα από τον συγκεντρωτικό και απολυταρχικό τρόπο άσκησης της εξουσίας». Αντίθετα, επισημαίνει ότι «η έννοια και μόνη του Συντάγματος, ως του νομικού πλαισίου της κρατικής εξουσίας, σημαίνει εξ ορισμού τη λειτουργία θεσμικών περιορισμών της και την άρνηση της απολυταρχίας, είναι δε αποτρεπτική της αυθαιρεσίας». Βλ. και Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Αθήνα 1998.

13. Φ. Παιονίδης/Ε. Βόγλη (επιμ.), *ό.π.*, σ. 24.

14. Ν. Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 37 Βλ., επίσης, Δ. Σωτηρόπουλος, «Ελληνική Νομαρχία: Ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού», στο: Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 104-118.

15. Αντί άλλων, Κ. Θ. Δημαρά, *Ο Κοραής και η εποχή του, Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 5η έκδ., Αθήνα 1989, σ. 332 επ.

16. Φ. Παιονίδης/Ε. Βόγλη (επιμ.), *ό.π.*, σ. 22-24. Βλ., σχετικά, Π. Κιτρομηλίδης, «Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Α. Κοραή», στο Διήμερο Κοραή, ΕΙΕ, Αθήνα 1984, σ. 102-112, Π. Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 201-212. Επίσης, Γ. Δασκαλάκης, «Το πολιτικό σύστημα των Ηνωμένων Πολιτειών πρότυπο για το οριστικό πολίτευμα της Ελλάδος. Γνώμες και συστάσεις του Αδαμαντίου Κοραή», *Νέα Εστία*, 1983, Ι, 355, σ. 147 επ.

17. Για μία γενική προσέγγιση, Ε. Βόγλη, *«"Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν": Απόψεις για το πολίτευμα των Ελλήνων κατά τον Αγώνα (1821-1828)»*, *Ελληνικά* 49 (1999), σ. 347-365. Βλ., επίσης, Π. Κιτρομηλίδης, «Οι καταβολές του ελληνικού συνταγματισμού (1797–1827), 30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975 - Τα ελληνικά Συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα», Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2004, σ. 15 επ.

Αρχές όπως η λαϊκή κυριαρχία[18], η αντιπροσώπευση[19], η διάκριση των εξουσιών[20], η υπεροχή του συντάγματος έναντι των νόμων και η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων[21], που κατοχυρώθηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση[22] και ιδίως τα Συντάγματα του 1793 και του 1795, καθώς και από την Αμερικανική Επανάσταση και το Σύνταγμά της του 1787, επαναλαμβάνονται στα εν λόγω ελληνικά Συντάγματα. Μάλιστα ορισμένες διατάξεις των Συνταγμάτων αυτών μεταφέρθηκαν αυτούσιες στα Συντάγματα του Αγώνα της ανεξαρτησίας και «όχι πάντοτε με την αναγκαία προσπάθεια προσαρμογής»[23]. Απέκτησαν όμως οι συνταγματικές αυτές διατάξεις ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο και λειτουργία σε ένα νέο συνταγματικό πλαίσιο που δεν αναπαρήγαγε οπωσδήποτε τα αλλοδαπά αυτά Συντάγματα στο σύνολό τους. Εξάλλου κάθε διαφοροποίηση σε σχέση με τα προαναφερθέντα Συντάγματα οφείλεται τόσο στις επιλογές του συντακτικού νομοθέτη όσο και στην ιδέα που είχαν διαμορφώσει για τους δυτικούς θεσμούς οι πληρεξούσιοι

18. Και τα τρία Συντάγματα, της Επιδαύρου, του Άστρους και της Τροιζήνας είτε άμεσα (άρθρο 5 του Συντάγματος της Τροιζήνας) είτε έμμεσα (με τους υπάρχοντες εκλογικούς νόμους ή τα προοίμιά τους όπως του 1822 και του 1823), αναγνώριζαν ως πηγή των εξουσιών το έθνος. Το λεγόμενο *Ηγεμονικό* ή *Βασιλικό* Σύνταγμα δεν εγκαθίδρυε τη λαϊκή κυριαρχία.

19. Στο προοίμιο του Συντάγματος της Επιδαύρου διακηρύσσεται ότι: «Το Ελληνικόν έθνος, το υπό την φρικώδη Οθωμανικήν δυναστείαν, μη δυνάμενον να φέρη τον βαρύτατον και απαραδειγμάτιστον ζυγόν της τυραννίας, και αποσείσαν αυτόν με μεγάλας θυσίας, κηρύττει σήμερον διά των νομίμων Παραστατών του, εις Εθνικήν συνηγμένων Συνέλευσιν, ενώπιον Θεού και ανθρώπων, "την πολιτικήν αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν"». Επίσης, στο συνταγματικό κείμενο αναφέρεται ότι: «το Βουλευτικόν σύγκειται εκ πληρεξουσίων εκλελεγμένων Παραστατών των διαφόρων μερών της Ελλάδος» *(&ια΄)*. Όσον αφορά το Σύνταγμα του Άστρους, η αντιπροσωπευτική εντολή είχε, επίσης, διατυπωθεί (*ιη΄*), όπως και στη συνέχεια στο Σύνταγμα της Τροιζήνας (άρθρ. 100). Ωστόσο στο λεγόμενο *Ηγεμονικό* ή *Βασιλικό* Σύνταγμα (άρθρ. 221), υπάρχει η διατύπωση ότι ο πρίγκιπας είναι ο πρώτος πολίτης και αντιπρόσωπος του ελληνικού έθνους.

20. Βλ. Σύνταγμα της Επιδαύρου, ιδίως &&θ΄και πζ΄, Σύνταγμα του Άστρους, ιδίως && ιδ΄ και οα΄ και Σύνταγμα της Τροιζήνας, άρθρο 36.

21. Η ιδέα που εκφράστηκε στις διακηρύξεις των γαλλικών Συνταγμάτων του 1793 et 1795, ότι δηλαδή «l'oubli et le mépris des droits naturels sacrés et inviolables de l'homme, sont les seules causes des malheurs du monde», επαναλαμβάνεται στα κείμενα των τριών Συνταγμάτων του Αγώνα της ανεξαρτησίας και ειδικότερα στις σχετικούς Τίτλους ή Κεφάλαια «Περί των Γενικών Δικαιωμάτων των κατοίκων της Επικρατείας της Ελλάδος», «Περί των Πολιτικών Δικαιωμάτων των Ελλήνων» και περί του Δημοσίου Δικαίου των Ελλήνων, όπου καθιερώνονται τα επιμέρους δικαιώματα. Ωστόσο η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων είναι πιο περιορισμένη στο Σύνταγμα της Επιδαύρου, ενώ διευρύνεται στα Συντάγματα του Άστρους και της Τροιζήνας. Σχετικά με τα δικαιώματα στα Συντάγματα του Αγώνα της ανεξαρτησίας, βλ. Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης», *Νομικό Βήμα* 28 (1980), σ. 1023-1030.

22. Βλ. A. Svolos, «L'influence des idées de la Révolution française sur les Constitutions helléniques de la guerre d'indépendance», dans *La Révolution française*, 1935, σ. 351.

23. Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 61. Και ο Α. Σβώλος γράφει: «Δια του νέου Συντάγματος η Εθνοσυνέλευσις ηθέλησε να δώση εις την χώραν οριστικόν πολίτευμα και μάλιστα εμπνευσμένο τόσον εντόνως από τας δημοκρατικάς και φιλελευθέρας ιδέας ώστε δικαίως ελέχθη ότι υπερέβαινε τα ισχύοντα τότε εν Ελλάδι», *Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1952. Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος* (Λ. Αξελός επιμ.), Στοχαστής, Αθήνα 1972, σ. 27.

στις Εθνικές Συνελεύσεις[24]. Αναφορικά με το πρώτο Σύνταγμα της Επιδαύρου το οποίο διακρινόταν για την «ευρηματικότητά του», ο Ι. Αραβαντινός παρατηρούσε ότι «δεν (απετέλει) αντιγραφήν άλλου γνωστού Συντάγματος», αλλά «ακολουθούν βεβαίως τας περί του συνταγματικού πολιτεύματος διδασκαλίας, φέρει ίδιον τύπον, διάφορον εν πολλοίς των λοιπών Συνταγμάτων»[25].

Ως εκ τούτου τα Συντάγματα του Αγώνα της ανεξαρτησίας, όπως και αυτά του 1844 και του 1864 που θα ακολουθήσουν μετά την εγκαθίδρυση της βασιλείας στην Ελλάδα[26], κατατάσσονται μεταξύ των δυτικευρωπαϊκών καταστατικών κειμένων που έχουν ως αφετηρία καταρχήν τη θεσμική και λειτουργική δομή του φιλελεύθερου κράτους της Γαλλικής Επανάστασης[27]. Εξάλλου η συναίνεση που διαμορφώνεται κατά τον Αγώνα της ανεξαρτησίας σχετικά με το ποιες πρέπει να είναι οι λειτουργίες του ελληνικού κράτους, προέρχεται από το κίνημα του ελληνικού διαφωτισμού και τη νεοελληνική πνευματική αναγέννηση του 18ου αιώνα που έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό την αποδοχή της δυτικής παιδείας[28]. Έτσι, μιλώντας γενικότερα, το συνταγματικό πολίτευμα του νεοσύστατου κράτους αναζητήθηκε από τους πληρεξουσίους των Εθνικών Συνελεύσεων και τους Έλληνες νομικούς αφενός στην ευρωπαϊκή θεωρία και πράξη και αφετέρου στη Βόρεια Αμερική όπου ήδη υπήρχε και εξελισσόταν[29]. Εξάλλου σε αυτή τη θεωρία και πράξη οι πληρεξούσιοι[30] των Εθνικών Συνελεύσεων, όπως και οι πρώτοι Έλληνες νομικοί[31], αναφέρονται και από αυτές αντλούν τα συνταγματικά πρότυπα, τα οποία εφαρμόζουν με το δικό τους συγκεκριμένο τρόπο, έχοντας εποπτεία και γνώση των πολιτειακών μεταβολών που συμβαίνουν κατά την εκάστοτε σύγχρονη με αυτούς εποχή.

Αποτελεί καθολική διαπίστωση των μελετητών ότι τόσο η πολιτική και νομική σκέ-

24. Για την πολιτική σκέψη αυτής εποχής, μεταξύ άλλων, Β. Παναγιωτόπουλος, «Η εμφάνιση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης στη νεότερη Ελλάδα», *Τα Ιστορικά* 10 (1989), σ. 3-12, Ν. Παπαντωνίου, *Οι μορφές ελεύθερου κράτους που οραματίζονταν οι αγωνιστές του '21*, Νεφέλη, Αθήνα 1988, Ρ. Αργυροπούλου, *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός: Από τον διαφωτισμό στον ρομαντισμό*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003.

25. Ι. Αραβαντινός, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον,* τυπ. Παλιγγενεσίας, Αθήνα 1897, Ι, σ. 310, υποσ. 8.

26. Το Σύνταγμα του 1844 καθιέρωνε τη μοναρχική αρχή (άρθρα 21 και 86), ενώ το Σύνταγμα του 1864 τη δημοκρατική αρχή (άρθρο 21). Επίσης, και τα δύο θέσπιζαν την αρχή της διάκρισης των εξουσιών (άρθρα 15, 20 και 21 και άρθρα 22, 27 και 28 αντίστοιχα). Το Σύνταγμα του 1844 υιοθετώντας μία σειρά διατάξεων που επαναλάμβαναν αυτές των Συνταγμάτων του Αγώνα της ανεξαρτησίας, κατοχύρωνε τα ατομικά δικαιώματα, τα οποία στη συνέχεια διεύρυνε το Σύνταγμα του 1864 (για παράδειγμα με την εισαγωγή του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, άρθρα 10 και 11).

27. Για τον τρόπο που επικρατούν οι φιλελεύθερες ιδέες της εποχής από τις αρχές του 19ου αιώνα στις συνειδήσεις των αρχηγετικών στοιχείων των ελλαδικών κοινωνιών και αργότερα στις αρχηγεσίες που διαμορφώνονται στη μετεπαναστατική Ελλάδα, Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Εστία, Αθήνα 2006, Ι, σ. 143-151.

28. Ι. Α. Πετρόπουλος/Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833-1843*, Παπαζήσης, Αθήνα 1982, σ. 17.

29. Ι. Δρόσος, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σ. 148, όπου οι ελληνικοί συνταγματικοί θεσμοί ανευρίσκουν ερείσματα και πρότυπα «στους τόπους όπου οι θεσμοί αυτοί λειτουργούσαν».

30. Σχετικά με τον όρο, Χ. Παπαστυλιανός, «Η συγκρότηση του συντακτικού υποκειμένου στα συνταγματικά κείμενα της ελληνικής επανάστασης», *Σύγχρονα θέματα* 98 (2007), σ. 43-59, 46 επ.

31. Αντί άλλων, Ν. Ι. Σαρίπολος, *ό.π.*

ψη όσο και τα επιμέρους ελληνικά Συντάγματα ως προς τις ιδεολογικές τους συνιστώσες εμπνέονται από τις αρχές του γαλλικού διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης[32].

Ωστόσο, όσον αφορά τις θεσμικές - κανονιστικές συνιστώσες των εν λόγω Συνταγμάτων, η πολιτική και νομική σκέψη φαίνεται να αποδέχεται το αγγλικό κοινοβουλευτικό πρότυπο. Τείνει λοιπόν να ταυτίσει το σύνταγμα με ένα συγκεκριμένο πολίτευμα, αυτό της συνταγματικής μοναρχίας που θα θεμελιωθεί στα μέσα του 19ου αιώνα στην Ελλάδα πάνω στις βάσεις του πολιτικού και συνταγματικού φιλελευθερισμού. Είναι η εποχή κατά την οποία «το κοσμικό εθνικό κράτος» και «η επιστήμη του κράτους» (πολιτειολογία) κάνουν «τα πρώτα τους βήματα στην πολιτική και συνταγματική τάξη των χωρών και στη διδασκαλία των πανεπιστημίων της Ευρώπης»[33]. Παράλληλα στη ελληνική νομική συζήτηση παρεμβαίνουν εκπρόσωποι του ρεύματος που αναζητά αξίες και κανονιστικές θεμελιώσεις στους τοπικούς θεσμούς έναντι των κοινοβουλευτικών θεσμών. Μία σειρά μελετών για την «κοινότητα» και τις απαρχές της εμφανίζεται κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και ιδίως στις αρχές της δεκαετίας του 1880[34].

Δ΄. Η μελέτη των Επίσημων Πρακτικών από τις συνεδριάσεις των δύο Εθνικών Συνελεύσεων που θέσπισαν τα Συντάγματα του 1844 και του 1864, αναδεικνύει τις απόψεις των πληρεξουσίων αναφορικά με τους πολιτικούς θεσμούς. Οι αξίες του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού χρησιμοποιούνται για την υπεράσπιση των αντιπροσωπευτικών θεσμών και την απόδειξη των στέρεων θεμελίων στα οποία θα στηριζόταν το Σύνταγμα. Η δυτική παιδεία που αρκετοί πληρεξούσιοι κατείχαν και η επαφή τους με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι συνέβαλε στη σχετική επιχειρηματολογία[35]. Τα «ευνομούμενα ευρωπαϊκά έθνη»[36] ή τα «φωτισμένα ευνομούμενα έθνη»[37], αποτέλεσαν την πηγή από την οποία θα αντλήσει η Α΄ Εθνική Συνέλευση (1843) τους συνταγματικούς θεσμούς[38]. Στη βάση των προσφερόμενων επιλογών θα βρεθεί η εμπειρία του «παραδειγματικού έθνους των Άγγλων», διότι: «[...] Τι άλλο είναι το Σύνταγμά του, ειμή συχναί προσθήκαι, αναλόγως της αναπτύξεως, του πνεύματος, και της πείρας των χρόνων;»[39].

Οι αναφορές στη γαλλική πολιτική ιστορία, κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων της Α΄ Εθνικής Συνέλευσης, συντομογραφούνται με λέξεις ή φράσεις που καθόρισαν μια εποχή ή μια κατάσταση και, συχνά, δεν συνοδεύονται από σχόλια ή παρατηρήσεις, όπως

32. Ε. Παπαβλασόπουλος, *Πολιτικοί μετασχηματισμοί και πολιτική θεωρία στις αρχές του 20ού αιώνα. Ένα επεισόδιο από την αρχαιολογία του εκσυγχρονισμού*, Πατάκης (κείμενο δακτυλογραφημένο, υπό έκδοση), σ. 33, 27, 32 και 25-26, κατά τον οποίο ο φιλελευθερισμός που διαπνέεται από τις ιδέες των γαλλικών Φώτων, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1850, άρχισε να υποχωρεί υπό την πίεση του ρομαντικού εθνικισμού.

33. Γ. Κασιμάτης, Πρόλογος στο *Νικόλαος Ιωάν. Σαρίπολος,* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα 2011, σ. 6.

34. Αντί άλλων, Σ. Πετμεζάς, «La “commune grecque”: une tentative d’histoire des fictions historiografiques», στο: G. Grivaud/S. Petmezas (édit.), *Byzantina et Moderna. Mélanges en l’honneur d’Hélène Antoniadis-Bibicou*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 207-232.

35. Σχετικά Γ. Αναστασιάδης, *«Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις» Εθνική Συνέλευση (1843-1844),* University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1992.

36. *Πρακτικά της Α΄ εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως*, Βουλή των Ελλήνων για τα 150 χρόνια κοινοβουλευτικού βίου, Αθήνα 1995, Λ. Μελάς, σ. 110.

37. *Ibid.,* p. 134.

38. *Ibid.,* για παράδειγμα, σ. 158, 401, 499.

39. *Ibid.,* Αθ. Πετσάλης, σ. 401.

το 1789, η Γαλλική Επανάσταση του 1789[40], η Γαλλία του 1791[41] ή του 1795[42]. Επίσης, υπάρχουν αναφορές χωρίς χρονικό προσδιορισμό[43], όπως η Γαλλία[44] ή το γαλλικό Σύνταγμα[45] ή ακόμα το γαλλικό σύστημα[46] ή οι Γάλλοι[47] ή η Ιουλιανή μεταβολή[48]. Η Γαλλία του 1848 θα γίνει αντικείμενο πολλών αναφορών αργότερα κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων της Β' Εθνικής Συνέλευσης[49].

Αναφορές από τη γαλλική πραγματικότητα της εποχής θα γίνουν κυρίως με αφορμή το ζήτημα της ελευθερίας του τύπου στην Α' Εθνική Συνέλευση: «Και εις την Γαλλίαν δεν επιτρέπεται η λογοκρισία, πλην καθ΄ημέραν βλέπομεν να γίνωνται πολλά παράπονα, άτινα το Βελγικόν Σύνταγμα επανορθοί δια της απαγορεύσεως των προληπτικών νόμων»[50]. Επικριτικές είναι οι αναφορές στον ρόλο του Ναπολέοντα, γιατί το γαλλικό κοινοβούλιο του 1810 «κατέστησε νόμον την διαταγήν της ημέρας, εκδοθείσαν από τον Αυτοκράτορα, και κατέστρεψε τον τύπον»[51]. Επίσης, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για την ελευθερία του τύπου στη Β' Εθνική Συνέλευση, το Διευθυντήριο και ο Ναπολέων έγιναν αντικείμενο κριτικής: ο Τύπος, «(ο) σιδηρός μοχλός», «ακαταδάμαστος», μπορεί να δαμάσει τα πάντα, ακόμη και έναν Ναπολέοντα, «[...] ο Ναπολέων ήτο ολίγον τι υψηλότερος υμών. Και όμως έπεσε [...]. Δύναμιν λοιπόν τοιαύτην θέλετε ποτέ δυνηθή να καταστείλετε υμείς, οστις δήποτε και αν ήσθε, έστω και Ναπολέων! Πυγμαίοι! Απέναντι αυτής της δυνάμεως δεν κατανοείτε την σμικρότητά σας;»[52].

Επιπλέον, με αφορμή τις καταχρήσεις της εκτελεστικής εξουσίας, όσον αφορά την «ελευθερία του πολίτη»[53], γίνεται αναφορά στον Ναπολέοντα, του οποίου «αι δάφναι των νικών [....] εφυλλορρόησαν προ πολλού»[54]: «[...] Οταν ο Μέγας Ναπολέων συνελάμβανε πολίτας και τους κατέκλειεν εν ταις ειρκταίς αδικάστους, και δεν τους υπέβαλεν εις ανακρίσεις, εν τινι δικαιώματι το έκαμνε; Δια τινος εξουσίας ενήργει; [...] της εκτελεστικής». Άλλωστε, επισημαίνεται ότι ο Ναπολέων τελειοποίησε το σύστημα της διοικητικής συγκέντρωσης που παρέλαβαν οι Γάλλοι από την απόλυτη μοναρχία[55]. Η ταύτιση των Γάλλων με το σύστημα αυτό είναι ο λόγος για τον οποίο «δεν ηδυνήθη άχρι σήμερον να ριζωθή παρ'αυτοίς η πολιτική ελευθερία [...]»[56]. Ενώ με αφορμή την επαναφορά του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο είχε καταργήσει η Convention, ο Ναπολέων και

40. *Ibid.*, σ. 274, 279, 287.
41. *Ibid.*, σ. 414.
42. *Ibid.*, σ. 379.
43. *Ibid.*, σ. 274, 279, 287, 318, 326, 328, 329, 373, 378, 379, 405, 425, 449, 454, 463, 469.
44. *Ibid.*, σ. 601.
45. *Ibid.*, σ. 373.
46. *Ibid.*, σ. 409.
47. *Ibid.*, σ. 463, 508.
48. *Ibid.*, σ. 488.
49. Ενδεικτικά, *Επίσημος Εφημερίς των Συζητήσεων της Β' εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως*, έκδοση του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι, VI, Συν. 303, Π. Καλλιγάς, σ. 111 και Συν. 338, Ν. Ι. Σαρίπολος σ. 712.
50. *Πρακτικά..., ό.π.*, σ. 251.
51. *Ibid.*, σ. 258.
52. *Επίσημος Εφημερίς..., ό.π.,* Συν. 306, Ν. Ι. Σαρίπολος, σ. 176.
53. *Ibid.,* Συν. 299, Ν. Ι. Σαρίπολος, σ. 37.
54. *Ibid.,* Συν. 338, Ν. Ι. Σαρίπολος, σ. 712.
55. *Ibid.,* Συν. 342, Δ. Κυριακός, σ. 763.
56. *Ibid.*

«όσα δι΄αυτού έπραξε μένουσιν αθάνατα». Και προκειμένου να ιδρυθεί Συμβούλιο της Επικρατείας στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε το επιχείρημα ότι τον θεσμό αυτό ακόμη και «οι άκροι δημοκράται του 1848 της Γαλλίας εψήφισαν και πάλιν [...]»[57].

Η Γαλλική Επανάσταση του 1789 συχνά αντιμετωπίστηκε ως ένα απλό ευρωπαϊκό ιστορικό γεγονός και μάλιστα με αποδοκιμαστικό τρόπο εξαιτίας ορισμένων θεσμών που εγκαθίδρυσε ή της ελευθερίας που επέτρεψε. Έτσι η ύπαρξη μίας και μόνης Βουλής θεωρήθηκε υπεύθυνη για «τα φρικώδη συμβάντα»[58] της Γαλλικής Επανάστασης του 1789: «Το επαναστατικόν πνεύμα ανεπτύχθη εις Γαλλίαν, άμα κατά το 1789 συνεκροτήθη μια Βουλή, εκσφενδονίσασα τον νόμον κατά των μεταναστών και του κλήρου. Η διάσπασις των κοινωνικών δεσμών της και η βασιλοκτονία δεν ήθελον συμβή βεβαίως, εάν υπήρχε και έτερον Βουλευτικόν σώμα»[59]. Ενώ ο «δεσποτισμός» που επιβλήθηκε στη Γαλλία μετά τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 ήταν αποτέλεσμα της «ακράτου ελευθερίας»[60]. Όσον αφορά το «κοινωνικόν συνάλλαγμα του Ρουσσώ, (αυτό) εκλόνισεν τας πεποιθήσεις των λαών» για μικρό χρονικό διάστημα, καθότι η «αρχή της απολύτου Δημοκρατίας (επικράτησε) μόνον εις τίνα εποχήν της Γαλλικής επαναστάσεως». Και μολονότι «αι αρχαί αύται της Δημοκρατίας υπεστηρίχθησαν δια μέσων βιαίων και τρομερών», όμως, «δεν υπερίσχυσαν»[61]. Αντίθετα, υποστηρίχθηκε ότι το «πνεύμα ήτο φιλελεύθερον [...] μετά την επανάστασιν του 1789 [...]»[62]. Καταγράφονται όμως και απλοί αφορισμοί[63]: «[...] τα μεγάλα εγκλήματα [...] επί της Γαλλικής επαναστάσεως [...]» ή «(αι) μεγάλαι και καταστρεπτικαί πρώται επαναστάσεις» στην Γαλλία[64] ή ακόμη «(αι) σφαγαί και διωγμοί και (τα) άλλα μέγιστα κακά [...] κατά την Γαλλικήν επανάστασιν»[65].

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων της Β' Εθνικής Συνέλευσης αναφορικά με τα δικαιώματα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι, δύο δικαιώματα που θεωρήθηκαν αναπόσπαστα συνδεδεμένα μεταξύ τους[66], η Γαλλική Επανάσταση αναφέρθηκε με θετικό μάλλον τρόπο. Έτσι, «τα εγκλήματα της γαλλικής επαναστάσεως» θεωρήθηκαν ως «αποτέλεσμα της καταστάσεως της κοινωνίας και ουχί των Συλλόγων»[67]. Και αλλού, αναφέρεται ότι οι συνεταιρισμοί και οι συναθροίσεις, δεν προκαλούν τις επαναστάσεις, τις οποίες άλλωστε καμία ανθρώπινη δύναμη δεν θα μπορούσε να προλάβει, όπως συνέβη στην περίπτωση της «φλεγμαινούσης δημοκρατίας» από το 1789 και μετά, όταν ανατράπηκε ολόκληρο το κοινωνικό οικοδόμημα και παρήχθη «νεώτατος πολιτισμός»[68].

57. *Ibid.,* Συν. 388, Ν. Ι. Σαρίπολος, σ. 712.

58. *Πρακτικά..., ό.π.,* σ. 287, 179. Βλ. όμως *Επίσημος Εφημερίς..., ό.π.,* Συν. 314, Α. Κουμουνδούρος, σ. 343: «[...] ενόσω εξακολουθούν υπάρχουσαι εν επαναστάσει (αι κοινωνίαι) τότε η μία Βουλή είναι αναγκαία [...] ».

59. *Πρακτικά..., ό.π.,* σ. 287.

60. *Ibid.,* σ. 404.

61. *Επίσημος Εφημερίς..., ό.π.,* Συν. 314, Θ. Α. Ζαίμης, σ. 336.

62. *Ibid.,* Συν. 312, Δ. Κυριακός σ. 317.

63. Βλ. ερωτήσεις όπως: «[...] Διατί μετά την γαλλικήν επανάστασιν το γαλλικόν έθνος αποκτήσαν τας ελευθερίας του εξήτησε να συντάξη θεμελιώδεις νόμους διά την πολιτείαν;», *Ibid.,* Συν. 298, Κ. Πετσάλης, σ. 18.

64. *Ibid.,* Συν. 307, Α. Κουμουνδούρος, σ. 199.

65. *Ibid.,* Συν. 307, Σπ. Αντωνόπουλος, σ. 202.

66. *Ibid.,* Συν. 305, Αδ. Παπαδιαμαντόπουλος, σ. 150.

67. *Ibid.,* Συν. 303, Α. Διαμαντόπουλος, σ. 111.

68. *Ibid.,* Συν. 303, Ν. Ι. Σαρίπολος, σ. 118.

Παράλληλα όμως η Γαλλική επανάσταση χρησιμοποιήθηκε και για να αποτραπεί η θέσπιση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, μέσα από μια διαφορετική οπτική: «[...] Πού νομίζετε ότι ενδιαφέρεται ο πολιτικός άνθρωπος περί της υπάρξεως τοιούτων συλλόγων και εταιριών; Εν μόναις ταις πρωτευούσαις [...]. Τι συμβαίνει όμως εις την νεωτέραν εποχήν, ότε τα κράτη έχουν μεγαλύτερα όρια; Αι πρωτεύουσαι καταδυναστεύουν το λοιπόν κράτος, αι πρωτεύουσαι το κυριεύουν [...] οι ολίγοι εν ταις πρωτευούσαις είναι εις κατάστασιν να διευθύνουν όλον το κράτος. Και νομίζετε ότι δεν υπάρχουν τοιαύτα παραδείγματα; Η ιστορία διδάσκει αυτό; Δεν ηκούσατε ότι τα Παρίσια εδέσποζον την Γαλλίαν ολόκληρον; Δεν το είδατε εις την Γαλλικήν επανάστασιν του 1789; Εις την επανάστασιν του Ιουλίου; Εις την επανάστασιν του '48; Δεν το είδατε επί της αυτοκρατορίας; Μετεβλήθη δι΄αυτής οπωσούν η κατάστασις; Ή τουλάχιστον εμετριάσθη ο δεσποτισμός της πρωτευούσης;»[69]. Εντέλει ο Εισηγητής της Επιτροπής σύνταξης του σχεδίου συντάγματος, ο Ν. Ι. Σαρίπολος, υποστήριξε ότι δεν «μετέγραψε» τα δύο αυτά (φυσικά) δικαιώματα επειδή διαπίστωσε ότι υπάρχει αντίστοιχη διάταξη «εν τω πολιτεύματι της Δανίας [...], αλλά κατά μείζονα λόγον, διότι και εκεί ανεύρεν τοιαύτην»[70].

69. *Ibid.*, Συν. 303, Π. Καλλιγάς, σ. 111.
70. *Ibid.*, Συν. 303, Ν. Ι. Σαρίπολος, σ. 119.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΕΡΕΝΤΙΤΗΣ

Μιλώντας για τον Ρήγα σε παιδιά Δημοτικού. Η εφαρμογή της διερευνητικής μεθόδου διδασκαλίας και η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης κατά τη διδασκαλία του έργου του Ρήγα

Η ανακοίνωση θα περιστραφεί, όπως δηλώνεται και από το τίτλο της, γύρω από τη διδασκαλία του έργου και της προσωπικότητας του Ρήγα Βελεστινλή. Το υλικό το οποίο θα σας παρουσιάσω αποτελεί ένα μικρό μόνο μέρος του προγράμματος «*Ιστοριομάθεια-Πρόγραμμα δημιουργικής και κριτικής διδασκαλίας της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας στην ΣΤ΄ Δημοτικού*». Το συνολικό πρόγραμμα είχε κατατεθεί και βραβευτεί στο διαγωνισμό «*Αριστεία και Καινοτομία 2011*» του Υπουργείου Παιδείας. Το σχετικό υλικό έχει καταχωρισθεί στην ιστοσελίδα www.excellence.sch.gr. Επίσης, ένα άλλο τμήμα του συγκεκριμένου προγράμματος έχει διακριθεί σε σχετική προκήρυξη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου με αντικείμενα τα Σχέδια Καλών Πρακτικών, δηλαδή τα σχέδια διδασκαλίας.

Σήμερα, όμως, θα αναφερθούμε στη διδασκαλία του έργου και της προσωπικότητας του Ρήγα Βελεστινλή. Κατ' αρχάς, θα ήταν παράλειψή μου να μην ευχαριστήσω και δημοσίως τον κ. Καραμπερόπουλο ο οποίος μου παρείχε πραγματικά πολύτιμη συνδρομή κατά το σχεδιασμό του σχετικού μαθήματος. Το αντικείμενο, λοιπόν, της εισήγησής μου θα αποτελέσει το πώς μπορεί να οργανωθεί μια διδασκαλία που θα απευθύνεται σε μαθητές/τριες προεφηβικής και εφηβικής ηλικίας. Το βασικό σκεπτικό που διακρίνει τόσο τη συγκεκριμένη διδασκαλία όσο και γενικότερα τη διδασκαλία της ιστορίας θα πρέπει να είναι η δημιουργική και κριτική προσέγγιση της διδακτέας ύλης. Τι είναι, όμως, η κριτική και η δημιουργική σκέψη;

1. Η κριτική και η δημιουργική σκέψη

Είναι γεγονός ότι σε όλες τις συζητήσεις οι οποίες περιστρέφονται γύρω από ζητήματα παιδείας αναδεικνύεται ο ρόλος και η σημασία της καλλιέργειας τόσο του κριτικώς

σκέπτεσθαι όσο και της δημιουργικότητας. Κρίνουμε σκόπιμο, λοιπόν, σε αυτό το σημείο να αναφέρουμε ορισμένα πολύ βασικά στοιχεία γι' αυτές τις δύο έννοιες.

Κατ' αρχάς και σε ό,τι αφορά στην κριτική σκέψη θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι αυτή ορίζεται ως η «*νοητικο-συναισθηματική λειτουργία που ενεργοποιεί επιλεκτικά και συνδυαστικά γνωστικές δεξιότητες, λογικούς συλλογισμούς και μεταγνωστικές στρατηγικές, με τη βοήθεια των οποίων το άτομο επεξεργάζεται τα δεδομένα με λογικό τρόπο και αποστασιοποιημένο από τις προσωπικές του πεποιθήσεις και προκαταλήψεις, ώστε τελικά να καταλήξει σε έγκυρα και λογικά συμπεράσματα, διαπιστώσεις, κρίσεις, πεποιθήσεις και επιλογές δράσης*» (Ματσαγγούρας 2000: 77). Όπως γίνεται σαφές από τον παραπάνω ορισμό, η ενεργοποίηση της κριτικής σκέψης προϋποθέτει την αξιοποίηση τριών βασικών λειτουργιών: των γνωστικών δεξιοτήτων, των συλλογισμών και της μεταγνώσης. Εν συντομία, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι οι γνωστικές δεξιότητες είναι οι τεχνικές επεξεργασίας των δεδομένων που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να κατανοήσουν πληρέστερα τον κόσμο που τους περιβάλλει. Οι γνωστικές δεξιότητες κατηγοριοποιούνται στις δεξιότητες συλλογής δεδομένων, στις δεξιότητες αλληλο-συσχετίσεων οργάνωσης δεδομένων, στις δεξιότητες ενδο-συσχετίσεων ανάλυσης δεδομένων και, τέλος, στις δεξιότητες υπέρβασης δεδομένων. Από την άλλη, οι λογικοί συλλογισμοί είναι ο τρόπος με τον οποίο ο ανθρώπινος νους καταλήγει σε ένα συμπέρασμα και διακρίνονται στους επαγωγικούς, στους απαγωγικούς (παραγωγικούς) και στους αναλογικούς συλλογισμούς. Τέλος, με τον όρο μεταγνώση αναφερόμαστε στην ικανότητα του ανθρώπινου νου να παρεμβαίνει στη γνωστική του λειτουργία και «*να προσδιορίζει τη φύση του προβλήματος που αντιμετωπίζει, να στοχάζεται για το τι γνωρίζει και τι αγνοεί, να καταστρώνει ένα σχέδιο δράσης για την επίλυση του προβλήματος, να υλοποιεί και να κατευθύνει το σχέδιο δράσης, να ελέγχει το αποτέλεσμα της παρέμβασής του και να επανέρχεται με διορθωτικές παρεμβάσεις*» (Ματσαγγούρας, 2000: 101). Συνεπώς, οι γνωστικές δεξιότητες, οι συλλογισμοί και το μεταγνωστικό συγκροτούν τη δομή της κριτικής σκέψης.

Εν συνεχεία, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε την έννοια της δημιουργικότητας. Αρχικά, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι το 1967 ο Guilford ανέλυσε τη δομή της ανθρώπινης σκέψης και προσδιόρισε τους πέντε τύπους νοητικών διεργασιών οι οποίοι απαντώνται στον άνθρωπο. Πιο συγκεκριμένα, λοιπόν, ο όρος νοημοσύνη διακρίνεται στην: κατανόηση, στη μνήμη, στην αξιολόγηση, στη συγκλίνουσα και στην αποκλίνουσα σκέψη (Ι. Παρασκευόπουλος, χ.χ. σελ. 119). Η αποκλίνουσα σκέψη μπορεί να μας φανεί χρήσιμη στην ανάλυση και στην αναφορά που θα επιχειρήσουμε ως προς τη δημιουργικότητα. Μάλιστα, οι Fautley και Savage αναφέρουν πως «*με τη συγκλίνουσα σκέψη το άτομο χρησιμοποιεί έναν γραμμικό τρόπο για να βρει μια προκαθορισμένη απάντηση, ενώ με την αποκλίνουσα σκέψη το άτομο μπορεί να δημιουργήσει τη δική του απάντηση, σύμφωνα με τη δική του πρόσληψη της πραγματικότητας*» (M. Fautley & J. Savage, 2007: 2).

Συνώνυμη, συνεπώς, της δημιουργικότητας είναι η διαφορετικότητα, η απόκλιση από τα συνηθισμένα, η απομάκρυνση από τις τετριμμένες μεθόδους επίλυσης προβλημάτων και εν προκειμένω διδασκαλίας. Με την δημιουργική σκέψη επιχειρούμε να επινοήσουμε μια εναλλακτική μέθοδο διδασκαλίας ή αντιμετώπισης ενός προβλήματος της καθημερινότητας. Οι ιδέες «*πέφτουν*» πάνω στο τραπέζι, κανείς δεν τολμάει να απορρίψει a priori ή να χλευάσει μια ιδέα και στο τέλος αξιολογούμε όλες τις κατατεθειμένες ιδέες και επιλέγουμε την προσφορότερη ή τις προσφορότερες εξ αυτών.

Ειδικότερα, η δημιουργικότητα είναι μια πνευματική διαδικασία, η οποία συνεπάγεται τη λήψη δράσης εντός ενός συγκεκριμένου τομέα, γίνεται με συγκεκριμένο σκοπό και διακρίνεται για την καινοτομική της μορφή. Ειδικότερα, στη δημιουργική διδασκαλία συγκλίνουν οι έννοιες της αποκλίνουσας σκέψης, της εμπειρικής μάθησης, της παροχής κινήτρων και της διασκέδασης. Σύμφωνα δε με το *National Advisory Commitee on Creative and Cultural Education* στην έκδοσή του με τον τίτλο "*All our futures: creativity, culture and education*" (1999) «*Η έννοια της δημιουργικής διδασκαλίας αναφέρεται σε εκπαιδευτικούς οι οποίοι χρησιμοποιούν εμπνευσμένες προσεγγίσεις, προκειμένου να κάνουν τη μάθηση πιο ενδιαφέρουσα, συναρπαστική και αποτελεσματική*». Εκεί ακριβώς θα πρέπει να στοχεύουμε με την καθημερινή μας διδασκαλία • σε μια όσο το δυνατόν πιο απελευθερωμένη μάθηση από τα δεσμά του μονολιθικού και συντηρητικού μοντέλου διδασκαλίας. Σε μια διδασκαλία που θα προάγει τις δημιουργικές και αξιολογικές δεξιότητες των παιδιών. Σε ένα σχολείο στο οποίο τον πρώτο λόγο θα τον έχουν οι ανάγκες των μαθητών και η καλλιέργεια της δημιουργικής τους σκέψης και όχι η χρησιμοθηρική (βλ. πανελλήνιες εξετάσεις) προσέγγιση της μάθησης.

Ενδεικτικά – ως προς την αξία της δημιουργικότητας – είναι τα όσα αναφέρει ο Ευγένιος Τριβιζάς σε σύντομο άρθρο στον αθηναϊκό τύπο. Σύμφωνα με το γνωστό παραμυθά της παιδικής λογοτεχνίας, το συμβατικό εκπαιδευτικό σύστημα αποθαρρύνει την εκδήλωση της δημιουργικότητας και της καλλιέργειας της φαντασίας των παιδιών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, ενώ το παιδιά εισέρχονται στο σχολείο προικισμένα με πλούσια φαντασία, κατά την αποφοίτησή τους η φαντασία αυτή να έχει ατροφήσει. Συνεχίζοντας δε επισημαίνει πως «*στόχος της εκπαίδευσης δεν πρέπει να είναι τόσο η μετάδοση γνώσεων – άλλωστε η γνώση στην εποχή μας είναι εύκολα προσβάσιμη – όσο η καλλιέργεια της δημιουργικότητας του παιδιού, ώστε να μπορεί να κάνει σωστή εκμετάλλευση αυτών των γνώσεων. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η επιστήμη δεν είναι τίποτα άλλο από εφηρμοσμένη φαντασία. Η επιστημονική πρόοδος δεν επέρχεται τόσο με νέες παρατηρήσεις και πρόσθετα στοιχεία, όσο με μετατάξεις που συντελούνται στη φαντασία των επιστημόνων, με τολμηρές ιδέες, θαρραλέες υποθέσεις και ριζοσπαστικές εικασίες. Μαθαίνουμε τα παιδιά να υπηρετούν την πραγματικότητα, ενώ θα έπρεπε να την ξεπερνούν*» (Τριβιζάς, 2009). Όπως, λοιπόν, εύκολα συνειδητοποιεί κανείς και από αυτή την επισήμανση, αλλά και από το προσωπικά βιώματά μας, το υπάρχον σχολείο με τις δομές του δίνει έμφαση στην απόκτηση γνώσεων και όχι στη δημιουργία στάσεων και στην καλλιέργεια της δημιουργικότητας.

1.1. Ένα παράδειγμα δημιουργικής διδασκαλίας και αξιολόγησής της

Αυτή ακριβώς η υπέρβαση της πραγματικότητας και η διδασκαλία με αντισυμβατικό τρόπο, στην οποία αναφέρεται ο Ευγένιος Τριβιζάς, θα πρέπει να υιοθετηθεί και στο εκπαιδευτικό σύστημα. Φερ' ειπείν, όταν στο μάθημα της ιστορίας διδάσκουμε για το κίνημα του φιλελληνισμού η παραδοσιακή – μετωπική – δασκαλοκεντρική διδασκαλία ορίζει ότι η μετάδοση της γνώσης θα γίνει γραμμικά και η αξιολόγηση θα γίνει με ερωτήσεις οι οποίες απλώς απαιτούν την στείρα αναπαραγωγή του σχολικού εγχειριδίου. Η συγκεκριμένη προσέγγιση δεν διαφέρει καθόλου από την διδασκαλία όπως αυτή γινόταν πριν από ογδόντα και πλέον έτη, όπως τουλάχιστον αυτή περιγράφεται από τους Σ. Φ. Τζουμελέα και Π. Δ. Παναγόπουλο. Πιο συγκεκριμένα, στο βιβλίο τους με τον τίτλο «*Η εκπαίδευσή μας τα τελευταία εκατό χρόνια*» το οποίο εκδόθηκε το 1933 περιγράφουν ως εξής τη διδασκαλία και την αξιολόγηση στα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ου:

«Ο μαθητής έπρεπε να απαγγείλει το μάθημα αυτολεξεί, όπως γραφότανε στο βιβλίο, αδιάφορο αν καταλάβαινε ή όχι το περιεχόμενο. Όλοι θυμόμαστε την παράκληση «Πες μου, δάσκαλε, την αρχή». Όταν ο δάσκαλος [...] *του έλεγε την πρώτη λέξη του κεφαλαίου ή της παραγράφου, έβαζε αμέσως σε κίνηση τη μηχανή και ο μαθητής απάγγελνε τροχάδην το μάθημα. Ο δάσκαλος άλλη δουλειά δεν έκανε παρά να εξετάζει βλέποντας πάντοτε στο ανοιχτό βιβλίο. Ο δάσκαλος καμιά φορά έκανε και διδασκαλία. Αυτή περιοριζότανε σε μια κακή και πολύ σύντομη ανάγνωση του βιβλίου κι έπειτα επρόσταζε τους μαθητάς να διαβάσουνε στο σπίτι τους το δείνα κεφάλαιο της Ιστορίας ή της Φυσικής ή της Κατηχήσεως. Κυρίως, οι δάσκαλοι ήταν εξετασταί»* (Μήτσης, 2002: 138).

Αντιθέτως, η δημιουργική προσέγγιση της διδασκαλίας προτείνει τη μελέτη ζωγραφικών πινάκων (π.χ. του Ντελακρουά ή του Αϊβαζόφσκι) με θέματα παρμένα από τον αγώνα της ανεξαρτησίας και την ανάγνωση ποιημάτων οι ποιητές των οποίων έχουν εμπνευστεί από τον αγώνα της παλιγγενεσίας. Σε ό,τι αφορά δε στην αξιολόγηση οι μαθητές δεν θα κληθούν να παπαγαλίσουν το ένα και μοναδικό εγκεκριμένο σχολικό βιβλίο, αλλά θα κληθούν να δημιουργήσουν οι ίδιοι ένα δικό τους ποίημα γραμμένο βάσει της θεματολογίας των Φιλελλήνων ποιητών! Η δε συμβολή των διδασκόντων και διδασκουσών το μάθημα της γαλλικής γλώσσας μπορεί να είναι εξαιρετικά σημαντική: θα επιχειρήσουν μαζί με τους μαθητές να μεταφράσουν από τη γαλλική γλώσσα στα ελληνικά ποιήματα Γάλλων Φιλελλήνων και θα συνδράμουν τους μαθητές στη λογοτεχνική και ιστορική ανάλυση των συγκεκριμένων ποιημάτων. Η δε αξιολόγηση της συγκεκριμένης δραστηριότητας θα γίνει σύμφωνα με τα εξής κριτήρια: (α) η πρωτοτυπία των ποιημάτων που θα γράψουν, (β) η συμμετοχή τους στην μετάφραση και ανάλυση των ποιημάτων και (γ) ο βαθμός σύνδεσης των συγκεκριμένων ποιημάτων με τον αγώνα της παλιγεννεσίας. Όπως, άλλωστε, αναφέρει και ο Ken Robinson στο βιβλίο του με τον τίτλο "*Out of our minds: learning to be creative*" (2001) *«οι μαθητές θα πρέπει να έχουν την ελευθερία να δοκιμάσουν τις ιδέες τους και να εμπλακούν σε μια διαδικασία δοκιμής και λάθους. Σε τελική ανάλυση, οι μαθητές χρειάζεται να έχουν τη δυνατότητα να πειραματιστούν. Θα πρέπει, ακόμα, οι τάξεις να οργανωθούν με διαφορετικό τρόπο, να καθιερωθούν διαφορετικές σχέσεις μαθητή και εκπαιδευτικού και να υιοθετηθούν διαφορετικοί τρόποι εργασίας».*

1.2. Οι προϋποθέσεις για την καλλιέργεια της δημιουργικότητας και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των δημιουργικών ανθρώπων

Επανερχόμενοι στην έννοια της δημιουργικότητας θα πρέπει να αναφερθούμε στις προϋποθέσεις οι οποίες θα πρέπει να συντρέχουν, προκειμένου μια διδασκαλία να μπορεί να χαρακτηρισθεί ως δημιουργική. Η πρώτη και κύρια προϋπόθεση είναι ο ίδιος ο/η εκπαιδευτικός. Ο ίδιος ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να είναι σε θέση να αναθεωρήσει τις καθιερωμένες διδακτικές του μεθόδους και να υιοθετήσει συμμετοχικές και καινοτόμους μορφές διδασκαλίας. Ως εξαιρετικά σημαντική κρίνεται και η βοήθεια εκ μέρους της διεύθυνσης του σχολείου και των συναδέλφων. Όπως, άλλωστε, αναφέρει ο Haynes *«το σχολείο θα πρέπει να επιθυμεί την καινοτομία και να αποδέχεται τις κατά καιρούς αλλαγές ως μια αναπόφευκτη συνέπεια του τολμηρού πνεύματος. Οι εκπαιδευτικοί δεν θα πρέπει να είναι τυφλά αφοσιωμένοι στην εκπλήρωση των διδακτικών στόχων, αλλά να τους παρέχεται η ευκαιρία να ονειρευτούν και να φανταστούν τα πλεονεκτήματα της δημιουργικής εργασίας»* (Haynes D., 2004: 279 – 286).

Θα ήταν δε ουσιώδης παράλειψή μας να μην αναφερθούμε και στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που συγκεντρώνουν τα δημιουργικά άτομα. Κατ' αρχάς τα άτομα που

διακρίνονται για τη δημιουργικότητά τους έχουν την τάση να ονειροπολούν, ξεχωρίζουν από την ευχέρειά τους να παράγουν πολλές και πρωτότυπες ιδέες, προτιμούν την ασυμμετρία και την πολυπλοκότητα, έχουν ισχυρή μνήμη και παρατηρητικότητα, ανεπτυγμένη αίσθηση του χιούμορ, φαντασία, παρορμητισμό, έλξη από το άγνωστο και το μυστηριώδες, μικρότερο φόβο για το πώς θα γίνουν αποδεκτές οι σκέψεις τους, πλούσια φαντασία, προσέλκυση από το καινοτόμο και το νεωτερικό και παράβλεψη των λαθών και των μειονεκτημάτων μιας νέας κατάστασης (βλ. Παναγιώτου, 1999).

2. Οι βασικές αρχές της διερευνητικές διδασκαλίας

Λαμβάνοντας υπ' όψιν του/της αυτές τις αρχές της κριτικής και της δημιουργικής σκέψης, ο/η εκπαιδευτικός οφείλει να αφιερώσει ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στην προετοιμασία του μαθήματός του, να αναζητήσει όλες εκείνες τις γραπτές και τις εικαστικές πηγές που θα του φανούν χρήσιμες στη μεθόδευση της διδασκαλίας του, να παράσχει τα πολύ βασικά πληροφοριακά στοιχεία στους μαθητές του και εν συνεχεία να τους ζητήσει με όσο το δυνατόν πιο δημιουργικό και – επιτρέψτε μου τον όρο – «*εικονοκλαστικό*» τρόπο, δηλαδή χωρίς φόβο και εθνικιστικό πάθος, να ερμηνεύσουν τις πηγές και τα γεγονότα και όχι να τα αποστηθίσουν. Σε αυτό το σημείο ο αναγνώστης θα μας επιτρέψει να παραθέσουμε ένα περιστατικό με πρωταγωνιστή τον Άλμπερτ Αϊνστάιν. Όταν ο Αϊνστάιν είχε επισκεφτεί το Πανεπιστήμιο της Βοστόνης είχε δεχτεί από έναν φοιτητή το εξής ερώτημα: «*Κύριε καθηγητά, ποια είναι η ταχύτητα του ήχου και ποια η τιμή της σταθεράς του Πλανκ*; ». Η απάντηση του Αϊνστάιν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως οδοδείκτης για την πορεία της εκπαίδευσης, το σχεδιασμό και την αξιολόγηση της διδασκαλίας: «*Δεν ξέρω. Δεν θα τυραννήσω τη μνήμη μου με τέτοιες λεπτομέρειες που μπορώ να βρω σε κάθε εγχειρίδιο*» (Πόρποδας, 2011: 212).

Πάγια αρχή μας, λοιπόν, αποτέλεσε η εξής θέση: ο/η εκπαιδευτικός είναι ένας επιστήμων της διδακτικής και της παιδαγωγικής, που καλείται απλώς να μεσολαβήσει ανάμεσα στα ιστορικά γεγονότα και την ερμηνεία που θα δώσουν οι ίδιοι οι μαθητές του. Σε καμία περίπτωση δεν υιοθετεί την άποψη πως μοναδική και απόλυτη πηγή γνώσης πρέπει να αποτελέσει το κρατικά εγκεκριμένο σχολικό εγχειρίδιο. Το σχολικό βιβλίο μπορεί ενίοτε να μας παράσχει ορισμένα βασικά γεγονότα. Αν, μάλιστα, περιέχει και ορισμένες αξιόλογες ιστορικές πηγές, αυτές μπορούν απλώς να αξιοποιηθούν στη διδασκαλία μας. Πέραν τούτου, η αρχή την οποία υιοθετούμε είναι πως «*ο/η εκπαιδευτικός και οι μαθητές του είναι το εγχειρίδιο*». Δηλαδή, ο/η εκπαιδευτικός και οι μαθητές του αυτενεργώντας και διερευνώντας με κριτικό και δημιουργικό τρόπο το ιστορικό παρελθόν μπορούν να καταλήξουν στην δική τους ερμηνεία για το πώς και γιατί συνέβησαν τα γεγονότα. Όπως άλλωστε αναφέρει και ο κ. Λεοντσίνης «*οι υποστηρικτές των διδακτικών πρακτικών, που εξακολουθούν να θέλουν να έχουν ως σημείο μοναδικής αναφοράς αλλά και ως αναπόφευκτο το σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας στη διδακτική πράξη, ίσως δεν έχουν πεισθεί ότι έχουν να κάνουν με μια δουλειά που έχει γίνει από τρίτους και ότι ουσιαστικά αυτή είναι βασισμένη στην τελειωμένη εργασία του ιστορικού. Ίσως, ακόμη, δεν έχουν πεισθεί ότι η διδασκαλία που προσφέρει στο μαθητή ευκαιρίες να ερευνά ο ίδιος, σε ατομική ή ομαδική βάση, είναι ουσιαστικά ανώτερη από την κατευθυνόμενη μονοδιάστατα και με έτοιμο τρόπο προσφερόμενη από τρίτους σ' αυτόν γνωστική ιστορική ύλη*» (Λεοντσίνης, 2003: 215). Με αυτό ακριβώς το σκεπτικό κινηθήκαμε και εμείς κατά την εκπόνηση όλων των φύλλων εργασίας, των παιχνιδιών, της συγγραφής ενός

θεατρικού, των δραματοποιήσεων και των ντοκιμαντέρ που χρησιμοποιήσαμε κατά τη διδασκαλία του ιστορικού μαθήματος.

Στους συναδέλφους αλλά και στους γονείς οι οποίοι μπορεί να προβάλλουν (και θα προβάλλουν ...) ζωηρές αντιρρήσεις ως προς αυτήν την διδακτική προσέγγιση μπορεί κάποιος να αντιτάξει το εξής επιχείρημα. Όλοι μας, όταν παραστεί η ανάγκη να αναλύσουμε ιστορικά ένα κοινωνικό φαινόμενο, επιχειρούμε απλώς την ερμηνεία του και όχι την από μνήμης επίκληση των ιστορικών γεγονότων. Δηλαδή, όταν συζητούμε π.χ. για το θέμα της μετανάστευσης όλοι μας απλώς καταθέτουμε την ερμηνεία μας και μπορεί να επικαλεστούμε το ιστορικό παράδειγμα των Ελλήνων οι οποίοι πριν και μετά το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο αναζήτησαν ένα καλύτερο μέλλον σε χώρες του εξωτερικού. Κανένας λογικός άνθρωπος δεν θα προσπαθήσει να μας απαγγείλει το σχετικό ιστορικό μάθημα το οποίο θα έχει απομνημονεύσει πριν από πολλά χρόνια από το σχολικό εγχειρίδιο.

Με αυτή ακριβώς τη λογική πορευτήκαμε και εμείς. Στόχος μας δεν ήταν μόνο να πληροφορηθούν οι μαθητές απλά βιογραφικά στοιχεία του Ρήγα Βελεστινλή, αλλά να εγκύψουν στα γραπτά του, να μελετήσουν τη σκέψη του και να προσπαθήσουν να αντιληφθούν εάν και κατά πόσον τα μηνύματα του Ρήγα μπορούν ακόμη και σήμερα να μας φανούν χρήσιμα. Αυτή, άλλωστε, πιστεύω ότι είναι και η βαθύτερη στόχευση της διεξαγωγής αυτού του συνεδρίου. Δεν μελετάμε το έργο του Ρήγα απλώς και μόνο από ιστοριοδιφικό ενδιαφέρον, αλλά διότι νιώθουμε ότι τα διδάγματά του έχουν κάτι να μας πουν. Προς επίρρωσιν αυτής της θέσης μπορούμε να επικαλεστούμε και τον Lowenthal ο οποίος ισχυρίζεται ότι «*αυτό που μας έχουν αφήσει οι πρόγονοί μας αξίζει σεβασμό, αλλά μια κληρονομιά που απλώς διατηρείται γίνεται ένα αφόρητο στοιχείο. Το παρελθόν αξιοποιείται καλύτερα με την εξοικείωση του και με τη δική μας αποδοχή και χαρά που το καθιστούμε οικείο. Το παρελθόν παραμένει ακέραιο για όλους μας, ατομικά και κοινωνικά. Πρέπει να παραχωρήσουμε στους αρχαίους τη θέση τους. Αλλά η θέση τους δεν είναι απλά εκεί πίσω, σε μια ξεχωριστή και ξένη χώρα · αφομοιώνεται από τους εαυτούς μας και ξαναζωντανεύει μέσα σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο παρόν*» (Lowenthal D. – The past is a foreign country).

3. Η μεθόδευση της διδασκαλίας για τον Ρήγα Βελεστινλή

3.1. Πήγες από τις οποίες αντλήθηκε το υλικό

Ο σχεδιασμός μιας επιστημονικής διδασκαλίας η οποία θα προάγει τις δεξιότητες της κριτικής σκέψης αποτελεί ένα επίπονο και χρονοβόρο έργο. Απαιτεί, με άλλα λόγια, πολύωρη μελέτη της βιβλιογραφίας, διερεύνηση του διαδικτύου και συνομιλία με ανθρώπους οι οποίοι έχουν ασχοληθεί επί σειρά ετών τόσο με τη διδασκαλία όσο και με το αντικείμενο το οποίο θα κληθούμε να διδάξουμε.

Εμείς από την πλευρά μας, προκειμένου να μεθοδεύσουμε τη διδασκαλία μας βασιστήκαμε στις εξής πηγές πληροφόρησης. Η αναζήτηση μας ξεκίνησε από το CD-ROM το οποίο είχε κυκλοφορήσει προ ετών από την εφημερίδα "*Ελευθεροτυπία*". Το συγκεκριμένο CD-ROM περιείχε τα *Άπαντα* του Ρήγα Βελεστινλή και είχε δημιουργηθεί από την *Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα* σε επιμέλεια και ευρετηριασμό του κ. Δημήτρη Καραμπερόπουλου. Βασιζόμενος, λοιπόν, στο υλικό το οποίο εντόπισα σε αυτό το CD-ROM αναζήτησα στο διαδίκτυο την ιστοσελίδα της «*Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα*». Καλή τη τύχη η εταιρεία διατηρούσε και διατηρεί μια πολύ αξιόλογη ιστοσελίδα (www.righasociety.gr) με πλούσια εποπτικό

υλικό και πρωτογενείς ιστορικές πηγές. Από εκεί αντλήθηκε πολύτιμο υλικό, αλλά και ήρθαμε σε επαφή με τον πρόεδρο της επιστημονικής εταιρείας ο οποίος μας παρείχε πολύτιμες συμβουλές για το έργο και την προσωπικότητα του Ρήγα. Πέραν τούτου, η περαιτέρω μελέτη της βιβλιογραφίας και η προσεκτική αξιοποίηση του διαδικτύου μπορούν να παράσχουν επιπλέον υλικό για τη διδασκαλία. Εξάλλου, στο ηλεκτρονικό αρχείο της εφημερίδας *Ριζοσπάστης* εντοπίστηκαν δημοτικά τραγούδια των Βαλκανίων τα οποία έχουν κοινό θέμα με το ελληνικό δημοτικό τραγούδι «*Του νεκρού αδελφού*». Ακόμη, οι γραμματολογίες του Mario Vitti, του Λίνου Πολίτη και του Κ. Θ. Δημαρά παρέχουν έναν πρώτο βασικό προσανατολισμό στο έργο του Ρήγα.

3.2. Η οργάνωση της διδασκαλίας με τη μέθοδο της παροχής φύλλο εργασίας

Η βασική μέθοδος η οποία υιοθετήθηκε είναι αυτή της ανακαλυπτικής μάθησης. Για να επιτευχθούν οι διδακτικοί μας στόχοι παρασχέθηκε στους μαθητές ένα φύλλο εργασίας με αυθεντικά αποσπάσματα από το έργο του Ρήγα και εικαστικές αναπαραστάσεις του δημιουργού του «*Θούριου*». Τα φύλλα εργασίας είναι μια μορφή διδασκαλίας κατά την οποία δίνεται στους μαθητές ένα φυλλάδιο δύο ή περισσότερων σελίδων στο οποίο έχουν καταχωρισθεί πρωτογενείς και δευτερογενείς ιστορικές πηγές, εικόνες, φωτογραφίες και ασκήσεις με τις οποίες ο/η εκπαιδευτικός θα επιχειρήσει να εκπληρώσει τους διδακτικούς του στόχους. Άλλωστε, το σχολικό βιβλίο δεν έχει (και δεν μπορεί να έχει) όλο το υλικό το οποίο εμείς ως εκπαιδευτικοί κρίνουμε χρήσιμο και αναγκαίο, προκειμένου να παραδώσουμε το μάθημά μας. Μπορούμε, λοιπόν, διανέμοντας ένα φύλλο εργασίας στους μαθητές μας να συμπεριλάβουμε στη διδασκαλία μας όλο εκείνο το υλικό που εμείς κρίνουμε ως απαραίτητο. Σύμφωνα δε με τις Κουγιουρούκη και Ταρατόρη σε ένα άρτιο φύλλο εργασίας θα πρέπει να παρέχονται διευκρινιστικές οδηγίες για τη συμπλήρωσή του, ενώ με αυτά θα πρέπει να αποβλέπουμε στην εκπλήρωση των διδακτικών μας στόχων, η δε διατύπωση των ερωτήσεων θα πρέπει να διέπεται από ευρηματικότητα και φαντασία (Κουγιουρούκη και Ταρατόρη, 2011: 23 – 24). Από την πλευρά τους οι Haydn, Arthur και Hunt θεωρούν πως ένα άρτιο φύλλο εργασίας θα πρέπει να είναι γραμμένο σε γλώσσα κατανοητή, να παρέχει ευκαιρίες για ομαδική εργασία και για συζήτηση εντός της τάξης, να περιέχει ποικίλες πηγές, να καλύπτει τις γνωστικές δυνατότητες όλων των μαθητών και πρωτίστως να ανταποκρίνεται στους διδακτικούς στόχους οι οποίοι έχουν τεθεί (Haydn, Arthur, Hunt, 2001: 215).

Με αυτό το σκεπτικό κινούμενοι, λοιπόν, στο φύλλο εργασίας, αρχικά, καταχωρίσαμε δημοτικά τραγούδια της περιοχής των Βαλκανίων τα οποία έχουν κοινό θέμα. Πιο συγκεκριμένα, καταχωρίσαμε από την Ελλάδα το δημοτικό τραγούδι «*Του νεκρού αδελφού*» το οποίο, ως γνωστόν, απαντάται σε πολλές παραλλαγές σε όλη τη βαλκανική χερσόνησο. Έτσι, μαζί με την ελληνική εκδοχή αυτού του δημοτικού τραγουδιού παραθέσαμε και την αλβανική (φέρει τον τίτλο «*Κωνσταντής και Δοκίνα*»), τη σερβική (τιτλοφορείται «*Η κόρη και τ' αδέλφια της*»), τη βοσνιακή η οποία έχει τον ίδιο τίτλο με την σερβική και την ρουμάνικη η οποία τιτλοφορείται «*Της Βόικας*». Διαβάσαμε, λοιπόν, τα αποσπάσματα από αυτά τα δημοτικά τραγούδια και επιχειρήσαμε να εντοπίσουμε τα κοινά στοιχεία και τις ομοιότητες ανάμεσα σε αυτά. Δηλαδή, από την πρώτη στιγμή της διδασκαλίας μας προσπαθήσαμε να καλλιεργήσουμε τη *σύγκριση*, μία από τις βασικές γνωστικές δεξιότητες της κριτικής σκέψης. Στόχος μας ήταν να εντοπίσουν οι μαθητές τα κοινά πολιτιστικά στοιχεία που ενώνουν τους λαούς της Βαλκανικής.

Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο αμέσως μετά τα δημοτικά τραγούδια παραθέσαμε δύο αποσπάσματα από έργα του Ρήγα. Το μεν πρώτο απόσπασμα προέρχεται από το Σύνταγ-

μά του το οποίο στο πρώτο άρθρο αναφέρει ότι «*η Ελληνική Δημοκρατία είναι μίαν, παρ' όλο που συμπεριλαμβάνει διάφορα γένη και θρησκείες. Η Ελληνική Δημοκρατία δεν αντιμετωπίζει τις διαφορές των θρησκειών με εχθρότητα*». Επίσης, δόθηκε το άρθρο 7 στο οποίο αναφέρεται ότι «*ο κυρίαρχος λαός είναι όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου τούτου, χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και διαλέκτου, Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένιοι, Τούρκοι και κάθε άλλο είδος γενεάς*». Είναι προφανές ότι με αυτά τα αποσπάσματα επιδιώξαμε αφενός μεν να καταφανεί η πολιτισμική και ιστορική σύνδεση του ελληνικού έθνους με τα υπόλοιπα έθνη των Βαλκανίων, αφετέρου δε να καταπολεμηθούν οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα εις βάρος των λαών της Βαλκανικής, αλλά και των μεταναστών από αυτές τις χώρες.

Ακόμη, παρατέθηκε ένα απόσπασμα από «*Τα Δίκαια του Ανθρώπου*» και πιο συγκεκριμένα το 34ο άρθρο σύμφωνα με το οποίο «*Ο Βούλγαρος πρέπει να κινείται* (= να ενδιαφέρεται)*, όταν πάσχει* (= υποφέρει) *ο Έλλην και τούτος πάλιν δι' εκείνον και αμφότεροι δια τον Αλβανόν και Βλάχον*». Ακόμη, δόθηκαν οι στίχοι 44 έως και 48 από τον Θούριο. Εκεί διαβάζουμε τα εξής: «*στην δόξαν του πολέμου να τρέξωμεν μαζί / Βούλγαροι και Αρβανίτες, Αρμένοι και Ρωμιοί / αράπηδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή, / για την Ελευθερίαν να ζώσωμεν σπαθίν, / πως είμαστε αντρειωμένοι, παντού να ακουσθεί*». Με τη μελέτη αυτών των αποσπασμάτων επιχειρήσαμε να καταδείξουμε πόσο πολύ ο Ρήγας προσέβλεπε σε ένα παμβαλκανικό κράτος στο οποίο όλες οι εθνότητες θα έχουν τη δική τους σεβαστή παρουσία. Εξάλλου, όπως αναφέρεται και από τον P. J. Lee, «*η κατανόηση του εαυτού μας προϋποθέτει την κατανόηση του «άλλου» και η κατανόηση του παρόντος προϋποθέτει την κατανόηση του παρελθόντος · γι' αυτό εάν κάποιος είναι ιστορικά ανυποψίαστος, είναι καθαυτό ανυποψίαστος.* (Lee P. "*Why learn history*?" στους Dickinson A. K., Lee P. J., Rogers P. J. "*Learning history*").

Ακολούθως, παρατέθηκε ένα καίριο απόσπασμα από το βιβλίο του Ρήγα «*Φυσικής απάνθισμα δια τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας*». Το απόσπασμα αυτό το αντλήσαμε από το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίο το οποίο φέρει τον τίτλο «*Περί Γης*». Σε αυτό το τμήμα του έργου του ο Ρήγας αναφέρει την περίφημη ρήση του Χάλερ βάσει της οποίας: «*Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά*». Με την παράθεση αυτού του αποσπάσματος επιδιώξαμε να έρθουν σε επαφή οι μαθητές όχι μόνο με τον εθνεγέρτη Ρήγα, αλλά και με τον επιστήμονα, διαβάζοντας από το πρωτότυπο ένα τμήμα ενός πολύ σημαντικού κειμένου. Με αυτόν τον τρόπο επιδιώχθηκε να έρθουν σε μια πρώτη επαφή με την επιστημονική σκέψη που είχε αναπτυχθεί από τους Έλληνες κατά την προεπαναστατική περίοδο.

Στο φύλλο εργασίας με το οποίο μεθοδεύτηκε η διδασκαλία περιέχονταν ασφαλώς και εικαστικές πηγές. Όλο αυτό το υλικό μαζί με τα δημοτικά τραγούδια και τα αποσπάσματα από το έργο του Ρήγα έχει καταχωρισθεί στο πρώτο παράρτημα που συνοδεύει αυτή τη δημοσίευση. Πριν αναφερθούμε, όμως, στο εικαστικό υλικό το οποίο αξιοποιήσαμε, θα θέλαμε να παραθέσουμε ένα κείμενο το οποίο είναι γραμμένο από ένα δάσκαλο. Ο δάσκαλος αυτός λεγόταν Β. Σκορδέλης, έζησε τον 19ο αιώνα και στο ημερολόγιό του σημείωσε τα εξής εντυπωσιακά και προδρομικά «*αν και μοι μένωσιν ακόμη ενδοιασμοί τινές, απεφάσισα οριστικώς να προβώ εις μέγαν νεωτερισμόν, θα καταργήσω όλα τα λεγόμενα δήθεν διδακτικά βιβλία, όσας εγκρίσεις και αν φέρωσιν εν τη προμετωπίδι αυτών. Οι μικροί παίδες ουδέν δύνανται να μάθωσιν. Αχ! αν είχον εικόνας δια την ελληνικήν ιστορίαν, δια τον όλον ελληνικόν βίον! Τι ηδυνάμην να κατορθώσω*». Πραγμα-

τικά, εντυπωσιάζεται κανείς διαβάζοντας μετά την πάροδο τόσων δεκαετιών αυτές τις απόψεις. Στο απόσπασμα αυτό, που προέρχεται από το βιβλίο της Χριστίνας Κουλούρη "*Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία*", καταδεικνύεται η αξία της χρήσης των εικαστικών έργων στη διδασκαλία της ιστορίας, η πρωτοποριακή σκέψη και το παιδαγωγικό θάρρος που διέκριναν το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ο οποίος τολμούσε στα τέλη του 19ου αιώνα να γράφει ότι επιθυμεί να καταργήσει όλα τα δήθεν διδακτικά βιβλία όσες...εγκρίσεις και αν αυτά έχουν και να βασίσει τη διδασκαλία του στην αξιοποίηση των εικαστικών έργων.

Στη διδασκαλία μας, λοιπόν, αξιοποιήσαμε τα εξής δύο εικαστικά έργα. Αφενός μεν ένα τμήμα από τον πίνακα «*Πτώσις της Κωνσταντινουπόλεως*» των Π. Ζωγράφου και Ι. Μακρυγιάννη και αφετέρου δε τον πίνακα του Θεόφιλου Χατζημιχαήλ *«Ο Ρήγας και ο Αδαμάντιος Κοραής ανασύρουν την Ελλάδα από τα ερείπια της δόξας του παρελθόντος»*. Μάλιστα, ο πρώτος πίνακας συνοδευόταν στη λεζάντα του με το σχόλιο του ίδιου του Μακρυγιάννη σύμφωνα με το οποίο «*μετά πολλούς αιώνες ο Ρήγας Βελεστινλής σπείρει τον σπόρον της ελευθερίας εις τους Έλληνες και τους ενθαρρύνει οδηγώντας τους στην απελευθέρωσή τους. Οι Έλληνες ενθουσιασθέντες και ενθαρρυνθέντες από τους λόγους του Ρήγα έλαβαν τα όπλα υπέρ της ελευθερίας*». Με αυτό το σχόλιο του Έλληνα αγωνιστή μπορεί να αναδειχθεί ο σχηματισμός της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης την εποχή της δράσης του Ρήγα, ενώ με την αξιοποίηση και του πίνακα του Θεόφιλου – στον οποίο διακρίνονται ο αναγεννώμενος φοίνικας, σπασμένα κιονόκρανα και άλλα τμήματα αρχαίων ελληνικών ναών – η αναγωγή των Ελλήνων επαναστατών στην αρχαία ελληνική ιστορία και η πίστη τους στην ιστορική συνέχεια.

Αυτές, λοιπόν, οι εικόνες συνοδεύτηκαν και από ορισμένες δημιουργικές εργασίες. Σε μία από αυτές θέσαμε στους μαθητές μας το εξής ερώτημα: «*Σε μια συζήτηση διατυπώνεται η άποψη πως οι Έλληνες προσπάθησαν να απελευθερωθούν μόνο με τα όπλα και δεν φρόντισαν και για τη μόρφωση του λαού. Συμφωνείς; Δικαιολόγησε την άποψή σου αξιοποιώντας και τους ζωγραφικούς πίνακες*», ενώ στην άλλη οι μαθητές κλήθηκαν να γράψουν ένα κείμενο με το εξής θέμα: «*Αν έγραφες ένα άρθρο για τον Ρήγα Βελεστινλή με ποια από τις δύο εικόνες θα συνόδευες το άρθρο σου, εάν ήθελες να αναφερθείς στην προσπάθεια του Ρήγα να συνδέσει την αρχαία Ελλάδα με την Ελλάδα της εποχής του; Δικαιολόγησε την απάντησή σου*». Με αυτές τις δύο ερωτήσεις επιδιώξαμε να καλλιεργήσουμε την γνωστική δεξιότητα της *αιτιοκρατικής επεξήγησης*. Δηλαδή, οι μαθητές κλήθηκαν να αιτιολογήσουν για ποιο λόγο συμφωνούν ή διαφωνούν με μια δεδομένη θέση η οποία τους παρέχεται. Συγχρόνως, επιδιώξαμε αυτά τα ερωτήματα να διατυπωθούν σε ένα όσο γίνεται πιο επικοινωνιακό πλαίσιο, προκειμένου να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές ότι η ιστορική γνώση μπορεί να φανεί χρήσιμη σε συνομιλίες που μπορούν να γίνουν μεταξύ ανθρώπων οι οποίοι μοιράζονται τα ίδια πνευματικά ενδιαφέροντα.

Εν συνεχεία, παραθέσαμε τις κυριότερες και πιο γνωστές αποφθεγματικές φράσεις του Ρήγα. Οι φράσεις αυτά προέρχονται από τα κυριότερα έργα του Ρήγα και συνοδεύτηκαν με μια σειρά από δημιουργικές ασκήσεις. Ειδικότερα, παρατέθηκαν αποσπάσματα από το έργο «*Φυσικής απάνθισμα δια τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας*», από το έργο «*Τα Δίκαια του Ανθρώπου*», από το «*Σύνταγμα*» και στίχοι από το «*Θούριο*». Σε ό,τι αφορά δε στα ερωτήματα τα οποία τέθηκαν, μεταξύ άλλων ήταν και τα εξής: «*Σε μια συζήτηση στην τηλεόραση ένας ομιλητής ισχυρίζεται πως μόνο οι Έλληνες θα πρέπει να προστατεύονται από τον νόμο, να εγγράφουν τα παιδιά τους στα δημόσια σχολεία και*

να νοσηλεύονται στα δημόσια νοσοκομεία και όχι οι ξένοι. Με ποια αποσπάσματα από τα έργα του Ρήγα Βελεστινλή θα προσπαθούσες να τον κάνεις να αλλάξει γνώμη;». Προκειμένου να απαντήσουν οι μαθητές/τριες σε αυτήν την ερώτηση, θα πρέπει να αξιοποιήσουν συγκεκριμένα αποσπάσματα από το έργο του Ρήγα, όπως αυτό που αναφέρεται στα «*Δίκαια του Ανθρώπου*» και, πιο συγκεκριμένα, το τρίτο άρθρο βάσει του οποίου «*όλοι οι άνθρωποι, Χριστιανοί και Τούρκοι, κατά φυσικόν λόγον είναι ίσοι. Ο νόμος είναι ο ίδιος δια το πταίσμα και αμετάβλητος*», το άρθρο 22 σύμφωνα με το οποίο «*Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχον χρέος να ηξεύρουν γράμματα*» και το άρθρο 34 βάσει του οποίου τόσο ο Έλληνας όσο και ο Βούλγαρος και ο Αλβανός και ο Βλάχος οφείλουν να μεριμνούν όταν ένας από αυτούς αδικείται. Με το ίδιο σκεπτικό τέθηκαν και τα υπόλοιπα τρία ερωτήματα.

Το φύλλο εργασίας εμπλουτίστηκε, ακόμα, με μια ιταλική λιθογραφία η οποία αναπαριστά τον Ρήγα Βελεστινλή να κρατά την ελληνική σημαία, ενώ μπροστά του βρίσκεται μια γυναικεία μορφή (πιθανώς η ελευθερία) η οποία πατά με το πόδι της έναν Τούρκο. Η συγκεκριμένη λιθογραφία, λοιπόν, συνοδεύτηκε από την υποβολή του εξής ερωτήματος: «*Είστε δημοσιογράφος και εργάζεστε σε ένα περιοδικό. Για το τεύχος που θα εκδοθεί στα τέλη Μαρτίου ο διευθυντής σύνταξης σας ζητάει να επιλέξετε μια σειρά από πίνακες με τον Ρήγα Βελεστινλή και να συνοδεύσετε κάθε πίνακα με ένα απόσπασμα από το Θούριο. Τη διπλανή εικόνα με ποιο απόσπασμα θα τη συνοδεύατε; Επιλέξτε ένα απόσπασμα και δικαιολογήσετε στον διευθυντή σας την επιλογή σας αυτή. Το Θούριο θα τον βρείτε στην ακόλουθη ιστοσελίδα* http://www.snhell.gr/anthology/writers.asp (επιλέξτε από το γράμμα Β: ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ [ΦΕΡΑΙΟΣ] ΡΗΓΑΣ)».

Το φύλλο εργασίας ολοκληρώθηκε με τις εξής ασκήσεις. Δόθηκαν στους μαθητές δύο εικόνες και εκείνοι από την πλευρά τους κλήθηκαν να τις χρωματίσουν. Η μία από αυτές ήταν η τρίχρωμη σημαία του Ρήγα και συνοδευόταν με τις οδηγίες του ίδιου για το πώς θα πρέπει να σχεδιαστεί και η άλλη αναπαριστούσε το σχολείο του Ρήγα στη Ζαγορά του Πηλίου. Οι εικόνες αυτές αντλήθηκαν από την επίσημη ιστοσελίδα της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα.

4. Άλλες πηγές απ' όπου μπορεί να αντληθεί διδακτικό υλικό

Υπάρχουν και άλλες πηγές, πέρα από τις προαναφερθείσες, απ' όπου ο/η εκπαιδευτικός μπορεί να αντλήσει διδακτικό υλικό με το οποίο μπορεί να εμπλουτίσει τη διδασκαλία του. Αναφέρουμε ορισμένες από αυτές.

(i) μουσική από το C.D. «*Εις μνήμην Ρήγας-Σολωμός*» το οποίο αποτελεί μια παραγωγή του Τρίτου Προγράμματος της Ελληνικής Ραδιοφωνίας και Τηλεόρασης. Τα τραγούδια και τα κείμενα που ακούγονται σε αυτό το C.D. προέρχονται από συναυλία η οποία δόθηκε στα πλαίσια του Φεστιβάλ Αθηνών στο Ωδείο Ηρώδου του Αττικού το 1998, το δε C.D. κυκλοφόρησε από την εταιρεία Lyra. Σε αυτήν την συναυλία συμμετείχε η χορωδία της Εμπορικής Τράπεζας, η παιδική χορωδία του Τρίτου Προγράμματος, ενώ την ορχήστρα διηύθυνε ο Γιώργος Τσαγκάρης. Η συναυλία χωρίστηκε σε δύο μέρη. Στο μεν πρώτο μέρος ακούστηκαν μελοποιημένα τραγούδια του Ρήγα και διαβάστηκαν από γνωστούς ηθοποιούς αποσπάσματα από διάφορά έργα του. Το δεύτερο μέρος της εκδήλωσης ήταν αφιερωμένο στον Διονύσιο Σολωμό.

(ii) μουσική από το CD «*Θούριος*» το οποίο περιέχει παραδοσιακές μουσικές παραλλαγές και προεπαναστατικές μελωδίες και το οποίο είχε κυκλοφορήσει το 1997 από την «*Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*» σε μουσική επιμέλεια

του πατρός Χρίστου Κυριακόπουλου και με εισαγωγικό κείμενο γραμμένο από τον κ. Δημήτρη Καραμπερόπουλο. Τα τραγούδια ερμηνεύονταν από το χορωδία «*Βυζαντινή Κυψέλη*», ενώ συμμετείχε και μουσικό σύνολο αποτελούμενο από παραδοσιακά όργανα.

(iii) ντοκιμαντέρ από την ιστοσελίδα www.ert-archives.gr σχετικά με το έργο και την προσωπικότητα του Ρήγα Βελεστινλή.

(iv) ντοκιμαντέρ που προβλήθηκαν από τον τηλεοπτικό σταθμό ΣΚΑΙ. Πιο συγκεκριμένα, τα ντοκιμαντέρ «*Μεγάλοι Έλληνες*» και «*1821-Η γέννηση ενός έθνους*».

5. Επιλογικά

Με όλες αυτές, λοιπόν, τις διδακτικές ενέργειες επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε το έργο του εθνεγέρτη Ρήγα Βελεστινλή. Ασφαλώς, δεν είναι οι μοναδικές μορφές τις οποίες μπορεί να λάβει η διδασκαλία του ιστορικού μαθήματος. Τύχη αγαθή τη χρονιά κατά την οποία εφαρμόστηκε για πρώτη φορά αυτή η μέθοδος, οι μαθητές του σχολείου στο οποίο δίδασκα συμμετείχαν σε ένα διαγωνισμό φιλαναγνωσίας στον οποίο, μεταξύ άλλων, θα έπρεπε να διαβάσουν και το βιβλίο της Μαρίας Σκιαδαρέση με τον τίτλο «*Λίγο πριν το τέλος*» που είναι αφιερωμένο στη ζωή του Ρήγα. Δεν χάσαμε, λοιπόν, την ευκαιρία και όταν ολοκληρώσαμε την παράδοση της ύλης του γλωσσικού μαθήματος διαβάσαμε το συγκεκριμένο βιβλίο και με τη συνδρομή της φαντασίας μας αναπλάσαμε τα ιστορικά γεγονότα σε ένα θεατρικό κείμενο. Το σύντομο θεατρικό το οποίο προλάβαμε να γράψουμε με τους μαθητές μας έχει καταχωρισθεί το δεύτερο παράρτημα που συνοδεύει αυτή την δημοσίευση και αξιοποιήθηκε κατά στη σχολική εορτή της επετείου της 25ης Μαρτίου.

Έτσι, λοιπόν, προσπαθήσαμε να μεταγγίσουμε ορισμένες από τις θέσεις του Ρήγα Βελεστινλή στις ψυχές των εντεκάχρονων και δωδεκάχρονων μαθητών μας. Πάγια θέση μας ήταν αυτή που αναφέρθηκε και στην αρχή· *η ιστορία είναι ερμηνεία και όχι αποστήθιση*. Διδάσκοντας το συγκεκριμένο μάθημα δεν επιδιώκουμε την στείρα απομνημόνευση γεγονότων και χρονολογιών, αλλά την όξυνση της κριτικής σκέψης και της κοινωνικής ευαισθητοποίησης των μαθητών μας.

Οι μαθητές θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι η ιστορία είναι ένα εργαλείο ερμηνείας των σημερινών φαινομένων. Μας επιτρέπει να αντιληφθούμε το σήμερα και να επιλύσουμε αποτελεσματικότερα ζητήματα τα οποία μας απασχολούν τα οποία έχουν ιστορική προέλευση. Όπως μας υπενθυμίζει και ο Αντώνης Σμυρναίος «*ο Martin Booth σε έρευνές του προσπάθησε να αποδείξει ότι η ιστορική σκέψη δεν είναι παραγωγική-επιστημονική, όπως εκείνη των φυσικών επιστημών, αλλά «αποκλίνουσα» και ανοιχτή, προτείνει ποικίλες σημασίες των γεγονότων, δεν εξαγγέλλει νόμους ούτε δίνει λύσεις σε προβλήματα, αλλά κινητοποιεί την κρίση, το συναίσθημα και την ικανότητα εννοιοποίησης. Σύμφωνα με τον Booth, η ιστορική σκέψη δεν είναι ούτε απαγωγική ούτε παραγωγική, αλλά, όπως τονίζει, και ο D. H. Fischer, «προσαγωγική», δηλαδή συνδυάζει πολλά και ποικίλα στοιχεία για να προσεγγίσει με τη δημιουργική δύναμη της φαντασίας το ιστορικό παρελθόν*».

Από την πλευρά του δε ο Μιχάλης Παπαμαύρος, μια εμβληματική μορφή της νεοελληνικής εκπαίδευσης, στο βιβλίο του «*Διδακτικές αρχές του σχολείου εργασίας*» (1955) αναφέρει τα εξής: «*γιατί να μην καταφύγει και ο μαθητής και να πάρει ιστορικές γνώσεις από εκεί που τις πήρε και ο ιστορικός; Δηλαδή από τις πηγές τους;* [...]. *Σιγά σιγά η διήγηση του δασκάλου θα γίνεται όλο και σπανιότερη. Στο μεταξύ το παιδί θα αποχτά μέρα με τη μέρα την ιστορική σκέψη. Τώρα θα μπορεί ευκολότερα να μεταφέρεται χρονικά στις διάφορες εποχές. Η καλύτερη μέθοδος της ιστορίας είναι εκείνη, που βάζει*

τα παιδιά να βρουν μόνα τους την αντικειμενική ιστορική αλήθεια. Εκείνη που είναι απαλλαγμένη από κάθε υποκειμενική προσωπική συμπάθεια ή αντιπάθεια και δεν ξέρει τίποτα άλλο από εκείνο που λένε τα πράματα. Τη στιγμή που ξεφεύγουμε από τα πράματα και ανακατεύουμε στην Ιστορία τις υποκειμενικές μας αντιλήψεις, τη στιγμή εκείνη παραμορφώνουμε την Ιστορία. Και εκείνο που επιδιώκουν οι ερβαρτιανοί με την ιστορία, δηλαδή τη διαπαιδαγώγηση των μαθητών, πετυχαίνεται καλύτερα μόνο αν αποβλέπουμε να ανακαλύψουμε την ιστορική αλήθεια όσο πικρή κι αν είναι καμιά φορά για μας. Τίποτα δεν υψώνει και δεν εξευγενίζει την ανθρώπινη ψυχή παρά η προσπάθεια να ανακαλύψει και να διαπιστώσει την αντικειμενική αλήθεια. Και η ανακάλυψη της ιστορικής αλήθειας πρέπει να είναι ο κύριος σκοπός του μαθήματος της Ιστορίας».

Τα αποσπάσματα τα οποία παρατέθηκαν δείχνουν το δρόμο τον οποίο θα πρέπει να ακολουθήσει η διδασκαλία του ιστορικού μαθήματος. Έναν δρόμο απομακρυσμένο από τη τυφλή λατρεία του σχολικού βιβλίου · πρόκειται, άλλωστε, για έναν ολισθηρό δρόμο που διαπαιδαγωγεί γενιές ανθρώπων να αποδέχονται απλοϊκές, ρηχές κα μονοδιάστατες αναλύσεις, καθώς έχουν εθιστεί να μαθαίνουν και να πιστεύουν μία και μόνη αλήθεια, την ιστορική πραγματικότητα όπως αυτή παρουσιάζεται από το κράτος. Αντιθέτως, σκοπός μας θα πρέπει να είναι πραγματικά η διάπλαση των παίδων με κριτικό πνεύμα και δημιουργική διάθεση καθώς «*όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποία λάμπουν τα ελεύθερα έθνη*».

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bowkett Stephen, (2005), *100 ideas for teaching creativity,* Continuum p. co.

Dickinson A. K., Lee P. J., Rogers P. J., (1984), *Learning history*, Heinemann educational books, London.

Fautley Martin & Jonathan Savage, (2007), *Creativity in Secondary Education,* Learning Matters p. co.

Haydn Terry, Arthur James and Martin Hunt, (2001), *Learning to teach history in secondary school.* Routledge Falmer p. co.

Haynes D., *Understanding creativity and its implications for schools*, (2004), Improving schools.

Robinson Ken, (2001), *Out of our minds: learning to be creative,* Oxford.

National Advisory Commitee on Creative and Cultural Education, (1999), *All our futures: creativity, culture and education,* Sudbury, Suffolk.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Δημαράς Κ.Θ., (2000), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας-από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδόσεις Γνώση.

Κουγιουρούκη Μαρίνα και Ταρατόρη Ελένη, (2011), *Τα φύλλα εργασίας στη διδακτική πράξη*, εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη.

Κουλούρη Χριστίνα, (1988), *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία 1834-1914*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Λεοντσίνης Γεώργιος, (2003), *Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα διδακτικής της ιστορίας και του περιβάλλοντος*, εκδόσεις Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα.

Ματσαγγούρας Ηλίας, 2000, *Η κριτική σκέψη στη διδακτική πράξη*, εκδόσεις Gutenberg.

Μήτσης Ναπολέων, (2002), *Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση* (1833-1993), εκδόσεις Gutenberg.

Παναγιώτου Μαρία, (1999), *Συνθετική σκέψη, δημιουργικότητα και εκπαίδευση* στο συλλογικό τόμο *«Η συνθετική δημιουργική εργασία στο σχολικό πρόγραμμα-θεωρία και πράξη»,* εκδόσεις της σχολής Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου.

Παρασκευόπουλος Ιωάννης (χ.χ.) *Εξελικτική Ψυχολογία*, 3ος τόμος.

Παρασκευόπουλος Ιωάννης και Παρασκευοπούλου Πολυξένη, (2009), *Δαίδαλος-Πρόγραμμα άσκησης της δημιουργικής σκέψης στο σχολείο και στην οικογένεια.*

Πολίτης Λίνος, (2001), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας,* ια΄ έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Πόρποδας Κωνσταντίνος, (2011), *Μάθηση και γνώση στην εκπαίδευση-γνωστική ανάλυση, δυσκολίες-εφαρμογές*, Πάτρα.

Σκιαδαρέση Μαρία, (2007), *Λίγο πριν το τέλος*, εκδόσεις Πατάκη.

Σμυρναίος Λ. Αντώνης, (2008), *Η Διδακτική της Ιστορίας. Συνταγογραφίες διδακτισμού ή στοχασμοί πάνω στην ιστορική επίγνωση*, εκδόσεις Γρηγόρη.

Τριβιζάς Ευγένιος, (2009), *Γνώση αντί για φαντασία*, εφημερίδα *Ελευθεροτυπία,* 12 Ιανουαρίου 2009.

Vitti Mario, (1994), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, γ΄ ανατύπωση, εκδόσεις Οδυσσέας.

Παράρτημα 1
Το φύλλο εργασίας που διανεμήθηκε στους μαθητές

Το όραμα του Ρήγα

1. Βαλκανικά δημοτικά τραγούδια με κοινό θέμα

Η οθωμανική αυτοκρατορία επεκτεινόταν σε όλη τη σημερινή βαλκανική χερσόνησο. Συνεπώς, πολλά έθνη, όπως οι Έλληνες, οι Ρουμάνοι, οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι βρίσκονταν όλοι υπό τον οθωμανικό ζυγό. Τα κοινά βάσανα των λαών των Βαλκανίων φαίνονται στις ομοιότητες των δημοτικών τραγουδιών, των εθίμων, των κατοικιών και της ενδυμασίας. Στη συνέχεια, δίνουμε το γνωστό δημοτικό τραγούδι της Ελλάδας με τον τίτλο «*Του νεκρού αδελφού*» και τα αντίστοιχα δημοτικά τραγούδια με το ίδιο ακριβώς θέμα, άλλων λαών των Βαλκανίων.

Ελλάδα, Του νεκρού αδελφού

Μάνα με τους εννιά σου γιους και με τη μια σου κόρη,
την κόρη τη μονάκριβη, την πολυαγαπημένη,
την είχες δώδεκα χρονώ κι ο ήλιος δεν την είδε,
στα σκοτεινά την έλουζες, στ' άφεγγα την επλέκας,
στ' άστρα και στον αυγερινό έφκιανες τα σγουρά της.
Όπου σε φέραν προξενιά από τη Βαβυλώνα
να την παντρέψεις στα μακριά, πολύ μακριά στα ξένα.
Οχτώ αδελφοί δε θέλουνε κι ο Κωνσταντίνος θέλει(...)».

Και σαν την επαντρέψανε την Αρετή στα ξένα,
κι εμπήκε χρόνος δίσεχτος και μήνες οργισμένοι
κι έπεσε το θανατικό, κι οι εννιά αδερφοί πεθάναν,
βρέθηκε η μάνα μοναχή σαν καλαμιά στον κάμπο.
Σ' όλα τα μνήματα έκλαιγε, σ' όλα μοιρολογιόταν,
στου Κωσταντίνου το μνημειό ανέσπα τα μαλλιά της.
«Ανάθεμά σε, Κωσταντή, και μυριανάθεμά σε,
οπού μου την εξόριζες την Αρετή στα ξένα!
τάξιμο που μου 'ταξες, πότε θα μου το κάμεις;

Βοσνία – Ερζεγοβίνη, Η κόρη και τ' αδέλφια της

Μάνα με τους εννιά σου γιους και με τη μια την κόρη,
την κόρη τη μονάκριβη, την πολυαγαπημένη,
τους τάιζεν και τους πότιζεν, ώσπου να μεγαλώσουν.
Φτάσαν οι γιοι της για γαμπροί κι η κόρη της για νύφη,
κι ήρθαν να τη γυρέψουνε οι τρεις προξενητάδες.
5
Η μάνα λέει να παντρευτεί δικό τους συντοπίτη,
κι οι εννιά αδελφοί προκρίνουνε να πάει μακριά στα ξένα.
10

Σερβία, Η κόρη και τ' αδέρφια της

Μάνα με τους εννιά σου γιους και με τη μια την κόρη
την κόρη τη μονάκριβη, την πολυαγαπημένη
τους τάιζεν και τους πότιζεν, ώσπου να μεγαλώσουν.
[...]
5
Φτάσαν οι γιοι της για γαμπροί κι η κόρη της για νύφη
κι ήρθαν να τη γυρέψουνε οι τρεις προξενητάδες...
10

Αλβανία, Κωνσταντής και Δοκίνα

Μου αδειάσαν εννιά κούνιες
μου κάηκαν εννιά προίκες
εννιά όπλα βουβάθηκαν.
[...]
15
Κωνσταντή, κακό ν' ακούσεις
που την πάντρεψες στα ξένα / τη Δοκίνα μας αλάργα
πέρα από τρία βουνά

Ρουμανία, Της Βόικας
Είχε ετούτ' η μάνα / εννιά γιους τρανούς,
δρακοντόσπορους, / και μια θυγατέρα
που όλους κάνει πέρα. / Πιο μεγάλος, ποιος;
Σοφο-Κωνσταντής, / ο πρωτότοκός της,
ο πιο μυαλωμένος / κι ο πιο αντρειωμένος
5
Νά σου όμως μια μέρα / εις τη θυγατέρα
φτάν' πραματευτάδες,/ φτάν' προξενητάδες,
όλοι τους Γραικοί / απ' Ανατολή
τρισκατάρατοι ! / Τη Βόικα ζητάνε,
η μάνα δεν τη δίνει. / Ο Σοφο-Κωνσταντή
κύρης, νοικοκύρης / τότε λέει το εξής!
- Μάμα μου, μανούλα, / δώσ' τους τη Βοϊκούλα.

Όλα αυτά έκαναν τον Ρήγα Βελεστινλή να αναφέρει στο *Σύνταγμά* του τα εξής. Άρθρο 1: *Η Ελληνική Δημοκρατία είναι μίαν, παρ' όλο που συμπεριλαμβάνει διάφορα γένη και θρησκείες. Η Ελληνική Δημοκρατία δεν αντιμετωπίζει τις διαφορές των θρησκειών με εχθρότητα.* Άρθρο 2: *Ο ελληνικός λαός χωρίς εξαίρεση θρησκείας και γλώσσας συγκεντρώνεται σε κάθε επαρχία, για να δώσει τη γνώμη του για κάθε πρόβλημα.* Άρθρο 7: *Ο κυρίαρχος λαός είναι όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου τούτου, χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και διαλέκτου, Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένιοι, Τούρκοι και κάθε άλλο είδος γενεάς.*

Επίσης, στο έργο του *Τα Δίκαια του Ανθρώπου* (άρθρο 34) έγραψε «*Ο Βούλγαρος πρέπει να κινείται* (= να ενδιαφέρεται), *όταν πάσχει* (=υποφέρει) *ο Έλλην και τούτος πάλιν δι' εκείνον και αμφότεροι* (= και οι δύο) *δια τον Αλβανόν και Βλάχον*» και στον *Θούριο* (στίχοι 44-48): « *Στην δόξαν του πολέμου να τρέξωμεν μαζί / Βούλγαροι και Αρβανίτες, Αρμένοι και Ρωμιοί / αράπηδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή, / για την Ελευθερίαν να ζώσωμεν σπαθίν, / πως είμαστε αντρειωμένοι, παντού να ακουσθεί*».

2. Απόσπασμα από το βιβλίο «Φυσικής απάνθισμα δια τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας» του Ρήγα Βελεστινλή (κεφ. Δ΄, Περί Γης)

«Τον παλαιόν καιρόν ενόμιζαν πως ο ήλιος και οι πλανήτες εγύριζαν τριγύρω εις την γην. Αυτό το σύστημα ήτον γνωστό προ δύο χιλιάδων χρόνων και σχετικά με αυτό έχει γράψει ένας Έλληνας ο Πτολεμαίος. Ποιος ηξεύρει, όμως, πόσον καιρόν πρωτύτερα το εδόξαζαν; (=πίστευαν) Όμως, ένας Ιταλός, Γαλιλαίος ονόματι είδε τα άτοπα (=αστήρικτα) αυτής της διδασκαλίας και είπε πως στέκεται μεν ο ήλιος, τρέχουν δε οι πλανήται γύρω του.

Ύστερον απ' αυτόν εσηκώθη ο Νικόλαος ο Κοπέρνικος εις έναν τόπον, όπου βασιλεύει η ελευθερία και όπου έχει κύρος το γνωμικό του Χάλερ όπου λέγει «*Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά*». Αυτός ο Κοπέρνικος βλέποντας πως δεν είχε να φοβηθεί την Ιερά Εξέταση ή τους αφορισμούς του πάπα, έφερεν εις έκβασιν (=τελειοποίησε) την ιδέα του σοφού Ιταλού. Έκαμε την γην και τους πλανήτες να τρέχουν τριγύρω του ήλιου. Και βέβαια είναι πολλά πιθανότερο ένα σώμα μικρότερον καθώς είναι η γη συγκρινόμενη με τον ήλιο να κινείται τριγύρω του, παρά το μέγα εις την μικρή γην».

Ερωτήσεις: (1) Το βιβλίο «*Φυσικής απάνθισμα δια τους αγχίνους* (=έξυπνους) *και φιλομαθείς Έλληνας*» του Ρήγα αποτελεί μετάφραση ευρωπαϊκών βιβλίων (κυρίως της Εγκυκλοπαίδειας του Ντιντερό και Ντ' Αλαμπέρ) που αφορούν στη Φυσική επιστήμη. Με ποιο σκοπό, πιστεύετε, ότι ο Ρήγας μετέφρασε στα ελληνικά αυτά τα βιβλία; (2) Το βιβλίο αυτό εκδόθηκε το 1790. Πώς κρίνετε τις γνώσεις που είχαν οι Έλληνες εκείνο τον καιρό για θέματα που αφορούσαν τη φύση, τους πλανήτες και το ηλιακό μας σύστημα;

3. Ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798) στις εικαστικές τέχνες

Ο Ρήγας ρίχνει τον σπόρο της ελευθερίας Λεπτομέρεια από υδατογραφία σε χαρτόνι. Έργο των Π. Ζωγράφου και Ι. Μακρυγιάννη με τον τίτλο «Πτώσις της Κωνσταντινουπόλεως» (1836). Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αναφέρει τα εξής για τη συγκεκριμένη εικόνα: «Μετά πολλούς αιώνες Ρήγας Βελεστινλής σπείρει τον σπόρον της ελευθερίας εις τους Έλληνες και τους ενθαρρύνει οδηγών αυτούς τον τρόπον της απελευθερώσεώς των. Οι Έλληνες ενθουσιασθέντες και ενθαρρυνθέντες από τους λόγους του Ρήγα έλαβαν τα όπλα υπέρ της ελευθερίας»

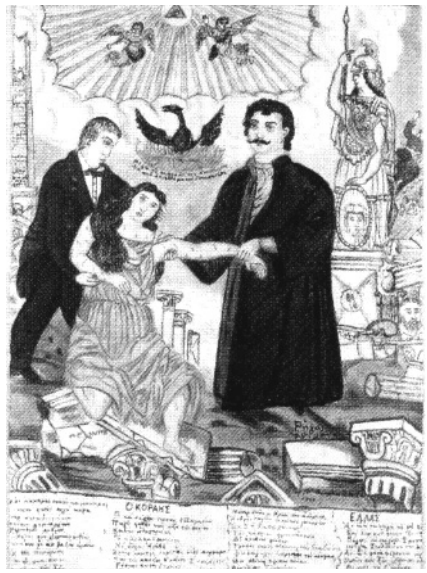

Ο Ρήγας και ο Αδαμάντιος Κοραής ανασύρουν την Ελλάδα
από τα ερείπια της δόξας του παρελθόντος,
πίνακας του Θεόφιλου Χατζημιχαήλ

Δημιουργικές ερωτήσεις

(3) Και οι δύο πίνακες έχουν ζωγραφιστεί μετά το θάνατο του Ρήγα από λαϊκούς ζωγράφους, δηλαδή ζωγράφους χωρίς κάποια καλλιτεχνική εκπαίδευση. Τι πρέπει να πίστευαν, λοιπόν, οι απλοί Έλληνες για την προσφορά του Κοραή και του Ρήγα Βελεστινλή στον ελληνισμό;

(4) Σε μια συζήτηση διατυπώνεται η άποψη πως οι Έλληνες προσπάθησαν να απελευθερωθούν μόνο με τα όπλα και δεν φρόντισαν και για τη μόρφωση του λαού. Συμφωνείς; Δικαιολόγησε την άποψή σου αξιοποιώντας και τους ζωγραφικούς πίνακες.

(5) Αν έγραφες ένα άρθρο για τον Ρήγα Βελεστινλή με ποια από τις δύο εικόνες θα συνόδευες το άρθρο σου, εάν ήθελες να αναφερθείς στην προσπάθεια του Ρήγα να συνδέσει την αρχαία Ελλάδα με την Ελλάδα της εποχής του; Δικαιολόγησε την απάντησή σου.

4. Ρήγα, ρήσεις
Τα χαρακτηριστικότερα αποσπάσματα από τα έργα του

Α. Φυσικής απάνθισμα δια τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας

α. Οποίος ελεύθερα συλλογάται συλλογάται καλά.

β. Οι άνθρωποι δεν αμαρτάνουν, αν ερευνούν το αποτέλεσμα και τον λόγον Του (= του Θεού).

Β. Τα Δίκαια του Ανθρώπου

άρθρο 3 Όλοι οι άνθρωποι, Χριστιανοί και Τούρκοι, κατά φυσικόν λόγον είναι ίσοι. Ο Νόμος είναι ο ίδιος δια το πταίσμα (=έγκλημα) και αμετάβλητος, δηλαδή δεν παιδεύεται (=τιμωρείται) ο πλούσιος ολιγώτερον και ο πτωχός περισσότερον δια το αυτό σφάλμα, αλλ' ίσια.

άρθρο 4 Ο Νόμος είναι εκείνη η ελευθέρα απόφασις, οπού με την συγκατάθεσιν όλου του λαού έγινεν.

άρθρο 5 Η Ελευθερία είναι εκείνη η δύναμις οπού έχει ο άνθρωπος εις το κάμει όλον εκείνο, οπού δεν βλάπτει εις τα δίκαια των γειτόνων του.

άρθρο 6 Το ηθικόν σύνορον της Ελευθερίας είναι τούτο το ρητόν: Μη κάμεις εις τον άλλον εκείνο οπού δεν θέλεις να σε κάμουν.

άρθρο 7 Το δίκαιον (=δικαίωμα) του να φανερώνωμεν την γνώμην μας και τους συλλογισμούς (= σκέψεις) μας, τόσον με την τυπογραφίαν, όσον και με άλλον τρόπον δεν είναι εμποδισμένον.

άρθρο 9 Ο Νόμος έχει χρέος να διαφεντεύει την κοινήν ελευθερίαν όλου του έθνους και εκείνην του κάθε ανθρώπου.

άρθρο 22 Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη. Η Πατρίς έχει να καταστήσει (=δημιουργήσει) σχολεία εις όλα τα χωρία δια τα αρσενικά και θηλυκά παιδία.

άρθρο 23 Όλον το έθνος αδικείται, όταν αδικείται ένας μόνος πολίτης.

άρθρο 33 Κανένας δεν αντιστέκεται, όταν ξέρει πως θέ να λάβει (=να βρει) το δίκαιόν του με την συνδρομήν (=βοήθεια) του Νόμου.

άρθρο 34 Ο Βούλγαρος πρέπει να κινείται (= να ενδιαφέρεται), όταν πάσχει (=υποφέρει) ο Έλλην και τούτος πάλιν δι' εκείνον και αμφότεροι (= και οι δύο) δια τον Αλβανόν και Βλάχον.

άρθρο 35 Όταν η διοίκησις (=εξουσία) καταφρονεί τα δίκαια του λαού και δεν εισάκουει τα παράπονά του, το να κάμει ο λαός επανάστασιν, να αρπάζει τα άρματα και να τιμωρεί τους τυράννους του, είναι το πλέον ιερόν από όλα τα δίκαιά του και το πιο απαραίτητον από όλα τα χρέη του.

Γ. Το Σύνταγμα

άρθρο 101 Κανένας πολίτης δεν εξαιρείται από την τίμια υποχρέωσιν του να συνεισφέρει κατά την δύναμιν και τα πλούτη του εις τας δημοσίας ανάγκας δοσίματα.

άρθρο 120 Οι Έλληνες δέχονται όλους τους αδικημένους ξένους και όλους τους εξορισμένους από την πατρίδα των δι' αιτίαν (= εξαιτίας της επιδίωξης) της Ελευθερίας.

άρθρο 121 Οι Έλληνες δεν κάνουν ποτέ ειρήνην με ένα εχθρόν, οπού κατακρατεί (=κατέχει) τον ελληνικόν τόπον.

Δ. Θούριος

στίχοι 1-2 Ως πότε παλληκάρια, να ζώμεν στα στενά μονάχοι, σαν λιοντάρια, στες ράχες, στα βουνά;

στίχοι 7-8 Κάλλιο 'ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή.
στίχος 25 Οι Νόμοι νάν' ο πρώτος και μόνος οδηγός.
στίχος 42 Για την Πατρίδα όλοι να 'χωμεν μια καρδιά
στίχος 43 Στην πίστιν του καθένας ελεύθερος να ζει.

Δημιουργικές ερωτήσεις

(6) Σε μια συζήτηση στην τηλεόραση ένας ομιλητής ισχυρίζεται πως μόνο οι Έλληνες θα πρέπει να προστατεύονται από τον νόμο, να γράφουν τα παιδιά τους στα δημόσια σχολεία και να νοσηλεύονται στα δημόσια νοσοκομεία και όχι οι ξένοι. Με ποια αποσπάσματα από τα έργα του Ρήγα Βελεστινλή θα τον έκανες να αλλάξει γνώμη;

(7) Σε ένα άρθρο μιας εφημερίδας διαβάζεις πως αρκετοί Έλληνες δεν πληρώνουν τους φόρους τους. Στείλε μια επιστολή στην εφημερίδα στην οποία θα εκφράζεις την αντίθεσή σου στη φοροδιαφυγή. Αξιοποίησε και όσα αποσπάσματα από τα έργα του Ρήγα μπορούν να σε βοηθήσουν.

(8) Σε ένα βιβλίο διαβάζεις πως «*επί τουρκοκρατίας οι μορφωμένοι άνθρωποι έφυγαν για το εξωτερικό και δεν ενδιαφέρθηκαν για την πατρίδα τους και για τη μόρφωση των Ελλήνων*». Στείλε μια επιστολή διαμαρτυρίας στο συγγραφέα στην οποία – χρησιμοποιώντας και αποσπάσματα από τα έργα του Ρήγα – θα του αποδεικνύεις ότι κάνει λάθος.

(9) Παρακολουθείς στην τηλεόραση ένα ντοκιμαντέρ για την τουρκοκρατία στην Ελλάδα. Στο ντοκιμαντέρ ακούγεται και η εξής φράση: «*οι Έλληνες με τον αγώνα εναντίον των Τούρκων ήθελαν απλώς να απομακρύνουν την οθωμανική κυριαρχία και δεν ενδιαφέρονταν για τη δημιουργία οργανωμένου κράτους*». Πιστεύεις ότι αυτή η φράση είναι σωστή ή μήπως όχι; Δικαιολόγησε την άποψή σου.

(Τα αποσπάσματα προέρχονται από το βιβλίο «*Ρήγα, ρήσεις*» το οποίο έχει εκδοθεί από την *Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα*, με επιμέλεια του κ. *Δημήτρη Καραμπερόπουλου*)

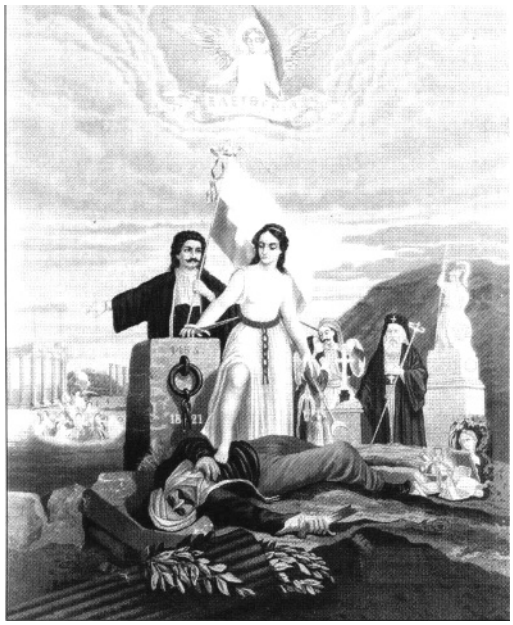

Ιταλική λιθογραφία του 19ου αιώνα

(10) Είστε δημοσιογράφος και εργάζεστε σε ένα περιοδικό. Για το τεύχος που θα εκδοθεί στα τέλη Μαρτίου ο διευθυντής σύνταξης σας ζητάει να επιλέξετε μια σειρά από πίνακες με τον Ρήγα Βελεστινλή και να συνοδεύσετε κάθε πίνακα με ένα απόσπασμα από το Θούριο. Τη διπλανή εικόνα με ποιο απόσπασμα θα τη συνοδεύατε; Επιλέξτε ένα απόσπασμα και δικαιολογήσετε στον διευθυντή σας την επιλογή σας αυτή. Το Θούριο θα τον βρείτε στην παρακάτω ιστοσελίδα, επιλέγοντας από το γράμμα Β:

ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ [ΦΕΡΑΙΟΣ]· ΡΗΓΑΣ

http://www.snhell.gr/anthology/writers.asp

Η τρίχρωμη σημαία του Ρήγα

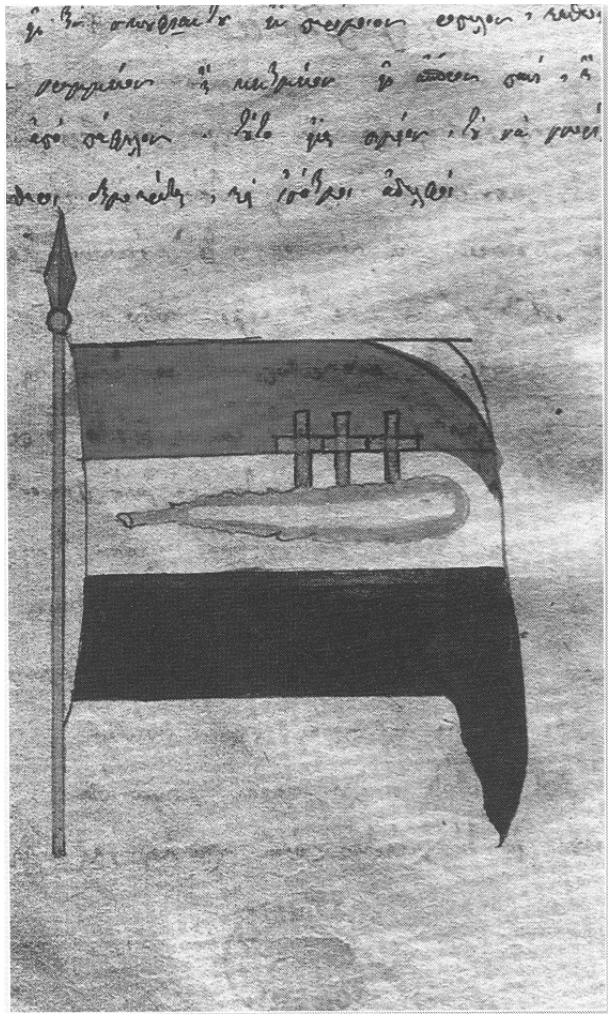

Αυτή θα έπρεπε να είναι η σημαία της Ελληνικής Δημοκρατίας, σύμφωνα με το Ρήγα. Χρωματίστε την ακολουθώντας τις οδηγίες του: «Η σημαία που βάνεται εις τα μπαϊράκια και παντιέρες της Ελληνικής Δημοκρατίας είναι εν ρόπαλον του Ηρακλέους με τρεις σταυρούς επάνω. Τα δε μπαϊράκια και παντιέρες είναι τρίχροα... Το κόκκινον σημαίνει την αυτοκρατορικήν πορφύραν και αυτεξουσιότητα (= ο ίδιος ο λαός να κυβερνά) του ελληνικού λαού, το άσπρον σημαίνει την αθωότητα της δικαίας ημών αφορμής (= εξέγερσης) κατά της Τυραννίας, το μαύρον σημαίνει τον υπέρ Πατρίδος και Ελευθερίας ημών θάνατον». (Βλ. Λέανδρος Βρανούσης, *Η Σημαία, το Εθνόσημο και η Σφραγίδα της «Ελληνικής Δημοκρατίας» του Ρήγα*, Αθήνα, 1992, σελίδα 352 και Δημ. Καραμπερόπουλου (επιμ.), Ρήγα Βελεστινλή, Τα *Επαστατικά*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2005, Παράρτημα 1, σελ. 60.

Το σχολείο του Ρήγα στη Ζαγορά Πηλίου

Παράρτημα 2. Η ζωή του Ρήγα Βελεστινλή

α΄ σκηνή

αφηγητής Βρισκόμαστε στο φρούριο Νεμπόισα στα 1787. Είμαστε στο φρούριο, όπου είναι φυλακισμένος ο Ρήγας Βελεστινλής με τους συντρόφους του. Ας μεταφερθούμε τώρα στο κελί του Ρήγα και ας του δώσουμε το λόγο.

Ρήγας Αχ πώς βρεθήκαμε εδώ μέσα! Οι σύντροφοι μου δεν το αξίζουν να βρίσκονται εδώ. 38 ημέρες τόσα βάσανα έχουμε περάσει! Μακάρι όλοι ενωμένοι να πολεμήσουμε τους Τούρκους. Μην απελπίζεστε σύντροφοι!

β΄ σκηνή

αφηγητής Μόνο από τα λόγια του Ρήγα μπορούμε να καταλάβουμε τα βάσανα των Ελλήνων. Ας θυμηθούμε, λοιπόν, τα Ορλωφικά γεγονότα. Η Αικατερίνη και ο σουλτάνος υπογράφουν τη συνθήκη ανάμεσα στη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ας ακούσουμε τι λένε.

Αικατερίνη Λοιπόν, σουλτάνε τώρα συμφωνήσαμε ειρήνη μεταξύ μας.

Σουλτάνος Συμφωνώ μαζί σου. Πρέπει, όμως, να τιμωρηθούν και οι Έλληνες που εξεγέρθηκαν εναντίον μας.

Αικατερίνη Διαφωνώ. Οι Έλληνες πρέπει να έχουν και κάποια προνόμια. Τόσα έχουν τραβήξει. Προτείνω να τους αφήνουμε να πλέουν στις θάλασσες της Βαλκανικής χερσονήσου ελεύθερα.

Σουλτάνος Εντάξει, όμως με μία προϋπόθεση. Θέλω οι Έλληνες να έχουν υψωμένη τη ρώσικη σημαία.

γ΄ σκηνή

αφηγητής Ένα χρόνο μετά, ένα περιστατικό αναγκάζει το Ρήγα να εγκαταλείψει την πατρίδα του και να αναζητήσει αλλού μέρος, για να μείνει. Ένας Τούρκος γείτονας με το όνομα Μουσταφά προσβάλλει τον πατέρα του Ρήγα με άσχημο τρόπο με αποτέλεσμα να τον αναγκάσει να τον σκοτώσει.

πατέρας Ρήγα Αντίο γιε μου! Πήγαινε να κρυφτείς στο Λιτόχωρο. Εκεί θα σε περιμένει ο καπετάνιος Ζήρας, για να γίνει παλληκάρι στο αρματολίκι.

Ρήγας Εντάξει, πατέρα! Αντίο! Θα κάνω ό,τι είναι δυνατόν για να ελευθερωθεί η πατρίδα.

πατέρας Ρήγα Ο Θεός να σε έχει καλά!

δ΄ σκηνή

Ρήγας Επιτέλους έφτασα στο Λιτόχωρο. Μήπως ξέρετε πού είναι ο καπετάν Ζήρας;

καπετάν Ζήρας Μήπως εμένα αναζητάς παιδί μου. Είσαι ο Ρήγας, ο γιος του Κυριαζή;

Ρήγας Ναι, εγώ είμαι. Ήρθα να γίνω αρματολός στο λημέρι σου.

καπετάν Ζήρας Πάμε, παιδί μου ! Κατ' αρχήν θέλω να ξέρεις ότι θα περάσουμε πολλές δυσκολίες και ότι βάζεις τη ζωή σου σε κίνδυνο συνεχώς. Επειδή, όμως, είσαι ο μόνος που ξέρει γράμματα, θα σου αναθέσω το πόστο του γραμματικού του αρματολικιού.

Ρήγας Στις διαταγές σου καπετάν Ζήρα.

αφηγητής Το μεγάλο ταξίδι του Ρήγα στα Βαλκάνια συνεχίζεται. Μετά το Λιτόχωρο πηγαίνει στη μονή Βατοπεδίου στο Άγιο Όρος και μετά από εκεί στην Κωνσταντινούπολη.

Η πρώτη απεικόνιση του Ρήγα Βελεστινλή σε χαλκογραφία,
που για πρώτη φορά δημοσιεύθηκε στο βιβλίο "Briefe eines Auguzeuges
des grieschisches Revollution von Jahre 1821..., Halle 1824"

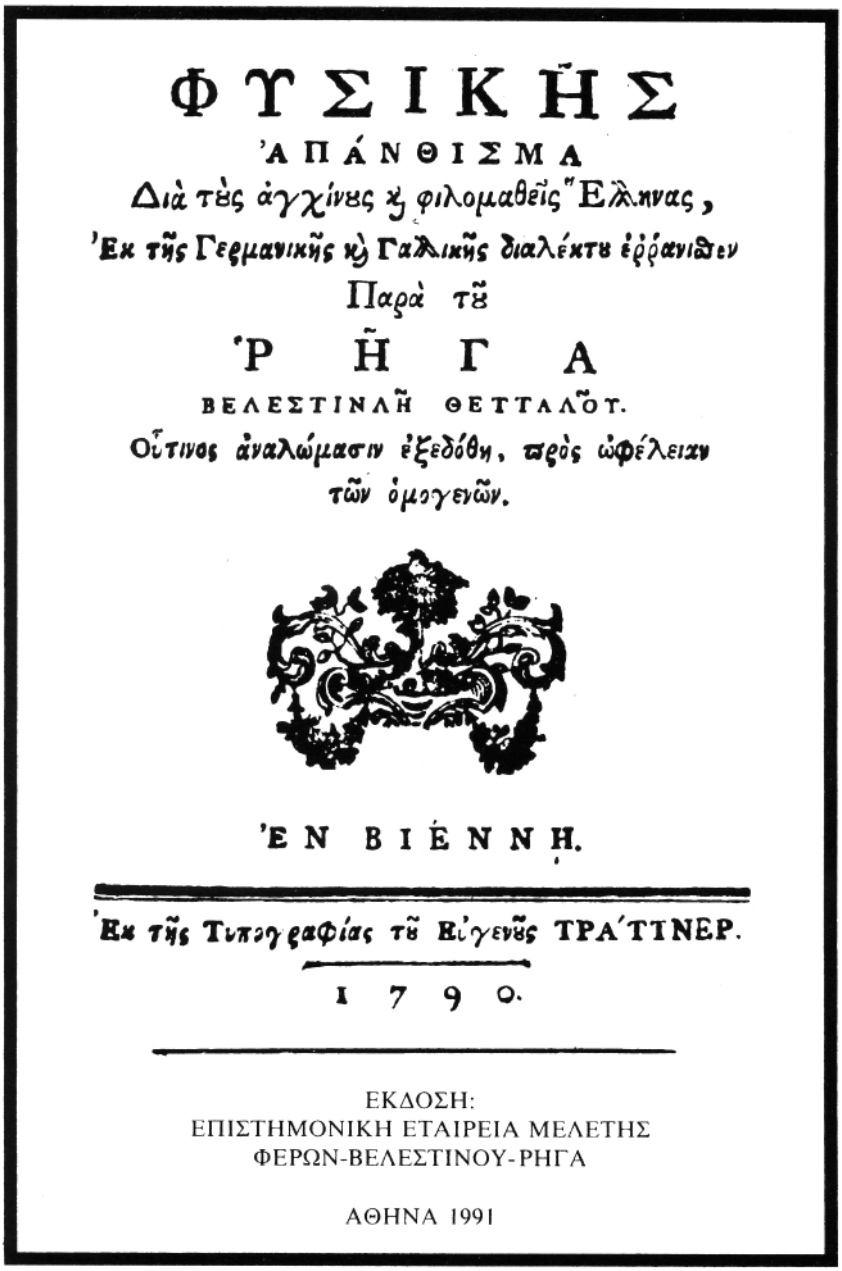

ΦΥΣΙΚΗΣ
ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ
Διὰ τὸυς ἀγχίνους ϗ φιλομαθεῖς Ἕλληνας,
Ἐκ τῆς Γερμανικῆς ϗ Γαλλικῆς διαλέκτου ἐρράνισθεν
Παρὰ τοῦ
ΡΗΓΑ
ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ ΘΕΤΤΑΛΟΥ.
Οὕτινος ἀναλώμασιν ἐξεδόθη, πρὸς ὠφέλειαν
τῶν ὁμογενῶν.

ἘΝ ΒΙΈΝΝΗ.

Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Εὐγενοῦς ΤΡΑΤΤΝΕΡ.

1790.

ΕΚΔΟΣΗ:
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ

ΑΘΗΝΑ 1991

Ο τίτλος του βιβλίου «Φυσικής απάνθισμα», Βιέννη 1790, αναστατική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

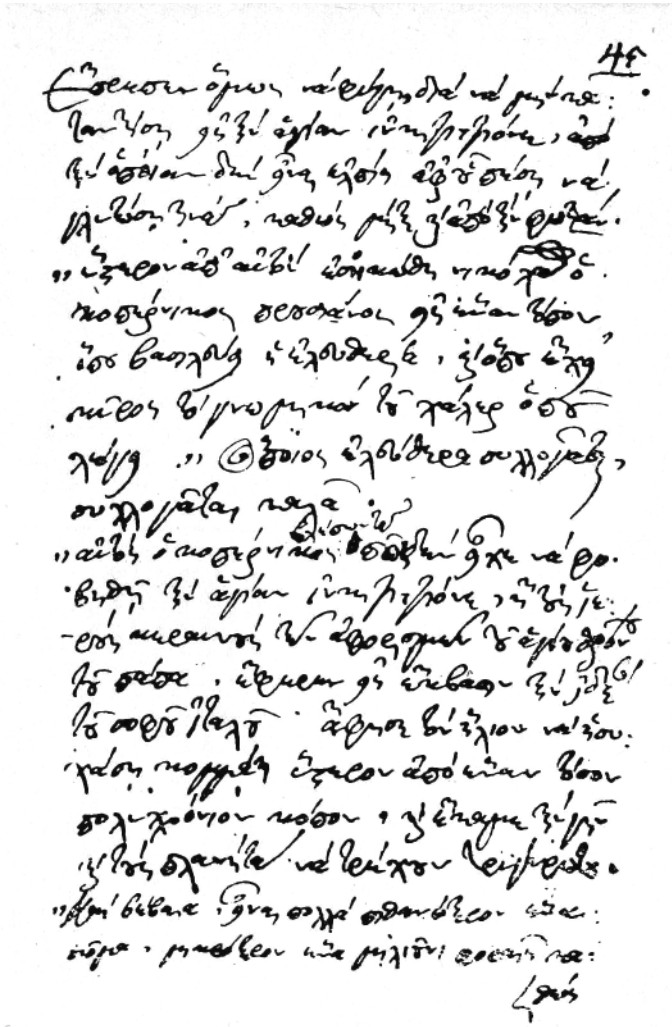

Η σελίδα 45 του χειρογράφου του «Φυσικής Απάνθισμα» του Ρήγα Βελεστινλή, στην οποία αναγράφεται η ρήση «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά»

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ

Ρήγας-Πάριος-Κοραῆς: Ἡ πολιτικὴ σκέψη τῶν Ἑλλήνων 1780-1821

Καθόλη τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας οἱ Ἕλληνες δὲν ἔπαψαν νὰ ταξιδεύουν, νὰ σπουδάζουν καὶ νὰ ἐμπορεύονται στὴν Εὐρώπη. Ἕλληνες ἔμποροι, λόγιοι, μισθοφόροι καὶ διπλωμάτες μετέβαιναν στὴν Ἑσπερία καὶ ἀποκόμιζαν σημαντικὰ οἰκονομικά, μορφωτικὰ καὶ ἐνίοτε πολιτικὰ ὀφέλη. Παρακολουθοῦσαν συνεχῶς τὶς ἐξελίξεις στὴν Εὐρώπη, κρατώντας μία ἄλλοτε περισσότερο καὶ ἄλλοτε λιγότερο κριτικὴ στάση ἀπέναντί τους[1]. Σὲ καμία ὅμως περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας οἱ Ἕλληνες δὲν ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, ὅσο στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ μορφωμένοι Ἕλληνες χωρίστηκαν σὲ δύο ὁμάδες, αὐτοὺς ποὺ παρέμεναν πιστοὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδέα καὶ σὲ αὐτοὺς ποὺ γοητευμένοι ἀπὸ τὸν φιλελευθερισμὸ ἤθελαν τὴν δημιουργία ἑνὸς φιλελεύθερου, ἐθνικοῦ κράτους, μὲ ἀντιπροσωπευτικὸ σύστημα διακυβέρνησης. Σὲ κάθε κοινωνικὴ ὁμάδα Ἑλλήνων ἐμφανίστηκαν ὑποστηρικτὲς καὶ τῶν δύο ἀπόψεων, μὲ σαφῆ βεβαίως ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας. Ἔτσι, ἐμφανίστηκαν ὑποστηρικτὲς τοῦ ἐθνικοῦ

1. Βλ. D. Geanakoplos, *Greek scholars in Venice. Studies in the dissemination of Greek learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge 1962. G. Hering, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620-1638*, Wiesbaden 1968. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977. D. Geanakoplos, *Interaction of the "sibling" Byzantine and Western cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance*, London 1976. P. M. Kitromilides, *Tradition, enlightenment and revolution. Ideological change in eighteenth and nineteenth century Greece*, Cambridge 1978.

κράτους πρωτίστως στοὺς κόλπους τῶν ἐμπόρων, τῶν λογίων, τῶν Φαναριωτῶν[2] καὶ τέλος ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν κληρικῶν[3]. Ἀνάμεσα μάλιστα σὲ αὐτὲς τὶς δύο ὁμάδες, σχηματίστηκε καὶ μία τρίτη, μὲ λίγους μᾶλλον ὑποστηρικτές· πρόκειται γιὰ αὐτούς, ποὺ ὅπως ὁ Ρήγας προσπάθησαν νὰ συγκεράσουν τὶς δύο ἄλλες ἀπόψεις, στοχεύοντας στὴν δημιουργία μίας Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας μὲ πολίτευμα ὅμως ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴν τοτινὴ πολιτικὴ πραγματικότητα τῆς Εὐρώπης.

Στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα ἡ ἐπίδραση τῆς Εὐρώπης αὐξάνεται ραγδαῖα στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία μὲ τοὺς Φαναριῶτες, τοὺς φραγκολεβαντίνους δραγομάνους τῶν Εὐρωπαϊκῶν πρεσβειῶν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ εὐρωπαϊκὰ βιβλία καὶ ἐφημερίδες νὰ ἀποτελοῦν τοὺς κύριους διαύλους της. Σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο ἡ μετάφραση εὐρωπαϊκῶν βιβλίων ὄχι μόνο στὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ καὶ στὰ ὀθωμανικὰ αὐξήθηκε ἀπότομα. Ἐπίσης, σημαντικὴ αὔξηση γνώρισαν καὶ τὰ ἔντυπα. Στὴν ἀρχὴ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων λογίων τράβηξε ἡ ἐπιστημονικὴ πρόοδος, ἐνῶ ἀργότερα ἀρκετοὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν μελέτη τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἔργα τοῦ Locke, τοῦ Montesquie, τοῦ Voltaire καὶ τοῦ Rousseau μεταφράσθηκαν καὶ μελετήθηκαν ἀπὸ Ἕλληνες λογίους, μὲ προεξάρχοντες σὲ αὐτὸν τὸν τομέα τοὺς ἴδιους τοὺς Φαναριῶτες ἢ ὑπαλλήλους τους, σὲ μία ἐποχὴ ὅπου ἡ διάλυση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἄρχιζε γιὰ πρώτη φορὰ νὰ φαίνεται πιθανή.

Ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ὑπέστη δύο πολὺ βαριὲς ἧττες στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ Ρωσία καὶ ἡ Αὐστρία εἶχαν κερδίσει τόσο τὸν πόλεμο τοῦ 1768-1774 ὅσο καὶ ἐκεῖνον τοῦ 1787-1792. Φαινόταν πλέον πὼς κυρίως ἡ ἰσορροπία δυνάμεως μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἐμπόδιζε τὴν διάλυση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἢ τὴν διαμοίραση τῶν ἐδαφῶν της μεταξὺ κυρίως τοῦ Αὐτοκράτορα καὶ τοῦ Τσάρου[4].

Ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν στιγμὴ ἡ αὔξηση τῆς ἐπιρροῆς τῆς Εὐρώπης πάνω στοὺς Ἕλληνες πέρα ἀπὸ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου μὲ τὴν Εὐρώπη ὀφείλεται καὶ στὴν στροφὴ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εὐρύτερα πρὸς τὴν Δύση. Ὁ Σελὶμ Γ΄ (1789-1807) θεωροῦσε πὼς ἡ υἱοθέτηση δυτικῶν πρακτικῶν ἦταν ἴσως ἡ τελευταία ἐλπίδα

2. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε, ὅτι οἱ Φαναριῶτες, ὡς κατεξοχὴν πολιτικὰ δρῶντες, εἶχαν ἰδιαίτερη σημασία καὶ διαμόρφωσαν ἀκόμη πιὸ ξεκάθαρα ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ὁμάδες τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ πολιτικὰ σχέδια ποὺ εἶχαν γιὰ τὸν Ἑλληνισμό. Συνήθως αὐτὸ παραθεωρεῖται τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ παρακάμπτοντας τοὺς κατεξοχὴν Ἕλληνες πολιτικοὺς τῆς περιόδου, διαγιγνώσκουμε τὶς τάσεις καὶ θέσεις τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς σκέψης πρωτίστως ἀνάμεσα στοὺς λογίους. Γιὰ χάρη τοῦ Ρήγα, ὁ ὁποῖος εἶχε σχέσεις μὲ τὸν κόσμο τῶν Φαναριωτῶν, θὰ υἱοθετήσουμε καὶ ἐμεῖς τὸ παραπάνω σχῆμα, παρότι εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε, ὅτι, τουλάχιστον γιὰ τὴν ὁμάδα ποὺ ὑποστήριζε τὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδέα, ἡ μελέτη τῶν Φαναριωτῶν ἀποφέρει διαφορετικὰ -καὶ γιὰ τοὺς λόγους ποὺ μόλις ἐξηγήσαμε -πιὸ ἀντικειμενικῶς ὀρθά- συμπεράσματα σὲ σχέση μὲ τὶς ὑπόλοιπες ὁμάδες. Τὸ νὰ μελετᾶμε τὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο μὲ βάση τοὺς λογίους, εἶναι σὰν νὰ πιστεύουμε ὅτι σήμερα, ἡ πολιτικὴ σκέψη ἐκφράζεται μόνο μέσα ἀπὸ τοὺς θεωρητικοὺς τῆς πολιτικῆς καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς ἐν ἐνεργείᾳ πολιτικοὺς καὶ τὰ πολιτικὰ κόμματα. Βλ. Χ. Μηνάογλου, *Ἕλληνες διπλωμάτες στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία: Ὁ Κωνσταντῖνος Καρατζᾶς ὁ Μπάνος καί τό ταξίδι του στήν Πρωσία 1790-1792*, διδακ. διατρ., τμῆμα Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας Ε.Κ.Π.Α. 2012.

http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/26340#page/1/mode/2up

3. Πρβλ. P. M. Kitromilides (ed.), *From republican polity to national community. Reconsiderations of Enlightenment political thought*, Oxford 2003.

4. Βλ. M. Hochedlinger, *Krise und Wiederherstellung. Österreichische Großmachtpolitik zwischen Türkenkrieg und „Zweiter Diplomatischer Revolution" 1787-1791*, Berlin 2000.

σωτηρίας γιὰ τὸ κράτος του. Ἔτσι λοιπὸν ἡ Πύλη χρειάστηκε τοὺς ὑπηκόους της, ποὺ περισσότερο γνώριζαν τὴν Εὐρώπη καὶ αὐτοὶ δὲν ἦταν ἄλλοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες[5]. Ὅλοι οἱ Μ. Δραγομάνοι (μὲ σημερινὰ δεδομένα ὑφυπουργοὶ ἐξωτερικῶν) καὶ σχεδὸν ὅλοι οἱ δραγομάνοι τῶν ὁλοένα αὐξανόμενων ὀθωμανικῶν πρεσβειῶν στὴν Εὐρώπη ὑπῆρξαν καθόλο τὸν 18ο αἰώνα Ἕλληνες. Αὐτὸ ὁδήγησε τοὺς Φαναριῶτες στὸ νὰ ἐνισχύσουν τοὺς δεσμοὺς καὶ τὶς ἐπαφές τους μὲ τὴν Εὐρώπη, ἐφόσον σὲ κάτι τέτοιο πλέον ἐνθαρρύνονταν ἀπὸ τὴν σουλτανικὴ πολιτική[6].

Οἱ Φαναριῶτες, ὡς κοινωνικὴ ὁμάδα, δημιουργήθηκαν λόγω τῆς ἀνάγκης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας νὰ διαπραγματεύεται ὅλο καὶ συχνότερα μὲ τὴν Εὐρώπη κατὰ τὸν 18ο αἰώνα. Σύμφωνα μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ἀντίληψη, ὁ Σουλτάνος ἦταν ὁ ὑπέρτατος ἐξουσιαστὴς καὶ προασπιστὴς τῆς ἀληθοῦς πίστεως. Ὡς ἐκ τούτου κανένας ἄλλος μονάρχης ἐπὶ γῆς δὲν ἀντιμετωπιζόταν ὡς ἴσος. Ἔτσι, μέχρι καὶ τὸν 18ο αἰώνα ἡ κανονικὴ ἀποστολὴ μόνιμης ὀθωμανικῆς πρεσβείας θεωρεῖτο κάτι ἀνήκουστο. Μόνο σὲ ἔκτακτες περιπτώσεις ἀποστέλλονταν ἀντιπρόσωποι γιὰ συγκεκριμένη ὑπόθεση, ἀλλὰ καὶ αὐτὲς οἱ ἀποστολὲς θεωροῦνταν ἀπὸ ὀθωμανικῆς πλευρᾶς ἐνδείξεις τῆς μεγαλοψυχίας τοῦ σουλτάνου πρὸς τοὺς ἀποδέκτες τους. Ὅταν ὅμως ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἄρχισε νὰ ἡττᾶται, τότε κατανόησε καλὰ τὴν ἀξία τῆς διπλωματίας καὶ χωρὶς νὰ δηλώσει ποτὲ ρητῶς πὼς ἀντιμετώπιζε τοὺς δυτικοὺς ὡς ἰσότιμους συνομιλητές ξεκίνησε τὴν ἀποστολὴ οὐσιαστικῶν πρεσβειῶν μὲ διαπραγματευτικὲς ἁρμοδιότητες, ἂν καὶ περιορισμένες. Οἱ πρῶτες μόνιμες ὀθωμανικὲς πρεσβεῖες ἐγκαταστάθηκαν σὲ Βιέννη, Λονδῖνο, Παρίσι καὶ Πετρούπολη μόλις τὸ 1793. Μέσα λοιπὸν σὲ αὐτὲς τὶς πραγματικότητες κινήθηκαν, ἔδρασαν διπλωματικὰ καὶ ἑδραιώθηκαν οἱ Φαναριῶτες, στοὺς κόλπους τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν ὑποστηρικτὲς καὶ τῶν τριῶν πολιτικῶν ὁμάδων ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἂν καὶ οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς μεσαίας ὁμάδας ὑπῆρξαν μειοψηφία, ἐνῶ αὐτῆς ποὺ ὑποστήριζε τὸ ἐθνικὸ κράτος, ἐλάχιστοι.

Ἡ πλειοψηφία τῶν Φαναριωτῶν ἦταν ἀντίθετοι στὴν ἰδέα τοῦ φιλελεύθερου ἐθνικοῦ κράτους, καθὼς θεωροῦσαν πὼς μία τέτοια ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος θὰ ἔθιγε τόσο τὰ προσωπικά τους συμφέροντα ὅσο καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ Φαναριῶτες δρῶντες ὡς ἐνδιάμεσοι-διαπραγματευτὲς ἀνάμεσα σὲ Ὀθωμανοὺς καὶ Εὐρωπαίους εἶχαν ἐπιβληθεῖ ἀκριβῶς λόγω αὐτῆς τους τῆς ἰδιότητας, τοῦ γεγονότος δηλαδὴ ὅτι ἦταν οἱ ἀπαραίτητοι ἐνδιάμεσοι ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τὶς Δυνάμεις. Καὶ ἔτσι εἶχαν κατορθώσει κατὰ τὸν 18ο αἰώνα νὰ καταστοῦν διαχειριστὲς τοῦ ἐνδιάμεσου χώρου, ὄχι μόνο μεταφορικά, ἀλλὰ καὶ κυριολεκτικὰ ὅσον ἀφορᾶ στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, τὴν Βλαχία καὶ τὴν Μολδαβία. Γιὰ περισσότερο ἀπὸ ἕναν αἰώνα ὑπῆρξαν Ἡγεμόνες αὐτῶν τῶν περιοχῶν, ποὺ μόνο τυπικὰ ἀνῆκαν στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

Ὅλο καὶ περισσότερο οἱ ὀπαδοὶ τοῦ τρίτου «κόμματος», τοῦ «κόμματος» τοῦ Ρήγα, ἐπεξεργάζονταν τὴν ἰδέα τοῦ ἀστικοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ὄντας ἴσως περισσότερο πραγματιστές, καθὼς κατανοοῦσαν πὼς ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία βρισκόταν σὲ φάση ἀδήριτης παρακμῆς. Αὐτοὶ δὲν ἦταν ὁπωσδήποτε ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς αὐτοκρατορίας ἐν γένει, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη Αὐτοκρατορία μέσα στὴν ὁποία ζοῦσαν καὶ τὴν ὁποία ὑπηρετοῦσαν. Ἔτσι, θὰ ἔπρεπε νὰ στοχεύσουν σὲ μία πλήρη μετε-

5. Βλ. C. V. Findley, *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton 1980, 78.

6. Βλ. St. Shaw, *Between old and new: the Ottoman Empire under sultan Selim III, 1789-1807*, Cambridge 1971. B. Lewis, *The Muslim discovery of Europe*, London 1982.

ξέλιξή της, εἴτε στὴν μετατροπή της σὲ μία Ὀρθόδοξη Αὐτοκρατορία, εἴτε στὴν διάλυσή της, ὅπως ἤδη τότε σχεδίαζαν κάποιοι Εὐρωπαῖοι καὶ στὴν δημιουργία πολλῶν ἐθνικῶν κρατῶν στὰ ἐδάφη της[7].

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ οἱ ἐλάχιστοι ὀπαδοί του - ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους δὲν ὑπῆρχε κανένας Φαναριώτης, κανένας δηλαδὴ ἐν ἐνεργείᾳ πολιτικὸς τῆς ἐποχῆς - ὑποστήριζαν ἀπροκάλυπτα ὡς μόνη λύση, αὐτὴ τοῦ ἐθνικοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀδιαφορῶντας πλήρως γιὰ τὴν αὐτοκρατορία. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ στὸ ἱστορικό του σχῆμα ἀποκλείει τελείως αὐθαίρετα τὸν Μεγαλέξανδρο καὶ τὴν Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Γιὰ νὰ πείσει γιὰ τὴν ἀνάγκη τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, παρουσιάζει τοὺς Ἕλληνες νὰ μὴν εἶχαν ποτὲ αὐτοκρατορία. Σὲ αὐτὸ βέβαια δὲν πρωτοτυπεῖ, καθὼς ἀκολουθεῖ τὸ παράδειγμα ἄλλων φιλελεύθερων ἐθνικιστῶν διανοητῶν τῆς Εὐρώπης, ὅπως τοῦ Γίββωνα καὶ τοῦ Μοντεσκιέ. Στὸ σχῆμα τοῦ Κοραῆ οἱ Ἕλληνες εἶχαν ὑπάρξει μόνο ὑπόδουλοι σὲ ξένους Αὐτοκράτορες, ὅπως ὁ Μακεδόνας Ἀλέξανδρος, οἱ Βυζαντινοί Αὐτοκράτορες καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ Σουλτάνοι[8]. Συμφύρει ἔτσι ὁ Κοραῆς καὶ ἐξισώνει τὸν Μεγαλέξανδρο μὲ τοὺς Ὀθωμανούς, καθὼς γιὰ αυτὸν τὸ κυρίαρχο εἶναι ἡ ἐπιβολὴ στοὺς Ἕλληνες τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ὅπως ἀκριβῶς ἀπαιτοῦσε τότε ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ κύριος ἰδεολογικὸς ἀντίπαλος τοῦ Κοραῆ ἦταν ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος[9], ὁ ὁποῖος ἀντιτασσόταν σὲ κάθετι εὐρωπαϊκό, καὶ ἄρα καὶ στὸ ἐθνικὸ κράτος κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Ἀμερικῆς ἢ τῆς Γαλλίας. Ἐκεῖνος ἀντίθετα ἐξυμνοῦσε τὸ αὐτοκρατορικὸ παρελθὸν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως τὸ χριστιανικὸ αὐτοκρατορικὸ παρελθόν, τὸ βυζαντινό. Παρότι μεμφόταν καὶ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες γιὰ τὴν εἰδωλολατρία τους, ἐντούτοις ἦταν ἰδιαίτερα προσεκτικὸς καὶ δὲν ἐξέφερε κρίσεις κατὰ τοῦ Μεγαλέξανδρου, καθὼς αὐτὸς ἔδωσε στοὺς Ἕλληνες τὴν πρώτη αὐτοκρατορία. Ὁ Πάριος μαζὶ μὲ ἄλλους παραδοσιακοὺς ἱερωμένους, λογίους καὶ τὴν πλειονότητα τῶν Φαναριωτῶν τάσσονταν ὑπὲρ τῆς διατήρησης τοῦ αὐτοκρατορικοῦ πολιτεύματος, ὄχι γιὰ νὰ διατηρήσουν τὸ ὀθωμανικὸ σχῆμα, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸ ἀντικαταστήσουν μὲ τὸ ἑλληνορθόδοξο ἢ ἔστω τὸ ρωσικό[10]. Ἐνῶ ὁ Πάριος καταδικάζει στὰ γραπτά του κάθε ἐπαναστατικὸ κίνημα ἀπὸ πλευρᾶς τῶν Ἑλλήνων, ἀκριβῶς γιατὶ μαζὶ μὲ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς ἐποχῆς πήγαινε καὶ ὁ ἐθνικισμός καὶ τὸ γαλλικὸ ἀντιπροσωπευτικὸ σύστημα, τὴν ἴδια στιγμὴ συνέχαιρε στὰ 1790 τὸν ρῶσο πρόξενο στὴν Θεσσαλονίκη γιὰ τὶς νίκες τοῦ ρωσικοῦ στόλου ἐπὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ[11].

Ἡ πιὸ ἐξέχουσα φυσιογνωμία τοῦ τρίτου κόμματος, ὅσων δηλαδὴ ὑποστήριζαν ἕναν συγκερασμὸ τῶν παραπάνω ἀπόψεων, ὑπῆρξε ὁ Ρήγας, ὁ ὁποῖος στὸ πολιτικό του πρό-

7. Πρβλ. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλῆς 1757-1798*, Ἀθήνα 1963 (ἀνατύπωση 1996).

8. Πρβλ. P. M. Kitromilides, «Adamantios Korais and the dilemmas of liberal nationalism», in: P. M. Kitromilides (ed.), *Adamantios Korais and the European Enlightenment*, Oxford 2010, σελ. 213-223. P. Mackridge, «The Greek Intelligentsia 1780-1830: a Balkan perspective», στό: R. Clogg (ἐπιμ.), *Balkan society in the Age of Greek Independence*, London 1981, σελ. 63-84.

9. Βλ. π. Γ. Δ. Μεταλληνός, «Ἀθανάσιος Πάριος (1721-1813)», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. 30 (1995), σελ. 293-349.

10. Βλ. Μαρία Μαντουβάλου, «Τὸ ἱστορικὸ καὶ οἱ λόγοι τῆς σύγκρουσης τοῦ Ἀθανασίου Παρίου μὲ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ», στό: *Πρακτικὰ Συνεδρίου "Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος"*, Πάρος 2000, σελ. 345-353. Πρβλ. P. M. Kitromilides, «Athos and the Enlightenment», in: A. Bryer – M. Cunningham (eds.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, Aldershot 1996, σελ. 257- 272.

11. Βλ. Κ. Μαργαρίτης, «Ἐκ τοῦ Ἀρχείου τῆς ἐν Τεργέστῃ Κοινότητος», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, τόμ. 17 (1918), σελ. 338-343 (ἔκδοση τριῶν ἐπιστολῶν).

γραμμα δεχόταν κάποιες ὄψεις τῆς αὐτοκρατορίας καὶ κάποια σημεῖα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους[12]. Σὲ αὐτὴν τὴν ὁμάδα ἀνῆκαν κάποιοι Φαναριῶτες, ἀρκετοὶ ἔμποροι καὶ ἀρκετοὶ δάσκαλοι. Δὲν ἀνέχονταν ἄλλο νὰ ζοῦν ὡς ὑπήκοοι τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ταυτόχρονα δὲν δέχονταν καὶ σὲ καμία περίπτωση μία ρωσικὴ κυριαρχία στὴν Κωνσταντινούπολη. Εὐελπιστοῦσαν νὰ δημιουργήσουν ἕνα ἑλληνικὸ κράτος, τὸ ὁποῖο θὰ ὑποκαθιστοῦσε τὴν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία στὴν ἴδια ἐδαφικὴ ἔκταση, ἀλλὰ μὲ Σύνταγμα καὶ νόμους παρόμοιους μὲ τὰ ἐθνικὰ κράτη τῆς Δύσης[13].

Ἡ πολιτικὴ ἀντιπαράθεση τῶν δύο πρώτων ἰδίως ὁμάδων ὑπῆρξε ἔντονη[14] καὶ ἐκφράστηκε μέσα ἀπὸ τὸν γνωστὸ πόλεμο τῶν φυλλαδίων, ποὺ ἐξέδιδαν στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα καὶ ὡς σχεδὸν τὴν Ἐπανάσταση τὰ μέλη τους. Μέσα στὴν ἀντιπαράθεση συζητήθηκε ἀρκετὰ καὶ τὸ ἴδιο ἀκόμη τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων. Οἱ περισσότεροι μέχρι τότε χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὸν ἑαυτό τους τὸν προσδιορισμὸ «Ρωμηοί». Μὲ αὐτὸν συντάσσονταν καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ μεγαλύτερου κόμματος, τῶν αὐτοκρατορικῶν μὲ προεξάρχοντα τὸν ἅγιο Ἀθανάσιο τὸν Πάριο. Ὁ Κοραῆς ἀντίθετα προτιμοῦσε τὴν ὀνομασία ποὺ οἱ Εὐρωπαῖοι χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τοὺς Ἕλληνες, τὸ «Γραικοί». Δεχόταν βέβαια ὡς δεύτερη καλύτερη ἐπιλογὴ τὸν ὅρο «Ἕλληνες», ἀλλὰ ὡς παράλληλα χρησιμοποιούμενο. Δὲν ἀποδεχόταν σὲ καμία περίπτωση τὸν ὅρο «Ρωμηοί», θεωρώντας τον ξένο πρὸς τοὺς Ἕλληνες καὶ τελείως ἄγνωστο στοὺς Εὐρωπαίους. Ὁ Ρήγας πάλι μὲ τοὺς δικούς του βρίσκονταν καὶ σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα κάπου στὴν μέση. Δέχονταν ὅλους τοὺς ὅρους καὶ τοὺς χρησιμοποιοῦσαν, κατανοῶντας ἴσως τὴν πιθανότητα δημιουργίας ἔντονων προβλημάτων ἀπὸ τὸν ἐξοβελισμὸ καὶ τὴν ἄρνηση κάποιου ἀπὸ αὐτούς[15].

Τὸ πόσο ὁλοκληρωτικὰ πολιτικὰ ἀντίθετες ἦταν οἱ πεποιθήσεις τῶν ὀπαδῶν τῶν δύο πρώτων κομμάτων πιστοποιεῖται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ ζήτημα τοῦ ὀνόματος, μὲ τὸ ζήτημα γιὰ τὴν γλώσσα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ Ἕλληνες. Πρόκειται γιὰ διαμετρικὰ ἀντίθετες προτάσεις, ποὺ ἀγκάλιαζαν ὅλες τὶς πτυχὲς τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων. Ἔτσι, ὁ Πάριος χρησιμοποίησε στὸ κήρυγμα καὶ τὰ φυλλάδιά του μία γλώσσα δημοτική, ἐνῶ κράτησε ἕνα ἀρχαιοπρεπέστερο ὕφος γιὰ τὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματά του. Ἀντίθετα, ὁ Κοραῆς «ἔπλασε» μία νέα τεχνητὴ γλωσσικὴ μορφή, τὴν ὁποία προέκρινε γιὰ χρήση σὲ κάθε περίπτωση, τὴν καθαρεύουσα. Ἐντούτοις, στὰ πολιτικά φυλλάδιά του, τὰ ὁποῖα ἤθελε νὰ καταστήσει ὅσο γινόταν πιὸ προσιτά, χρησιμοποίησε μία δημοτικὴ γλωσσικὴ μορφή. Πιὸ συνετὰ ὁ Ρήγας καὶ οἱ ὀπαδοί του υἱοθέτησαν καὶ στὸν γραπτὸ λόγο τὴν καθομιλουμένη, ἐνῶ δὲν προβληματίστηκαν ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀρχαΐζουσα, ἡ ὁποία θὰ ἔμενε ὡς γλώσσα τῶν λογίων. Ἡ ἀντιπαράθεση καὶ ἐδῶ κατέληξε σὲ ἀλληλοκατηγορίες, πὼς μὲ τὴν γλωσσικὴ μορφὴ ποὺ ὑποστήριζε κάθε πλευρά, ὁδηγοῦσε στὴν καταστροφὴ τὸν Ἑλληνισμό[16].

12. Πρβλ. Γ. Κοντογιώργης, *Ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ*, Ἀθήνα 2008.

13. Ὡς ὁμοϊδεάτη τοῦ Ρήγα θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε καὶ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα. Βλ. P. M. Kitromilides, *The Enlightenment as social critisism. Iosipos Moisiodax and Greek culture in the eighteenth century*, Princeton 1992, σελ. 167-182.

14. Βλ. P. M. Kitromilides, «Europe and the dilemmas of Greek conscience», in: P. Carabott (ed.), *Greece and Europe in the Modern Period: Aspects of a troubled relationship*, London 1995, σελ. 9.

15. Γιὰ τὰ ὀνόματα καὶ τὶς σημασίες τους βλ. π. Ἰ. Σ. Ρωμανίδης, *Ρωμηοσύνη-Ρωμανία-Ρούμελη*, Θεσσαλονίκη 1975. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ὁ χαρακτήρας τῶν Ἑλλήνων*, Θεσσαλονίκη 1983. Π. Κ. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων*, Θεσσαλονίκη 1991.

16. Βλ. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Κοραῆς καὶ Κοδρικᾶς. Ἡ μεγάλη φιλολογικὴ διαμάχη τῶν Ἑλλήνων 1815-1821*, Ἀθήνα 1966.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα οἱ περιφανεῖς νίκες τῶν Ρώσσων ἐπὶ τῶν Ὀθωμανῶν (1806-1812) καὶ ἡ προσμονὴ γιὰ μία ἔξοδο τῆς Ρωσίας στὸ Αἰγαῖο ἔδωσαν τὸ πλεονέκτημα τῆς πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης σὲ ὅσους ὑποστήριζαν μία ρωσικὴ λύση στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα. Κατὰ τὴν δεύτερη δεκαετία τοῦ αἰώνα ὅμως ἡ ἐπίδραση τῆς Εὐρώπης ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ἐντατικοποιήθηκε, μειώνοντας τὴν ἀπήχηση τῶν Ρώσων. Παράλληλα, προωθήθηκε καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους σὲ βάρος τῆς Αὐτοκρατορίας στηριζόμενη σὲ μία θεμελιώδη παρανόηση, τὴν ὁποία διέδιδε τεχνηέντως ὁ Κοραῆς καὶ ὁ κύκλος του: οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς ἦταν χριστιανοὶ καὶ ταυτόχρονα πολὺ περήφανοι γιὰ τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους. Ὁ εὐρωπαϊκὸς ἐθνικισμὸς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὑποστηρίζοντας μία στροφὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν σύνδεση τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν μὲ λίγο ὡς πολὺ ἐπινοημένα παρελθόντα παρουσιαζόταν ἀπὸ τὸν Κοραῆ ὡς κάτι ποὺ ταίριαζε μὲ τὴν ἑλληνικὴ περίπτωση. Ὁ Κοραῆς ἐσκεμμένα παραθεωροῦσε τὴν τεράστια καὶ εἰδοποιὸ διαφορὰ τοῦ πραγματικοῦ παρελθόντος τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στὰ κατασκευασμένα καὶ νεοεφευρεθέντα τῶν Εὐρωπαίων. Οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς γνώριζαν ἤδη καλὰ τὸ παρελθόν τους καὶ τὸ εἶχαν διατηρήσει στὴ συλλογική τους μνήμη κατὰ τὴν Τουρκοκρατία[17].

Ἔτσι, ὅταν ξέσπασε ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ἐπικρατοῦσε ποικιλία ἀπόψεων καὶ τάσεων ὡς πρὸς τὴν στοχοθεσία καὶ τὰ ζητούμενά της. Ἡ τελικὴ κατάληξη τῆς Ἐπανάστασης μὲ τὴν δημιουργία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους ἐπῆλθε ἐν πολλοῖς ὡς ἀποτέλεσμα τῆς παρέμβασης τῶν Μ. Δυνάμεων, οἱ ὁποῖες - γιὰ διαφορετικοὺς λόγους καθεμία - προτιμοῦσαν αὐτὴ τὴν λύση γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα. Ἡ Ἐπανάσταση ἀπέτυχε νὰ ἀνατρέψει τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία στὰ εὐρωπαϊκὰ τουλάχιστον ἐδάφη τῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως ἦταν ὁ ἀρχικὸς στόχος καὶ μόνο ἕνα μικρὸ κομμάτι στὴν νότιο Ἑλλάδα ἀπελευθερώθηκε. Ἡ πλειονότητα τῶν Ἑλλήνων παρέμειναν καὶ μετὰ τὸ πέρας της ὑπήκοοι τοῦ Σουλτάνου. Βεβαίως, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης, ἀπὸ τοὺς τρεῖς «ἀρχηγοὺς» τῶν διαφορετικῶν ἰδεολογικῶν ὁμάδων μόνο ὁ Κοραῆς ζοῦσε. Ὁ Ρήγας εἶχε ἐκτελεστεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1798, ἐνῶ ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος εἶχε κοιμηθεῖ ὁσιακὰ τὸ 1813. Παράλληλα, τότε εἶχε ἐμφανιστεῖ μία νέα γενιὰ Φαναριωτῶν, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὑπῆρχαν πολλοὶ ὑποστηρικτὲς τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Αὐτοὶ σὲ συνεργασία μὲ τὸν Κοραῆ πολέμησαν τὸν τελευταῖο μεγάλο πολιτικὸ ἀντίπαλο, τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια καὶ τελικῶς πέτυχαν τὴν ἐξόντωσή του. Ὅταν στὰ 1833 ὁ Κοραῆς πέθαινε, τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο ὑποδεχόταν τὸν Βαυαρὸ πρίγκιπα Ὄθωνα, τὸν ὁποῖο οἱ Μ. Δυνάμεις εἶχαν ἐπιλέξει γιὰ μονάρχη του καὶ ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, τὸν ἄκριτο καὶ βίαιο συχνὰ ἐκδυτικισμὸ τῶν Ἑλλήνων.

Παρότι, ὅπως ἤδη ἰσχυριστήκαμε δὲν ὑπάρχει ἄμεση σύνδεση, καθὼς ὑφίσταται σαφὴς ἀλλαγὴ προσώπων καὶ νοοτροπιῶν τῶν προεπαναστατικῶν πολιτικῶν ὁμάδων μέσα στὴν Ἐπανάσταση, ἐντούτοις ἐμμέσως μποροῦμε νὰ βροῦμε ἀρκετὲς ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στὶς τρεῖς προεπαναστατικὲς πολιτικὲς ὁμάδες ποὺ σκιαγραφήσαμε καὶ στὰ τρία «ξενικά» κόμματα τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῶν πρώτων χρόνων στὸ ἑλληνικὸ βασί-

17. Βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Εὐρώπη μέσῳ Ἑλλάδος. Μία καμπὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ αὐτοσυνείδηση 17ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 2006. Χ. Μηνάογλου, «Grecian sculptors, Greek Emperors, Greek sailors: Τὸ τρίσημο πρὶν τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο, στό: Κ. Δημάδης (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ Δ΄ Εὐρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν* (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), Ἀθήνα 2011, σελ. 431-443. Χ. Μηνάογλου, *Ὁ Μεγαλέξανδρος στὴν Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 2012. Χ. Μηνάογλου, *Ὁ Ἀναστάσιος Μιχαὴλ ὁ Μακεδὼν καὶ ὁ Λόγος περὶ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 2014.

λειο[18]. Τὸν ἅγιο Ἀθανάσιο τὸν Πάριο θὰ πρέπει νὰ τὸν θεωρήσουμε πιὸ κοντὰ στὴν ἰδεολογία καὶ πρακτικὴ τοῦ ρωσικοῦ κόμματος, ποὺ ἦταν καὶ τὸ πλέον παραδοσιακὸ ἀπὸ τὰ τρία, τὸν φιλελεύθερο μικροαστὸ Κοραῆ προάγγελο τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος, ἐνῶ τὸ γαλλικὸ κόμμα φαίνεται νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ ἔμεινε πιὸ κοντὰ στὶς ἰδέες καὶ τὴν στάση τοῦ Ρήγα[19].

18. Ἡ σχέση βέβαια περιορίζεται στὴν ἰδεολογία, καθὼς ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα, αὐτοὶ ποὺ συναπάρτισαν τὰ «ξενικά» κόμματα, προέρχονταν πρωτίστως ἀπὸ τοὺς φαναριώτικους κύκλους καί τοὺς ντόπιους προεστούς καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν λογιοσύνη, ὅπως ὁ Πάριος, ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Ρήγας.

19. Πρβλ. J. Petropoulos, *Politics and statecraft in the kingdom of Greece (1833-1843)*, New Jersey 1968. D. Dakin, *The unification of Greece (1770-1923)*, London 1972. D. Dakin, *The Greek struggle for independence 1821-1833*, Los Angeles 1973. G. Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, München 1992.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΜΟΥΖΑΚΗΣ

Το Πόρτο Λεόνε ή Δράκο στη Χάρτα του Ρήγα και οι απεικονίσεις του λιμανιού του Πειραιά στους πορτολάνους

Στη Χάρτα του Ρήγα συναντάμε τρεις απεικονίσεις του λιμανιού του Πειραιά και της ευρύτερης περιοχής του οι οποίες όμως δε μοιάζουν μεταξύ τους. Το λιμάνι περιλαμβάνεται στο χάρτη της Αττικής στο φύλλο 5 (φωτ.1), στην επιπεδογραφία της εν Σαλαμίνι ναυμαχίας στο φύλλο 7 (φωτ.2) και τέλος στην επιπεδογραφία της Αθήνας του νέου Ανάχαρση στο φύλλο 4 (φωτ.3). Στην εισήγησή μου θα καταθέσω αναλυτικά στοιχεία για το λιμάνι, το γνωστό και ως Πόρτο Λεόνε ή Δράκο σε χάρτες, από τον 15ο μέχρι τον 18ο αι., τις σχεδιάσεις του χάρτη του Delisle και του Άνθιμου Γαζή και θα τα συγκρίνω με τη Χάρτα του Ρήγα. Με τα στοιχεία αυτά θα προσπαθήσω να επισημάνω και να ερμηνεύσω τις διαφορές ή και τις ομοιότητες που συναντώνται σε κάθε μια από αυτές τις απεικονίσεις, αλλά και να δώσω, με τη βοήθεια της χαρτογραφίας μια συνολική εικόνα ή άποψη της απεικόνισης του λιμανιού στο πέρασμα των αιώνων[1]. Έχοντας πάντοτε υπόψη μας ότι οι χάρτες αντικατοπτρίζουν μια αναπαράσταση κάποιας πτυχής της γης σε ορισμένη χρονική στιγμή. Αν και οι περισσότεροι από αυτούς τους χάρτες παράγονται για συγκεκριμένους σκοπούς, όμως κατά μια ιστορική έννοια μπορούν να μας μιλήσουν για το τι υπήρχε στη συγκεκριμένη θέση κατά το παρελθόν, καθώς και ο,τιδήποτε θεώρησε κάποιος τότε, ότι ήταν σημαντικό.

---

1. Στέλ. Μουζάκης, «Τοπωνύμια της Αττικής στην Ελληνική Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή Προσπάθεια εντοπισμού των πηγών τους. Οικισμοί της Αττικής κατά τον 18ο αιώνα», *Υπέρεια,* τόμ. 5, Πρακτικά Ε΄Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2007), Αθήνα 2010, σελ. 961-998. Στο προηγούμενο Συνέδριο είχα επισημαίνει τοπογραφικές ιδιαιτερότητες που εμφανίζονται, όσον αφορά τις θέσεις όπου τοποθετούνται αρχαίοι και νεότεροι οικισμοί της Αττικής και τις οποίες συναντάμε στη Χάρτα του, όπως επίσης και ποία τοπωνύμια, οικισμούς ή χωριά του 18ου αιώνα, δεν καταγράφει ο Ρήγας στην απεικόνιση της Αττικής. Ακόμα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Ρήγας σε πλείστες περιπτώσεις παραδίδει μαζί με το εκάστοτε αρχαίο τοπωνύμιο και κάποια επεξήγηση ή το αντίστοιχο των νεοτέρων χρόνων, που έχει λάβει από κάποια πηγή του.

1. Γενικά

Η εξάπλωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 15-16ο αιώνα, είναι βέβαιο ότι δημιούργησε, με την ενοποίηση του χώρου και την επικράτηση μιας σχετικής ασφάλειας, ευνοϊκές συνθήκες για τη διαμόρφωση μιας γενικότερα έντονης ναυτικής εμπορικής δραστηριότητας και την ανάπτυξη μιας εμπορικής τάξης[2]. Οι Έλληνες με την ανάπτυξη της ναυτιλίας, εκμεταλλεύτηκαν την παρουσία των Λατίνων σε πολλές κοντινές περιοχές, εντάχθηκαν στο ανεπτυγμένο ναυτιλιακό τους σύστημα[3] και προσεταιρίστηκαν τη δυτική ναυτική τεχνογνωσία[4]. Άλλωστε περισσότερο οι γεωγραφικές και λιγότερο οι ιστορικές γνώσεις είναι απαραίτητες για την άσκηση του εμπορίου: πορτολάνοι, γεωγραφικά εγχειρίδια και χάρτες, γεωγραφικά λεξικά και δρομοδείκτες, πού τυπώθηκαν από τους Έλληνες, εξυπηρέτησαν τους εμπόρους[5]. Σχεδίασαν χάρτες μόνοι τους και αρχικά για δική τους χρήση, τους λεγόμενους πορτολάνους, ακολουθώντας εικονικά και γλωσσικά ιταλικά πρότυπα. Στα μέσα του 16ου αι. εμφανίζονται ορισμένα ανώνυμα ελληνόγλωσσα έργα, ενώ στις αρχές του 17ου αι. συναντάμε και δυο επώνυμα[6]. Πολύ σύντομα μάλιστα άρχισαν να χρησιμοποιούν και σχετικά όργανα όπως τους αστρολάβους[7].

Πριν ξεκινήσουμε θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ως επίνειο της Αθήνας τουλάχιστον κατά τους μέσους χρόνους μέχρι και τον 16ο αιώνα, χρησιμοποιείτο το λιμάνι των Πρασιών το γνωστό ως Πόρτο Ράφτη του δήμου Μαρκόπουλου, στα παράλια της ανατολικής Αττικής. Επέκτεινα την έρευνα σε μια μεγάλη σειρά χάρτες σε πολυπληθή και δύσκολα αρχεία, επικεντρώνοντας την προσοχή μου στη χάραξη της μορφής, τη γεωμετρική απόδοση της ακτογραμμής του λιμένος του Πειραιά, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Έτσι μέχρι την περίοδο αυτή, θα συναντήσουμε σε πολλούς πορτολάνους, ναυτικούς χάρτες, πλήρη και λεπτομερή περιγραφή αυτού του λιμανιού.

Ας δούμε μέσα από τους χειρόγραφους χάρτες της εποχής, την περιγραφή του λιμανιού του Πειραιά ή καλύτερα πως αποτυπώνονται τα λιμάνια του Φαλήρου[8], της Μουνι-

2. Γιώργος Λέων, «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)» στο *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, επιμέλεια έκδοσης Στ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 1972, σελ. 13-48.

3. Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ των ετών 1536-1576, εντοπίζονται περί τους 400 ναυτικούς ή πλοιοκτήτες που εμφανίζονται να έχουν κάποιου είδους δοσοληψίες με τη Βενετία. (Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας (1536-1576)», *Θησαυρίσματα* 11(1974), σελ. 284-352).

4. Γιώργος Τόλιας, *Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες. Πορτολάνοι, 15ος-17ος αιώνας*, Αθήνα 1999, σελ. 47.

5. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της βενετοκρατίας και της τουρκοκρατίας και η εμπορική εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδόπουλου,* Αθήνα 1990, σελ. 43.

6. Γιώργος Τόλιας, *Οι ελληνικοί...ό.π.,* σελ. 11.

7. Ήδη το 1542 ο Νικόλαος Σοφιανός εξέδωσε σε απλή ελληνική γλώσσα σχετικό εγχειρίδιο με τίτλο *Περί κατασκευής και χρήσεως κρικωτού αστρολάβου* (Γιώργος Τόλιας, *Οι ελληνικοί...ό.π.,* σελ. 48).

8. Συναντάται και Phaleron, Phalara, Phalerura, Phalère. Το λιμάνι του Φαλήρου έχει συνδεθεί με το ταξίδι του Θησέα στην Κρήτη όπου σκότωσε τον Μινώταυρο. Από το Φάληρο ξεκίνησε για τον Τρωικό Πόλεμο ο βασιλιάς της Αθήνας Μενεσθεύς. (Ηρόδοτος, *Ιστορίες,* 5,63-6,116-8,9,1 Παυσανίας, *Αττικά,*1).

χίας[9], του Κανθάρου[10], της Ζέας[11] ως και τα αρχαία τείχη και τα άλλα κλασσικά μνημεία όσα σώζονταν την περίοδο αυτή[12] στο συγκεκριμένο χώρο.

2. Η μορφή του λιμανιού στα Ιζολάρια και τους Χάρτες

Γύρω στα 1485 τυπώθηκε στη Βενετία το *Isolario* του *Bartolommeo dalli Sonetti*[13] (φωτ. 4). Σε ένα σχέδιό του με τη νήσο Εύβοια υπάρχει σχεδιασμένη και η Αττική με το λιμάνι του Πειραιά. Ίσως είναι η παλαιότερη απεικόνιση του λιμένος του Πειραιά. Κατά τον 16ο αιώνα οι πληροφορίες για το λιμάνι του Πειραιά, είναι ελάχιστες. Η παλαιά περιγραφή του Οθωμανού Πίρι Ρέις[14] (φωτ.5) θεωρώ ότι είναι και σωστή και αρκετά λεπτομερής «..*Από εδώ βάζοντας τη πλώρη στο γαρμπή βρίσκεις μιαν αλυκή η αλυκή είναι φυσική*[15]. *Από εκεί πάλι όταν βάλεις την πλώρη σου στον γαρμπή και στον πουνέντι, βρίσκεις το παλιό Πόρτο της Αθήνας. Από τον παλιό καιρό το λένε τούτο Πόρτο Βέκιο. Δυτικά του είναι το λιμάνι της Αθήνας. Το λένε Πόρτο Λίο. Στην μπούκα του στον καιρό των απίστων σπάσανε τις πέτρες που είτανε ριγμένες στο νερό. Άμα μπαίνεις με το καράβι να προσέχεις τις πέτρες που βρίσκονται από λεβάντι. Από το λιμάνι τούτο η πολιτεία της Αθήνας είναι 4 μίλια....*[16]». Τη μορφή αυτή του λιμανιού ακολουθούν περίπου όλοι οι Οθωμανικοί χάρτες της εποχής.

Λίγο αργότερα ο Νικόλαος Σοφιανός ακολουθώντας το ίδιο γεωμετρικό σχήμα, περιλαμβάνει[17] στον πορτολάνο[18] του και μερικές ξυλογραφίες, όπως αναφέρει ο Nicolaus Gerbel's[19]. Μεταξύ αυτών υπάρχει απεικόνιση του Πειραιά από τη μεριά της θάλασσας με τα δυο λιμάνια του (φωτ. 6) και της Μουνιχίας. Διακρίνεται στο βάθος η Αθήνα και

9. Η Μουνιχία, συχνά και ως Munychia, Munychie, είναι συνδεμένη με την Αργοναυτική εκστρατεία. (Παυσανίας, *Αττικά*,1).

10. Ονομασία του μεγάλου κεντρικού λιμένος του Πειραιά, Le Pirée, Kantharos, Gantharus (Διόδωρος, *Ιστορία*,11,12-12,19, Παυσανίας, *Αττικά*,1, Στράβων, *Γεωγραφία*,9,1. Scylax, *Périple*, «Viennent ensuite le Pirée, qui a trois ports, le bourg de ce nom et la ville d'Athènes»).

11. Zea,(Θουκυδίδης, *Πελοποννησιακός*, 1, 93, Παυσανίας, *Αττικά*,1).

12. Υπάρχουν πολλές και σημαντικές μελέτες βλ.Gustav Hirschfeld, *Über die Peiraieusstadt*, Λειψία 1878. Gustave Hinstin, *De Piraeeo Athenarum propugnaculo. Thesin facultati litterarum Parisiensi proponebat*, Παρίσι 1877.

13. Bartolommeo dalli Sonetti, *Isolario, Venice 1485,* intro. F.R. Goff, Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum, 1972.

14. Paul Kahle, *Piri Reis Bahrije. Das türkische Segelhandbuch fürdas Mittellandische Meer von Jahre 1521*, II(Βερολίνο-Λειψία 1926), σελ. 17-22.

15. Πρόκειται για τις αλυκές της Αναβύσσου.

16. Αθ. Χατζηδήμος, «Το λιμάνι του Πειραιά από ανέκδοτο χειρόγραφο του 18ου αι.», Περιοδικό *Συλλέκτης* 1/τχ 2 (1940), σελ. 107-128. Η περιγραφή είναι από τη μετάφραση στη σελ.127-128.

17. Nikolaos Sophianos, *Descriptio Nova Totius Graeciae. Reissue of the second edition, published in Basel by Johannes Oporin in 1545*, σ.19. George Tolias, «Nikolaos Sophianos's Totius Graeciae Descriptio.The Resources, Diffusion and Function of a Sixteenth-Century Antiquarian Map of Greece», *Imago Mundi*,58/2(2006), σελ. 150–182.

18. Πορτολάνος, αρχικά, είναι το κείμενο που περιέχει οδηγίες προς τους ναυτιλλόμενους για να τους διευκολύνει στα ταξίδια από λιμάνι σε λιμάνι (πόρτο). Πορτολάνος όμως ονομάζεται και ο χάρτης που απεικονίζει τις ακτές και τα λιμάνια, στον οποίο κάποτε υπάρχουν και σημειώσεις για την υποβοήθηση του ναυτικού.

19. Nicolaus Gerbel's, *In descriptionem Graeciae Sophiani, praefatio*, Βασιλεία, Johannes Oporin, 1545, σελ. 90.

τα μακρά τείχη. Είναι φανερή η ομοιότητα με τον αντίστοιχο του Πίρι Ρέις. Στο Isolario[20] του Bordone[21] στα 1528, εμφανίζεται ο Πειραιάς ως Πόρτο Λεόνε ευρύ και βαθύ κυκλικό λιμάνι (φωτ. 7) με την Αθήνα δίπλα του. Την ίδια μορφή συναντάμε στην Κοσμογραφία του Giacomo Gastaldi περί το 1560[22]. Πολύ μεγάλο στρογγυλό λιμάνι που φθάνει μέχρι την Αθήνα και το τοπωνύμιο Δράκο κάπου στο Φάληρο.

Στο αντίστοιχο Isolario του Αντωνίου από τη Μήλο[23] του 1580 (φωτ. 8) εμφανίζεται το λιμάνι κυκλικό έχοντας στην είσοδό του δυο μικρούς βράχους και διαμορφώνει στο βάθος άνοιγμα για την εκβολή ποταμού. Στην έκδοση του 1582 όμως το περίγραμμα της ακτογραμμής διαφοροποιείται, μικραίνει το λιμάνι και εμφανίζεται εκβολή δεύτερου ποταμού δεξιότερα (φωτ. 9). Λίγα χρόνια αργότερα, προς το τέλος του 16ου αι., ο Ανώνυμος Λούκκα[24] εμφανίζει για πρώτη φορά το λιμάνι ως διπλό με μικρότερο μάλιστα το εσώτερο και την ονομασία *Δράκος*, χωρίς όμως να σημειώνονται οι εκβολές ποταμών (φωτ. 10), επιπλέον αναγράφεται και το πόρτο Ράφτη με όλα τα τοπωνύμια στα ελληνικά. Το στοιχείο αυτό ενισχύει σημαντικά την θέση νεώτερων ερευνητών που σημειώνουν βασιζόμενοι και σε διάφορα άλλα σχεδιαστικά στοιχεία, ότι ο Άτλαντας αυτός πιθανόν να προέρχεται από ελληνόγλωσσο εργαστήριο της περιοχής των Στροφάδων[25].

Στις αρχές του 17ου αι. σε Οθωμανικά Ισολάρια συναντάμε την ίδια κυκλική μορφή περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη και μάλλον προσαρμοσμένη στην αντίστοιχη του Ανωνύμου του Λούκκα. Χαρακτηριστική είναι η απεικόνιση και αναφορά του Πειραιά και της Μουνιχίας σε χάρτη του 1630 του Jan Jansson[26] όπου το λιμάνι εισέρχεται βαθειά έχοντας σημειωμένες τις εκβολές του Κηφισσού. Όμως οι πηγές του ποταμού ως και τα χωριά της Βορειοανατολικής Αττικής εμφανίζονται πλήρως μετατοπισμένα προς τα Δυτικά. Τα μακρά τείχη σημειώνονται για πρώτη φορά (φωτ. 11) και περιβάλλουν το λιμάνι μέχρι τον κόλπο του Φαλήρου, ενώ κάπου ανάμεσα εκβάλλει και ο Ιλισσός ποταμός. Άλλο ένα χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η ημικυκλική εσοχή που δημιουργείται στο βάθος του λιμανιού του Φαλήρου και η οποία θα μας απασχολήσει στη συνέχεια.

Ο George Wheler το 1682 σχεδιάζει από το λόφο του Λυκαβηττού[27] την Αθήνα και τον κάμπο της όπου εμφανίζεται το λιμάνι του Πειραιά ως Πόρτο Λεόνε μικρό σε μέγεθος

20. Το γνωστό ως Νησολόγιο. Για την ακρίβεια των χαρτών, ως πεδίο έρευνας βλ. Caterina Balletti and Chryssoula Boutoura, "Revisiting the projective properties of historicnautical maps of the Mediterranean and the Aegean», στο *The 20th International Cartographic Conference, BeiJing International Convention Center, BeiJing,China, August 6-10-2001.*

21. Benedetto Bordone, *Libro di Benedetto Bordone. Nel qual si ragiona...*,1528, σελ.102.

22. Giacomo Gastaldi, *Totius Gratiae Descriptio Dni Jacobi De Gastaldis Cosmographi Generoso Ac Magnifico,* Βενετία 1560.

23. Isulario et Portolano di me Antonio Milo... li 20 Maggio. 1582. Πιθανόν πρόκειται για τον ίδιο που αναφέρεται στο βιβλίο γάμων της Βενετίας. Βλ. Χρύσα Μαλτέζου, *Η Βενετία των Ελλήνων. Πρώτο βιβλίο των γάμων 1599-1701*, Αθήνα 2005, σ.25, «*August10, Nr. 2 / 1599 Αντώνιος Νταμήλος Μηλιώτης εστεφανώθη την Άντζολα θυγάτηρ Τζόρτζη Ντεπάρηζε και Μπαλσαμήνας υπ'εμού Διονυσίου ιερομονάχου. Κουμπάροι ser Ορέλιος Στέλας, ser Ανδρέας μπαρμπέρης Σαάνιο*»

24. Ανώνυμος της Lucca, ναυτικός Άτλαντας. Στη στάχωση αναγράφει: *Cosmografie et carte da navigare* (Βλ. σχ. Γιώργος Τόλιας, *Οι ελληνικοί...ό.π.,* 121).

25. Γιώργος Τόλιας, *Οι ελληνικοί...ό.π.*, 190 όπου και βιβλιογραφία.

26. Jan Jansson, *Attica. Megarica. Corinthiaca. Boeotia, Phocis, Locri,* Άμστερνταμ 1630.

27. George Wheler, *Voyage de Dalmatie, de Grece, et du Levant. Enrichi de medailles, et de figures des principales antiquitez qui se trouvent dans ces lieux...* Traduit de l'Anglois, II(Άμστερνταμ, Jean Wolters, 1689).

και με τον Κηφισσό να εκβάλλει σε αυτό (φωτ. 12). Ο Ιλισσός φαίνεται να ξεχύνεται σχεδόν πάνω από το λιμάνι του Πειραιά, πλημμυρίζοντας το χώρο του έντονα βαθύ κόλπου του Φαλήρου που συνοδεύεται από μια δραπανοειδή απεικόνιση. Τέλος δεν σημειώνονται τα μακρά τείχη. Ο Cantelli, Giacomo da Vignola[28] το 1685 μας παραδίδει μια άλλη μορφή του λιμανιού Πόρτο Λιόνε, βαθύ, κάπως διχαλωτό και οι ποταμοί Κηφισσός προς τα Μέγαρα και Ηριδανός με Ιλισσό με κοινή κοίτη να εκβάλλουν εκατέρωθεν και πολύ μακράν του (φωτ. 13), ενώ δεν σημειώνονται επίσης, τα μακρά τείχη. Σημειώνεται όμως πόλισμα Πειραιάς.

Το 1686 ο P.M. Coronelli[29] σχεδιάζει το λιμάνι του Πειραιά ως αχλαδόμορφο με το στενό άκρο στην είσοδο και το αναφέρει ως πόρτο Λεόνε, πόρτο Δράκο και πόρτο Πειραιά (φωτ. 14), ενώ διαμορφώνει δίπλα και δυο ακόμη λιμάνια, πιθανόν της Μουνιχίας και του Φαλήρου. Απουσιάζουν τα μακρά τείχη και οι ποταμοί. Την ίδια μορφή συναντάμε και στην απεικόνιση του Alain Manesson Mallet επίσης του 1686 (φωτ. 15). Στα 1687 έρχεται στην Αθήνα ο Μοροζίνης και στις 26 Σεπτεμβρίου ανατινάσσει τον Παρθενώνα. Ένας αξιωματικός του στρατού ο Fanelli Francesco[30], διασώζει σε σκαρίφημα την ανατίναξή του αποτυπωμένη από το ύψος του λόφου του Λυκαβηττού. Στο βάθος του σκαριφήματος διακρίνεται το λιμάνι του Πειραιά που επιγράφεται ως Λεόνε με σχεδιασμένα τα καράβια του Μοροζίνη (φωτ.16). Η μορφή του είναι στρογγυλή και σημειώνονται οι βράχοι στην είσοδο ενώ δεν έχουν χαραχθεί ο Κηφισσός, ο Ιλισσός, ούτε και τα μακρά τείχη.

Ακολουθώντας τη μορφή του χάρτη του P.M. Coronelli, ο Frederik de Wit[31] το 1688 σχεδιάζει το λιμάνι του Πειραιά πολύ βαθύ και φαρδύ να φθάνει στο ύψος μέχρι την Αθήνα, ενώ σημειώνει και πόλισμα. Ο κόλπος του Φαλήρου πλατύς και με μια έντονη εσοχή στο βορινό του τμήμα όπου εκβάλλει ο κοινός Ηριδανός και Ιλισσός ποταμός (φωτ. 17). Το αναφέρει ως Λιόνε και Δράκο. Τη μορφή αυτή συναντάμε και στις επόμενες εκδόσεις του όπως του 1702. Σε ένα χάρτη του Mercator Gerard-Ptolemy του 1695[32]το λιμάνι της Μουνιχίας, πολύ μεγαλύτερο από το αντίστοιχο του πόρτο Πειραιά, σημειώνεται χαμηλά κοντά στο Σούνιο ενώ κάπου ανάμεσα εκβάλλει ο Κηφισσός που πηγάζει από τον στα δυτικά τοποθετημένο Υμηττό (φωτ. 18).

Με το πέρασμα στον 18ο αι., το 1707, έχουμε το χάρτη του Guillelmo Delisle[33] γεωμετρικά στοιχεία του οποίου θα χρησιμοποιηθούν για πολλά χρόνια ως υπόδειγμα από

28. *La Morea ridotta dall exemplare antico nellamoderna divisione delle sue quattro parti principali, ...* / da Giacomo Cantelli da Vignola.

29. *Memorie istoriografiche de' regni della Morea Negroponte e Littorali fin' a Salonichi Accresciute in guesta Seconda edizione. Nel Laboratorio del P.M. Coronelli Cosmog. Della Ser. Republica di Venezia. Con Priuilegio dell' Eccmo Senato per anni XXV.* S..u (1686), σελ. 43.

30. Fanelli, Francesco, *Atene Attica: Descritta da suoi Principii Fino all'Acquisto Fatto dell' Armi Veneti nel 1687*, Βενετία 1707.

31. Frederik de Wit, *Nova totius terrarum orbis tabula auctore*, Άμστερνταμ 1688.

32. Mercator Gerard- Ptolemy Claudius, *Ptolemaei Tabulae Geographicae Orbis Terrarum,* Eur. VI,1695.

33. Guillelmo Delisle, *Graeciae Antiquae Tabulae Nova in qua locorum situs tum ad distantias itinerarias tum ad observationes astronomicas exactus litorum flexurae et alia id genus ad accuratas recentiorum rationes accomodatae sunt.,* Παρίσι 1707.

πολλούς χαρτογράφους[34]. Αυτά τα στοιχεία φαίνεται ότι χρησιμοποίησε και ο Ρήγας για τη σχεδίαση της Χάρτας του, όπως έχει αποδείξει και ο αγαπητός φίλος Καραμπερόπουλος[35] αλλά και άλλοι ερευνητές[36]. Έχουμε ένα λιμάνι με το όνομα Πειραιάς (φωτ. 19), πλατύ, κοντό, μισοφέγγαρο στο οποίο εκβάλλει ο Κηφισσός ποταμός και έναν πολύ μικρό κόλπο του Φαλήρου, όπου στο εσωτερικό του πεδίου έχει σχεδιαστεί μια σε μηνοειδές σχήμα λίμνη, στην οποία χύνεται ο Ιλισσός ποταμός και αφού τη διαπεράσει, εκβάλλει στον κόλπο του Φαλήρου, ενώ δε σημειώνεται ο κόλπος της Μουνιχίας.

Στα 1713 ο Pierre Vander Aa[37] σε χάρτη του για την Πελοπόννησο σχεδιάζει και το δυτικό τμήμα της Αττικής και το λιμάνι του Πειραιά ως πόρτο Λιον. Δαντελωτό, στρογγυλό, με στενή είσοδο και δίπλα τον κόλπο του Φαλήρου να έχει μια απόφυση στο βάθος του όπου εκβάλλει και κοινός ποταμός μάλλον του Κηφισσού και του Ιλισσού (φωτ. 20). Σε χάρτη επίσης της Πελοποννήσου του Homann[38]γύρω στο 1720-30, με σαφή ομοιότητα με τον αντίστοιχο των P.M. Coronelli και Frederik de Wit του 1688, σημειώνεται το λιμάνι του Πειραιά ως πόλισμα, και στην είσοδο του ως Πόρτο Λιον και Πόρτο Δράκο (φωτ. 21).

Το 1758 έχουμε σχέδιο της Αθήνας από τον Julien Le Roy[39], με αρκετές λεπτομέρειες και σημαντικές διαφορές από τους προηγούμενους χάρτες. Προεξέχει έντονα πλέον η στρογγυλή, δαντελωτή χερσόνησος της Μουνιχίας, το λιμάνι ονομάζεται Πειραιεύς και ομοιάζει με φύλλο κάκτου έχοντας βορειοδυτικά τη Ζέα και τα δυο μικρά λιμάνια στα ανατολικά (φωτ.22). Διακρίνεται το μικρό λιμάνι της Μουνιχίας και ο κόλπος του Φαλήρου. Βαθύτερα από τον κόλπο σχεδιάζονται μέσα στον κάμπο, σε μηνοειδή μορφή, τα έλη όπου καταλήγουν με μεγάλη παράκαμψη, οι ποταμοί Κηφισσός και Ιλισσός εκβάλλοντας με κοινή κοίτη στον κόλπο.

Στα 1764 ο Joseph Roux[40] σχεδιάζει δίπλα - δίπλα δυο ισοδύναμα για αγκυροβόλιο λιμάνια. Το πόρτο Λιον με μορφή μανιταριού και σίγουρα τον κόλπο του Φαλήρου αφού σημειώνει και αλυκές, έχοντας μια έντονα βαθιά εσοχή (φωτ. 23). Το 1768 περιηγήθηκε την Ελλάδα ο Barbie du Bocage[41] και το 1785 δημοσίευσε τους χάρτες για το ταξίδι του

34. Cartographer: The De L'Isle family (fl. c. 1700-c. 1760) (also written Delisle) were, in composite, a mapmaking tour de force who redefined early 18th century European cartography. Claude De L'Isle (1644 -1720), the family patriarch, was a minor geographer and historian based in Paris. His four sons, Guillaume (1675- 1726), Simon Claude (1675 - 1726), Joseph Nicholas (1688 - 1768) and Louis (1720-1745) each made an important contribution to cartography. Without a doubt Guillaume was the most.

35. Δ. Καραμπερόπουλος, «Guil. Delisle και η Χάρτα της Ελλάδος του Ρήγα. Ταύτιση για πρώτη φορά ενός προτύπου», Διεθνές Συνέδριο *Ο Ρήγας και η εποχή του*, 13 Σεπτεμβρίου 1998. Αναφορά στο Δ. Καραμπερόπουλος, *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1998, σελ. 22-23.

36. Chryssoula Boutoura «On the map projection of Rigas Velestinlis Charta», *Perimetron* 3/3 (2008), σελ. 146-160.

37. Pierre Vander Aa, *La Morée, autrefois le Peloponnese, avec toutes ses Iles, dressée par les plus exacts geographes et nouvellement publiée par Pierre Vander Aa*, Leyden 1713.

38. Homann, Johann Baptist, *Peloponesus hodie Moreae regnum in omnes suas Provincias Veteres et Hodiernas accurate divisum ..,* Nuremberg 1720.

39. Julien Το επισημάνατε δημόσια με +1.

Le Roy, *Compositeur - Illustrations de Les Ruines des plus beaux monuments de la Grèce considérées du côté de l'histoire et du côté de l'architecture*, Παρίσι 1758.

40. Roux, Joseph, *Carte De La Mer Méditerranée*, 1764.

41. Barbie du Bocage, *Carte de Greece et ses Iles, pour les voyage de jeune Anacharsis. L'Attique, La Mégaride, et partie de L'Isle D'Eubée*, Mai 1785.

Νέου Ανάχαρση, που στο πέρασμα των χρόνων θα κάνει πλήθος εκδόσεων[42]. Στο χάρτη της Αττικής σημειώνονται τα μακρά τείχη του Πειραιά, ενώ ο Κηφισσός και ο Ιλισσός συνενώνονται και εκβάλλουν από κοινού στον Φαληρικό κόλπο. Το λιμάνι ονομάζεται Πειραιάς και σχεδιάζεται περισσότερο κοντά στην πραγματικότητα η χερσόνησος της Μουνιχίας (φωτ. 24).

Λίγα χρόνια αργότερα στα 1789, έχουμε το χάρτη του Franz Johann Joseph von Reilly[43] όπου δεν ονοματίζεται το λιμάνι του Πειραιά ενώ σχηματοποιείται η χερσόνησος της Μουνιχίας, με περισσότερο έντονα τα μικρά λιμάνια της (φωτ. 25). Ο κόλπος του Φαλήρου γίνεται περισσότερο πλατύς εμφανίζεται στο εσωτερικό του πεδίου η σε μηνοειδές σχήμα λίμνη, σχήμα που συναντήσαμε στο χάρτη του Guillelmo Delisle. Όμως υπάρχει μια σημαντική διαφορά. Στη λίμνη χύνεται όχι ο Ιλισσός ποταμός αλλά κοινή κοίτη του Κηφισσού και του Ιλισσού ποταμού παλαιοτέρων χαρτών[44] και αφού τη διαπεράσει, εκβάλλει στον κόλπο. Επίσης σημειώνονται τα μακρά τείχη με κάποιες μικρές παρεκκλίσεις.

Ανάμεσα σε αυτές τις μορφές και διαφοροποιήσεις του σχήματος του λιμανιού του Πειραιά αλλά και σε πολλές παραπλήσιες που συναντώνται σε διάφορες εκδόσεις και σε πολυποίκιλες κλίμακες, το 1796-97 τυπώνεται η Χάρτα του Ρήγα και ιδιαίτερα το φύλλο 5 στο οποίο περιλαμβάνεται η Αττική (φωτ. 26). Η γεωμετρία του λιμανιού εμφανίζεται εντελώς διάφορη από τα μέχρι στιγμής γνωστά μας. Στενόμακρο, βαθύ, με μια έντονη κλίση προς τα ανατολικά, διαμορφώνει τη σχεδόν στρογγυλή χερσόνησο της Μουνιχίας. Ονομάζεται λιμήν Πηραιεύς- δράκος. Όμως στη θέση της Ζέας υπάρχει ένα βαθύ λιμάνι σε σχήμα ανεστραμμένης μπότας. Είναι ένα σχήμα το οποίο δε συναντήσαμε σε κανένα χάρτη. Αυτό το ονομάζει λιμήν Φαληρεύς, Λεόνε. Χαμηλότερα σχεδιάζει ένα τρίτο λιμάνι με το όνομα λιμήν Μουνυχίας. Ο Κηφισσός ποταμός εκβάλλει στον Πειραιά, ο Ιλισσός στη μύτη της μπότας και τα μακρά τείχη απολήγουν καλύπτοντας μόνον τη χερσόνησο της Μουνιχίας. Λίγο αργότερα το 1800[45] ο Άνθιμος Γαζής θα τυπώσει τη χάρτα του έχοντας σημαντικές διαφορές στη γεωμετρία του, αφαιρώντας ορισμένα στοιχεία[46], δημιουργώντας πλείστα όμως λάθη ή παραλείψεις στη νέα του χάραξη[47] (φωτ. 27). Στον Πειραιά και τη γύρω του περιοχή ακολουθεί σχεδόν το περίγραμμα του Ρήγα.

Έχει ενδιαφέρον να προσπαθήσουμε να δώσουμε μια ερμηνεία για τη διαμόρφωση αυτή του λιμένος του Φαλήρου (της Ζέας). Όταν αναφερθήκαμε στο χάρτη του Jan Jansson του 1630 είπαμε ότι στο βάθος του πολύ πλατιού κόλπου του Φαλήρου προεξέχει μια ημικυκλική εσοχή. Πολλά χρόνια αργότερα το 1682 ο George Wheler σημειώνει πριν τον κόλπο σε

42. Cartographer: Jean Denis Barbie du Bocage (1760 - 1825) and his son Jean-Guillaume Barbie du Bocage (1795-1848) were French cartographers and cosmographers active in Paris during late 18th and early 19th centuries.

43. Franz Johann Joseph von Reilly, *Die Landschaft Livadien einst Hellas oder das eigentliche Griechenland* 1789.

44. Όπως των P.M. Coronelli και Frederik de Wit του 1688 και του Homann γύρω στο 1720-30.

45. *ΠΙΝΑΞ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ – Μετά Παλαιά και ΝΕΑ ΟΝΟΜΑΤΑ* Επιδ. (=επιδιορθωθείς) υπό Α.Α. ΓΑΖΗ Μηλιώτου και Εκδοθείς παρά ΦΡΑΝΣΟΑ ΜΥΛΛΕΡ - Αφιερωθείς τω Γένει των Ελλήνων".

46. Στην έκδοση του 1800 που έγινε από τον Franz Muller, έχουν αφαιρεθεί οι επτά τοπογραφικοί χάρτες του Barbie du Bocage, Plataea, Salamis, Athens, Thermopylae, Sparta, Olympia, Delphi, τα νομίσματα και οι βασιλείς.

47. Χαρακτηριστικά μόνον το Φαληρεύς το γράφει Φαλιρεύς, στο Αφήδνα ο Ρήγας έχει δασεία ένώ ο Γαζής ψιλή, το Λαμπρά, Κεφαλαί, το γράφει Λαμπρά κεφάλια, ενώ παραλείπει το Τρείς πύργοι και το όρος Πετέλια κ.ά.

μηνοειδές σχήμα έλη με τους ποταμούς να εκβάλλουν εκεί. Το 1707 στο χάρτη του Guillelmo Delisle πίσω από τον κόλπο του Φαλήρου το μηνοειδές σχήμα τη περιοχής με τα έλη μετασχηματίζεται σε μηνοειδή λίμνη όπου εκβάλουν οι ποταμοί. Αντίθετα ο Julien Le Roy το 1758 σημειώνει και μάλιστα πολύ έντονα σε μέγεθος τα έλη. Λίγα χρόνια αργότερα ο Von Reilly το 1789 σχεδιάζει και πάλι την σε μηνοειδές σχήμα λίμνη όπου εκβάλλουν οι ποταμοί, πάνω από τον πλατύ κόλπο του Φαλήρου. Στα 1796-97 όταν ο Ρήγας σχεδιάζει τη Χάρτα του, η περιοχή του λιμανιού προσομοιάζει περισσότερο με τη σχεδίαση του Julien Le Roy του 1758, με εκτοπισμένη άγνωστο πως και γιατί τη θέση της Μουνιχίας. Ακόμα τοποθετεί λανθασμένα τη θέση του κόλπου του Φαλήρου σχεδιασμένο με μια διαφορετική από τα μέχρις στιγμής γνωστά σχήματα μορφή. Ως μια ανεστραμμένη μπότα (φωτ. 28). Για αυτή τη λεπτομέρεια δε φαίνεται να έχει χρησιμοποιήσει κάποιο γνωστό χάρτη, όπως αποδείχτηκε μέχρι τώρα, ως πρότυπό του. Πως προέκυψε λοιπόν αυτή η μορφή; Θα τολμήσω να καταθέσω μιαν υπόθεση παρουσιάζοντάς τη σε σχέδια (φωτ. 29). Απλά τα σε μηνοειδές σχήμα άλλοτε έλη και σε κάποιους χάρτες λίμνη, ενώθηκαν από το Ρήγα με τον κόλπο και δημιούργησαν αυτήν την περίεργη μορφή. Ίσως τυχαία, πιθανόν όμως και με πρόθεση ούτως ώστε να μην ομοιάζει με το πρότυπό του ή ίσως ακολουθώντας και κάποιες πληροφορίες.

Ακόμα δυσεξήγητο παραμένει και το γεγονός γιατί συναντώνται τόσες εκδοχές για τη συγκεκριμένη ευρύτερη θέση του Φαλήρου. Θα έλεγα το πιθανότερο ότι οφείλεται στην εποχή που έκαστος περιηγητής έφθανε στην περιοχή και βέβαια πόσο κοντά πλησίαζε. Όταν υπήρχε πολύ νερό από τις βροχές στα ποτάμια, πλημμύριζε ο χώρος. Είναι ο χώρος όπου βρισκότανε το Ιπποδρόμιο. Τότε ανάλογα, αν παρέμενε για καιρό πλημυρισμένη η περιοχή φαίνονταν από τη θάλασσα λ.χ., ως λίμνη. Όταν κάποτε λιγόστευαν τα νερά ή άνθιζαν τα υδρόβια φυτά και κάλυπταν τα στεκούμενα νερά, τότε εμφανίζονταν τα έλη τα οποία και σημειώνουν.

Ας προχωρήσουμε όμως στη μελέτη των δυο επόμενων λεπτομερέστερων απεικονίσεων του λιμανιού στη Χάρτα, μελετώντας στοιχεία από αντίστοιχους λεπτομερείς χάρτες περιηγητών για το συγκεκριμένο χώρο του λιμανιού. Έτσι περί το 1725 έχουμε ένα αρκετά λεπτομερή χάρτη του Πειραιά, με ένα σχεδόν στρογγυλό λιμάνι, αυτό του Κανθάρου, από τον Francois Azan (φωτ. 30) όπου όμως σημειώνεται μόνον το λιοντάρι[48] (φωτ. 31). Το 1856 ο Laborde[49] τυπώνει στο βιβλίο του ένα χάρτη του 17ου αι. Πρόκειται για χάρτη που βρίσκεται στα αρχεία της αποστολής Gravier d' Ortieres[50] του 1685-7 (φωτ. 32). Στα βορινά του σχεδιάζεται το εσωτερικό λιμάνι. Ο Κωφός λιμήν ή των Αλών. Επίσης σημειώνεται μικρή αποθήκη και το ψηλό μαρμάρινο λιοντάρι. Τον Οκτώβριο του 1687 αποτυπώνει κατά διαταγή του Fr. Morosini τον Πειραιά, χωρίς όμως μεγάλη ακρίβεια, ο Ενετός μηχανικός Giovanni Bassignani[51] (φωτ.33).

Πολύ αργότερα το 1764 ο Joseph Roux[52] δίδει μια πιο λεπτομερή αποτύπωση (φωτ.34). Σημειώνει όμως στα δυτικά, το μικρό λιμάνι των Αλών, για πρώτη φορά το μο-

48. Το λιοντάρι φέρει χαραγμένη στην πλευρά του επιγραφή ρουνική. Βλ. C. Rafn, *Runeninskrift I Piraeus. Inscription Runique du Piree*, Κοπενχάγη 1856.

49. Leon -Emmanue Laborde, *Athènes aux XVe, XVIe et XVIIe siècles.* Παρίσι, 2 (1854), σελ. 61.

50. Gravier d' Ortieres, «Etat des places que les princes .....la visite des Echelles de Levant..dans les annees 1685,1686 et 1687». (Αρχείο Υπουργείου Ναυτικών Portefeuille Nº 93,6).

51. Έλσα Σοφού, «Χάρτης του Πειραιώς συνταχθείς το 1687 υπό των Ενετών», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1973), σελ. 246-258.

52. Roux, Joseph, *Carte De La Mer Méditerranée*, 1764.

ναστήρι του Αγίου Σπυρίδωνα και βεβαίως παραλείπει το λιοντάρι το οποίο είχε πάρει ήδη ο Μοροζίνης στη Βενετία το 1687. Αντίθετα στο χάρτη του ο Jacques- Nicolas Bellin [53] το 1771 αντιγράφοντας τον Roux στην ακτογραμμή και το μοναστήρι, προσθέτει και από τον Gravier d' Ortieres το λιοντάρι. Αυτόν το χάρτη αντιγράφει λίγο αργότερα το 1776 ο R. Chandler[54] (φωτ.35), ενώ το 1794 κυκλοφορεί ο χάρτης των J. Stuart-N. Revett[55] που είχε σχεδιαστεί το 1751-53, και θεωρείται ως ο πλέον σωστός της εποχής του (φωτ. 36). Αναφέρεται στο κείμενο το μοναστήρι του Αγίου Σπυρίδωνα χωρίς όμως να σημειώνεται στο χάρτη. Το 1788 ο Jean-Jacques Barthélemy[56] εκδίδει το ταξιδιωτικό του βιβλίο το οποίο συνοδεύει Άτλαντας τα σχέδια του οποίου έχει εκτελέσει ο Barbié du Bocage. Ανάμεσα σε αυτά τον Μάρτιο και Απρίλιο του 1785 σχεδιάζει την επιπεδογραφία της Αθήνας και τη ναυμαχία της Σαλαμίνας που θα μιλήσουμε παρακάτω. Το βιβλίο αυτό έκανε πλήθος εκδόσεις με αναπαραγωγές και των σχεδίων του.

Στα 1794 ο Ρήγας εκδίδει τη Χάρτα του, όπου αποδίδει το λιμάνι με άλλη σχεδίαση στην αντίστοιχη της ναυμαχίας της Σαλαμίνας (φύλλο 7) και με διαφορετική στην επιπεδογραφία της Αθήνας (φύλλο 4). Μια σύγκριση των λεπτομερειών των χαρτών που παρουσιάσαμε δίδει τα εξής αποτελέσματα. Η σχεδίαση του λιμένος του Πειραιά στη Χάρτα όπως είδαμε δε φαίνεται να ταιριάζει με κανένα χάρτη. (φωτ. 26). Ούτε βεβαίως και με το χάρτη του Guillelmo Delisle δημιουργώντας μάλιστα και πρότυπο για επόμενους χάρτες όπως, λ.χ. του Γαζή. Είναι μια ιδιότυπη απόδοση της ακτογραμμής η οποία εμφανίζει διάφορα επί μέρους στοιχεία από πολλούς χάρτες.

Αντίθετα στους λιμενοδείχτες η εικόνα είναι διαφορετική. Η επιπεδογραφία της Αθήνας στη Χάρτα (φωτ. 37) έχει την αυτήν σχεδόν απεικόνιση με την αντίστοιχη του Barbié du Bocage του 1785 όπως και της ναυμαχίας (φωτ. 38). Όμως στο χάρτη της ναυμαχίας της Σαλαμίνας ο Barbié du Bocage σχεδιάζει διαφορετικά το λιμάνι και τη χερσόνησο της Μουνιχίας, σε σχέση με την επιπεδογραφία (φωτ. 39). Όσον αφορά τους λόγους αυτών των αλλαγών; Θα έλεγα ότι ο Barbié du Bocage στην προσπάθεια της απόδοσης της ναυμαχίας δεν ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τη χάραξη του λιμανιού του Πειραιά. Τον ενδιέφερε κυρίως η ευρύτερη περιοχή της Σαλαμίνας. Από την άλλη ο χαρτογράφος του Ρήγα βρήκε έτοιμο το υλικό ίσως και λόγω του βεβιασμένου της έκδοσης, αλλά και κατά τη συνήθη πρακτική, το αντέγραψε και το εκμεταλλεύτηκε χωρίς τον σχετικό έλεγχο. Ο Ρήγας όμως πιστεύω ότι δέχθηκε να εντάξει τα σχέδια του Νέου Ανάχαρση, ως ένα σύμβολο ή τονισμό των ταξιδιών μέσα σε όλο αυτό το οδοιπορικό του αρχαίου κόσμου της Χάρτας του. Έτσι συναντώνται μικρές μόνον αλλαγές στην ανασχεδίασή του (φωτ. 40), που εντοπίζονται στην απόδοση της ακτογραμμής της Πειραϊκής Χερσονήσου, και κυρίως στο εσωτερικό του λιμένος.

Πριν κλείσω θα ήθελα να καταθέσω και λίγα στατιστικά στοιχεία σχετικά με την μεσαιωνική ονομασία του Λιμένος, όπως τη συνάντησα κυρίως στους πολυπληθείς χάρτες που ερεύνησα. Έτσι το 1318[57] αναφέρεται ως *Leone,* από τις αρχές του 16ου αι. ως

53. *Plan du Port Pirée ou Port Lyon de la ville d'Athènes Dépôt des Cartes et Plans de la Marine* Jacques-Nicolas Bellin -[Didot] (Paris)-1771.

54. Richard Chandler, *Travels in Greece or an account of a tour made at expense of the Society of Dilettanti,* Οξφορδη 1776, σελ. 22-23.

55. J. Stuart-N. Revett, *Antiquities of Athens*, 3 (Λονδίνο 1794).

56. Jean-Jacques Barthélemy, *Voyage du jeune en Grèce Anarcharsis,* 1-4 (Παρίσι 1788).

57. G. Gerola, «La carte nautiche di Pietro Visconti dal punto di vista araldico », στο *Atti del II Congresso di Studi Colonial*, Naples 1-5 October 1934, II (Φλωρεντία 1935), σελ. 102-103.

Lion, ενώ στα τελευταία του χρόνια, εμφανίζεται και ως *Δράκος*. Στις αρχές του 17ου αι. σημειώνεται ως *Πειραιεύς*, αλλά και *Piraeus, Leone, Leon, Lione* και *Dracos*. Στον 18ο αι. συναντάται ως *Piraeus* ή *Piree, Lion, Lione, Draco* ή *Δράκο* ελληνικά. Τέλος τον 19ο αι. εμφανίζεται με όλες τις ονομασίες, *Πειραιεύς, Δράκος* ή και *Λεόνε*. Σε ποσοστιαίες τιμές θα έλεγα ότι είναι *Πειραιεύς* 30%, τα *Lion* και *Draco* από 23%, το *Lione* 13% και *Leone* 7%, τέλος διάφορες άλλες ονομασίες όπως *Βέκιο* ή *Ασλάν* 4%.

Είναι βέβαιο όπως έχει αποδειχτεί. ότι η χαρτογραφική προσπάθεια του Ρήγα[58], είχε ως βασικό της σκοπό τη χώρο-χρονική θέαση, θα έλεγα, της κοινής ευρωπαϊκής ιδεολογίας στην προσπάθεια προώθησης της συνύπαρξης μεταξύ των βαλκανικών λαών. Όμως θέλω να επισημάνω, ολοκληρώνοντας, ότι τα πολυπληθή στοιχεία-ιστορικά, τοπωνυμικά, αρχαιολογικά- που σημειώνονται στη Χάρτα και όχι μόνον αυτά που καταθέσαμε με αφορμή την έρευνα στη χάραξη του λιμένος του Πειραιά, παρουσιάζουν σημαντικό ενδιαφέρον και αποκτούν καθοριστικό ρόλο προσφέροντάς μας πλούσιο υλικό στην προσπάθεια διαμόρφωσης της όποιας χαρτογραφικής κληρονομιάς μας. Επιπλέον εμπλουτίζουν και διευρύνουν τις γνώσεις μας όχι μόνον πάνω σε ιστορικά θέματα, αλλά αποκαλύπτοντάς μας και στοιχεία ενδιαφέροντα του χώρου ως και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τόπων, για τη συγκεκριμένη εποχή της δημιουργίας της Χάρτας, που άλλως θα παρέμεναν άγνωστα.

58. Ακολουθεί τα χνάρια του Χρύσανθου Νοταρά με τον Άτλαντα του 1700. Δεν είδα το χάρτη του Rizzi Zannoni. Μάλιστα αναφέρεται (Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η΄΄Χάρτα της Ελλάδος΄΄ του Ρήγα. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία,* Αθήνα 1998, σελ. 33, υποσημ 45) ότι ο Zannoni, ήταν «*...συνδεδεμένος με έναν Θεσσαλό μηχανικό ονόματι Ρήγα Βελεστινλή, τον οποίον ο σουλτάνος συνέλαβε και αποκεφάλισε*», Le Colonel Berthaut, *Les Ingenieusr Geographes Militaires (1624-1831)*, 1 (Παρίσι 1902), σελ. 221.

Φωτ. 1. Χάρτης της Αττικής 1797 (Χάρτα Ρήγα φύλλο 5)

Φωτ. 2. Επιπεδογραφία της εν Σαλαμίνι ναυμαχίας (Χάρτα Ρήγα φύλλο 7)

Φωτ. 3 Επιπεδογραφία της Αθήνας του Νέου Ανάχαρση (Χάρτα Ρήγα φύλλο 4)

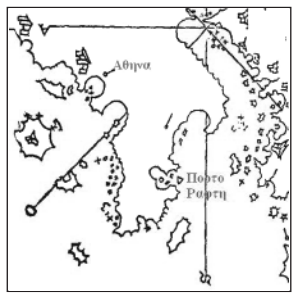

Φωτ. 4 Isolario Bartolommeo dalli Sonetti 1485

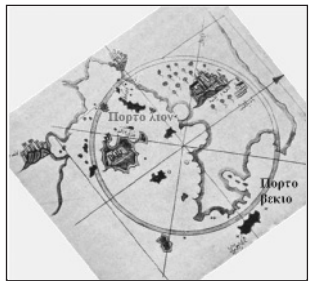

Φωτ. 5 Isolario Οθωμανού Πίρι Ρέις 1521

Φωτ. 6. Ξυλογραφία Νικόλαου Σοφιανού 1545

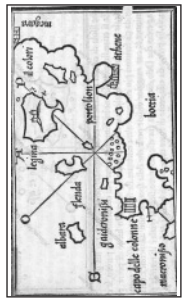

Φωτ. 7 Isolario Bordone 1528

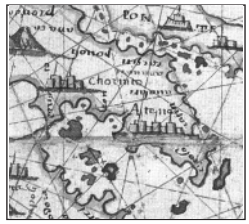

Φωτ. 8. Isolario του Αντωνίου από τη Μήλο 1580

Φωτ. 9. Isolario Αντωνίου του 1582

Φωτ. 10. Άτλας Ανώνυμου Λούκκα τέλος 16ου

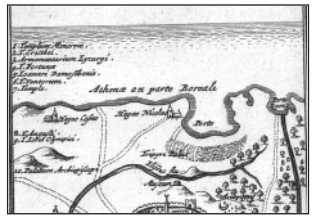

Φωτ. 11. Jan Jansson 1630

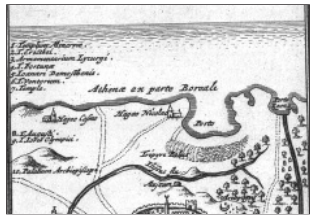

Φωτ. 12. George Wheler 1682

Φωτ. 13. Cantelli, Giacomo da Vignola 1685

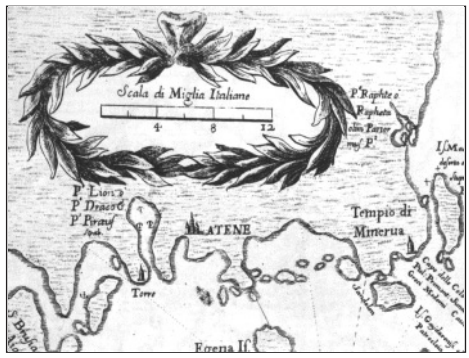

Φωτ. 14. P.M. Coronelli 1686

Φωτ. 15. Alain Manesson Mallet 1686

Φωτ. 16. Fanelli Francesco 1687

Φωτ. 17. Frederik de Wit 1688

Φωτ. 18. Mercator Gerard-Ptolemy 1695

Φωτ. 19. Guillelmo Delisle 1707

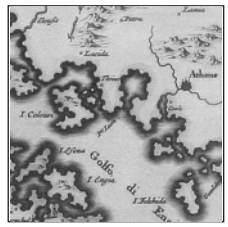

Φωτ. 20. Pieter van der Aa 1713

Φωτ. 21. Homann, Johann Baptist 1720-30

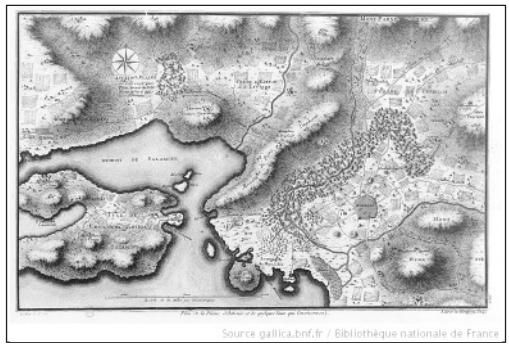

Φωτ. 22. Julien Le Roy 1758

Φωτ. 23. Joseph Roux 1764

Φωτ. 24. Barbie du Bocage 1785

Φωτ. 25. Franz Johann Joseph von Reilly 1789

Φωτ. 26. Χάρτα Ρήγα 1797

Φωτ. 27. Άνθιμος Γαζής 1800

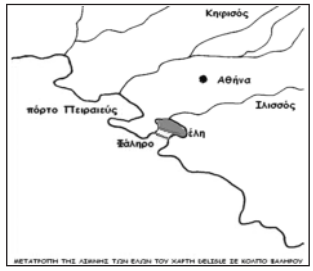

Φωτ. 28. Μετατροπή της λίμνης των ελών του χάρτη Delisle σε κόλπο Φαλήρου

Φωτ. 29. Η ίδια θέση στη Χάρτα του Ρήγα (Λεπτομέρεια)

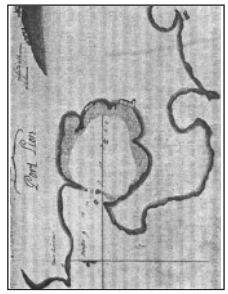

Φωτ. 30. Francois Azan 1725

Φωτ. 31. Το λιοντάρι με τη ρουνική επιγραφή

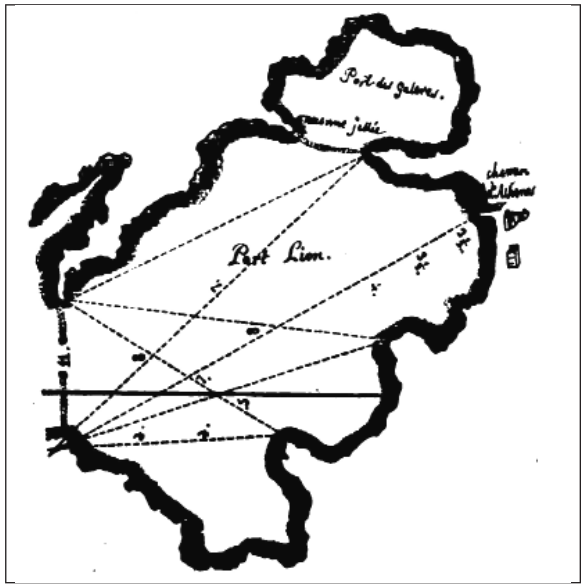

Φωτ. 32. Αποστολή Gravier d' Ortieres 1685-7

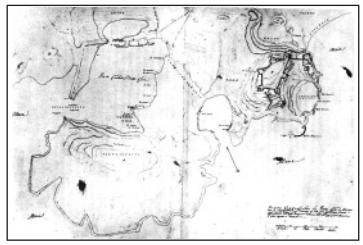

Φωτ. 33. Giovanni Bassignani 1687

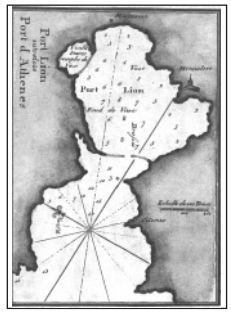

Φωτ. 34. Joseph Roux 1764

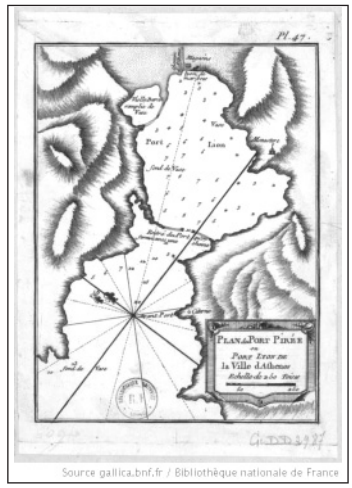

Φωτ. 35. R. Chandler 1776

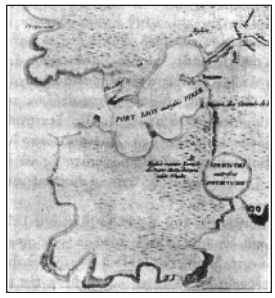

Φωτ. 36. J. Stuart-N. Revett 1751-53

Φωτ. 37. Επιπεδογραφία Αθηνών (Χάρτα 1797)

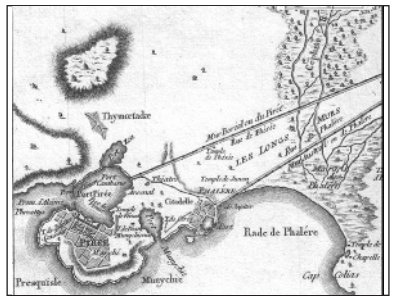

Φωτ. 38. Jean-Denis Barbié du Bocage 1785 (Jean-Jacques Barthélemy)

Φωτ. 39. Jean-Denis Barbié du Bocage 1785
(Jean-Jacques Barthélemy) Ναυμαχία Σαλαμίνας

Φωτ. 40. Ναυμαχία Σαλαμίνας (Χάρτα)

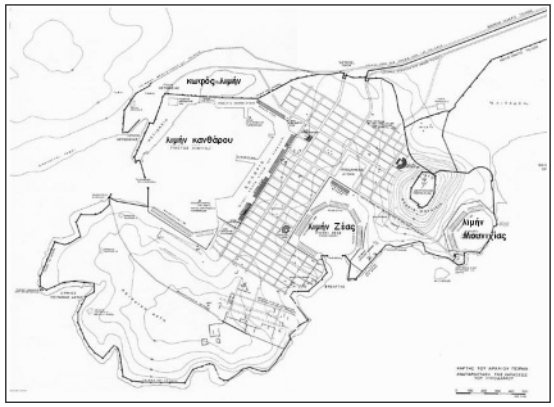

Φωτ. 41. Παπαχατζής 1974. Χάρτης του αρχαίου Πειραιά

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, ΣΤΕΛΛΑ ΒΑΤΟΥΓΙΟΥ

Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στα ντοκιμαντέρ-παραγωγής της ΕΡΤ

ΤΟ ΕΙΔΟΣ. Ο όρος «ντοκιμαντέρ» χρησιμοποιείται για ένα ευρύ φάσμα ταινιών που περιλαμβάνει ταξιδιωτικά ρεπορτάζ, δημοσιογραφικές έρευνες, λαογραφικές εκπομπές, βιογραφίες, εκπομπές ιστορικού ενδιαφέροντος, επεξεργασμένο αρχειακό υλικό και πολλά άλλα. Το ντοκιμαντέρ ορίζεται ως ο κινηματογράφος, ο οποίος βασίζεται στο 'αληθινό' και δεν χρησιμοποιεί παραδοσιακά στοιχεία μυθοπλασίας, ηθοποιούς, κοστούμια, δραματικούς φωτισμούς κ.ά. Βάσει του συγκεκριμένου ορισμού, αυτό που ουσιαστικά διαχωρίζει το ντοκιμαντέρ από τη μυθοπλασία είναι ότι το πρώτο καταγράφει την υπάρχουσα πραγματικότητα, ενώ η μυθοπλασία κατασκευάζει μια πραγματικότητα. Κοινός στόχος, ωστόσο, είναι η παρουσίαση και ερμηνεία της πραγματικότητας, κάποιας πραγματικότητας. Σε μια πιο ελεύθερη, αλλά δημοφιλή, διατύπωση, ντοκιμαντέρ. είναι το αποτέλεσμα της συνάντησης του κινηματογραφιστή με την πραγματικότητα.

Οι προσπάθειες ορισμού αυτός που αναφέραμε και άλλοι λιγότερο ποιητικοί γεννούν συγχρόνως ερωτήματα και προβλήματα. Είναι η παραγωγή ντοκιμαντέρ μόνο μια πράξη καταγραφής; Ποια είναι τα όρια μεταξύ καταγραφής και κατασκευής της πραγματικότητας; Εκείνο το οποίο στο ντοκιμαντέρ ονομάζουμε «καταγραφή» είναι, σε μεγάλο βαθμό, η «αναπαράστασή» της, και με την επέμβαση του μοντάζ, γίνεται η «κατασκευή» της. Μπορούμε, πάντως να πούμε ότι αυτό που διαχωρίζει τον κινηματογράφο της πραγματικότητας από εκείνον της μυθοπλασίας είναι ο τρόπος διαχείρισης και σύνθεσης των στοιχείων και όχι τα ίδια τα στοιχεία.

ΕΙΚΟΝΑ και ΙΣΤΟΡΙΑ. Από τη στιγμή που έγινε αντιληπτό ότι «*ο κινηματογράφος συνδέεται πολλαπλά με την ιστορία*» (Ferro: 2001) και έγινε αποδεκτή γενικά «*η χρήση των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*» (Burke: 2003) και ειδικά «*η κινηματογραφική ταινία ως μαρτυρία*» (Burke: 2003, σελ. 194-197, Βατούγιου 2010), το ντοκιμαντέρ απέκτησε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τους ιστορικούς, οι οποίοι, σε μια αμφίδρομη, πλέον, σχέση, αφενός το 'εμπιστεύονται',[1] το χρησιμοποιούν, αφετέρου του προσδίδουν μεγαλύτερη αξιοπιστία και κύρος συμμετέχοντας στην παραγωγή του.

1. Με τις επιφυλάξεις που διατηρούνται για την «δημόσια ιστορία».

Το ιστορικό ντοκιμαντέρ είναι από τα δημοφιλέστερα είδη και για τον δημιουργό και για το κοινό. Το ενδιαφέρον πιστοποιείται και από τη δημόσια συζήτηση γύρω απ' αυτό και τις αντιπαραθέσεις, τις οποίες συχνά προκαλεί.[2] Υπάρχουν δύο βασικές κατηγορίες ιστορικών ντοκιμαντέρ:

1). Εκείνα τα οποία δημιουργούνται από πλάνα και σκηνές που τραβήχτηκαν με την κινηματογραφική κάμερα 'εκ του φυσικού', κατά τη διάρκεια των συμβάντων,[3] και αργότερα πέρασαν στην επεξεργασία του μοντάζ, προκειμένου να αποκτήσουν ενότητα λόγου και εικόνας, δηλ. μια αφηγηματική ροή (σειρά πλάνων-séquence)[4]. Η επαναχρησιμοποίηση αυτών των πολύτιμων ντοκουμέντων, κυρίως στην τηλεόραση «*αφήνει την αίσθηση μιας διαρκώς παρούσας μνήμης*» (Sorlin 2004, σελ. 269).

2). Εκείνα τα οποία βασίζονται αποκλειστικά σε προϋπάρχον υλικό πάσης φύσεως, αρχειακό, εικονογραφικό, φωτογραφικό, εικαστικό, μουσειακό· είναι τα πολυσυλλεκτικά (Στάθη-Σκοπετέας: 2009). Σ' αυτή την περίπτωση ανήκουν τα ντοκιμαντέρ για τον Ρήγα, για την εποχή του ή ακόμα τα θεματικά, αναφερόμενα σε τομείς στους οποίους δραστηριοποιήθηκε Το πρωτογενές υλικό εδώ είναι βουβό, κατά κύριο λόγο έντυπο (και βιβλιογραφικό) και εικαστικό. Στις νεότερες παραγωγές δεν λείπουν φωτογραφικά και κινηματογραφικά δάνεια.

Στην καλλίτερη περίπτωση (όταν δηλ. υπάρχουν αρκετά χρήματα και δεν πρόκειται για πρόχειρη παραγωγή) το αποτέλεσμα στηρίζεται στην επιλογή και οργάνωση του υλικού από το σύμβουλο ιστορικό ως προς το περιεχόμενο (γίνεται έτσι συνδημιουργός στο σενάριο) και στον επαγγελματία κινηματογραφιστή ως προς τον τρόπο, τα μέσα και την αισθητική παρουσίασης του υλικού (σενάριο και σκηνοθεσία). Η ροή και εξέλιξη στηρίζονται στον 'ρόλο' του αφηγητή, που αναδεικνύεται σε κομβικό και καθοριστικής σημασίας.

«Η φωνή του αφηγητή είτε συνοδεύει την εικόνα κατά διαστήματα» (Στεφανή: 2007, σελ. 105-111) είτε συνοδεύει τα εικονιζόμενα» (τα οποία έτσι υποβιβάζονται σε εικονογράφηση) σ' όλη τη διάρκεια της προβολής (χαλί, στην επαγγελματική ορολογία). Σ' αυτή την περίπτωση, ο λόγος του αφηγητή κυριαρχεί, καθοδηγεί το θεατή στην παρακολούθηση, υποδεικνύει πώς πρέπει να αντιληφθούμε τις επιλεγμένες εικόνες. Αυτή η πρακτική σχολιασμού, τεχνικά αναγκαία μέχρι τη δεκαετία του '50 διεθνώς, για τα ελληνικά δεδομένα και του '60, θεωρείται πλέον ξεπερασμένη· κουβαλάει μια αίσθηση παλιομοδίτικου και καθοδηγητικού λόγου και αποφεύγεται γενικά. Χρησιμοποιείται ακόμη σ' ένα βαθμό στην εκπαιδευτική τηλεόραση και ελάχιστα πλέον σε άλλες περιπτώσεις. Όπου εξακολουθεί να χρησιμοποιείται παρά τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες μια πιθανή εξήγηση είναι ότι μέσω του αφηγητή ο σκηνοθέτης μπορεί να εκφράσει με σαφήνεια τη θέση του απέναντι στο θέμα του. Ένας άλλος λόγος είναι ότι το σχόλιο του αφηγητή είναι ο πιο εύκολος τρόπος για να προσδώσει κανείς αφηγηματική ενότητα και το επιθυμητό νόημα στην εικόνα. (Στεφανή: 2007, σελ. 105-111). Σε αυτού του είδους τα ντοκιμεντερ είναι φανερή η υπεροχή του σχολιασμού, της πληροφορίας έναντι της εικόνας.

Στα υπόλοιπα ο ρόλος του αφηγητή μειώνεται έως και εξαφανίζεται και τη θέση του παίρνουν οι συνεντεύξεις ιστορικών και άλλων ειδικών επιστημόνων. Σε σύγκριση

2. Κάποιο ενδιαφέρον έχουν και τα σχόλια (όχι πάντα ευπρεπή) στο internet, όπου μπορεί να διαπιστωθεί, κυρίως, τι 'ενοχλεί' το κοινό.

3. Σ' αυτή τη φάση ο κινηματογραφιστής δεν γνωρίζει ποια θα είναι η τύχη του υλικού του, ούτε πώς ακριβώς θα χρησιμοποιηθεί ή θα σημασιοδοτηθεί.

4. Εξαιρετικό παράδειγμα το ντοκιμαντέρ *Η τραγωδία του Αιγαίου*, (1961) του Βασίλη Μάρου.

με το speakage η συνέντευξη θεωρείται πιο 'δημοκρατική' μορφή λόγου, αφού αντί για την κυριαρχία μιας φωνής έχουμε παράθεση διαφορετικών φωνών, όχι οπωσδήποτε και διαφορετικών απόψεων. Η πολυφωνία συμβάλλει στην επίτευξη σφαιρικής εξέτασης και εξασφαλίζει τον τεκμηριωτικό χαρακτήρα και την πολυσυζητημένη αντικειμενικότητα, που απαιτεί το είδος. «*Το ιστορικό ντοκιμαντέρ προσπαθεί να φωτίσει το παρελθόν, να το περιγράψει, μ' ένα τρόπο που θα είναι ανεπηρέαστος από διαμεσολαβητικά στοιχεία*» (Burke 2003, σελ. 16). Ωστόσο το ιδεολογικό φορτίο των πληροφοριών που φτάνουν ως εμάς επηρεάζει το ιδεολογικό φορτίο του σύγχρονου ντοκιμαντέρ και είναι αυτό το οποίο γεννά ενστάσεις και ερωτηματικά, και όχι το υλικό καθαυτό. Μια παρενέργεια που έχει προκύψει είναι ότι η αγωνία για την αλήθεια έχει μετατραπεί σ' ένα φόβο για την περιφρούρηση της αλήθειας από την 'απειλή' διολίσθησης σε ιδεολογία. Σε όλες τις περιπτώσεις το ύφος και το λεξιλόγιο είναι ανάλογο με το σκοπό δημιουργίας του ντοκιμαντέρ, σε ποιόν απευθύνεται.

Αποδεχόμενοι, λοιπόν, ότι το ντοκιμαντέρ, όπως όλες οι αναπαραστατικές τέχνες, επιχειρεί μια ερμηνεία της πραγματικότητας και όχι αντανάκλασή της, ειδικότερα δε, ότι το ιστορικό, έχει τη δυνατότητα, αξιοποιώντας ένα ευρύ φάσμα τεκμηρίων, συμπεριλαμβανομένων και των καλλιτεχνικών πηγών, σε συνδυασμό με το λόγο, να παρουσιάσει μια νέα ερμηνεία παλαιότερων δεδομένων ή να εμπλουτίσει και να ανανεώσει μια ήδη γνωστή, θα εξετάσουμε την περίπτωση του Ρήγα, όπως παρουσιάζεται στα ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ, είτε ως αποκλειστικό θέμα είτε ενταγμένη σε άλλο, σχετικό πλαίσιο. Σημειώνουμε ότι η ΕΡΤ είναι παραγωγός, συντελεστής και κανάλι προβολής πολλών ιστορικών ντοκιμαντέρ, ενός είδους που δύσκολα βρίσκει χρηματοδότη, καθώς δεν αποφέρει μεγάλα κέρδη (κι αυτό παρά τη δημοφιλία του, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Γι' αυτό, εξάλλου, απουσιάζει από τα ιδιωτικά κανάλια).

Έξι ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ αναφέρονται, αποκλειστικά ή εν μέρει στη ζωή και το έργο του Ρήγα, δύο από τα οποία, είναι παραγωγές ειδικά για την εκπαιδευτική τηλεόραση. Ο συνολικός αριθμός, διόλου ευκαταφρόνητος· από μια πρόχειρη εξέταση δεν φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο με άλλη προσωπικότητα. Και το γεγονός της διαρκούς επανεξέτασης υπό άλλο πρίσμα με νέες ταξινομήσεις και διασταυρώσεις στοιχείων κάθε φορά, καταγράφεται στα θετικά του καναλιού και έχει ενδιαφέρον από μόνο του.

Με τα ντοκιμαντέρ συμβαίνει ό,τι συνέβη και με τις ταινίες γράφει ο Sorlin «*Οι παραδοσιακές ιστορικές ταινίες συχνά ξεκινούν με ένα λόγο που μοιάζει να ανοίγει ένα παλιό βιβλίο και δηλώνει: ΄΄Αυτά τα στοιχεία βρήκα στα αρχεία και πρόκειται να αποκαλύψω όλη την αλήθεια σχετικά με το θέμα΄΄. Αντίθετα, οι ταινίες που γυρίστηκαν μετά το 1960 παρουσιάζονταν συχνά ως έρευνες σε εξέλιξη*» (Sorlin 2004: 271). Πράγματι, διαπιστώνουμε μια τέτοια μεταβολή και στα εξεταζόμενα ντοκιμαντέρ, όχι απολύτως γραμμική και χωρίς πισωγυρίσματα, παρόλο που εδώ έχουμε δημιουργίες από τα μέσα του '80 και μετά. Η εξέλιξη συνίσταται στη συμμετοχή επιστημόνων ιστορικών (ολοένα μεγαλύτερη αριθμητικά· χαρακτηριστική περίπτωση το ντοκιμαντέρ αρ. 2), ο λόγος των οποίων περιορίζει τον παντογνώστη αφηγητή. Η προσφορά της τηλεόρασης στο κοινό της είναι η αμεσότητα. 'Εκμεταλλευόμενη' τη συμπληρωματική σχέση ανάμεσα στην εικόνα και τις λέξεις καθοδηγεί τον ιστορικό να υιοθετήσει ένα ύφος και λόγο απλούστερο από τον γραπτό ή τον συνεδριακό.

Δίνεται η εντύπωση ότι εδώ ο ιστορικός παίρνει τη θέση του δημοσιογράφου και του ρεπόρτερ, που φαίνονται να υποχωρούν και να μειώνεται ο ρόλος τους. Για την

ακρίβεια, είναι ο ιστορικός που υιοθετεί ή εξυπηρετεί τη δημοσιογραφική λογική. Να προκύψει οπωσδήποτε ένα συμπέρασμα μέσα από τη σύνθεση. Το βάρος της δουλειάς του ντοκιμαντερίστα-σκηνοθέτη μετατοπίζεται τώρα από το speakage στο mixage, το ηχητικό montage. Πρέπει να 'διασταυρώνει' το λόγο των ομιλητών, δημιουργώντας έτσι μια αφήγηση πιο σύνθετη από εκείνη του ενός αφηγητή, ενοποιώντας τα λεγόμενα, κάνοντας μια λογική σύνδεση στα σημεία ταύτισης, ώστε το ντοκιμαντέρ να αποκτά μια αίσθηση συνέχειας τεκμηριωτικού χαρακτήρα. Η συνήθης πρακτική είναι να προβάλλεται απόσπασμα από τα λόγια ενός ομιλητή και στο σημείο που διακόπτεται και αρχίζει άλλος, να φαίνεται ότι ο κάθε επόμενος ομιλητής συμφωνεί με ό,τι έχει προηγηθεί και ότι συνεχίζει μια σκέψη, άποψη ή ερμηνεία σαν να ήταν συν-ομιλητής στον ίδιο χώρο και χρόνο (πράγμα που δεν συμβαίνει, βεβαίως).

Και εδώ δεν λείπουν ούτε η καχυποψία για τις ιδεολογικές ούτε οι ενστάσεις για τις αισθητικές επιλογές, που διατυπώνονται είτε άμεσα είτε πολύ αργότερα (ως απόρροια νέων δεδομένων) συνήθως με τα ερωτήματα: Ποιος παίρνει τις συνεντεύξεις και ποιος διαμορφώνει τις ερωτήσεις; Συχνά ο θεατής δεν γνωρίζει ποιο είναι το ερώτημα-οδηγός, εάν έχει τεθεί ερώτημα, αφού συνήθης είναι και η περίπτωση που δεν ακούγεται καν. Σχετικά είναι και τα ερωτήματα – υποψίες: ποιος έκανε την επιλογή των ομιλητών και με ποια κριτήρια; Ποιοι αποκλείστηκαν και γιατί; Πόσος χρόνος αφιερώνεται σε κάθε ομιλητή; Ποιος αποφασίζει τι θα κοπεί από μια συνέντευξη; Ποιος κάνει το μοντάζ και άλλα παρόμοια.

ΤΑ ΝΤΟΚΥΜΑΝΤΕΡ[5]

1. Τίτλος Σειράς: *Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ*
Τίτλος επεισοδίου: *Ο Ελληνισμός του 18ου αιώνα.* Βιέννη επεισόδιο 5.
Κωδικός αντικειμένου 73248.
Διάρκεια 30΄ (το τμήμα 19΄-26΄ αναφέρεται στον Ρήγα).
Χρονολογία παραγωγής: Αύγουστος 1985-Φεβρουάριος 1986.
Κείμενα-Σχεδιασμός και πραγματοποίηση: Θανάσης Ρεντζής.
Αφήγηση: Γ. Κοτανίδης.

Το ντοκιμαντέρ αυτό είναι χαρακτηριστική περίπτωση προσωπικής δημιουργίας,[6] με την έννοια ότι ο σκηνοθέτης έχει στη διάθεσή του αποκλειστικά αρχειακό υλικό, κυρίως βουβές πηγές, το οποίο χρησιμοποιεί για να συνθέσει μια αφήγηση. (Είναι μια κλασική περίπτωση αναφορικά με το θέμα της αφήγησης, όπως το περιγράψαμε παραπάνω. Αν η προβολή γίνει χωρίς ήχο οι εικόνες από μόνες τους δεν παράγουν νόημα. Το αποτέλεσμα αποτελεί μια σύνθεση ήδη γνωστών στοιχείων με τον καθιερωμένο τρόπο, έχει χαρακτήρα περιγραφικό, πληροφοριακό και η προσφορά του είναι καταρχάς η ενημέρωση μη ειδικού κοινού. Υπάρχει, ωστόσο, ένα μόνο νέο στοιχεία, δύο έγχρωμες φωτογραφίες, χρονικά απομακρυσμένες από το υπόλοιπο υλικό, χάρη στις οποίες το ντοκιμαντέρ αποκτά ένα νέο χαρακτηριστικό και νέο ενδιαφέρον.

5. Ευχαριστούμε την ΕΡΤ και τον Διευθυντή του Μουσείου-Αρχείου κ. Β. Αλεξόπουλο, για την παραχώρηση του υλικού και την Κωνσταντίνα Τασσιοπούλου, ΜΔΕ στην Ιστορία, για τη βοήθειά της.

6. Ανεξάρτητα αν ο δημιουργός καταπιάνεται με το θέμα από προσωπικό ενδιαφέρον ή κατόπιν παραγγελίας. Ο Θ. Ρεντζής (γεν. 1947) είναι σκηνοθέτης και θεωρητικός του πειραματικού κινηματογράφου. Διακρίθηκε και βραβεύτηκε για πειραματικές ταινίες τρυκέζας.

Κεντρικό σημείο αναφοράς εδώ είναι ο χώρος. Αφετηρία η πόλη, η Βιέννη. Ο ρόλος της αξιοσημείωτος και γνωστός, αφορά ιδιαίτερα τον ελληνισμό των 400.000 αποδήμων. Στους υπάρχοντες δεσμούς, Ορθοδοξία, Γλώσσα έχει προστεθεί και η προσπάθεια Αναγέννησης του Έθνους, η οποία περιλαμβάνει έντονη εκδοτική δραστηριότητα. Ένα τμήμα του ντοκιμαντέρ αναφέρεται στα τυπογραφεία της πόλης, (αρχιτεκτονικά σχέδια της εποχής, εσωτερικό τυπογραφείων,[7] μηχανές τυπογραφίας), για να επικεντρωθεί σύντομα στο Τυπογραφείο Μαρκίδων Πούλιου, με το οποίο, το διάστημα 1790-1798 συνδέθηκε ιδιαίτερα ο Ρήγας. Με το συγγραφικό του έργο συνεισφέρει στο φωτισμό του έθνους με ετερόκλιτες αρχικά εκδόσεις καθώς οι επιρροές του είναι ποικίλες, αλλά σύντομα διαμορφώνει εμφανή χαρακτηριστικά στον προσανατολισμό του. Ακολουθεί μια σύντομη αναφορά στα έργα που τυπώθηκαν εκεί με παράλληλη παρουσίαση των τόμων, εξωφύλλων, εσωτερικών σελίδων και γνωστών εικόνων.

Το αποτύπωμα του Ρήγα στη σύγχρονη πόλη: Έγχρωμα πλάνα τραβηγμένα ειδικά για την εκπομπή: Η εντοιχισμένη μορφή του Ρήγα στον εξωτερικό τοίχο του τυπογραφείου θυμίζει ότι «*εδώ τυπώθηκε η μοιραία επαναστατική προκήρυξη*». Το κτήριο ξεπερνάει έτσι την ουδέτερη ιστορική σημασία, την κοινή και ισότιμη για όλους όσοι το γνωρίζουν και γίνεται τόπος μνήμης. Τόπος μνήμης επίσης, διαφορετικού χαρακτήρα, είναι το: Griechen Beisel Rigas, (ο θεατής βλέπει την κρεμαστή επιγραφή και μέρος του εξωτερικού), μπυραρία σήμερα, άλλοτε «*στέκι, όπου σύχναζε ο Ρήγας και συναντούσε Έλληνες της πόλης*».

2. *ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 1750-1940*

Κύκλος Α. *Εθνική αφύπνιση*[8]. Επεισόδιο 002.
Περίοδος παραγωγής: 1989 - 1992 .
Κωδικός αντικειμένου 69157.
Σκηνοθεσία Άγγελος Σιδεράτος. Αφήγηση Χρήστος Πάρλας
Συντελεστές:
Κείμενα αφήγησης: Γιώργος Αναστασιάδης, Επίκ. καθηγ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Επιστημονική επιμέλεια:
Γιώργος Κασιμάτης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών,
Παύλος Πετρίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης,
Νίκος Σβορώνος.
Σενάριο: Παύλος Πετρίδης, Άγγελος Σιδεράτος.

Σ' αυτό το ντοκιμαντέρ, όπως και στο προηγούμενο, η περίπτωση του Ρήγα εντάσσεται σ' ένα γενικότερο θέμα, την Αφύπνιση του Έθνους και εξετάζεται ο ρόλος και η συμβολή του παράλληλα με τη συμβολή άλλων. Συγχρόνως όμως, εδώ επισημαίνεται η

7. Άγνωστο αν ταυτίζονται με αυτά της αφήγησης.

8. Παραθέτουμε από το πληροφοριακό δελτίο που συνοδεύει την ανάρτηση στο διαδίκτυο: «Στη σειρά «ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 1750– 1940» διακεκριμένοι επιστήμονες παραθέτουν ιστορικά στοιχεία αξιοποιώντας σημαντικές πηγές και σημαντικά ντοκουμέντα που σκιαγραφούν την Νεότερη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας. Το θέμα αρχίζει με τις διεργασίες που εισήγαγαν τον ελληνικό λαό στην νεότερη εποχή και ετοίμασαν την εθνική αποκατάστασή του... Κάθε θέμα το πραγματεύονται Ιστορικοί, Κοινωνιολόγοι, Νομικοί, που έχουν ως στόχο την ιστορική αυτογνωσία των συγχρόνων Ελλήνων και προσφέρουν ευκαιρίες ιστορικού προβληματισμού [...]».

ιδιαιτερότητα των απόψεων του Ρήγα, που ξέφυγε από τον θαυμασμό και την προσήλωση αποκλειστικά στο γαλλικό Σύνταγμα και τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων και τελικά υπερέβη τα δύο κείμενα, γιατί η δική του αφετηρία ήταν η διεκδίκηση και εξασφάλιση εθνικής ελευθερίας.

Μια σημαντική ερμηνεία του ελεύθερου πνεύματος και των αντιλήψεών του, της αυτόφωτης και όχι ετερόφωτης συγκρότησης της θεωρίας του, γίνεται από τον αείμνηστο καθηγητή της Ιστορίας του Ρωμαϊκού και Βυζαντινού Δικαίου στο Α.Π.Θ., Νικ. Πανταζόπουλο. Κατά τον ομιλητή η κεντρική πολιτική ιδέα του Ρήγα είναι η ελευθερία και ο συνεταιρισμός των ελεύθερων πολιτών, που ανάγεται στις ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας. Αναφέρεται περισσότερο στο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε αυτή η αντίληψη και υποστηρίζει ότι ήταν περιορισμένη η επιρροή του Γαλλικού Διαφωτισμού και οπωσδήποτε όχι τόσο μεγάλης σημασίας όσο για μεγάλο διάστημα χρόνου έχει θεωρηθεί.. Αντίθετα, η ιδέα της ελευθερίας στον ελλαδικό χώρο με αυτή την ιδιαίτερη σημασία, ήταν διάχυτη στους αρματωλούς και κλέφτες, έμπρακτα, χωρίς επίγνωση της θεωρητικής ένταξης του ζητήματος σ' ένα γενικότερο φαινόμενο. Στο ίδιο κλίμα κινείται και ο καθηγητής Πασχ. Κιτρομηλίδης, ο οποίος δέχεται την ιδέα της ιδιαιτερότητας της «ελευθερίας» στον Ρήγα και την ενισχύει περαιτέρω με στοιχεία από τα κείμενα.

3. *ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ 1757-1798*

Τμήμα παραγωγής ενημερωτικών εκπομπών.
Έτος παραγωγής: 1999, διάρκεια 46΄. Κωδ. Προγράμμ. 000007916
Σκηνοθεσία: Πάνος Κυπαρίσσης.
Εκπομπή του Κώστα Χριστοφιλόπουλου.

Το ντοκιμαντέρ αρ. 3, αφιερωμένο αποκλειστικά στη ζωή, τη δράση και το όραμα του Ρήγα, πραγματοποιήθηκε με την ευκαιρία της συμπλήρωσης του «Έτους Ρήγα» (1998, 200 χρόνια από το θάνατό του) και αξιοποιεί τους καρπούς της χρονιάς που προηγήθηκε. Ο χρόνος παραγωγής και προβολής συναρτάται με το σκοπό· να συνοψίσει τα αποτελέσματα των εκδηλώσεων, επιστημονικών ημερίδων, συνεδρίων και άλλων δράσεων, σχετικά με τον Ρήγα και να κοινοποιήσει, συνοπτικά και με εύληπτο τρόπο, τα νέα στοιχεία και συμπεράσματα για το θέμα.

Είναι διαρθρωμένο σε τέσσερις θεματικές ενότητες, οι οποίες δεν προαναγγέλλονται ούτε προ-σημαίνονται με κάποιο τρόπο (το πέρασμα δηλ. από τη μία στην άλλη δεν δηλώνεται, απλώς διαπιστώνεται). Σχολιάζουν και αναλύουν ιστορικοί (όπως συμβαίνει και στα 2 και 4). Κεντρικοί προσκεκλημένοι οι ιστορικοί Αικατερίνη Κουμαριανού και Βασίλης Παναγιωτόπουλος. Όπως αναφέρει η πρώτη προσκεκλημένη, δίνοντας το στίγμα της εκπομπής, «*Φθάσαμε, αισίως, στο τέλος του έτους Ρήγα. Μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια οξύτερη συναγωγή των δεδομένων όλων των στοιχείων που μας έχει τροφοδοτήσει η έρευνα*». Η ομιλήτρια επιλέγει να παρακολουθήσει τις διαδρομές του Ρήγα για να δείξει την επιρροή που άσκησαν οι πόλεις από τις οποίες πέρασε..[9] Ο Ρήγας αντιμετωπίζεται ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα, τυπική περίπτωση, ανθρώπου της εποχής, που φεύγει από τη μικρή, πολιτιστικά άγονη περιοχή, όπου γεννήθηκε, για να

9. Στο Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 2007, η Αικ. Κουμαριανού είχε λάβει μέρος με θέμα της ανακοίνωσής της, «Οι πόλεις του Ρήγα», από την οποία θα προκύψει και η συμμετοχή της στο ντοκιμαντέρ-αφιέρωμα και από την οποία αντλεί. Βλ. *Υπέρεια*, τόμ. 5, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2007), Αθήνα 2010, σελ. 913-926.

ακολουθήσει μια, τυπική επίσης, διαδρομή σε ολοένα μεγαλύτερους τόπους, που είναι «κέντρα» κάποιας δραστηριότητας. Σε κάθε ένα από τα οποία θα βρει νέα στοιχεία, ανθρώπους και δραστηριότητες, όλα όσα συνιστούν την 'ατμόσφαιρα' και με τα οποία θα εμπλουτίζει τα ενδιαφέροντά του και θα διαμορφώνεται σταδιακά και η προσωπικότητά του και το όραμά του. Ο Ρήγας παρουσιάζεται να έχει την ικανότητα, να αξιοποιεί στον υπέρτατο βαθμό αυτή την ουσία κάθε πόλης, να εκμεταλλεύεται τις δυνατότητες, τις ιδιαιτερότητες και τη δυναμική κάθε τόπου. Και να τις μετατρέπει σε 'προωθητική' δύναμη για ένα επόμενο προορισμό δράσης και σκέψης.

Ο Ρήγας παρακολουθείται σε όλη τη διαδρομή από τη γενέτειρά του, το Βελεστίνο, στη Ζαγορά, (10-12 ετών έχει ήδη επαφή με την κλασική φιλολογία), στην Κων/πολη («*γνωριμία με ισχυρούς Φαναριώτες κοντά στους οποίους «προϊδεάστηκε για τα θέματα πολιτικής*») . Η ιστορικός κατασκευάζει μια αφήγηση επιλέγοντας τους βασικούς σταθμούς στη δράση του και στις θεωρητικές προτάσεις του. Όχι ασφαλώς αυθαίρετη, αλλά βασισμένη σε επιλεκτική χρήση στοιχείων. Μια χαρακτηριστική φράση: «Λένε [...] στον Κισσό, προσωπικά, μου αρέσει η Ζαγορά

Στη συνέχεια, ο καθηγητής Βασ. Παναγιωτόπουλος προβαίνει σε μια γενική εκτίμηση του προσώπου σε σχέση με τα χαρακτηριστικά των μορφωμένων, των καλλιεργημένων της εποχής, και τη διαφοροποίηση του από αυτά τα γενικά χαρακτηριστικά: «*Ο Ρήγας, παιδί της επαρχίας, ανδρώνεται στη φαναριώτικη κοινωνία και στο ελληνοκεντρικό κλίμα των Ηγεμονιών [...] συμπίπτει με το Ανατολικό ζήτημα, συμπίπτει επίσης με ανορθωτικές τάσεις εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας [...] είναι νεωτερικός [...] δεν έχει τα βαρίδια της Εκκλησίας [...].* Ο ίδιος προβληματίζεται αν το όραμα του Ρήγα μπορεί να παίξει σήμερα (ενν. στο χρόνο παραγωγής) ένα είδος πρότασης για βαλκανική συνεννόηση, σε μια περίοδο έξαρσης του εθνικισμού, της βαλκανικής εκδοχής του. Καταλήγει όμως σε αρνητική απάντηση, αφού «*το πρόγραμμα του Ρήγα δεν είχε συγκεκριμένο οργανωτικό πρότυπο και δεν προέβλεπε αυτό που θα ονομάζαμε εθνική επανάσταση των Ελλήνων, αλλά παμβαλκανική*».

Η φράση αυτή οδηγεί στη τρίτη ενότητα, τη διευκρίνιση των ορίων του οράματος του Ρήγα και των συμβόλων, τα οποία χρησιμοποίησε στη *Χάρτα*. Η Μαρία Μαντούβαλου διευκρινίζει ποιο ήταν το υπόβαθρο της *Χάρτας*. Κατ' αυτήν αναβίωνε το μοντέλο της αμερικάνικης επανάστασης, πρότεινε μια Κοινοπολιτεία των βαλκανικών λαών με διαφορετική θρησκεία, γλώσσα, πολιτισμό.

Το ντοκιμαντέρ είναι εμπλουτισμένο, σε σχέση με τα προηγούμενα, με τις ενότητες «Πρόσληψη του Ρήγα», και τη σχετική «Επιδράσεις του Ρήγα σε νεοέλληνες συγγραφείς». Ο καθηγητής Βασίλης Σφυρόερας αναφέρει σχετικά: «*Ο Θούριος του Ρήγα ... το μεγάλο ζωντανό πνεύμα της ελευθερίας ακουγόταν στα συμπόσια με τους άλλους Έλληνες*» (εφημ. Βιέννης 1798). Το τραγούδι συνδέονταν με το κλέφτικο που είχε την ίδια δύναμη και πάθος. Ο ομιλητής τονίζει ότι, παρόλο που τα 3000 αντίτυπα της *Επαναστατικής Προκήρυξης* και της *Νέας Πολιτικής Διοίκησης* καταστράφηκαν από την αυστριακή αστυνομία, τίποτα δεν στάθηκε ικανό να εξαφανίσει το θρύλο του μεγάλου αγωνιστή και ποιητή της ελευθερίας. Αναφορά στον Ρήγα υπάρχει ήδη το 1806 στον Ανώνυμο τον Έλληνα, τα τραγούδια του τραγουδιόνταν στην Επανάσταση, αναφέρεται στα Απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη, του Σπηλιάδη κ,ά. Επίσης το όνομα Ρήγας είναι τίτλος εφημερίδων της Ζακύνθου και της Κέρκυρας, το 1850, και θεατρικού έργου του Αρ. Προβελέγγιου. Ο συγγραφέας Κ. Γιάνναρης, στο τελευταίο μέρος, μιλά για την επίδραση σε νεότερες δημιουργίες, αφού ο Ρήγας, εξακολουθεί να εμπνέει και στον 20ο αιώνα.

4. *Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ*[10]

Ενότητα: *Ο Διαφωτισμός 1750-1821*
Έτος παραγωγής: 2007[11] (απλή σύμπτωση η συμπλήρωση 250 χρόνων από τη γέννηση του Ρήγα).
Παραγωγή ΕΡΤ. Εκτέλεση ΘΕΣΠΙΣ.
Σκηνοθεσία: Άρης Μπαφαλούκας.
Επιστημονικός υπεύθυνος: Πέτρος Πιζάνιας.
Σύμβουλος: Κ. Αγγελάκος.

Η ενότητα *Ο Διαφωτισμός* επανέρχεται στην εξέταση των διεργασιών της περιόδου 1750-1821 που οδήγησαν στην ιδεολογική και εθνική αφύπνιση των Ελλήνων. Ιδιαίτερα σημαντικός κρίνεται ο ρόλος του Ρήγα, ενταγμένος στο φαινόμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και η πρότασή του για τη συγκρότηση ενός νέου πολυεθνικού κράτους με ισότιμους πολίτες. Οι ευρωπαϊκές επιρροές εξετάζονται σε αντιπαράθεση με τη βαλκανική ταυτότητα και τους περιορισμούς, που εκ των πραγμάτων προκύπτουν, λόγω της οθωμανικής κατάκτησης.

Οι προσκεκλημένοι ιστορικοί εστιάζουν στο ιδιαίτερο βάρος, το οποίο έχουν οι έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας, όπως έγιναν αντικείμενο μελέτης από τους ευρωπαίους διαφωτιστές και επηρέασαν την ελληνική σκέψη και τον Ρήγα. Η 'διακίνηση' των σχετικών ιδεών στα Βαλκάνια έγινε από Έλληνες εμπόρους, οι οποίοι μετανάστευσαν ή πηγαινοέρχονταν στην Ευρώπη εκείνη την περίοδο. Είναι η εποχή που στη σύγχρονη ελληνική (και παγκόσμια) πραγματικότητα κυριαρχεί πλέον η μετανάστευση και ως διαδικασία και ως έννοια και ως αντικείμενο έρευνας πολλών κοινωνικών επιστημών. Έτσι στο ντοκιμαντέρ 4 αποδίδεται μεγαλύτερη σημασία στη συνεχή κινητικότητα προσώπων και ιδεών, η οποία φαίνεται καθαρότερα σε σύγκριση με τα προηγούμενα (σε αντίθεση π.χ. με το ντοκιμαντέρ *Η ελληνική τυπογραφία,* όπου δίνεται έμφαση στις δραστηριότητες υπέρ του έθνους των ήδη μονίμως εγκατεστημένων και οικονομικά επιτυχημένων Ελλήνων στις ευρωπαϊκές πόλεις με εκδοτική δραστηριότητα. Οι παροικίες αντιμετωπίζονται ως μια παγιωμένη εγκατάσταση, ενώ υπό την οπτική της μετανάστευσης η διακίνηση είναι πιο παραγωγική διαδικασία με πολλαπλό ενδιαφέρον για τη χειραφέτηση των λαών, των μειονοτήτων, την ισοτιμία στις μεταξύ τους συναλλαγές και σχέσεις κ.λπ., ζητήματα που απασχόλησαν ιδιαίτερα τον Ρήγα.

5. *ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ: Η ΧΑΡΑΥΓΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ*

Τεκμήριο D 3156, κωδικός θέματος T14115 (χ, χ.).
Παραγωγή ΕΡΤ για την Εκπαιδευτική Τηλεόραση.
Κατηγορία: Δευτεροβάθμια.

10. Για τη σημασία του ντοκιμαντέρ ως είδους και για την επιρροή που έχει αναφέρουμε ότι, η παραγωγή και προβολή της συγκεκριμένης σειράς συνέπεσε με την περίοδο έντονων συζητήσεων σχετικών με το ζήτημα του έθνους ως φαντασιακής κοινότητας και προκάλεσε συζητήσεις, αντιπαραθέσεις και δημοσίευση σχολίων στο διαδίκτυο σχετικά με τη δημιουργία και την ιδεολογία περί εθνικής συνείδησης. Αντιδράσεις υπήρξαν και γιατί, η μεγάλη σημασία που αποδίδεται στην εμβέλεια και επιρροή του Γαλλικού Διαφωτισμού στη συγκεκριμένη ενότητα, καταλήγει σε υπερτονισμό του ρόλου των πολιτικών προσώπων και ενεργειών και, αντίστοιχα, σε υποτίμηση της προσφοράς των εκπροσώπων του ένοπλου αγώνα.

11. Η σειρά δεν είναι ακόμα διαθέσιμη στο διαδίκτυο. Υπάρχουν ακόμη τα σχόλια από την εποχή της προβολής.

Αναμενόμενη, 'σχολική' αντιμετώπιση: Ο Ρήγας ο 'εθνομάρτυρας', η δραματική σύλληψη, ο τραγικός θάνατος. Χωρίς να είναι λανθασμένα ή ψευδή τα στοιχεία, τα οποία χρησιμοποιούνται, με συχνές επαναλήψεις στην προβολή είναι τέτοιο το ύφος, ο τόνος και το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται, που δραματοποιούν την αφήγηση προσδίδοντας μια έντονη συναισθηματική φόρτιση. Σημειώνουμε ότι ο Ρήγας παρουσιάζεται εδώ να δρα εξαρχής με παγιωμένες απόψεις και στόχους, ενώ ελάχιστα αναφέρονται οι επιρροές και τα πρότυπα καθώς και ο ρόλος του πλαισίου, στο οποίο αντιθέτως αποδίδεται μεγάλη βαρύτητα σε άλλες περιπτώσεις. Προφανώς το κομμάτι αυτό θεωρείται κάπως δύσκολο για να κατανοηθεί από τις ηλικίες στις οποίες απευθύνεται το ντοκιμαντέρ.

6. *ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ- ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ*

Από τη σειρά: "Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821 ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΗΡΩΕΣ".
Πρόγραμμα για την Εκπαιδευτική τηλεόραση: Κατηγορία: Δευτεροβάθμια.
Έτος παραγωγής: 2007 (με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 250 χρόνων από τη γέννηση του Ρήγα).

Περιλαμβάνει Βιογραφία, Εργογραφία· με έμφαση στη συγγραφική δραστηριότητα του Ρήγα και σχολιασμό της *Χάρτας*. Το κείμενο της αφήγησης είναι προσαρμοσμένο στις αντιληπτικές δυνατότητες μαθητών Γυμνασίου-Λυκείου. Ολοκληρώνεται με θεατρική παράσταση της οποίας το μεγαλύτερο μέρος αφιερώνεται στον «Θούριο» και «Ύμνο Πατριωτικό» (ψάλλεται ολόκληρος ο Θούριος, 126 στίχοι), σε μελοποίηση Ιωάννη Τράντα.

Σκηνοθεσία: Ιωάννη Τράντα.

Εστία Θεάτρου Ερινεώς (Estia Theatre Erineos–Greece). Στο πρώτο générique (πλάνο μεγάλης διάρκειας), όπου αναγράφεται ο στίχος: «Χυθήτε στην Γραικίαν βγάλτε την τυραννίαν», προϊδεάζει το θεατή για το πού εστιάζει το περιεχόμενο.

Συμπερασματικά: Ο Ρήγας ως προσωπικότητα και εξέχουσα μορφή της προεπαναστατικής περιόδου, δεν είναι από αυτές που γεννούν προβλήματα. Η παρουσίασή του είναι πάντοτε θετική. Αμφισβητήσεις, διχογνωμίες, ενστάσεις ή αρνητικές κρίσεις δεν έχουν εμφανιστεί στα σχετικά τηλεοπτικά ντοκιμαντέρ ούτε για το έργο ούτε για τη δράση του. Προβάλλεται είτε ως «ήρωας», «εθνεγέρτης» και «εθνομάρτυρας» (εκπαιδευτική τηλεόραση) είτε ως πρόσωπο με καθοριστικό ρόλο στην πρόσληψη του Γαλλικού και τη διαμόρφωση του Ελληνικού Διαφωτισμού. Γι' αυτό το τελευταίο, εκτός από τα αποκλειστικά αφιερώματα, η παρουσία του Ρήγα είναι συχνή και σε άλλα, ευρύτερης θεματολογίας ντοκιμαντέρ.

Η τελευταία τάση παγκοσμίως στην παραγωγή ντοκιμαντέρ είναι η ντοκιμυθοπλασία (Παγουλάτος: 2009) και προκειμένου για τα ιστορικά, οι δραματοποιημένες βιογραφίες. Είναι πολύ πιθανόν, λοιπόν, όταν θα έχουμε νέες παραγωγές ΕΡΤ, μετά τη στασιμότητα και την απουσία παραγωγών που προέκυψε από την κρίση,[12] να δούμε τη ζωή του Ρήγα να 'ζωντανεύει' σε επεισόδια–αναπαραστάσεις, πράγμα που θα σημαίνει και τη βαθμιαία υποχώρηση της χρήσης και προβολής του καθιερωμένου αρχειακού υλικού και την αντικατάστασή του από δραματοποιημένο[13].

12. Το συνέδριο και η ανακοίνωση πραγματοποιήθηκαν πριν από το κλείσιμο της ΕΡΤ και την αντικατάστασή της από την ΝΕΡΙΤ. Το μέλλον των ιστορικού χαρακτήρα παραγωγών άγνωστο.

13. Όπως έχει ήδη συμβεί και στο γερμανικής παραγωγής (ARTE) ντοκιμαντέρ «*Ρήγας Βελεστινλής. Ένα πρωτοποριακό πνεύμα*», σε σκηνοθεσία Γιώργου Λάγδαρη, Έρευνα - κείμενο: Δημήτρης Καραμπερόπουλος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οι βιβλιογραφικές αναφορές περιορίζονται σε θέματα που σχετίζονται με το περιεχόμενο των ντοκιμαντέρ.

1). Aufderheide, Patricia, *Documentary Film. A very short introduction*, Oxford University Press, 2007.

2). Burke, Peter, *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Αντρέας Ανδρέου, Μεταίχμιο 2003 (2001).

3). Breschand, Jean, *Ντοκιμαντέρ, η άλλη όψη του κινηματογράφου*, μτφρ. Θυμιοπούλου, Πατάκης, Αθήνα.

4). Ferro, Marc, *Κινηματογράφος και Ιστορία*, μτφρ. Πελ. Μαρκέτου, Μεταίχμιο 2001 (1993).

5). Ferro, Marc, «Το φιλμ και οι κινηματογραφικές πηγές ως μέσα για την ανάλυση των κοινωνιών», στο *Εθνογραφικός κινηματογράφος και ντοκιμαντέρ*, (επιμ.) Νικολακάκης, Γ., Αιγόκερως, Αθήνα 1998, σελ. 29-37.

6). Sadoul, George, *Το ντοκυμαντέρ: Από τον Βερτώφ στο Ρους, κάμερα-μάτι και κάμερα- στυλό*, μτφρ. Γ. Παπακυριάκης, Αιγόκερως 1985.

7). Sorlin, Pierr, *Ευρωπαϊκός κινηματογράφος, ευρωπαϊκές κοινωνίες 1939-1990,* μτφρ. Έφη Λατίφη, Νεφέλη 2004 (1991).

8). Sorlin, Pierr, *Κοινωνιολογία του κινηματογράφου*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004 (1997).

9). Βατούγιου, Στέλλα, «Κινηματογράφος και Ιστορία. Η κινηματογραφική ταινία ως ιστορική πηγή», *Ιστορίας μέριμνα, τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γ. Λεοντσίνη,* (επιμ.) Χ. Μπαμπούνης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σελ. 163-173.

10). Γκουζιώτης, Δημ., *Το Ντοκιμαντέρ. Τέχνη, τεχνική, παραγωγή, διανομή*, Αιγόκερως, Αθήνα 2005.

11). Λαμπρινός, Φώτος, *Ισχύς μου η αγάπη του φακού*, Καστανιώτης 2004.

12). Μεταλληνός, Ν., *Παραγωγή τηλεοπτικού ντοκιμαντέρ*, (επιμ.) Ευάγγελος Σόρογκας , εκδ. Έλλην, Αθήνα 2003.

13). Νικολακάκης, Γιώργος, (επιμ.) *Εθνογραφικός κινηματογράφος και ντοκιμαντέρ*, Αιγόκερως, Αθήνα 1998.

14). Παγουλάτος, (2009), «Ντοκιμυθοπλασία, ένα μικτό αυτόνομο, κινηματογραφικό είδος», Στάθη Ειρ. - Σκοπετέας, Γ., *Ντοκιμαντέρ, μια άλλη πραγματικότητα. Θεωρητικά κείμενα για την ταυτότητα του ντοκιμαντέρ στον 21ο αιώνα,* Εργαστήριο Οπτικοακουστικών Εφαρμογών και Επικοινωνίας. Τμήμα Πολιτιστικής Πληροφορικής Πανεπιστημίου Αιγαίου, Αιγόκερως, Αθήνα, σελ. 181-205.

15). Σκοπετέας, Γ., (2009), «Το ΄΄πολυσυλλεκτικό΄΄ ντοκιμαντέρ. Αισθητικά και άλλα ζητήματα στη δημιουργία ντοκιμαντέρ με αρχειακό υλικό στην ψηφιακή εποχή», (επιμ.) Στάθη Ειρ.-Σκοπετέας, Γ., *Ντοκιμαντέρ, μια άλλη πραγματικότητα. Θεωρητικά κείμενα για την ταυτότητα του ντοκιμαντέρ στον 21ο αιώνα,* Εργαστήριο Οπτικοακουστικών Εφαρμογών και Επικοινωνίας. Τμήμα Πολιτιστικής Πληροφορικής Πανεπιστημίου Αιγαίου, Αιγόκερως, Αθήνα, σελ. 224-48.

16). Στεφανή, Εύα, «Μορφές λόγου στο ντοκιμαντέρ», *10 κείμενα για το ντοκιμαντέρ*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2007, σελ. 105-111.

17). Αρβανιτάκης, Δημήτρης, «Ένας ξένος στο Ιταλικό Πάνθεο: Οι τύχες του Ρήγα στην Ιταλία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 24, τεύχ. 47, Δεκέμβριος 2007, σελ. 317-350. Και στο *Υπέρεια,* τόμ. 5, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο, Οκτ. 2007), Αθήνα 2010, σελ. 777-794.

18). Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, *Η* επαναστατική *φυσιογνωμία του Ρήγα Βελεστινλή*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2000.

20). Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στ. Νικολούδη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2000 (γ΄ έκδ.).

21). Κουμαριανού, Αικατερίνη, «Οι πόλεις του Ρήγα», *Υπέρεια*, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2007), τόμ. 5 (επιμ.) Δ. Καραμπερόπουλος, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2010.

22). Μαντούβαλου, Μαρία, «Ο Ρήγας στα βήματα του Μ. Αλεξάνδρου», έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996.

23). Πανταζόπουλος, Νικόλαος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998 (ά εκδ. 1994).

24). Πανταζόπουλος, Νικόλαος, «Θρύλος και πραγματικότητα γύρω από τον Ρήγα», *Υπέρεια,* τόμ. 1, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 1986), Αθήνα 1990, σελ. 601-609.

25). Σκοπετέα, Έλλη, «Ο Ρήγας και το οθωμανικό πλαίσιο του ελληνικού διαφωτισμού», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 19, τεύχ. 37, Δεκέμβριος 2002, σελ. 275-282.

26). Pippidi, Andrei, «Νεώτερα για τα τελευταία χρόνια του Ρήγα στο Βουκουρέστι», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 20, τεύχ. 39, Δεκέμβριος 2003, μτφρ. Σ.Ι.Α., σελ. 503-509.

27). *ΥΠΕΡΕΙΑ, Πρακτικά Διεθνών Συνεδρίων «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»,* τόμοι 1-5, Αθήνα, 1990, 1994, 2002, 2006, 2010.

ΓΙΩΡΓΟΣ Κ. ΜΥΑΡΗΣ

Ποίηση και Ιστορία στο έργο του Κυριάκου Χαραλαμπίδη. Η μορφή του Ρήγα Βελεστινλή

Με χαρά μεγάλη και αισιοδοξία προσλαμβάνω το γεγονός ότι εκτός από την ενασχόληση των απλών πολιτών και των επιστημόνων[1] με το έργο του Ρήγα, καταξιωμένοι λογοτέχνες προσεγγίζουν αυτό και συνομιλούν γόνιμα. Στην προκειμένη περίπτωση παρουσιάζω και αναλύω αυτή την απόπειρα επικοινωνίας με τον Ρήγα που επιχειρεί ο ξεχωριστός ποιητής της δεύτερης μεταπολεμικής ποιητικής γενιάς του Ελληνισμού, ο Κυριάκος Χαραλαμπίδης από την Αμμόχωστο, μια από της κορυφαίες φωνές της σύγχρονης κυπριακής ποίησης. Τονίζω συγχρόνως ότι το έργο του Χαραλαμπίδη αποτελεί έμπρακτη επιβεβαίωση της βαθιάς και «μυστικής» διαχρονικής συνάρτησης της πνευματικότητας των Κυπρίων με τον ελληνικό πολιτισμό.

Ο ποιητής, όπως επισημαίνουν οι Γ. Κεχαγιόγλου και Λ. Παπαλεοντίου[2], «έχει γράψει σημαντική πολιτική-εθνική ποίηση και κατόρθωσε να δώσει στα καλύτερα «μεταεισβολικά» βιβλία (*Αμμόχωστος Βασιλεύουσα*, *Θόλος* και *Μεθιστορία*) το πρόβλημα της Κύπρου μέσα από ένα σύνθετο πλέγμα ρητορικών και μεταμοντερνιστικών τεχνασμάτων ή πειραματισμών κατά την προσέγγιση της ιστορίας και των (απο)μυθοποιήσεών της». Ωστόσο, σχεδόν φορτικά επιμένω ότι ο Κυρ. Χαραλαμπίδης εμβριθώς ανατέμνει και της Ελλάδας και του Ελληνισμού το πρόβλημα. Συνεχίζει επιπλέον στις δύο επόμενες συλλο-

1. Μέσα από συναντήσεις ομάδων εργασίας, επιμορφωτικά σεμινάρια και συζητήσεις με συναδέλφους της κυπριακής μέσης εκπαίδευσης επιβεβαιώνεται η αγάπη προς το έργο του Ρήγα. Μάλιστα, προέκυψε η πρόταση να συμπεριληφθεί ο «Θούριος» στο εντελώς πρόσφατο βιβλίο *Ο λόγος ανάγκη της ψυχής* που εξέδωσε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου (Π.Ι.Κ.) για τη διδασκαλία της Λογοτεχνίας στη Γ΄ Γυμνασίου (Συντακτική Ομάδα: Αφροδίτη Αθανασοπούλου, Βασιλική Σελιώτη, Αλέξανδρος Μπαζούκης –γενική εποπτεία Παντ. Βουτουρής) το 2012. Αντίτυπο του βιβλίου καταθέτω στο Αρχείο της Εταιρείας. Υπάρχει και διαδικτυακή ανάρτηση του βιβλίου στην ιστοσελίδα του Π.Ι.Κ.

2. Γιώργος Κεχαγιόγλου-Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Λευκωσία 2010, σελ. 608.

γές *Δοκίμιν* και *Κυδώνιον μήλον* να διαμορφώνει και να βαθαίνει μια ιδιαίτερη σχέση με την ιστορία του Ελληνισμού, «διορθώνοντας, ανατρέποντας ή σχολιάζοντας την ιστορία και την παράδοση»[3]. Όλα αυτά ειπώθηκαν για να υπενθυμίσω ότι ο Χαραλαμπίδης είναι poeta doctus (λόγιος ποιητής) και ότι ακριβώς αυτό θα διαπιστώσουμε στα ποιήματα που θα μάς απασχολήσουν. Πρόκειται δηλαδή για ένα δημιουργό που επιμένει μετά μανίας στη «σύζευξη ποιητικότητας και λογιοσύνης, έμπνευσης και γνώσης, αρτιότητας μορφής και περιεχομένου, γλωσσικής υπεροπλίας και ευαισθησίας, καθώς και στη γνώση πολύτροπων τεχνικών»[4].

Εκτός αυτών όλων, στην αφετηρία των σκέψεών μου τοποθετώ την παραδοχή ότι είναι ανυπέρβλητη η οργανική σύνδεση της διανοητικής παραγωγής του Ρήγα Βελεστινλή με την ιστορία των φιλοσοφικών, επιστημονικών και λογοτεχνικών ιδεών του Ελληνισμού και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η σκέψη και τα έργα του Ρήγα Βελεστινλή συμβάλλουν ακόμη και σήμερα στη διαμόρφωση του πολιτισμικού προσώπου της Ελλάδας, της Βαλκανικής και της Ευρώπης. Δεν είναι βεβαίως τυχαίο το γεγονός ότι τόσο σε λαϊκότερες μορφές τέχνης όσο και σε περισσότερο επεξεργασμένες, εικαστικές ή και λόγιες μορφές, όπως είναι η ποίηση, η πεζογραφία και το θέατρο, η προσωπικότητα του Ρήγα είναι διαρκώς παρούσα. Στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι δημιουργοί αφιερώνουν μέρος των εμπνεύσεών τους σ' αυτόν τον στοχαστή από το Βελεστίνο. Από εισηγήσεις επιστημόνων - σοβαρή ώθηση δίνουν και σ' αυτό τα συνέδρια της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Ρήγα-Βελεστίνου-Φερών[5]- μπορούμε να αντλήσουμε πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία, ενώ η βιβλιογραφική αναδίφηση αποδίδει και την καταγραφή στοιχείων από άλλες επιστημονικές πρωτοβουλίες.[6]

Αν μάλιστα, με βάση τις εισηγήσεις αυτές, θελήσουμε να αναφερθούμε σε «τυπολογία» της λογοτεχνικής πρόσληψης του Ρήγα[7], χωρίς αμφιβολία θα καταγράψουμε τις περιπτώσεις των απλών αναφορών, είτε των εκτενών παρεμβολών σε λογοτεχνικό κείμενο με ευρύτερο θέμα και πλαίσιο δράσης, είτε της αυτοτελούς ανάπτυξης του λογοτεχνικού μύθου – αυτό συμβαίνει λιγότερο σε πεζογραφικά (Τάσος Βουρνάς) ή θεατρικά (Ιωάννης Ζαμπέλιος, Βασίλης Ρώτας, Σπύρος Μελάς κ.ά.) έργα, αλλά συνήθως σε ποιητικά. Ακόμη

3. Γ. Κεχαγιόγλου-Λ. Παπαλεοντίου, *ό.π.,* 606.

4. Θεοδόσης, Πυλαρινός, «Παρά δόξαν: τεχνικές της παραδοξογραφίας στο έργο του Κυριάκου Χαραλαμπίδη», στο Αφιέρωμα του περ. *Πάροδος*, τχ. 37 (Ιούλιος 2010), 4411 και στον τύπο Εν ειναλίη Κύπρω έσσετ' αοιδός. *Μελετήματα για την κυπριακή λογοτεχνία,* Αθήνα 2011, 329-337.

5. Θυμίζω προγενέστερες λαμπρές επεξεργασίες των Καλλιόπης Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Ιούλιου Κέρπη, Γιάννη Α. Σακελλίωνα, Πάνου Καραγιώργου, Miodrag Stojanovic, Kiril Topalov, Αστέριου Αργυρίου.

6. Θεμ. Κ Δημητρούλης, *Εθνικά ποιήματα*, Λαμία 1930: στις σελίδες 12-13 τυπώνονται τα ποιήματα «Στο Ρήγα Φεραίο μνημόσυνο» και «Στον εθνομάρτυ Ρήγα Φεραίο Μνημόσυνον». Αναδημοσίευση στο περ. *Συλλογές*, Ιανουάριος 2008, σελ. 61. Ευχαριστίες στον κ. Νίκο Ψημμένο για την υπόδειξη.

7. Ο Ιούλιος Κέρπης ταξινομεί τις λογοτεχνικές επιδράσεις του Βελεστινλή στους Έλληνες δημιουργούς της γενιάς του '30: «α. την ονομαστική αναφορά από ποιητές [...], οπότε μιλάμε για άμεση προσοικείωση με το λόγο και το έργο του εθνομάρτυρα και β. την έμμεση προβολή της ποιητικής αγωνιστικής του πνοής σε ανάλογα ποιητικά έργα που μαρτυρούν παράλληλη ποιητική και θεματική τοποθέτηση αντίδρασης στις δύσκολες ώρες του έθνους», «Οι επιδράσεις του Ρήγα στην ποιητική συνείδηση της γενιάς του '30», *Υπέρεια*, τόμ. 2 (1994), Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2-4 Οκτωβρίου 1992), σελ. 600.

και ανθολογίες περιέχουν την πλήρη ή αποσπασματική εκδοχή τέτοιων έργων (Ηλίας Γκρης).

Οι κύπριοι λογοτέχνες, όπως διαπιστώνω ερευνώντας το θέμα, με απαρχή το έργο του Επαμεινώνδα Ι. Φραγκούδη και την προτροπή του Θέρσανδρου, ήρωα του ομώνυμου ρομαντικού μυθιστορήματος που εξέδωσε στην Αθήνα το 1847[8] , αναφέρονται συχνά στον Ρήγα. Καταγράφω ορισμένα ονόματα: Θοδόσης Πιερίδης, Παύλος Κριναίος (ψευδώνυμο του Χαρίλαου Ν. Μιχαηλίδη), Αχιλλέας Πυλιώτης, Κύπρος Χρυσάνθης, Ανδρέας Σισμάνης, Κυριάκος Χαραλαμπίδης, Λεύκιος Ζαφειρίου, Νίκη Μαραγκού.

Σημαντικό θέμα είναι το ότι στο πλαίσιο της ιδεολογικής χρήσης της Ιστορίας όχι η πραγματική σύνθεση που αναδύεται από την έρευνα, αλλά η «μυθοποίηση» του συμβόλου, μπορεί να φτάσει να «διαβάζεται» ως πηγή της Ιστορίας. Εν τάχει μιλώντας (και προεκτείνοντας όσα σε προηγούμενη ευκαιρία θίξαμε γύρω από το πρόβλημα της ιδεολογικής χρήσης της Ιστορίας σε συνάφεια με το όραμα του επαναστάτη στοχαστή Ρήγα)[9], βλέπω ότι ισχύει ως κανόνας, γιατί ανάμεσα στις εκφάνσεις αυτής εντοπίζει η έρευνα **και** την ιδεολογική χρήση της Λογοτεχνίας, της ποίησης πιο ειδικά, στη συνάντησή της με την Ιστορία, στο βαθμό που η καταπίεση θεμελιωδών δικαιωμάτων μέσα σε ανορθολογικές και αντιεπιστημονικές εξουσιαστικές εφαρμογές επηρεάζουν έντονα τον βηματισμό των κοινωνιών. Η Αφροδίτη Αθανασοπούλου διαπιστώνει επ' αυτού: «Μία πτυχή, λοιπόν, της ουσιώδους συνέργειας Ιστορίας και Λογοτεχνίας είναι η ιδεολογική χρήση ή μάλλον χειραγώγησή τους. Πολλές φορές η Λογοτεχνία, όπως και η Ιστορία, όταν «στρατεύεται στην υπηρεσία πάσης φύσεως ιδεολογημάτων και ιδεοληψιών, στρεβλώνει την αλήθεια των πραγμάτων, παραχαράσσει ή αποσιωπά αυτό που συνέβη πραγματικά –είναι η λεγόμενη Ιστορία (και Λογοτεχνία) «των νικητών»[10]. Φυσικά, οι κίνδυνοι και οι παρενέργειες δεν μπορούν να αποτρέψουν από τη θεμιτή και επιβεβλημένη διαπλοκή Ιστορίας-Λογοτεχνίας. Η τομή της καλλιτεχνικής αλήθειας με την ιστορική αλήθεια, όταν συναντάται η αλήθεια της Τέχνης με την αλήθεια της Ζωής[11], παρά τη διαμεσολάβηση νοητικών στερεοτύπων ή και ψυχοσυναισθηματικών φορτίσεων, ή ακόμη και διδακτικών τεχνικών, επιτρέπει επιτυχώς «να αναθεωρήσουμε την εν γένει αναγνωστική και μεθοδολογική στάση μας απέναντι στα δύο πεδία λόγου, γνώσης και ιδεών», δηλαδή της Ιστορίας και της Λογοτεχνίας.

Στην πορεία αυτή της ανάγνωσης αντικρίζω και τις ποιητικές συνθέσεις του Κυρ. Χαραλαμπίδη. Σημειώνω ότι από τους κύπριους ποιητές ο Π. Κριναίος και ο Κυρ. Χαρα-

8. Στην πρώτη έκδοση του 1847 στην Αθήνα το έργο είχε τον τίτλο, *Ο Θέρσανδρος. Μυθιστορία.* Το έργο, με επιμέλεια φιλολογική του Λευτέρη Παπαλεοντίου, επανεκδόθηκε στις εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2002. Η αναφορά στη σελ. 71. Ελλαδικοί ποιητές για τον Ρήγα: Νίκος Βασιλάκης, Θωμάς Γκόρπας, Ιάσων Δεπούντης, Κώστας Κρεμμύδας, Γιώργος Μαρκόπουλος κ.ά. στην έκδοση Ηλίας Γκρης, *Το 1821 στην ελληνική ποίηση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2011.

9. Γιώργος Κ. Μύαρης, «Η επικαιρότητα του έργου και του μηνύματος του Ρήγα. Αναγνώσεις και ιδεολογικές χρήσεις», (Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2007), *Υπέρεια*, τόμ. 5, Αθήνα 2010, σελ. 999-1017.

10. Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Ιστορία και Λογοτεχνία στο σχολείο. Μια διεπιστημονική πρόταση διδασκαλίας για την κριτική αγωγή των μαθητών στον σύγχρονο πολιτισμό», στον τόμο: *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο & η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, επιμ. Κ. Αγγελάκος – Γ. Κόκκινος, Αθήνα: Μεταίχμιο 2004, σελ. 101-131, εδώ σελ. 103.

11. Αφροδίτη Αθανασοπούλου, *ό.π.*, σελ. 107.

λαμπίδης έχουν δώσει αυτοτελείς δημοσιευμένες συνθέσεις για τον Ρήγα[12]. Ο μεν Κριναίος δημοσίευσε εννιά ποιήματα στο ποιοτικό (και, όπως η εποχή και η ανάγκη έκφρασης των συντελεστών του απαιτούσε, ελληνοκεντρικό) περιοδικό της Κύπρου *Επιθεώρηση Λόγου και Τέχνης* λίγο καιρό μετά τον θάνατο του Γιώργου Σεφέρη και τη μετατροπή της κηδείας του στην πρώτη διαδήλωση διαμαρτυρίας κατά της στρατιωτικής δικτατορικής τυραννίας. Έβδομο στη σειρά το (με βάση εσωτερικά στοιχεία αντιδικτατορικό) ποίημα συνθεμένο σε ελεύθερο στίχο «Η Χάρτα του Ρήγα Φεραίου», αποτελούμενο από 14 στίχους[13].

Ο Κυρ. Χαραλαμπίδης περισσότερο από κάθε άλλον ήρωα της Παλιγγενεσίας έχει προσέξει τον Ρήγα, στη δημιουργία και στο μαρτύριό του: δύο ποιήματα δημοσιευμένα και ένα που εναπόκειται στο αρχείο του ποιητή: «Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού σήμανση», «Ρήγας Φεραίος», «Επί του πιεστηρίου». Γύρω από το περιεχόμενό τους κινείται η παρούσα ανακοίνωση.

Το επαναστατημένο έθνος στα 1821 και οι ήρωες του Ελληνισμού θεματικά τον έχουν απασχολήσει, αλλά περιορισμένα τουλάχιστον στο εκδομένο έργο του. Είχε συμπεριλάβει το 13στιχο ποίημα «Το Εικοσιένα στην Κύπρο» στην τρίτη συλλογή «Το αγγείο με τα σχήματα» (έκδοση 1973). Στα επόμενα δημιουργικά του βήματα, μέσα σε περίσσια λεπτουργήματα συγκαταλέγονται τα «αιρετικά» ποιήματα «Υποδοχή του Γεωργίου Καραϊσκάκη εν Παραδείσω» [γραφή: Μάρτης 1989] και «Ο Κύπρου Κυπριανός» στη συλλογή *Μεθιστορία* (1995), όπως και το αποκαλυπτικό «Καταδέσμου αποτυχία» στη συλλογή *Κυδώνιον μήλον* (2006). Επίσης, τα ποιήματα της συλλογής *Στη γλώσσα της υφαντικής* (2013) «Ι. Γ. Κύπριος» και «Στον κήπο των ηρώων».

Τη χρονιά που συμπληρώνονται 200 χρόνια από τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα, όταν η επέτειος δίνει την αφορμή για πολυάριθμες και ποικίλες εκδηλώσεις στον απανταχού Ελληνισμό, ο ποιητής παραδίδει στο περιοδικό *Νέα Εστία* για δημοσίευση το ποίημα «Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού σήμανση». Με χρονολογική ένδειξη «Οκτώβρης 1998» καταλαμβάνει την πρώτη σελίδα του τεύχους 1707 (Δεκέμβριος 1998), που συγκροτεί «Αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό». Το ποίημα τελικώς παίρνει τη θέση του ανάμεσα στα 73 ποιήματα της συλλογής «*Δοκίμιν*», με μια συμπλήρωση στον τίτλο μέσα σε παρένθεση: «Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού σήμανση (Οι διώκτες του Ρήγα ομιλούν)» και με δύο σελίδες επεξηγηματικά σχόλια για τις αναφορές σε πρόσωπα και γεγονότα της εποχής. Αφορμή της σύνθεσης στάθηκε, κατά τον ποιητή, η έκθεση στο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1998), «Το όραμα του Ρήγα - Ο Ρήγας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες» και τις πληροφορίες του αντλεί από τα συνοδευτικά κείμενα του Κωνσταντίνου Σβολόπουλου. Στη συλλογή, στην ακριβώς επόμενη θέση δημοσιεύεται το ποίημα που φέρει τον τίτλο «Ρήγας Φεραίος» κι ας έχει ως χρονολογική ένδειξη στο τέλος «Μάρτης 1998». Το ποίημα αυτό, προφανώς ευκολότερα κατανοητό, ανθολογεί στην προσεκτική ανθολογία «*Το 1821 στην ελληνική ποίηση*» ο ποιητής Ηλίας Γκρης[14]. Από

12. Με τίτλο «Ως πότε» μου εμπιστεύτηκε ανέκδοτο ποίημά της η Νίκη Μαραγκού, γραμμένο σε πρώτη γραφή τον Σεπτέμβρη του 2011 στον Πύργο Νεμπόισα στο Βελιγράδι. Το ποίημα με ευθεία αναφορά στη δολοφονία του Ρήγα συμπεριλήφθηκε το 2013 μαζί με το ποίημα «Εκ Λευκωσίας της Ασίας», όπου πρωταγωνιστεί ο Ιωάννης Καρατζάς, στην ποιητική συλλογή *Προς αμυδράν ιδέαν* (τίτλος κατεξοχήν ρηγικός!), που η ίδια είχε δώσει για έκδοση λίγο πριν από τον θάνατό της (εκδόσεις το Ροδακιό).

13. «Σελίδες αφιερωμένες στον Γιώργο Σεφέρη», τεύχος διπλό 21-22, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1971, σελ. 367.

14. *Το 1821 στην ελληνική ποίηση.* Ανθολόγηση-επίμετρο Ηλίας Γκρης, εκδ. Κέδρος: Αθήνα 2011, σελ. 224-225.

την έμπνευση αυτής της περιόδου γεννιέται και τρίτο ποίημα, που ο ποιητής το κρατεί αδημοσίευτο για επεξεργασία, το ποίημα «Επί του Πιεστηρίου».

Επιπλέον, στις 12 Δεκεμβρίου 1999 (περίπου ένα χρόνο αργότερα) στην ευρείας κυκλοφορίας κυπριακή εφημερίδα *Ο Φιλελεύθερος*, ο Κυριάκος Χαραλαμπίδης δημοσιεύει την επιφυλλίδα «Το σαγανάκι της τρέλας», με αφορμή τη (ρουμανική) έκδοση του χειρογράφου από την Λία Μπραντ Κισάκοφ και τα σχόλια που αυτό είχε προκαλέσει με την απόπειρα απόδοσης της πατρότητας του θεατρικού κειμένου στον Ρήγα. Το περιεχόμενο της επιφυλλίδας συγκαταλέγει δέκα χρόνια αργότερα στον δεύτερο τόμο της συγκεντρωτικής ανθολόγησης δοκιμίων, μελετών, άρθρων και συνεντεύξεων με τίτλο *Ολισθηρός ιστός*[15]. Καταγράφει, αφού αντιπαρέλθει τις φιλολογικές κρίσεις και αντιρρήσεις, την άποψή του ως ποιητής σε σχέση με την πληθωρική προσωπικότητα του Ρήγα, την τόσο ηρωική, αλλά εξίσου ανθρώπινη.

«Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού σήμανση (Οι διώκτες του Ρήγα ομιλούν)»

Το ποίημα (βλ. στο Παράρτημα, «Ποίημα 1», και «Σχόλια για το ποίημα») περιέχεται στην όγδοη συλλογή του Κυρ. Χαραλαμπίδη, που φέρει τον τίτλο *Δοκίμιν* (εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2000). Η συλλογή απαρτίζεται από 73 ποιήματα που γράφτηκαν ή ξαναδουλεύτηκαν στην πενταετία 1995-2000. Κυριαρχεί στο επίπεδο της τεχνοτροπίας η ιδιόρρυθμη αξιοποίηση του ιστορικού ή ψευδοϊστορικού ποιήματος[16]. Αυτή δεν γίνεται με την έως τώρα συνηθισμένη συνομιλία των ποιητών ιδίως των δύο μεταπολεμικών γενιών με την καβαφική ποίηση, αλλά με τον ιδιότυπο «μεθιστορικό» τρόπο του Κυρ. Χαραλαμπίδη. Ιδίως στο ποίημα αυτό, που αρχίζει με την εξωπραγματική εικόνα – ρεαλιστική όμως στο επίπεδο της ποιητικής και της πρωτοποριακής επιστημοσύνης του 18ου αι. – των προσωποποιημένων γαλαξιών, που απορρέει από την εκλαϊκευτική επιστημονική σύνθεση του Ρήγα «Φυσικής Απάνθισμα» (Βιέννη, 1790):

«Κάθε ξεμωραμένος Γαλαξίας
έχει τους ήλιους του. Σαλπίζουν απανθίσματα
της Φυσικής, γέμουν από πλανήτες
που τρέχουνε τριγύρω τους, κι οι πάπες
δεν προλαβαίνουν να τους αφορίζουν».

«Την ποιητική συλλογή συνθέτουν δώδεκα επεισόδια – ενότητες της ιστορίας, με τις οποίες ο ποιητής προσπαθεί να ιχνηλατήσει τη μοίρα του Ελληνισμού [...]»[17], αλλά και τα δώδεκα σημεία του ζωδιακού κύκλου (προσθέτει ο ποιητής συνδέοντας την έμπνευση με τη μεταφυσική ανησυχία). Ας προσέξει ο αναγνώστης ότι τα δύο σχετικά με τον Ρήγα ποιήματα εντάσσονται στην ένατη ενότητα της συλλογής. Η ενότητα αυτή

15. Κυριάκος Χαραλαμπίδης, *Ολισθηρός ιστός. Δοκίμια μελέτες, άρθρα, συνεντεύξεις*, εκδ. Άγρα, Αθήνα: 2009, τόμος Β΄, σελ. 133-135. Κάποια σημεία του κειμένου αυτού, ενισχύουν τη συνανάγνωση με τα τρία ποιήματα, και διασαφηνίζουν την άποψη του *ποιητή* Χαραλαμπίδη ως προς την προσωπικότητα του Ρήγα Βελεστινλή και την επεξεργασία που υπερβαίνει τα καθιερωμένα πλαίσια των αρθρογράφων, άποψη ενός πραγματικού ποιητή: «Η ταυτόχρονη συνύπαρξη εφηβείας και ωριμότητας μας παρέχει το μέτρο να αντιληφθούμε το κράμα του συγκεκριμένου ήρωα και να τον αγαπήσουμε ακόμα περισσότερο μέσα από την παλλόμενη ανθρώπινη διάστασή του» (σελ. 135).

16. Λ. Παπαλεοντίου, «Στην τροχιά του Καβάφη; Κυριάκος Χαραλαμπίδης: *Δοκίμιν*», εφ. *Η Σημερινή*, 17 Δεκεμβρίου 2000, και *Ιστορία Νεότερης Κυπριακής λογοτεχνίας, ό.π.*, σελ. 607.

17. *Ολισθηρός ιστός, ό.π.*, τόμ. Α΄, σελ. 144.

έχει να κάνει με την εθνογνωσία, την επιβεβαίωση της ταυτότητας, την ουσία της πατρίδας. Έπονται εντός αυτής οι συνθέσεις «Τα οστά των Ελλήνων» (οι άταφοι νεκροί του αλβανικού έπους), «Ο τελευταίος δεσμός» (χειρονομία χριστιανικής συναδέλφωσης εν πολέμω), «Πατρίδος έρως» (ο ηρωικός κι απελπισμένος θάνατος του Κωνσταντίνου Κουκίδη, φρουρού στην Ακρόπολη των Αθηνών το 1941). Προερχόμενος από τα σπλάχνα του δοκιμαζόμενου κυπριακού Ελληνισμού, ο ποιητής δεν δηλώνει τυχαία τα ακόλουθα σχετικά με τη συνάφεια πατριωτισμού και ευαισθησίας, με την ανέλιξη της ελληνικής πατρίδας σε οικουμενική: «Τελικά είναι ζήτημα ευαισθησίας. Το ν' αγαπάς την πατρίδα σου σωστά (ή να καλλιεργείς, όπως γράφω αλλού, την «επιστήμη της αγάπης για την πατρίδα»), απορρέει από τις εσωτερικές σου ρυθμίσεις, δηλαδή το βαθμό ευαισθησίας σου»[18].

Η γραφή του Κυρ. Χαραλαμπίδη στο *Δοκίμιν* «αποτελεί ένα σοβαρό συμπλήρωμα, μια θεωρητική καταξίωση με παραδείγματα από τον παγκόσμιο πολιτισμό [...] της *Μεθιστορίας*»[19]. Συγχρόνως, ο αναγνώστης διαπιστώνει ότι υπάρχουν πολλά ποιήματα στα οποία η δυσπιστία και η αμφισβήτηση προς καθεστηκυίες απόψεις ιδεολογικές και θέσεις αισθητικές εκφράζεται εμφανώς και λαμβάνει το χαρακτήρα υπονόμευσης της συμβατικής ηθικής και των κομφορμιστικών αποτιμήσεων. Στην περίπτωση του Ρήγα, είναι εμφανής η αντίθεση του Χαραλαμπίδη στη «στίλβωση» και την «απολύμανση» της ζωής του ανθρώπου και μάρτυρα της Ελευθερίας, που επιχειρούν οι εραστές του κομφορμισμού[20]. Ο ποιητής, κατανοεί ότι στο ποίημα «Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού σήμανση» (αυτός άλλωστε ήταν ο αρχικός τίτλος, χωρίς την παρενθετική επεξήγηση, όπως εξήγησε σε προσωπική συζήτηση ο ίδιος) το ποιητικό τέχνασμα είναι παράτολμο, αλλά με γενναιότητα το αναλαμβάνει και το φέρνει επιτυχώς εις πέρας. Στο ποίημα, σαν σε θεατρική σκηνή του καιρού ή σαν σε αρχοντική αίθουσα δεξιώσεων, οι κυρίαρχοι αφέντες και διώκτες του Έλληνα αγωνιστή της ελευθερίας Ρήγα σκαλίζουν μία-μία τις πιο σημαντικές πτυχές της κοινωνικής και προσωπικής ζωής του Βελεστινλή.

Αποδεικνύεται αντισυμβατική, ίσως «αναρχική», η σκοπιά του λογοτέχνη, έξω από τυπικούς δρόμους της τεχνικής. Ίσως όμως πλησιάζει στην τεχνική και το πνεύμα της αρχαίας τραγωδίας, ιδίως των *Περσών* του Αισχύλου, όταν ο χορός των Περσών αναγνωρίζει ως ρίζα του παθήματος των παιδιών τους δικά τους σφάλματα και μεγεθύνει τη σημασία της νίκης των Ελλήνων. Έτσι κι εδώ, καθώς μιλούν οι διώκτες του Ρήγα (έρμαια και οι ίδιοι της πολιτικής και υπαρξιακής τραγωδίας), τότε προκύπτει από μόνη της η ουσία του επαίνου για τον άνθρωπο και τον ήρωα, καθώς μέσα από την κατάκριση αναδύεται φυσικός ο έπαινος! Αυτός ο ρόλος των διωκτών, άδηλος στην πρώτη δημοσίευση, αυτή στο περιοδικό *Νέα Εστία* το 1998, (ώστε να προκαλεί ένταση και αντίδραση στην ψυχή του αναγνώστη/ακροατή), συνιστά μια ανορθόδοξη επιλογή σε επίπεδο σημαίνοντος και σημαινόμενου. Η ενσωμάτωση πληθώρας στοιχείων ιστορικών, γραμματολογικών, επιστημονικών, γλωσσικών δυσκολεύει τον αναγνώστη. Ο ποιητής προβλέπει και συγκροτεί υπόμνημα με πολυπληθή επεξηγηματικά σχόλια (βλ. Παράρτημα). Με αυτόν τον τρόπο μετατρέπει τα ιστορικά σχόλια σε οργανικά στοιχεία του όλου ποιήματος.

Η χρήση της λέξης «σήμανση» σε κάποιους ίσως υποβάλλει τις αρχαιοελληνικές σημασίες της λέξης «σήμα»: αστερισμός, τύμβος, σήμα προς αναγνώριση τάφου. Η λέξη

18. *Για τον Χαραλαμπίδη, ό.π.,* το απόσπασμα από κριτική του Θ. Πυλαρινού, σελ. 322.

19. *Για τον Χαραλαμπίδη,* Πυλαρινός, εκδ. Αιγαίο, Λευκωσία 2006, σελ. 322.

20. Πρβλ. και διαπιστώσεις για τη μεταπολεμική πρωτοποριακή ποιητική δημιουργία Δ. Τζιόβας, *Από το λυρισμό στο μοντερνισμό. Πρόσληψη, ρητορική και ιστορία στη νεοελληνική ποίηση,* Νεφέλη, 2005, σελ. 17.

«σήμανση» παραπέμπει, βεβαίως, στη φρασεολογία των κατασταλτικών, αστυνομικών μηχανισμών, ίσως στο τυπικό και το περιεχόμενο των αστυνομικών δελτίων. Εδώ το σημάδεμα (ως επίθεση διακριτικού σημείου επί σώματος) διασταυρώνεται με τη σήμανση, δηλαδή με τη λήψη και την καταγραφή των δακτυλικών αποτυπωμάτων/ή και άλλων ανθρωπομετρικών στοιχείων ύποπτου ή ένοχου για εγκληματική ενέργεια. Στο νοηματικό επίπεδο η «σήμανση» δεν βασίζεται σε δακτυλικά αποτυπώματα αλλά αποτυπώσεις «αποκλίνουσας» από το καθιερωμένο της εποχής δίκαιο και την κυρίαρχη ηθική.

Οι καλά οργανωμένοι διωκτικοί μηχανισμοί – Αυστρίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – επιχειρούν με εικονοποιία αιχμηρή και αξιοποίηση μιας απαξιωτικής γλώσσας (όχι πρωτίστως και πλήρως) την ισοπέδωση της ρηγικής προσωπικότητας, αλλά και τη συστηματική τεκμηρίωση των διωκτικών ενεργειών τους. Η γλώσσα με λεπτή εργασία υποκλίνεται στην επισημότητα του γλωσσικού ορίζοντα των «διωκτών» και στην προφορικότητα, όταν ειρωνεία και σαρκασμός περνούν πέρα από τα όρια, προς τη χυδαιότητα του καταπιεστή (στ. 40-41 «καλά πηδούσε [...] με κάτι θείου διαβόλου θηλυκά», στ. 60 «κάπου τις ξανακούσαμε τις τέτοιες μαλακίες»). Η χρήση γλωσσικών τύπων της καθημερινής λαϊκής συνομιλίας (στ. 40-41, 43-44, 58, 60) συναντά τύπους της λόγιας γλώσσας με αρχαΐζουσες αποκλίσεις (στ. 57, 59, 61-62) και την άνετη ενσωμάτωση ξενικών τίτλων και λέξεων, αντανακλώντας το γλωσσικό κάτοπτρο της εποχής αυτής και των γλωσσικών ζυμώσεων στους κόλπους του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού. Επισημαίνω ότι το μίγμα γλωσσικών τύπων – δημοτική, λόγια, αρχαιοελληνική, εκκλησιαστική γλώσσα – δημιουργεί την αίσθηση ενός λαμπερού και ζωντανού ανθρώπου/ήρωα. Η θεατρικότητα εμπλουτίζεται με το λαϊκό ύφος, αλλά και με τη εντύπωση μιας γοργής κίνησης. Στο φόντο όλων βεβαίως ο γλωσσικός πειραματισμός του νεοελληνικού Διαφωτισμού και πολιτισμού των ελληνικών διάσπαρτων κοινοτήτων και συμπαγών κοινωνιών – πειραματισμός που βρίσκει στον Ρήγα έναν γνήσιο ερευνητή και διανοούμενο.

Ο Ρήγας ως μέρος οργανικό του γαλαξιακού σύμπαντος (στ. 1, «ξεμωραμένος», αιθεροβάμων και πλάνης, κατά τη γνώμη της εξουσίας), αναφέρεται ως «λάγνος και μεταφραστής» του «Σχολείου των ντελικάτων εραστών» (στ. 10-11), ως «συνωμότης» που ελκύεται και από τις ομορφιές του έρωτα (στ. 15, ιδίως στ. 40 και 43), ως επικίνδυνος για την τάξη μεταφραστής του εμπνευσμένου φιλοσοφικού έργου «Πνεύμα των Νόμων» (στ. 29-30, ως καταστροφέας για την επιστήμη, για τους φίλους και τους οικείους του (στ. 25, 30, 55). Αλλά επαναλαμβάνω: πρόκειται για ποιητική επεξεργασία ό,τι θα διαβάσετε ή θα ακούσετε στη σύνθεση «Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού σήμανση», και μάλιστα επεξεργασία που έχει αφήσει προ πολλού πίσω την ποίηση των διθυράμβων και των παιάνων του «αλυτρωτικού» και μάλλον ανυποψίαστου 19ου αιώνα.

Θα σταθούν οι αναγνώστες ή οι ακροατές –κάποιοι με απορία– στη σκληρότητα και την θεατρικότητα στην κατασκευή των εικόνων, την ποικιλία των πληροφοριών που είναι αναγκαίες για την ερμηνεία ή επιδιωκόμενη πολλαπλή (παρ)ερμηνεία (την πρόκληση, δηλαδή, νέων νοημάτων από τον αναγνώστη), τη χρήση λέξεων και εκφράσεων που μπορούν να προκαλέσουν παρεξηγήσεις και οργή («ξεμωραμένος γαλαξίας» - και ποιος; Ο Ρήγας, ο αλλοπαρμένος, ή πλάνης;). Ο κοτζαμπάσης φονεύς του Καποδίστρια Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης δεν παρεισφρέει τυχαία στο κείμενο, αφού τον βιογραφεί ένας φαναριώτης αξιωματούχος; Το ειρωνικό ύφος που σταδιακά διαμορφώνεται στις στροφές 1-6; Και μετά η κάποια εξομάλυνση της γλώσσας προς την προφορικότητα, στις στροφές 7-10; Και όλη αυτή η πνιγηρή ειρωνεία με την ανάμειξη αρχαιοελληνικών θριαμβικών

στίχων στη 10η στροφή; Αλλά είναι όλα αναζητήσεις και απελευθερωτικές δοκιμές του νου και του συναισθήματος από την αντισυμβατική γραφίδα του ποιητή, κατ' άλλους «μεταμοντερνιστική μανιέρα».

«Ο Κυρ.Χαραλαμπίδης έχει εγκωμιαστεί για το βάθος της σκέψης του, για την ποιότητα του οίστρου του, για την ομορφιά της πολύμορφης γλώσσας του, για τις φιλοσοφικές θεωρήσεις του και τη μεθιστορική» πρότασή του, που ανατρέπει τις επικρατούσες απόψεις για τη σχέση ιστορίας και μύθου. Αλλά αυτά συνδυάζονται με γοητευτικές εκφραστικές τεχνικές, με τις οποίες «προσπελάζει τα θέματά του και απεργάζεται με πολυμήχανες μεθοδεύσεις», τη μετακένωσή τους στον αναγνώστη: παρενθετικός λόγος για να διεμβολίζει τα «κοινώς αποδεκτά» δεδομένα – η πολυμορφική λειτουργία της στερεοτυπικής φράσης – οι ευθείες και πλάγιες ερωτήσεις που αυξάνουν την αναγνωστική αναστάτωση – η «χύδην λέξη», όπως εδώ ο «μόρτης», που στοχεύει να ξεσηκώσει το συναίσθημα του ανυποψίαστου αναγνώστη. Και αν κατακεραυνώνει τους σεμνότυφους, μέσα από την τολμηρή χρήση – ύβρεις και υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί – της γλώσσας, αυτό οφείλεται στην γενικά διαδεδομένη απλοϊκή και ευθύγραμμη αντίληψη για την ποιητική τέχνη. Θυμίζω την από τον ποιητή ευφυή αξιοποίηση της ελευθεροστομίας και στο ποίημα «Βόλφγκανγκ Αμαντέους Μότσαρτ (ετών 35)»: «[...] σάμπως να είναι ο θάνατος ορόσημο ευτυχίας/ κι όχι ζωής που κρεουργείται ασύστολα./ [...] και πυροβόλησα με τ' όργανό μου/ το εμπροσθογεμές κάθε πορδή»[21]. Επιβεβαιώνεται κι από την πλευρά αυτή ο μελετητής που υπερθεματίζει γράφοντας ότι η «ζωντάνια της γλώσσας της αληθινής ποίησης του Κ.Χ., [που] υπερβαίνει το συμβατικό, το τυπικό και το σεμνότυφο»[22].

«Ρήγας Φεραίος»

Υφολογικά και θεματικά μπορούμε να διακρίνουμε μια συνομιλία του ποιητικού δημιουργήματος του Κυρ. Χαραλαμπίδη με το ποίημα «Έκφρασις της Κυπριακής Σημαίας του 1821» του Κώστα Βασιλείου («Πόσο πιο καθαρά είχαν τα όνειρα/ Πόσο πιο καθαρό είχαν το αίμα/ Για να προβλέψουν με τόση διαύγεια/ Τα χρώματα/ Για να καθορίσουν με τόση ακρίβεια/ Το σχήμα [...]»). Κυρίως όμως προεκτείνει την προσωπική ματιά του ποιητικού υποκειμένου πάνω στην ιστορία και στη σύνδεση πολιτικής και ηθικής, όπως διατυπώνεται στο δικό του ποίημα «Καταδέσμου αποτυχία», με τον φανταστικό διάλογο ανάμεσα στον «βοηδρόμο Πατριάρχη, πέμπτον στη σειρά των Γρηγορίων» και στον «κρεμεζή και δύσπιστο Σουλτάνο»: «[...] Γι' αυτό και θα σου πάρω το κεφάλι/ ως μίαν απόδειξιν καλής θελήσεως/ εδραιωμένης επί των λεχθέντων/ περί της πρώτης βάσεως της ηθικής».

Επίσης, διακρίνεται κάποια μακρινή και ίσως συμπτωματική σχέση με το ποίημα του Παύλου Κριναίου «Η Χάρτα του Ρήγα Φεραίου». Δημοσιεύτηκε το 1971 στο κυπριακό λογοτεχνικό περιοδικό *Επιθεώρηση Λόγου και Τέχνης*[23] και το περιεχόμενό του αναδημοσιεύεται εδώ με την ορθογραφία της πρώτης δημοσίευσης:

21. «Τεύχος για τον Κυριάκο Χαραλαμπίδη», περ. *Πόρφυρας*, φυλλάδιο 124, Ιούλ.-Σεπτ. 2007, σελ. 227-8.Το ποίημα στην οριστική του μορφή δημοσιεύθηκε στη συλλογή *Στη γλώσσα της υφαντικής*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013, σελ. 50-51.

22. Θ. Πυλαρινός, περ. *Πάροδος, ό.π.*, 4423 και στον τόμο *Εν ειναλίη Κύπρω*, σελ. 337.

23. *Επιθεώρηση Λόγου και Τέχνης*, τεύχος 21-22, *ό.π.*, εδώ σημ. 13.

«Η Χάρτα του Ρήγα Φεραίου»

Ο εχθρός τσακίζει ταγάλματα ναφανίσει τη μνήμη,
διατάζει συσκότιση να παραπλανήσει την υπόδουλη νύχτα
σπέρνει τα δόντια του δράκου.
Μα πώς να φιμώσει το πρωινό εμβατήριο
του σαλπιγκτή πετεινού, το επιτάφιο κήρυγμα
του αναστάσιμου σπόρου, το φρουμανητό του αλόγου
στο Κεραμεικό επιτύμβιο;
Οι σκιές σχεδιάζουνε από τοίχο σε τοίχο
τη χάρτα του Ρήγα Φεραίου.
Το χελιδόνι χλευάζει το χάλκινο κράνος του...
Και να που προελαύνει η ανθοφόρα πομπή.
Το χαμομήλι κυριεύει εξ εφόδου τον καταυλισμό
του Συντάγματος. Ξεχειλίζει τα πρώτα οχυρά του:
Ο εχθρός θα καταθέσει τα όπλα. Θα ηττηθεί κατά κράτος....

Η Χάρτα του Ρήγα, αυτή η σύνθεση ελληνικού πατριωτισμού, βαλκανικής αγωνίας για την απελευθέρωση από την τυραννία, συναδέλφωσης των λαών βρίσκεται για τον Κριναίο σε δρόμο λογοτεχνικής - πνευματικής αντίστασης στον σκοταδισμό της ξενοκίνητης απριλιανής δικτατορίας. Περισσότερο από άλλα ποιήματα, γίνεται αντιληπτό ότι τα δύο ποιήματα «Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού σήμανση (Οι διώκτες του Ρήγα ομιλούν)» και «Ρήγας Φεραίος» αλληλοσυμπληρώνονται, και μαζί με το «Επί του Πιεστηρίου» συγκροτούν, σύμφωνα με τον δημιουργό τους, την «υπό λοξήν γωνίαν» θέαση των πραγμάτων, όπως την επιλέγει ο ίδιος ο ποιητής.

Στο ποίημα «Ρήγας Φεραίος», ο Ρήγας παρουσιάζεται φαρδιά πλατιά στον τίτλο, αλλά συγχρόνως είναι σχεδόν άφαντος στο περιεχόμενο, αφού ο ποιητής επιχειρεί να «επιστρέψει» στην ιστορία, να ανανεώσει τη σχέση μαζί της, να φιλοσοφήσει πέρα από την ατομικιστική αντίληψη των απλών ανθρώπων για τον ήρωα αρχηγό που τα κάνει όλα μόνος. Υπό το πρίσμα της ομαδικής επαναστατικής προσπάθειας ο ποιητής ανασύρει από την αφάνεια τις ψυχές των συναγωνιστών και για πρώτη φορά παρουσιάζονται σε ποίημα, στο πανελλήνιο ποιητικό σύμπαν οι συμμάρτυρες. Ο Κυρ. Χαραλαμπίδης «παίζει» -όπως ανάλογα κάνει στο ποίημα «Κειμήλια Μικρασίας» (συλλογή *Κυδώνιον μήλον*) ζώντων και τεθνεώτων λαϊκών, μοναχών και μοναζουσών. Κι εδώ με την επαναφορά των επιθέτων (υποδήλωση της φαμελιάς κάθε λεβέντη, η οποία συμπάσχει), με την πλήρη σύνθεση της ταυτότητας (όνομα –επίθετο), αναζητά και δίνει στα ονόματα αυτό που οι άνθρωποι προσπερνούν συχνά, την «αληθινή ποιητική τους σημασία»[24]. Τόποι που φωτίζουν την εξακτίνωση της ενεργητικής αντίστασης των Ελλήνων: Βελεστίνο Θεσσαλίας, Χίος, Σιάτιστα, Καστοριά και Κύπρος.

Η συγκεκριμένη ποιητική σύνθεση, χωρίς πολλά πλουμίδια, «στήνεται» στην ουσία πάνω στα ονόματα των συμμαχητών, στην υπόμνηση, αφενός, της δύσκολης, της άνισης συνωμοτικής δράσης υπέρ του γένους και της ελευθερίας και, αφετέρου, της ασεβούς, βίαιης και δολοφονικής καταστολής και θανάτωσης. Πρωτίστως ο ποιητής επιμένει να αναδεικνύει τη δράση και τη θυσία μέσα από την επιτυχή προβολή της σχέσης που υπάρχει –σχέση ιερή για πολλούς– ανάμεσα στο όνομα και στο πρόσωπο, ώστε να συμβάλλει

24. Σωτήρης Γουνελάς, «Ανασκαλεύοντας τον μύθο και την ιστορία», εφ. *Η Καθημερινή* 21 Ιουλίου 2007.

και στην αποκατάσταση του ονόματος (και του Ρήγα ακόμη, αφού υπήρξαν οι γνωστές «ρεαλιστικές» αντιδράσεις προς την επαναστατική λογική του ρηγικού εγχειρήματος), στην αναγνώριση της προσφοράς και στη διαιώνιση της παρουσίας των θυσιασθέντων αγωνιστών του κύκλου του Ρήγα. Ο ποιητής φαίνεται να αποδέχεται ότι και μόνο το όνομα εμπεριέχει όλη τη δύναμη της υπόστασής του, αφού καθίσταται ιερό μέσα από τη θυσία του προσώπου. Τα ονόματα των μαρτύρων (χάρη στον εσωτερικό δυναμισμό του ονόματος) γίνονται ηχόχρωμα στο ποιητικό εργαστήρι του Κυρ. Χαραλαμπίδη. Μοιάζει να υποβάλλεται η θυσία των συναγωνιστών μέσω του ονόματος, που αποκτά σαν σε αγίους οντότητα θεολογική.

Οι άγιοι του Κυρ. Χαραλαμπίδη, μέσα στην απόλυτη και οριακή τραγικότητα της ύπαρξης και του μαρτυρίου τους, προβάλλονται αιρετικά, ωσάν αμαρτωλών παρουσίες -μια αγιοσύνη που βρίσκει την αξία της στο ότι «αποκτήθηκε με πόνο και με αίμα»[25]. Μέσα από τα πρόσωπα αναδεικνύονται με ποιητικό, δηλαδή με αιρετικό, τρόπο τα κρίσιμα χρονικά στίγματα του Ελληνισμού. Παρόμοια αντιμετωπίζεται και ο πρόμαχος Ρήγας Βελεστινλής. Στο πρώτο ποίημα, ως άνθρωπος δεν αγιοποιείται. Ο ήρωας ιδωμένος στην ανθρώπινη διάσταση, χωρίς στίλβωση, χωρίς τέμπλα (κατ΄ αναλογία με όσα συμβαίνουν στα ποιήματα, όπου κυριαρχούν οι εικόνες με τον έφιππο Καραϊσκάκη, με τον Μακρυγιάννη και το λαούτο του, με τον Αυξεντίου ως άνθρωπο να δοκιμάζει την υπέρβαση του φόβου). Κι ο Ρήγας πρωταγωνιστεί, στο πρώτο ποίημα, ορμητικός, ερωτύλος, γήινος, μελετητής και εκλαϊκευτής των επιστημονικών γνώσεων, αλλά και πολιτικός στοχαστής, επαναστατικός και αγωνιστικός νους! Στο δεύτερο ποίημα, στυλοβάτης ο Ρήγας στην ποιητική σύλληψη και στην υλοποίηση του επαναστατικού οράματος. Πρωταγωνιστές όμως είναι «οι εφτά του Ρήγα σύντροφοι [...] συμμάρτυρες». Οι αγωνιστές με το μαρτύριό τους συνθέτουν τη Χάρτα όχι πια με τα όρια της Ελλάδας και του απόδημου στην Ευρώπη κυρίως την εποχή εκείνη Ελληνισμού, αλλά του Ουρανού. Ο επουράνιος τόπος γίνεται μέσω του βίαιου θανάτου των μαρτύρων η πραγματική πατρίδα, καθώς είναι η θυσία για τα υψηλά ιδανικά που οδηγεί στο πλάτεμα της ψυχής τους.

«Επί του Πιεστηρίου»

Αν της πατρίδος η ψυχή το Ρήγα έχει πατέρα,
τα χέρια τους ως απλώνονται θυμίζουν Πλατυτέρα.
Καθώς ψηλώνει το δεντρό στη ρίζα του θανάτου,
αυτός με τον παχύ λαιμό κρεμάζει τ' άρματά του
και μας λαλεί και φθέγγεται: Τ' αλόγατα του Ρήσου
θα σώσουν πόλεις και χωριά και ποταμούς εξίσου,
φτάνει να πιούν νερό, να φαν χορτάρι από την Τροία
πριχού το αίμα ξοδευτεί κι αυλακωθεί με βία.

Πολλά είναι τα στοιχεία που με ουσιαστικό τρόπο συνδέουν τα δύο προηγούμενα ποιήματα με αυτό το ανέκδοτο ποίημα, το οποίο, γραμμένο σε επιγραμματική παραδοσιακή μορφή, με ομοιοκαταληξία ζευγαρωτή, με δεκαπεντασύλλαβο ιαμβικό μέτρο και ενσωματώνοντας πολλά στοιχεία της δημοτικής ποιητικής παράδοσης, συνόδευσε τον συνεδριάζοντα/ γράφοντα κυριολεκτικώς την τελευταία στιγμή στο ταξίδι προς τα μέρη του Ρήγα. Αυτό επιχειρεί ο τίτλος να αποδώσει, όπως και την έντονη ταύτιση του Ρήγα,

25. Θ. Πυλαρινός, *Μεθιστορία* , *ό.π.*, σελ. 196.

έως το τέλος της ζωής, με την εκτυπωτική προσπάθεια και την έντυπη παρέμβαση για τον φωτισμό και την αφύπνιση των Ελλήνων και όλων των καταπιεσμένων Βαλκανίων. «Πιεστήριον», συνάμα, σημαίνει και την ανωτέρα βία που παρεμβαίνει στις εξελίξεις, ενώ συνειρμικά μπορεί και να υποδηλώνει τη λέξη «πειστήριον», όπως ο ποιητής σημειώνει σε αυτοσχόλιο. Αναγνωρίζεται η πρωτοκαθεδρία του Ρήγα στον απελευθερωτικό αγώνα της «πατρίδος».

Ο ήρωας στέργει την αγωνιστική πάλη των Ελλήνων με χέρια απλωμένα, «ωσάν Πλατυτέρα των Ουρανών», παραπέμποντας τόσο στην αναμνηστική εικονοπλασία χριστιανικού τροπαρίου («ήπλωσας τας παλάμας»), όσο και στη «Χάρτα τ' Ουρανού» (κεντρικό μοτίβο στο ποίημα «Ρήγας Φεραίος»). Καθαγιάζεται στο εύρος του το ρηγικό όραμα, καθώς αυτό αναδεικνύει στο ελληνικό, το παγκόσμιο και το πανανθρώπινο επίπεδο το αίτημα της ελευθερίας και ο Ρήγας εξακοντίζεται στο ευρωπαϊκό και το παγκόσμιο στερέωμα. Το πυκνό σε νοήματα επίγραμμα συνδέει τη λεβεντιά, την αποφασιστικότητα για αναμέτρηση με τους κυρίαρχους του άδικου και φθαρτού κόσμου, την αρχαιοελληνική επίδραση («φθέγγεται» και αναπαράγει τον αρχαίο χρησμό για τον Ρήσο, τον βασιλιά των Θρακών και σύμμαχο των Τρώων), τον μαρτυρικό πνιγμό (στραγγαλισμό) του Ρήγα και των συντρόφων (ιδιαιτέρως του Κύπριου Ιω. Καρατζά) στον Δούναβη εξαιτίας της άνομης βίας, την υπόμνηση του κυπριακού μαρτυρίου και του στίχου του Βασίλη Μιχαηλίδη («Σφάξε μας ούλλους τζι ας γινεί το γαίμαν μας αυλάτζιν»). Ύμνος για τον Ρήγα και τον Ελληνισμό, κατά πως σχολιάζει ο ίδιος ο ποιητής, η «αφοβιά μπροστά στον θάνατο πατά τον θάνατο και σμίγει με το μεγάλο ποτάμι που εκβάλλει στη Ζωή».

Τόσο για το τρίτο ποίημα, όσο και για τα άλλα δύο, έχουν ισχύ όσα ορθά επισημαίνει ο Ερατοσθένης Καψωμένος: «από το *Χρονικό* του Μαχαιρά έως τη λογοτεχνική παραγωγή των ημερών μας, η Ιστορία αποτελεί μια από τις κύριες πηγές της κυπριακής λογοτεχνίας»[26]. Συγχρόνως οφείλουμε να προσέξουμε ότι οι κύπριοι δημιουργοί μετέχουν στην ευρύτερη ελληνική παιδεία και επομένως αγωνιούν για την πορεία του μείζονος Ελληνισμού. Έτσι, στον τρόπο χειρισμού του λογοτεχνικού υλικού, μέσα από τις αφομοιώσεις των καβαφικών (και σεφερικών) ιστορικών υποδείξεων, σ' αυτόν τον τρόπο που η έρευνα κατονομάζει ως «η αντικειμενική συστοιχία των εποχών»[27], αντικρίζουμε και τα ποιήματα «Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού σήμανση», «Ρήγας Φεραίος», «Επί του Πιεστηρίου». Βασικό θέμα και επίκεντρο της αφήγησης αναδεικνύεται το πρόσωπο του Ρήγα. Αλλά τα πραγματολογικά στοιχεία προσχηματικά χρησιμοποιούνται από τον Κυρ. Χαραλαμπίδη. Στο πρώτο ποίημα, η σύνθεση τείνει να κινηθεί ανάμεσα σε δύο ουσιαστικές διαφορές από ανάλογα εγχειρήματα: μιλούν οι διώκτες για τον πρωτομάρτυρα της ελληνικής ελευθερίας και επιπλέον ο ποιητής μοιάζει να μιλά για το σήμερα των Ελλήνων. Στο δεύτερο ποίημα, για πρώτη φορά στο ποιητικό πεδίο, η έμπνευση εστιάζει στην ανάδειξη των αλληλέγγυων προς τον Ρήγα θυσιασθέντων παλικαριών, των καταγόμενων από τον ευρύτερο Ελληνισμό (και από την Κύπρο). Στο τρίτο, κυριαρχεί η ζωτικότητα του μέγιστου Έλληνα και Ευρωπαίου που ονομάζεται Ρήγας Βελεστινλής.

Αλλά στον κώδικα της ποιητικής τέχνης και τεχνικής του Κυρ. Χαραλαμπίδη η υπαινικτική αναφορά ολοκληρώνεται με τη συστοιχία προς το σήμερα και τις ανάλογες

26. Ερ. Καψωμένος, «Το ιστορικό βίωμα στην Κυπριακή λογοτεχνία», *Διεθνές Επιστημονικό συνέδριο "Οι τέχνες και τα γράμματα στην Κύπρο" (5-8 Αυγ. 2010),* Χανιά-Λευκωσία 2012, σελ. 185.

27. Ερ. Καψωμένος, *ό.π.*, σελ. 191 κ.έ.

στάσεις /επιλογές των «διωκτών» προς τον κυπριακό Ελληνισμό (βλ. 1974 και εξής) ή και προς το σύνολο του Ελληνισμού (βλ. πολιτικές πιέσεις και παγιδεύσεις 1959, 2004, 2009 κ.έ.). Ερωτηματικό θέτω, δεν έχω ολοκληρωμένη ή απόλυτη άποψη επ΄ αυτών[28].

Η υποδηλούμενη αντικειμενική συστοιχία των εποχών[29] επιτρέπει στον δημιουργό να αξιοποιεί, αφενός το ιστορικό πρόσωπο ως πρόσχημα (προκαλώντας τη συγκινησιακή και αισθητική εγρήγορση του αναγνώστη ή ακροατή), «ανακαλύπτοντας» τα γεγονότα και τις λεπτομέρειες. Αφετέρου, επιχειρεί να κατασκευάσει το κλειδί για να κατανοήσει (1998 και 2012) και να ερμηνεύσει το παρόν του Ελληνισμού, καθώς αντιστέκεται στις συμβατικότητες και τους συμβιβασμούς, βιώνοντας την περιδίνηση των σύγχρονων γεγονότων. Το παρόν αποτελεί κατ' ουσίαν το πραγματικό αντικείμενο αναφοράς. Αλλά ο ποιητής ομιλεί περί αυτού, χωρίς να περιπίπτει στον «νατουραλισμό» ή και στον «διδακτισμό». Τα τρία ποιήματα διαπερνά σαν κλωστή χρυσή το πνεύμα του εγκωμίου που σε αρχαιοελληνική γλώσσα, κατά τη συνήθεια του 1797, αφιέρωσε στον Ρήγα ο Γεώργιος Γκολέσκου ο εκ Δακίας (Iordache Golescu):

«Ελλάς πάγχρυσος περικλειτή, τ' ούθαρ αρούρης
ηρώων τε σοφών θ' ημιθέων τε πάτρη
νυν γόνος Ελλήνων Ρήγας, τέον ευθαλές
έρνος, χερσίν αριστοπόνοις τισέ σ' αριπρεπέως!»

και σε νεοελληνική απόδοση:

«Ελλάδα των χρυσών αιώνων, κοσμοξακουσμένη, εσύ της οικουμένης η τροφός,
πατρίδα ημιθέων, ηρώων και σοφών,
τώρα ένας γνήσιος απόγονος των Ελλήνων, ο Ρήγας, δικό σου θαλερό
βλαστάρι, με τα άξια χέρια του, σε ανταμείβει όπως σου πρέπει».

Η εφαρμογή του καβαφικού «στρατηγήματος» δίνει περιθώριο στον αναγνώστη να προσαρμόσει την ιστορία – με τον τρόπο του, δηλαδή με τη γνώση και την ευαισθησία - στα σύγχρονα βιώματα («τη μυστική βοή των πλησιαζόντων γεγονότων» του 1998, ή και του 2009-2012 στην Ελλάδα) ή, κατά τον Κυριάκο Χαραλαμπίδη, η βαθειά αντίληψη για την «αλήθεια των πραγμάτων» να δώσει σημεία μιας πιο ασφαλούς πορείας.

Η μελέτη των τριών ποιημάτων σε συνάρτηση με τον πλούτο του ποιητικού και δοκιμιακού έργου του Κυριάκου Χαραλαμπίδη οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ποιητής, όπως και άλλοι ομότεχνοί του στην Κύπρο – καθένας βέβαια με τον δικό του τρόπο -, διαθέτει μια «πολύ διαυγή συνείδηση του πολιτισμικού προβλήματος (σημ. Γ. Μύαρη: του Ελληνισμού) και των πολιτικών του διαστάσεων»[30].

28. Πολλά τα ερωτήματα: Τι λένε οι εντός ή εκτός εισαγωγικών «διώκτες» για τον Ρήγα; Οι διώκτες είναι μόνο αλλοεθνείς – π.χ. οι σημερινοί «σύμμαχοι»; Ή είναι και ομοεθνείς, αλλοτριωμένοι και ενσωματωμένοι στα κατεστημένα κάθε εποχής – όπως π.χ. ο εκ Κοζάνης έμπορος και διώκτης/καταδότης του Ρήγα ο Δ. Οικονόμου; Δεν το αποκλείει ο Κυρ. Χαραλαμπίδης ενδεχομένως. Θέλει μήπως να μάς προβληματίσει για την άποψη των «άλλων», των «διωκτών»; Ο αναγνώστης/ακροατής έχει το κλειδί για να κατανοήσει ορισμένα γεγονότα του 1998.

29. Ερ. Καψωμένος, *ό.π.*, σελ. 185.

30. Ερ. Καψωμένος, *ό.π.*, σελ. 190.

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ ΘΕΤΤΑΛΟΥ ΣΗΜΑΝΣΗ

(Οἱ διῶκτες τοῦ Ρήγα ὁμιλοῦν)

ΚΑΘΕ ΞΕΜΩΡΑΜΕΝΟΣ Γαλαξίας
ἔχει τοὺς ἥλιους του. Σαλπίζουν ἀπανθίσματα
τῆς Φυσικῆς, γέμουν ἀπὸ πλανῆτες
ποὺ τρέχουνε τριγύρω τους, κι οἱ πάπες
δὲν προλαβαίνουν νὰ τοὺς ἀφορίζουν.

Παράδειγμα τρανὸ κατὰ τὸν Χάλερ
αὐτὸς ὁ Ρήγας, Θετταλός, Βελεστινλῆς.
Ὅσοι τὴν θαυμασίαν Βιένναν κατοικοῦν
θά 'χουν ἀκούσει τὰ συμβεβηκότα
περὶ τοῦ λάγνου καὶ μεταφραστοῦ
τῶν *Ντελικάτων Ἐραστῶν*.
Ὁ συνωμότης
καλύπτει κάτω ἀπὸ τὸ τουμπελέκι
καὶ τὸ λαγοῦτο του καὶ τ' ἀερόφωνό του
ὄχι τῶν ἑταιρίδων τοὺς γλουτοὺς –
κάτι πολὺ χειρότερο : Σημαία
μὲ κεντημένο ρόπαλο Ἡρακλέους
καὶ τρεῖς σταυροὺς ἀπάνω του σφραγίδα
Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, ὦ σκόλοψ !

Ἐὰν κανεὶς φιλογενὴς κοπιάσει
νὰ ἐπιχειρισθεῖ τὸ *Esprit des Loix*
par monsieur Montesquieu, χαμένος κόπος.
Μισομεταφρασμένον ὑπ' αὐτοῦ,

δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ ἰδεῖ τὸ φῶς
κι ὅσοι τὸ μεταφράσουν κιντυνεύουν.

Καθὼς εἰπώθηκε γιὰ κάποιον ἡγεμόνα,
« ὥρμησεν ἵνα ὑπὲρ τὸν Ἀρχιμήδην
κινήσῃ ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος διὰ τῆς
Ἑλλάδος τὴν Ἑλλάδα » κι ἐτζακίστη.

Ἂν εἶχε ὁ Ρήγας τέτοιους φίλους στὸ τραπέζι,
καλῶς ἐτυραννίσθη καὶ τὸ μίσος
σοφῶς, κατὰ τὸν νόμον, προσῆλθε ὡς ἀρωγὸς
πρὸς λογικὴν ἐξόντωσιν τῆς ἀναξίας του φύσεως.

Κι ἂν ὁμιλεῖ μὲ θράσος γιὰ τὸ ἄσπρο
τῆς ἀθωότητας, τὸ μαῦρο τοῦ θανάτου,
τὸ πορφυρὸ τῆς αὐτεξουσιότητας,
θέλει χυθεῖ τὸ σάλιο μας ἐπάνω
στὴν ἀπλανὴ σημαία του καὶ τὴ Χάρτα του.

Στὸ Βουκουρέστι αὐτὸς καλὰ γλεντοῦσε,
καλὰ πηδοῦσε κι ἐπικώμαζε λαμπρὰ
μὲ κάτι θείου διαβόλου θηλυκά.

Ὀκτώβρη μάλιστα, πρὶν ἕξι χρόνια,
καταμηνύθηκε ὁ μόρτης γι' ἀποπλάνηση
μιᾶς νεαρᾶς ἀπὸ τὴν Κραϊόβα –
τ' ὄνομά της Μπαλάσα, γιὰ νὰ ξέρετε.

Ἂς μὴ λοιπὸν μᾶς καταμαρτυροῦν
δόλο καὶ πάθος : Ἔπραξε καὶ πλήρωσε.
Καιροὶ οὐ μενετοί. Βρισκόμαστε ἤδη
στὸ τέλος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος·
ἡ μηχανὴ τοῦ Ramsden (τὴ γνωρίζει
καλῶς ὁ Ρήγας) μᾶς ὑποδεικνύει
νὰ μὴν ἐπιχειροῦμε ἄστοχα πειράματα
παρά, τρόπον τινά, ν' ἀκολουθοῦμε
τὴν τελευταία λέξη τῆς προόδου.

Ὅσο γιὰ ἑνοῦ λεχρίτη, Γεωργίου
Γκολέσκου καλουμένου, τὸ ἐγκώμιον
« Ἑλλὰς πάγχρυσος περικλειτή, τ' οὖθαρ ἀρούρης »
ἀστεῖο φαντάζει καὶ ξενερισμένο,
« ἡρώων τε σοφῶν θ' ἡμιθέων τε πάτρη »
κάπου τὶς ξανακούσαμε τὶς τέτοιες μαλακίες,
« νῦν γόνος Ἑλλήνων Ρήγας, τέον εὐθαλὲς
ἔρνος, χερσὶν ἀριστοπόνοις τισὲ σ' ἀριπρεπέως ! »

Ὀκτώβρης 1998

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ ΘΕΤΤΑΛΟΥ ΣΗΜΑΝΣΗ

Τὸ ποίημα ὀφείλει τὴ γένεσή του στὴν ἔκθεση *Τὸ ὅραμα τοῦ Ρήγα – ὁ Ρήγας στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες*, Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Ἀθηναίων, Σεπτέμβρης-Νοέμβρης 1998, καὶ στὰ κείμενα ποὺ τὴ συνοδεύουν (ἡ σύνταξή τους ἀνήκει στὸν Κωνσταντίνο Σβολόπουλο).

στ. 6 *Χάλερ*: Βλ. Ρήγα Φεραίου, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα διὰ τοὺς ἀγχίνους καὶ φιλομαθεῖς Ἕλληνας*, ζ, 24: «Ὕστερον ἀπὸ αὐτόν, ἐσηκώθη Νικόλαος ὁ Κοπέρνικος προυσιάνος εἰς ἕναν τόπον, ὅπου βασιλεύει ἡ ἐλευθερία, καὶ ὅπου ἔχει κῦρος τὸ γνωμικὸν τοῦ Χάλερ ὅπου λέγει: "Ὅποιος ἐλεύθερα συλλογᾶται, συλλογᾶται καλά". Αὐτὸς ὁ Κοπέρνικος, βλέποντας πὼς δὲν εἶχε νὰ φοβηθῆ τὴν ἁγίαν ἐνκιζιτζιόνε ἢ τοὺς ἱεροὺς κεραυνοὺς τῶν ἀφορισμῶν τοῦ ἁγίου θρόνου τοῦ πάπα, ἔφερεν εἰς ἔκβαστιν τὴν ἰδέαν τοῦ σοφοῦ Ἰταλοῦ. Ἄφησε τὸν ἥλιον νὰ ἡσυχάση κομμάτι, ὕστερον ἀπὸ ἕναν τόσον πολυχρόνιον κόπον, καὶ ἔκαμε τὴν γῆν καὶ τοὺς πλανῆτας νὰ τρέχουν τριγύρω του».

στ. 11 *Τῶν Ντελικάτων Ἐραστῶν*: *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν ἤτοι βιβλίον ἠθικὸν περιέχον τὰ περίεργα συμβεβηκότα τῶν ὡραιοτέρων γυναικῶν τοῦ Παρισίου, ἀκμαζουσῶν κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα, ἐκ τῆς γαλλικῆς διαλέκτου νῦν πρῶτον μεταφρασθὲν παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ Θετταλοῦ* (Βιέννη 1790).

στ. 13-14 *Τουμπελέκι, λαγοῦτο, ἀερόφωνο*: Μουσικὰ ὄργανα τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς προτίμησης τοῦ Ρήγα.

στ. 16-19 καὶ 34-36 *Σημαία*: Βλ. *Ἀρχὴ τῆς Νομοθετημένης πράξεως καὶ ψυχὴ τῆς Διοικήσεως*: «Ἡ Σημαία ὁποὺ βάνεται εἰς μπαϊράκια καὶ παντιέρες τῆς Ἑλληνικῆς δημοκρατίας, εἶναι ἓν ρόπαλον τοῦ Ἡρακλέους μὲ τρεῖς σταυροὺς ἐπάνω, τὰ δὲ μπαϊράκια καὶ παντιέρες εἶναι τρίχροα. [...] Τὸ κόκκινον σημαίνει τὴν αὐτοκρατορικὴν πορφύραν καὶ αὐτεξουσιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ [...], τὸ ἄσπρον τὴν ἀθωότητα τῆς δικαίας ἡμῶν ἀφορμῆς κατὰ τῆς Τυραννίας, τὸ μαῦρον τὸν ὑπὲρ Πατρίδος καὶ Ἐλευθερίας ἡμῶν θάνατον».

στ. 19 *Σκόλοψ*: Πβ. Δ. Φωτεινοῦ, *Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας...*, σ. 384-5: «Ὁ ρηθεὶς Πασβάνογλου, ἐστάθη εἰς τὴν ἐποχήν του ὁ πρῶτος ὁδηγὸς τῆς ἀποστασίας, ὁ σκόλοψ τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας...»

στ. 20 *Ἐὰν κανεὶς φιλογενής*: Βλ. *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα...*, σ.

176: « Ἂν κανένας φιλογενὴς ἀγαπᾶ νὰ κοπιάση μεταφράζοντας πρὸς ὄφελος τοῦ Γένους κανένα βιβλίον, ἂς μὴν ἐπιχειρισθῆ τὸ *Esprit des Loix* par monsieur Montesquieu, ἐπειδὴ καὶ εἶναι μισομεταφρασμένον ὑπ' ἐμοῦ καὶ τελειώνοντας ἔχει νὰ τυπωθῆ ».

στ. 26 *Καθὼς εἰπώθηκε γιὰ κάποιον ἡγεμόνα*: Βλ. *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν ἀοίδιμον ἀντιστράτηγον Πέτρον τὸν Μαυρομιχάλην ὑπὸ Ἰακωβάκη Ρίζου τοῦ Νερουλοῦ* (Ἀθήνα 1848), σ. 10.

στ. 38 *Χάρτα: Χάρτα τῆς Ἑλλάδος, ἐν ᾗ περιέχονται αἱ Νῆσοι αὐτῆς καὶ μέρος τῶν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ Μικρὰν Ἀσίαν πολυαρίθμων ἀποικιῶν αὐτῆς* [...], *πρῶτον ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ Θετταλοῦ, ἐχαράχθη παρὰ τοῦ Φρανσουᾶ Μῆλλερ* (Βιέννη 1797).

στ. 39-40 *Στὸ Βουκουρέστι... ἐπικώμαζε λαμπρά*: Βλ. Μ. Περδικάρη, *Ρήγας ἢ κατὰ ψευδοφιλελλήνων*: « Οὐκ εὐτελῆ τινὰ καὶ λιτὸν διάγειν τὸν βίον, ἀλλ' οἷον πολυτελῆ τινὰ καὶ περιφανῆ τῶν προυχόντων καὶ λαμπρῶς ἀριστᾶν καὶ δειπνεῖν ὡς μᾶλλον λαμπρότερον, καὶ μετὰ ἑταιρίδων –καὶ τούτων οὐ πάνυ τοι ἐπὶ κάλλει εὐκαταφρονήτων– ἐπικωμάζειν λαμπρότερον ».

στ. 43 *καταμηνύθηκε ὁ μόρτης*: Βλ. Κατάλογο ἔκθεσης *Τὸ ὅραμα τοῦ Ρήγα*, σ. 29: « Μαρτυρία 9 Ὀκτωβρίου 1791, σχετικὰ μὲ τὴν καταμήνυση τοῦ Ρήγα γιὰ " ἀποπλάνηση " νεαρᾶς ἀπὸ τὴν Κραϊόβα, μὲ τὸ ὄνομα Μπαλάσα ».

στ. 50 *ἡ μηχανὴ τοῦ Ramsden*: Βλ. *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1981, πρόλογος Μ. Ἀναστασιάδου: « Ὁ Ρήγας φροντίζει νὰ εἶναι ἀκριβὴς καὶ λεπτομερής, ἰδίᾳ, ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὰς ἠλεκτρικὰς μηχανὰς καὶ μάλιστα τὴν μηχανὴν τοῦ Ramsden, ἥτις ἐθεωρεῖτο τότε ὡς ἡ τελευταία λέξις προόδου τῶν ἠλεκτροστατικῶν μηχανῶν ».

στ. 56 *Τὸ ἐγκώμιον*: Βλ. *Ἐφημερίς*, 20 Φεβρουαρίου 1797, ἐγκώμιο ἀπὸ τὸν Iordache Golescu, « Γεωργίου Γκολέσκου Δακός ».

ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ

Εὐστρατιος
Δημήτριος
Ἀντώνιος
Ἰωάννης
Θεοχάρης
Ἰωάννης
Παναγιώτης
οἱ ἑφτὰ τοῦ Ρήγα σύντροφοι.
Καὶ ἄλλοι ἑφτὰ συμμάρτυρες :
Ἀργέντης
Νικολίδης
Κορωνιὸς
Καρατζᾶς
Τουρούντζιας
Ἐμμανουὴλ
καὶ Ἐμμανουήλ.

Ἅμα τοὺς δέσεις σὲ τόμο
θὰ ἔχεις ἀσφαλῶς
τὴ Χάρτα τῆς Ἑλλάδος :
Εὐστράτιος Ἀργέντης
Δημήτριος Νικολίδης
Ἀντώνιος Κορωνιὸς
Ἰωάννης Καρατζᾶς
Θεοχάρης Τουρούντζιας
Ἰωάννης Ἐμμανουὴλ
καὶ Παναγιώτης Ἐμμανουήλ.

Καταγωγὴ ἀπ' τὴ Χίο
τὰ Γιάννενα
τὴ Χίο
τὴν Κύπρο
καὶ τὴ Σιάτιστα
τὴν Καστοριὰ
τὴν Καστοριά.

Ἐσκίσθη τὸ παλτό τους
ἐσύρθησαν βιαίως
γιατροί, λόγιοι, ἔμποροι
καὶ φοιτητές, νὰ μάθουν
τὴ Χάρτα τ' Οὐρανοῦ.

Μάρτης 1998

ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΙΕΣΤΗΡΙΟΥ

Αν της πατρίδος η ψυχή το Ρήγα έχει πατέρα,
τα χέρια του ως απλώνονται θυμίζουν Πλατυτέρα.
Καθως ψηλώνει το δεντρό στη ρίζα του θανάτου,
αυτός με τον παχύ λαιμό κρεμαζει τ' άρματά του
και μας λαλεί και φθέγγεται: Τ΄αλόγατα του Ρήσου
θα σώσουν πόλεις και χωριά και ποταμούς εξίσου,
φτάνει να πιουν νερό, να φαν χορτάρι από την Τροία
πριχού το αίμα ξοδευτεί κι αυλακωθεί με βία.

Η ΧΑΡΤΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΪΟΥ

Ὁ ἐχθρὸς τσακίζει τἀγάλματα νἀφανίσει τὴ μνήμη,
διατάζει συσκότιση νὰ παραπλανήσει τὴν ὑπόδουλη νύχτα·
σπέρνει τὰ δόντια τοῦ δράκου.
Μὰ πῶς νὰ φιμώσει τὸ πρωϊνὸ ἐμβατήριο
τοῦ σαλπιγκτῆ πετεινοῦ, τὸ ἐπιτάφιο κήρυγμα
τοῦ ἀναστάσιμου σπόρου, τὸ φρουμανητὸ τοῦ ἀλόγου
στὸ Κεραμεικὸ ἐπιτύμβιο;
Οἱ σκιὲς σχεδιάζουνε ἀπὸ τοῖχο σὲ τοῖχο
τὴ χάρτα τοῦ Ρήγα Φεραίου.
Τὸ χελιδόνι χλευάζει τὸ χάλκινο κράνος του...
Καὶ νὰ ποὺ προελαύνει ἡ ἀνθοφόρα πομπή.
Τὸ χαμομήλι κυριεύει ἐξ ἐφόδου τὸν καταυλισμὸ
τοῦ Συντάγματος. Ξεχειλίζει τὰ πρῶτα ὀχυρά του:
Ὁ ἐχθρὸς θὰ καταθέσει τὰ ὅπλα. Θὰ ἡττηθεῖ κατὰ κράτος...

ΘΑΝΑΣΗΣ ΝΑΚΑΣ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΘΩΜΑΔΑΚΗ

Το Λεξικό - Γραμματική των Απάντων του Ρήγα, (ένας πρώτος σχεδιασμός με βάση την ψηφιοποίηση του έργου του[1])

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ

Πρόκειται για τη σύνταξη ενός Λεξικού (με την έννοια της αλφαβητικής κατάταξης) όπου θα συμπεριλαμβάνονται όλες και μόνον οι λέξεις που χρησιμοποίησε ο Ρήγας στα *Άπαντά* του, λέξεις κλιτές και άκλιτες, οι κλιτές με όλους τους τύπους που εμφανίζουν μέσα σ' αυτά τα κείμενα (δηλαδή με όλη τη γραμματική τους -βλ. τους πίνακες που περιλαμβάνονται στην τρίτη ενότητα με ρηματικά και ονοματικά παραδείγματα), αλλά και με πολλές πληροφορίες για τη σύνταξη κλιτών και άκλιτων λέξεων (κυρίως με βάση τους συμφραστικούς πίνακες, με συμφραζόμενα που ποικίλλουν σε έκταση, από μία έως και επτά αράδες -βλ. τους σχετικούς πίνακες στην τρίτη ενότητα).

Μ' άλλα λόγια, πρόκειται για έναν λεπτομερειακό οδηγό που θα μας δίνει το γλωσσοϋφολογικό στίγμα του Ρήγα, με βάση το οποίο ελπίζεται ότι, όπως και στην περίπτωση άλλων συγγραφέων (λ.χ. του Παπαδιαμάντη, το Λεξικό- Γραμματική του οποίου ολοκληρώνεται σε λίγο καιρό)[2], θα έχουν τη δυνατότητα οι φιλόλογοι να προχωρούν με μεγαλύ-

---

1. Θερμές ευχαριστίες στον κ. Δημήτριο Καραμπερόπουλο για την εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μας, με το να μας αναθέσει, κατά κάποιο τρόπο, την εκπόνηση αυτού του –δύσκολου, αλλά εξαιρετικά ενδιαφέροντος– έργου. Τον ευχαριστούμε διπλά και για την ψηφιοποίηση στο μονοτονικό όλων των έργων του Ρήγα (το *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* ψηφιοποιήθηκε από την φοιτήτρια Φιλοσοφικής Αννα Καντίκα) που έθεσε στη διάθεσή μας για περαιτέρω διορθώσεις και γλωσσοφιλολογική επεξεργασία.

2. Βλ., σχετικά, Θανάση Νάκα, *Γλωσσοφιλολογικά Δ΄*, κεφ. 15: «Λεξιλόγιο και συμφραστικοί πίνακες των *Απάντων* του Παπαδιαμάντη» –δες και Θανάση Νάκα & Αντώνη Μπέσιου, «Πρακτικές λεξικογραφικές δυσκολίες και γενικότεροι γλωσσικοί προβληματισμοί (Συντάσσοντας το "Αναλυτικό λεξιλόγιο των Απάντων του Παπαδιαμάντη")», στον συλλογικό τόμο Ν. Σπ. Μήτσης & Δ. Θ. Καραδήμος (επιμ.), *Η Διδασκαλία της Γλώσσας (Επισημάνσεις – Παρατηρήσεις – Προοπτικές)*, Gutenberg 2007, σσ. 205-248.

τερη ασφάλεια σε υφοστατιστικές και συγκριτολογικές μελέτες (ακόμη και στην ταύτιση της συγγραφικής πατρότητας του Ρήγα, για κείμενά του που αμφισβητήθηκαν, όπως είναι *Τα Ολύμπια*, η ελληνική μετάφραση του γνωστού θεατρικού δράματος του Μεταστάσιο –πιθανώς και άλλων ανυπόγραφων κειμένων, που είναι άγνωστα ή λανθάνουν).

Το δύσκολο έργο που μόλις περιγράψαμε, δεδομένου ότι θα περιλαμβάνονται και στατιστικά στοιχεία (οι αριθμοί στους πίνακες που δηλώνουν τη συχνότητα εμφάνισης της κάθε λέξης ή του κάθε επιμέρους τύπου), προϋποθέτει την ολοκλήρωση της ψηφιοποίησης των *Απάντων* του Ρήγα με τη μετατροπή της στο πολυτονικό και με την ορθογραφία του ίδιου του Ρήγα. Εννοείται, βεβαίως, ότι, για όλα τα στοιχεία, γίνεται αντιπαραβολή ανάμεσα στο ψηφιοποιημένο κείμενο και στο κείμενο που παρέχουν οι έντυπες εκδόσεις.

Στην παρούσα εργασία, παρέχονται και κάποια (ελάχιστα) στοιχεία με βάση τα εξής ψηφιοποιημένα κείμενα: 1. *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* (ΣΝΕ) –2. *Φυσικής Απάνθισμα* (ΦΑ) –3. *Τα Ολύμπια* (ΟΛ) –4. *Η Βοσκοπούλα των Άλπεων* (ΒΑ) –5. *Νέος Ανάχαρσις* (ΝΑ) –6. *Νέα Πολιτική Διοίκησις* [*Επαναστατική Προκήρυξη*] –7. *Τα Δίκαια του Ανθρώπου* –8. [*Το Σύνταγμα*] (ΕΠαΝαστατικά = 6, 7, 8) –9. *Θούριος* (Θ) –10. *Ύμνος Πατριωτικός* (ΥΠ) –11. *Εικόνα Μεγάλου Αλεξάνδρου* (ΜΑ)[3].

Η γλώσσα των κειμένων του Ρήγα[4] είναι μια εκδοχή της Νεοελληνικής εκείνης της εποχής, κατά την οποία το πνευματικό κέντρο του Ελληνισμού βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη και στο Φανάρι, μια γλώσσα η οποία μιλιέται από τους Ελληνόφωνους σε όλα τα Βαλκάνια, αλλά και στις παροικίες της Βιέννης και του Παρισιού, και την οποία οι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού χρησιμοποίησαν και στα γραπτά τους. Ο Ρήγας, μαθητής του Δημητρίου Καταρτζή[5], που είχε την έδρα του στο Βουκουρέστι, ανήκε και αυτός στον κύκλο των διαφωτιστών. Βεβαίως, ισχύει πάντοτε η επισήμανση του Λέανδρου Βρανούση, ότι ο Ρήγας «δεν ήταν ούτε ο 'ασπούδαχτος' λυράρης, που αναγκαστικά έγραφε τη λαϊκή γλώσσα, ούτε ο ορθολογιστής 'δημοτικιστής' του τύπου Βηλαρά ή Ψυχάρη. Είναι ο λόγιος [ ] που αρέσκεται συχνά, αν και οπαδός του 'απλού ύφους', να αρχαΐζει στα γραψίματά του»[6]. Να θυμίσουμε εδώ ότι, εκτός από τα αρχαία ελληνικά, γνωρίζει επαρκέστατα τα γαλλικά και τα γερμανικά, σε κάποιο βαθμό και τα ιταλικά,[7] γλώσσες από τις οποίες μεταφράζει κείμενα με μεγάλη άνεση.

3. Οι παραπομπές μας σ' αυτά τα έργα του Ρήγα θα γίνεται με τις συντομογραφίες των τίτλων που δίνονται μέσα στις παρενθέσεις.

4. Ευτυχώς, ο κ. Καραμπερόπουλος έχει, ως ένα βαθμό, προλειάνει το έδαφος για τη δική μας εργασία, με τα ευρετήρια λέξεων που παραθέτει στο τέλος του κάθε έργου του Ρήγα που έχει εκδώσει η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών–Βελεστίνου–Ρήγα (βλ., λ.χ., το Ευρετήριο, με αυτόνομη σελιδαρίθμηση 1-21, στην επανέκδοση του 1991 του *Φυσικής Απάνθισμα*), αλλά και με τις γλωσσικές του επισημάνσεις, ιδίως σε ό,τι αφορά τα νεολογικά στοιχεία, λέξεις δηλαδή που πρωτοεισάγει στην Ελληνική ο Ρήγας ως άμεσα δάνεια, ή ως έμμεσα (δηλαδή μεταφραστικά –ενίοτε ελληνογενείς επιστημονικούς όρους που δημιουργούν οι επιστήμονες στην Ευρώπη, λ.χ. γαλλικά *magnétisme, anémometre, artère pulmonaire* που ο Ρήγας απλώς μεταγράφει ως *μαγνητισμός, ανεμόμετρο, πνευμονική αρτηρία* κ.τ.ό.). Βλ. το εισαγωγικό κείμενο του Δ. Απ. Καραμπερόπουλου «Η γαλλική "Encyclopédie" ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα "Φυσικής Απάνθισμα"» (σσ. 9-42 στην επανέκδοση του 1991 του *Φυσικής Απάνθισμα*).

5. Πιθανόν και του Μοισιόδακα· βλ. *Ρήγας* (Έρευνα, Συναγωγή και Μελέτη Λ. Ι. Βρανούση), Βασική Βιβλιοθήκη 10, σσ. 257-259.

6. Βρανούσης, όπου και στη σημ. 5, σ. 295.

7. Βρανούσης, ό.π., σσ. 299.

Β. ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΟΣ- ΛΕΞΙΛΟΓΙΚΟΣ ΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟΣ

Ας περάσουμε, τώρα, σε επιμέρους επισημάνσεις, αρχίζοντας με κάποια λεξιλογικά στοιχεία. Πίσω από τη *Βοσκοπούλα των Άλπεων*, στο ομώνυμο μετάφρασμα του Ρήγα, είναι γνωστό ότι κρύβεται μια νεαρή γυναίκα ευγενικής καταγωγής, που το πραγματικό της όνομα είναι Αδελαΐδα. Έχει χάσει τον άνδρα της και βρίσκεται σε μόνιμη θλίψη. Για να κερδίσει τον έρωτά της, ο νεαρός Φονρόζ, γιος ενός μαρκησίου, ντύνεται (και γίνεται!) και αυτός βοσκός. Η Αδελαΐδα έχει το χάρισμα να τραγουδάει πολύ γλυκά, ενώ ο νεαρός να παίζει πολύ γλυκά τη φλογέρα. Το γαλλικό πρωτότυπο του Jean François Marmontel είναι γραμμένο σε πεζό λόγο. Ο Ρήγας το μεταπλάθει σε στίχους[8].

Διαπιστώνεται, πρώτ' απ' όλα, ένας λ ε ξ ι λ ο γ ι κ ό ς π λ η θ ω ρ ι σ μ ό ς (η έμμετρη ελληνική μετάφραση εκτείνεται σε πολλαπλάσιες σελίδες, σε σύγκριση με το πρωτότυπο).

Για κάποια στιγμή που η Αδελαΐδα θέλει να ξανακούσει τη φλογέρα, διαβάζουμε στο γαλλικό κείμενο [αριστερή στήλη] «πλησιάζει, για ν' ακούσει καλύτερα» (αυτό και μόνο!):

[B.i]

Elle approche, pour le mieux entendre.	*Πλησιάζει* <πιὸ ἐκεῖθες καὶ κοντεύει πιὸ κοντᾶ,> *γιὰ νὰ τὸν καλοακούσῃ* <ὄχ' ὡς πρότερον μ ο υ ν δ ᾶ .>

Ο Ρήγας μεταφράζει [δεξιά στήλη] πληθωριστικά, δεδομένου ότι μόνον όσα σημαδεύονται με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία υπάρχουν στο γαλλικό πρωτότυπο. Είναι φανερό ότι η φράση: *ὄχ' ὡς πρότερον μουνδᾶ* δεν υπάρχει στο πρωτότυπο, όπως δεν υπάρχει, δίπλα στο *πλησιάζει*, και το: *κοντεύει πιὸ κοντᾶ* (που είναι και παραγέμισμα του στίχου και, καθεαυτό, ως σχήμα λόγου, ένας κακός πλεονασμός, μια 'περισσολογία'). Στο *μουνδᾶ* (δηλαδή "μουντά") γίνεται ένας εξευγενισμός του *-ντ-* (όπως και σε πολλές άλλες λέξεις ξενικής προέλευσης –πβ. τα τουρκικά *ὀντᾶς* και *ντουνιᾶς* που γίνονται *ὀνδᾶς* και *δουνιᾶς* στα κείμενα του Ρήγα), μια συνήθεια των λογίων της εποχής, που διατηρήθηκε και αργότερα.

Αυτού του είδους τα μεταφραστικά παραγεμίσματα[9] εντοπίζονται και στα επόμενα παραθέματα. Εκτός των άλλων, ο προσεκτικός αναγνώστης διαπιστώνει ότι κάποιες συνηθισμένες και σήμερα και κοινόχρηστες λέξεις έχουν συχνά στη γλώσσα που μεταχειρίζεται ο Ρήγας μιαν αρκετά διαφορετική σημασία ή σημασιολογική απόχρωση. Ας ξεκινήσουμε με την περίπτωση του επιθέτου *ἐμπαθής*, που εμφανίζεται μόνο στη *Βοσκοπούλα των Άλπεων* και που τη θετική (και όχι αρνητική) σημασία του μας βοηθάει να προσδιορίσουμε πρώτ' απ' όλα το εξής:

8. Μεταφραστική συνήθεια της εποχής (ό.π., σελ. 300).

9. Για μια παρόμοια τακτική και σε ό,τι αφορά τη μετάφραση του ΣΝΕ, βλ. Βρανούση, ό.π., σ. 130· δες και: Ρήγας, *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*, επιμ. Π.Σ. Πίστας, Ερμής, 1971, σσ. λδ΄-λε΄.

[B.ii]

Je veux donc bien m'oublier dans ce moment, et vous laisser, autant qu'il est en moi, l'arbitre de notre destinée. C'est à vous de choisir celle des deux situations qui vous paraît la moins pénible : ou de renoncer à moi, de vous vaincre et de m'oublier, ou de posséder une femme qui, le cœur plein d'un autre objet, ne pourrait vous accorder que des sentimens trop faibles pour remplir les vœux d'un amant.

[Σύνολο λέξεων: 74]

Λοιπὸν στέργω τὸ τί εἶμαι νὰ ξεχάσω εἰς αυτὴν,
τὴν στιγμὴν καὶ νὰ σᾶς βάλω τώρα αἱρετοκριτὴν,
καὶ τῶν δύο μας τῆς τύχης ὅσον κεῖται παρ' ἐμοὶ,
<λοιπὸν τώρα τέλος πάντων καὶ ἐν ταύτῃ τῇ στιγμῇ,
στέκεται εἰς τὴν καρδιά σας> *νὰ ἐκλέξῃ* <προφανῆ>,
ἀπ' ταῖς δύο καταστάσεις ὅπρια πλέον τὴν φανῇ,
ὀλιγώτερ' ἀπ' τὴν ἄλλην πρόσβαρος <καὶ μοχθηρὰ>,
ἢ ἐδὼ νὰ μ' ἀρνηθῆτε <στὸ ἑξῆς φῶς φανερὰ>,
καὶ τὸν ἴδιον ἑαυτόν σας νὰ νικήσετε καὶ πιὰ,
νὰ ξεχάσετε ἐμένα <ὡς βοσκόν χονδροκοπιά>.
Ἢ τοιαύτην μὰ γυναίκα ν' ἀποκτήσετε <εὐθύς>,
τῆς ὁποίας ἡ καρδία εἶν' δι' ἄλλον ἐμπαθής.
Δὲν θὲ νὰ μπορῇ <ποτέ της ὅσον ζῇ> *εἰλικρινεῖς*
αἴσθησες νὰ σᾶς προσφέρῃ ἀλλὰ πάντῃ ἀσθενεῖς,
στὸ νὰ ἐκπληρῇ [sic] *τοὺς πόθους ἑνὸς* <ἄλλου> ἐραστοῦ,
<παρὰ ἐκεινοῦ τοῦ πρώτου ἀοιδίμου καὶ πιστοῦ>.

[Σύνολο λέξεων: 129]

Το *ἐμπαθής* χρησιμοποιείται με τη σημασία "αυτός που είναι πλήρης πάθους για...", άλλως πως πρόκειται για σημασιολογικό αρχαϊσμό, εάν αναλογιστούμε ότι η πρώτη αρχαιοελληνική του σημασία είναι "ο εκ σφοδράς συγκινήσεως κατεχόμενος" (σύμφωνα με το λεξικό του Δημητράκου). Τη θετική (και παθητική) αυτή σημασία, όπως και τη σημασία του συνώνυμου (αλλά αμάρτυρου στα κείμενα του Ρήγα) επιθέτου *περιπαθής* ("1. ο εκ πάθους τεταραγμένος, λίαν τεθλιμμένος· 2. πλήρης πάθους, σφοδρός"), έχει και όπου αλλού απαντάται στην εξελληνισμένη *Βοσκοπούλα των Άλπεων*, έστω και ως παραγέμισμα χια χάρη της ομοιοκαταληξίας (σημαδεύεται με αραιογράφηση):

[B.iii]

Les jours suivans Fonrose affecta de s'éloigner à son tour ; Adélaïde en fut affligée. Le sort, dit-elle, semblait m'avoir ménagé cette faible consolation; je m'y suis livrée trop aisément, et pour me punir, il m'en prive.

Τὴν ἀκόλουθον ἡμέραν προσποιεῖται ὁ βοσκὸς,
πῶς τραβιεῖ' ἀδιαφόρως <καὶ ὡς μὴ ἐρωτικός>.
Τοῦτο τὴν Αδελαϊδα τὴν ἐλύπησε πολὺ,
ὅθεν <παραπονεμένη> *κατ' ἰδίαν ὁμιλεῖ.*
Φαίνεται πῶς καὶ ἡ τύχη φθόνησε τὴν ἀσθενῆ,
τούτην μου παρηγορίαν, <ἄχ ἐγὼ ἐλεεινὴ>
ἤμουν παραδεδομένη εἰς αὐτὴν <ἡ ἐμπαθὴς>,
καὶ διὰ νὰ μὲ παιδεύσῃ μὲ τὴν στέρησεν <εὐθύς>.

[B.iv]

Cette image, que l'amour venait de graver en traits de flamme dans sa mémoire, s'empara de tous ses esprits. Qu'ils me l'ont peinte faiblement, disait-il, cette beauté inconnue à la terre, dont elle mérite les adorations! et c'est un désert qu'elle habite!	*Ἡ εἰκὼν ὁποὺ ὁ Ἔρως* <πρὸ ὀλίγου αἰσθητὴν>, *τῆς τὴν εἶχε σχεδιάσῃ* [sic] *εἰς τὴν μνήμην του* <γραπτὴν>, *μὲ πυρίνους χαρακτῆρας ἐκυρίευσεν εὐθὺς, τὰ φρονήματα τοῦ νέου* <καὶ αἰσθήσεις ἐμπαθεῖς. Ὅθεν κεκυριευμένος ἀπὸ Ἔρωτα κρυπτὸν, συλλογοῦνταν κατὰ μόνας κι ἔλεγε καθ' ἑαυτόν>. *Πῶς τὴν εἶχαν περιγράψῃ χωρὶς νὰ ἀναλογῇ, μὲ αὐτὴν τὴν εὐμορφίαν ποῦ εἶν' ἄγνωστος στὴν γῆ τῆς ὁποίας εἶν' ἀξία γιὰ λατρείαν τὴν ἐκεῖ, καὶ ἐδὼ εἶν' ἐρημία ποῦ ἐκείνη κατοικεῖ!*

[B.v]

Le lendemain il se rendit au pâturage; et après avoir observé la route qu'elle avait prise, il fut se placer au pied d'un rocher, qui, le jour précédent lui répétait les sons de cette voix touchante.	*Τῇ ἐπαύριον πηγαίνει ὁ Φονρὸζ εἰς τὴν νομὴν, καὶ ἀκολουθεῖ τῆς νέας τὴν εὐθείαν της γραμμήν. Κάθισεν εἰς ἕνα βράχον μ' ἕνα ὕφος ἐμπαθὲς, ἔνθα εἶχε τραγῳδήσῃ* [sic] *ἡ τζομπάνισσα ἐχθές.*

[B.vi]

Vous chantiez, j'étais attendri.	<Ὁ Φονρὸζ ἀνταπεκρίθη>, *τραγουδήσετε* <προχθὲς>, *κ' ἐγὼ ἤμουν τεθελγμένος* <μ' ἕνα ὕφος ἐμπαθές>.

Και άλλα συνηθισμένα επίθετα χρησιμοποιούνται, και μάλιστα σε παραγεμίσματα που δεν υπάρχουν στο γαλλικό πρωτότυπο, με (όχι ενεργητική, αλλά) παθητική σημασία, λ.χ. το *λυπηρή* (δηλαδή "λυπημένη") στο παράθεμα που ακολουθεί, ή το *ἐρωτικός* (δηλαδή "ερωτευμένος") στο παράθεμα (iii) πιο πάνω:

[B.vii]

Ces accens déchiraient le coeur sensible de Fonrose. Quelle peut être, disait-il, la cause du chagrin >qui la consume?< [10] *Qu'il serait doux de la consoler !*	<Τῆς φωνῆς> *αὐτοὶ οἱ φθόγγοι* <καὶ αὐτὰ τὰ λακαρδιὰ,> *ἐκομάτιαζαν* [sic] *τοῦ νέου τὴν αἰσθητικὴν καρδιά. Ποῖον ἠμπορεῖ νὰ εἶναι (ἔλεγε καθ' ἑαυτὸν)* <πρὶὸ> *τὸ αἴτιον τῆς λύπης* <καὶ τῆς τύχης τὸ γραπτόν;> *Τί γλυκὺ ἤθελεν εἶσθε* [sic][11] <πόσον ἤθελα χαρῇ,> *τὸ νὰ τὴν παρηγορήσω* <νὰ μὴν εἶναι λυπηρή.>

Σχετικά ιδιάζουσα είναι και η χρήση του επιθέτου *αἰσθητικός*, με τη σημασία "ευαίσθητος", ως απόδοση του γαλλικού *sensible* ([vii-x]), αλλά και "αισθαντικός" ή και ως συνώνυμο τού *ἐμπαθής* ([xi-xii]). Σε μία περίπτωση (στον *Νέο Ανάχαρσι* και όχι στη *Βοσκοπούλα των Άλπεων*), είναι σημασιολογικά ισοδύναμο με το *αἰσθητός* ([xiii]):

10. *>qui la consume?<* (αμετάφραστο στο κείμενο του Ρήγα).

11. Αλλού (βλ. σ. 145 της αρχικής έκδοσης τού 1797): *ἤθελαν ἦσθαι.*

[B.viii]

Vous êtes jeune, peut-être sensible; et, si j'en crois mes conjectures, nos malheurs ont eu la même source; et comme moi vous avez aimé.

Εἶστε νέος ἡλικία ἴσως καὶ αἰσθητικὸς,
<ψεύδεσθε στὴν φορεσιά σας, δὲν ὁμιλιάζετε βοσκός>.
Κι' ἂν πιστεύσω <ὡς ὁ νοῦς μου> *μὲ ὀρθὸν* <συλλογισμὸν
ἔκαμε τὴν περὶ τούτου κρίσιν καὶ> *συμπερασμὸν,*
ἡ δικαῖς σας δυστυχίαις ἔχουν τὴν αὐτὴν πηγὴν,
καὶ ἀγαπήσετε ἴσως σὰν κ' ἐμένα <μὲ στοργήν>.

[B.ix]

Vous ne vous repentirez point d'avoir déposé vos ennuis dans un cœur, hélas! trop sensible.

Δὲν θὰ μεταμεληθῆτε κατὰ τοῦτο παντελῶς,
πῶς τὰ βάσανά σας ὅλα ἐμπιστεύθητε <ἁπλῶς>,
εἰς μιὰν <ἄδολον> *καρδίαν ἂχ πολλά αἰσθητικὴν,*
<ἐν ταυτῷ καὶ λυπημένην καὶ ὑπομονητικήν>.

[B.x]

Vous me pénétrez, lui dit Fonrose, accablé de ce qu'il venait d'entendre; et quelque sensibilité que vous me supposiez, vous êtes bien loin d'imaginer l'impression que m'a faite le récit de vos malheurs.

Μὲ ἐφέρετε εἰς οἶκτον εἶπεν ὁ Φονρὸζ <εὐθὺς>,
ἀπὸ ὅσα εἶχ' ἀκούσῃ [sic] *τετρωμένος* <κ' ἐμπαθής>.
Κι' ὅσον καὶ ἂν μὲ θαῤῥῆτε ἄνθρωπον αἰσθητικὸν,
εἶσθε μακρυὰ ἀκόμι <μ' ὅλον σας τὸ λογικὸν>,
ἀπὸ τοῦ νὰ φαντασθῆτε πόσην θλίψιν κατηφῆ
μ' ἔφερε τῶν συμφορῶν σας αὐτὴ ἡ περιγραφή.

[B.xi]

Fonrose qui l'avait vue s'approcher et s'asseoir auprès d'un saule pour l'entendre, n'avait pas fait semblant de s'en apercevoir.

Ὁ Φονρὸζ καθὼς τὴν εἶδε πῶς εἰς μιὰ βαλανιδιὰ
ἦλθε γιὰ νὰ τὸν ἀκούσῃ <μὲ αἰσθητικήν καρδιὰ>,
ἐκαμώθηκε πῶς τάχα δὲν τὴν εἶχε στοχασθῆ,
μήπως ἀπ' τὰ βλέμματά του ἡ ὡραία ξυππασθῆ.

[B.xii]

La bergère était au pâturage ; la vieille femme les y conduit; ils approchent. Quelle est leur surprise! Leur fils, ce fils bien-aimé est auprès d'elle, sous l'habit d'un simple pasteur; leurs cœurs, plutôt que leurs yeux, le reconnaissent.

Ἦτον δὲ ἡ βοσκοπούλα στὴν συνήθη της νομὴν,
<ὅθεν> *ἡ γριὰ* <τοὺς πέρνει κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν,
καὶ> *τοὺς ὁδηγεῖ στὴν μάνδρα, πλησιάζουσιν ἐκεῖ.*
<Μὰ> *πριὰ* <τότε> *τοὺς ἐστάθη ἔκπληξις* <αἰσθητική>;
Κι' ὁ υἱός τους νἆναι τέτριος ὁ πολλὰ ἀγαπητὸς,
μὲ φορέματα ποιμένος εἶν' στὸ πλάγι της αὐτός·
ἡ καρδιαῖς τους τότε μᾶλλον τὸν ἐγνώρισαν <εὐθὺς>,
παρὰ τὰ δικά τους μάτια <καὶ μὲ στεναγμοὺς βαθεῖς>.

[B.xiii]

[*Νέος Ανάχαρσις*, σ. 339 στην έκδοση του 1797] *Ἡ Πανθέα ἥνωνεν εἰς τὰς ὑπεροχὰς τῆς μορφῆς προτερήματα, τὰ ὁποῖα ἡ δυστυχία τὰ κατέσταινεν ἀκόμι πλέον αἰσθητικά.*

Το *ἀναίσθητος*, στη μοναδική του εμφάνιση στη *Βοσκοπούλα των Άλπεων*, ερμηνεύεται ως "παράφορος, παράλογος" (απόδοση τού *insensé*), ενώ το *(δὲν) ἀναισθητῶ* έχει την έννοια τού "(δεν) μένω ασυγκίνητος / (δεν) αδιαφορώ":

[B.xiv]

Le comte d'Orestan conçut pour moi l'amour le plus tendre; j'y fus sensible, je le fus à l'excès. Mes parens s'opposèrent au penchant de nos cœurs; et ma passion insensée me fit consentir à un hymen sacré pour les âmes vertueuses, mais désavoué par les lois.

Καὶ τοῦ Δορεστὰν ὁ Κόντες ἀπαλὸν <καὶ προφανῆ> *διὰ λόγου μου* <ἐξαίφνης> *Ἔρωτα ἐγκυμονεῖ. Συγκατένευσα εἰς τοῦτο, καὶ τὸ ἔστερξα κ' ἐγὼ, καὶ τὸν ἤθελα βεβαίως,* <ναὶ σᾶς τὸ ὁμολογῶ>. *Οἱ γονεῖς μου ἐναντίοι φάνηκανε ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν κλίσιν τῶν καρδιῶν μας* <καὶ τὸν πόθον τῆς ψυχῆς>. *Τὸ ἀναίσθητόν μου πάθος μ' ἔκανε* <παρὰ καιρὸν>, *νὰ συννεύσω σ' ἕνα γάμον* <γιατ' ἐμᾶς> *μὲν ἱερὸν, ὅμως ἀπηγορευμένον ἀπ' τοὺς νόμους* <τοὺς ἀγνοὺς, ὁποῦ τῶν συνοικεσίων κυβερνοῦν τοὺς χαλινούς>.

[B.xv]

Quels maux la beauté ne cause-t-elle pas dans le monde! malheureuse! est-ce à moi d'y attacber quelque prix? La réflexion désolante vint empoisonner dans son âme le plaisir qu'elle avait goûté: elle se reprocha d'y avoir été sensible, et résolut de s'y refuser à l'avenir.

Τί κακὰ ἡ ὡραιότης εἰς τὸ πᾶν δὲν προξενεῖ, ἂχ ἐγὼ δυστυχισμένη <ἐγὼ ἡ ἐλεεινή...> *Και τεργιάζει εἰς ἐμένα νὰ προσφέρω πιὰ τιμὴν, καὶ ὑπόληψιν στὰ τέτρια* <ὁποῦ εἶμαι πιὰ ποιμήν>; *Ὁ τοιοῦτος στοχασμός της* <παρ' ἐλπίδα πρὸς ποινὴν>, *ἦλθε γιὰ νὰ φαρμακεύση τὴν ὀλίγην ἡδονὴν, ὁποῦ εἶχε δοκιμάση* <στὴν ἀθλίαν της ψυχὴν, διὰ πρόσκαιρον τῆς τύχης τῶν κακῶν ἀνακωχήν>. *Ἤλεγξε τὸν ἑαυτόν της πῶς ἐφάνη αἰσθητὴ, κι' ἀπεφάσισε πῶς πλέον στὸ ἑξῆς ν' ἀναισθητῇ.*

[B.xvi]

Fonrose, qu'un rayon d'espérance animait, se mit à faire éclater dans les airs le son brillant que le plaisir inspire. Ah! de grâce, dit Adélaïde, épargnez à mon âme l'image importune d'un sentiment qu'elle ne peut goûter. Cette solitude est consacrée à la douleur; ces échos ne sont point accoutumés à répéter les accens d'une joie profane : ici tout gémit avec moi.

Ὁ Φονρὸζ ὁποῦ ἐλπίδος τὸν ἐμψύχωνε σπινθὴρ,
ἔκαμε νὰ διαλάμψῃ στοὺς ἀνέμους ὡς φωστὴρ,
τοῦ ὀργάνου του ὁ ἦχος <ἡ μελίρρυτος φωνὴ>,
καὶ ὁποῦ τὸν ἀναπνέει τῆς ψυχῆς ἡ ἡδονή.
Ἄχ (τὸν λέγει ἡ ὡραία) <φθάνει πχιά>, *παρακαλῶ,*
<μὴ μὲ κάμετε μὲ τοῦτο πάλιν νὰ μελαγχολῶ>,
δὲν πρέπει νὰ δοκιμάσῃ αἴσθησιν χαροποιὰν,
ἡ ψυχή μου ἐδὼ πέρα, <σ' αὐτήν τὴν πυρκαϊὰν>,
ποῦ αὐτή ἡ ερημία εἰς τὴν λύπην <καθ' αὐτὸ>,
εἶναι ἀφιερωμένη <ὅθεν καὶ ἀναισθητῶ>.
Ἡ Ἠχὼ <αὐτὴ ἡ ἴδια τῆς ἐρήμου ἡ θεὰ>,
δὲν εἶναι συνειθισμένη <πώποτ' ἀπὸ μακρυὰ>,
νὰ ἀντιλαλῇ τοὺς φθόγγους μίας κοσμικῆς χαρᾶς,
<ἀλλὰ πάντα συνηθίζει νὰ ἀκούῃ συμφοράς>.
Καὶ τὸ πᾶν ἐδὼ γογγίζει μὲ τ' ἐμένα <τὴν βοσκὸν,
ποῦ ἀξίως ταλανίζω τὸ δικό μου ῥοιζικόν>.

[B.xvii]

[ ] et je puis bien supporter une nuit les incommodités que vous souffrez toujours. Je suis faite pour cela, dit la bergère avec une modestie charmante. Non, certainement, dit M. de Fonrose, qui ne put dissimuler plus longtemps l'émotion qu'elle lui causait; non, vous n'êtes pas faite pour souffrir; et la fortune est bien injuste !

Ἠμπορῶ νὰ ὑποφέρω (ἀπεκρίθη) μιὰ βραδιὰ,
ὅσα πάντοτ' ὑπομένει, ἡ γεναία [sic] *σου καρδιά.*
Ἐγὼ εἶμαι γεννημένη, <εἰς τὸν κόσμον> *δι' αὐτὸ,*
(ἡ βοσκὸς ἀνταπεκρίθη) <διὰ νὰ ὑπηρετῶ>.
Ὄχι, ὄχι <προλαμβάνει, καὶ χωρίς νὰ ἐντραπῇ,>
δὲν ἐβάσταξεν ὁ ἄνδρας τῆς Μαρκέζας νὰ μὴ πῇ.
Ὄχ' <ἀγαπητὸν κορίτζι> *δὲ γεννήθης δι' αὐτὸ,*
εἶναι ἄδικος ἡ τύχη ἐγὼ δὲν ἀναισθητῶ.

Η παράθεση είναι σκόπιμα εκτενής, δεδομένου ότι μας αποκαλύπτονται λεξιλογικά κ.ά. (ορθογραφικά, γραμματικοσυντακτικά, ρυθμοτονικά) ζητήματα που ενδιαφέρουν τη λεπτομερειακή μελέτη της γλώσσας του Ρήγα με την οποία καταπιάνεται η εργασία μας. Ορισμένα από αυτά τα ζητήματα θίγονται στις επόμενες ενότητες. Στην παρούσα συνάφεια, θα επικεντρωθούμε στον σχολιαστικό χαρακτήρα που αποκτούν μερικά από τα μεταφραστικά παραγεμίσματα του Ρήγα, ακόμη κι αν ο βασικός τους στόχος είναι να εξυπηρετηθεί το μέτρο και η ομοιοκαταληξία.

[B.xviii]

elle y doit [ ] désirer une société qui l'amuse ou qui la console : laissons-lui rechercher la mienne.	*Συντροφιὰ* <λοιπὸν τζιρίζει ἕνα φίλον> *λαχταρεῖ, διὰ νὰ τὴν καθηδύνῃ ἢ νὰ τὴν παρηγορῇ. Τὴν δικήν μου* <ὁμιλίαν καὶ τὴν συναναστροφὴν>, *νὰ ζητήσῃ* <ἐγὼ τ' ὤχω εὐχαρίστησιν κρυφήν. Πλὴν ἂς μὴ μὲ κόψῃ τώρα δι' αὐτῆς τὴν εὐμορφιὰ, ἀπ' ἐκείνην ἂς προέλθῃ νὰ σκαλίζῃ συντροφιά.>

Το «*συντροφιὰ λαχταρεῖ* (ενν. η Αδελαΐδα)» του πρωτοτύπου ο Ρήγας το διανθίζει ως εξής: «*συντροφιὰ* <λοιπὸν τζιρίζει ἕνα φίλον> *λαχταρεῖ*», αλλά το *τζιρίζει* μοιάζει τουλάχιστον ειρωνικό, σαν να έχει 'λαλήσει' στην αναζήτηση συντροφιάς[12] –ειρωνικό (αν όχι ελαφρώς απαξιωτικό), ως προς το περιεχόμενο, είναι και το εξής δίστιχο παραγέμισμα, ερήμην του Marmontel: «πλὴν ἂς μὴ μὲ κόψῃ τώρα ["ας μη με νοιάξει"] δι' αὐτῆς τὴν εὐμορφιά, ἀπ' ἐκείνην [δηλ. την Αδελαΐδα] ἂς προέλθῃ νὰ σκαλίζῃ συντροφιά [= ας αναζητήσει εκείνη τη συντροφιά μου]»[13].

Μια (ηθελημένη ή όχι, από την πλευρά του μεταφραστή) προσπάθεια ειρωνικής υπονόμευσης του ηθοπλαστικού πρωτοτύπου, έτσι που για τα αφτιά των συγχρόνων του αναγνωστών (και πολύ περισσότερο για τα δικά μας σήμερα) να ηχεί το κείμενο της μετάφρασης κάπως πιο ανάλαφρο και χιουμοριστικό, ανιχνεύεται και στο εξής:

[B.xix]

Comme il parlait ainsi, la surprise et la joie avaient ôté à Madame de Fonrose l'usage de ses sens.	*Καθὼς λάλησεν ὁ γέρων ἡ* <ὑπέρμετρος> *χαρὰ καὶ ἡ ἔκστασις* <ἡ ἄκρα> *ἀφαιροῦσαν φανερᾶ, τῶν αἰσθήσεων τὴν χρῆσιν τῆς μαδάμας τοῦ Μαρκῆ,* <λιγοθύμησεν ἀμέσως ὥντας καὶ ὑστερική.>

12. Το ερμήνευμα «*τζιρίζω* = λαχταρώ» του Βρανούση (όπου και στη σημ. 5, σ. 405) αντλείται από τα εδώ συμφραζόμενα. Πβ. με τα εξής δύο χωρία από το ΣΝΕ: *Ὁ ἐρωτικὸς Βονζιὰν λοιπὸν ἐζήτησεν ἄνθρωπον διὰ νὰ βάλῃ προξενήτην· ἕνας καλόγερος τὸν ἐφάνη πολλὰ ἐπιτήδειος διὰ νὰ τὸ κατορθώσῃ, ἐπειδὴ καὶ αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι καθὼς εἶναι γνωστὸν, χώνονται παντοῦ καὶ* τζιρίζουν *νὰ προξενήσουν εἰς ἄλλους τὸ καλὸ ὁποῦ αὐτοὶ λέγουν, καὶ δείχνουν τάχα πῶς οἰκειοθελῶς τὸ ὑστεροῦνται.* ● *–Ζεμιρα: Καὶ πῶς; θέλετε νὰ σᾶς παρακαλέσουν διὰ νὰ εἰπῆτε ἐκεῖνο ὁποῦ ἐγὼ* τζιρίζω *νὰ ἐπιχειρισθῶ;* –Το ότι, όμως, αυτή η σημασία τού *τζιρίζω* είναι μεταφορική διαπιστώνεται από τα εξής δύο χωρία: (ΦΑ) *Τὸ δειλότερον πουλὶ δείχνει ἀνδρεία ὅταν εἶναι λόγος περὶ τῶν αὐγῶν του, καὶ κινδυνεύει νὰ τὰ χάσῃ,* τζιρίζει, *ὁρμᾷ ἐπάνω εἰς τὸν ἁρπαστὴν, καὶ σχεδὸν τὸν ξεματώνει μὲ τὰ νύχια του.* ● (ΒΑ) *Πῶς συμπάσχουν φαίνεται ὅλα / ἐκ συμφώνου μὲ μιὰ παρόλα, / καὶ τὰ ἔμψυχα καὶ νεκρὰ [ ] / Τὰ πουλάκια μὲ ταλανίζουν, / μὲ θρηνώδεις φωναῖς* τζιρίζουν, */ καὶ συνήθως δὲν κελαδοῦν, / βλέπωντάς με στὴν ἐρημίαν / μὲ μεγάλην μελαγχολίαν, / μὲ λυποῦνται καὶ θρηνῳδοῦν.*

13. Το *σκαλίζω* εμφανίζει την ουδέτερη σημασία "αναζητώ, ψάχνω", όπως τουλάχιστον μαρτυρούν τα εξής τρία χωρία από το ΣΝΕ: *«Ὁ Λέανδρος ἐμβῆκεν εἰς τὸ γαμπινέτο, εἶδε τὸ χρυσίον, καὶ πρῶτόν του κίνημα ἐστάθη, τὸ νὰ τὸ συνάξῃ, ἔβαλεν εἰς τὸ πουγγί τὴν ἐκεῖ σκορπισμένην μονέδα,* ἐσκάλισε *τρυγύρου μὲ προσοχήν, ηὗρε φλουριὰ μεταξὺ τῶν χαραγμάτων τοῦ ἐδάφους, ἐκατέβη εἰς τὴν αὐλήν, ἐρεύνησεν ὁμοίως, καὶ ἐστάθη ὀλίγον περιεργαζόμενος τὸ πηγάδι»* ● *«–Λεανδ. Αὐθέντη μου ἕνα πουγγί σας ἐλύθηκεν, ἐσκορπίσθηκαν τὰ φλουριὰ ἕως εἰς τὴν αὐλήν, φοβοῦμαι νὰ μὴν ἔπεσαν καὶ μερικὰ εἰς τὸ πηγάδι». [ ] –Δεβ. Λείπουν τρία Λέανδρε· ἂς ἰδοῦμεν νὰ μὴν ἔπεσαν ἐδῶ πουθενά,* ἐσκάλισες *παντοῦ; –Λεανδ. Παντοῦ αὐθέντη μου.»* ● *«[ ] εὐγῆκεν ἡ ὡραία Αἴγλη ἐφοδιασμένη μὲ τὸ ραβάσι της, καὶ μὲ ἄκραν ἔφεσιν ἐζητοῦσε νὰ εὕρῃ ἐκεῖνο ὁποῦ ἐπάσχιζε νὰ ἀποφύγῃ, δεξιᾶ καὶ ἀριστερᾶ τὰ ἀξιολάτρευτα βλέμματά της* ἐσκάλιζαν *τὸν Ζιουίν, ἐλαχταροῦσε τὴν ὥραν νὰ τὸν ἰδῇ, μὲ ὅλον ὅποῦ εἶχε νὰ τὸν φανερώσῃ πῶς ἦτον ἀδιάφορη εἰς τὸν ἔρωτά του».*

Στην είδηση ότι ο εξαφανισμένος γιος της είναι ζωντανός, η μητέρα του νεαρού Φονρόζ, η «μαρκέζα» (γαλλιστί: marquise, μαρκησία) έχασε τις αισθήσεις της, αλλά ο Ρήγας προσθέτει: «λιγοθύμησεν ἀμέσως ὤντας καὶ ὑστερική».

Σκόπιμη, από αυτή την άποψη, κρίνεται, ενίοτε, και η επιλογή της ξένης λέξης, με τη μορφή άμεσου δανείου (*κουργιοζιτᾶ* "περιέργεια"), που ενοφθαλμίζεται στο κείμενο της μετάφρασης (χωρίς, μάλιστα, να υπάρχει στο πρωτότυπο):

[B.xx]
-Τὸ λοιπὸν ἀπό ποῦ εἶστε (ἡ βοσκὸς τὸν ἐρωτᾷ,
<καὶ ἀπόκρισιν γυρεύει μὲ πολλὴν κουργιοζιτᾶ>.

Εάν εδώ προσθέσουμε και την εντύπωση από την ανάμειξη δύο γραμματικών, της λόγιας γλώσσας και της λαϊκής / δημοτικής (στο παράθεμα που ακολουθεί, η Αδελαΐδα, παρακαλεί τον ηλικιωμένο θετό πατέρα της να μεταφέρει την είδηση ότι ο νεαρός Φονρόζ είναι ζωντανός):

[B.xxi]
-Ἔχω χρείαν γιὰ νὰ δώσω εἴδησιν χαροποιὰν, | τὸν Μαρκέζον καὶ Μαρκέζα κι' ὅλην τους τὴν γενεάν [*στον Μ. και σε όλην την γ.* : βορειοελλαδική σύνταξη]. | *Ἀπεκρίθη δὲ ὁ γέρων* [λόγια μορφολογία] *πῶς ὁ ζῆλος τὸν πετᾷ* ["τον κάνει να πετάξει"], | *διὰ νὰ τοὺς ἐκδουλεύσῃ εἰς αὐτὴν τὴν νοβιτά* ["είδηση"]. | *-Πάνετε (τὸν λέγ' ἡ νέα) θὰ τοὺς εὕρητ' ὀρφανοὺς* [*πάνετε:* λαϊκό, ιδιωματικό, *εύρητε*: λόγιο], | *θάνατον νὰ ταλανίζουν υἱοῦ τοῦ μονογενοῦς* [και μια εκκλησιαστική ενθύμηση]. | *Δόστε τους νὰ καταλάβουν πῶς ἐδὼ εἶν' ζωντανός,* | *πῶς θὰ τοὺς τὸν ἐπιστρέψω ἐγὼ ὀφθαλμοφανῶς.*

πρόκειται, σαφώς, για «μια γοητευτική γλωσσική αναρχία»[14], που, σε ό,τι αφορά τη *Βοσκοπούλα των Άλπεων* (του 1797), όπως και το ομόθεμο *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* (του 1790), δημιουργεί την εντύπωση μιας γλωσσικής γραφικότητας, εντύπωση την οποία καταγράφουν και άλλοι μελετητές.

Γ. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΣΥΜΦΡΑΣΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ / ΤΟ ΡΗΜΑ

Ας περάσουμε στους λεπτομερείς γραμματικούς και συμφραστικούς πίνακες για τους οποίους γίνεται λόγος στην πρώτη ενότητα.

Εξειδικεύοντας τις παρατηρήσεις μας σε ό,τι αφορά τα γραμματικοσυντακτικά χαρακτηριστικά της γλώσσας (ή, καλύτερα, της ιδιολέκτου) του Ρήγα, θα ξεκινήσουμε με το ρήμα.

Διτυπίες

Η δημιουργική χρήση της γλώσσας στα κείμενα του Ρήγα χαρακτηρίζεται από διτυπίες, στοιχείο που αναμένουμε ότι θα προβληθεί με επάρκεια στο εκπονούμενο λεξικό- γραμματική.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, οι ρηματικοί τύποι στον πίνακα [Γ.ia] που ακολουθεί. Πρόκειται για το γνωστό (από τα μεσαιωνικά κείμενα) ρήμα *(σ)κουντώ*, που εδώ, κατά την παραδοσιακή γραμματική ορολογία, ακολουθεί την κλίση των 'συνηρημένων' ρημάτων, άλλοτε των σε *-άω* (*κουντᾷ, κουντῶντας*) και άλλοτε των σε *-έω* (*κουντεῖται, κουντούμενον*). Οι τύποι με γιώτα: *ἐκούντιξαν, κουντίξῃ, κουντίξῃς* φαίνεται ότι ρυθμίζονται ορθογραφικά με βάση ομόλογους τύπους του *τραβῶ* (*θέλω τραβίξει, τραβίξ-η / -ης, τραβίξουν, τραβίξω, ἐτραβίχθη, ἐτραβίχθηκα, τραβιχθῇ, τραβιχθοῦν*). Με βάση το

14. Π. Σ. Πίστας, όπου και στη σημ. 9, σ. λδ΄.

κουντῶ σχηματίστηκε και ρήμα *ξεκουντῶ* ("εκσφενδονίζω, εξακοντίζω": Βρανούσης, σ. 404), ένα ρήμα που δεν καταγράφεται στο *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας* του Κριαρά –προφανώς ένας ακόμη νεολογισμός του Ρήγα:

[Γ.ia]

Λεξικό- Γραμματική

[συνολικός πίνακας λέξεων-λημμάτων και λέξεων-τύπων με βάση το ρήμα *κουντώ#*]

κουντῶ#	**21**		**κουντούμενον** (ουδ.)	**1**
κουντᾷ		13	κουντούμενον	1
ἐκούντιξαν		1		
ἐκούντισεν		1	**κουντῶντας**	**1**
κουντεῖται		1	κουντῶντας	1
κουντηθοῦν (νὰ)		1		
κουντίξῃ (νὰ)		2		
κουντίξῃς (ὅταν)		1		
κουντοῦν		1		
ξεκουντῶ#	**6**			
ἐξεκουντῆτο (ἂν)		2		
ξεκουντᾷ		1		
ξεκουντᾷς		1		
ξεκουντηθῆ (ἂν ἤθελε)		2		

Ο πίνακας [Γ.ia] μας δείχνει ότι στα *Άπαντα* του Ρήγα εντοπίζονται συνολικά 8 λέξεις-τύποι του ρήματος *κουντῶ*, όλοι με μοναδική (1) εμφάνιση, εκτός από το *κουντίξῃ (νὰ)* με δύο (2) εμφανίσεις και το *κουντᾷ* με δεκατρείς (13). Το σύμβολο # δίπλα στο *κουντῶ* (βλ. και *ξεκουντῶ#*) δηλώνει ότι ο λημματικός τύπος του ρήματος (κατά κανόνα, το α΄ πρόσωπο του ενεστώτα της ενεργητικής φωνής) αποκαθίσταται εδώ χωρίς ο ίδιος να εμφανίζεται στα *Άπαντα*. –Με πλαγιογράφηση σημαδεύονται οι λέξεις-τύποι με την ιδιαίτερη ορθογραφία του Ρήγα.

[Γ.ib]

Συμφραστικός Πίνακας

[ενδεικτικός πίνακας[15] λέξεων-τύπων των ρημάτων *κουντῶ#* και *ξεκουντῶ#*]

(ΣΝΕ)

Πλήν, στοχάσου, Λέανδρε, ὅτι μὲ ἐσκότωσες μὲ τὸ χέρι σου· ὅτι, ἐκεῖ ὁποῦ μὲ ἔταξες νὰ κάμῃς τὴν εὐτυχίαν μου, μὲ ξεκουντᾷς *εἰς τὸν τάφον·*

(ΟΛ)

Λυ. *Ἄκουσαι... εἶχα νὰ εἰπῶ...* (1)

Αρ. *Ἄφες με τολμητία,*

δὲν σὲ ἀκούω, ἄφες με... (2)

Λυ. *(πλέον ἀπελπησία)* (3)

(1) *Ἁπλώνει νὰ τὴν πιάση ἀπὸ τὸ χέρι.*

(2) *Τὸν* κουντᾷ.

(3) *Καθ' ἑαυτ.*

15. Λόγω χωρικών περιορισμών των Πρακτικών.

(ΦΑ)
[ ] βαρύτητα τοῦ ἀέρος. Ὅταν εἶναι βαρύτερος κουντᾷ *τὸν ὑδράργυρον περισσότερον καὶ τότε ἀνεβαίνει καὶ αὐτὸς παραπάνω καὶ πάλιν κατεβαίνει ὅταν ὁ ἀέρας εἶναι ἐλαφρότερος*
[ ] τὸ νέον σπέρμα ὁποῦ ἔρχεται, κουντᾷ *τὸ εὑρισκόμενον εἰς τὸ σακουλάκι καὶ τὸ ἀναγκάζει νὰ εὔγῃ*
....
Ἀφ' οὗ τὸ αἷμα ξαναγυρισθῇ ἐκεῖ, κουντεῖται *ἀπὸ τὴν συστολὴν τοῦ γαστριδίου εἰς τὴν ἀρτηρίαν λεγομένην ἀόρτην, ἥτις τὸ διαμοιράζει εἰς ὅλον τὸ ἐπίλοιπον σῶμα*
....
[ ] ὅταν κουντίξῃς *τὴν πρώτην ἀπ' αὐταῖς, κινεῖται ὁμοίως καὶ ἡ τελευταία εἰς τὴν ἰδίαν στιγμήν*
Ὅταν ὁ ἀὴρ εἶναι ψυχρὸς, τότε αἱ ἀναθυμιάσεις δὲν ἠμποροῦν νὰ ὑψωθοῦν ἢ νὰ κουντηθοῦν *ἀπὸ τὴν γῆν*
....
[ ] ἂν ἐξεκουντῆτο *μία σφαίρα κανονιοῦ ἀπὸ τὸν ἥλιον, εἰς χιλίους χρόνους δὲν ἤθελε φθάσῃ εἰς αὐτοὺς τοὺς Κομήτας*
[ ] μία σφαίρα κανονιοῦ ἂν ἐξεκουντῆτο *ἀπὸ τὸν ἥλιον δὲν ἤθελεν ἔλθῃ ἐδῶ, παρὰ εἰς εἰκοσιτέσσερες χρόνους;*
Ἠμπορεῖς λοιπὸν νὰ νοήσῃς πόσον γλύγωρα πετᾷ μία σφαίρα ὅταν τὴν ξεκουντᾷ *ἕνα τόπι;*
[ ] μία τοιαύτη σφαίρα, ἂν ἤθελε ξεκουντηθῇ *ἀπὸ τὸν ἥλιον, ἤθελε φθάσῃ εἰς τὸν Ἑρμῆν εἰς οκτὼ χρόνους*
[ ] ἀπὸ τὴν σφαίραν τοῦ κανονίου ὁποῦ ἤθελε ξεκουντηθῇ *ἀπὸ τὸ κανόνι.*

Η σύνταξη του λεξικού- γραμματικής *α.* αφενός, απαιτεί να προσδιοριστεί το εύρος των τύπων που κατατάσσονται στο ίδιο λήμμα· *β.* αφετέρου, επιτρέπει, και επιβάλλει, να αναδειχθούν συσχετισμοί σημασιολογικοί και μορφολογικοί (όπως γίνεται κατανοητό από την εξέταση των τύπων στον πίνακα [Γ.iia-b]).

Για παράδειγμα, το ετυμολογικό ζεύγος *ἀναλῶ* ~ *ἀναλύω#* παρουσιάζεται στα κείμενα που επεξεργαζόμαστε, κυρίως στο *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* και στο *Σχολεῖον τῶν Ντελικάτων Ἐραστῶν*, με μια σειρά συνολικά 31 τύπων, οι περισσότεροι από τους οποίους (23) ανήκουν στο (δημώδες) *ἀναλῶ*. Το *ἀναλῶ*, αν και απαντά και ως μεταβατικό, κατά κανόνα χρησιμοποιείται ως αμετάβατο με παθητική σημασία (21 / 23 εμφανίσεις), ενώ το *ἀναλύω* μπορεί να έχει και μεσοπαθητικούς τύπους (λ.χ. *ἀναλύονται*) για τις παθητικές σημασίες:

[Γ.iia]

Λεξικό- Γραμματική

[συνολικός πίνακας λέξεων- λημμάτων και λέξεων- τύπων με βάση το ρήμα *αναλύω# ~ αναλῶ*]

ἀναλύω#	**31**		**ἀνάλυμα**	**1**	
ἀναλᾷ		2	ἀνάλυμα		1
ἀναλᾷ (σμσ. παθητ.)		4			
ἀναλᾷς (νὰ) (σμσ. παθητ.)		2	**ἀναλυμένη**	**5**	
ἀναλοῦμεν (σμσ. παθητ.)		1	ἀναλυμένη		2
ἀναλοῦν (σμσ. παθητ.)		1	ἀναλυμένα		1
ἀναλοῦσα (σμσ. παθητ.)		1	ἀναλυμένον (ουδ.)		1
ἀναλοῦσε (σμσ. παθητ.)		2	ἀναλυμένου (ουδ.)		1
ἀναλύει		1			
ἀναλύονται		1	**ἀνάλυσις**	**3**	
ἀναλύουν		3	ἀνάλυσις		1
ἀναλύσῃ (νὰ)		1	ἀνάλυσιν		2
ἀναλύσω (νὰ) (σμσ. παθητ.)		1			
ἀναλῶ (σμσ. παθητ.)		8	**ἀναλῶντας** (σμσ. παθητ.)	**1**	
ἀναλῶ (νὰ) (σμσ. παθητ.)		2	ἀναλῶντας		1
ἀνέλυσαν (σμσ. παθητ.)		1			

[Γ.iib]

Συμφραστικός Πίνακας

[ενδεικτικός πίνακας λέξεων-τύπων των ρημάτων *αναλύω# ~ αναλῶ*]

Ως παραδείγματα των μεταβατικών ([Γ.iib$_1$]) και των αμετάβατων χρήσεων ([Γ. iib$_2$]) των τύπων αυτών δίνονται τα εξής ολίγα:

[Γ.iib$_1$]
(ΦΑ)
Τὸ πνεῦμα τοῦ νίτρου ἀ ν α λ ύ ε ι *τὸ ἀσῆμι, τὸ χάλκωμα καὶ τὸ σίδηρον, πλὴν τοῦ μαλάγματος [ ]*
[ ] κατορθοῦται ἡ ἀστραπή, ἡ ὁποία τρυπᾷ ἕναν τεστὲ χαρτί, ἀ ν α λᾷ *ἕνα φύλλον μαλάγματος βαλμένον μεταξὺ εἰς δύο πλάκαις γιαλιοῦ [ ]*
[ ] τὴν [τη φάλαινα] ἀ ν α λ ύ ο υ ν *εἰς τὸ καζάνι τοῦ φούρνου ὁποῦ ἔχουν ἐπὶ τ' αὐτοῦ κτισμένον.*

[Γ.iib$_2$]
(ΦΑ)
[ ] [ἐκεῖνοι τοῦ Κρόνου ἤθελε πιστεύουν πῶς ἀ ν α λ ο ῦ μ ε ν *ἀπὸ τὴν ξέστην [ ]*
Μερικαί ἀ ν α λ ο ῦ ν *εἰς τὴν φωτιάν, ἄλλαι σκληρύνονται περισσότερον [ ]*
Εἰς τὴν Φράντζαν ἔπεσε κεραυνὸς εἰς ἕνα σπῆτι ἀπὸ τὴν γωνίαν τοῦ τοίχους ὁποῦ ἦτον κατὰ μεσημβρίαν καὶ ὄντας ἐκεῖ ἕνα σεντοῦκι μὲ μαχαίρια καὶ πηρούνια, μερικὰ μὲν ἀ ν έ λ υ σ α ν *, μερικὰ δὲ ἀπόκτησαν μίαν μαγνητικὴν δύναμιν, ὁποῦ ἐσύκωναν χοντρὰ καρφιά.*

Ἡ γῆ εἶναι ὡς πρὸς τὴν αἰτίαν τῆς δρόσου ὡσὰν τὸ καζάνι, ἀνεβάζει μὲ τὴν ζέστην της τὰς ἀναθυμιάσεις εἰς τὸν ἀέρα, ὅς τις εἶναι ψυχρότερος ἀπὸ λόγου της, καὶ μερικαὶ μὲν ἀ ν α λ ύ ο ν τ α ι *εἰς αὐτὸν, μερικαὶ δὲ πυκνώνονται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς.*

Εξάλλου, είναι δυνατόν ο ίδιος τύπος να χρησιμοποιείται και με μεταβατική και με αμετάβατη σημασία ([Γ.iib$_3$]), όπως στο παράδειγμα που ακολουθεί:

[Γ.iib$_3$]
(ΦΑ)
[ ] ἐφευρόντες μίαν μέθοδον εἰς τὸ νὰ ἀ ν α λ ύ ο υ ν *εὔκολα τοὺς νεκρούς των. Τοὺς πλύνουν πρὸ τῆς ταφῆς μὲ νερὸν ἀσβέστου ἀσβέστης, ἄλλοι δὲ τοὺς χύνουν εἰς τὸ στόμα καὶ εἰς σαράντα ἡμέρας* ἀ ν α λ ύ ο υ ν.

Επιπλέον, το *ἀναλῶ* εμφανίζεται και με μεταφορικές σημασίες ([Γ.iib$_4$]), πράγμα που δεν ισχύει για τους τύπους του *ἀναλύω*.

[Γ.iib$_4$]
(ΒΑ)
Τέλος πάντων καὶ σᾶς εἶδα καὶ τὸ τὶ σᾶς προσκολλᾷ, / ξεύρω εἰς αὐτοὺς τοὺς τόπους κ' ἡ καρδιά μου ἀ ν α λ ᾷ.
Ἀπεκρίθη ἀ ν α λ ώ ν τ α ς *εἰς τὰ δάκρυα ὁ βοσκός.*

(ΣΝΕ)
[ ] μὰ ἐγὼ ζουριάζω, τήκομαι, ἡμέρα τὴν ἡμέραν ἀ ν α λ ῶ, *καὶ ἔτζι καταντῶ εἰς τὸν τάφον.*

Στον πίνακα [Γ.iia] εντάχθηκαν και οι μετοχικοί τύποι *ἀναλυμένου / ἀναλυμένη / ἀναλυμένα*, ο τύπος υποτακτικής *νὰ ἀναλύσῃ*, καθώς και τα παράγωγα *ἀνάλυσις* και *ἀνάλυμα*, με το σκεπτικό ότι οι συμφραστικές τους χρήσεις υπογραμμίζουν τη σημασιολογική συνάφεια που παρουσιάζουν τα δύο ρήματα και, επομένως, επιβάλλουν ένα συνολικότερο συσχετισμό σε επίπεδο λήμματος, παρ' ό,τι μορφικά πιο εύκολο είναι να συνδεθούν με το *ἀναλύω*. Οι σημασιολογικές σχέσεις που οικοδομούνται μεταξύ των τύπων γίνονται φανερές, αν παραλληλίσει κανείς και τις εκφράσεις *ἕνα σωρὸν* ἀ ν α λ υ μ έ ν ο υ *μετάλλου* και *τὸ* ἀ ν ά λ υ μ α *τῆς φωτιᾶς*, στο απόσπασμα [Γ.iii] που ακολουθεί, με τις εκφράσεις *τὸ πνεῦμα τοῦ νίτρου* ἀ ν α λ ύ ε ι *τὸ ἀσῆμι* και ἀ ν α λ ο ῦ μ ε ν *ἀπὸ τὴν ζέστην*, στα αποσπάσματα που δόθηκαν πιο πάνω (βλ. [Γ.iib$_{1-2}$]).

[Γ.iii]
(ΦΑ)
Ἴσως εἶναι (εἶπα γελῶντας) παρόμοιος μὲ ἕνα σωρὸν ἀ ν α λ υ μ έ ν ο υ *μετάλλου καθὼς τὸ μάλαγμα ὁποῦ δὲν χάνεται ποτὲ ὁ ὄγκος καὶ ἡ βαρύτης του μὲ τὸ* ἀ ν ά λ υ μ α *τῆς φωτιᾶς.*

Από την πλευρά του λεξικογραφικού χειρισμού, παρουσιάζει, επίσης, ενδιαφέρον ο σημασιολογικός / συνωνυμικός συσχετισμός λεξικών μονάδων –συσχετισμός που επιβάλλεται από το ίδιο το κείμενο του Ρήγα. Στο παράδειγμα που παρατίθεται στη συνέχεια, τύποι που συνδέονται με το ρήμα *αναλύω* χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα με τύπους ή με παράγωγα του ρήματος *διαλύω*:

[Γ.iv]
(ΦΑ)
Ὅταν ὁ ἐπάνω ἀὴρ ἤθελε ζεσταθῇ ἀπὸ καμμίαν αἰτίαν περισσότερον ἀπ' ὅσον ἦτον καὶ διαλύσῃ *εἰς τὸν ἑαυτόν του τὰς ἀναθυμιάσεις τότε οἱ πόροι του διὰ τοῦτο εἶναι στενώτεροι καὶ θλίβει τὰς αναθυμιάσεις, ὅθεν μᾶς εἶναι πάλιν ὁραταί. Τοῦτο παρομοιάζει μὲ τὴν* ἀνάλυσιν *τοῦ ἅλατος εἰς ζεστὸν νερόν. Δὲν θέλει ἠμπορέσει νὰ ἰδῇ τινὰς τὸ παραμικρότερον μόριον τοῦ ἅλατος, ἂν δὲν ἀφήσῃ τὸ νερὸν νὰ κρυώσῃ μετὰ τὴν* διάλυσιν, *ἀφ' οὗ κρυώσῃ ὅμως, τότε τὰ μόρια τοῦ ἅλατος εἶναι πάλιν ὁρατά.*

Περιφραστικοί ρηματικοί τύποι

Αξιοπρόσεκτος –και σημαντικός για τη διαμόρφωση του λημματολογίου μας– είναι και ο εντοπισμός περιφραστικών ρηματικών τύπων, κυρίως εκείνων που δηλώνουν διάφορα είδη τροπικότητας (δηλαδή σημασιών όπως η υποθετικότητα, η πιθανότητα, η μελλοντικότητα). Η καταγραφή των περιφράσεων αυτών, όπως φαίνεται από τα παραδείγματα που ακολουθούν, αποτελεί κρίσιμη πληροφορία για μετέπειτα έρευνες, εφόσον τα συνδυαστικά σχήματα λ.χ. των τύπων του *θέλω* και του βασικού ρήματος, δίπλα σε ομόλογους τύπους με το *θε να / θα* και το βασικό ρήμα, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και διαφέρουν σε συχνότητα μέσα στο ίδιο έργο, αλλά και από έργο σε έργο, όπως δείχνει και η επιλογή παραδειγμάτων στους συμφραστικούς πίνακες που ακολουθούν.

Ένα από τα πρώτα ερευνητικά αποτελέσματα ως προς τις χρήσεις / σημασίες αυτών των περιφραστικών ρηματικών τύπων είναι και η διαπίστωση ότι: [1] το σχήμα με το *ἤθελ(-ον / -α, -ες, -ε...)* + βασικό ρήμα στον (συνοπτικό, κυρίως) απαρεμφατικό τύπο είναι η συνήθης έγκλιση του ρήματος σε υποθετικές, πιθανολογικές ή δυνητικές εκφράσεις (πολύ συχνά στην κύρια πρόταση / απόδοση υποθετικών λόγων του μη πραγματικού όπου ισοδυναμεί με το *θα* + οριστική παρατατικού της σύγχρονης νεοελληνικής):

[Γ.va]

Συμφραστικός Πίνακας

[ενδεικτικός πίνακας περιφραστικών ρηματικών τύπων με το *ἤθελ(-ον / -α, -ες, -ε...)* + βασικό ρήμα]

(ΣΝΕ)
[ ] ἂν ἴξευρε τάχα ἀπ' ἀρχῆς ὅλην τὴν ἱστορίαν μου, τί ἤθελεν εἰπῇ*;*[16]
[ ] ἂν δὲν ἤμουν ἐγώ, τί ἤθελε γένῃ *ἡ ζαβάλισσα;*
Ἂν ἦτον ἐκείνη καλὸ κορμὶ, ἆρά γε ἤθελε στέρξῃ *νὰ [ ]*
[ ] ἂν εὕρισκα ὁ δυστυχὴς κἀνένα τόσον ὡραῖον ὑποκείμενον εἰς τὰ ἀρχοντικὰ ὁποῦ πηγαίνω, μὲ τόσα κάλλη φυσικὰ, καὶ προτερήματα ψυχικὰ, τάχα δὲν ἤθελα *τὸ* ἀγαπήσῃ*; δὲν* ἤθελε κλίνῃ *ἡ σφαλισμένη καρδιά μου; μὰ... ἂχ... ἡ τέτοιαις εἶναι σχεδὸν δυσεύρεταις.*
Ἀνίσως κἀνένας ἤθελεν εὕρῃ *ποτὲ ἕνα εὔμορφον διαμάντι, ῥιμμένον πουθενᾶ, καὶ ἀμελημένον εἰς τὸ χῶμα, δὲν* ἤθελε χαρῇ *τόσον, ὅσον ἐχάρη ἐκ ψυχῆς ὁ εὐεργετικὸς ἄνθρωπος·*

16. Παρόμοια ορθογραφία τηρεί ο Ρήγας, στις πρώτες εκδόσεις που είδαν το φως της δημοσιότητας όσο ζούσε, και σε περιφραστικούς τύπους των συντελικών χρόνων (ελάχιστο δείγμα από τη ΒΑ): *(εἶχε) στοχασθῇ / ἀκούσῃ / σχεδιάσῃ / δοκιμάσῃ / τραγωδήσῃ, (εἶχαν) περιγράψῃ* κ.ά.ό. –Άλλες ιδιάζουσες ορθογραφήσεις στο χώρο του ρήματος (τις οποίες εννοείται ότι οι νεότεροι φιλολογικοί εκδότες εκσυγχρονίζουν ή αποκαθιστούν με βάση την ετυμολογία) μας δείχνουν και τα *ἐκπληρῇ, πέρνει, τεργιάζει, συκώνω* κ.ά.ό. –τύποι προστακτικής: *ἄκουσαι, ἄνοιξαι, γύρισαι, ἐξέτασαι, ζῆσαι, κοίταξαι, φρόντισαι, φύλαξαι,* κ.ά.ό.

[ ] ἂν ἔπερνα ὁ δυστυχὴς τὴν κόρην ἑνὸς πλουσίου ἀδικητοῦ, ὁποῦ μὲ ταῖς ἁρπαγαῖς του νὰ ἀφάνισεν ἕναν κόσμον, ὁποῦ ἐξ αἰτίας του νὰ γογγύζῃ, καὶ νὰ μουρμουρίζῃ ἕνας λαός, ἤθελαν μὲ συγχωρήσῃ νὰ λάβω μέρος εἰς ταῖς ἀδικίαις του.
Ἂν ἀγαπούσετε λέγω... ἡμεῖς ἠθέλαμεν ζήσῃ εἰς τὸ ἑξῆς ἀφεύκτως μαζύ, χωρὶς νὰ ἔχωμεν κἀνέναν φόβον νὰ μᾶς ἀποχωρίσουν...
[ ] πόσα πικρὰ δάκρυα δὲν ἤθελε χύσῃ, βλέπωντας τὸν ὑπερασπιστήν της παρακάτω ἀπὸ τοὺς ὁμοίους του, νὰ κατακείτεται εἰς τὸν ζόφον τῆς πενιχρότητος, ὁποῦ ἐλέγετε προτήτερα;
Βέβαια, ἤθελεν εἶσαι ἐκεῖ καλλίτερα κόρη μου, παρὰ νὰ ζῇς μὲ τοῦτον τὸν τρόπον.
[ ] παραβλέπουν τοὺς ἐπαίνους ὁποῦ ἤθελε ταῖς δώσῃ ἡ κοινότης διὰ τὴν σωφροσύνην τους, προκρίνωντας τὴν προσωρινὴν ἡδονὴν εἰς τὴν ὁποίαν ταῖς ἕλκει ἡ ἀνθρωπίνη ἀσθένεια
[ ] δι' αὐτὰ λοιπόν, ὅλαις ἡ δοκιμαῖς ὁπού ἤθελε κάμῃ πρὸς ἐκείνους, ἦτον μάταιαις, ἐπειδὴ καὶ ὅταν παραστήσῃ κανεὶς γυμνὴν τὴν ἀλήθειαν, φαίνεται σκληρός, καὶ ἀνυπόφερτος
[ἐλευθερώθησαν ἀπὸ τὸν κόπον, καὶ τὰ ἔξοδα ὁποῦ ἤθελε προξενήσῃ ἡ ἔρευνα εἰς τὸ πηγάδι].

(ΦΑ)
Ἆρά γε δὲν ἠθέλαμεν θαυμάσῃ ὅταν ἤθελε φανῇ ἕνα τόσον μεγάλον φεγγάρι εἰς τὸν οὐρανόν μας;
Ἂν ἤθελε μᾶς φέρῃ ὅμως αὐτὸ τὸ μέγα σῶμα περισσότερον ὄφελος, παρὰ ἀφανισμὸν, ἠθέλαμεν τὸ θεωρῇ πάντοτε μὲ ἕναν ἡδύτατον θαυμασμόν.

(ΕΠΝ)
Κάθε ἄνθρωπος, ὁπού ἤθελεν ἁρπάσει[17] *τὴν αὐτοκρατορίαν καί τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἔθνους, εὐθύς νά φυλακώνεται ἀπό τούς ἐλευθέρους ἄνδρας, νά κρίνεται, καί κατά τόν νόμον νά παιδεύεται.*
Ἡ χρῆσις τῶν δικαίων τοῦ πολίτου μένει ἀνενέργητος τότε, ὅταν εἶναι ἐγκαλεσμένος εἰς τήν κρίσιν, καί ὅσον καιρόν ἤθελε βαστάξει ἡ κρισολογία, ἐν ὅσῳ νά τελειώσῃ πρός ὄφελός του.
Τό Νομοδοτικόν Σῶμα προσκαλεῖ τοῦτο τό Διοικητήριον εἰς τήν συνένωσίν του, ὅλον ἤ ἕνα μέρος του, ὅταν ἤθελεν κρίνει εὔλογον.
Κάθε μεταβολήν εἰς τόν κατά μέρος διαμερισμόν τῆς ἑλληνικῆς γῆς. Ἤγουν, ἄν τινας ἤθελε φανῇ προδότης τῆς Πατρίδος, αὐτή τόν ξεγυμνώνει ἀπό τήν γῆν ὁπού ἐξουσίαζε, καί τήν δίδει εἰς ἄλλον.
Τό Νομοδοτικόν Σῶμα ἀποφασίζει ἐγγράφως τό ἔργον τῶν πολιταρχῶν καί τῶν διοικητῶν, τούς κανόνας τῆς ὑποταγῆς των, καί τάς παιδείας ὁπού ἤθελε λάβουν, ἄν πταίσουν.
Αὐτούς τούς ἐπιτρόπους τούς παρατηροῦν ἔφοροι ὠνοματισμένοι ἀπό τό Νομοδοτικόν Σώμα καί παρμένοι ἀπ' ἀναμεταξύ του, οἵτινες ἔχουν ν' ἀποκριθοῦν διά τάς καταχρήσεις, ὁπού δέν ἤθελε δώσουν εἴδησιν.

17. *... ὁπού, (ἤθελεν) ἁρπάσει, τήν...* : εδώ με βάση την εκσυγχρονισμένη ορθογραφία (και χωρίς διατήρηση της βαρείας) με την οποία έχουν εκδοθεί *Τα Επαναστατικά* ([5]2005) από την Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα (επιμ. Δ. Απ. Καραμπερόπουλου). –Ας σημειωθεί, με την ευκαιρία, ότι στις πρώτες έντυπες εκδόσεις διατηρείται η βαρεία και πριν από τη στίξη (το κόμμα).

Ἡ Νομοθετική Διοίκησις βεβαιοῖ εἰς ὅλους τούς Ἕλληνας, Τούρκους, Ἀρμένηδες, τήν ἰσοτιμίαν, τήν ἐλευθερίαν, τήν σιγουρότητα, τήν ἐξουσίαν τῶν ὑποστατικῶν ἑκάστου, τά δημόσια χρέη ὁπού ἤθελε γένουν *διά τήν Ἐλευθερίαν, τήν ἐλευθερίαν ὅλων τῶν θρησκειῶν.*
Ἐκεῖνοι ὁπού ἐκδίδουν προσταγάς, ἤ ὁπού ἤθελε *τές* ὑπογράψουν, *ἤ ὁπού* ἤθελε *τές* ἐκτελέσουν, *ἤ ὁπού* ἤθελε βάλουν *ἄλλους νά τές τελειώσουν, λέγοντές τους πώς εἶναι πράγματα ἀναγκαῖα, χωρίς νά ἔχη τήν εἴδησιν ἡ διοίκησις, εἶναι πταῖσται καί ἔχουν νά τιμωρῶνται αὐστηρῶς.*
Κάθε δυναστικόν ἐπιχείρημα, ὁπού ἤθελαν κάμει *ἐναντίον ἑνός ἀνθρώπου, ὁπού δέν ἔπταισε, καί χωρίς προσταγήν τοῦ Νόμου θέλουν νά τόν καταδικάσουν, ἐκεῖνο φαίνεται πώς εἶναι μόνον ἀπό τό κεφάλι τοῦ κριτοῦ καί ἔργον τυραννικόν.*

[2] στις εκφράσεις όπου επικρατεί η μελλοντικότητα, το σχήμα είναι *θέλ(-ω, -εις, -ει...)* + βασικό ρήμα στον (συνοπτικό, κυρίως) απαρεμφατικό τύπο[18], ένα σχήμα το οποίο εναλλάσσεται με το *θε να / θα* + το βασικό ρήμα:

[Γ.vb]

Συμφραστικός Πίνακας

[ενδεικτικός πίνακας περιφραστικών ρηματικών τύπων με το *θέλ(-ω, -εις, -ει...)* + βασικό ρήμα ή *θὲ νὰ / θὰ* + βασικό ρήμα]

(ΦΑ)
[ ] αὐτὰ τὰ ἄστρα στέκονται, καὶ θέλουν σταθῇ *διὰ πάντα εἰς τὸ ἴδιον διάστημα ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, τὸ ὁποῖον δὲν ἔπρεπε νὰ γίνεται ὅταν ἤθελεν ἔχουν μίαν κίνησιν καθὼς οἱ πλανῆται.*
[ ] καθὼς θέλεις ἀκούσει *κατωτέρω καὶ περὶ τοῦ ἡλίου μας.*
Θέλω σὲ κάμη *σαφῆ τὴν αἰτίαν (εἶπα) ὅταν ὁμιλήσωμεν περὶ βροχῆς.*
Κατ᾽ αὐτὴν τὴν θέσιν θέλω σαφηνίσει, *ὅτι [ ]*
Ἀνίσως καὶ εἰς ἕνα πουρνὸν δὲν ἠμπορεῖ νὰ μαζώξῃ ἀρκετὴν, θέλει κάμη *τὸ ἴδιον δύο ἢ τρεῖς φοραῖς.*
[ ] τότε ἂν χτυπήσης τὸ σίδηρον ἔτζι κρεμασμένον εἰς ἕνα στερεὸν σῶμα, θέλει αἰσθανθῇς *εἰς τὰ αὐτιά σου ἓναν κρότον τόσον καιρὸν, ὅσον ἤθελε βαστάξῃ ἡ κίνησις τοῦ σιδήρου*
....
Συμπεραίνω πῶς θὲ νὰ ἀκούσω *διάφορα πράγματα ἀπὸ τὴν συνομιλίαν σας αὐτὴν, καὶ* θέλω καταλάβῃ *καλά ἐκεῖνα ὁποῦ ἕως τώρα δὲν ἔννοιωσα.*
Πάρε ἕνα καρπούζι καὶ σούβλισέ το ὁποῦ νὰ εὔγῃ τὸ σουβλὶ ἀπό τὸ τζουνὶ εἰς τὸ λουλούδι του, βάλε ἔμπροσθέν σου ἕναν τέντζερε, ἀκούμπισε ταῖς δύο ἄκραις τῆς σούβλας εἰς τὰ χείλη του. Τότε θὲ νὰ εἶναι *τὸ μισόν καρπούζι εἰς τὸ ἀγγεῖον καὶ τὸ μισὸν ἔξω. Τί* θὲ νὰ εἰπῇ *λοιπὸν πλανήτης; Ὁ πλανήτης εἶναι σῶμα, τὸ ὁποῖον [ ]*
Εἰς τὸ ἐξῆς δὲν θὲ νὰ φοβοῦμαι *πλέον ἀπὸ τοὺς Κομήτας (εἶπεν ὁ ὑποτακτικός μου) ἐπειδὴ καὶ ξεύρω πῶς εἶναι πλανῆται, ἤγουν κτίσματα παρόμοια μὲ τὴν γῆν μας.*

18. Σύμφωνα με την πολύ πρωιμότερη (του 16ου αι.) *Γραμματική της Κοινής των Ελλήνων Γλώσσης* του Νικολάου Σοφιανού (βλ. την επανέκδοσή της από τον Κέδρο, Αθήνα 1977, με επιμέλεια και εισαγωγή του Θαν. Χ. Παπαδόπουλου), ο μέλλοντας σχηματίζεται με το ρήμα *θέλω* και το απαρέμφατο αορίστου ή ενεστώτα, π.χ. 'μέλλων πρώτος': *θέλω γράψει / γελάσει*, 'μέλλων δεύτερος': *θέλω γράφει / γελάει.*

Ἂς πάρῃ ἔπειτα καὶ ἕνα γρόσι, ἂς το βαστάξῃ μὲ τὰ γράμματα πρὸς τὸ φῶς, πάλιν ὁ ἴσκιος θὲ νὰ γένῃ *στρογγυλὸς εἰς τὸ σανίδι.*
[ ] ὁ Βόλγας μὲ τὰ ἑβδομῆντα του στόματα εἰς τὴν Κασπίαν καὶ ὁ Δούναβις μὲ τὰ ἑπτά του εἰς τὴν Μαύρην κουβανοῦν ἄμμον ἀδιακόπως, τόσον ὁποῦ τὸ ἐμπόριον αὐτῶν τῶν ποταμῶν θὲ νὰ γίνεται *δυσκόλως μὲ καιρόν.*
Ἐπειδὴ ὅταν θὲ νὰ βρέξῃ *ἢ* θὲ νὰ χιωνίσῃ, *ἀνεβαίνει ὁ ὑδράργυρος εἰς τὸν σωλῆνα τοῦ βαρομέτρου*
[ ] ἐκείνη ὁποῦ θὲ νὰ φανῇ *ἐναντίον εἰς τὴν καθ' αὐτὸ Ἴριν, ἔχει πολλὰ ἀσθενέστερα χρώματα καὶ εἶναι εἰς γωνίαν πενῆντα δύο μοιρῶν.*
Διατί ἂν δὲν ἴξευρεν ὁ σκύλος πῶς αὔριον θὲ νὰ πεινάσῃ, *δὲν ἔκρυβε τὸ σημερινὸν περίσσευμα τοῦ φαγητοῦ του, μήτε ἐνθυμῆτο τὴν αὔριον ποῦ τὸ ἔβαλε*
Ὁ τεχνίτης ἀρχινᾷ κατὰ πρῶτα νὰ σφουγγίζῃ τὸ γιαλί ὁποῦ θὲ νὰ κάμῃ *καθρέπτην*
....

(ΕΠΝ)
Ἂς ἔβγῃ εἰς τό παρόν, καί διά πολέμιόν του μάρτυρα θέλει ἀποκτήσει *ὅλην τήν Κτίσιν, ἥτις ἀγλώσσως γογγᾷ διά τούς ἀδίκους ὧδε ἐκχυνομένους ρύακας τῶν ἀνθρωπίνων αἱμάτων.*
Νόμοι θὲλει νὰ εἰπῇ *ἐκεῖναι αἱ πράξεις...*
[ ] μιᾶς γενεᾶς πρόσωπα δέν ἠμποροῦν νά καθυποτάξουν εἰς τούς νόμους των τά πρόσωπα, ὁπού θέλουν γεννηθῇ *κατόπιν τους.*
....
Τό νά ἀντιστέκεται ὁ κάθε πολίτης, ὅταν τόν καταθλίβουν καί τόν ἀδικοῦν, εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἄνω ρηθέντων δικαίων του. Διότι κανένας δέν ἀντιστέκεται, ὅταν ἠξεύρῃ, πῶς θὲ νὰ λάβῃ *τὸ δίκαιὸν του μὲ τὴν συνδρομήν τοῦ Νόμου.*
Τουτέστι ὁ σωστός ἀριθμός τῶν ψηφιστῶν εἶναι 600, πρέπει νά εἶναι 301, ὅταν θέ νά γίνῃ *ἡ ἔξω τῆς τάξεως συνάθροισις.*

(ΣΝΕ)
[ ] μήπως καὶ μάθῃ ἡ γειτονιά μου τὸ μεγάλον αὐτὸ σφάλμα μου, τὸ ὁποῖον σᾶς τάζω ὅτι, δὲν θέλω *τὸ* ξανακάμῃ *πλέον ἐν ὅσῳ ζῶ.*
[ ] μετὰ τὴν διήγησίν μου θέλετε κρίνῃ *τὴν ὑπόθεσιν, ἂν θὲ νὰ ζήσω εὐτυχισμένα, ἢ ὄχι, πέρνωντας τὸν Βονζιάν.*
[ ] νομίζω ὅτι θέλουν μεμφθῇ *καὶ ἐμὲ, πῶς ἔκλεξα ἐρωτικὴν ὕλην [ ] διὰ γύμνασιν τῆς φιλοπονίας μου, καὶ ὄχι ἄλλην.*
[ ] οἱ ὁποῖοι ἐλπίζω πῶς θέλουν *τὴν* δεχθῇ *εὐμενῶς.*
....
Νὰ εἶστε βέβαιοι, ὅτι θέλω φερθῇ *μὲ κάθε λογῆς ὑπακοήν. Ἀγαποῦσα ὅμως νὰ μὲ ἀποδείξετε πρῶτον, πῶς δὲν* θὲ νὰ *μὲ* μεμφθῇ *ὁ κόσμος εἰς τὸ ἑξῆς, ἐπειδὴ καὶ πολλάκις ἤκουσα νὰ διηγοῦνται τοιαῦτα συνοικέσια, ὡς ἀνάρμοστα τῆς εὐγενείας. Εἰς ὅλην μου τὴν ζωὴν Κερᾶ μου,* θὲ νὰ *σᾶς* εὐλαβοῦμαι, *ὁ παθητικὸς καὶ σταθερὸς ἔρωτάς μου,* θέλει *ἔχει πάντοτε τὸ σέβας διὰ σύντροφόν του. [ ] Πόση ἀνέκφραστος ἡδονή, εἰς ἐμένα Κερά μου, νὰ στοχάζωμαι πῶς* θὲ νὰ *ζήσω εἰς τὸ ἑξῆς διὰ τὰ κάλλη σας, ἀφιερώνωντάς σας ὅλαις ταῖς στιγμαῖς τῆς ζωῆς μου;*
Ἡ ἀξιολάτρευτη Ἑλένη δὲν θὲ νὰ εἶναι *μόνον συμβία μου, ἀλλ' αὐτεξούσια βασίλισσά μου·* θέλετε *τὸ γνωρίσει ἀπὸ τὸν τρόπον ὁπού* θὲ νὰ φέρωμαι *πρὸς τὴν εὐγένειάν της, καὶ πρὸς ὅλον το τιμημένον συγγενολόγι σας.*

Μὲ φαίνεται αὐθέντη μου πῶς ἡ κόρη μας θὲ νὰ ζήση *εὐτυχισμένα μὲ αὐτὸν τὸν νέον.*
[ ] αὐτὸ τὸ εὐγενικὸν κίνημα τῆς καρδιᾶς σου μὲ εὐφραίνει, φανερώνει ἕναν καλὸν υἱὸν συμπεραίνω πὼς θὲ νὰ γένης, *καὶ γαμβρός, καὶ ἄνδρας ἐξαίρετος.*
[ ] στοχάζομαι πῶς θὲ νὰ γένετε *καλὸς νοικοκύρης, καὶ καλότυχη ἐκείνη ὁποῦ* θὲ νὰ σᾶς πάρη.
[ ] ἂχ ἂν ἴξευρα πῶς θὲ νὰ καταντήση *τὸ πρᾶγμα ἔτζι, ἐλάμβανα πολλὰ καλλίτερα μέτρα.*
Ἐγὼ σᾶς δίδω χίλια πεντακόσια, ἐπειδὴ καὶ θὲ νὰ δοκιμάσετε *ἀρκετὸν κόπον ἐν ὅσῳ νὰ τὴν προκόψετε.*
Περιγελασταί; καὶ πῶς εἶναι δυνατόν; ποιὸν θὲ νὰ περιγελάσουν *εἰς ἕνα παρόμοιον τιμημένον σπήτι, ὡσὰν τὸ ἐδικόν μας;»*
[ ] μὰ πῶς νὰ ξεστομίση ὁ δυστυχὴς τὴν φλόγα ὁπού τὸν κατέτρωγε; ἢ ἂν τὴν ἔλεγεν, ἦτον ἄραγε βέβαιος πῶς θὲ νὰ εἰσακουσθῇ*;*
Ἄραγε τί θὰ νομίσουν, *τί* θὲ νὰ εἰποῦν *διὰ λόγου μου;*
....
Σὲ σένα κρέμεται ἡ ζωή μου, / κι' ἂν ἀποθάνω τὴν ἁμαρτία, / θὰ ἔχεις *μόνη γιατ' εἶσ' αἰτία, / μ' αὐτὴν τὴν ἄκραν σου ἀπονιά. / Κι' ὁ κόσμος ὅλος* θὰ σὲ φωνάζει */ κι ἀδιακόπως,* θὲ νὰ σὲ κράζη, */ τοῦ πιστοτάτου καὶ ἀοιδήμου, / μὰ μισημένου δούλου φονιά.*

*

Ἄχ τὰ παράπονά του, διὲς καὶ τὰ δάκρυά του, / καὶ παρηγόρησε τὸν, μὴν καίης τὴν καρδιά του, / δὲν εἶν' πῶς θὰ πεθάνη, *λυπεῖται πῶς σὲ χάνει, / κι αὐτὸ δὲν τὸν ἀφίνει, στιγμὴν νὰ ἀνασάνη.*

*

Ἂν δὲν πονῇς κἀνένα, λυπήσου κἂν ἐμένα ποῦ θὰ σὲ στερηθῶ, */ καὶ δὲν ἔχ' ἄλλον φίλον, πιστὸν καθὼς σοὶ δῆλον, νὰ ξεμυστηρευθῶ. / ἢ κἂν τὸν ἑαυτό σου, λυπήσου μοναχός σου, ποῦ θὰ μὲ χωρισθῇς, / καὶ δὲν ἔχεις κἀνένα, πιστὴν ὡσὰν ἐμένα νὰ παρηγορηθῇς.*

Όπως μας δείχνουν τα ένθετα στιχουργήματα στο *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*, που μόλις παραθέσαμε, αλλά και όσα ενδεικτικά παραδείγματα ακολουθούν από τα *Ολύμπια* και τη *Βοσκοπούλα των Άλπεων*, τις δύο δηλαδή έμμετρες μεταφράσεις του Ρήγα, η προτίμηση για τους ιστορικά νεότερους περιφραστικούς τύπους με το *θε να / θα* συνδέεται, προφανώς, με τις μετρικές απαιτήσεις των κειμένων αυτών. Το ίδιο ισχύει και για την παρουσία τού *θα* + βασικό ρήμα στον *Θούριο* και στον *Ύμνο Πατριωτικό*, ενώ το περιφραστικό αυτό σχήμα –ας προστεθεί παρενθετικά– απουσιάζει εντελώς από τα πεζά κείμενα όπως το *Φυσικής Απάνθισμα* και ο *Νέος Ανάχαρσις*:

[Γ.νc]
(ΟΛ)
Ἂν μὲ ἀκούης εὔελπις, ἤθελες ἡσυχάση, / καὶ ἐν καιρῷ ὁ φίλος σου ἐξάπαντος θὰ φθάση.
καὶ εἰς τὸν τοῦ Διὸς βωμὸν ἀφεύκτως νὰ ὀμώση / ὅτι ὑπόνοιαν τινὰ τελείως δὲν θὰ δώση */ ἀπάτης εἰς τὴν ἄθλησιν, ἢ δόλου [ ]*
Πλέον ἐγὼ εἰς τὸ ἑξῆς τί ἔχω νὰ προσμείνω; / ποία ἐλπὶς μοὶ ἔμεινεν; εἰπέ μοι τί θὰ γίνω*;*

Ἕν κάλλος θαυμαστὸν θὰ λάβῃ *εἰς βραβεῖον / ὅποιος ἐγκρατὴς γενῇ ἄθλων τῶν Ὀλυμπίων.*
Ἀ εἰς ἐμέ! τί θὰ εἰπῇς*; λέγε ἐν συντομίᾳ· / τρέμει ἡ παναθλία μου πολυπαθὴς καρδία.*
Τὸ φόβητρόν μου ἐσὺ θὰ εἶσαι*, / παρ' ἐμοῦ πάντοτε* θὰ μισῆσαι.
Καὶ ἂν τὸν λυποῦμαι, / πλὴν θὰ διηγοῦμαι */ ὁ θυμὸς πῶς ἦτον / τῆς λύπης μου κρείττων.*
[τὸν φίλον ποῦ μ' ἐπήρετε ἀπὸ ἐσᾶς τὸν θέλω, / εἰδέ, βιαίως θὰ ἐλθῶ *νὰ τὸν ἁρπάξω μέλλω].*
[καὶ σὲ ὀμνύω πῶς εὐθὺς μὲ ἄκραν προθυμίαν / θὰ δώσω *εἰς τὸν πόθον σου ἐκπλήρωσιν τελείαν].*
[ἔδωκεν εἰς ἐμὲ χρησμὸν τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον / πῶς πατροκτόνον θὰ γενῇ *τὸ νεογνὸν παιδίον].*

(ΒΑ)
Καὶ ἐκεῖ θέλετε μάθη *πράγματα ὁποῦ εὐθὺς, /* θὰ *σᾶς* φέρουνε *εἰς οἶκτον, καὶ ἂν εἶστε ἀπαθής.*
Καὶ ἂν θέλετε νὰ διῆτε τοὺς δικούς μου παρευθὺς / θὰ θαυμάσετε *τὰς τόσας ἀρετάς των ἀληθεῖς.*
Δὲν θὰ στέρξουν *τὸ ταξίδι ποὺ ἐκεῖνος μελετᾷ, /* θὰ *τὸν* ποῦν *πῶς εἶναι ὅλα μάταια καὶ περιττά.*
Εἰς τὰ βήματά σας ὤντας σύντροφός σας συνεχὴς, / θὰ γλυκαίνω *καὶ ταῖς πίκραις τῆς ἀθλίας σας ψυχῆς.*
Εἰς τὸ μνῆμ' αὐτὸ ἐπάνω νὰ θρηνῆτε θὰ *σᾶς* δῃῶ*, / ἀμοιβαίως* θὲ νὰ κλαύσουν *καὶ τὰ μάτια μου τὰ δῃό. /* Θὰ μιχθοῦν *τὰ δάκρυά μου μὲ τοὺς τόσους σας κλαυθμοὺς, / εἰς τὰ ἀναφυλλητά σας* θὲ νὰ πνέω *στεναγμούς. / Δὲν* θὰ μεταμεληθῆτε *κατὰ τοῦτο παντελῶς, / πῶς τὰ βάσανά σας ὅλα ἐμπιστεύθητε ἁπλῶς, / εἰς μιὰν ἄδολον καρδίαν ἂχ πολλὰ αἰσθητικὴν, / ἐν ταυτῷ καὶ λυπημένην καὶ ὑπομονητικήν.*
Δόστε τους νὰ καταλάβουν πῶς ἐδὼ εἶν' ζωντανὸς, / πῶς θὰ *τοὺς τὸν* ἐπιστρέψω *ἐγὼ ὀφθαλμοφανῶς.*
Ἂς εἰσέλθῃ (ἀπεκρίθη ὁ Μαρκέζος) παρευθὺς, / ἴσως θὰ *μᾶς* ἀναγγείλῃ *πῶς ἡ νῃὰ ἡ ἀπαθὴς, / συγκατένευσε νὰ ζήσῃ στὸ ἑξῆς κοντᾶ σ' ἐμᾶς, / κι' ὄντας (εἶπεν ἡ Μαρκέζα) στῆς ζωῆς μου τὰς στιγμὰς, / μετὰ θάνατον τοῦ γιοῦ μας μόνη μου παρηγορῃὰ / εἶν' ὁποῦ* θὰ δοκιμάζῃ *ἡ ἀθλία μου καρδῃά.*
Θὲ νὰ φαίνωμαι ζηλῃάρης χωρὶς ἄλλο τοῦ κλαυθμοῦ, / ποῦ θὰ κάμνετε *εἰς μνήμην ἑνὸς ἄλλου πλὴν ἐμοῦ.*
Ἡ καρδῃά μου ὅμως μένει εἰς ἐσὲ παντοτεινὰ, / καὶ τὰ μάτια μου θὰ κλαίουν *ὅσον εἶναι ζωντανά.*

(Θ)
Ἐν ὅσῳ ζῶ στόν κόσμον, ὁ μόνος μου σκοπός, / γιά νά τούς ἀφανίσω, θέ νά 'ναι *σταθερός.*

*

Λεβέντες ἀντρειωμένοι Μαυροθαλασσινοί, / ὁ βάρβαρος ὥς πότε θέ νά *σᾶς* τυραννῇ*;*

*

Καί ὅσοι προσκυνήσουν, δέν εἶναι πλιό ἐχθροί· / ἀδέλφια μας θά γένουν, *ἄς εἶναι κ' ἐθνικοί. / Μά ὅσοι* θά τολμήσουν *ἀντίκρυ νά σταθοῦν, / ἐκεῖνοι καί δικοί μας ἄν εἶναι, ἄς χαθοῦν.*

(ΥΠ)
Ἀρβανιτιά καί ἡ Τουρκιά / χάνει καί νοῦν καί μυελά· / ὅταν θά σηκωθῆτε */ κι ἀπάνω τους χυθῆτε, / τρέμουν κι ἀνατριχιάζουν. / Στη φωτιά, μπρέ παιδιά!*

Ποικίλα άλλα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά των ρηματικών τύπων στα κείμενα του Ρήγα προσφέρονται για περαιτέρω ανάλυση και μελέτη. Παρ' όλ' αυτά, θα περιοριστούμε εδώ, εντελώς επιλεκτικά, στο να δώσουμε μιαν αμυδρή ιδέα κάποιων ερευνητικών εναυσμάτων που θα μπορούσαν να προκύψουν.

Ένα χαρακτηριστικό μορφολογικό γνώρισμα αποτελεί, λ.χ., η εμφάνιση στην οριστική του αορίστου τύπων σε *-ετε*, αντί σε *-ατε*:

[Γ.vi]
(ΒΑ)
Αὔριον ἐδῶ ἐλᾶτε εἰς τοῦ λόφου τὴν ποδιὰ, / (ἡ Ἀδελαΐς τὸν λέγει) σ' αὐτὴν τὴν βαλανιδιὰ, / τὴν παλιὰ καὶ φουντωμένην ὁποῦ νὰ μυρολογῶ, / μ' ἄκουσέτε [sic] *καὶ νὰ κλαίγω ἡ ταλαίπωρη ἐγώ.*
Ὁ Φονρὸζ ἀνταπεκρίθη, τραγουδήσετε *προχθές, / κ' ἐγὼ ἤμουν τεθελγμένος μ' ἕνα ὕφος ἐμπαθές.*
Κι' ἂν πιστεύσω ὡς ὁ νοῦς μου μὲ ὀρθὸν συλλογισμὸν, / ἔκαμε τὴν περὶ τούτου κρίσιν καὶ συμπερασμὸν, / ἡ δικαῖς μας δυστυχίαις ἔχουν τὴν αὐτὴν πηγὴν, / καὶ ἀγαπήσετε *ἴσως σὰν κ' ἐμένα μὲ στοργήν.*
Μὲ ἐφέρετε *εἰς οἶκτον εἶπεν ὁ Φονρὸζ εὐθὺς, / ἀπὸ ὅσα εἶχ' ἀκούση τετρωμένος κ' ἐμπαθής.*
Εἴπετε *τόσα καὶ τόσα ἕως τώρα ἀρκετὰ, / γιὰ νὰ μὴν ὑποκριθῆτε στὸ ἑξῆς ἀπὸ αὐτὰ.*
Ὅμως καὶ αὐτὴν τὴν τρέλλαν μόνοι σας νὰ γεννηθῇ / τὴν ἐκάμετε, *κ' ἐκ τούτου πολλὰ εἶχα παιδευθῆ.*

(ΟΛ)
ὦ ἀδικώτατοι θεοὶ στρέψετε εἰς ἐμένα / τὸν φίλον ποῦ μ' ἐπήρετε *ἀπὸ ἐσᾶς τὸν θέλω.*

(ΣΝΕ)
BONZIAN: «Ἄχ καὶ γιατί τοῦ τὸ ὑποσχεθήκετε *....».*

Ως προς τους παρελθοντικούς ρηματικούς τύπους, παρατηρείται περιστασιακή εμφάνιση διπλής αύξησης ή και παράλειψή της (τα παραδείγματα από τη *Βοσκοπούλα των Άλπεων* υποδεικνύουν ότι σε αυτό πιθανόν συντελούν και οι μετρικές ανάγκες).

[Γ.vii]
(ΣΝΕ)
[ ] καὶ ἐδιέκοψε *μὲ τὴν ὁλότη κάθε λογῆς συναναστροφήν μὲ τὴν Βριζίδ.*
[ ] μὲ ὅλον ὁποῦ ἡ πρώτη κόρη του, δὲν ἐστάθη τόσον δύσκολη ὡσὰν αὐτὸν, διατὶ ἔκλεξεν *ἕνα διὰ λόγου της.*

(ΒΑ)

Πλὴν τῆς σιωπῆς τὸν κόμπον ἐδιέλυσαν ἐκεῖ, / τοῦ ὀργάνου του οἱ φθόγγοι οἱ παραπονετικοί.

Δὲν σᾶς ἔμπνευσε τελείως κατ᾽ ἐμοῦ παραμικράν / ἐξουθένησιν καὶ μέμψιν ἀλλ᾽ ἀπέχετε μακράν.

Καὶ ποτὲ σᾶς ἐμπιστεύθη (ὁ πατήρ του τὸν ρωτᾷ) / τὸ κρυφό τῆς γενεᾶς της σᾶς τὸ εἶπε θαῤῥετά;

Δ. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΣΥΜΦΡΑΣΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ / ΤΟ ΟΝΟΜΑ

Όπως και στο ρήμα, έτσι και στο όνομα (ουσιαστικό, επίθετο και αντωνυμία) η έκταση της μορφολογικής διτυπίας είναι εξαιρετικά μεγάλη στα κείμενα του Ρήγα.

Στην αιτιατική πληθυντικού των θηλυκών, π.χ., απαντά η γνωστή εναλλαγή τύπων σε *-ες* (ορθογραφημένων συνήθως ως *-αις*) με τους πιο λόγιους σε *-ας*, την οποία βρίσκουμε και σε άλλα κείμενα της ίδιας ή παλαιότερων περιόδων[19]. Τα παραδείγματα που παραθέτουμε στον πίνακα [Δ.i], αν και έχουν αντληθεί μόνον από το *Φυσικής Απάνθισμα*, μας επιτρέπουν να επισημάνουμε ορισμένα στοιχεία για την κατανομή των παράλληλων αυτών τύπων: η διτυπία μπορεί να εμφανίζεται στο ίδιο λεξικό στοιχείο (πβ. *ἡμέραις / ἡμέρας*), αλλά κυρίως διαπιστώνεται σε επίπεδο μορφολογικής τάξης λέξεων. Ακριβέστερα, ενώ τα θηλυκά ουσιαστικά *ἡμέρα* και *ἰδέα*, π.χ., απαντούν στο ίδιο κείμενο και με τους δύο τύπους στην αιτιατική (ΦΑ: *ἡμέραις / ἡμέρας, ἰδέαις / ἰδέας*), άλλα ουσιαστικά εμφανίζονται σε ένα κείμενο με τη μία μορφή και σε άλλο κείμενο με την άλλη (ΦΑ: *φλόγας*, αλλά ΣΝΕ: *φλόγαις*). Αναμένουμε, επομένως, ότι το Λεξικό- Γραμματική θα δώσει μιαν ακριβή εικόνα των διτυπιών αυτού του είδους και της συνολικής κατανομής τους.

[Δ.i]

[Τύποι θηλυκών στην αιτιατική πληθυντικού]

Τύποι σε *-αις*

μεγαλήτεραις νύχταις ἀπό ταῖς ἡμέραις ● ταῖς ἰδέαις ● σπάνει φούσκαις [ ] σφαίραις σιδηρέναις κούφιαις ● ταῖς τρύπαις ● ταῖς παλίῤῥοιαις ● πολλαῖς ἑκατοσταῖς, καὶ χιλιάδαις χρόνους ● ὁποῦ εὕγαναν πέτραις ● μὲ ταῖς γλώσσαις ● ὡσὰν σταλαγματιαῖς ● δεκαεννέα φοραῖς ● πολλαῖς φοραῖς ● νὰ ταῖς κάμῃ ἀθεώρηταις ● ταῖς βροχαῖς ● ὁποῦ ἔχουν χαραγματιαῖς

Τύποι σε *-ας*

εἰς τὰς ἡμέρας μας ● μίαν ἢ δύο ἡμέρας ● εἰς διαφόρους ἰδέας ● τὰς ὑδροστατικὰς ἀρχὰς ● τὰς μεταβολὰς ● τὰς ὑπερμεγέθεις φλόγας ● τὰς αἰτίας ● εἰς τὰς σχηματιζομένας πέτρας ● ρανίδας νερού

Αντίστοιχη μορφολογική διτυπία προκαλείται και από τον μεταπλασμό, κατά τα πρωτόκλιτα, τριτόκλιτων θηλυκών (ιδίως σε ό,τι αφορά την ονομαστική και την αιτιατική του πληθυντικού –δίπλα σε τύπους ορθογραφημένους ως *-αις* δεν απουσιάζουν και τύποι σε *-ες*, αλλά δεν είναι σαφές, πριν να ολοκληρωθεί η επεξεργασία όλων των κειμένων, σε ποια κανονικότητα υπακούουν).

19. Χαρακτηριστική είναι η καταγραφή διτυπιών ήδη στη Γραμματική του Νικολάου Σοφιανού (βλ. όπου και στη σημ. 18).

[Δ.ii]

(ΦΑ)

Οἱ παιδαγωγοὶ ξαπλώνουν μὲ πολλὴν ἔμφασιν τὰς διδασκαλίας ὁποῦ δίδουν εἰς τοὺς μαθητάς τους, αἱ ὁποῖαι εἶναι λέξεις καὶ πάλιν λέξεις, καὶ αἰωνίως λέξεις.

Τὰ σώματα τοῦτα διαφέρουν ἀπείρως κατὰ τὴν σύνθεσιν, τὸ χρῶμα, τὸ εἶδος καὶ τὰς ἄλλας ἰδιότητας.

[ ] αἱ ἡμέραι καὶ νύκτες εἶναι ἴσαις

Ἐπάνω καὶ κάτω (ἀπεκρίθην) εἶναι σχετικαῖς λέξαις

Ὅλα ὅσα εἴπετε ἕως τώρα διὰ τὰ ἀποτελέσματα, τὴν φύσιν καὶ ταῖς ἰδιότητες τοῦ ἡλίου τὰ ἐκατάλαβα καλλίτερα παρὰ ἂν ἐλάμβανα περὶ αὐτοῦ ἄλλην διδασκαλίαν.

[ ] κάμνωντας τώρα ταῖς παρατήρησαίς σου εἰς τὸ φῶς τοῦ Κρόνου

τότε ἔχει ὀλιγώτερον σκότος καὶ περισσότερον φῶς καὶ ἑπομένως εἶναι αἱ ἡμέραι μεγαλήτεραι ἀπὸ ταῖς νύκταις

[φαίνεται συχνὰ ταῖς νύκταις τοῦ καλοκαιρίου]

(ΣΝΕ)

[ ] μόνον αὐτὴ ἡ λέξις ἐξηγεῖ ἐκεῖνο ὁποῦ αἰσθάνονται τὰ σπλάχνα μου

[ ] δὲν μὲ κακοφαίνεται, ὅτι μεταχειρίζεσθε αὐτὴν τὴν λέξιν

[ ] τὴν λατρεύει καθ' ὅλην τὴν σημασίαν τῆς λέξεως

[ ] ἀποστήθισα τόσον καλὰ ταῖς λέξαις, ὁποῦ εἰς δύο χρόνους ἐκαταλάμβανα καλὰ τὸν Βιργίλιον

[ ] δὲν ἔχω λέξαις ἁρμόδιαις νὰ ἐκφράσω τὴν ἰδέαν μου

Εἰς τὰ φλογερά χείλη τῶν ἐραστῶν ὅλαις ἡ λέξαις εἶναι συγχωρημέναις

[ ] εἶναι εἰς τὸν κόσμον κάποιαις πρόληψαις, τὸ πᾶν ἤθελεν εἶναι εἰς μεγάλην εὐτυχίαν, ἀνίσως καὶ ἔλειπαν αὐταῖς ἀπὸ τὴν μέσην, καὶ ἂν ἄφιναν τὸν ὀρθὸν λόγον νὰ διοικῇ τὰ ἀνθρώπινα

[ ] εἶναι ἀδύνατον νὰ περιγράψω πόσην τόλμην δίδει ἡ νύκτα μόνον εἰς τοὺς ἐραστὰς, ἴσως καὶ εἰς τοὺς κακοποιοὺς ἀνθρώπους

(ΒΑ)

Εἰς αὐταῖς ταῖς ὁμιλίαις ὤντας πάντοτε παρὼν, / οὔτε λέξις τὸν γλυτώνει ὅλων της τῶν συμφορῶν.

Δύο λέξεις ποῦ προεῖπες παρασταίνουν ἐξ ἀρχῆς, / πνεῦμα καλλιεργημένον καὶ εὐγένειαν ψυχῆς.

[ ] πλὴν αὐταὶ αἱ πρῶται λέξεις καὶ τὰ λόγια της αὐτὰ, / ἐκυρίευσαν τοῦ νέου τὰς αἰσθήσεις βαθμηδὸν

Ἡμεῖς εἶμασθ' ὁδοιπόροι, ἕνα τι συμβεβηκὸς / καὶ ἡ νύκτα μᾶς βιάζει νὰ προσμείνωμεν τὸ φῶς.

(ΝΑ)

[ ] εἶναι συνθεμένα μόνον ἀπὸ λέξεις βαρβαρικάς, ἢ κακομορφωμένας.

Μίαν ἀπ' αὐτὰς τὰς ὑστερινὰς νύκτας [ ]

Η συγκρότηση των λημμάτων του Λεξικού- Γραμματικής θα καταδείξει όχι μόνο τη μορφολογική και ορθογραφική ρευστότητα των τύπων, αλλά και τις λεξιλογικές εναλλαγές λόγιων και μη λόγιων συνωνυμικών στοιχείων, όπως τα παραδείγματα από το *Φυσικής Απάνθισμα* που περιλαμβάνονται στον Πίνακα [Δ.iii]:

[Δ.iii]

[παραδείγματα συνωνυμικών λημμάτων στο ΦΑ]

φεγγάρι	**28**		**σελήνη**	**62**	
φεγγάρι		17	σελήνη		33
φεγγαρίου		2	σελήνην		15
φεγγαριοῦ		1	σελήνης		14
φεγγάρια		8			
			πανσέληνος	**5**	
			πανσέληνον		4
			πανσέληνος		1
			πανσέληνον [επίθ.]	**1**	
			(το) πανσέληνον (φεγγάρι)		1
φωτιά/φωτία	**57**		**πῦρ**	**13**	
φωτιὰ [ονομ.]		11	πῦρ		9
φωτιὰ [αιτ.]		5	πυρὸς		4
φωτία		8			
φωτιὰν		11			
φωτίαν		7			
φωτιᾶς		15			
χρόνος#	**34**		**ἐνιαυτὸς#**	**1**	
χρόνον		8	ἐνιαυτοῦ		1
χρόνους		18			
χρόνου		5			
χρόνων		3			
νερὸν	**118**		**ὕδωρ**	**11**	
νερὸν		68	ὕδωρ		2
νερὸ		4	ὕδατος		3
νεροῦ		28	ὕδατα		2
νερὰ		16	ὑδάτων		4
νερῶν		2			

Κατά την εξέταση τέτοιων ζευγών, από τα σχετικά ποσοτικά στοιχεία αναμένεται ότι θα προκύψουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα: λ.χ., στο ΦΑ από τις συνώνυμες λέξεις *φεγγάρι* και *σελήνη* (πβ. και τη σύναψη *πανσέληνον φεγγάρι!*), η λογιότερη λέξη *σελήνη* έχει σχεδόν διπλάσια συχνότητα (με 62 + 6 εμφανίσεις) σε σύγκριση με τη λαϊκότροπη λέξη *φεγγάρι* (28) –ωστόσο, η αναλογία αυτή ανατρέπεται σε ό,τι αφορά τα υπόλοιπα ζεύγη που επιλέχτηκαν εδώ ως παράδειγμα. Σημαντικό για τη γραμματική της γλώσσας του Ρήγα είναι και το επιπλέον στοιχείο ότι στο λήμμα *φεγγάρι* εμφανίζεται διπλός τύπος για τη γενική ενικού: *φεγγαρίου* και *φεγγαριοῦ*.

Παρόμοια περίπτωση αποτελεί και η γενική *καρπουζίου* / *καρπουζιοῦ* (με 2 και 1 εμφανίσεις, αντίστοιχα, στο ΦΑ), όπως και η γενική *Παρισίου* / *Παρισιοῦ* [20] (με 6 και 1 εμφανίσεις, αντίστοιχα, στο ΣΝΕ), ενώ το όμοιο ως προς την κλίση ουσιαστικό *καλοκαίρι* καταγράφεται μόνο με τον τύπο *καλοκαιρίου* (4 εμφανίσεις στο ΦΑ, 3 στον ΝΑ). Από την άποψη αυτή, οι τύποι *φεγγαρίου, καρπουζίου, καλοκαιρίου*, μαζί με αρκετούς άλλους ασυνίζητους τύπους (κυρίως γενικής, σπανιότερα ονομαστικής / αιτιατικής –βλ.

20. *Παρισιοῦ*, όπως και: *καρφιοῦ, κεφαλιοῦ, κοριτζιοῦ, παιδιοῦ, παραθυριοῦ, ποδαριοῦ, σπητιοῦ* (που είναι το πιο συχνό απ' όλα στο ΣΝΕ), *χεριοῦ, ψαριοῦ*.

παραδείγματα στο [Δ.iv]), συγκροτούν ένα συστηματικό χαρακτηριστικό της γλώσσας του Ρήγα: [21]

[Δ.iv]
(ΦΑ)
*αση**μίου,** (τὸ τύμπανον τοῦ) αὐτίου, καζανίου, καλοκαιρίου, κανονίου, καρπουζίου, μαχαιρίου, μαργαριταρίου, μεταξίου, ξυδίου, (κάμνουν μίγμα ἀπὸ ἕνα τρίτον κεριοῦ, ἕνα τρίτον) ὀξυγγίου (καὶ ἕνα τρίτον πίσσας ἀναλυμένα ὅλα μαζὶ), τοῦ ὀσπητίου / (τὸ εἶδος τινὸς) σπητίου, πηγαδίου, πουλίου, σακουλίου, στριδίου, συκοτίου, τραπεζίου, ψαρίου –καναλίων, καραβίων, μιλιουνίων, στριδίων, φαραγγίων, ψαρίων*
(ἕνα μεγάλον νησί) τὰ νησία (τῆς Ἄσπρης Θαλάσσης)

(ΝΑ)
*ἀση**μίου,** γεφυρίου, καλοκαιρίου, κανονίου, καραβίου, κελλίου, κλαδίου, κονταρίου, λωρίου, νησίου, παλατίου, σιταρίου, τομαρίου, χωραφίου*

(ΕΠΝ)
*τὸ ρίψιμον τοῦ τεφτερίου –διὰ φτιάσιμον γεφυρ**ίων** [ ] καναλίων*
*[ ] εἰς ὅλα τὰ χωρ**ία***
*[ ] καμμίαν ὑποδούλωσιν μήτε σκλαβ**ίαν***

Η εναλλαγή συνιζημένων και ασυνίζητων ονοματικών τύπων[22], όπου πραγματοποιείται, δείχνει να οφείλεται σε μετρικούς λόγους:

[Δ.va]
[παραδείγματα συνιζημένων *vs.* ασυνίζητων τύπων σε ποιητικά κείμενα]

(Θ)
Σ' Ανατολή καί Δύση καί Νότον καί Βοριά / γιὰ τὴν Πατρίδα ὅλοι νά 'χωμεν μιά καρδιά.

*

Καί τότε, μέ τά χέρια ψηλά στόν οὐρανόν, / ἄς ποῦμ' ἀπ' τήν καρδιά μας ἐτοῦτα στόν Θεόν

Με μιά καρδίαν ὅλοι, μιά γνώμην, μιά ψυχὴ, / κτυπᾶτε τοῦ Τυράννου τήν ρίζαν, να χαθῇ!

*

γιά τήν Ἐλευθερίαν νά ζώσωμεν σπαθί, / πώς εἴμασθ' ἀντρειωμένοι παντοῦ νά ξακουσθῇ.

*

Πῶς οἱ προπάτορές μας ὡρμοῦσαν σάν θεριά, / γιά τήν Ἐλευθερίαν πηδοῦσαν στή φωτιά.

21. Υπενθυμίζεται ότι και στη Γραμματική του Νικολάου Σοφιανού (βλ. όπου και στη σημ. 18) τα ουδέτερα σε *-ι* (πχ. *ψωμί, μέλι, κρασί*) σχηματίζουν τη γενική ενικού και πληθυντικού ασυνίζητη (*του ψωμίου, μελίου, κρασίου, των ψωμίων, κρασίων*).

22. Να σημειωθεί ότι στις πρώτες έντυπες εκδόσεις σημειώνονται με υφέν οι συνιζήσεις τύπων, πράγμα που διευκολύνει την ακριβή αποτίμηση της μορφοφωνολογικής δομής τους. Αξιοπρόσεκτη, επίσης, είναι η γραφηματική απόδοση του ημιφωνικού /i/ με τα γράμματα *γ* και *χ* (π.χ. *χέργια, χωργιάτικον, κουργιοζητά* [sic], *πχιά, κατζουφχιά*).

(ΥΠ)

Λοιπόν, ἄς κινηθῶμεν /
μέ χαρά στήν Τουρκιά*!*

*

Νά λάμψη πάλιν Λευθεριά*, /*
ὡς ἦτον τότε μιά φορά [ ]
Στή φωτιά*, μπρέ παιδιά!*

*

Σταυρός, ἡ πίστις καί καρδιά*, /*
δουφέκια καί καλά σπαθιά,/
γκρεμίζουν Τυραννίαν, / τιμοῦν Ἐλευθερίαν.

Διέτε τόν Ζαχαρία / πῶς τρώει τήν Τουρκία.

*

γιὰ τὴν Ελευθερίαν */ πηδοῦσαν στὴν* φωτίαν.

Τα παραδείγματα από τη *Βοσκοπούλα των Άλπεων* και τα *Ολύμπια* καταδεικνύουν ότι η εναλλαγή αυτού τους είδους για μετρικούς λόγους εκτείνεται και πέρα από την περιοχή των ουσιαστικών:

[Δ.vb]
(ΒΑ)

Καὶ ἂν εἶν' κατατρεγμένη ἀπ' τὴν τύχην της αὐτὴ, / ἄφευκτον παρηγορίαν ἡ καρδιά της ἀπαιτεῖ.

Κι ἂν παρέμεινεν ὀλίγον τὴν ἐκεῖ διατριβὴν, /πλὴν μὲ ἄκραν ἀηδίαν καὶ καρδίας συντριβήν.

*

Τῆς φωνῆς αὐτοὶ οἱ φθόγγοι καὶ αὐτὰ τὰ λακαρδιὰ, / ἐκομμάτιαζαν τοῦ νέου τὴν αἰσθητικήν καρδιά.

Ἢ τοιαύτην μιὰ γυναῖκα ν' ἀποκτήσετε εὐθὺς, / τῆς ὁποίας ἡ καρδία εἶν' δι' ἄλλον ἐμπαθής.

*

Μετὰ θάνατον τοῦ γιοῦ μας μόνη μου παρηγοριὰ / εἶν' ὁποῦ θὰ δοκιμάζῃ ἡ ἀθλία μου καρδιά.

Ἤτον δὲ εἰς ἡλικίαν καθ' ἣν πλέον ζωηρὰ, / εἶναι τότ' ἡ φαντασία κι' ἡ καρδία καθαρά[23].

*

Εἶναι μιὰ παρηγορία μιὰ ἐλάφρωσις αὐτό, / τῆς ὁποίας εἶχα χρείαν ὅθεν νὰ ποῦ τ' ἀποκτῶ.

Ἡ περπατησιά της ὅμως καὶ οἱ τρόπ' οἱ εὐμενεῖς, / ἐπαρέσταινον πῶς ἦτον, μία νέα εὐγενής.

*

Στὴν δικήν σας ἡλικίαν, αὐτ' εἶν' ἡ παρηγοριά, / ποῦ ἐγὼ μόλις ἀντέχω, σ' αὐτὴν τὴν κακοκαιριά;

Εἶναι μιὰ παρηγορία μιὰ ἐλάφρωσις αὐτό, / τῆς ὁποίας εἶχα χρείαν ὅθεν νὰ τοῦ τ' ἀποκτῶ.

*

Εἶστε νέος ἡλικία ἴσως καὶ αἰσθητικός, / ψεύδεσθε στὴν φορεσιά σας, δὲν ὁμοιάζετε βοσκός.

Ἀνενέωσα τὴν μνήμην τῶν ἀπείρων του δεινῶν / ποία ἀκολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ τρομάρα αὐτουνῶν;

*

Ἀμὴ πόθεν αὐτὴ ἦλθε, ποία εἶναι τὸ λοιπὸν, / (ἐξετάζει ἡ Μαρκέζα) σ' ἕνα σχῆμα ποταπόν; / Πρὶν καταστροφὴ τῆς τύχης τὴν κατήντησε νὰ ζῇ, / εἰς κατάστασιν ποιμένων καὶ μὲ λόγου σας μαζί;

*

Ἔλα πλέον καὶ εἰπέ μας, τύχης πρὶν καταδρομή; / πρὶν περίστασις θρηνώδης, ποία τάχα ἀφορμὴ / σὲ κατέστησεν εἰς τέτριον ἀξιόδακρυν βαθμὸν, / εἰς χαμέρπειαν τοσαύτην ἐπαξίαν στεναγμῶν;

*

Ἄχ ἐκραύγασ' ἡ Μαρκέζα ἴσως κάποιον [κάποιον] κακὸν, / παρ' ἐλπίδα ἐσυνέβη τὴν δικὴν μας τὴν βοσκόν.

---

23. Πβ. και: [ΜΕ μόνος:] *[ ] τοῦτο τὸ ἀπεφάσισα ἐξ ὅλης μου καρδίας. / Πλὴν μόνον ἕνα μ' ἐκφοβεῖ, ἐκ τύχης ἐναντίας, / τὴν Ἀριστέαν ἔξαφνα μήπως καὶ ἀπαντήσω, / φρικκῶδες συναπάντημα! Καὶ νὰ τὸ ἐννοήσω / ἱδρὼς μὲ ἔρχεται εὐθύς, παλμὸς εἰς τὴν καρδίαν, / μοὶ φαίνεται πὼς καταντῶ εἰς τὴν ἀναισθησίαν· / δεινὴ σκοτοδηνίασις τὴν ὄψιν μου θαμβώνει, / τρέμω, καταταράττομαι, τὸ αἷμα μου παγώνει, / ὄχι, δὲν μένει εἰς ἐμὲ παντάπασι καρδία.* (1) /

[ΣΚΗΝΗ Ι΄. Ἀριστέα, Μεγακλὴς καὶ Ἄλκανδρος].

ΑΡΙ. Ξένε... (2) *ΜΕ. Τὶς ἔξαφνα...* (3) *ΑΡΙ. (ὦ Ζεῦ!)* (4) *ΜΕ. (ὦ θεοὶ ἡ ἰδία!).*

(1) Ἐντούτοις φαίνεται ἡ Ἀριστέα ἐξαίφνης. (2) Προτοῦ νὰ τὸν ἰδῇ κατὰ πρόσωπον. (3) Γυρίζει καὶ βλέπει ὀπίσω του. (4) Γνωρίζει ἕνας τὸν ἄλλον.

*

Εἶναι τέτοια [τέ·τοι·α, με χασμωδία] *ἡ φύσις τῶν δικῶν μου συμφορῶν, / καὶ βασάνων ὁποῦ πρέπει εἰς τὸν ἅπαντα καιρὸν / νὰ τὰ περικλείῃ μία αἰωνία σιωπὴ*

*

Ὅθεν ἐχαροποιήθην μάλιστα διὰ [δι·ά, με χασμωδία] *αὐτό, / πῶς προῆλθεν ἀπ' ἀγάπην κι' ἀπὸ πόθον ἐν ταυτῷ.*

(ΟΛ, όλα ασυνίζητα)
Καὶ ἀκοὴ, καὶ λαλιὰ [λαλϊά] *ἐχάθη τῆς ἀθλίας. / Ἀκόμι δὶ' ἐμὲ θεοὶ κρύπτετε δυστυχίας; / ὤχ, αὐτὴ μ' ἐλείπετο διὰ νὰ δοκιμάσω... / τὶς νὰ μὲ δώση συμβουλήν; τί δρόμον νὰ* πιάσω [πϊάσω]*;*

*

Σὲ ἐζητοῦσα μὲ κλαυθμούς, μὲ πόνους πικροτάτους, / μὲ συχνοτάτους στεναγμοὺς πυρκαϊὰν *γεμάτους!*

*

Τὸ ἤκουσες δὲ καὶ αὐτό; πῶς ὅ·ποι·ος *βραδύνῃ, / καὶ εἰς τὰ ἔθιμα αὐτὰ μετὰ τοὺς ἄλλους μείνῃ / πλέον ἐκ τῆς ἀθλήσεως διόλου ἐξαιρεῖται;*

*

ΚΛ. *[ ] εἰς ὅλον του τὸ πρόσωπον τὴν σκόνην δὲν κοιτάζεις; / [ ] τῆς κεφαλῆς τὸν στέφανον ἐνδόξως ὁποῦ ἔχει, / δι΄ οὗ κοσμεῖται εὐπρεπῶς* ὅποιος [ο·ποί·ος, παρατονισμένο] *θριαμβεύει;* –ΑΡΙ. *Μὰ σὺ τί εἶπες, Ἄλκανδρε;* –ΑΛ. *Τοῦτο πᾶν ἀληθεύει.*

*

Ἀγαπητέ μου Μεγακλῆ, ὅλα αὐτά σε τάζω, / καὶ οὔτε ἀμοιβὴν σωστὴν σχεδὸν τὰ λογϊάζω.

*

ΑΜ. *Καὶ ὕστερον;* –ΛΥ. *Τὸ στάδιον ὡς ἀνοιχθῆ νὰ δράμω, / μὲ τοὺς λοιποὺς νὰ* πι·α·σθῶ . –ΑΜ. *Ἐσύ;* –ΛΥ. *Ναί, θὰ τὸ κάμω.*

Συνειδητή χρήση / αξιοποίηση συνωνυμικών ζευγαριών μεταξύ λόγιων και λαϊκών λέξεων γίνεται και σε ό,τι αφορά το επίθετο. Λ.χ., μιλώντας στο *Φυσικής Απάνθισμα* για τα ποικίλα ηλεκτρομαγνητικά φαινόμενα, δίπλα ή παράλληλα με τα αντιθετικά ζεύγη *ἕλκυσις ≠ (ἀπ)ώθησις, ἑλκυστικός ≠ ὠθηστικός, ἕλκω / ἕλκομαι ≠ ὠθῶ / ὠθούμαι* (πβ. και *κεντρομόλος ≠ κεντροφυγής*), ο Ρήγας χρησιμοποιεί συνειδητά τα συνώνυμα με το πρώτο μέλος των ζευγαριών *τράβιγμα* [sic], *τραβιχτικός, τραβώ / τραβούμαι*. Προφανώς, η εισαγωγή του λαϊκότερου (και διαφανέστερου) όρου, δίπλα στον λόγιο, οφείλεται στον εκλαϊκευτικό επιστημονικό- παιδευτικό χαρακτήρα του κειμένου, που οδηγεί σε γλωσσικές επιλογές λιγότερο λόγιες, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η απαιτούμενη πληροφορητικότητα:

[Δ3Α)

Ἡ ἑλκυστικὴ δύναμις τῆς γῆς εἶναι ἑπομένως ἐκείνη ὁποῦ ἐμποδίζει τὰ σώματα, ὁμοῦ καὶ τοὺς ἀνθρώπους νὰ μὴν πίπτουν κάτω ἀπ' αὐτὴν, ἃς εὑρίσκωνται εἰς ὅποιον μέρος τῆς σφαίρας καὶ ἂν θέλουν.

Κάθε κομμάτι μαγνήτου ἔχει δύο πόλους εἰς τοὺς ὁποίους εἶναι ἡ μεγαλητέρα ἑλκυστικὴ δύναμις

Ἂν βάλῃς μεταξὺ δύο μαγνήτων σώματα στερεὰ τινὰ, ἢ ὑγρὰ, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἑλκύσεως καὶ ὠθήσεώς των δὲν δοκιμάζουν κἀνένα ἐμπόδιον, μήτε τὸ γιαλὶ δὲν ἠμπορεῖ νὰ τὰ ἐμποδίσῃ. Τὸ σίδηρον μόνον φαίνεται νὰ διακόπτῃ τὴν μαγνητικὴν δύναμιν, ἐπειδὴ μία πλάκα χτυπημένου σιδήρου, βαλμένη μεταξὺ δύο μαγνήτων, ὀλιγοστεύει πολλὰ τὴν ἀμοιβαίαν ἑλκυστικὴν καὶ ὠθηστικὴν δύναμίν τους. Τὸ σίδηρον, ἃς εἶναι καὶ κόκκινον εἰς τὴν φωτιὰ, πάλιν ἕλκεται ἀπὸ τὸν μαγνήτην, ὁμοίως καὶ ὅλα τα σιδερώδη σώματα. Ἂν κοκκινήσῃ τὸν μαγνήτην ὅμως κἀνεὶς εἰς τὴν φωτιὰ, χάνει πρὸς καιρὸν τὴν ἑλκυστικὴν δύναμίν του, τὴν ὁποία ξαναποκτᾷ μετὰ τρεῖς ἡμέρας.

Τὸ σίδηρον ἱστάμενον κατὰ κάθετον πολὺν καιρὸν εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ἐκκλησιῶν ἢ τῶν πύργων ἀποκτᾷ μίαν μαγνητικὴν δύναμιν. Ἐκ τῆς αἰτίας ταύτης πίπτουν κεραυνοὶ εἰς τὰ τοιαῦτα ὑψηλὰ κτίρια, ἑλκόμενοι τρόπον τινὰ ἀπὸ τὸ μέταλλον τοῦτο.

Ἡ ἀπώθησις ἠμπορεῖ νὰ διαρκῇ μεταξὺ δύο σωμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν συνελκύσθησαν ἀμοιβαίως ποτὲ, νὰ ἔχουν ὅμως ἀτμοσφαίρας κατ' ἴσον λόγον πυκνάς.

Ὁ μέγιστος κύκλος κάθε σφαιροειδοῦς σώματος [ ] στρεφομένου περὶ τὸν ἄξωνά του, εἶναι ἐκεῖνος ὁπού ἔχει τὴν περισσοτέραν κίνησιν [ ] καὶ ἐκ τούτου ἡ κεντροφυγὴς δύναμις αὐξάνει τόσον, ὅσον ὁ κύκλος του εἶναι μεγάλος.

Ἡ κεντροφυγὴς δύναμις ἤθελεν ἀποσπάσῃ ὅλα τα τεμάχη τῆς γῆς καὶ θαλάσσης ἂν ἡ κεντρομόλος δύναμις ὁ ἀνταγωνιστής της δὲν τὰ ἐτραβοῦσε πρὸς τὸ κέντρον τῆς γῆς. Ἐπειδὴ δὲ ἡ θάλασσα ὁποῦ εἶναι πέραν τῶν τροπικῶν πρὸς τοὺς πόλους, ἔχωντας ὀλιγωτέραν κεντροφυγῆ δύναμιν (ὡσὰν ὁποῦ γυρίζει εἰς μικρότερον κύκλον) ὑπόκειται περισσότερον εἰς τὴν κεντρομόλον δύναμιν, ἄρα καὶ ρέπει εἰς τὴν γῆν περισσότερον καὶ κουντᾷ τὴν ἐκτεινομένην πρὸς τὸν ἰσημερινὸν Ὠκεανικὴν θάλασσαν, συμβάλλει καὶ κομμάτι πρὸς τὸ ἐκεῖσε ὕψωμά της. Καὶ ὅταν τὰ νερὰ ὑψοῦνται ἐκεῖ, ἀνάγκη νὰ τρέχῃ πανταχόθεν ἡ θάλασσα πρὸς τὸ ὕψωμα καὶ τοῦτο κάμνει τὴν παλίρροιαν. – Ἰδοὺ ἡ στάσις καθ' ἣν εὑρίσκεται ὁ Ὠκεανὸς ἐξ αἰτίας τῆς ἰσορροπίας τῶν κεντρικῶν δυνάμεων. Τώρα ὁποία ἐνέργεια ἕπεται ἀπὸ τὴν ἑλκυστικὴν δύναμιν ἡλίου καὶ σελήνης;

Ὅθεν ὁ ἥλιος καθ' ὅ μεγαλήτερος, τραβᾷ εἰς τον ἑαυτόν του τὰ μικρότερά του σώματα, μὲ τὸ νὰ ἐκτείνεται ἡ τραβιχτική δύναμίς του πολλὰ μακρυὰ

Τὸ πίπτειν λοιπὸν δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ τὸ τραβᾶν, ὅθεν καὶ ἡ βαρύτης ἀκολουθεῖ ἀπὸ μίαν τραβιχτικὴν δύναμιν.

Τὸ πέσιμον ἢ ἡ βαρύτης τῶν μεγάλων σωμάτων [ ] διὰ μέσου της ὁποίας δέχονται μίαν κλίσιν πρὸς τὴν γῆν, προέρχεται ἀπὸ τὴν τραβιχτικὴν δύναμιν τοῦ πλανήτου μας, ἡ ὁποία δύναμις τραβὰ ὅλα τα σώματα πρὸς τὸ κέντρον τῆς γῆς.

Μερικὰ σώματα ὁποῦ ἔχουν περισσοτέραν ὕλην καὶ πολλὰ ἐκτεταμένα μέρη, δέχονται καὶ περισσότερον τράβιγμα ἀπὸ τὴν τραβιχτικὴν δύναμιν τῆς γῆς.

[ ] στέκονται ἀρκετὸν καιρὸν, ἕως ὅπου χοντραίνουν ἀπὸ τὴν ζεστὴν ἑνούμεναι καὶ τραβούμεναι ἀναμεταξύ τους καὶ τότε γινόμεναι βαρύτεραι ἀπὸ τὸν ἀέρα πέφτουν εἰς τὴν γῆν ὡσὰν σταλαγματιαῖς καὶ βροχὴ

Αὐτὴ ἡ ἄλλη δύναμις ὁποῦ ἐμποδίζει νὰ μὴν τραβοῦνται οἱ πλανῆται ἀπὸ τὸν ἥλιον καθ' ὃ μεγαλήτερον σῶμα, ὀνομάζεται κεντρομόλος ἤγουν κλίσις ὁποῦ ἔχουν τὰ σώματα πρὸς τὸ κέντρον τους.

Στα επίθετα (όπως και στα επιρρήματα) σημειώνουμε, μεταξύ όλων των άλλων, και τον σχηματισμό περιφραστικών παραθετικών με το *πολλά,* χωρίς αυτό να σημαίνει, βέβαια, ότι λείπουν οι μονολεκτικοί τύποι:

[Δ.vii]
(ΦΑ)

Ἡ φύσις τῆς φωτιᾶς εἶναι ἀκόμι πολλὰ ἀγνώριστος
[ ] ἠμπορεῖ νὰ εἶναι πολλὰ μεγάλον[24]
[ ] τὸν πέμπῃ ἕνα πολλὰ ἀσθενὲς *φῶς*
Πολλὰ καλὰ *ἀπεκρίθηκες*
[ ] πηγαίνει πολλὰ μακρυὰ[25]
[ ] πολλὰ πλησίον *εἰς τὴν φωτιὰν*
[ ] ὁ ἀὴρ ἐπάνω εἰς τὰς κορυφάς των εἶναι ψυχρότατος
[ ] εἰς ἕνα σῶμα σκληρότερον
Ὁ ἀέρας εἶναι τὸ ἐλαφρότερον, λεπτότατον *καὶ* εὐκινητότατον
[ ] τόσον μεγαλήτερον *γίνεται*
[ ] νὰ σαφηνίσῃ καλλίτερα
[ ] ἡ γῆ νὰ κινῆται ἑκατὸν σαρὰντα φοραῖς γλυγωρότερα.

Με βάση τη μορφολογία μιας λογιότερης γραμματικής, πολλά επίθετα σχηματίζονται ως τριγενή και δικατάληκτα: *ὁ / ἡ ἀξιολάτρευτος, ὁ / ἡ πάντερπνος, ὁ / ἡ εὔσπλαγχνος, ὁ / ἡ ἀνώτατος* (: ΟΛ) – *ὁ / ἡ ἄναστρος* (*Ἀχ νύκτα σκοτεινὴ, νύκτα* ἄναστρος, *τρομερὴ νύκτα, καταφύγιον τῶν φλογισμένων ἐραστῶν*: ΣΝΕ).

24. Πβ. και (ΟΛ): *Αὐθέντα, ἐσὺ ἔκλαυσες! τί οἶκτος ὑπερβάλλων / φέρει εἰς τὴν καρδίαν σου πόνον* πολλὰ μεγάλον*;*

25. Στις πρώτες έντυπες εκδόσεις τα επιρρήματα που τονίζονται στη λήγουσα κανονικά περισπώνται: *[ ] εἰς ἕναν τόπον, ὅπου βασιλεύει ἡ ἐλευθερία καὶ ὅπου ἔχει κῦρος τὸ γνωμικόν τοῦ Χάλερ ὁποῦ λέγει «Ὅποιος ἐλεύθερα συλλογᾶται, συλλογᾶται* καλᾶ*»* (ΦΑ)· πβ. και: *ἡ καρδία μου εἶναι καταξεσχισμένη, καὶ πολλὰ* καλᾶ *καταλαμβάνω σήμερον, ὅτι ἔχομεν ἐν ἡμῖν δύο ψυχὰς, ὧν ἡ μία φέρει πάντοτε πρὸς τὸ κακὸν, καὶ ἡ ἄλλη πρὸς τὸ καλόν.* Έτσι και: κοντᾶ, πουθενᾶ, φανερᾶ, μουνδᾶ, κ.ά.π. Άλλες ιδιάζουσες ορθογραφήσεις: *ἀκόμι, μαζύ, ἐδὼ ,...* –Ιδιάζουσα σύνταξη: *βαλμένον* μεταξὺ εἰς *δύο πλάκαις γιαλιοῦ* (πβ. ανάμεσα σε...). –Ιδιάζουσα μορφολογία: *ἡ οὐρά της* [της φάλαινας] *εἶναι* ὁριζοντικὴ. *ἂν τὸ [το δέντρο] κόψῃ τινὰς ὁριζοντικῶς μὲ μαχαῖρι ἐπιτήδεια, βλέπει πολλοὺς ὁμόκεντρους κύκλους, οἱ ὁποῖοι φανερώνουν τὴν ἡλικίαν του.*

Η διαρκής παρείσφρηση στοιχείων με λόγιο χαρακτήρα δεν λείπει και από τις αντωνυμίες. Δύο ενδεικτικές περιπτώσεις: Αν και το μακράν επικρατέστερο αναφορικό στοιχείο στα κείμενα του Ρήγα είναι το λαϊκότροπον *ὁποῦ* (*ἀπὸ τὸν ἀέρα ὁποῦ τὴν ἐγγίζει...* ή *τόσον ὁποῦ δὲν ἠμπορεῖ*, και πλήθος ά.ό.), αρκετά συχνοί είναι και οι τύποι του λόγιου αναφορικού *ὅς* (*ὅστις, ἥτις, οὗτινος, ἀφ' ἧς, ...*)[26]. Εξάλλου, στη θέση του αοριστολογικού *κανείς* βρίσκουμε το *τινάς* της φαναριώτικης γλώσσας, το οποίο συντάσσεται με ρήμα σε ενικό (*νὰ τὰ καταλάβῃ* τινὰς, *ὅταν καλονοήσῃ τὴν ἰδιότητα τῆς ἐλαστικῆς δυναμεώς του*).

Ειδικότερα ως προς τη σύνταξη των σύντομων τύπων των προσωπικών αντωνυμιών με λειτουργία εμπρόθετου αντικειμένου μεταβατικών ή διπλομεταβατικών ρημάτων: παρατηρείται συστηματική χρήση της αιτιατικής αντί της γενικής (σύμφωνα με το γνωστό βορειοελλαδικό διαλεκτικό χαρακτηριστικό –και της φαναριώτικης ελληνικής):

[Δ.viiia]
(ΣΝΕ)
Ἄχ ἄμποτες νὰ εἶναι τόσον φανερόν, ὅσον τὸ ἐπιθυμῶ ἤθελα νὰ σὲ δώσω κάτι *ὁπού* σὲ λείπει, *τὸ ὁποῖον νὰ σὲ κάμῃ εὐτυχῆ» .... δὲν νοιώθω τί θὲ νὰ εἰπῇ αὐτὸ Κερά μου.*
[ ] αὐτὴ ἡ ἀμυδρὰ ἐλπίδα *ὁπού* μὲ δίδετε *ὅτι ἠθέλετε μὲ ἀγαπήσῃ,* μὲ λέγει *πὼς μὲ ἀγαπᾶτε.*
Πλὴν ἀφ' οὗ ἐσυνῆλθεν, ἐζήτησε χαρτὶ νὰ γράψῃ τὸν Ζιουίν, *ἴσως διασκεδάσῃ κἂν μὲ τοῦτο τὴν μελαγχολίαν της, καὶ κατέστρωσε μὲ δάκρυα φλογερά τοὺς παρόντας στίχους.*
[ ] καὶ τὸν εἶχε παραγγείλῃ *κάμποσαις φοραῖς* νὰ τὴν ψωνίσῃ *διάφορα πράγματα.*
[ ] θύμησέ με το.
Θέλω λοιπὸν νὰ σὲ σαφηνίσω τὴν αἰτίαν.
[ ] ἂς μὲ φωνάξῃ *κανεὶς* τὸν Βονζιὰν *ἐδῶ.*

(ΟΛ)
[ ] ὁ δοῦλος ὁποῦ ἔστειλες εἴδησιν νὰ τὸν δώσῃ
Θλίψιν *ἐπιχαίρω / μόνον* νὰ τὸν *φέρω, / μὰ* ἀγάπην *ἄλλην /* δὲν τὸν ζητῶ *πάλιν.*

(ΒΑ)
Κόρη μου μὴ μᾶς φοβῆσαι εἴμασθ' ἄνθρωποι καλοὶ, / (βλέπουσα πῶς ἀποφεύγει ἡ Μαρκέζα τὴν λαλεῖ*).*
*Κρίνετέ το μοναχοί σας (*μὲ λαλεῖ *καμμιὰ φορὰ) / πρέπει νὰ ταλαιπωρῆσθε, στὰ κατάψυχρα νερά;*
*Δὲν μ' ἀφίνετε (*μὲ λέγει*) ὦ μητέρα μου καλὴ, / διὰ γύμνασιν τὸ κάμνω καὶ τὰ χέργιμα μου φιλεῖ.*
Πλὴν μὲ εἶπε *πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀδυσώπητος δοκεῖ, / καὶ πῶς μόνοι σας μπορεῖτε νὰ τὸν πάρετ' ἀπ' ἐκεῖ.*
Ὁμιλῆστε με *σᾶς λέγω πλέον δὲν εἶναι καιρὸς, /* νὰ μὲ κρύβεσθε *ποιὸς εἶστε* πέτε με *λεπτομερῶς.*

26. Λ.χ., σε ένα από τα ιδιαζόντως αρχαΐζοντα χωρία των ΟΛ (δες και την «Εισαγωγή στον *Ηθικό Τρίποδα*» του Δ. Καραμπερόπουλου, σσ. λη΄ - μγ΄): *Ὦ Ζεῦ τῶν ἀνθρώπων πάτερ καὶ θεῶν τῶν ἀοιδίων, [ ]* οὗτινος *νεύματι μόνῳ, ὅ τε οὐρανὸς κινεῖται, / γαῖα τε ἅμα θαλάττῃ, καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς τηρεῖται /* οὗτινος *πλῆρες τὸ σύμπαν,* οὗ *ἀπὸ χειρὸς εὐρείας / κρέμαται ἡ εἱμαρμένη, τῆς καθ' ἕκαστον αἰτίας [ ].*

Ἐσυνέφερ' ἡ Μαρκέζα καὶ τὸν γέροντα λαλεῖ, */ καὶ τὰ χέργιᾳ τοῦ κρατῶντας* τὸν ζητοῦσε συμβουλή.
Βλέπω εἶσθε καμωμένη μὲ αἰσθήσεις προσφυεῖς / εἰς τὴν στάσιν τὴν παροῦσαν, κόρη μου Ἀδελαΐς, / ὁποῦ τὰ ἐξαίσιά σας θέλγητρα, κ' αἱ ἀρεταί, / μὲ τὴν δείχνουν *σεβασμίαν πλὴν ἀξίαν σας ποτέ.*
Μὲ ἐνέπνευσαν *ἀμέσως* τὸν τρισάθλιον σκοπὸν, */ τοῦ νὰ ἔλθω νὰ σᾶς εὕρω μ' ἕνα τρόπον ποταπόν.*
Ὅ,τ' αἰσθάνετ' ἡ καρδιά μου ὅ,τι μέσα της φρονεῖ, / τὸ προφέρει ἀμοιβαίως, τοῦ ὀργάνου ἡ φωνή, / τὸ ἐμπνέω τὴν ψυχήν μου *καὶ αἰσθάνεται κι' αὐτὸ.*

(ΕΠΝ)
[ ] δὲν ἔχει νὰ ἐμποδίζεται κατ' οὐδένα τρόπον, μήτε νὰ τὸν εἰποῦν *πῶς δὲν εἶναι καιρός ἢ τόπος,*
[ ] καὶ νὰ εἶναι εὐγνώμων πρὸς ἐκεῖνον ὁποῦ τὸν πληρώνει μισθόν.
Μήν κάμης εἰς τὸν ἄλλον ἐκεῖνο *ὁποῦ δὲν θέλεις* νὰ σὲ κάμουν.

(ΦΑ)
Αὐθέντη μου, μὲ λέγετε *πῶς κατοικοῦν ἄνθρωποι εἰς τὴν σελήνην.*

Κατά τη γνωστή συνήθεια του Ρήγα, η λαϊκότροπη αυτή σύνταξη εναλλάσσεται πολύ συχνά με την αρχαιοπρεπή σύνταξη των ρημάτων αυτών, όπου στη θέση της γενικής υπάρχει η δοτική:

[Δ.viiib]
(ΟΛ)
[ ] πλέον ἐγὼ εἰς τὸ ἑξῆς τί ἔχω νὰ προσμείνω; / ποία ἐλπὶς μοὶ ἔμεινεν*;* εἰπέ μοι *τί θὰ γίνω;*
τὴν φλόγα τῆς καρδίας μου καὶ μόνην, καὶ ὡραίαν, / μ' ὅλον ποῦ μοὶ τὴν ἀναψεν *ὁ ἔρως τώρα νέαν.*
[ ] τὰ βάσανά μου τὰ σκληρὰ νὰ τῷ τὰ μετριάσῃς.
[ ] ἐξέτασαι ποῦ ἠμπορεῖς, ἔχεις καὶ εὐκαιρίαν, / καὶ πρόφθασαί μοι *(ὤχ θεέ)* καμμίαν ἀγγελίαν.
Δότε μοι χεῖρα*, ὦ θεοί! Οἱ πόδες μου κλονοῦνται / κρύου ἱδρῶτος νεκρικοῦ ροαὶ* μοὶ περιχοῦνται[27].

ή, ακόμη, οι δύο συντάξεις συνδυάζονται, πολλές φορές μέσα στα ίδια συμφραζόμενα, ιδίως όταν οι ανάγκες του μέτρου το απαιτούν:

[Δ.viiic]
(ΟΛ)
[ ] τὴν δεξιάν σου *τὴν πιστὴν* δός μοι*, κοντά μου στάσου, / τοὺς τελευταίους λόγους μου προσέχων ἀκροάσου· / ἤ τε* σὲ τὸ παρακαλῶ *ἢ* σὲ τὸ παραγγέλλω*, / ζῆσαι, τοῦτο ἐξ ἅπαντος τοῦτο ἐγὼ τὸ θέλω.*

27. Αρχαιοπρεπώς συντάσσονται οι προσωπικές αντωνυμίες και με άλλα ρήματα, λ.χ. (ΒΑ): *Λοιπὸν στέργω τὸ τί εἶμαι νὰ ξεχάσω εἰς αὐτὴν / τὴν στιγμὴν καὶ νὰ σᾶς βάλω τώρα αἱρετοκριτὴν / καὶ τῶν δύο μας τῆς τύχης ὅσον* κεῖται παρ' ἐμοὶ –ή επίθετα, λ.χ. (ΒΑ): *Τὴν* ἐμοὶ παμπόθητον*, ἐκείνην ὀνομάζω, / ἐκείνην ὁποῦ ἐκ ψυχῆς πνέων ἀναστενάζω.*

Περιστασιακά, εμφανίζεται και η (κανονική στη σημερινή καθιερωμένη μορφή της νεοελληνικής) χρήση γενικής της αντωνυμίας με λειτουργία εμπρόθετου (άμεσου ή έμμεσου) αντικειμένου, όπως στο ακόλουθο παράδειγμα από το *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* -πιθανότατα, επειδή με τον τρόπο αυτό αποφεύγεται η συνεμφάνιση με τον τύπο αιτιατικής *τὸ* για το άμεσο αντικείμενο:

[Δ.viiid]
(ΣΝΕ)
BONZIAN: «*Ἄχ καὶ γιατί* τοῦ τὸ ὑποσχεθήκετε ....»[28].

Στην αμέσως επόμενη παράγραφο του κειμένου, ωστόσο, το έμμεσο αντικείμενο του ίδιου ρήματος επανεμφανίζεται σε αιτιατική, εφόσον εδώ τα συμφραζόμενα το επιτρέπουν.

[Δ.viiie]
(ΣΝΕ)
Τὸν ὑποσχέθηκα *ὅμως, ἂν δὲν μὲ θεατρίσῃ διὰ κάτι μυστικά ὁποῦ ξεύρει δικά μου,* νὰ τὸν πηγαίνω εἰς ἕνα ζιαφέτι.

Ε. ΔΑΝΕΙΑ. ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΟΙ

Αποκαλυπτικό στοιχείο όχι μόνο για το ύφος του Ρήγα, αλλά και για την λεξιλογική εξέλιξη της ελληνικής (όπως και για την ανάπτυξη του εκλαϊκευμένου επιστημονικού λόγου)[29], είναι ο τρόπος με τον οποίο ξένες λέξεις και νεολογικές δημιουργίες ενσωματώνονται στα κείμενά του. Και στην περίπτωση αυτή, δεν μπορούμε παρά να περιοριστούμε εδώ σε ελάχιστες ενδεικτικές περιπτώσεις, δίνοντας έμφαση *α.* σε θέματα απόδοσης των ξένων όρων ή των ξένων κύριων ονομάτων, αλλά και της γλωσσικής ανεκτικότητας απέναντι στα ξένα δάνεια γενικά, και *β.* σε θέματα εισαγωγής νεολογικής ορολογίας (ή ανασημασιολόγησης). Όλα αυτά τα θέματα σχετίζονται με τις ανάγκες της μεταφραστικής δραστηριότητας του Ρήγα και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον από λεξικογραφική, αλλά και ευρύτερα γλωσσολογική, άποψη.

Διαπιστώνεται ποικιλία στον τρόπο απόδοσης στα ελληνικά των ξένων όρων και των ξένων ονομάτων, τα οποία εισάγονται είτε ως άμεσα δάνεια είτε ως έμμεσα-μεταφραστικά (είτε και ως ειδικού τύπου αντιδάνεια, με βάση αρχαιοελληνικά λεξήματα, σχετικά με τα οποία βλ. τη σημείωση 4).

Σε ό,τι αφορά τα άμεσα δάνεια, διακρίνονται όσα εισάγονται ως (μορφοφωνολογικά) συμμορφωμένα, λ.χ.

[E.ia]
μαρκής *(ο)* / μαρκή *(τον, του)* / μαρκέζος (μαρκέζον, μαρκέζου, μαρκέζων) [< γαλλ. marquis] ● μαρκέζα (μαρκέζαν, μαρκέζας) [< γαλλ. marquise], κόντες [< ιταλ. conte, γαλλ. comte]
Νικόλαος ὁ Κοπέρνικος Προυσιάνος [< ιταλ. Prusiano, δηλ. Πρώσσος] ● Ἑρσέλης [< Herschel] Ἀνοβριάνος [πβ. Ιταλ. Hanoveriano, με καταγωγή από το Ανόβερο]
κάτοικος τῆς Ἰγγλιτέρας (πρόκειται για τον Γερμανοβρετανό Friedrich Willhelm

28. Πβ. και: *καὶ κορῶνα, καὶ σκῆπτρον ἂν εἶχα, πάλιν ἤθελα* τῆς τὰ ἀφιερώσῃ.

29. Για τη συμβολή των κειμένων του Ρήγα στη διαμόρφωση του νεοελληνικού επιστημονικού λόγου βλ. την εισαγωγή του Δ. Καραμπερόπουλου στην έκδοση του έργου *Φυσικής Απάνθισμα* (βλ. σημ. 4) και τις παραπομπές που δίνονται εκεί.

/ Frederick William H., αστρονόμο και μουσικοσυνθέτη) ● *τὰ* Ἄλπεα *βουνά χωρίζουν τὴν* Φράντζαν *ἀπό τὴν* Νεντζίαν *καὶ* Ἰταλίαν ● Σαβόγια [< ιταλ. Savoja, Σαβοΐα] ● *τῆς πόλεως* Μοδένης [< Μοδένα, ιταλ. Modena, τονισμένο στην α΄ συλλαβή] ● *ὁ βασιλικός μπαγτσές τῶν* Τουιλεριῶν [?Τουιλερίαι < γαλλ. Tuileries] ●

όσα εισάγονται ως ασυμμόρφωτα, λ.χ.

[E.ib]
Βονζιάν [< Bonjean] ● Δορεστάν [< d'Orestan, comte] ● *εἰς τὰ στοιχεῖα τῆς ἀστρονομίας τοῦ συγγραφέως* Φεργγουζών [< Ferguson, όπως προφέρεται στα γαλλικά –πρόκειται για τον Σκωτσέζο αστρονόμο James F.) ● Δαρμαντιέρ [< D' Armantières) ● Βριανσόν [< Briançon] ● *ὁ ποταμός* Σὲν [< γαλλ. Seine, Σηκουάνας] ● *τρυγύρω εἰς τὸν* Βεζούβ [< γαλλ. Vésuve, ιταλ. Vesuvio] ● Ινκιζιτζιόνε [<ιταλ. Inquisizione, Ιερά Εξέταση]

ή όσα εξελληνίζονται και με τους δύο τρόπους, λ.χ,

[E.ic]
Φονρόζ [< Fonrose, marquis] / Φονρόζου / Φονρόζοι ● Τουρίν / Τουρίνο / Τορίνο.

Βεβαίως, θα πρέπει να μνημονευθεί και η χρήση ως καθημερινών λέξεων ποικίλων συμμορφωμένων δανείων από διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες, όπως, φυσικά, και από την τουρκική:

[E.ii]
(ΣΝΕ)
δάμα [ιταλ. dama < γαλλ. dame], *μαδάμα* [ιταλ. madama], *ῥώγα* [βυζ., < λατιν. (e) rogo], *ἀμόρι* [ιταλ. amore, γαλλ. amour], *γαμπινέτο* [γαλλ. cabinet], *βίζιτα* [ιταλ. visita], *πρετεντέρω* [με τη σημασία τού φλερτάρω, ιταλ. pretendere])
ὀνδᾶς, μαχαλέ(ς), ζαρίφικα (ροῦχα), ζιαφέτι, μαχμούρικον (ἓνα βλέμμα ἱλαρώτατον καὶ ~) [τουρκ. oda, mahall(e), zarif, ziyafet, mahmur][30].

Σε ένα κείμενο το οποίο μεταφέρει ο Ρήγας από τα γαλλικά, όπως είναι το *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*, η εισαγωγή των τουρκικών δανείων δεν θα μπορούσε να αιτιολογηθεί ως επίδραση του πρωτοτύπου, θα μπορούσε, όμως, να ενταχθεί στη συνειδητή προσπάθεια του μεταφραστή να δημιουργήσει ένα κείμενο γλωσσικά 'οικείο' στο κοινό στο οποίο απευθύνεται[31].

Η συνειδητή στάση του απέναντι στα γλωσσικά δάνεια υπογραμμίζεται και από τις επεξηγηματικές υποσημειώσεις- σχόλια, που κατά περίπτωση χρησιμοποιεί, όπως λ.χ. προκειμένου για τη λέξη *σάνια* (από το ρωσικό сани):

30. Από τα 203 λήμματα του γλωσσαρίου που παραθέτει ο Πίστας στη δική του έκδοση του ΣΝΕ, το ¼ είναι τουρκικά δάνεια, τα περισσότερα από τα οποία δεν χρησιμοποιούνται στη σύγχρονη νεοελληνική.

31. Βλ. και το σχόλιο του ίδιου του Ρήγα στον πρόλογό του 'προς τους αναγνώστας': «*Ἡ μετάφρασίς μου εἶναι ἐλευθέρα, ἤγουν μόνον κατὰ νόημα (ἐπρόσθεσα καὶ μερικὰ), ἐπειδὴ καὶ ἂν ἀκολουθοῦσα κατὰ λέξιν τὸν συγγραφέα, μὲ φαίνεται πὼς δὲν ἐγίνετο κατάλληλος μὲ τὸ ὕφος τῆς γλώσσης μας, διατὶ ἔχει ἡ κάθε μία τὸν ἰδιωτισμόν της*».

[E.iii]
(ΦΑ)
Ὅταν ἐγὼ (ἐπρόβαλε τὸ παιδὶ πάλιν) γλυστρῶ ἐπάνω εἰς τὸ χιῶνι μὲ μίαν σάνιαν[(β)] *κάτω ἀπὸ ἕναν κατήφορον, αἰσθάνομαι τότε ἕναν ἀέρα εἰς τὸ πρόσωπόν μου, ὁποῦ δὲν τὸν ἔννοιωθα ὅταν ἐστέκομουν*

[(β)] Ἡ σάνια δὲν εἶναι γνωστὴ εἰς τὴν ἑλλάδα, ἃς ὑποθέσουν λοιπὸν οἱ κάτοικοί της μίαν σκάφην γλυστρῶντας τὸν κατήφορον εἰς τὸ χιῶνι.

Παραδείγματα νεολογισμών συνιστούν, μεταξύ πολλών άλλων, τα ονόματα των (φανταστικών) κατοίκων διαφόρων πλανητών: *Ἑρμῆτας, Κρονίους*, όροι όπως *ῥωλόγι ξυπνητής* (το οποίο, φυσικά, διαφέρει από το *ὡρωλόγιο τοῦ κόρφου*), *γιάλυα παράθυρα* –κ.ά.ό. στο *Φυσικής Απάνθισμα* :

[E.iv]
Σᾶς παρακαλῶ, ἃς μὴ βάλωμεν κἀνέναν κάτοικον εἰς αὐτοὺς τοὺς δύο πλανῆτας, διατὶ θέλει εὑρίσκονται ὡσὰν εἰς τὸν ἅδην, καὶ νὰ τυραννοῦνται οἱ μὲν διὰ τῆς φωτιᾶς, οἱ δὲ διὰ τῆς ψύχρας. Πρὸ πάντων ὅμως ἂν εἶναι αὐτοῦ κάτοικοι, πρέπει νὰ ζοῦν τρώγοντες ἀέρα, διατὶ εἰς τοὺς Ἑρμῆτας ἀπὸ τὴν ζέστην θέλει καίονται τὰ πωρικά, εἰς δὲ τοὺς Κρονίους θέλει ξεπαγιάζουν ἀπὸ τὴν ψύχραν.
[ ] ἂν βάλῃ τινὰς ἕνα ῥωλόγι ξυπνητὴς εἰς τὴν καμπάναν τῆς πνευματικῆς μηχανῆς καὶ ἤθελε τραβίξῃ τὸν ἀέρα, δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀκούσῃ καθόλου κἀνέναν κτύπον, μὲ ὅλον ὁποῦ ἐκεῖνο κτυπᾷ. Ὁ ἀὴρ λοιπὸν γίνεται αἰτία τοῦ ἤχου.
Μὲ τὴν ψύχραν ἡ ἠλεκτρικὴ ὕλη ἀδυνατίζει αὐτὴν τὴν κίνησιν καὶ τέλος πάντων τὴν θλίβει πίσω. Ἐκ τούτου βλέπομεν εἰς τοὺς ψυχροὺς καιροὺς ὅτι τὰ γιάλυα παράθυρα σκεπάζονται μὲ ἀναθυμιάσεις ὁποῦ φαίνονται, καὶ τρέχουν ἀπ' αὐτὰ μεγάλαις σταλαγματιαῖς καὶ ὀνομάζομεν τὸ φαινόμενον τοῦτο, ἵδρωμα τῶν παραθυριῶν.

Στο *Φυσικής Απάνθισμα*, στη *Νέα Πολιτική Διοίκησι* κ.α., εμφανίζονται αφηρημένα παράγωγα ουσιαστικά σε *-ότης* :

[E.v]
ζωντανότητα (*ἀπεκρίθη τὸ παιδὶ μὲ μίαν ζωντανότητα ὁποῦ ἐπροήρχετο ἀπὸ χαρὰν*), μεγαλειότης (με τη σημασία "μέγεθος": *εὐγαίνει ἡ περιφέρεια τοῦ ἡλίου ἐννέα χιλιάδες καὶ τετρακόσια μιλιούνια μίλια, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀληθινὰ μία μεγαλειότης ἀκατάληπτος*), υγρότης, διαφανότης (παράλληλα με το *διαφάνεια*), μαυρότητος (*τοῦ ξύλου*), ηλεκτρότητα (*τῶν συννέφων*), σιγουρότης, ἀνεπιδεξιότητα, αὐτεξιουσιότης, ἀξιότητος (Εικόνα Μεγάλου Αλεξάνδρου: *ἔκαμε τὰ πρῶτα δείγματα τῆς ἀνδρείας του, καὶ τῆς πολεμικῆς ἀξιότητός του εἰς τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας*) –επίσης, η στερεοτυπική έκφραση: μὲ τὴν ολότη.

Στη *Νέα Πολιτική Διοίκησι* εντοπίζονται και κάποιοι σημασιολογικοί νεολογισμοί, όπως το *ἐγκληματικός* (με τη σημασία "ποινικός, ο ασχολούμενος με το ποινικά") :

[E.vi]
Περὶ τῆς Πολιτικῆς Δικαιοσύνης –Ἄρθρον 85. – Ὁ κώδικας τῶν πολιτικῶν καὶ ἐγκληματικῶν *νόμων εἶναι ὁ αὐτὸς εἰς ὅλην τὴν Δημοκρατίαν [ ]*
Περὶ τῆς Ἐγκληματικῆς *Δικαιοσύνης. - Ἄρθρον 97. –Οἱ* ἐγκληματικοὶ *κριταὶ ἐκλέγονται κάθε χρόνον ἀπὸ τὰς ἐκλεκτικὰς συναθροίσεις.*

Ένα πιο πρόσφορο παράδειγμα των ιδιόμορφων αυτών ανασημασιολογήσεων παρέχει ανάγλυφα ο παρακάτω ενδεικτικός συμφραστικός πίνακας όπου οι κοινές λέξεις *εὔκερος* και *χοντρός* (από το ΦΑ), χρησιμοποιούνται η πρώτη με τη σημασία "άδειος, κενός, διαθέσιμος" και η δεύτερη με τη σημασία "πυκνός" (οπότε *λεπτός* = "αραιός"):

[E.vi]

[συμφραστικά παραδείγματα για τα λήμματα *χοντρός, εὔκερος*]

[ ] δι' αὐτὸ ἐκτείνεται ὁμοίως ἢ διὰ νὰ γεμίση ἕναν τόπον εὔκερον *ἀπὸ ἀέρα ἢ νὰ κάμῃ ἕναν λεπτότερον ἀέρα ἑνὸς μέρους, τόσον χοντρόν, ὅσον εἶναι ὁ ἐπίλοιπος ὁποῦ εἶναι τρυγύρω εἰς ἐκεῖνον.*

[ ] ὁ ἔξω ἀὴρ θλίβωντας μὲ τὸ βάρος του, τζακίζει τὸ ἄδειον γιαλὶ εἰς κομμάτια, ἐπειδὴ καὶ δὲν ἔμεινε μέσα του καθόλου ἀέρας, ὁποῦ νὰ ἠμπορῇ μὲ τὴν ἐλαστικότητά του νὰ ἀντισταθῇ εἰς τὴν θλίψιν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀέρος, καὶ ἔτζι μὲ βίαν ἔρχεται εἰς τὸν τόπον του, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἦτον διωγμένος καὶ γεμίζει τὸ εὔκερον *μέρος.*

Τὸ νερὸν (εἶπον εἰς τὸν μαθητήν μου) εἶναι ἕνα σῶμα βαρύτερον ἀπὸ τὸν ἀέρα καὶ ἐλαφρότερον ἀπὸ τὴν γῆν, συνίσταται ἀπὸ σφαιρικὰ μόρια ὁπού ἔχουν ἀναμεταξὺ εἰς τὴν ἕνωσίν τους πολλὰ εὔκερα *διαστήματα, τὰ ὁποῖα γεμίζουν ἀπὸ ἀέρα, αἰθέρα καὶ ἠλεκτρικὴν ὕλην. Διὰ νὰ τὸ καταλάβῃς αὐτό, βάλε ἕνα σωρὸν πορτοκάλια καὶ θέλεις ἰδῇ ὀφθαλμοφανῶς τὰ ἀναμεταξύ τους* εὔκερα *διαστήματα.*

[ ] ὅταν ὁ ἀὴρ εἶναι συνεσφιγμένος καὶ ἔχῃ ὀλιγώτερα εὔκερα *μέρη.*

Εἰς τὸν αἰθέρα δὲ, ποτὲ δὲν ἠμποροῦμεν νὰ ζήσωμεν, ἐπειδὴ εἶναι πολλὰ λεπτός *διὰ ἡμᾶς. Ὁμοίως μήτε εἰς τὸ νερὸν, διατὶ εἶναι πολλὰ* χοντρόν.

[ ] εἶναι ἡ καλλιτέρα ἰδιότης τοῦ ἀέρος, ἐπειδὴ ἂν ἦτον ὁρατός, ἤθελεν εἶναι χοντρότερος *ἀπ' ὅσον εἶναι.*

[ ] ἢ νὰ κάμῃ ἕναν λεπτότερον *ἀέρα ἑνὸς μέρους, τόσον* χοντρόν *ὅσον εἶναι ὁ ἐπίλοιπος.*

[ ] αἱ ἀναθυμιάσεις μὲ τὸν ἀέρα ἰσοζυγιάζουν εἰς τὴν βαρύτητα [ ] ἕως ὁποῦ χοντραίνουν *ἀπὸ τὴν ζέστην.*

ΣΤ. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Ο καταρτισμός ενός Λεξικού-Γραμματικής του έργου του Ρήγα αποτελεί ένα φιλόδοξο εγχείρημα που βρίσκεται ακόμη στην αρχή του. Με τις (αναγκαστικά) αποσπασματικές και ετερογενείς επισημάνσεις που περιλάβαμε στην παρούσα εισήγηση, έπειτα από μια επιλεκτική περιδιάβαση στο γλωσσικό τοπίο των κειμένων του Ρήγα, προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι η ολοκλήρωση του εγχειρήματος αυτού ανοίγει το δρόμο για ένα πλήθος επιμέρους ειδικότερων μελετών.

Ο πλούτος των στοιχείων που θα συγκεντρωθούν στο Λεξικό-Γραμματική, όχι μόνο θα παρέχει τις ασφαλέστερες «ενδοκειμενικές ενδείξεις» σε μελέτες σχετικές με το ύφος ή την ταύτιση της πατρότητας των έργων του Ρήγα, αλλά θα υπηρετήσει και την διερεύνηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής, και μάλιστα της περιόδου εκείνης κατά την οποία η γραπτή μορφή της γλώσσας αγωνίζεται να αποκτήσει εθνική ταυτότητα.

Η συνεισφορά των κειμένων που δημοσίευε ο Ρήγας την κρίσιμη και ενδιαφέρουσα αυτή περίοδο δεν έχει συζητηθεί στο βαθμό που θα έπρεπε, επομένως μια ακριβέστερη εικόνα των γλωσσικών του επιλογών θα συνεισέφερε σημαντικά σε μια τέτοια συζήτηση. Διανοίγονται, εξάλλου, νέες προοπτικές σε ό,τι αφορά τη γλωσσοφιλολογική μελέτη του

Ρήγα (πολύ πέρα από τη γραφηματική και ορθογραφική αποτύπωση των λέξεων), λ.χ. από τη σκοπιά της ρητορικής δομής των διαφωτιστικών του κειμένων ή, ακόμη, από τη σκοπιά της στιχουργικής του δεινότητας, δεδομένου ότι και ο ίδιος ο Ρήγας θεωρούσε τον εαυτό του «στιχουργητή»[32].

Για το λόγο αυτό, η λεξικο-γραμματική αποδελτίωση που επιχειρείται εδώ, είναι κρίσιμο, όπως ήδη τονίσαμε, να ιχνηλατεί με τον πιστότερο δυνατό τρόπο την κειμενική συμπεριφορά των λημμάτων, να αποτυπώνει δηλαδή το μεγαλύτερο δυνατό εύρος πληροφοριών που θα μπορούσαν να αποδειχθούν χρήσιμες σε ενδεχόμενες διαφορετικές οπτικές γλωσσοφιλολογικής έρευνας, όπως αυτές που προσπαθήσαμε να θίξουμε στην παρούσα μελέτη μας.

32. Βλ. τους τελευταίους στίχους της ΒΑ.

ΧΡΙΣΤΟΣ Θ. ΞΕΝΑΚΗΣ

Στοιχειώδεις γνώσεις μετεωρολογίας στο «Φυσικής Απάνθισμα». Εφαρμόζοντας τη θεωρητική γνώση στην πράξη

1. Στον ευρωπαϊκό χώρο, το τέλος του 18ου αιώνα ήταν η κορύφωση της κατανόησης, ανάπτυξης και αφομοίωσης της νευτώνειας μηχανικής, ενώ παράλληλα νέες ιδέες και νέα ερευνητικά πεδία αναδύονταν μέσα από τη συστηματική πειραματική έρευνα που εδραιώνονταν ως η μόνη μέθοδος έρευνας και γνώσης του φυσικού κόσμου. Τα νέα επιστημονικά πεδία, όπως ο ηλεκτρισμός, ο μαγνητισμός και η χημεία γρήγορα άρχισαν να δίνουν πολλές υποσχέσεις εφαρμογών και τεχνολογικών καινοτομιών για την ανάπτυξη της οικονομίας και τη βελτίωση της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Οι κατασκευές οργάνων παρατήρησης και μέτρησης βελτιώθηκαν εντυπωσιακά και άρχισαν να χρησιμοποιούνται στη σύνθεση και εκτέλεση ερευνητικών πειραμάτων ακριβείας που με τη σειρά τους οδηγούσαν σε έγκυρα αποτελέσματα μετρήσεων, μέσα από τα οποία επετύγχαναν βελτίωση και ανάπτυξη των γνωστών θεωριών καθώς και τη δημιουργία νέων.

Τα τρία βασικά γνωστικά πεδία της φυσικής εκείνη την εποχή, δηλαδή η μηχανική, ο ηλεκτρισμός και ο μαγνητισμός, συνεπικουρώντας το ένα το άλλο, άρχισαν να συνθέτουν νέα ερευνητικά υποσύνολα με μεγάλο επιστημονικό και πρακτικό ενδιαφέρον, όπως η μετεωρολογία, η κλιματολογία, η υδροδυναμική και αεροδυναμική, η αντοχή υλικών, κλπ. Ιδιαίτερα η μετεωρολογία και η κλιματολογία που είχαν έντονο πρακτικό ενδιαφέρον για την καθημερινότητα των ανθρώπων, δημιούργησαν τον επόμενο αιώνα τη «*φυσική της ατμόσφαιρας*», η οποία ακόμη και στις μέρες μας, διαρκώς εξελίσσεται, προσφέροντας από τότε πάρα πολλά στη γεωργία, στη ναυσιπλοΐα, στις αστικές κατασκευές και γενικότερα στην οικονομία.

2. Στους στόχους της παρούσας έρευνας εντάσσονται:

α) Η διερεύνηση των γνώσεων μετεωρολογίας και κλιματολογίας που υπήρχαν στα ελληνικά έντυπα ή χειρόγραφα βιβλία φυσικής πριν το 1790 (έτος έκδοσης του *Φυσικής Απάνθισμα*) και τα οποία ίσως αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης και γνώσης για τον Ρήγα.

β) Η διερεύνηση αντιστοίχων γνώσεων σε ξενόγλωσσα βιβλία Φυσικής της ίδιας εποχής, μια που όπως ο ίδιος ο Ρήγας ομολογεί, ερανίσθηκε για να συνθέσει το δικό του πνευματικό πόνημα.

γ) Στους στόχους επίσης της έρευνας, που αποτελεί και την κύρια προσπάθεια εν προκειμένω, ήταν να εντοπισθούν στο *«Φυσικής Απάνθισμα»* αναλυτικά οι γνώσεις, τα πειράματα, τα όργανα μέτρησης και οι πρακτικές εφαρμογές της Μετεωρολογίας και της Κλιματολογίας στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων της εποχής καθώς και να αναδειχθεί η προσπάθεια του Ρήγα τόσο για την κατανόηση και εκλαΐκευση της επιστήμης όσο και για την καταπολέμηση των προλήψεων και δεισιδαιμονιών σχετικά με τα μετεωρολογικά φαινόμενα που συχνά πυκνά, άλλοτε πιο ήπια και άλλοτε πιο έντονα, εμφανίζονται στην καθημερινότητα των απλών ανθρώπων.

δ) Επίσης, στους στόχους της έρευνας, ήταν να διερευνηθεί και να απαντηθεί το ερώτημα, δηλαδή, αν υπήρξε ενδιαφέρον και συνέχεια στα ελληνικά εκπαιδευτικά βιβλία Φυσικής, έντυπα ή χειρόγραφα, μετά το 1790, έτσι ώστε οι μαθητές των Σχολών αλλά και κάθε ενδιαφερόμενος να μπορεί να ενημερώνεται για τους συνεχώς εξελισσόμενους κλάδους της Μετεωρολογίας και Κλιματολογίας και κυρίως να αποκτά επωφελείς γνώσεις για την καθημερινή ή την επαγγελματική του ενασχόληση.

3. Από τα ελληνικά βιβλία αναφοράς, εκδοθέντα πριν από το 1790, επιλέξαμε το πιο αξιόλογο και ευρύτατα γνωστό στο ελληνικό και όχι μόνο αναγνωστικό κοινό, τα *Στοιχεία Φυσικής εκ νεωτέρων συνερανισθέντα* υπό Νικηφόρου Ιερομονάχου του Θεοτόκου, τόμος Β΄, αψξζ΄ (1767), στον οποίο τόμο υπάρχουν και οι αντίστοιχες αναφορές στη Μετεωρολογία (εικ. 1).

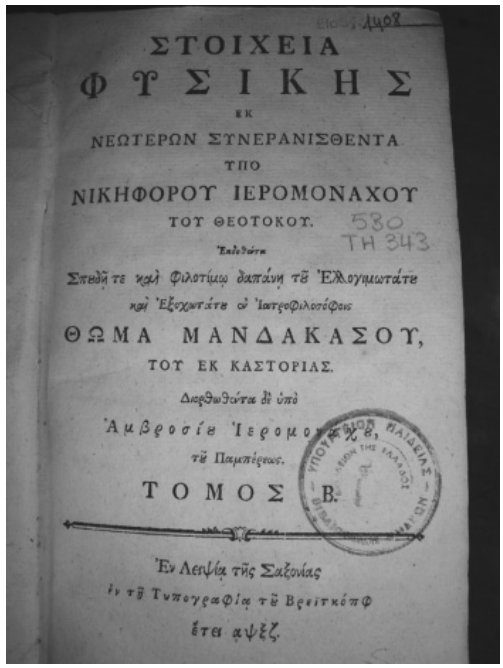
ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΦΥΣΙΚΗΣ
ΕΚ
ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΣΥΝΕΡΑΝΙΣΘΕΝΤΑ
ΥΠΟ
ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΤΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΥ.
Ἐκδοθέντα
Σπουδῇ τε καὶ Φιλοτίμῳ δαπάνῃ τοῦ Ἐλλογιμωτάτου καὶ Ἐξοχωτάτου σοφοῦ Ἰατροφιλοσόφου
ΘΩΜΑ ΜΑΝΔΑΚΑΣΟΥ,
ΤΟΥ ΕΚ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ.
Διορθωθέντα δὲ ὑπὸ
Ἀμβροσίου Ἱερομονάχου τοῦ Παμπέρεως.
ΤΟΜΟΣ Β.
Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξονίας
ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Βρειτκόπφ
ἔτει αψξζ.

εικ. 1 Το εσώφυλλο του Β΄ τόμου της Φυσικής

Από την έρευνα προέκυψε ότι αναφορές και διεξοδική ανάλυση των θεμάτων μετεωρολογίας και κλιματολογίας βρίσκουμε στο κεφάλαιο Κ΄, *«περί αέρος»*, καθώς και στο κεφάλαιο ΚΑ΄, *«περί ατμοσφαίρας, αεροβαρομέτρου, αερονοτιδομέτρου και αντλίας πνευματικής»*, ενώ τα *«περί θερμομέτρων»* βρίσκονται στις σελίδες 162 ως 164, δηλαδή αμέσως πριν το κεφάλαιο Κ΄ που αρχίζει από τη σελίδα 165 (εικ. 2).

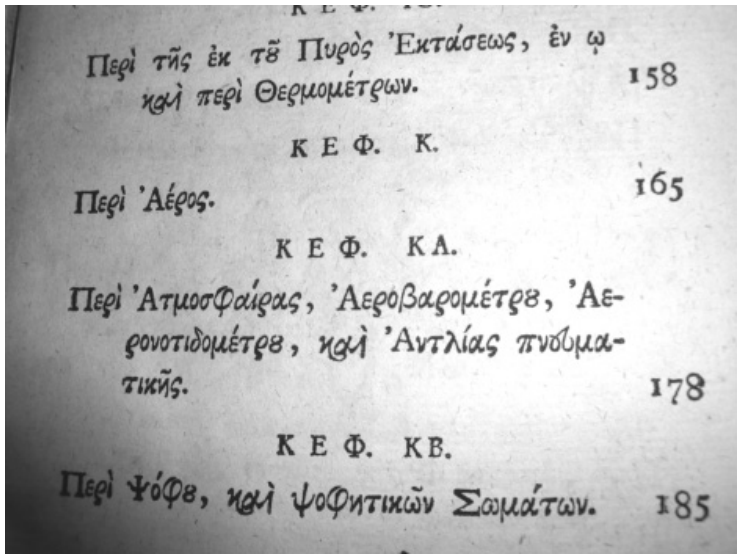
Περὶ τῆς ἐκ τȣ̃ Πυρὸς Ἐκτάσεως, ἐν ῳ καὶ περὶ Θερμομέτρων. 158

ΚΕΦ. Κ.

Περὶ Ἀέρος. 165

ΚΕΦ. ΚΑ.

Περὶ Ἀτμοσφαίρας, Ἀεροβαρομέτρȣ, Ἀερονοτιδομέτρȣ, καὶ Ἀντλίας πνȣματικῆς. 178

ΚΕΦ. ΚΒ.

Περὶ Ψόφȣ, καὶ ψοφητικῶν Σωμάτων. 185

εικ. 2. Πίνακας περιεχομένων. Τα κεφάλαια Κ΄ και ΚΑ΄

Στο κεφάλαιο Κ΄, η συζήτηση σε θεωρητικό επίπεδο, ξεκινά με τον αέρα που περιβάλλει τη Γη και συμμετέχει στην ημερήσια κίνησή της, ακολουθώντας τους νευτώνειους νόμους. Στη συνέχεια εκτίθενται οι φυσικές ιδιότητες του αέρα, καθώς και οι επιμέρους κινήσεις του. Ο αέρας είναι, κατά τον Θεοτόκη, σώμα ρευστό, αόρατο και μάλιστα παραμένει άπηκτος ανεξάρτητα από τη θερμοκρασία στην οποία βρίσκεται, άποψη που έχει υποστηρίξει και ο Αριστοτέλης *«...Άπηκτος ούν ο αήρ, ως και ο Αριστοτέλης απεφήνατο»*, όπως αναφέρει στην παράγραφο 346 του Β΄ τόμου. Ο αέρας εξακολουθεί να θεωρείται ως «στοιχείο» απλό, αφού ακόμη δεν έχει ανακαλυφθεί η σύστασή του από τον Lavoisier[1]. Προσεκτικά επίσης αντιδιαστέλλεται η φύση των «ατμών» και των «αναθυμιάσεων» από τον ατμοσφαιρικό αέρα ο οποίος, όπως τονίζεται, είναι αναγκαίος όχι μόνο για τη ζωή των όντων αλλά και για τη διατήρηση του «πυρός»[2].

Ο Θεοτόκης επισημαίνει ότι η σύσταση της κατώτερης ατμόσφαιρας δεν είναι παντού η ίδια, αλλά διαφέρει από τόπο σε τόπο και αυτό επηρεάζει τους ζώντες οργανισμούς. Φυσικά, η γήινη ατμόσφαιρα περιλαμβάνει τον ατμοσφαιρικό αέρα αλλά και τους «ατμούς», τις «αναθυμιάσεις» και όλα τα λοιπά αιωρήματα όπως σκόνη, καπνούς, κλπ.

1. Η ανακάλυψη της σύστασης του ατμοσφαιρικού αέρα με τα αντίστοιχα σχετικά πειράματα, έγινε για πρώτη φορά το 1778 από τον Γάλλο χημικό Antoine – Laurent de Lavoisier (1743-1794).

2. «*...ταύτη τοι η αναπνοή τοσούτον αδιάσπαστος, και αδιαχώριστος της ζωής, ώστε ανύπαρκτον το ζειν άνευ του αναπνέειν (τον αέρα)*», τόμ. Β΄, σελ. 174. Οι διαφορές «ατμών» και «αναθυμιάσεων» αναφέρονται αναλυτικά στις παραγράφους 370 και 371 του κεφαλαίου ΚΑ΄: *«Ότι δε ο αήρ των ατμών και αναθυμιάσεων διαφέρει, εκ τούτου αν είη δήλον...»*.

Σημειώνει, ακόμη, ότι το ύψος της ατμόσφαιρας είναι διαφορετικό πάνω από τα βουνά σε σχέση με εκείνο των πεδιάδων (προφανώς εννοεί τη ζώνη της βιόσφαιρας), χωρίς όμως να παραθέτει αριθμητικά δεδομένα. Αυτό γίνεται αργότερα από τους Δημ. Δάρβαρη, Κων. Βαρδαλάχο και Κων. Κούμα στα αντίστοιχα εγχειρίδια «Φυσικής» που δημοσιεύουν το 1812[3]. Φυσικά, όταν μιλά για «ύψος της ατμόσφαιρας» αυτό έχει σχέση με την «ατμοσφαιρική πίεση» που όντως είναι διαφορετική στην κορυφή του βουνού σε σχέση με την πεδιάδα ή την επιφάνεια της θάλασσας.

Στο επόμενο κεφάλαιο, ΚΑ΄, περιγράφεται λεπτομερώς η κατασκευή, λειτουργία και χρήση του βαρομέτρου Torricelli, δηλαδή του *«αεροβαρομέτρου»*, το οποίο εχρησιμοποιείτο για την εκτίμηση του ύψους της ατμόσφαιρας (μέσω της ατμοσφαιρικής πιέσεως) καθώς και για την πρόγνωση του καιρού, σημαντικό θέμα για τη γεωργία και τη ναυσιπλοΐα. Στο ίδιο κεφάλαιο, περιγράφεται επίσης ο τρόπος κατασκευής του *«αερονοτιδομέτρου»* καθώς και η χρησιμότητά του για τη μέτρηση της υγρασίας του αέρα τόσο σε κλειστούς όσο και σε ανοικτούς χώρους. Οι πληροφορίες αυτές ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες σε όσους ασχολούνταν με την αποξήρανση φυτών, καρπών, φύλλων καπνού, διαφόρων φρούτων, κρεάτων, αλιευμάτων, κλπ. Τέλος, ο Θεοτόκης, αναφέρεται στον τρόπο λειτουργίας και χρήσης των αντλιών κενού ή «πνευματικών αντλιών», με τη βοήθεια των οποίων, εκτός των άλλων, αποδεικνύει κανείς ότι αφενός ο αέρας και γενικότερα τα αέρια έχουν βάρος και αφετέρου ότι ο ατμοσφαιρικός αέρας είναι ένα από τα μέσα μεταφοράς του ήχου.

Στο τέλος του βιβλίου περιέχονται σχήματα και γκραβούρες για όλα τα ανωτέρω (εικ. 3).

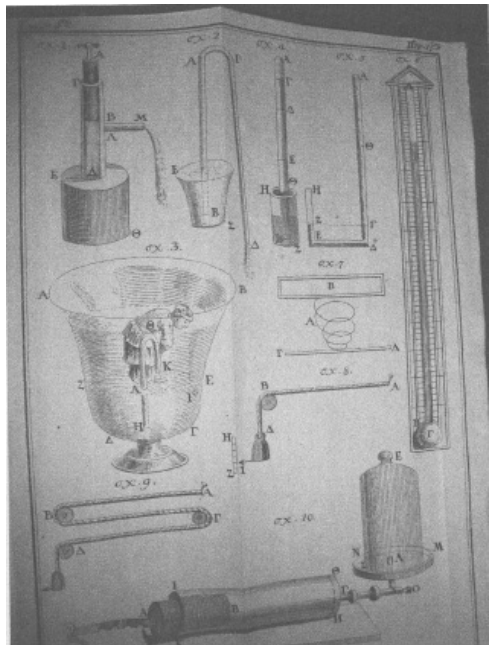

εικ. 3. Μία σελίδα με γκραβούρες που αναφέρονται στα κεφ. Κ΄ και ΚΑ΄

3. Βλέπε π.χ. στο *«Σύνοψις Φυσικής...»*, Κ.Μ. Κούμα, παράγρ. ρνα΄.

4. Όπως προαναφέραμε, στους στόχους της έρευνας είναι και η διερεύνηση των αντιστοίχων ξενόγλωσσων «βιβλίων – εγχειριδίων» Φυσικής πριν από το 1790. Διαπιστώθηκε πως στα αντίστοιχα βιβλία, δίνεται έμφαση κυρίως στη σύσταση και τις φυσικές ιδιότητες της ατμόσφαιρας, στα φυσικά φαινόμενα που συμβαίνουν σ' αυτή καθώς και στην περιγραφή και χρήση οργάνων όπως του βαρομέτρου, του αερονοτιδομέτρου και της αντλίας κενού. Για παράδειγμα, στην εξαιρετική για την εποχή της «*Grammaire des Sciences philosophiques, ou Analyse abrégée de la philosophie moderne, appuyée sur les experiences»,* traduite de l' Anglais de Benjamin Martin, πρώτη έκδοση, 1749, Paris Briasson, που έκτοτε εκδόθηκε και διορθώθηκε συμπληρούμενη με νεότερες ανακαλύψεις αρκετές φορές και που ο Άνθιμος Γαζής τη μετέφρασε το 1799, παρατίθενται διεξοδικά οι γνώσεις για την ατμόσφαιρα.

Μάλιστα, με δεδομένο ότι ο A. Lavoisier με πειράματα είχε αποδείξει το 1778 ότι η ατμόσφαιρα δεν είναι απλό σώμα αλλά μίγμα αερίων στοιχείων, κυρίως οξυγόνου και αζώτου, ο Γαζής περιλαμβάνει αναλυτικά στοιχεία για τη σύσταση της ατμόσφαιρας και τα φαινόμενα που συμβαίνουν σ' αυτή. Κάνοντας χρήση των νεότερων εκδόσεων περιλαμβάνει πολλά πειράματα, όργανα μέτρησης, κλπ. Ακόμη ένα σημαντικό εγχειρίδιο Φυσικής του τέλους του 18ου αιώνα (πρώτη έκδοση 1784), που μεταφράσθηκε σε διάφορες γλώσσες καθώς και στα ελληνικά το 1802 από τον Δ. Φιλιππίδη, με τίτλο: «*Πραγματεία στοιχειώδης, ή αρχαί φυσικής θεμελιωμέναι επάνω εις τας βεβαιωτέρας γνώσεις, τόσον παλαιάς, όσον και νεωτερικάς, και επικυρωμένας υπό της πείρας, παρά Ματουρίνου Ιακώβου Μπρισσόν*», περιλαμβάνει πολλές γνώσεις μετεωρολογίας και κλιματολογίας. Συγκεκριμένα γίνεται διεξοδική συζήτηση για την ατμόσφαιρα, τη σύστασή της[4], το ύψος της, τα φαινόμενα που συμβαίνουν σ' αυτή, ενώ περιγράφονται πειράματα, όργανα μέτρησης και πρόγνωσης του καιρού και των μεταβολών του, αεραντλίες, κλπ. Στο βιβλίο επίσης υπάρχουν γκραβούρες για πολλά όργανα μέτρησης και πειραματικές συσκευές, όπως φαίνεται στην εικόνα 4 που ελήφθη από την αντίστοιχη έντυπη ιταλική μετάφραση του ανωτέρω εγχειριδίου.

4. Στην ιταλική έκδοση της «Φυσικής» του Brisson, στην παράγραφο 643, διαβάζουμε: «*L' aria dell' ammosfera è stata per lungo tempo riguardata come un elemento, come un essere le di cui parri simili fra loro erano semplici, ed indecomponibili. Al giorno d' oggi abbiamo dell prove sicure che l' aria ammosferica è un composto almeno di due fluidi elastici diversissimi...*» κλπ.

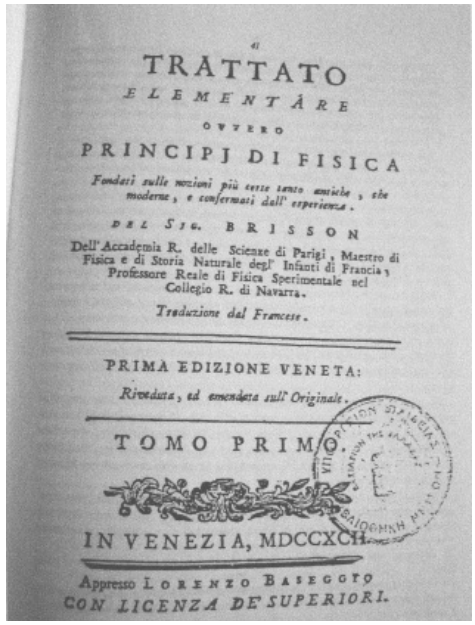

TRATTATO
ELEMENTÀRE
OVVERO
PRINCIPJ DI FISICA
Fondati sulle nozioni più certe tanto antiche, che moderne, e confermati dall' esperienza.
DEL SIG. BRISSON
Dell'Accademia R. delle Scienze di Parigi, Maestro di Fisica e di Storia Naturale degl' Infanti di Francia, Professore Reale di Fisica Sperimentale nel Collegio R. di Navarra.
Traduzione dal Francese.

PRIMA EDIZIONE VENETA:
Riveduta, ed emendata sull' Originale.

TOMO PRIMO.

IN VENEZIA, MDCCXCII.

Appresso LORENZO BASEGGIO
CON LICENZA DE' SUPERIORI.

εικ. 4α. Η ιταλική έκδοση της «Φυσικής» του Brisson

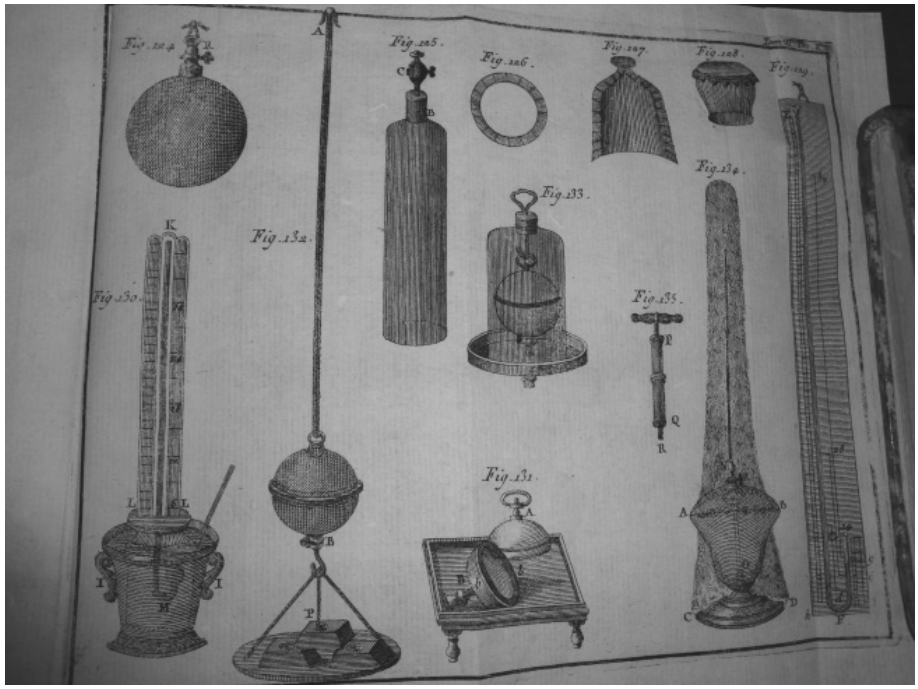

εικ. 4β. Γκραβούρες από την ιταλική έκδοση της Φυσικής του Brisson

Τα παραπάνω αναφερόμενα εγχειρίδια, επειδή είχαν ευρεία διάδοση τόσο στο γαλλικό όσο και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, είναι ενδεικτικά των γνώσεων που απευθύνονταν τόσο στους μαθητές όσο και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό της εποχής, δηλαδή του τέλους του 18ου αιώνα. Ίσως αποτέλεσαν και για τον Ρήγα πηγή έμπνευσης και άντλησης πληροφοριών. Θα πρέπει επίσης να λάβουμε σοβαρά υπόψη ως υποψήφιες πηγές πληροφοριών για τον Ρήγα και τα δύο θαυμάσια έργα που προϋπήρχαν με τη μορφή λεξικών, ήτοι το *«Dictionnaire de L' académie Francoise»*, nouvelle edition, tome second L-Z, à Paris, M.Dcc. LXII (εικ. 5) και την *«Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers»*, tome Vingt- Unième, à Genève et Neufchatel, M.Dcc. LXXIX (εικ. 6).

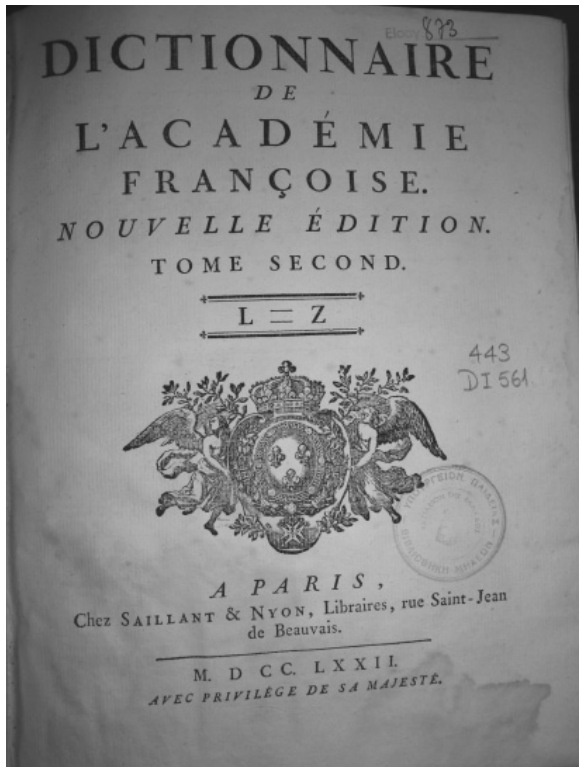
DICTIONNAIRE
DE
L'ACADÉMIE
FRANÇOISE.
NOUVELLE ÉDITION.
TOME SECOND.
L = Z
443
DI 561
A PARIS,
Chez SAILLANT & NYON, Libraires, rue Saint-Jean de Beauvais.
M. DCC. LXXII.
AVEC PRIVILÉGE DE SA MAJESTÉ.

εικ. 5. «Dictionnaire de l' Académie Francoise»

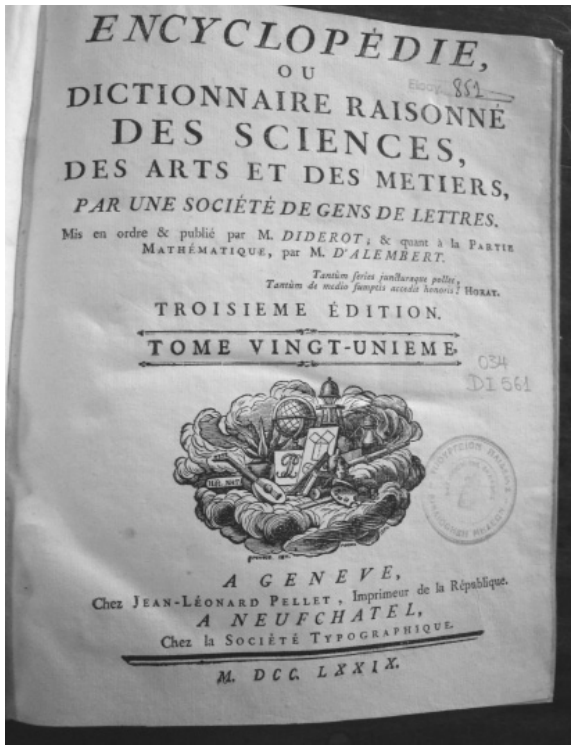

ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES METIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
Mis en ordre & publié par M. DIDEROT; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. D'ALEMBERT.
Tantùm series juncturaque pollet;
Tantùm de medio sumptis accedit honoris! HORAT.
TROISIEME ÉDITION.
TOME VINGT-UNIEME.
A GENEVE,
Chez JEAN-LÉONARD PELLET, Imprimeur de la République.
A NEUFCHATEL,
Chez la SOCIÉTÉ TYPOGRAPHIQUE.
M. DCC. LXXIX.

εικ. 6. «Encyclopédie....»

Στα έργα μάλιστα αυτά, εκτός των επιμέρους λημμάτων, στη λέξη *«metéorologie»* προσδιορίζεται με σαφήνεια το περιεχόμενο του νέου κλάδου της Φυσικής και αυτό ακολουθείται σε όλα τα εγχειρίδια Φυσικής, μη εξαιρουμένου και του *«Απανθίσματος»*. Διαβάζουμε, συγκεκριμένα, στην *«Encyclopédie»* των Diderot και D' Alembert: *«Météorologie, est la science des météors, qui explique leur origine, leur formation, leurs différentes espèces, leurs apparences...»*, ενώ πιο κάτω τονίζει ότι: *«...se dit de tout ce qui a rapport aux météores, et en général aux différentes altercations et changement qui arrivent dans l' air et dans le temps»*[5].

Σε ότι αφορά τα όργανα πειραματισμού και παρατήρησης, στο λήμμα: *«Metéorologiques (instruments)»* αναφέρονται τα εξής: *«sont des instruments construits pour montrer l' état ou la disposition de l' atmosphere, par rapport à la chaleur ou au froid, au poids, à l' humidité, etc, comme aussi pour mesurer les changemens qui lui arrivent à ces égards, et pour servir par consequént à prédire les altérations du temps, comme pluie, vent, neige, etc. Sous cette classe d' instrumens sont compris les barometres, les thermometers, les hygrometres, manometres, anémometres, qui sont divisés chacun en différentes espèces»*[6]. Όπως θα διαπιστωθεί από την αναλυτική παρουσίαση του κεφαλαίου της μετεωρολογίας στο *«Απάνθισμα Φυσικής»*, ο Ρήγας παρακολουθεί επακριβώς και εκθέτει με σαφήνεια και ενάργεια τα προσδιοριζόμενα ως περιεχόμενα στο νέο κλάδο της Φυσικής.

5. Στο λήμμα: *«Metéorologique»* της *Encyclopédie*, των Diderot και Alembert, τόμ. 21ος.
6. Ομοίως, *όπ.π.*, στο λήμμα *«Météorologiques instruments»*.

5. Το 1790 εκδίδεται το *Φυσικής Απάνθισμα* από τον Ρήγα, για τους *«...αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνες εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου ερρανισθέν...»*. Οι στόχοι της ενασχόλησης του Ρήγα με την «μετεωρολογία» συμπυκνώνονται και προσδιορίζονται με σαφήνεια στην αρχή του κεφαλαίου Ζ΄, «περί αέρος». Αφού έχει ασχοληθεί με τα εκτός της Γης ουράνια σώματα (Σελήνη, Ήλιο, κλπ.), απευθύνεται στον (υποθετικό) συνομιλητή του λέγοντας: *«Τώρα φίλε μου (...) πρέπει να κοιτάξωμεν γύρω τριγύρω εις τον πλανήτην μας, εις τον οποίον ημπορούμεν να εξηγήσωμεν τα φαινόμενα με περισσοτέραν βεβαιότητα, εξ ων μας γίνεται και περισσοτέρα ωφέλεια...»*[7].

Είναι σημαντικό εξ αρχής να επισημάνουμε πόσο προσεκτικά συνδέει ο Ρήγας τη βεβαιότητα της γνώσης των ατμοσφαιρικών φαινομένων με τη δυνατότητα πρακτικών εφαρμογών και καθημερινής ωφελείας! Τα θέματα που επεξεργάζεται και «συζητά» με τον «συνομιλητή» του, είναι τα ακόλουθα:

α) «περί αέρος» (...και αιθέρος!)[8]
β) «περί ύδατος»
γ) «περί των αναθυμιάσεων της γης»
δ) «περί καταχνιάς και συννέφων»
ε) «περί βροχής»
στ) «περί χιόνος και χαλάζης»
ζ) «περί δρόσου και πάχνης»
η) «περί αστραπής και βροντής»
θ) «περί ανέμων»
ι) «περί πυρίνων φαινομένων εν τω αέρι», δηλαδή συζητά για την ατμόσφαιρα καθώς και για όλα τα φαινόμενα που συμβαίνουν σ' αυτή!

Ξεκινά τη μελέτη της «μετεωρολογίας» από το κεφάλαιο Ζ΄, σελ. 46 ως και τη σελίδα 55 και συνεχίζει από τη σελίδα 70 ως και τη σελίδα 107, δηλαδή αφιερώνει 47 σελίδες σε σύνολο 175 σελίδες ή περίπου το 27% του βιβλίου του. Όμως, το ουσιαστικό και πρωτοπόρο για το επίπεδο του βιβλίου είναι ότι δεν αρκείται στην παράθεση και περιγραφή των φαινομένων μόνον, αλλά εξηγεί με τη βοήθεια των σύγχρονων γνώσεων της φυσικής τα μετεωρολογικά φαινόμενα. Επικαλείται αλλά και προτείνει πειράματα για τη στήριξη των απόψεών του, περιγράφει όργανα παρατήρησης και μέτρησης των μετεωρολογικών φαινομένων και των αποτελεσμάτων τους, περιγράφει πρακτικές εφαρμογές και προτείνει χρήσεις όλων των παραπάνω στην καθημερινή ζωή!

Μερικά παραδείγματα εφαρμογών και επεξηγήσεων παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Για παράδειγμα αναφέρεται στη χρήση των βαρομέτρων για την πρόγνωση του καιρού: *«Νοούμεν επί τούτοις προ τριών τεσσάρων ωρών αν έχη να βρέξη ο καιρός, να κάμη φουρτούνα, αέρα, καλήν ημέραν, και έτερα. Επειδή η ατμόσφαιρα πυκνούται ή αραιούται, και επομένως ο αήρ βαραίνει και ελαφραίνει περισσότερον, το οποίον, γίνεται αιτία να ανεβαίνη και να κατεβαίνη ο υδράργυρος, καθώς βλέπεις εις τα σημεία του βαρομέτρου»*[9]. Παρόμοιες αναφορές για τη χρήση του βαρομέτρου συναντούμε και στις

7. *Φυσικής Απάνθισμα*, κεφ. Ζ΄ , «περί αέρος», σελ. 46.

8. *Όπ.π.*, στη σελ. 47 διαβάζουμε: *«Αιθήρ (απεκρίθην) είναι η καθαρωτάτη και λεπτοτάτη ύλη, την οποίαν ημπορούμεν να ονομάσωμεν και ουράνιον αιθέρα. Αυτή είναι τόσο λεπτή, όπου διαπερνά και τα γυαλιά, αυτή γεμίζει όλον τον ουρανόν, από τον ήλιον έως εις τον Κρόνον και σχεδόν έως εις τον Γαλαξίαν. Είναι ανακατωμένη παντού με τον αέρα μας και πιστεύομεν πως είναι ενωμένη με την ηλεκτρικήν ύλην»*.

9. *Φυσικής Απάνθισμα, όπ.π.*, σελ. 52.

σελίδες 81 και 99 της φωτομηχανικής ανατύπωσης του «Απανθίσματος» από την Ένωση Ελλήνων Φυσικών το 1971.

Στη σελίδα 54, εξηγεί πώς ένας βαρήκοος μπορεί να ακούσει καλύτερα, λέγοντας ότι *«οι κωφοί δια να ακούσουν ευκολώτερα, ανοίγουν το στόμα τους, και από ταις τρύπαις όπου ευγαίνει η αναπνοή εις την μήτην, εμβαίνει οργανιζόμενος ο αήρ, και κοινολογούμενος εις το τύμπανον του αυτιού, ακούουν».* Οι επεξηγήσεις και οι πρακτικές του συμβουλές συνεχίζονται στις σελίδες 74, 76, 80, 81, 82, 83, 96, 97 (σημείωση), 99, 100, 103, 106. Είναι μάλιστα ιδιαιτέρως γλαφυρός και σαφής στην εξήγηση των χρωμάτων του ουράνιου τόξου (*«...αυτό μπορεί να εξηγηθή πολλά καλά με φυσικόν τρόπον...»*)[10], στη χρήση του αλεξικέραυνου, στην αντιμετώπιση των μετεωρολογικών σιφώνων από τους ναυτικούς, κλπ.[11]

Όπως έχουμε προαναφέρει, ο Ρήγας είναι λάτρης των μεθόδων που ακολουθεί η νεότερη Φυσική. Έτσι, το πείραμα που αναπαράγει, επιβεβαιώνει ή διαψεύδει θεωρίες και φαινόμενα, αποτελεί γι' αυτόν σημαντικό μεθοδολογικό και εποπτικό «εργαλείο» στο *«Φυσικής Απάνθισμα»*. Συνεπώς, έχει πολλές αναφορές και προτάσεις για απλά πειράματα τα οποία με ενδιαφέρον μπορεί να παρακολουθήσει ο αναγνώστης, όπως στις σελίδες 48, 49, 50, 51, 53, 72, 79, 83, 89[12]. Χρησιμοποιώντας λοιπόν εύληπτα τις νεότερες θεωρίες της Φυσικής καθώς και την πειραματική γνώση, ερμηνεύει με επάρκεια και πειστικότητα τα φαινόμενα, διαλύοντας μύθους και δεισιδαιμονίες! Μάλιστα, καινοτομώντας, χρησιμοποιεί τη «θεωρία της ηλεκτρικής ύλης»[13] για την ερμηνεία πολλών μετεωρολογικών φαινομένων!

Συγκρίνοντας τα όσα παραθέτει ο Ρήγας στο *Φυσικής Απάνθισμα*, με τα όσα περιλαμβάνουν και διαπραγματεύονται ανάλογα εγχειρίδια και εκλαϊκευμένα βιβλία της εποχής, ελληνικά και ξενόγλωσσα, καταλήγουμε στα εξής γενικά συμπεράσματα:

α) αναφορικά με την ατμόσφαιρα και ειδικότερα με τη σύσταση του αέρα και των ιδιοτήτων του, του πάχους της ατμόσφαιρας, της ατμοσφαιρικής πίεσης, των μεταβολών της ατμοσφαιρικής πίεσης και των οργάνων μέτρησης αυτών των μεταβολών, ο Ρήγας περιλαμβάνει όλη την προϋπάρχουσα γνώση.

β) Τα μετεωρολογικά φαινόμενα και τις επιπτώσεις και εφαρμογές τους στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, ο Ρήγας τα διαπραγματεύεται διεξοδικότερα όλων των άλλων, αλλά πάντα με την ανάλογη εκλαΐκευση ώστε να είναι κατανοητά από όλους, ανεξάρτητα από τις γνώσεις φυσικής που κατέχουν.

γ) Ένα ακόμη χαρακτηριστικό του βιβλίου είναι ότι δεν περιέχει σχήματα πειραμάτων και οργάνων μέτρησης, όπως έχουν όλα τα άλλα βιβλία. Αντί γι' αυτά, ο Ρήγας αξιοποιεί με μαεστρία την περιγραφική του δεινότητα, την εποπτεία με τη βοήθεια υλικών του αμέσου περιβάλλοντός του και βέβαια αξιοποιεί στο έπακρο τη φαντασία του νέου «συνομιλητή» του!

---

10. *Όπ.π.*, σελ. 83.

11. *Όπ.π.,*, σελ. 102, 103.

12. Στις σελίδες 48, 49 και 50 για να αποδείξει την ελαστικότητα του αέρα κάτω από διάφορες συνθήκες (θέρμανση, μηχανική πίεση, κλπ.) παραθέτει λεπτομερώς πέντε διαφορετικά πειράματα, στα δύο εκ των οποίων χρησιμοποιεί νοητικά την «πνευματικήν μηχανήν», δηλ. την αεραντλία.

13. Για τη χρήση της θεωρίας της «ηλεκτρικής ύλης» από τον Ρήγα στην ερμηνεία πολλών μετεωρολογικών και άλλων φυσικών φαινομένων, βλέπε αναλυτικά: Χ.Θ. Ξενάκης, «Η χρήση της θεωρίας της ηλεκτρικής ύλης στο Φυσικής Απάνθισμα του Ρήγα ως ερμηνευτικό πλαίσιο φυσικών φαινομένων», *Υπέρεια*, τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»* (Βελεστίνο 1997), Αθήνα 2002, σελ. 891-905.

6. Υπήρξε συνέχεια και ενδιαφέρον στα ελληνικά εκπαιδευτικά βιβλία Φυσικής, έντυπα ή χειρόγραφα, μετά το 1790, για θέματα μετεωρολογίας και κλιματολογίας; Για να απαντηθεί το παραπάνω ερώτημα, η έρευνά μας χωρίστηκε σε δύο χρονικές περιόδους: από το 1790 ως το 1835 όπου οι επιλογές στη διδασκαλία και η θεματολογία στα βιβλία Φυσικής ήταν στη διακριτική ευχέρεια των συγγραφέων των εγχειριδίων και από το 1836 ως το 1876 όπου το νέο ελληνικό κράτος θεσμοθέτησε τη δημόσια εκπαίδευση και καθόρισε τα προγράμματα σπουδών και τα επί μέρους περιεχόμενα των γνωστικών πεδίων. Για την πρώτη χρονική περίοδο, τα εγχειρίδια Φυσικής, έντυπα ή χειρόγραφα, που ερευνήθηκαν ήταν τα ακόλουθα:

α) *«Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις»*, Ευγενίου του Βουλγάρεως, Βιέννη, 1805.

β) *«Σειράς στοιχειώδους των Μαθηματικών και Φυσικών πραγματειών, εκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεισών»* υπό Κ.Μ. Κούμα, Βιέννη, ΑΩΖ΄.

γ) *«Σύνοψις Φυσικής εις χρήσιν των πρωτοπείρων»,* υπό Κ.Μ. Κούμα, Βιέννη, 1812.

δ) *«Επιτομή Φυσικής...»* υπό Δ.Ν. Δάρβαρη, Βιέννη, 1812.

ε) *«Φυσική Πειραματική»* ... υπό Κ. Βαρδαλάχου, Βιέννη, 1812.

στ) *«Φυσική»*, Δούγκας Στέφανος, χειρογρ., Μονή Βατοπεδίου, αριθμ. 691.

ζ) *«Επιτομή Φυσικής ακροάσεως»,* Σεργίου Μακραίου, Βιέννη, 1816.

η) *«Μαθήματα στοιχειώδους Φυσικής»*, Θ. Καϊρη, χειρογρ. κώδικας της βιβλιοθήκης του 1ου Γυμνασίου – Λυκείου Βόλου.

θ) *«Στοιχεία Φυσικής»*, Βεν. Λέσβιου, χειρογρ. κώδικας αριθμ. 3054, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

ι) *«Επιτομή Φυσικής, Ξυνωρίς ήτοι Φυσική και Μεταφυσική»,* Νεόφ. Δούκα, Αίγινα, 1834.

ΦΥΣΙΚΗΣ
ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ
Διὰ τὴς ἀγχίνοις ϗ φιλομαθεῖς Ἑλλήνας,
Ἐκ τῆς Γερμανικῆς ϗ Γαλλικῆς διαλέκτου ἐρμηνευθὲν
Παρὰ τοῦ
ΡΗΓΑ
ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ ΘΕΤΤΑΛΟΥ.
Οὗτος ἀναλώμασιν ἐξεδόθη, πρὸς ὠφέλειαν
τῶν ὁμογενῶν.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ.

Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Εἰγενοῦς ΤΡΑΤΤΝΕΡ.

1 7 9 0.

ΕΚΔΟΣΗ:
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
«ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ»

ΑΘΗΝΑ 1991

Ο τίτλος του «Φυσικής απάνθισμα», Βιέννη 1790, επανεκδοθέν το 1991 με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

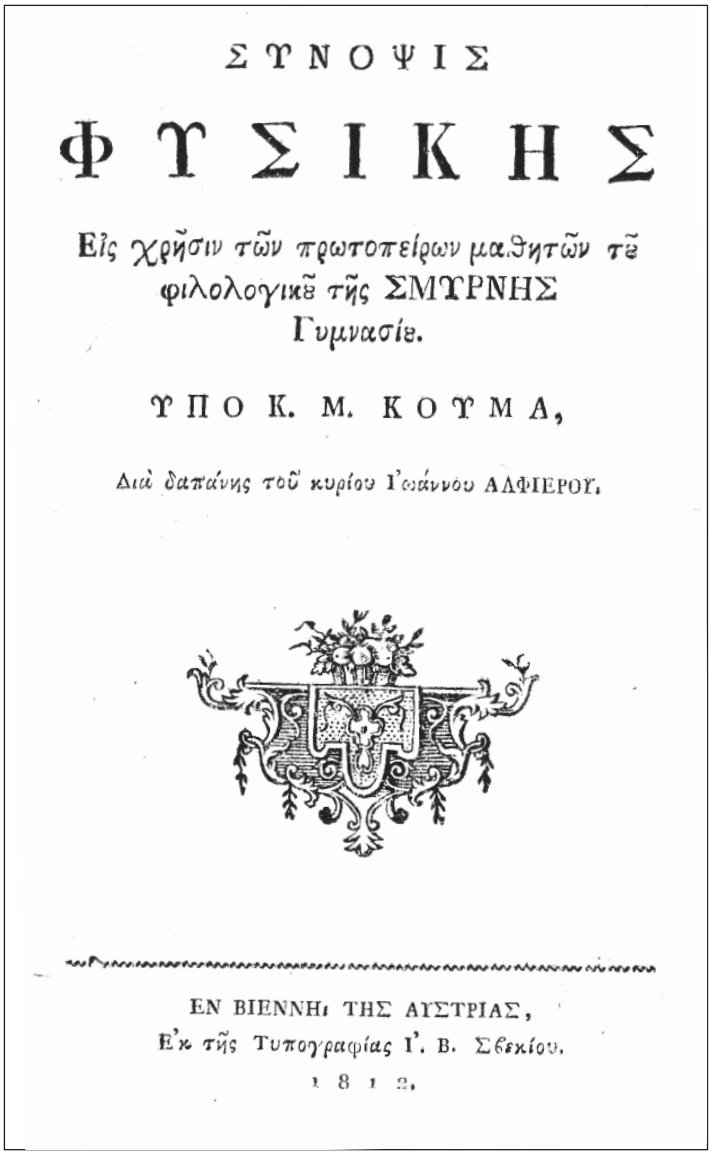

ΣΥΝΟΨΙΣ

ΦΥΣΙΚΗΣ

Εἰς χρῆσιν τῶν πρωτοπείρων μαθητῶν τοῦ φιλολογικοῦ τῆς ΣΜΥΡΝΗΣ Γυμνασίου.

ΥΠΟ Κ. Μ. ΚΟΥΜΑ,

Διὰ δαπάνης τοῦ κυρίου Ἰωάννου ΑΔΦΙΕΡΟΥ.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ, ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ,
Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰ. Β. Σβεκίου.
1 8 1 2.

εικ. 7. «Σύνοψις Φυσικής», Κ.Μ. Κούμα

Από την έρευνα που έγινε, διαπιστώθηκε ότι υπήρξε συνέχεια! Στα παραπάνω εγχειρίδια περιλαμβάνονται όλες οι αναγκαίες γνώσεις μετεωρολογίας της εποχής. Στα έντυπα, μάλιστα, βιβλία περιλαμβάνονται και σχήματα επεξήγησης, γκραβούρες οργάνων μέτρησης, πειραματικές συσκευές, κλπ. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι έχουν γίνει οι ανάλογες επιστημονικές διορθώσεις σε ότι αφορά την ακριβή σύσταση του ατμοσφαιρικού αέρα,

το ύψος της ατμόσφαιρας, την εξήγηση των ηλεκτρικών φαινομένων στην ατμόσφαιρα[14], κλπ. Προφανώς, οι ανωτέρω συγγραφείς, πίστευαν στη χρησιμότητα και στις εφαρμογές της μετεωρολογίας στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, στις εφαρμογές της στη γεωργία, στη ναυσιπλοΐα και στην οικονομία γενικότερα.

Για τη δεύτερη χρονική περίοδο, τα εγχειρίδια Φυσικής που εξετάσθηκαν ήταν τα ακόλουθα:

α) *«Στοιχεία Πειραματικής Φυσικής»*, Εμμ. Ψύχα, 1840

β) *«Περίληψη εκ των Φυσικών Επιστημών»*, Γ.Θ. Παυλίδου, 1842[15]

γ) *«Στοιχεία Πειραματικής Φυσικής και Μετεωρολογίας»*, μετάφραση Γ.Α. Παυλίδου, 1857

δ) *«Στοιχεία Φυσικής»*, Β. Λάκωνος, 1861

ε) *«Φυσική Προπαιδεία»*, Αν. Κωνσταντινίδου, 1861

στ) *«Επιστημών Γνώσεις»*[16], Μιχ. Λάμπρου, 1871

ζ) *«Στοιχειώδης Φυσική Πειραματική»*, Α.Β. Δαμασκηνού, 1873.

Από την επισταμένη έρευνα που έγινε στα παραπάνω εγχειρίδια διαπιστώθηκε ότι όλα περιέχουν και διαπραγματεύονται αναλυτικά τα μετεωρολογικά φαινόμενα, τονίζοντας τη σπουδαιότητά τους στην καθημερινή ζωή. Διαπιστώθηκε ακόμη, ότι σε πολλά από αυτά έγιναν πάλι οι απαραίτητες επιστημονικές διορθώσεις και προσθήκες ενώ η διαπραγμάτευση των θεμάτων της μετεωρολογίας μεθοδολογικά γίνεται με δύο διαφορετικούς τρόπους, οι οποίοι εκφράζουν και δύο αντίρροπες απόψεις και τάσεις στο συγκεκριμένο πεδίο:

---

14. Γράφει ο Δάρβαρις: *«Είναι (ο αέρας) πλήρης πολλών ετεροειδών ουσιών (...). Όμως και αν χωρισθώσιν όλαι αυταί αι ετεροειδείς ουσίαι από τον αέρα, πάλιν η υπολειπομένη ύλη του αέρος είναι σύνθετος, και όχι καθώς επίστευον οι Παλαιοί, στοιχειώδης ουσία ή απλούν στοιχείον», «Επιτομή Φυσικής»*, τόμ. Β΄, σελ. 26. Και συνεχίζει: *«..υποθέτουσι ότι ο εδικός μας ατμοσφαιρικός αήρ περιέχει 1/3 του ζωτικού και 2/3 του αζώτου αέρος», όπ.π.*, σελ. 29. Στην ίδια γραμμή κινείται και ο Κ. Κούμας που σημειώνει ότι: *«Εκ των δύω τούτων πειραμάτων πληροφορούμεθα, ότι ο ατμοσφαιρικός αήρ δεν είναι απλούν σώμα, αλλά σύνθετον»*. Και ότι μάλιστα αποτελείται από οξυγονικόν αέρα και παυσίζωον σε αναλογία 27:73, κάτι που ισχύει περίπου και σήμερα. Βλέπε *Σύνοψις Φυσικής*, σελ. 88. Σε ότι αφορά τη λειτουργία και τη χρήση του βαρομέτρου για την πρόγνωση του καιρού, ο Δάρβαρις επισημαίνει ότι *«με τελείαν βεβαιότητα δεν εμπορούμεν από το ύψος του βαρομέτρου να συμπεράνωμεν τον μέλλοντα καιρόν»*, βλ. *όπ.π.*, σελ. 67. Αντίθετα, ο Κ. Βαρδαλάχος σημειώνει ότι *«Οι νεώτεροι όμως αποδείχνουν με την πείραν, ότι το βαρόμετρον όταν ήναι εντελές, η πρόγνωσίς του δεν είναι επισφαλής»*, βλ. *Φυσική Πειραματική, όπ.π.*, σελ. 413. Τέλος, σχετικά με το ύψος της ατμόσφαιρας, η οποία σημειώνεται ότι δεν είναι ομογενής όπως υπέθετε ο Θεοτόκης, οι εκτιμήσεις ποικίλουν ανάλογα με την πηγή που χρησιμοποιούν οι έλληνες συγγραφείς. Ωστόσο, ο Ευγένιος Βούλγαρις, πάντα συντηρητικός στις εκτιμήσεις του, συμβουλεύει: *«όση δ' αν είη η Ατμόσφαιρα το βάθος, έργον εστί Αστρονόμων παισίν επ' ακριβές επικρίνειν»*, βλ. *Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις, όπ.π.*, σελ. 336.

15. Όπως αναφέρεται στον πρόλογο από τον συγγραφέα, *«Της παρούσης περιλήψεως, το μεν πρώτον τμήμα το περί γενικών και ειδικών ιδιοτήτων των σωμάτων μετεφράσθη με προσθαφαιρέσεις εκ του Γερμανικού βιβλίου του Νικολάϊ· το δε δεύτερον τμήμα το περί γεωγνωσίας και γεωλογίας εκ της του Λεονάρδου (Leonhard), ..., το δε τρίτον (...), τέταρτον (...) και πέμπτον (...), μετεφράσθηκαν και συνετάχθησαν συνερανισθέντα εκ της 10ης εκδόσεως του εγχειριδίου του Σιουβέρτου (Schubert) Καθηγητού του εν Μονάχω Πανεπιστημίου»*.

16. Όπως αναφέρει στην αρχή του βιβλίου, σε επιστολή του προς τον Νικ. Μαυροκορδάτον, πρόεδρον του προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου, ο συγγραφέας Μιχαήλ Π. Λάμπρος, το πόνημά του είναι μετάφραση του γαλλικού συγγράμματος *«Simples lectures sur les sciences, les arts et l' industrie»*.

i) η μετεωρολογία και η κλιματολογία (που έχουν διαχωρισθεί) αποτελούν χωριστά κεφάλαια της Φυσικής και τοποθετούνται με τη μορφή παραρτήματος στα αντίστοιχα εγχειρίδια[17], ή

ii) τα διάφορα μετεωρολογικά και κλιματολογικά φαινόμενα οι συγγραφείς τα διαπραγματεύονται και τα αναλύουν στα αντίστοιχα κεφάλαια της Φυσικής, όπως π.χ. στα ρευστά (υγρά ή αέρια), στα κεφάλαια περί στατικού ηλεκτρισμού, μαγνητισμού, θερμότητας, κλπ. Σε κάθε, όμως, περίπτωση η διαπραγμάτευση γίνεται αναλυτικά με πολλά παραδείγματα και εφαρμογές, πειράματα, σχήματα, παράθεση μετρήσεων σε πίνακες, έκθεση νεοτέρων ανακαλύψεων, κλπ.

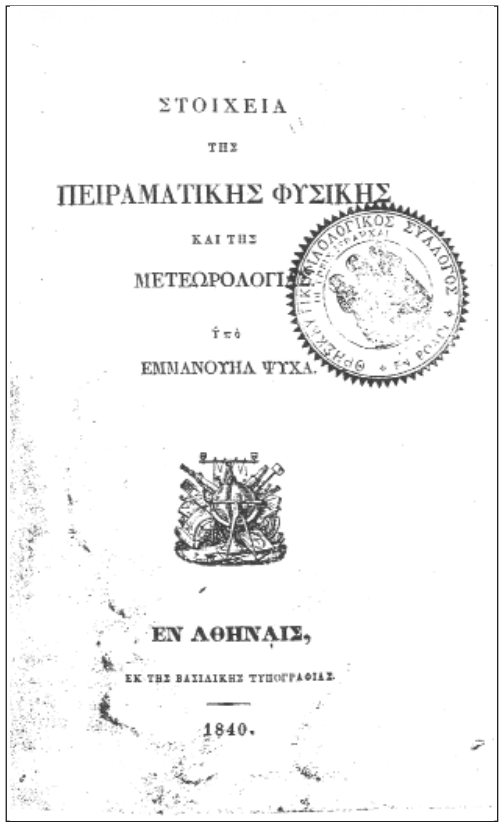
ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ΤΗΣ

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ

ΚΑΙ ΤΗΣ

ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑΣ

ὑπὸ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΨΥΧΑ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ.

1840.

εικ. 8α. «Στοιχεία Πειραματικής Φυσικής και της Μετεωρολογίας», υπό Εμ. Ψύχα, 1840

17. Βλέπε, π.χ. στα *Στοιχεία Πειραματικής Φυσικής* του Εμμανουήλ Ψύχα, όπου υπάρχει στο τέλος ιδιαίτερο κεφάλαιο «Περί Μετεωρολογίας» που ξεκινά από τη σελίδα 427 και τελειώνει στη σελ. 526, δηλ. έχει έκταση περίπου 100 σελίδων, που αποτελούν το 20% των περιεχομένων του βιβλίου. Στα *Στοιχεία Πειραματικής Φυσικής και της Μετεωρολογίας*, του Γ.Α. Παυλίδου, εκδ. 1857, τα κεφάλαια της Μετεωρολογίας και Κλιματολογίας είναι σε παράρτημα του βιβλίου, από τη σελ. 337 ως και τη σελίδα 366. Τέλος, στο βιβλίο *Στοιχειώδης Πειραματική Φυσική* του Α.Β. Δαμασκηνού, εκδ. 1873, τα «Στοιχεία Μετεωρολογίας» και «Κλιματολογίας», περιλαμβάνονται στα επί μέρους κεφάλαια της Φυσικής, όπως στο κεφάλαιο «περί αερίων», «περί θερμότητας», «περί στατικού ηλεκτρισμού», κλπ.

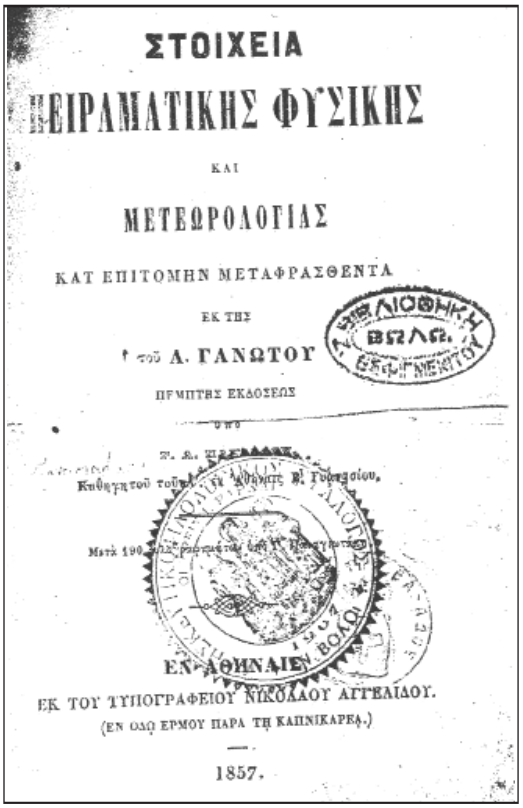

ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ

ΚΑΙ

ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΑΤ ΕΠΙΤΟΜΗΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΝΤΑ

ΕΚ ΤΗΣ

ΤΟΥ Α. ΓΑΝΩΤΟΥ

ΠΡΩΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

ΥΠΟ

Γ. Α. ΠΑΥΛΙΔΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ Γυμνασίου Ἀθηνῶν Ἐπ. Γυμνασίου.

Μετὰ 190 [illegible]

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ.

(ΕΝ ΟΔῷ ΕΡΜΟΥ ΠΑΡΑ ΤΗ ΚΑΠΝΙΚΑΡΕᾷ.)

1857.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΒΩΛΟΥ ΕΘΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

εικ. 8β. «Στοιχεία Πειραματικής Φυσικής και Μετεωρολογίας», μεταφρ. Γ.Α. Παυλίδου, 1857

Οι στόχοι λοιπόν του Ρήγα είχαν συνέχεια! Η ρήση του: «*...δια να μην παρομοιάσωμεν με εκείνον τον αστρονόμον όπου θεωρώντας τον ουρανόν, και μη βλέπωντας εμπρός του, έπεσεν εις το πηγάδι...*»[18], φαίνεται πως είχε χρονικό βάθος στα σχολικά εγχειρίδια Φυσικής και όχι μόνον!

18. Βλ. *όπ.π.*, κεφ. Ζ΄, «Περί αέρος», σελ. 46.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Τα παιδικά βιβλία που έχουν γραφεί για τον Ρήγα Βελεστινλή

Η προσωπικότητα του Ρήγα Βελεστινλή έχει εμπνεύσει καλλιτέχνες από όλους σχεδόν τους τομείς της τέχνης. Έτσι, δεν θα μπορούσαν να λείπουν και τα παιδικά βιβλία που έχουν σχέση με την τόσο ξεχωριστή μορφή του. Συνολικά, οκτώ Έλληνες συγγραφείς έγραψαν παιδικό βιβλίο με θέμα τον Ρήγα. Χθες, ο κ. Φασουλάκης παρουσίασε για πρώτη φορά σε Συνέδριο, ένα σπάνιο, μικρό παιδικό βιβλίο του Μ. Παπαμαύρου, «Ο Ρήγας», το οποίο, δεν θα παρουσιαστεί στην ανακοίνωσή μας.

Το πρώτο, κατά χρονολογική σειρά εκδόσεως, έχει τίτλο *Οι γονείς του Ρήγα: περί εθνικής αγωγής*[1] και γράφηκε από τον εκπαιδευτικό Βλάσιο Σκορδέλη (1834-1898). Ο αριθμός των σελίδων του είναι 143. Εκδόθηκε συνολικά τρεις φορές, 1879, 1881 και 1884 από το τυπογραφείο Γ. Καρυοφύλλη η πρώτη έκδοση και Αν. Κωνσταντινίδη η δεύτερη και τρίτη έκδοση. Γνώρισε ευρεία διάδοση κατά τον 19ο αιώνα ως σχολικό ανάγνωσμα. Αποτελεί ίσως την αφετηρία των μυθευμάτων σχετικά με τον Ρήγα, αφού κανένα περιστατικό απ' όσα αναφέρονται δεν είναι πραγματικό. Ο Σκορδέλης παρουσιάζει τα παιδικά χρόνια του Ρήγα με σκοπό να δημιουργήσει ένα πρότυπο προς μίμησιν όλων των παιδιών. Γι' αυτό επέλεξε και τον Ρήγα, που είναι ένας από τους πιο γνωστούς και αγαπητούς ήρωες. Δικαίως λοιπόν ο Λέανδρος Βρανούσης χαρακτήρισε τον Σκορδέλη «ευφάνταστο παιδαγωγό»[2].

Το 1882 εκδίδεται και πάλι από τις εκδόσεις Κωνσταντινίδη άλλο ένα βιβλίο του Σκορδέλη με τίτλο *Οι ήρωες της Νέας Ελλάδος*[3]. Εδώ βρίσκουμε και ένα διήγημα των 8 σελίδων σχετικό με τον Ρήγα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Σκορδέλης, και για τα δύο βιβλία του, επέλεξε μόνο μία εικόνα: το γνωστό πορτραίτο του Ρήγα.

---

1. Φίλιππος Ηλιού-Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική αναγραφή*, τόμ. Α΄, 1864-1869, αρ. 1879.632, σελ. 1235, τόμ. Β΄, 1880-1890, αρ. 1881.532., σελ.1443, αρ. 1884.669, σελ. 1762.

2. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10, Αθήνα [1954], σελ. 13, υποσημ. αρ. 1.

3. Φίλιππος Ηλιού-Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία..., ό.π.,* τόμ. Β΄, 1880-1890, αρ. 1882.580, σελ. 1539.

Μετά πολλές δεκαετίες, το 1957 που ήταν η επέτειος των διακοσίων χρόνων από τη γέννηση του Ρήγα, εκδίδεται από την σειρά «Κλασσικά Εικονογραφημένα» (εκδ. Πεχλιβανίδη) το βιβλίο του Βασίλη Ρώτα, *Ρήγας Φεραίος*. Εικονογράφος είναι ο Ζήσης, ενώ το βιβλίο έχει συνολικά 48 σελίδες. Είναι χαρακτηριστικό το ότι μια σειρά βιβλίων όπως τα «Κλασσικά Εικονογραφημένα», η οποία είχε πολύ μεγάλη επίδραση στα παιδιά, επέλεξε να ασχοληθεί με τον Ρήγα Βελεστινλή. Μέσω αυτού του βιβλίου, πολλά παιδιά «άγγιξαν» την προσωπικότητά του με τρόπο εύκολο και ευχάριστο.

Το 1970 οι εκδ. Πεχλιβανίδη εκδίδουν επίσης το βιβλίο του Δημητρίου Γιάκου, *Δέκα Άνθρωποι*. Εδώ, ανάμεσα σε πασίγνωστες προσωπικότητες, όπως είναι ο Παύλος Μελάς, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και ο Αλβέρτος Σβάιτσερ, βρίσκουμε ένα διήγημα των 18 σελίδων με τίτλο «Στον ίσκιο του Ρήγα Βελεστινλή». Ο λόγος του Γιάκου είναι ευχάριστος και το διήγημα κοσμείται από 6 εικόνες του Αλέξανδρου Κοντόπουλου. Ωστόσο, ο εικονογράφος, σε μερικές εικόνες, προσπαθώντας ίσως να δείξει τον Ρήγα ωραιότερο, τον απεικονίζει διαφορετικό απ' ό,τι ήταν, με αποτέλεσμα η ζωγραφιά να μην μοιάζει με τον ήρωα.

Έπειτα, το 1975, εκδίδεται από τις εκδ. Ατλαντίς- Πεχλιβανίδη το βιβλίο του Τάκη Λάππα, *Ρήγας Βελεστινλής*. Στις 153 σελίδες του βιβλίου περιλαμβάνονται 51 εικόνες. Το επόμενο, κατά χρονολογική σειρά έκδοσης, παιδικό βιβλίο σχετικό με τον Ρήγα, γράφηκε από την Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη και έχει τον τίτλο *Ρήγας Φεραίος*. Εκδόθηκε το 1984 από τις εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος. Έχει συνολικά 137 σελίδες και 29 εικόνες, από τις οποίες οι περισσότερες είναι πορτραίτα του Ρήγα ή φωτογραφίες έργων του.

Το 1999 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Στρατίκη το βιβλίο του Πέτρου Μπίκου, *Ρήγας Φεραίος,* με 34 εικόνες του Μπαράλντι που κοσμούν τις 61 σελίδες του. Η εικονογράφηση είναι ωραία και η γραμματοσειρά ευχάριστη. Πρόσφατα τέλος, το 2011, κυκλοφόρησε από τις εκδ. Λεωπαλαίοντες το βιβλίο του Νίκου Ζώη, *Ρήγας Βελεστινλής*. Ανήκει στην σειρά «Πριν ξημερώσει το 1821» και έχει συνολικά 40 σελίδες με 28 εικόνες που περιλαμβάνονται κυρίως πορτραίτα του Ρήγα ή συγχρόνων του προσωπικοτήτων. Γράφτηκε σύμφωνα με τις συμβουλές, που του δόθηκαν, όπως σημειώνει ο συγγραφέας στην τελευταία σελίδα, από τον Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλο, πρόεδρο της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα.

Τα προαναφερθέντα βιβλία παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία, σχετικά τόσο με τα λάθη τους, όσο και με τα θετικά τους σημεία. Κατ' αρχάς, τα περισσότερα από αυτά περιλαμβάνουν αποσπάσματα έργων του Ρήγα, πληροφορίες για αυτά ή και εικόνες των εξωφύλλων τους. Αρκετοί από τους συγγραφείς (ο Σκορδέλης, ο Λάππας, ο Γιάκος, ο Μπίκος, αλλά και ο Ζώης), αναφέρουν απόψεις του Ρήγα σχετικά με την ένωση των Βαλκανίων - λόγου χάρη - ή την σπουδαιότητα των νόμων. Μάλιστα, ο Ρώτας, ο Λάππας και ο Ζώης κάνουν εκτεταμένη αναφορά και στο επαναστατικό του σχέδιο. Στα περισσότερα από τα βιβλία αυτά γίνονται αναφορές στα ανακριτικά έγγραφα σχετικά με τον θάνατό του. Ζωτικής σημασίας είναι επίσης το ότι ο Λάππας, ο Γιάκος και ο Μπίκος αναφέρουν ότι ο Ρήγας δεν χρησιμοποίησε το όνομα «Φεραίος». Αξίζει να σημειώσουμε και το γεγονός ότι στα βιβλία αυτά παρατίθενται ιστορικά στοιχεία για συγχρόνους του Ρήγα (π.χ. για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη ή τον Περραιβό), για σημαντικά γεγονότα της Ιστορίας (π.χ. για την συνθήκη Κιουτσούκ-Καϊναρτζή), αλλά και για ήθη και έθιμα της εποχής του Ρήγα. Τέλος, σημαντικό είναι το γεγονός ότι στο «Ρήγας Βελεστινλής» του

Λάππα και στο «Πριν ξημερώσει το 1821» του Ζώη, παρατίθενται παραδόσεις και τραγούδια εμπνευσμένα από την μορφή του Ρήγα.

Δυστυχώς όμως από τα βιβλία αυτά δεν λείπουν και σημαντικά ιστορικά λάθη. Οι περισσότεροι από τους συγγραφείς, (Λάππας, Γιάκος, Σουρέλη, Μπίκος), υποστηρίζουν ότι ο Ρήγας λεγόταν αρχικά «Αντώνιος Κυριαζής»[4], ενώ δύο από αυτούς (Σουρέλη, Ρώτας), τον ονομάζουν «Φεραίο». Αλλά και ο Μπίκος που δηλώνει ότι το όνομα αυτό δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ από τον Ρήγα, δίνει στο βιβλίο του τον τίτλο «Ρήγας Φεραίος». Επιπλέον οι περισσότεροι συγγραφείς αναφέρουν ότι ο Ρήγας σκότωσε έναν Τούρκο στο Βελεστίνο, (Λάππας, Γιάκος, Σουρέλη) ή τον φρουρό του κελιού του στον πύργο Νεμπόιζα (Λάππας, Γιάκος, Ρώτας, Ζώης), ενώ τίποτα τέτοιο δεν συνέβη στην πραγματικότητα. Ένα ακόμα λάθος είναι ότι οι περισσότεροι συγγραφείς θέλουν τον Ρήγα να πηγαίνει στον Όλυμπο ή στο Άγιο Όρος. Είναι πιθανό να επισκέφθηκε το Άγιον Όρος, επειδή το δρομολόγιο των πλοίων για την Κωνσταντινούπολη περνούσε από εκει, αλλά δεν είναι αποδεδειγμένο. Αλλού αναφέρουν, (Σκορδέλης, Μπίκος), ότι φεύγοντας από την Βιέννη το 1797 είχε ως προορισμό του την Βενετία, αυτό όμως είναι μάλλον απίθανο. Ακόμη, στο «Ρήγας Βελεστινλής» του Λάππα, στο «Ρήγας Φεραίος» του Μπίκου και στο «Πριν ξημερώσει το 1821» του Ζώη, ο Ρήγας εργάζεται ως γραμματέας του Μαυρογένη. Όμως, όπως έχει αποδειχθεί απ' τον Ρουμάνο ιστορικό Καμαριανό, και όπως επισημαίνει ο Δημ. Καραμπερόπουλος[5], κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Άλλοτε πάλι, βλέπουμε τον Ρήγα να συναντάται με κλέφτες ή να διατηρεί αλληλογραφία με αυτούς («Πριν ξημερώσει το 1821») καθώς και με τον Κοραή (Σουρέλη).

Ωστόσο, δεν έχουμε ιστορικά στοιχεία που να υποστηρίζουν αυτήν την άποψη. Ίσως οι συγγραφείς να είχαν υπ' όψη τους τούς στίχους του «Ύμνου Πατριωτικού», στους οποίους ο Ρήγας αναφέρεται σε συγχρόνους του κλέφτες. Ακόμα, στο «Ρήγας Βελεστινλής» του Λάππα, στο «Πριν ξημερώσει το 1821» του Ζώη και στο «Ρήγας Φεραίος» της Σουρέλη, ο Ρήγας αλληλογραφεί με τον Ναπολέοντα ή του χαρίζει μία ταμπακιέρα, γεγονότα ιστορικώς αβάσιμα. Τέλος, χαρακτηριστικό είναι ότι τέσσερεις από τους οκτώ συγγραφείς (Λάππας, Γιάκος, Σουρέλη, Μπίκος), υποστηρίζουν ότι ο Πασβάνογλου επεχείρησε να σώσει τον Ρήγα, στέλνοντας μια ομάδα ανδρών του να παγιδεύσει τους Αυστριακούς αστυνομικούς που τον συνόδευαν. Ο Ντούσαν Πάντελιτς όμως, στο βιβλίο του *Η εκτέλεση του Ρήγα*[6], αποδεικνύει ότι κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο. Μάλιστα, η Γαλάτεια Σουρέλη γράφει ότι ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ θέλησε να δικάσει ο ίδιος τον Ρήγα, χωρίς όμως να υπάρχουν πηγές, που να στηρίζουν αυτήν της την άποψη.

Φυσικά, ένας λογοτέχνης δεν είναι απαραίτητα και ιστορικός. Ωστόσο, θα πρέπει να υπάρχει και μία ιστορική βάση σε ένα ιστορικό μυθιστόρημα. Έτσι, μπορούμε ίσως να παραβλέψουμε κάποια λάθη όπως είναι μικρές αποκλίσεις από τις ημερομηνίες ή λεπτομέρειες που αφορούν στα έργα του Ρήγα. Αλλά, πολλές φορές, οι συγγραφείς υποστηρίζουν με τρόπο έντονο «γεγονότα» που δεν έλαβαν χώρα, παρά μόνο στην φαντασία

4. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997 (β΄ έκδ. 2000), σελ. 52-66.

5. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Ρήγας Βελεστινλής και Νικόλαος Μαυρογένης, Ηγεμόνας Βλαχίας: Ήταν ο Ρήγας γραμματέας του και έπαρχος στην Κραϊόβα;», *Υπέρεια*, τόμ. 6, *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Οκτώβ. 2012)*, Αθήνα 2014.

6. Ντούσαν Πάντελιτς, *Η εκτέλεση του Ρήγα*, μετάφραση από τα Σερβοκροατικά Πασχαλίνα Σπυρούδη, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2000, σελ. 89, υποσημ. 109

τους. Χαρακτηριστικά είναι τα εξής δύο παραδείγματα: στο βιβλίο του, ο Πέτρος Μπίκος υποστηρίζει πως είναι εξακριβωμένο το γεγονός ότι ο Ρήγας βρέθηκε στην Αθήνα. Φυσικά, καμία πηγή δεν υποστηρίζει κάτι τέτοιο. Και, δεύτερον, η Σουρέλη παραθέτει απόσπασμα από το «Στρατιωτικό Εγκόλπιο», το οποίο όμως δεν έχει μεταφραστεί, ακόμη και σήμερα, στα Ελληνικά!

Παρ' όλα αυτά, τα παιδικά βιβλία που αναφέρθηκαν, προσέφεραν και προσφέρουν στα παιδιά την ευκαιρία να γνωρίσουν την κορυφαία προσωπικότητα του Ρήγα και να τον προσεγγίσουν πέρα από τα στενά όρια του μαθήματος της Ιστορίας. Σε αυτά τα πλαίσια θα κινηθούμε, υπό την εποπτεία του κύριου Καραμπερόπουλου, με στόχο την έκδοση ενός παιδικού βιβλίου για τον Ρήγα, βασισμένου σε ιστορικά στοιχεία των τελευταίων ερευνών.

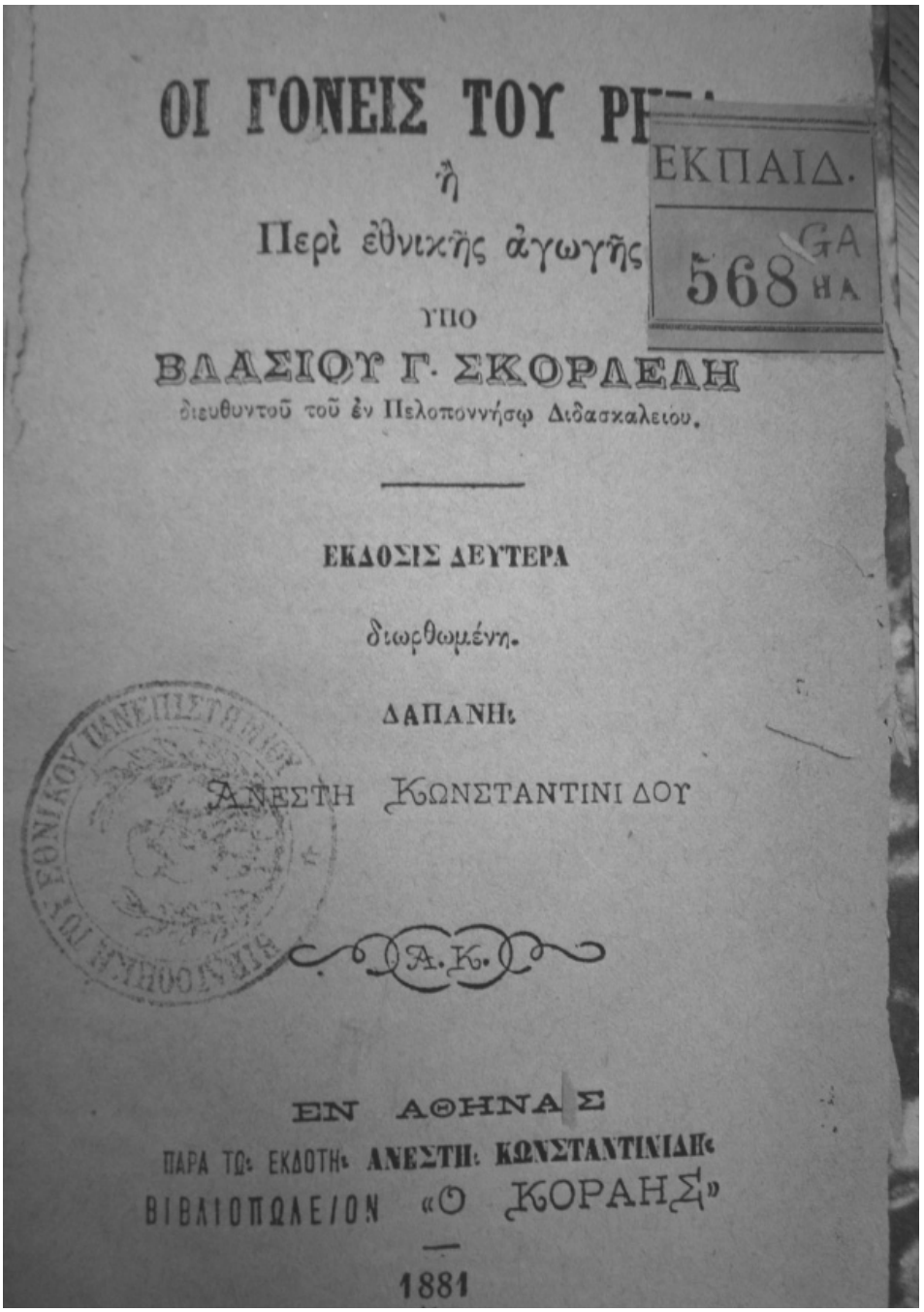

ΟΙ ΓΟΝΕΙΣ ΤΟΥ ΡΗ

ἢ

Περὶ ἐθνικῆς ἀγωγῆς

ΥΠΟ

ΒΛΑΣΙΟΥ Γ. ΣΚΟΡΛΕΛΗ

διευθυντοῦ τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ Διδασκαλείου.

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

διωρθωμένη.

ΔΑΠΑΝΗι

ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

Α.Κ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΠΑΡΑ ΤΩι ΕΚΔΟΤΗι ΑΝΕΣΤΗι ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗι

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ «Ο ΚΟΡΑΗΣ»

1881

ΕΚΠΑΙΔ.
568 GA HA

Το εξώφυλλο του βιβλίου του Βλάσιου Σκορδέλη, *Οι γονείς του Ρήγα*

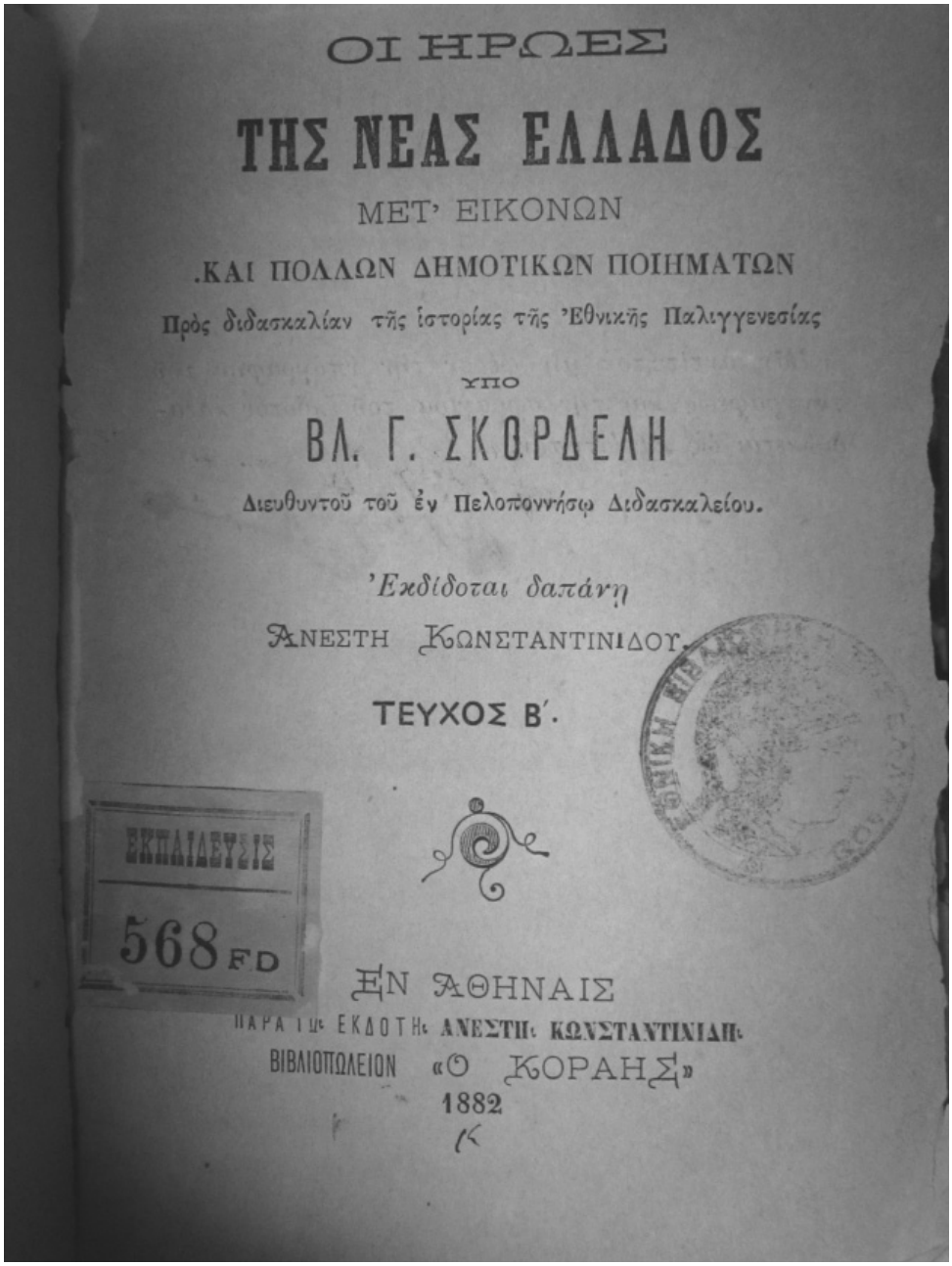

ΟΙ ΗΡΩΕΣ

ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΜΕΤ' ΕΙΚΟΝΩΝ

ΚΑΙ ΠΟΛΛΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ

Πρὸς διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας

ΥΠΟ

ΒΛ. Γ. ΣΚΟΡΔΕΛΗ

Διευθυντοῦ τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ Διδασκαλείου.

Ἐκδίδοται δαπάνῃ

ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ.

ΤΕΥΧΟΣ Β'.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ
568 FD

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΠΑΡΑ ΤΩι ΕΚΔΟΤΗι ΑΝΕΣΤΗι ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗι

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ «Ο ΚΟΡΑΗΣ»

1882

Το εξώφυλλο *Οι ήρωες της Ελλάδος* του Βλ. Σκορδέλη

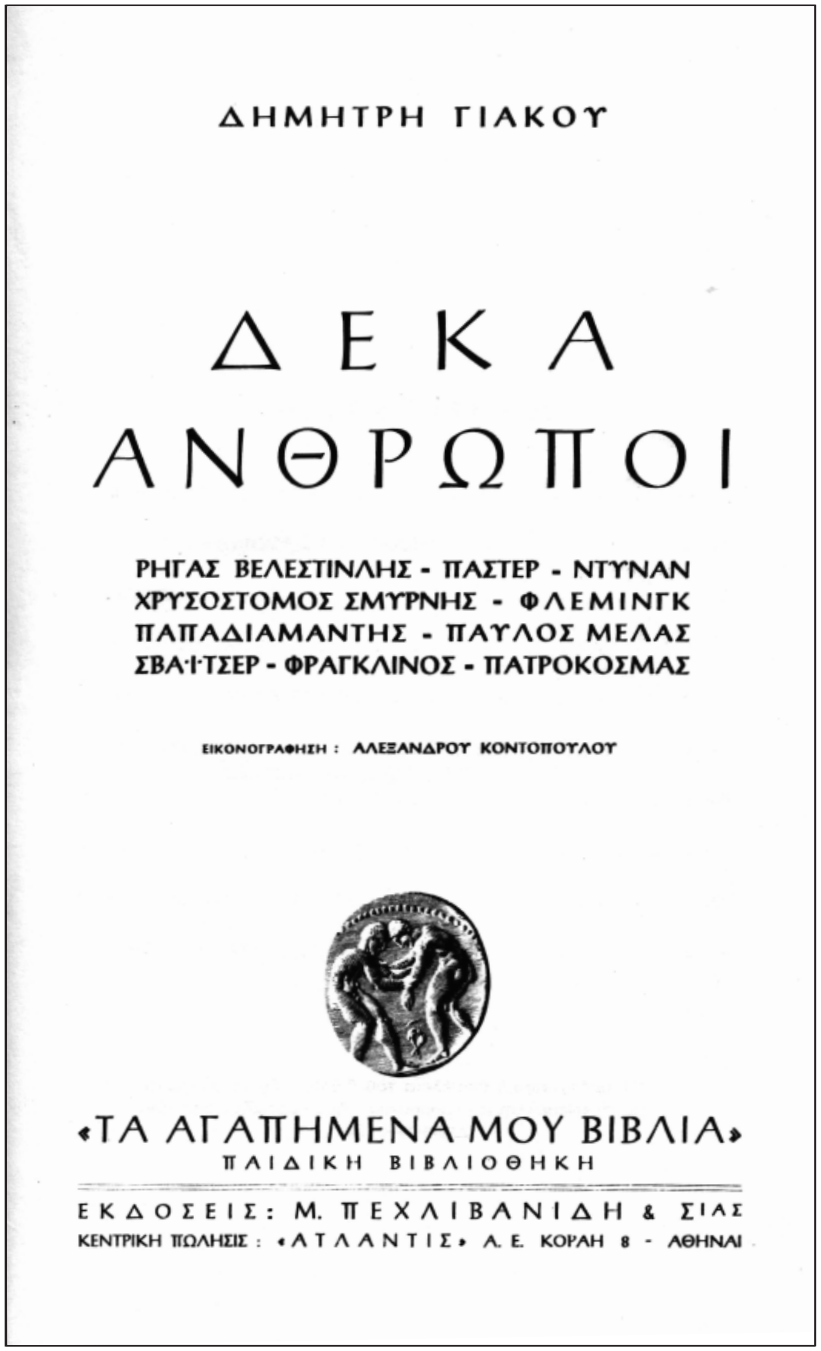

ΔΗΜΗΤΡΗ ΓΙΑΚΟΥ

ΔΕΚΑ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ - ΠΑΣΤΕΡ - ΝΤΥΝΑΝ
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΣΜΥΡΝΗΣ - ΦΛΕΜΙΝΓΚ
ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ - ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΛΑΣ
ΣΒΑΪΤΣΕΡ - ΦΡΑΓΚΛΙΝΟΣ - ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑΣ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ : ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ

«ΤΑ ΑΓΑΠΗΜΕΝΑ ΜΟΥ ΒΙΒΛΙΑ»
ΠΑΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ: Μ. ΠΕΧΛΙΒΑΝΙΔΗ & ΣΙΑΣ
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ : «ΑΤΛΑΝΤΙΣ» Λ. Ε. ΚΟΡΑΗ 8 - ΑΘΗΝΑΙ

Η σελίδα τίτλου του βιβλίου *Δέκα άνθρωποι* του Δημήτρη Γιάκου

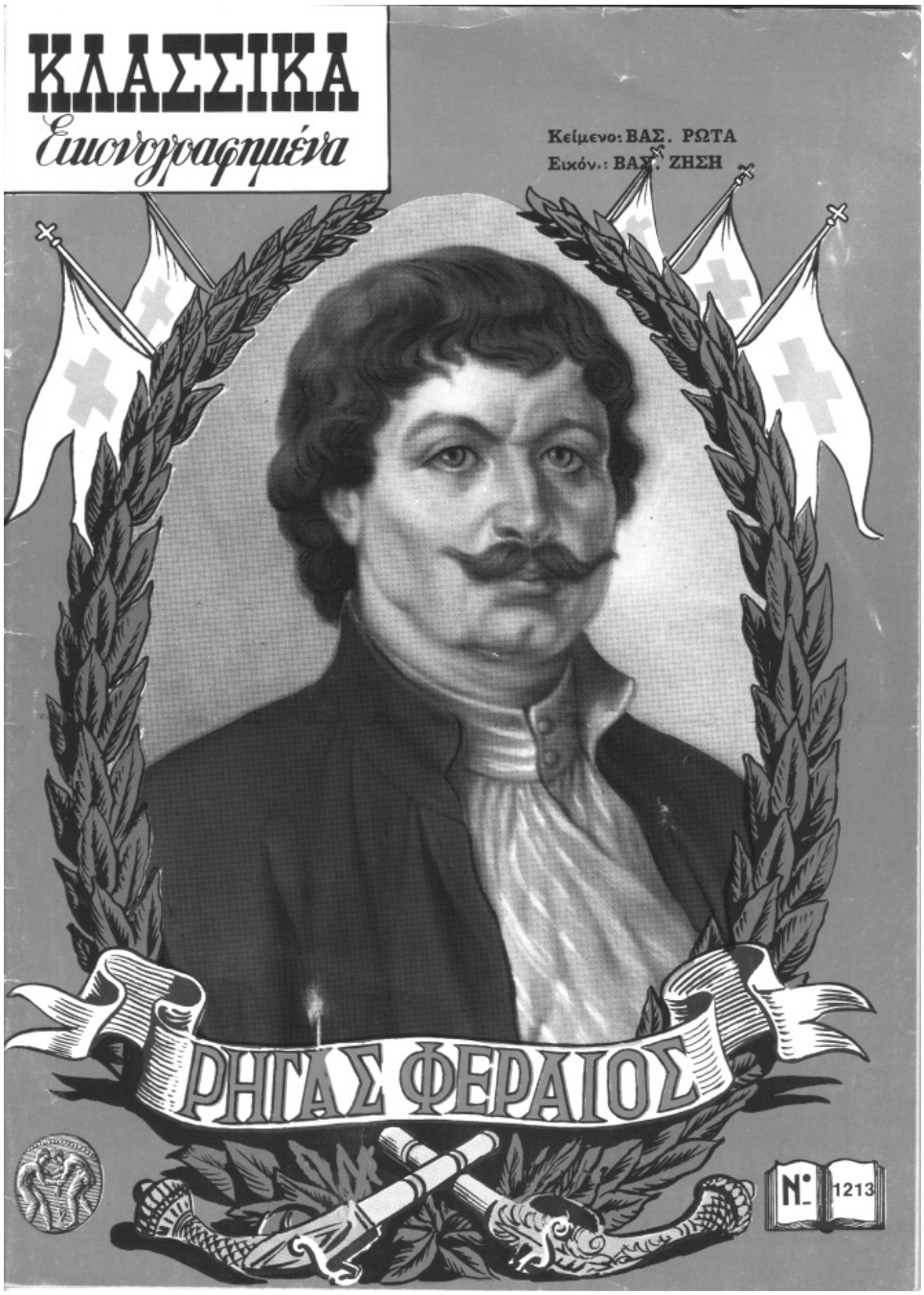

Το εξώφυλλο από *Κλασσικά Εικονογραφημένα* για τον Ρήγα

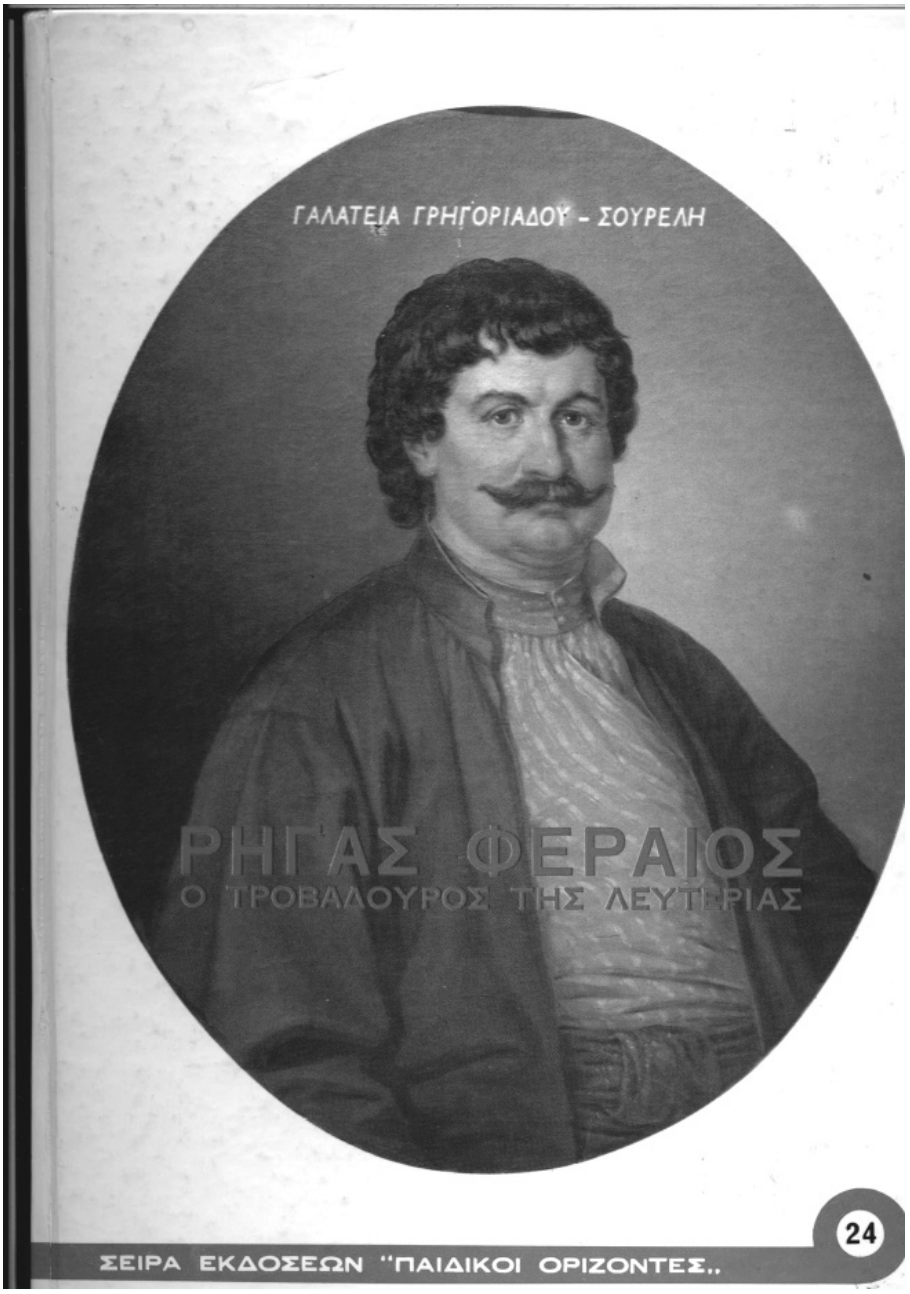

Το εξώφυλλο του βιβλίου για τον Ρήγα της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Από τις εκδόσεις Στρατίκη το παιδικό βιβλίο για τον Ρήγα

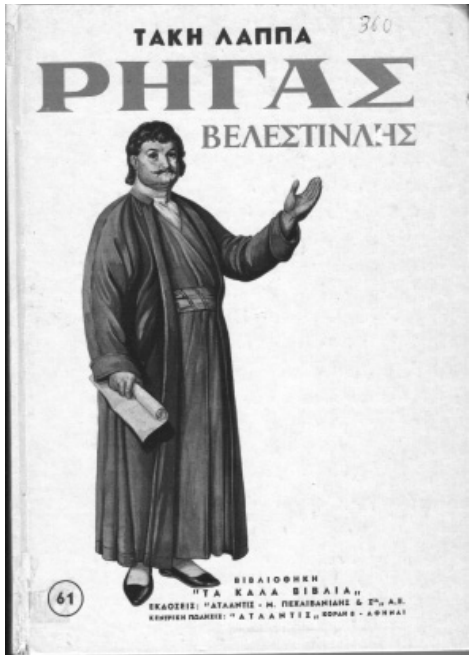

Η σελίδα τίτλου του βιβλίου για τον Ρήγα του Τάκη Λάππα

Το εξώφυλλο της σειράς *Πριν ξημερώσει το 1821* με τον Ρήγα

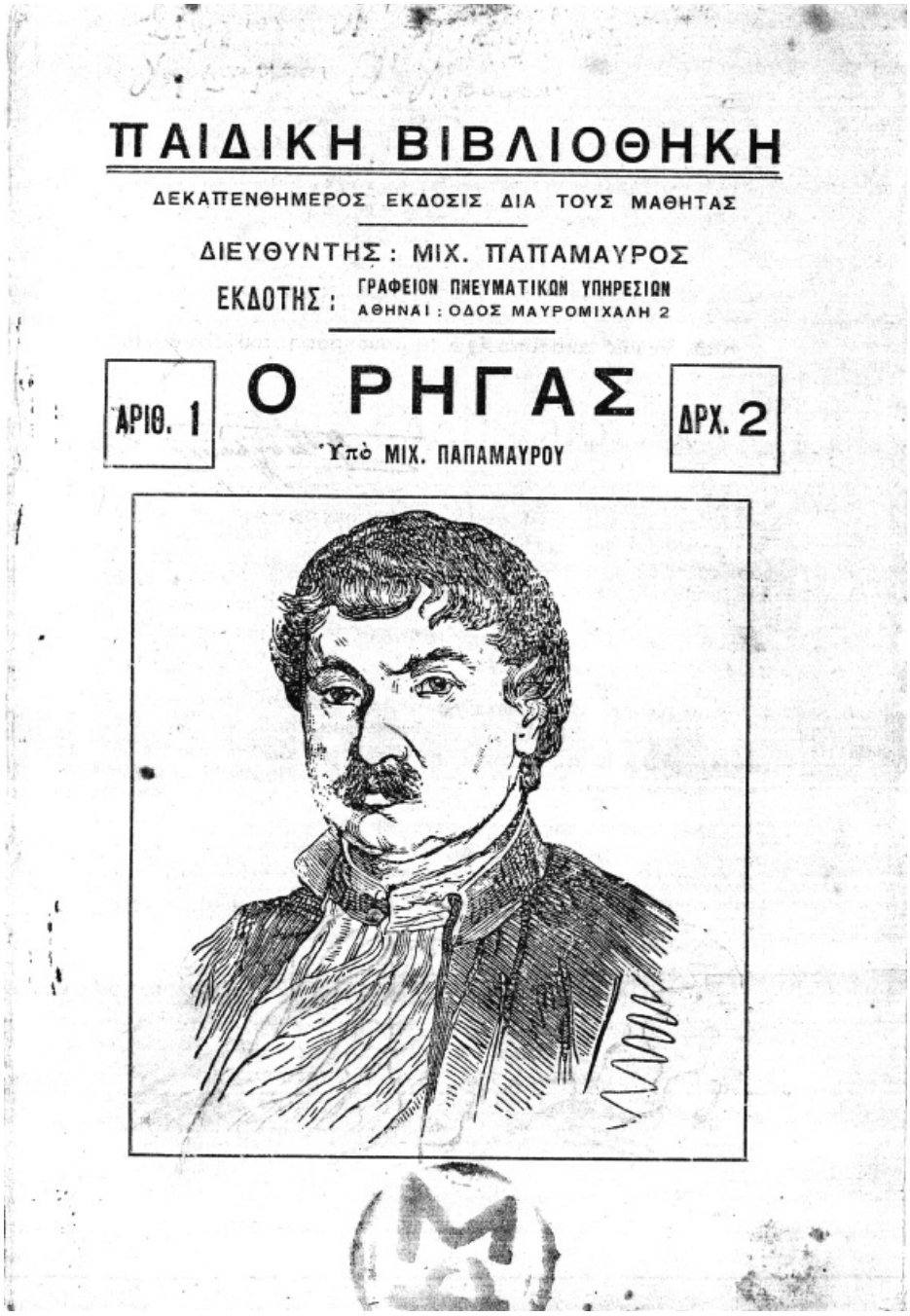

ΠΑΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΣ ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΜΑΘΗΤΑΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΜΙΧ. ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ: ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ
ΑΘΗΝΑΙ: ΟΔΟΣ ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ 2

ΑΡΙΘ. 1

Ο ΡΗΓΑΣ

ΔΡΧ. 2

Ὑπὸ ΜΙΧ. ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΥ

Τὸ φυλλάδιο περὶ Ρήγα τοῦ Μ. Παπαμαύρου

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΝΤΕΛΟΔΗΜΟΣ

Ο Αρθούρος Γκομπινώ για τον Ρήγα Βελεστινλή και τον Ιωάννη Καποδίστρια

Πριν συμπληρωθεί δεκαετία από τη δολοφονία του Καποδίστρια, βλέπουν το φως της δημοσιότητος το 1837 στο Παρίσι το δίτομο έργο του Ανδρέα Παπαδόπουλου-Βρετού *Mémoires biographiques-historiques sur le président de la Grèce le comte Capodistrias*[1] και το 1839 στη Γενεύη η τετράτομη *Correspondance du comte J. Capodistrias*[2], περιέχουσα τις διπλωματικές, διοικητικές και ιδιωτικές επιστολές του Κυβερνήτη από 20 Απριλίου 1827 έως 9 Οκτωβρίου 1831, έκδοση που επιμελήθηκαν οι αδελφοί του και ιδιαίτερα ο γραμματέας του Ε-Α. Bétant.

Με αφορμή τις δύο αυτές σημαντικές εκδόσεις, ο εκκολαπτόμενος Γάλλος διπλωμάτης, λογοτέχνης και ιστοριογράφος Arthur de Gobineau[3], καταχωρίζει στις στήλες της έγκυρης δεκαπενθήμερης *Επιθεώρησης των δύο κόσμων* της 15ης Απριλίου 1841 πολυ-

1. Papadopoulos-Vrétos André, *Mémoires biographiques-historiques sur le président de la Grèce le comte Capodistrias*, Paris, 1837, 2 τόμοι.

2. *Correspodance du comte J. Capodistrias, Président de la Grèce, comprenant les lettres diplomatiques, administratives et particulières, écrites par lui depuis le 20 avril 1827 jusqu' au 9 octobre 1831, recueillies et mises en ordre par les soins de ses frères et publiées par E.-A. Bétant l'un de ses secrétaires*, Genève, Abraham Cherbuliez et Cie libraires. Paris, même maison de commerce, 1839, 4 τόμοι. Στις σελίδες 1-119 του πρώτου τόμου περιέχεται η «Notice biographique sur le comte J. Capodistrias, président de la Grèce» που φέρει την υπογραφή A.d.S. Βλ. Και ελληνική έκδοση του έργου: Καποδίστρια Ι. Α., *Ἐπιστολαί διπλωματικαί, διοικητικαί και ιδιωτικαί, γραφεῖσαι ἀπό 8 Ἀπριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831*, συλλεγεῖσαι μέν καί καταταχθεῖσαι φροντίδι τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ, ἐκδοθεῖσαι δέ παρά Ε.Α.Βετάν, ἑλληνιστί δέ ἐκδίδονται δαπάναις Π.Α. Στεφανίτση Λευκαδίου, ἰατροῦ, μεταφρασθεῖσαι ἐκ τοῦ γαλλικοῦ παρά Μιχαήλ Δ. Σχινᾶ, τόμ. 1-4, ἐν Ἀθήναις, 1841-1843.

3. Joseph-Arthur comte de Gobineau (1816-1882). Για τις πολιτικές και φιλοσοφικές του ιδέες βλ. κυρίως Jean Gaulmier, *Spectre de Gobineau*, Paris 1965 και Janine Buenzod, *La formation de la pensée de Gobineau*, Paris, Nizet, 1967.

σέλιδη μελέτη με τον τίτλο «Καποδίστριας»[4] που αποσκοπεί να αποτιμήσει τη δράση του Κερκυραίου πολιτικού, που θεωρείται μαζί με τον Ταλλεϋράνδο «ως το κατ' εξοχήν διπλωματικό όνομα των νεωτέρων χρόνων» με συνεχή ανάμιξη στα συναρπαστικά γεγονότα της Ευρωπαϊκής Ιστορίας της πρώτης 30ετίας του ΙΘ΄ αιώνα.

Ο κόμης Arthur de Gobineau (1816-1882) είναι κυρίως γνωστός στην Ελλάδα για τη θητεία του ως πρεσβευτή της Γαλλίας στην Αθήνα[5] από το 1864 ώς το 1868 και ιδιαίτερα για την εχθρική στάση του έναντι της Επανάστασης της Κρήτης το 1866, με αποκορύφωμα την άμεση επέμβασή του για τη σύλληψη και απέλαση από την ελληνική επικράτεια του φλογερού φιλέλληνα Γουσταύου Φλουρένς[6], ώστε να εξουδετερωθεί η επιζήμια για τα γαλλικά συμφέροντα δράση του στην Κρήτη[7].

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο ο Gobineau με το έργο του *Δοκίμιο περί της ανισότητας των ανθρωπίνων φυλών*[8] διαμορφώνει τη θεωρία της ιεράρχησης των φυλών, για να καταλήξει στην υπεροχή του ξανθού γένους του βόρειου ευρωπαϊκού χώρου, παρέχοντας έτσι έρεισμα στους θεωρητικούς του παγγερμανισμού και στους οπαδούς του εθνικοσοσιαλισμού να δικαιολογήσουν τις γερμανικές φιλοδοξίες για παγκόσμια κυριαρχία. Για πολλούς λόγους πρέπει να σταθούμε στην κριτική αυτή μελέτη που αποτελεί την πρώτη συγγραφική απόπειρα του Gobineau. Σε εποχή που η σχετική βιβλιογραφία ήταν ιδιαίτερα πενιχρή, ο Gobineau ερμηνεύει με το δικό του τρόπο το φαινόμενο Καποδίστριας, φωτίζοντας βασικές πτυχές της πολυκύμαντης δράσης του για την παγίωση της ειρήνης στην Ευρώπη μετά τη Ναπολεόντεια περιπέτεια και για την απελευθέρωση της πατρίδος του από τον ξένο ζυγό.

Αν και από την αρχή ο Γάλλος ιστορικός δηλώνει ότι δεν συμμερίζεται ούτε τον απολογητικό και δοξαστικό τόνο της *Αλληλογραφίας,* ούτε την κριτική στάση του Πα-

4. *Revue des Deux Mondes*, 15 avril 1841,4eme série, tome 26, σελ. 234-271. Η μελέτη αυτή αναδημοσιεύθηκε στον τόμο *Deux études sur la Grèce moderne. Capodistrias. Le royaume des Hellènes* par le comte de Gobineau, Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1905. Οι σημειώσεις της ανακοινώσεώς μου παραπέμπουν στην έκδοση αυτή.

5. Henri de Manneville, «La mission de M. de Gobineau en Grèce (1864-1868)», *Revue d'Histoire diplomatique,* avril-juin 1927, σελ.111-147. Bernard Fay, *Le comte Arthur de Gobineau et la Grèce,* Paris, Henri Champion, 1930, A. de Gobineau, Lettres à deux Athéniennes, Athènes, Castalie, 1936. (Εισαγωγή και έκδοση Ναταλίας Μελά) και *La Grèce de Gobineau. Correspondance politique de Gobineau, Ministre de l' Empereur à Athènes,* texte établi, présenté et annoté par J.-F. de Raymond, Paris, Belles Lettres, 1985.

6. Για το «επεισόδιο» Flourens βλ. Robert de Billy, «Le comte de Gobineau et Gustave Flourens», *Revue d'Histoire diplomatique*, janvier-mars 1932, σελ. 24-48 και κυρίως Jean-Hervé Donnard, «Pour le centenaire de l'Insurrection crétoire: Arthur de Gobineau et Gustave Flourens frères ennemis», *Études gobiniennes* 1967, σελ. 185-220. [Ελληνική μετάφραση από τον Γ. Πράτσικα: «Ἀρθοῦρος Γκομπινώ καί Γουσταῦος Φλουρένς, ἀδελφοί ἐχθροί. Διά τά ἑκατόχρονα τῆς Κρητικῆς Ἐπαναστάσεως», *Ἑστία*, 15 Ἰουνίου 1967].

7. Δημοσίευσε στις γαλλόφωνες εφημερίδες των Αθηνών *La Grèce* από12 Μαρτίου έως 11 Ιουνίου 1868 και *L'Indépendence hellénique* από 20 Φεβρουαρίου έως 29 Οκτωβρίου 1868 σε συνέχειες τη μελέτη «La Question de l'Orient et l'Insurrection Crétoise». Για τη φιλελληνική του δράση βλ. [Edmond Desmage], *Souvenirs d'un philhéllène, Gustave Flourens et l'Insurrection Crétoise*, Lyon, Imprimerie Alexandre Rey, 1893.

8. *Essai sur l'Inégalité des Races humaines*, Paris, Firmin-Didot, 1853-1855, 4 τόμοι. Το έργο αυτό υπήρξε πηγή έμπνευσης για τον M.-S. Chamberlain, θεωρητικό του παγγερμανισμού. Από τα έργα του ξεχωρίζουν: *Les Religions et les Philosophies dans l'Asie centrale*, Paris, Didier, 1855 και *Histoire des Perses*, Paris, H. Plon, 1869.

παδόπουλου-Βρετού, ο οποίος φαίνεται να μην κατέχει το πραγματικό νόημα των γεγονότων που παραθέτει[9], εν τούτοις η αντικειμενικότητά του είναι σχετική, γιατί επηρεάζεται τόσο από τη στάση του φίλου του Κωλέττη έναντι του Καποδίστρια, όσο και από τη γαλλική πολιτική στο Ανατολικό Ζήτημα. Πάντως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το εγχείρημα να φωτισθούν όλες οι πτυχές του Αγώνα της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέσω της διπλωματικής δράσης του Καποδίστρια, με σημείο αναφοράς πάντοτε τη διαπάλη των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην επίλυση του ακανθώδους Ανατολικού Ζητήματος.

Η γνωριμία του με τον Κωλέττη[10] που διέμενε στο Παρίσι από το 1835 έως το 1844 υπήρξε καθοριστική για την ενασχόληση του Gobineau με τα ελληνικά πράγματα. Σε κάθε σελίδα του άρθρου του διαπιστώνεται η επίδραση του Έλληνα πολιτικού στην ερμηνεία των γεγονότων που είχαν τον Καποδίστρια ως πρωταγωνιστή[11]. Επί πλέον, ο Gobineau γίνεται ένθερμος κήρυκας της Μεγάλης Ιδέας και αποφασίζει, με την παρότρυνση βέβαια του Κωλέττη, να ιδρύσει μια *Επιθεώρηση της Ανατολής (Revue de l'Orient)* με το εξής ιδεολογικό πρόγραμμα: *Ανασύσταση της ελληνικής, βλάχικης, και σερβικής εθνότητας. Εκδίωξη των Τούρκων από την Ευρώπη. Εξουδετέρωση των βλέψεων της Ρωσίας. Απελευθέρωση των χριστιανών της Ανατολής*[12]. Το σχέδιο όμως αυτό δεν τέθηκε ποτέ σε εφαρμογή, γιατί προφανώς ο εμπνευστής του δεν ήθελε να δημιουργηθούν αντιδράσεις εν όψει της δυναμικής παρουσίας του στους διπλωματικούς κύκλους της γαλλικής πρωτεύουσας.

Όσον αφορά τον Καποδίστρια, ο Gobineau τον χαρακτηρίζει ως εξαίρετο διπλωμάτη, ο οποίος χειρίσθηκε με επιδεξιότητα και αποτελεσματικότητα σπουδαίες υποθέσεις της μεταναπολεόντειας περιόδου. Ακέραιος στην ιδιωτική του ζωή, ευφυής και προικισμένος με σπάνια χαρίσματα, έκανε πάντοτε αισθητή την παρουσία του στα κοσμικά σαλόνια και στα γραφεία υψηλών αξιωματούχων της εποχής. Όταν όμως κλήθηκε να περάσει από τη θεωρία στην πράξη, αναλαμβάνοντας τις ευθύνες του έθνους του, περιορίστηκε σε ένα στενό κύκλο εμπίστων συνεργατών, πρωτίστως μελών της οικογένειάς του και ξένων συμβούλων, παραμερίζοντας προσωπικότητες του τόπου που είχαν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας.

Επί πλέον, ο αυταρχικός τρόπος διακυβέρνησης που υιοθέτησε από την αρχή της θητείας του, δημιούργησε αντιδράσεις που επέφεραν την καταστροφή του. *Πριν βεβαιωθεί*, γράφει ο Gobineau, *ότι δεν ήταν δυνατόν να κερδίσει τους Έλληνες πρόκριτους, τους απομάκρυνε από την εξουσία. Θέλησε να κολακεύσει τις κατώτερες τάξεις και λησμόνησε πως το να πληγώνει κανείς το σεβασμό και την προσήλωσή τους στις δόξες της Επανάστασης, ήταν το χειρότερο μέσον.*

Ως βασική αιτία όμως της αποτυχίας της πολιτικής του θεωρείται η εμμονή του Καποδίστρια στην προώθηση των ρωσικών συμφερόντων στην καταρρέουσα οθωμανική

9. «Capodistrias», *όπ. π.*, σελ. 5. Εκτός από τα επίσημα έγγραφα που περιέχουν τα δύο δημοσιεύματα περί Καποδίστρια, ο Gobineau αναφέρει ότι χρησιμοποίησε και πολλές «ανέκδοτες πληροφορίες», χωρίς όμως και να δηλώνει την προέλευσή τους.

10. Δεν υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες για το χρόνο γνωριμίας των δύο ανδρών. Πρώτη μνεία για τις φιλικές τους σχέσεις γίνεται σε ανέκδοτη επιστολή του Gobineau με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1840, αποκείμενη στην Εθνική Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Στρασβούργου.

11. Οι κρίσεις του Gobineau για το έργο του Κυβερνήτη της Ελλάδας είναι αυστηρές και συχνά άδικες.

12. Ανέκδοτη επιστολή του Gobineau με ημερομηνία 26 Μαρτίου 1841, (Εθνική και Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Στρασβούργου). Βλ. και J.-H. Donnand, *όπ.π.*, σελ. 192.

αυτοκρατορία. Αναζητούσε στήριγμα για την εφαρμογή της πολιτικής του μόνον στην Αγία Πετρούπολη και επιθυμούσε ενδόμυχα μια στενότερη ένωση της πατρίδας του με την αυτοκρατορία των τσάρων. *Είχε*, καταλήγει ο Gobineau, *έναν υπέροχο ρόλο να παίξει. Μπορούσε να δώσει ζωή στον εκπνέοντα ελληνικό λαό και ίσως να κρατήσει στα χέρια του το μέλλον όλης της δοκιμαζόμενης από τις δυτικές φιλοδοξίες Ανατολής. Αν είχε κατανοήσει το μεγαλείο της θέσης του και δεν είχε αφεθεί στις χίμαιρες περιορισμένων βλέψεων, όφειλε να είχε προσηλώσει τα μάτια του όχι στην απόλυτη εξουσία εντός του Ναυπλίου, αλλά στην είσοδο ενός πολίτη, αρχηγού άλλων πολιτών στην αναγεννημένη Κωνσταντινούπολη· ένας Τίτος Λίβιος, ένας Τάκιτος, ένας Μακιαβέλι θα ήσαν υπερήφανοι αργότερα να αφηγούνται τις πράξεις του*[13].

Η υιοθέτηση του Μεγαλοϊδεατισμού ως μόνου ρεαλιστικού οραματισμού των Ελλήνων εξηγεί την αναφορά του Gobineau σε προηγούμενα κινήματα παρόμοιου περιεχομένου για να καταδείξει ότι ο υπόδουλος ελληνικός λαός κατά την τελευταία προεπαναστατική περίοδο είχε συνειδητοποιήσει ότι μόνον η απελευθέρωση των επαρχιών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν σε θέση να του εξασφαλίσει την εθνική ανεξαρτησία.

Γι' αυτό και θεωρεί τον Ρήγα Βελεστινλή ως τον κύριο εκφραστή ιδεολογικού και πολιτικού σχεδίου για την αναγέννηση του έθνους του και τον κατατάσσει στην πρωτοπορία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Παραθέτω αυτούσιο το σχετικό απόσπασμα: *Νεαρός και ποιητής, ιδρυτής της πρώτης Εταιρίας ή μυστικής ένωσης με σκοπό να ανατρέψει την εξουσία του Σουλτάνου και να εκδιώξει τους τούρκους από την Ευρώπη, εγκολπώθηκε με θέρμη τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης που προ ολίγου είχε ξεσπάσει και δημιούργησε εκτεταμένες σχέσεις στην Ελλάδα, στην Κωνσταντινούπολη και στην Ιταλία. Επρόκειτο να φύγει με τους συντρόφους του για να υλοποιήσει τα σχέδιά του, όταν έγινε η σύλληψή του στη Βιέννη κατά διαταγή της αυστριακής κυβέρνησης που τον παρέδωσε στους Οθωμανούς αξιωματούχους για να τον ανασκολοπίσουν μέσα στο σεράι*[14].

Έτσι, σύμφωνα πάντοτε με τον Γάλλο διπλωμάτη αυτή η πρώτη επαναστατική απόπειρα που βασιζόταν αποκλειστικά στις ικανότητες και στην επήρεια του αρχηγού της, εξουδετερώθηκε. Η ιδέα, όμως, που πρώτος ο Ρήγας συνέλαβε, ήταν τόσο βαθιά ριζωμένη και εξέφραζε ολόκληρο το έθνος, ώστε να δημιουργηθεί περί το 1806 μια νέα εταιρία στην ηπειρωτική Ιταλία με σκοπό την απελευθέρωση της Ελλάδας, όχι μόνον της περιορισμένης στα στενά όρια του ελληνικού βασιλείου, αλλά της πραγματικής Ελλάδας που θα περιελάμβανε την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη Θράκη και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Με άλλα λόγια, η Εταιρία επιθυμούσε την ανασύσταση της ελληνικής αυτοκρατορίας, *γιγάντειο σχέδιο, πλην όμως εφαρμόσιμο*[15].

Ο Gobineau θεωρεί, λοιπόν, ως καταλυτική την επίδραση του πολιτικού οραματισμού του Ρήγα στη διαμόρφωση των πολιτικών διεργασιών σε όλη τη διάρκεια της τελευ-

13. «Capodistrias», *όπ.π.*, σελ. 84.

14. «Capodistrias», *όπ.π.*, σελ. 11. Η ιστορική αυτή ανακρίβεια αποσκοπεί στο να προσδώσει μεγαλύτερη δραματικότητα στο τραγικό τέλος του Ρήγα. Πάντως πρέπει να επισημανθεί ότι σχεδόν αποκλειστικά τα πρώτα βιογραφικά στοιχεία του Ρήγα έως το 1830 δημοσιεύθηκαν στη γαλλική γλώσσα. Βλ. σχετικά Δημ. Παντελοδήμος, «Οι πρώτοι βιογράφοι του Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. 5, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, (Βελεστίνο 2007), Αθήνα 2010, σελ. 1043-1053.

15. «Capodistrias», *όπ.π.* Σύμφωνα με τον Gobineau, η πρώτη Εταιρεία υλοποιούσε την ιδεολογία της Γαλλικής Επανάστασης, ενώ η δεύτερη βασιζόταν στην ηγεμονική δύναμη του Ναπολέοντα.

ταίας προεπαναστατικής περιόδου. Επί πλέον, προκειμένου να τονίσει την απάθεια και την νωχελική τύφλωση των Τούρκων ιθυνόντων, αναφέρει ότι στα 1818 και 1819 *τραγουδούσαν στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης τα πατριωτικά άσματα του Ρήγα, χωρίς να ανησυχεί η αστυνομία*[16]. Προσθέτει, μάλιστα, ότι σύμφωνα με μαρτυρία, την οποία δεν κατονομάζει, εύποροι Τούρκοι και υψηλοί αξιωματούχοι έδιναν εντολή να εκτελούνται ενώπιόν τους αυτοί οι ύμνοι, τους οποίους εύρισκαν εξαιρετικά διασκεδαστικούς.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη του Gobineau για το ρεαλισμό του επαναστατικού προγράμματος του Ρήγα και των συνεχιστών του έργου του, καταρρίπτοντας έτσι τις μεταγενέστερες γνώμες για ουτοπικό κίνημα που ήταν καταδικασμένο σε αποτυχία: *οι Οθωμανοί*, γράφει, *εγκαταστάθηκαν ως βάρβαροι κυρίαρχοι στις χριστιανικές χώρες, ενώ οι Έλληνες τους έβλεπαν πάντοτε ως ξένους δυνάστες που απαιτούσαν μόνον φόρους από τους υπόδουλους ραγιάδες, ελεύθερους να διαχειρίζονται τα της τοπικής τους αυτοδιοίκησης και να δραστηριοποιούνται στους τομείς του εμπορίου, της βιοτεχνίας και της ναυσιπλοΐας. Επί πλέον, η συντριπτική τους πλειοψηφία, 7 σε σύνολο 10 εκατομμυρίων κατοίκων στην Ευρωπαϊκή Τουρκία, η ύπαρξη περιοχών, όπως η Μάνη, η Ύδρα, τα Ψαρά και το Σούλι που δεν απώλεσαν, με πολλές θυσίες, την εθνική τους ανεξαρτησία, και η δημιουργία μάχιμων δυνάμεων και στην ξηρά και στη θάλασσα, επιτρέπουν να σταματήσουμε να θεωρούμε ως ανεφάρμοστο το σχέδιο των Εταιριστών*[17].

Αξιοσημείωτη είναι και η παρατήρηση του Gobineau ότι το θρησκευτικό μίσος των Ανατολικών έναντι της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και η συμπάθειά τους προς το ομόδοξο γένος του Βορρά αποτελεί πια μύθο, τον οποίο προβάλλουν πολλοί Ευρωπαίοι δημοσιολόγοι. Σημειώνει πως οι θεολογικές συζητήσεις και η μοιραία πολεμική του παρελθόντος έχουν εκλείψει και πως το όνομα χριστιανός χρησιμεύει στην Ανατολή ως σημαία πολιτική και όχι ως θρησκευτικό λάβαρο. Οι υπόδουλοι λαοί των Βαλκανίων στρέφουν τα βλέμματά τους προς την Αγγλία, Γαλλία και Γερμανία, πεπεισμένοι ότι στις χώρες αυτές αναπτύσσονται οι πολιτικές και κοινωνικές αρχές, τις οποίες θα ήθελαν να εφαρμοστούν και στις δικές τους περιοχές, ενώ η Ρωσία που πιστεύει στο ίδιο δόγμα, κατόρθωσε να επισύρει μόνον το μίσος των Ελλήνων[18].

Έμμεση σύνδεση του ονόματος του Ρήγα και εκείνου του Καποδίστρια αποτελεί η εμπλοκή του Κερκυραίου πολιτικού στην αναζήτηση αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας λίγο πριν την έκρηξη της Επανάστασης. Ο Gobineau, όπως έχει ήδη λεχθεί, θεωρεί τον Ρήγα ως γενάρχη των μυστικών οργανώσεων για την απελευθέρωση του ελληνικού λαού από τον τουρκικό ζυγό. Γι αυτό και χαρακτηρίζει τη Φιλική Εταιρεία ως συνέχεια του κινήματός του, τον δε Καποδίστρια ως προσωπικότητα ικανή να υλοποιήσει τα σχέδιά του. Αυτός όμως αρνήθηκε να αναλάβει την ηγεσία της δεύτερης Εταιρείας μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Τιλσίτ το 1807 με τη δικαιολογία ότι η στενή συνεργασία του με τις διπλωματικές αρχές της Ρωσίας θα έβλαπτε τα συμφέροντά της που μόνον η Γαλλία θα μπορούσε εκείνη την εποχή να εξυπηρετήσει, αφενός λόγω της ισχύος των γαλλικών όπλων και αφετέρου λόγω της δεύτερης παραχώρησης της Επτανήσου στην αυτοκρατορία του Ναπολέοντα.

16. «Capodistrias», *όπ.π.*, σελ. 10. Ακόμη και μετά την αιματηρή επανάσταση του 1770 στην Πελοπόννησο, οι κατακτητές δεν ανησύχησαν και περιορίσθηκαν στη λήψη «ορισμένων μέτρων για τον εποικισμό της χερσονήσου που είχε πυρποληθεί και αιματοκυλισθεί από τους Αλβανούς».

17. «Capodistrias», *όπ.π.*, σελ. 12.

18. «Capodistrias», *όπ.π.*, σελ. 14-15.

Η εμπλοκή του Καποδίστρια στην τελευταία Εταιρεία, τη Φιλική, παρόλο που ο ίδιος επιθυμούσε την απελευθέρωση της πατρίδας του, δεν κατέληξε σε θετικό αποτέλεσμα, επειδή οι συνθήκες, κατά την κρίση του, δεν ήταν κατάλληλες για την ευόδωση του έργου της. *Ρώσος και Έλληνας*, γράφει ο Gobineau, *συνδυάζει τα συμφέροντα του τσάρου με εκείνα της Ελλάδας, υπηρετεί δύο αφέντες, παραμένει υπουργός. Έπειτα, μόλις η θέση αυτή επισήμως δεν μπορούσε να είναι ανεκτή, εγκαταλείπει τη Ρωσία, χωρίς όμως να διακόψει τις σχέσεις μαζί της [...]. Μόνον τότε, διαβλέποντας το μέλλον της Εταιρείας, ενισχύει τις προσπάθειές της, θέλει να είναι αρεστός στους φιλελεύθερους και συμμερίζεται τις ελπίδες τους. Θα ήταν παράλογο να δεχθούμε ότι ο Καποδίστριας θώπευε εκ του μακρόθεν ιδέες, των οποίων η θέση του καθιστούσε ήδη εφικτή την πραγματοποίηση;*[19]

Ο Gobineau ήδη το 1841 τοποθετεί τον Καποδίστρια στο κέντρο της ευρωπαϊκής διπλωματίας και των ζυμώσεων στον ελληνικό χώρο για την απελευθέρωση της πατρίδας του, ενώ θεωρεί τον Ρήγα ως πρωτοπόρο οραματιστή ενός απελευθερωτικού σχεδίου, δυναμικού και ρεαλιστικού που επηρέασε αποφασιστικά τις εξελίξεις, όχι μόνον στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια, αλλά και σε ολόκληρη τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Τους δύο άνδρες, τον δημοκρατικό Ρήγα και τον συντηρητικό Καποδίστρια ενώνει ο κοινός στόχος για την απελευθέρωση της πατρίδας τους με διαφορετικά όμως μέσα για την επίτευξή της. Τους ενώνει και η κοινή τους μοίρα, αφού και οι δυο θυσιάστηκαν, κάτω από διαφορετικές συνθήκες, στο βωμό της παλιγγενεσίας.

***

Με τον τίτλο Gobineau à Athènes (1864-1868) πραγματοποιήθηκε από 10 έως 22 Απριλίου 1967 «Αναμνηστική έκθεση» στις αίθουσες του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών με πρωτοβουλία του καθηγητή Jean-Hervé Donnard. Σκοπός της έκθεσης αυτής ήταν να προβληθεί ο Gobineau ως «φίλος της Ελλάδος», όπως άλλωστε δηλωνόταν και στο σχετικό *Κατάλογο*[20]. Η στάση όμως του Γάλλου ιστορικού, φιλοσόφου, λογοτέχνη και διπλωμάτη υπήρξε εχθρική έναντι των Ελλήνων και της ιστορίας τους. Γνωστή είναι η πολιτεία του στη διάρκεια της Επανάστασης της Κρήτης με την ενεργό ανάμιξή του για την καταστολή της, γεγονός που υποχρέωσε την αυτοκρατορική κυβέρνηση της Γαλλίας να τον επικρίνει για κατάχρηση εξουσίας και να επισπεύσει την απομάκρυνσή του από την Αθήνα.

Τα συναισθήματά του για τους Έλληνες αποτυπώνονται μόλις ένα μήνα μετά την άφιξή του στην ελληνική πρωτεύουσα με την ιδιότητα του διπλωματικού εκπροσώπου της Γαλλίας: *αυτοί οι άνθρωποι*, γράφει, *τους οποίους για μεγάλο χρονικό διάσημα θελήσαμε να βλέπουμε Αριστείδες και Επαμεινώνδες δεν είναι σήμερα ειμή μόνον εγκληματίες και αυτό είναι η ευρωπαϊκή σοφία!*[21] Παρόλο που, όπως έχει ήδη λεχθεί, το 1841 γίνεται απολογητής του μεγαλοϊδεατισμού του Κωλέττη, αντιτίθεται σε κάθε ελληνική εθνική εξέγερση, συντάσσεται με τις θεωρίες του Fallmerayer για τη σχέση των συγχρόνων του Ελλήνων με τους αρχαίους προγόνους τους, θεωρεί ως ορθή την πολιτική του Metternich για την απελευθέρωση της Ελλάδας και πιστεύει πως *δεν υπάρχει επανάσταση στην Κρήτη, αλλά μόνον ληστεία*[22].

19. «Capodistrias», *όπ.π.*, σελ. 39.

20. *Institut Français d' Athènes, Gobineau à Athènes (1864-1868). Exposition Commémorative*, 1967, σελ. 9.

21. Επιστολή της 26ης Δεκεμβρίου 1864 προς τον κόμη de Circourt. Βλ. Jean Gaulmier, «Lettres d'Arthur de Gobineau au comte de Circourt», *Études Gobiniennes 1967*, σελ. 68.

22. Επιστολή της 27ης Αυγούστου 1867 προς τον Υπουργό Εξωτερικών Υποθέσεων μαρκήσιο de Moustier, *Lettres à deux Athéniennes*, *όπ. π.*, σελ. XII-XIII.

Το μένος του εναντίον των αρχαίων Ελλήνων, των οποίων *η ιστορία υπήρξε πάντοτε ένα ψεύδος*, τροφοδοτείται και από τη «συμπεριφορά» των υπηκόων του Γεωργίου Α΄: *Οι Αγησίλαοι, οι Χαβρίες, οι Τιμόθεοι και άλλοι κανάγιες ήσαν ακριβώς εξίσου ανούσιοι κακούργοι με τους σημερινούς ανθρώπους, εξίσου ψεύτες και εξίσου άνανδροι*[23]. Καθολική άρνηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, καθολική άρνηση του Αγώνα της Παλιγγενεσίας και καθολική άρνηση του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού. Την προσπάθεια εξαγνισμού το 1967 ενός κατήγορου του ελληνικού γένους κατήγγειλε με βασισμένα σε γαλλικές αρχειακές πηγές επιχειρήματα ο Ηλίας Π. Γεωργίου[24] που επιτέθηκε με δριμύτητα εναντίον των διοργανωτών της έκθεσης και απέδειξε ότι ο μισελληνισμός του Γκομπινώ δεν αφορούσε μόνον την εξέγερση των Κρητών το 1866 αλλά ολόκληρη την μακραίωνη και ένδοξη ελληνική ιστορία.

Έχει επισημανθεί ότι ο Γκομπινώ άρχισε κα έκλεισε το συγγραφικό του κύκλο με θέματα από την πορεία του ελληνικού κράτους μετά τον Αγώνα της Παλιγγενεσίας. Από την αποτίμηση όμως του συνολικού έργου του, αλλά και από την πλούσια αλληλογραφία του που είδε το φως της δημοσιότητας, είναι δυνατόν να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η περίεργη αυτή προσωπικότητα έχει εμμονές με την Ελλάδα, όπου κι αν βρίσκεται. Στην Τεχεράνη ασχολείται με το παρελθόν της, στην Αθήνα ζει το παρόν της και στο Ρίο ντε Τζανέιρο ενδιαφέρεται για το μέλλον της. Όπως ο δολοφόνος, επανέρχεται συχνά στον τόπο του εγκλήματος! Κι όταν φαίνεται να μετανοεί, όπως στην πραγματεία *Le royaume des Hellènes* ή στις Επιστολές του προς τη Ζωή Δραγούμη, στο βάθος παραμένει άκαμπτος και επικίνδυνος επικριτής του Ελληνισμού. Επικίνδυνος, γιατί έως το τέλος της ζωής του μένει προσηλωμένος στις προκαταλήψεις της νεότητάς του και απτόητος στις αντιδράσεις των θιγομένων από τις κρίσεις του. Έτσι, όταν τον Οκτώβριο του 1876 συνόδευσε τον ηγεμόνα της Βραζιλίας δον Πέντρο κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα, έγραψε για τη «θερμή» υποδοχή που του επεφύλαξαν οι Έλληνες, ενώ στην πραγματικότητα η Αθηναϊκή κοινωνία αδιαφόρησε παντελώς για την παρουσία του και ο τύπος της εποχής κατακεραύνωσε τη στάση του έναντι του ελληνικού αλυτρωτισμού και της αρχαίας ιστορίας των Ελλήνων. Στο δήθεν εξιλεωτικό κύκνειο άσμα[25] του θα επαναλάβει τις θεωρίες του για τη «μόλυνση» του αίματος των απογόνων του Μιλτιάδη και του Περικλή.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο Γκομπινώ κρίνει ευμενέστατα τόσο την προσωπικότητα όσο και τα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα. Αιτία αυτής της στάσης που εξυπηρετούσε και τον μεγαλοϊδεατισμό του φίλου του Κωλέττη, ήταν η προσπάθειά του να μειώσει όσο το δυνατόν περισσότερο την πολιτική του Ιω. Καποδίστρια που δεν ακολούθησε το παράδειγμα του βάρδου και πρωτομάρτυρα της ελληνικής ελευθερίας.

23. J.-H. Donnard, «Gobineau et la presse grecque en 1876», *Études Gobiniennes* 1967, σελ. 286.

24. *Η γαλλική πολιτική. Αστυνομικά τινα σκάνδαλα και Επανάστασις Κρήτης (1866-1869)*, Αθήναι 1978, σελ. 53-63.

25. «Le Royaume des Hellènes», *Le Correspondant*, 10 Μαΐου, 10 Ιουλίου, 25 Αυγούστου και 10 Νοεμβρίου 1878. Αναδημοσιεύθηκε το 1905 στον τόμο *Deux Études sur la Grèce moderne*.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΘ. ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

Το Πολιτικό Νοσοκομείο Λαρίσης «Ο Ρήγας Φεραίος»

Πρόσφατα εντοπίσθηκαν, ξεχασμένες από καιρό, οι «*Αναμνήσεις*» του γιατρού και παλιού δημάρχου της Λάρισας Μιχαήλ Σάπκα[1] (εικ. 1), ένα πολυσέλιδο χειρόγραφο κείμενο, μέσα στο οποίο περιγράφονται διάφορα ιστορικά γεγονότα της Λάρισας από την προσάρτησή της στο Ελληνικό Βασίλειο το 1881, στα οποία είτε είχε ο ίδιος ενεργό συμμετοχή, είτε τα έζησε από κοντά. Το χειρόγραφο αυτό έχει γραφεί το 1948 και είναι μέχρι σήμερα ανέκδοτο. Στο κείμενο θα περιοριστούμε σε ένα τμήμα του, στο οποίο ο συγγραφέας έδωσε τον τίτλο «*Αναμνήσεις από την ανέγερσιν του Δημοτικού Νοσοκομείου και των παραρτημάτων αυτού*».

Ακόμα πρέπει να προσθέσουμε ότι τον Φεβρουάριο του 2014, συμπληρώθηκαν 125 χρόνια από τη θεμελίωση του Πολιτικού, αργότερα Δημοτικού και σήμερα Γενικού Νοσοκομείου της Λάρισας. Με αφορμή τα δύο αυτά γεγονότα θα περιγράψουμε το ιστορικό της ανέγερσης του πρώτου Νοσοκομείου στη Λάρισα, σύμφωνα με τα νέα στοιχεία που ήλθαν τελευταία στο φώς.

Οι πρώτες απόπειρες

Μετά την απελευθέρωση της Λάρισας το 1881 ήταν αισθητή η απουσία νοσηλευτικού ιδρύματος στην πόλη, στην οποία ιστορικά είναι γνωστό ότι πέθανε ο πατέρας της

1. Ο Μιχαήλ Σάπκας (1873-1956) θεωρείται ο αναμορφωτής δήμαρχος της Λάρισας, αυτός ο οποίος κατάφερε να την μετατρέψει από τουρκόπολη σε σύγχρονη για την εποχή του πολιτεία. Διετέλεσε τρεις φορές δήμαρχός της. Η πρώτη του θητεία (1914-1917) διακόπηκε στις 29 Μαΐου 1917 λόγω των συνεπειών του εθνικού διχασμού. Η δεύτερη και τρίτη θητεία του ήταν συνεχόμενες (1925-1934). Εκτός αυτού διετέλεσε δύο φορές βουλευτής και γερουσιαστής και γενικά υπήρξε ένα πρόσωπο που έζησε από κοντά όλες τις πολιτικές εξελίξεις του πρώτου μισού του 20ου αιώνα τόσο σε τοπικό, όσο και σε εθνικό επίπεδο.

ιατρικής Ιπποκράτης[2]. Καθώς την περίοδο εκείνη οι περισσότεροι Τούρκοι είχαν εγκαταλείψει την Ελλάδα, το ετοιμόρροπο τουρκικό στρατιωτικό νοσοκομείο (Χαστανιέ)[3] (εικ. 2) που βρισκόταν στην περιοχή του Αλκαζάρ, περίπου στον χώρο όπου σήμερα βρίσκεται το κηποθέατρο, σταμάτησε τη λειτουργία του. Πιο πριν εκτός από τον μουσουλμανικό πληθυσμό, το νοσοκομείο αυτό εξυπηρετούσε κατά διαστήματα και χριστιανούς κατοίκους της πόλης με δωρεάν εξετάσεις και νοσηλεία από χριστιανούς γιατρούς[4].

Με την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο Ελληνικό Βασίλειο εγκαταστάθηκαν στη Λάρισα πολλοί επιστήμονες γιατροί, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν σπουδάσει ή μετεκπαιδευτεί στο εξωτερικό. Όμως η απουσία έστω και στοιχειώδους νοσηλευτικού ιδρύματος στην πόλη, η οποία εν τω μεταξύ είχε ανακηρυχθεί και πρωτεύουσα της Θεσσαλίας, ήταν εμφανέστατη. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τον φιλάνθρωπο δικαστικό κλητήρα γηραιό Ιωάννη Παπαϊωάννου ή μπαρμπα-Γιάννη[5] να μετατρέψει την κατοικία του, που βρισκόταν στη συνοικία Καραγάτς, απέναντι από τον σημερινό ναό του Αγίου Κωνσταντίνου, σε ένα πρόχειρο νοσηλευτήριο ολίγων κλινών. Στην ουσία βέβαια ήταν ένα άσυλο άπορων ασθενών το οποίο προσέφερε πολλαπλές ιατρικές υπηρεσίες σε εθελοντική βάση, στηριζόμενο οικονομικά στον οβολό των αρχών της πόλης, του μητροπολίτη, των ενοριακών ναών, συλλόγων και πολλών ευαισθητοποιημένων ατόμων όχι μόνον από τη Λάρισα, αλλά και από την ευρύτερη περιφέρειά της.

Για το γεγονός αυτό ο Μιχαήλ Σάπκας γράφει σχετικά στις «Αναμνήσεις» του: «*Είς αγαθός γέρων, Γιάννης Παπαϊωάννου λεγόμενος, υπηρετών ως δικαστικός κλητήρ παρά τοις εν Λαρίση δικαστηρίοις, ξένος και αυτός, μόλις εγκατασταθείς εις την Λάρισαν, Μπαρμπαγιάννης προσαγορευόμενος, συνέλαβε την ιδέαν της ιδρύσεως Νοσοκομείου. Περιτρέχων πεζή με την βακτηρίαν του γήρατος ανά χείρας ανά τας πόλεις και τα χωρία της Θεσσαλίας της δικαστικής περιφερείας Λαρίσης, προς κοινοποίησιν δικαστικών αποφάσεων ή επίδοσιν δικογράφων, ωμίλει παντού περί ιδρύσεως Νοσοκομείου πολιτικού εις Λάρισαν, αναπτύσσων την εντολήν του Χριστού περί φιλαλληλίας και ευσπλαχνίας προς τον πλησίον, και εζήτει τον οβολόν των καλών χριστιανών υπέρ του*

2. Ο Ιπποκράτης είναι γνωστό ότι τα τελευταία χρόνια της ζωής του εγκαταστάθηκε στη Λάρισα και εξάσκησε την ιατρική στην περιοχή της. Στους χρόνους του Ιπποκράτη λοιπόν θα πρέπει η πόλη να είχε αποκτήσει το πρώτο θεραπευτήριο στην ιστορία της και μάλιστα στο λόφο της Ακρόπολης, του σημερινού Φρουρίου, και μάλιστα κοντά στο ναό του Ελευθερίου Διός, όπως πιστεύουν ορισμένοι αρχαιολόγοι. Στα συγγράμματά του ο Ιπποκράτης αναφέρει περιγραφές νοσημάτων σε ασθενείς του τόσο στη Λάρισα, όσο και στον γειτονικό Κραννώνα. Πέθανε σε μεγάλη ηλικία στη Λάρισα περί το 370 π. Χ. και ενταφιάσθηκε κοντά στον δρόμο προς τη Γυρτώνη. Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, ακόμα και μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, οι χριστιανοί κάτοικοι της Λάρισας έδειχναν με υπερηφάνεια στους ξένους περιηγητές μια ενεπίγραφη σαρκοφάγο που νόμιζαν ότι ήταν του μεγάλου γιατρού της αρχαιότητας.

3. Παπαθεοδώρου Νικόλαος, «Χαστανιέ. Το τουρκικό νοσοκομείο της Λάρισας», εφημ. *Ελευθερία*, φύλλο της 1ης Ιανουαρίου 2014.

4. Η πληροφορία προέρχεται από τον δημοσιογράφο Θρασύβουλο Μακρή, ο οποίος σε κείμενό του στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα* της Λάρισας της 29ης Σεπτεμβρίου 1935, γράφει τα εξής: «*Εις τον κήπον τούτον* [εννοεί το Αλκαζάρ] *ήτο άλλοτε μέγα κτίριον χρησιμεύον ως Νοσοκομείον. Εις τούτο, κατόπιν αυστηράς διαταγής του τότε Τούρκου διοικητού, ενοσηλεύοντο δωρεάν και χριστιανοί, τους οποίους επεσκέπτοντο εναλλάξ καθ' εκάστην οι νεαροί τότε ιατροί Αναστάσιος Ζαρμάνης, Παναγιώτης Θεοχαρίδης, Α. Αστεριάδης [παππούς] και Κων. Μαρκίδης*». Οι γιατροί αυτοί μετά την απελευθέρωση διέπρεψαν στη Λάρισα σαν επιστήμονες και δημόσιοι άνδρες.

5. Βάσος Καλογιάννης, *Η Χρυσή Βίβλος του Δήμου Λαρίσης. Από την μακραίωνη ιστορία της θεσσαλικής πρωτευούσης*, Λάρισα (1963), σελ. 139-140.

ανωτέρου σκοπού. Πολλάκις παρεξηγείτο, συκοφαντούμενος ως είς εκ των επιτηδείων γυρολόγων, χρηματιζόμενος εις βάρος των απλοϊκών φιλανθρώπων, υπό το πρόσχημα έργου φιλανθρωπικού. Ο Μπαρμπαγιάννης δεν απεγοητεύετο, αλλά ως απόστολος του Χριστού εξηκολούθει το ευγενές και φιλανθρωπικόν έργον του.

Τα συλλεγόμενα χρήματα κατέθετε εις την Εθνικήν ή τα παρέδιδε εις τον Δήμαρχον δια το Νοσοκομείον. Όταν είχε συλλεγεί αρκετόν ποσόν, εγκατέστησε εις έν δωμάτιον της οικίας του (οικία Καθεκλά), απέναντι του Ναού του Αγίου Κωνσταντίνου, τέσσαρας κλίνας με όλα τα χρειώδη και ετοποθέτει εις αυτάς βαρέως πάσχοντας απόρους ξένους. Τούτους περιέθαλπε προσωπικώς μόνος του, ιατροί δε της πόλεως προθύμως προσέφερον δωρεάν τας ιατρικάς υπηρεσίας των.

Την φιλάνθρωπον ταύτην δράσιν του Μπαρμπαγιάννη, προς άρσιν πάσης υπονοίας δι' ιδιοτελή εκμετάλλευσιν των πασχόντων, παρηκολούθη και η Δημοτική αρχή, ήτις πεπεισμένη περί των αγνών και μόνον φιλανθρωπικών αισθημάτων του Μπαρμπαγιάννη, την εκ χριστιανικών πεποιθήσεων προερχομένην, επέτρεψε εις αυτόν να περιάγη εις τας εκκλησίας κιβωτίδια προς συλλογήν εράνων υπέρ του Νοσοκομείου. Ούτω εσχηματίσθη εις την Λάρισαν ο πρώτος Νοσοκομειακός πυρήν εις την οικίαν του Μπαρμπαγιάννη, όστις πολλάς προσέφερεν υπηρεσίας εις τους πάσχοντας ξένους».

Ιστορικά λοιπόν είναι καταγραμμένο ότι το πρώτο μετά την απελευθέρωση της Λάρισας νοσηλευτήριό της, προήλθε αποκλειστικά από ιδιωτική πρωτοβουλία. Στο νοσηλευτικό αυτό ίδρυμα ο Ιω. Παπαϊωάννου έδωσε τη ονομασία Πολιτικόν Νοσοκομείον «Ρήγας Φερραίος»[6] (εικ. 3). Δεν μας είναι γνωστός ο λόγος που ο ιδρυτής του αφιέρωσε τη νοσοκομειακή μονάδα που συγκρότησε στον Ρήγα Βελεστινλή. Ίσως επειδή την περίοδο εκείνη των πρώτων χρόνων της απελευθέρωσης της Θεσσαλίας η φήμη του βάρδου της ελευθερίας είχε κατακυριεύσει τους Θεσσαλούς. Όμως η ερασιτεχνική αυτή προσπάθεια του αγαθού γέροντα, παρά τις αγνές προθέσεις του, δεν προοιώνιζε κάτι σοβαρό για το μέλλον.

Το Γενικό Νοσοκομείο Λάρισας

Το 1888 έφθασε στη Λάρισα για να επισκεφθεί τους συγγενείς του στο Ζάρκο[7] ο Ιωάννης Αστερίου (ή Αστεριάδης) Κουτλιμπανάς. Ήταν εγκατεστημένος από πολλά χρόνια στη Ρουμανία και είχε προκόψει επαγγελματικά στο Πλοέστι, εμπορευόμενος οικοδομήσιμη ξυλεία από το Ιάσιο της Μολδοβλαχίας[8]. «*Μετριόφρων πάντοτε ... εις ουδένα ανακοινοί την επάνοδόν του, αλλά περιβεβλημένος απλούστατον ένδυμα, άγνωστος και αφανής, εισέρχεται νύκτωρ εις το χωρίον του και καταλύει λιττώς εις το πρώτον πανδοχείον. Την επομένην περιέρχεται το χωρίον ... μετ' ολίγον αναγνωρίζεται και αποβαίνει το αντίκειμενον σεβασμού...*»[9], γράφει μια εφημερίδα της εποχής. (εικ. 4) Κατά την εδώ παραμονή του ευτυχής σύμπτωση τον έφερε να γνωρίσει τον έμπορο σιτηρών Διονύσιο Γαλάτη, που ήταν τότε Δήμαρχος της πόλης (1887-1894). Καθώς ο τελευταίος ήταν ενήμερος των αγα-

6. Στο φύλλο της 4ης Αυγούστου 1886 της εφημερίδας *Πίνδος* της Λάρισας ο Ιω. Γ. Παπαϊωάννου δημοσιεύει ευχαριστήρια επιστολή σε μια μακρά σειρά χορηγών οι οποίοι «*...έσπευσαν αρωγοί δι' ενιαυσίων συνδρομών προς το ενταύθα πολιτικόν Νοσοκομείον ο ΄΄Ρήγας Φερραίος΄΄*».

7. Πολίχνη του νομού Τρικάλων, 1.500 περίπου κατοίκων. Βρίσκεται στο μέσον της διαδρομής του οδικού άξονα Λαρίσης-Τρικάλων, στην περιοχή της αρχαίας Φαϋττού. Κατά τους βυζαντινούς χρόνους ήταν γνωστό και ως Γαρδίκι.

8. Μακρής Θρασύβουλος, «Λαρισινές Σελίδες», εφ. *Θεσσαλικά Νέα*, Λάρισα, φύλλο της 13ης Μαρτίου 1947.

9. Εφ. *Σάλπιγξ*, Λάρισα, φύλλο της 29ης Νοεμβρίου 1890.

θοεργών προθέσεων του Κουτλιμπανά, κατόρθωσε να τον πείσει[10] να συνδράμει οικονομικά στην ανέγερση Πολιτικού Νοσοκομείου στην πόλη. Εκείνο μόνο που ζήτησε από τον δήμαρχο της Λάρισας ήταν να διαθέσει το κατάλληλο προς τούτο οικόπεδο[11].

Ας παρακολουθήσουμε τι αναφέρει στις «Αναμνήσεις» του ο Μιχαήλ Σάπκας: «*Κατηρτίσθη κατάλληλος εξ ειδικών επιτροπή προς εξεύρεσιν καταλλήλου τοποθεσίας δια την ανέγερσιν του Νοσοκομείου. Αύτη εξέλεξε τοιαύτην εις την ανατολικήν πλευράν της πόλεως, εις ελαφρόν ύψωμα, παρά τον οθωμανικόν τεκέν, όπου λόγω της ευχέρου τοποθεσίας συνεκεντρούντο αι αριστοκράτιδες οθωμανίδες επί τουρκοκρατίας και επεδίδοντο εις διάφορα παιχνίδια και διασκεδάσεις παρά την όχθην του Πηνειού* (εικ. 5). *Η εκλεγείσα δια το Νοσοκομείον θέσις ήτο εξαιρετική, απέναντι του Ολύμπου και του Κισσάβου, υψηλή, είχε απέναντι το δάσος Γκιμπλή Ορμάν, κατόπιν Λούνα Πάρκ, εξαιρετικώς κατάφυτος εξοχή της πόλεως, ήτο αναπεπταμένη με ορίζοντα ευρύτατον, εκτάσεως 8-10 στρεμμάτων, μη απέχουσα πολύ από την δεξιάν όχθην του Πηνειού*[12].

Ανετέθη εις αρχιτέκτονα η εκπόνησις της μελέτης, των σχεδίων και του προϋπολογισμού. Δια το Νοσοκομείον προεβλέπετο χωρητικότης προς τοποθέτησιν 50-60 κλινών, με καταλλήλους θαλάμους, αιθούσας, γραφεία, εργαστήρια, απομονωτικά δωμάτια, μαγειρεία, αποθήκας και γενικώς με όλα τα αναγκαιούντα παραρτήματα. Η οικοδομή θα ήτο μονόροφος, δυναμένη να δεχθή και άνω όροφον, θα ενεφανίζετο επιβλητική, μεγαλοπρεπής και καλαισθητική, περιβαλλομένη από ευρύτατον κήπον».

Αμέσως ο Ιωάννης Κουτλιμπανάς κατέθεσε στο υποκατάστημα Λάρισας της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας το ποσόν των 40.000 δραχμών, επιφυλασσόμενος να συμπληρώσει τη δωρεά με επιπλέον ποσόν μετά την επιστροφή του στη Ρουμανία. Τον Φεβρουάριο του 1889 έγινε η επίσημη τελετή θεμελίωσης του Νοσοκομείου από τον μητροπολίτη Λαρίσης Νεόφυτο Γ΄. Παρέστησαν ο Δήμαρχος Διονύσιος Γαλάτης, οι υπόλοιπες αρχές της πόλης, ο δωρητής Ιωάννης Κουτλιμπανάς και πλήθος κόσμου. «*Κατά την θεμελίωσιν εξεφώνησε τον πανηγυρικόν ο ευφραδής και εξαιρετικώς μορφωμένος ιατρός Αχιλλεύς* Λογιωτάτου[13], *πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου, αναπτύξας την μεγάλην αποστολήν του*

10. Ο δημοσιογράφος Θρασύβουλος Μακρής αναφέρει ότι ο Κουτλιμπανάς εκτός των άλλων πείσθηκε και από τον θείο του από την πλευρά της μητέρας του γιατρό Βάϊο Στεφανόπουλο, η γυναίκα του οποίου είχε συγγένεια με τον δωρητή. Βλέπε εφ. *Θεσσαλικά Νέα*, Λάρισα, φύλλο της 13ης Μαρτίου 1947.

11. Σε μελέτη του ο γιατρός Αχιλλεύς Τζήμας αναφέρει τα εξής: «*Δημαρχούντος του Διονυσίου Γαλάτη ήλθεν εις Λάρισαν εκ Ρουμανίας, ο εκ Ζάρκου Θεσσαλίας καταγόμενος Ιωάννης Κουτλιμπανάς, αγράμματος μεν αλλά αλτρουϊστής, πλουτίσας εις την παραδουνάβιον εκείνην χώραν. Η άφιξίς του εις την πατρίδαν εσχετίζετο με την απόφασιν να διαθέση μέρος της περιουσίας του εις φιλανθρωπικούς σκοπούς*».

12. Θωμάς Τσικρίκας, *Εκατό χρόνια από την θεμελίωση του Γενικού Νοσοκομείου Λάρισας*, Λάρισα (1990) σελ. 11, όπου αναφέρει ότι «*Το Νοσοκομείο ανεγέρθηκε σε οικόπεδο που δώρισε ο εκ Λαρίσης Τούρκος Χαφούζ Εφένδης στη Β.Α. πλευρά της πόλης*». Το ίδιο αναφέρει και ο Βάσος Καλογιάννης, ;ο. π. σελ. 140. Όμως αυτό δεν τεκμηριώνεται από πουθενά. Ο Χαφούζ Εφέντης είχε αποκτήσει πράγματι τεράστια κτηματική περιουσία 5.800 στρεμμάτων στο Κιλελέρ αρκετά χρόνια μετά την ίδρυση του Νοσοκομείου την οποία κληρονόμησε από τον παππού του από την πλευρά της μητέρας. Λίγες ημέρες πριν τον θάνατό του το 1911 από φυματίωση, τη δώρισε στο νοσοκομειακό ίδρυμα που τον φιλοξένησε όταν ασθένησε.

13. Ο Αχιλλεύς Λογιωτάτου (1847-1896) προερχόταν από την σπουδαία οικογένεια των Λογιωτάτων της Λάρισας και ήταν εγγονός του λόγιου Ιωάννη Οικονόμου Λογιωτάτου του Λαρισσαίου (1783;-1842). Διετέλεσε Δήμαρχος και Βουλευτής Λαρίσης και πάντρεψε την κόρη του Ιουλία με τον γιατρό Μιχαήλ Σάπκα.

έργου και τας εξαιρετικάς υπηρεσίας τας οποίας προώρισται να προσφέρη», αναφέρει ο Μιχαήλ Σάπκας. Σε ειδική κρύπτη που είχε λαξευθεί στο θεμέλιο λίθο τοποθετήθηκαν όλα τα κυκλοφορούντα τότε μεταλλικά νομίσματα και σε μια επιφάνειά του σκαλίσθηκε η επιγραφή: «*Επί Βασιλείας Γεωργίου Α΄, Δημάρχου Διονυσίου Γαλάτη, εν σωτηρίω έτει 1889, μηνί Φεβρουαρίω, ετέθη ο θεμέλιος λίθος του Πολιτικού Νοσοκομείου αναλώμασιν Ιωάννου Αστερίου Κουτλιμπανά*».

Η δημιουργία του πρώτου οργανωμένου νοσηλευτικού ιδρύματος στη νεώτερη ιστορία της Λάρισας, όνειρο και επιδίωξη όλων των πολιτών μετά την απελευθέρωση, γινόταν πραγματικότητα. Και αυτό οφειλόταν στους οραματισμούς του δημάρχου Διονυσίου Γαλάτη, στη γενναιοδωρία του μεγάλου ευεργέτη Ιωάννη Κουτλιμπανά από το Ζάρκο και αργότερα στην φιλαλληλία του μητροπολίτη Λαρίσης Νεόφυτου Πετρίδη[14]. Με ζήλο και ταχείς ρυθμούς άρχισε η ανέγερση του νοσοκομείου. Ο δωρητής μετά από λίγο επέστρεψε λόγω ανειλημμένων υποχρεώσεων στη Ρουμανία και απέστειλε άλλες 11.359 δρχ. Εν τω μεταξύ αλλεπάλληλοι φιλανθρωπικοί χοροί και έρανοι συγκέντρωσαν και νέα ποσά. Έτσι οι εργασίες επισπεύστηκαν και τον Νοέμβριο του 1890 «*...πενταμελής επιτροπή απαρτιζομένη εκ του Νομομηχανικού κ. Αγγελοπούλου, του Αχ. Λογιωτάτου, πρώην βουλευτού και ετέρων τριών ευυπολήπτων της πόλεώς μας προσώπων, παραλαμβάνει το κατάστημα*». Στις 22 Νοεμβρίου 1890, είκοσι μήνες μετά την τελετή θεμελίωσης, οι εφημερίδες της Λάρισας γράφουν: «*Από του παρελθόντος Σαββάτου οι εις το Πολιτικόν ενταύθα Νοσοκομείον δια χρημάτων του Δήμου μας νοσηλευόμενοι ασθενείς*[15]*, μετηνέχθησαν εις το δαπάναις του εν Ρωμανία διαμένοντος ομογενούς κ. Ι. Αστ. Κουτλιμπανά ανεγερθέν Νοσοκομείον «Ρήγας Φερραίος»*[16]. Διευθυντής του Νοσοκομείου διορίσθηκε ο Θωμάς Σκανδάλης, ανεψιός του ευεργέτη της Λάρισας Ιωάννη Κουτλιμπανά[17].

Το νοσοκομείο στην αρχική κατασκευή του (εικ. 6) ήταν μονώροφο, είχε κατά τη συνήθεια της εποχής ευρείς θαλάμους, με ανεπτυγμένες 50-60 κλίνες, εργαστήρια, γραφεία, θαλάμους απομόνωσης, αποθήκες, μαγειρεία και πολλούς άλλους βοηθητικούς χώρους. Το επιστημονικό προσωπικό αποτελούνταν ουσιαστικά από έναν μόνιμο γιατρό παθολόγο, ενώ όταν η ανάγκη απαιτούσε την παρουσία και άλλων ειδικοτήτων, προσκαλούνταν ιδιώτες γιατροί από την πόλη με αντιμισθία κατά περίπτωση. Το νοσηλευτικό

14. Ο μητροπολίτης Νεόφυτος υπήρξε ένας από τους μεγάλους ευεργέτες του Νοσοκομείου μετά τον θάνατό του: «*Ο Μητροπολίτης Λαρίσης Νεόφυτος Πετρίδης εδωρήσατο εις το ενταύθα «Κουτλιμπάνειον» Νοσοκομείον δια του επί τούτω συνταχθέντος ενώπιον του Συμβολαιογράφου Καρδίτσης Αριστείδου Βασαρδάνη συμβολαίου, μίαν οικίαν και πέντε μαγαζεία κείμενα πάντα ταύτα ενταύθα επί των οδών Ηφαίστου και Κενταύρων, αξίας 30.000 δρχ. περίπου»,* εφ. *Σάλπιγξ*, Λάρισα, φύλλο της 4ης Φεβρουαρίου 1901. Ο μητροπολίτης Νεόφυτος (1875-1896) απεβίωσε στις 19 Σεπτεμβρίου 1896 και ενταφιάσθηκε στο νεκροταφείο του Αρναούτ μαχαλά (συνοικία Αγ. Αθανασίου). Το 1900, με τη δημιουργία του Α΄ Νεκροταφείου επί της οδού Φαρσάλων έγινε σ' αυτό η μετακομιδή των οστών και του ταφικού μνημείου, το οποίο διατηρείται μέχρι και σήμερα.

15. Ο Σάπκας εννοεί εδώ το ιδιωτικό νοσηλευτήριο του Παπαϊωάννου, το οποίο την περίοδο εκείνη ονομάζονταν επίσημα Πολιτικόν Νοσοκομείον «Ο Ρήγας Φερραίος».

16. Εφημ. *Σάλπιγξ*, φύλλο της 22ας Νοεμβρίου 1890. Παρατηρούμε ότι και στο κτίριο του Νοσοκομείου που κτίσθηκε με δαπάνες του Ιωάννη Κουτλιμπανά διατηρήθηκε η επωνυμία Πολιτικόν Νοσοκομείον «Ο Ρήγας Φερραίος», έτσι όπως είχε ονομάσει και το δικό του ο Ιω. Παπαϊωάννου.

17. Εφημ. *Ομόνοια* Λαρίσσης, φύλλο της 4ης Οκτωβρίου 1891. Φαίνεται ότι η ενέργεια αυτή εναρμονίζεται με την παράκληση του δωρητή Κουτλιμπανά, όπως αποτυπώνεται στο πρακτικό της δωρεάς του που υπέγραψε με τον Δήμαρχο Διονύσιο Γαλάτη, σύμφωνα με το οποίο ένα συγγενικό του πρόσωπο να κατέχει πάντοτε θέση στη διοίκηση ή στο προσωπικό του Νοσοκομείου.

προσωπικό αποτελούσαν δύο αδελφές νοσοκόμοι, ενώ το διοικητικό και το βοηθητικό προσωπικό απαρτίζονταν συνολικά από 6 άτομα. Το ίδρυμα βρισκόταν κάτω από την εποπτεία πενταμελούς επιτροπής, του λεγόμενου Αδελφάτου του Γενικού Νοσοκομείου Λαρίσης, υπό την προεδρία του εκάστοτε δημάρχου και είχε θητεία τετραετή (εικ. 7).

Από τους πρώτους κιόλας μήνες λειτουργίας του Νοσοκομείου αυξήθηκε θεαματικά η πληρότητα των κλινών, με αποτέλεσμα να εμφανισθούν και τα πρώτα δείγματα αδυναμίας οικονομικής συντήρησής του μόνον από τη δημοτική επιχορήγηση. Έτσι το Αδελφάτο που διοικούσε το Νοσοκομείο κατέφυγε σε αναζήτηση και άλλων οικονομικών πόρων (αγαθοεργίες, έρανοι, χοροί, παραινέσεις σε φιλανθρωπικά ιδρύματα των Αθηνών, κλπ.).

Για όλα αυτά γράφει σχετικά ο Μιχαήλ Σάπκας: «*Το Δημοτικόν Συμβούλιον ανέγραψε υπέρ του Νοσοκομείου εις τον ετήσιον προυπολογισμόν του Δήμου σχετικήν χρηματικήν επιχορήγησιν δια την λειτουργίαν και τας ανάγκας αυτού. Δια ψηφίσματός του κατέστησεν αυτό ίδιον Νομικόν πρόσωπον Δημοσίου Δικαίου, διοικούμενον υπό αδελφάτου πενταμελούς, εκλεγομένου υπό του Δημοτικού Συμβουλίου, υπό την προεδρίαν του εκάστοτε Δημάρχου... Συνέταξε οργανισμόν της εσωτερικής υπηρεσίας του ιδρύματος, δι' ού καθορίζετο ο τρόπος της διοικήσεως και λειτουργίας. Η Διεύθυνσις απετελείτο εξ ενός Διευθυντού ή Επιστάτου του Νοσοκομείου, ενός επιμελητού και αποθηκαρίου συνάμα, και ενός* οψοκομιστού[18] *και κλητήρος. Η Υπηρεσία απετελείτο από τον μάγειρον, τον βοηθόν του, από έναν υπηρέτην και την καθαρίστριαν. Η περίθαλψις και νοσηλεία των νοσηλευομένων εγίνετο από μίαν νοσοκόμον και ένα νοσοκόμον. Το αδελφάτον ηδύνατο να προσλάβη και πρόσθετον νοσοκομειακόν προσωπικόν, όταν παρίστατο τυχόν ανάγκη. Η δε ιατρική υπηρεσία και θεραπεία των νοσηλευομένων εξετελείτο υπό ενός παθολόγου ιατρού, όστις επείχε και θέσιν ανωτέρου Διευθυντού του ιδρύματος. Το Νοσοκομείον διετήρει εν λειτουργία δύο θαλάμους, ένα δια παθολογικούς, ένα δια χειρουργικούς και ένας γυνακείος. Μόνιμος χειρουργός του Νοσοκομείου δεν υπήρχε. Οσάκις προσήρχοντο και εισήγοντο εις το Χειρουργικόν ασθενείς, εφ΄ όσον διετέλει δήμαρχος ο αοίδιμος ιατρός Αχ.* Αστεριάδης[19], *ασχολούμενος και με την χειρουργικήν, εχειρούργει εκείνος τους χειρουργικούς, όταν δεν υπήρχεν αυτή η δυνατότης εκαλείτο ιδιώτης χειρούργος, εις όν ανετίθετο υπό του Αδελφάτου το Χειρουργικόν τμήμα.*

Το Αδελφάτον, δια την ειδικοτέραν παρακολούθησιν της νοσηλείας και περιθάλψεως των ασθενών, είχε καταρτίσει και επιτροπήν εκ Κυριών της πόλεως, αίτινες μετά ζήλου και στοργικού ενδιαφέροντος παρηκολούθουν αυτούς μετ' αυταπαρνήσεως, μη φειδόμεναι μόχθων και φροντίδων. Αύται επίσης συχνά οργάνωνον εράνους και εορτάς υπέρ του Νοσοκομείου, ενισχύουσαι αρκετά οικονομικώς τούτο και θεραπεύουσαι πολλάς ελλείψεις αυτού.

Με τα γλίσχρα οικονομικά μέσα άτινα διέθετε το Νοσοκομείον, δεν ήτο δυνατόν να έχωμεν την αξίωσιν να ανυψωθή εις ανώτερον επιστημονικόν επίπεδον, αλλά εκράτει την θέσιν του ως ίδρυμα φιλανθρωπικόν, προς νοσηλείαν των απόρων και ξένων ή παρεπιδήμων και από της απόψεως ταύτης εξεπλήρου πλήρως την αποστολήν του».

18. Οψοκομιστής, δηλ. κομιστής οψωνίων, υπάλληλος εντεταλμένος για την αγορά και μεταφορά των τροφίμων και άλλων χρειωδών αντικειμένων ενός νοσηλευτικού ιδρύματος.

19. Ο Αχιλλεύς Αστεριάδης, Δήμαρχος Λαρίσης για μεγάλο χρονικό διάστημα (1903-1913), ήταν σπουδαίος επιστήμονας και επειδή η δημαρχιακή του ιδιότητα τον καθιστούσε πρόεδρο του Αδελφάτου του Νοσοκομείου, διενεργούσε τις χειρουργικές κυρίως επεμβάσεις κατά τη διάρκεια της θητείας του δωρεάν.

Λίγα χρόνια μετά τη θεμελίωση του νοσοκομείου, ο ευεργέτης Ιωάννης Κουτλιμπανάς απεβίωσε και έτσι δεν μπόρεσε να δει ολοκληρωμένους τους καρπούς της δωρεάς του. Προς τιμήν του όμως το 1895 η δημοτική αρχή μετονόμασε το ίδρυμα από «Ρήγας Φερραίος» σε «Κουτλιμπάνειον Πολιτικόν Νοσοκομείον Λαρίσης», και τοποθέτησε στον προαύλιο χώρο την προτομή του[20] (εικ. 8) η οποία υπάρχει μέχρι και σήμερα. Έτσι το Πολιτικό Νοσοκομείο Λαρίσης διατηρήθηκε με την επωνυμία «Ρήγας Φερραίος» από τα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια, όταν ακόμα λειτουργούσε σαν μια εθελοντικής πρωτοβουλίας νοσηλευτική μονάδα στους χώρους ιδιωτικής κατοικίας, μέχρι το 1895 όταν είχε ήδη οικοδομηθεί το πρώτο στη Λάρισα κτιριακά και ιατρικά οργανωμένο Νοσοκομείο.

Οι υπόλοιπες φάσεις της λειτουργίας του κατά τα επόμενα χρόνια ξεφεύγουν από τους σκοπούς του κειμένου αυτού και δεν θα αναφερθούν[21].

20. Η μαρμάρινη προτομή του Ιω. Κουτλιμπανά είναι έργο του γλύπτη Γεωργίου Βρούτου (1843-1909), φιλοτεχνήθηκε το 1892 και τα αποκαλυπτήρια έγιναν το 1895 σε ειδική τελετή. Θεωρείται το παλαιότερο διατηρημένο μέχρι σήμερα γλυπτό δημόσιου χώρου στη Λάρισα. Βλέπε: Τσιάρα Συραγώ, «Η δημόσια γλυπτική στη Λάρισα και το Βόλο. Από το νεοκλασικισμό στον ακαδημαϊκό ρεαλισμό», Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19ου αιώνα-1920,* Λάρισα (2005), σελ. 154-156.

21. Η εν συνεχεία πορεία του σημερινού Γενικού Νοσοκομείου της Λάρισας θα αναπτυχθεί στα υπό έκδοση Πρακτικά της ημερίδας που έλαβε χώρα στο Αμφιθέατρο της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης της Λάρισας «Κωνσταντίνος Κούμας» στις 10 Μαΐου 2014, προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Γεωργίου Αντωνακόπουλου.

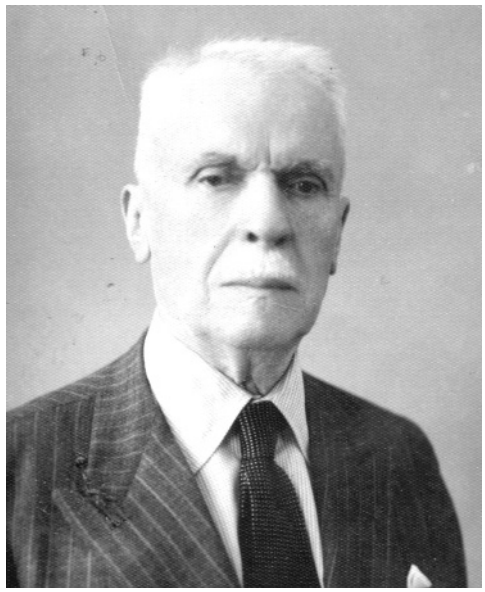

Εικ. 1. Ο Δήμαρχος Λάρισας Μιχαήλ Σάπκας (1873-1956) σε προχωρημένη ηλικία.
Φωτογραφία του 1953

Εικ. 2. Στο βάθος, πίσω από τη λίθινη γέφυρα του Πηνειού, διακρίνεται το διώροφο κτίριο του τουρκικού στρατιωτικού νοσοκομείου της Λάρισας.
Φωτογραφία του 1881 από το αρχείο του συγγραφέα

εφ. ΠΙΝΔΟΣ Λαρίσης 4. 8. 1886

Κύριε Συντάκτα τοῦ Πίνδου

Καλόν ἔρχομαι νὰ ἐκφράσω δημοσίᾳ τὴν ἐξαιρέτησίν μου καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν πτωχῶν ἀσθενῶν πρὸς τοὺς γενναίους συνδρομητὰς παρασχόντας εἰς τὸ ἐνταῦθα πολιτικὸν Νοσοκομεῖον «Ρήγας Φερραῖος» κ. ἐπιτρόπους τῶν ἐκκλησιῶν, τεσσαράκοντα Μαρτύρων (Σοφουλάρ), Ἁγίου Γεωργίου, (Καζαχλάρ) κλπ. καθὼς καὶ εἰς τὰς συντεχνίας τῶν Κρεοπωλῶν, οἰνοπωλῶν, μαγείρων, σαπωνοποιῶν, ξενοδόχων, κουρέων κλπ, αἵτινες ἔπεμψαν ἄρρωγοί καὶ διὰ ἐνιαυσίων συνδρομῶν πρὸς παγίωσιν τοῦ φιλανθρωπικοῦ καθιδρύματος τούτου, καθὼς ἐπίσης καὶ πρὸς τοὺς κυρίους Ἰωάνην Καζατζῆ Γεωργ. Δημήτρα κόπουλον Ἀντων. Καραποστόλου, Δημ. Σταβάρα κλπ. παντεπῶλοι οἵτινες διὰ τῶν ἐντοῖς καταστήμασιν αὐτοῖς συνεθροίζουσιν ἀρκετὸν χρηματικὸν βοήθημα ὡς ἐπίσης καὶ τοὺς γενναίους συνδρομητὰς Νικολ. Παπακώσταν, Γεωργ Παπακωνσταντινίδην, Ὀλὲρ ἀγὰν ὀθωμανῶν κλπ. φιλελεήμονος οἵτινες διὰ τῆς συνδρομῆς καὶ τῶν βοηθημάτων ἐφάνησαν χρήσιμοι καὶ ὠφέλιμοι πρὸς σύστασιν αὐτοῦ ἐπιφυλάσσομαι δὲ νὰ δημοσιεύσω προσεχῶς κατάλογον ὅλον τῶν συνδρομητῶν αὐτοῦ ἵνα καὶ ἄλλοι δυναμενοι ἔλθωσιν ἄρρωγοι πρὸς παγίωσιν αὐτοῦ

Λάρισσα τῇ 2 Αὐγούστου 1886

ὁ ἱδρυτής

Ἰω. Γ. ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ

Εικ. 3. Δημοσίευμα του 1886 της εφημερίδας *«Πίνδος»* της Λάρισας, στο οποίο ο ιδρυτής του πρώτου Νοσοκομείου του προσδίδει την επωνυμία «Ρήγας Φερραίος»

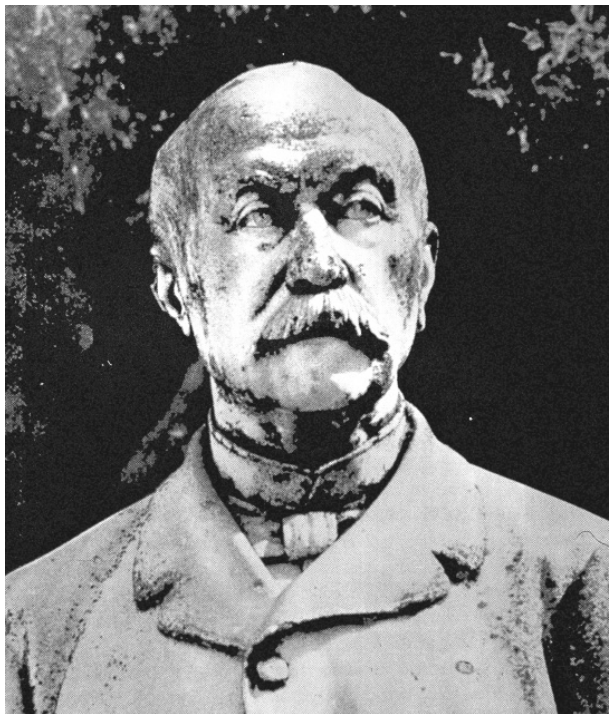

Εικ. 4. Ο μέγας ευεργέτης του Νοσοκομείου της Λάρισας Ιωάννης Κουτλιμπανάς. Λεπτομέρεια προτομής του στον αύλειο χώρο του Νοσοκομείου

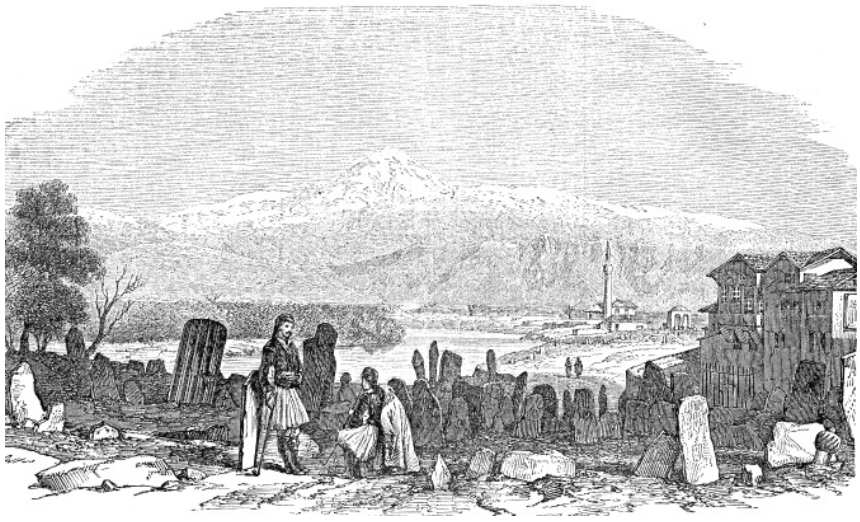

Εικ. 5. Η περιοχή που επιλέχθηκε να ανεγερθεί το Νοσοκομείο της Λάρισας ήταν πίσω από τα οθωμανικά μνήματα. Χαρακτικό του 1851

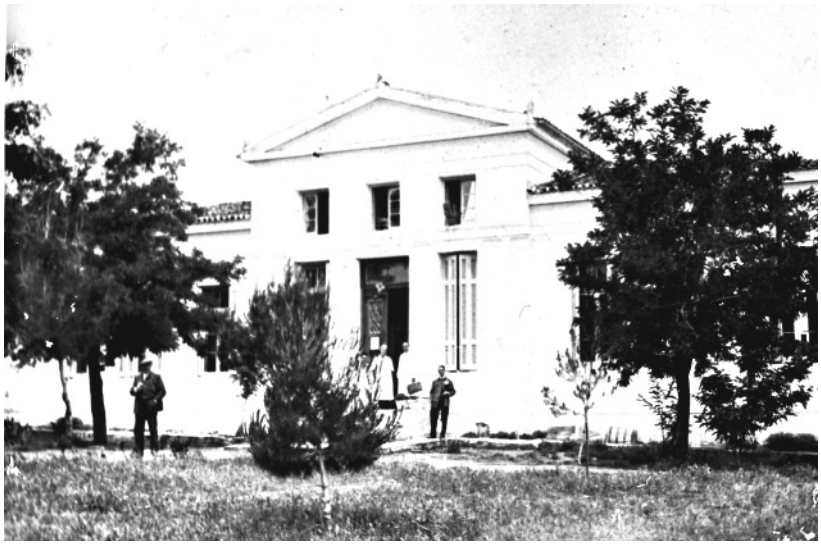

Εικ. 6. Το κτίριο του Πολιτικού Νοσοκομείου Λαρίσσης «Ρήγας Φερραίος», το οποίο ανοικοδομήθηκε με δαπάνες του Ιωάννη Κουτλιμπανά

Εικ. 7. Το Αδελφάτο του Κουτλιμπάνειου Πολιτικού Νοσοκομείου Λαρίσσης της περιόδου 1917-1920. Από αριστερά Μαρίνα Καραπορύχου, αρχινοσοκόμος-Μαργαρίτης Χαρίτου, διευθυντής του Νοσοκομείου-Γεώργιος Σακελαρίδης, ιατρός του Νοσοκομείου-Ιωάννης Πατρόκλου, αρχίατρος, μέλος του Αδελφάτου-Κωνσταντίνος Βλάχος, ιατρός, Δήμαρχος, πρόεδρος του Αδελφάτου-Παναγιώτης Παναγούλας, δικηγόρος, μέλος του Αδελφάτου-Κυριαζής Κολοκοτρώνης, έμπορος, μέλος του Αδελφάτου

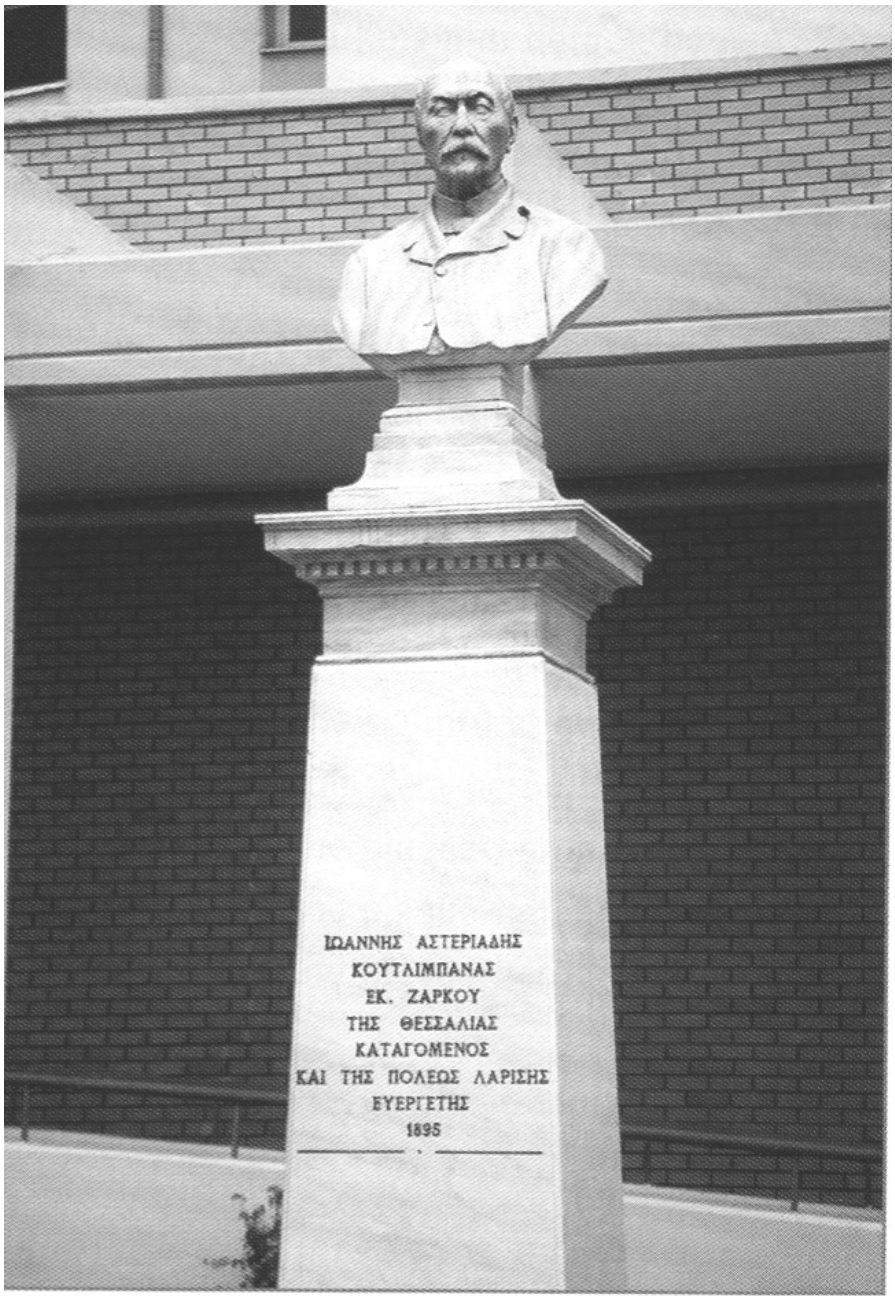

Εικ. 8. Η προτομή του δωρητή Ιωάννη Κουτλιμπανά
που στήθηκε το 1895 στην αυλή του Νοσοκομείου

ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ

Ο Ρήγας στη νεοελληνική λογοτεχνία. Η περίπτωση του Κεφαλονίτη λυρικού ποιητή Ιουλίου Τυπάλδου

Ο Ιούλιος Τυπάλδος Πρετεντέρης[1] (1814-1883)[2], γόνος αριστοκρατικής οικογένειας του Ληξουριού της Κεφαλονιάς, είχε λαμπρές σπουδές στην Ιταλία και σταδιοδρόμησε στο δικαστικό κλάδο, δημοσιεύοντας μάλιστα αξιοπρόσεκτες νομικές μελέτες στην ιταλική γλώσσα. Αρχικά δικαστής στην Κεφαλονιά, αργότερα πρόεδρος δικαστηρίων στη Ζάκυνθο και τέλος μέλος του Ανώτατου Συμβουλίου Δικαιοσύνης του Ιονίου Κράτους στην Κέρκυρα, διέτρεξε όλη σχεδόν την κλίμακα της Δικαιοσύνης. Η σχέση του αυτή με τον κρατικό μηχανισμό αλλά και οι ταξικές του καταβολές δεν του επέτρεψαν να ακούσει τα μηνύματα του καιρού του και τα αιτήματα των συμπατριωτών του για ένωση των Ιόνιων νησιών με την Ελλάδα, καθώς ακολούθησε, παρά τα φιλελεύθερα αισθήματά του,[3] μετριοπαθή και συμβιβαστική γραμμή, προσκείμενος πολιτικά στη μεταρρυθμιστική παράτα-

1. Ήταν συνηθισμένο φαινόμενο στην Κεφαλονιά τα διπλά – κάποτε και τριπλά - επώνυμα.

2. Για τη ζωή του Ι. Τυπάλδου βλ. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα,* τ. Α΄, εν Αθήναις 1904, σελ. 739-741, (ενώ οι σελ. 741-747 αναφέρονται στο έργο του ποιητή και στην υποδοχή που είχε η πρώτη έκδοσή του), καθώς και Μαρίνος Σιγούρος, «Βιογραφικόν σημείωμα [Ιουλίου Τυπάλδου]», στο Ιουλίου Τυπάλδου, *Ποιήματα,* Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1916, σελ. 5-6. Βλ. επίσης Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, «Ιούλιος Τυπάλδος», *Ελληνική Δημιουργία,* τόμ. Ε΄, τχ. 49 (15 Φεβρουαρίου 1950), σελ. 273-278, καθώς και Ντίνος Κονόμος, «Εισαγωγή», στο Τυπάλδος, *Άπαντα. Ποιήματα – πεζά – γράμματα – μεταφράσματα* – ιταλικά, Αναστύλωσε Ντ. Κονόμος, Εκδόσεις Πηγής, Αθήνα 1953, όπου σελ. 9-27 πλούσια βιογραφικά στοιχεία για τον ποιητή.

3. Ήταν ένας από τους τέσσερις Επτανησίους, που πρότειναν με υπομνήματά τους το 1848 προς την Αγγλική Προστασία την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων και κυρίως εκείνης της ελευθεροτυπίας, βλ. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρις ενώσεως, έτη 1815-1864,* τόμ. Β΄, περιέχων από αρμοστείας Άδαμ 1824 έως ενώσεως 1864, εν Ζακύνθω 1877, σελ. 134-135.

ξη[4] με σφοδρή αντιπαλότητα προς τους ριζοσπάστες[5]. Μετά την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα (1864) έζησε για μια περίπου δεκαπενταετία στη Φλωρεντία, όπου δεν έπαψε με τα δημοσιεύματά του και τις ενέργειές του να εργάζεται για τα εθνικά ζητήματα της πατρίδας του. Τελικά, θα επιστρέψει στην Κέρκυρα, όπου και θα πεθάνει το 1883.

Υπήρξε ολιγογράφος ποιητής με «χαμηλόφωνη»[6] ποίηση. Η μοναδική του συλλογή *Ποιήματα διάφορα* (Ζάκυνθος 1856) περιλαμβάνει λυρικά και πατριωτικά ποιήματα, γραμμένα στη δημοτική[7], ενώ αργότερα δημοσιεύτηκαν κι άλλα[8]. Ποιητικός άθλος θεωρείται η μετάφραση της *Ελευθερωμένης Ιερουσαλήμ* του Τ. Τάσσο (δώδεκα από τα είκοσι άσματα), αλλά μετέφρασε και δύο *Νύκτες* του Όσσιαν, ενώ διασώθηκαν αποσπάσματα των μεταφράσεων που έκανε στον *Φάουστ* του Γκαίτε και στη *Μαρία Στούαρτ* του Σίλλερ.

4. Οι μεταρρυθμιστές δεν προωθούσαν την άμεση λύση της ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα, όπως οι ριζοσπάστες, επειδή δε θεωρούσαν ώριμα τα πράγματα, γι' αυτό και επιδίωκαν την εφαρμογή συνταγματικών μεταρρυθμίσεων. Κατακρίθηκε ο Ι. Τυπάλδος από τους ενωτικούς πατριώτες ότι με υπόμνημά του, που διαβιβάστηκε τον Ιούλιο του 1858 προς την κυβέρνηση της «Προστάτιδας» Δύναμης των Επτανήσων Αγγλίας, υποστήριξε το προτεινόμενο από τον τότε Άγγλο αρμοστή των Επτανήσων σχέδιο του αποικισμού από την Αγγλία της Κέρκυρας και των Παξών με ταυτόχρονη παραχώρηση των υπόλοιπων νότιων νησιών στην Ελλάδα, κάτι που ίδιος θεώρησε κακοήθη σκευωρία και με επιμονή διέψευδε. Βλ. σχετικά Π. Χιώτης, *ό.π.,* σελ. 369-377, και Φρ. Λένορμαν, *Το Ιόνιον ζήτημα ενώπιον της Ευρώπης,* μετάφρασις εκ του γαλλικού υπό Επτανησίου, εν Ζακύνθω 1859, σελ. 72-74. Πρβλ. Μ. Σιγούρος, *ό.π.,* σελ. 6-7· Φ. Μπουμπουλίδης, *ό.π.,* σελ. 276-277· Ντ. Κονόμος, *ό.π.,* σ.ελ 14. Για την πράγματι επικίνδυνη αυτή φάση του Ενωτικού ζητήματος των Επτανήσων βλ. την αξιόλογη μελέτη του Σπύρου Δ. Λουκάτου, «Επικίνδυνη κρίση στο Ενωτικό των Επτανήσων Ζήτημα. Η απόπειρα αποικισμού της Κέρκυρας και των Παξών, 1856-1858», *Κυμοθόη,* τχ. 18 (2008), σελ. 89-114, όπου γίνεται λόγος και για το υπόμνημα του Ι. Τυπάλδου.

5. Ο Ι. Τυπάλδος ήταν λόγω πολιτικών πεποιθήσεων κατά των ριζοσπαστικών απόψεων και πρακτικών. Σε επιστολές του προς το φίλο του Νικόλαο Θωμαζαίο (Nicolo Tommaseo) χαρακτηρίζει τους ριζοσπάστες «πανούργους» και «αγύρτες» και τους θεωρεί πράκτορες των Ρώσων. Βλ. σχετικά Γεώργιος Θ. Ζώρας, *Επτανησιακά Μελετήματα,* τόμ. Γ΄, (Θωμαζαίος και Επτανήσιοι, ανέκδοτος αλληλογραφία), Σπουδαστήριον Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 1966, σελ. 381-403.

6. Ο χαρακτηρισμός είναι του Γιώργου Πετρόπουλου, *Εκ των Επτανησίων,* εκδ. Ιωλκός, [Αθήνα 1999], σελ. 90.

7. Έγραψε τα ποιήματά του αλλά και τα πεζά του κείμενα στη δημοτική, την οποία παράλληλα υπερασπίστηκε, όπως ο Δ. Σολωμός κι άλλοι Επτανήσιοι ποιητές, με άρθρα και μελέτες του. Αξιοπρόσεκτη παραμένει η μελέτη του με τίτλο «Η γλώσσα», που πρωτοδημοσιεύτηκε στην έκδοση του 1856 (βλ. παρακάτω σημ. 8), με την οποία μελέτη αποδεχόταν τη δημοτική ως τη φυσική εξέλιξη και τη νόμιμη κληρονόμο της αρχαίας ελληνικής.

8. Αναφέρουμε τις εκδόσεις του έργου του Ι. Τυπάλδου: Ιουλίου Τυπάλδου, *Ποιήματα διάφορα,* εν Ζακύνθω 1856, [Με την αφιέρωση: «Προς τον ποιητήν της Νέας Ελλάδος Διονύσιον Σολωμόν τούτους τους στίχους σημείον σεβασμού και αγάπης προσφέρει Ιούλιος Τυπάλδος»]. Στην έκδοση αυτή πρωτοδημοσιεύεται η επιμνημόσυνη ομιλία του για τον Δ. Σολωμό και η εξαίρετη μελέτη του για τη δημοτική γλώσσα. (Από τον Η. Τσιτσέλη, *ό.π.,* σελ. 745, σημ. 1, μαθαίνουμε ότι ο Π. Βράϊλας-Αρμένης προετοίμαζε έκδοση των έργων του Ι. Τυπάλδου με πλούσια εισαγωγή, η οποία δυστυχώς ματαιώθηκε λόγω του θανάτου του). Ιουλίου Τυπάλδου, *Ποιήματα,* Μετά βιογραφίας του ποιητού υπό Μαρίνου Σιγούρου, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1916. Τυπάλδος, *Άπαντα. Ποιήματα- πεζά- γράμματα – μεταφράσματα – ιταλικά,* Αναστύλωσε Ντίνος Κονόμος, Εκδόσεις Πηγής, Αθήνα 1953, [«Νεοελληνική Βιβλιοθήκη 5», Διευθυντής Γ. Βαλέτας]. Ιούλιος Τυπάλδος, *Άπαντα,* Επιμέλεια – εισαγωγή Ντίνος Κονόμος, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, [«Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασσικών»], Αθήναι [1968].

Ο Ι. Τυπάλδος είναι «γλυκύς και ήρεμος, αρμονικός και απαλός, γαλήνιος και ευγενής» ποιητής[9]. Παραμένει πιστός μαθητής του Σολωμού, ο κατεξοχήν επίγονός του, «*συνεχιστής του ευαίσθητου λυρισμού, του ιδανισμού και της υποβλητικότητας του Δ. Σολωμού*», αλλά δεν παύει να «*είναι δημιουργός με πρωτογενές έργο, που δεν μπορούμε να προσπεράσουμε ασυγκίνητα τη μουσικότητα και την αμεσότητά του*»[10]. Η ποίησή του διακρίνεται από «*μια ηδύτητα και μια εκλεπτυσμένη χάρη*», ενώ «*με γνήσια λυρική αίσθηση κρατά πάντοτε τη συνοχή με τον αισθητό κόσμο*», χωρίς ο ποιητικός του κόσμος να «*ξεστρατίζει προς το αφηρημένο*»[11]. Ποιήματά του μελοποιήθηκαν από Επτανήσιους μουσουργούς, κάποια μάλιστα πέρασαν στα χείλη του λαού και έγιναν λαϊκά τραγούδια[12].

Ως Επτανήσιος κινήθηκε στο χώρο της επτανησιακής ποιητικής θεματολογίας: «η έμπνευσή του είναι βασικά πατριωτική· αφθονεί όμως και το θρησκευτικό στοιχείο στην πιο ιδανική του εκδήλωση»[13], ενώ η γυναικεία παρουσία με τον ιδανικό έρωτα δημιουργεί μια αύρα πλούσιας τρυφερότητας και αβρότητας[14]. Και τα τρία αυτά στοιχεία άριστα συναντιούνται στο «Ρήγα» του, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος αυτού του ποιήματος έχει γραφτεί πάνω στα πρότυπα του δημοτικού τραγουδιού. Άλλωστε, ο Ι. Τυπάλδος, ακολουθώντας το δρόμο του δασκάλου του Δ. Σολωμού, μελετούσε τη δημοτική ποίηση, την οποία αξιοποιούσε κατά τον καλύτερο τρόπο[15]. Έτσι, έγραψε το «Ρήγα» του πάνω στο 15σύλλαβο στίχο,

9. Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Κριτικά εις τον Τυπάλδον», *Ελληνική Δημιουργία, ό.π.,* σελ. 252.

10. Θεοδόσης Πυλαρινός, Επτανησιακή Σχολή, έκδ. Σαββάλα, [Αθήνα 2003], σελ. 78. Ωστόσο, ο Ανδρέας Καραντώνης, *Φαναριώτικη και επτανησιακή ποίηση,* εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1987, σελ. 137, θεωρεί ότι η ποίηση του Ι. Τυπάλδου, με μέτρο σύγκρισης βέβαια τον Σολωμό, δίνει «*την εντύπωση μικρής πνοής και μιας κάποιας θεματογραφικής φτώχειας*». Πρόκειται για τη γενικότερη αντίληψη ότι ο Σολωμός «*είναι αναμφιβόλως ο κορυφαίος της Επτανησιακής Σχολής*» (Γ. Θ. Ζώρας, *Επτανησιακά Μελετήματα*, τόμ. Α΄, Σπουδαστήριον Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήναι 1960, σελ. 113) και οι υπόλοιποι Επτανήσιοι ποιητές δε φθάνουν το ανάστημά του. Χαρακτηριστική είναι η εκτίμηση του Βάσου Βαρίκα, *Συγγραφείς και κείμενα. Γ΄ 1969-1971,* εκδ. Ερμής, Αθήνα 1987, σελ. 103: «*οι μόνοι* [από τους συνοδοιπόρους και επιγόνους του Σολωμού] *που θα μπορούσαν να αναφερθούν, ο Τυπάλδος και ο Μαρκοράς, θέλουν να είναι κοντά του, δεν είναι όμως, αλλοίμονο, σε θέση να τον πλησιάσουν*».

11. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας,* εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985 (δ΄ έκδοση), σελ. 161.

12. Γενικότερα, το ποιητικό έργο του Ι. Τυπάλδου, σύμφωνα με τη χαρακτηριστική φράση του Μ. Σιγούρου, *ό.π.,* σελ. 12, «*φαίνεται σαν ένας ναός λιτού δωρικού ρυθμού, από τον οποίον αντηχεί μια μαγευτική αρμονία. Ιερουργεί εκεί μέσα η αληθινή Τέχνη*».

13. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας,* εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975 (στ΄ έκδοση), σελ. 291.

14. «*Τα κύρια χαρακτηριστικά των ποιητών της Σχολής αυτής* [της Επτανησιακής] *είναι η δημοτική γλώσσα, η μουσική αρμονία, η αγάπη στην πατρίδα, η πίστη στον Θεό, η εξιδανίκευση της γυναίκας και του έρωτα, η αγάπη στη φύση, η στιχουργική ποικιλία, κάποτε και η σατιρική διάθεση*», Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, *Σολωμικά Μελετήματα,* («Οι επίγονοι του Σολωμού» (Σύντομο διάγραμμα)), εκδ. Πορεία, Αθήνα 2004, σελ. 87. Ωστόσο, βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης. *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820-1950),* εκδ. Καστανιώτη, σελ. 23-166, όπου επανεξετάζονται απόψεις και αντιλήψεις για την επτανησιακή ποίηση του 19ου αιώνα.

15. Ο Ι. Τυπάλδος πίστευε ότι «*ο μεγαλύτερος ποιητής της Ελλάδος είναι ο λαός· και ότι τα τραγούδια του, πάντοτε ωραιότατα, συχνά υπέροχα διά το ύψος των, είναι διά την Νεωτέραν Ελλάδα ό,τι ήσαν διά την αρχαίαν τα ομηρικά έπη*», από επιστολή του ποιητή στον Σπύρο Δε Βιάζη, σε μετάφραση του τελευταίου από τα ιταλικά, αναδημοσιευμένη στο Τυπάλδος, *Άπαντα. Ποιήματα – πεζά – γράμματα – μεταφράσματα – ιταλικά, ό.π.,* σελ. 355.

χρησιμοποίησε επιπλέον εικόνες και σχήματα λόγου του δημοτικού τραγουδιού και κυρίως ένα γενικότερο *«άρωμα της δημοτικής ποίησης»* αποπνέουν ολόκληρες ενότητες του συγκεκριμένου ποιήματος[16].

«Ο Ρήγας» τιτλοφορείται το ποίημα, που ο ίδιος ο Ι. Τυπάλδος είχε προτάξει στην έκδοση του 1856[17]. Και φυσικά δε θα ήταν χωρίς νόημα αυτή η πρόταξη. Σίγουρα ο ποιητής σηματοδοτούσε με το «Ρήγα» του την πατριωτική διάσταση της ποίησής του, τη φιλοπατρία του και το φιλελευθερισμό του[18]. Άλλωστε, αρκετά είναι τα ποιήματά του με πατριωτικό περιεχόμενο[19], καθώς «*τα λεγόμενα εθνικά θέματα [...] απασχολούν και γεμίζουν την παραγωγή του Τυπάλδου*», τον παρουσιάζουν ως «*σταυροφόρο του πατριωτισμού*» και του αποδίδουν το γνώρισμα της φιλοπατρίας[20], η οποία προφανώς του ενέπνευσε το «Ρήγα»[21]. Μόνο που ο σπουδαίος διαφωτιστής και επαναστάτης του Βελεστίνου παρουσιάζεται μέσα από την «πατριδολάτρισσα» ποίηση του Ι. Τυπάλδου πολύ διαφορετικά απ' ό,τι τον γνωρίζουμε.

«Ο Ρήγας» είναι ένα πολύστιχο ποίημα, που αποτελείται από τρία μέρη: «Η έμπνευσις», «Η συνωμοσία», «Ο θάνατος». Στο πρώτο μέρος γίνεται λόγος για τη σύλληψη από τον Ρήγα της ιδέας για την απελευθέρωση των Ελλήνων, τον οποίο ο ποιητής παρουσιάζει ως «νιο τραγουδιστή». Δεν εκπλήσσει ίσως αυτή η παρουσίαση. Είναι γνωστή η απήχηση και ο ρόλος, που έπαιξε στην εθνική και αγωνιστική ενδυνάμωση των σκλαβωμένων Ελλήνων ο «Θούριος» του Ρήγα. Και επιπλέον είναι γνωστό από τα ανακριτικά κυρίως έγγραφα ότι ο ίδιος ο Ρήγας στα σπίτια των Ελλήνων στη Βιέννη τραγουδούσε το

16. Βλ. Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, *Αι επιδράσεις επί του έργου του Ιουλίου Τυπάλδου,* Αθήναι 1947, σελ. 13-19.

17. Εμείς παραπέμπουμε στην έκδοση του 1916: Ι. Τυπάλδου, *Ποιήματα,* Εκδοτικός Οίκος Γ. Φέξη, *ό.π.,* σελ. 15-24.

18. «*Ο κ. Τυπάλδος, τέκνον Ελλάδος και της εποχής του, έκρινε χρέος υιϊκόν και φιλόστοργον να καθαγιάση την βίβλον αυτού* [=την πρώτη έκδοση του 1856] *εξυμνών τα προοίμια του αγώνος εν ταις περιπετείαις του αειμνήστου Φερραίου*», Σπ. Ζαμπέλιος, «Ο κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα,* τόμ. Ι, φυλλ. 236, 15 Ιανουαρίου 1860, σελ. 464.

19. Στην Επανάσταση του 1821 και στους μετέπειτα αγώνες του ελληνικού κράτους για τη διεύρυνση των συνόρων του αναφέρονται δέκα από τα δεκαεννιά ποιήματά του στην έκδοση του 1856 («Ο Ρήγας», «Ο τραγουδιστής», «Η καταδίκη του κλέφτη», «Ο θάνατος της Χάμκως», «Η Λαβωμένη Κόρη», «Ο Ευαγγελισμός και το Φάντασμα», «Ωδή στον Πατριάρχη Γρηγόριο», «Ωδή στο θάνατο του φιλέλληνα Καρόλου Λένορμαν», «Ωδή στο θάνατο του Σπύρου Τρικούπη», «Ωδή για την Ένωση με την Ελλάδα των νέων ελληνικών επαρχιών το έτος 1881») και άλλα επτά επιπλέον στην έκδοση του 1953 («Το Σούλι» (σχεδιάσματα), «Λάμπρος Κατσώνης», «Νέοι Μάρτυρες», «Εις Μούσαν», και αποσπάσματα τριών τραγωδιών: «Φροσύνη», «Η Πόλη σκλάβα» και άλλη μια άγνωστου τίτλου, που αναφέρεται στους αγώνες των Κρητών).

20. Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Ιούλιος Τυπάλδος», *Ελληνική Δημιουργία, ό.π.,* σελ. 300-301 [=Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα,* τόμ. 8, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα [1966], σελ. 298]. Συμπληρώνει, μάλιστα, ο Ντίνος Κονόμος, «Εισαγωγή», στο Τυπάλδος, *Άπαντα. Ποιήματα – πεζά – γράμματα – μεταφράσματα – ιταλικά, ό.π.,* σελ. 15: «*[...] ο πατριωτισμός της ποίησής του είν' ένα ξέσπασμα βαθύτερο μιας έντονης ψυχικότητας και υψηλής πνευματικότητας*».

21. Για τον Γ. Πετρόπουλο, *ό.π.,* σελ. 90, ο «Ρήγας» είναι ποίημα «*μετρίας εμπνεύσεως*».

«Θούριό» του[22]. Εξάλλου, στη λαϊκή και όχι μόνο εικονογραφία αγαπημένο θέμα ήταν η παράσταση του Ρήγα που κρατά ή παίζει λαούτο[23].

Ο «νιος τραγουδιστής», λοιπόν, αμέριμνος απολάμβανε «*της νύκτας αύρα δροσερή*». Και ενώ «*ύπνος γλυκός τον πήρε*», του φανερώθηκε «*μία ουρανοκατέβατη και αγγελική Παρθένα*». Αφού τον έψεξε για την παθητική και αδιάφορη στάση του - «*Κάθεσαι, νιε, κι' αναγαλιάς με τρυφερά τραγούδια / [...] / κι' η γης όπου σ' εγέννησε παντού είναι ερμιά και κλάψα*» - τον προέτρεψε, υψώνοντας το σταυρό, να μπει μπροστάρης και με λόγια πατριωτικά και θούριους πολεμικούς ν' ανάψει σ' όλους τους υπόδουλους «*ελευθεριάς λαχτάρα*» και, αν χρειαστεί, να ποτίσει το δέντρο της λευτεριάς ακόμη και με το αίμα του. Ξυπνώντας το χάραμα, νιώθει «*μία δύναμη κρυφή*» να τον κατευθύνει. Παίρνει το δρόμο προς την κορυφή του βράχου και μπαίνει στο ερημοκλήσι. Εκεί, μπροστά στην εικόνα της Παναγίας δίνει τον όρκο ότι «*όπου είναι γης ελληνική και Τούρκος βασιλεύει*», θα ανάψει σε όλες τις καρδιές «*ελευθεριάς λαχτάρα*» και θα σύρει «*κραυγή πολέμου*», που «*από τη Βόσνα ν' ακουσθή στης Αραπιάς τα μέρη· / ν' ανάψη πόλεμος φρικτός, τα όρη ν' ανασάνουν / ή σύρριζα να πέσουνε να μας καταπλακώσουν*». Ορκίζεται, λοιπόν, να εργαστεί για τον ξεσηκωμό όλης της υπόδουλης στους Οθωμανούς Βαλκανικής.

Το δεύτερο μέρος, «Η συνωμοσία», αναφέρεται στη δράση του νιου τραγουδιστή. Ο τελευταίος, εγκαταλείποντας πια την αμέριμνη ζωή, έχει μετεξελιχθεί σε θερμό κήρυκα της Επανάστασης, καθώς τώρα «*τρέχει τους κάμπους, τα χωριά, τες χώρες, τα λαγκάδια*», για να αφυπνίσει τον υπόδουλο λαό[24]. Συναντιέται κυρίως με τους κλέφτες, με εκείνους δηλαδή που μπορούσαν να ανοίξουν πόλεμο με τους κατακτητές, και τους καλεί «*όλοι με μιας ατρόμακτα στους Τούρκους να ριχτούμε· / ν' ανάψη πόλεμος φρικτός, να παίξη το τουφέκι, να μάθη ο κόσμος τ' είναι ανδρειά, τ' είν' Έλληνες να μάθη*». Τους εμψυχώνει, μάλιστα, εξαίροντας τη λαμπρή καταγωγή τους, στο όνομα της οποίας οφείλουν να αγωνιστούν. Άλλωστε, ο ξεσηκωμός κατά του κατακτητή είναι θέλημα Θεού, καθώς «*φωνή που ήλθε απ' ουρανούς στον πόλεμο μας κράζει*». Και κλείνει το μέρος αυτό με πολεμιστήριο άσμα, όπου περιγράφονται τα βάσανα της δουλείας, ενώ καλούνται οι υπόδουλοι να αδράξουν τα όπλα εναντίον των κατακτητών: «*Αδέλφια, τι προσμένετε; Λεβέντες μου, τι αργείτε; / Αδράξετε όλοι τ' άρματα, σα λέοντες πεταχθήτε. [...] / Ας είν' οι Τούρκοι αμέτρητοι, βροντά η πατημασιά σας, / ο κουρνιαχτός ασκώνεται και χάνονται μπροστά σας*».

Το τρίτο μέρος, «Ο θάνατος», ο ποιητής το διαιρεί σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα αφηγείται το θάνατο του Ρήγα, ο οποίος βέβαια (θάνατος) δεν έχει καμιά σχέ-

22. «*[...] ο Ρήγας Βελεστινλής έψαλεν εν τη οικία του Αργέντη, [...] ύμνον ελευθερίας, [...] και δη χορεύων περί την τράπεζαν*», και «*Έψαλε πολλάκις και έπαιξε διά του αυλού το ενταύθα υπό στοιχείον Α συνημμένον ελληνικόν άσμα το επιγραφόμενον Θούριος Ύμνος [...] εν ω ο ελληνικός λαός καθ' όλου παρακινείται εις αποστασίαν από των Τούρκων*», Αιμ. Λεγράνδ – Σπ. Λάμπρος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων εκ των εν Βιέννη Αρχείων εξαχθέντα,* Αθήνησιν 1891, φωτομηχανική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996, σελ. 19 και 59, 61 αντίστοιχα.

23. Βλ. τους πίνακες του Peter von Hess «Ο Ρήγας εξάπτει τον προς ελευθερίαν των Ελλήνων έρωτα» (Μουσείο Μπενάκη) και του Θεόφιλου Χατζημιχαήλ «Ο Ρήγας ψάλλει τον Θούριο» (Μουσείο Θεόφιλου στην Ανακασιά Πηλίου), όπου ο Ρήγας καθιστός με παληκάρια γύρω του παίζει λαούτο, καθώς και τον πίνακα του Δ. Μυταρά, όπου ο Θεσσαλός επαναστάτης εικονογραφείται με λαούτο στο χέρι.

24. Στον πίνακα με τίτλο «Πτώσις της Κωνσταντινουπόλεως», που φιλοτεχνήθηκε, ανάμεσα σε άλλους, από τον Παναγιώτη Ζωγράφο με τις υποδείξεις του στρατηγού Μακρυγιάννη, παριστάνεται ανάμεσα στους κλέφτες «ο Ρήγας [να] σπέρνει το σπόρο της λευτεριάς».

ση με τα ιστορικά γεγονότα. Ανταριασμένος είναι ο Δούναβης λόγω της σύλληψης των αγωνιστών, μεταξύ των οποίων είναι και ο Ρήγας, ο οποίος όμως κατορθώνει να σπάσει τις σιδερένιες αλυσίδες, που τον δένουν. Αλλά, αφού «*κτυπάει δεξιά, κτυπάει ζερβιά, δεξιά, ζερβιά σκοτώνει*», τελικά «*και πάλι πέφτει ζωντανός εις των Τουρκών τα χέρια*», οι οποίοι τον σκοτώνουν[25]. Το νεκρό, όμως, σώμα του το παίρνουν μέσα στη νύκτα οι συναγωνιστές του και, αφού το πλένουν και το στεφανώνουν, το θάβουν με κλάματα και μοιρολόγια σ' ένα ερημοκλήσι.

Η δεύτερη ενότητα μοιάζει με χορικό αρχαίας τραγωδίας. Άλλωστε, ο Ι. Τυπάλδος είχε δοκιμάσει την πένα του στη σύνθεση τραγωδιών[26]. Ο χορός των γυναικών εκφράζει τη λύπη του για το χαμό του Ρήγα, ο χορός των παλικαριών διαβεβαιώνει ότι ο θάνατος του ήρωα θα εμψυχώσει τους αγωνιστές για τη συνέχιση του αγώνα, ενώ οι ιερείς, ως κορυφαίοι του χορού, καλούν τον κόσμο, αφού ενταφιάσουν το νεκρό, να κάνουν δέηση μπροστά στην εικόνα της Παναγίας, η οποία (δέηση) συνιστά την τρίτη ενότητα του τρίτου μέρους. Δέονται στη «*γλυκειά Παρθένα*» να τους ευσπλαχνιστεί και να μεσιτέψει στο «*θείο Παιδί*» της, έτσι ώστε να διώξουν τους βάρβαρους κατακτητές, που σκορπίζουν τον τρόμο και το θάνατο και «*πατούν τα μνήματα όπου είν' θαμμένοι / οι πρώτοι που έκραξαν εσέ Μαρία, / Παρθένα Θεία*»[27].

Ολοφάνερη είναι η θρησκευτική επίδραση στο «Ρήγα». Με προφανή υπερβατικό τρόπο βάζει ο Ι. Τυπάλδος το νιο τραγουδιστή, τον Ρήγα δηλαδή, να συλλαμβάνει την ιδέα του ξεσηκωμού εναντίον του σουλτάνου: παίρνει από την Παναγία την εντολή ν' αγωνιστεί για την ελευθερία της πατρίδας του - κάτι βέβαια που δεν έχει σχέση με τα πραγματικά γεγονότα. Έτσι, από την αρχή κιόλας του ποιήματος δημιουργείται μια θρησκευτική, μια χριστιανική ατμόσφαιρα, μες στην οποία εμπεριέχεται η φιλοπατρία. Με την εμφάνιση της Παναγίας υποδηλώνονται προφανώς οι δεσμοί της ελληνικής Επανάστασης με την ορθοδοξία, αλλά κυρίως προοικονομείται η συνεχής θεϊκή παρουσία σε όλο σχεδόν το ποίημα και φυσικά σε όλη τη δράση του Ρήγα. Μετά το όραμα της Παναγίας ο νιος τραγουδιστής τρέχει στο ερημοκλήσι, για να υποσχεθεί στη «*θεϊκή Παρθένα*»

25. Αυτή, ωστόσο, η εκδοχή θυμίζει περίπου τη μαρτυρία του Ιωάννη Κόσσου, του γλύπτη που φιλοτέχνησε τον ανδριάντα του Ρήγα μπροστά από το κεντρικό κτήριο του Πανεπιστημίου της Αθήνας, την οποία έχει καταγράψει ο Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών,* τόμ. Β΄, Αθήνησι 1874, σελ. 130-131: κάποιος Οθωμανός το 1861 στο Βελιγράδι, που ισχυριζόταν ότι ήταν ένας από τους δεσμοφύλακες του Ρήγα, έλεγε στον Κόσσο ότι «*ότε δε ήλθεν η σειρά του Ρήγα [...] ο σύντροφός μου είχε την ανοησίαν να λύση των δεσμών την δεξιάν χείρα του δεσμώτου [Ρήγα], ν' αφήση μάλιστα επ' αυτής τον χαλκά και επ' αυτού κρεμάμενον ένα κρίκον της αλύσου. Εν ω δε εγονάτισε να λύση και τον πόδα, ο Ρήγας δι' ενός γρόνθου της δεξιάς του έρριψεν εκτάδην νεκρόν τον σύντροφόν μου. Έντρομος γενόμενος, έσπευσα εις τον φρούραρχον· ούτος δε έπεμψεν οπλοφόρους να πυροβολήσωσι μακρόθεν τον Ρήγαν. [...]*». Προφανώς πρόκειται για διήγηση, που δεν έχει καμιά σχέση με τα πραγματικά γεγονότα, όπως έχει αποδείξει η ιστορική έρευνα. Ίσως, όμως, να τη γνώριζε ο Ι. Τυπάλδος και, επειδή μέσα από αυτήν υπογραμμιζόταν το θάρρος και η τόλμη του Ρήγα στις τελευταίες ώρες της ζωής του, την αξιοποίησε ο ποιητής με το δικό του ποιητικό τρόπο.

26. Έχουν διασωθεί και δημοσιευτεί από τον Ντ. Κονόμο στο Τυπάλδος, *Άπαντα. Ποιήματα – πεζά – γράμματα – μεταφράσματα – ιταλικά, ό.π.,* στις σελ. 115-127 αποσπάσματα τριών τραγωδιών, βλ. και δική μας σημείωση 19.

27. Ο Π. Βράϊλας-Αρμένης, «Ιουλίου Τυπάλδου, "Ποιήματα διάφορα"», *Ελληνική Δημιουργία, ό.π.,* σελ. 293, θεωρεί τη «δέηση» ως ένα από τα συγκινητικότερα κομμάτια της νεοελληνικής ποίησης.

την τήρηση της εντολής της. Όταν (στο δεύτερο μέρος) ο Ρήγας θα διαδίδει τον ξεσηκωμό, δε θα σταματά να τονίζει ότι το μήνυμα είναι θεόσταλτο, του οποίου αυτός είναι ένας απλός απόστολος: «*Φωνή που ήλθε απ' ουρανούς στον πόλεμο μας κράζει, κ' εγώ μόνος την άκουσα στον ύπνο που εκοιμώμουν*».

Αλλά και στην πρώτη ενότητα του τρίτου μέρους ο Ρήγας, απευθύνοντας τα τελευταία του λόγια προς τους αλλόθρησκους βασανιστές του, εκφράζει τη σίγουρη πεποίθησή του για την τελική έκβαση του αγώνα χάρη στη θεϊκή βοήθεια: «*Άφαντοι αγγέλοι τ' Ουρανού μας οδηγούν στη μάχη. / Σημαία υψώστε του Σταυρού πούναι σημείο της νίκης, / άσπρη σαν κρίνος, γαλανή σαν τ' Ουρανού το χρώμα, / και στων εχθρών τα βλέμματα σαν αστραπή θα λάμψη*». Και αυτό το χριστιανικό κλίμα ολοκληρώνεται με τη δέηση στην Παναγία. Η γλυκειά Παρθένα, που στην αρχή του ποιήματος φάνηκε στην «υπνοφαντασιά» του νιου τραγουδιστή, για να τον κατευθύνει στον αγώνα της απελευθέρωσης, τώρα, μετά το θάνατό του, δέχεται τη δέηση των υποδούλων για βοήθεια στη συνέχιση του άνισου αγώνα τους εναντίον του αλλόθρησκου κατακτητή.

Αναμφισβήτητα, το ποίημα καλύπτεται από μια ατμόσφαιρα μυστικότητας: ο νιος τραγουδιστής προσπαθεί να ταιριάσει το τραγούδι του «*μυστικά με την κρυφή αρμονία*»· μια «*δύναμη κρυφή*» σπρώχνει τώρα τον τραγουδιστή για την εκπλήρωση του σκοπού του· μια «*μυστική ακτίνα*» τον οδηγεί στο ερημοκλήσι, όπου μέσα σε «*μυστικές ουράνιες μελωδίες*» θα δώσει τον όρκο του μπροστά στην εικόνα της Παναγίας· μες στα δασωμένα βουνά, που «*κρυφοβογγάει τ' αέρι*», πρωταρχίζει να αναρριπίζει την ιδέα του αγώνα και με όσους συναντιέται ανταλλάσσει μόνο «*δυο λόγια μυστικά και πάντα εμπρός πηγαίνει*»· με «*κρυφά κλάϊματα*» αντιμετωπίζουν την κατακτητική βία οι γυναίκες, ενώ οι ιερείς εξακολουθούν «*κρυφά [να] δοξάζουν*» την Παναγία και το «*θείο Παιδί*» της[28]. Με όλα αυτά υποδηλώνεται το συνωμοτικό κλίμα, αναγκαίο για τη διάδοση της ιδέας του ξεσηκωμού και την προετοιμασία της επανάστασης. Η όλη πατριωτική δραστηριότητα του Ρήγα γίνεται με βάση τους συνωμοτικούς κανόνες, για να μην υποψιαστούν τίποτε οι κατακτητές. Η συνωμοσία τελικά θα ευοδωθεί και ο ξεσηκωμός των υποδούλων θα γίνει πραγματικότητα.

Ταυτόχρονα, αυτό το «*αιθέριο μυστικό*»[29], το οποίο σκεπάζει όλο το ποίημα, έρχεται να προοικονομήσει το υπερβατικό στοιχείο, που θα κατακλύσει το ποίημα. Ο Ρήγας εμφανίζεται πέρα κι έξω από κάθε πραγματική διάσταση, καθώς «*προβάλλει στη φαντασία του Τυπάλδου με την άχνα του ονείρου και του ρεμβασμού*»[30]. Παρουσιάζεται ως νιος τραγουδιστής, ονειροπόλος, χωρίς, αρχικά, καμιά αγωνία για την τύχη της πατρίδας του, που περιμένει το «εξ ουρανού» μήνυμα, για να κινητοποιηθεί. Έτσι, ο Ρήγας, σύμφω-

28. Έχει γράψει χαρακτηριστικά για την ποίηση του Ι. Τυπάλδου ο Μ. Σιγούρος, *ό.π.*, σελ. 11: «*Αν είναι αλήθεια πως η λέξη εκείνη που ξαναγυρίζει συχνότερα στους στίχους ενός ποιητή, αυτή μπορεί καλλίτερα και να τον χαρακτηρίση, τότε στο έργο του Τυπάλδου θα έστεκεν ο ορισμός του Γκαίτε που ονομάζει την τέχνη "ανοιχτό μυστικό". Στα τραγούδια του [του Ι. Τυπάλδου] βλέπουμε συχνά τη μυστικήν αχνάδα του φεγγαριού, τη μυστική αρμονία, [...]. Στην ψυχή του έλαμπε το μυστικό φως της Τέχνης μακριά από το ψέμμα και την χυδαιότητα της ζωής*».

29. Η φράση από τον Κ. Παλαμά, *ό.π.*, σελ. 296 [=Κ. Παλαμάς, *Άπαντα, ό.π.*, σελ. 287]. Ο Κ. Παλαμάς διατυπώνει για την ποίηση συνολικά του Ι. Τυπάλδου την κρίση ότι «*η σεληνοφώτιστη Μούσα του Ιουλίου Τυπάλδου συχνά πυκνά αγαπά να βυθίζεται στις ονειροθάλασσες· κρύβεται μέσα σε μοσκολίβανο χριστιανικού μυστικισμού· ταιριάζει με το θείο και με το αόρατο· ταξιδεύει όλο με το μυστήριο*», *ό.π.* [=Κ. Παλαμάς, *Άπαντα, ό.π.*, σελ. 287].

30. Ντ. Κονόμος, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σελ. 22.

να με την εύστοχη παρατήρηση του Κ. Παλαμά, «*μετουσιώνεται, σε τρόπο που θυμίζει την Jeanne d' Arc, την εθνικήν ηρωΐδα των Γάλλων, [...] καθώς οραματίζεται και καθώς εμπνέεται από την Παναγία*»[31].

Ο Ι. Τυπάλδος, λοιπόν, έχει «καθαρίσει» τον ήρωά του από κάθε πραγματικό στοιχείο, από κάθε ιστορική αλήθεια[32]. Αντίθετα προς τα αδιάσειστα στοιχεία της ιστορικής επιστήμης ο ποιητής θέλησε ο Ρήγας «του» να ξεκινά το διαφωτιστικό και επαναστατικό του έργο μετά από θεϊκή παρότρυνση, θέλησε να δολοφονείται από τους εχθρούς του, αφού όμως προηγουμένως ο ίδιος, σπάζοντας τις αλυσίδες του, σκότωσε κάποιους από αυτούς, και θέλησε το νεκρό σώμα του ήρωα να ενταφιάζεται από τους ομογενείς του με την πρέπουσα περιποίηση και τιμή. Προφανέστατα, θέλησε να υπογραμμίσει το θρησκευτικό χαρακτήρα του εθνικού αγώνα, τη χριστιανική διάσταση της ελληνικής Επανάστασης. Άλλωστε, ο ίδιος ο ήρωάς του επιμένει ότι «*φωνή που ήλθε απ' ουρανούς στον πόλεμο μας κράζει*», γι' αυτό και «*άφαντοι αγγέλοι τ' Ουρανού μάς οδηγούν στη μάχη*». Ο «πατριδολάτρης και θρησκευόμενος» Κεφαλονίτης ποιητής μάς έδωσε τη λυρική έκφραση του Θεσσαλού διαφωτιστή και επαναστάτη, γιατί πίστευε ότι με την εξιδανικευμένη μορφή του Ρήγα εκπληρωνόταν καλύτερα ο σκοπός της ποίησης και της τέχνης γενικότερα.

Ωστόσο, ο Ι. Τυπάλδος επανέρχεται στην προσωπικότητα και την προσφορά του Ρήγα με το ποίημά του «Ο τραγουδιστής»[33]. Πρόκειται για πολύστροφο ποίημα, με το οποίο ο ποιητής καταγγέλλει την τυραννία του Αλή-πασά, ο οποίος με τη βία κρατά κοντά του «*κόρη ξανθή ηλιοστάλαχτη*», που περιμένει τον αγαπημένο της, ένα «*αγένειο παλληκάρι*», «*ανδρείο τραγουδιστή*»· εκθειάζει, επίσης, τον αγώνα του Ρήγα, του «*ανδρείου τραγουδιστή*», ενώ δεν ξεχνά να τιμήσει το δάσκαλό του Δ. Σολωμό, που με τον «Ύμνο εις την Ελευθερία» σηματοδότησε κατά καίριο τρόπο την εθνική/πατριωτική ποίηση.

Και σε αυτό το ποίημα ο Ι. Τυπάλδος παρουσιάζει τον Ρήγα ως «*ανδρείο τραγουδιστή*», που κι εδώ «*θεία έμπνευση [τον] χτυπάει*», αφού προηγουμένως «συνομίλησε» με τους νεκρούς της πατρίδας, οι οποίοι ενέκριναν την αποστολή του. «*Τρέχει πέλαγα και γη*», για να σπείρει το σπόρο της επανάστασης και ο λόγος του «*τες καρδιές ανάβει, καίει*». Αλλά και το θάνατο τον αντιμετωπίζει «*με το πρόσωπο ιλαρό*», βέβαιος ότι έπραξε το καθήκον του. Και τη βεβαιότητα αυτή την πιστοποιεί η «*πολεμόκραχτη φωνή*»[34], που «*σα σπαθί χτυπάει και σχίζει*» σε όλη την υπόδουλη χώρα: η επανάσταση έχει ξεκινήσει και μέσα από τους τάφους «*ασηκώνεται, προβαίνει / ολοφώτιστη θεά*». Είναι η «*απ' τα κόκκαλα βγαλμένη / των Ελλήνων τα ιερά*» Ελευθερία με το τρομερό σπαθί της στο χέρι, «*που με βία μετράει την γη*». Κάτω, λοιπόν, από αυτές τις συνθήκες «*ακαρτέρει, θάρθει η ώρα / η στερνή της συμφοράς*» για τον Αλή - πασά αλλά και για κάθε τύραννο κατακτητή.

31. Κ. Παλαμάς, *ό.π.* [=Κ. Παλαμάς, *Άπαντα, ό.π.*, σελ. 288].

32. Γι' αυτό ακριβώς ο Κ. Παλαμάς δεν ικανοποιείται από το «Ρήγα» του Κεφαλονίτη ποιητή: «*Ο Βελεστινλής μεγαλοϊδεάτης πρωτομάρτυς της Ελληνικής ελευθερίας [...] παρισταίνεται, απλοποιητικά, στο έργο του Τυπάλδου, αλλά διαφορετικά από την ιστορικήν αλήθεια, σαν ένας "νιος τραγουδιστής", εξιδανικευμένος, ονειροπόλος, μυστηριώδης [...]*», *ό.π.* [=Κ. Παλαμάς, *Άπαντα, ό.π.*, σελ. 287-288].

33. Βλ. έκδοση του 1916: Ι. Τυπάλδου, *Ποιήματα,* Εκδοτικός Οίκος Γ. Φέξη, *ό.π.*, σελ. 40-46.

34. Η φράση παραπέμπει σε στίχο του «Ύμνου εις την Ελευθερία», όπου ο Δ. Σολωμός θυμάται την προσφορά του Θεσσαλού διαφωτιστή και επαναστάτη: «*Εγαλήνεψε κι' εχύθη / καταχθόνια μια βοή / και του Ρήγα σού απεκρίθη / πολεμόκραχτη η φωνή*».

Όπως έχει γίνει φανερό, και στον «Τραγουδιστή» ο Ι. Τυπάλδος κινείται πάνω στο ίδιο μοτίβο του πατριωτισμού, της χριστιανικής πίστης (σε λιγότερο βέβαια βαθμό) και της ερωτικής τρυφερότητας - στοιχεία της επτανησιακής ποίησης. Το αρχικά «*αγένειο παλληκάρι*» με την αμέριμνη νεανική ζωή γρήγορα θα μετεξελιχθεί σε «*ανδρείο τραγουδιστή*», που «*με τραγούδια φλογερά*», μετά από «*θεία έμπνευση*» θα ξεσηκώσει τους υπόδουλους, ενώ θαρραλέα θα αντιμετωπίσει το θάνατο. Μόνο που απουσιάζει το μυστήριο και ο μυστικισμός του προηγούμενου ποιήματος, αν και το φεγγάρι με το φως του πάνω από τη λίμνη ανοίγει και κλείνει το ποίημα[35].

Ο Ι. Τυπάλδος, τέλος, σχετίζεται ακόμη έμμεσα αλλά ουσιαστικά με τον Ρήγα, καθώς έχει ενστερνιστεί το όραμα του Θεσσαλού διαφωτιστή και επαναστάτη ενταγμένο βέβαια στο μεγαλοϊδεατισμό του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Ο Κεφαλονίτης ποιητής, εγκατεστημένος μετά το 1867 στη Φλωρεντία, δε σταμάτησε να παρακολουθεί τα πολιτικά και διπλωματικά τεκταινόμενα στην Ελλάδα και την Ευρώπη, ιδιαίτερα ό,τι είχε σχέση με την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Αρθρογραφούσε στον ιταλικό τύπο υπέρ της Κρητικής Επανάστασης του 1866-1869 και υπέρ της ελληνικής κυβέρνησης για το ζήτημα των μεταλλείων του Λαυρίου[36], ενώ συμμετείχε σε πρωτοβουλίες προώθησης των ελληνικών ζητημάτων, όπως εκείνο της απελευθέρωσης της Ηπείρου και Θεσσαλίας[37].

Γι' αυτό και αμέσως μετά την προσάρτηση της περιοχής της Άρτας και της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος το 1881 δημοσίευσε σε εφημερίδα της Κέρκυρας, όπου στο μεταξύ είχε επιστρέψει από τη Φλωρεντία, το ποίημά του «Διά την ένωσιν με την Ελλάδα των νέων ελληνικών επαρχιών το έτος 1881»[38], που συνιστά και «*το κύκνειο τραγούδι του πατριδολάτρη Τυπάλδου*», ο οποίος «*ευτύχισε πριν πεθάνει να ιδεί ένα μεγάλο μέρος της σκλαβωμένης ελληνικής γης ενωμένο με την κοινή πολυστέναχτη μάννα*»[39]. Εκφράζει την ικανοποίησή του για την προσάρτηση αυτή και περιγράφει τα χαρούμενα συναισθήματα των νέων πολιτών του ελληνικού κράτους, χωρίς να ξεχνά ότι ακόμη παραμένουν ελληνικές περιοχές αλύτρωτες. Καλεί, ωστόσο, τους συμπατριώτες του να έχουν «*άγρυπνο βλέμμα*», γιατί «*δεν είναι / γενναία πάντα των ξένων τα δώρα*», εξηγώντας ότι «*συχνά δείχνουν ευχάριστα τώρα / κ' έχουν μέσα φαρμάκι κρυφό*». Όντας καχύποπτοι απέναντι στις ξένες Μεγάλες Δυνάμεις, οφείλουν οι Έλληνες να βασιστούν στις δικές τους δυνάμεις

35. Κατά την άποψη του Γ. Πετρόπουλου, *ό.π.*, σελ. 92, ο «Τραγουδιστής» είναι «*ένα μάλλον αδικαιολογήτως πολύστροφο και εξαιρετικά άτεχνο έργο*», ενώ ο Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, σελ. 297 [=Κ. Παλαμάς, *Άπαντα, ό.π.*, σελ. 290], κρίνει ότι «*κλείνει μέσα του στίχους από τους παθητικότερους και αρρενωπότερους μαζί, στίχους που μέσα τους καθρεφτίζουν ενός αχνού γοργού ονείρου φεγγαροφώτιστου πέρασμα [...]*».

36. Βλ. αλληλογραφία Ι. Τυπάλδου – Ν. Θωμαζαίου (Σεπτέμβριος 1872-Ιανουάριος 1873) για τα λεγόμενα «Λαυρεωτικά» στο Γ. Ζώρας, *Επτανησιακά Μελετήματα,* τόμ. Γ΄, ό.π., σελ. 440-453.

37. Βλ. ευχαριστήριο έγγραφο της Αθηναϊκής Ηπειρωτικής Επιτροπής προς τον Ι. Τυπάλδο για «*την πολύτιμον συνδρομήν σας συνηγορούντες και ενεργούντες υπέρ της φίλης ημών πατρίδος Ηπείρου παρά τοις επισημοτέροις των πολιτικών ανδρών της Ιταλίας*», (Μάϊος 1879), στο Ντ. Κονόμος, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σελ. 19.

38. Το συμπεριέλαβε ο Ντ. Κονόμος στην έκδοση του 1953: Τυπάλδος, *Άπαντα. Ποιήματα – πεζά – γράμματα – μεταφράσματα – ιταλικά, ό.π.*, σελ. 85-87.

39. Ντ. Κονόμος, *ό.π.*, σελ. 21.

για την εθνική τους ολοκλήρωση – εκτίμηση και άποψη που ταυτίζεται με του Ρήγα τη στρατηγική και τακτική[40].

Και στο σημείο αυτό, αντιλαμβανόμενος ο Ι. Τυπάλδος τη γενικότερη αντιβαλκανική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων με την αναμόχλευση εθνικών διαφορών και την υποδαύλιση της διχόνοιας μεταξύ των βαλκανικών λαών («*Μύρια πάθη, διχόνοιες θα πλάσουν / τεχνικά, τους λαούς να χωρίσουν· / και αν αυτοί πλανεθούν, θα περάσουν / από ξένο σε ξένο ζυγό*»), αλλά και γνωρίζοντας τα οράματα και τους μέχρι τότε αγώνες των τελευταίων[41], απευθύνεται σε όλους τους Βαλκάνιους και τους καλεί σε «ιερή συμμαχία» για την αποτίναξη της οθωμανικής δεσποτείας από τη χερσόνησο του Αίμου, την αντιμετώπιση των δολοπλοκιών των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων και την παγίωση της δικής τους προόδου και ευημερίας. Με γενικό προσκλητήριο, που θυμίζει στίχους από το «Θούριο» του Ρήγα, καλούνται «*Γραικοί, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρουμάνοι, / όλοι ανδρείοι, τολμηρό Μαυροβούνι*» να βρεθούν «*ενωμένοι μαζί*», για να έχουν σίγουρο και ευνοϊκό το μέλλον τους. Και θα λάβουν «*νίκη λαμπρή*», αν «*στων εχθρών τες απάτες, [και] τη βία*» αντιτάξουν «*με θάρρος / την ιερή των λαών συμμαχία*»[42].

Έτσι, μέσα από τους στίχους αυτούς αποκτά ο Ι. Τυπάλδος μια έμμεση αλλά σαφή σχέση με τα κηρύγματα του Ρήγα για την ενότητα και συνεργασία των βαλκανικών λαών[43]. Άλλωστε, δεν ήταν τυχαίο που ο Κεφαλονίτης λυρικός ποιητής στην πρώτη έκδοση των *Ποιημάτων* του πρώτο ποίημα τοποθέτησε τον ύμνο του στον Ρήγα, «*το αίμα*

40. Ο Ρήγας, επειδή γνώριζε ότι οι ξένες δυνάμεις ενδιαφέρονται για την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων, στήριζε το κίνημά του για την επανάσταση των Ελλήνων και των άλλων βαλκανικών λαών στις ντόπιες δυνάμεις των υποδούλων. Πουθενά στα έργα του δεν απευθύνει έκκληση στις τότε Μεγάλες Δυνάμεις για βοήθεια στην προετοιμαζόμενη επανάστασή του. Αυτή τη διάσταση του επαναστατικού σχεδίου του Ρήγα την έχει τεκμηριώσει στις μελέτες του ο Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή,* έκδοση της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1994.

41. Προφανώς ο Ι. Τυπάλδος ήταν γνώστης της γενικότερης κινητικότητας, που κατά τις δεκαετίες του 1860 και 1870 παρουσίαζαν τα Βαλκάνια: ελληνοσερβικές επαφές που το 1867 κατέληξαν στη Συνθήκη του Φεζλάου, ίδρυση το 1870 της Βουλγαρικής Εξαρχίας, ίδρυση από το 1865 και δραστηριότητα σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1870 της Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας και του πολιτικού συλλόγου «Ρήγας», εξέγερση το 1875 και 1876 της Ερζεγοβίνης, της Βοσνίας και της Βουλγαρίας με κατάληξη τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878. Βλ. για όλα αυτά: Γρηγόριος Δαφνής, «Η ελληνοσερβική φιλία», και Ευάγγελος Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», «Η Ανατολική κρίση (1875-1878) - Ρύθμιση της Ανατολικής κρίσεως», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι 1977, σελ. 278-280, και 298-305, 317-353 αντίστοιχα· Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923,* μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, έκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1982, σελ. 188-190, 195-209· Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880),* εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σελ. 325-346 («Μεγάλη Ιδέα και Βαλκανικοί λαοί»)· Λουκιανός Χασιώτης, *«Η Ανατολική Ομοσπονδία»: Δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19ου αιώνα,* εκδ. Βάνιας, [Θεσσαλονίκη 2001]· Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια,* μτφρ. Κων. Κουρεμένος, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 153-196.

42. Σημειώνουμε τους σχετικούς στίχους 65-72: *«Γραικοί, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρουμάνοι, / όλοι ανδρείοι, τολμηρό Μαυροβούνι, / μέγα μέλλον γοργά σας προσμένει / αν βρεθήτε ενωμένοι μαζί. / στων εχθρών τες απάτες, τη βία, / αντιτάξετε τέλος με θάρρος / την ιερή των λαών συμμαχία / και θα λάβετε νίκη λαμπρή».*

43. Βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας,* τόμ. Α΄, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σελ. 300.

του οποίου εστάθη η πρώτη σπίθα, που άναψε τη μεγάλη φλόγα», όπως ο ίδιος έχει σημειώσει[44]. Από εκείνα, λοιπόν, τα χρόνια φαίνεται ότι ο Ι. Τυπάλδος έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση στην προσωπικότητα του Θεσσαλού διαφωτιστή και επαναστάτη και είχε αξιολογήσει σωστά την πρωτοπόρα συνεισφορά του στην απελευθέρωση της πατρίδας του και των υπόλοιπων υπόδουλων βαλκανικών λαών.

44. Βλ. «Σημειώσεις του ποιητή» στο Ιουλίου Τυπάλδου, *Ποιήματα,* Εκδοτικός Οίκος Γ. Φέξη, *ό.π.,* σελ. 150.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΧΡ. ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΣ

Ήταν ο Ρήγας μασόνος; Προσέγγιση σε ένα ψευτοδίλημμα

Στην προσπάθεια απάντησης στο ερώτημα του τίτλου συμβαίνει λίγο-πολύ ό,τι συμβαίνει στην Ελλάδα για όλα τα ιστορικά και κοινωνικά θέματα, τα οποία έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με τον Τεκτονισμό. Στα περισσότερα κείμενα —όπως έγραφα και αλλού[1]— είτε από κακή πληροφόρηση, είτε από άγνοια της σωστής ιστορικής προσέγγισης, τα εμφανιζόμενα 'στοιχεία' απέχουν από το να είναι 'ιστορία'. Και όταν μεν πρόκειται για ιστορικά βιβλία τεκτόνων η αδυναμία αυτή μπορεί να αποδοθεί στον ερασιτεχνισμό, με την κακή σημασία της λέξης, των συγγραφέων, ή σε προσπάθεια «ωραιοποίησης» ή ακόμα και «οικειοποίησης» ατόμων και γεγονότων. Όταν όμως πρόκειται για ιστορικά βιβλία επαγγελματιών ιστορικών η αδυναμία οφείλεται σε άγνοια του τρόπου λειτουργίας του Τεκτονισμού και αυτό σε πολλές περιπτώσεις επηρεάζει αποφασιστικά την ερμηνεία κάποιων γεγονότων.

Εισαγωγικά βρίσκω ιδιαίτερα ενδιαφέρον και σημαντικό ότι ο Ρήγας εξακολουθεί να βρίσκεται στην εκδοτική επικαιρότητα 215 χρόνια μετά το μαρτύριο του. Μάλιστα ενώ τα πρώτα εκατό χρόνια από το θάνατό του τα δημοσιεύματα μπορούσαν να μετρηθούν στα δάχτυλα, μετά σταδιακά –και ιδιαίτερα τα τελευταία πενήντα χρόνια- το ενδιαφέρον παρουσιάζει συνεχή ένταση. Και οι 55 σχετικές ανακοινώσεις στο παρόν συνέδριο μας δίνουν μια ακόμα ηχηρή επιβεβαίωση.

Ενώ έχω λάβει υπόψη μου τις περισσότερες, αν όχι όλες, τις σχετικές αναφορές, δεν αποσκοπώ να κάνω καταγραφή των όσων έχουν γραφεί κατά καιρούς και ακόμα περισσότερο να επιχειρήσω να διευκρινίσω ή να απαντήσω στα όσα έχουν κατατεθεί για τον Ρήγα. Όσοι παρακολουθούν τις δραστηριότητες της φιλόξενης Εταιρείας γνωρίζουν ότι το θέμα έχει ανακύψει σε προηγούμενα Συνέδρια[2]. Εδώ θα παρουσιάσω κάποια νέα

1. Α. Χ. Ριζόπουλος, *Ελληνικό Τεκτονικό Εγχειρίδιο,* Τετρακτύς, Αθήνα [3]2011, σελ. 10.

2. βλ. Γιάννης Αδάμου, «Η αμφιλεγόμενη ελευθεροτεκτονική ιδιότητα του Ρήγα. Μύθος ή πραγματικότητα», *Υπέρεια,* τόμ. 3, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 1997),* Αθήνα 2002, σελ. 609-616. Επίσης και άρθρο του Δημήτρη Καραμπερόπουλου, «Ήταν μασόνος ο Ρήγας;», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ.. 43, Λάρισα 2003, σελ. 204-208.

στοιχεία και θα εισφέρω κάποιες πληροφορίες σχετικά με τον Τεκτονισμό, που κατά τη γνώμη μου μπορεί να είναι χρήσιμες στην ερμηνεία γεγονότων που αφορούν τον Ρήγα γενικά και την εποχή του ειδικά.

Ο Τεκτονισμός στο τέλος του 18ου αιώνα

Αποτελεί κοινό τόπο η επισήμανση ότι προκειμένου για σχολιασμό ιστορικών γεγονότων πρέπει να τα εξετάζουμε πάντοτε με αναφορά στην ιστορική στιγμή που πραγματοποιούνται. Αυτό είναι περισσότερο απαραίτητο παρά ποτέ όταν θέλουμε να εξετάσουμε την παρουσία, ή και την επιρροή, του Τεκτονισμού στο τέλος του 18ου αιώνα.

Η πρώτη εμφάνιση του Τεκτονισμού με οργανωμένη μορφή και διοίκηση από Μεγάλη Στοά τοποθετείται στο Λονδίνο τον Ιούνιο του 1717. Μέσα στα επόμενα είκοσι χρόνια άρχισαν να εμφανίζονται τεκτονικά σώματα σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Οι παραδόσεις των εργατικών συντεχνιών που βρίσκονται πίσω από την δημιουργία του καλούμενου συμβολικού τεκτονισμού, όπως καταγράφονται σε σωζώμενα ιστορικά κείμενα από το 1390 και μετά, περιλάμβαναν και τη θρησκευτική πίστη στον Χριστιανισμό ο οποίος ήταν η επικρατούσα θρησκεία στην Αγγλία αλλά και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες στις αρχές του 18ου αιώνα.

Το 1723 κυκλοφορήθηκε η πρώτη έκδοση των λεγόμενων *Συνταγμάτων* των *Τεκτόνων*, την οποία επιμελήθηκε ο πάστορας James Anderson. Στο τμήμα που έχει τίτλο «Τα καθήκοντα ενός ελευθεροτέκτονα» και στο πρώτο 'καθήκον' αναφέρεται σχετικά με το Θεό και τη Θρησκεία[3].

«Ο Τέκτων υποχρεούται από την υπόστασή του να υπακούει το ηθικό Νόμο και αν αντιλαμβάνεται σωστά την Τέχνη ουδέποτε θα είναι ανόητος άθεος, ή άθρησκος λιμπερτίνος. Αν και σε παλαιότερες εποχές οι Τέκτονες εκαλούντο σε κάθε χώρα να ανήκουν στη Θρησκεία της Χώρας ή του Έθνους, σήμερα προτιμάται να ανήκουν στη Θρησκεία με την οποία συμφωνούν όλοι οι Άνθρωποι διατηρώντας τις προσωπικές τους απόψεις για τον εαυτό τους και να είναι καλοί και ειλικρινείς Άνθρωποι»[4].

Το 1738 κυκλοφορήθηκε η δεύτερη έκδοση των *Συνταγμάτων* και εκεί το σχετικό κείμενο είχε τροποποιηθεί:

«Ο Τέκτων υποχρεούται από την υπόστασή του να υπακούει το ηθικό Νόμο ως αληθής Νωαχίδα, και αν αντιλαμβάνεται σωστά την Συντεχνία ουδέποτε θα είναι ανόητος άθεος ή άθρησκος λιμπερτίνος, ούτε θα ενεργεί αντίθετα με τη συνείδηση. Στα παλαιότερα χρόνια οι Χριστιανοί Τέκτονες εκαλούντο να συμμορφώνονται προς τις Χριστιανικές συνήθειες σε κάθε χώρα όπου ταξίδευαν ή εργάζονταν. Αλλά δεδομένου ότι ο Τεκτονισμός βρίσκεται σε όλα τα Έθνη με διαφορετικές θρησκείες, τώρα καλούνται να ανήκουν

3. *The Constitutions of the Free-Masons In the year of Masonry 5723*, Facsimile edition 1976.

4. *Op cit* σελ. 50. «*A Mason is oblig'd by his Tenure, to obey the moral Law; and if he rightly understands the Art, he will never be a stupid Atheist, nor irreligious libertine. But though in ancient Times Masons were charg'd in every Country to be of the Religion of that Country or Nation, whatever it was, yet 'tis now thought more expedient only to oblige them to that Religion in which all Men agree, leaving their particular Opinions to themselves that is to be good men and true, or men of Honour and Honesty.*»

στη Θρησκεία με την οποία συμφωνούν όλοι οι Άνθρωποι διατηρώντας τις προσωπικές τους απόψεις για τον εαυτό τους και να είναι καλοί και ειλικρινείς Άνθρωποι»[5].

Μέσα στα επόμενα εκατό χρόνια, δηλαδή ως το 1813 έγινε μια σταδιακή αποχριστιανοποίηση του Τεκτονισμού[6]. Με τον όρο αυτό γίνεται αναφορά στην αφαίρεση των αμιγώς χριστιανικών αναφορών από τα διάφορα κείμενα ώστε να μπορούν να συμμετέχουν και αλλόθρησκοι χωρίς ιδεολογικές αναστολές. Παραμένει όμως πάντα ως βασική προϋπόθεση συμμετοχής στον Τεκτονισμό η πίστη προς τη Θεότητα, χωρίς όμως περιορισμό συγκεκριμένης θρησκείας. Παράλληλα στις βασικές αρχές που περιλήφθηκαν στα πρώτα συνταγματικά κείμενα του Τεκτονισμού από το 1723 καθορίστηκε η απαγόρευση κάθε θρησκευτικής, αλλά και πολιτικής, συζήτησης στις Στοές.

Κάποιες τεκτονικές δυνάμεις παραμένουν όμως αυστηρά χριστιανικά σώματα ακόμα και σήμερα κυρίως στις Σκανδιναβικές χώρες. Στη Μεγάλη Βρετανία ο λεγόμενος Αρχαίος και Αποδεδεγμένος Τύπος προϋποθέτει όχι απλώς χριστιανική πίστη αλλά και διαβεβαίωση στην Τριαδική Θεότητα. Προς το τέλος του 19ου αιώνα εμφανίστηκε μια νέα τάση θρησκευτικής ανοχής-και όχι αθεΐας-στη Γαλλία και κάποιες άλλες χώρες με την αφαίρεση από τις Στοές της Βίβλου προκειμένου να μην επηρεάζονται με οποιονδήποτε τρόπο τα μέλη. Αυτό όμως έγινε σε περιορισμένη έκταση και μάλιστα στο τέλος του 19ου αιώνα.

Όταν όμως συζητάμε για το Ρήγα και την εποχή του δηλαδή τα τελευταία είκοσι χρόνια του 18ου αιώνα ο τότε Τεκτονισμός σε όλην την Ευρώπη ήταν σχεδόν αμιγώς χριστιανικός. Ας σημειωθεί επιγραμματικά, γιατί το θέμα είναι μάλλον πολύπλοκο, ότι ακόμα και οι παπικές Βούλες του 1738 και μετέπειτα δεν κατηγορούσαν τον Τεκτονισμό για αθεΐα αλλά για την ύπαρξη μυστικών τα οποία κατά την Καθολική Εκκλησία υπονόμευαν την εξομολόγηση.

Λοιπόν η όποια ανάλυση των κειμένων του Ρήγα και ο αρνητικός συσχετισμός τους με υποτιθέμενα τεκτονικά δόγματα θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη την πραγματική κατάσταση της εποχής.

Η εταιρεία του Ρήγα

Για την ύπαρξη της εταιρείας του Ρήγα, η οποία θεωρείται ως προπομπός της Φιλικής Εταιρείας, δεν υπάρχει η παραμικρή αμφισβήτηση[7]. Το μόνο θέμα που αποτελεί αντικείμενο αντιδικίας, ή έστω αμφιβολιών, είναι η οργανωτική δομή της εταιρείας και η τυχόν σύνδεσή της με άλλες μυστικές ή επαναστατικές εταιρείες με πρώτη στο πεδίο της εξέτασης και της

5. *Op cit* σελ. 143-4, «*A Mason is oblig'd by his Tenure, to obey the moral Law; as a true Noachida; and if he rightly understands the Craft, he will never be a stupid Atheist, nor irreligious libertine nor act against Conscience. In ancient Times Christian Masons were charged to comply with the Christian Usages of each Country where they travell'd or work'd; But Masonry being found in all Nations, even of divers Religions, they are now only charged to adhere to that Religion in which all Men agree, leaving each Brother to his own particular Opinions that is to be good men and true, or men of Honour and Honesty*».

6. Ενδιαφέρουσα σφαιρική κάλυψη του θέματος στο άρθρο του Rev. N. Barker Cryer, «The de-Christianizing of the Craft», Ars Quatuor Coronatorum, vol. 97, London November 1985.

7. Ωστόσο όμως θα σημειώσουμε ότι ο ειδικός ιστορικός για τον Ρήγα, Λέανδρος Βρανούσης, σχετικά παρατηρεί: «... Τα γραφόμενα όμως ότι ο Ρήγας είχε ιδρύσει μυστική Εταιρεία κατά τα τεκτονικά πρότυπα (μυστικοπαθής αοριστία αρχών κι στόχων, διαδοχικά στάδια κατηχήσεως, ιεράρχηση ΄΄μυημένων΄΄ σε βαθμίδες κτλ.) δεν επιβεβαιώνονται από καμμιά αξιόπιστη μαρτυρία. Οι λεγόμενες ΄΄τεκτονικές παραδόσεις΄΄, ατεκμηρίωτες πάντοτε, αποδεικνύονται, όλες, υστερογενείς...», Λ. Βρανούση, *Η Σημαία, το Εθνόσημο και η Σφραγίδα της «Ελληνικής Δημοκρατίας» του Ρήγα,* Αθήνα 1992, σελ. 364, (σημ. επιμ).

αμφισβήτησης τον Τεκτονισμό. Όπως έχει κατατεθεί από τους ερευνητές η ύπαρξη μυστικών εταιρειών εκείνη την εποχή ήταν τόσο διαδεδομένη ώστε η ύπαρξη μιας ακόμα εταιρείας δεν έχει το βάρος που είχαν αντίστοιχες εταιρείες μεταγενέστερα στον ευρωπαϊκό χώρο.

Προς το τέλος του 18ου αιώνα βρισκόμαστε σε μια εποχή όπου ένα τεράστιο υπόγειο φιλελεύθερο ρεύμα αρδεύει την Ευρώπη. Μυστικές εταιρίες συνιστώνται παντού και μεταλαμπαδεύουν το ιδεώδες της ελευθερίας και ισότητας των ανθρώπων, άσχετα από κοινωνικές τάξεις. Ένας ολόκληρος κόσμος υπάρχει και εκφράζεται σ' αυτό το επαναστατικό κήρυγμα: ο κόσμος της εργασίας εναντίον του Κλήρου και της Αριστοκρατίας. Αυτή η τρίτη τάξη αποτελεί το κοινωνικό έδαφος των νέων ιδεών οι οποίες διαδίδονται είτε με το δίκτυο του Τεκτονισμού, είτε με τεκτονογενείς πατριωτικές οργανώσεις[8].

Ο πρωτοψάλτης της Ελευθερίας είχε ήδη εγκολπωθεί τη Γαλλική επαναστατική τριλογία. Σύνθεσε το *Θούριο* υπό το σύνθημα *Ελευθερία-Ισότης* το οποίο περιλαμβανόταν και στη σφραγίδα της *Ελληνικής Δημοκρατίας* του. Όσο για την *Αδελφότητα* περιλαμβανόταν στο κύριο πατριωτικό ύμνο του υπέρ της εξέγερσης η οποία θα ήταν για τους Έλληνες εθνική-απελευθερωτική, ενώ για τους Τούρκους κοινωνική-αντικαθεστωτική:

Ν' ανάψωμεν μιά φλόγα σε όλην την Τουρκιά,
να τρέξ' από τη Μπόσνα και ως την Αραπιά.
. . . . . .
Να σφάξωμεν τους λύκους, που στον ζυγόν βαστούν
και Χριστιανούς και Τούρκους σκληρά τους τυραννούν·
Στεριάς και του πελάγου να λάμψη ο Σταυρός,
και στην δικαιοσύνην να σκύψη ο εχθρός·
Ο κόσμος να γλυτώση απ' αύτην την πληγή,
κι ελεύθεροι να ζώμεν, αδέλφια, εις την γη.
(Στιχ. 107-8, 121-26)

Και στην πραγματεία του για τα *Δίκαια του Ανθρώπου* κήρυττε την ισότητα Χριστιανών και Τούρκων, καθώς και την ελευθερία '*κάθε είδους θρησκείας*' με ισοτιμία. Η σφραγίδα του δίπλα στο Σταυρό είχε και την Ημισέληνο, γιατί η δημοκρατική του πολιτεία δεν αναγνώριζε διακρίσεις φυλής, πίστης ή τάξης. Ο Ρήγας με την εταιρεία του είχε κάνει πράξη τις κοσμοπολίτικες ιδέες της εποχής του. Γι' αυτή την εταιρεία του Ρήγα γράφει στα απομνημονεύματά του ο πρίγκιπας Νικόλαος Υψηλάντης, νεότερος αδελφός του αρχηγού της επαναστάσεως του 1821 και αρχηγός του Ιερού Λόχου, εγγονός δε του Υψηλάντη ο οποίος είχε κάποτε στην υπηρεσία του τον Ρήγα ως γραμματικό:

«[...] επέτυχε, με το μαγνήτη της αδελφότητας, που είχε διαδώσει, να αποτραβήξει σιγά-σιγά από τα βάθη των δασών και τις σπηλιές των βράχων, που τους χρησίμευαν ως άσυλα, τους συμπατριώτες του και να τους ενώσει κάτω από τον ίδιο όρκο με τους μουσουλμάνους επαναστάτες [...] ορκίζοντάς τους στο Ευαγγέλιο να αλληλοβοηθούνται μέχρι θανάτου και να αποκαλούνται αμοιβαία με τη λέξη που μαρτυρούσε το στενό δεσμό τους 'Αδελφοποιτοί»[9].

8. Χ. Α. και Α.Χρ., *Ριζόπουλος, Φιλέλληνες και Έλληνες Τέκτονες το 1821,* Αθήνα ²2008, σελ. 33.

9. *D. Gr* Kamburoglous, *Mémoires du Prince Nicolas Ypsilanti,* Athènes 1906, σελ. 101, «Par l'aimant d'une confrérie qu'il avoir propagé, il étoit parvenu peu-à-peu à retirer du fond des bois et des crevasses des rochers, qui leur servaient d'asiles, ses compatriotes, et à les réunir sous la foi du même serment avec les musulmans rebelles; la férocité avec la faiblesse à les faire jurer sur l'évangile de se secourir mutuellement jusqu'à la mort et s'appeler de ce mot qui marquoir leur étroite liaison Αδελφοποιτοί, confrères on rendus frères».

Στο κείμενο του Υψηλάντη υπάρχει και μια πρόσθετη αναφορά στην Εταιρεία του Ρήγα:

«Ήταν με αυτήν την αδελφότητα την τόσο πολυσυζητημένη σαν εταιρεία του Ρήγα που κατόρθωσε τότε αυτός να εξημερώσει σε πολύ μικρό διάστημα τα κακά των συμπολιτών του ήταν εκεί επάνω που είχε στηρίξει τις μισές του ελπίδες»[10].

Τη συγκεκριμένη εποχή στον Ευρωπαϊκό χώρο ο Τεκτονισμός ήταν η πιο διαδεδομένη εταιρεία που συνήθως αποτελούσε είτε την έμπνευση είτε το υπόδειγμα για τη δημιουργία επαναστατικών ή παρεμφερών εταιρειών. Η λειτουργία του εταιρισμού και οι αντιδράσεις των Ευρωπαίων ηγετών έναντι αυτού έχουν καταγραφεί επαρκέστατα οπότε παρέλκει αναλυτικότερη περιγραφή εδώ[11].

Σχετικά αναφέρει ο Γιάννης Κορδάτος:

«[Ο Ρήγας] γίνεται ο ηγέτης μιας νέας μυστικής συστηματικής οργάνωσης που είχε σκοπούς εθνικοαπελευθερωτικούς. Δίχως άλλο γνωρίστηκε με καρμπονάρους και μασόνους που εκείνο τον καιρό εργάζονταν παντού συνωμοτικά και είχαν ιδρύσει πολλές μυστικές εταιρείες»[12].

Εκτεταμένη αναφορά στη διάδοση των μυστικών εταιρειών κάνει και ο Λέανδρος Βρανούσης[13]. Από όσα δημοσιεύματα έχω εντοπίσει, αντίθετα με την περίπτωση της Φιλικής Εταιρείας, δεν έχω συναντήσει —και κατά τη γνώμη μου ευτυχώς— πουθενά εκτίμηση ότι η εταιρεία του Ρήγα ήταν τεκτονική. Γράφω ευτυχώς γιατί τουλάχιστον στην Ευρώπη ουδέποτε ο Τεκτονισμός ως οντότητα έχει δημιουργήσει πολιτικές ή επαναστατικές οργανώσεις. Σε όλες τις περιπτώσεις συναντάμε μεμονωμένους τέκτονες ενεργούντες ως άτομα συνήθως δε η σύνδεση φθάνει μόνο στη χρήση μεθόδων επικοινωνίας και ιδιωτικότητας παρεμφερείς με τον Τεκτονισμό. Μόνο για τον ίδιο το Ρήγα και τον περίγυρό του υπάρχουν εκτιμήσεις, ή και σε ελάχιστες περιπτώσεις βεβαιότητες, για την τεκτονική τους ιδιότητα.

Εδώ θα καταγράψω μια σύντομη περιγραφή του Χριστόφορου Περραιβού από τον τρόπο που λειτουργούσε στη Βιέννη η Εταιρεία όπως περιλαμβάνεται σε σύντομο βιογραφικό βιβλίο του για τον Ρήγα[14].

«Δις και τρις της εβδομάδος εγίνετο εν Βιέννη μυστική συνομιλία υπό νοημονεστέρων και πρακτικωτέρων εταιριστών προδιωρισμένων επίτηδες παρά της αδελφότητος προεδρεύοντος πάντα του Ρήγα, όπου εσυσκέπτοντο περί του κοινού συμφέροντος»[15].

10. Kamburoglous, ό. π., σελ. 102: «Ce fut par cette confrerie tant vantée come étairie de Riga, que celui-ci étoit parvenu alors à adoucir en fort peu de temps les maux de ses concitoyens, c'étoit la dessus qu'il avoit fondé la moitié de ses espérance».

11. βλ. σχετικά Χ. Α. και Α. Χρ. Ριζόπουλος, *ό.π.*, σελ. 105 κ.επ.

12. Γιαν. Κορδάτος, *Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική ομοσπονδία*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1945.

13. Λέανδρ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1963, σελ. 82.

14. Χριστόφ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Τυπογραφία Αγγελοπούλου, Αθήναι 1860.

15. Χριστόφ. Περραιβός, *ό.π.*, σελ. 35-6.

Ο περίγυρος του Ρήγα

Ήδη από το 1860 είχαμε τα πρώτα στοιχεία για τους συντρόφους, ή έστω για τον περίγυρο του Ρήγα, από τον σύντροφό του Περραιβό[16]. Παρά το αμφιλεγόμενο τού χαρακτήρα και των ενεργειών του Περραιβού οι πληροφορίες του είναι πολύτιμες. Επί πολλά χρόνια η μόνη έρευνα που γινόταν σε γερμανόφωνα αρχεία αφορούσε γενικότερα θέματα και δεν ερευνούσε πιθανή τεκτονική ιδιότητα γνωστών ατόμων. Από τεκτονικής πλευράς σχεδόν όλοι οι ιστορικοί ερευνητές των τελευταίων 70 χρόνων ήσαν γαλλόφωνοι, ιταλόφωνοι ή αγγλόφωνοι οπότε δεν είχαν ευχέρεια αναδίφησης γερμανόφωνων αρχείων.

Αυτό ευτυχώς ήδη άλλαξε με την ερευνητική δραστηριοποίηση της καθηγήτριας Ίλιας Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister σε θέματα κεντροευρωπαϊκού τεκτονισμού στο πλαίσιο του ενδιαφέροντός της για την περίοδο του ελληνικού διαφωτισμού και ήδη είμαστε κοινωνοί του πρώτου σημαντικού της έργου[17]. Στο βιβλίο της ήδη παρουσιάζει και τεκμηριώνει την τεκτονική δραστηριότητα διαφόρων ατόμων από τους φερόμενους ως πιθανούς συντρόφους ή γνωστούς συντρόφους του Ρήγα[18]. Εδώ φυσικά δεν πρόκειται να επαναλάβω τα σχετικά ονόματα. Οι ερευνητές ελπίζουμε ότι η ερευνήτρια θα μας προσφέρει στο άμεσο μέλλον και πρόσθετα στοιχεία για την τεκτονική δραστηριότητα της περιόδου.

Στον Περραιβό διαβάζουμε:

«Κατά τας αρχάς της εις Βιένναν αφίξεως δεν ημέλησεν ο Ρήγας να σχετισθή και με τον περίφημον Ιατροφιλόσοφον Πέτρον Φραγκ, του οποίου ο ειλικρινής φιλελληνισμός κατέπεισε να τον σέβηται, ως άλλον Κανταρτζήν, εν Βουκουρεστίω· η συναναστροφή αμφοτέρων εγίνετο συνεχής και αμοιβαία· όσους Έλληνας ιάτρευεν ο Φραγκ παρ' ουδενός ελάμβανε πληρωμήν αλλ' εσυμβούλευεν αυτούς να την δίδωσιν εις τον Ρήγαν αναγκαίαν ούσαν εις έκδοσιν βιβλίων προς φωτισμόν των Ελλήνων»[19].

Και συνεχίζει ο Περραιβός αναφερόμενος στον φιλελληνισμό του Φραγκ:

«Δεν ηπατήθη τω όντι ο Ρήγας δους τα πιστά εις τον Φραγκ, επειδή μετά την καταδίκην και θάνατόν του πολλούς φυλακισμένους [...] εν Βιέννη Έλληνας συνεταίρους του αγνοούντας το μελλον της τύχης των έσωσεν από του κινδύνου ο αλλοεθνής, αλλά φιλέλληνην την ψυχήν Φραγκ, διότι κατ' εκείνην την εποχήν και του Αυτοκράτορος ιδιαιτέραν εύνοιαν είχε και υπό των σημαντικών αυλικών του ουκ ολίγην υπόληψιν απελάμβανεν»[20].

Και ακόμα ο Περραιβός εκφράζει την ευγνωμοσύνη του σε προσωπικό επίπεδο για τη θεραπευτική ικανότητα του Φραγκ:

«Οφείλω προς τούτοις να ομολογήσω μετ' ευγνωμοσύνης και την προς εμέ ευεργεσίαν και τα αξιομνημονεύτους παραγγελίας του. Πάσχων γαρ υπό δεινής οφθαλμίας εθεραπεύθην υπ' αυτού εντελέστατα [...] Πληροφορηθείς υπό του Ρήγα την καταγωγήν

16. Χριστόφ. Περραιβός, *ό.π.*

17. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός στην Ελληνική Κοινωνία και Γραμματεία του 18ου αιώνα,* Περίπλους, Αθήνα 2010.

18. Η Χατζηπαναγιώτη αναφέρει τεκμηρίωση τεκτονικής ιδιότητας περίπου 50 ατόμων. Από αυτούς δύο ο Γεώργιος Πούλιος και ο Γεώργιος Θεοχάρης ήσαν τεκμηριωμένα σύντροφοι του Ρήγα. Οι σαράντα από αυτούς ήσαν τέκτονες ενόσω ζούσε ο Ρήγας και μόνο δέκα έγιναν τέκτονες μετά το θάνατό του. Χατζηπαναγιώτη, *Ο Τεκτονισμός..., ό.π.,* σελ. 211-246.

19. Περραιβός *Σύντομος...*, *ό.π.*, σελ. 38.

20. *Ό.π.*, σελ. 38.

μου εκάθισε πλησίον μου, ήρξατο δε ερωτάν λεπτομερώς την αιτίαν της οφθαλμίας[...] είπέ μοι τα εξής· «μη φοβού φίλον τέκνον της Ελλάδος, εντός τριών ημερών έξεις ως το πρώτον το φως των οφθαλμών σου· ανταμοιβήν δε περί τούτου άλλην δεν ζητώ παρά σου, ειμή, οπόταν συν Θεώ υπάγης εις Θεσσαλίαν, μη λησμονήσης να προσφέρης τους οφειλόμενους ασπασμούς μου εις τον εν Λαρίσση αξιολάτρευτον τάφον του διδασκάλου μου Ιπποκράτους, ειπέ δε αυτώ προς τούτοις ότι ο μαθητής του Πέτρος Φραγκ, ιάτρευσε τους οφθαλμούς σου σεβόμενος τους απογόνους του»[21].

Πέτρος Φραγκ είναι ο σημαντικός γιατρός Johann Peter Frank (1745-1821). Σπούδασε στα πανεπιστήμια του Στρασβούργου και της Χαϊδελβέργης και διατέλεσε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης και διευθυντής του Νοσοκομείου Krankenhaus την περίοδο της παραμονής του Ρήγα στη Βιέννη. Αργότερα (1805-08) ήταν προσωπικός ιατρός του Τσάρου Αλέξανδρου. Στον σημαντικό καθηγητή κάνει αναφορά και ο Καραμπερόπουλος για να περιγράψει τη δραστηριότητα του Ρήγα στη Βιέννη με την επόμενη παράγραφο:

«Είχε συχνές επαφές με τους Έλληνες της Βιέννης στις συνεστιάσεις των οποίων τραγουδούσε με τη φλογέρα του τον Θούριο. Επίσης είχε συναντήσεις και με τον καθηγητή της Ιατρικής και γιατρό της αυτοκράτειρας Πέτρο Φρανγκ (Peter Frank, 1745-1821). Μάλιστα ο Φρανγκ έσωσε από τη σύλληψη της Αυστριακής Αστυνομίας τον Κοζανίτη ιατρό Γεώργιο Σακελλάριο, τον οποίο είχε υπό την προστασία του στο Νοσοκομείο της Βιέννης, εφ' όσον κατηγορούνταν ως συνεργάτης του Ρήγα»[22].

Για να δούμε λοιπόν κάποιες ακόμα βιογραφικές πληροφορίες για τον Φρανκ τις οποίες εντόπισα μετά από την επισήμανση του ονόματος του γιατρού.

Ο Φρανκ ήταν κανονικός τέκτονας και μάλιστα σε μια ιστορική στοά, την μεγαλύτερη της Βιέννης και η οποία συνδέεται και με τον Μότσαρτ. Μυήθηκε στη Στοά της Βιέννης *Zur wahren Eintracht* (Η Αληθής Ομόνοια) και μετά έγινε μέλος της στοάς *Wahrheit* (Αλήθεια)[23].

Johann Peter Frank

21. *Ό.π.*, σελ 38-39.

22. http://www.karaberopoulos.gr/karaberopoulos/rhigas/25.asp (πρόσβαση 20 Σεπτεμβρίου 2012.

23. *Dictionnaire de la franc-maçonnerie* (direction Daniel Ligou), PUF Paris 2006. σελ. 478.

Βλέπουμε λοιπόν ότι μια σημαντική προσωπικότητα με σημαντική κοινωνική προβολή, όπως ήταν ο Φρανκ εκείνη την εποχή και παρά το γεγονός ότι είναι δέκα τουλάχιστον χρόνια μεγαλύτερος του Ρήγα, συνδέεται μαζί του και είχε τακτικές συναντήσεις και ταυτόχρονα τον ενίσχυε παντοιοτρόπως ακόμα και παρέχοντας άσυλο σε συνεργάτες του Ρήγα. Αναρωτιέμαι αν χρειάζεται κάτι περισσότερο για να υπογραμμίσουμε ότι πρέπει να υπήρχε κάποια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ του Φρανκ και του Ρήγα. Η μόνη απορία που διατηρώ είναι για την έννοια της λέξης 'ημέλησεν' που χρησιμοποιεί ο Περραιβός. Θα μπορούσε να είναι ιδιότυπη σύνταξη του Περραιβού αλλά θα μπορούσε και να υποδηλώνει ότι ο Ρήγας πήγε 'συστημένος' στη Βιέννη στον Φρανκ. Άραγε από άλλους τέκτονες; Άγνωστο, οπότε δεν επεκτείνω το συλλογισμό.

Η περίπτωση Πασβάνογλου

Συνδυαστικά για τον Ρήγα και τον Πασβάνογλου αναφέρθηκε για πρώτη φορά ο Γάλλος πρόξενος Émile Gaudin[24].

«Μπορώ να εγγυηθώ για την ακρίβεια των πραγματικών περιστατικών που αφορούν τον Passavandgi Ογλού, ως έχει σε μεγάλο βαθμό περνάει, να το πω έτσι μπροστά στα μάτια μου κατά τη διάρκεια των διπλωματικών καθηκόντων μου στη Βλαχία, και ακόμη και όταν είχα μεσολαβήσει με παράκληση του πρίγκιπα Αλέξανδρου Mourousi να διευκολυνθεί η διαπραγμάτευση ειρήνης του πρώτου με την Υψηλή Πύλη, με τη βοήθεια του Δημήτρη Πολυδάμα-Τουρναβίτη, κύριου παράγοντα μας σε αυτές τις χώρες, πλούσιου ανθρώπου, πολύ αφοσιωμένου στη Γαλλία, και στον Passavandgi Ογλού. Ο Τουρναβίτης, το ατυχές θύμα της αφοσίωσής του προς το συμφέρον μας, έχει χαθεί, καθώς και ο Θεσσαλός Ρήγας, την εποχή της εισβολής στην Αίγυπτο».

Ο Gaudin κάνει και μια συγκινητική αναφορά στον Ρήγα λίγο πιο κάτω:

«Ο Θεσσαλός Ρήγας με τον οποίο συνδέθηκα στενά, ήταν ο πιο ένθερμος προπαγανδιστής, και έγινε ο πρώτος μάρτυρας»[25].

Στη σχέση Ρήγα-Πασβάνογλου αναφέρεται ο Περραιβός μεταφέροντας φράσεις του Ρήγα προς τον Πασβάνογλου:

«Εάν εγώ Βέι έσωσα την ζωήν σου από τον θάνατον, τούτο ήτο χρέος μου, διότι δοξάζω ότι ένας Θεός έπλασεν όλον τον κόσμον, ώστε όλοι είμεθα πλάσματα και τέκνα ενός πατρός, και επομένως αδελφοί [...] Εάν συ καυχάσαι ότι η οθωμανική πίστις είναι καλλιτέρα αφ' όλας τας άλλας και εγώ πάλιν φρονώ ότι η ιδική μου υπερβαίνει όλας, κατά τούτο σφάλλομεν και οι δύο φιλονεικούντες, διότι ο Θεός ως κοινός πατήρ, μας διατάττει να ήμεθα ειλικρινείς, δίκαιοι φιλάνθρωποι, [...] ημείς δεν έχομεν εξουσίαν να εξετάζωμεν

24. Émile Gaudin, *Du soulèvement des Nations Chrétiennes*, Paris 1822, σημ στη σελ. 21. 'Je puis garantir l'exactitude des faits relatifs a Passavandgi-Oglou, comme s'étant passes en grande partie, pour ainsi dire sous mes yeux, durant l'exercice de mes fonctions diplomatiques en Valachie, et comme m'étant même entremis, a la sollicitation du prince Alexandre Mourousi, pour faciliter la négociation de sa première paix avec la Porte, par intermédiaire de Dimitri-Polydamas-Tournaviti, notre principal agent dans ces contrées, homme riche, très dévoué a la France, et fort considéré de Passavandgi-Oglou. Le malheureux Tournaviti, victime de son dévouement a nos intérêts, a péri, ainsi que le Thessalien Riga, a l'époque de l'invasion de l'Égypte'.

25. Gaudin, *ό.π.*, σελ. 25, *Le thessalien Riga que j'ai particulièrement et intimement connu, en fut le plus ardent propagateur, et en devint le premier martyr.*

και διαφιλονεικώμεν όσα ανήκουν εις τον θεόν, ημείς ούτε είδομεν ούτε ηκούσαμεν ούτε εις κανέν βιβλίον εύρομεν γεγραμμένον ότι ο Θεός επαίδευσε τον δείνα διότι ήτο Τούρκος, ή τον δείνα διότι ήτο χριστιανός, ή τον δείνα διότι ήτον ηλιοσεληνολάτρης κτλ.»[26].

Το λεξικό *Internationales Freimaurerlexicon*[27] εμφανίζει τον Πασβάνογλου ως τέκτονα. Αναγράφεται χαρακτηριστικά: «απελευθέρωσε το έδαφος της σημερινής Βουλγαρίας και αυτοανακηρύχθηκε ανεξάρτητη η περιοχή του Δούναβη Rustaschuk [...] ήταν Ελευθεροτέκτονας». Οι αναφορές του λεξικού δεν είναι όλες ακριβείς —όπως για παράδειγμα όταν αναφέρεται στον Ρήγα ως 'Κωνσταντίνο'[28] και βεβαιώνει ότι ήταν τέκτων, αλλά χωρίς καμιά πρόσθετη πληροφορία— γενικά όμως θεωρείται αρκετά αξιόπιστο.

Ο Τάσος Βουρνάς αναφέρει (χωρίς ακριβή βιβλιογραφική αναφορά) ότι ο βούλγαρος ιστορικός Μίτσεφ δίνει την πληροφορία ότι ο Πασβάνογλου είναι ο πρώτος που προσχώρησε στον τεκτονισμό στη Βουλγαρία και ίδρυσε τεκτονική στοά στο Βιδίνι[29]. Διαβάζοντας κάποιος το κείμενο του Περραιβού δεν έχει δυσκολία να εντοπίσει αφενός τις απόψεις που εξέφρασε ο Ρήγας σε όλα του τα κείμενα και αφετέρου να συνδέσει τις απόψεις που εκφράζονται με τις θεμελιώδεις αρχές του Τεκτονισμού όπως τουλάχιστον λειτουργούσε στο τέλος του 18ου αιώνα στην Κεντρική Ευρώπη.

Άλλες τεκτονικές 'συμπτώσεις'

Δημοσίευμα του Δημήτρη Καραμπερόπουλου με σειρά επιχειρημάτων καταλήγει στην ακόλουθη διαπίστωση:

«Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η διερεύνηση των έργων του Ρήγα δεν προσέφερε στοιχεία που να τεκμηριώνουν την άποψη, ότι ο συγγραφέας τους είχε μασονική ιδιότητα και ότι οι «τεκτονικές παραδόσεις» για τον Ρήγα είναι μεταγενέστερες και ατεκμηρίωτες και οι οποίες είναι δύσκολο ιστορικά να ληφθούν σοβαρά υπ' όψιν»[30].

Ενώ κατά τη γνώμη μου τα συμπεράσματα του Καραμπερόπουλου δεν απέχουν της πραγματικότητας η τελική συλλογιστική του χωλαίνει λόγω σχετικής άγνοιας των βασικών αρχών του τεκτονισμού και ιδιαίτερα της τεκτονικής πρακτικής στο τέλος του 18ου αιώνα όπως αναφέρθηκε εισαγωγικά. Το άρθρο παρουσιάζει διάφορα τμήματα από τις μεταφράσεις ή τα έργα του Ρήγα και με κριτήριο τις εντυπώσεις που έχει προφανώς συγκροτήσει στο μυαλό του και την ιδέα που έχει σχηματίσει για τον Τεκτονισμό ερμηνεύει ότι (με δική μου απλουστευτική προσέγγιση) αν ο Ρήγας ήταν τέκτονας θα μετέφραζε τα κείμενα, ή θα έγραφε τα ποιήματα, διαφορετικά.

Παρά το γεγονός ότι στην Αυστρία — παράλληλα με την πατρίδα του Τεκτονισμού την Αγγλία — ο Τεκτονισμός εκείνη την εποχή, αλλά και αργότερα είχε βαθιά και άρρηκτη σχέση με την χριστιανική θρησκεία ο Καραμπερόπουλος έχει αποδεχθεί τις καταδίκες του Πάπα Κλήμη και του Πατριάρχη εκείνης της εποχής οπότε εφόσον βρίσκει θρησκευτικά στοιχεία στο έργο του Ρήγα αυτό 'σημαίνει' ότι δεν μπορούσε να είναι τέ-

26. Χριστόφ. Περραιβός, *Σύντομος...*, *ό.π.*, σελ. 14.

27. Eugen Lennhoff-Oskar Posner, *Internationales Freimaurerlexicon*, Amalthea-Verlag 1932, στ. 1190.

28. Lennhof-Posner στ. 1313, 'befreite das Gebiet des heutigen Bulgarien und erklärte sich für unabhängig, beherrschte das Donaugebiet von Rustaschuk bis Belgrad, wurde -da die Türken ihn nicht besiegen konnten- schließlich zum Pascha ernannt, war Freimaurer'.

29. Τάσος Βουρνάς, *Ρήγας*, εκδόσεις Μπούζα, Αθήνα 1979, σελ. 130.

30. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Ήταν μασόνος ο Ρήγας;», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο, ό.π.*

κτονας. Επίσης βρίσκει ότι η χρήση του Σταυρού και λέξεων όπως «θεόθεν» «ας πούμε στο Θεό« υποδηλώνουν αντίθεση προς τα τεκτονικά.

Όταν δε στο Θούριο ο Ρήγας γράφει:

Ελάτε μ' έναν ζήλον σε τούτον τον καιρόν,
να κάμωμεν τον όρκον επάνω στον Σταυρόν,
.....
Και τότε, με τα χέρια ψηλά στον ουρανόν,
Ας πούμ' απ' την καρδιά μας ετούτα στον Θεόν.
(Θούριος, στίχ. 21, 22, 29, 30).

Ο Καραμπερόπουλος συνάγει ότι, σε αντίθεση με τις μυστικές οργανώσεις που δίνουν τους όρκους σε κλειστούς χώρους και κρυφίως, ο Ρήγας καλεί σε ανοιχτούς και μάλιστα υπαίθριους όρκους άρα δεν είχε καμιά σχέση με τον Τεκτονισμό. Έτσι μοιάζει να μην μπορεί να δεχτεί ότι ίσως και να υπάρχει απλός συμβολισμός στην επίκληση προς τον ουρανό ανεξάρτητα από το αν οι ορκωμοσίες θα γινόντουσαν σε κλειστό ή ανοιχτό χώρο.

Πρέπει να επαναλάβω και να υπογραμμίσω δύο καίρια σημεία. Πρώτο ότι σε καμιά περίπτωση δεν υποστηρίζω ότι η Εταιρεία του Ρήγα ήταν τεκτονική. Ούτε καν τεκτονογενής. Το ότι όμως είχε τεκτονικές επιρροές είναι αυτονόητο και όποιος ενδιαφέρεται να αναλύσει τις γνωστές διαδικασίες —γιατί φυσικά ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για την Εταιρεία— και να διαβάσει τα έργα του με στοιχειώδη τεκτονική γνώση[31] το διαπιστώνει. Δεύτερον και τότε και σήμερα, αλλά περισσότερο τότε, ο Τεκτονισμός ήταν άμεσα συνδεδεμένος στο μυαλό των μελών του με τον Χριστιανισμό.

Οι Καλοί Εξάδελφοι

Σε πολλά από τα δημοσιεύματα που αναφέρονται στην Εταιρεία του Ρήγα γίνεται αναφορά στους «Καλούς Εξαδέλφους». Άλλοτε με αναφορά ότι πρόκειται για εταιρεία από την οποία εξελίχθηκε η Εταιρεία του Ρήγα και άλλοτε ότι πρόκειται για την ίδια εταιρεία του Ρήγα.

«Καλοί εξάδελφοι» εμφανίζονται και σε διάφορες άλλες στιγμές της προετοιμασίας της Ελληνικής Επανάστασης χωρίς όμως κάποια διευκρίνιση ή ανάλυση. Η πρώτη αναφορά γίνεται στα Απομνημονεύματα του Νικ. Υψηλάντη[32]:

«Μερικές σχεδόν άνευ σημασίας διαφορές ήταν καθαρά ένας κλάδος της εταιρείας των Καλών Εξαδέλφων. Είχε πάνω στο φόντο του εμβλήματος ένα τουρμπάνι αντί για το κεφάλι του λύκου, ένα ρόπαλο αντί για τον πέλεκυ και επιπλέον μια δωδεκάδα αλληγορικών φράσεων από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Έλεγαν ο ένας τον άλλο αδελφό και φορούσαν όλοι σαν φυλακτό κάτω από το πουκάμισο έναν ξύλινο σταυρό αντί για το μικρό κομμάτι ασημιού και τον μικρό πέλεκυ που χρησιμοποιούσαν οι άλλοι στις συγκεντρώσεις τους».

31. Το *Ελληνικό Τεκτονικό Εγχειρίδιο, ό.π.,* περιέχει επαρκή βοήθεια και τεκμηρίωση για την κατανόηση του Τεκτονισμού.

32. Kamburoglous D. Gr., *Mémoires..., ό.π.,* (σελ.25-26), «A quelques changemens insignificans près, elle étoit purement une branche de celle des Buono-Coudginos. Il avoir sur les tapis un turban au lieu de la tête de loup; une massue au lieu de la hache; et des plus une douzaine de phrases allégoriques prises dans les anciens auteurs Grecs. Ils s'appelaient frères et portaient tous une crois de bois en amulette sous la chemise, au lieu du tronçon d'argent et de la petite hache dont les autres se servoient dans leurs rassemblemens».

Είναι γνωστό ότι η επαναστατική οργάνωση των καρμπονάρων ή ανθρακέων δανείστηκε από τον Τεκτονισμό ορολογία και τελετουργικά. Κάποιες διαφορές προέκυψαν από την αντιγραφή. Αντί για στοές οι καρμπονάροι έχουν Αγορές ή Αποθήκες. Οι τέκτονες συνδέονται με τους λιθοξόους οικοδόμους οι καρμπονάροι συνδέονται με τους ανθρακείς. Ενώ οι τέκτονες αλληλο-αποκαλούνται αδελφοί οι καρμπονάροι αποκαλούνται καλοί εξάδελφοι. Και μια ακόμα διαφορά συνδεόμενη με το Θείο. Οι τέκτονες ως γνωστόν επικαλούνται τον Μεγάλο Αρχιτέκτονα του Σύμπαντος ενώ οι καρμπονάροι επικαλούνται τον Μεγάλο Διδάσκαλο του Παντός και ταυτόχρονα θεωρούν προστάτη του τάγματός τους τον Άγιο Θεοβάλδο της Δυτικής Εκκλησίας.

Τέτοιες μέρες πριν εξήντα χρόνια ασχολήθηκε με το θέμα των Καλών Εξαδέλφων ο ερευνητής Στέφανος Μακρυμίχαλος[33]. Γράφει ο Στέφανος Μακρυμίχαλος σχολιάζοντας τα Απομνημονεύματα Υψηλάντη:

«Η μυστική όμως αυτή Εταιρεία των Καλών Εξαδέλφων δεν ήταν άλλη από την Εταιρεία των Καρβονάρων [...] Την εποχή που ο Ρήγας οργάνωνε στη Βιέννη τη μυστική του Εταιρεία ο Καρβοναρισμός δεν είχε κάνει ακόμα την εμφάνισή του στην Ιταλία και πάντως βρισκόταν ακόμα στα σπάργανα. Θα ήταν πολύ τολμηρό να υποθέσουμε ότι ο Ρήγας από τη Βιέννη βρισκόταν σε επαφή με τους πρώτους ιδρυτές του Καρβοναρισμού και υιοθέτησε την προσωνυμία των «Καλών Εξαδέλφων» για τίτλο της Εταιρείας του»[34].

Και καταλήγει αφού παρουσιάσει την προσιτή τότε σε εκείνον βιβλιογραφία κρατώντας μόνο μια -εκ των υστέρων- σώφρονα επιφύλαξη:

«Το συμπέρασμα της μικράς αυτής έρευνας είναι ότι κάθε συσχέτισι της μυστικής εταιρείας του Ρήγα με την Εταιρεία των Καλών Εξαδέλφων πρέπει να εξοβελισθή από τη νεώτερή μας ιστορία γιατί ούτε σχετική τεκτονική παράδοσι υπάρχει ούτε τ' Απομνημονεύματα του Νικ. Υψηλάντου, που κακώς θεωρήθηκαν πηγή της πληροφορίας αυτής, αναφέρουν κάτι σχετικό, εκτός εάν υπάρχει άλλη πηγή που εγώ την αγνοώ και δεν μπόρεσα να βρω παρά τις έρευνές μου, χάρις στην έλλειψη κάθε βιβλιογραφικού βοηθήματος στον τόπο μας»[35].

Και οι απόψεις του Μακρυμίχαλου παρέμειναν χωρίς αντίκρουση επί 60 χρόνια. Αρχικά, ίσως η σιωπηρή αποδοχή να ήταν αποτέλεσμα των δυσκολιών εντοπισμού άλλης βιβλιογραφίας πέρα από τις εγκυκλοπαιδείες που είχε χρησιμοποιήσει ο Μακρυμίχαλος. Ίσως να οφείλεται στην ερευνητική ραθυμία γιατί είναι ευκολότερο να αναπαράγεται κάποια τόσο έντονη (*να εξοβελισθή*) αποτίμηση. Τέλος μπορεί και να μην ενδιέφερε καν τους ερευνητές.

Λοιπόν πράγματι οι Καρμπονάροι ως επαναστατική οργάνωση είναι δημιούργημα του 19ου αιώνα και είναι απίθανη η σύνδεσή τους με τον Ρήγα. Όμως ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα είχε δημιουργηθεί στη Γαλλία η τεκτονογενής οργάνωση των *Bons Cousins-Fendeurs* (Καλοί Εξάδελφοι Ξυλοσχίστες) γνωστή και Τεκτονισμός των Δασών[36] στην περιοχή Franche-Comté στην ανατολική Γαλλία στη περιοχή της Βουργουνδίας και σημερινή νομαρχία Besançon. Η οργάνωση αυτή λειτουργούσε τουλάχιστον από το 1740 και

33. Στεφ. Ι Μακρυμίχαλος, «Η Εταιρία του Ρήγα και τα Απομνημονεύματα του Νικ. Υψηλάντου», *Ο βιβλιόφιλος*, Ιουλ-Σεπ. 1952, αρ. 3, Αθήναι.

34. Μακρυμίχαλος, *ό.π.*, σελ..124.

35. Μακρυμίχαλος, *ό.π.*, σελ. 126.

36. Franc-Maçonnerie du Bois.

αποτέλεσε μάλλον την έμπνευση για τη δημιουργία των Καρμπονάρων. Οι Bons Cousins είχαν προστάτη Άγιο τον Θεοβάλδο και η γενικότερη ορολογία τους υιοθετήθηκε από την επαναστατική οργάνωση[37].

Αν λάβουμε υπόψη τους πνευματικούς δεσμούς του Ρήγα με σημαντικές ευρωπαϊκές τεκτονικές προσωπικότητες όπως ο Marmontel, ο J-B. Montesquieu, ο Metastasio και ο Barthélemy μοιάζει πολύ φυσικό οι Γάλλοι Καλοί Εξάδελφοι, για τους οποίους κάνουν αναφορά τα απομνημονεύματα του Νικολάου Υψηλάντη, να είναι η πηγή της έμπνευσής του και αυτό είτε είχε ο Ρήγας σχέση με τον Τεκτονισμό είτε όχι. Πολλές ενέργειες του Ρήγα ήσαν πρωτοποριακές για την εποχή και την περιοχή οπότε γνωρίζουμε πόσο καλά ενημερωμένος ήταν για όσα συνέβαιναν στην Κεντρική Ευρώπη.

Εδώ αφού έκανα αναφορά στην τεκτονική ιδιότητα διαφόρων από το στενό και τον ευρύ περίγυρο του Ρήγα θέλω να καταθέσω και μια αυτονόητη αλλά αντίθετη πληροφορία. Ο Κόμης Brigido (Graaf Brigido) κυβερνήτης της Lemberg στη Γαλικία και διώκτης του Ρήγα ήταν μέλος των Πεφωτισμένων (Illuminati)[38] έτσι σαν επιβεβαίωση ότι είναι άσκοπο να επεκτείνουμε τη σημασία της τεκτονικής ιδιότητας στο πλαίσιο συνωμοσιακών θεωριών. Είναι γνωστό ότι σε όλες τις μεγάλες εξεγέρσεις στη Γαλλία, στην Αμερική και στη Νότια Αμερική (ακόμα και στις μέρες μας) υπήρχαν τέκτονες και στις δύο εκάστοτε πλευρές.

Συμπερασματικά

Δεν τολμώ να κάνω το άλμα αλλά η πρόκληση υπάρχει. Κι αν ακόμα μου είναι δύσκολο –λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων- να τολμήσω να υποθέσω ότι ο Ρήγας ήταν τέκτονας. Ο Ρήγας εκινείτο σε ένα τεκτονικό περιβάλλον. Υποστηριζόταν από τέκτονες, είχε συντρόφους τέκτονες και οπωσδήποτε συμμεριζόταν το ευρωπαϊκό τεκτονικό πνεύμα της εποχής του. Επίσης σύμφωνα με τον Υψηλάντη συνδέεται με την τεκτονογενή οργάνωση των Καλών Εξαδέλφων. Τέλος αρκετοί σύντροφοί του έγιναν τέκτονες μεταγενέστερα από τον τραγικό του θάνατο.

Οι τραγικές συνθήκες της σύλληψής του οδήγησαν στην καταστροφή πολλών τεκμηρίων που θα μας έδιναν απαντήσεις σε αυτό αλλά και σε άλλα ερωτήματα για το Ρήγα και την Εταιρεία του. Πάντα υπάρχει η ελπίδα ότι μπορεί κάποια στιγμή να εμφανιστούν κάποια ντοκουμέντα που κάπου μπορεί να λανθάνουν. Άλλωστε αυτό συνέβη ήδη με το αρχείο του Εμμανουήλ Ξάνθου όταν το 2003 εντοπίστηκε και καταγράφηκε το τεκτονικό του δίπλωμα από στοά της Πετρούπολης[39]. Με το χέρι στην καρδιά δεν μπορώ να δηλώσω αν ήταν ή δεν ήταν τέκτονας ο Ρήγας. Ας δεχθώ ότι δεν ήταν. Αλλά όλα αυτά είναι ένα ψευτοδίλημμα. Δεν θα ήταν καλύτερος ή ηρωικότερος αν ήταν και τυπικά τέκτονας. Αυτά τα πιστεύουν ελάχιστοι πια ελπίζω.

---

37. Η ιστορική παρουσίαση των Καλών Εξαδέλφων εκφεύγει του πλαισίου του παρόντος. Εκτενής βιβλιογραφία περιλαμβάνει 1). Daniel Ligou, *Dictionnaire de la franc-maçonnerie*, PUF 2006. 2). Oreste Dito, *Massoneria, Carboneria*, Bologna [2]1966. 3). Μία σειρά άρθρων του F.R. Radice, «An Introduction to the History of the Carbonari (Charbonnerie, Italy & France)« *AQC* 51, 52, 53 και 54 καθώς και 4). άρθρα του F.J.W. Crowe, «The Fendeurs«, *AQC* 22 και 23.

38. H.C. Robbins Landon, *Mozart the Golden Years*, Thames & Hudson, 1990, σελ. 258.

39. Ανδρέας Ριζόπουλος, «Εμμανουήλ Ξάνθος και Τεκτονισμός», *Πυθαγόρας*, ΚΓ΄, 92-93, Αθήνα 2005.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμου, Γιάννης, «Η αμφιλεγόμενη ελευθεροτεκτονική ιδιότητα του Ρήγα. Μύθος ή πραγματικότητα;», *Υπέρεια,* τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»,* (Βελεστίνο 2007), Αθήναι 2002, σελ. 609-616.

Αρς, Γκριγκόρι, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία,* Παπασωτηρίου, Αθήνα 2011.

Βαλαμουτόπουλος, Χρ., *Ρήγας ο Φεραίος*, Αθήναι 1891.

Βελεστινλή, Ρήγα, *Τα Επαναστατικά,* έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, [5]2005, Αθήνα.

— *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα,* Βουλή των Ελλήνων, τόμοι α΄-ε΄, Αθήνα 2000-2002.

Βουρνάς, Τάσος, *Ρήγας*, εκδόσεις Μπούζα, Αθήνα 1979.

Βρανούσης, Λέανδρ., «Η σημαία το εθνόσημο και η σφραγίδα της 'Ελληνικής Δημοκρατίας' του Ρήγα», *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος,* αριθ. 8, Αθήναι 1992.

— *Ρήγας Βελεστινλής,* Σύλλογος προς διάδοση Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1963.

— *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10, Αετός, Αθήναι [1954].

Γούδας, Αναστ., *Βίοι Παράλληλοι* τόμος Ε΄, Αθήναι 1872.

Δασκαλάκης, Απ. Β., *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως,* τόμ. Α΄, Αθήνα 1966.

Ενεπεκίδης, Πολυχρ. Κ., «Ρήγας Βελεστινλής Επιστροφή απ' τον θρύλο στην Ιστορία», *Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών,* τόμος ζ΄, τεύχος δ΄-ε΄, Αθήναι 1957.

—*Ρήγας-Υψηλάντης-Καποδίστριας*, Εστία Αθήνα 1965.

Καραμπερόπουλος, Δημητρ., Απ., *Ρήγας και Ορθόδοξη Πίστη,* έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήναι [2]2008.

— «Ήταν μασόνος ο Ρήγας;», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 43, Λάρισα 2003, σελ. 204-208.

Κορδάτος, Γιαν., *Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική ομοσπονδία*, Ζαχαρόπουλος Αθήνα 1945.

Λάιος, Γεωργ. «Ο εν Βιέννη εμπορικός οίκος Αργέντη», ανάτυπο, Αθήναι 1960.

—*Ο βαρώνος Λάνγκενφελντ και ο Ρήγας Βελεστινλής,* Αθήνα 1955.

Λάμπρου, Σπυρ., *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα*, Αθήναι 1892.

Λεγράνδ, Αιμιλίου, μεταφρ. Σπυρ. Λάμπρου, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήναι 1891. Αναστατική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996, (β΄επανέκδ. 2000).

Μαγιάκος, Παναγ., *Ρήγας Βελεστινλής ο Θεσσαλός,* Αθήναι 1935.

Μακρυμίχαλος, Στεφ. Ι, «Η Εταιρία του Ρήγα και τα Απομνημονεύματα του Νικ. Υψηλάντου», *Ο βιβλιόφιλος*, Ιουλ-Σεπ. 1952, αρ. 3, Αθήναι.

Περραιβός, Χρ., *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου*, Αθήναι 1860.

Ριζόπουλος, Ανδρέας, *Ελληνικό Τεκτονικό Εγχειρίδιο,* Τετρακτύς, Αθηνα [3]2011.

Ριζόπουλος, Χρίστος, «Η ανεξιθρησκεία στο Ρήγα Φεραίο», *Ιλισός,* έτος 2ο, τεύχος 7, Σεπτέμβριος 1957.

Ριζόπουλος, Χρίστος και Ριζόπουλος Ανδρέας, *Φιλέλληνες και Έλληνες Τέκτονες το 1821*, Τετρακτύς, Αθήνα [2]2008.

Σβολόπουλος, Κων., «Ο Βοναπάρτης, ο Πασβάνογλου και τα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1747, Ιούλιος-Αύγουστος 2002.

Τζαζόπουλος, Αλέξ., «Ο Τεκτονισμός και ο αγών του 1821», *Τεκτονικόν Δελτίον,* Παράρτημα 1ον , τόμος Ι, Αθήναι 1969.

Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ίλια, *Ο Τεκτονισμός στην Ελληνική Κοινωνία και Γραμματεία του 18ου Αιώνα,* Περίπλους, Αθήνα 2010.

Barré, N. *History of the French Consulate under Napoleon Bonaparte,* London 1804.

Beiträge zu einer Geschichte de Freimaurerei in Oesterreich, Regensburg 1868.

Cryer, The Rev. N. Barker, «The de-Christianizing of the Craft», *Ars Quatuor Coronatorum,* vol. 97, London November 1985.

Dito, Oreste, *Massoneria, Carboneria,* Bologna ²1966.

Gaudin, Émile *Du soulèvement des Nations Chrétiennes*, Paris 1822.

Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1955, Linz 1955.

Kamburoglous, D. Gr., *Mémoires du Prince Nicolas Ypsilanti*, Athènes 1906.

Landon, H.C., Robbins *Mozart the Golden Years*, Thames & Hudson 1990.

Lennhoff, Eugen-Posner, Oskar *Internationales Freimaurerlexicon*, Amalthea-Verlag 1932.

Ligou, Daniel *Dictionnaire de la franc-maçonnerie*, PUF 2006.

Morrison, Heather, *Pursuing enlightenment in Vienna 1781-1790*, Doctoral thesis 2005.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΧΡ. ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΣ

Η υπογραφή του Ρήγα

Στη Βιέννη λειτουργεί μια παλιά ταβέρνα με το όνομα Griechenbeisl[1] στο 11 της οδού Fleischmarkt. Σύμφωνα με τους ιδιοκτήτες η ταβέρνα λειτουργεί στον ίδιο χώρο από το 1447. Στο ταβάνι και τους τοίχους ενός από τα δωμάτια της ταβέρνας υπάρχουν υπογραφές διαφόρων διασήμων που —τουλάχιστον— υποτίθεται ότι την έχουν επισκεφθεί. Το δωμάτιο στα διαφημιστικά της ταβέρνας αποκαλείται σήμερα "Αίθουσα Mark Twain" λόγω της υπάρχουσας υπογραφής του συγγραφέα.

Μια από τις υπογραφές φέρεται να είναι και του Ρήγα. Στις πηγές που διαθέτω μια από τις πρώτες αναφορές είναι στο κλασικό βιβλίο του Λέανδρου Βρανούση για τον Ρήγα (σελ. 266, σημ. 1, η αναφορά και σελ. 399 η μεταγραφή)[2]. Από το 1954 ως σήμερα και στο πρόγραμμα του παρόντος Συνεδρίου, το σκαρίφημα της υπογραφής έχει εικονογραφήσει σχεδόν όλα τα δημοσιεύματα σε αφιερώματα για τον Ρήγα. Το 1965 εκδόθηκε βιβλίο του Πολυχρόνη Ενεπεκίδη όπου γίνεται μια αξιοπερίεργη αναφορά στην υπογραφή[3]: «Άλλο ενθύμημα—σχεδόν αφανές— είναι μια γνησία υπογραφή του Ρήγα που ετέθη —μεταγενεστέρως όμως— εις τον τοίχον της γνωστής εις όλον τον κόσμον 'Ταβέρνας των Ελλήνων' του Γκριχενμπάϊσλ που υφίσταται από το 1500 και ευρίσκεται παραπλεύρως της ελληνικής εκκλησίας της Αγίας Τριάδος».

Η λέξη 'αξιοπερίεργη' είναι επιεικής προσέγγιση για το πώς μπορεί μια υπογραφή να είναι γνησία όταν έχει τοποθετηθεί μεταγενέστερα από τον Ρήγα, αλλά τέλος πάντων. Το 1999 δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* ένα άρθρο του ερευνητή Γιώργη Έξαρχου με αμφισβήτηση της γνησιότητας της σχετικής υπογραφής[4]. Ο Έξαρχος παρουσίασε για σύγκριση άλλη υπογραφή του Ρήγα από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Το άρθρο του Έξαρχου σχολιάστηκε μάλλον έντονα με γράμμα από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα υπογραφόμενο από τους Δ. Καραμπερόπου-

1. http://www.griechenbeisl.at/lang_en/page.asp/index.htm

2. Λ.Ι. Βρανούσης, *Ρήγας,* Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10, Αετός, Αθήναι [1954].

3. Π. Κ.Ενεπεκίδης, *Ρήγας-Υψηλάντης-Καποδίστριας,* Εστία Αθήνα, 1965, σελ. 12.

4. Γιώργης Έξαρχος, «Μύθοι και αλήθειες για την υπογραφή του Ρήγα», εφημ. *Ελευθεροτυπία,* 2/1/1999, σελ. 36-37.

λο και Δ. Κοσκούλη[5] με μόνη ουσιαστική αντίκρουση το επιστημονικό κύρος του Βρανούση. Ξανά τέλος πάντων, δεν θα επιμείνω γιατί δεν είναι αυτός ο λόγος της αναφοράς στην υπογραφή, αλλά άλλος πιο προσωπικός.

Το 1964 βρισκόμουν στη Βιέννη και με τη βοήθεια ενός ντόπιου φίλου πήγα στην ταβέρνα και φωτογραφίσαμε το ταβάνι με τις υπογραφές καθώς και την υπόλοιπη ταβέρνα και τη γύρω περιοχή. Ήδη από τότε μου είχε γεννηθεί μια έντονη απορία-ενόχληση. Η υπογραφή του Ρήγα φαινόταν πεντακάθαρα, και φυσιολογικά το ταβάνι δεν θάπρεπε να γεννά απορίες μέχρι που πρόσεξα την υπογραφή που ήταν ακριβώς κάτω από την υπογραφή του Ρήγα η οποία ήταν εξίσου πεντακάθαρη: *Π. Κ. Ενεπεκίδης*. Αλλά και αυτό το αντιπαρήλθα και ο φάκελος με τις φωτογραφίες περίμενε ως πριν λίγο καιρό.

Οι φωτογραφίες που είχαμε βγάλει τότε ήσαν φυσικά ασπρόμαυρες και σε κανονικό φιλμ. Πριν πέντε μήνες σκέφθηκα ότι ήρθε ο καιρός να έχω στο αρχείο μου και μια έγχρωμη ψηφιακή φωτογραφία. Έτσι με τη βοήθεια του γιου μου απόκτησα μια σειρά από ψηφιακές φωτογραφίες. Και τότε ήρθε η πρώτη έκπληξη.

Στο ταβάνι το Μάϊο του 2012, και καταγράφω την ημερομηνία γιατί δεν ξέρω τι θα συμβεί στο μέλλον, υπάρχει πάντα υπογραφή του Ρήγα ενώ έχει απομακρυνθεί η υπογραφή του Ενεπεκίδη. Ταυτόχρονα όμως η παρούσα υπογραφή ελάχιστα μοιάζει με το σκαρίφημα του Βρανούση και τις δικές μου φωτογραφίες του 1964. Ας σημειωθεί ότι σε προσεκτική εξέταση διαπιστώνω τώρα ότι υπάρχουν μικρές διαφορές ακόμα μεταξύ του σκαριφήματος του Βρανούση και των δικών μου φωτογραφιών. (Η εικονογράφηση του άρθρου νομίζω ότι είναι επαρκώς παραστατική). Παράλληλα ο γιος μου με ενημέρωσε ότι το ταβάνι έμοιαζε φρεσκοβαμμένο και αυτό θα πρέπει να είναι φυσιολογικό. Το 1964 και δεν ξέρω για πόσα ακόμα χρόνια, στο δωμάτιο υπήρχε κλασική σόμπα με μπουρί και είναι προφανές και αναμενόμενο ότι η μαυρίλα θα πρέπει να κάλυπτε κατά καιρούς το ταβάνι. Μπορώ λοιπόν να εικάσω ότι κάποιος αναλαμβάνει κατά καιρούς να φρεσκάρει(;) τις διάσημες υπογραφές ώστε να διατηρείται το τουριστικό ενδιαφέρον της ταβέρνας.

Τώρα δεν νομίζω ότι αξίζει στο μέλλον να ασχοληθούμε ξανά με την περιβόητη υπογραφή σαν ιστορικό τεκμήριο. Αντίθετα έμμεσο ιστορικό τεκμήριο αποτελεί η υπογραφή που παρουσίασε ο Έξαρχος στο άρθρο του. Χωρίς να δίνω περισσότερο ειδικό βάρος από τη επόμενη γενική αναφορά, η υπογραφή του Ρήγα περιέχει διακοσμητικά στοιχεία, τα οποία συνήθως συνδέονται με την τεκτονική ιδιότητα. Κάποιοι ερευνητές λόγω της μεγάλης συχνότητας ταύτισης τέτοιων υπογραφών με βεβαιωμένη, από άλλες πηγές, τεκτονική ιδιότητα φθάνουν να υποστηρίζουν ότι ελλείψει άλλων πειστηρίων ή αντιθέτων πληροφοριών όποτε βρίσκουμε υπογραφές εκείνης της περιόδου με αυτά τα διακοσμητικά μπορούμε να αποδώσουμε την τεκτονική ιδιότητα στον υπογράφοντα. Προσωπικά είμαι λίγο περισσότερο επιφυλακτικός γιατί έχω δει αρκετές περιπτώσεις όπου τα διακοσμητικά είναι —για να παραφράσω μια περίφημη φράση του Φρόιντ— απλώς διακοσμητικά. Όμως πρέπει να καταθέσω την πληροφορία.

5. Εφημ. *Ελευθεροτυπία,* 11/1/1999, σελ. 44.

Υπογραφή από βιβλίο Βρανούση

Φωτογράφιση του 1964 από Ανδρέα Ριζόπουλο

Υπογραφή από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος

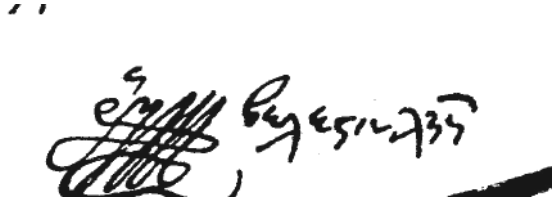

Φωτογράφιση 2012 από Παύλο Ριζόπουλο

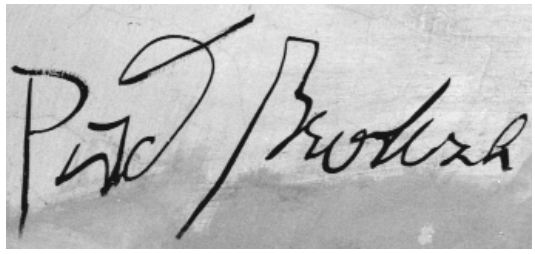

ΣΑΒΒΑΣ ΠΑΡ. ΣΠΕΝΤΖΑΣ

Ο Ρήγας Βελεστινλής και η Κοινωνική Ηθική

Φέτος, για μια φορά ακόμη, θα αναφερθούμε στο Ρήγα μετά την ανακοίνωση μας το 2003 με θέμα τον "Ανθρωπισμό" του, που αποτελούσε το θεμέλιο των Ηθικών και Κοινωνικών του Αρχών και Επιδιώξεων [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]. Είναι γνωστό και παραδεκτό, ότι ο Ρήγας Βελεστινλής συνδέεται πολλαπλά με την έννοια της Ηθικής, της Κοινωνικής Ηθικής, της Κοινωνικής Δικαιοσύνης, της Παιδείας, της Αρετής, της Δικαιοσύνης, της Ανδρείας

1. «Προσέγγιση στην Οικονομική, Κοινωνική και Δημοσιονομική σκέψη του Ρήγα Βελεστινλή», *Υπέρεια*, Επιστημονική Εταιρεία Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας. Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου, 2-4/10/1992. Αθήνα 1994, τόμος 2ος, σελ. 691 κ.μ. και Ανάτυπο.

2. «Ρήγας Βελεστινλής: Ο πρώτος Κοινωνικός Αναμορφωτής». Γ΄ Διεθνές Συνέδριο, 25/10/1997. Η έλλειψη χρόνου δεν μου επέτρεψε να παραδώσω βελτιωμένο το κείμενο που παρουσίασα στο συνέδριο. Επιφυλάσσομαι πάντως να το παραδώσω σε πρώτη ευκαιρία.

3. «Η κοινωνική αναμορφωτική σχέση του Ρήγα Βελεστινλή, όπως παρουσιάζεται στα κείμενα του». Αγλαντζιά, Λευκωσίας. Κύπρος, 27-28/3/1998. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου «Ρήγας Βελεστινλής 200 χρόνια από τον ανασκολοπισμό του». Προσεγγίσεις στο έργο του και τις επιδράσεις του. Λευκωσία 2006, σελ. 57 κ.μ. και Ανάτυπο. Συμβούλιο Αποδήμου Ελληνισμού, περιφέρεια Ευρώπης.

4. «Η κοινωνική Ηθική κατά τον Ρήγα Βελεστινλή». Αθήνα 1998. Εταιρεία Δικανικών Μελετών. Τα πρακτικά δεν κυκλοφόρησαν ακόμα.

5. «Οι Κοινωνικές, Οικονομικές και Δημοσιονομικές ιδέες του Ρήγα». Ημερίδα της Πνευματικής Εστίας του Π.Κανελλόπουλου στην παλαιά Βουλή, 3/6/1998. Τα πρακτικά δεν κυκλοφόρησαν ακόμα.

6. Σ. Π. Σπέντζας, *Κράτος-Νόμος-Διοίκηση.* Σύμφωνα με την οπτική του Ρήγα Βελεστινλή. Στον Τιμητικό Τόμο *Σύμμεικτα*, Επαμεινώνδα Π.Σπηλιωτόπουλου, Προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών, Επιτίμου και Ομότιμου Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα, 2000. Αντ. Σάκκουλας, σελ. 591 κ.μ. και Ανάτυπο.

7. «Ο Ανθρωπισμός του Ρήγα, Θεμέλιο των Ηθικών και Κοινωνικών του Αρχών και Επιδιώξεων», *Υπέρεια.* Δ΄ Διεθνές Συνέδριο, 2-5/10/2003.. Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 2007, σελ. 793 και Ανάτυπο.

8. «Συγκριτικά Κοινωνικά και Δημοσιονομικά του Συντάγματος του Ρήγα με το Σύνταγμα της Επιδαύρου». Ε΄ Διεθνές Συνέδριο, 4-7/10/2007. Δεν παρέδωσα το κείμενο και επιφυλάσσομαι να το παραδώσω σε πρώτη ευκαιρία.

κλπ. Για τον λόγο αυτό, είναι αντίθετος εντελώς προς τον δεσποτισμό, την τυραννία, την παρανομία, την παραβίαση του Νόμου, της αυθαιρεσίας, του ετσιθελισμού, της απληστίας, του δεσποτισμού και λοιπών αντικοινωνικών συμπεριφορών.

Οι σκέψεις του και οι θέσεις του καθώς και οι τοποθετήσεις του συνιστούν μία προσωπικότητα μεγέθους που προηγείται της εποχής του. Βέβαια, δεν παραλείπουμε να αναγνωρίσουμε ότι ταυτίζεται με πολλές ιδέες και προτάσεις της Γαλλικής Επανάστασης (Διακήρυξη Δικαιωμάτων και Επαναστατικά Συντάγματα 1791, 1793 και 1795).

Διευκρινίζουμε όμως επεξηγηματικά, όπως το έχουμε ήδη διατυπώσει, ότι το Σύνταγμα του Ρήγα δεν είναι απλή μετάφραση από τα Γαλλικά στα Ελληνικά, αλλά κυριαρχείται από την έντονη παρουσία των σκέψεων και προτάσεων του για το δημιουργούμενο Νέο Ελληνικό Κράτος και την Ελεύθερη Ελληνική κοινωνία. Είναι γεγονός και το έχουμε εξηγήσει αναλυτικά στην εργασία μας «Κράτος-Νόμος-Διοίκηση»[9] σύμφωνα με την οπτική του Ρήγα Βελεστινλή, στην οποία και παραπέμπουμε παλαιότερη εργασία μας με τίτλο «Κράτος-Νόμος-Διοίκηση». Σύμφωνα με την οπτική του Ρήγα Βελεστινλή: «*Τη διασφάλιση αυτής της μεταβολής από τη μία κατάσταση της δουλείας στην επιδιωκόμενη κατάσταση της ελευθερίας, έρχεται να περιγράψει με τα κείμενα του ο Ρήγας Βελεστινλής: α) Στην Επαναστατική Προκήρυξη, β) Στα Δίκαια του Ανθρώπου, γ) Στο Κυρίως Σύνταγμα (Αρχή της Νομοθετημένης Πράξεως και Ψυχής της Διοικήσεως, και τέλος, δ) Στο Θούριο.*

Οι σκέψεις του, οι προτάσεις του, οι προβληματισμοί του αποτυπώνονται παντού και σε όλα τα θέματα, που τυχόν έπρεπε να διασφαλισθούν, ώστε να υπάρξει μια εγγύηση για τη δύσκολη και μεταβατική κατάσταση που θα ακολουθούσε, την κατάργηση, την ανατροπή της τυραννίας και των τυράννων. Γι' αυτό άλλωστε ξεκινά την προμετωπίδα της Επαναστατικής Προκήρυξης του με τα χαρακτηριστικά «Υπέρ των Νόμων και της Πατρίδος».

Στα κείμενα του Ρήγα συναντούμε κάθε έννοια που συντελεί, προωθεί ή διαφυλάσσει και κατοχυρώνει τον ελεύθερο Πολίτη, τον μελλοντικό Έλληνα Πολίτη από την κακοδιοίκηση, από την κατάχρηση της εξουσίας, ώστε να απολαμβάνει τα αγαθά της ελευθερίας, που συνοψίζονται στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, όπως προβλέπουν και καθορίζουν οι νόμοι. Η τήρηση των νόμων, ο έλεγχος της Διοικήσεως και η πρόληψη της αυταρχικής συμπεριφοράς από μέρους των κρατούντων, των Ελλήνων αξιωματούχων πλέον στην Ελεύθερη Ελληνική Διοίκηση, αποτελούν τις προϋποθέσεις για το οικοδόμημα που περιγράφει ο Ρήγας Βελεστινλής, ώστε να μην μείνει τίποτα, που θα ήταν δυνατόν να θυμίζει «τον εξοστρακισθέντα Δεσποτισμό» στον Έλληνα Πολίτη, που θα είχε απελευθερωθεί από τον ζυγό των ασιατών Τούρκων.

Οι σκέψεις του που διατυπώνονται στα κείμενα του είναι σημαντικές, ουσιαστικές και προδρομικές για όλα τα επί μέρους ζητήματα που θίγει και τις οποίες φυσικά παρουσιάζουμε – εντελώς συνοπτικά – στη μικρή αυτή εργασία. Υποστηρίζουμε το γνωστό, που ίσως είναι περιττό, αλλά το επαναλαμβάνουμε διευκρινιστικά και προκαταβολικά, ότι ο Ρήγας Βελεστινλής επηρεάσθηκε σοβαρά, όπως ήταν φυσικό, από όσα διαμορφώνονταν στην εποχή του αναφορικά με τα ατομικά, πολιτικά αλλά και κοινωνικά δικαιώματα στη Γαλλία. Και ασφαλώς δέχθηκε από τη Γαλλική Επανάσταση, όσα έγιναν απο-

9. Σ. Π. Σπέντζας, «Κράτος-Νόμος-Διοίκηση. Σύμφωνα με την οπτική του Ρήγα Βελεστινλή». Στον Τιμητικό Τόμο *Σύμμεικτα, Επαμεινώνδα Π. Σπηλιωτόπουλου,* Προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών, Επιτίμου και Ομότιμου Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα, 2000. Έκδ. Αντ. Σάκκουλας, σελ. 591 κ.μ. και Ανάτυπο.

δεκτά και καταγράφηκαν στην «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη», καθώς επίσης και όσα τελικά διατυπώθηκαν στα «Γαλλικά Συντάγματα»[10],[11] *που ακολούθησαν και εξωτερίκευαν τις αρχές της Γαλλικής ιδεολογικής πρωτοπορίας. Όλα εκείνα τα κείμενα που είχαν παγκόσμια απήχηση άμεση ή έμμεση ασφαλώς αποτέλεσαν ένα οδηγό για τις σκέψεις του, τις επιδιώξεις του αλλά και τους ιδεολογικούς του προσανατολισμούς, Η προσωπικότητα όμως του Ρήγα Βελεστινλή ως επαναστάτη, ιδεολόγου, κοινωνικού αναμορφωτή και φλογερού πατριώτη, καθόρισε μια διαφορετική γραμμή προκειμένου να είναι επαγωγικός στην περίπτωση των συμπατριωτών του των Ελλήνων, αλλά και των άλλων υπόδουλων λαών, που θα μεταπηδούσαν από το καθεστώς της δουλείας, της αυθαιρεσίας και του αυταρχισμού, σε επίπεδο Ελευθερίας και Κράτους Δικαίου* [12]*, όπως το οραματιζόταν.*

Αποτελεί λοιπόν λάθος, μέγιστο λάθος, αν υποστηρίξουμε ότι ο Ρήγας μετέφρασε τα κείμενα τόσο της «Διακηρύξεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη» του 27/08/1789, όσο και των Γαλλικών Συνταγμάτων που ακολούθησαν το 1791, το 1793 και το 1795 και στη συνέχεια τα πρόσφερε τόσο στον υπόδουλο Ελληνικό λαό, όσον και στους άλλους υπόδουλους Βαλκανικούς λαούς. Τα κείμενα του Ρήγα είναι περισσότερο φιλελεύθερα, περισσότερο ανθρώπινα, περισσότερο κοινωνικά[13]*. Απευθύνονται σε υπόδουλους κατοίκους και κεντρίζουν τη φιλοτιμία, την αξιοπρέπεια, τον πατριωτισμό των καταδυναστευομένων. Αναφέρονται στην έννοια και το περιεχόμενο της ελευθερίας και της δημοκρατίας, αρχών που γεννήθηκαν στην Αρχαία Ελλάδα, αλλά και στην καταπάτησή τους από τον τύραννο, τον κατακτητή από την Ασία. Στην αυθαιρεσία των δικαίων και δικαιωμάτων των κατοίκων της Ελλάδος και όχι μόνο.*

Η πρόταση του Ρήγα είχε διαφορετικό περιεχόμενο, είχε σύνθετο περιεχόμενο: την απελευθέρωση των υπόδουλων λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και όχι μόνο των Ελλήνων, τη συνύπαρξη Χριστιανών και αλλοθρήσκων (Τούρκων, Αράπηδων, Βουλγάρων, Αρβανιτών, Αρμένηδων), αφού δεχόταν την συνύπαρξη διαφόρων θρησκειών, δηλαδή την ανεξιθρησκεία, την υποχρεωτική εκπαίδευση χωρίς εξαίρεση Ελλήνων και Ελληνίδων. Υποστήριζε την καθιέρωση αλλά και τη διασφάλιση της ισότητας προς κάθε

10. Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*. Εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Αθήνα, 1995, σελ. 25.

11. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*. Τομ. Δ΄, σελ. 591 κ.μ. (Η Γαλλική Επανάσταση και οι ελληνικές εστίες ελευθερίας. Η Γαλλική Επανάσταση και ο Ρήγας).

12. Αρ. Μάνεσης, *Η πολιτική ιδεολογία του Ρήγα*. Ανάτυπον εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών. τόμ. 73 (1998), τεύχ. Β΄, σελ. 345, γράφει: Το πολυεθνικό κράτος του Ρήγα θα ήταν σαφώς «κράτος δικαίου», όπως θα λέγαμε σήμερα, αφού σ' αυτό θα έπρεπε «οι νόμοι ναν' ο πρώτος και μόνος οδηγός, η άσκηση της εξουσίας θα επέκειτο σε κανόνες προστατευτικούς των δικαιωμάτων των Πολιτών, δεν θα είχε δε επικεφαλής ούτε βασιλείς, ούτε αυτοκράτορες, ούτε σουλτάνους». Νόμιζε, δηλαδή, ο Ρήγας ότι θα ήταν δυνατόν να διατηρηθεί κατ' αρχήν η υπάρχουσα στο οθωμανικό κράτος πολυεθνική συμβίωση, να αλλάξουν όμως τα νομικοπολιτικά πλαίσια της, με την αντικατάσταση της δεσποτικής εξουσίας των σουλτάνων από μία δημοκρατική εξουσία με φορέα το λαό που κατοικούσε τη χώρα – ασχέτως εθνότητας, θρησκείας και γλώσσας.

13. Αλ. Σβώλος, «Τα πρώτα Ελληνικά Πολιτεύματα και η επίδρασης της Γαλλικής Επαναστάσεως», *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών*, τόμ. Β΄, αρ. 28-29, σελ. 738 γράφει: «Αλλά κυρίως είναι αξιοπαρατήρητον το σχέδιον του Ρήγα δια τας διαφοράς του από τα γαλλικά πρότυπα και δια τας πρωτοτύπους διατάξεις του. Ως προς αυτάς γενικώς, μπορεί να λεχθή ότι το σχέδιον του Ρήγα είναι φιλελευθερώτερον, δημοκρατικώτερον, και ανθρωπιστικώτερον· τούτο δε παρατηρούμεν τόσον ως προς την διακήρυξην των δικαίων του ανθρώπου όσον και ως προς το οργανωτικόν μέρος του σχεδίου».

πλευρά και προς κάθε κατεύθυνση δικαιωμάτων: πολιτικών, ατομικών, κοινωνικών, θρησκευτικών, γλωσσικών αλλά και υποχρεώσεων, όπως: η φορολόγηση, η στράτευση, η εκπαίδευση, οι ποινές για όλες τις περιπτώσεις. Ακόμα πρόβλεπε την παροχή πολιτικού ασύλου σε όλους που εξορίζονταν από την Πατρίδα τους, με αφορμή ή αιτία την Ελευθερία. Και διαλαμβάνει το ευπαθέστερο στοιχείο για τους ανθρώπους που θα γνωρίσουν απότομα από την δουλεία στην ελευθερία: την υποταγή όλων στο νόμο και τον έλεγχο όλων ανεξαίρετα από πλούτο και αξίωμα, δηλαδή ιδανική μορφή της κοινωνίας στο δρόμο της Νομιμότητας, το δρόμο του Κράτους Δικαίου.

Ο Ρήγας δεν ήταν δυνατόν να αντιγράψει το Γαλλικό Σύνταγμα, γιατί όπως έχει αποδειχθεί ήταν αρκετά έξυπνος, ώστε να υποπέσει σε τέτοιο λάθος, γι' αυτό βέβαια και το απέφυγε. Και να σκόπευε κάτι τέτοιο δεν τον εξυπηρετούσε, αφού η Γαλλική Επανάσταση και η Γαλλική κοινωνία αντιμετώπιζαν διαφορετικά προβλήματα. Δεν είχαν εκεί να αποτινάξουν δουλεία, ούτε αποσκοπούσαν να συγκροτήσουν κράτος. Είχαν κράτος που λειτουργούσε με αυταρχισμό και μάλιστα με αρκετές αποικίες. Αλλά εκείνο το κράτος λειτουργούσε με την αυθαιρεσία ως κανόνα, με τον άνθρωπο εκτεθειμένο σε κάθε είδους ανασφάλεια και τη σπατάλη του δημοσίου χρήματος στην ημερησία διάταξη. Με μία λέξη δεν υπήρχε Δημοκρατία, δεν υπήρχε κράτος δικαίου στη Γαλλία.

Τα Γαλλικά κείμενα αποσκοπούσαν λοιπόν τόσο με τη Διακήρυξη όσον και με τα Συντάγματα 1791, 1793 και 1795 να διορθώσουν τα «κακώς κείμενα», να ελέγξουν την απολυταρχία, την ασυδοσία και τον αυταρχισμό του Λουδοβίκου, να αποκαταστήσουν τη νομιμότητα, γενικά να επιβάλουν θεσμούς. Να δημιουργήσουν προϋποθέσεις σεβασμού των Νόμων [14],[15]*, προστασίας των Πολιτών των Διοικούμενων*[16] *από την καταχρηστική εξουσία και ιδιαίτερα να επιβάλουν την λαϊκή κυριαρχία, καταργώντας τη «βασιλική αυθαιρεσία». Ο θεσμός της πλειοψηφίας θα διαμόρφωνε την κυβέρνηση και τη διακυβέρνηση του Γαλλικού κράτους, ώστε με την ελεγκτική εξουσία της αντιπολιτεύσεως να προχωρούσε με ομαλό τρόπο η διαχείριση των κοινών, να αποκτούσε δηλαδή η Γαλλία χρηστή Διοίκηση, Κράτος Δικαίου.*

Γι' αυτούς λοιπόν τους εντελώς διαφορετικούς λόγους δεν επιτρεπόταν ο Ρήγας να μεταφράσει και να αποδώσει αυτούσια τα Γαλλικά κείμενα (Διακήρυξη και Σύνταγμα), τα επιτεύγματα της Γαλλικής επαναστάσεως στον υπόδουλο Ελληνικό λαό. Το αυτό βέβαια ισχύει και για τους άλλους λαούς της χερσονήσου του Αίμου. Ο Ρήγας λοιπόν δέχθηκε, ότι χρήσιμο και εξυπηρετικό είχε διατυπωθεί στα κείμενα αυτά και το υιοθέτησε. Σε καμία όμως περίπτωση δεν σημαίνει αυτό, ότι αντέγραψε ή μετέφερε όλα από τα Γαλλικά κείμενα, αφού αντιμετώπιζε βασικό κώλυμα, πως θα τα αντέγραφε;

Αν ήταν ίδια τα δεδομένα, είχαμε αντίστοιχες καταστάσεις, ασφαλώς θα είχε την ευχέρεια να τα ακολουθήσει, αφού όμως τέτοιου είδους κείμενα δεν είναι τρέχοντα καθημερινά, ούτε όμως μπορούν να προέλθουν από ένα και μόνο άτομο. Τα Γαλλικά κείμενα διαμορφώθηκαν μετά από ατελείωτες εισηγήσεις, διαλογικές συζητήσεις τόσο για τη Διακήρυξη των δικαιωμάτων, όσο και αργότερα πολύ περισσότερο για τη μορφοποίηση των Συνταγμάτων που ακολούθησαν. Αυτά διευκρινιστικά για λόγους τάξεως και δεοντολογίας».

---

14. Επ. Σπηλιωτόπουλος, *Εγχειρίδιον Διοικητικού Δικαίου*. έκδ. 2η, Αθήναι 1982, σελ. 458, ή έκδ. 6η, Αθήνα 1993, σελ. 544.

15. Επ. Σπηλιωτόπουλος, ό.π., έκδ. 6η, Αθήνα 1993, σελ. 106-108.

16. Α. Μανιτάκης, *Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος Συνταγματικότητας*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 51 και Ευρετήριο σελ. 451, ανάλογα με την περίπτωση.

Εκείνο το οποίο μας απασχολεί ως καταληκτική σκέψη είναι, ότι η Κοινωνική Ηθική είναι το επιστέγασμα όλων των επιδιώξεων του γύρω από την διαβίωση των απελευθερωμένων Ελλήνων στο Νέο Ελληνικό Κράτος. Προβλέπει, επομένως, ότι με την απελευθέρωση των Ελλήνων θα πρέπει να είναι σωστά καθορισμένα τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των πολιτών. Η Κοινωνική Ηθική στηρίζεται σε κανόνες δικαιωμάτων[17] και υποχρεώσεων οι οποίες πρέπει να τηρούνται προκειμένου να διασφαλιστεί η ομαλή συμβίωση αλλά με παράλληλη προϋπόθεση την ύπαρξη δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

Προκειμένου να γίνει αντιληπτό το νόημα της Κοινωνικής Ηθικής, είναι ανάγκη να διατυπώσουμε τις σκέψεις του φιλοσόφου Θ. Βορέα[18], ο οποίος μας δίνει την ακόλουθη περιγραφή περί Ηθικής: «*Ηθική κατά ταύτα είναι η επιστήμη, ήτις σκοπόν προτίθεται να εξετάση τας πράξεις των ατόμων και των κοινωνιών από της απόψεως του αγαθού και του κακού, της αξίας και απαξίας αυτών, και υποτύπωση αρχάς και κανόνας, προς ους ο άνθρωπος οφείλει να ρυθμίζη τον βίον*».

Με βάση, λοιπόν, το περιεχόμενο της Ηθικής θα προσπαθήσουμε να συνεχίσουμε την εξέταση του περιεχόμενου της Κοινωνικής Ηθικής, αν είναι δυνατόν πολύπλευρα. Κατά τον Ν. Πανταζόπουλο[19]: «*Προχωρούσε έτσι ο Ρήγας πέρα από τις διακηρύξεις της Γαλλικής Επαναστάσεως, που αναγνωρίζει πολιτικά και ατομικά δικαιώματα στη μονάδα, τον πολίτη και όχι στην ομάδα δηλαδή στις μειονότητες. Γινόταν έτσι ο Πρόδρομος της Οικουμενικής Διακηρύξεως των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων του 1948, η οποία, καθώς είναι γνωστό, αναγνωρίζει ανθρώπινα δικαιώματα με το ίδιο όπως ο Ρήγας πνεύμα σε μικρές ή μεγάλες ομάδας, όπως είναι οι Communities και Societies*».

Προσεγγίζοντας τα έργα του Ρήγα: α) Η επαναστατική προκήρυξη, β) τα Δίκαια του ανθρώπου, γ) το Σύνταγμα ή Αρχής της Νομοθετημένης Πράξεως και Ψυχής της Διοικήσεως, και δ) ο Θούριος, έχουμε μια αμεσότητα των σκέψεων και των επιδιώξεων του σχετικά: α) με την ανατροπή της απολυταρχικής τουρκικής διοικήσεως, και β) την πρόβλεψη της μελλοντικής συμπεριφοράς των Ελλήνων απέναντι στην νέα Ελληνική Διοίκηση που θα αντικαθιστούσε τον Τουρκικό βαρβαρισμό.

Το βασικό πρόβλημα του Ρήγα ήταν η αποκατάσταση της ελευθερίας των Ελλήνων και του Ελληνισμού μέσα από την Κοινωνική Ηθική, και για αυτό το λόγο διέβλεπε και προσπάθησε να επιτύχει το εξής: Καταδίκη της δουλείας και της δουλοπαροικίας για όλους τους Έλληνες και όσους επρόκειτο να ενταχθούν στην Ελληνική κοινωνία σύμφωνα με τα όσα έχει διατυπώσει στα έργα του που έχουμε ήδη μνημονεύσει. Σημειώνουμε εδώ, με την ευκαιρία αναφοράς μας στην δουλεία, ότι η Γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του 1789 δεν καταδίκασε την δουλεία και την δουλοπαροικία, αλλά αναφέρεται μόνο στο πρώτο άρθρο: «*Οι άνθρωποι γεννήθηκαν κι είναι πάντα ελεύθεροι και ισότιμοι στα δικαιώματα τους. Οι διαφορές των πολιτών, επομένως, μπορούν να στηρίζονται μονάχα στην γενική ωφέλεια*»[20].

Ακόμα και στις Ηνωμένες Πολιτείες, η καταδίκη της δουλείας και της δουλοπαροικίας παρουσιάζονται για πρώτη φορά το 1865[21]. Το ερώτημα που προκύπτει από την βασική αυτή παράλειψη κατοχύρωσης της ελευθερίας στο ιστορικό αυτό κείμενο της

17. Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή, ό.π.*, σελ. 106.

18. Θ. Βορέας, «Η Ηθική», *Ακαδημεικά*. Τόμ. 4ος. ΟΕΣΒ, Αθήνα 1957, σελ. 12.

19. Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *ό.π.*, σελ. 106.

20. «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, 1789», *Ευθύνη*. Περιοδικό Ελευθερίας και Γλώσσας. *1789-1989, Διακόσια χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης*, σελ. 680.

21. Γ. Σκλάβος, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΣΤ΄, σελ. 151.

Γαλλικής Επανάστασης είναι γιατί δεν αναφέρεται η καταδίκη του απάνθρωπου αυτού θεσμού της "δουλείας" και της "δουλοπαροικίας", την στιγμή κατά την οποία υποτίθεται, ότι η διακήρυξη είχε σκοπό να απελευθερώσει τον άνθρωπο από τα δεσμά του και να τον αποδώσει ελεύθερο σε μια ελεύθερη πολιτική κοινωνία. Όμως, η αγοραπωλησία των ανθρώπων συνεχίζεται.

Η απάντηση σε αυτό το βασικό ερώτημα είναι, ότι η Γαλλία ήταν μια από τις Ευρωπαϊκές χώρες που είχε κατακτήσεις στην Ασία και στην Αφρική, και επομένως δεν τόλμησε να προχωρήσει στην καταδίκη της δουλείας και της δουλοπαροικίας. Δηλαδή, με άλλα λόγια, υπερίσχυσε το Κράτος και το νόημα της αποικιοκρατίας από την έννοια της ελευθερίας, η οποία επρόκειτο και έπρεπε να επικρατήσει, ώστε όσοι δούλοι και δουλοπάροικοι διατελούσαν υπό τον έλεγχο των Γάλλων είτε στην μητροπολιτική Γαλλία, είτε στις αποικίες της, έπρεπε αυτόματα μετά την διακήρυξη της 27ης Αυγούστου 1789 να αποκτήσουν την ελευθερία τους.

Πάρα ταύτα παρέμεινε η εξαθλίωση για τους ανθρώπους αυτούς επί μακρό χρόνο, αν και τα Γαλλικά Συντάγματα του 1791, του 1793 και του 1795 αναφέρονται στην ελευθερία και στα δικαιώματα των Γάλλων πολιτών. Δηλαδή, η παράταση της δουλείας υπό άλλο πιθανό σχήμα και της αποικιοκρατίας κατίσχυσαν της ελευθερίας, γεγονός που δεν πραγματοποιήθηκε η ελευθερία για τον άνθρωπο σε όλες τις διαστάσεις. Αντίθετα με την τακτική αυτή, είναι διατυπωμένο το κείμενο του Ρήγα στο οποίο ρητά αναφέρεται (Άρθρο 2): *«Αυτά τα Φυσικά Δίκαια είναι: πρώτον, το να είμεθα όλοι ίσοι και όχι ο ένας ανώτερος από τον άλλον· δεύτερον, να είμεθα ελεύθεροι και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού...»*[22].

Την επαναβεβαίωση για την κατάργηση της προσβολής του ανθρώπου με τον καθορισμό δούλος και δουλοπαροικία, εκφράζει ακόμα μια φορά ο Ρήγας στο Άρθρο 18 το οποίο γράφει τα ακόλουθα[23]: «Κάθε άνθρωπος ημπορεί να δουλεύση έναν άλλον ως υπηρέτης, προσφέροντας τον καιρόν του εις χρήσιν εκείνου· *δεν ημπορεί όμως να πωλήση τον εαυτόν του, μήτε άλλος να τον πωλήση, επειδή και το υποκείμενον του δεν είναι εις μόνην την εξουσία του εαυτού του, αλλά και της Πατρίδος. Ο Νόμος δεν γνωρίζει καμμίαν υποδούλωσιν μήτε σκλαβίαν και εις τους ιδίους δούλους· σώζεται μόνον μία υπόσχεσις, να φροντίζη ο υπηρέτης δια της εργασίας του και να είναι ευγνώμων προς εκείνον όπου τον πληρώνει μισθόν, όστις δεν έχει άδειαν μήτε να τον υβρίση, μήτε να τον δείρη· αναιρεί όμως την συμφωνίαν, τον πληρώνει έως εκείνην την στιγμήν και τον αποβάλλει».*

Αυτό το γεγονός, ότι καταδικάζει με ευθύτητα τη "δουλεία" και την "δουλοπαροικία", προσθέτει μία ακόμη σκέψη που διαφοροποιεί σημαντικά τον Ρήγα απέναντι στη *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη,* όσο και στα τρία Συντάγματα που ακολούθησαν (1791, 1793 και 1795). Επιτρέπεται, λοιπόν, σε όσους αγνοούν τις πηγές που μόλις αναφέραμε, να υποστηρίζουν ότι ο Ρήγας αντέγραψε τα Γαλλικά κείμενα; Οι συλλογισμοί που προηγήθηκαν είχαν και έχουν ένα νόημα, όπως το έχουμε ήδη διατυπώσει: Ο Ρήγας αξιοποίησε όσα άρθρα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν την περίπτωση του για το Ελληνικό ζήτημα, ώστε η Ελληνική κοινωνία μετά την απελευθέρωση της από την Τουρκική τυραννία κυριαρχίας, να ήταν σε θέση να προσφέρει και να προστατεύσει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των Ελλήνων. Ακόμα, το πνεύμα αυτό ευρύτερα προσφέρεται και για όσους μη Έλληνες, αλλά κατοίκους της χερσονήσου του

22. Ρήγας Βελεστινλής, «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», *Τα Επαναστατικά.* Έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 5η έκδοση, Άρθρο 2, σελ. 21.

23. Ρήγας Βελεστινλής, *ό.π.,* σελ. 26.

Αίμου ή και άλλων προελεύσεων εκτός των λαών του Αίμου, προκειμένου να έχουν τα αυτά δικαιώματα όπως περιγράφονται στα κείμενα του.

Τα κείμενα που έχουν καταχωρηθεί, προσφέρουν ήδη μια «Κοινωνική Ηθική» σπουδαίας σημασίας και ουσιαστικού περιεχομένου. Η Κοινωνική Ηθική στα κείμενα αυτά εκφράζει τον Ανθρωπισμό του Ρήγα σε επιβεβαίωση των όσων έχουμε αναλύσει σε προγενέστερη εργασία μας, με θέμα «Ο Ανθρωπισμός του Ρήγα, Θεμέλιο των Ηθικών και Κοινωνικών του Αρχών και Επιδιώξεων».

Το θέμα είναι πολύ σοβαρό, δεν είναι τυχαίο, ότι ούτε στην *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη* 17/08/1789, αλλά ούτε και στα Συντάγματα που ακολούθησαν (1791, 1793 και 1795) αναφέρεται κάτι σχετικό. Η απουσία της καταδίκης του απάνθρωπου εξευτελιστικού και κτηνώδους θεσμού της "δουλείας" και της "δουλοπαροικίας", παραλήφθηκαν σκόπιμα και συνειδητά, αφού εκατομμύρια Αφρικανών, Ασιατών και λιγότερων Νοτιαμερικανών, ανήκαν σε αυτή την κατηγορία των ανθρώπων, της "δουλείας" και της "δουλοπαροικίας". Οι πολιτισμένοι Ευρωπαίοι με τις κατακτήσεις τους επί των αόπλων γηγενών, όπως είναι γνωστό, κατέκλεψαν τις οικονομίες των χωρών αυτών αλλά και παρανομούσαν ασύστολα με περιφρόνηση απέναντι στον κάθε κατακτημένο των χωρών αυτών, που είχαν καταληφθεί με την ισχύ των όπλων και, βέβαια, με ολοκληρωτικές διαθέσεις απέναντι στους δυστυχισμένους αυτούς λαούς. Το θέμα της "δουλείας" και της "δουλοπαροικίας", δεν έχει ειδικά συνεξεταστεί με τα κείμενα της Γαλλικής Κοινωνίας, αν και πολλά Αφρικανικά και Ασιατικά εδάφη βρίσκονταν σε στάδιο εμπόλεμο και κατέληξαν στην Γαλλική υποταγή (Αλγερία, Ινδοκίνα κτλ).

Τα ερωτήματα που αφορούν την Γαλλική κοινωνία και τη Συνταγματική της τάξη, είναι αρκετά και σοβαρά. Πώς εξηγείται, μετά από την ύπαρξη της Γαλλικής Επανάστασης (Διακήρυξης και Συνταγμάτων) και η κατάκτηση ξένων χωρών, επιβολή μεσαιωνικών συστημάτων διοίκησης και υποταγής και ως προς την οικονομία, ποιος άραγε μπορεί να απαντήσει για όσα ακολούθησαν αιώνες μετά μέχρι σήμερα και να μας εξηγήσει, πώς δικαιολογείται μετά από την περίφημη διακήρυξη κατάκτηση ξένων χωρών και ποδοπάτηση δικαιωμάτων των εγχωρίων πληθυσμών; Τι ποιο εγκληματικό γινόταν πριν από την διακήρυξη των δικαιωμάτων από τους κατακτητές, και τι βελτιώθηκε μετά την Διακήρυξη και τα τρία Γαλλικά Συντάγματα; Με την πρωτοβουλία του Γαλλικού Κράτους, σχεδόν τίποτα. Μόνο μετά από επαναστατικές κινήσεις, ακολούθησαν συνομιλίες και διαπραγματεύσεις για την βελτίωση των συνθηκών ζωής και απομάκρυνσης των κατακτητικών δυνάμεων.

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, υπήρξαν απελευθερωτικά κινήματα σε όλα τα μήκη και πλάτη του κόσμου, χωρίς εξαίρεση την Γαλλία. Και αυτό, κατέληξε να απελευθερωθούν ολόκληρα κράτη που τελούσαν υπό την κυριαρχία των Γάλλων, στην Αφρική, την Ασία κτλ.

Καταρρέει λοιπόν, στην περίπτωση αυτή της Γαλλίας, το δικαιολογητικό ότι προσεπικαλούνταν την ελευθερία του ανθρώπου, και κάλυπτε παράνομα τα υποδουλωμένα Κράτη και τους υπόδουλους λαούς, αφού μόνο με τα όπλα και τις θυσίες των πληθυσμών υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα κατεχόμενα Κράτη, οι Γάλλοι. Δηλαδή, άλλα διατύπωσαν στην Διακήρυξη και στα Συντάγματα και άλλα εξακολούθησαν επί αιώνες να εφαρμόζουν στην πράξη, όπως την "δουλεία" και την "δουλοπαροικία". Ας επιτραπεί να διατυπώσουμε τον συλλογισμό ότι, η πρόταση του Ρήγα να καταδικάσει την "δουλεία" και την "δουλοπαροικία" ήταν και παραμένει μοναδική, και ας προσποιούνται όσοι επι-

θυμούν την άγνοια και το περιεχόμενο του κειμένου του Ρήγα Βελεστινλή, ή ότι δήθεν δεν το έχουν συνειδητοποιήσει.

Το ερώτημα που διαμορφώνεται είναι, ποια θέση υποστηρίζουν οι Συνταγματολόγοι και τα κόμματα της Γαλλίας απέναντι στο θεσμό της "δουλείας" που λειτούργησε και λειτουργεί ακόμα στις Γαλλικές κτήσεις. Πώς μπορούν να δικαιολογούν την απελευθέρωση του Ανθρώπου και των Δικαιωμάτων του, όταν το ίδιο το Γαλλικό Κράτος έχει αποδείξει την περιφρόνηση προς τον Άνθρωπο, τις Ελευθερίες του και τα Δικαιώματα του; Αλήθεια, συμβιβάζονται οι καταστάσεις αυτές για λαούς οι οποίοι υποτίθεται ότι είναι ανεπτυγμένοι και ακολουθούν τις Αρχές της Ελευθερίας και του Κράτους Δικαίου; Ποια μπορεί να είναι η απάντηση σε αυτό το βασικό ερώτημα που θέτει η εργασία αυτή; Χωρίς δισταγμό, υποστηρίζουμε κατά συνέπεια, ότι το γεγονός της "δουλείας" και της "δουλοπαροικίας", που δεν απασχόλησε σοβαρά τους δύο κορυφαίους Έλληνες Φιλοσόφους, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, συγκριτικά με τους αιώνες που ακολούθησαν την εποχή της διδασκαλίας τους στην Αρχαία Ελλάδα, είναι ελάχιστα απαράδεκτο μπροστά σε αυτά τα οποία ακολούθησαν και ακολουθούν και σήμερα με τις ανεπτυγμένες χώρες, όπως της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Ολλανδίας, του Βελγίου, οι οποίες με κάθε τρόπο και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο κατόρθωσαν να συντηρούν τον απάνθρωπο θεσμό της "δουλείας" και της "δουλοπαροικίας", στην Αφρική, την Ασία και την Νότια Αμερική.

Ο φιλόσοφος Κ. Μαρξ, αναφερόμενος στην "δουλεία" και την "δουλοπαροικία" εξετάζει από οικονομικής πλευράς, την περίπτωση της "δουλείας" σχετικά με την Αγγλική οικονομία και παραγωγή, και όχι με την Γαλλία[24]. Επιμείναμε στη μικρή αυτή ανάλυση, σχετικά με την ελευθερία του Ανθρώπου και τα Δικαιώματά του, στο πλαίσιο της Επαναστατικής Διακήρυξης και των τριών Συνταγμάτων, που δεν αναφέρεται ρητά η κατάργηση της "δουλείας" και της "δουλοπαροικίας", ενώ ο Ρήγας στα «Δίκαια του Ανθρώπου»[25] στο Άρθρο 2, γράφει κατακάθαρα: "*Αυτά τα Φυσικά Δίκαια είναι: πρώτον, το να είμεθα όλοι ίσοι και όχι ο ένας ανώτερος από τον άλλον· δεύτερον, να είμεθα ελεύθεροι και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού· τρίτον, να είμεθα σίγουροι εις την ζωήν μας, και κανένας να μην ημπορή να μας την πάρη αδίκως και κατά την φαντασίαν· και τέταρτον, τα κτήματα όπου έχομεν κανένας να μην ημπορή να μας τα εγγίζη, αλλά είναι ιδικά μας και των κληρονόμων μας*".

Και τώρα, θα αναφερθούμε στην έννοια της Ισότητας, η οποία έχει απασχολήσει στο παρελθόν τους Φιλοσόφους του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Με αφετηρία τους δύο αυτούς διαχρονικούς Φιλοσόφους, απασχολήθηκαν σοβαρά Ρωμαίοι αλλά και νεότεροι Ευρωπαίοι επιστήμονες. Η έννοια αυτή της Ισότητας αποτέλεσε αντικείμενο των Γάλλων Εγκυκλοπαιδιστών, και ιδιαίτερα των επικεφαλής ιδεολογικών ρευμάτων της προεπαναστατικής εποχής στη Γαλλία, χωρίς να παραλείψουμε να αναφέρουμε τους Άγγλους θεωρητικούς Τόμας Χομπς (1588-1679) και Τζων Λοκ (1632-1704).

Οι Γάλλοι Φιλόσοφοι της προεπαναστατικής περιόδου, και ιδιαίτερα ο Jean Jacque Rousseau, επέμεναν στην έννοια της Ισότητας σε απόλυτο βαθμό, ενώ είναι γεγονός ότι απόλυτη Ισότητα δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστεί λόγω της φυσικής ανισότητας των

24. Κ. Μαρξ, «Το Κεφάλαιο», *Η Σύγχρονη Θεωρία της Αποικιοποίησης*. Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, τόμ. 1ος, σελ.789 κ.μ.

25. Ρήγας Βελεστινλής, «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», *Τα Επαναστατικά*. ό.π., σελ. 21.

ανθρώπων. Εδώ λοιπόν, πρέπει να υποστηριχθεί αντικειμενικά, και όχι με την έννοια του προγονισμού, ότι η απόλυτη Ισότητα, δηλαδή όταν συμπεριλάβουμε και την φυσική Ανισότητα, ανατρέπεται. Δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσει η απόλυτη Ισότητα όταν υπάρχουν φυσικά κωλύματα στους Ανθρώπους, τα οποία προσδιορίζουν τις ικανότητες περιοριστικά ή πληθωρικά (απόλυτα). Εντούτοις, ο Rousseau, σχολιάζει αρνητικά τον Αριστοτέλη[26], [27] γιατί επιμένει στη σχετική, τη φυσική Ισότητα.

Οποιοσδήποτε είναι σε θέση να καταλάβει και να εκτιμήσει ότι απόλυτη Ισότητα μεταξύ ανόμοιων καταστάσεων είναι αποκλεισμένη λογικά, και με το πρίσμα αυτό, θα πρέπει να σκεφτούμε ότι οπουδήποτε δεν εμποδίζεται ο Άνθρωπος από την φυσική Ανισότητα, πρέπει να καλύπτεται από την Ισότητα γενικά. Και θα προσθέσουμε τον απλό συλλογισμό που αναφέρει ο Αριστοτέλης, ότι «Τίποτε δεν υπάρχει πιο άνισο, από την ίση μεταχείριση των άνισων». Είναι, λοιπόν, σπουδαία η υποχρέωση σε μια ευνομούμενη πολιτεία, να κατισχύει η ισότητα σε όλο το φάσμα των ανθρωπίνων σχέσεων, εκτός όπως έχουμε ήδη σημειώσει, της φυσικής Ανισότητας.

Εδώ, αντιμετωπίζουμε μία εξαιρετικά μεγάλη συμβολή της Κοινωνικής Ηθικής, την οποία επικαλείται ο Αριστοτέλης με την γνωστή **μεσότητα**, η οποία επιστρατεύεται για να αντιμετωπιστούν ακραίες κοινωνικές αντιθέσεις, ακραίες κοινωνικές αρνήσεις, ώστε να καταλήξει η κοινωνική συμβίωση μεταξύ των ανθρώπων, από επιθυμία σε πράξη. Είναι, μια κατάκτηση η οποία προέρχεται και στηρίζεται στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, όπου οι κοινωνικές αντιθέσεις, ρήξεις και Επαναστάσεις, αποτελούσαν την πραγματικότητα. Τα στηρίγματα, επομένως, των Αρχαίων Ελληνικών Κοινωνιών, έπρεπε να κατευθύνονται από την αρχή αυτή.

Μεγάλη συμβολή προς την ομαλή συμβίωση και με προϋπόθεση την Αριστοτελική μεσότητα, αναζητούσαν στην Αρχαία Ελλάδα μέσω της Δικαιοσύνης. Ο Ρήγας προβλέπει, λοιπόν, την ισότητα ως φυσικό Δίκαιο στο Άρθρο 2, που έχει καταχωρηθεί ήδη, και το αναλύει ικανοποιητικά. Είναι μία από τις Αρχές του Ανθρωπισμού, του οποίου ο Ρήγας υπήρξε οπαδός και στην πράξη. Επομένως, εκείνο το οποίο περιγράφεται στο Άρθρο 2 είναι πολύ ουσιαστικό, χωρίς βέβαια να υπεισέρχεται σε ιδεολογήματα της απολυτότητας των Γάλλων Φιλοσόφων. Ακόμα και στην προμετωπίδα την «Επαναστατικής Προκήρυξης» του, αναφέρεται στην έννοια Ισοτιμία, Ελευθερία και Αδελφότητα. Λόγω του απώτερου σκοπού του Ρήγα να δημιουργηθεί ένα μεγάλο Ελληνικό Κράτος, πρόβλεψε την Ελευθερία και στη Θρησκεία, δηλαδή, δέχθηκε την ανεξιθρησκεία, προκειμένου να φτάσει στον τελικό του σκοπό, να ανατραπεί η τυραννία και η Οθωμανική κυριαρχία. Με τον τρόπο αυτό, επεδίωκε να προσεγγίσουν την Ελληνική Επανάσταση, Αρμένιοι, Βούλγαροι, Εβραίοι και Αλβανοί.

Την επιδίωξη του αυτή στήριζε στην Δικαιοσύνη της πατρίδας του, γιατί υποστήριζε, ότι είναι ο μόνος οδηγός για την αποκατάσταση όσων σφάλλουν, όσων παρανομούν, και όσων προκαλούν είτε άτομα, είτε την Ελληνική κοινωνία γενικότερα. Άλλωστε, έχει υποστηρίξει στον «Θούριο»: "*Ελάτε μ' έναν ζήλο σε τούτον τον καιρόν, να κάμωμεν τον όρκον επάνω στον Σταυρόν· συμβούλους προκομμένους, με πατριωτισμόν, να βάλωμεν, εις όλα να δίδουν ορισμόν· οι Νόμοι πρέπει να είναι ο πρώτος και μόνος οδηγός, και της*

26. Ζ.Ζ. Ρουσσώ, *Κοινωνική Ανισότητα*, χ.χ. Νέα Εποχή, σελ. 18.

27. Σ.Π. Ράγκος, «Αίτια Φυσικής Ανισότητος: Η Αριστοτελική Θεωρία», *Αριστοτελική Πολιτική Φιλοσοφία*. Έκδ. καθηγητή Κ. Βουδούρη, Διεθνές Κέντρο Ελληνικής Φιλοσοφίας και Πολιτισμού. Αθήνα 1995, σελ. 144 κ.μ.

πατρίδος ένας να γένη Αρχηγός· γιατί κ' η αναρχία ομοιάζει την σκλαβιά· να ζούμε σα θηρία είναι η πιο σκληρή φωτιά"[28].

Πιστοποιείται, λοιπόν, ότι για τον Ρήγα η Δικαιοσύνη έπαιζε σημαντικό και αποφασιστικό ρόλο στην ομαλή συμβίωση των ανθρώπων και στην συμβολή της Κοινωνικής Ηθικής, την οποία πρότεινε πάντοτε ο Ρήγας στηρίζοντας την στην αρχή της **μεσότητας**. Αναφερόμενος στην τήρηση των Νόμων και την εφαρμογή τους από τους πολίτες, μας υπενθυμίζει, ότι η απονομή της Δικαιοσύνης διατυπώνεται σε πολλά άρθρα τα οποία εκφράζουν την Αρχή και την Αποστολή της Δικαιοσύνης.

Αναφορικά με την παραβίαση, με την μη τήρηση των Νόμων και την υποταγή στους Νόμους, φτάνει ο Ρήγας στα άκρα υποστηρίζοντας ότι κάθε άνθρωπος που ήθελε να αντιποιηθεί την εξουσία, θα έπρεπε να "φυλακώνεται" από τους ελεύθερους άντρες και να κρίνεται όμως κατά τον Νόμο, και μόνο τότε να παιδεύεται. Δηλαδή, παρατηρούμε μία έφεση του Ρήγα σε εξαιρετικό βαθμό, για την τήρηση του Νόμου και της Νομιμότητας. Και όλα αυτά, πρέπει να τα συνεκτιμήσουμε, ότι αφορούν την μεταβατική περίοδο από την κατάργηση της Τουρκικής τυραννίας προς την ανάληψη της Διοίκησης και των Αρχών από Έλληνες.

Ο έλεγχος της εξουσίας αναφέρεται σε πολλά: σε κοινωνικό έλεγχο, σε διοικητικό έλεγχο, σε οικονομικό έλεγχο, και τέλος σε ποινικό έλεγχο. Για όλα όμως αυτά που αναφέρει, προβλέπει την αυτεξουσιότητα, το κύρος και τα σύνορα των δημοσίων οφφικίων, όταν δεν είναι προσδιορισμένα από τον Νόμο, και αν δεν είναι αποφασισμένο ρητώς το να δώσουν λογαριασμό όλοι οι αξιωματικοί. Εδώ, ο Ρήγας θέλει να κατοχυρώσει το θησαυροφυλάκιο του Έθνους, που αποτελεί το «μεσαίτατο» κέντρο των εισοδημάτων και των εξόδων της Δημοκρατίας (άρθρα 102-103 του Συντάγματος), και θέλει να διαφυλάξει την ορθή κίνηση και διαχείριση του δημοσίου χρήματος, και αμέσως προβλέπει την απόδοση λογαριασμού από ονοματισμένους από το εκτελεστικό διοικητήριο, αυτούς τους επιτρόπους τους οποίους προβλέπουν ελεγκτικοί Νόμοι από το Νομοδοτικό Σώμα, είναι υπόλογοι και έχουν να αποκριθούν για τυχόν καταχρήσεις που δεν θέλησαν να τις αναφέρουν.

Ας αναφερθούμε στις σκέψεις του για τις ποινές τυχόν προδοτών, εγκλίσεις πολιτών κτλ. Προβλέπει τα εξής στο κυρίως Σύνταγμα: Άρθρο 5: "*Χάνει τα δίκαια του πολίτου εκείνος όπου έγινεν εντόπιος εις ξένον βασίλειον και δεν βοηθεί την Πατρίδα του και απ' εκεί, με όποιον τρόπον ημπορεί, αλλ' αδιαφορεί εις τας προσταγάς της. Ομοίως και εκείνος οπού δέχεται οφφίκιον ή δούλευσιν ή χαρίσματα από χέρι Τυράννου. Ο τοιούτος δεν λέγεται πλέον πολίτης, αλλά προδότης· όθεν και να αποδιώκεται μακράν και εμπιστοσύνη αυτώ να μη δίδεται. προσέτι τα χάνει και ένας οπού έπταισε και κατά τον νόμο καταδικάζεται εις κρίσιν, εν όσω ν' άθωωθή*".

Και στο Άρθρο 55 (Συντ.) στην παράγραφο ιδ΄, επανέρχεται στην περίπτωση απαραδέκτων ενεργειών, όπως προδοσία κλπ: "*Κάθε μεταβολήν εις τον κατά μέρος διαμερισμόν της ελληνικής γης· ήγουν, αν τινας ήθελα φανή προδότης της Πατρίδος, αυτή τον ξεγυμνώνει από την γην οπού εξουσίαζε, και την δίδει εις άλλον*".

Επανερχόμενος ο Ρήγας στην Αρχή της Ισότητας, θα υπενθυμίσει ότι το Άρθρο 2 (Δικαιώματα του Ανθρώπου) που αναφέρεται στα Φυσικά Δίκαια που έχουμε παραθέσει παραπάνω, είναι ο κύριος οδηγός για την υποστηριζόμενη ελευθερία, την κατάργηση της δουλείας και την ασφάλεια της ζωής, ώστε κανένας να μην μπορεί να αδικεί. Την δε

28. Ρήγας Βελεστινλής, «Ο Θούριος», *Τα Επαναστατικά, ό.π.,* σελ. 66, στίχοι 21-28.

Ισότητα, την αναλύει με την παράγραφο την οποία έχει διατυπώσει: "*Τα ελεύθερα γένη δεν γνωρίζουν καμμίαν αιτίαν προτιμήσεως εις τας εκλογάς των, παρά την φρόνησιν και την προκοπήν· ήγουν, καθένας, όταν είναι άξιος και προκομμένος δια μίαν δημόσιαν δούλευσιν, ημπορεί να την αποκτήση. Εξ εναντίας δε, μη όντας άξιος αλλά χυδαίος, δεν πρέπει να τω δοθή διότι, μην ηξεύροντας πώς να την εκτελέση, προσκρούει και βλάπτει το κοινόν με την αμάθειαν και την ανεπιδεξιότητα του (*άρθρο 5 *Δίκαια του Ανθρώπου).*

Σημαντική παραμένει η επανάληψη ότι όλο το Έθνος, το πλήθος του λαού, το οποίο αποτελεί θεμέλιο της Εθνικής παραστήσεως, και όχι μόνο οι πλούσιοι ή οι προεστοί (τουρκ. Κοτζαμπάσηδες) παρασταίνει όλο το Έθνος. Δηλαδή, δεν υπάρχει διάκριση όπως έχει περιγραφεί στην Ισότητα των πολιτών, Δικαιωμάτων και Υποχρεώσεων. Και προσθέτει την έννοια της πλειοψηφίας, ότι δεν έχει καμία σημασία και κανένα κύρος εάν το πλήθος των ψήφων είναι ολιγότερο και ας προέρχεται από τους πλούσιους, ενώ οι περισσότεροι αποτελούν το πλήθος των ψήφων ανεξάρτητα περιουσιακής κατάστασης.

Επανερχόμενος στην Ισότητα και στην Ισοτιμία, τόσο για τις Υποχρεώσεις όσο και για τα Δικαιώματα, εμφανίζεται υποστηρικτής των εννοιών αυτών στην πράξη, και αυτό αποδεικνύεται από τα άρθρα τα οποία συνδέονται με τις θέσεις του και τις απόψεις του. Προβλέπει για την εγγύηση και την βεβαιότητα των Δικαίων, αυτών που έχουμε αναφέρει, σχετικά με "*όλους τους Έλληνες, τους Τούρκους και τους Αρμένηδες, στην Ισοτιμία, στην Ελευθερία, στην Σιγουρότητα, στην Εξουσία των υποστατικών εκάστου, τα Δημόσια χρέη όπου ήθελε γένουν δια την Ελευθερίαν, την ελευθερίαν όλων των θρησκειών, μιαν κοινήν ανατροφήν, δημοσίους συνδρομάς εκεί όπου ανήκουν, την απεριόριστον ελευθερίαν της τυπογραφίας, το δίκαιον του να δίδη έκαστος αναφοράν και να προσκλαυθή, το δίκαιον του να δίδη του συναθροίζεσαι εις δημοσίους συντροφίας, και, τελευταίον, την απόλαυσιν όλων των Δικαίων του Ανθρώπου (*άρθρο 122 του *Συντάγματος)*".

Αναφορικά με τα δημόσια αξιώματα, ο Ρήγας υποστηρίζει ότι εκείνος που δεν βοηθάει την Πατρίδα του από όπου είναι (σε όποια χώρα κι αν είναι) χάνει τα Δίκαια του Πολίτη. Ομοίως, και εκείνος που δέχεται αξίωμα ή δούλευση ή χάρισμα από χέρι τυράννου. Παύει πλέον να υπολογίζεται ως πολίτης, και θεωρείται ως προδότης και να αποδιώκεται μακράν χωρίς να δίδεται εμπιστοσύνη στο πρόσωπο αυτό (άρθρο 5 του Συντάγματος). Μόνιμη επιδίωξη του Ρήγα, αποδεικνύεται, ότι ήταν η εγκατάσταση μιας Ελληνικής Δημοκρατίας, η οποία θα πρόσφερε στους Έλληνες τα Δικαιώματα τους, στην Ελευθερία των συγκεντρώσεων, στην Ελευθερία του τύπου, στην Ελευθερία της διανόησης, και γενικότερα στην απαγόρευση εμποδίων των Δικαιωμάτων αυτών. Παράλληλα, όμως, πρόβλεπε τις υποχρεώσεις των πολιτών οι οποίες έπρεπε να κινούνται με βάση τις προβλέψεις των νόμων. Η δε περιφρούρηση, η προστασία της Δημοκρατίας, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, αποτελούσε το κύριο μέλημα της προσπάθειας του. Με την έννοια αυτή, συνδέεται και η πρόβλεψη του για την προστασία των πολιτών, η οποία μπορούσε να προέρχεται άμεσα ή δικαστικά.

Και, βέβαια, μας παρουσιάζει ποινές προδοτών, εγκλίσεις πολιτών, κυρώσεις πολιτών και ποινές αξιωματούχων. Με αυτά τα μέτρα, πίστευε ότι οι Έλληνες πολίτες θα πειθαρχήσουν στο νέο τρόπο ζωής, της ελευθερίας και όχι της καταχρήσεως. Και κατά τούτο, άλλωστε, θα υπήρχε η ολοφάνερη διαφορά μεταξύ των Ασιατών κατακτητών και της Νέας Ελεύθερης Ελληνικής Διοίκησης. Για την ασφάλεια της ζωής, της τιμής και της περιουσίας των πολιτών, την σιγουρότητα της ζωής, όπως γράφει στο κείμενο του

ο Ρήγας, έχει αναφερθεί αρκετές φορές και μία ακόμη τώρα, που τερματίζει το κείμενο «Δίκαια του Ανθρώπου».

Στην Επαναστατική του Προκήρυξη, έχει ένα ενδιαφέρον κείμενο το οποίο και παραθέτουμε: «*Όθεν, δια να ημπορούν ομοθυμαδόν όλοι οι κάτοικοι να συγκρίνωσι πάντοτε με άγρυπνον όμμα τα κινήματα της διοικήσεως, με τον σκοπόν της κοινωνικής αυτών νομοθεσίας, εκτινάζοντες ανδρικώς τον ουτιδανόν ζυγόν του Δεσποτισμού και εναγκαλιζόμενοι την πολύτιμον Ελευθερίαν των ενδόξων προπατόρων των, να μην αφεθώσιν ουδέποτε να καταπατώνται ως "σκλάβοι" εις το εξής από την απάνθρωπον τυραννίαν*»[29].

Αφήσαμε, για το τέλος, την περίπτωση των φορολογικών υποχρεώσεων, και αυτό γιατί ο Ρήγας έθεσε προϋποθέσεις αναφορικά με την είσπραξη, τις πληρωμές και τον έλεγχο των "δοσιμάτων" απέναντι στις Αρχές. Εδώ, στην περίπτωση αυτή, των δημοσιονομικών και φορολογικών σχέσεων των πολιτών, γίνεται άμεσα αντιληπτό ότι η Κοινωνική Ηθική είναι στην πράξη ο βασικός οδηγός των σχέσεων Κράτους και πολιτών. Επικαλείται και σωστά ο Ρήγας, με τα άρθρα του, πως αντιλαμβάνεται την Κοινωνική Ηθική στην περίπτωση της αποκαταστάσεως του Ελληνικού Κράτους, και των σχέσεων πολιτών και Πολιτείας.

Για τα κοινωνικά, οικονομικά, και τα δημοσιονομικά ζητήματα ο Ρήγας μας έχει προσφέρει τα ακόλουθα άρθρα στα Δίκαια του Ανθρώπου: Άρθρο 20: «*Κάθε δόσιμον έχει να γίνεται μόνον για το δημόσιον όφελος και όχι δ' αρπαγάς ενός και άλλου. Όλοι οι εγκάτοικοι έχουν το δικαίωμα να συντρέξουν εις ρίψιμον του τεφτερίου, ν' αγρυπνούν εις το σύναγμα των δοσιμάτων, και να παίρνουν λογαριασμόν απ' εκείνον όπου τα εσύναξε*»[30].

Άρθρο 21: «*Αι δημόσιαι συνδρομαί και ανταμοιβαί είναι ένα ιερόν χρέος της Πατρίδος. Το κοινόν χρεωστεί μιάν βοήθειαν εις τους δυστυχείς εγκατοίκους τόσον εις το να τους προμηθεύση να έχουν τι να εργάζωνται, λοσον και να δώση τρόπον ζωής εις εκείνους, όπου δεν ημπορούν πλέον να δουλεύσουν· ήγουν ένας γεωργός μην έχοντας βόδια κάθεται αργός· η Πατρίς έχει χρέος να τον δώση και να τον προσμένη ώστε να πληρώση· ένας εσακατεύθη εις τον υπέρ Πατρίδος πόλεμον, αυτή πρέπει να τον αναμείψη και να τον τρέφη εν όσω ζή*»[31].

Άρθρο 35: «*Τα χρέη των πόλεων, πολιτειών, χωρών, και των κατά μέρος πολιτών, οπού εχρεωστούντο παρθέντα προ πέντε χρόνων και εις αυτό το διάστημα επληρώνετο διάφορον εις τους δανειστάς, η παρούσα Διοίκησις τα αναιρεί και οι δανεισταί δεν έχουν να ζητούν εις το εξής μήτε κεφάλαιον, μήτε διάφορον από τους χρεωστάς, ωσάν όπου επήραν τα δάνεια των, διότι διπλώνουν τα κεφάλαια εις πέντε χρόνους*»[32].

Με τα τρία αυτά άρθρα που είναι καταχωρημένα στα «Δίκαια του Ανθρώπου», ο Ρήγας πρόβλεπε ότι κάθε καταβολή έπρεπε να είναι προς Δημόσιο όφελος και, ακόμη, προβλέπει την έννοια του ελέγχου σύμφωνα με το σκεπτικό του το οποίο έχει παρουσιαστεί γενικότερα για τον έλεγχο της διοικήσεως. Είναι φανερό, επομένως, ότι η κεντρική γραμμή του Ρήγα είναι ελεγκτική προς κάθε κατεύθυνση. Δεν είναι μόνο η περίπτωση η οικονομική, αλλά όπως έχουν διατυπωθεί νωρίτερα οι σκέψεις του, είναι γενικότερα κοινωνική. Και το Άρθρο 21 *(Δίκαια του Ανθρώπου)*, πιστοποιεί ακριβώς αυτό. Το άρθρο

29. Ρήγας Βελεστινλής, «Επαναστατική Προκήρυξη», *Τα Επαναστατικά*, ό.π., σελ. 17.
30. Ρήγας Βελεστινλής, «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», *Τα Επαναστατικά*, ό.π., σελ. 26.
31. Ρήγας Βελεστινλής, «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», *Τα Επαναστατικά*, ό.π., σελ. 27.
32. Ρήγας Βελεστινλής, «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», *Τα Επαναστατικά, ό.π.*, σελ. 30.

αυτό εκφράζει τον Ανθρωπισμό του Ρήγα[33] και, προβλεπτικά, οδηγεί τα πράγματα στην Κοινωνική Αλληλεγγύη για όσους δυστυχείς ανθρώπους δεν μπορούν να εργαστούν, αλλά έχουν ανάγκη της κοινωνικής συνδρομής. Προβλέπει, μάλιστα, για τους ανθρώπους οι οποίοι στον μελλοντικό αγώνα για την ελευθερία «θα τραυματίζονταν (θα σακατευθούν)», και δεν θα είναι πλέον σε θέση να εργάζονται.

Εννοείται ότι την εποχή εκείνη, οι σκέψεις αυτές ήταν περίπου φανταστικές, ανεξάρτητα αν ήταν και παραμένουν αναγκαίες. Βέβαια, η Διακήρυξη της Γαλλικής Επανάστασης δεν αναφέρεται σε Κοινωνική Πρόνοια, ούτε όμως και σε θύματα ή τραυματίες πολεμικών καταστάσεων. Επομένως, η σκέψη του Ρήγα καταλήγει να είναι προφητική, εμπεριστατωμένη και προηγείται της εποχής του (συνταξιοδοτικά).

Το περιεχόμενο όμως, του άρθρου αυτού, πρόβλεπε ως βασικό μέτρο Κοινωνικής Πολιτικής την απασχόληση, η οποία όπως υποστήριζε ήταν υποχρέωση της Πολιτείας να την στηρίξει για λόγους επιβίωσης του πληθυσμού. Έμμεσα προκύπτει η υπόδειξη του για συνταξιοδότηση προσώπων τα οποία ήταν σε αδυναμία πλέον να εργαστούν, τόσο για λόγους σωματικής ανικανότητας, όσο και διανοητικής, πέραν του γεγονότος που έχουμε αναφέρει, συνεπειών του απελευθερωτικού αγώνα που σχεδίαζε, δηλαδή τραυματισμοί ανυπέρβλητοι, που καθιστούσαν τον ικανό για εργασία άνθρωπο, ανίκανο για εργασία.

Η όλη ανωμαλία της περιόδου που φανταζόταν ο Ρήγας, με την κήρυξη ενός πολέμου ανεξαρτησίας κατά των Τούρκων, θα επέφερε ασφαλώς συρρίκνωση της οικονομίας, και κατ' επέκταση στο αδύναμο οικονομικά τμήμα του πληθυσμού, θα υπήρχε οικονομικό αδιέξοδο, και μάλιστα για αρκετούς οι οποίοι ήταν οφειλέτες. Αυτή την αποκατάσταση των οφειλετών προς τους δανειστές, επειδή ήταν ακραία κατάσταση, πρότεινε με το Άρθρο 35 την άρση των χρεών και εάν και εφόσον τα δάνεια είχαν πραγματοποιηθεί πριν από πέντε χρόνια με το σκεπτικό, όπως γράφει στο σχετικό άρθρο, ότι σε πέντε χρόνους το διάφορο (ο τόκος) διπλώνει και έχει εξοφλήσει το κεφάλαιο και η παρούσα διοίκηση (πρόκειται για ηθική δέσμευση) στην Ελληνική διοίκηση που θα ακολουθήσει την Τουρκική διοικητική αυθαιρεσία, θα αναιρέσει ώστε στο εξής μήτε κεφάλαιο μήτε διάφορο θα ζητείται από τους δανειστές.

Το σκεπτικό αυτό, βέβαια, δεν είναι νέο, αλλά ανατρέχει στον Σόλωνα ο οποίος, στο πλαίσιο των Κοινωνικών του ρυθμίσεων, κατέληξε στον θεσμό της σησάχθειας[34] προκειμένου να απελευθερώσει τους κατοίκους των Αθηνών από τον κλοιό των δανειστών, να απελευθερώσει τα κτήματα από τα βάρη τους και να προσφέρει μία νέα ευκαιρία επανάληψης οικονομικής παραγωγικής προσπάθειας στους οφειλέτες της εποχής. Ήταν, λοιπόν, ένα κοινωνικό μέτρο το οποίο αποσκοπούσε στην οικονομική διευκόλυνση αλλά και στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής ιδιαίτερα, αφού τα κτήματα δεν θα έφεραν πλέον βάρη υπέρ των δανειστών και θα ήταν ελεύθερα για τους καλλιεργητές. Το μέτρο αυτό του Σόλωνος, τον έφερε προσωπικά σε πλήρη αντίθεση, αλλά και εχθρότητα με το κοινωνικό του περιβάλλον, το οποίο θυσίασε ο Σόλων προκειμένου να αποβεί κοινωνικά χρήσιμος, όπως και έγινε.

Τις σκέψεις αυτές θα πρέπει να συνδέσουμε με το Άρθρο 18 που καταχωρείται στα «Δίκαια του Ανθρώπου», το οποίο πέραν του ότι δεν αναγνωρίζει καμία υποδούλωση

33. Σ.Π. Σπέντζας, «Ο Ανθρωπισμός του Ρήγα, Θεμέλιο των Ηθικών και Κοινωνικών του Αρχών και Επιδιώξεων», *Υπέρεια*, τόμ. 4, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2003), Αθήνα 2006, σελ. 793 κ.μ.

34. Σ.Π. Σπέντζας, «Η Κοινωνική Διάσταση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας του Κλεισθένη», *2500 χρόνια Δημοκρατίας*. Έκδ. Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού, Αθήνα 1992, σελ. 45 κ.μ.

μήτε σκλαβιά και στους ίδιους τους δούλους. Έρχεται λοιπόν, να απαντήσει και να αρνηθεί τον δανεισμό του ανθρώπου «επί σώμασι», δηλαδή απαγορεύει να δανείζεται ο οποιοσδήποτε με εγγύηση επιστροφής του δανείου, δηλαδή με το ίδιο του το σώμα ή μέλη του σώματος του.

Άρθρο 18: «*Ο Νόμος δεν γνωρίζει καμμίαν υποδούλωσιν μήτε σκλαβίαν και εις τους ιδίους δούλους· σώζεται μόνον μία υπόσχεσις, να φροντίζη ο υπηρέτης δια την εργασίαν του και να είναι ευγνώμων προς εκείνον όπου τον πληρώνει μισθόν, όστις δεν έχει άδειαν μήτε να τον υβρίση, μήτε να τον δείρη· αναιρεί όμως την συμφωνίαν, τον πληρώνει έως εκείνην την στιγμήν και τον αποβάλλει*»[35].

Στο ίδιο αυτό άρθρο παραθέτει ο Ρήγας και μία σχέση ενδεικτική, ότι ο οποιοσδήποτε άνθρωπος μπορεί να προσφέρει την εργασία του ελεύθερα και να πληρώνεται με μισθό. Ο εργοδότης του όμως, δεν έχει αδεία όπως εξηγείται στο άρθρο, ούτε να τον υβρίσει τον εργαζόμενο, ούτε να τον δείρει, κι αν υπάρχει οποιαδήποτε διαφορά, διένεξη ή παρεξήγηση, αναιρείται η συμφωνία αλλά τον πληρώνει ως εκείνη την στιγμή και τον απομακρύνει. Εδώ παρατηρούμε, μία περιγραφή σχέσεως ελεύθερου ανθρώπου, ελεύθερου εργαζόμενου, ο οποίος δεν έχει κανένα κώλυμα να παρουσιαστεί σε οποιαδήποτε εργασία. Απαγορεύει όμως ο Ρήγας στον εργοδότη του, να τον υβρίσει, να τον δείρει, δηλαδή καταδικάζει την απανθρωπιά της εργασίας και διαγράφει σε σωστές σχέσεις, Δικαιωμάτων και Υποχρεώσεων, τις δύο θέσεις· της εργασίας και της εργοδοσίας.

Σχετικά με τα δημοσιονομικά ζητήματα, διαπιστώνουμε ότι ο Ρήγας δέχεται τις σύγχρονες αρχές της Δημοσίας οικονομικής, οι οποίες προσδιορίζουν και προβλέπουν τη διαχείριση του Δημοσίου χρήματος, και εδώ είναι εμφανής η επιμονή του Ρήγα για την αναζήτηση του ελέγχου σε όλες τις καταστάσεις, εισπράξεων και πληρωμών. Χαρακτηριστικά, παρατηρούμε ότι στο κυρίως Σύνταγμα ή την Αρχή της Νομοθετικής πράξεως, στο Άρθρο 54 προβλέπει στην παράγραφο β΄ "την γενικήν διοίκησην των τακτικών εσόδων και εξόδων της Δημοκρατίας", ενώ στην παράγραφο ε΄ "τα είδη των δοσιμάτων, πόσοι να είναι η σούμμα των και πώς να συμμαζώνονται". Άρθρο 54: «*ΝΟΜΟΙ θέλει να ειπη εκείναι οι πράξεις του Νομοδοτικού Σώματος, όπου αποβλέπουσι:*

α΄ - Την νομοθεσίαν όπου αφορά εις τα πολιτικά και εγκληματικά.

β΄ - Την γενικήν διοίκησιν των τακτικών εσόδων και εξόδων της Δημοκρατίας.

γ΄ - Τα υποστατικά όπου εξουσιάζει όλον το Έθονος, λεγόμενα βασιλικά.

δ΄ - Ο τίτλος, το βάρος, η βούλλα και το όνομα των άσπρων και κάθε είδους χρήματος.

ε΄ - Τα είδη των δοσιμάτων, πόση να είναι η σούμμα των και πώς να συμμαζώνονται.

s΄ - Η κήρυξις του πολέμου εναντίον καθενός εχθρικού έθνους.

ζ΄ - Κάθε νέος διαμερισμός εις τοπαρχίας και επαρχίας του τόπου της Δημοκρατίας.

η΄ - Η επιστασία των σχολείων και τι λογής να ανατρέφωνται οι παίδες των πολιτών.

θ΄ - Αι δημόσιαι τιμαί διά την ενθύμησιν των μεγάλων ανδρών και των διαφεντευτών της Πατρίδος" [36].

Το άρθρο που έχουμε παραθέσει είναι αρκετά σημαντικό γιατί περιλαμβάνει πολλά και διάφορα θέματα, τα οποία αποσκοπούν στην Νομοθετική ρύθμιση Δημοσιονομικών καταστάσεων, αλλά και ηθικούς κανόνες γενικότερα. Η Νομοθεσία αφορά στα πολιτικά και εγκληματικά, ώστε οι γενικές κατευθύνσεις να υποστηρίζονται θετικά και άμεσα.

35. Ρήγας Βελεστινλής, «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», *Τα Επαναστατικά, ό.π.,* σελ. 26.

36. Ρήγας Βελεστινλής, «Το Σύνταγμα», *Τα Επαναστατικά, ό.π.,* σελ. 46.

Παράλληλα, βέβαια, με την γενική διοίκηση των τακτικών εσόδων και εξόδων, η οποία στηρίζει όλες τις δημόσιες δοσοληψίες και, βέβαια, εκτείνεται στο βάρος, τη βούλα και το όνομα του κάθε είδους χρήματος (άσπρων). Και συνεχίζει με τα είδη των δοσιμάτων, πόση είναι η σούμμα των και πώς να συμμαζώνονται. Προσεγγίζοντας, λοιπόν, με το άρθρο αυτό την πραγματικότητα, επιδιώκει να υπάρξουν σταθερές προβλέψεις, εκτιμήσεις οι οποίες απολογιστικά να μην απέχουν και δημιουργούν προβλήματα Δημοσιονομικού κενού.

Στο Άρθρο 55 του Συντάγματος, προβλέπει στην παράγραφο ε΄ "*την ετήσια αλλά και καθημερινή διαμοίραση των συνδρομών και των δημοσίων έργων*"· και συνεχίζει το άρθρο με το εξής: δηλαδή όσες συνδρομές χρειάζονται σε διάφορα μέρη της δημοκρατίας για όλο το χρόνο και προσταγές για την δημιουργία θα λέγαμε δημοσίων έργων (επισκευή, κατασκευή γεφυρών, δρόμων, καναλιών, κτιρίων κτλ). Επίσης, διαλαμβάνει την αναγκαιότητα και διαταγές για να εκδοθούν άσπρα κάθε κατηγορίας.

Μια άλλη σημαντική παράγραφος του άρθρου αυτού, αφορά τα ακανόνιστα έξοδα. Εδώ, στο άρθρο αυτό, προβλέπονται τα ακανόνιστα έξοδα που αντιμετωπίζονται στις δημόσιες υποθέσεις, όπως η αντιμισθία ενός που έκαψε τα καράβια του εχθρού ή τα έξοδα ενός άλλου που διατάσσεται να εκτελέσει ένα ειδικό και απόρρητο σκοπό προς όφελος της πατρίδας. Αυτά τα έξοδα που δεν προβλέπονται, έχουν το σκεπτικό να αποκατασταθούν με φρόνιμα μέτρα.

Μία σημαντική παράγραφος (ιβ΄) του άρθρου αυτό, είναι "*το να κυνηγήσουν και να βιάσουν κάθε πρόσωπο της Βουλής, να δώσει λογαριασμόν, ομοίως και κάθε πολιτικών και δημόσιων αξιωματικών*".

Άρθρο 55: "*ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ Η ΠΡΟΣΤΑΓΑΙ θέλει να ειπή αι πράξεις του Νομοδοτικού Σώματος,Γαλλικά όπου αποβλέπουσι:*

α΄ - Τον διορισμόν των στρατευμάτων όπου χρειάζονται, τόσον διά θαλάσσης όσον και δια ξηράς, τον κάθε χρόνον.

β΄ - Την άδειαν ή το εμπόδιον του να περάσουν ξένα στρατεύματα επάνω εις τον τόπον του βασιλείου τούτου.

γ΄ - Το έμβασμα θαλασσίων ξένων δυνάμεων εις τους λιμένας της Ελληνικής Δημοκρατίας.

δ΄ - Την φροντίδα περί της κοινής σιγουρότητος και ησυχίας· ήγουν τους τρόπους του να διαφυλάττεται η ευταξία και η ησυχία μέσα εις τον ελληνικόν τόπον.

ε΄ - Την ετησίαν και καθημερινήν διαμοίρασιν των συνδρομών και των δημοσίων έργων· ήγουν όσας χρειάζονται συνδρομάς εις διάφορα μέρη της Δημοκρατίας δι' όλον τον χρόνον, και προσταγάς δια φτιάσιμον γεφυρίων, δρόμων, λιμένων, καναλίων, κτιρίων και τα λοιπά.

s΄ - Τας προσταγάς διά να κοπούν άσπρα κάθε λογής.

ζ΄ - Τα ακανόνιστα έξοδα. όπου γίνονται εις τας δημοσίους υποθέσεις, ομοίως και τα ασυνήθιστα· ήγουν, η αντιμισθία ενός οπού έκαυσε τα καράβια του εχθρού, ή τα έξοδα ενός οπού στέλλεται να εκτελέση έναν κρύφιον σκοπόν προς όφελος της Πατρίδος.

η΄ - Τας σκέψεις, ήγουν τα φρόνιμα μέτρα όπου χρησιμεύουν εις έναν τόπον, εις ένα μέρος, εις μίαν πολιταρχίαν, εις ένα είδος δημοσίων έργων.

θ΄ - Την φροντίδα του να διαφεντεύεται ο τόπς της Δημοκρατίας.

ι΄ - Την επικύρωσιν των συνθηκών της ειρήνης.

ια΄ - Την ονομάτισιν ή την αλλαγήν των στρατηγών της Δημοκρατίας.

ιβ΄ - Το να κυνηγήσουν και να βιάσουν κάθε πρόσωπον της Βουλής να δώση λογαριασμό, ομοίως και κάθε πολιτικόν και δημόσιον αξιωματικόν.

ιγ΄ - Την εγκάλεσιν εκείνων όπου είναι ύποπτοι διά καμμίαν συνωμοσίαν εναντίον της γενικής σιγουρότητος της Δημοκρατίας.

ιδ΄ - Κάθε μεταβολήν εις τον κατά μέρος διαμερισμόν της ελληνικής γης· ήγουν, αν τινας ήθελα φανή προδότης της Πατρίδος, αυτή τον ξεγυμνώνει από την γην οπού εξουσίαζε, και την δίδει εις άλλον.

ιε΄ - Τας ανταμοιβάς του Έθνους· ήγουν, ένας πολίτης έκαμε μίαν ανδραγαθίαν, και το Έθνος πρέπει να τον ανταμείψη· το Νομοδοτικόν Σώμα λαμβάνει αυτήν την φροντίδα, να διορίση τι λογής ανταμοιβή να τω δοθή"[37].

Και τώρα, παραθέτουμε ένα από τα σπουδαιότερα άρθρα του Συντάγματος που αφορά τις φορολογικές υποχρεώσεις των πολιτών προς το Κράτος. Άρθρο 101: "*Κανένας Πολίτης δεν εξαιρείται από την τίμιαν υποχρέωσιν του να συνεισφέρη κατά την δύναμιν και τα πλούτη του τα εις δημοσίας ανάγκας δοσίματα*". Κατά την εκτίμηση μας, το άρθρο αυτό αποτελεί κορυφαίο κείμενο το οποίο αποκαλύπτει την πρόθεση του Ρήγα στα φορολογικά ζητήματα. Καθιερώνει θεμελιώδεις αρχές της Κοινωνικής Ηθικής και της φορολογικής Δικαιοσύνης, όπως είναι διατυπωμένο, και προσθέτουμε τα εξής: *Οσοσδήποτε το άρθρο και αν έχει λακωνική διατύπωση, ο Ρήγας εδώ εξωτερικεύει ένα ολόκληρο μεγαλείο, συμπυκνωμένο σε δημοσιονομικές, οικονομικές, αλλά και κοινωνικές αρχές άξιες πολλής προσοχής, προκειμένου να προσεγγίσουμε διεισδυτικά τη σφαιρική σκέψη του Εθνομάρτυρα για τόσο ζωτικά και ουσιώδη ζητήματα μιας ελεύθερης και δίκαιης κοινωνίας, όπως την οραματιζόταν στις μέρες του.*

Ας επωφεληθούμε λίγα λεπτά που έχουμε για να παρατηρήσουμε τις ακόλουθες αρχές που καθιέρωνε το άρθρο αυτό, που σήμερα διέπουν όλες τις δημοσιονομικά αναπτυγμένες πολιτείες του κόσμου:

α) την καθολική, γενική και χωρίς εξαιρέσεις τίμια υποχρέωση συνεισφοράς στις δημοσιονομικές ανάγκες κάθε Πολίτου. Υπάρχει μήπως κάτι που θα μπορούσαμε να προσθέσουμε; Ασφαλώς όχι. Όλα τα συνταγματικά κείμενα των διαφόρων Δημοκρατικών κρατών προβλέπουν ακριβώς αυτές τις σκέψεις που μας πρόσφερε γραπτά ο Ρήγας Βελεστινλής, ως αναλλοίωτη υποθήκη για τη μελλοντική ελεύθερη Ελληνική Δημοκρατία.

β) τη συνεισφορά εκτιμά σύμφωνα με τη δύναμη και τα πλούτη του φορολογούμενου. Δηλαδή υπολογίζεται η οικονομική επιφάνεια του φορολογούμενου και κατά συνέπεια η φοροδοτική του ικανότητα. Με βάση αυτά τα δεδομένα προσδιορίζεται το ύψος των φορολογικών υποχρεώσεων των Πολιτών. Δηλαδή σκέψεις τίμιες και κατακάθαρες, χωρίς ερωτηματικά και αμφιβολίες.

Καθαρά υποκειμενικό σύστημα φορολογήσεως των Πολιτών. Μπορούσε μήπως η τίμια και ξεκάθαρη θέση του Ρήγα να εισηγηθεί τίποτε διαφορετικό; Μπορούσε να σκέπτεται άδικα ή εξοντωτικά μέτρα κατά των Πολιτών;

Θα ήταν δυνατόν ο μεγαλοφυής Ρήγας, να έμενε άραγε αδιάφορος μπροστά στη φορολογική τακτική που έπρεπε ριζικά να διαφοροποιηθεί από εκείνα που ακολουθούσε τα άδικα ο ασιάτης δυνάστης; Σήμερα, οι αρχές αυτές είναι κυρίαρχες φορολογικά αρχές, δεν μας ξενίζουν αφού εφαρμόζονται σε όλες τις δημοσιονομικά ανεπτυγμένες χώρες. Αν όμως ανατρέξουμε στην εποχή του θα διαπιστώσουμε την προοδευτικότητα και την ορθοδοξία των αρχών που πρότεινε ο Ρήγας ως πραγματικά κορυφαίες αρχές.

37. Ρήγας Βελεστινλής, «Το Σύνταγμα», *Τα Επαναστατικά*, ό.π., σελ. 47-48.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, με επιστημονική υπερηφάνεια, ότι ο Ρήγας έθεσε τέτοιους κανόνες και αρχές τότε, που διέπουν τη Δημοσιονομική διαδικασία και επιστήμη και σήμερα. Και για να μη δημιουργηθεί απορία ή σύγχυση γύρω από τη φορολογική πρόταση ή το φορολογικό σύστημα που πρότεινε ο Ρήγας, διευκρινίζουμε, ότι εκείνα που πρότεινε τότε, έχουν τη θέση τους και στο σημερινό μας Σύνταγμα, παρά το γεγονός, ότι επιχειρούνται απόπειρες καταστρατηγήσεως τους, με τα διαρκώς θρυλούμενα νέα φορολογικά μέτρα, που τείνουν να επιβάλλουν, ένα άδικο φορολογικό σύστημα που αγνοεί την υποκειμενική θέση κάθε φορολογούμενου, τη φοροδοτική του ικανότητα και ονομάζεται αντικειμενικό σύστημα φορολογίας.

Το Σύνταγμα μας 1975/1986 προβλέπει στο άρθρο 4 παράγραφος 5, τα ακόλουθα: "Οι Έλληνες πολίτες συνεισφέρουν χωρίς διακρίσεις στα δημόσια βάρη, ανάλογα με τις δυνάμεις τους". Αλλά και στο άρθρο 18 παράγραφος 1, προβλέπει τα ακόλουθα: "Κανένας φόρος δεν επιβάλλεται ούτε εισπράττεται χωρίς τυπικό νόμο που καθορίζει το υποκείμενο της φορολογίας και το εισόδημα, το είδος της περιουσίας, τις δαπάνες και τις συναλλαγές ή τις κατηγορίες τους, στις οποίες αναφέρεται ο φόρος". Το έντιμο, δίκαιο και δημοσιονομικά ορθό φορολογικό σύστημα παραμένει το υποκειμενικό σύστημα που διερευνά τις οικονομικές ικανότητες του κάθε φορολογούμενο, προκειμένου να φορολογηθεί ο πολίτης από το κράτος" [38].

Προβλεπτικά για την αναμέτρηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποδεικνύεται ότι σκέπτονταν, βασικά, την επίλυση του οικονομικού προβλήματος της Επανάστασης, την οποία βέβαια μελετούσε και είχε διαρκώς στη σκέψη του. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται, από την πρόβλεψη του άρθρου 122 του Συντάγματος, το οποίο και παραθέτουμε: Άρθρο 122: "*Η Νομοθετική Διοίκησις βεβαιοί εις όλους τους Έλληνας, Τούρκους, Αρμένηδες, την ισοτιμίαν, την ελευθερίαν, την σιγουρότητα, την εξουσίαν των υποστατικών εκάστου,* ***τα δημόσια χρέη όπου ήθελε γένουν διά την Ελευθερίαν, την ελευθερίαν όλων των θρησκειών****, μίαν κοινήν ανατροφήν, δημοσίους συνδρομάς εκεί όπου ανήκουν, την απεριόριστον ελευθερίαν της τυπογραφίας, το δίκαιον του να δίδη έκαστος αναφοράν και να προσκλαυθή, το δίκαιον του να συναθροίζεσθαι είς δημοσίους συντροφίας, και, τελευταίον, την απόλαυσιν όλων των Δικαίων του Ανθρώπου*" [39].

Το άρθρο αυτό, έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού πόλεμος χωρίς χρήματα δεν νοείται. Και το ερώτημα αυτό, συνδέεται με την αμεσότητα οικονομικών αναγκών που δημιουργήθηκαν αμέσως μετά την κήρυξη της Επανάστασης στις 25 Μαρτίου 1821, αφού η Φιλική Εταιρεία παρά την τρομερή διοργάνωση, που πέτυχε να προετοιμάσει το Έθνος για την εξόρμηση της Ελευθερίας του, εμφανίσθηκαν οικονομικές πιέσεις ώστε συντομότατα, μετά από λίγους μήνες, να δημιουργηθεί γενικότερο οικονομικό πρόβλημα παράλληλα με την έλλειψη "κενού" Διοικήσεως ως συνέπεια κακής εκτιμήσεως για την έναρξη του αγώνα στις 15 Μαρτίου. Ήδη, η πρώτη συνέλευση των Ελλήνων και ο Συνταγματικός χάρτης που προέκυψε, επέτρεψε να ψηφισθούν οι πρώτοι Νόμοι των επαναστατημένων Ελλήνων, με αριθμούς 1, 2, 3, 5 και 9, σε αναζήτηση δανείων από το εσωτερικό, προκειμένου να αντιμετωπισθούν κατεπείγουσες πληρωμές. Παράλληλα, έχουμε και τον πρώτο Νόμο που επέτρεψε δανεισμό **έξωθεν της επικρατείας**, για την αντιμετώπιση του οικονομικού αδιεξόδου, στο οποίο είχε περιέλθει η Επανάσταση, παρά την οικονομική ενίσχυση που

38. Σ.Π. Σπέντζας, «Προσέγγιση στην Οικονομική, Κοινωνική και Δημοσιονομική Σκέψη του Εθνομάρτυρα Ρήγα Φεραίου-Βελεστινλή», *Υπέρεια*, τόμ. 2, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 1994, σελ. 702-703.

39. Ρήγας Βελεστινλής, «Το Σύνταγμα», *Τα Επαναστατικά, ό.π.*, σελ. 59.

πρόσφερε η Φιλική Εταιρεία με όσα κεφάλαια κατόρθωσε να συγκεντρώσει προεπαναστατικά. Ο Νόμος αυτός φέρει τον αριθμό 4.

Παρά την πρόβλεψη του Ρήγα για δανεισμό από το εξωτερικό στο Άρθρο 122 του Συντάγματος του, έχει γραφεί και το εξής, το οποίο έρχεται σε αντίθεση με την πρόβλεψη δανεισμού από το εξωτερικό. Να μην αναμείξουμε τους ξένους με τα οικονομικά τους για την Επανάσταση, γιατί θα επισέλθουν στα εσωτερικά μας ζητήματα και θα προξενούν διαρκώς επιζήμια ζητήματα!!

Πιστεύοντας στην χρηστή Διοίκηση, επωφελείται να παρέμβει στο σχετικό κεφάλαιο του περί του εκτελεστικού Διοικητηρίου, για να τονίσει ότι το Διοικητήριο έχει να απαντήσει για την "ανενεργησία" και απραξία των Νόμων, και ιδιαίτερα των καταχρήσεων. Εδώ, πρέπει να υπενθυμίσουμε την συνεχή αναφορά του Ρήγα στα θέματα ελέγχου και της αυστηρότητας που προβλέπει για τους παραβάτες. Αυτό είναι το νόημα του κεφαλαίου του εκτελεστικού Διοικητηρίου[40]. Η πρόβλεψη της αλλαγής των προσώπων κατά 50% κάθε χρόνο, επιδιώκει ακριβώς την περιφρούρηση τηρήσεως των Νόμων και αποφυγή καταχρήσεων.

Στο Άρθρο 85, που αναφέρεται στον κώδικα πολιτικών και εγκληματικών Νόμων, επωφελείται ο Ρήγας για να επαναλάβει την Ισότητα ενώπιον του Νόμου και ότι, όταν και όσοι σφάλλουν "παιδεύονται" εξίσου αλλά και αμείβονται εξίσου όταν συνδέονται με ένα ένδοξο γεγονός ή έργο υπέρ της Πατρίδος.

Σχετικά με την εγκληματική Δικαιοσύνη, έχει ήδη διατυπώσει την σκέψη στα «Δίκαια του Ανθρώπου» ότι με την έννοια της **Αναδρομής**, δεν επιτρέπεται να δικάζεται και να καταδικάζεται ο πολίτης. Δηλαδή, όπως αναφέρει στο Άρθρο 14 (Δ.Α.), τα αδικήματα στοιχειοθετούνται μετά την ψήφιση και ισχύ του Νόμου. Πράξεις οι οποίες πραγματοποιήθηκαν και υπόκεινται σε ποινικό έλεγχο, είναι εκείνες οι οποίες συντελέστηκαν μετά την ψήφιση του Νόμου. Και προσθέτει ότι, εάν δεν κρίνεται ο ενδιαφερόμενος σύμφωνα με αυτό το άρθρο, σημαίνει ότι η κοινωνία αντιμετωπίζει στην πράξη μία τυραννία. Και βέβαια, δεν υπάρχει αντίρρηση ότι η σκέψη αυτή επικροτείται και σήμερα από την ποινική Δικαιοσύνη. Όταν με νεότερο Νόμο τιμωρηθεί κάποιος για παλαιό έγκλημα, έχουμε μία ανομία. Το Άρθρο 14 (Δ.Α.) το οποίο παραθέτουμε, μας δίνει ακριβώς την περιγραφή του Ρήγα.

Άρθρο 14: "*Κανένας άνθρωπος να μην κρίνεται και να μην τιμωρήται αλλέως, παρά αφού ειπή όλα τα δικαιολογήματα του και αφού κατά τους νόμους κραχθή εις την κρίσιν· και τιμωρείται τότε μόνον, όταν είναι ένας Νόμος καμωμένος προτού να κάμη εκείνος το πταίσμα. Ο νόμος δε οπού ήθελε τιμωρήσει εγκλήματα απερ έγιναν εις τον καιρόν, οπού αυτός δεν είχε συστηθή, λέγεται Τυραννία. Και το να τιμωρήση ένας νέος Νόμος παλαιά εγκλήματα, λέγεται ανομία. Ήγουν, ένας άνθρωπος επήρε το βόδι ενός άλλου, και έως την στιγμήν οπού το επήρε, δεν ήτον κανένας νόμος όπου να εμπόδιζε ταύτην την αρπαγήν· εξεδόθη έπειτα νόμος να μην αρπάζη ένας του άλλου πράγματα· ο άρπαξ δίδει οπίσω το βόδι, μα δεν παιδεύται, επειδή αυτός δεν ήξευρε πως η αρπαγή είναι κακή*"[41].

Περιγράφοντας την ελευθερία της εργασίας μας προσφέρει τα άρθρα 17 και 18 στα «Δίκαια του Ανθρώπου». Άρθρο 17: «*Δεν είναι εμποδισμένον εις τους κατοίκους κανένα είδος εργασίας, τέχνης, γεωργικής, πραγματείας ή οποιονδήποτε επιχείρημα ωφέλιμον εις την συγκοινωνίαν. Η φιλοπονία όλων των πολιτών ημπορεί να εκτείνεται εις όλας*

40. Ρήγας Βελεστινλής, «Το Σύνταγμα», *Τα Επαναστατικά, ό.π.*, σελ. 49-51.

41. Ρήγας Βελεστινλής: «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», *Τα Επαναστατικά*, ό.π., σελ. 25.

τας τέχνας και μαθήσεις». Άρθρο 18: *«Κάθε άνθρωπος ημπορεί να δουλεύση έναν άλλον ως υπηρέτης, προσφέροντας τον καιρόν του εις χρήσιν εκείνου· δεν ημπορεί όμως να πωλήση τον εαυτόν του, μήτε άλλος να τον πωλήση, επειδή και το υποκείμενόν του δεν είναι εις μόνην την εξουσίαν του εαυτού του, αλλά και της πατρίδος. Ο Νόμος δεν γνωρίζει καμμίαν υποδούλωσιν μήτε σκλαβιάν και εις τους ιδίους δούλους· σώζεται μόνον μία υπόσχεσις, να φροντίζη ο υπηρέτης δια την εργασίαν του και να είναι ευγνώμων προς εκείνον οπού τον πληρώνει μισθόν, όστις δεν έχει άδειαν μήτε να τον υβρίση, μήτε να τον δείρη· αναιρεί όμως την συμφωνίαν, τον πληρώνει έως εκείνην την στιγμήν και τον αποβάλλει»*[42].

Μετά από την ξενάγηση των σκέψεων και των προτάσεων του Ρήγα, και όσων έχει αποδεχθεί από την Γαλλική Επανάσταση και πέρα από αυτές, όλες τις προσωπικές του πρωτότυπες σκέψεις και προτάσεις, ας προσπαθήσουμε να προσφέρουμε ένα συμπερασματικό καταληκτικό κείμενο αναφορικά με την Κοινωνική Ηθική του Ρήγα.

Πρώτα απ' όλα, πρέπει να αναφέρουμε ότι από όσα απορρέουν από τον ίδιο τον Ρήγα και από όσους έχουν ασχοληθεί με το έργο του, περιστρεφόμενοι γύρω από την ηθική ή και ελάχιστα επικαλούμενη την "Κοινωνική Ηθική", δεν μας έχουν προσφέρει μέχρι σήμερα την οικονομική, κοινωνική και δημοσιονομική πλευρά του μεγάλου φιλοσόφου Αριστοτέλη. Όσοι έχουν ασχοληθεί, και είναι πάρα πολλοί, με το έργο του Αριστοτέλη κινούνται και διατυπώνουν κατά επαναλαμβανόμενο τρόπο την πολιτική του φιλοσοφία, την θεωρία του για την μεσότητα, ακόμα και για την περίπτωση της φιλοσοφικής πλευράς, ενώ δεν εκτείνονται και δεν αναλύουν την περίπτωση που αναφέραμε ήδη, επιπτώσεις οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές.

Εδώ, ο Αριστοτέλης μας έχει χαρίσει πάρα πολλές σύγχρονες έννοιες με την φιλοσοφική του τοποθέτηση, οι οποίες προσφέρονται για το σύνδεσμο Αριστοτέλης και Κοινωνική Ηθική. Ο φιλόσοφος ο οποίος έχει ως κύριο έργο του και αποστολή της Κοινωνίας την Ηθική, δεν συνδέεται κατά κανόνα με την όψη της χρηματικής και οικονομικής πλευράς. Το ενδιαφέρον για την ευδαιμονία των Αρχαίων Ελλήνων, είναι καταφανές στα κείμενα του. Και το κενό που δημιουργείται στην πλευρά μας εξετάζοντας την Κοινωνική Ηθική του Ρήγα, είναι αν ο Ρήγας είχε υπόψη του τα κείμενα του Αριστοτέλη ή εβάδισε χωρίς αυτά. Δεν είναι δυνατόν να δεχθούμε ότι γνώριζε τον Αριστοτέλη και δεν τον αναφέρει. Επίσης, μάλλον αποκλείεται να δεχθούμε ότι η σπουδή του για τον Αριστοτέλη δεν απορρέει από τις εργασίες του, ενώ η αναφορά του θα περιποιούσε τιμή στον ίδιο τον Ρήγα, μεγάλη τιμή.

Και τώρα, ας αναφερθούμε σε ορισμένες εργασίες γνωστών Ακαδημαϊκών και ερευνητών γύρω από το θέμα της Κοινωνικής Ηθικής γενικότερα. Ένας από τους μεγάλους Έλληνες φιλοσόφους του περασμένου αιώνα, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και Ακαδημαϊκός, Θεόφιλος Βορέας, στο τετράτομο σύγγραμμα του «Ακαδημεικά»[43], αναφέρεται στην Ηθική στον τέταρτο τόμο. Το κεφάλαιο Κοινωνική Ηθική καταλαμβάνει πάρα πολλές σελίδες, χωρίς όμως να αναλύει πρακτικά την οικονομική, κοινωνική και δημοσιονομική πλευρά της Κοινωνικής Ηθικής. Πρόκειται για μία ενδιαφέρουσα εξιστόρηση, παρουσίαση του θέματος, χωρίς βέβαια να συμφωνεί πάντοτε ο αναγνώστης με τις σκέψεις του συγγραφέα.

42. Ρήγας Βελεστινλής: «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», *Τα Επαναστατικά, ό.π.*, σελ. 26, άρθρα 17-18.

43. Θ. Βορέας: «Η Ηθική», *Ακαδημεικά, τόμ.* 4, (1957), ό.π., σελ. 354-437. Κοινωνική Ηθική: σελ. 330-402 όπου περιλαμβάνεται και μία μεγάλη παρουσίαση του Κοινωνικού προβλήματος.

Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και Ακαδημαϊκός, Ευάγγελος Μουτσόπουλος, αναφέρεται στο 23ο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας των Αθηνών (4 - 10/08/2013) με την σχετική ανακοίνωση του, «Ο Αριστοτέλης περί Ηθικής (κυρίως) και Οικονομικής Κρίσεως», σε ορισμένες εκφάνσεις της Κοινωνικής Ηθικής συνδεδεμένης με οικονομικές σκέψεις και συγκυρίες κοινωνικής μορφής. Πολλά κρίσιμα ερωτήματα τα οποία δηλώνουν μία σημαντική υποδομή κοινωνικών και οικονομικών, πέρα της φιλοσοφίας, μας προσφέρει διαρκώς ατελείωτες γνώσεις γύρω από όλα τα θέματα που άπτονται της Κοινωνικής Ηθικής. Εκτεταμένα σε όλες τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις και αντιθέσεις του Αριστοτέλη προς τον Πλάτωνα, συγκριτικά με το σπουδαιότερο και το σημαντικότερο στοιχείο της "μεσότητας", με το οποίο ο Αριστοτέλης προσπάθησε να συνδυάσει όλα τα θέματα της εποχής του.

Προχωρεί, ακόμα, και μεταφέρεται ο καθηγητής Ε. Μουτσόπουλος, σε σύγχρονα οικονομικά ζητήματα μεγάλου ενδιαφέροντος, όπως είναι η παγκοσμιοποίηση και οι συνέπειες της. Τελικά, μένει κανείς με πολλά ερωτηματικά για τα θέματα που έχει θέσει με αφορμή και σε σχέση με την Κοινωνική Ηθική του Αριστοτέλη[44]. Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και Ακαδημαϊκός, Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, στο έργο του «Εισαγωγή στην Φιλοσοφία», αναφέρεται βασικά στην Ηθική και έμμεσα στην Κοινωνική Ηθική, χωρίς βέβαια να προσεγγίσει καθόλου την οικονομική διάσταση, την οικονομική επίπτωση[45]. Ο Ακαδημαϊκός Ε.Π. Παπανούτσος στο σύγγραμμα του περί Ηθικής, δεν αναφέρεται στην Κοινωνική Ηθική, αλλά μόνο σε κάποιο σημείο πολύ περιορισμένα, κάνει αναφορά στο θέμα που εξετάζουμε[46]. Ο καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου, Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, στα Ηθικά Μελετήματα του και στην εργασία του περί Ηθικής, δεν αναφέρεται στην Κοινωνική Ηθική. Αλλά, στην εργασία του «Το Κοινωνικό Ζήτημα κατά τον Αριστοτέλη», διατυπώνει σειρά ερωτημάτων τα οποία απαντά κατά τρόπο μεθοδικό και επιστημονικό, ώστε θεωρείται μία προσφορά προς την κατεύθυνση της Κοινωνικής Ηθικής [47]. Αλλά, και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, φιλόσοφος και ερευνητής, δεν έχει συγκεκριμένα σταθεί επιστημονικά και ερευνητικά στο θέμα αυτό, τόσο ουσιαστικό για την κοινωνική συμβίωση, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά.

Και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, στο έργο του «Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων», δεν αναφέρεται ιδιαίτερα στην περίπτωση της Κοινωνικής Ηθικής αν και αναφέρεται εκτεταμένα στο έργο του Αριστοτέλη[48]. Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Δ. Κούτρας, στο βιβλίο του με τίτλο «Η Κοινωνική Ηθική του Αριστοτέλη», έχει συνδέσει την Κοινωνική ηθική με το Δίκαιο, και με τα επιμέρους κεφάλαια Πολιτική και Ηθική, Πολιτική και Παιδεία, Σχέσεις Ηθικής και Πολιτικής, αλλά και εδώ δεν προσεγγίζουμε τα οικονομικά, τα κοινωνικά και τα δημοσιονομικά ως επιπτώσεις της Κοινωνικής Ηθικής. Ο Δ. Κούτρας στα πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Αριστοτελικών Μελετών «το

44. Ε. Μουτσόπουλος: «Ο Αριστοτέλης Περί Ηθικής (Κυρίως) και Οικονομικής Κρίσεως». Υπό δημοσίευση στον 45ο τόμο του περιοδικού *Φιλοσοφία* της Ακαδημίας Αθηνών, 2015.

45. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Εισαγωγή στην Φιλοσοφία.* Τόμ. Γ΄, Γνωσιολογία, Ηθική Φιλοσοφία, Αισθητική. Έκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σελ.179 κ.μ., 237 κ.μ. και 248 κ.μ.

46. Ε.Π. Παπανούτσος, *Γ΄- Ηθική.* Αθήνα, 2010, έκδ. Νόηση, σελ. 226 κ.μ., 381 κ.μ., 385 κ.μ., 432 κ.μ. και 438 κ.μ.

47. Κ. Δεσποτόπουλος, «Το Κοινωνικό Ζήτημα κατά τον Αριστοτέλη». *Επιστημονική Επετηρίδα Παντείου Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών Επιστημών,* Αθήνα.

48. Κ. Τσάτσος, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων.* Έκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Γ΄ έκδοση 1980, κεφ. ΙΓ΄, σελ. 176 κ.μ., 233 κ.μ. και 237 κ.μ.

Λύκειον», υποστηρίζει την αντίληψη για την Ηθική αρετή φιλοσοφικά, χωρίς και πάλι να παρουσιάσει μία ουσιαστική προσέγγιση για το θέμα που μας απασχολεί[49]. Σε αυτό το συνέδριο και στα πρακτικά του, παρουσιάζονται τρείς ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις: α) της καθηγήτριας Μ. Δραγώνα-Μονάχου με θέμα «Το Φιλοσοφικόν ενδιαφέρον των Ηθικών Ευδημιών»[50], β) του καθηγητή Ν. Αγγελή με θέμα «Η Δικαιοσύνη ως όλη αρετή»[51] και γ) του καθηγητή Στ. Βιρβιδάκη με θέμα «Το πρόβλημα της ιδιαιτερότητας της ηθικής γνώσης στα Ηθικά Νικομάχεια»[52].

Τα όσα, λοιπόν, έχει γράψει ο Ρήγας Βελεστινλής στα κείμενα του για τις επιπτώσεις τις οικονομικές και τις διαπροσωπικές σχέσεις των πολιτών, αποβαίνουν πολύ ενδιαφέροντα. Αν σκεφτούμε μάλιστα, την χρονική διάσπαση με την οποία ζούσε ο Ρήγας, θα πρέπει να εκτιμήσουμε σημαντικά τη προσφορά του προς την κατεύθυνση αυτή, της Κοινωνικής Ηθικής. Τα κείμενα του θίγουν πολλές αμεσότητες της καθημερινής ζωής και για αυτό το λόγο είναι εξαιρετικά εποικοδομητικά.

Οι διάφορες θέσεις του Ρήγα, όπως έχουν παρουσιαστεί στην εργασία αυτή αλλά και σε άλλες που έχουν προηγηθεί, περιγράφονται ως μία προσφορά ηθικού περιεχομένου προς πολλές κατευθύνσεις.

1) Έχει διαχωρίσει την θέση του από τους Γάλλους φιλοσόφους της προεπαναστατικής περιόδου και τους εγκυκλοπαιδιστές αναφορικά με την "δουλεία" και την "δουλοπαροικία". Αρκετές φορές στις εργασίες του, έχει δηλώσει κατηγορηματικά την αντίθεση του με την "δουλεία" και την "δουλοπαροικία".

2) Από τα κείμενα του αποδεικνύεται, ότι ως ανώτατη αξία στη ζωή υπολογίζει και υποστηρίζει την ελευθερία, σε κάθε περίπτωση, και δεν αφήνει αμφιβολία, ότι η αρχή αυτή που τον διέπει υπέρ της ελευθερίας δεν γνωρίζει υποχώρηση.

3) Αποδέχεται κατ' επέκταση της αρχής της ελευθερίας, την ισοτιμία των ανθρώπων απέναντι σε όλες τις περιπτώσεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου, και για αυτό τον λόγο τονίζει για πολλοστή φορά ότι δεν διαφοροποιείται ο πολίτης, αν είναι πλούσιος ή φτωχός.

α) Σε περίπτωση προσλήψεως/διορισμού σε δημόσια θέση, εάν κι εφόσον τα προσόντα στηρίζουν την υποψηφιότητα, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η οικονομική κατάσταση του ενδιαφερομένου. Και επαναλαμβάνει, ότι δεν υπολογίζεται αν ο ενδιαφερόμενος είναι πλούσιος ή φτωχός.

β) Το αυτό ισχύει με την Δικαιοσύνη. Ο εγκαλούμενος, ανεξάρτητα αν είναι πλούσιος ή φτωχός, θα κριθεί με ισονομία και με την ισότητα την οποία θα εγκαταστήσει η Ελληνική Δημοκρατία, χωρίς να επηρεάζεται από τα περιουσιακά στοιχεία του καθενός η δικαστική απόφαση.

γ) Αρνείται την αναδρομική ισχύ Νόμου για εγκληματικές υποθέσεις, οι οποίες προηγήθηκαν από την ισχύ του Νόμου.

δ) Αναφορικά με την Κοινωνική Πρόνοια, αποδεικνύει τον Ανθρωπισμό του με το ενδιαφέρον της κοινωνίας για τον αδύναμο άνθρωπο ή για αυτόν ο οποίος ανεξάρτητα από την θέληση του, έχει καταστεί αδύναμος να εργαστεί.

49. Δ. Κούτρας, *Η Αριστοτελική Αντίληψη για την Ηθική Αρετή.* Έκδ. Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «το Λύκειον», Αθήνα, 1996. *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Αριστοτελικής Φιλοσοφίας:* «Η Αριστοτελική Ηθική και οι Επιδράσεις της», σελ. 137 κ.μ.

50. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *Πρακτικά, ό.π.,* σελ. 81 κ.μ.

51. Ν. Αγγελή, *Πρακτικά, ό.π.,* σελ. 21 κ.μ.

52. Στ. Βιρβιδάκης, *Πρακτικά, ό.π.,* σελ. 33 κ.μ.

ε) Δέχεται ότι αν κάποιος άνθρωπος περιέλθει σε πλήρη αδυναμία, οφείλει η Πολιτεία να του συμπαρασταθεί.

4) Επειδή πίστευε ότι η Παιδεία ήταν η πρώτη ανάγκη για την Ελληνική κοινωνία, έχει υποδείξει στο σχετικό του Άρθρο 22 ότι όλοι χωρίς εξαίρεση, αγόρια και κορίτσια, πρέπει να μορφώνονται (να ξέρουν γράμματα), και για αυτό το λόγο έπρεπε η Πατρίδα να δημιουργήσει σχολεία.

α) Την ελευθερία υποστήριζε ανοιχτά για κάθε είδους απασχόληση ή επιχειρηματική δραστηριότητα, με την προϋπόθεση πάντοτε ότι θα πρυτάνευε μία σωστή σχέση μεταξύ των δύο θέσεων, εργασίας και εργοδοσίας.

β) Εννοείται, ότι με καμία έννοια και με καμία δικαιολογία δεν θα υπήρχαν στον κοινωνικό βίο και στις επιχειρηματικές δραστηριότητες "δούλοι" ή "δουλοπάροικοι", αφού στις διακηρύξεις του έχει καταργήσει την έννοια και το περιεχόμενο αυτών των όρων[53]. Και αυτό έχει βασική σημασία, αφού η διακήρυξη της Γαλλικής Επανάστασης που προηγήθηκε, δεν καταργούσε την "δουλεία" και την "δουλοπαροικία", ενώ παράλληλα δήθεν επικαλείτο την ελευθερία[54].

5) Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Ρήγας εξασφαλίζει να εξουσιάζει ο καθένας ειρηνικώς τα υποστατικά του, δηλαδή την ιδιοκτησία του, και εκείνο το οποίο ανήκει στον καθένα να είναι απαραβίαστο, να το απολαμβάνει, να έχει το εισόδημα του και να το μεταχειρίζεται κατά την θέληση του, χωρίς να υπερβαίνει τον Νόμο και τα επιτρεπτά.

6) Είναι αποδεδειγμένη η προσήλωση του και η υποταγή στους Νόμους, ώστε για όσους παρανομούν να προβλέπονται σχετικές ποινές ανεξάρτητα ποια θέση κατέχουν, αφού παρανόμησαν και πρέπει να ελεγχθούν και να τιμωρηθούν. Άρθρο 31: "*Τα εγκλήματα των Επιτρόπων του Έθνους και των αξιωματικών ποτέ δεν έχουν να μείνουν ατιμώρητα. Κανένας δεν έχει το δίκαιον να στοχάζεται τον εαυτόν του απαραβίαστον περισσότερον από τους άλλους. Ήγουν, όταν σφάλλη μεγάλος ή μικρός, ο Νόμος τον παιδεύει αφεύκτως κατά το σφάλμα του, ας είναι και ο πρώτος αξιωματικός*" *(Δίκαια του Ανθρώπου)*[55]. Είναι, λοιπόν, δεδομένη η θέση του για την υποταγή στους Νόμους, ώστε να τιμωρείται ο υπεύθυνος ανεξάρτητα με το ποια θέση κατέχει.

Μετά από όσα έχουν διατυπωθεί, παρουσιάζεται σαφέστατη η προσφορά του Ρήγα σχετικά, τόσο με την Γαλλική Διακήρυξη της Επανάστασης του 1789, όσο και με τα τρία Συνταγματικά κείμενα που ακολούθησαν (του 1791, του 1793 και του 1795). Είναι χρήσιμο να γραφεί, ότι τα Συνταγματικά κείμενα δεν έχουν μεταφραστεί στην Ελληνική γλώσσα μέχρι σήμερα, και αυτό πιστοποιεί μία παράλειψη η οποία επιβάλλεται να αποκατασταθεί προκειμένου ο Έλληνας πολίτης, αν θέλει να καταφύγει και να ελέγξει την προσφορά του Ρήγα, πρέπει να έχει την ευχέρεια να διαβάσει ολόκληρα τα κείμενα στην Ελληνική γλώσσα.

Συνεπώς, η αναγνώριση της προσφοράς του Ρήγα όπως έχει εκτεθεί, δεν αποτελεί ούτε εγωιστική διάθεση, ούτε συναισθηματική προγονοπληξία απαράδεκτη. Αποτελεί μια πραγματικότητα το γεγονός ότι, ο σεμνός ερευνητής για τον Ρήγα Βελεστινλή κύριος Δημήτριος Καραμπερόπουλος, ασχολούμενος από το 1985 με τον Ρήγα, τις εργασίες του και την προσφορά του, έχει καταστήσει μέσω της Επιστημονικής Εταιρείας που δημι-

53. Π. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής - Θεωρία και Πράξη.* Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998, σελ. 75 κ.μ.

54. Ζ.Ζ. Ρουσσώ, «Η προέλευση της Ανισότητας: Η Ιστορική Αρχή της Κοινωνίας», *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο.* Αθήνα 2006, 2η έκδοση, εκδ. Οίκος Πόλις, σελ. 251-257.

55. Ρήγας Βελεστινλής, «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», *ό.π.,* σελ 29.

ούργησε «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» προσιτό, όχι μόνο στους Έλληνες ερευνητές και στην Ελληνική κοινωνία γενικότερα, αλλά και σε παγκόσμια κλίμακα αφού πραγματοποιεί ανά πενταετία διεθνή συνέδρια για τα θέματα του Ρήγα. Και με τις μεταφράσεις που έχει πραγματοποιήσει στα έργα του Ρήγα, τα βασικά του κείμενα (Σύνταγμα κτλ) που έχουν μεταφραστεί στην Αγγλική γλώσσα αλλά και στις γλώσσες των κρατών της Χερσονήσου του Αίμου. Αποτελεί, λοιπόν, μία αναγκαιότητα, ώστε να γίνει αντιληπτή η προσφορά του όπως ακριβώς παρουσιάζεται από τις εκδόσεις της Εταιρείας «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», αλλά και την προσφορά πολλών επιμέρους ερευνητών, με επικεφαλής τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Απόστολο Δασκαλάκη. Βέβαια, ακολούθησαν πολλοί και διάφοροι με αποσπασματικές εργασίες να φωτίσουν το έργο του Ρήγα. Προς την κατεύθυνση, όμως, που εξετάζουμε για την Κοινωνική Ηθική, δεν έχει προσεγγίσει κανείς με πρωτόγνωρη και ειδική εργασία.

Τα έργα του Απόστολου Δασκαλάκη είναι τα ακόλουθα:

α) «Το Πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή»[56]. Πρώτον Σύνταγμα Ελληνικής Δημοκρατίας και Ελευθέρας Διαβιώσεως των Βαλκανικών Λαών. Ιστορική και κριτική επισκόπηση μετά του κειμένου του Συντάγματος και των αντιστοίχων της Γαλλικής Επαναστάσεως. – Σχόλια και ερμηνευτικαί σημειώσεις. Αθήνα 1976.

β) «Ο Ρήγας Βελεστινλής ως Διδάσκαλος του Γένους». Σπουδαί και Γνώσεις – Γλώσσα και Αρχαιογνωσία – Το Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών – Τα στοιχεία Φυσικής – Αι Μεταφράσεις – Ο Ηθικός Τρίπους – Ο Νέος Αναχάρσις – Η Χάρτα της Ελλάδος – Η Εικών του Μ. Αλεξάνδρου. Αθήνα 1977[57].

γ) «Ρήγα Βελεστινλή: Επαναστατικά Σχέδια και Μαρτυρικόν Τέλος». Το Όραμα της Ελληνικής Ελευθερίας – Η Ανακάλυψις της Συνωμοσίας και η Σύλληψις των Συνωμοτών – Η Αυστριακή Ανάκρισις – Αι Διπλωματικαί Διαπραγματεύσεις – Η Έκδοσις και το Μαρτύριον. 1979[58].

Θα πρέπει να προσθέσουμε και μερικούς ερευνητές, οι οποίοι έχουν φωτίσει το έργο του Ρήγα γενικά, όχι προς το κείμενο που έχουμε διαπραγματευτεί, όπως είναι ο Λέανδρος Βρανούσης αλλά και Λουκάς Αξελός με το υποδειγματικό του έργο «Ρήγας Βελεστινλής»[59].

Με όσα έχουν περιληπτικά, αλλά ουσιαστικά αναφερθεί, ως κοινωνικές σκέψεις του Ρήγα, της Ηθικής και του Ανθρωπισμού του, θεμελιώνεται κανονικά η προσφορά του στην πράξη, στην καθημερινή ζωή, της Κοινωνικής Ηθικής, όπως έχουμε καταδείξει στην συμβολική αυτή εργασία.

Σχετικά με την κοινωνική έκταση της σκέψης του Ρήγα[60], είναι σωστό να συνεκτιμήσουμε το γεγονός της κοινωνικής του πρόβλεψης για την εργασία, τον κοινωνικό της

56. Α. Δασκαλάκης, *Το Πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή.* Έκδοσις Νέα Μετά Προσθηκών. Εκδόσεις. Ευτ. Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1976.

57. Α. Δασκαλάκης, *Ο Ρήγας Βελεστινλής ως Διδάσκαλος του Γένους.* Έκδοσις Νέα Μετά Συμπληρώσεων και Προσθηκών. Εκδόσεις. Ευτ. Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1977.

58. Α. Δασκαλάκης, *Ρήγα Βελεστινλή - Επαναστατικά Σχέδια και Μαρτυρικόν Τέλος.* Έκδοσις Νέα Μετά Προσθηκών. Εκδόσεις. Ευτ. Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1979.

59. Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και Όρια στην Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα.* Έκδ. Στοχαστής, Αθήνα 2003.

60. Γ. Μάρδας, «Η Δυναμική του Έργου του Ρήγα Βελεστινλή στο Πλαίσιο του Ευρωπαϊκού και Νεοελληνικού Διαφωτισμού από Άποψη Κοινωνιολογική, Δικαίου και Κοινωνικής Πολιτικής», *Υπέρεια,* τόμ. 3, Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου "Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας", (Βελεστίνο 2-5 Οκτωβρίου 1997), Αθήνα 2002, σελ. 797 κ.μ.

περίγυρο και τις επιπτώσεις της, όσον αφορά την συνταξιοδότηση, το κοινωνικό ενδιαφέρον για την συντήρηση ανθρώπων που έχουν καταστεί ανίκανοι για εργασία ή πρόσφεραν την ζωή τους για την Πατρίδα εν όσο ζουν, την παραγωγή και την απασχόληση.

Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί, σειρά προβλεπτικών μέτρων για τα φορολογικά όπως έχουμε αναλύσει. Και φυσικά, την σχέση των φορολογικών εσόδων του Κράτους με τα δεδομένα της εποχής, με ιδιαίτερη έμφαση στην διαχείριση και την επιβολή ποινών σε όσους έκαναν κατάχρηση των δημοσίων εσόδων[61]. Και υποστηρίζοντας πάντοτε την κοινωνική κατάσταση κάθε ατόμου ξεχωριστά, και γενικότερα του πληθυσμού, με την έννοια της ανθρωπιάς[62]. Ο συσχετισμός των θέσεων και απόψεων του Ρήγα, γίνεται περισσότερο κατανοητός όταν ανατρέξουμε στον Αριστοτέλη με τις σκέψεις του για τον πλούτο[63], την κοινωνία και την οικονομία. Τελευταία, κυκλοφόρησε μια λαμπρή εργασία για τον Αριστοτέλη με τίτλο «Τα Οικονομικά»[64]. Εδώ, στην εργασία αυτή, υπάρχει ένας πλούτος βιβλιογραφίας και σχολίων που καθιστά την εργασία αυτή για τον Αριστοτέλη (Τα Οικονομικά) ένα προνομιακό έργο.

Μετά τα όσα συνταγματικά κείμενα αναφέρθηκαν στην εργασία αυτή, θεωρείται αντικειμενικά αναγκαίο και ιστορικά διαφωτιστικό, να αναφερθούμε στην εργασία «συμβολή» του Δημ. Καραμπερόπουλου με τίτλο «Συμβολή στην έρευνα του Συντάγματος του Ρήγα: Το σημαντικό χειρόγραφο Κυθήρων»[66]. Πιστεύουμε ότι είναι επιβαλλόμενη αναφορά, που μέχρι σήμερα δεν έχει αξιοποιηθεί από μελετητές και ερευνητές όσο έπρεπε.

61. Χρ.Π. Μπαλόγλου, «Οι Τέσσερις Αρχές Φορολογίας στο Έργο του Ρήγα Βελεστινλή», *Υπέρεια, ό.π.* τ. Γ΄, σελ. 875 κ.μ.

62. Β.Α. Κύρκος, «Το μέτριον άριστον και το μέσον (Πολιτ., 1295b4)», στο Δ.Ν. Κούτρας (επιμ.), *Η κατ' Αριστοτέλη πολιτική ισότητα και δικαιοσύνη και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας,* Αθήνα: Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», 2000. Πρόκειται για μελέτημα πυκνών και ουσιαστικών διανοημάτων, σελ. 272 κ.μ., ιδιαίτ. σελ. 277.

63. Χρ. Π. Μπαλόγλου, «Οι περί πλούτου αντιλήψεις του Αριστοτέλους (με ιδιαίτερη αναφορά στο έργον του περί πλούτου)», στον *Αφιερωματικό τόμο εις τον Καθηγητής Δημ. Ν. Κούτρα,* Αθήνα 2006, σελ. 349-363.

64. Β.Α. Κύρκος – Χ.Π. Μπαλόγλου, *Αριστοτέλης – Οικονομικά.* Εκδ. Ηρόδοτος. Αθήνα, 2013.

65. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Συμβολή στην έρευνα του Συντάγματος του Ρήγα: Το σημαντικό χειρόγραφο Κυθήρων,* Αθήνα 2009.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Ν. ΣΤΑΒΕΛΑΣ, ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ

Μιχ. Περδικάρης ἐναντίον Ρήγα Βελεστινλῆ: δύο ὄψεις τῆς αὐτῆς ἰδιομορφίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ

Ὁ νεαρὸς ἱστορικὸς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge Herbert Butterfield, περιγράφοντας τὴν ἑκατόμβη νεκρῶν τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ἀμφισβήτησε τὴν ἕως τότε ἰσχύουσα ἱστοριογραφικὴ παράδοση, θεωρώντας την ἰδιαιτέρως τελεολογική, καὶ κατήγγειλε μὲ ἐνάργεια τὴν μετέπειτα ἀποκαλουμένη *Whig* ἑρμηνεία τῆς ἱστορίας[1]. Κατήγγειλε, δηλαδή, τὴν αἰτιοκρατικῶς ἐξελικτική, γραμμικὴ καὶ μελλοντοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, ποὺ μοιάζει να κατευθύνεται, μὲ τρόπον ἀδυσώπητο, πάντοτε καὶ ἀκαταπαύστως, πρὸς τὴν κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία, πρὸς τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες, τὴν ἐπιστημονικὴν πρόοδο καὶ πρὸς ὅλα ὅσα συνιστοῦν τις θεμελιώδεις αφηγήσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ἀντίληψη αὐτή ἐντάσσεται, ποὺ σήμερα τείνει να ὑπονομευθεῖ, ἐντάσσεται ἐξ ὁλοκλήρου στην ἀποκαλουμένη «Μεγάλη Ἀφήγηση τῆς Προόδου», ὅπως ἡ τελευταία καθίσταται ἀντιληπτὴ στὸ πλαίσιο τοῦ λεγομένου Δυτικοῦ κόσμου. Δύο, περίπου, αἰῶνες προτοῦ ὁ H. Butterfield διατυπώσει τὶς ἀντιρρήσεις του αὐτές, τρεῖς λόγιοι, ὁ Μιχαὴλ Περδικάρης, ὁ Ἰωάννης Φιλήμων καὶ ὁ Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλός, ἀμφισβήτησαν, μὲ παρόμοιο τρόπο, τὸ κῦρος τῆς παρουσίας τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ, μίας ἐξαιρετικῆς, ὁμολογουμένως, μορφῆς τοῦ προ-ἐπαναστατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν συνεισφορά του στὴν προετοιμασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, πῶς οἱ τρεῖς αὐτοὶ λόγιοι συμπίπτουν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν στάση τους ἔναντι τοῦ Ρήγα, ἂν καὶ διακρίνονται μεταξύ των ὡς πρὸς τὴν κοινωνική τους καταγωγή, τὴν παιδεία, τὴν ἐπαγγελματική τους δραστηριότητα καί, ἐν τέλει, ὡς πρὸς τὴν θέση ποὺ κατέλαβε ὁ καθένας ἀναφορικῶς πρὸς τὸν Βελεστινλῆ, στὴ «συλλογικὴ μνήμη» τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Ἰάκωβος (Ἰακωβάκης) Ρίζος Νερουλὸς φρίττει στὴν σκέψη τῆς ἀβύσσου στὴν ὁποία θὰ ἔρριπτεν ὁ Ρήγας τὴν Ἑλλάδα «με τὴν πρόωρον καὶ ἀπερίσκεπτον ἐκτέλεσιν» τοῦ ἐπαναστατικοῦ του σχεδίου, παρ᾽ ὅτι ὁ ἴδιος τρέμει στὴν ἰδέα ὅτι θὰ ἀμαυρώσει τὸν

1. H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, G. Bell and Sons, London, 1931.

μαρτυρικὸν θάνατον καὶ τὸν ἠρωικὸ χαρακτῆρα τοῦ Βελεστινλῆ[2]. Αὐτὸ, τουλάχιστον, ὑποστηρίζει σὲ προπαγανδιστικὸ κείμενο ποὺ δημοσίευσε στὴν γαλλικὴ γλῶσσα, πρὶν ἀκόμη ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση φθάσει στο τέλος της καὶ ἔχοντας ὡς στόχο νὰ καταστήσει στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη «ἐπαισθητοτέρας τὰς προόδους τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους πρὸς ἀπόκτησιν τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ φιλολογικῶν γνώσεων». Ὁμοίως, ὁ Ἰωάννης Φιλήμων, θέλοντας, πιθανῶς, νὰ ὑπερτονίσει τὴν ἀνάγκη προσεκτικώτερης προετοιμασίας τοῦ ἀγῶνα ἐκ μέρους τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἱστορικός, υἱοθέτησε τὶς κατηγορίες τοῦ Νερουλοῦ πρὸς τὸν Ρήγα καὶ κατελόγισε σ᾽ ἐκεῖνον ἐπιπολαιότητα καὶ ἀπερισκεψία[3].

Ἡ ἐντονότερη, ὡστόσο, κριτικὴ καὶ ὁ καυστικώτερος λίβελλος ἐναντίον τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ προηγεῖται χτονικῶς τῶν παρατηρήσεων τοῦ Ι. Ρίζου Νερουλοῦ καὶ τοῦ Ι. Φιλήμονος καὶ εἶναι ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Περδικάρη. Ὁ τελευταῖος, στὸ ἔργο του ὑπὸ τὸν τίτλο *Ρήγας* ἢ *Κατὰ ψευδοφιλελλήνων*, ποὺ ἐγράφη τὸ ἔτος 1811 ἀλλὰ παρέμεινε ἐπὶ πολὺν χρόνον ἀνέκδοτο[4], ἀξιοποιώντας εὐρέως τὴν προσωπική του γνωριμία με τὸν Θεσσαλὸ ἐπαναστάτη, χαρακτηρίζει ἐκεῖνον καὶ τοὺς συντρόφους του ὡς «ψευδῶς καὶ ἀνοήτως φιλογενεῖς, χαμερπέστατα κνώδαλα», καὶ προσωπικῶς τὸν Ρήγα ὡς «ἄσωτο, φαυλόβιο, φιλοκερδή, αἰσχροκερδή, φιλόδοξο, ἀσώτως περιφερόμενον καὶ χαμερπῆ παράσιτον, λιπόπατριν, ἀνέστιον, βδελυρὸν καὶ ἀχρεῖον κάθαρμα, ... ὁ ὁποῖος ἐφαντάσθη με τὴν πρόφασιν τῆς ἐλευθερώσεως ἢ νὰ τυραννήση ἢ ν᾽ ἀλλάξῃ κατάστασιν».

Δὲν εἶναι διόλου τυχαῖον, ὅτι ὁ λίβελλος αὐτὸς τοῦ Κοζανίτη λογίου καὶ γιατροῦ δὲν «δοκιμάστηκε» στὴ δίνη τῶν προεπαναστατικῶν καὶ ἐπαναστατικῶν ζυμώσεων ἀλλὰ καὶ τῆς μετ-ἐπαναστατικῆς ἠρωοποιήσεως τοῦ Βελεστινλῆ, ἀφοῦ ἐξεδόθη μόλις περὶ τὸ τέλος τοῦ 20ου αἰῶνα. Τὸ κείμενο τοῦ Περδικάρη, περιλαμβάνοντας ἀπόψεις ποὺ ἀνευρίσκονται ἐπιπροσθέτως σὲ ἔργα ὅπως ἡ *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, ὁ *Λίβελλος τῶν Ἀρχιερέων*, καθὼς ἐπίσης ὁ *Νέος Ραψάκης* καὶ ἡ *Ἀπολογία Χριστιανικὴ* τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, ἐντάσσεται σ᾽ ἕνα σῶμα ἀντιρρητικῶν κειμένων ποὺ ἐκτοξεύονταν μὲ ἰδιαίτερη βιαιότητα ἑκατέρωθεν, ἀπὸ τοὺς συντηρητικοὺς πρὸς τοὺς προοδευτικοὺς διανοουμένους τῆς ἐποχῆς.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Φιλήμονα καὶ τὸν Ρίζο Νερουλό, ποὺ θεωροῦν τὴν ἐπανάσταση λογικῶς ἀναγκαία, ὁ Περδικάρης, ἀντὶ να αἰτιᾶται, ὅπως πολλοὶ ἄλλοι λόγιοι καὶ διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς, τὸν Ὀθωμανὸ κατακτητὴ για τὴν κακοδαιμονία τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων, ἐπιλέγει νὰ «μνησθῇ τῶν οἰκείων κακῶν», στρέφοντας τὴν προσοχή του πρὸς τὶς ἐσωτερικὲς αἰτίες τῆς δουλειάς αὐτῆς. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ ἀντιστρατεύεται ὁποιαδήποτε μνεία ἐξεγέρσεως καὶ προσδίδει διακριτὸ περιεχόμενο στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Ἀκολουθεῖται, κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, ἡ παράδοση τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, τὸν ὁποῖον

2. Ἰακ. Ρ. Νερουλοῦ, *Ἱστορία τῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς Νεωτέροις Ἕλλησι, συνταχθεῖσα κατὰ τὸ 1826 ἐν Γενεύῃ χάριν τῆς αὐτόθι νεολαίας, ὡς φιλοτιμουμένης περὶ τὴν καθ᾽ ἡμᾶς ἑλληνικήν γλῶσσαν*, Jean Humbert, Γενεύη, 1827 - Ἀθήνα, 1870, σσ. 58 καὶ 60.

3. *«Μεγαλόφρων καὶ ἐπιχειρηματίας, ἀλλ᾽ ὄχι τόσον σκεπτικὸς καὶ κρυψίνους, κάτοχος γνώσεων πολλῶν καὶ ζωηρὸς εἰς τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ ἐπιπόλαιος ἐξεταστής τῶν πραγμάτων καὶ μᾶλλον τῆς καταστάσεως τοῦ Ἔθνους του»· Ἰ. Φιλήμονος, Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, Ναύπλιο, 1834, σελ. 90. Πρβλ.* Δημ. Καραμπερόπουλου, *Η άδικη κρίση του Ιω. Φιλήμονος για τον επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή, Αθήνα 2000.*

4. Πβ. Λ. Βρανούση (ἐκδ.), Ρήγας ἢ Κατὰ ψευδοφιλελλήνων. Ἀνέκδοτον ἔργον τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη (1811), Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 11, 1961, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα, 1997.

ο Περδικάρης ἐγκωμιάζει[5]. Ἐνῶ ὁ Ρήγας ἐπικαλεῖται, ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων, τὴν «ἀπροσωπόληπτη» μαρτυρία τ᾽ Οὐρανοῦ, τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Γῆς, ποὺ «ἀγλώσσως» γογγύζουν «διὰ τοὺς ἀδίκους ᾧδε ἐκχυνομένους ῥύακας τῶν ἀνθρωπίνων αἱμάτων», ἐξ αἰτίας τοῦ «ὀθωμανικοῦ βδελυρωτάτου δεσποτισμοῦ»[6], ὁ Περδικάρης πιστεύει, ὅτι ὁ ὑπόδουλος ῥαγιὰς «ζῇ καὶ ὑποκάτω εἰς τὴν ἐπιεικεστάτην τῶν Ὀθωμανῶν Μοναρχίαν σχεδὸν εὐτυχέστατος, ἀφοῦ ζῇ μὲ πολιτικὴν ἁρμονίαν εἰς εὐνομίαν, ὅσην ὁ αἰὼν ἐπιδέχεται» καὶ καταδεικνύεται «τίγρις, ὁμόψηφος τῶν τοσούτων ἀνομημάτων», συμφώνως καί πρὸς τὰ λόγια τοῦ ἰδίου τοῦ Ρήγα.

Ὁ Περδικάρης, μέλος τῆς ἑλληνο-ὀθωμανικῆς πνευματικῆς ἀριστοκρατίας καὶ θιασώτης τῆς φαναριώτικης ἰδεολογίας τοῦ ἑλληνο-ὀθωμανισμοῦ, ἐξωραΐζει τὸ ὀθωμανικὸ καθεστώς, ὑποστηρίζοντας γιὰ πρώτη, μάλιστα, φορὰ τὴν ἔννοιαν τῆς «ὁμογενείας» Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Φθάνει στὸ σημεῖο, ν᾽ ἀμφισβητήσει εὐθέως ἀκόμη καὶ τὸ δικαίωμα ἢ τὴν ὑποχρέωση προκηρύξεως καὶ διενεργείας τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Θὰ μποροῦσε κάποιος, ἂν καὶ ἀνακριβῶς, νὰ ἰσχυρισθεῖ, ὅτι οἱ ἀπόψεις του περὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας φαίνεται πρὸς στιγμὴν νὰ ἐπιβεβαιώνουν πανηγυρικῶς τὴ σύγχρονη νεο-ὀθωμανικὴ ἱστοριογραφία καὶ νεο-ὀθωμανικὴ πολιτική, ἡ ὁποία τονίζει τὴν *πολυ-πολιτισμικότητα*, τὴν *πολυ-φυλετικότητα* καὶ τὴν θρησκευτικὴ ἀνοχὴ ποὺ ἐπεδείκνυε τὸ σουλτανικὸ καθεστὼς πρὸς ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ὑπηκόους του, σὲ βαθμὸ ὑπέρτερο ὡς πρὸς τὰ μοναρχικὰ καθεστῶτα τῆς ἰδίας περιόδου. Ἂν καὶ τὸ κείμενο τοῦ Περδικάρη δεν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς θιασῶτες αὐτῆς τῆς ἱστοριογραφικῆς ἐκδοχῆς, εἶναι γεγονὸς ὅτι συνιστᾶ ἱστορικὴ μαρτυρία ποὺ προέρχεται ὄχι ἀπὸ Τούρκους ἢ Εὐρωπαίους ἱστορικοὺς καὶ πολιτειολόγους, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀντίπαλο «στρατόπεδο» τῶν Ἑλλήνων – μαρτυρία, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας ὁ Περδικάρης ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὡς «πρώιμος ἐθνο-ἀποδομιστὴς» καὶ ὡς «νεο-ὀθωμανὸς ἐκσυγχρονιστής»[7].

Ὁ Κοζανίτης λόγιος, παρ᾽ ὅτι ἀναγνωρίζει, ὅτι ἀκρογωνιαῖα προϋπόθεση τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς εὐδαιμονίας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία, ἀντιπαρατίθεται πρὸς τὸν Ρήγα καὶ τοὺς ὀπαδούς του, προτάσσοντας ὡς ἀναγκαστικὴ τὴ σχέση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας πρὸς τὸ πολιτικὸ ἦθος καὶ πρὸς τὴν παρεχομένη πρὸς τὸ γένος παιδεία. Κατὰ τὸν Περδικάρη, τὸ καθεστὼς τῆς δουλείας προέκυψε ἀπὸ τὴν διαφθορὰ τοῦ πολιτικοῦ ἤθους τῶν Ἑλλήνων καὶ συνεπικουρεῖται ἀπὸ τὴν ἀμάθειά τους· συνακολούθως, ἡ πολιτικὴ δυστυχία τῶν Ἑλλήνων εἶναι λογικὴ ἀπόρροια τοῦ καθεστῶτος τῆς δουλείας. Ἐνῶ, λοιπόν, ὁ Ρήγας πρεσβεύει, τουλάχιστον κατὰ τὸν Περδικάρη, ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς εὐδαιμονίας, ὁ Περδικάρης ἀντιλέγει ὑποστηρίζοντας, ὅτι τὸ πολιτικὸν ἦθος καὶ ἡ παιδεία συνιστοῦν τις ἀναγκαστικὲς προϋποθέσεις τῆς ἐλευθερίας. Τὸ πολιτικὸ ἦθος ταυτίζεται ἀπὸ τὸν τελευταῖον πρὸς τὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ χριστιανικοῦ βίου τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τὶς ὁποῖες θεωρεῖ μάλιστα ὅτι δὲν ἀκολουθεῖ ἕνα τμῆμα τῆς ἡγεσίας της. Οἱ ἀρετὲς αὐτὲς εἶναι: ἡ φιλανθρωπία, ὡς ἔνδειξη ἀδελφότητος καὶ ὁμονοίας, ἡ ἁπλότητα, ἡ ἀρετὴ τοῦ ὀρθοδόξου βίου,· ἡ ἀγάπη καὶ ἡ πίστη, τῶν ὁποίων κοινές συστατικὲς ἀρχὲς εἶναι ἡ ἀγαθότητα καὶ ἡ ἐπιείκεια. Ἀντιθέτως, ὡς στοιχεῖα διαφθορᾶς τοῦ πολιτικοῦ ἤθους νοοῦνται ἐκ μέρους του τὰ ἀκόλουθα χαρακτηριστικὰ πολιτικῆς συμπεριφορᾶς: ἡ ὑπερηφάνεια, ἡ ἀλαζονεία, ἡ μεγαλοπρέπεια, ἡ

5. *Αὐτόθι, σ. 42.*

6. Ἑταιρεία Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων, Ρήγας Βελεστινλῆς - Φεραῖος, ἐπιμ. Λ. Βρανούση, Ἀθήνα 1968, τόμ. Β΄, σελ. 681.

7. Γ. Καραμπελιᾶ, Μιχαὴλ Περδικάρης, ὁ νεο-ὀθωμανός ΄΄ἐκσυγχρονιστής΄΄, *Ἄρδην,* τεύχ. 81, 2010.

ἀσυνέπεια λόγων καὶ ἔργων, ἡ κακία, ὁ μιμητισμός, ἡ ἐξαχρείωση, ἡ ἔρις, ἡ ἀλληλομαχία, ὁ δόλος, ὁ φθόνος, ἡ προδοσία, ἡ ἐπιορκία, ἡ ὕπουλη συμπεριφορά, ἡ πλεονεξία, ἡ ἁρπακτικὴ συμπεριφορά, ἡ πολυτελὴς ἡδυπάθεια, ἡ μάταιη ἀναζήτηση τῆς μεγαλοπρέπειας, ἡ ἀπληστία καὶ ἡ φιλαργυρία, ἀκόμη καὶ τῶν μοναχῶν, ἡ ὑποκρισία, ἡ εὐτέλεια τοῦ χαρακτῆρος, ἡ μνησικακία, ἡ φιλαυτία, ἡ διχόνοια, ἡ ἰσχυρογνωμοσύνη καὶ ἡ ἀμάθεια. Ἡ ἀμάθεια μάλιστα νοεῖται ἀπὸ τὸν Περδικάρη ὡς ψυχικὴ ἀσθένεια, ὡς διαφθορὰ τοῦ ἤθους καί, συνεπῶς, ὡς «ἀμάθεια τοῦ καθήκοντος»[8].

Ἡ τελευταία παρατήρηση, ὅπου τὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικά ποὺ συνιστοῦν τὴν ἔννοια τῆς ἀμαθείας συνοψίζονται ὡς ἄγνοια καὶ ἔλλεψη διδαχῆς τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν καθηκόντων, ὑποδεικνύει, ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Περδικάρη δεν εἶναι ἕνα ψευδο-θεολογικῆς ὑφῆς ἀρετολογικὸ ἀνάγνωσμα ἢ ἕνα ἐγχειρίδιο νεο-ὀθωμανικῆς ἱστορίας ἀλλὰ ἕνα ἐγχειρίδιο πολιτικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ ἀντιστρατεύεται τὴν καλλιέργεια ἐμφυλιακῶν διαθέσεων καὶ πράξεων. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Περδικάρη ἐναντίον τῆς ἐπαναστατικῆς κινήσεως τοῦ Ρήγα στηρίζεται στὸ ἀκόλουθο, ῥητορικὸ στὴν πραγματικότητα, ἐρώτημα: πῶς εἶναι δυνατὸν να οἰκοδομηθεῖ μιὰ εὐνομουμένη, νέα πολιτειακὴ κατάσταση ἀπὸ ἀνθρώπους, ἤθη καὶ συμπεριφορές, ποὺ ἕως τώρα ἔχουν διαφθαρεῖ καὶ καταστεῖ ἀντι-νομικές, παραβατικὲς καὶ ἄδικες; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ λανθάνει ἡ ἀντίληψη, ὅτι ἡ «εὐεξία» καὶ ἡ «ὑγεία» μιᾶς κοινωνίας ἀνθρώπων, θεωρούμενες ὡς ἐνδεῖκτες τῆς συλλογικῆς προσπάθειας τῶν ἰδίων νὰ περιορίσουν τὴν φυσική τους ροπὴ πρὸς τὴν ἀδικοπραξία καὶ τὴν κακία, ἀντικατοπτρίζονται στοὺς πολιτικοὺς νόμους ποὺ ἡ κοινωνία υἱοθετεῖ καὶ σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν προκύπτουν ἀπὸ τοὺς ἰδίους αὐτοὺς νόμους. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς, οἱ πολιτειακὲς καταστάσεις τῆς δουλείας καὶ τῆς ὑποταγῆς προκύπτουν, κατὰ τὸν Περδικάρη, ἀπὸ τὴν καταχρηστικὴ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ συστήματος καὶ ἀπὸ τὴν καταχρηστικὴ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὴν παράβλεψη τῶν εἰδικῶν περιστάσεων τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς συγκυρίας· γιὰ τὸ λόγον αὐτόν, ὀφείλει καθένας «νὰ κρίνῃ καὶ να διακρίνῃ τ᾽ ἀνοίκεια καὶ τ᾽ ἀνήκοντα»[9]. Ἡ διαφορά, λοιπόν, ἀντιλήψεων τῶν δύο λογίων διανοητῶν ἔγκειται στὸν τρόπον ποὺ καθένας τους ἀντιλαμβάνεται καὶ προσδιορίζει τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλευθερίας – στὸν τρόπο, δηλαδή, μὲ τὸν ὁποῖο ὁριοθετείται ἡ διάκριση τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν κυριαρχία. Συνακολούθως, ἐνῶ καὶ οἱ δύο λόγιοι διαθέτουν ἐπαρκὴ ἀντίληψη τῆς τουρκικῆς ἐπικυριαρχίας, ἐκεῖνο ποὺ ὁ Ρήγας ἀποκαλεῖ «δουλεία», ὁ Περδικάρης ἁπλῶς τὸ ἐκλαμβάνει ὡς πολιτικὴ ὑπακοή, συμμόρφωση, ὑποταγὴ καὶ ὡς στοιχεῖο πολιτικῆς ταυτότητας τῶν Ἑλλήνων.

Ἐπὶ πλέον, πρέπει νὰ ληφθεί ὑπ᾽ ὄψιν, ὅτι ἡ ἐν γένει δημόσια εἰκόνα καὶ συμπεριφορὰ τοῦ Ρήγα, φυσικὸν ἦταν νὰ ἐγείρει, τουλάχιστον σ᾽ ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του, σειρὰ ἐρωτημάτων, ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν συνάφεια τῆς τέχνης πρὸς τὴν πολιτικὴ συμπεριφορὰ καὶ συνέπεια. Εἶναι παραδεκτό, λ.χ., ὅτι ἕνας ρομαντικὸς ποιητής, ὅπως ὁ ἴδιος, ποὺ συνδυάζει τὸν ἐπαναστατικὸ ρομαντισμό πρὸς τὴν τρυφηλότητα τῶν ἐπίγειων ἀπολαύσεων, θὰ εἶχε μᾶλλον δύσκολα προσωπικὴ ἀντίληψη τῆς φυγόδικης διαβιώσεως σὲ σπηλιὲς - εἰκόνα, ποὺ παρατίθεται στὸν *Θούριο*. Ἔστω κι ἄν, ἐν τέλει, ὁ μαρτυρικός του θάνατος καθαγίασε τὴν πνευματική του προσφορὰ καὶ ἀνέδειξε τὴ μορφή του σὲ ἡρωική, ἡ ποιητικὴ ἄδεια ποὺ ὑπολανθάνει ὡς ἐλαφρυντικὸ σὲ κάθε παρόμοια περίπτωση ὅπου διερευνᾶται ἡ συνάφεια τῆς τέχνης πρὸς τὴν πολιτικὴ συμπεριφορὰ δὲν παρέχει ἐπαρκὴ αἰτολόγηση. Μποροῦμε ν᾽ ἀντιληφθοῦμε εὐχερέστερα αὐτὴν τὴν αἴσθηση ἀνεπαρκείας ἢ πλασματικοῦ καὶ πεπλανημένου θαυμασμοῦ, ὅταν ἀναλογισθοῦμε,

8. Λ. Βρανούση, *ἐνθ᾽ ἀν.*, σελ. 30.
9. Λ. Βρανούση, *ἐνθ᾽ ἀν.*, σελ. 36.

π.χ., ὅτι ἡ – καθ᾽ ὅμοιον πρὸς τὴν περίπτωση τοῦ Ρήγα τρόπον, ἂν καὶ σὲ διαφορετικὸ βαθμὸ – «εἰκόνα» τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ ὡς ρομαντικοῦ ποιητῆ ποὺ ἐμπνέεται τοὺς στίχους τοῦ *Ὕμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν* ἀκούγοντας ἀπὸ μακριὰ τοὺς κανονιοβολισμοὺς τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, δηλώνει συγχρόνως καὶ τὴν φυσικὴ ἀπουσία τοῦ ἰδίου ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς μάχης. Στὸ πλαίσιο, πιθανῶς, μιᾶς ὁμοίας ἀντιλήψεως τῶν πραγμάτων, ὁ Περδικάρης, ἐπειδὴ τοποθετεῖ τὴν αἴσθηση τῆς ἐλευθερίας του σὲ πολιτισμικὲς καὶ ὄχι σὲ πολιτικὲς ἀξίες, ἐπισημαίνει, ὅτι ὁ Ρήγας αἰσθάνεται ὑπόδουλος παρ᾽ ὅτι λείπει ἀπὸ τὴν πατρίδα του ἤ, ἀλλιῶς, ὅτι ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν πατρίδα του, ἀκριβῶς γιὰ να μὴν εἶναι ὑπόδουλος, κατ᾽ ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἴδιον, ποὺ αἰσθάνεται ἐλεύθερος.

Αὐτὴ ἡ διάκριση τοῦ πολιτικοῦ ἀπὸ τὸ πολιτισμικὸ ἀγαθὸ ἀναδεικνύει τὴν εἰδοποιὸ διαφορὰν μεταξὺ τῶν θεωρήσεων τῶν δύο ἀνδρῶν. Ὡς πολιτικὸ γεγονός, ἡ ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ἐπέφερε μιὰ βίαιη ρήξη στὸ ὀθωμανικὸ καὶ βαλκανικὸ *status quo*, χωρὶς να ἀναδείξει συγχρόνως καὶ μιὰ ρήξη πολιτισμική, θεωρουμένη ὡς ἀνασύνθεση, ἱκανὴ νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὸ παρελθὸν τεσσάρων αἰώνων ὀθωμανικῆς κυριαρχίας μιὰ ἀναγεννημένη πολιτισμικὴ ταυτότητα. Ἡ πολιτισμικὴ ἐπανασύνταξη τῶν δυνάμεων τοῦ γένους ὑπὸ τὴν μορφὴν ἑνὸς ἐθνικοῦ κράτους δὲν ὁλοκληρώθηκε – πολλῷ δὲ μᾶλλον οὔτε κἂν ὑπερκεράσθηκε ἀλλ᾽ ἀντιθέτως συρρικνώθηκε στὸ πλαίσιο τῶν νέων ὑπερκρατικῶν ὀντοτήτων. Οἱ ἕως τώρα ἱστορικὲς ἐξελίξεις μᾶλλον ἀνέδειξαν τὸ παράδοξον τοῦ ἑλληνισμοῦ ὡς κρατικῆς ὀντότητας: ἕνα κράτος σταθερῶς ἀνεπαρκές, μιὰ σχέση ἀμφίδρομης ἀνυποληψίας μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν πολιτῶν του, ὅπου διὰ τοῦ μικροκομματικῆς λογικῆς ἰδεολογήματος *ἑλληνικὴ κοινωνία* ἀφελληνίζεται, ἀπο-πνευματοποιεῖται καὶ ἀπομειώνεται ὡς πολυσημικὴ ἀξία τὸ μοναδικὸ δυνατὸ ἀντίπαλο δέος μιᾶς κρατικῆς ὀντότητας, ἡ ἔννοια τῆς *πατρίδας*, ἐκλαμβανομένη ὡς βιουμένη νοσταλγία καὶ ὡς ἀενάως ἐπικαιροποιούμενο αἴσθημα εὐθύνης. Πιθανῶς, ἡ αἰτουμένη πολιτισμικὴ ἀνασύνθεση νὰ μὴν εἶναι ἐπιτεύξιμη στὴν ἐποχὴ μας ἢ ὀποτεδήποτε ἄλλοτε. Ο ἀδιαλείπτως ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ἐπαγγελλόμενος *ἐκδυτικισμὸς* – δηλαδή, ἡ ὁμοίωση πρὸς ἤθη καὶ τρόπους στοχασμοῦ καὶ διαβιώσεως, ποὺ ἔχουν πολλαπλῶς καὶ συχνῶς καταγγελθεῖ κατὰ τοὺς δυὸ τελευταίους αἰῶνες ἀπὸ διανοουμένους τῆς Δύσεως – πιθανῶς νὰ συνιστᾶ μονοσήμαντα μιὰ πανουργία τοῦ λόγου. Ποιός μπορεῖ, λ.χ., ν᾽ ἀρνηθεῖ, πῶς ἡ ἐξάπλωση τοῦ κινήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν οἰκουμένη δημιούργησε ὑπερεθνικὲς τάσεις καὶ πολιτικὲς ὁμογενοποιήσεως, ποὺ ἐξέλαβαν τὶς διαστάσεις αὐτοκρατορικῆς συμπεριφορᾶς καὶ πολιτικῆς πρακτικῆς; Κατ᾽ ἐπέκτασιν, μὲ δυσκολία θ᾽ ἀρνηθεῖ κάποιος, ὅτι, ὅπως ἡ οἰκουμένη, ὁμοίως καὶ ἡ ἴδια ἡ ἱστορία «ἀποικιοποιεῖται», ἔστω κατ᾽ ὁρισμένο τρόπον[10].

Στὸ πλαίσιο τῆς προαναφερομένης διακρίσεως τοῦ πολιτικοῦ ἀπὸ τὸ πολιτισμικὸ ἀγαθὸ καὶ σὲ συνάρτηση πρὸς τὴν ἀντιθετικὴ διάθεση καὶ κριτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Περδικάρη πρὸς τὸν Ρήγα Βελεστινλῆ, ὁ πρῶτος, ὡς ἐκφραστὴς μιᾶς συγκεκριμένης παραδόσεως ἀλλὰ καὶ ὡς ἄλλος Ἰανός, φαίνεται νὰ ἀντιπαρέρχεται ἐξ ἴσου τὴ νεωτερικὴ ὑφὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὴν προ-νεωτερικὴ καὶ μετα-νεωτερικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἀντι-Διαφωτισμοῦ. Στὴν πράξη, ὡστόσο, Ρήγας καὶ Περδικάρης, εἶναι ἀπόγονοι τῆς αὐτῆς πνευματικῆς «γενεαλογίας»: πρωτίστως καὶ ὁμοῦ, συνιστοῦν τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ δεῖγμα ἑνὸς ἀντινομικοῦ ζεύγους, τῆς παραδόσεως καὶ τοῦ νεωτερικοῦ πνεύματος – ἀντινομία, βεβαίως, ποὺ σφραγίσθηκε καὶ ὑπονομεύθηκε ἀνεπανόρθωτα ἀπὸ τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ὀντολογία τῆς σχέσεώς τους ἐντοπίζεται στὴν ἴδια τὴ διαρρηκτικὴ καὶ διαστατικὴ ὑφὴ τῆς τάσεώς της· στα πρόσωπά τους μπορεῖ κάποιος ν᾽ ἀναγνωρίσει κατὰ περιπτώσεις

10. Πβ., J. Goody, *Ἡ ὑφαρπαγή τῆς ἱστορίας*, μτφρ. Κ. Κιτίδη, Πολύτροπον, Αθήνα, 2008 καὶ J. Le *Goff*, *Ἱστορία και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κυμπουρλή, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σελ. 278-279.

ἕως καὶ τὴ διάσταση τῆς λογικο-γραμματικο-συντακτικῆς ὑφῆς ἀπὸ ἐκείνην τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Τὰ δύο πρόσωπα, ἀντιπροσωπευτικοὶ ἐκπρόσωποι δύο ἐμφύτων τάσεων τῶν ἀνθρώπων, συγκροτοῦν τὴ «λέσχη» (*cartel*) τῆς ἀληθείας, ὅσον ἀφορᾶ στὴν προετοιμασία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως: αὐτό ποὺ ὁ ἕνας φέρνει, ἐπιτρέπει στὸν ἄλλον νὰ συντηρηθεῖ. Στὸ λαβυρινθῶδες πλαίσιο τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὅπου ἐνσωματώνεται ἡ ἀντινομικὴ τους σχέση, ἡ «ἀλήθεια» καὶ ἡ ρητορικὴ καθενὸς ἐξ αὐτῶν ἔχει τὴν ἰσχὺ καὶ τὴ διάρκεια ἑνὸς συμβάντος[11], τὸ μέγεθος καὶ ἡ ἰσχὺς τοῦ ὁποίου διαφέρει ἀνὰ περίπτωση προσώπου καὶ συνειδήσεως. Ἡ ἐνδογενὴς διαπάλη τους συμπιλεῖ τὸ ὑφαιρετικὸ πρόσωπο τῆς νεοελληνικῆς ταυτότητας ὡς ἄλλου «ἀκατονόμαστου». Ὁ ψυχισμὸς τοῦ Νεοέλληνα, ἡ ὀρθοέπεια καὶ ἡ ὀρθοπραξία του, συχνὰ συντρίβονται μὲ ἀλγεβρικὸ τρόπο ἀνάμεσα στὸ δυναμικὸ ἴλιγγο τοῦ ἐπαναστατικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς μιᾶς πλευρᾶς καὶ τὴν πνευματικὴ καὶ δογματικὴ αὐστηρότητα τῆς ἄλλης - ἀνάμεσα στην προσφερομένη καὶ τὴ διαμορφωθεῖσα οὐτοπία, δημιουργώντας στον Νεοέλληνα τὴν αἴσθηση ἑνὸς ἐνεργοῦ κενοῦ, ἑνὸς *οὐ τόπου*, ποὺ ἀκόμη στὶς ἡμέρες μας συνεχίζει να τὸν «καταπίνει», χωρὶς να γνωρίζει τὰ ὕστατα σημεία τῶν ὑφαιρέσεών του. Τὸ πνεῦμα τῶν *Φώτων* ὁμοιάζει νὰ «ἔρχεται» πάντοτε κοντὰ πρὸς αὐτὴν τὴν ἀ-τοπικὴ ἐγκυρότητα καὶ συγχρόνως νὰ παραμένει πάντοτε μακριὰ ἀπὸ αὐτήν. Σὲ κάθε περίπτωση αὐτοπροσδιορισμοῦ ἀντιλαμβανόμαστε, ὅτι δὲν εἴμαστε ἀκριβῶς ὅ,τι περιγράφουν οἱ ὅροι αὐτοπροσδιορισμοῦ, ἀναγνωρίζοντας εὐχερέστερα τί *δὲν* εἴμαστε – ἢ τί δὲν ἐπιθυμοῦμε νὰ εἴμαστε – παρὰ τό τί εἴμαστε. Ἀνάμεσα σὲ μιὰ οὐτοπία ποὺ δὲν ἔγινε *συμβὰν* καὶ σὲ μιὰ οὐτοπία ποὺ πάντοτε ἀναμενόταν ἀλλά ποὺ ποτὲ δὲν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔλευσή της, μὲ εὐκολία ἀνακύπτει τὸ διερώτημα, περὶ τοῦ πῶς μπορεῖ κάποιος νὰ φθάνει στὸ κράτος τοῦ συμπεράσματος, ὅταν ἀπαρνεῖται εἴτε τὴν κρίση εἴτε τὴν αἴσθηση, χωρίς, δηλαδή, νὰ ἔχει καὶ τὰ δυό;

Ἀνάμεσα, λοιπόν, σὲ μιὰ συμπληρωμένη καὶ σὲ μιὰ ἀτερμάτιστη κοσμολογία εἶναι δυνατόν νὰ μὴν ἐπιλέξεις τίποτε ἀπὸ τὰ δυό. Ὁ Ρήγας «ἐνταφιάστηκε» στὴ Βαλκανικὴ ἐνδοχώρα τῆς ἱστοριογραφίας τῶν πολιτικῶν ἀξιώσεών του καὶ ὁ Περδικάρης στὴ στενότερη τοπικὴ ἱστορία τῆς λογιοσύνης. Κανεὶς ἀπ᾽ τοὺς δυό τους δεν ἐπροχώρησε πέραν ἑνὸς σημείου, ἀφοῦ δὲν συναντήθηκαν στὸ ἴδιο *ἐδῶ*: δὲν συνεργάστηκαν, δὲν κοινώνησαν μεταξύ τους, δὲν συνένωσαν ἑαυτοὺς σὲ μιὰ συμπαγῆ ὑφὴ καὶ πρώτη ὕλη, δὲν συναιρέθηκαν ἀποδεχόμενοι τὴν πολλαπλότητά τους, δὲν συνέπτυξαν μιὰν ἰδεολογικῶς ἀγαπητικὴν σχέση ἐπαναστατικοῦ σώματος καὶ ἑλληνικοῦ πνεύματος – τὸ κύριον «ἀντιφάρμακο», διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος θὰ καθίστατο μετέπειτα διδακτὴ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Ἀντιθέτως, ἐλειτούργησαν *ἐξ-αἱρετικῶς* καὶ *ὑπὸ αἵρεσιν*, ὁ ἕνας ὡς δηλωτίας καὶ ὁ ἄλλος ὡς ἀδήλωτος, ὡς διαμεσολαβητικὰ συμβάντα μιᾶς ἱστορικῆς διαδικασίας, ποὺ διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ βεληνεκὲς τῆς ἀπηχήσεώς τους.

Μ᾽ ἕναν λόγο, δὲν συνέπτυξαν «ὅλον», ἀλλὰ παρέμειναν ὡσεὶ ἐκλείψεις δύο «ἡλίων» ποὺ δὲν ἀνέτειλαν ποτὲ: ἐκείνου τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας καὶ ἐκείνου τῆς καθάρσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν χριστιανικῶν ἠθῶν. Ποτὲ δὲν κατώρθωσαν νὰ εἰρηνεύσουν μεταξύ τους ὡς πρὸς τὴ νοοτροπία καὶ τὶς στάσεις ζωῆς τους· γι᾽ αὐτὸ καὶ πιθανῶς νὰ διαψεύδουν τὴ ρήση τοῦ Σολωμοῦ, περὶ τοῦ τί ὀφείλει τὸ ἔθνος ν᾽ ἀναγνωρίζει ὡς ἐθνικό, ἀφοῦ κ᾽ ἡ «ἀλήθεια» τους περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀτέλεια ἢ τὸ ἀτελέσφορο τῆς προσπάθειάς τους.

11. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ *συμβάντος* πβ. Al. Badiou, *Ἀπὸ τὸ εἶναι στὸ συμβάν*, μτφρ. Δ. Βεργέτη-Ἔφ. Γιαννοπούλου-Ν. Ἡλιάδη-Κ. Κέη-Ἄντ. Κλαμπατσέα-Χ. Ε. Ράπτη, Πατάκης, Ἀθήνα, 2011· ἐπίσης, πβ. Τοῦ ἰδίου, *Ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ λογικὴ τοῦ συμβάντος. Μποροῦμε νὰ στοχαστοῦμε τὴν πολιτική;*, μτφρ. Δ. Βεργέτη-Τ. Μπέτζελου, ἐπίμ. Δ. Βεργέτη Πατάκης, Αθήνα, 2008.

ΠΑΝΟΣ Ν. ΣΤΑΜΟΥ

Λάμπρος Κατσώνης – Ρήγας Βελεστινλής. Παράλληλες διαδρομές χωρίς συναπάντημα;

Εισαγωγικά βιογραφικά

Κατά ο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα γεννήθηκαν στην Ελλάδα δύο προσωπικότητες, οι οποίες έμελε να αφήσουν άσβεστα ίχνη στην ελληνική ιστορία, αλλά και ευρύτερα να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στη διεθνή σκηνή της ιστορίας. Το 1752 γεννήθηκε στη Λιβαδειά ο Λάμπρος Κατσώνης, ο οποίος έδρασε στις τάξεις του ρωσικού στρατού για πάνω από 35 χρόνια[1]. Κατά τον θρύλο, στα 17 του σκότωσε ένα μπέη και δραπέτευσε μαζί με τον πατέρα του στη Ζάκυνθο.

Κατά τη σταδιοδρομία του, η οποία άρχισε πολεμώντας στις τάξεις του ρωσικού στρατεύματος στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Ρωσο-Τουρκικό πόλεμο (1768-1774), συνέχισε ως δραστήριος και διακρινόμενος αξιωματικός στη Μαύρη Θάλασσα (Εύξεινο Πόντο), όπου στέριωσε το ελληνικό μεταναστευτικό κύμα μετά τα Ορλωφικά, πολέμησε στο ελληνικό Αρχιπέλαγος κατά το Β΄ Ρωσο-Τουρκικό πόλεμο (1787-1792) και αποπειράθηκε αυτόνομη αντιπαράθεση με τον ισχυρό Τουρκικό Στόλο για την απελευθέρωση της Ελλάδας (1792). Έλαβε όλους τους στρατιωτικούς βαθμούς του ως ανταμοιβή της διακρινόμενης δράσης του και πέθανε ως Πλοίαρχος Α΄ Τάξεως του Ρωσικού Ναυτικού και Ιππότης του ανώτατου ρωσικού στρατιωτικού παρασήμου του Αγ. Γεωργίου Δ΄ Τάξεως περί το 1805 με αρχές 1806[2].

---

1. Βλ. Π. Στάμου, «Ο Ατομικός Στρατιωτικός Φάκελος του Λάμπρου Κατσώνη», στο Γ. Πριάχιν, *Ο Λάμπρος Κατσώνης στην ιστορία της Ελλάδας και Ρωσίας,* ελληνική έκδοση, Αθήνα 2005. Επίσης περισσότερα στο Π. Στάμου, *Ο Αξιωματικός Λάμπρος Κατσώνης και ο Ρωσικός Στολίσκος στη Μεσόγειο,* Αθήνα 2011.

2. Δεν έχει αποσαφηνιστεί επακριβώς με βάση τα μέχρι σήμερα ερευνηθέντα Αρχεία. Περισσότερα στο Π. Στάμου, *Ο Αξιωματικός Λάμπρος Κατσώνης..., ό.π.,* σελ. 295-297.

Ο Λ. Κατσώνης, προσωπογραφία Λαμπί Νεότερου 1798[3]

Το 1757 γεννήθηκε ο Ρήγας στο Βελεστίνο (τις αρχαίες Φερές), ο επονομασθείς Βελεστινλής, όνομα το οποίο ο ίδιος διάλεξε για τον εαυτό του κατά τη συνήθεια των λογίων της εποχής[4]. Πάντοτε υπέγραφε ως «Ρήγας Βελεστινλής» ή «Ρήγας ο Θεσσαλός», και ουδέποτε ως «Φεραίος»[5], όπως πολλοί τον αναφέρουν. Από το Βελεστίνο μετέβη στη Κωνσταντινούπολη, μετά από πρόσκληση του Πρέσβη της Ρωσίας. Σε ηλικία περίπου 30 ετών εγκαταστάθηκε στο Βουκουρέστι. Στη Βιέννη μετέβη για πρώτη φορά το 1790, ενώ το 1796 και εγκαταστάθηκε εκεί ετοιμάζοντας το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του. Εκεί γνώρισε τους αδελφούς Πουλίου, στο τυπογραφείο των οποίων τύπωσε τον «Θούριο» και την «*Χάρτα της Ελλάδος*». Εκεί επίσης τύπωσε τα βιβλία *Σχολείον των*

3. «...Αυστριακός πορτρετίστας και ιστορικός ζωγράφος Ιωάννης Βαπτιστής Λαμπί, ο Νεότερος, στην αρχή επίτιμο μέλος της Αυτοκρατορικής Ακαδημίας Τεχνών και αργότερα Ακαδημαϊκός, φιλοτέχνησε το 1798 δύο μεγάλα πορτρέτα του Κατσώνη και της πανέμορφης συζύγου του (τα οποία σήμερα αποτελούν ιδιοκτησία του γνωστού στην Αγ. Πετρούπολη λάτρη της ιστορικής ζωγραφικής και συλλέκτη αρχαίων αντικειμένων Ι. Λεμάν) μετά από παραγγελία του Λάμπρου...» σημειώνει ο Σπ. Κατσώνης, δισέγγονος του Λάμπρου, ανώτατος δικαστικός και λογοτέχνης στη Ρωσία, στο «Ανδρειωμένος Κουρσάρος», περιοδικό *Ιστορικός Αγγελιοφόρος,* Μόσχα 1911. Παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα από τον Π. Στάμου, «Βιογραφικά Λάμπρου Κατσώνη», στο *Συνέδριο 200 Χρόνια Μνήμης,* Νοέμβριος 2004 στη Λιβαδειά. Πρακτικά υπό έκδοση.

4. Βλ. Δ. Καραμπερόπουλος, *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή,* έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα [2]2000.

5. Δ. Καραμπερόπουλος, *ό.π.*

ντελικάτων Εραστών, *Φυσικής απάνθισμα*, *Ο Ηθικός Τρίπους*, *Νέος Ανάχαρσις*, και τη *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, που περιέχει την Έπαναστατική Προκήρυξη», τα «Δίκαια του ανθρώπου» και το Σύνταγμα.

Ο Ρήγας σε χαλκογραφία που δημοσιεύτηκε στη βιογραφία του Θεόφιλου

Το 1792 υπογράφεται η συνθήκη του Ιασίου και οι ελπίδες του Ρήγα για απελευθέρωση των Ελλήνων στρέφονται προς τη Γαλλία. Η μυστική επαναστατική δράση όμως του Ρήγα αποκαλύπτεται μετά την προδοσία από τον Έλληνα έμπορο της Τεργέστης Δημήτριο Οικονόμου και έτσι επιτυγχάνεται η σύλληψή από την Αυστριακή Αστυνομία του ίδιου και των συντρόφων του. Ο Ρήγας συνελήφθη στην Τεργέστη τον Δεκέμβριο του 1797 μαζί με τον Χριστόφορο Περραιβό. Οδηγήθηκε στη Βιέννη, στις 14 Φεβρουαρίου 1798, όπου ανακρίθηκε μαζί με τους υπόλοιπους συντρόφους του. Ο Ρήγας σε ηλικία 41 χρονών και οι επτά Σύντροφοί του παραδόθηκαν στους Τούρκους του Βελιγραδίου, όπου φυλακίστηκαν στον Πύργο Νεμπόϊζα. Ύστερα από πολλά βασανιστήρια, στραγγαλίστηκαν και τα σώματά τους ρίχτηκαν στον Δούναβη στις 24 Ιουνίου του 1798.

Οι δύο άνδρες, ο Λάμπρος Κατσώνης ο «Λειβάδιος το γένος[6]» και ο Ρήγας Βελεστινλής, όπως όριζαν κατά τη συνήθεια της εποχής τα επίθετα από τον τόπο καταγωγής των, γεννήθηκαν την ίδια περίοδο, έδρασαν για μεγάλο χρονικό διάστημα παράλληλα, ο καθένας από το μετερίζι του, για την απελευθέρωση της πατρίδας και πέθαναν επίσης την ίδια σχεδόν περίοδο. Το ζήτημα που τώρα ανακύπτει είναι να εξεταστεί κατά πόσον οι διαδρομές τους στην κοινή ιστορική περίοδο είχαν κάποιο συναπάντημα!

Κοινές ιστορικές στιγμές – προσεγγίσεις

Διατρέχοντας τη σχετική ιστοριογραφία και αναλύοντας τις δραστηριότητες των δύο Ελλήνων Επαναστατών, είναι δυνατόν να προσεγγίσει ο ερευνητής ιστορικές στιγμές, κατά τις οποίες διακρίνονται κοινά σημεία, κοινή φιλοσοφία θα έλεγε κανείς, στοιχεία τα οποία προσδιόρισαν κατά την ίδια ιστορική περίοδο ομοειδείς κινήσεις και δράσεις, προς την ίδια κατεύθυνση, με κοινό πάντοτε στόχο: Την Απελευθέρωση της πατρίδας. Σταχυολογούνται πιο κάτω ενδεικτικά τέτοιου είδους κοινές προσεγγίσεις, παραλληλισμοί, στην πορεία τους προς τον ίδιο στόχο:

- Ο Λάμπρος Κατσώνης βρίσκεται και επιχειρεί υπό την άμεση επιρροή και ενεργό συνδρομή της Ρωσικής Δύναμης. Βασική ιδεολογική υποδομή των αγώνων του το χριστιανικό ομόδοξο και κινητήρια δύναμη οι πολιτικές επιδιώξεις της Αικατερίνης Β΄, τις οποίες ο Λάμπρος Κατσώνης εκμεταλλεύεται για να επιτύχει το στόχο του. Ο Ρήγας Βελεστινλής ενεργοποιείται υπό την επιρροή της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού. Και οι δύο Έλληνες Επαναστάτες, από διαφορετικές αφετηρίες την ίδια όμως ιστορική περίοδο, επιχειρούν να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις ενός σοβαρού Απελευθερωτικού Κινήματος. Σε μια συνέχεια της ίδιας δυναμικής, ως εάν ο Ρήγας να αναλαμβάνει τη σκυτάλη του ιερού αγώνα από τον Λάμπρο. Ο Λάμπρος οραματίζεται την απελευθέρωση της Ελλάδας και ο Ρήγας έχει το ίδιο όραμα, αλλά εκείνος στα πλαίσια της απελευθέρωσης της ευρύτερης περιοχής των Βαλκανίων, όπου θα περιλαμβάνονταν και η Μικρά Ασία.

- Και οι δύο αναζητούν, δέχονται και χρησιμοποιούν την υποστήριξη της Ελληνικής παροικίας, των οικονομικών κέντρων της Ευρώπης, Τεργέστη και Βιέννη, πόλεις από τις οποίες αντίστοιχα ξεκινούν οι επαναστατικές τους δραστηριότητες για την επίτευξη του κοινού στόχου. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει και ο Ρώσος ιστορικός Γκριγκόρυ Άρς, «*...Στα χρόνια του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1787-1791) οι ελληνικές παροικίες του εξωτερικού διαδραμάτισαν για πρώτη φορά ενεργό ρόλο στη οργάνωση του απελευθερωτικού αγώνα στην Ελλάδα....Την προσοχή της Ελλάδας τότε απορροφούσαν τα γεγονότα του Ρωσοτουρκικού πολέμου, και ιδιαίτερα οι απελευθερωτικές δραστηριότητες του Λάμπρου Κατσώνη... Μόλις μετά από λίγα χρόνια οι παροικίες αυτές έγιναν βάση του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, με επικεφαλής το Ρήγα Βελεστινλή...*»[7].

- Ο Λάμπρος Κατσώνης γίνεται συνειδητά το όργανο της τσαρικής πολιτικής για την υλοποίηση του «*Ελληνικού Σχεδίου*», δηλαδή «*...την αναγέννηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είτε μέσω της 'ελληνοποίησης' της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είτε μέσω της*

6. Όπως ο ίδιος σημείωσε στο μανιφέστο του, την πολιτική του διακήρυξη το Μάιο του 1792, γνωστό στην Ελλάδα ως «*Φανέρωση*».

7. Γκρ. Άρς, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία,* Βιβλιοθήκη ΚΕΡΙΕ, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2011 σελ. 130-131. Ο Άρς υπογραμμίζοντας τους πρωταγωνιστικούς προεπαναστατικά ρόλους των Κατσώνη και Ρήγα στο έργο του περιλαμβάνει μόνον γι' αυτούς εκτενή ιστορικά αποσπάσματα.

καταστροφής της από τις στρατιωτικές δυνάμεις της Ρωσίας....»[8], ενώ ο Ρήγας Βελεστινλής, μεταφράζοντας τις «*Νομοθετικές Πράξεις*» της Γαλλικής Επανάστασης, δημιουργεί το όραμα της «Ελληνικής Δημοκρατίας»[9].

- Ο Ρήγας σχεδίαζε την έναρξη της Επανάστασης στον τόπο των πιο εμπειροπόλεμων πληθυσμών της Μάνης και της Ηπείρου[10]. Ο Λάμπρος στα πλαίσια της γενικής εξέγερσης που σχεδιάζει, έρχεται σε επαφή με τον Αλή Πασά και διαπραγματεύεται (1791) την υποστήριξη των Ρώσων για τον ξεσηκωμό της Ηπείρου[11], και σε επαφή από νωρίς με τους Μανιάτες, αποφασίζει αργότερα την αυτόνομη πολεμική του ενέργεια στη Μάνη.

- Το κατ' εξοχήν προτέρημα των ηγετών, η διορατικότητα και κατανόηση της ανάγκης προσεταιρισμού συγκυριακά Μεγάλης Δύναμης για την επιτυχία των σκοπών τους, χαρακτήριζε τους χειρισμούς και την πολιτική, την οποία ακολούθησαν και οι δύο Έλληνες Επαναστάτες. Ο Λάμπρος κατάφερε να κατακτήσει την εμπιστοσύνη του Αρχιστράτηγου Πατιόμκιν, στον οποίο αναφερόταν γραπτώς και απ' ευθείας, και ακόμα της τσαρίνας Αικατερίνης Β΄. Ο Ρήγας προσπάθησε να συναντήσει ή κατ' ελάχιστον να επικοινωνήσει με τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη, προκειμένου να αποσπάσει την υποστήριξή των Γάλλων[12] στο Επαναστατικό του σχέδιο.

- Κοινό όμως ιστορικό στοιχείο των δύο ανδρών είναι και η διαπίστωση, ότι οι Γάλλοι την εποχή εκείνη αποβήκαν εχθροί και των δύο. Με ευθεία εχθρική ανάμειξη και στάση έναντι του Λάμπρου Κατσώνη και με την άρνηση «*...εντελώς των επαναστατικών ιδεών...*» του Ρήγα Βελεστινλή[13].

- Ένα άλλο χαρακτηριστικό, αλλά και βασική κίνηση κάθε επαναστατικού ηγέτη είναι η διακήρυξη των ιδεών και επιδιώξεων του. Οι προθέσεις των δύο ανδρών διακηρύσσονται με παρόμοιο τρόπο. Ο Λάμπρος εκδίδει το Μανιφέστο του, την Πολιτική του Διακήρυξη[14], με την οποία 'φανερώνει' τους σκοπούς του. Για τον Ρήγα Βελεστινλή, η «*Νέα Πολιτική Διοίκησις*» και ο «*Θούριος*», που δημοσιεύτηκαν παράνομα τον Νοέμβριο του 1797 στη Βιέννη, «*... και τα δύο σε ένα επαναστατικό φυλλάδιο, αντανακλούσαν την κοσμοθεωρία και το πολιτικό πρόγραμμα του Έλληνα επαναστάτη...»*[15].

- Κατά τα έτη 1789 -1792 κορυφώνονται οι πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Τούρκων και οι αγώνες του Λάμπρου Κατσώνη και του απονέμεται το ανώτατο ρωσικό στρατιωτικό παράσημο. Τελική κορύφωση ο μοναχικός του αγώνας (1792). Ο Ρήγας Βε-

8. Γκρ. Άρς, *Η Φιλική Εταιρεία..., ό.π.,* σελ. 143.

9. Βλ. αρκετά σημαντική παρουσίαση και επιχειρηματολογία στο Γκρ. Άρς, *Η Φιλική Εταιρεία..., ό.π.,* σελ. 143-146. Όπως δε χαρακτηριστικά σημειώνει ο Γκρ. Άρς «*...σε μια σειρά περιπτώσεων στη 'Αρχή της Νομοθετικής' πράξεως ο Ρήγας ονομάζει το κράτος* (βαλκανοασιατικό, σημ. Π. Στάμου) *αυτό 'Ελλάδα'...*», σελ. 143.

10. Δ. Καραμπερόπουλος, «Ρήγας Βελεστινλής. Ο βίος και το έργο του», *Ιστορικά-Ελευθεροτυπία, Ρήγας Βελεστινλής. Διαφωτιστής, Επαναστάτης, Μάρτυρας,* σελ. 43.

11. Π. Στάμου, *Ο Αξιωματικός Λάμπρος Κατσώνης...,* σελ. 287-288.

12. Σπ. Λάμπρου, *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα,* Εκδόσεις Εστίας, Εν Αθήναις 1892, σελ. 34.

13. Αιμ. Λεγράνδ, *Ανέκδοτα Έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή,* μετάφραση Σπ. Λάμπρου, Αθήνησιν 1891. Φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα ²2000. Επίσης βλ. Γκρ. Άρς, *Η Φιλική Εταιρεία...,* σελ. 156.

14. Π. Στάμου, *Η επίδραση της πολιτικής στις ενέργειες στρατιωτικού. Περίπτωση Λάμπρου Κατσώνη,* αδημοσίευτη εργασία στο Ινστιτούτο Ιστορίας Αγ. Πετρούπολης της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, 2006.

15. Γκρ. Άρς, *Η Φιλική Εταιρεία...,ό.π.,* σελ. 133.

λεστινλής δέχεται την επιρροή της Γαλλικής Επανάστασης, και ωριμάζει σταδιακά από το ρομαντικό στοιχείο (1790)[16] περνώντας στα 1796 στην έντονη επαναστατική δραστηριοποίηση, που κορυφώνεται με την αναγνώρισή της μέσω της σύλληψης και δολοφονίας του (1798).

Ένα χρονικό διάστημα παράλληλων διαδρομών για τον κοινό αγώνα. Είναι φανερό λοιπόν, ότι οι δύο Έλληνες Ήρωες δρούν στο ίδιο ιστορικά χρονικό πλαίσιο, με κοινές θεωρητικές προσεγγίσεις, με τον ίδιο στόχο σε παράλληλες διαδρομές.

Ο Θούριος του Ρήγα με επιρροές Λάμπρου Κατσώνη

Αν στα παραπάνω αναφερθέντα δεν υπάρχει ευκρινές 'συναπάντημα' των δύο ανδρών, η συνάντηση πραγματοποιείται αδιαμφισβήτητα στο κορυφαίο επαναστατικό άσμα του Ρήγα, τον *Θούριο*. Είναι για την ακρίβεια ένα πνευματικό συναπάντημα! Όπως αναφέρει ο σύντροφος και βιογράφος του Ρήγα Χριστόφορος Περραιβός[17], ο Ρήγας τοποθέτησε κάτω από τον τίτλο του Θούριου τον τίτλο του τραγουδιού «*Μια προσταγή μεγάλη*» γιατί όπως επιθυμούσε ο Ρήγας καλλίτερα «*...ο Θούριος προσαρμοζόταν προς τον σκοπό του τραγουδιού: «Μία προσταγή μεγάλη»....*». Όταν συνέγραψε τον Θούριο ο Ρήγας δηλαδή, συνέλαβε την ιδέα ότι θα ήταν πιο επιτυχημένος και θα διαδίδονταν ευκολότερα, αν τραγουδιόταν. Ως πιο κατάλληλο μουσικό σκοπό ο Ρήγας διάλεξε αυτό το τραγούδι, που ήταν πολύ γνωστό και διαδεδομένο στον ελληνισμό.

Αλλά το τραγούδι *Μία προσταγή μεγάλη*[18], ήταν δημιούργημα άγνωστου λαϊκού συνθέτη και κατά τον ακαδημαϊκό Δ. Πασχάλη γράφτηκε στην Άνδρο το Μάρτιο του 1796[19]. Η ημερομηνία που αναφέρει ο Πασχάλης είναι ρεαλιστική, γιατί δικαιολογεί τη γνώση του τραγουδιού από τον Ρήγα, γράφτηκε δύο χρόνια πριν από τη δολοφονία του. Ήταν δημοτικό, λέγεται ότι τραγουδιόταν στη Χαλκιδική, μόλις τέσσερα χρόνια από το τέλος της ηρωικής δράσης του Λάμπρου στα ελληνικά χώματα, αλλά είχε φθάσει και τραγουδιόταν προφανώς και στις ελληνικές παροικίες. Το τραγούδι υμνούσε τα κατορθώματα του Κατσώνη στο Αρχιπέλαγος και στη ναυμαχία της Άνδρου (6/17, Μάης του 1790)[20].

Οι αρχικοί στίχοι του τραγουδιού αυτού είναι:
«.... *Στους χίλιους επτακόσιους τους ογδόντα εννιά*
Εξέβηκεν ο Λάμπρος 'πο μέσ' τη Μοσκοβιά
Μ' όλην του την αρμάδα και την καπιτανιά.
Στο πέλαγος εβγήκεν ο σκύλος φοβερός,
Στον κόσμο εγεννήθη για νάναι ξακουστός...».

16. Βλ. Για τους «Ντελικάτους Εραστές» στο Σπ. Λάμπρου, Πρόλογος στο *Αποκαλύψεις μαρτυρίου Ρήγα,* όπου αναφέρει «*...ο ερωτύλος νεανίας...μετά πάροδον οκτώ μόνον ετών ο πονήσας το Σχολείον των ντελικάτων εραστών εγίνετο ο πρωτοπόρος μάρτυς της ελληνικής ελευθερίας. Ήτο ο Θεσσαλός Ρήγας....*».

17. Χριστόφορος Περραιβός, (1773-1862), *Σύντομος Βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού,* Αθήναι 1860, σελ. 17.

18. Ολόκληρο το κείμενό του στο τέλος του Π. Μαγιάκου,*Ο Λάμπρος Κατσώνης (1752-1804),* Αθήνα 1932.

19. Δ. Πασχάλη, *Δημώδη τραγούδια της Άνδρου,* Αθήνα 1984, σελ. 64-66.

20. Βλ. Λ. Βρανούση, *Ρήγας Βελεστινλής,* Αθήνα 1963, σελ. 101-102. Για τη ναυμαχία της Άνδρου περισσότερα στο Π. Στάμου, *Ο Αξιωματικός Λάμπρος Κατσώνης....,* σελ. 239-249.

Οι στίχοι μιλούν πολύ παραστατικά για το ποιος είναι ο Λάμπρος, ότι πολεμά με την υποστήριξη των Ρώσων και ότι έγινε ξακουστός με τη δράση του, που τώρα τραγουδιέται από τους σκλαβωμένους Έλληνες. Ο Ρήγας γνώριζε το τραγούδι, αλλά ασφαλώς γνώριζε και τα κατορθώματα του Κατσώνη. Πιθανώς να υπήρξε θαυμαστής των αγώνων του, χωρίς να έχει βρεθεί στα Αρχεία μέχρι σήμερα η έκφραση ενός τέτοιου θαυμασμού. Ίσως δεν βοηθούσε και το συγκυριακό κλίμα της περιόδου του τέλους του 18ου αιώνα, όταν οι Έλληνες απογοητευμένοι από τους Ρώσους είχαν στραφεί προς τους Γάλλους.

Επομένως, ο ίδιος ο Ρήγας, θέλοντας προφανώς να διαδώσει ευκολότερα τον πατριωτικό και επαναστατικό του ύμνο στα απλά στρώματα του υπόδουλου λαού, «*...όρισε ως πρότυπο («πρόλογο» κατά την εκκλησιαστικήν ορολογία) δημώδες άσμα πολύ διαδεδομένο την εποχή εκείνη, όχι μόνο στην πατρίδα του, αλλά και σ' ολόκληρο τον Ελληνικό χώρο... Το τραγούδι αυτό εκ παραδόσεως άδεται σε δύο ήχους, σε ήχο πρώτο και σε ήχο πλάγιο του δευτέρου, με τον ίδιο ρυθμό και με την αυτή δομή μελωδίας...*», όπως αναφέρει ο Πρωτοπρεσβύτερος Χρίστος Κυριακόπουλος[21].

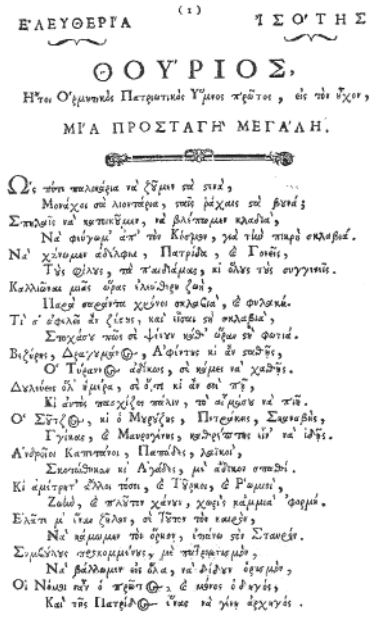
(1)

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΙΣΟΤΗΣ

ΘΟΥΡΙΟΣ,

Ηγοι Ορμητικός Πατριωτικός Ύμνος πρώτος, εἰς τὸν Ἦχον,

ΜΙΑ ΠΡΟΣΤΑΓΗ ΜΕΓΑΛΗ.

Ὡς πότε παλικάρια νὰ ζοῦμε σὰν σκλάβοι,
Μοιάχνει σὰν λιονταρόπια, ποὺ ἔχασε σὰν βρεμένοι;
Σπηλιὲς νὰ κατοικοῦμε, νὰ βλέπουμε κλαδιά,
Νὰ φεύγομ' ἀπ' τὸν Κόσμον, γιὰ τὸν πικρὸ σκλαβιά.
Νὰ χάνομε ἀδέλφια, Πατρίδα, & Γονεῖς,
Τοὺς φίλους, τὰ παιδάκια, κι ὅλες τοὺς συγγενεῖς.
Καλλιώτερα μᾶς εἶναι ἐλεύθερη ζωή,
Παρὰ σκοτώνται χριστιανοὶ σκλαβιά, & φυλακή.
Τί σ' ὠφελεῖ ἂν ζέεις, καὶ εἶσαι σὰν σκλαβιά,
Σπυχάνε τοὺς σὰν ψίνν κιὸ' ὄχι σὰν φωτιά.
Βιζέρηε, Δραγκάσ, Α'φέντης κι ἂν σκοτωθῆς,
Ο' Τύραννος ἀδίκως, σὰν κάμει νὰ χαθῆς.
Δυκλιόνε ὅλ' ἡμέρα, σὰν ὅπου κι ἂν σὰ πῆς,
Κι ἀντὶ παραχίζει πέλιν, τὸ αἷμάσ νὰ πιῆ.
Ο' Σοῦτζος, κι ὁ Μαυρίζος, Πετρόβκας, Σαμουβέλ,
Γιάκας, & Μαυρογένης, κιὄ' ἄλλοι τοῦ νὰ ἰδῆς.
Ἀνδρεῖοι Καπετάνοι, Παπάδες, λεβέντι,
Σκοτώθηκαν κι' Ἀγάδες, μὲ ἄθικον σπαθί.
Κι ἀμίτρατ' ἄλλοι πόσοι, & Τζόρτζοι, & Ρωμιοί,
Ζωλοὶ, & πλοῦσοι χάνοι, χωρὶς κάμμια' φορμή.
Ἐλᾶτε μ' ἔνα ζῶλοι, σὰ Τοῦρκοι τὸν κυρεύ,
Νὰ κάμαμε τὸ ὅρκον, ἐπάνω σὰν Σταυρό.
Σομπόνε πεγκομμένοι, μὲ πιστεματιμό,
Νὰ βάλλαμε οἱ ὅλα, νὰ δίδεν ἀφεμό,
Οἱ Νόμοι πὰν ὁ πρῶτος, & κύριος ὁ δεύτερος,
Καὶ τῆς Πατρίδος ἔνας νὰ γίνη ἀρχηγός.

Πρώτη σελίδα της έκδοσης 1798 στην Κέρκυρα[22]

21. Πρωτοπρεσβύτερος Χρ. Α. Κυριακόπουλος στο *Η μουσική του Θούριου και τα άσματα της εκδόσεως 1998,* στην ιστοσελίδα http://users.uoa.gr/~nektar//orthodoxy/tributes/christos/cd_thourios.htm

22. *Ιστορικά-Ελευθεροτυπία, Ρήγας Βελεστινλής. Διαφωτιστής, Επαναστάτης, Μάρτυρας,* σελ. 43.

Ο Ρήγας με την κίνησή του αυτή να προσαρμόσει το επαναστατικό του κάλεσμα, το ποίημα του Θούριου, στη μελωδία τραγουδιού πασίγνωστου τότε, για τον Λάμπρο Κατσώνη, δεν μπορεί παρά να σημαίνει, ότι ο Ρήγας είχε πλήρη γνώση των κατορθωμάτων και του πατριωτικού παραδείγματος του Λάμπρου Κατσώνη και αποδίδοντας σεβασμό στον ήρωα, αλλά αποδεικνύοντας ότι συνεχίζει στα ίδια χνάρια, δανείζεται το τραγούδι των κατορθωμάτων του. Σημειώνει με αυτόν τον τρόπο ο Ρήγας και την ταυτότητα των επιδιώξεων του με εκείνες του Λάμπρου και έτσι, συναντιέται πνευματικά μαζί του!

Άνθρωποι στην κοινή ιστορία του Λάμπρου και του Ρήγα

Στα αναφερθέντα πιο πάνω σημειώθηκαν κοινά σημεία προσέγγισης στις δραστηριότητες του Ρήγα Βελεστινλή και του Λάμπρου Κατσώνη, τα οποία εκτιμάται ότι αποτελούν σημεία ιστορικών συναντήσεων των δύο ανδρών. Η ιστοριογραφία όμως έχει αναδείξει και ανθρώπους, οι οποίοι με τη δραστηριότητά τους συνδέουν ιστορικά τον Λάμπρο Κατσώνη με τον Ρήγα Βελεστινλή. Η παρουσία μερικών από τους ανθρώπους αυτούς επισημαίνεται στα ακόλουθα:

- Νικόλαος Πάγκαλος, Ταγματάρχης του τσαρικού στρατού. Υπήρξε συμπολεμιστής του Λάμπρου Κατσώνη και αξιωματικός του[23]. Έλαβε μέρος στην Ελληνική Αποστολή στην Αγία Πετρούπολη (1789-1790) για αίτηση βοήθειας και υλικής υποστήριξης από την αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β΄[24] μαζί με Σουλιώτες πατριώτες, προετοιμάζοντας την εξέγερση.

Σύμφωνα με τις αναμνήσεις του Α.Σ. Στούρντζα για τον Καποδίστρια, του οποίου υπήρξε στενός συνεργάτης στη Ρωσία, «*...η πρώτη Εταιρεία ή κοινοπραξία, ιδρύθηκε από τον γνωστό Ρήγα.... Πολλοί σύντροφοι του θαρραλέου ναυτικού Λάμπρου Κατσώνη, οι ηγέτες των ορεσίβιων Ζαχαριάς του Μωριά, Πάγκαλος και Αναγνωσταράς και άλλοι ένθερμοι θιασώτες υπέρ του δικαίου του αγώνα...προσέγγισαν την Εταιρεία του Ρήγα...και επεδίωκαν τη συμπαράσταση στην κοινή εξέγερση....*»[25]. Όπως δε σημειώνει ο Γκρ. Άρς «*...Ο Ρήγας πλαισιώθηκε από τους διακεκριμένους ηγέτες της τότε κοινωνίας, από τον γενναίο επαναστάτη, τον εγγύτερο σύντροφο του Λάμπρου Κατσώνη, Νικόλαο Πάγκαλο...*»[26]. Αργότερα ο Ν. Πάγκαλος βρέθηκε το 1818 στα Ιόνια νησιά και από αυτόν έμαθε ο Θ. Κολοκοτρώνης για την ύπαρξη της Φιλικής Εταιρείας[27]. Ο Νικόλαος Πάγκαλος επομένως υπήρξε κοινός κρίκος στη σχέση Λάμπρου Κατσώνη και Ρήγα Βελεστινλή.

- Τουρναβίτης Δημήτριος. Ήταν συνεργάτης του Ρήγα και μυημένος στα σχέδιά του, όπως αναφέρεται στα έγγραφα Λεγράντ[28]. Σύμφωνα με αυτά «*...ο Δημητράκης Ταρναβίτης (γρ. Τουρναβίτης)...*» πιθανώς να είναι εκείνος που αποτελεί τη διακλάδωση «*... της εν Βιέννη συνομωσίας μέχρι Βλαχίας...*», γι' αυτό επιτάσσεται να εξεταστεί και η αλληλογραφία μετά του αδελφού του στην Τεργέστη. Αλλά ο αδελφός Μιχαήλ Τουρναβίτης στην Τεργέστη υπήρξε υποστηρικτής και χρηματοδότης του Λάμπρου Κατσώνη με

23. Π. Στάμου, «Οι έλληνες αξιωματικοί στα πληρώματα του Λάμπρου Κατσώνη», στο Γιούρι Πριάχιν, *Ο Λάμπρος Κατσώνης στην ιστορία της Ελλάδας και Ρωσίας, ελληνική έκδοση,* Αθήνα 2005, σελ. 259-279.

24. Π. Στάμου, *Ο Αξιωματικός Λάμπρος Κατσώνης...., ό.π.,* σελ. 106-107.

25. Γκρ. Άρς, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία...*, *ό.π.,* σελ. 149.

26. *Ό.π..*

27. *Ό.π.,* σελ. 167.

28. Στο Αιμ. Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή,...*, *ό.π.,* σελ. 45 και 49.

επαναλαμβανόμενες καταβολές και ειδικότερα με 120 φιορίνια, όταν ο Κατσώνης ήταν στη φυλακή[29]. Δεν αποκλείεται να υπήρχε και αντίστοιχη υποστήριξη χρηματοδότησης και προς τον Ρήγα.

- Νικόλαος Πλασταράς. Όταν το Μάρτιο του 1789 αποφυλακίστηκε ο Λάμπρος Κατσώνης στην Τεργέστη και άρχισε την προετοιμασία της νέας καταδρομής, πολλοί Έλληνες της παροικίας έσπευσαν να τον υποστηρίξουν προσφέροντας διάφορα χρηματικά ποσά. Ο Νικόλαος Πλασταράς βρίσκεται πρώτος στο σχετικό κατάλογο των Βενετικών Αρχείων (Inquisitori di Stato) προσφέροντας τα περισσότερα, 600 φλωρίνια[30]. Ο Ν. Πλασταράς φέρεται να συνεργάστηκε με τον Ρήγα. Κατά τον Γούδα, ο Πλασταράς «*...συνεβούλευσε τον Οικονόμου να σφραγίσει και αύθις να παραδώσει αυτά εις τον Κορωνιόν ανέπαφα...»*[31]. Ο Πλασταράς δηλαδή προτρέπει τον Οικονόμου να σφραγίσει τα κιβώτια που περιείχαν τα επαναστατικά γραπτά του Ρήγα και να τα παραδώσει αμέσως στον Κορωνιό ανέπαφα. Όπως είναι γνωστό, ο Οικονόμου πρόδωσε τον Ρήγα και ο Αντώνιος Κορωνιός ήταν ένας από τους επτά Συντρόφους που δολοφονήθηκαν μαζί του.

- Λαυρέντης Αλίανδρος (Λορέτζο Αλίαντρο). Στα έγγραφα της ανάκρισης από τους Αυστριακούς του Ρήγα και των συντρόφων του αναφέρεται ότι ο Λαυρέντης Αλίανδρος είναι ο άνθρωπος από την Πρέβεζα, από τον οποίο παρέλαβε ο Ρήγας υλικό, από το οποίο αντιγράφοντας δημιούργησε επαναστατικό υλικό. Πιο συγκεκριμένα στο σχετικό έγγραφο της ανάκρισης αναφέρεται ότι ο Ρήγας ομολόγησε ότι «*...την ενταύθα ...συνημμένην όλως δημοκρατικήν Προπαιδείαν...μετά των ...υπό ελληνικών ιδεών διαπνεομένων ασμάτων ...και εν οίς ...παρακινείται ο λαός προς αποστασίαν, ότι ταύτα έλαβεν παρά του εν Πρεβέζη Έλληνος του καλουμένου Λαυρεντίου Αλιάνδρου....»*[32]. Ο Αλίανδρος επομένως πρέπει να συνδεόταν με στενή σχέση με τον Ρήγα. Δεν μπορούσε να συλληφθεί όμως γιατί η Πρέβεζα ήταν βενετική κτήση.

Ο Λαυρέντιος Αλίανδρος στρατολογημένος από τον Λουδοβίκο Σωτήρη το Μάρτιο του 1788, ήταν πλέον το 1789 Ρώσος αξιωματικός και πολέμησε μαζί με τους Σουλιώτες εναντίον του Αλή Πασά ηγούμενος 118 Σουλιωτών[33]. Δεν έχει ακόμα αποσαφηνιστεί αν ο Λαυρέντης Αλίανδρος πολέμησε με τον Λάμπρο Κατσώνη, αλλά είναι γνωστό ότι ο Σωτήρης στρατολογούσε με εντολή των Ρώσων και συνεισέφερε άνδρες στη δύναμη του Κατσώνη. Ο Σωτήρης επίσης συμμετείχε με τον έμπιστο του Λάμπρου τον Νικόλαο Πάγκαλο, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, στην Ελληνική Αποστολή στην Αγία Πετρούπολη. Οι συνεννοήσεις του Κατσώνη και με τους Σουλιώτες για το γενικό σχέδιο εξέγερσης, δημιουργεί τη βάση για να υποτεθεί η μέσω του Σωτήρη σχέση του Αλίανδρου με τον Κατσώνη ως πολύ πιθανή.

---

29. Σ. Θεοτόκη, «Κατασκοπεία κατά Λ. Κατσώνη», *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδας*, 1924. Επίσης Π. Μαγιάκου, *Ρήγας Βελεστινλής Ο Θεσσαλός 1757-1798*, σελ. 92. Επίσης βλ. Π. Στάμου, *Ο Αξιωματικός Λάμπρος Κατσώνης...*, σελ. 352.

30. Π. Μαγιάκος, *Ο Λάμπρος Κατσώνης (1752-1804),* Αθήναι 1932, σελ. 57 και 137.

31. Αν. Γούδα, *Βίοι παράλληλοι,* τόμ. Β', σελ. 128. Επίσης Π. Μαγιάκος, *Ρήγας Βελεστινλής...,* σελ. 92.

32. Αιμ. Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα...,ό.π.,* σελ. 67.

33. Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Η επαναστατική κίνηση των Ελλήνων κατά τον δεύτερον επί Αικατερίνης Β΄ Ρωσοτουρκικόν πόλεμον ((1787-1792),* Αθήνα 1959, σελ. 73, 77, 78. Επίσης Βασ. Σφυρόερα, «Η επαναστατική κίνηση του Λάμπρου Κατσώνη. Οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι (1788-1792)», εφημ. *ΤΑ ΝΕΑ,* 31 Αυγούστου 2000. Βλ. Επίσης Γ. Καραμπελιά, *Η ανολοκλήρωτη επανάσταση του Ρήγα Βελεστινλή,* Αθήνα 2011, σελ. 66-67.

Λάμπρος Κατσώνης και Ρήγας Βελεστινλής πρωτεργάτες του ’21

Μπορεί να μην υπήρξε ποτέ φυσική συνάντηση μεταξύ των δύο ανδρών, αλλά τα ιστορικά γεγονότα, οι δραστηριότητές τους κατά την ίδια περίοδο και οι διαπιστώσεις σημαντικών προσωπικοτήτων, που έχουν εκφραστεί για το παράδειγμα της δράσης των, δημιούργησαν παραμέτρους εκτιμήσεως, οι οποίες στοιχειοθετούν μια βάση ουσιαστικής ιστορικής συνάντησης των δύο προσωπικοτήτων. Πρόσφατα έχουν δει το φως της δημοσιότητας, κυρίως στη Ρωσία, εργασίες[34], οι οποίες προβάλουν το γεγονός ότι ο μεγάλος φιλέλληνας ποιητής Λόρδος Βύρων εμπνεύστηκε τρία ποιήματά του από τη δράση του Λάμπρου Κατσώνη. Ενώ τα δύο από αυτά, τα «Κουρσάρος» και «Δον Ζουάν», αφορούν αποκλειστικά στην έμπνευση του ποιητή από την ιστορική προσωπικότητα του Λάμπρου, το τρίτο «Νύφη της Άβυδος» αφορά στη στενή σχέση και σύνδεση που κάνει ο Βύρων του Λάμπρου με τον Ρήγα.

Από το ποίημα αυτό παραθέτουμε πιο κάτω το χαρακτηριστικό απόσπασμα που εντοπίζεται στους στίχους 380-384:

«... 380 The last Lambro’s patriots there
Anticipated freedom share,
And oft around the cavern fire
On visionary schemes debate,
To snatch the Rayah’s from their fate...»[35].

Και σε ελεύθερη δική μας μετάφραση:

«... Στίχος 380 Οι τελευταίοι μαχητές του Λάμπρου εκεί
Απόδειχναν της λευτεριάς τους μετοχή,
Τρανές φωτιές ανάβαν στη σπηλιά
Στης φαντασίας τους σκηνές του ονείρου δίναν μάχες,
Το ριζικό να διώξουν των Ραγιάδων μακριά...».

Ο Βύρων στο ποίημα αυτό εννοεί τον Λάμπρο Κατσώνη αναφέροντας το μικρό του όνομα, Λάμπρος. Με το όνομα αυτό ο θρύλος του Κατσώνη μεταφερόταν μέχρι τις μέρες του Βύρωνα. Με το όνομα Λάμπρος ήταν γνωστός και αναφερόταν με οικεία ίσως διάθεση και περίεργη συμπάθεια στα επίσημα έγγραφα των εχθρών και φίλων[36]. Η βεβαιότητα όμως, για το τι ακριβώς και ποιόν εννοεί εδώ ο Βύρων, τεκμηριώνεται από την υποσημείωση που γράφει ο ίδιος ο Βύρων στη λέξη Lambro’s στο ίδιο ποίημα:

«*Λάμπρος Κατσώνης* (τον αναφέρει ως Κατσιάνη, σημ. Π. Στάμου), *Έλληνας, περίφημος για τις προσπάθειές του, κατά τα 1789 – 90, για την απελευθέρωση της πατρίδας*

34. Елистратова А.А. *Байрон*, М., 1965; Кургинян М.С., *Джордж Байрон*. М., 1958; Клименко Е.И. *проблемы стиля в английской литературе пурвой трети XIX века*. Изд-во ЛГУ, 1959. Сидорченко Л.В. О прототипах героев «*Восточных повестей» Байрона. (Ламброс Кацонис и Жан Лаффит)* // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка, выпуск 2, март-апрель 1973 г. Том XXXII. Σπυρίδωνα Αλεξάνδροβιτς Κατσώνη, «Ο αντρειωμένος Κουρσάρος», *Ιστορικός Αγγελιοφόρος*, Μόσχα 1911. Επίσης Π. Στάμου, «Η επίδραση του Λάμπρου Κατσώνη στην ποίηση του Λόρδου Βύρωνα», ανακοίνωση στο Συνέδριο της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Σεπτέμβριος 2010 στη Λιβαδειά.

35. Lord Byron, *Selected Poems*, Penguin Classics, 1996, lines 380-384, p. 237.

36. Π. Στάμου, «*Εφημερίς* Μαρκίδων Πούλιου, Βιέννη 1791-1797, Δημοσιεύματα σχετικά με τον Λάμπρο Κατσώνη», άρθρο στο περιοδικό *Βοιωτία*, Δεκέμβριος 2009.

του. Εγκαταλείφθηκε από τους Ρώσους, έγινε πειρατής, και το Αρχιπέλαγος ήταν το θέατρο των επιχειρήσεων του. Λέγεται ότι είναι ακόμα ζωντανός στην Πετρούπολη. Αυτός και ο Ρήγας [Βελεστινλής] *είναι οι δύο περισσότερο προβαλλόμενοι από τους Έλληνες επαναστάτες»*[37].

Το ποίημα γράφτηκε το 1813. Ευθεία η σύνδεση του Λάμπρου με τον Ρήγα από τον μεγάλο ποιητή. Χωρίς να αναφέρεται πουθενά ο Ρήγας στο ποίημα του, ο Λόρδος Βύρων αποδίδει τον σεβασμό και την αναγνώριση του και στον Ρήγα και αναδεικνύει τους δύο επιφανείς Έλληνες ως τους περισσότερο αναγνωρισμένους «Έλληνες επαναστάτες», αλλά η Επανάσταση του '21 έγινε λίγα χρόνια αργότερα κι επομένως αυτοί ήσαν οι πρόδρομοί της.

Ο Εμμ. Ξάνθος, ένας από τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας σημειώνει στα Απομνημονεύματά του, «*...Έβαλεν αυτοίς υπ' όψιν τον χαρακτήρα του Ελληνικού λαού και τας πηγάς της δυνάμεως του...τα επιχειρήματα του Ρήγα του Θετταλού, τας νίκας των Σουλιωτών και άλλων αρματολών...τας νίκας των θαλασσίων μας επί Λάμπρου Κατσώνη,...»*[38]. Εξηγεί δηλαδή ο Ξάνθος ποια ήσαν τα πρότυπα που ελήφθησαν υπόψη κατά την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας. Στη σύλληψη της ιδέας της Φιλικής Εταιρείας δηλώνει ο Ξάνθος ότι τους ενέπνευσαν[39] τα παραδείγματα του Κατσώνη και του Ρήγα σε μια ιδεατή συνάντηση.

Επίλογος

Ο Λάμπρος Κατσώνης έζησε την Επανάσταση για πολλά χρόνια πολεμώντας, ο Ρήγας Βελεστινλής οραματίστηκε και περισσότερο έσπειρε την Επανάσταση. Κοινή όμως είναι η ομολογία, η παραδοχή του Λόρδου Βύρωνα, των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας, αλλά και τα συμπεράσματα σύγχρονων ιστορικών: Ο Λάμπρος Κατσώνης και ο Ρήγας Βελεστινλής, με τα επαναστατικά τους έργα, τους αγώνες τους και το παράδειγμά τους συναντήθηκαν στο σταυροδρόμι των Πρόδρομων της Ελληνικής Επανάστασης του 1821.

37. Η σημείωση στο ποίημα του Βύρωνα στα Αγγλικά είναι η ακόλουθη: «Lambro Canzani, a Greek, famous for his efforts, in 1789 – 90, for the independence of his country. Abandoned by the Russians, he became a pirate, and the Archipelago was the scene of his enterprises. He is said to be still alive at Petersburg. He and Riga are the two most celebrated of the Greek revolutionists».

38. Βλ. στο Τ. Βουρνά, *Φιλική Εταιρία, παράνομα ντοκουμέντα, Απομνημονεύματα Αγωνιστών Ε. Ξάνθου-Γ. Λεβέντη,* Εκδόσεις Δρακόπουλου 1965, σελ. 155.

39. Τη σημασία του και το γεγονός αναλύει και ο Γκρ. Άρς, *Η Φιλική Εταιρεία....,ό.π.,* σελ. 232- 233.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΩΤ. ΤΖΙΕΡΤΖΗΣ

Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ρήγας Βελεστινλής στα τέλη του 19ου αιώνα: Από την πρόσληψη στο Ελλαδικό βασίλειο του αγίου Γρηγορίου Ε΄ σε εγκύκλιο Πατριαρχική επιστολή του Ιωακείμ Β΄ περί επανεκδόσεως της «Περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος» (1875)

Οι σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου με τον Ρήγα Βελεστινλή αποτέλεσαν αντικείμενο συζήτησης μεταγενέστερων έως και σήμερα, ιδίως εξαιτίας της επιστολής του Οικουμενικού Πατριάρχου αγίου Γρηγορίου Ε΄ την 1η Δεκεμβρίου 1798 προς τον τότε διάδοχό του στη Μητρόπολη Σμύρνης και μετέπειτα και στην Πατριαρχία, τον από Χαλκηδόνος Άνθιμο Γ΄ (1822-1824)[1]: σε αυτή ζητούσε μετά από ακριβείς έρευνες και εξετάσεις τη συγκέντρωση όλων των «*διασπειρομένων*» είτε τυπωμένων φυλλαδίων είτε χειρογράφων με το κείμενο «*Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης των μικρών εν τη μεσογείω νήσων και της Βλαχομπογδανίας*»[2], και την αποστολή τους στο

1. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Άνθιμος ὁ Γ΄», *ΘΗΕ* (=*Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 1-12, Αθήναι: Αθαν. Μαρτίνου, 1962-1968), τόμ. 2, στ. 764-765.

2. Το κείμενο είχε εκδοθεί στα 1797 στη Βιέννη και το απάρτιζαν τέσσερα τμήματα: α) «*Επαναστατική Προκήρυξις, Υπέρ των Νόμων και της Πατρίδος*», β) «*Τα Δίκαια του Ανθρώπου*» (35 άρθρα), γ) «*Το Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας*» (124 άρθρα), και δ) «*Θούριος*». Για την έκδοση του κειμένου, βλ. *Ρήγα Βελεστινλή, Τα Επαναστατικά: Επαναστατική Προκήρυξη, Τα Δίκαια του Ανθρώπου, το Σύνταγμα, ο Θούριος, Ύμνος Πατριωτικός*, επιμέλεια Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 5 2005· *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, τόμ. 5 (*Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*), εισαγωγή–επιμέλεια–σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2000.

Πατριαρχείο, ούτως ώστε να μην παραπέσει τέτοιο σύνταγμα για ανάγνωση στον χριστιανικό λαό, πριν εμφανιστεί πρώτα στον αρχιερέα, «*ότι πλήρες υπάρχει σαθρότητος εκ των θολερών αυτού εννοιών, τοις δόγμασι της ορθοδόξου ημών πίστεως εναντιούμενον*»[3]. Είχε προηγηθεί προ μηνών η σύλληψη και ο πρόσφατος θάνατος του Ρήγα στις 24 Ιουνίου 1798[4]. Το θέρος του ίδιου έτους έγινε σύμφωνα με τις εντολές του Διευθυντηρίου (1794-1799) η απόβαση 40.000 Γάλλων του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο με την επακόλουθη κήρυξη πολέμου από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την εμπλοκή της Αγγλίας, ενώ τον προηγούμενο Οκτώβρη είχε κατοχυρωθεί η κυριότητα της Γαλλίας επί των Ιονίων Νήσων και κομβικών πόλεων των απέναντι ακτών της Ηπείρου και της Στερεάς (Βοθρωτού, Άρτας, Πρέβεζας και Βόνιτσας) με τη συνθήκη του Campo Formio (17 Οκτωβρίου 1797), με την οποία καταλύθηκε η πάλαι ποτέ Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας[5]. Σώζονται μάλιστα και προειδοποιητικές Πατριαρχικές επιστολές του αγίου Γρηγορίου Ε΄ κατά των Γάλλων τόσο «*διά τους Κορφιάτας, Κεφαλληνιώτας, Ζακυνθίους, Τσηριγώτας, Αγιομαυρίτας και τους λοιπούς τους εξ εκείνων των μερών*» όσο και προς τον τότε Σμύρνης Άνθιμο με αφορμή την εισβολή στην Αίγυπτο[6]. Οι ενέργειες του αγίου Γρηγορίου Ε΄ θα πρέπει να εξεταστούν μέσα από την οπτική γωνία και τον ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, του οποίου αποστολή ήταν η προστασία του Rum millet των Ορθοδόξων βάσει των προνομίων που είχε δώσει ο

3. Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *Τα κατά τον αοίδιμον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων αγώνος τον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε΄*, καταταχθέντα μεν, διορθωθέντα και υπομνηματισθέντα υπό του καθηγητού Γ. Γ. Παπαδοπούλου, ... συλλεγέντα δε και εκδοθέντα υπό Γ. Π. Αγγελοπούλου, ιλάρχου, Εν Αθήναις: Παρά τω Εθνικώ Τυπογραφείω, 1866, τόμ. Β΄, σελ. 498-499· Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας και ορθόδοξη πίστη*, Αθήνα [2]2008, σελ. 31 και 49-50. Ύστερα από την ενσωμάτωση των Επτανήσων στη Γαλλία και την εκστρατεία των Γάλλων στην Αίγυπτο και τη Συρία (1798-1801) ο Πατριάρχης άγιος Γρηγόριος Ε΄ υπερασπιζόταν την τότε καθεστηκυία τάξη και το υπάρχον ανά την Ευρώπη πολιτειακό σύστημα της μοναρχίας υπανισσόμενος την προ πενταετίας περίπου θανάτωση με αποκεφαλισμό στη γκιλοτίνα του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ στις 21 Ιανουαρίου 1793 και της βασίλισσας Μαρίας Αντουανέτας στις 16 Οκτωβρίου του ιδίου έτους μετά το ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης του 1789: «*Ο πονηρός και αρχέκακος όφις* (...) *επινοήσας το γένος των Γάλλων δεκτικώτερον της πονηρίας, έχυσε δαψιλώς εις τας ψυχάς των το φάρμακον της αποστασίας προς τον θεόν· και αφού τους έφερεν εις μίαν αλληλομαχίαν και εις ελεεινήν βασιλοκτονίαν, τότε αμέσως τους έρριψεν και εις παντελή αθεΐαν και ασέβειαν.*» (Πατριαρχική εγκύκλιος προς τους κατοίκους των Ιονίων Νήσων κατά των Γάλλων, 1797). Βλ. Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *Τα κατά τον αοίδιμον...*, *ό.π.*, τόμ. Α΄, Εν Αθήναις: Παρά τω Εθνικώ Τυπογραφείω, 1865, σελ. 201· Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1989, σελ. 362-363.

4. Απόστολος Βακαλόπουλος, «Η επαναστατική κίνηση του Ρήγα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ΄, Αθήναι: Εκδοτική Αθηνών, 1975, σελ. 403-405.

5. Δόμνα Βισβίζη–Δοντά, «Η εκστρατεία του Ναπολέοντος στην Ιταλία και η κατάλυση της Βενετικής Πολιτείας» και «Η εκστρατεία του Ναπολέοντος στην Αίγυπτο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ΄, ό.π., σελ. 369-370· Νικόλαος Μοσχονάς, «Η κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας» και «Η πρώτη γαλλική κατοχή (1797-1799)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ΄, ό.π., σελ. 385-388· Λ. Σ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια: από το 1453 και μετά*, μτφρ. Ελένη Δελιβάνη, επιμέλεια Βασίλης Κ. Γούναρης, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2007, σελ. 399-404.

6. Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *Τα κατά τον αοίδιμον ...*, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σελ. 201-204 και τόμ. Β΄, σελ. 504-506.

Μωάμεθ ο Πορθητής στον πρώτο μετά την Άλωση Πατριάρχη άγιο Γεννάδιο Σχολάριο[7]. Σε αυτό το πνεύμα πρέπει να συνεξεταστεί και η στάση του αγίου Γρηγορίου Ε΄ απέναντι στην Πύλη αναφορικά με την Επανάσταση του 1821, η σωτήρια παρέμβασή του για τη ματαίωση γενικής σφαγής των Ορθοδόξων και η εκούσια θυσία του, παρόλο που είχε τη δυνατότητα διαφυγής[8].

Παρά τις επικρίσεις συγχρόνων του λόγω της ιδεολογικής τους σύγκρουσης, όπως λ.χ. του Κοραή για τον ήδη τεθνεώτα Πατριάρχη πριν την παρέλευση έτους από τον απαγχονισμό του (10 Απριλίου 1821, ανήμερα του Πάσχα)[9], αλλά και μεταγενέστερων[10], ο άγιος Γρηγόριος Ε΄ έγινε σύμβολο θυσίας για τους επαναστατημένους Έλληνες και προκάλεσε έμπνευση σε λυρικούς και δραματικούς ποιητές, ζωγράφους Έλληνες και ξένους[11], πολιτικούς και εκκλησιαστικούς ρήτορες στις επόμενες δεκαετίες. Η πρόσληψή του γίνεται από την πρώτη στιγμή του δράματος τόσο με την έκδοση του επικήδειου λόγου που εκφώνησε ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων στον Ιερό Ναό της Αγίας

7. Ενδεικτικά βλ. Τρύφων Ευαγγελίδης, *Γεννάδιος Β΄ ο Σχολάριος, πρώτος μετά την Άλωσιν Οικουμενικός Πατριάρχης: ιστορική και κριτική μελέτη,* Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, 1896· Κωνσταντίνος Μπόνης, «Γεννάδιος. Ο Β΄. Ο Σχολάριος. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως», *ΘΗΕ,* ό.π., τόμ. 4, στ. 274-289· Μελπομένη Ι. Αντωνοπούλου, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος: ο Πατριάρχης της Αλώσεως,* Εν Αθήναις: Αποστολική Διακονία, 1974· π. Θεόδωρος Ν. Ζήσης, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος: βίος, συγγράμματα, διδασκαλία,* Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 1980· Μανόλης Γ. Σέργης, *Γεώργιος Σχολάριος - Γεννάδιος Β΄, ο πρώτος μετά την άλωση Οικουμενικός Πατριάρχης: εθνοϊστορική μελέτη,* Αθήνα: Δημιουργία, 1996.

8. *Τα της τελετής των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του αοιδίμου Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε΄ γενομένης τη 25 Μαρτίου του 1872*, Εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1872, σελ. 6, σημ. 1· Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η στάση του Πατριάρχη», «Φυγή Φαναριωτών. Πρώτα μέτρα εναντίον των Ελλήνων. Ενέργειες του Πατριάρχη προς δυσώπηση του σουλτάνου», «Απόφαση γενικής σφαγής των Ορθοδόξων και αποσόβησή της», «Φιρμάνι για αμνηστία υπό όρους και νέα απειλή γενικής σφαγής», «Αφορισμός του Υψηλάντη και των επαναστατών», «Άγριοι διωγμοί», «Νέοι διωγμοί στην Κωνσταντινούπολι. Ο απαγχονισμός του πατριάρχη», «Οι διωγμοί στη Σμύρνη και σε άλλες περιοχές», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμ. ΙΒ΄, *ό.π.,* σελ. 32-36 και 130-136· Θεόδωρος Ν. Ζήσης, *Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ στη συνείδηση του Γένους*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη (σειρά: εκδόσεις του Γένους), 1986, σελ. 25-30 και 39-68 (ανθολόγιο κειμένων).

9. *«Έμαθες / ίσως ότι ο Βάμβας ζη παρά πάσαν ελπίδα· ολίγον έλειψε, φίλε μου, να του σηκώση την ζωήν ο κατιμερτζής, του οποίου ίσως την ώραν ταύτην ασπάζονται τα λείψανα και επικαλούνται την πρεσβείαν οι Οδ. Ω τον ηλίθιον Σουλτ.! τους φίλους του σφάζει, αντί να τους φορέση καυτ.!»*, *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραή,* βουλή μεν και δαπάνη της εν Μασσαλία κεντρικής επιτροπής Κοραή, επιμελεία δε Νικολάου Μ. Δαμαλά εκδιδόμεναι, τόμ. Γ΄, Εν Αθήναις: Τύποις των αδελφών Περρή, 1885, σελ. 163-164 (αρ. 51, 26 Δεκεμβρίου 1821).

10. Βλ. τα κεφάλαια «Ο ρόλος του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄» και «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο εξακολουθεί να καταδιώκει τους οπαδούς του Ρήγα» στο βιβλίο: Γιάννης Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1983, σελ. 142-149 και 157-163.

11. Γνωστότερες απεικονίσεις των τελευταίων στιγμών και του μεταθανάτιου διασυρμού του Πατριάρχου επιχειρούν αντίστοιχα οι πίνακες του Νικηφόρου Λύτρα (1832-1904) και του Peter von Hess (1792-1871)· του δεύτερου μάλιστα κυκλοφόρησαν αργότερα και χρωμολιθογραφίες.

Τριάδος στην Οδησσό κατά την εξόδιο ακολουθία του σκηνώματός του στα 1821[12], όσο και αργότερα[13]. Στην Οδησσό από την κηδεία του και κυρίως από τα 1848 αποδίδονταν στον Γρηγόριο Ε΄ τιμές ιερομάρτυρα, του προσφέρονταν αναθήματα και λαμπάδες και καίγονταν ακοίμητες καντήλες, ενώ τελούνταν δεήσεις και παρακλήσεις προ της εικόνος του· η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ρωσίας θέσπισε από το 1821 να τελείται κατ' έτος στις 19 Ιουνίου μνημόσυνο του ιερομάρτυρα και από τα 1848 κανόνισε να ψάλλεται η Ασματική του Ακολουθία[14].

Ο γεννημένος στη Σμύρνη, μεγαλωμένος στη Σύρο και Τήνο και εγκατεστημένος στην Αθήνα από το 1835, ποιητής Θεόδωρος Ορφανίδης (1817-1886) σε ηλικία 25 ετών προέβη σε έμμεση αναφορά στον Πατριάρχη σε ποίημα που εκφώνησε στις 25 Μαρτίου 1842 προς τιμήν του Ρήγα[15]. Ο υπαινιγμός στον ιερομάρτυρα πρέπει να θεωρείται αυτονόητος για τον Ορφανίδη σε προσωπικό πρώτα επίπεδο πέραν της γενικής εθνικής

12. Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Επιτάφιος λόγος εις τον αείμνηστον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον,* Εκφωνηθείς εν Οδησσώ εν τη Ρωσσική Μητροπόλει του Σωτήρος ... τη 19 Ιουνίου 1821, Εν Μόσκβα: Εν τω Τυπογραφείω Αυγούστου Σεμένου, 1821 και *Επιτάφιος λόγος εις τον αείμνηστον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον,* Εκφωνηθείς εν Οδησσώ εν τη Ρωσσική Μητροπόλει της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, τη 19 Ιουνίου 1821, ... και εκδοθείς υπό Νικολάου Β. Γκούστη, Εν Μόσκβα: Εν τω Τυπογραφείω Αυγούστου Σεμένου, 1821. Ο λόγος εκδόθηκε στα 1824 στην Πετρούπολη και με παράλληλη γερμανική μετάφραση: *Λόγος επιτάφιος εις τον αείμνηστον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον εκφωνηθείς εν Οδησσώ εν τη Ρωσσική Εκκλησία της Μεταμορφώσεως τη 19 Ιουνίου 1821: Grabrede auf den ewig denkwuerdigen Patriarchen Konstantinopel's Gregorius, gesprochen zu Odessa in der Russischen Kirche der Verklaerung, am 19 Juni 1821*, υπό Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου και Οικονόμου, von dem Presbyter und Oekonomus Konstantinus Uebersetzt von Dr. A. Grimm, Das Neu Griechische original gedruckt auf allerhoechsten Befehl, Εν Πετρουπόλει: Εν τη τυπογραφία Ν. Γρετς, δαπάναις του βιβλιοπώλου Φεέ, αωκδ. St. Petersburg, Vehsche Buchhandlung (=1824). Βλ. Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Γρηγόριος Ε΄: τον κρέμασε ο σουλτάνος, τον κήδεψε ο τσάρος», στο συλλογικό τόμο: *1821: Οι αθέατες όψεις*, έκδ. *Ε-Ιστορικά (*εφημ. *Ελευθεροτυπία),* Αθήνα: χ.χ., σελ. 15-20.

13. Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Λόγος επιτάφιος εις τον αείμνηστον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε΄*, Εκφωνηθείς εν Οδησσώ εν τη ρωσσική Εκκλησία της Μεταμορφώσεως τη 19 Ιουλίου 1821 ... τυπωθείς διά υψηλού ορισμού εν Πετρουπόλει αωκα, νυν δε εκδοθείς υπό Χριστοδούλου Μούτσου του Ιερέως Δημητρίου, Εν Κερκύρα: Τυπογραφείον «Αθηνά» Αρσενίου Κάου, 1870. Ο Μούτσος τον εξέδωσε, επειδή ήταν δυσεύρετος, ενώ ο λόγος εκδόθηκε και με αφορμή τη μετακομιδή του λειψάνου του αγίου.

14. Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Επιτάφιος λόγος εις τον αείμνηστον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον*, εκδοθείς υπό Νικολάου Β. Γκούστη, νυν δε εκδιδόμενος το δεύτερον δαπάνη Μ. Ζ. Πρακτικίδου, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1871, σελ. 6 και 68 σημ. 2, όπου απόσπασμα από την έκθεση της Εκκλησιαστικής Ελληνικής Επιτροπής προς το Υπουργείο στις 18 Απριλίου 1871. Πρβ. την ενότητα «Οι τιμές της Ρωσίας και της Ελλάδος προς το λείψανο του πατριάρχου» και από το ανθολόγιο κειμένων τις ενότητες «Οι τιμές του λειψάνου στην αυτοκρατορική Ρωσία» και «Οι τιμές στο ελεύθερο ελληνικό κράτος» στο βιβλίο: Θεόδωρος Ν. Ζήσης, *Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ ..., ό.π.,* σελ. 32-35, 91-159 και 160-268.

15. Ο Ορφανίδης, εκπρόσωπος του αθηναϊκού ρομαντισμού, προσπαθούσε να κάνει αισθητή την παρουσία του τόσο με τη συμμετοχή του σε πανεπιστημιακούς διαγωνισμούς, όσο και με την προκλητική του συλλογή «Ο Μένιππος» στα 1836 και το υβριστικό περιοδικό «Ο Τοξότης» στα 1840, γεγονός που εξανάγκασε τον Ιωάννη Κωλέττη στα 1844, για να απαλλαγεί από τη σατιρική του γραφίδα, να του δώσει υποτροφία για σπουδές βοτανικής στο Παρίσι· αργότερα εξελέγη πανεπιστημιακός καθηγητής. Βλ. Δ. Α. Δημητριάδης, «Ορφανίδης, Θεόδωρος», *ΜΕΕ* (= *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη,* τόμ. 1-24, έκδ. 2α, Αθήναι: «Ο Φοίνιξ», χ.χ.), τόμ. 19, σελ. 122-123· Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας,* Αθήνα: Ίκαρος, 8 1987, σελ. 300-301· Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας,* Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 4 1985, σελ. 175-176.

ευγνωμοσύνης: ο άγιος Γρηγόριος Ε΄ είχε συνδεθεί στενά με τη γενέτειρά του Σμύρνη, καθώς εκεί είχε τελειώσει τις γυμνασιακές του σπουδές, είχε διακονήσει από τα 1775 ως διάκονος, αρχιδιάκονος και πρωτοσύγκελος του τότε Σμύρνης και μετέπειτα Οικουμενικού Πατριάρχου Προκοπίου[16], και τον διαδέχτηκε στη Μητρόπολη από τα 1785 έως τα 1797 μέχρι την πρώτη του εκλογή στην Πατριαρχία[17]:

«*Αλλοίμονον! εμάντευσε το μαύρον πεπρωμένον*
Το κατ' αυτού εις των Μοιρών την βίβλον γεγραμμένον!
Φιλοτυράννων προδοτών, κι Ανάκτων εισηγήσεις
Τας χείρας του με εχθρικάς δεσμεύουσιν αλύσεις,
Και πέλεκυς οξύστομος αιμοχαρούς δημίου
Κλείει το παραπέτασμα του ευκλεούς του βίου!
Ω! ευτυχής! δεν έζησε να ίδη σκληροτάτους,
Μαρτυρικούς Πατριαρχών και αδελφών θανάτους!» [18].

Εκτός από την οφειλή απέναντι στον Γενάρχη που είχε προσφέρει στην πρωτεύουσα της Ιωνίας επί 22 συνολικά έτη και στο Γένος με τρεις Πατριαρχίες (α΄ 1797-1798, β΄ 1806-1808, γ΄ 1818-1821), και τον οποίο σίγουρα θα γνώρισαν ή άκουσαν οι γεννήτορες και πρόγονοί του, ενδεχομένως προκρίνεται από τον Ορφανίδη η έμμεση νύξη, επειδή η νεοελληνική κοινωνία βίωνε ακόμη επί αρχιερατείας του από Ταλαντίου Επισκόπου Αττικής και από τα 1850 Μητροπολίτη Αθηνών Νεοφύτου Μεταξά[19], τη διακοπή κοινωνίας μεταξύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Εκκλησίας της Ελλάδος, και τη σφοδρή ιδεολογική διαμάχη λόγω της μονομερούς αυτοανακήρυξης του Αυτοκεφάλου επί Αντιβασιλείας του Όθωνος στα 1833 των εκατέρωθεν υποστηρικτών τους, του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων και του αρχιμανδρίτη Θεόκλητου Φαρμακίδη αντιστοίχως[20].

16. Πέτρος Π. Πανταζόπουλος, «Προκόπιος. Ο Πελεκάσης. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1785-1789)», *ΘΗΕ, ό.π.,* τόμ. 10, στ. 620-621.

17. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Γρηγόριος ό Ε΄», *ΘΗΕ, ό.π.,* τόμ. 4, στ. 737.

18. (Θεόδωρος Ορφανίδης), *Ο πρωτομάρτυς Ρήγας και η ελληνική επανάστασις: Ποίημα διά την εορτήν της 25 Μαρτίου ημέραν επέτειον αυτής*, υπό Θεοδώρου Γ. Ορφανίδου Σμυρναίου, Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας Π. Κ. Παντελή, 1842, σελ. 8. Η αφιέρωση «*τω γηραιώ αοιδώ Ιακώβω Ρίζω τω Νερουλώ*» (1778-1849), τότε υπουργό επί των Εξωτερικών, Εκκλησιαστικών και Παιδείας στην κυβέρνηση Όθωνος του 1841, οφείλεται στη σατιρική εκδικητική διάθεση του Ορφανίδη λόγω της λανθασμένης απόδοσης του ποιήματος από τον Νερουλό στον Αλέξανδρο Σούτσο. Βλ. Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών,* τόμ. Β΄ (Παιδεία), Αθήνησι: Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφέως, σελ. 379-380.

19. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, *Η Εκκλησία Αθηνών,* Εν Αθήναις 1928, σελ. 78-79· Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδης, «Νεόφυτος. Ο Μεταξάς. Μητροπολίτης Αθηνών (1833-1861)», *ΘΗΕ, ό.π.,* τόμ. 9, στ. 414-416· Μάνθος Κ. Χριστοφόρος, *Ο Ταλαντίου Νεόφυτος: 1762- 1861*, Αταλάντη: Δήμος, 1999· Κώστας Β. Καραστάθης, *Επίσκοπος Ταλαντίου Νεόφυτος Μεταξάς: Ένας μεγάλος Αγωνιστής του 1821 και ανεπίληπτος Ιεράρχης, Ιστορική μελέτη,* Αθήνα: Προμηθεύς, 2011.

20. Νικ. Κ. Τζιράκης, «Οικονόμος Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων» και «Φαρμακίδης Θεόκλητος», *ΘΗΕ, ό.π.,* τόμ. 9 και 11, στ. 681-685 και στ. 999-1004 αντιστοίχως· Κωνσταντίνος Ι. Παπακωνσταντίνου, *Ο Θεόκλητος Φαρμακίδης: Δάσκαλος του Γένους*, Λάρισα: Πνευματικός - Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Νικαίας 2002· Δ. Σ. Μπαλάνος, «Οικονόμος, Κωνσταντίνος, ο εξ Οικονόμων» και «Φαρμακίδης, Θεόκλητος», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 18 και 23, σελ. 759-761 και 831-832 αντιστοίχως.

Στα 1846 επί πρωθυπουργίας Ιωάννη Κωλέττη ο προερχόμενος από τους κόλπους του γαλλικού κόμματος πρόεδρος της Βουλής Ρήγας Παλαμήδης (1794-1872)[21] στον πανηγυρικό της 25ης Μαρτίου μίλησε ρητά πρώτα για το μαρτύριο των αγίων Πατριαρχών Γρηγορίου Ε΄ και Κυρίλλου ΣΤ΄ και μετά για τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα: «*Του ιερού ημών κλήρου η ευαγγελική αυταπάρνησις, η μαρτυρική καρτερία του εις τους διωγμούς, διετήρησαν την ιεράν θρησκείαν. Τελευταίον δε μαρτύριον, επισφραγίσαν τας ανεκτιμήτους των θείων τούτων ανδρών εις την πατρίδα εκδουλεύσεις, υπήρξεν ο τραγικός και ατιμωτικός των αοιδίμων πατριαρχών, Γρηγορίου και Κυρίλλου, και των αγίων συνοδικών μελών θάνατος* (...) *Επί πάσι δε τούτοις προΐσταται κλεινός εκείνος της πατρίδος γόνος, ο μεγαλεπήβολος ανήρ, Ρήγας ο Φεραίος, όστις πρώτος συλλαβών την ιδέαν του υψηλού έργου της εθνεγερσίας, ενσάρκωσεν αυτήν εις τα αθάνατα ποιήματά του, και καθιέρωσε τέλος διά του μαρτυρικού του θανάτου. - Τις δεν ενθουσιά αναγινώσκων τα έπη ταύτα; "Δεύτε παίδες των Ελλήνων, ο καιρός της δόξης ήλθεν, ας φανώμεν άξι' εκείνων που μας δώκαν την αρχήν" "Κάλλιον μιας ώρας ελεύθερη ζωή, παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή"*»[22]. Ο συνονόματος του Βελεστινλή Παλαμήδης, ορφανός από προύχοντα πατέρα που καρατομήθηκε από τους Τούρκους, έμαθε τα εγκύκλια γράμματα στη σχολή της Δημητσάνας, γενέτειρας του Γρηγορίου Ε΄, και αργότερα στην Πόλη, όπου πιθανότατα γνώρισε τους δύο μνημονευθέντες ιερομάρτυρες Πατριάρχες ή και τελούσε υπό την προστασία τους[23].

Βιογραφία του αγίου Γρηγορίου Ε΄ εξεδόθη στα 1853 από τον Κωνσταντίνο Κρο-

21. Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Παλαμήδης, Ρήγας», *ΜΕΕ*, *ό.π.*, τόμ. 19, σελ. 452. Από την πολιτική δράση του Παλαμήδη χαρακτηριστική είναι η διεκδίκηση της αρχηγίας του γαλλικού κόμματος με αντίπαλο τον επικρατήσαντα Δ. Χρηστίδη, ο πρωταγωνιστικός του ρόλος στην επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 και η εκπροσώπηση των ακραίων δημοκρατικών στο θέμα των ετεροχθόνων εναντίον της συμμαχίας Μαυροκορδάτου-Κωλέττη. Βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Πετρόπουλος–Αικατερίνη Κουμαριανού, «Άνοδος της γαλλικής επιρροής», «Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843», και Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Το θέμα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, Αθήναι: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σελ. 86-89, 89-94 και 111 αντιστοίχως.

22. (Ρήγας Παλαμήδης), *Λόγος εκφωνηθείς υπό του προέδρου της Βούλης Ρ. Παλαμίδου κατά την εθνικήν εορτήν της κε'. Μαρτίου 1846*, Εν Αθήναις: Εκ του Δημοσίου Τυπογραφείου, 1846, σελ. 2-3 και 3-4.

23. Λαμβάνοντας υπόψη το έτος γέννησης του Παλαμήδη (δηλαδή το 1794) θα ήταν πιθανότερη η γνωριμία του με τον άγιο Γρηγόριο Ε΄ κατά τη δεύτερη πατριαρχία του (1806-1808) και όχι κατά την τρίτη (1818-1821), στην οποία διαδέχτηκε τον άγιο Κύριλλο ΣΤ΄ (1813-1818). Επομένως ως terminus ante quem για τη μετάβασή του στην Πόλη θα μπορούσε να θεωρηθεί το 1806 και terminus post quem για την αναχώρησή του το 1818 - με πιθανότερο το 1813-1815, όταν θα ήταν 19-21 ετών. Τότε θα επέστρεψε στην Πελοπόννησο, όπου διορίστηκε γραμματεύς του δραγουμάνου του διοικητή της Τριπολιτσάς και σύμβουλος των προεστών μέχρι τα 1821, όταν συμμετέσχε στη μάχη του Βαλτετσίου, στην άλωση της Τριπολιτσάς, στα Δερβενάκια κ.α. Για τις αλλαξοπατριαρχίες της πρώτης εικοσαετίας του 19ου αιώνος και τις εκκλησιαστικές μερίδες του Πατριαρχείου, τις οποίες εκπροσωπούσαν οι άγιοι Κύριλλος ΣΤ΄ και Γρηγόριος Ε΄, βλ. Αθανάσιος Σωτ. Τζιερτζής, «Η έκδοση της "Ιερογραφικής Αρμονίας" από τον εξ Αδριανουπόλεως μετέπειτα Οικουμενικό Πατριάρχη άγιο Κύριλλο ΣΤ΄ (1802)», Πρακτικά Συνεδρίου «Λόγιοι της Τουρκοκρατίας» (Αθήνα 24-25 Μαΐου 2013), *Μνημοσύνη* 19 (2013), 365-386.

κιδά μαζί με τον επικήδειο και επιμνημόσυνο λόγο του Κωνσταντίνου Οικονόμου[24]. Ο Κροκιδάς επιδόθηκε αργότερα στη μετάφραση ογκωδέστατων ιστοριών της Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[25], εκ των οποίων το τελευταίο εξάτομο έργο απέστειλε στα 1883 στον εκδότη της «*Εκκλησιαστικής Αλήθειας*» Μανουήλ Γεδεών, για να το προσφέρει στον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ (α΄ Πατριαρχία 1878-1884) μεσούσης της κυβερνήσεως Χαριλάου Τρικούπη (3 Μαρτίου 1882 - 19 Απριλίου 1885), γεγονός ενδεικτικό του σεβασμού του στον θεσμό και τον ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου[26].

Το κατάλληλο έδαφος για την υποδοχή του σκηνώματος του αγίου Γρηγορίου Ε΄ είχε καλλιεργήσει ο εκ Μελισσουργιού Κισσάμου Κρήτης Μισαήλ Αποστολίδης (1789-1862)[27], δεύτερος Μητροπολίτης Αθηνών (1861-1862), ο οποίος είχε πρωταγωνιστήσει στις διαπραγματεύσεις για την έκδοση του Πατριαρχικού Τόμου του 1850 περί του Αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Στην ολιγόμηνη παραμονή του στον Μητροπο-

24. (Κωνσταντίνος Σ. Κροκιδάς), *Βίος και πολιτεία του ιερομάρτυρος Γρηγορίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως* υπό **, Αθήνησι: Τύποις Φ. Καραμπίνου και Κ. Βάφα, 1853 με αφιέρωση «*Τω ιερώ και θεοφιλεστάτω κλήρω της μιάς αγίας Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας των Ορθοδόξων*». Ο επικήδειος λόγος του Κωνσταντίνου Οικονόμου ακολουθεί στις σελ. 61-79, ενώ ο «*Λόγος εις το μνημόσυνον του αοιδίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου, και των συν αυτώ μαρτυρησάντων αειμνήστων τριών Μητροπολιτών, του Εφέσου Διονυσίου του Καλλιάρχου, και του Νικομηδείας Αθανασίου, και του Αγχιάλου Ευγενίου*» του ιδίου στις σελ. 80-133.

25. Νικόλαος Καραμζίνος, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Ρωσσίας*, εξελληνισθείσα εκ του Γαλλικού, παραβληθέντος προς το Ρωσσικόν πρωτότυπον υπό Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδά, τόμ. 1-8, Εν Αθήναις: Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1856-1858· Ι. Χάμμερ, *Ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, εξελληνισθείσα υπό Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδά, τόμ. 1-6, Αθήνησι: Εκ του Τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1870-1874, αφιερωμένη από τον μεταφραστή «*Γεωργίω Ζαρίφη ανδρί καλώ καγαθώ και των ελληνικών γραμμάτων γενναίω προστάτη*».

26. Επιστολή Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδά προς Μανουήλ Γεδεών, Αθήνησιν 9 Νοεμβρίου 1883, «Ποθεινότατε φίλε» (Αρχείο Γεωργίου Αρβανιτίδη, ψηφιοποιημένη στην ιστοσελίδα «Ανέμη, Ψηφιακή βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών» http://anemi.lib.uoc.gr/). Για τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄, βλ. ενδεικτικά, Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες: Ειδήσεις ιστορικαί βιογραφικαί περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρις Ιωακείμ Γ΄ του από Θεσσαλονίκης (36-1884)*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Otto Keil, χ.χ., σελ. 706-709· Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Ιωακείμ. Ο Γ΄. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1878-1884, 1901-1912)», *ΘΗΕ, ό.π.*, τόμ. 6, στ. 1102-1104· Βασίλειος Θ. Σταυρίδης, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι 1860 - σήμερον: Ιστορία και κείμενα*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, [2]2004, σελ. 228-307· *Ιωακείμ Γ΄ ο Μεγαλοπρεπής: ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 3-5 Φεβρουαρίου 2012), επιμέλεια Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, Θεσσαλονίκη: Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, 2012, όπου και η εισήγηση: Αθανάσιος Σωτ. Τζιερτζής, «Επιστολές και εγκύκλιοι του Οικουμενικού Πατριάρχου Ιωακείμ Γ΄ για την παιδεία του Γένους κατά την πρώτη Πατριαρχία (1878-1884)», σελ. 357-395. Για τη διαφορετική προσέγγιση των δύο ανδρών, βλ. Χρήστος Καρδαράς, *Ιωακείμ Γ΄-Χαρ. Τρικούπης, η αντιπαράθεση: από την ανέκδοτη αλληλογραφία του Οικουμενικού Πατριάρχη (1878-1884)*, Αθήνα: Τροχαλία, 1998.

27. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ό.π., σελ. 79-83· Χρυσόστομος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, «Αποστολίδης, Μισαήλ», *ΜΕΕ, ό.π.*, τόμ. 5, σελ. 235-236· Ανδρέας Ιω. Φυτράκης, *Μισαήλ Αποστολίδης: επί τη εκατονταετηρίδι από τον θάνατό του (1862-1962)*, Εν Αθήναις 1964· Ιω. Χ. Κωνσταντινίδης, «Μισαήλ. Ο Αποστολίδης», *ΘΗΕ, ό.π.*, τόμ. 8, στ. 1165-1166.

λιτικό Θρόνο πρωτοστάτησε στην ανέγερση μνημείου προς τιμήν του Πατριάρχου[28]. Το γεγονός συνεπικουρείται από την κρητική του καταγωγή και την επίδραση που άσκησαν στην ψυχοσύνθεσή του τα αντίποινα των Τούρκων στη μεγαλόνησο, καθώς ήταν 32 ετών, όταν μαρτύρησε με αφορμή την Επανάσταση του 1821 ο Μητροπολίτης Κρήτης Γεράσιμος Παρδάλης μαζί με την πλειοψηφία των Επισκόπων της Επαρχιακής Συνόδου πλην του φυλακισμένου Κυδωνίας Καλλινίκου[29].

Την αποκατάσταση της φήμης του αγίου Γρηγορίου Ε΄ στην ελληνική κοινή γνώμη ανέλαβε σε συνεργασία με τον ανεψιό του Γεώργιο Π. Αγγελόπουλο, ο οποίος πρωτοστάτησε σε επιτροπή για την ανέγερση μνημείου προς τιμήν του μαζί με τον Μητροπολίτη Αθηνών Θεόφιλο Βλαχοπαπαδόπουλο (1862-1873)[30], ο καθηγητής Γ. Παπαδόπουλος, ο οποίος ομολογούσε με θλίψη και αγανάκτηση ότι «*ευσεβείς ποτε πολίται ηθέλησαν να τελέσωσιν ενταύθα δημοτελές υπέρ αυτού μνημόσυνον· αλλ' η αρχή τότε παραμπεσούσα εκώλυσε και την αυθόρμητον ταύτην έκφρασιν του εθνικού αισθήματος!*»[31].

Η μοίρα έλαχε να θέλει τη μετά θάνατον συνύπαρξη των ανδριάντων των δύο ανδρών, του αγίου Γρηγορίου Ε΄ και του Ρήγα Βελεστινλή, στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου. Στα 1871 επί Μητροπολίτου Θεοφίλου, ο οποίος είχε διατελέσει αρχιδιάκονος του Παλαιών Πατρών Γερμανού, είχε γνωρίσει τον άγιο Γρηγόριο Ε΄ στη Βασιλεύουσα κατά τις σπουδές του στην Πατριαρχική Ακαδημία και εν συνεχεία είχε συμμετάσχει στον Αγώνα, με αφορμή την πεντηκονταετηρίδα από την έναρξη της Ελληνικής Επαναστάσεως ζητήθηκε από τη Ρωσία και πραγματοποιήθηκε η μετακομιδή των λειψάνων του αγίου Γρηγορίου Ε΄ από την Οδησσό στην Αθήνα στις 25 Απριλίου 1871, επειδή η 25η Μαρτίου συνέπεσε με τη Μ. Πέμπτη. Ο λόγιος Αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου Αλέξανδρος

28. Στις 20 Μαΐου 1862 ο Μισαήλ τέλεσε τα εγκαίνια του νέου Μητροπολιτικού Ναού Αθηνών αφιερωμένου στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, όπου επρόκειτο τελικά να γίνει η σαρκοφάγος που θα υποδεχόταν τα λείψανά του αγίου Γρηγορίου Ε΄. Διαμάχη θα ξεσπάσει αργότερα και για το συγκεκριμένο έργο. Βλ. Λ. Καυτανζόγλου, *Τα περί του τάφου του Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε' και η περί τούτου επιστολή του κ. Α. Ρ. Ραγκαβή και κρίσις ταύτης*, Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου «Ερμού», 1875· Ευθύμιος Καστόρχης, *Νικολάου Αθ. Μακρή κληροδότημα εις την Σχολήν Δημητσάνης*, τεύχος β΄, περιέχον απολογισμούς της διαχειρίσεως των τόκων αυτού από του 1874 αρχομένου μέχρι τέλους του 1879, μεθ' ους έπεται απολογισμός των υπέρ του τάφου του Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄ συλλεγέντων χρημάτων, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Ερμού, 1880.

29. Ν. Β., Τωμαδάκης, «Γεράσιμος. Ο Παρδάλης», *ΘΗΕ, ό.π.*, τόμ. 4, στ. 344· Ανδρέας Νανάκης, Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία: από το Γένος και την εθναρχία στο έθνος*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Μπαρμπουνάκη, 2013, σελ. 216.

30. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Αθηνών*, *ό.π.*, σελ. 83-88· Εμμ. Γ. Παντελάκης, «Θεόφιλος ο Αθηνών (1862-1871)», *ΜΕΕ*, ό.π., τόμ. 12, σελ. 545· Ιω. Χ. Κωνσταντινίδης, «Θεόφιλος. Ο Βλαχοπαπαδόπουλος», *ΘΗΕ, ό.π.*, τόμ. 6, στ. 413-414.

31. Μετά τα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 στη Βουλή είχε προταθεί στις 6 Ιουνίου 1844 η ανέγερση μνημείου για τον Πατριάρχη Γρηγόριο· ο προτείνας κατέθεσε ψήφισμα στο προεδρείο και η Βουλή διέταξε «*να ενεργηθώσιν επ' αυτού τα υπό του κανονισμού οριζόμενα*». Βλ. Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *Τα κατά τον αοίδιμον...*, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σελ. ιζ΄. Είχε ήδη εκδώσει ο Αγγελόπουλος «*συλλογήν εκ των γραφέντων και παραδοθέντων περί του οικουμενικού πατριάρχου Γρηγορίου του Ε΄. Αθήνησι, 1863, εις 8ον*», *ό.π.*, σελ. κ΄. Στο βιβλίο προτάσσεται αφιέρωση «*τη Ιερά Συνόδω της Εκκλησίας της Ελλάδος ήπερ το καθ' ημάς χριστεπώνυμον πλήρωμα ανατίθεται τας ελπίδας της διά της εθνικής πίστεως αναρώσεως του έθνους. Τα περί του ιερομάρτυρος Γρηγορίου του Ε΄ του κατά τον ιερόν των Ελλήνων αγώνα αειμνήστου πρωταθλητού υπομνήματα, ευσεβώς ανέγραψεν ο εκδούς Γ. Αγγελόπουλος, ίλαρχος*».

Λυκούργος εκφώνησε τον λόγο στη Μητρόπολη[32], ενώ την επομένη στις 26 Απριλίου τελέστηκε θεία λειτουργία από δώδεκα αρχιερείς και εκφωνήθηκε έτερος λόγος από τον καθηγητή της Θεολογίας αρχιμανδρίτη Νικηφόρο Καλογερά, μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Πατρών και Ηλείας, ο οποίος ευχήθηκε την επομένη δεύτερη πεντηκονταετηρίδα ο Ύψιστος να αξιώσει τη γενεά τους «*ίνα εορτάση την τελείαν του ελληνικού Έθνους παλιγγενεσίαν εν τω της θείας Σοφίας ναώ*»[33]. Ο μόλις 33 ετών, δημοφιλής εξαιτίας της αντιδυναστικής του δράσης κατά του βασιλέως Όθωνος, ποιητής Αχιλλέας Παράσχος (1838-1895), «*το ποιητικό αντίστοιχο της Μεγάλης Ιδέας στην παρακμή της*», που εκπροσωπεί το τέλος του ελληνικού ρομαντισμού και της Αθηναϊκής Σχολής[34], ανέγνωσε μετά την ακολουθία ποίημα, όπου κατ' αντιστοιχία της «Νέκυιας» της *Οδύσσειας* (ραψωδία λ) σκιές νεκρών ηρώων προσεγγίζουν το σκήνωμα του ιερομάρτυρος, για να αποδώσουν τιμές:

32. (Αλέξανδρος Λυκούργος), *Λόγος Πανηγυρικός εις την πεντηκονταετηρίδα του υπέρ Ανεξαρτησίας Ελληνικού Αγώνος και την εξ Οδησσού εις Αθήνας ανακομιδήν του ιερού λειψάνου του αοιδίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου του Ε'*, εκφωνηθείς Αθήνησι τη ΚΕ΄ Απριλίου 1871 εν τω ιερώ Ναώ της Μητροπόλεως, υπό του Σ. Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου Αλεξάνδρου Λυκούργου, Εν Ερμουπόλει Σύρου: Εκ του Τυπογραφείου Μ. Φρέρη και Ι. Καλομανιάτου, 1871. Ο εκ Σάμου Αλέξανδρος Λυκούργος (1827-1875) με σπουδές Θεολογίας και Φιλοσοφίας στην Αθήνα, τη Γερμανία (Λειψία, Halle, Βερολίνο), το Στρασβούργο και το Παρίσι, δίδαξε στη Θεολογική Αθηνών, ήταν χειροτονία του Πατριάρχου Ιεροσολύμων Κυρίλλου και εξελέγη Αρχιεπίσκοπος Σύρου, Τήνου, Μήλου στα 1866. Αναγορεύθηκε επίτιμος διδάκτωρ Οξφόρδης και Cambridge κατά την επίσκεψή του στην Αγγλία, ενώ συμμετέσχε στη Μείζονα Σύνοδο που καταδίκασε τη Βουλγαρική Εξαρχία ως σχισματική (1872) και στο συνέδριο των Παλαιοκαθολικών στη Βόννη (1875). Βλ. Ν. Ι. Ζαφειρίου, «Λυκούργος, Αλέξανδρος», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 16, σελ. 347-348· Ιω. Χ. Κωνσταντινίδης, «Αλέξανδρος 19) Ο Λυκούργος (1827-1875)», *ΘΗΕ, ό.π.,* τόμ. 2, στ. 112-113.

33. (Νικηφόρος Καλογεράς), *Λόγος κατ' εντολήν της Εκκλησίας εκφωνηθείς κατά την εξ Οδησσού εις Αθήνας μετακομιδήν των ιερών λειψάνων του αοιδίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου του Ε'*, υπό Νικηφόρου Καλογερά αρχιμανδρίτου και Καθηγητού της Θεολογίας εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω, εκδίδοται δαπάνη του πανιερωτάτου Μητροπολίτου Αθηνών, Αθήνησιν: Εκ του τυπογραφείου Αδελφών Περρή, 1871, σελ. 16. Ο εκ Σπετσών Νικηφόρος Καλογεράς (1835-1896) με σπουδές σε Αθωνιάδα, Ριζάρειο, Θεολογική Αθηνών και Λειψία, όπου αναγορεύθηκε διδάκτωρ, δίδαξε στην Πατριαρχική Σχολή Καΐρου και τη Θεολογική Αθηνών. Το 1883 εξελέγη Αρχιεπίσκοπος Πατρών και Ηλείας, για λόγους υγείας όμως υπέβαλε παραίτηση στα 1885 και αποσύρθηκε στη γενέτειρά του, όπου επιδόθηκε στη συγγραφή. Από τα έργα του οι τίτλοι «Μάρκος ο Ευγενικός και Βησσαρίων ο Καρδινάλιος» (1893), και «Το έσχατον όριον του εν Βυζαντίω Ελληνικού Κράτους» (1894) αποδίδουν ψήγματα της ιδεολογικής του τοποθέτησης. Ο ίδιος αντιπροσώπευσε την Εκκλησία της Ελλάδος στη σύνοδο της Κωνσταντινούπολης για το βουλγαρικό σχίσμα και στο συνέδριο των Παλαιοκαθολικών στη Λυκέρνη της Ελβετίας. Βλ. Γ. Δ. Κορομηλάς, «Καλογεράς, Νικηφόρος», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 13, σελ. 593· Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδης, «Νικηφόρος. Ο Καλογεράς», *ΘΗΕ, ό.π.,* τόμ. 9, στ. 490-491.

34. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία ..., ό.π.,* σελ. 306-309 (η φράση στη σελ. 308)· Λίνος Πολίτης, ό.π., σελ. 179· Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Παράσχος, Αχιλλεύς», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 19, σελ. 668-669. Ο γεννημένος στο Ναύπλιο Αχιλλέας Παράσχος, υιός του εκ Χίου Παράσχου Νασάκη ή Νασίκογλου, μετά τη φυλάκισή του επί Όθωνος λόγω της ένταξής του στη «Χρυσή Νεολαία» έγινε γνωστός μέσω του ποιήματός του «*Εις τον πλάτανον του Μενδρεσέ*». Μεταμεληθείς με αφορμή τη θανή του εξωσθέντος βασιλέως (1867), με το «*Ελεγείον εις τον πρώην βασιλέα της Ελλάδος Όθωνα Α΄*», όπου πρότεινε την ηθική αποκατάστασή του με τη μετακομιδή των οστών του και τον ενταφιασμό του σε μαυσωλείο πλάι στους ήρωες του 1821, επαύξησε τη φήμη του, ούτως ώστε να θεωρείται στην εποχή του εθνικός ποιητής. Για τα εν λόγω ποιήματα βλ. Αχιλλεύς Παράσχος, *Ποιήματα*, τόμ. 2, Αθήνησι: Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 1881, σελ. 164-166 και 189-196 αντιστοίχως.

«*Σιγή, σιγή· άλλων νεκρών προβαίνει ήδη σώμα,*
Κ' εις το βαρύ των βάδισμα βυθίζεται το χώμα.
Οι Κλέπται, οι Αρματωλοί, κ' οι Δράκοι του Μαρτίου
Το φέρετρον σιωπηλώς κυκλούν του Γρηγορίου. (...)
Ιδού του Ρήγα η σεπτή και τουρκομάχος λύρα·
Προβαίνει με την μίαν του ο Υψηλάντης χείρα,
Κ' η Μάνη του Πετρόμπεη ακολουθεί το βήμα» [35].

Ποίημα για τον άγιο Γρηγόριο Ε΄ εξέδωσε στα 1871 ο μουσικός και ποιητής Αλέξανδρος Κατακουζηνός (Τεργέστη 1824 - Αθήνα 1892)[36], εγγονός του διαφωτιστή διδασκάλου Κωνσταντίνου Κούμα και εισηγητής της πολυφωνικής μουσικής στην Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία. Παρόλο που το Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης, όπου είχε διδάξει ο παππούς του μαζί με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο τον εξ Οικονόμων, είχε διαλυθεί κατά την τρίτη Πατριαρχία του αγίου Γρηγορίου Ε΄, ο σεβασμός του Κατακουζηνού προς τον απαγχονισθέντα Πατριάρχη οπωσδήποτε καλλιεργήθηκε συν τοις άλλοις κατά τη διαμονή του στην Οδησσό (1861-1870), όπου διηύθυνε τον χορό του ελληνικού Ιερού Ναού της Αγίας Τριάδος. Η προγενέστερη κατά ένα έτος μετάβασή του στην Αθήνα κατόπιν προσκλήσεως της βασιλίσσης Όλγας προς οργάνωση του εκκλησιαστικού χορού των ανακτόρων ενισχύει το ενδεχόμενο ότι ο Κατακουζηνός συνέβαλε στη σύλληψη του οράματος της μετακομιδής του σκηνώματος του αγίου Γρηγορίου Ε΄.

Ποίημα που τόνιζε τη συνοδοιπορία των δύο ανδρών, αγίου Γρηγορίου Ε΄ και Ρήγα Βελεστινλή, στο μαρτύριο ανέγνωσε στα 1871 στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσό» και ο εικοσαετής τότε φοιτητής της Φιλοσοφικής Σχολής Σπυρίδων Λάμπρος (1851-1919), μετέπειτα καθηγητής Πανεπιστημίου, ερευνητής της μεσαιωνικής ιστορίας και διορισμένος από τον βασιλέα Κωνσταντίνο Α΄ πρωθυπουργός στις αρχές του Εθνικού Διχασμού (1916-1917)[37]:

«*Κλίνατε, γόνυ, Έλληνες, και κλαύσατε εκείνον,*
Και δι' ανθέων στέψατε τον άνδρα ευωδών.
Κηδεύεται Γρηγόριος ο πρώτος των Ελλήνων,
εις ον ο Ρήγας ήνοιξε μαρτυρικήν οδόν» [38].

Η εκτίμηση του Λάμπρου για τον Ρήγα διαφαίνεται τόσο από τη μετάφραση στα 1891 ανέκδοτων εγγράφων δημοσιευμένων από τον Legrand, όσο και από μεταγενέστερη μελέτη στα 1916 για τη νεοελληνική προεπαναστατική ποίηση[39].

35. (Αχιλλεύς Παράσχος), *Το λείψανον του μεγαλομάρτυρος Πατριάρχου Γρηγορίου Ε'*, ποίημα εκφωνηθέν εν τω ναώ της Μητροπόλεως, υπό Αχιλλέως Παράσχου, Αθήνησιν: Εκ του τυπογραφείου των εκδοτών αδελφών Περρή, 1871, σελ. 14-15.

36. Αλέξανδρος Κατακουζηνός, *Ο Πατριάρχης Γρηγόριος*, Αθήναι: Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1871. Το ποίημα ήταν αφιερωμένο στον Στέφανο Ι. Ράλλη, πρόξενο της Ελλάδος στην Οδησσό και χωριζόταν σε δύο μέρη που επιγράφονταν «*Κωνσταντινούπολις*» και «*Οδησσός*». Βλ. Άγρας Τέλλος - Γ. Σκλάβος, «Κατακουζηνός, Αλέξανδρος», *ΜΕΕ, ό.π.*, τόμ. 14, σελ. 49-50.

37. Αδ. Αδαμαντίου, «Λάμπρος, Σπυρίδων», *ΜΕΕ, ό.π.*, τόμ. 15, σελ. 759-760.

38. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Επί τη ανακομιδή των λειψάνων του πατριάρχου Γρηγορίου και τη τελέσει της πεντηκονταετηρίδος της ελληνικής παλιγγενεσίας: Ποίημα αναγνωσθέν εν τω φιλολογικώ συλλόγω Παρνασσώ τη 24 Απριλίου 1871*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Δ. Κτενά και Σ. Οικονόμου, 1871, σελ. 10. Προτάσσεται αφιέρωση «*Εις τους υπέρ πατρίδος αγωνισαμένους και μαρτυρήσαντας*».

39. Ε. Legrand, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, εκ των εν Βιέννη αρχείων εξαχθέντα και δημοσιευθέντα υπό Αιμιλίου Λεγράνδ, μετά μεταφράσεως ελληνικής υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή, 1891· Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνος: Ρήγας, Βηλαράς, Χριστόπουλος*, (Διαλέξεις Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού, αρ. 2), Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1916.

Στον ίδιο σύλλογο και ο Κ. Γ. Ξένος ανέγνωσε στις 23 Απριλίου 1871 το ποίημα «*Εις την ανακομιδήν των λειψάνων του Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄*», το οποίο κινείται στο ίδιο πνεύμα με το αντίστοιχο του Αχιλλέα Παράσχου, θυμίζει το «ανακάλεμα» των δημοτικών τραγουδιών με την ιδιότυπη προσώρας νεκρανάσταση για την επιτέλεση ύψιστης αποστολής, όπως λ.χ. στην παραλογή «*Του νεκρού αδελφού*», και επικαλείται εκτός των άλλων την ψυχή του Ρήγα. Η κατακλείδα του ποιήματος του Ξένου αποκαλύπτει πώς προσέλαβε η ελληνική και κυρίως η αθηναϊκή διανόηση τη μορφή του ιερομάρτυρος Πατριάρχη, και τον στόχο που υπηρετούσε, δηλαδή τη Μεγάλη Ιδέα και την εκπλήρωση των εθνικών στόχων που συμπυκνώνονται από τα πρώτα χρόνια της Άλωσης σε στίχους δημοτικών τραγουδιών[40]:

«*Αρματωλοί φορέσετε τα φλάμπουρα της Πίνδου*
Και το σπαθί το κλέφτικο στη μέση σας ζωσθείτε
Ο Πατριάρχης έρχεται από την ξένη χώρα.
Και σεις που μαρτυρήσατε για του Χριστού την πίστι,
Καρδιαίς μεγαλοδύναμαις, ψυχαίς αγιασμέναις,
Αφήσατε τα σάβανα τα κατατρυπημένα
Κι' ανοίξατε του τάφου σας τη χλωμιασμένη πλάκα
Και τη λαμπρή σας τη στολή φορέσετε και πάλι
Το καρυοφύλλι στα ζερβιά και το σπαθί στο χέρι
Ο Πατριάρχης έρχεται από την ξένη χώρα.
Και συ ψυχή του Σαμουήλ, του Ρήγα του Φεραίου,
Παράπλευρα που κάθεστε στο θρόνο του Δεσπότη,
Σαν αστραπή πετάξετε στη γη των μαρτυρίων
Να συντροφεύσετε και σεις το λείψανό του τώρα.
Κ' εκεί όπου το αίμα σας εχύθηκε, ακόμα
Αν δάφναις δεν εβλάστησαν θενά βλαστήσουν όμως
Και με τα πρώτα τους κλαριά και με τα πρώτα ρόδα
Στεφάνια θα σας πλέξουμε δροσάτα μυρωμένα. (...)
Κι' αν τ' όνειρό του δεν ιδή αποτελειωμένο...
Ω! θάλθη θάλθη ένας καιρός ν'αναστηθούνε πάλι
Τα παληκάρια της Γραβιάς και του Μεσολογγίου
Και στην Αγιά Σοφία μας χρυσός Σταυρός να λάμψη»[41].

Αλλά και στο πανηγυρικό ποίημα που αναγνώστηκε στον Φιλολογικό Σύλλογο «Κοραής» από τον Περικλή Κ. Ναούμ καταγράφεται η συμβολή του Ρήγα στην Επανάσταση του 1821, ενώ ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ τίθεται σε κατάσταση νεκρικού ύπνου και προσωρινής αναμονής ως ο μαρμαρωμένος βασιλιάς του θρύλου και της ζώσας λαϊκής παράδοσης, για να επιστρατευθεί την κατάλληλη ώρα ενός νέου Αγώνα και να υποδυθεί ρόλο αντίστοιχο με αυτόν του Παλαιών Πατρών Γερμανού:

40. Πρβ. «*πάλι με χρόνους, με καιρούς, πάλι δικά σας είναι*» (*Της Αγιά Σοφιάς* βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία», 1914, σ. 5) και «*Η Ρωμανία κι' αν πέρασεν, ανθεί και φέρει κι άλλα*» (Π. Λαμψίδης, *Δημοτικά τραγούδια του Πόντου: Α΄ Τα κείμενα, ανθολόγηση, νεοελληνική απόδοση*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών περιοδικού «Αρχείου Πόντου», παράρτημα 4, Αθήναι: Τυπογραφείον Μυρτίδη, 1960, σελ. 60, απόσπασμα 17, στ. 12).

41. Γεώργιος Ν. Πιλάβιος, *Τα κατά τον πατριάρχην Γρηγόριον τον Ε' (1821-1871)*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου «Ιλισσού», 1871, σελ. 265 και 267.

«Μ' ελευθερίας άσματα ο ψάλτης των ορέων
Συνήρπαζε τα πνεύματα πολεμιστών ανδρείων·
Κ' ενθουσιώδεις ήκουον εκείνοι τον Φεραίον
Κ' ενίκων με τα άσματα τα στίφη των αγρίων (...)
Συ δε, ω μάκαρ του Χριστού απόστολε, κοιμήσου,
Σε βαυκαλίζουν άσματα σε σκέπει η πατρίς σου,
Κοιμήσου, μάρτυ του σταυρού και του αγώνος θύμα.

Και όταν η ανατολή βροντήση και η δύσις
Κ' απ' αστραπάς ο Όλυμπος καή, και όταν κρότον
Τυραννοκτόνον ερευχθή πυρόβολον το πρώτον,
Εξύπνησον τα όπλα μας κ' ημάς να ευλογήσης»[42].

Στα 1871 πάλι εκδόθηκε ανωνύμως βιογραφία του αγίου Γρηγορίου Ε΄ με περιγραφή της κηδείας του στην Οδησσό και της μετακομιδής των λειψάνων του στην Αθήνα[43]. Ο 19χρονος τότε και μετέπειτα διακεκριμένος κτηνίατρος Γεώργιος Πιλάβιος (1852-1912) εξέδωσε και αυτός βιογραφία, την οποία άντλησε κατά ομολογία του από την πρώτη έκδοση του Αγγελόπουλου του 1863[44], με τις εκδηλώσεις και τους λόγους της μετακομιδής και την ακολουθία του αγίου Γρηγορίου Ε΄ συντεθειμένη από τον Νικόλαο Κοκκίνη, ύστερον Αρχιεπίσκοπο Ζακύνθου (1838-1867)[45], την οποία επανέκδωσε ο μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Πατρών και Ηλείας Αβέρκιος Λαμπίρης, γνωστός από τα «Σιμωνιακά» (1874-1878)[46]. Μία εκ των ακολουθιών που συνετέθησαν κατά την Επανάσταση και ενδεχομένως επηρεάστηκε από την αντίστοιχη του Κοκκίνη, μόλις στα 1823, ήταν του Ζακυνθινού λογίου Διονυσίου Τσουκαλά, της οποίας όμως η έκδοση απετράπη από τον

42. Γεώργιος Ν. Πιλάβιος, *Τα κατά τον πατριάρχην ..., ό.π.,* σελ. 270.

43. (Ανώνυμος), *Του ιερομάρτυρος Γρηγορίου Ε΄ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως βιογραφία, και τα κατά την εν Οδησσώ μεν κηδείαν εις Αθήνας δε μετακομιδήν, των Λειψάνων αυτού,* υπό ***, Εν Αθήναις: Τέλεσί τε και Τύποις Κ. Αντωνιάδου, 1871· (Σ. Κ. Μέγγουλας), *Η ανακομιδή του αγίου λειψάνου Γρηγορίου Ε' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως,* Εν Ζακύνθω: Τυπογραφείον «Ζάκυνθος», 1871.

44. Γεώργιος Ν. Πιλάβιος, *Τα κατά τον πατριάρχην ..., ό.π.* (με υπέρτιτλο: «*πωλείται υπέρ του Εθνικού Στόλου*»). Ο Γεώργιος Πιλάβιος ήταν γιος του κρητικής καταγωγής Νικολάου Πιλάβιου, σταβλάρχη στα ανάκτορα του Όθωνος και της Αμαλίας. Μετά τις σπουδές του στο Μόναχο διορίστηκε στα 1875 στον στρατό ως δόκιμος κτηνίατρος και συνέβαλε στην ανάπτυξη της κτηνιατρικής στην Ελλάδα. Δίδαξε ιπολογία στη Σχολή Ευελπίδων, ίδρυσε «Σχολείο Ιππευτικής» και συνέταξε νόμο για την κτηνιατρική υπηρεσία. Μεταξύ των πολλών συγγραμμάτων του: Γεώργιος Ν. Πιλάβιος, *Η Ιπολογία παρά τοις αρχαίοις Έλλησι,* Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Μιχαήλ Ι. Σαλιβέρου, 1901. Πρόκειται για τον προπάππο του γνωστού σήμερα ως «Παραμυθά» Νίκου Πιλάβιου, συγγραφέα, μεταφραστή, σκηνοθέτη και παραγωγού ραδιοφώνου, τηλεόρασης και κινηματογράφου (βλ. την ιστοσελίδα http://www.paramithas.gr/paraligo-giorgos/). Βλ. λήμμα «Πιλάβιος», *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν,* τόμ. ΙΕ΄, Αθήναι: Έκδοσις της εγκυκλοπαιδικής επιθεωρήσεως «Ήλιος», χ.χ., σελ. 894.

45. Σπυρ. Ν. Αβούρης, «Νικόλαος. Ο Κοκκίνης (1791-1867)», *ΘΗΕ, ό.π.,* τόμ. 9, στ. 533. Διαδραμάτισε κυρίαρχο ρόλο στην Ένωση της Επτανήσου με το ελλαδικό βασίλειο, αλλά αντέδρασε επί διετία στην αφομοίωση από την Εκκλησία της Ελλάδος, στάση που προοικονομείται και από την αφιέρωση «*Τη Αποστολική, Ανατολική και Καθολική Αγία Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία Μητρί πασών των Εκκλησιών*» και το αναθηματικό ελεγείο της ακολουθίας που συνέγραψε ο «*Ν. Γ. ιερεύς και Οικονόμος Κοκκίνης*» στα 1822. Βλ. Γεώργιος Ν. Πιλάβιος, *Τα κατά τον πατριάρχην ..., ό.π.,* σελ. 281.

46. Ν. Θ. Μπουγάτσος, «Αβέρκιος. Ο Λαμπίρης», *ΘΗΕ, ό.π.,* τόμ. 1, στ. 45· Σπυρ. Γ. Μακρής, «Σιμωνιακά», *ΘΗΕ, ό.π.,* τόμ. 11, στ. 160-162.

τότε μινίστρο της Θρησκείας επίσκοπο Ανδρούσης Ιωσήφ - ενδεχομένως στον απόηχο του πρόσφατου αφορισμού και των ανάμικτων συναισθημάτων που αυτός προκάλεσε - παρά την έκδοση από τον ίδιο ή την έγκριση ακολουθιών Νεομαρτύρων τα προηγούμενα έτη[47].

Ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδος στα 1871 έγινε και σε άλλες πόλεις του ελλαδικού βασιλείου. Ενδεικτικά, λόγος για τη μετακομιδή του Γρηγορίου εκφωνήθηκε ύστερα από ανάθεση του δημάρχου Γ. Μ. Ρούφου και στην Πάτρα, όπου ο Χριστόφορος Σταματιάδης, τότε αρχιμανδρίτης και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Χαλκίδος (1882-1892)[48], αποκάλεσε τον Ρήγα πρόδρομο της Ελληνικής Παλιγγενεσίας και τον Γρηγόριο Ε΄ μυημένο από τη Φιλική Εταιρεία στο μη εκτελεσμένο σχέδιο του Βελεστινλή: «*Πρόδρομος δ' αυτής* (sc. *της Εθνικής Παλιγγενεσίας*) *Ρήγας ο Φεραίος συλλαμβάνει το τολμηρόν τούτο σχέδιον διά την εποχήν εκείνην, και πριν μεταδώση πανταχού το πυρ της Ελευθερίας, παραδίδεται αυτός εις τας ανοσίους χείρας των εχθρών, και θυσιάζεται ως πρώτον Ιερείον, εις τον Βωμόν της Ελευθερίας. Το δε μήπω εκτελεσθέν τούτο σχέδιον παρέλαβεν η Φιλική Εταιρία, εξ ης εμυήθη των μυστηρίων της Ελληνικής Επαναστάσεως προς τοις άλλοις Έλλησι, και ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄. – Ο αοίδιμος Πατριάρχης άμα μυηθείς των μυστηρίων της Εθνικής Παλιγγενεσίας δεν έπαυσεν αγωνιζόμενος τον αγώνα τον καλόν και προετοιμαζόμενος εις το φρικώδες του θανάτου μαρτύριον*»[49].

47. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Προσπάθεια αγιοποιήσεως Γρηγορίου Ε΄ κατά το 1823», *Ελληνική Δημιουργία* 147 (15 Μαρτίου 1954), έτος Ζ΄, τόμ. 13, 356-360. Ενδεικτικά από τον Ιωσήφ Ανδρούσης είχε συντεθεί *Ακολουθία του αγίου ενδόξου μάρτυρος Δημητρίου του νέου του εν Τριπόλει της Πελοποννήσου μαρτυρήσαντος τω αωγ΄ έτει Απριλίου 14*, συνταχθείσα μεν το πρώτον υπό Ιωσήφ του τότε μεν διακόνου του Αμυκλών Νικηφόρου, έπειτα δε επισκόπου Ανδρούσης (Μεσσήνης) και εκδοθείσα Ενετίησι τω 1804, νυν δε επιδιορθωθείσα ..., Εν Αθήναις: Εκ της τυπογραφίας Ν. Παππαδοπούλου, 1846, ενώ είχε εγκριθεί *Ακολουθία του αγίου ενδόξου νεομάρτυρος Ιωάννου του εκ Μονεμβασίας και εν Λαρίσση κατά το χιλιοστόν επτακοσιοστόν εβδομηκοστόν τρίτον σωτήριον έτος λαμπροφανώς μαρτυρήσαντος*, συντεθείσα παρά του Παναρέτου Αγγελοπούλου..., θεωρηθείσα δε παρά του Θεοφιλεστάτου Επισκόπου Ανδρούσης κ. Ιωσήφ εν έτει αωκ εν Καλαμάτα ..., Εν Καρδάμαις: Εκ του τυπογραφείου Ιω. Πολυμενάκη, 1893. Βλ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Ιωσήφ. Επίσκοπος Ανδρούσης (1806-1844)», *ΘΗΕ, ό.π.*, τόμ. 7, στ. 133-134.

48. Ο Χριστόφορος Σταματιάδης, γεννημένος στην Ακράτα Αιγίου στα 1830, μετά τις εγκύκλιες σπουδές στη Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου και το Ναύπλιο, φοίτησε στη Θεολογική Σχολή Αθηνών και διέπρεψε τόσο «*επί μορφώσει πνευματική και ηθική χρηστότητι*», ώστε κλήθηκε ως διδάσκαλος του βασιλέως Όθωνος στα ανάκτορα. Στα 1860 διορίστηκε ιεροκήρυκας κηρύττοντας σε μεγάλες πόλεις και την Αθήνα επί 22 έτη, όταν στα 1882 εξελέγη Αρχιεπίσκοπος Χαλκίδος. Διακρίθηκε για την ακτημοσύνη του και τη μετά θάνατο μέριμνά του για τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, τα εκπαιδευτήρια και τις εκκλησίες της επαρχίας του, ενώ περί τους 300 λόγους του διασώθηκαν. Μεταξύ αυτών και ο επικήδειος λόγος του για τον Καλλίνικο Καστόρχη. Βλ. *Τα της εκφοράς και ταφής του εν μακαρία τη λήξει Αρχιεπισκόπου Φθιώτιδος και Λοκρίδος Καλλινίκου Καστόρχη και οι εις αυτόν εκφωνηθέντες επικήδειοι λόγοι*, Αθήνησιν: Εκ του τυπογραφείου Ερμού, 1877, σελ. 12-20· (Ανώνυμος), «Χριστόφορος Σταματιάδης», *Αττικόν Μουσείον*, τ. 5, αρ. 14 (1892) 163 και 158 (η προσωπογραφία του)· Ιω. Χ. Κωνσταντινίδης, «Χαλκίδος, Μητρόπολις», *ΘΗΕ, ό.π.*, τόμ. 12, στ. 60. Στον ιστότοπο «Αχαϊκή Βιβλιογραφία» (http://www.axabi.gr/) διασώζεται η επιστολή του δημάρχου Πατρέων, με την οποία καλείται ο Χριστοφόρος Σταματιάδης να εκφωνήσει τον λόγο της πεντηκονταετηρίδος.

49. (Χριστοφόρος Σταματιάδης), *Λόγος εκφωνηθείς την 25 Απριλίου εν τω ιερώ Ναώ του Ευαγγελισμού κατά την Εθνικήν τελετήν της 25 Μαρτίου 1821: της πεντηκονταετηρίδος της ανεξαρτησίας του έθνους και της μετακομιδής του αοιδίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου του Ε'*, υπό Χριστοφόρου Σταματιάδου, αρχιμανδρίτου και Ιεροκήρυκος του Νομού Αχαΐας και Ήλιδος, Εντολή της Δημοτικής Αρχής Πατρέων, Εν Πάτραις: Τυπογραφείον Ι. Δ. Τούντα, 1871, σελ. 7-8.

Στα 1871 και ο Α. Σ. Αγαπητός εξέδωσε στην Πάτρα ακολουθία με τον βίο και την πολιτεία του Γρηγορίου Ε΄[50].

Στη Σύρο το ίδιο έτος ο εκ Καστελλίου Κρήτης καθηγητής Βασίλειος Ψιλάκης (1829-1918), πρώην σχολάρχης στα Χανιά, που εκδιωγμένος από τη γενέτειρά του για την εθνική του δράση συνέχισε σπουδές σε Γερμανία και Ελβετία (1863-1866)[51], θεώρησε δικαιωματική την αφιέρωση της πεντηκονταετηρίδος στον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄, κοντά στον οποίο συναριθμούσε ως συναθλητές και πρωτομάρτυρες τον Ρήγα Φεραίο και τον Αλέξανδρο Υψηλάντη: «(...) *έπρεπεν αναμφιλέκτως να προεδρεύση πνευματικώς εν τη ημέρα της εθνικής θυμηδίας εκείνος, ο οποίος οικουμενικός τυγχάνων Πατριάρχης και Εθνάρχης και τύπος πανθομολογούμενος ων αρετής, επεσφράγισε το στάδιον του αμέμπτου αυτού βίου διά του ενδοξοτάτου των θανάτων· έπρεπε μάλιστα ως ο ιεράρχης Γερμανός εν Λαύρα ανυψών την σημαίαν του Σταυρού εκάλυπτε υπ' αυτήν και ευλόγει τους πρώτους της Πελοποννήσου εν Καλαβρύτοις στρατηλάτας, ούτω και εν μέσω του ελευθέρου νυν έθνους αοράτως παριστάμενος και το τροπαιούχον αναίρων λάβαρον να συγκαλύπτη, ει ην δυνατόν, και τους δύο ετέρους επίσης συναθλητάς και πρωτομάρτυρας, Ρήγαν τον Φεραίον και Αλέξανδρον τον Υψηλάντην*»[52]. Ο Ψιλάκης ουσιαστικά προτείνει μία φανταστική ζωγραφική σύνθεση συνδυάζοντας τον γνωστό πίνακα του Θεόδωρου Βρυζάκη (1814-1878) που απεικονίζει την ευλογία λευκής σημαίας με γαλάζιο σταυρό από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό στον πίνακα «Ο όρκος στην Αγία Λαύρα» - ενώ κατά την παράδοση της Μονής χρησιμοποιήθηκε το θρησκευτικό λάβαρο που απεικονίζει την Κοίμηση της Θεοτόκου - και το έργο του ιδίου «Υπέρ Πατρίδος το παν», όπου στα δεξιά της προσωποποιημένης, θεοποιημένης, ανυψωμένης ύπερθεν όλων, δαφνοστεφούς Ελλάδος παριστάνονται μεταξύ άλλων εν μέσω των Αγωνιστών του 1821 ο Κοραής, ο Ρήγας, ο Υψηλάντης. Σε αντίστοιχη λαϊκή λιθογραφία επιλέγεται η προαναφερθείσα τριανδρία, όπου στη μέση δεσπόζει ο Ρήγας περιστοιχιζόμενος δεξιά του από τον Κοραή και αριστερά του τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, σαν να σχηματίζουν μία νοερή ευθεία γραμμή των τόπων δράσης τους (Παρισίου - Βιέννης – Ιασίου).

Καταγράφονται ακόμη και δύο εκδόσεις μεταφράσεων ιστορικών δραμάτων εκ της ιταλικής στα ήδη απελευθερωμένα από το 1864 Επτάνησα πιθανότατα με αφορμή τη

50. (Α. Σ. Αγαπητός), *Ακολουθία, βίος και πολιτεία του νέου Ιερομάρτυρος Γρηγορίου του Ε΄ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, απαγχονισθέντος κατά την 10 Απριλίου 1821 ημέραν Κυριακή του Πάσχα, υπέρ πίστεως και πατρίδος*, ψαλλομένη τη 10 Απριλίου, συνταχθείσα και πλουτισθείσα υπό εκκλησιαστικών λογίων, εκδίδεται επιμελεία και δαπάνη Α. Σ. Αγαπητού, Εν Πάτραις: Εκ του Τυπογραφείου Α. Σ. Αγαπητού, 1871. Τα έσοδα της ακολουθίας θα προορίζονταν για τον ανδριάντα του Παλαιών Πατρών Γερμανού στην Πάτρα, στην ψυχή του οποίου ως πρωταγωνιστή στον ιερό αγώνα αφιερωνόταν «*εις ένδειξιν εθνικής ευγνωμοσύνης και απείρου σεβασμού*» και προς τον οποίο απηύθυνε ως ζώντα τον πρόλογό του. Στην απαγόρευση της μετατύπωσης της Ακολουθίας ο εκδότης προειδοποιούσε και για αφορισμό με εκκλησιαστικό επιτίμιο εκτός από ποινική και πολιτική δίωξη. Της εκδόσεως προτάσσεται «*Διάταξις εκκλησιαστική*» με απόσπασμα από το «*Νέον Μαρτυρολόγιον*» του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου, σύμφωνα με την οποία τα λείψανα των Μαρτύρων προσκυνούνται ως άγια και «*άνευ θαυμάτων και ευωδίας*», γιατί αποδείχτηκε με την έμπρακτη απόδειξη του μαρτυρίου τους η τέλεια πίστη και αγάπη τους προς τον Θεό.

51. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ψιλάκης, Βασίλειος», *ΜΕΕ, ό.π.*, τόμ. 24, σελ. 852.

52. (Β. Ψιλάκης), *Λόγος εις το κατά την εορτήν της πεντηκονταετηρίδος της Εθνικής Ανεξαρτησίας τελεσθέν υπέρ του Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε' και των άλλων αγωνιστών δημοτελές μνημόσυνον*, απαγγελθείς εν Ερμουπόλει τη ΚΕ΄ Απριλίου 1871 εν τω ναώ του Αγίου Νικολάου, υπό Β. Ψιλάκη καθηγητού του Γυμνασίου, Εν Ερμουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου «Εθνικού Μέλλοντος», 1871 (δαπάνη του δήμου), σελ. 5-6, 8-9 και 14.

μετακομιδή του σκηνώματός του αγίου Γρηγορίου Ε΄ και τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντος του: στα 1871 στην Κεφαλονιά, πατρίδα του πλοιάρχου Νικολάου Σκλάβου, ο οποίος ανέσυρε το σκήνωμα του αγίου από τον βυθό και το μετέφερε στην Οδησσό, και στα 1876 στην Κέρκυρα[53].

Τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Ρήγα, του πρώτου που στήθηκε στην Αθήνα μετά την ανακήρυξή της σε πρωτεύουσα, έγιναν λίγο μετά τη μετακομιδή των λειψάνων του αγίου Γρηγορίου Ε΄ στις 16 Ιουνίου 1871, και φιλοτεχνήθηκε από τον Ιωάννη Κόσσο (1822-1875) με χορηγία του εξ Ηπείρου εθνικού ευεργέτη Γεωργίου Αβέρωφ[54]· ο διακεκριμένος εκπρόσωπος του εξωελλαδικού Ελληνισμού στην πρόταση της συγκλήτου περί ανεγέρσεως αγαλμάτων του Ρήγα και του Κοραή αντιπρότεινε και τη μορφή του Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄ ως καλύτερου εκπροσώπου της θρησκείας[55]. Η πρόταση της συγκλήτου ανταποκρινόταν στην ιστορική συμπόρευση των δύο ανδρών: οι σύγχρονοι Ρήγας και Κοραής με τη γραφίδα τους και την εκδοτική τους δραστηριότητα από τη Βιέννη και το Παρίσι αντίστοιχα προετοίμαζαν ιδεολογικά την Επανάσταση έχοντας κοινές προσδοκίες για τη συνδρομή των Γάλλων υπό τον Ναπολέοντα, αλλά διαφορετικό όραμα για την κρατική υπόσταση της διάδοχης κατάστασης: μία ανεξάρτητη αυτοκρατορία μετασχηματισμένη σε «*Ελληνική Δημοκρατία*» «*των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*» ο πρώτος, ένα μικρό εξαρτημένο εθνικό κράτος στην απόληξη της Βαλκανικής ο δεύτερος[56].

Το επόμενο έτος, στα 1872, κατά την τελετή στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου αποκαλυπτηρίων του ανδριάντα του αγίου Γρηγορίου Ε΄, έργου του Γ. Φυτάλη[57], μετά από ανάθεση της πρυτανείας προέβη στην απαγγελία ποιήματος ο Λευκαδίτης Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879), πρωταγωνιστής της ένωσης της Επτανήσου με το ελλαδικό βασίλειο στα 1864, βουλευτής, ποιητής με θεματολογία πατριωτική (περί την Επανάσταση και την προεπαναστατική εποχή) και χρήστης της δημοτικής, ούτως ώστε να συγκρί-

53. *Γρηγόριος ο Πέμπτος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως: δράμα ιστορικόν εις πράξεις εξ*, μεταφρασθέν εκ του Ιταλικού υπό *** και εκδοθέν υπό Κωνσταντίνου Π. Πολλάνη, Εν Κεφαλληνία: Τυπογραφείον «Ο Ποσειδών» Κωνστ. Π. Πολλάνη, 1871· Λ. Φόρτη, *Γρηγόριος Ε' πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μάρτυς της Ελληνικής Ανεξαρτησίας: Δράμα τραγικόν εις 5 πράξεις*, μεταφρασθέν εκ του Ιταλικού υπό Σπυρίδωνος Σπηλιοπούλου, Κέρκυρα: Τύποις Ι. Ναχαμούλη, 1876 και 1877 με δύο διαφορετικές χρονολογίες σε εξώφυλλο και εσώφυλλο, γεγονός που παραπέμπει είτε σε δεύτερη εντός διαστήματος ενός έτους έκδοση είτε σε τυπογραφικό λάθος (ο μεταφραστής το αφιέρωσε «*τη φιλοδραματική εταιρία «Ο Καποδίστριας»*»).

54. Ηλίας Γ. Μυκονιάτης, «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε΄ στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους», *Ελληνικά* 35 (1984) 355-364.

55. *Τα της τελετής των αποκαλυπτηρίων ..., ό.π.*, σελ. 8-9, σημ. 1.

56. Πρβ. Μαρία Μαντουβάλου, «Η φιλία Ρήγα - Κοραή», *Υπέρεια: Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο -Ρήγας»,* (Βελεστίνο, 30-31 Μαΐου - 1 Ιουνίου 1986), επιμ. Παν. Καμηλάκης - Αικ. Πολυμέρου Καμηλάκη, τόμ. Α΄, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα», 1990, σελ. 533-564· Γ. Κ. Βλάχος, «Η ελληνική ιδέα στον πολιτικό σχεδιασμό του Αδαμαντίου Κοραή και του Ρήγα Φεραίου», *Υπέρεια: Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο - Ρήγας»,* (Βελεστίνο 2-4 Οκτωβρίου 1992), επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος - Ευαγ. Κακαβογιάννης, τόμ. Β΄, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών – Βελεστίνου - Ρήγα» 1994, σελ. 535-543· Αγόπ Γκαραμπεντιάν – Ρουμιάνα Κομσάλοβα, «Η ιδέα του Ρήγα Βελεστινλή για τη Βαλκανική Ομοσπονδία και το "Ελληνικό Σχέδιο" της Μεγάλης Αικατερίνης», *Υπέρεια: Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας»*, (Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003), επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος, τόμ. Δ΄, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, 2006, σελ. 525-536.

57. Ηλίας Γ. Μυκονιάτης, *ό.π.,* 364-370.

νεται με τον Διονύσιο Σολωμό[58]. Στη σύνθεση «*Ο Ανδριάς του αοιδίμου Γρηγορίου του Ε΄*» ο Βαλαωρίτης έκανε αναφορά και στο όμορο άγαλμα του Ρήγα που είχε αποκαλυφθεί το προηγούμενο έτος:

«*Στ' ανδρειωμένα σπλάχνα σου, μακρ' από την Ελλάδα*
Ερρίζωσε τόσο βαθειά του Χάρου η φαρμακάδα,
Π' ούτε του Ρήγα η συντροφιά, καλόγερε, δε φτάνει
Τα σφραγισμένα χείλη σου ν' ανοίξη, να γλυκάνη; ...»[59].

Κατά την τελετή των αποκαλυπτηρίων και ο πρύτανης του Εθνικού Πανεπιστημίου Ευθύμιος Καστόρχης έκανε εκτενέστατη αναφορά στον Ρήγα με ιδιαίτερη μνεία στην «*Περιήγησιν του Νέου Αναχάρσιδος*»: «*Αλλ' ουχί διά της λύρας μόνης ενέβαλλε τότε ο Ρήγας εις τα μέχρις αυτού κρυερά στήθη των Ελλήνων θερμά αισθήματα πατριωτισμού και τόλμης, αλλά και διά των αυτού συγγραμμάτων εδίδαξε τους συγχρόνους οποίων ενδόξων προγόνων απόγονοι ήσαν, οποίας ευγενούς φυλής το αίμα έφερον εις τας φλέβας. Διά της μεταφράσεως του Αναχάρσιδος και της τυπώσεως των γεωγραφικών της Ελλάδος πινάκων, α όσον μικρά έργα και αν φαίνωνται νυν, ήσαν τότε μεγάλα και δυσκατόρθωτα, κατορθωτά δε δι' ανενδότου και ακαταβλήτου εν ταις δυσχερείαις καρτερίας· διά τούτων έθηκεν ο Ρήγας προ του νοός και των οφθαλμών των συγχρόνων του την λαμπρότητα της ελληνικής ιστορίας και την δόξαν της χώρας, ης άλλοτε εκόσμησαν και εκλέϊσαν ήρωες, σοφοί, αριστοτέχναι, και ην πρότυπον παντός καλού κατέστησαν εις αιώνα τον άπαντα τα απαράμιλλα της επιστήμης και καλλιτεχνίας αριστουργήματα, ων τα πλείστα κατέστρεψεν ύστερον και εξηφάνισε μακρά και θηριώδης δουλεία αμαθών και αγρίων τυράννων.* (...) *Σώζω έτι εν τη μνήμη μου οποίας βαθείας εντυπώσεις άφησεν εν τη παιδική μου διανοία, οπόσον ισχυρά αισθήματα διήγειρεν εν τη καρδία μου η της περιηγήσεως του Αναχάρσιδος ανάγνωσις, και οποίος άγνωστος τέως κόσμος εξετειλίσσετο προ των οφθαλμών εμού και των ομηλίκων μου μαθητών, ότε ο της πατρίδος μου σχολάρχης, ευθύς μετά την εκ του αγώνος έξοδον του έθνους, ότε ηνεώχθησαν και πάλιν αι θύραι της παναρχαίας ελληνικής σχολής Δημητζάνης, αναρτήσας επί των τοίχων της σχολής, εξήπλωσε προ των οφθαλμών των μικρών αυτού μαθητών τους γεωγραφικούς πίνακας του Φεραίου. Έτι σφοδρότερα βεβαίως αισθήματα διηγέρθησαν εν ταις καρδίαις των συγχρόνων του Ρήγα Ελλήνων, και μάλιστα της τότε νεότητος, και θερμά δάκρυα έρρευσαν επί τας παρειάς των, ότε ανεγίνωσκον τον Ανάχαρσιν και ότε κατά πρώτον ίσως έβλεπον οι οφθαλμοί των σύμπασαν επί του χάρτου την χώραν των ιδίων προγόνων, και ήκουον τα αρχαία εύηχα και προσφιλή της ελληνικής γης ονόματα πόλεων, χωρών, ορέων, και ποταμών· ετέρωθεν δε ανελογίζοντο την του έθνους δουλείαν και αθλιότητα! Οποίαι δε συγχρόνως προσδοκίαι, ελπίδες και φόβοι κινδύνων δεν ετάρασσον τα πνεύματα αυτών διά το άδηλον και*

58. Βασίλειος Γ. Βυθούκλας, *Βίος και έργα Αριστοτέλους Ι. Βαλαωρίτου*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Μεριμνης, 1879· Ιωάννης Ν. Σταματέλος, *Βιογραφία του Εθνικού ποιητού Αριστοτέλους Βαλαωρίτου*, Εν Ζακύνθω: Τυπογραφείον ο Παρνασσός, Σεργίου Χ. Ραφτάνη, 1879· Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Βαλαωρίτης, Αριστοτέλης», *ΜΕΕ, ό.π.*, τόμ. 6, σελ. 515-517· Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία ...*, *ό.π.*, σελ. 318-323· Λίνος Πολίτης, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σελ. 164-166.

59. (Αριστοτέλης Βαλαωρίτης), *Ο Ανδριάς του Αοιδίμου Γρηγορίου του Ε' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, Προσφώνησις Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, χ.τ.: Τυπογραφείον Εκατόγχειρος, 1872, όπου παρατίθεται η αλληλογραφία της πρυτανείας με τον Βαλαωρίτη, σελ. 3-8. Το ποίημα συμπεριελήφθη και σε μεταγενέστερη έκδοση του 20ου αιώνος: Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Ποιήματα*, Αθήναι: εκδ. Γ. Ι. Βασιλείου (Ποιητική Βιβλιοθήκη), 1925, σελ. 92-95, ενταγμένο στην ενότητα «*Μνημόσυνα και έτερα ποιήματα*». Για το απόσπασμα με την αναφορά στο Ρήγα, βλ. σελ. 95.

επίφοβον μέλλον της Πατρίδος!»[60]. Ο ενθουσιασμός του Καστόρχη με τη μετάφραση του Ρήγα αιτιολογείται από τις κλασικές του σπουδές στο Βερολίνο, την υφηγεσία λατινικής φιλολογίας και ελληνικών αρχαιοτήτων στο Εθνικό Πανεπιστήμιο, αφού είχε διδάξει στη Ριζάρειο, και τη συμβολή του στην ανασύσταση της «Αρχαιολογικής Εταιρείας»[61].

Το ποίημα του Βαλαωρίτη εκδόθηκε το ίδιο έτος και στα λατινικά στη Ζάκυνθο[62], ενώ επανεκδόθηκε και στα 1898 από την Καλλιόπη Φακάρου στη Βάρνα[63]. Στα 1872 στην εορτή της ελληνικής κοινότητας στη Βράιλα της Ρουμανίας[64] ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Γώγος[65], μετέπειτα βοηθός του Ιωακείμ Γ΄ κατά την αρχιερατεία του στη Θεσσαλονίκη (1874-1878) πριν την πρώτη του Πατριαρχία, αναφωνούσε: «*Ο Πρωτομάρτυς της εθνικής ημών ζωής και τιμής Ρήγας ο Φερραίος· ο υπό των Τούρκων εν Κωνσταντινουπόλει κρεμασθείς υπέρ της Ελληνικής ημών ελευθερίας Οικουμενικός Πατριάρχης Γρηγόριος, του οποίου ο ένδοξος ανδριάς ανιδρυθείς πρό τινων ημερών εις τας κλεινάς Αθήνας προ του προθύρου του Ελληνικού Πανεπιστημίου, αποκαλύπτεται σήμερον πανηγυρικώς εις τον σεβασμόν και θαυμασμόν των νυν και των επερχομένων γενεών, οι αθάνατοι ήρωες και σωτήρες της Ελλάδος Υψηλάνται, Κολοκοτρώνης* (...) *και τόσοι άλλοι καλλίνικοι μάρτυρες και ένδοξοι αθληταί της πίστεως και της ελευθερίας ημών, επιβλέπουσιν εφ' ημάς ουρανόθεν, και εύχονται και παρακαλούσιν τον Θεόν, ίνα φανώμεν άξιοι της αρετής και της φιλοπατρίας ημών*»[66].

60. *Τα της τελετής...*, *ό.π.*, σελ. 9-11. Πρβ. και Ανδρέας Νανάκης, Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, «Γρηγόριος Ε΄ και «*το όλον έθνος*» του Καστόρχη», στο βιβλίο *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ...*, *ό.π.*, σελ. 168-173.

61. Ι. Φ. Δημάρατος, «Καστόρχης, Ευθύμιος», *ΜΕΕ, ό.π.*, τόμ. 14, σελ. 18-19.

62. «*Num in virilibus tuis visceribus, longe a Graecia, radicatum sit ita profunde venerum Charontis, ut neque Rhigae sodalitas, Senex, satis sit clausa tua aperire ac dulcare? ...*», *Dithyrambus in simulacrum patriarchi Gregorii V*, A poeta gentico Arist. Valaorite. Latine interpretatus a Jo. N. Stamatelo Leucadio, Zacynthi typis "Parnassi" S. C. Rhaphtani MDCCCXXII (=1872), σελ. 9.

63. *Βίος του εθνομάρτυρος Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου του Ε!* (sic) *του απαγχονισθέντος κατά το 1821 σωτήριον έτος ημέραν του Πάσχα εν τη μεσαία πύλη των Πατριαρχείων, «Μετά του προς αυτόν επικηδείου λόγου, του εν Οδησσώ της Ρωσσίας εκφωνηθέντος υπό του αειμνήστου Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων και του ανδριάντος Βαλαωρίτου*, εκδότης Καλλιόπη Φακάρου, Βάρνα: Τύποις Λ. Νίτσε, 1898, σελ. 97-102. Οι στίχοι με την αναφορά στον Ρήγα παρατίθενται στη σελ. 102, όπου στην υποσημείωση 1 αναγράφεται: «*Γνωστόν ότι ο Ανδριάς του Ρήγα ανηγέρθη κατά την δεξιάν πλευράν του Πανεπιστημίου*». Ο κατάλογος συνδρομητών 10 σελίδων που ακολουθεί την έκδοση δηλώνει το έντονο ενδιαφέρον της ελληνικής κοινότητας Βάρνας για τη μορφή του αγίου Γρηγορίου Ε΄. Στη σελ. 96 παραδίδεται ότι η απόδοση τιμών από τη Ρωσική Εκκλησία έγινε ύστερα από πρόταση του Αρχιεπισκόπου Ιννοκεντίου.

64. Δημήτριος Κοντογεώργης, «Η ελληνική διασπορά στη Ρουμανία: Η περίπτωση της ελληνικής παροικίας της Βράιλας (αρχές 19ου-1914)», διδακτορική διατριβή στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, 2012.

65. Αθανάσιος Σωτ. Τζιερτζής, «Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωακείμ (1874-1878)», διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Θεολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 37 και υποσημείωση 116.

66. *Η εικοστή πέμπτη Μαρτίου του 1872: Επέτειος εορτή της ελληνικής Επαναστάσεως και Ανεξαρτησίας εν Ιβραΐλα της Ρωμανίας εορτασθείσα. Η εν Αθήναις αποκάλυψις του ανδριάντος Γρηγορίου του Εθνομάρτυρος Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ο προς αυτόν ύμνος του εθνικού ποιητού Αριστοτέλους Βαλαωρίτου και η εικοστή τρίτη Απριλίου, επώνυμος εορτή του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου του Α'*, Βράιλα: εκ του Τυπογραφείου «Το Τρίγωνο», 1872, σελ. 5-6. Η έκδοση περιελάμβανε και κεφάλαιο επιγραφόμενο «*Η εν Αθήναις Αποκάλυψις του Ανδριάντος του αοιδίμου Γρηγορίου του Ε΄. Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*» με αποσπάσματα θετικής αποτίμησης από τις εφημερίδες «*Νεολόγο*» και «*Κλειώ*», *ό.π.*, σελ. 9-11.

Στις ανώνυμες επικρίσεις (του Δημητρίου Βερναρδάκη και του Ιακώβου Πολυλά) για την τελετή και το ποίημα ανέλαβε να απαντήσει στα 1873 ο εκ Ζακύνθου ιστορικός Παναγιώτης Χιώτης[67]. Ο αυτόκλητος υπερασπιστής, ο οποίος είχε απαντήσει στην εφημερίδα «*Δημοτική*» της Ζακύνθου, συνέλεξε τα άρθρα του, τα συμπλήρωσε και τα εξέδωσε σε μονογραφία[68]. Στην Τεργεσταία «*Ημέρα*» ανέγνωσε άρθρο με τίτλο «*Τα αποκαλυπτήρια εν Αθήναις κατά την εθνικήν εορτήν των 25 Μαρτίου*», όπου ο ανώνυμος συντάκτης έψεγε τους καθηγητές Πανεπιστημίου, το επίγραμμα του ανδριάντα και την ποιητική προσαγόρευση του Βαλαωρίτη. Κατά τον επικριτή, «*Ρήγας Φεραίος* (...) *και Πατριάρχης Γρηγόριος προς την ιδέαν και την καλλιτεχνικήν παράστασιν είναι δύω πρόσωπα όλως ανάρμοστα εις τον τόπον και τον σκοπόν, δι' ον εξελέχθησαν*»[69]. Οι μομφές ανατυπώθηκαν στην Κέρκυρα. Ο Χιώτης απάντησε ότι δεν θεώρησε τον τόπο της πλατείας του Πανεπιστημίου ανάρμοστο για τα πρόσωπα «*δύω πρωταγωνιστών της ελληνικής ελευθερίας*», «*ίνα στήση η πανεπιστημιακή σύγκλητος τους ανδριάντας του Πατριάρχου απέναντι του ετέρου ανδριάντος του πρωτομάρτυρος Ρήγα*». Και τα δύο πρόσωπα, πρωταγωνιστές της ελληνικής ανεξαρτησίας «*διά μεγαλόνοιαν και αυταπάρνησιν*» προεξάρχουν όλης της χορείας των αγωνιστών. Όλοι αυτοί κλίνουν την κεφαλή «*προς τον μεν και τον δε. Ο πρώτος εσχεδίασε το μέγα έργον της επαναστάσεως, και διά των θουρίων των ασμάτων συνεκίνησε πάσαν ελληνικήν καρδίαν εις την ελευθερίαν· ο δεύτερος, Πατριάρχης και εθνάρχης, λόγω και έργω υπέρ εκκλησίας και πατρίδος εκοπίασε, και την ψυχήν αυτού λύτρον υπέρ πολλών έδωκεν*». Εάν λοιπόν έπρεπε να ανεγερθούν οι πρώτοι ανδριάντες των αγωνιστών υπέρ της ελευθερίας, η καλλιτεχνία όφειλε να παραστήσει τους δύο κορυφαίους της ελευθερίας. Καταλληλότερος τόπος ανίδρυσης των ανδριάντων «*των δύω τούτων πρωτουργών της σωτηρίας της Ελλάδος*» ήταν η πλατεία του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς εξ αυτού απέρρεε πάσα σοφία, παραδειγματισμός φιλοπατρίας

67. Π. Χιώτης, *Βλέμμα εις τα κατακρινόμενα περί των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του Πατριάρχου Γρηγορίου και του διθυράμβου του ποιητού Α. Βαλαωρίτου*, Εν Ζακύνθω: Τυπογραφείον «Η Επτάνησος», Χρίστου Σ. Χιώτου, 1873. Η πραγματεία αφιερώθηκε στην «*Ελένη Γκίκα, πριγκηπέσση Κολτζόφ Μασάλσκυ Δώρα Ιστρία*» (εκ φαναριωτικής οικογενείας της Ρουμανίας συζευγμένη με Ρώσο πρίγκηπα), καθώς είχε υπερασπιστεί με την εργασία της για τα Ιόνια νησιά την ελληνικότητά τους και την ως εκ τούτου αναγκαιότητα απόδοσής τους στην Ελλάδα. Istria, Dora d', *Αι Ιόνιοι νήσοι υπό την δεσποτείαν της Ενετίας και την Αγγλικήν προστασίαν και η εν αυταίς ελληνική ποίησις μετά περιλήψεώς τινος της αρχαίας αυτών ιστορίας*, Υπό της κομήσσης Δόρας Δ' Ίστριας μεταφρασθέντα εκ του Γαλλικού υπό Μ. Κ. Ράλλη, εκδίδονται υπό Θ. Θερμογιάννη και Δ. Ειρηνίδου, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Δ. Ειρηνίδου,1859. Για τον συγγραφέα βλ. Δ. Π. Πασχάλης, «Χιώτης, Παναγιώτης», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 24, σελ. 628.

68. Ενδιαφέρουσα είναι η θεώρηση του Γρηγορίου Ε΄ ως «*Πατριάρχου και εθνάρχου σηκώσαντος επί αγχόνης όλον το βάρος του υπέρ ελευθερίας πταίσματος της ελληνικής φυλής*», βλ. Π. Χιώτης, *ό.π.,* σελ. 5.

69. Π. Χιώτης, *ό.π.,* σελ. 7. Το ποίημα του Βαλαωρίτη κατακρίθηκε ως φορτικό κατά τη φράση, τραγελαφικό κατά τις ιδέες, «*ασύρραπτον*» κατά τις έννοιες, και «*όλως απαρέσκον*». Απελπιστική θεωρήθηκε η από την πρυτανεία εκλογή του Βαλαωρίτη ως κατεξοχήν εθνικού ποιητή, για να προσαγορεύσει τον αποκαλυπτόμενο ανδριάντα· η αίσθηση και η κρίση του καλού και της ποιήσεως στο ελληνικό έθνος ή τουλάχιστον στην Αθήνα «*νοσεί και νοσεί βαρέως*».

και διδασκαλία πατραγαθίας για τη μέλλουσα γενεά, σύμφωνα με τον ιστοριογράφο της Επτανήσου[70].

Στα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Αδαμάντιου Κοραή στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 11 Μαΐου 1875[71] γίνεται αναφορά από τον υπουργό των Εξωτερικών Αλέξανδρο Α. Κοντόσταυλο και στους δύο άλλους ανδριάντες του αγίου Γρηγορίου Ε΄ και του Ρήγα, τη συμβολή των τριών ανδρών στην Εθνική Παλιγγενεσία, και τους χώρους που εκφράζονται μέσω αυτών, «*η θρησκεία, η ποίησις και τα γράμματα*»: «*Μετά πολλής δ' επιτυχίας λελογισμένη φαίνεται επίσης και η εν απεικάσματι ενταύθα προ του Πανεπιστημίου συνάντησις και συμπαρέδρευσις του Κοραή μετά Ρήγα του Φεραίου και του Πατριάρχου Γρηγορίου, δι' ης θέλουσιν ανακαλείσθαι ηνωμένα εις την μνήμην των Ελλήνων τα ονόματα των τριών τούτων αοιδίμων ανδρών, εφ' όσον η κλεινή αύτη πόλις των Αθηνών υπάρχει. Είναι δε υπό διπλήν έποψιν ευτυχής η επί το αυτό τοποθέτησις των προ του Πανεπιστημίου τριών τούτων ανδριάντων· το μεν διότι η θρησκεία, η ποίησις και τα γράμματα, τα οποία οι τρεις ούτοι ανδριάντες, εν μέρει έκαστος, εκπροσωπούσι, κατά το είδος μόνον απ' αλλήλων διαφέροντα, έχουσι κατ' ουσίαν την αυτήν υπόθεσιν και τον αυτόν σκοπόν, τουτέστι την αλήθειαν, την οποίαν προσφυώς πάνυ απεκάλουν οι Έλληνες Διός θυγατέρα· το δε, διότι και οι τρεις διά των ανδριάντων τούτων απεικασμένοι άνδρες εθεράπευσαν και υπέθαλψαν την αλήθειαν, κατά την, εν τοις πρόσθεν ήδη υποδειχθείσαν, υψίστην αυτής πρακτικήν εκδήλωσιν, ήτις έγκειται εν τη αναγεννήσει και τη αυθυπαρξία ιδίου Έθνους. Βεβαίως δε ισχυρώς συνεβοήθησαν και ισχυρώς συνυπεστήριξαν αλλήλας, κατά τον μέγαν ελληνικόν αγώνα, αι διά των τριών τούτων ανδρών εκπροσωπούμεναι πνευματικαί ενέργειαι· διότι της μεν μαγευτικής και ζωηράς ποιήσεως του Ρήγα ήθελον άχρι τέλους αφανισθή άνευ ηχούς οι φθόγγοι, ολίγους μόνον των τότε συγκινούντες, αν της εθνικής συνειδήσεως, προς ην οι φθόγγοι εκείνοι απηυθύνοντο, δεν ήνοιγεν ο Κοραής τα κλείθρα, διά του φωτισμού της διανοίας και της ανυψώσεως του φρονήματος*»[72].

70. Η πανεπιστημιακή σύγκλητος έπρεπε να κανονίσει πάνδημη τελετή για τα αποκαλυπτήρια, όπου ο κυριάρχης (βασιλιάς), οι πολιτικές, εκκλησιαστικές αρχές και στρατιωτικές εξουσίες, σοφοί, ξένοι και πολίτες πάσης τάξεως του λαού όφειλαν να συνδράμουν «*όπως συνευφημήσωσι τους παρισταμένους ευεργέτας, και προσφέρωσιν αυτοίς φόρον ευγνωμοσύνης και τιμής*». Οι προϊστάμενοι του Πανεπιστημίου εκπλήρωσαν ένα από τα καθήκοντά τους παίρνοντας την επιστασία της τελετής κατά τις προσφερόμενες εθνικές τιμές προς άνδρες «*οίτινες ου μόνον διά του ιδίου αίματος, αλλά και διά του λόγου αυτών ευηργέτησαν την πατρίδα*». Π. Χιώτης, *ό.π.*, σελ. 8-9. Ο Χιώτης προσπαθεί να δικαιολογήσει και τη νοηματική συνάφεια των ερωτήσεων του ποιήματος: «*Ούτε με την ερώτησιν γιατί να μην σπαράξη η καρδία ο ποιητής διαλύει αδεξίως, και καταστρέφει την οπτικήν απάτην και φαντασίωσιν εκ της θέας του ανδριάντος διότι η σπάραξις της καρδίας αναφερομένη διά την συγκίνησιν της κοινής αγαλλιάσεως του πλήθους θαυμάζοντος τα έργα του Πατριάρχου, αποδίδεται όχι στον άψυχον ανδριάντα, αλλά εις τον εμφανιζόμενον κατ' οπτικήν απάτην Πατριάρχην. Η δε περί αυτής ερώτησις συνδέεται με τας άλλας ερωτήσεις τας απευθυνομένας προς τον άψυχον ανδριάντα, αίτινες εκφέρονται εις το τέλος του ποιήματος μετά την παράστασιν των επεισοδίων. Αύται είναι «γιατί τα δάχτυλά σου ακίνητα δεν ευλογούν τα μαύρα τα παιδιά σου· γιατί τα σφραγισμένα χείλη σου να μην ανοίγουν, αλλά να μένουν κλεισμένα εις την μελωδίαν του Ρήγα, εις το φως το ακοίμητον του Πανεπιστημίου, και εις τας ερωτήσεις των βασιλοπούλων, γιατί δε φέγγει μές το μνήμα σου ούτε μία τέτοια ημέρα, οπότε δέχεσαι την κοινήν ευγνωμοσύνην»*», βλ. Π. Χιώτης, *ό.π.*, σελ. 24.

71. Ο Κόσσος φιλοτέχνησε το πρόπλασμα του ανδριάντα, ωστόσο το έργο μεταφέρθηκε σε μάρμαρο μετά το θάνατο του Κόσσου από τον μαθητή του Γεώργιο Βρούτο.

72. (Α. Α. Κοντόσταυλος - Ε. Κόκκινος), *Λόγοι εκφωνηθέντες κατά την αποκάλυψιν του ανδριάντος του Αδαμαντίου Κοραή*, υπό Α. Α. Κοντοσταύλου και Ε. Κοκκίνου, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρή, 1875, σελ. 22. Για τον ομιλητή, βλ. Θ. Βελλιανίτης, «Κοντόσταυλος, Αλέξανδρος», *ΜΕΕ, ό.π.*, τόμ. 14, σελ. 838.

Η αρμονική συνύπαρξη των τριών ανδρών και οι μεγάλες έννοιες που εκπροσωπούσαν, «*Πίστις, Πατρίς και Ελευθερία!*», υποστηρίχθηκαν από τον εξ Αλμυρού δικηγόρο Χ. Βαλαμουτόπουλο στα 1891: «*Λαμπροτέρα ιδέα ουδέποτε υπήρξεν εκτός εκείνης να στηθή ο ανδριάς του Ρήγα προ του Πανεπιστημίου, προς ον προσερχόμενοι οι Έλληνες φοιτηταί καταθέτωσι το προσκύνημά των εις τους πόδας του. Ως παιδίον τον θρέφει η Θρησκεία η διά του ανδριάντος του Πατριάρχου παρισταμένη, ως άνδρα τον πέρνει από την χείρα το ανάστημα του Ρήγα και ως επιστήμονα και χρήσιμον εν τη πατρίδι του τον αποδέχεται η γραφίς του Κοραή. Πίστις, Πατρίς και Ελευθερία! Ιδού αι μεγάλαι και αθάνατοι ιδέαι τας οποίας παριστώσιν οι τρεις μεγάλοι ανδριάντες*»[73]. Η αγάπη του Βαλαμουτόπουλου για την πατρίδα του Ρήγα αποδεικνύεται και από μετά διετία ανταπόκρισή του από το Βελεστίνο στις 4 Ιανουαρίου 1893 σε εφημερίδα του ποιητή της γενιάς του 1880 Ιωάννη Καμπούρογλου (1851-1903) για την προστασία τριών ανασκαφέντων αρχαιοτήτων[74].

«*Πατρικωτέραν*» χαρακτηρίζει την ιδέα του Γεωργίου Αβέρωφ για τη συνύπαρξη των δύο ανδριάντων αργότερα ο διδάσκαλος Γεώργιος Θεόφιλος από την Κύμη στα 1893, ο οποίος επαναλάμβανε το όραμα της ανάστασης της «*Ελληνικής Αυτοκρατορίας*»: «*Ο εν Αλεξανδρεία διαμένων μεγαλέμπορος Γεώργιος Αβέρωφ ανέγειρεν διά του αγαλματοποιού κ. Ιωάννου Κόσσου τον ανδριάντα του Ρήγα εν τριπλασίω του φυσικού αυτού μεγέθει, διά δε των αγαλματοποιών αδελφών Φυτάλη τον ανδριάντα του Πατριάρχου Γρηγορίου. Τα έργα ταύτα κοσμούσιν ήδη το μεν την δεξιάν, το δε την αριστεράν πλευράν του Εθνικού Πανεπιστημίου. Ούτε πατρικωτέραν ταύτης ιδέαν, ούτε εμπειροτέρους καλλιτέχνας ηδύνατο να εκλέξη ο φιλόπατρις Αβέρωφ, όπως διαιωνίση την ευγνωμοσύνην αυτού και του Έθνους ολοκλήρου προς τους δύο τούτους πρωτομάρτυρας της Ελληνικής Ανεξαρτησίας*»[75]. Ο Θεόφιλος είχε εκδώσει ως νεανίας ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως στα 1860 αφιερωμένη στον Αλέξανδρο Υψηλάντη, τα αδέλφια του και τους πεσόντες υπέρ της πατρίδος αγωνιστές, ενώ αργότερα στα 1866 της Αλώσεως της Πόλης βασισμένη στην περιγραφή του Φραντζή, και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η οποία πρώτα εκδόθηκε στα 1864 στην Αθήνα, όπως αναγράφεται στον πρόλογο που αναδημοσιεύει δεύτερη έκδοση στα 1879 στη Σμύρνη, γεγονός που φανερώνει ξύπνημα

73. Βλ. Χ. Βαλαμουτόπουλος, δικηγόρος εξ Αλμυρού της Θεσσαλίας, *Ρήγας ο Φεραίος: Πρωτότυπος μονογραφία*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Κουσουλίνου και Αθανασιάδου, 1891, σελ. 83.

74. Είναι αναλυτική η περιγραφή επιτύμβιας στήλης και πλάκας με σωζόμενες επιγραφές και ετέρας ανάγλυφης γυναικείας μορφής με κάτοπτρο και πυξίδα. Βλ. «Αρχαιολογικά ευρήματα», *Νέα Εφημερίς* 8 Ιανουαρίου 1893, αρ. 8, σελ. 4-5.

75. (Γεώργιος Θεόφιλος), *Βιογραφία Ρήγα του Φεραίου*, συναρμολογηθείσα υπό Γεωργίου Θεοφίλου (Κυμαίου), Εν Λαρίσση: Εκ του Τυπογραφείου του «Νέου Αστέρος», 1893, σελ. 82. Επανεκδόθηκε τρία έτη αργότερα: *Βιογραφία Ρήγα του* Φεραίου, συναρμολογηθείσα υπό Γεωργίου Θεοφίλου (διδασκάλου), εκδίδεται υπό Κωνστ. Μ. Παππαθεοδώρου, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου «Η Ομόνοια», 1896. Το πόνημα ήταν αφιερωμένο «*τω φιλογενεστάτω κυρίω κυρίω Ανδρέα Συγγρώ μεγάλω ευεργέτη του έθνους σεβασμού τεκμήριον την βίβλον ταύτην ανέθετο ο Συντάξας*». Την βιογραφία εξέδωσε το 1886, εξαντλήθηκε και την επανέκδωσε διορθωμένη και συμπληρωμένη. Βλ. ακόμη το απόσπασμα: «*Υπολείπεται όμως ο Μέγας Θερισμός, όστις Θεία συνάρσει θέλει επιτευχθή εν προσεχεί μέλλοντι, όταν η Ήπειρος και η Μακεδονία και η Αλβανία και η Κρήτη και η Μικρά Ασία μετά των νήσων αυτής και η Θράκη μετά της πρωτευούσης αυτής, της Βασιλίδος των πόλεων, ελευθερούμεναι εκ της Τουρκικής τυραννίας αποτελέσωσιν προς δόξαν του Χριστιανισμού εν Κράτος, ανισταμένης ούτω της πάλαι ποτέ ενδόξου Ελληνικής Αυτοκρατορίας*», *ό.π.*, σελ. 83.

του εθνισμού στην πρωτεύουσα της Ιωνίας επί Μητροπολίτου Σμύρνης Μελετίου (1869-1884)[76].

Επανέκδοση της ακολουθίας που εξέδωσε ο Αβέρκιος Λαμπίρης έγινε στα 1921 στην Αθήνα[77], με αφορμή την αναγνώριση από την Εκκλησία της Ελλάδος ως αγίου του Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄ στις 10 Απριλίου 1921. Σύμφωνα με τον εκδότη, επειδή οι δύο ή τρεις ακολουθίες που εξεδόθησαν κατά τον αγώνα της Ανεξαρτησίας και μετά από αυτόν εξαντλήθηκαν, προκρίθηκε η ακολουθία του Νικολάου Κοκκίνη (1791-1867). Στον εορτασμό της εκατονταετηρίδος τιμήθηκε πάλι το πρόσωπο του Γρηγορίου Ε΄. Εκατό έτη μετά τον απαγχονισμό του, επί της δευτέρας θητείας του αποκατασταθέντος μετά την παύση του Μητροπολίτου Αθηνών Θεοκλήτου Α΄ Μηνόπουλου (1902-1917 και 1920-1922) και κυβερνήσεως Δημητρίου Γούναρη, όταν παρά την πρόσφατη συνθήκη των Σεβρών ο ελληνοτουρκικός πόλεμος συνεχιζόταν και ο επανακάμψας από την εξορία βασιλεύς Κωνσταντίνος ξεκινούσε για τη Σμύρνη σχεδόν ένα μήνα αργότερα, στις 29 Μαΐου 1921, δηλαδή 468 έτη μετά την Άλωση[78], ο άγιος Γρηγόριος Ε΄ επαναπροσλαμβάνεται ως σύμβολο μεγαλοϊδεατισμού. Την προεδρία της Επιτροπής είχε ο πρίγκιπας Νικόλαος και η τελετή για την ανάμνηση του γεγονότος έγινε στη μεγάλη αίθουσα του Πανεπιστημίου παρόντος του βασιλέως Κωνσταντίνου, των πριγκίπων, υπουργών, βουλευτών και Ιεραρχών «*της Παλαιάς Ελλάδος εν σώματι μετά πολλών εκ των απελευθερωθεισών χωρών*», ενώ συμμετείχαν όλες οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, καθώς και η ανώτατη κοινωνία των Αθηνών. Η εκφώνηση του πανηγυρικού μετά από βραχεία εισήγηση του Μητροπολίτη Αθηνών έγινε από τον καθηγητή Χρ. Ανδρούτσο, ενώ εγκρίθηκε από το Υπουργείο Εξωτερικών να τυπωθεί δημοσία και να διανεμηθεί[79].

Και από το ελλαδικό βασίλειο, που υιοθέτησε σταδιακά τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ ως μέσο αλυτρωτισμού προχωρώντας ακόμη και στην αγιοκατάταξή του, μεταβαίνουμε στα 1875 στη Βασιλεύουσα, τον τόπο του μαρτυρίου του. Στις 29 Νοεμβρίου 1875 ο εκ Χίου Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ ο Β΄ ο επονομαζόμενος Κοκκώδης (β΄, 1873-

76. Γεώργιος Θεόφιλος, *Επίτομος Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, συλλεγείσα εκ διαφόρων ιστορικών πηγών, Αθήνησι: Τύποις Π. Α. Σακελλαρίου, 1860· Γεώργιος Θεόφιλος, *Άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων*, ερανισθείσα εκ των Χρονικών του Γεωργίου Φραντσή Πρωτοβεστιαρίου του τελευταίου Αυτοκράτορος των Ελλήνων Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, έκδοσις δευτέρα, επιμελεία και δαπάνη Μ. Ζ. Πρακτικίδου, βιβλιοπώλου, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1866· Γεώργιος Θεόφιλος, *Επίτομος ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Συλλεγείσα εκ διαφόρων ιστορικών πηγών υπό Γεωργίου Θεοφίλου Κυμαίου, έκδοσις δευτέρα, εκδίδοται υπό Ι. Ε. Μάνου, Εν Σμύρνη 1879.

77. *Ακολουθία του αγίου ενδόξου ιερομάρτυρος Γρηγορίου του Ε΄ του εκ Δημητσάνης Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως και Οικ. Πατριάρχου, του μαρτυρήσαντος εν έτει 1821 τη 10 Απριλίου υπέρ της Ορθοδόξου ημών πίστεως και της του γένους ελευθερίας*, Συντεθείσα μεν τω 1822 υπό του μακαρία τη λήξει Μητροπολίτου Ζακύνθου Νικολάου Κοκκίνη, επιθεωρηθείσα δε και διασκευασθείσα υπό του αρχιμανδρίτου Αβερκίου Λ. Λαμπίρη, τω 1871, Εν Αθήναις: έκδοσις Ανδρέου Β. Πάσχα, 1921.

78. Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Η κατάσταση του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία το καλοκαίρι του 1921. Μετάβαση του βασιλιά Κωνσταντίνου στη Σμύρνη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, τόμ. ΙΕ΄, 1978, σελ. 172.

79. Χρ. Ανδρούτσος, *Λόγος Πανηγυρικός εις τον Πατριάρχην Γρηγόριον τον Ε΄*, εκφωνηθείς εντολή της κεντρικής επιτροπείας της εκατονταετηρίδος της Ελλ. Επαναστάσεως τη 10 Απριλίου 1921, επί τη εκατοστή επετείω του μαρτυρίου αυτού, εν τη μεγάλη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1921, σελ. 5.

1878)[80] σύστησε στους Μητροπολίτες του Θρόνου τόσο την εφημερίδα «*Ανατολή*» όσο και την επανέκδοση του βιβλίου «*Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα*» από τον Ευαγγελινό Μισαηλίδη (†1890). Γεννημένος στην Κολόη της επαρχίας Φιλαδελφίας λίγο πριν την Επανάσταση, με σπουδές στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, διετέλεσε δημοσιογράφος, συγγραφέας και εκδότης. Αποκλήθηκε ο «*Κοραής των τουρκόφωνων Ρωμιών*», γιατί ίδρυσε το περιοδικό «*Μεκτέπι φουνούνι σαρκηγέ*» (= Ανατολική Σχολή Επιστημών) και την εβδομαδιαία εφημερίδα «*Σιάρκ*» (= Ανατολή), την οποία από το 1850 εξέδιδε στην Πόλη στα καραμανλίδικα. Για το Πατριαρχείο ο Μισαηλίδης από μέριμνα για την πνευματική και ηθική ωφέλεια των χριστιανών αποδέχτηκε με προθυμία τις παρακλήσεις φιλογενών ανδρών, που απέδειξαν με γενναία έργα επί μακρόν τον διακαή πόθο τους «*υπέρ της του γένους ωφελείας*». Τέτοια πρόθεση διατύπωσε ο ήδη προ τριακονταετίας έντιμος και φιλότιμος «*εις το δημοσιογραφικόν στάδιον*» Μισαηλίδης[81]. Σύμφωνα με την Πατριαρχική εγκύκλιο ήταν γνωστός σε όλους τους ομογενείς για την εφημερίδα του στην τουρκική, με την οποία όλο τούτο το διάστημα δεν παρέλειπε να παροτρύνει τους χριστιανικούς λαούς της Ανατολής «*αγωνιζόμενος ίνα εμπνεύση αυτοίς τον προς τα γράμματα και την παιδείαν έρωτα εκδιδούς και διδακτικά βιβλία και μετά ζήλου προσπαθών υπέρ της διανοητικής αυτών αναπτύξεως, καθά εκ των αποτελεσμάτων και της οσημέραι εκδηλουμένης προόδου και βελτιώσεως αυτών καταφαίνεται*». Επειδή ο «*φιλογενής και φιλόπονος*» Μισαηλίδης εξέφραζε στο Πατριαρχείο τη λύπη του για την πληθώρα των ξένων μυθιστορημάτων που εκδίδονταν και διαβάζονταν με απληστία, και για τη διαφθορά «*εν τοις αγνοίς και αθώοις ήθεσι των ημετέρων ομογενών*» και ποθώντας να συντελέσει, αν όχι στην άρση αλλά «*προς κολασμόν του κακού*», επιχείρησε με άδεια του Υπουργείου την ανατύπωση του περιωνύμου συγγράμματος «*Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα*» του διασήμου Γάλλου αββά Βαρθελεμή (1716-1795)[82] αντί των «*ηθοφθόρων*» μυθιστορημάτων, καθώς το σύγγραμμα αυτό «*δύναται απασχολήσαι τη νεολαία ευχαρίστως άμα και επωφελώς*», όπως στην αγγελία περιγράφονταν οι χάριτες του αξιόλογου αυτού συγγράμματος. Επειδή για την ευόδωση και ευκολία της ανατυπώσεώς του χρειαζόταν μεγάλη δαπάνη για το ογκώδες και πολύτομο έργο, ο Πατριάρχης Ιωακείμ Β΄ ζήτησε με εκκλησιαστική σύσταση και προτροπή των κατά τόπους αρχιερέων να προκληθούν μέσω αυτών συνδρομές εκ των επαρχιωτών φιλόμουσων ομογενών. Το Πατριαρχείο επιθυμώντας τη διάδοση του πολύτιμου συγγράμματος και της

80. Βλ. ενδεικτικά, Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες...*, ό.π., σελ. 701-702 και 706· Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Ιωακείμ. Ο Β΄. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1860-63, 1873-1878)», *ΘΗΕ, ό.π.*, τόμ. 6, στ. 1101-1102· Βασίλειος Θ. Σταυρίδης, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι ...*, *ό.π.*, σελ. 107-154.

81. Ανάμεσα στα βιβλία που τύπωσε με αυτό το σύστημα ήταν και το *Ταμείον Ορθοδοξίας* του Θεοφίλου Καμπανίας (*Χαζινέι αράι μουστακημέι μεσιχιέ*, Κωνσταντινούπολη 1860), ενώ ανιχνεύθηκαν η δίγλωσση έκδοση του Αμασείας Σωφρονίου, *Χήφζ-ουλάχ Αμάσεια* (Κωνσταντινούπολη 1866) και η μετάφραση του Σαμουήλ Αλεκτορίδη ή Κοκονιόσογλου, *Εδζβιπέι δινιέ: Γιάνι πε χερ Ορθόδοξος Χριστιανήν παπιστανλαρα βε προτεστανλαρα βιρμεσι* (Κωνσταντινούπολη 1864) κατά της παπικής και προτεσταντικής προπαγάνδας. Βλ. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, «Μισαηλίδης, Ευαγγελινός», *ΜΕΕ, ό.π.*, τόμ. 17, σελ. 247· λήμμα «Μισαηλίδης Ευαγγελινός», Εγκυκλοπαίδεια *Δομή*, τόμ. 19, Αθήνα: εκδ. «Δομή» Α.Ε., 2002-2005, σελ. 57.

82. Επρόκειτο για τη μετάφραση του Abbé Jean Jacques Barthélemy, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (1788). Για τη βιογραφία του Γάλλου αββά βλ. την υποενότητα της εισαγωγής «... και ο αββάς *Barthelémy*» στον τόμο *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα τα σωζόμενα*, τόμ. 5 (*Νέος Ανάχαρσις*), εισαγωγή – επιμέλεια – σχόλια Άννα Ταμπάκη, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2000.

κοινής ωφελείας προέτρεπε τη σύστασή του ως λυσιτελούς και ευχάριστου αναγνώσματος αντί των «*ματαίων*» μυθιστορημάτων, αποστέλλοντας αντίτυπα της αγγελίας στους επαρχιώτες. Έκαστος αρχιερέας θα παρότρυνε την εγγραφή πλειόνων συνδρομητών από την επαρχία του, για να συντελέσει στον αξιέπαινο ζήλο του «*φιλογενούς*» εκδότη[83].

Τον πρώτο τόμο του πολύτομου έργου του «*Νέου Αναχάρσιδος*» είχε μεταφράσει και εκδώσει ο εκ Κοζάνης ιατρός Γεώργιος Σακελλάριος[84]. Ωστόσο ο τέταρτος - και αυτό είναι το αξιοπερίεργο της Πατριαρχικής σύστασης - είχε μεταφραστεί από τον Ρήγα Βελεστινλή και είχε συνδεθεί μάλιστα με τον μαρτυρικό του θάνατο[85]· περιέγραφε τη Θεσσαλία και είχε εκδοθεί ελεύθερα στη Βιέννη[86]. Για το «*Ταξείδι του Νέου Αναχάρσιδος*» γίνεται συχνά λόγος στα έγγραφα των αυστριακών ανακριτικών αρχών ως «*βιβλίον προορισμένον να δείξη εις το ελληνικόν έθνος πόσο μεγάλη ήτο η πατρίς του*», όπως αποφαινόταν η αυστριακή αστυνομία[87]. Η πρώτη ολοκληρωμένη μετάφραση του έργου εκδόθηκε από τον Χρυσοβέργη Κουροπαλάτη τον εξ Αγχιάλου σε επτά τόμους στη Βιέννη[88]. Στα 1820 κυκλοφόρησε συνοδευτικά και ο Άτλας της Περιηγήσεως.

83. Πατριαρχικό Αρχειοφυλακείο, Κώδ. Α΄46, *Ιερώτατε Μητροπολίτα...*, σελ. 406-407, χ. αριθμ. Πρωτ., 29 Νοεμβρίου 1875. Αλλά και η ανάγνωση της τουρκιστί αλλά με ελληνικούς χαρακτήρες (καραμανλίδικα) εφημερίδος «Ανατολή» ήταν χρήσιμη και σε όλους για την εξάσκηση της επικρατούσας γλώσσας του κράτους, μάλιστα δε σε όσους συμμετείχαν σε συμβούλια και τους ανατίθεντο φροντίδες κοινών πολιτικών πραγμάτων. Η σύσταση της συνδρομής της στους επαρχιώτες ήταν αναγκαία, καθώς ήταν ολιγοδάπανη ως προς την αξία.

84. Γιός του Κωνσταντίνου Σακελλάριου, μεγαλέμπορου σε Βιέννη και Βουδαπέστη, γεννήθηκε στην Κοζάνη στα 1765 και σπούδασε ιατρική στο Βουκουρέστι και τη Βιέννη, από όπου απεφοίτησε στα 1798. Στη Βιέννη συνεργάστηκε με τον Ρήγα Φεραίο, αλλά διέφυγε τη σύλληψη και επέστρεψε στην Κοζάνη. Εργάστηκε ως ιατρός σε διάφορες πόλεις, πλάι στον Ιμπραήμ πασά του Μπερατίου και στον Αλή πασά των Ιωαννίνων. Μετά από πολύμηνη παραλυσία που υπέστη από δάγκωμα εντόμου, πέθανε τον Οκτώβριο του 1838 και ετάφη στο προαύλιο του Ιερού Ναού του Αγίου Νικολάου Κοζάνης. Λογοτεχνικά ανήκει στο κλίμα του συντοπίτη και φίλου του Μιχαήλ Περδικάρη: η ποίησή του κατατάσσεται μεταξύ του προδρομικού Νεοελληνικού ρομαντισμού και του Νεοκλασικισμού. Βλ. Κ. Τσιτσελίκης, «Σακελλάριος, Γεώργιος», *ΜΕΕ*, *ό.π.*, τόμ. 21, σελ. 445· Π. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Εν Αθήναις: Τύποις Ιωαν. Βάρτσου, 1924, σελ. 292-296· Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος, *Εισαγωγικά στον Νέον Ανάχαρσι του Ρήγα Βελεστινλή,* Αθήνα: έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, 2009, σελ. 10-15.

85. Ο Γεώργιος Βεντότης (1757-1795) είχε ήδη μεταφράσει τα τρία πρώτα κεφάλαια του τετάρτου τόμου της γαλλικής έκδοσης, ενώ ο Ρήγας συνέχισε την μετάφραση των υπολοίπων πέντε κεφαλαίων και ήταν ο διορθωτής και εκδότης του τόμου. Η σύλληψη του Ρήγα τον Δεκέμβριο του 1797 είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή της εκδόσεως του «*Νέου Αναχάρσιδος*», του οποίου μόνο ο πρώτος τόμος εκδόθηκε από το τυπογραφείο των αδελφών Πούλιου και ο τέταρτος τόμος από το τυπογραφείο του Pichler. Βλ. Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος, *Εισαγωγικά στον Νέον Ανάχαρσι ..., ό.π.,* σελ. 13-14 και 15-20.

86. Χ. Βαλαμουτοπούλος, *ό.π.,* σελ. 68. Εκτός από τον τέταρτο τόμο του «Αναχάρσιδος» ελεύθερα είχαν εκδοθεί ο «*Τρίπους*», η «*Φυσική, απάνθισμα διά τους αγχίνους και ευφυείς Έλληνας εκ της Γαλλικής και Γερμανικής Γλώσσης*» και ο «*Γεωγραφικός Χάρτης*». Πρβ. Μάκης Αποστολάτος, «Μια προσέγγιση στον "Ανάχαρσι" του Ρήγα», *Υπέρεια: Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας»* (Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003), *ό.π.,* 2006, σελ. 519-524.

87. Παναγιώτης Στυλ. Μαγιάκος, *Ρήγας Βελεστινλής ο Θεσσαλός 1757-1798,* Αθήναι: Τυπογραφικά και εκδοτικά Καταστήματα Νικολάου Τιλπέρογλου 1935, σελ. 50.

88. *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα*, Παρά του Αββά Βαρθολομαίου, Μετενεχθείσα δ' εκ της Γαλλικής εις την καθ' ημάς διάλεκτον και τύποις εκδοθείσα με τους ανήκοντας αυτή πίνακας παρά του ρωσσικού επωνύμ. Συμβούλου Χρυσοβέργη Κουροπαλάτου του εξ Αγχιάλου..., τόμοι 7, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Κατά την τυπογραφίαν του Κ. Ιωάννου Σνειρέρου, 1819.

Στα 1838 εκδόθηκε «*Επιτομή της περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος*» στην Αθήνα, όπου ο μεταφραστής Σπυρίδων Σκούφος αφιέρωνε στον πρόλογο το έργο «*προς την μεγαλειοτάτην Βασίλισσαν Αμαλίαν*», ενώ η μετάφραση αυτή επέπρωτο να δει το φως «*εις τας κλεινάς Αθήνας, όπου ο ΌΘΩΝ βασιλεύει μετά τον Κόδρον!*»[89]. Ο Μισαηλίδης δεν σκόπευε να εκδώσει την επιτομή αλλά το πολύτομο έργο, το οποίο ως αναμφίβολα πιο δαπανηρό θα χρειαζόταν περισσότερους χορηγούς. Αυτό αποδεικνύει η έλλειψη της λέξεως «*Επιτομή*» και η προσθήκη του εμπρόθετου προσδιορισμού «*εις την Ελλάδα*» στην Πατριαρχική επιστολή που αποκλείει αυτή την επιλογή, όπως και η ρητή αναφορά του Πατριάρχη στους πολλούς τόμους.

Από την πλευρά του εκδότη δε θα μας εξέπλησσε καθόλου, εάν είχε εμπνευστεί για την ανάληψη του όλου εγχειρήματος από την ανάγνωση του αποσπάσματος του λόγου του πρυτάνεως Ευθυμίου Καστόρχη κατά την τελετή αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του Γρηγορίου Ε΄ και την εγκωμιαστική του αναφορά στο έργο «*Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος*», όπως εκτέθηκε προηγουμένως. Δεν πρέπει να θεωρείται τυχαία και η αναζωπύρωση της εθνικής υπερηφάνειας από τις διαδοχικές ανασκαφές σε διάφορα μέρη των δύο πλευρών του Αιγαίου που αποδείκνυαν με αρχαιολογικά ευρήματα τις βαθιές ρίζες μέσα στον χρόνο. Με πρώτο διδάξαντα τον Σκώτο διπλωμάτη κόμη Έλγιν (1766-1841) και την αρπαγή των γλυπτών του Παρθενώνα στην αυγή του 19ου αιώνος[90], αρχαιολογικές συλήσεις με το πρόσχημα των ανασκαφών είχαν γίνει ήδη στη δεκαετία του 1840, όταν ο Βρετανός αρχαιολόγος και περιηγητής Sir Charles Fellows (1799-1860) είχε αποστείλει ιδίοις εξόδοις μεταξύ άλλων ολόκληρο το μνημείο των Νηρηίδων, τον επιτάφιο πύργο των Αρπυιών και τάφο σατράπη της Λυκίας από την πόλη Ξάνθο στο Βρετανικό

89. *Επιτομή της περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος*, του αββά Βαρθελεμή, μεταφρασθείσα υπό Σ. Σκούφου και εκδοθείσα δαπάνη του Β. Βιβλιοπωλείου, Εν Αθήναις: Εκ της Β. Τυπογραφίας, 1838 (η μετάφραση του βίου του Αββά Βαρθολομαίου είχε γίνει από τον Δούκα Δε Νιβερνοά). Μετά την περίοδο της Αντιβασιλείας την εποχή της απόλυτης κυριαρχίας του ο άρτι ενηλικιωθείς βασιλεύς, ο οποίος είχε αναλάβει την προεδρία του Υπουργικού Συμβουλίου (8 Δεκεμβρίου 1837-10 Φεβρουαρίου 1841), εμφανίζεται από τον μεταφραστή Σπυρίδωνα Σκούφο ως συνεχιστής του βασιλικού θεσμού μετά την αυτοθυσία του τελευταίου μυθικού βασιλέως των Αθηνών. Ωστόσο δεν γίνεται καμία αναφορά στην πρώτη μετάφραση του έργου ούτε στον Ρήγα, καθώς η επιτομή αφιερωνόταν στη βασίλισσα. Ο Σπυρίδων Σκούφος είχε διοριστεί «*Εν Ναυπλίω, τη 30 Απριλίου 1832*» διοικητής Κορώνης, Μεθώνης και Νεοκάστρου στη θέση του Δημητρίου Βυζαντίου, όταν στη διοικητική επιτροπή πρόεδρος ήταν ο Γ. Κουντουριώτης, μέλη ο Δ. Υψηλάντης, Α. Ζαΐμης, Ι. Κωλέττης, Κ. Μπότσαρης, Δ. Πλαπούτας, Α. Μεταξάς και γραμματέας της επικρατείας ο Δ. Χρηστίδης (*Εθνική Εφημερίς*, αρ. 10, έτος Α΄, 21 Μαΐου 1832, σελ. 57), ενώ διετέλεσε και πρώτος Νομάρχης Κυκλάδων επί ένα έτος με βασιλικό διάταγμα (10 Νοεμβρίου 1834). Εμφανίζεται στον κατάλογο συνδρομητών λεξικού για τα σχολεία του κράτους, βλ. *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης τρίτομον*, εκδοθέν μεν το πρώτον υπό Αρχιμανδρίτου Ανθίμου Γαζή..., αφιερωθέν εις την αυτού μεγαλειότητα τον βασιλέα της Ελλάδος Όθωνα τον Α΄ και εκδοθέν επιστασία, επιμελεία και δαπάνη Κωνσταντίνου Γκαρπολά του Ολυμπίου και Χριστοδούλου Ματακίδου του Σαμίου, τόμος τρίτος Ρ-Ω, Εν Βιέννη της Αυστρίας: Εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Μπένκο..., 1837.

90. Ιωάννης Γεννάδιος, *Ο λόρδος Έλγιν και οι προ αυτού ανά την Ελλάδα και τας Αθήνας ιδίως αρχαιολογήσαντες επιδρομείς, 1440-1837: ιστορική και αρχαιολογική πραγματεία*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 25, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία», 1930, σελ. 3-133 · Π. Ν. Παπάς, «Ελγίνεια μάρμαρα» και «Ελγίνος (Elgin) Θωμάς Bruce, κόμις», *ΜΕΕ, ό.π.*, τόμ. 9, σελ. 912-913.

Μουσείο[91]. Στην επόμενη δεκαετία του 1850 ο Sir Charles Newton (1816-1894) ως υποπρόξενος στη Λέσβο ανακάλυψε και απέστειλε στο ίδιο μουσείο γλυπτά του Μαυσωλείου της Αλικαρνασσού, ενός εκ των επτά θαυμάτων της αρχαιότητας[92]. Στις 15 Απριλίου 1863 είχε ανασκαφεί σε αρχαιολογική αποστολή του προξένου της Αδριανούπολης Καρόλου Champoiseau (1830-1909), είχε μεταφερθεί με έγκριση της Πύλης και είχε εκτεθεί στο Λούβρο από τα επόμενα έτη έως σήμερα η περιώνυμος Νίκη της Σαμοθράκης[93]. Στα 1869 ο Άγγλος μηχανικός σιδηροδρόμων John Wood (1821-1890) ύστερα από σύμβαση με το Βρετανικό Μουσείο ανακάλυψε και απέστειλε στην πατρίδα του υπολείμματα και γλυπτά του Ναού της Αρτέμιδος στην Έφεσο, ετέρου εκ των θαυμάτων του αρχαίου κόσμου[94]. Στα 1870 ο Γερμανός μηχανικός Carl Humann (1839-1896) που είχε ανασκάψει το Ηραίο της Σάμου ανακάλυψε ολόκληρο τον ελληνιστικό βωμό του Διός στην Πέργαμο και τον μετέφερε στο Βερολίνο, όπου εκτίθεται έως σήμερα στο Pergamon Museum[95]. Μα πιο πρόσφατη στην προτιθέμενη έκδοση του «*Αναχάρσιδος*» από τον Μισαηλίδη ήταν η ανακάλυψη ενός ομηρικού μύθου: μετά τις ανασκαφές στην Ιθάκη ο Ερρίκος Σλήμαν αναζητώντας την Τροία στο λόφο του Hissarlik στη βορειοδυτική Μικρά Ασία κοντά στα στενά των Δαρδανελίων, ανακάλυψε στα ερείπια στρωμάτων αρχαίων πόλεων στις 30 Μαΐου 1873 τον αποκαλούμενο «θησαυρό του Πριάμου», τον οποίο απέκρυψε και από την Πύλη και από το ελλαδικό βασίλειο, ενώ στα 1874 άρχισε την ανασκαφή των Μυκηνών[96]. Πιθανότατα και η τυπωμένη διάλεξη του Σλήμαν στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσό» στα 1875 να έφτασε στα χέρια του Μισαηλίδη και να του ενέπνευσε την ιδέα της έκδοσης του

91. Charles Fellows, *The Xanthian Marbles; their Acquisition and Transmission to England,* London: J. Murray, 1843· Charles Fellows, *Travels and Researches in Asia Minor, more particularly in the province of* Lycia, London: J. Murray, 1852, σελ. 166-176· Β. Δ. Θεοφανείδης, «Φέλλως (Fellows), Κάρολος», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 23, σελ. 881· Α. Θ. Σαμοθράκης, «Ξάνθος (η)», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 18, σελ. 613· *Βρετανικό Μουσείο – Λονδίνο: The British Museum*, Μεγάλα Μουσεία αρ. 2, μτφρ. από τα ιταλικά Μεταφραστικό Κέντρο Πειραιά, Αθήνα: εφημ. *Έθνος της Κυριακής*, 2006, σελ. 86-87.

92. C. T. Newton, *A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus, and Branchidae*, vol. II, part I, London: Day & Son, 1862· N. M., «Αλικαρνασσός», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 3, σελ. 824-825· *Βρετανικό Μουσείο – Λονδίνο: The British Museum*, *ό.π.,* σελ. 88-90· *Βρετανικό Μουσείο – Λονδίνο*, Μουσεία του κόσμου - Βιβλιοθήκη Τέχνης αρ. 19, μτφρ. από την ιταλική Στέλλα Πεκιαρίδη, Αθήνα: εφημ. *Η Καθημερινή*, 2007, σελ. 78.

93. Α. Θ. Σαμοθράκης, «Σαμοθράκη», και «Σαμπουαζώ (Champoiseau), Κάρολος» *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 21, σελ. 489 και 519.

94. Δ. Ευαγγελίδης, «Έφεσος [Αρχαιολ.]», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 4, σελ. 840.

95. Γεώργιος Κ. Χονδρονίκης, *Η επαρχία της Περγάμου: περιγραφομένη από Ιστορικής, Αρχαιολογικής, Τοπογραφικής, Κοινοτικής, Εκπαιδευτικής, Κοινωνικής, Γεωργικής και Εμπορικής απόψεως, εν περιλήψει από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του διωγμού*, Εν Μυτιλήνη: Τυπογραφείον Ελένης Σβορώνου Σάμος, 1915, σελ. 39-40· Π. Ν. Παπάς, «Χούμαν (Humann), Κάρολος», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 24, σελ. 686· Αλ. Φιλαδελφεύς, «Πέργαμος [Αρχ.]», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 19, σελ. 936.

96. (Heinrich Schliemann), *Συνοπτική αφήγησις της γενομένης ανακαλύψεως του ομηρικού Ιλίου κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* υπό Ερρίκου Σχλίεμανν, διδάκτορος της φιλοσοφίας, αναγνωσθείσα κατά την 25/6 Φεβρουαρίου 1875 εν τω Φιλολογικώ Συλλόγω «Παρνασσώ» εν Αθήναις, Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή, 1875· (Heinrich Schliemann), *Περιήγησις ανά την Τρωάδα κατά Μάιον του 1881,* υπό του διδάκτορος Ερρίκου Σχλίεμαν, μεταφρασθέν εκ της γερμανικής υπό Π. Γ. Καστρομένου, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Παρνασσού, 1882· Γ. Μηλιάδης, «Σλίμαν (Schliemann), Ερρίκος», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 22, σελ. 35-36· Σπ. Μαρινάτος, «Τροία [Αρχ. Γεωγρ.]», *ΜΕΕ, ό.π.,* τόμ. 23, σελ. 355-360.

«*Νέου Αναχάρσιδος*», εφόσον το αναγνωστικό κοινό των εφημερίδων παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τις ανταποκρίσεις για τις αρχαιολογικές ανασκαφές[97].

Ανατρέχοντας στις μελέτες των Severien Salaville - Eugene Dalleggio και της Μπαλτά για τις καταγεγραμμένες εκδόσεις των καραμανλίδικων βιβλίων προσπαθήσαμε να ανιχνεύσουμε τυχόν εκτύπωση της «*Περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος*» από τον Μισαηλίδη. Δυστυχώς η αναζήτησή μας δεν επέφερε το ποθούμενο αποτέλεσμα. Η πρώτη έκδοση μετά την Πατριαρχική επιστολή του 1875 ήταν ένα προσευχητάριο στα 1878[98]. Ο Μισαηλίδης είχε εκδώσει ήδη σε μία τετραετία (1868-1871) τέσσερις τόμους με κώδικες του Οθωμανικού δικαίου, εκφράζοντας τοιουτοτρόπως τη νομιμοφροσύνη του στους κρατούντες[99]. Ωστόσο η έλλειψη έκδοσης του «*Αναχάρσιδος*» και στην ελληνική μάλλον οφείλεται στις ραγδαίες πολιτικές ανωμαλίες που ακολούθησαν τη σφαγή των προξένων στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1876, την πτώση του σουλτάνου Αβδούλ Αζίζ (1861-1876), την ολιγόμηνη άνοδο του Μουράτ Ε΄ (30 Μαΐου - 31 Αυγούστου 1876) και τελικά την επικράτηση του κραταιού «ερυθρού» σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄ (31 Αυγούστου 1876 - 26 Απριλίου 1909). Η εμπλοκή στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877- 1878 και οι ακόλουθες συνέπειες στην οικονομία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρέπει να ήταν ο κυριότερος λόγος της επ' αόριστον αναβολής του εκδοτικού εγχειρήματος, καθώς δε θα βρίσκονταν εύκολα χορηγοί εν μέσω οικονομικής κρίσεως για μία πολύτομη έκδοση. Η ζοφερή οικονομική κατάσταση της Αυτοκρατορίας είχε αντίκτυπο και στη λειτουργία της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, όπως περιγράφει Πατριαρχική εγκύκλιος επί Ιωακείμ Β΄ των αρχών του 1878: η υποτίμηση του χαρτονομίσματος, η κατά το υπερτριπλάσιο υπερτίμηση των τροφίμων και των λοιπών αναγκαίων ήταν δύο μεγάλα αίτια που προκάλεσαν την καχεξία του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος[100].

Εξετάζοντας κανείς βαθύτερα τα αίτια υποστήριξης της Πατριαρχικής Επιστολής στην εκδοτική προσπάθεια του Μισαηλίδη θα μπορούσε να προβεί σε διάφορες ερμηνείες για τη στάση της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, οι οποίες δεν αποκλείουν η μία την άλλη:

α. Ο Πατριάρχης Ιωακείμ Β΄ και το Φανάρι γενικότερα ευαρεστήθηκαν από τις με-

97. Ενδεικτικά βλ. «Ο Σχλίεμαν και η Τροία», Εφημ. *Ερμής* (Θεσσαλονίκη), Παρασκευή 30 Μαΐου 1875, έτος Α΄, αρ. 6, σελ. 4, όπου καταγράφονται οι διενέξεις στους κύκλους των αρχαιολόγων για την ανακάλυψη, αλλά και η εκδοτική επιτυχία της αγγλικής μετάφρασης του ποιήματος του Γερμανού, λίγους μήνες πριν την πρόθεση του Μισαηλίδη για την έκδοση του «*Νέου Αναχάρσιδος*» και την υποστηρικτική Πατριαρχική Επιστολή.

98. ΙΠΑΔΕΤΝΑΜΕ ΠΡΟΣΕΥΧΗΤΑΡΙΟΝ ΓΙΑΝΙ ΚΕΑΖΕ ΒΕ ΚΙΟΥΝΔΟΥΖ ΟΚΟΥΝΜΑΣΗ ΛΙΑΖΗΜ ΚΕΛΕΝ ΔΟΑΛΕΡΙΝ ΓΙΕΚΙΟΥΝΙΔΙΡ 1878. Βλ. Severien Salaville - Eugene Dalleggio, *Karamanlidika: Bibliographie analytique d' ouvrages en langue turque imprimes en caracteres grecs*, τόμ. ΙΙΙ (1866-1900), Athènes: Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», 1974, αρ. 200, σελ. 99-100.

99. ΔΟΥΣΤΟΥΡ Γιάνι ΜΕΔΖΜΟΥΑΪ ΚΑΒΑΝΙΝΙ ΔΕΒΛΕΤΙ ΑΛΙΓΕ ΔΖΙΛΔΙ ΕΒΒΕΛ ΙΣΤΑΝΠΟΛ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΜΙΣΑΗΛΙΔΗΣ ΜΑΤΠΑΑΣΗΝΔΑ 1868, ΔΟΥΣΤΟΥΡ ΒΙΛΑΓΙΕΤ ΝΗΖΑΜΝΑΜΕΣΙ, ΔΕΡΙ ΣΑΑΔΕΤΔΕ ΚΟΥΛΑΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΜΙΣΑΗΛΙΔΗΣ ΜΑΤΠΑΑΣΗΝΔΑ ΤΑΠΠ ΟΛΗΝΔΗ 1869, ΔΟΥΣΔΟΥΡ Γιάνι ΜΕΔΖΜΟΥΑΪ ΚΑΒΑΝΙΝΙ ΔΕΒΛΕΤΙ ΑΛΙΓΕ Σσέρχι Κανονναμέτ Τδζαρέτ. ΔΕΡΙ ΣΑΑΔΕΤΔΕ ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΜΙΣΑΗΛΙΔΗΣ ματπαασηνδά, 1871 και ΔΟΥΣΤΟΥΡ Γιάνι ΜΕΔΖΜΟΥΑΪ ΚΑΒΑΝΙΝΙ ΔΕΒΛΕΤΙ ΑΛΙΓΕ Ιδαρέϊ ουμουμιγέϊ βιλαγιάτ νιζαμναμεσίδιρ ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΜΙΣΑΗΛΙΔΗΣ ματπαασηνδά, 1871. Βλ. Severien Salaville - Eugene Dalleggio, *Karamanlidika ..., ό.π.*, αρ. 158-159, 170-171, σελ. 16-18 και 39-40.

100. Πατριαρχικό Αρχειοφυλακείο, Κώδ. Α΄49, Εγκύκλιοι της Θεολογικής Σχολής, σελ. 53, αριθμ. Πρωτ. 1044, 17 Μαρτίου 1878.

γάλες τιμές που αποδόθηκαν στον προεξάρχοντα του Γένους Γρηγόριο Ε΄ από το ελλαδικό βασίλειο, καθώς ήταν μία κραυγαλέα αναγνώριση της αποστολής και της προσφοράς του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, παρόλο που ο άγιος προσαρτάτο στο άρμα της Μεγάλης Ιδέας. Πλέον το άγαλμά του δέσποζε στο κέντρο της ελληνικής πρωτεύουσας και αποστόμωνε τους κατά καιρούς κατηγόρους του ιδίου και του αρχαιότατου θεσμού που εκπροσωπούσε. Θα μπορούσε επιπλέον η πατριαρχική σύσταση να ειδωθεί ως αντίδωρο για τις εκδηλώσεις της διετίας 1871-1872.

β. Η σύσταση του «*Νέου Αναχάρσιδος*» από τον Πατριάρχη Ιωακείμ Β΄ γίνεται μετά την έγκριση έκδοσης της επίσημης οθωμανικής αρχής, χωρίς ρητή αναφορά σε έναν από τους βασικούς συντελεστές για τη μετάφραση του έργου, τον Ρήγα, που θεωρείται «*ο πρόδρομος και ο πρωτομάρτυρας της ελληνικής ελευθερίας*»[101]. Πιθανότατα θα υποβλήθηκε προς έγκριση η ολοκληρωμένη μετάφραση των επτά τόμων υπό του διδασκάλου Χρυσοβέργη Κουροπαλάτη από την Αγχίαλο της Ανατολικής Ρωμυλίας, οπότε δεν ανέκυψε εμπλοκή ή απαγόρευση, καθώς απουσίαζε οποιαδήποτε αναφορά στο όνομα του Βελεστινλή.

γ. Η ολόθερμη υποστήριξη του Πατριάρχη Ιωακείμ Β΄ προς τον Ευαγγελινό Μισαηλίδη πρέπει να θεωρείται επιβεβλημένη, όπως ερμηνεύεται από την κατάθεση του τότε συντάκτη των εκκλησιαστικών άρθρων της εφημερίδος του, του συγχρόνου του πολυγραφότατου και ερευνητή Μανουήλ Γεδεών, γνώστη περί την Πατριαρχική Αυλή και τα κοινά των Ρωμιών της Πόλης. Ο Μισαηλίδης είχε ασκήσει δριμεία κριτική στην τρίτη Πατριαρχία του προκατόχου του Ανθίμου ΣΤ΄ Ιωαννίδη του επονομασθέντος και Κουταλιανού (γ΄, 5 Σεπτ. 1871 – 30 Σεπτ. 1873)[102], ιδίως στο θέμα της αντιμετώπισης της Βουλγαρικής Εξαρχίας στα 1872, και συνέβαλε στην παραίτησή του ανοίγοντας την οδό για την επανεκλογή στον Οικουμενικό Θρόνο του Ιωακείμ Β΄[103].

δ. Δεν διευκρινίζεται από την Πατριαρχική Επιστολή, εάν η έκδοση της «*Περιηγήσεως*» επρόκειτο να γίνει στην ελληνική ή στα καραμανλίδικα. Ωστόσο, η αναφορά στην αναγνωσιμότητα από τους νέους της εποχής φέρει ως πιθανότερη την πρόθεση ελληνικής έκδοσης που θα απευθυνόταν κυρίως στο αναγνωστικό κοινό της Πόλης και των μεγάλων αστικών κέντρων της Αυτοκρατορίας.

ε. Ο Πατριάρχης Ιωακείμ Β΄ επικαλούμενος για δεύτερη φορά ένα πνευματικό κίνδυνο για τους νέους πρότεινε τη διάδοση του πολύτιμου συγγράμματος αντί των «*ματαίων*» μυθιστορημάτων. Δεν είναι απαραίτητο ο Πατριάρχης να υπαινίσσεται μόνο το μυθιστόρημα που καταδικάσθηκε προ δεκαετίας περίπου επίσημα από την Εκκλησία της Ελλάδος, την «*Πάπισσα Ιωάννα*» του Εμμανουήλ Ροϊδη (1866)[104]. Πολλά εκ των μυθιστορημάτων περιέγραφαν τη σκοτεινή πλευρά της Πόλης, όπως ο «*Διάβολος εν Τουρκία*» (πρώτη έκδοση στην αγγλική στα 1851) του γεννημένου στη Σμύρνη και απασχοληθέντος

101. Λίνος Πολίτης, *ό.π.*, σελ. 126.

102. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες...*, ό.π., σελ. 697-698, 699, 705-706· Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Άνθιμος 6) Ο ΣΤ΄», *ΘΗΕ, ό.π.*, τόμ. 2, στ. 766· Βασίλειος Θ. Σταυρίδης, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι..., ό.π.*, σελ. 218-227.

103. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου 1780-1800-1869-1913*, Εν Αθήναις: τύποις «Φοίνικος», 1932, σελ. 14.

104. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία...*, ό.π., σελ. 330-334. Πρβ. «Ολίγαι λέξεις εις απάντησιν της υπ' αριθ. 5688 εγκυκλίου της Ιεράς Συνόδου κατά της Παπίσσης Ιωάννας», στην έκδοση Εμμανουήλ Ροϊδης, *Η Πάπισσα Ιωάννα: μεσαιωνική μελέτη*, έκδοσις τετάρτη, επιθεωρηθείσα, Εν Αθήναις 1882, σελ. 331-358.

επί τριακονταετία στην Αγγλία με επιχειρηματικές και ναυτιλιακές δραστηριότητες Στέφανου Ξένου, που αναφερόταν σε έρωτες και δραματικές περιπέτειες με πρωταγωνιστή φανταστικό βεζίρη[105]. Ωστόσο, οι εκδόσεις μυθιστορημάτων από το εξωτερικό και το «κλεινόν άστυ» έφτασαν και στη Βασιλεύουσα. Το περίεργο είναι ότι, αν και ο Μισαηλίδης φέρεται ως κατήγορος των ξένων μυθιστορημάτων για τη διαφθορά που προκαλούσαν στους νέους, είκοσι έτη πριν, στα 1855, ψευδωνύμως εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη από το τυπογραφείο του ιδίου ο πρώτος τόμος μυθιστορήματος για τη ήθη της Βασιλεύουσας, γεγονός που πρέπει να αιτιολογηθεί είτε από την παρορμητικότητα λόγω του νεαρού της ηλικίας του είτε από τη θήρα του κέρδους και της εκδοτικής επιτυχίας. Οι πιθανότατες αρνητικές αντιδράσεις της Πολίτικης κοινωνίας προδίδονται από την έκδοση δεύτερου αλλά μη ευρεθέντος έτι τόμου στην Αθήνα στα 1865, ενώ στα 1866 ο πρώτος τόμος επανεκδόθηκε με τον πιο δελεαστικό τίτλο «*Απόκρυφα της Κωνσταντινουπόλεως*»[106]. Πρότερος συντάκτης της ελληνόγλωσσης έκδοσης της εφημερίδος «*Ανατολή*» του Μισαηλίδη που κυκλοφόρησε ως τον Δεκέμβριο του 1865 εξαιτίας των αντιδράσεων των Ρωμιών της Πόλης για την αρθρογραφία κατά της λατρείας των ιερών εικόνων[107], ήταν και ο Χριστόφορος Σαμαρτσίδης (1843-1900), ο οποίος θα εκδώσει κι αυτός πανομοιότυπο προκλητικό τίτλο στα 1868-1869 για τα ανομήματα της Πόλης[108]. Μόλις πριν δύο έτη, στα 1873, πλησιέστερα χρονικά στην πρόθεση έκδοσης του «*Νέου Αναχάρσιδος*», θα τυπωνόταν στην Πόλη και το έργο του στρατιωτικού Νικολάου Βωτυρά, «*Συνέπεια της αμαρτίας*»[109].

Εβδομήντα επτά έτη μετά τον θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν θεωρούσε απειλή τις ιδέες του για μία Ελληνική Δημοκρατία των βαλκανικών λαών, όπως αποδεικνύει και η επίσημη έγκριση της Πύλης για την έκδοση του «*Νέου Αναχάρσιδος*». Άλλωστε ο Ναπολέων Βοναπάρτης ως φερόμενος υποστηρικτής των υπό επώαση Βαλκάνιων επαναστατών ακολούθησε την τραγική του μοίρα μετά την ήττα στο Βατερλώ (18 Ιουνίου 1815) και εξέπνευσε κατά περίεργη συγκυρία λίγο μετά την

105. Stefanos Xenos, *The devil in Turkey: or Scenes in Constantinople*, translated from the author's unpublished Greek manuscript by Henry Corpe..., vol. I-III, London: Effingham Wilson, 1851. Ο Ξένος θεωρείται ο εισηγητής του ελληνικού ιστορικού μυθιστορήματος και καθιερώθηκε με την εκδοτική επιτυχία *Ηρωίς της Ελληνικής Επαναστάσεως,* 1852. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία..., ό.π.,* σελ. 328-329.

106. Πέτρος Ιωαννίδης ο Αγέρωχος, *Η Επτάλοφος ή Ήθη και Έθιμα Κωνσταντινουπόλεως.* Μυθιστόρημα, τόμος Α΄, Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ του Τυπογραφείου «Η Ανατολή» Ευαγγελινού Μισαηλίδου, 1855.

107. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου ..., ό.π.,* σελ. 11· Δημήτριος Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση: προς μία ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2003, σελ. 118, σημ. 118.

108. Χριστόφορος Σαμαρτσίδης, *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως*, Μυθιστόρημα πρωτότυπον, Μέρος πρώτον, τόμος Α΄, Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Il Commercio Orientale, 1869· Μέρος δεύτερον, τόμος Α΄, Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Il Commercio Orientale, 1868· Μέρος πρώτον, τόμος Β΄, Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις L' Omnipus, 1869· Μέρος δεύτερον, τόμος Β΄, Εν Κωνσταντινουπόλει: τύποις Il Commercio Orientale, 1868· Μέρος πρώτον, τόμος Γ΄, Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις L' Omnipus, 1869· Μέρος τρίτον, Δαπάνη Δημητρίου Α. Φέξη, Κωνσταντινούπολη: Τύποις Il Commercio Orientale, 1868. Για τον συγγραφέα, βλ. Τρ. Ε. Ευαγγελίδης–Τέλλος Άγρας, «Σαμαρτζίδης, Χριστόφορος», *ΜΕΕ,, ό.π.,* τόμ. 21, σελ. 484.

109. Νικόλαος Β. Βωτυράς, *Συνέπεια της αμαρτίας*, Μυθιστόρημα πρωτότυπον, Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύπ. Βυζαντίδος, 1873.

έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης στις 5 Μαΐου 1821[110]. Μαζί του ενταφιάστηκαν οι επαγγελίες της προγενέστερης Γαλλικής και το όραμα της Γαλλίας ως κοσμοκρατορίας. Το μικρό υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων ελλαδικό βασίλειο που προέκυψε μετά από δεκαετή πάλη ήταν το πρώτο που δίδαξε τη δημιουργία των εθνικών βαλκανικών κρατών, αλλά αδύναμο να απειλήσει την υπόσταση της Αυτοκρατορίας τόσο λόγω των στρατιωτικών συσχετισμών όσο και του στραγγαλιστικού ελέγχου των δυτικών· οι εθνικοί ανταγωνισμοί τη δεκαετία του 1870 ήταν πλέον σε έξαρση ιδίως στον χώρο της Μακεδονίας με πρωταίτιο τη Βουλγαρική Εξαρχία, η οποία είχε ήδη καταδικαστεί από την Πατριαρχική Σύνοδο του 1872 ως σχισματική. Πενήντα τέσσερα έτη μετά την Ελληνική είχε ξεσπάσει η επανάσταση σε Βοσνία και Ερζεγοβίνη το καλοκαίρι του 1875, λίγους μήνες δηλαδή πριν την Πατριαρχική Επιστολή του Ιωακείμ Β΄[111]. Το Ανατολικό Ζήτημα παρέμενε άλυτο, όσο τα Βαλκάνια βίωναν τον κλιμακούμενο πολεμικό πυρετό. Οι θηριωδίες των Τούρκων στη Βουλγαρία στα τέλη Μαΐου – αρχές Ιουνίου 1876 με αφορμή την εκεί επανάσταση στις 20 Απριλίου και η έναρξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-1878 θα ακολουθούσαν. Το ελλαδικό κρατίδιο παρά την καλλιέργεια του αλυτρωτισμού και της Μεγάλης Ιδέας με την πρόσφατη επίσημη πρόσληψη του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ στα 1871-1872 αποδείχτηκε εκ του αποτελέσματος απροετοίμαστο, αναποφάσιστο και δέσμιο όσων Μεγάλων Δυνάμεων υποστήριζαν την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρά την καθυστερημένη και αποτυχημένη επανάσταση που υπέθαλψε στην Πιερία με πρωτεργάτη τον επίσκοπο Κίτρους Νικόλαο, για να μπορέσει να προβάλει αργότερα εδαφικές διεκδικήσεις. Ακολούθως δεν μπόρεσε να επηρεάσει τις διπλωματικές διεργασίες του Συνεδρίου του Βερολίνου στα 1878 που ανέτρεψε μεν τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου περί Μεγάλης Βουλγαρίας αλλά δεν του προσκόμισε τα μεγάλα οφέλη που προσδοκούσε. Ενιαίο βαλκανικό μέτωπο, όπως περίπου το οραματιζόταν ο Ρήγας, εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα επιτευχθεί δεκαετίες αργότερα για λίγους μόνο μήνες κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο του 1912-1913.

110. Για την καλλιέργεια των σχέσεων του Ρήγα με τους Γάλλους και τις προσδοκίες από τον Βοναπάρτη, βλ. ενδεικτικά Λ. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798*, Αθήναι: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων περίοδος δευτέρα (αρ. 3), [2]1963 (ανατύπωσις 1996), σελ.44-54, 92-97, 107-112.

111. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, «Οι Έλληνες και η Επανάσταση του 1875 στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη», *Μακεδονικά* 15 (1975), 1-15.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΙΤΣΙΑΣ

Τα δικαιώματα του ανθρώπου στη διακήρυξη του Ρήγα υπό το πρίσμα των σύγχρονων διεθνών συνθηκών

Ο Ρήγας οραματιζόμενος την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού ήταν αναγκασμένος να αναμετρηθεί με δύο ερωτήματα : α) ποιο θα ήταν το συλλογικό υποκείμενο που θα αντικαθιστούσε την Οθωμανική διοίκηση και β) ποιο θα ήταν το ατομικό υποκείμενο που θα αντικαθιστούσε τον Οθωμανό ραγιά ή ακόμη και τον Οθωμανό υπήκοο.

Και στα δύο ερωτήματα απάντησε χωρίς δισταγμό, με ρεαλισμό και προφητική ενόραση μέσα από ένα κείμενο που ονόμασε *Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*. Είπε δηλαδή ότι το νέο συλλογικό υποκείμενο οργάνωσης του ανθρώπινου βίου θα ήταν το *κράτος δικαίου* και το νέο ατομικό υποκείμενο θα ήταν ο *πολίτης*, ο οποίος όμως θα είχε διακριτή και σεβαστή (αυτόνομη δηλαδή) θεσμική οντότητα γιατί θα ήταν υποκείμενο δικαιωμάτων.

Ας τα δούμε με τη σειρά λίγο εγγύτερα: Ο Ρήγας δεν χρησιμοποίησε τον όρο «κράτος δικαίου», ο οποίος άλλωστε εμφανίστηκε αρκετά αργότερα στο νομικό λεξιλόγιο και κυριαρχεί τα τελευταία χρόνια στη συνταγματική θεωρία. Τον περιέγραψε, όμως, με το δικό του πηγαίο λόγο ήδη στο *Θούριο* (στίχ. 25) αφού στο κράτος του θα έπρεπε «*οι νόμοι νάν' ο πρώτος και μόνος οδηγός*». Ο πρώτος και μόνος οδηγός. Γιατί βέβαια νόμους χρησιμοποιεί και η δεσποτική και απολυταρχική ή δικτατορική εξουσία αλλά αυτή απλώς προστάζει δια νόμου, δεν ενεργεί η ίδια υπό το νόμο[1]. Το κράτος δικαίου έχει ορισμένα εκ των ων ουκ άνευ χαρακτηριστικά: *πρώτον* προσδίδει έμφαση στα δικαιώματα του ανθρώπου, όπως αυτά περιέχονται στα συνταγματικά κείμενα που τα κατοχυρώνουν και όχι μόνο σε μια αφηρημένη υποχρέωση της κρατικής εξουσίας να τηρεί κανόνες, οι οποίο ρυθμίζουν τις σχέσεις της με τους πολίτες, *δεύτερον* ο περιορισμός της εξουσίας οφείλεται σε κείμενα τα οποία η κρατική εξουσία δεν μπορεί να μεταβάλει χωρίς τη

1. Αντώνης Μανιτάκης, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας Ι*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 47.

συναίνεση του λαού – αμέσως παρεχόμενη με δημοψήφισμα ή δια των αντιπροσώπων του με αυστηρά καθορισμένη διαδικασία, *τρίτον* οι φορείς των δικαιωμάτων είναι το σύνολο των πολιτών. Κράτος δικαίου, επομένως, υπό τη σύγχρονη έννοιά του, σημαίνει έννομη τάξη που διαπνέεται από φιλελεύθερη ιδεολογία στις σχέσεις ατόμου και κράτους αναγνωρίζοντας δικαιώματα στο μεν που περιορίζουν αντιστοίχως την εξουσία του δε, θεσπίζει τη δημοκρατική αρχή ως οργανωτική βάση του πολιτεύματος προκειμένου να καταστήσει τα μέλη της πολιτικής κοινωνίας φορείς τόσο των δικαιωμάτων αυτών όσο και της αξίωσης κατά της κρατικής εξουσίας να τα σέβεται, και επιβάλλει στη διοίκηση την τήρηση διαδικασιών εγγυητικών του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου στις μεταξύ τους σχέσεις[2].

Όλα αυτά αποτυπώνονται με ενάργεια στο πολίτευμα του Ρήγα. Ο Ρήγας πίστεψε ότι θα ήταν δυνατόν να διατηρηθεί κατ' αρχήν η υπάρχουσα στο οθωμανικό κράτος πολυεθνική συμβίωση, να αλλάξουν όμως τα νομικοπολιτικά πλαίσιά της, με την αντικατάσταση της δεσποτικής εξουσίας των σουλτάνων από μία δημοκρατική εξουσία με φορέα το λαό που κατοικούσε τη χώρα - ασχέτως εθνότητας, θρησκείας και γλώσσας. Δεν θα ασχοληθούμε εδώ με το ρεαλιστικό της συμβίωσης των εθνοτήτων (το επιχειρήσαμε εν μέρει στην εισήγηση του προηγούμενου Συνεδρίου)[3] αλλά μόνο με το νομικό θεμέλιο της οργάνωσης της πολιτείας και αυτό, όπως προείπαμε, είναι το νέο κράτος να είναι κράτος δικαίου. Και Κράτος Δικαίου δεν είναι, όπως προαναφέρθηκε, νοητό χωρίς κατοχύρωση «Δικαίων του Ανθρώπου».

Πριν δούμε εγγύτερα τα δικαιώματα του ανθρώπου στο Σύνταγμα του Ρήγα αξίζει σύντομα να επισημάνουμε ότι αυτό που ονομάζουμε ανθρώπινα δικαιώματα δεν είναι μια έννοια στατική αλλά εξελισσόμενη όχι μόνο σε βάθος αλλά και σε πλάτος και γι' αυτό μάλιστα μπορούμε να διακρίνουμε και γενεές δικαιωμάτων[4].

Στην πρώτη γενεά ανήκουν τα **ατομικά και πολιτικά δικαιώματα** (droits civiles et politiques), τα οποία ανατρέχουν ιδίως στον 18ο αιώνα και ενσαρκώνουν την αξία της ελευθερίας (liberté). Τα **ατομικά** δικαιώματα συνιστούν αξιώσεις του ατόμου έναντι του κράτους για *αποχή (status negativus)* από παρεμβάσεις σε μια συνταγματικά κατοχυρωμένη σφαίρα ιδιωτικής αυτονομίας[5]. Ως παράδειγμα στη διακήρυξη του Ρήγα θα μπορούσαμε ν' αναφέρουμε το άρθρο 10 «*κανένας άνθρωπος να μην εγκαλήται εις κριτήριον, να μην πιάνεται από τους ανθρώπους του κριτού και να μη φυλακώνεται κατ' άλλον τρόπον, παρά καθώς διορίζει ο νόμος*». Τα **πολιτικά** δικαιώματα έχουν ως αντικείμενό τους την *ενεργό συμμετοχή του πολίτη (status activus)* στο σχηματισμό της πολιτειακής βούλησης και είναι κυρίως τα δικαιώματα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, η συμμετοχή στη δημόσια υπηρεσία και η δυνατότητα συμμετοχής του πολίτη στη διαχείριση των κοινών.

2. Κώστας Μαυριάς, *Συνταγματικό Δίκαιο*, έκδοση Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα 2005, σελ. 98.

3. Δημήτριος Τίτσιας, «Η συμβολή του Ρήγα στην αναζήτηση νεοελληνικής ταυτότητας», *Υπέρεια*, τόμ. 5, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2007), Αθήνα 2010, σελ. 1078 επ.

4. Εμμανουήλ Ρούκουνας, *Διεθνής Προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, έκδοση Βιβλιοπωλείου της Εστίας, Αθήνα 1995, σελ. 15. Η διάκριση σε γενεές που έγινε με φαντασία από τον τσέχο καθηγητή Karel Vasak, ανεξάρτητα από την επιστημονική της ακρίβεια (που δεν είναι απόλυτη), είναι χρήσιμη για την κατανόηση των προβλημάτων που προκύπτουν από την εφαρμογή των δικαιωμάτων.

5. Κώστας Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, έκδοση Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα 2002, σελ. 32.

Στη δεύτερη γενεά ανήκουν τα **οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα (droits economiques, sociaux et culturelles),** τα οποία ανατρέχουν ιδίως στο 19ο αιώνα και ενσαρκώνουν την αξία τις ισότητας (egalité) και, σε αντίθεση προς τα ατομικά, καθιερώνουν υποχρεώσεις του κράτους για *παρέμβαση με θετικές ενέργειες (status positivus)* στον κοινωνικό βίο για παροχή αγαθών και υπηρεσιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα από τη διακήρυξη του Ρήγα (άρθρο 22): «*Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα· η πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδία. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποία λάμπουν τα ελεύθερα έθνη*»

Στην τρίτη γενεά ανήκουν τα **δικαιώματα αλληλεγγύης**. Τα δικαιώματα αυτά ανατρέχουν κυρίως στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα και ενσαρκώνουν της ιδέα της αλληλεγγύης και της αδελφοσύνης (solidarité, fraternité). Μια κρίσιμη διαφορά τους σε σχέση με τα δικαιώματα των δύο προηγούμενων γενεών είναι ότι δικαιούχος τους δεν είναι πλέον το άτομο αλλά συλλογικές ενότητες, οι λαοί. Το πιο γνωστό δικαίωμα είναι αυτό της αυτοδιάθεσης των λαών[6]. Το δικαίωμα αυτό διακηρύχθηκε έντονα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και εμφανίστηκε ως πολιτική απαίτηση για τους λαούς εκείνους που προσέβλεπαν στη δημιουργία νέων ανεξάρτητων κρατών. Στην πραγματικότητα η αρχή εφαρμόσθηκε στα πρώτα χρόνια του μεσοπολέμου μόνο στην Ευρώπη, σε περιορισμένη κλίμακα και σε βάρος των ηττημένων δυνάμεων (Αυστροουγγαρίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας). Αλλά η αρχή της αυτοδιαθέσεως δεν εφαρμόστηκε τότε για τους αποικιακούς λαούς. Η αρχή της αυτοδιαθέσεως των λαών αντιμετωπίζεται ως νομικά δεσμευτικός κανόνας μόλις το 1966, όταν η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών υιοθέτησε δύο σημαντικά κείμενα, το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠ) και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (ΔΚΟΙΚΠ), τα οποία στο κοινό άρθρο 1 ορίζουν: «*Όλοι οι λαοί έχουν το δικαίωμα της αυτοδιαθέσεως. Κατ' εφαρμογή αυτού του δικαιώματος καθορίζουν ελεύθερα το πολιτικό τους καθεστώς και εξασφαλίζουν ελεύθερα την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική τους ανάπτυξη*». Πάντως τα δικαιώματα αλληλεγγύης είναι δικαιώματα «εν τω γίγνεσθαι» και συναντώνται όχι τόσο σε δεσμευτικά νομικά κείμενα όσο σε διακηρύξεις. Τέτοια είναι λ.χ. το δικαίωμα στην ανάπτυξη, στην ειρήνη, στο υγιεινό περιβάλλον, στην ανθρωπιστική βοήθεια[7]. Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι μεταξύ τους αλληλένδετα και καμιά κατηγορία δεν προηγείται της άλλης[8]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το κοινωνικό δικαίωμα στην εκπαίδευση, η οποία όμως είναι όρος εκ των ων ουκ άνευ για να ασκηθούν κατά τρόπο ουσιαστικό τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα αλλά και τα δικαιώματα αλληλεγγύης. Γι' αυτό ο Ρήγας αποκλίνοντας από το γαλλικό πρότυπο χαρακτηρίζει την εκπαίδευση όχι απλά ανάγκη (besoin) αλλά χρέος[9].

Έχοντας υπόψη την ανωτέρω διάκριση των δικαιωμάτων μπορούμε, ίσως, πιο εύκολα να κάνουμε κάποιες περαιτέρω σκέψεις για τη διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ρήγα. Ο Ρήγας δεν χρησιμοποίησε τη γαλλική διακήρυξη των δικαιωμάτων του 1789, μολονότι

6. Αναλυτικά Ρούκουνα, *ό.π.*, σελ. 302 επ.

7. Καταγραφή των δικαιωμάτων αυτών βρίσκουμε στην Αφρικανική Χάρτα των Αφρικανικών Κρατών για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα των λαών (1981).

8. Ροκουνας, *ό π.*, σελ. 23.

9. Βλ. Δημήτριο Καραμπερόπουλο, «Η θέση του Ρήγα Βελεστινλή για την εκπαίδευση στο επαναστατικό του κείμενο «Δίκαια του Ανθρώπου», *ΕΛΛΟΠΙΑ*, Δεκ. 1997- Ιαν.1998, σελ. 35-36, και www.karaberopoulos.gr/karaberopoulos/rhigas/9.asp

την είχε σίγουρα στη διάθεσή του, αλλά εκείνη του Συντάγματος των Ιακωβίνων του 1793, το οποίο ουδέποτε εφαρμόστηκε και το οποίο, όπως δεικνύει ο Απόστολος Δασκαλάκης,[10] δεν κυκλοφορούσε και ήταν δύσκολο να ανεύρει αντίτυπό του (τέσσερις μόλις μήνες πριν τη σύλληψή του ο Ρήγας δεν έχει καν στα χέρια του το αντίτυπο στο οποίο βασίστηκε για να φτιάξει το δικό του σύνταγμα και το αναζητεί μέσω επανειλημμένων επιστολών προς τον Κορωνιό που ζούσε στην Τεργέστη). Για το ότι ο Ρήγας επέλεξε ως πρότυπο τη διακήρυξη του 1793, δηλαδή του Συντάγματος των Ιακωβίνων μια πιθανή εξήγηση είναι κατά τον καθηγητή Νικόλαο Αλιβιζάτο[11] ότι η διακήρυξη του 1793 ήταν κοινωνικά πιο ευαίσθητη, αφού περιείχε και έναν «προ της ώρας» κατάλογο κοινωνικών δικαιωμάτων.

Παρατηρώντας εγγύτερα τη διακήρυξη των «Δικαίων του Ανθρώπου», που προτάσσεται του Σχεδίου Συντάγματος του Ρήγα βλέπουμε πρώτον ότι περιλαμβάνει τα κλασσικά **ατομικά δικαιώματα**, που θεωρούνται «φυσικά», «*ιερά και άμωμα δίκαια, όπου θεόθεν τω εχαρίσθησαν δια να ζήση ησύχως επάνω εις την γην*», και είναι (άρθρο 2): «*πρώτον το να είμεθα όλοι ίσοι και όχι ο ένας ανώτερος από τον άλλον· δεύτερον να είμεθα ελεύθεροι, και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού· τρίτον να είμεθα σίγουροι εις την ζωήν μας και κανένας να μην ημπορή να μας την πάρη αδίκως και κατά την φαντασίαν του· και τέταρτον τα κτήματα οπού έχομεν κανένας να μην ημπορή να μας εγγίξη*». Στη συνέχεια καθιερώνεται η ισότητα ενώπιον του νόμου (άρθρο 3 Διακ.). Ακολουθεί σειρά όλη δικαιωμάτων: «*να φανερώνωμεν την γνώμην μας και τους συλλογισμούς μας, τόσον με την τυπογραφίαν, όσον και με άλλον τρόπον· το δίκαιον του να συναθροίζωμέθα ειρηνικώς· η ελευθερία κάθε είδους θρησκείας, Χριστιανισμού, Τουρκισμού, Ιουδαϊσμού*» (άρθρο 7). Προστατεύεται επίσης η προσωπική ελευθερία και ασφάλεια από παράνομες συλλήψεις και φυλακίσεις (άρθρο 10), θεσπίζεται η αρχή nullum crimen nulla poena sine lege και η απαγόρευση της αναδρομικότητας των ποινικών νόμων (άρθρο 14), επίσης το τεκμήριο αθωότητας του κατηγορουμένου, η απαγόρευση των βασανιστηρίων (άρθρο 13) και της δουλείας (άρθρο 18), η αναλογία εγκλήματος και ποινής (άρθρο 15), η ελευθερία του επαγγέλματος (άρθρο 17), το δικαίωμα του αναφέρεσθαι (άρθρο 32).

Όσον αφορά τα **πολιτικά δικαιώματα**, όπως είναι φυσικό αυτά δεν περιλαμβάνονται μόνο στη διακήρυξη αλλά και στο κυρίως Σύνταγμα και μπορούμε γενικά να παρατηρήσουμε ότι διαπνέονται από την αρχή της ισότητας, η οποία επιβάλλει την ίση συμμετοχή όλων των πολιτών στην άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας και στην εκλογή των αξιωματούχων, των βουλευτών και αντιπροσώπων του έθνους (άρθρο 29 Διακ., άρθρα 8 επ. Σχ. Συντ.), καθώς και ίσο δικαίωμα του εκλέγεσθαι (άρθρο 28 Σχ. Συντ.) και της ανάδειξης σε αξιώματα και πρόσληψης σε δημόσιες υπηρεσίες (άρθρο 5 Διακ.). Η θεσμική συγκρότηση και η οργανωτική δομή της κρατικής εξουσίας βασιζόταν, επίσης, σε προωθημένη εφαρμογή της δημοκρατικής αρχής με την πρώιμη, για την εποχή εκείνη, καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας (των αρρένων) και με τον συνδυασμό πρωτοβάθμιων λαϊκών συναθροίσεων και εθνικής Συνέλευσης ως Νομοθετικού Σώματος: της «*Εθνικής Παραστάσεως*», η οποία «*παρασταίνει όλον το έθνος, το πλήθος του λαού, το οποίον είναι ως θεμέλιον της εθνικής παραστήσεως, και όχι μόνον οι πλούσιοι ή οι κοτζιαμπασήδες*» (άρθρα 11 επ., 21 επ., 39 επ. Σχ. Συντ.). Σαφή δημοκρατικό χαρακτήρα είχαν επίσης

10. Απ. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1976, σελ. 36.

11. Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, έκδοση ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 2011, σελ. 197.

η ενιαύσια θητεία των μελών του Νομοθετικού Σώματος, η εξάρτηση της ισχύος των ψηφιζόμενων -«*προβαλλόμενων*» - νόμων από τη «*συγκατάθεση όλου του λαού*» (άρθρο 4 Διακ.) και από τη λαϊκή επικύρωση (άρθρα 58-60 Σχ. Συντ.) που υποδήλωνε ένα είδος λαϊκού veto, συνδυασμένου με οιονεί νομοθετικό δημοψήφισμα. Η δημοκρατία δεν θα ήταν, επομένως, αποκλειστικά «αντιπροσωπευτική». Προβλέπονταν άλλωστε και άλλοι θεσμοί «άμεσης δημοκρατίας», όπως μια μορφή «δημοψηφίσματος» σε ορισμένες περιπτώσεις (άρθρο 50 Σχ. Συντ.) καθώς και «λαϊκής πρωτοβουλίας» (άρθρα 115-117 Σχ. Συντ.), ενώ εξ άλλου καθιερωνόταν και το αιρετό των δικαστών (άρθρα 88, 91, 95, 96-97).

Τονίστηκε ήδη ότι θεσπίζονται στη διακήρυξη του Ρήγα ορισμένα από τα ουσιωδέστερα **κοινωνικά δικαιώματα**, όπως δικαίωμα για εργασία, για κοινωνική περίθαλψη, για εκπαίδευση. Π.χ. «*Αι δημόσιαι συνδρομαί και ανταμοιβαί είναι ένα ιερόν χρέος της πατρίδος... χρεωστεί μίαν βοήθειαν εις τους δυστυχείς εγκατοίκους, τόσον εις το να τους προμηθεύση να έχουν τι να εργάζωνται, όσον και να δώση τρόπον ζωής εις εκείνους οπού δεν ημπορούν πλέον να δουλεύσουν...*» (άρθρο 21 Διακ.)[12]. Επίσης θεσπίζεται η υποχρεωτική εκπαίδευση: «*Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα· η πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδία. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποία λάμπουν τα ελεύθερα έθνη. Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς, εις δε τας μεγάλας πόλεις να παραδίδεται η γαλλική και η ιταλική γλώσσα· η δε ελληνική να είνε απαραίτητος*» (άρθρο 22 Διακ.). Όπως προαναφέρθηκε ο Ρήγας πρωτοπορεί (έναντι του γαλλικού προτύπου αλλά και των μεταγενέστερων συνταγμάτων του ελληνικού κράτους) θεσπίζοντας το υποχρεωτικό της εκπαίδευσης[13]. Το άρθρο αυτό όπως εύστοχα έχει αναλύσει ο Λουκάς Αξελός[14] είναι κλειδί ερμηνείας του ιδεολογικού κόσμου του Ρήγα και αποτυπώνει το ειδικό βάρος που είχε στην καθόλου σκέψη του η εφαρμογή των αρχών της ισότητας για όλους (αρσενικά και θηλυκά παιδία)[15], η αναγνώριση της παιδείας/πολιτισμού ως καθοριστικού παράγοντα προκοπής (*εκ των γραμμάτων...*), το βάρος της ιστορίας και η αποστροφή κάθε μορφής παρθενογέννεσης (*να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς*), η απρόσκοπτη ελευθεροεπικοινωνία και ο ανοιχτός διάλογος με τις άλλες γλώσσες (η γαλλική και η ιταλική...) και πολιτισμούς ως δημιουργική υπέρβαση του άθλιου παρόντος. Επίσης, η πρόνοια της «σεισάχθειας» που καθιερώνεται στο ακροτελεύτιο εδάφιο του άρθρου 35[16]

12. Πρόκειται για την πρώτη διάταξη στην ελληνική γραμματολογία που επιτάσσει την άσκηση κοινωνική πολιτικής. Κείμενο που προβλέπει το δικαίωμα προς εργασία, την κοινωνική επιδότηση και την κοινωνική ασφάλιση και που φανερώνει ξεχωριστή ευαισθησία και διορατικότητα στη σύλληψη της ιδέας της κοινωνικής πολιτικής αλλά που δυστυχώς, έμεινε ανεκμετάλλευτο από τον έλληνα συντακτικό νομοθέτη του 19ου αιώνα, βλ. Κώστα Μαυριά, *ό.π.*, σελ. 365.

13. Αντίστοιχη διάταξη συμπεριλήφθηκε στα ελληνικά συντάγματα πολύ αργότερα, από το Σύνταγμα του 1911 και εφεξής, βλ. Λουκά Αξελό, *Ρήγας Βελεστινλής*, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 2003, σελ. 401.

14. Αξελός, *ό.π.*, σελ. 402.

15. Εκτός από την εκπαίδευση η στοιχειώδης ισότητα των δύο φύλων καθιερώνεται και όσον αφορά την στρατιωτική υπηρεσία, η οποία είναι υποχρεωτική (άρθρο 109 Σχ. Συντ.).

16. «*Τα χρέη των πόλεων, πολιτειών, χωρών και των κατά μέρος πολιτών, όπου εχρεωστούντο παρθέντα προ πέντε χρόνων, και εις αυτό το διάστημα επληρώνετο διάφορον εις τους δανειστάς, η παρούσα διοίκησις τα αναιρεί, και οι δανεισταί δεν έχουν να ζητούν εις το εξής μήτε κεφάλαιον, μήτε διάφορον από τους χρεώστας, ωσάν οπού επήραν τα δάνειά των, διότι διπλώνουν τα κεφάλαια εις πέντε χρόνους*».

είναι μια εμπνευσμένη διάταξη, που ενώ έρχεται από πολύ παλιά (νομοθεσία του Σόλωνα) εκτινάσσεται στο μέλλον και δείχνει τη φιλοσοφία και το εύρος των δυνατοτήτων αυτού που αργότερα επικράτησε να λέγεται «κοινωνικό κράτος»[17].

Το ότι η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ρήγα απευθύνονταν όχι σε ένα ενιαίο και ομοιογενές εθνικό σύνολο (όπως λ.χ. ο γαλλικός λαός) αλλά σε ένα «αυτοκράτορα» λαό που τον χαρακτήριζε εθνική πολλαπλότητα και πολυμέρεια έθετε επί τάπητος το δυσχερές ζήτημα της συνύπαρξης διαφορετικών εθνικών ομάδων ή συσσωματώσεων στα πλαίσια ενός ευρύτερου κρατικού μορφώματος. Όπως έχουμε αναλυτικά εκθέσει[18] ο Ρήγας γνώριζε ότι, παρά την ύπαρξη περισσότερων βαλκανικών λαών (με εθνική συνείδηση που διαμορφωνόταν έστω σταδιακά από τους τελευταίους ακόμη αιώνες του Βυζαντίου), υπήρχε ένα κοινός βαλκανικός πολιτισμός και η υπεράσπιση κοινών συμφερόντων και κοινών διεκδικήσεων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το εγχείρημα που προτείνει ο Ρήγας βασίζεται στην ***αλληλεγγύη*** αυτών των λαών στα πλαίσια ενός υπερεθνικού κράτους[19]. Ο Ρήγας, έστω και με (ισχυρή) δόση βολονταρισμού[20], θεώρησε ρεαλιστικότερο αλλά και ιδανικότερο να επενδύσει στην αδελφοσύνη μεταξύ των βαλκανικών λαών[21] και να υποστηρίξει όχι έναν μονιστικό, φυλετικό εθνικισμό με στόχο ένα εθνικό κράτος (και μάλιστα στα αρχαιοελλαδικά όρια) κατ' απομίμηση «των πολιτισμένων εθνών της Εσπερίας» αλλά έναν πλουραλιστικό εθνικισμό με βάση τον πολιτισμό και τις κοινές παραδόσεις των λαών της περιοχής ώστε να ιδρυθεί μια νέα κοινοπολιτεία- οικουμένη, η οποία θα βασίζεται στις κοινές αυτές παραδόσεις και ταυτόχρονα θα αφομοιώνει

17. Η ευαισθησία του Ρήγα στο ζήτημα αυτό καταδεικνύεται και από όσα γράφει στο *Νέο Ανάχαρση* (βλ. εκδ. Επιστημονικής Εταιρίας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος Αθήνα 2006, σελ. 121): «Εν έτη 1769 οι κάτοικοι τη Κάπουρνας (Χώρα της Μαγνησίας) εβιάσθησαν να πωλήσωσι κατά τον αυτόν τρόπον την ελευθερίαν των εις έναν αρβανίτην ονόματι Μουσλή. Μην ημπορούντες να πληρώσωσι το υπερβολικόν διάφορον των άσπρων του τα δεκαοκτώ τον χρόνον. Επί συμφωνία του να τους αφήση να κατοικούν τον πετρώδη και άκαρπον τόπον των, και να πέρνη αυτός τα κέρδη του κόπου των, όστις κτίζωντας εκεί έναν πύργον δια μέσου των, τους βαστά εις την πλέον κατησχυμένην σκλαβίαν».

18. Δημήτριο Τίτσια, *Η συμβολή του Ρήγα στην αναζήτηση νεοελληνικής ταυτότητας, Υπέρεια*, τόμ. 5, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2007)*, Αθήνα 2010, σελ. 1078 επ.

19. Για τα χαρακτηριστικά του κράτους αυτού και τη διάκρισή του από το πολυεθνικό κράτος του γένους και το πολυκρατικό κράτος του έθνους βλ. την κλασσική πλέον ανάπτυξη του Νικολάου Πανταζόπουλου, *Μελετήματα για το Ρήγα Βελεστινλή*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998, σελ. 48 επ.

20. Κατά τον Γιώργο Καραμπελιά, *Η ανολοκλήρωτη Επανάσταση του Ρήγα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2011, σελ. 211, το εγχείρημα ήταν πρόωρο και αποδείχθηκε ουτοπικό όχι μόνο απλώς, διότι «εισήχθη στην περιοχή μας» από τη δυτική Ευρώπη η εθνοκρατική λογική, η οποία και εν τέλει κυριάρχησε, αλλά διότι η «οικουμενική» φάση της οθωμανικής κυριαρχίας δεν μπόρεσε εν τέλει να αναστρέψει ολοκληρωτικά μηχανισμούς εθνικής διαμόρφωσης και εθνικής διαφοροποίησης των βαλκανικών εθνών, που είχαν εγκαινιαστεί πολλούς αιώνες πριν, ίσως και πριν από εκείνες της δυτικής Ευρώπης.

21. βλ. Π. Κιτρομηλίδη, *Ρήγας Βελεστινλής, Θεωρία και Πράξη*, εκδ. Βουλής των Ελλήνων, 1998 σελ. 50, που αποδίδει την ενστάλαξη στην ψυχή του Ρήγα της αίσθησης της παμβαλκανικής αδελφοσύνης στο παράδειγμα του δασκάλου του Ιώσηπου Μοισιόδακα.

δημιουργικά τα επιτεύγματα του ευρωπαϊκού διαφωτισμού[22]. Επιχειρεί σε ένα πολιτικό πρόγραμμα, να συνθέσει έθνος και γένος, ορθοδοξία και ανεξιθρησκεία, πολυεθνικότητα και ενιαία πολιτεία[23]. Έχει καταδειχθεί από έγκυρους μελετητές[24] ότι ναι μεν διαγράφεται η υπεροχή του ελληνικού στοιχείου στο πλαίσιο του προγραμματιζόμενου πολυεθνικού κράτους[25] αλλά αυτή θα ήταν, στην πράξη, πολιτισμικής κυρίως υφής, εμμέσως δε, εκ των πραγμάτων, και οικονομικοπολιτικής[26]. Πάντως δεν ήταν θεσμικά οργανωμένη. Εκτός από τη διάχυτη «ελληνικότητα», με την καθιέρωση της ελληνικής ονομασίας και γλώσσας δεν προβλεπόταν, στη «Νέα Πολιτική Διοίκηση», καμία ειδική προνομιακή ρύθμιση υπέρ του ελληνικού στοιχείου είτε συλλογικώς είτε ατομικώς. Στο πρώτο άρθρο του κυρίως «Συντάγματος», που ακολουθεί τα «Δίκαια του Ανθρώπου», τονίζεται χαρακτηριστικά πως «*Η Ελληνική Δημοκρατία είναι μία, μ' όλον όπου συμπεριλαμβάνει εις τόν κόλπον της διάφορα γένη καί θρησκείας [ ] είναι αδιαίρετος, μ' όλον όπου ποταμοί καί πελάγη διαχωρίζουν τές επαρχίες της, αι οποίαι όλαι είναι ένα συνεσφιγμένον αδιάλυτον σώμα*».

Από την οπτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που μας απασχολεί εδώ η πρόταξη της **αλληλεγγύης** καθιστά τον Ρήγα πρωτοπόρο, διότι, όπως πρώτος κατέδειξε ο Νικόλαος Πανταζόπουλος, με τον τρόπο αυτό ο Ρήγας προχωρούσε πέρα από τις διακηρύξεις της Γαλλικής Επανάστασης και γινόταν πρόδρομος της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1948) και της τρίτης γενεάς δικαιωμάτων που προαναφέραμε, των οποίων δικαιούχος δεν είναι πλέον το άτομο αλλά συλλογικές ενότητες, οι

22. Πρβλ. Νικόλαο Πανταζόπουλο, *ό.π.*, σελ. 55: «Ο Ρήγας προσέβλεψε θαρραλέως προς το μέλλον, αναζητήσας δια μέσου του κλασσικού πολιτισμού να ανασυνδέση τα επιβιούντα στοιχεία της ελληνικής και της βυζαντινής πολιτιστικής παραδόσεως προς τας νέας αντιλήψεις, αι οποίαι μεταλαμπαδευθείσαι εις τα κηρύγματα της Γαλλικής Επαναστάσεως προδιέγραφον το μέλλον της Ευρώπης και του Κόσμου». Βλ. επίσης Δ. Καραμπερόπουλο, «Η Δημοκρατική Ενοποίηση του Βαλκανικού Χώρου στο Επαναστατικό Σχέδιο του Ρήγα Βελεστινλή», *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 10, εκδόσεις Δομή, Αθήνα 2006, σελ. 556.

23. Γιώργος Καραμπελιάς, *ό.π.*, σελ. 120.

24. Βλ. ιδίως Αριστόβουλο Μάνεση, «Η πολιτική ιδεολογία του Ρήγα», στον τόμο *Τιμή στον Ρήγα Βελεστινλή*, επιμ. Μαρία Ευθυμίου, Δημήτρης Καραγεώργης, Αθήνα 2002.

25. Εν πρώτοις το κείμενο της είναι γραμμένο στα ελληνικά. Αρχίζει με τις λέξεις «Ο λαός απόγονος των Ελλήνων». Το σχεδιαζόμενο νέο κράτος ονομάζεται «Ελληνική Δημοκρατία» (άρθρο 1 κ.α. Σχ. Συντ.) «Ο ελληνικός λαός, τουτέστιν ο εις τούτο το βασίλειον [κράτος] κατοικών» (άρθρο 2). «Εκείνος οπού ομιλεί την απλήν ή την Ελληνικήν γλώσσαν και βοηθεί την Ελλάδα... είναι Έλλην και πολίτης» (άρθρο 4 παρ. 7). Η ελληνική γλώσσα καθιερώνεται ως επίσημη γλώσσα του κράτους: «Όλοι οι νόμοι και προσταγαί γίνονται εις την απλήν των Ελλήνων γλώσσαν, ως πλέον ευκατάληπτον και εύκολον να σπουδασθή απ' όλα τα εις το βασίλειον [κράτος] τούτο εμπεριεχόμενα γένη», ομοίως οι δικαστικές αποφάσεις και οι άλλες δημόσιες πράξεις (άρθρο 53), όλες δε εκδίδονται «εν ονόματι του Ελληνικού Λαού» (άρθρο 61). Η ελληνική γλώσσα διδάσκεται υποχρεωτικώς στα σχολεία (άρθρο 22 Διακ.). Επίσης συνεχής και επανειλημμένη είναι η χρήση του όρου «Έλλην» και «ελληνικός» στις διατάξεις της «Νέας Πολιτικής Διοίκησης»: «ελληνικός λαός» (άρθρα 2, 61, 118), «ελληνικός τόπος» και «ελληνική γη» (άρθρα 55, 121), «Έλληνες», «Ελληνίδες» (άρθρα 109, 119, 122 και Παράρτημα).

26. Για το ότι το ελληνικό στοιχείο – είτε από ηγεμονική θέση είτε και ως πολιτικά υποταγμένο- αποτελούσε διαχρονικά (από τον ελληνιστικό κόσμο έως την Οθωμανική κατάκτηση) το πρωταρχικό οικονομικό και πολιτιστικό στοιχείο μέσα στα γεωγραφικά όρια των διαδοχικών υπερεθνικών συγκροτημάτων, σκορπισμένο σε ενότητες, λιγότερο ή περισσότερο συμπαγείς, βλ. Δημήτριο Τίτσια, *ό.π.* με αναλυτικές παραπομπές

λαοί και έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό την αλληλεγγύη[27]. Στο *Θούριο*, (στίχ. 41-47) τη μεταγραφή της Πολιτικής Διοικήσεως σε στίχους, το εκλαϊκευμένο διάγραμμα των πολιτειακών του επιδιώξεων, ο Ρήγας αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Σ' ανατολή και δύση και νότον και βοριά, για την πατρίδα όλοι να 'χωμεν μια καρδιά/. Στην πίστιν του καθένας, ελεύθερος να ζη/, στην δόξαν του πολέμου, να τρέξωμεν μαζί/. Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένοι και Ρωμιοί/ Αράπηδες και άσπροι, με μια κοινήν ορμή/ για την ελευθερίαν να ζώσωμεν σπαθί*».

Η *αλληλεγγύη* μεταξύ των λαών αποτελεί τις τελευταίες δεκαετίες απαίτηση των αναπτυσσόμενων (αφρικανικών ιδίως) λαών, οι οποίοι αποβλέπουν στην υιοθέτηση, όχι ενός οποιουδήποτε δικαιώματος, αλλά *ανθρώπινου δικαιώματος* μέσω του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, το οποίο εδράζεται στη σκέψη ότι οι αναπτυσσόμενοι λαοί και οι κυβερνήσεις τους θα πραγματοποιήσουν την (οικονομική, κοινωνική και πολιτική) ανάπτυξη με την οικονομική και όχι μόνο συμβολή των αναπτυγμένων και πλουσιοτέρων κρατών[28]. Η διακήρυξη του Ρήγα εμφανίζεται και στο σημείο αυτό προδρομική (άρθρο 34): «*Δια τούτο δεν ημπορεί ποτέ κανείς να είπει ότι η τάδε χώρα πολεμείται, δεν με μέλει, διατί εγώ ησυχάζω εις την εδικήν μου· αλλ' εγώ πολεμούμαι, όταν η τάδε χώρα πάσχη, ως μέρος του όλου όπου είμαι. Ο Βούλγαρος πρέπει να κινήται, όταν πάσχει ο Έλλην και τούτος πάλιν δι' εκείνον και αμφότεροι δια τον Αλβανόν και τον Βλάχον*»[29].

Είναι τα δικαιώματα του ανθρώπου χωρίς περιορισμό; Ο Ρήγας υιοθετεί στο άρθρο 6 της διακήρυξής του τη διατύπωση του γαλλικού προτύπου σύμφωνα με την οποία «*η ελευθερία είναι εκείνη η δύναμις οπού έχει ο άνθρωπος εις το να κάμη όλον εκείνο οπού δεν βλάπτει εις τα δίκαια των γειτόνων του*», και προστίθεται ως «*ηθικόν σύνορον της ελευθερίας*» το ρητό: «*Μην κάμης εις τον άλλον εκείνο οπού δεν θέλεις να σου κάμουν*» (άρθρο 6), με άλλες λέξεις ο Ρήγας καθιστά νομική επιταγή την ηθική επιταγή «*ο συ μισείς ετέρω μη ποίησης*» ή, θετικά, το ευαγγελικό «*καθώς θέλετε ίνα ποιώσιν υμίν οι άνθρωποι και υμείς ποιείτε αυτοίς ομοίως*». Οι θέσεις αυτές του Ρήγα αποτελούν βασικά στοιχεία και της σύγχρονης συνταγματικής θεωρίας. Η συνταγματικά κατοχυρωμένη περιοχή των ατομικών δικαιωμάτων σταματά εκεί που αρχίζουν οι γενικοί νομικοί κανόνες συμβιώσεως, τους οποίους η συνταγματική κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων δεν αποσκοπεί να ανατρέψει[30]. Οι γενικοί κανόνες συμβιώσεως δεν θεωρούνται μάλιστα περιορισμοί αλλά **προσδιορισμοί** του περιεχομένου των δικαιωμάτων, διότι η συνταγματικά κατοχυρωμένη περιοχή των ατομικών δικαιωμάτων σταματά εκεί που αρχίζουν οι γενικοί νομικοί κανόνες συμβιώσεως, τους οποίους η συνταγματική κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν αποσκοπεί να ανατρέψει. Είναι εντυπωσιακό πως τη φράση αυτή, ότι δηλαδή οι *νομικοί κανόνες συμβιώσεως αποτελούν προσδιορισμό του περιεχομένου των δικαιωμάτων* που συναντάμε μόνο στη σύγχρονη συνταγματική θεωρία[31]

27. Νικόλαο Πανταζόπουλο, *ό.π.*, σελ. 38, 44, 51, 88, 106.

28. Βλ. Ρούκουνα, *ό.π.*, σελ. 224.

29. Η αναφορά σε επιμέρους, γλωσσικά καθορισμένες, πολιτισμικές ταυτότητες, οι φορείς των οποίων εκδηλώνουν έμπρακτα την πολιτική αλληλεγγύη που προϋποθέτει η συμμετοχή τους σε μια ενιαία δημοκρατική πολιτεία, αποτελεί πρωτότυπη συμβολή του Ρήγα στην επεξεργασία της δημοκρατικής πολιτικής σκέψης της επαναστατικής εποχής, βλ. σχόλιο Πασχάλη Κιτρομηλίδη, σε *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα Σωζόμενα,* εκδ. Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2000, τόμ. Ε΄, σελ. 86.

30. Βλ. Πρόδρομο Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα,* α΄ έκδοση, Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 117.

31. Βλ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, σελ. 118.

ο Ρήγας - προφανώς διαισθητικά σκεπτόμενος - την προσθέτει στο οικείο άρθρο ***πέρα από τη διατύπωση του γαλλικού προτύπου***. Το γαλλικό πρότυπο λέει ότι η ελευθερία έχει ως φύλακα το νόμο (pour sauvegarde la loi) και ο Ρήγας *προσθέτει* ***«γιατί αυτός προσδιορίζει έως που πρέπει να είμεθα ελεύθεροι».*** Ο Ρήγας, όπως μπορεί να συναχθεί και από άλλα σημεία των προσθηκών του στο γαλλικό πρότυπο, δεν αντιλαμβάνεται τα ατομικά δικαιώματα ως οχήματα για ατομοκεντρισμό σε βάρος των σχέσεων κοινωνίας. Στο άρθρο 1 δεν ακολουθεί τη γαλλική διατύπωση αλλά αναφέρει «*ο σκοπός οπού απ' αρχής κόσμου οι άνθρωποι εσυμαζώχθησαν από τα δάση την πρώτη φοράν δια να κατοικήσουν όλοι μαζί κτίζοντες χώρας και πόλεις, είναι δια να συμβοηθώνται, και να ζώσιν ευτυχισμένοι και όχι να συναντιτρώγωνται ή να ρουφά το αίμα τους ένας*». Δηλαδή κατά το Ρήγα η αρχή των ατομικών δικαιωμάτων υπάρχει ως συμπλήρωμα και εγγύηση των σχέσεων κοινωνίας, οι οποίες και μόνο οδηγούν εν τέλει στην ανθρώπινη ευτυχία[32]. Στο σημείο αυτό μπορεί να διακρίνει κανείς και μια φιλοσοφική προσέγγιση με την εκκλησιαστική ορθοδοξία για την οποία κάθε παραχώρηση στον ατομοκεντρισμό συνιστά αυτοαναίρεσή της, παραβίαση του τρόπου ζωής της[33]. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε κάτι που αναδεικνύεται εναργέστερα όσο μελετάμε το έργο του Ρήγα, ότι δηλαδή χρησιμοποιεί βέβαια τα ξένα πρότυπα αλλά όχι δουλικά[34] και εν γένει ο Διαφωτισμός τον οποίο καλλιεργούσε δεν ήταν απλή απομίμηση του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Έτσι, ναι μεν δεν προσέδωσε θεσμικό ρόλο στην Ορθόδοξη Εκκλησία στο πλαίσιο του πολιτεύματος της «Νέας Πολιτικής Διοίκησης». Όμως τη χριστιανική θρησκεία καθ' εαυτήν την προέβαλλε: «*Η σημαία οπού βάνεται εις τα μπαϊράκια και παντιέραις της Ελληνικής Δημοκρατίας είναι εν ρόπαλον του Ηρακλέους με τρεις σταυρούς επάνω*» (αναγράφεται στο Παράρτημα κειμένου του Συντάγματος)[35]. Έτσι ο Ρήγας συνδυάζει ένα σύμβολο της αρχαιοελληνικής μυθολογίας με το σύμβολο της Χριστιανοσύνης. Επίσης στον *Θούριο*, απευθυνόμενος σε «*Τούρκους και Ρωμιούς*» (στίχ. 19-22) ή «*Χριστιανούς και Τούρκους*» (στίχ. 122) τους καλεί «*να κάμωμεν τον όρκον επάνω στον σταυρόν*», (στίχ. 22) ώστε να «*να λάμψη ο σταυρός*» (στίχ. 123). Κατά τον ίδιο το Ρήγα η χριστιανική του πίστη φαίνεται να είναι συμβατή με την ευρύτητα των σχεδίων του να συνεγείρει όλους τους καταπιεζόμενους από «*την δυσφορωτάτην τυραννίαν του βδελυρωτάτου δεσποτισμού*» της σουλτανικής εξουσίας, συμπεριλαμβανομένων και των (αλλοθρήσκων) Τούρκων. Γενικά ο Ρήγας φαίνεται να πρεσβεύει πως «*μια πιστή διαφωτισμένη κοινωνία είναι καλύτερη από μια αποκλειστικά πιστή*» αλλά και αντιστρόφως «*μια διαφωτισμένη και πιστή κοι-*

32. Ακόμη και η συμπλήρωση των ατομικών δικαιωμάτων με τα κοινωνικά δεν τα μετέτρεψε σε εγγυήσεις του «ευ ζην»· τέτοιες εγγυήσεις δεν ήταν ποτέ ούτε μπορούν να γίνουν τα ατομικά δικαιώματα. Η κατοχύρωσή όμως και ο σεβασμός τους αποτελούν την λυδία λίθο, βάσει της οποίας μπορεί να κριθεί με ασφάλεια το επίπεδο του πολιτικού πολιτισμού σε μια χώρα. Δαγτόγλου, *ό.π.*, σελ. 20.

33. Χρήστος Γιανναράς, *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, εκδ. Δόμος, 1998, σελ. 172.

34. Ενδεικτικά γράφει στον Κορωνιό για το γαλλικό Σύνταγμα ότι «μόνον τον τύπον θέλει παραλάβει αυτού, θα συντάξει δε άλλο κατά το ελληνικό πνεύμα» βλ. Δασκαλάκη, *ό.π.*, σελ. 40. Βλ. επίσης Δ. Καραμπερόπουλου, *Ρήγας και Ορθόδοξη πίστη*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2008.

35. Βλ. Δ. Καραμπερόπουλου, *Το ΄΄ρόπαλο του Ηρακλέους΄΄ στους χάρτες του Ρήγα. Νέες έρευνες*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2010.

νωνία είναι καλύτερη από μια αποκλειστικά διαφωτισμένη»[36]. Δεν είναι δυνατόν κάνοντας αυτή τη σύντομη περιήγηση στη διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ρήγα να μην εξάρουμε και πάλι την ακροτελεύτια διάταξη και για ένα άλλο λόγο, γιατί φανερώνει μια αρετή που τόσο μας έλλειψε ειδικά στο νομοθετικό μας έργο στα χρόνια του ελεύθερου βίου. Ο Ρήγας, όταν ως νέος Σόλωνας προβλέπει μια νέα σεισάχθεια και θέτει όρια στον τοκισμό και ανατοκισμό μας διδάσκει την *τέχνη του νομοθετείν*, την ετοιμότητα δηλαδή του νομοθέτη να αναμετρηθεί με τα κοινωνικά προβλήματα αφενός έγκαιρα πριν αυτά υποσκάψουν εντελώς την κοινωνική συνύπαρξη αφετέρου εφαρμόζοντας ιδέες, σκέψεις και αξίες που μπορεί να βρεί στο παρόν και στο παρελθόν ενός λαού, ο οποίος ως δικό του σώμα μπορεί να τα αποδεχθεί και εφαρμόσει καλύτερα.

Είπαμε πριν ότι ο Ρήγας διαισθάνθηκε αμέσως ότι η νομική κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επρόκειτο να αποτελέσει ένα από τα ορόσημα της νέας εποχής που ανέτειλε μετά τις δύο σημαντικές επαναστάσεις την αμερικανική και τη γαλλική. Όπως προέβλεψε ο Ρήγας η διακήρυξη των δικαιωμάτων αυτών δεν επρόκειτο να έχει μόνο διακηρυκτική αξία αλλά θα αποτελούσε το σημαντικότερο εργαλείο στα χέρια των πολιτών για να αναμετρηθούν με την κάθε είδους εξουσία στην αέναη προσπάθεια για ελευθερία με υπεροχή του δικαίου. Δύο και πλέον αιώνες μετά, τα ίδια σχεδόν δικαιώματα αποτελούν το πιο αποφασιστικό εργαλείο με το οποίο η δικαστική λειτουργία των δημοκρατικών κρατών προσπαθεί να θέσει περιορισμούς στη δράση των άλλων δύο, της εκτελεστικής και της νομοθετικής, αλλά επίσης προσπαθεί να θέσει φραγμούς ακόμη και στη διακινδύνευση της ελευθερίας των πολιτών από την υπέρμετρη συγκέντρωση δύναμης στα χέρια άλλων συμπολιτών τους.

Και το σημαντικότερο: μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο πολίτης μπορεί να αξιώσει την προστασία των δικαιωμάτων αυτών ακόμη και από όργανα και Δικαστήρια όχι μόνο του κράτους του αλλά υπερεθνικά. Ένα από τα σπουδαιότερα δικαϊκά επιτεύγματα του 20ου αιώνα είναι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Η σύμβαση αυτή υιοθετήθηκε το 1950 στα πλαίσια του Συμβουλίου της Ευρώπης και ήταν η απάντησή της στο πρόσφατο αιματηρό παρελθόν αλλά και στο εύθραστο μέλλον μετά την έναρξη του ψυχρού πολέμου. Είναι ευχερής ο εντοπισμός αναλογίας της ευρωπαϊκής αυτής σύμβασης με τη διακήρυξη του Ρήγα. Η αποτίναξη της τυραννίας δεν αρκεί και η ελπίδα να μην την ξαναβιώσουν οι κοινωνίες είναι ρεαλιστική μόνο εάν όλες οι εθνότητες ασπαστούν και εμπεδώσουν στην πράξη τα «ιερά και άμωμα δίκαια» που είναι κοινά για όλους αφού «θεόθεν τω εχαρίσθησαν δια να ζήση ησχύχως επάνω στη γην». Τα κράτη συνάπτοντας την ΕΣΔΑ δεν θέλησαν να παραχωρήσουν αμοιβαίως δικαιώματα και υποχρεώσεις για την εξυπηρέτηση των εθνικών τους συμφερόντων, «αλλά να πραγματώσουν τους σκοπούς και τα ιδεώδη του Συμβουλίου της Ευρώπης και να εγκαθιδρύσουν μια κοινοτική δημόσια τάξη (ordre public communautaire) των ελευθέρων δημοκρατιών της Ευρώπης». Η ΕΣΔΑ «ξεπερνά το πλαίσιο της απλής αμοιβαιότητας μεταξύ συμβαλλομένων κρατών και δημιουργεί αντικειμενικές υποχρεώσεις, οι οποίες υπόκεινται σε συλλογική εγγύηση»[37].

Η ΕΣΔΑ έχει επικυρωθεί από 48 χώρες των οποίων ο πληθυσμός ξεπερνά τα 800 εκατομμύρια. Ο αριθμός των συμβεβλημένων κρατών αυξήθηκε ιδιαίτερα μετά την πτώ-

36. Ο φράσεις είναι του Κ. Δεληκωνσταντή, *Τα δικαιώματα του ανθρώπου, δυτικό ιδεολόγημα ή οικουμενικό ήθος;* εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 76. Πρβλ. και Αντώνη Μανιτάκη, «Ορθοδοξία και δικαιώματα του ανθρώπου», στον τόμο *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα,* έκδοση Ίνδικτος 2007, σελ. 207.

37. Βλ. Λίνου–Αλέξανδρου Σισιλιάνου, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2013, σελ. 664-665.

ση του τείχους του Βερολίνου το 1989 και την αποδοχή της συνθήκης από τη Ρωσία και άλλα πρώην κομμουνιστικά κράτη. Συγκρινόμενη με άλλες διεθνείς συνθήκες η ΕΣΔΑ έχει πολύ ισχυρό μηχανισμό επιβολής. Προβλέπει προσφυγή τόσο κράτους όσο και απλού φυσικού προσώπου. Τα κράτη έχουν δεχθεί το δικαίωμα κάθε ανθρώπου, μη κυβερνητικής οργάνωσης ή ομάδας ανθρώπων, ανεξάρτητα από εθνικότητα, που ισχυρίζονται ότι είναι θύματα παραβίασης της συνθήκης, να ασκήσουν προσφυγή. Η προσφυγή δικάζεται από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που είναι ένα μόνιμο δικαστήριο με έδρα στο Στρασβούργο που συντίθεται από δικαστές αποκλειστικής απασχόλησης. Οι αποφάσεις του Δικαστηρίου είναι τεραστίου κύρους και κανένα κράτος, όσο και αν διαφωνεί, δεν διανοείται να μην πληρώσει τις αποζημιώσεις που επιδικάζει το Δικαστήριο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Τουρκία, η οποία ενώ για δεκαετίες δεν κάνει βήμα πίσω στο Κυπριακό κατέβαλε αποζημίωση στην κύπρια κ. Λουιζίδου, όταν η τελευταία πέτυχε καταδίκη της Τουρκίας επειδή της στερεί κάθε πρακτική δυνατότητα άσκησης του δικαιώματος κυριότητας επί ακινήτου της στα κατεχόμενα[38].

Τελειώνοντας θα θέλαμε να επικαλεστούμε τη φλεγματική διατύπωση ενός σύγχρονου διανοητή[39]: «*χωρίς δικαιώματα οι άνθρωποι αντιμετωπίζονται σαν ζώα χωρίς υποχρεώσεις οι άνθρωποι συμπεριφέρονται σαν ζώα*». Όπως τονίσαμε και ανωτέρω τα δικαιώματα στο Σύνταγμα του Ρήγα δεν αποπνέουν ατομοκεντρισμό αλλά υπηρετούν ταυτόχρονα την ελευθερία του πολίτη και την ευδαιμονία της πολιτείας. Γι' αυτό και τονίζονται οι υποχρεώσεις ιδίως αυτών που διαχειρίζονται τη λαϊκή εντολή και διοικούν εξ ονόματος του λαού. Η «αυτοκρατορία» (=εξουσία) του λαού είναι γράμμα κενό χωρίς λογοδοσία των αρχόντων. Αυτό που μοιάζει αυτονόητο στη σκέψη του Ρήγα ότι δηλαδή «*τα εγκλήματα των επιτρόπων του έθνους και των αξιωματικών ποτέ δεν έχουν να μείνουν ατιμώρητα*» (άρθρο 31) εξοβελίστηκε στη σύγχρονη συνταγματική πραγματικότητα με διατάξεις που ουσιαστικά οδηγούν στο ακαταδίωκτο των αδικημάτων των αρχόντων[40]. Άλλη μια απόδειξη ότι η εντρύφηση στη σκέψη και στο έργο του Ρήγα δεν γίνεται μόνο από αγάπη για την ιστορία όσο και κυρίως γιατί στο έργο του βρίσκουμε επιλογές και σκέψεις διαχρονικές και επίκαιρες.

38. ΕΔΔΑ Loizidou κ. Τουρκίας 18.12.1996 και Κωστοπούλου σε Λίνου–Αλέξανδρου Σισιλιάνου, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ό.π.*, σελ. 664-665.

39. Στέλιος Ράμφος, *Η λογική της παράνοιας,* εκδ. Αρμός, Αθήνα 2011, σελ. 313.

40. Βλ. άρθρο 86 του Συντάγματος του 1975 για την ευθύνη των υπουργών όπως ισχύει μετά την αναθεώρηση του 2001. Αναλυτική και διαχρονική θεώρηση σε Μαυριά, *ό.π.,* σελ. 608 επ.

ΣΠΥΡΟΣ ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ

Η έννοια της ελευθερίας στον Ρήγα Βελεστινλή και τον Ανώνυμο τον Έλληνα

Η εργασία αυτή έχει στόχο να προσεγγίσει τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού σχετικά με την έννοια της ελευθερίας, κυρίως ανάμεσα στους ριζοσπαστικούς εκφραστές της, στα τέλη του 18ου αι και στις αρχές του 19ου και, να γίνει μια σύγκριση μεταξύ τους σε σχέση με τη δυτικοευρωπαϊκή σκέψη.

Ο Ρήγας Βελεστινλής ήταν από τους πρώτους που κατανόησε την κοινωνική, πολιτική και νομική πλευρά της ελευθερίας και βρισκόταν κοντά στις αρχές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ειδικά των αντιλήψεων που διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης. Συσχέτισε το πρόβλημα της ελευθερίας με τη λειτουργία της κοινωνίας και των θεσμών, τους ατομικούς και συλλογικούς αγώνες και την κατοχύρωση των δικαιωμάτων. Κατανόησε την φιλελεύθερη αντίληψη σχετικά με την απελευθέρωση των θεσμών της αγοράς και της παραγωγής, η οποία συνδέεται με τη διοίκηση και οργάνωση ενός αναδυόμενου αστικού κράτους.

Η Γαλλική Επανάσταση διαμόρφωνε την εγγύηση και σταθερότητα των θεσμών με την έννοια ότι η ισότητα αναγνωρίζεται ως νομική ισότητα, για την απελευθέρωση του ανθρώπου. Ο Ρήγας Βελεστινλής αναγνωρίζει αυτή τη νομική ισότητα σε μεγάλο βαθμό, αλλά από την αρχή τη συγκρίνει με την ισότητα του ατόμου ως φυσικό πρόσωπο, που διακρίνεται για την ελευθερία του σώματος και τη δυνατότητα να έχει τα αναγκαία για να ζει, να τα κατοχυρώνει αγωνιστικά, ηθικά και αισθητικά[1]. Αυτή η κατοχύρωση των αναγκαίων για την ελευθερία του δεν συμφωνεί απόλυτα με τον θεσμοποιημένο και συνταγματικό νόμο, αλλά μπορεί και να τον ξεπερνά όταν γίνεται κατανοητό ότι αυτός είναι άδικος ή μη ηθικός.

Ο Ρήγας είχε τρεις πηγές. Η μία είναι η παράδοση των ανθρωπιστικών ιδεών, που προέρχεται από τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό και ειδικά του δικαίου που κληρονομή-

1. Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, Μ., (2000), *Νεοελληνικός* Διαφωτισμός, ΜΙΕΤ, Αθήνα, σελ. 321.

θηκε από το Βυζάντιο. Η δεύτερη είναι οι μορφές δικαίου που διαμορφώθηκαν μέσα από την ελεύθερη κοινότητα κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας (Αυτοδιοίκηση-εθιμικό δίκαιο). Και τρίτη, η παράδοση των Αρματωλών και Κλεφτών ενάντια στην οθωμανική εξουσία[2]. Για τον Ρήγα, το νόμιμο δεν είναι ηθικό και δίκαιο πάντοτε, γι' αυτό και οι κάτοικοι μιας χώρας, έχουν ως αρχή την εθνική, κοινοτική και τοπική ελευθερία, η οποία κατοχυρώνεται με μια πιο σύνθετη αντιπροσώπευση στην εξουσία. Η αντίληψη της απαραβίαστης ιδιοκτησίας, όπως αυτή εμφανίζεται σε μια συγκεκριμένη ιστορία και πολιτική περίοδο είναι ένα πρόβλημα που δεν διευκρινίζεται από το Ρήγα.

Ο Ανώνυμος ο Έλλην, προχωρά σε ερωτήματα τα οποία συναντιόνται σ' ένα βαθμό με τη σκέψη του Ρήγα στο πεδίο της πολιτικής και της ηθικής και καταπίεσης. Όμως, ο Ανώνυμος ο Έλλην προσεγγίζει το πρόβλημα ιστορικά και κοινωνιολογικά με σκοπό να αποκαλύψει τις γενετικές αρχές της εξουσίας και της δεσποτείας καθώς και το βαθμό νομιμότητας και ηθικής της μοναρχίας. Υπερβαίνει την αντίληψη περί «φυσικών» δικαιωμάτων και υποστηρίζει ότι αυτά τα δικαιώματα του ανθρώπου και οι ανάγκες ταυτόχρονα, για την επιβίωση, μια ιστορική περίοδο παραβιάστηκαν από αυτούς που κατέλαβαν την εξουσία, και διαμόρφωσαν τους νόμους, οι οποίοι δεν είναι λειτουργικοί και απελευθερωτικοί πάντοτε, όπως λέει ο Ρήγας, αλλά και καταναγκαστικοί-καταχρηστικοί για το δικό τους συμφέρον και μόνο. Οι νόμοι, κατά μια έννοια διατηρούν μία ισορροπία στην κοινωνία προς όφελος του ισχυρού και παραβιάζονται εύκολα. Κατά μία άλλη έννοια υποδουλώνουν σε μεγάλο βαθμό τον άνθρωπο, και τον καθιστούν δούλο. Έρχονται πολλές φορές σε αντίθεση προς την αρετή, την ηθική που είναι πιο κοντά στη φύση. Έτσι ξεπηδούν όλα τα κακά τα οποία μπορούν να περιγραφούν γιατί ο μονάρχης, η ανώτατη εξουσία ταυτίζεται με τον Νόμο.

Ο Ρήγας Βελεστινλής θεωρεί ως θεσμικά κατοχυρωμένες αλήθειες την αντιπροσωπευτική εξουσία και τη διοίκηση με την εκτελεστική, νομοθετική, δικαστική εξουσία, ενώ ο Ανώνυμος ο Έλλην δεν τις θεωρεί γιατί δεν μπορεί να προσδιορίσει τα όρια της δικαιοδοσίας της κάθε εξουσίας, αφού συνεχώς παραβιάζονται υπέρ του μονάρχη. Επανέρχεται σ' έναν φυσικό ρεαλισμό, τον οποίο συνδέει με την ελευθερία σκέψης και δράσης και ικανοποίηση των αναγκών των ανθρώπων. Αρχή δεν είναι η ιστορικά εξελιγμένη διοικητική δομή της κοινωνίας αλλά η ελευθερία με τις πολλές και διάφορες εκδοχές και διαστάσεις ως μοναδική αξία[3].

Οι δύο διανοητές εξετάζουν την ιδέα της ελευθερίας από την πλευρά της αξίας ως αυταξίας, η οποία συνδέεται με την ιστορική συνείδηση των πράξεων και τη συνέχεια. Η ελευθερία ως αξία είναι εθνική, πατριωτική, κοινωνική, ηθική, αισθητική και πολιτική και όχι μόνο εθνικό-πολιτική ή διοικητική. Η ελευθερία είναι μια ιδέα ιστορική και υπεριστορική, συνυφασμένη ταυτόχρονα, με όλες τις ανθρώπινες διαστάσεις, πράγμα το οποίο συζητείται στα έργα των δύο διανοητών. Ο Ανώνυμος λέει, ότι η δημοκρατία κλίνει προς την αναρχία, η δε αριστοκρατία προς την ολιγαρχία και πολλές φορές την τυραννία. Ο Ρήγας Βελεστινλής έγραψε «Τα Δίκαια του Ανθρώπου» λίγα χρόνια μετά τη Γαλλική Επανάσταση και είναι επηρεασμένος από τις νίκες της νέας ιδεολογίας και σκέψης. Το κείμενο του Ανωνύμου του Έλληνος είναι γραμμένο το 1806 εποχή που διαμορφώθηκε και νέα προβληματική.

2. Πανταζόπουλος, Νικόλαος Ι., (1998 β΄εκδ.), *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα.

3. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Αθανασία, (1997), «Η έννοια της ελευθερίας στην Ελληνική Νομαρχία», στον τόμο *Η έννοια της ελευθερίας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, πρόλογος Ε. Μουτσόπουλου, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, σελ. 207-220.

Τα Δίκαια του Ανθρώπου και η Ελευθερία κατά τον Ρήγα

Ο Ρήγας Βελεστινλής ονομάζει «Δίκαια του ανθρώπου» τις φυσικές, κοινωνικές και πολιτικές ελευθερίες. Το περιεχόμενο των «Δικαίων» διαφέρει σ' ένα βαθμό από αυτό της Διακήρυξης της Γαλλικής επανάστασης, που βασίζεται στις νομικές και θεσμικές σχέσεις ως εξής:

Άρθρο 1: «Οι άνθρωποι γεννιούνται και παραμένουν ελεύθεροι και έχουν τα ίδια δικαιώματα. Οι κοινωνικές διακρίσεις μόνο στο κοινωνικό συμφέρον μπορούν να βασίζονται».

Άρθρο 2: « Κάθε πολιτικός σχηματισμός πρέπει να σκοπεύει στη διατήρηση των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στη βία».

Ο Ρήγας Βελεστινλής αντίθετα έχει ως αφετηρία τη συμβίωση, τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και της ευτυχίας, τα οποία προϋποθέτουν φυσική και κοινωνική ισορροπία. Το κοινωνικό συμβόλαιο στο πλαίσιο της κοινωνίας είναι η συμβοήθεια δηλαδή η αλληλοβοήθεια, η αλληλεγγύη, η ευτυχία και όχι η κατανομή της εξουσίας, δηλ. οι όροι σύμβασης της προστασίας. Στο άρθρο 2 αναφέρει: «Αυτά τα φυσικά δίκαια είναι πρώτον να είμεθα όλοι ίσοι και όχι ο ένας ανώτερος από τον άλλον». Ο προβληματισμός για την ισότητα των ατόμων μέσα στην κοινωνία περιέχει το ερώτημα της απόλυτης αντίθεσης ανώτερος-κατώτερος, αν και δεν διευκρινίζει αν είναι στο αξίωμα,, στην ιδιοκτησία ή στον πλούτο. Και συνεχίζει: «Δεύτερον να είμεθα ελεύθεροι και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού»[4].

Στις αρχές της διακήρυξης της γαλλικής επανάστασης δεν αναφέρεται η αντίθεση ελεύθερος-σκλάβος, δηλαδή ανάμεσα στα υποκείμενα-άτομα. Αναφέρεται η ισότητα απέναντι στο νόμο, τα ίσα δικαιώματα και η ελευθερία απέναντι στις αρχές του νόμου που καθίσταται διαμεσολαβητής και διαχειριστής των κοινωνικών και ατομικών σχέσεων. Ο Ρήγας μιλάει για τη βεβαιότητα της ζωής στο Άρθρο 3: « κανείς να μη μπορεί να την πάρει αδίκως» . Σε οντολογικό επίπεδο η ουσία της ζωής είναι ιερή. Έρχεται στο προσκήνιο το δίκαιο και το άδικο. Διαταράσσεται ο φορμαλισμός του θεσμικού δικαίου και πολιτικού δικαίου, της νομικής δικαιοσύνης και του νόμου.

Το Άρθρο 4 της Γαλλικής Διακήρυξης λέει: «Ελευθερία σημαίνει το να μπορεί να πράττει το κάθε άτομο ο,τιδήποτε δεν βλάπτει ένα άλλο άτομο· έτσι η άσκηση των φυσικών δικαιωμάτων του κάθε ανθρώπου θέτει σαν όριο το σημείο εκείνο, από το οποίο αρχίζει η άσκηση των ίδιων δικαιωμάτων για το άλλο άτομο. Αυτό το όριο μόνο από το νόμο μπορεί να καθοριστεί». Ο Ρήγας απαντάει σ' αυτήν την αντίληψη με την πιο ριζοσπαστική πρόταση του άρθρου 4: «Ο νόμος είναι εκείνη η ελευθέρα απόφασις όπου με την συγκατάθεσιν όλου του λαού έγινεν»[5]. Αυτή η φράση, «με την συγκατάθεσιν όλου του λαού», έχει μεγάλη σημασία και δείχνει την ιστορική του αντίληψη για την εξέλιξη και τη μεταβλητότητα. Ο νόμος δεν είναι αιώνιος (συγκεκριμένα ατομικά δικαιώματα) αλλά ρευστός, συμβατός και προσωρινός, για τις ανάγκες της κοινωνίας ολόκληρης (αιτήματα ιστορικά).

Και συνεχίζει ο Ρήγας: «Ο νόμος έχει πάντοτε να προστάζει ό,τι είναι δίκαιον και ωφέλιμον εις τη συγκοινωνίαν της ζωής μας και να εμποδίζει εκείνο όπου μας βλάπτει» (σ. 22). Δηλαδή, λέει ότι, ο νόμος έχει σχέση με το δίκαιο και ωφέλιμο και μπορεί να εφαρμό-

4. Ρήγα Βελεστινλή, *Τα Επαναστατικά*, έκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, [2]2005, σελ. 21.

5. Ρήγα Βελεστινλή, *Τα Επαναστατικά*, *ό.π.*, σελ. 21.

ζεται όχι υποχρεωτικά με διαμεσολάβηση. Αυτό σημαίνει άμεση δημοκρατία, δικαιοσύνη και ελευθερία που λειτουργεί ως αξία[6]. Και στο άρθρο 5, ο Ρήγας συνδέει την ελευθερία με τη δικαιοσύνη και την αξιοκρατία και όχι με το νόμο.

Στο άρθρο 6 αναφέρεται: «Η ελευθερία είναι εκείνη η δύναμις, οπού έχει ο άνθρωπος εις το να κάμη όλον εκείνο, οπού δε βλάπτει εις τα δίκαια των γειτόνων του. Αυτή έχει ως θεμέλιον την φύσιν, διατί φυσικά αγαπώμεν να είμεθα ελεύθεροι· έχει ως κανόνα την δικαιοσύνην διατί η δικαία ελευθερία είναι καλή» (σ. 22). Αντίθετα, στις διακηρύξεις της Γαλλικής επανάστασης ο σκοπός είναι η συνείδηση και αποδοχή του νόμου και ο ανώτατος λόγος ως σύμβαση, ώστε να ρυθμίζει στις ανθρώπινες σχέσεις (ανώτατος ρυθμιστής).

Στη φιλοσοφία του Ρήγα ο σκοπός είναι η ελευθερία και οι τρόποι διακίνησης και εφαρμογής των ιδεών οι οποίοι δεν περιορίζονται αναγκαστικά. Οι ατομικές ελευθερίες, της ιδιοκτησίας, της αντιπροσωπευτικής εξουσίας, της εκλογής και του λόγου είναι απαραβίαστες. Στο άρθρο 7 αναφέρονται ελευθερίες κάθε είδους θρησκείας. Χαρακτηριστική είναι η μορφή ελευθερίας και όχι δικαίωμα του κάθε πολίτη να θρησκεύεται, να πιστεύει (Χριστιανοί, Τούρκοι, Εβραίοι) (σ. 23). Η ελευθερία συνδέεται με το πρόβλημα της παρεμπόδισης των φυσικών ελευθεριών ως δικαίων του ανθρώπου. Ο άνθρωπος γεννιέται με τις διαφορετικές μεταφυσικές αρχές και η εξουσία εμποδίζει τη συνείδηση, την οποία ταυτίζει με τη σύμβαση.

Ο Ρήγας διατυπώνει μια γενική πρόταση σχετικά με οποιαδήποτε αδικία του εξουσιαστή ή δυνάστη. Δεν προσδιορίζει αν ο δυνάστης είναι ντόπιος ή ξένος, αν ανήκει σε άλλη φυλή, θρησκεία ή έθνος. Συνδέει πάντοτε την αντίσταση, τον αγώνα για την ελευθερία, περισσότερο με την αδικία και λιγότερο με την καταπάτηση του νόμου απ' όπου κι αν προέρχεται. Στο άρθρο 8ο Ρήγας γράφει: «Η σιγουρότης είναι εκείνη η διαφέντευσις, οπού δίδεται από όλον το έθνος και τον λαόν εις τον κάθε άνθρωπον δια την φύλαξιν του υποκειμένου του, των δικαίων του και των υποστατικών του· ήγουν, όταν βλάψη τινάς έναν μόνον άνθρωπο ή πάρει αδίκως τίποτες απ' αυτόν, όλος ο λαός πρέπει να σηκωθή κατ' επάνω εκείνου του δυνάστου και να τον αποδιώξη» (σ. 23). Τώρα το δίκαιο, ο νόμος ή το σύνταγμα είναι έννοιες της ελευθερίας που έχουν διαβάθμιση και διαφορετικό περιεχόμενο (Χάρτης ελευθεριών)

Ο Ρήγας στο άρθρο 9, σημειώνει: «Ο Νόμος έχει χρέος να διαφεντεύει την κοινήν ελευθερίαν όλου του έθνους και εκείνου του κάθε ανθρώπου ...» (σ. 23).Μια πηγή εξουσίας είναι ο νόμος και όχι το έθνος. Ο νόμος είναι μια πιο σύνθετη έννοια, αιώνια και περιστασιακή, όχι υπερχρονική. Τέτοια έννοια είναι η ελευθερία και υπερισχύει του νόμου. Και συνεχίζει: «Οι διοικητές, όταν διοικούν καλώς, να τους διαφεντεύει ο νόμος ή δε κακώς να τον αποβάλλη». Ο Ρήγας Βελεστινλής θέτει πάντοτε το νόμο στη υπηρεσία του ανθρώπου και μπορεί να γίνεται συζήτηση για το βαθμό ελευθερίας του νόμου. Το θεμέλιον έχει σχέση με το δίκαιο και την ελευθερία, το οποίο είναι υπεράνω του νόμου ή σε συναλλαγή προς το νόμο. Η ιστορικότητα και η δυνατότητα της ιστορικής εξέλιξης του νόμου φαίνεται από το άρθρο 28: «Ένα έθνος έχει το δίκαιον πάντοτε να μετασχηματίση και να μεταλλάξη την νομοθεσίαν του· μιας γενεάς πρόσωπα δεν ημπορούν να καθυποτάξουν εις τους νόμους των τα πρόσωπα, οπού θέλουν γεννηθεί κατόπιν τους».

Εθνικές, πολιτικές και συνταγματικές ελευθερίες

Οι έννοιες πολίτης του έθνους, του κράτους ή όλου του κόσμου είναι διαφορετικές. Ο πολίτης με τα φυσικά δικαιώματα του έθνους ή των συνταγματικών ελευθεριών είναι

6. Πανταζόπουλος, Ν. Ι., *όπ. π.,* σελ. 79-81.

ένας πολίτης πολυεθνικού κράτους. Το εθνικό κράτος, όπως το γαλλικό, είναι κράτος συνταγματικό και δημοκρατικό, κυρίαρχο και ιδεολογικά μοναδικό. Επιβάλλει το χάρτη των ελευθεριών, οι οποίες υπερβαίνουν το κράτος-έθνος και προβάλλονται, κοινωνικά, ταξικά και πολιτικά σε ευρύτερο πεδίο. Στην προκειμένη περίπτωση συναντούμε τις ιδέες της κοινωνικής ή εθνικής επανάστασης. Οι ελευθερίες ή χάρτης ελευθεριών (εθνικών-ταξικών) είναι ανώτερες από τα δικαιώματα και τις συνταγματικές ελευθερίες. Άρα, η ελευθερία στο Ρήγα Βελεστινλή ήταν συνταγματική ελευθερία και ελευθερία δικαιωμάτων και εθνική ελευθερία απέναντι στη δεσποτική εξουσία του σουλτάνου και οριακά αγωνιστική μέχρι και ηρωική.

Η ελευθερία νοείται σε τρία σκέλη ως χάρτης φυσικών και συνταγματικών δικαιωμάτων. Η ελευθερία του ατόμου είναι, αυτεξούσια, αυτόβουλη, ανεξάρτητη, δυνατότητα διαχείρισης της κτήσεως, του σώματος, του πνεύματος, του νου και των υλικών αγαθών (αέρα, γης, τροφής, ένδυσης, κατοικίας). Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν η ελευθερία μπορεί να θεωρηθεί:

α) δημόσιο, συλλογικό, κοινωνικό αγαθό·

β) ιδιωτικό, ατομικό, σωματικό αγαθό, το δικαίωμα του να είσαι ελεύθερος·

γ) τι προέχει στην ελευθερία: το συλλογικό, κοινοτικό, εθνικό, δημοκρατικό ή το ατομικό (το σώμα, η κράτηση και υποδούλωση του σώματος).

Ατομικό και κοινωνικό ταυτόχρονα, υποδουλώνει το σώμα είναι και ψυχής και κοινότητας έθνους ελεύθερου της υποστήριξης ιδεών, ιδεολογίας ελευθερίας δημόσιο και ιδιωτικό αγαθό. Ένα συνταγματικό δικαίωμα, που προβάλλει ο Ρήγας στο κείμενό του «Σύνταγμα: Αρχή της Νομοθετημένης πράξεως και ψυχή της διοικήσεως», αναφέρεται στο Άρθρον 2 , «Ο ελληνικός λαός, τουτέστιν ο εις τούτο το βασίλειον κατοικών, χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και γλώσσης, διαμοιράζεται εις πρώτας συναθροίσεις εις τας τοπαρχίας, δια να βάλη εις πράξιν την αυτοκρατορικήν εξουσίαν του». ο Ρήγας προωθεί την τοπική, αυτόνομη διοίκηση ως μια μορφή ελευθερίας. Στο Άρθρον 17 γράφει: «Μια πρώτη συνάθροισις μιας τοπαρχίας δεν ημπορεί κατά ουδένα τρόπον να προσδιορίση εις άλλην τοπαρχίαν το να συναθροίζωνται κατά τον τρόπον οπού και αυτοί· αλλ' η κάθε μία είναι ελευθέρα καθώς το κρίνει καλλιότερον». Χαρακτηριστικό του πνεύματος του Ρήγα αποτελεί ότι το δημοκρατικό σύστημα διοίκησης που πρότεινε, το ονόμασε «Νέα Πολιτική Διοίκησις» και στηρίζεται στην «αιρετή εκλογή των αρχόντων» και όχι στην κληρονομική εξουσία.[7]

Ανώνυμος ο Έλλην

Τα επαναστατικά μηνύματα και το όραμα της ελευθερίας προετοιμάζουν στα τέλη του 18ου αιώνα τον απελευθερωτικό αγώνα ο οποίος ιδεολογικά στηρίζεται στις αρχές του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και κατευθύνεται προς μια φιλελεύθερη πολιτική οργάνωση των Ελλήνων.

Νόμος και Ελευθερία- Αρετή και Ευδαιμονία

Η «Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας» του Ανωνύμου του Έλληνος είναι κοινωνικό και πολιτικό κείμενο, όπου η «αρχή» ή «εξουσία του νόμου» ταυτίζεται με το αίτημα για κοινωνική και εθνική ελευθερία. Η *Νομαρχία* είναι η μοναδική εγγύηση

7. Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, (2010), *Η Δημοκρατική Ενοποίηση του Βαλκανικού Χώρου στο* Επαναστατικό Σχέδιο του Ρήγα, έκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, σελ. 15-16.

της ελευθερίας. Πολλοί ερευνητές διαφωνούν για την πατρότητα του έργου. Διατυπώθηκαν απόψεις οι οποίες φέρουν ως συγγραφέα τον Αδαμάντιο Κοραή, τον Αθανάσιο Ψαλλίδα, τον Αλ. Μαυροκορδάτο και τον Περραιβό.

Η εξουσία των νόμων, η Νομαρχία, θεωρείται από το συγγραφέα ως η μόνη πρόξενος της αρετής, της ομοιότητας και της ελευθερίας. Στην κοινωνία αυτή άρχουν οι δίκαιοι νόμοι, ενώ η ορθή διοίκηση με τη τήρησή τους θεωρείται καθοριστικούς παράγοντες για την ευτυχία. Οι έννοιες της ελευθερίας και του νόμου είναι οι θεμελιώδεις έννοιες. Ο Ανώνυμος σημειώνει: «Ο ελεύθερος, ω Έλληνες, δεν ηξεύρει να ζη αλλεωτρόπως ειμή ελευθέρως». Η απελευθέρωση μέσα από το νόμο είναι εγγύηση της ελευθερίας. «Η ελευθερία ευρίσκεται εις όλους ωσάν οπού όλοι κοινώς την αφιέρωσαν εις τους νόμους, τους οποίους διέταξαν αυτοί οι ίδιοι και υπακούοντές τους καθείς υπακούει εις τη θέλησίν του και είναι ελεύθερος»[8].

Οι θεμελιώδεις αρχές του Ανωνύμου συμπίπτουν σ' ένα βαθμό με τις θέσεις του Μοντεσκιέ. Για το Γάλλο φιλόσοφο όλοι οι νόμοι πρέπει να κρίνονται από το αν βρίσκονται σε συμφωνία ή σε αντίφαση με τα δικαιώματα του ανθρώπου. Το δίκαιο έχει τα πρωτεία απέναντι στο νόμο γιατί σκοπός του κράτους είναι να ικανοποιεί τα δικαιώματα όλων. Για τον Μοντεσκιέ οι νόμοι είναι προϊόν μιας ιστορικής διαδικασίας και πρέπει να συγκροτούνται μέσω της γενικής βούλησης της κοινότητας[9]. Επίσης, ο Ρουσσώ υποστήριξε ότι τα δεινά της κοινωνίας προέρχονται από τη σχέση αφέντη- δούλου και διερωτήθηκε πώς μπορεί να διατηρηθεί η κοινωνία και συνάμα τα μέλη της να έχουν ελευθερία; Μόνο με μια απρόσωπη βούληση, το Νόμο. Μόνο ολόκληρος ο λαός μπορεί να θέσει Νόμους στον εαυτό του, η γενική βούληση. Έτσι λύνεται το πρόβλημα της ελευθερίας του ατόμου μέσα στο κράτος. Το άτομο μπορεί να ζήσει χωρίς να συμμορφώνεται με τη βούληση άλλων ατόμων, συνάπτοντας συμβόλαιο με το κράτος απλώς κάνει χρήση της ελευθερίας του. Πολιτική η συμβατική[10].

Η αναγκαιότητα της ελευθερίας και η φυσική ισορροπία

Ιστορικός ορισμός της έννοιας της ελευθερίας. Ο Ανώνυμος ο Έλλην συνδέει την ελευθερία με τη φυσική εξέλιξη και εξηγεί στο πλαίσιο του Διαφωτισμού ότι η φυσική ελευθερία έχει σχέση με το κοινωνικό συμβόλαιο και το νόμο. Εξηγεί και αποδεικνύει ότι η διαμόρφωση και συγκρότηση των νόμων πραγματοποιείται από τους φυσικά ελεύθερους συνεταιρισμένους ανθρώπους, τα άτομα της παραγωγικής διαδικασίας. Προχωράει από την αναρχία, όπου οι ελεύθεροι είναι μόνο οι ισχυρότεροι, στη Νομαρχία, όπου ελεύθεροι είναι όλοι οι άνθρωποι, γιατί υπακούουν στο νόμο όπου οι ίδιοι συμφώνησαν στη βάση της κοινωνίας. Τρεις είναι οι αιτίες της ανομοιότητας:

1. Η φυσική ανομοιότητα, σύμφωνα με την οποία η φύση άλλους έκανε δυνατούς και άλλους αδύνατους. Οι αδύνατοι έχουν την ικανότητα να αδικούν πέρα από αυτά που είναι αναγκαία για να ζήσουν και να ευτυχήσουν.

2. Η ανατροφή, η οικογένεια, οι αρετές, η σοφία, και τα ήθη (διαφορές).

3. Ο πλούσιος-φτωχός ανάμεσα στην ουσία και τη σύμβαση.

---

8. Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας*, έκδ. Κάλβος, Αθήνα 1980, σελ. 17.

9. Groethuysen, B., (1985), *Η φιλοσοφία της Γαλλικής Επανάστασης*, μτφρ. Τάκη Κονδύλη, Κάλβος, Αθήνα, σελ. 50-54.

10. *Ό. π.*, σελ. 122-132.

Ο νόμος τελικά είναι συμβατικός, μετριάζει την ανομοιότητα και δεν δίνει δικαιοσύνη και ελευθερία σε απόλυτο βαθμό. Επιτυγχάνει την πολιτική ομοιότητα και πολιτική ισότητα. Ο Ρουσσώ υποστήριζε ότι υπάρχει απόλυτη αντίθεση αφέντη-δούλου. Οι δούλοι δεν μπορούν να συνειδητοποιήσουν ότι είναι σκλάβοι., είναι ανελεύθεροι και έμαθαν να υποτάσσονται. Είναι πρόβλημα αγωγής, διαπαιδαγώγησης, αμάθειας, στέρησης της ελευθερίας, χρήσης της λογικής. Η στέρηση ελευθερίας έχει πολλές αναγνώσεις πέρα από τη διαχείριση της ελευθερίας. Ο δούλος έμαθε να υποτάσσεται. Τι είναι ελευθερία: το δίπολο ευτυχία, πλούτος σκέψης-δράσης, ηθικής, στέρηση αγαθών σκέψης αξία.

Ο Ανώνυμος γράφει: «Τουναντίον δε εις την ελευθερίαν ζωής η αξιότης τιμάται,, έκαστος συμπολίτης ευρίσκει το καλόν του εις το καλόν των άλλων. Εκεί καθείς είναι μέρος του όλου, εκεί η αρετή είναι δοξασμένη, εκεί η ανδρεία γνωρισμένη, εκεί η αγαθότης ενεργημένη, εκεί η φιλία φυλαττομένη, εκεί η τιμή αξιοτίμητος, ο κριτής απροσωπόληπτος, ο κρινόμενος μόνος, οι νόμοι διαυθεντευταί, νόμοι οι δικασταί, η αθωότης απτόητος, η τιμωρία δικαία, η αντάμειψις κοινή, και μύρια άλλα χρηστά κατορθώματα, οπού χάριν συντομίας δεν αναφέρω».[11]

Ο Ανώνυμος ο Έλλην συνδέει τα οφέλη που έχουμε από την ελευθερία με την πολιτική προστασία, την ισορροπία, την αρμονία των σχέσεων και τα ατομικά δικαιώματα, που απορρέουν από τις αρχές της διακήρυξης των δικαιωμάτων. «Ποίος οποιασδήποτε καταστάσεως τέλος πάντων δε θέλει γνωρίσει το μέγα όφελος της ελευθέρας ζωής; Εις αυτήν ο πραγματευτής ευρίσκει ασφάλειαν εις το έχειν του· ο τεχνίτης έπαινον εις τα έργα του και ποιήματά του· ο υπανδρευμένος βεβαιότητα εις την τιμήν του· Ο νέος ευρύχωρον οδόν εις το να διευθύνη την φυσικήν κλίσιν του και να δείξη την αγχίνοιά του;»[12]. Συνεχίζοντας την επιχειρηματολογία του συσχετίζει την ελευθερία με τη δημιουργία μιας ανώτερης ποιότητας με τον πολιτισμό σε όλες τις διαστάσεις του».

Και συνεχίζει: «Η ελευθερία είναι αναγκαιοτέρα από την ιδίαν την ύπαρξιν εις τον άνθρωπον. Αυτή γαρ αποκαταστεί γλυκείαν την ζωήν, αυτή γεννά διαυθεντευτάς της πατρίδος, αυτή νομοδότας, αυτή εναρέτους, αυτή σοφούς, αυτή τεχνίτας και αυτή μόνον, τέλος πάντων, τιμά την ανθρωπότητα»[13]. Ο Ανώνυμος ο Έλλην συνδέει την αγάπη για την ελευθερία με τη θυσία της ζωής ως υπέρτατο αγαθό. Επιμένει στο δίπολο ελεύθερος-δούλος και σημειώνει ότι τα πολιτικά δικαιώματα που αποκτά ο άνθρωπος συμπεριλαμβάνουν εκτός απ' την ελευθερία να διαχειρίζεται το σώμα και το πνεύμα και αυτό της αξιοποίησης της προσωπικής δημιουργίας και εργασίας. «Ο ελεύθερος αγαπά τη ζωή του ως και ο δούλος και περισσότερο. Αν δε, εις διευθέτησαν της πατρίδος του, με τόσην αδιαφορίαν την θυσιάζει και με ευχαρίστησιν αυτό ακολουθεί με το να αγαπά περισσότερο την πατρίδα του από τη ζωή του την ίδια να ειπώ καλύτερο, με το να μην ξεχωρίζει την πατρίδα του από τη ζωή του το οποίο εις τους δούλους δεν ευρίσκεται»[14].

Η Γαλλική επανάσταση θεωρεί την ελευθερία ως διαχειριστικό μέσον της λειτουργίας του νόμου, ο οποίος είναι αμετάβλητος και θεμελιώδες ατομικό αγαθό. Ο ελεύθερος συνειδητοποιεί το αγαθόν της κτήσης ως αγαθόν ελευθερίας της πράξης και πεθαίνει γι' αυτό. Το συνδέει με την πατρίδα ως κτήμα ες αεί, γιατί ισορροπεί με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, συγγενείς και φίλους.

11. Ανώνυμος, *όπ. π.,* σελ. 25.
12. Ανώνυμος, *όπ. π.,* σελ. 26.
13. *Όπ. π.,* σελ. 27.
14. *Όπ. π.,* σελ. 46.

Ισότητα-Ελευθερία και Νόμος

Ο Ανώνυμος λέει χαρακτηριστικά ότι «τα πάθη και αι φυσικαί κλίσεις και διαθέσεις των ανθρώπων είναι διάφοροι και πολυποίκιλαι». Το ζεύγη ισότητα-νόμος και ελευθερία-νόμος είναι ισοδύναμα. Αυτό σημαίνει ότι η ισότητα βρίσκεται σε μια σχέση προς την ελευθερία αδιευκρίνιστη και είναι δύσκολο να προσδιοριστεί και έτσι διατηρεί επιφυλάξεις απέναντι στην απόλυτη κυριαρχία του νόμου. Ρωτάει πάντα από πού προέρχεται γενετικά, (φυλή, Έλληνες ή άλλοι), ποίους ήρωες ή πνευματικούς ανθρώπους (σοφούς).

Ο Ανώνυμος ο Έλλην θεωρεί ότι η γενεσιουργός αιτία του νόμου είναι η ελευθερία του ανθρώπου από τις πάγιες σχέσεις κατοχής ή νομής των αγαθών. Η ελευθερία είναι σκοπός και μέσον συνειδητό, ρυθμιστικό και ανατρεπτικό των σχέσεων και στο νου και στη στέρηση. Αμφισβητείται ο νόμος ως ο μόνος εγγυητής της ελευθερίας και οποιαδήποτε εξουσία πρέπει να ελέγχεται και να υφίσταται την κριτική. Μια άλλη πλευρά στο κείμενο του Ανωνύμου είναι η σχέση διοικητικής εξουσίας και ελευθερίας. Ο Ανώνυμος περιγράφει την κατάσταση της συγκεντρωτικής εξουσίας ως αντίθετη προς την ελευθερία. Όσο συγκεντρώνεται η εξουσία σε ένα άτομο, τον τύραννο, τόσο παύουν να λειτουργούν οι αρχές της αντιπροσώπευσης των απλών παραγωγών, των γεωργών (αγροτών), κτηνοτρόφων των τεχνιτών και πνευματικών ανθρώπων ώστε να εκφράσουν αιτήματα.

Σχέση αφέντη-δούλου/ανελευθερία. Ο συγγραφέας βλέπει τη στέρηση της ελευθερίας ως σχέση απόλυτης εξουσίας αφέντη δούλου, απόλυτου μονάρχη και υποτακτικού. Η στέρηση έχει σχέση πρώτα με την εκμετάλλευση και αρπαγή του υλικού πλούτου, την εξαπάτηση, την έλλειψη ελευθερίας φύσης, κοινωνίας, ανθρώπων και μετά με τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Ο Ανώνυμος ο Έλλην κάνει την εξής ανάλυση της συνείδησης της ελευθερίας, που υπερβαίνει τον νόμο: «Τη αληθεία προξενεί θαυμασμόν εις όποιον στοχάζεται τα όσα βλέπει να ακολουθούν και τα όσα οι ιστορικοί διηγούνται να ηκολούθησαν, να βλέπη, λέγω, να πολεμούν δούλοι με δούλους, ελεύθεροι με ελευθέρους και δούλοι με ελευθέρους, να φονεύωνται αλλήλων των τόσον ασπλάχνως και τας περισσοτέρας φοράς χωρίς μεγάλας αιτίας».[15]

Με αυτόν τον στοχασμό δηλώνει ότι η κοινωνική βία της εξουσίας οδηγεί στη διατάραξη του συμφέροντος των κοινωνιών και πλησιάζει έναν άλλο στοχασμό θέλοντας να δείξει ότι με τη συνείδηση της ελευθερίας οι άνθρωποι αποτρέπουν τη δουλεία. «Καθώς ουν η ελευθερία αποκαταστή τον άνθρωπον γενναίον, ενάρετον και φιλοπάτριδα, ούτως και η τυραννία τον αποκαταστή ουτιδανώτερον των ιδίων αλόγων ζώων καθώς κατωτέρω δειχθήσεται, και τοσούτον οι δούλοι χάνουν το ανθρώπινον λογικό, οπού πάντοτε φοβούνται το ότι δεν ημπορεί να τους φοβίση»[16].

Η ανάλυση που κάνει είναι πρώτιστα υλιστική, ιστορική και κοινωνιολογική. Επιβεβαιώνει τις διαστάσεις της εξέλιξης της κοινωνίας, τη φυσική και ιστορική ελευθερία και παρουσιάζει τις μορφές ελευθερίας που κάθε παραγωγός ορίζει το δεδουλευμένο προς τη σκλαβιά και την τυραννία. Η ανάλυση αυτού του προβλήματος είναι σημαντική γιατί οι ελευθερίες, ο χάρτης των ελευθεριών ανάγονται σε μορφές εξήγησης των, που πηγαίνουν πέρα από τη σχέση με το νόμο και το δίκαιο. Οι έννοιες της ισότητας, της δικαιοσύνης και της ελευθερίας έχουν σχέση με υλικές δεσμεύσεις, εξαρτήσεις, νομή, κατοχή, ιδιοκτησία και αρπαγή. Αυτά ταυτίζονται με τη εξουσία, όποια κι αν είναι, ισλαμική ή χριστιανική, όπως οι τύραννοι, Αλή Πασάς, σουλτάνος ή πατριάρχης (εκκλησιαστική

15. *Όπ. π.*, σελ. 48.
16. *Όπ. π.*, σελ. 55.

εξουσία). Οι δομές της εξουσίας κατά των Ανώνυμο μοιάζουν και είναι υπεράνω της εθνικής ανεξαρτησίας και εθνικής συνείδησης. Το πρόβλημα της εθνικής ανεξαρτησίας, ιδίως της ελληνικής φυλής, βρίσκεται στις αξίες και τα ιδανικά της αρχαίας σκέψης και του πολιτισμού περισσότερο και όχι στο μεγαλείο, τα ιδανικά της αντίστασης Ο Ανώνυμος συλλαμβάνει τις διασυνδέσεις του μηχανισμού της ισλαμικής εξουσίας.

Η ταξική εξουσία και η ουσιαστική ελευθερία. Η υλιστική θεωρία του Ανωνύμου του Έλληνος για την ελευθερία θεωρεί ότι πρέπει να λυθεί το πρόβλημα της εκμετάλλευσης του φτωχού αγρότη, χειροτέχνη από τον πλούσιο αφέντη για να επιτευχθεί πραγματική ελευθερία. Η θεώρηση αυτή ως ιστορικής, κοινωνικής και παραγωγικής απελευθέρωσης από την εξάρτηση υποταγής εξουσίας, έλεγχο του δυνατού, του απολυταρχικού τύραννου.

Χρήμα. Ο Ανώνυμος συνδέει την ανάγκη για την επιβίωση με την ελευθερία και το χρήμα: «Η εφεύρεσις των χρημάτων ηθέλησεν καταρχάς να μετρήση τα προς το ζην αναγκαία πράγματα, έπειτα εμέτρησεν και τα μη αναγκαία και μετά ταύτα έγινεν ανταμοιβή και μέτρον της αρετής. Αλλ' αυξάνοντας περισσότερο τα μέτρα από τα μετρητά εξ' ανάγκης και αφ΄ εαυτού των τα μετρητά εμέτρησαν τα μέτρα και εξακολούθως την σήμερον τα χρήματα μετρώνται από τα πράγματα και οι ηθικοί ορισμοί κατεστάθησαν μέτρα του χρυσού»[17]. «Και ποίος βλέποντάς το δεν καταλαβαίνει ότι η αιτία είναι οπού όχι μόνον τα φυσικά και ηθικά υποδουλώθηκαν εις τα χρήματα αλλά και οι ίδιοι άνθρωποι καταστάθηκαν μέτρα του χρυσού και ότι όποιος έχει περισσοτέρας μονάδας χρυσίου ημπορεί να αγοράσει περισσοτέρους ανθρώπους;»[18].

Την αναγκαία παραγωγή και αναπαραγωγή των αγαθών, καθώς και την απελευθέρωση από τους φυσικούς καταναγκασμούς συσχετίζει με την εφεύρεση του χρήματος και τις αλλαγές που επέφερε η υπερβολική συσσώρευση, ο πλουτισμός και η αρπαγή. Συνδέει τη εκμετάλλευση με την αποθησαύριση. Το χρήμα από αναγκαίο ανταλλακτικό ισοδύναμο κατέληξε σε μια ιδέα διατάραξης και αντιστοίχησης της πραγματικής αξίας με την εικονική αξία. Η υποδούλωση στο χρήμα είναι στέρηση ελευθερίας και τυραννική κατεύθυνση. Η συναλλαγή και η ανταλλαγή έγινε πολλαπλή λειτουργία της αγοράς και απορρόφησε την παραγωγή και δημιουργία των ατόμων και των συνόλων, ομάδων και κοινωνικών τάξεων. «Δεν πωλείται ίσως η δικαιοσύνη δια του χρυσού; Δεν αγοράζονται ίσως οι κριταί δια του χρυσού; Δεν σκεπάζει ίσως ο πλούσιος τας ανομίας του δια του χρυσού; Δεν χάνει ο πτωχός τα δίκαιά του δια χρυσού;»[19].

Από τη χρήση πηγαίνουμε στην κατάχρηση και θησαύριση χρημάτων έτσι ώστε τα αξιώματα να εξαγοράζονται. Άρα, η ελευθερία είναι μια πολλαπλή έννοια υλικών δεσμεύσεων και όχι ιδεαλιστικών. Ο Ανώνυμος συνδέει την εκμετάλλευση με την ηγεσία της εκκλησίας την πολιτική διοικητική εξουσία και το θρόνο και τον πλουτισμό. «Η Σύνοδος αγοράζει τον Πατριαρχικόν θρόνον από τον οθωμανικόν αντιβασιλέα δια μίαν μεγάλην ποσότητα χρημάτων, έπειτα τον πωλεί ούτινος της δώσει περισσότερον κέρδος και τον αγοραστήν τον ονομάζει Πατριάρχην»[20]. Συνδέει την ελευθερία με την αρετή και αλήθεια ενάντια στην υποκρισία των θρησκευόμενων. Η υποκρισία ιδέα θρησκευτική πίστη και από την άλλη υλική εκμετάλλευση των φτωχών.

17. *Όπ. π.*, σελ. 116.
18. *Όπ. π.*, σελ. 117.
19. *Όπ. π.*, σελ. 118.
20. *Όπ. π.*, σελ. 122.

Συμπεράσματα

Ο Ρήγας προώθησε τον θεσμικό και ηθικό λόγο που είναι ριζοσπαστικός και μπορεί να οδηγήσει σε εθνική επανάσταση αστικής μορφής. Είναι μια μορφή ελευθερίας που έχει ως ουσία της τον νόμο. Ο Ρήγας δεν κατανόησε το μηχανισμό της εξουσίας που εκφράζεται με ισλαμικές και εθνικιστικές τάσεις ισχυρές, όπως της αλβανικής εξουσίας στη Δυτική Ελλάδα ή της σουλτανικής σε ολόκληρο το οθωμανικό κράτος και ότι πρέπει να καταργηθεί εθνικά ή με εθνική επανάσταση.

Ο λόγος του Ανώνυμου του Έλληνα είναι πιο πολύ ιστορικός, φιλοσοφικός και κοινωνιολογικός-ταξικός και λιγότερο πολιτικός, θεσμικός και ηθικός όπως είναι του Ρήγα. Οι μορφές ελευθερίας είναι ισοδύναμες, ουσιώδεις και θεμελιώδεις. Προσδιορίζονται, νομοθετούνται και οριοθετούνται διαρκώς από τους ίδιους τους δημιουργούς των υλικών και πνευματικών αγαθών, τους ίδιους τους παραγωγούς με άμεσους ηθικούς, αξιακούς κώδικες-τρόπους και όχι μέσα από φορμαλιστικά, συμβατικά και θεσμικά (γραφειοκρατικά) αντιπροσωπευτικά σώματα. Είναι πιο κοντά σε μορφές άμεσης ελευθερίας ρευστής και μεταβλητής.

Στην προσέγγιση του προβληματισμού αυτού ο Ρήγας Βελεστινλής ενώ έχει και αυτός ριζοσπαστικές ιδέες σε σχέση με τη διαμεσολαβημένη μέσω θεσμικών συνταγματικών αντιπροσώπων οριοθέτηση της ελευθερίας στη φάση της κρατικής εξουσίας, συνταγματικά κατοχυρωμένης, προτείνει μια πιο συμβατική, αλλά πρακτική με μεγαλύτερη δυνατότητα εφαρμογής. Όμως και η συνοπτική πρόταση για εφαρμογή του Ανωνύμου του Έλληνα, που στηριζόταν περισσότερο με ριζοσπαστικά ανατρεπτική κριτική και το μήνυμα της κοινωνικής επανάστασης απέναντι στην τάξη των αριστοκρατιών, φθάνει μέχρι τις διακηρύξεις του έθνους και της φυλής (ιστορική-πολιτιστική) και τη συνδέει με τη λαϊκή εθνική δημιουργία αυτής της φυλής. Επομένως θέτει ενδιαμέσως και τα προβλήματα της κοινωνικής ελευθερίας με λιγότερη σαφήνεια ως προς την τελική έκβαση.

Ποιο θα είναι αυτό το πολιτικό και κοινωνικό μόρφωμα που θα προκύπτει ως αποτέλεσμα της επανάστασης. Ο Ανώνυμος ο Έλλην δεν κατανοεί μια ταυτόχρονη επανάσταση αγώνα για την ελευθερία όλων των βαλκανικών λαών και δεν συζητεί το νόημα της αντικατάστασης της οθωμανικής αυτοκρατορίας με μια ελληνική δημοκρατία (αίτημα του Ρήγα). Ο Ρήγας δέχεται ότι ο μόνος εγγυητής της ελευθερίας είναι ο νόμος, το σύνταγμα, οι συνταγματικές ελευθερίες και θεσμοί. Μια θεσμική δημοκρατία όλου του λαού. Ο αγώνας για την ελευθερία είναι η κατοχύρωση και η οικοδόμηση των θεσμών.

ΣΤΕΡ. ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ

Ένα σπάνιο φυλλάδιο περὶ Ρήγα: Ἡ διδακτικὴ ἀποστολὴ καὶ ἡ σχολικὴ χρήση του

Ὁ κόσμος θαυμάζει καὶ σέβεται τὸν Ρήγα καὶ τοὺς ὀπαδούς του καὶ ἐντυπωσιάζεται ἀπό τὶς κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ΄αἰώνα ἐνέργειές του γιὰ τρεῖς κυρίως λόγους:

1ον γιὰ τὸ συνωμοτικό του πνεῦμα καὶ τὶς ἀνατρεπτικὲς προσπάθειές του,

2ον γιὰ τὸ ἡρωικὸ καὶ ἔντιμο μαρτύριό του καὶ

3ον γιὰ τὴν πρόθεσή του νὰ θεμελιώσει ἕνα ἐλεύθερο, ἰσχυρὸ καὶ σύγχρονο στὴν ἐποχή του κράτος.

Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τρεῖς ἄξονες ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ δράση καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ρήγα ἰδιαίτερα συμπαθεῖς στοὺς νέους εἶναι οἱ δύο πρῶτοι. Ὁ τρίτος δὲν τοὺς συγκινεῖ τόσο, διότι δὲν ἔχουν τὶς ἀνάλογες ἐμπειρίες. Οἱ παιδαγωγοὶ εἶχαν προσέξει ἐγκαίρως τὸ ἐνδιαφέρον τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων κι ἔτσι τὸ θέμα «Ρήγας» εἶχε περάσει στὰ σχολικά βιβλία καὶ τὴ διδασκαλία τῶν νέων ἑλληνικῶν καί, φυσικά, τῆς ἱστορίας. Ἤδη στὰ συνέδρια αὐτὰ ἔχουν γίνει σχετικὲς ἀνακοινώσεις. Πέρα ἀπὸ τὴν παροχὴ γνώσεων οἱ παιδαγωγοὶ καὶ οἱ ἐκπαιδευτικοὶ γενικῶς εἶδαν ὅτι ἡ περίπτωση τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συντρόφων του δὲν τροφοδοτεῖ τὸ μυαλὸ τῶν νεολαίων μόνο μὲ γνώσεις ἀλλὰ τοὺς κεντρίζει καὶ τὸν συναισθηματικό τους κόσμο καὶ τοὺς ὁλοκληρώνει ὡς προσωπικότητες. Ἡ παιδεία εἶναι μία εὐρύτατη ἔννοια ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ περιορίζεται στὶς γνώσεις[1]. Ὁ Κοραὴς θὰ τὸ πεῖ ἔτσι: «ΠΑΙΔΕΙΑ κατὰ τὸ ὄνομά της, σημαίνει πρώτως καὶ κυρίως τὴν ἐκ παιδὸς μάθησιν τῶν συμφερόντων εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ λογικοῦ» (1831). Καὶ ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κάτι σύνθετο καὶ ὄχι μονόπλευρο.

Σ' αὐτὴ τὴ διερεύνηση τοῦ θέματος «Ὁ Ρήγας στὴν ἐκπαίδευση» ἐπιδιώκει νὰ συμβάλει ἡ παρούσα ἀνακοίνωση μὲ τὴν παρουσίαση ἑνός ἐντύπου ποὺ δὲν ἦταν ἕως τώρα γνωστό.

---

1. Τὸ βιβλίο Ἱστορίας ΣΤ΄ Δημοτικοῦ *Στὰ νεότερα καὶ σύγχρονα χρόνια* ποὺ ἐξέδωσε τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας τὸ 2006 (σελ. 34-5) δὲν βρῆκε κὰν ἕνα ἐπίθετο γιὰ τὸν πρωτομάρτυρα Ρήγα. Ψυχρή παροχὴ γνώσεων. Τελικά, δὲν ἄντεξε· ἀποσύρθηκε καὶ ὑποθέτω ὅτι πολτοποιήθηκε, ἀφοῦ κόστισε στὸν ἑλληνικὸ λαὸ ἕνα σοβαρότατο ποσό. Ἔτσι, πῶς νὰ μὴ γίνομε τὸ πρῶτο θύμα;

Περιγραφὴ τοῦ ἐντύπου. Τὸ ἔντυπο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι ἕνα ὀλιγοσέλιδο φυλλάδιο ἑνὸς τυπογραφικοῦ (16 σελ.) ποὺ ἔχει τὸν γενικό τίτλο: *Παιδικὴ βιβλιοθήκη* καὶ ὑπότιτλο «Δεκαπενθήμερος ἔκδοσις διὰ τοὺς μαθητάς». Διευθυντὴς τῆς ἐκδόσεως φέρεται ὁ Μιχ. Παπαμαῦρος καὶ ἐκδότης τὸ Γραφεῖον Πνευματικῶν Ὑπηρεσιῶν (Ἀθῆναι: Ὁδὸς Μαυρομιχάλη 2). Θέμα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1 φυλλαδίου *Ὁ Ρήγας* καὶ τιμή του δρχ. 2. Συγγραφέας του ὁ Μιχ. Παπαμαῦρος, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μιλήσω παρακάτω. Στὴν πρώτη σελίδα, οἱονεὶ ἐξώφυλλο, ὑπάρχει μία προσωπογραφία τοῦ Ρήγα (σκίτσο) ἄγνωστου καλλιτέχνη. Περιέργως τὸ φυλλάδιο εἶναι ἀχρονολόγητο ἀλλά, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐκδόθηκε τὸ 1937.

Τὸ φυλλάδιο αὐτὸ περιλήφθηκε ὡς περιοδικὸ σὲ καταγραφή τῶν 'Αγγ. Πανοπούλου καὶ Κ. Τσικνάκη ὄχι ἐξ αὐτοψίας ἀλλὰ ἀπὸ ἀναγραφὴ στὸ *Μηνιαῖον Δελτίον τοῦ Ὑφυπουργείου Τύπου* (τ. 6, Φεβρουάριος 1937, σελ. 237)[2]. Οἱ συντάκτες σημειώνουν ὅτι τὸ ἔντυπο «λανθάνει» ἀλλὰ τὸ κατατάσσουν στὰ «ποκίλης ὕλης»[3]. Ἂν καὶ ἀμφιβάλλω ἂν μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸ φυλλάδιο ὡς περιοδικό, ἀφοῦ δὲν ἔχει τὰ χαρακτηριστικά του (ἀναπτύσσει ἕνα καὶ μόνο θέμα καὶ ὄχι ποικιλία θεμάτων, γράφεται ἀπό ἕνα καὶ μόνο συγγραφέα καὶ ὄχι, ὡς συνήθως, ἀπό πολλούς, ἑπομένως ἡ *Παιδικὴ βιβλιοθήκη* εἶναι τίτλος σειρᾶς καὶ ὄχι περιοδικοῦ), ἐντούτοις ἡ βιβλιογραφικὴ μνεία γιὰ τὸ ἔτος ἐκδόσεως εἶναι πολὺ χρήσιμη.

Ἐδῶ θὰ ἀναφέρω καὶ τὰ θέματα τῆς ἀγγελίας τῶν προσεχῶν ἀριθμῶν τῆς σειρᾶς, ἡ ὁποία συνηγορεῖ στὴν ἄποψη ὅτι ἡ *Παιδικὴ βιβλοθήκη* εἶναι τίτλος σειρᾶς φυλλαδίων: ἀριθ. 2 *Τὸ κουνούπι καὶ ἡ ἑλονοσία,* ἀριθ. 3 *Πῶς γίνεται τὸ χαρτί*, ἀριθ. 4 *Μὲ τὸ πλοῖο ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὸν Βόλο.* Ἂν ἐκδόθηκαν, εἶναι ἄγνωστο. Θὰ ἐπανέλθω ἐπ' αὐτοῦ στὴ συνέχεια.

Ὁ συγγραφέας. Συγγραφέας τοῦ φυλλαδίου εἶναι ὁ γνωστὸς παιδαγωγὸς Μιχάλης Παπαμαῦρος. Γεννήθηκε στὴ Βολισσὸ τῆς Χίου κατὰ δήλωσή του τὸ 1893 ἀλλά στὰ ἐπίσημα χαρτιὰ φέρεται ὅτι γεννήθηκε ἄλλοτε τὸ 1891 καὶ ἄλλοτε τὸ 1892. Ἀφοῦ ἀποφοίτησε ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο Χίου, μᾶλλον τὸ 1910, κέρδισε τὸ Πρώειον κληροδότημα[4] καὶ πῆγε στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ μάθει γερμανικά. Ὑπηρέτησε ὡς ἐθελοντὴς στὴν ἀπελευθέρωση τῆς Χίου (1912-3). Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1913 σπούδασε στὴν Ἰένα (Φιλοσοφικὴ Σχολὴ καὶ Παιδαγωγικά). Τὸ 1917, γιὰ νὰ μὴν ἀπελαθεῖ ἀπὸ τὴ Γερμανία, ἐξατίας τοῦ Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, ἀφοῦ ἡ πατρίδα του ἦταν στὸ ἀντίπαλο στρατόπεδο, νυμφεύθηκε Γερμανίδα. Συνέχισε τὶς σπουδές του στὴ Λιψία καὶ τὸ Βερολίνο καὶ ἐπέστρεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1919, μὲ πλούσια παιδαγωγικὴ καὶ φιλολογικὴ κατάρτιση, ὅπου καὶ ὑπηρέτησε σὲ διδασκαλεῖα. Ἀρχικὰ ἦταν θιασώτης τῆς ἑρβαρτιανῆς παιδαγωγικῆς ἀλλὰ ἀργότερα ἔγινε διαπρύσιος κήρυκας τοῦ Σχολείου ἐργασίας. Οἱ νεωτεριστικές του ἀπόψεις καὶ ἰδίως ἡ ἀριστερὴ ἰδεολογία του τοῦ «φιλοδώρησαν» διώξεις, ἀπολύσεις, ἐξορίες καὶ φυλακίσεις ἔτσι, ὥστε νὰ ἐπιδοθεῖ σὲ συγγραφικὲς καὶ μεταφραστικὲς ἐργασίες γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐπιβιώσει αὐτὸς καὶ ἡ οἰκογένειά του[5]. Μέσα σ' αὐτή του τὴ δραστηρότητα ἐντάσσεται καὶ ἡ προσπάθεια ἐκδόσεως τῆς σειρᾶς *Παιδικὴ βιβλιοθήκη.* Ὅμως, παρὰ τὸν φιλοδι-

2. Ἀγγελικῆς Πανοπούλου καὶ Κώστα Τσικνάκη, *Ἑλληνικὸς νεανικὸς Τύπος (1936-1941). Καταγραφή,* Ἀθήνα 1992, σελ. 125.

3. *Ὅ.π.*, σελ. 43.

4. Περὶ αὐτοῦ βλ. Κ. Ἀμάντου, *Χίος καὶ Χῖοι. Σημειώματα*, Ἀθήνα 1959, σελ. 30.

5. Χάρη Σακελλαρίου, *Μιχ. Παπαμαῦρος: Ἡ ζωὴ-Οἱ διώξεις-Τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1985, σελ. 261-263.

κτατορικὸ πρόλογο τοῦ Παπαμαύρου[6], δὲν νομίζω ὅτι αὐτὴ ἡ ἐκδοτική του προσπάθεια εὐδοκίμησε· ὄχι τόσο διότι «πολύ δύσκολα τὸ καθεστώς [Μεταξᾶ] θὰ ἀνεχόταν μιὰ τέτοια παρέμβαση στὸν ΄΄προσφιλή΄΄ του χῶρο τῆς νεολαίας»[7] ὅσο διότι δὲν θὰ βρῆκε ἀνταπόκριση ἀπό τοὺς δασκάλους, μέσω τῶν ὁποίων θὰ διακινοῦταν τὸ φυλλάδιο[8], ἀπὸ φόβο μὴ θεωρηθοῦν συνοδοιπόροι καὶ συνεργάτες ἑνὸς κακοχαρακτηρισμένου ἤδη ἀπὸ τὸ 1925 καὶ ἀπολυθέντος ὁριστικὰ τὸ 1933 ἐκπαιδευτικοῦ. Ἔτσι τὸ πιθανότερο εἶναι ἡ *Παιδικὴ βιβλιοθήκη* νὰ μὴν εἶχε συνέχεια, ἀφοῦ μάλιστα δὲν ἐντοπίστηκε ἄλλο φυλλάδιο ἀπὸ αὐτά ποὺ ἀναγγέλθηκαν ὡς «προσεχεῖς ἐκδόσεις».

Τὸ θέμα. Τώρα, μετὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ ἐντύπου καὶ τὴ γνωριμία τοῦ συγγραφέα, ἄς, ἔλθουμε στὸ κυριότερο μέρος τῆς ἀνακοινώσεως, στὸ περιεχόμενο δηλαδὴ τοῦ φυλλαδίου. Ὁ συγγραφέας ἐπιφανειακὰ συντάσσει μιὰ σύντομη βιογραφία τοῦ Ρήγα, στὸ βάθος ὅμως προσπαθεῖ νὰ δώσει στὰ παιδιά ἕνα πρότυπο ἀνθρώπου-ἀγωνιστῆ ἐπισημαίνοντας καὶ σχολιάζοντας τὶς διάφορες ἐνέργειες καὶ κινήσεις τοῦ Ρήγα. Τέτοιο πρότυπο, κατὰ τὸ φυλλάδιο τοῦ Παπαμαύρου, ἦταν ὁ μεγαλοφυής, ὁ δυνατὸς καὶ ρωμαλέος (σελ. 5) καὶ ὁ πειστικός (σελ. 5-6), γιὰ νὰ καταλήξει στὴν ἀπίστευτη σήμερα διαπίστωση ὅτι «ἄνθρωποι ἀδύνατοι καὶ σωματικὰ καχεκτικοὶ δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἀγωνίζουνται γιὰ μεγάλες ἰδέες»(σελ. 5) καὶ ὅτι «πειστικοὶ εἶναι ὅλοι οἱ μεγάλοι ἄνθρωποι ποὺ πιστεύουν σὲ μιὰν ἰδέα» (σελ. 6). Ἄραγε τί θὰ ἔλεγαν γι' αὐτὰ ὁ Ροῦσβελτ ἤ ὁ ἀστροφυσικὸς Καθηγητής Χόκινγκ (πρβλ. καὶ τὴν ἐδῶ σημ. 6). Δὲν κάμνει ἱστορικὴ διαπραγμάτευση, γι' αὐτὸ μένει στὰ τότε γνωστὰ περὶ Ρήγα, ὑποπίπτοντας καὶ σὲ λάθη, τὰ ὁποῖα βέβαια διορθώθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα.

Θὰ δώσω ἐδῶ μιὰ σύνοψη τοῦ δημοσιεύματος γιὰ νὰ γίνει αὐτὸ ἀντιληπτό. Ὁ Ρήγας, κατὰ τὸ φυλλάδιο τοῦ Παπαμαύρου, γεννήθηκε τὸ 1757 στὶς Φερὲς ἢ Βελεστίνο. Γιὸς τοῦ ἐμπόρου καὶ κτηματία Κυριαζῆ καὶ τῆς Μαρίας. Σπούδασε στὸ χωριό του καὶ στὰ Ἀμπελάκια. Διατέλεσε δάσκαλος στὸν Κισσό ἀλλά, ἐξαιτίας μιᾶς διενέξεως, μαχαίρωσε ἕναν Τοῦρκο καὶ ἀκολούθως περιπλανήθηκε φυγὰς στὸν Κίσσαβο καὶ τὸν Ὄλυμπο. Ἐν συνεχεία κατέφυγε στὸ Ἅγιο Ὄρος καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐκεῖ γνωρίσθηκε μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη, τὸν ὁποῖο καὶ ἀκολούθησε στὸ Ἰάσιο ὅταν αὐτὸς διορίσθηκε ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας. Ἀργότερα ἔγινε γραμματέας τοῦ Ν. Μαυρογένη, ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας. Μετὰ ἐγκαταστάθηκε στὴ Βιέννη, ὅπου ἄρχισε τὸ ἐκδοτικό του ἔργο ποὺ εἶχε σκοπὸ τὴν ἀφύπνιση τῶν Ἑλλήνων· τύπωσε τὴν Προκήρυξη καὶ τὸν Θούριο, ἡ ἀποστολὴ τῶν ὁποίων στὴν Τεργέστη ἔγινε ἡ αἰτία τῆς συλλήψεως αὐτοῦ καὶ τῶν συντρόφων του. Τελικά, μετὰ τὴν ἀτιμωτικὴ πράξη τῶν Αὐστριακῶν νὰ παραδώσουν τοὺς ὀκτὼ κατηγορουμένους στὸν πασᾶ τοῦ Βελιγραδίου, ὁ τελευταῖος τοὺς θανάτωσε διὰ πνιγμοῦ στὸν Δούναβη, ἐκτὸς τοῦ Ρήγα, τὸν ὁποῖο σκότωσε στὴ φυλακή. Ὁ συγγραφέας προχωρεῖ σὲ παρεπόμενα συμβάντα στὸ Βελεστίνο, ὅπου οἱ Τοῦρκοι σκότωσαν τὸν πατέρα τοῦ Ρήγα, τὴν ἀδελφή του, τὸν ἄνδρα της καὶ τὸ παιδί τους.

Ἄς μὴν ἀναζητήσουμε σ' ὅλη αὐτὴ τὴ διαπραγμάτευση τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ὅπως καὶ ὅσο τὴν ξέρομε σήμερα. Ὅπως εἶπα καὶ προηγουμένως, τὸν Παπαμαῦρο τὸν ἐνδια-

6. «Σήμερα, ποὺ στὴν Ἑλλάδα γίνεται μιὰ τεράστια ἀναδημιουργικὴ κίνηση σ' ὅλους τοὺς κλάδους τῆς δημόσιας ζωῆς, ἡ «Παιδ. Βιβλιοθήκη» φιλοδοξεῖ νὰ προσφέρει τὴν συμβολή της στὴ γενικὴ προσπάθεια καὶ νὰ ἐργασθεῖ ὅσο μπορεῖ γιὰ τὴν προαγωγὴ τῆς ἰδιαίτερης περιοχῆς τῆς Παιδείας μας», *Παιδικὴ βιβλιοθήκη,* ἀριθ. 1, σελ. 3. Τὸ αὐταρχικὸ καὶ συγκεντρωτικὸ πνεῦμα τῆς Γερμανίας δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστους πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ σπούδασαν σ' αὐτὴ τὴ χώρα.

7. Ἀγγ. Πανοπούλου καὶ Κ. Τσικάκη, *ὅ.π.,* σελ. 43.

8. «Τὰ φυλλάδια τῆς «Παιδικῆς Βιβλιοθήκης» θὰ τὰ παραγγέλετε διὰ μέσου τῶν κ.κ. δημοδιδασκάλων καὶ καθηγητῶν σας», *Παιδικὴ βιβλιοθήκη, ὅ.π.,* σελ. 4.

φέρει ἡ παιδαγωγικὴ πλευρά, τὴν ὁποία δίνει προσφυῶς σὲ κάθε βῆμα τῆς πορείας τοῦ Ρήγα, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι «ἡ Ἑλλὰς δὲν πεθαίνει ποτέ. Ἡ Ἑλλὰς εἶναι ἀθάνατη...σήμερα [δηλ. τὸ 1937] βαδίζει πρὸς τὴ δόξα» καὶ ὅτι «Ὁ σπόρος ποὺ ἔσπειρε ὁ Ρήγας ἔφερε τοὺς γλυκύτερους καρπούς».

Μετὰ τὴ βιογραφία τοῦ Ρήγα, ἡ ὁποία τοῦ εἶναι ἁπλῶς τὸ στημόνι γιὰ νὰ περιπλέξει τὰ ἰδεολογικά του ὑφάδια ὁ συγγραφέας καὶ νὰ δώσει ἔτσι ἕνα ἰδανικὸ τάπητα, ἕνα πρότυπο ἀνδρὸς ποὺ θὰ ἐμπνεύσει τὰ παιδιά, ὁ Παπαμαῦρος προσθέτει ἐκτενὲς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Θούριο καὶ ἕνα σημείωμα, τοῦ ὁποίου ὁ τίτλος «Πῶς ὁ Ρήγας ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν Μέγαν Ναπολέοντα», μᾶς δίνει ἰδέα τοῦ περιεχομένου του.

Ἡ σχολικὴ χρήση. Τὸ φυλλάδιο αὐτὸ περὶ Ρήγα ἐκδόθηκε ὡς ἐξωσχολικὸ βοήθημα. Γράφει ὁ συγγραφέας καὶ ἐκδότης στὸν πρόλογό του: «Ἡ προσπάθειά της [τῆς *Παιδικῆς βιβλιοθήκης*] αὐτὴ συνίσταται στὴ διάδοση μεταξὺ τῶν μαθητῶν Μέσης καὶ Δημοτικῆς μικρῶν, φθηνῶν μονογραφιῶν περὶ διαφόρων θεμάτων τοῦ Ἀναλ. Προγράμματος. Τὰ θέματα αὐτὰ θὰ εἶναι παρμένα ἀπὸ τὶς διάφορες περιοχὲς τῶν γνώσεων». Ἐνῶ ὅμως εἶναι ἀμφίβολη ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ συνέχεια τῆς προσπάθειας, ὅπως εἶπα, ἐντούτοις τὸ 1ο φυλλάδιο περὶ Ρήγα εἶχε μιὰ καλλίτερη τύχη ἀργότερα, μετὰ τὸν πόλεμο καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος. Ἐδῶ θὰ στηριχθῶ στὴν προσωπική μου μαρτυρία. Μαθητές τῆς Β΄ ὀκταταξίου Γυμνασίου ὑποχρεωθήκαμε νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν ΣΤ΄ Δημοτικοῦ διότι τὸ 1945 τὰ Γυμνάσια μετατράπηκαν σὲ ἑξατάξια. Βιβλία ὅμως ὡς ἀναγνωστικὰ δὲν ὑπῆρχαν εἴτε λόγω τῆς προηγηθείσης Κατοχῆς εἴτε διότι αὐτὰ τῆς περιόδου Μεταξᾶ κρίθηκαν πλέον ἀκατάλληλα. Στὸ σχολεῖο μας λοιπὸν ἀντὶ ἀναγνωστικοῦ μᾶς διανεμήθηκε ὁ «Ρήγας» τοῦ Παπαμαύρου (ἕνα ἀντίτυπο ἀνὰ δύο μαθητές), ἀπὸ τὸν ὁποῖο κάναμε τὴν ἀνάγνωση καὶ τὴν καλλιγραφικὴ ἀντιγραφή.

Ἔτσι λοιπὸν τὸ ἐξωσχολικὸ αὐτὸ ἔντυπο εἶχε τὴν τιμή, ἔστω προσωρινά, νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς σχολικὸ ἐγχειρίδιο. Κρίθηκε ὅτι τὸ θέμα «Ρήγας» ἦταν κατάλληλο νὰ μορφώσει καὶ νὰ ἐμπνεύσει τοὺς τελειόφοιτους μαθητὲς τοῦ Δημοτικοῦ. Ἐκεῖνο πού, παρὰ τὶς προσπάθειές μου, δὲν μπόρεσα νὰ διαπιστώσω εἶναι ἂν τὸ ἔντυπο αὐτὸ μᾶς διανεμήθηκε κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἢ μὲ πρωτοβουλία τοῦ Διευθυντῆ τοῦ σχολείου μας - γεγονὸς ποὺ θεωρῶ πιθανότερο - ἀπό κάποια παλαιότερη παρακαταθήκη. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἔχουν τὸν λόγο ἐδῶ. Ἂν δὲν συνέβη ἴδιο ἢ παρόμοιο γεγονὸς καὶ δὲ ἄλλα σχολεῖα, σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρξε σχετικὴ διαταγὴ τοῦ Ὑπουργείου ἀλλὰ ἦταν μιὰ πρόσκαιρη λύση τοῦ προβλήματος ἐλλείψεως ἀναγνωστικοῦ. Σημασία πάντως ἔχει ὅτι τὸ θέμα «Ρήγας» κρίθηκε κατάλληλο νὰ διαπαιδαγωγήσει δωδεκαετῆ σχολιαρόπαιδα. Ἂν ἡ μεταρρύθμιση ἀπό ὀκτατάξιο σὲ ἑξατάξιο ἔγινε ἐπί κυβερνήσεως Πλαστήρα, πρέπει νὰ μὴν παραβλέψω ἐδῶ τὴ σύμπτωση ὅτι Ὑπουργὸς Παιδείας ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (4.Ι.-8.IV.1945) ἦταν ὁ Καθηγητής, Ἀκαδημαϊκὸς καὶ μελετητὴς τοῦ Ρήγα Κωνσταντῖνος Ἄμαντος, συμπατριώτης καὶ συνυπότροφος τοῦ Μιχάλη Παπαμαύρου (ἀλλὰ σὲ διαφορετικὴ ἐποχὴ) στὴ Γερμανία μέσω τοῦ Πρωείου Κληροδοτήματος[9]. Οἱ δύο αὐτοὶ ἐπιστήμονες συναντοῦνταν καὶ σ'ἕνα ἄλλο σημεῖο: ἦσαν καὶ οἱ δύο ὑπέρμαχοι τῆς δημοτικῆς γλώσσας, στὴν ὁποία ἦταν γραμμένο καὶ τὸ φυλλάδιο γιὰ τὸν Ρήγα[10].

9. Ὁ Ἄμαντος πάντως δὲν ἀναφέρει τίποτε σχετικὸ στὸ δημοσίευμά του «Ἀναμνήσεις ἀπὸ τρίμηνον ὑπουργίαν», *Παιδεία*, Α΄ (1947), σελ. 647-656. Μᾶλλον ἔγινε ἀπὸ τὸν διάδοχό του Καθηγητὴ Δ. Μπαλάνο.

10. Ἐπίσης ὁ Ἄμαντος δημοσίευσε τρία κείμενα τοῦ Παπαμαύρου στὸ περιοδικό του *Αἰγαῖον*, (1935-1936).

Ὕστερα ἀπὸ ὅσα ἐξέθεσα προηγουμένως διευκρινίσθησαν, πιστεύω, τὰ βιβλιογραφικὰ τῆς *Παιδικῆς βιβλιοθήκης*, προστέθηκε ἕνα ἀκόμη ἔργο στὴν ἐργογραφία (ἀλλὰ καὶ ἀπόψεις στὴν ἰδεολογικὴ τοποθέτηση) τοῦ Παπαμαύρου καὶ κυρίως διαπιστώθηκε ὅτι τὸ θέμα «Ρήγας» κρίθηκε παιδαγωγικῶς κατάλληλο ὄχι μόνο γιὰ ἐξωσχολικὸ βοήθημα ἀλλὰ καὶ γιὰ σχολικὴ χρήση.

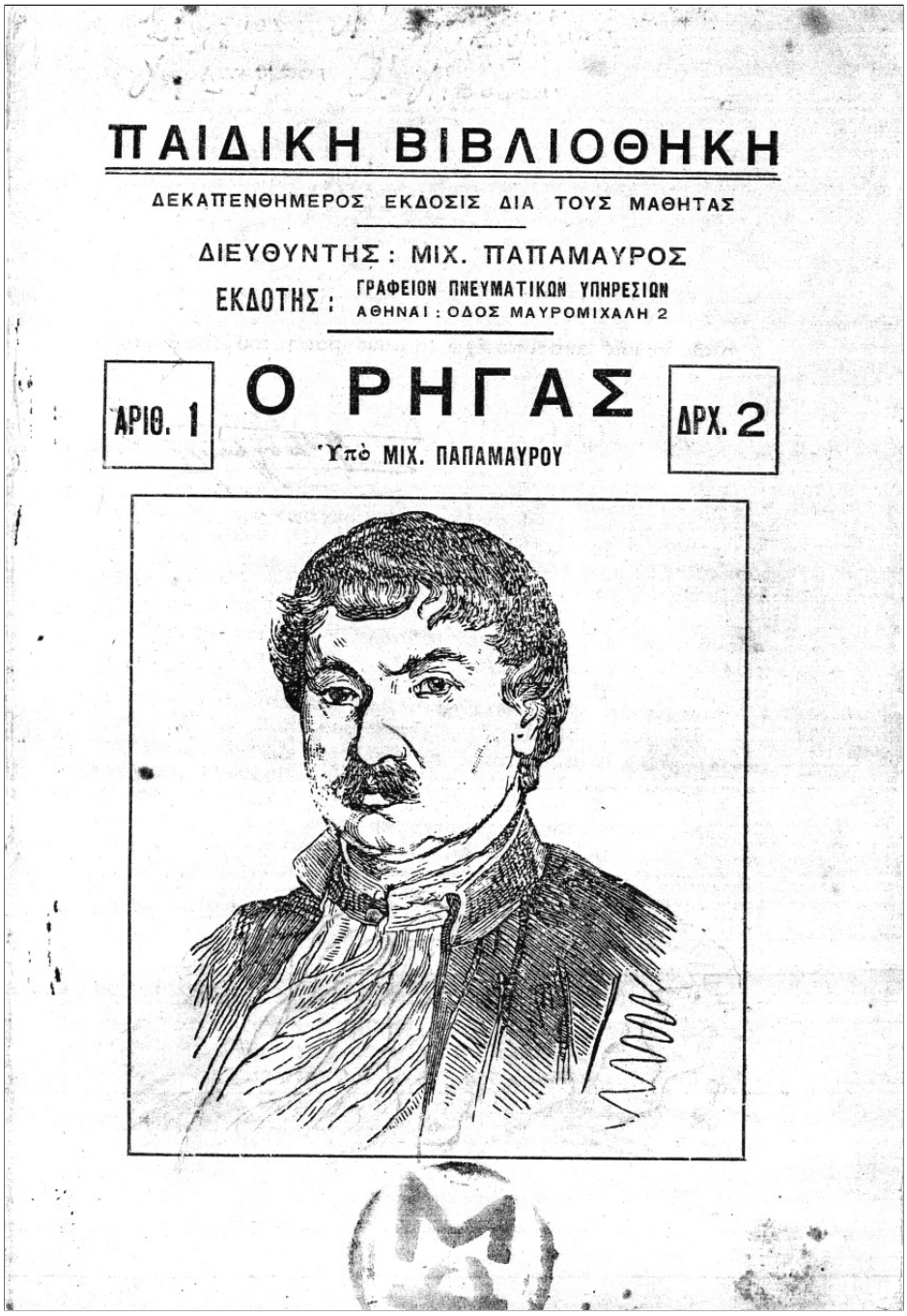

ΠΑΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΣ ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΜΑΘΗΤΑΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΜΙΧ. ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ: ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ
ΑΘΗΝΑΙ: ΟΔΟΣ ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ 2

ΑΡΙΘ. 1 Ο ΡΗΓΑΣ ΔΡΧ. 2

Ὑπὸ ΜΙΧ. ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΥ

Τὸ φυλλάδιο περὶ Ρήγα τοῦ Μ. Παπαμαύρου

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΦΡΑΓΚΑΚΗ

Η χρήση της ιστορίας στο πολιτικό πρόταγμα του Ρήγα Βελεστινλή

Τον δέκατο όγδοο αιώνα οι άθλιες συνθήκες της Τουρκοκρατίας και η δυναμική ανάδυση του Διαφωτισμού καθώς και του αρχαίου ελληνικού ιδεώδους στον ευρωπαϊκό χώρο επηρέασαν σημαντικά Έλληνες διανοουμένους, συμβάλλοντας στη συγκρότηση του πολιτικού τους ιδεολογικού υποβάθρου. Από αυτό το υπόβαθρο προέκυψαν πολιτικά προτάγματα, τα οποία υιοθετούν στοιχεία από το ιστορικό παρελθόν και αποδεικνύουν την εκτενή χρήση της ιστορίας από αυτούς για την εκπλήρωση των πολιτικών τους προσδοκιών.

Η υιοθέτηση και προώθηση του ιστορικού παρελθόντος οφείλονταν σε διάφορους παράγοντες συμπεριλαμβανομένου του ρεύματος ευρωπαϊκής επίδρασης. Ο Διαφωτισμός, η στροφή του προς την κλασική αρχαιότητα, η αφομοίωση κλασικών αρχαιοελληνικών προτύπων στα έργα των επιφανέστερων εκπροσώπων του, παρείχε κείμενα και ιδέες για Έλληνες διανοουμένους που αναζητούσαν πηγές από τις οποίες θα μπορούσαν να αντλήσουν ιστορικό περιεχόμενο. Κατ' επέκταση, ο Διαφωτισμός άσκησε σημαντική επίδραση στις επιλογές Ελλήνων διανοουμένων όσον αφορά τις πηγές έμπνευσής τους για τα πολιτικά τους έργα και αποτέλεσε βασική συνιστώσα για τη συγκρότηση τέτοιων έργων. Ανάμεσα στους Έλληνες διανοουμένους, που κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού χρησιμοποίησαν την ιστορία ώστε να εξυπηρετήσουν πολιτικές τους προσδοκίες, ήταν και ο Ρήγας Βελεστινλής. Η αρχαιογνωσία του ήταν μέσο με το οποίο συγκρότησε το ιδεολογικό και πολιτειακό πρότυπό του. Εμπνεύστηκε από τη μελέτη αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, από τα κλασικά αρχαιοελληνικά πρότυπα και τα προώθησε μέσα από τα έργα του.

Η στροφή Διαφωτιστών προς την κλασική ελληνική αρχαιότητα επηρέασε περαιτέρω την προσήλωσή τους στις αξίες της και στην επιμονή του στην ανάδειξη της ιστορίας. Όπως πολλοί Διαφωτιστές έτσι και αυτός συνέδεσε το παρόν με την κλασική ελληνική αρχαιότητα. Η επίδραση αυτής της αρχαιότητας π.χ. στα έργα ορισμένων Γάλλων Διαφωτιστών ενίσχυσε τις μεταφραστικές, συγγραφικές, χαρτογραφικές δραστηριότητες και

προσπάθειές του. Το γεγονός ότι συγγραφείς όπως ο Αββάς Μπαρτελεμύ, Μοντεσκιέ, Ζαν Ζακ Ρουσσώ, Βολταίρ, Ντιντερό και Χόλμπαχ εμπνεύστηκαν από τα πολιτειακά μοντέλα και την πολιτική φιλοσοφία, που πρόσφερε η κλασική ελληνική αρχαιότητα, ενίσχυσε περαιτέρω τη χρήση στοιχείων από το ιστορικό παρελθόν στο πολιτικό του έργο.

Οι πολιτικοκοινωνικές του ιδέες οι οποίες είναι έμμεσα ή άμεσα επηρεασμένες από το ιστορικό παρελθόν εντοπίζονται σε πολλά έργα του. Επίδραση πολιτικοκοινωνική στις ιδέες του από τα έργα Διαφωτιστών, όπως του Ζαν Ζακ Ρουσσώ, Βολταίρ και του Μοντεσκιέ που υιοθετούν στοιχεία από την κλασική αρχαιότητα, εντοπίζεται σε έργα του όπως το *Φυσικής Απάνθισμα.* Όπως αναγράφεται στο τέλος αυτού του βιβλίου του, είχε αρχίσει να μεταφράζει το επηρεασμένο από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα έργο νεότερης πολιτικής θεωρίας *Το Πνεύμα των Νόμων* του Μοντεσκιέ. Σε αυτό το βιβλίο του Ρήγα όπου γίνονται έκδηλα τα πολιτικά ενδιαφέροντα του, αναφέρεται ότι: «*Αν κανένας φιλογενής αγαπά να κοπιάση μεταφράζωντας προς όφελος του γένους κανένα βιβλίον, ας μην επιχειρισθή το Esprit des loix par Montesquieu επειδή και είναι μισομεταφρασμένον υπ' εμού, και τελειώνωντας έχει να* τυπωθή»[1].

Ο Βελεστινλής ήταν ανάμεσα σε εκείνους τους διανοουμένους που αναζήτησαν αναλογίες και συσχετισμούς ανάμεσα στην κλασική ελληνική αρχαιότητα και το Διαφωτισμό και συνέβαλλαν στη γνωστοποίηση των επιτευγμάτων των αρχαίων Ελλήνων και στο να κάνουν τον ελληνικό λαό στον οποίο απευθύνονταν να αποκτήσει μία ενισχυμένη συγκριτική ικανότητα του παρόντος με το παρελθόν, τέτοια ώστε να συνειδητοποιήσει την αναγκαιότητα αλλά και τα πρότυπα για ένα καλύτερο μέλλον. Για τον Ρήγα ο ελληνικός λαός θα έπρεπε να κάνει μία τέτοια σύγκριση ώστε να αποκτήσει συνείδηση για το «τι έχασε, τι έχει, τι του πρέπει»[2] και να δράσει ανάλογα. Σε ένα από τα έργα του ο Βελεστινλής γράφει ότι: «*Κάθε νουνεχής φιλόπατρις λυπείται βλέποντας τους δυστυχείς απογόνους των ευκλεεστάτων Αριστοτέλους και Πλάτωνος, ή πάντη γεγυμνωμένους από την ιδέαν της φιλοσοφίας, ή αφ' ου εγήρασαν επικεκυφότες εις μόνα τα σπάνια της ελληνικής διαλέκτου βιβλία, να εκαρποφορήθησαν πολλά ολίγον, ή παντελώς*»[3].

Με την απεικόνιση του παρελθόντος ο Βελεστινλής στόχευε να δημιουργήσει λοιπόν μία βάση σύγκρισης με το παρόν, και περαιτέρω επιδίωκε την παρότρυνση των Ελλήνων για την επίτευξη πολιτικών αλλαγών. Με τα έργα του θέλησε να απελευθερώσει τους υπόδουλους από τα δεσμά της τυραννίας και των επιπτώσεων αυτής, να τους αποδεσμεύσει από την αμάθεια, την άγνοια και τις προκαταλήψεις.

Η εικονογραφική, μεταφραστική, χαρτογραφική και συγγραφική δραστηριότητα του Ρήγα αποδεικνύει την ευρεία του χρήση της ιστορίας για την εξυπηρέτηση των πολιτικών του προσδοκιών. Η ανάδειξη της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς, η επιβεβαίωση της ιστορικής ταυτοτικής συνέχειας, η ενίσχυση της ιστορικής γνώσης μέσα από τα έργα του, προορίζονταν για τις γνωσιολογικές ανάγκες του ελληνικού λαού, και κατ' επέκτα-

1. Βελεστινλής Ρήγας, *Φυσικής Απάνθισμα δια τους Αγχίνους και Φιλομαθείς Έλληνας, εκ της γερμανικής και γαλλικής Διαλέκτου Ερρανισθέν παρά ... Θεταλλού Ούτινος Αναλώμασιν Εξεδόθη, προς Ωφέλειαν των Ομογενών, εν Βιέννη, εκ της Τυπογραφίας του Ευγενούς Τράττνερ, 1790.* Φωτομηχανική αναστατική επανέκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με την προσθήκη ευρετηρίου, Αθήνα 1991, σελ. 176.

2. Κακαβογιάννης Ευάγγελος Χ., «"Η Επιπεδογραφία της Φεράς", του Ρήγα Βελεστινλή από άποψη αρχαιολογική», *Υπέρεια,* τόμ. 1, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, (Βελεστίνο 1986), Αθήνα 1990, σελ. 423-424.

3. Βελεστινλής Ρήγας, *Φυσικής Απάνθισμα..., ό.π.,* σελ. ζ΄.

ση για την προώθηση της πολιτειακής ανεξαρτησίας, της ελευθερίας, του δικαιώματος αντίστασης κατά της τυραννίας, την ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης και την κινητοποίηση για τη δημιουργία της «Ελληνικής Δημοκρατίας», ενός κράτους δημοκρατικού χαρακτήρα. Ο Ρήγας παρείχε στους Έλληνες διάφορες πηγές έμπνευσης που σχετίζονταν με το ιστορικό παρελθόν τους όπως εικονογραφικό υλικό, ύμνους, μεταφράσεις και χάρτες.

Στα τέλη 1796-1797 παρήγαγε υλικό που σχετιζόταν με την αρχαία ελληνική κληρονομιά όπως τη συμβολική εικόνα, χαλκογραφία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Δημοσίευσε την εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τις θριαμβευτικές του νίκες, ώστε να εμπνευστούν οι Έλληνες από το ένδοξο παρελθόν τους. Παρήγαγε ύμνους (όπως π.χ. *Θούριος*, *Ύμνος Πατριωτικός*) επαναστατικού περιεχομένου έτσι ώστε να κινητοποιήσει τους Έλληνες, και άλλους υποδουλωμένους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, να τους προετοιμάσει για επανάσταση. Στο *Θούριο* ο Ρήγας χρησιμοποιεί την ιστορία ώστε να αναδείξει παραδείγματα κοινών αγώνων που έδωσαν οι λαοί της περιοχής κατά του κοινού δυνάστη, κατά της οθωμανικής τυραννίας.

Για πολλούς Έλληνες διανοουμένους εκείνης της εποχής, συμπεριλαμβανομένου και του Ρήγα, η μετάφραση, διασκευή σύγχρονων ευρωπαϊκών κειμένων αποσκοπούσε στην περαιτέρω ανάδειξη των επιτεύγματων των αρχαίων προγόνων τους και αποτελούσε σημαντικό μέσο για την προώθηση της γνώσης του ιστορικού παρελθόντος, της αρχαίας ιστορικής κληρονομιάς. Περαιτέρω, οι μεταφράσεις έργων θεωρούνταν ως πολύτιμα εργαλεία για τη μελέτη της αρχαίας ιστορίας και κατ' επέκταση για την ηθική και πολιτική μόρφωση των συμπατριωτών τους. Αυτοί οι διανοούμενοι επωφελήθηκαν από τις μεταφράσεις ξένων έργων με ιστορικό περιεχόμενο ή και οι ίδιοι ασχολήθηκαν με τη μετάφραση έργων ώστε να μπορέσουν να προωθήσουν τις πολιτικές τους ιδέες.

Στο πλαίσιο της ενίσχυσης του ηθικού των Ελλήνων, ο Βελεστινλής μετέφρασε π.χ. έργα τα οποία αναφέρονται στους Ολυμπιακούς Αγώνες της αρχαίας Ελλάδας, έργα τα οποία θα αναδείκνυαν τις αξίες που αντιπροσώπευαν αυτοί οι αγώνες[4]. Το βιβλίο Το *Ταξίδιον του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα* του Αββά Μπαρτελεμύ π.χ. περιέχει το κεφάλαιο «Οδοιπορείαν εις Ηλείαν. Ολυμπιακοί Αγώνες» το οποίο αναφέρεται στους Ολυμπιακούς Αγώνες[5]. Μετέφρασε επίσης τα *Ολύμπια*, του Ιταλού Πέτρου Μεταστάσιου, έργο το οποίο αναφέρεται στους Ολυμπιακούς Αγώνες και παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τη διατήρηση των Αγώνων αυτών στην εποχή του Ρήγα[6]. Ορισμένες από τις μεταφράσεις του Βελεστινλή συνοδεύονται από επεξηγηματικά του σχόλια τα οποία έχουν διδακτική αξία. Η μετάφραση π.χ. ορισμένων κεφαλαίων του έργου του Αββά

4. Αξελός Λουκάς, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και Όρια στην Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Στοχαστής, 2003, σελ. 455.

5. Βελεστινλής Ρήγας, *Νέος Ανάχαρσις*, Βιέννη, 1797, φωτομηχανική αναστατική έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Κεφάλαιο ΛΗ΄, «Οδοιπορείαν εις Ηλείαν. Ολυμπιακοί Αγώνες», Αθήνα 2005, σελ. 252-323.

6. Καραμπερόπουλος Δημ., *Ο Ρήγας Βελεστινλής Μεταφραστής των Ολυμπίων του Μεταστάσιο*, Αθήνα, 2001. Βελεστινλής Ρήγας, *Ο Ηθικός Τρίπους*, Βιέννη, 1797, φωτομηχανική επανέκδοση, Επιμέλεια-Εισαγωγή-Ευρετήριο Καραμπερόπουλου Δημ., Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, 2001. Βελεστινλής Ρήγας, *Ολυμπιακοί Αγώνες*, Επιμέλεια-Εισαγωγή Καραμπερόπουλος Δημ., Αθήνα, Έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης, Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2003, σελ. 23-24.

Μπαρτελεμύ[7], το οποίο αναφέρεται στο ένδοξο παρελθόν των Ελλήνων, εμπλουτίζεται από το Βελεστινλή με ενδιαφέρουσες σημειώσεις με τις οποίες προσπαθεί να συνδέσει στοιχεία του παρελθόντος με το παρόν.

Ένα από τα έργα του Ρήγα στο οποίο γίνεται ευρεία χρήση της ιστορίας και αναπτύσσεται το πολιτικό του πρόταγμα είναι η *Νέα Πολιτική Διοίκηση* (*Νέα Πολιτική Διοίκησις των Κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσόγειων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*) με τον υπότιτλο *Ελευθερία - Ισοτιμία - Αδελφότης*, έργο το οποίο αποτελείται από την *Επαναστατική Προκήρυξη, Τα Δίκαια του Ανθρώπου, Το Σύνταγμα* και τον *Θούριο*. Σε αυτό το έργο αποδεικνύονται ο θαυμασμός του Ρήγα για την ελληνική αρχαιότητα και οι προσπάθειές του για την προώθηση του πολιτικού ήθους και της αρετής ως απαραίτητα συστατικά για τη συνοχή της κοινωνίας και την οργάνωση της πολιτείας.

Η *Νέα Πολιτική Διοίκηση*, ο πρώτος καταστατικός πολιτειακός χάρτης του βαλκανικού χώρου, συντάχθηκε σε εποχή όπου επικρατούσε το τυραννικό καθεστώς. Με τη δημιουργία ενός τέτοιου έργου, και κατ' επέκταση μέσω της χρήσης της ιστορίας και της πολιτειακής πρότασης που προβάλλονται μέσα από αυτό, επιδίωκε να συμβάλλει στην ανατροπή του καθεστώτος της οθωμανικής αυτοκρατορίας και στην εγκαθίδρυση της *Ελληνικής Δημοκρατίας*. Η προτεινόμενη αυτή δημοκρατική πολιτεία του βαλκανικού χώρου θα εδιοικείτο με βάση τις αρχές της *Νέας Πολιτικής Διοίκησης*. Στα *Δίκαια του Ανθρώπου* θεωρείται ως απολύτως απαραίτητη η μόρφωση όλων χωρίς εξαιρέσεις, καρποί της οποίας, όπως η προκοπή μπορούν να συνεισφέρουν στην πρόοδο ελεύθερων εθνών. Ως απαραίτητο συστατικό για τη μόρφωση και επομένως για τη πρόοδο των εθνών προβάλλεται μέσα από το έργο αυτό η γνώση του ιστορικού παρελθόντος καθώς π.χ. υποστηρίζεται ότι θα πρέπει να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς.

Για τη συγγραφή των *Δίκαιων του Ανθρώπου* και του *Συντάγματος*, ο Ρήγας επηρεάστηκε από την νομική πραγματικότητα του βυζαντινού ελληνισμού και του ελληνισμού μετά την εποχή του Βυζαντίου, που τον διευκόλυναν στο να προσαρμόσει αποτελεσματικά τα γαλλικά κείμενα στη βαλκανική πραγματικότητα και όχι απλώς να τα μεταφράσει. Το Βυζάντιο για το Ρήγα ήταν αναπόσπαστο μέρος της ιστορικής κληρονομιάς των Ελλήνων και αυτό είναι εμφανές στη δημοκρατική πολιτική του σύνθεση, σε έργα του όπως αυτά στα οποία περιλαμβάνει θετικά στοιχεία από τη βυζαντινή παράδοση[8]. Για τη συγκρότηση της θεωρίας του περί της *Ελληνικής Δημοκρατίας* επηρεάστηκε όχι μόνο από τον Γαλλικό Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση, τις αρχαίες πολιτικές ιδέες, όπως π.χ. αυτές του Περικλή, του Σόλωνα, του Λυκούργου και του Κλεισθένη, την αρχαία και τη βυζαντινή ελληνική ιστορία, αλλά και την ιστορία του βαλκανικού χώρου.

Στην *Ελληνική Δημοκρατία* του Ρήγα το στοιχείο που επικρατεί είναι το ελληνικό καθώς ιστορικά κατά τη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα από όλους τους λαούς των Βαλκανίων οι Έλληνες στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, στα Βαλκάνια και στην

7. Barthélemy Jean-Jacques, *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα, παρά του Αββά Βαρθολομαίου; μετενελεχθείσα δ' εκ της Γαλλικής εις την καθ' ημάς διάλεκτον και τύποις εκδοθείσα με τους ανήκοντας αυτή πίνακας παρά του Χρυσοβέργη Κουροπαλάτου*, εν Βιέννη, Σνειρέρος, 1819.

8. Αξελός Λουκάς, «Οι βασικές συνιστώσες του ιδεολογικού και πολιτικού κόσμου του Ρήγα», *Ρήγας Βελεστινλής: Διαφωτιστής, Επαναστάτης, Μάρτυρας, Ε-Ιστορικά, Ελευθεροτυπία,* Τεγόπουλος Α.Ε. Εκδόσεις, Αθήνα, σελ. 107-118, σελ. 111. Αξελός Λουκάς, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό.π.,* σελ. 36.

Μικρά Ασία έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στους τομείς της διοίκησης, του εμπορίου, της ναυτιλίας, και του πολιτισμού. Εκείνη την εποχή, ο ελληνισμός υπηρέτησε στα Βαλκάνια ως οικουμενικό πολιτισμικό ιδανικό.

Η μεγάλη δωδεκάφυλλη *Χάρτα της Ελλάδος*, ο μεγαλύτερος και σημαντικότερος από τους χάρτες που δημιούργησε[9], είναι ένας γεωγραφικός χάρτης ο οποίος αποτελεί ένα ακόμη έργο του Βελεστινλή στο οποίο γίνεται χρήση της ιστορίας για την εκπλήρωση μίας νέας πολιτικής πραγματικότητας. Η *Χάρτα της Ελλάδος* αποτελεί επίσης τον πολιτικό χάρτη του προτεινόμενου κράτους του Ρήγα, με σύνορα και πολιτική διαίρεση σε τοπαρχίες και επαρχίες[10]. Ο χάρτης αυτός περιέχει ιστορικές, αρχαιολογικές και γεωγραφικές λεπτομέρειες, περιλαμβάνει το γεωγραφικό χώρο όπου επέδρασε ο ελληνισμός ως ιστορικός, γλωσσολογικός και πολιτισμικός παράγοντας σε περιόδους όπως της κλασικής αρχαιότητας, των αλεξανδρινών χρόνων, της ρωμαιοκρατίας, καθώς και του Βυζαντίου. Μία τέτοια αναγραφή που συμπεριλαμβάνει την αρχαία και βυζαντινή κληρονομιά δημιουργεί εντύπωση καθώς και σύγκριση του παρόντος με το παρελθόν. Τα διάφορα σχόλια, η αναγραφή των αρχαίων ονομάτων δίπλα στα σύγχρονα της εποχής του Ρήγα, η απεικόνιση των νομισμάτων των αρχαίων ελληνικών πόλεων-κρατών η οποία καταδεικνύει το εύρος της οικονομικής και πολιτισμικής ακμής του αρχαίου ελληνικού κόσμου, είναι ανάμεσα στα συστατικά αυτού του σημαντικού χαρτογραφικού έργου που το καθιστούν όχι μόνο εργαλείο διδακτικό, αλλά και έμπνευσης, σύγκρισης του παρόντος με το παρελθόν.

Όπως προβάλλεται από το χαρτογραφικό αλλά και από άλλα έργα του, προπαγάνδισε για έναν κοινό ιστορικό χώρο. Επιδίωκε μία δυναμική επανασύνδεση με το ιστορικό παρελθόν, με την προγονική ιστορία και την προβολή της ιστορικής συνέχειας, μία ριζική πολιτειακή ανατροπή εντός κοινού ιστορικού χώρου. Τα στοιχεία του ιστορικού παρελθόντος που εντάσσονται στο πολιτικό πρόταγμα του Ρήγα χρησιμοποιούνται από αυτόν όχι μόνο ως απόδειξη της σχέσης των Ελλήνων με ένα κοινό γεωγραφικό χώρο αλλά και με ιστορική κληρονομιά που περιλαμβάνει την ελληνική αρχαιότητα και το Βυζάντιο. Το πολιτικό του πρόταγμα προβάλλει την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού και αποσκοπεί στην προώθηση των προτύπων που παρείχε η ελληνική αρχαιότητα και το Βυζάντιο και κατ' επέκταση στη διεύρυνση του γνωστικού ορίζοντα των Ελλήνων, ώστε να παρέχει βάσεις για τη δημιουργία της *Ελληνικής Δημοκρατίας*, μίας νέας πολιτειακής πραγματικότητας. Παρά τα εμπόδια που έφεραν οι καταστάσεις εκείνης της εποχής, το πολιτικό του μήνυμα διαδόθηκε σε ένα μεγάλο μέρος του ελληνισμού και συνέβαλλε στην ανατροπή της οθωμανικής τυραννίας.

9. Οι άλλοι δύο χάρτες είναι η *Νέα Χάρτα της Βλαχίας* και *η Γενική Χάρτα της Μολδαβίας*, Βιέννη 1797. Καραμπερόπουλος Δημ., *Οι χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή. Επιμέλεια-επανέκδοση-Νέα στοιχεία*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης, Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006.

10. Velestinlis Rhigas, *Revolutionary Scripts: Revolutionary Proclamation, Human Rights, The Constitution, Thourios,* ed. Karaberopoulos Dimitrios, Translation: Zervoulakos Vassilis K., Athens, Scientific Society of Studies Pheres-Velestino-Rhigas, 2002, σελ. 48.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άμαντος Κ., *Ανέκδοτα Έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήναι 1930, φωτομηχανική επανέκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, με την προσθήκη ευρετηρίου, Αθήνα 1997.

Αξελός Λουκάς, «Οι Βασικές Συνιστώσες του Ιδεολογικού και Πολιτικού Κόσμου του Ρήγα», *Ρήγας Βελεστινλής: Διαφωτιστής, Επαναστάτης, Μάρτυρας, Ε-Ιστορικά, Ελευθεροτυπία*, Τεγόπουλος Α.Ε. Εκδόσεις, Αθήνα, σελ. 107-118.

Αξελός Λουκάς, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και Όρια στην Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Στοχαστής, 2003.

Βελεστινλής Ρήγας, *Νέος Ανάχαρσις*, Βιέννη, 1797, φωτομηχανική αναστατική έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, Αθήνα 2005, Κεφάλαιο ΛΗ΄, «Οδοιπορείαν εις Ηλείαν. Ολυμπιακοί Αγώνες».

Βελεστινλής Ρήγας, *Ο Ηθικός Τρίπους*, Βιέννη, 1797, φωτομηχανική επανέκδοση, Επιμέλεια-Εισαγωγή-Ευρετήριο Καραμπερόπουλου Δημ., Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, 2001.

Βελεστινλής Ρήγας, *Ολυμπιακοί Αγώνες*, Επιμέλεια – Εισαγωγή Καραμπερόπουλος Δημ., Αθήνα, Έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης, Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, 2003.

Velestinlis Rhigas, *Revolutionary Scripts: Revolutionary Proclamation, Human Rights, The Constitution, Thourios*, ed. Karaberopoulos Dimitrios, Translation: Zervoulakos Vassilis K., Athens, Scientific Society of Studies Pheres-Velestino-Rhigas, 2002.

Βελεστινλής Ρήγας, *Φυσικής Απάνθισμα δια τους Αγχίνους και Φιλομαθείς Έλληνας, εκ της Γερμανικής και Γαλλικής Διαλέκτου Ερρανισθέν ... Θεταλλού Ούτινος Αναλώμασιν Εξεδόθη, προς Ωφέλειαν των Ομογενών, εν Βιέννη, εκ της Τυπογραφίας του Ευγενούς Τράττνερ, 1790*, φωτομηχανική αναστατική επανέκδοση, Αθήνα, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα με την προσθήκη ευρετηρίου, 1991.

Βρανούσης Λ.Ι., *Ρήγας*, Αθήνα, «Βασική Βιβλιοθήκη», αριθ. 10, [1954].

Γούδας Αναστάσιος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Ρήγας Φεραίος», 1870.

Δασκαλάκης Απ. Β., *Κοραής και Ρήγας*, Αθήνα, ανάτυπο, *Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, ΙΑ, 1961.

Δασκαλάκης Απ. Β., *Το Πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή: Πρώτον Σύνταγμα Ελληνικής Δημοκρατίας και Ελευθέρας Διαβιώσεως των Βαλκανικών Λαών Ιστορική και Κριτική Επισκόπησης μετά του Κειμένου του Συντάγματος και των Αντίστοιχων της Γαλλικής Επαναστάσεως – Σχόλια και Ερμηνευτικαί Σημειώσεις*, Αθήναι, Εκδόσεις Ε. Γ. Βαγιονάκη, 1976.

Δημαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Νεοελληνικά Μελετήματα, Εκδοτική Ερμής, 1983.

Κακαβογιάννης Ευάγγελος Χ., «"Η Επιπεδογραφία της Φεράς", του Ρήγα Βελεστινλή από άποψη αρχαιολογική», *Υπέρεια*, τόμ. 1, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»* (Βελεστίνο 1986), Αθήνα 1990, σελ.423-448 .

Καμαριανός Ν., *Ρήγας Βελεστινλής: Συμπληρώσεις και Διορθώσεις για τη Ζωή και το Έργο του*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια, Καραθανάσης Αθαν. Ε., Αθήνα, Έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 1999.

Καραγιάννης Γεώργιος Στ., «Η ΄΄Νέα Πολιτική Διοικήσις΄΄ του Ρήγα Βελεστινλή, η Σχέση της προς την Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτου της Γαλλικής Επαναστάσεως 1789 και οι Φιλοσοφικές τους Πήγες΄΄, *Υπέρεια,* τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»* Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997, Επιμέλεια: Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Αθήνα, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών- Βελεστίνου- Ρήγα, 2002, σελ. 697- 704.

Καραμπερόπουλος Δημ., *Ο Ρήγας Βελεστινλής Μεταφραστής των Ολυμπίων του Μεταστάσιο*, Αθήνα, 2001.

Καραμπερόπουλος Δημ., *Οι Χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή,* Επιμέλεια - Επανέκδοση - Νέα Στοιχεία, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης, Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, Αθήνα 2006.

Barthélemy Jean-Jacques, *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα, παρά του Αββά Βαρθολομαίου; μετενελεχθείσα δ'εκ της Γαλλικής εις την καθ' ημάς διάλεκτον και τύποις εκδοθείσα με τους ανήκοντας αυτή πίνακας παρά του Χρυσοβέργη Κουροπαλάτου*, εν Βιέννη, Σνειρέρος, 1819.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ

Η βιωματική μάθηση ως παιδαγωγικός προσανατολισμός του Ρήγα Βελεστινλή

Η ανακοίνωσή έχει ως αντικείμενο μια μορφή μάθησης που υπάρχει διάχυτη στα έργα του Ρήγα Βελεστινλή και ειδικότερα στο *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*, στο *Φυσικής Απάνθισμα*, στα *Ολύμπια* και στην *Βοσκοπούλα των Άλπεων*. Βέβαια είναι σε εμβρυακή μορφή και όχι κατονομαζόμενη, αλλά όμως είναι διακριτή, τουλάχιστον, από όσους ασχολούνται με τα εκπαιδευτικά ζητήματα σήμερα. Είναι η αποκαλούμενη σήμερα «*βιωματική μάθηση*», που ξεπηδάει μεν έμμεσα αλλά ξεκάθαρα αλλού πιο έντονα και αλλού λιγότερο διακρινόμενη, παντού όμως ενσυνείδητη επιλογή του εθνομάρτυρα ως τρόπος διδασκαλίας και μάθησης.

Προτού προχωρήσω περισσότερο, νομίζω ότι θα ήταν καλύτερο να διευκρινίσω τί εννοούμε με τον όρο βιωματική μάθηση. «*Η βιωματική μάθηση είναι η μάθηση που αποκτούν τα παιδιά* (και οι ενήλικες, ας το έχουμε υπόψη αυτό) *με την εξερεύνηση, τις εμπειρίες, την δημιουργία, την ανακάλυψη, την ταύτιση και την αλληλεπίδραση με τον κόσμο γύρω τους*»[1]. Αποτελεί ένα νέο τρόπο διδασκαλίας και μάθησης και είναι ο νέος παιδαγωγικός προσανατολισμός της εκπαιδευτικής μας πολιτικής που σχεδιάστηκε με βάση τις απαιτήσεις του «*Νέου Σχολείου*». Στοχεύει σε «*σταδιακές αλλαγές στον τρόπο που σκέφτεται ο εκπαιδευτικός, στον τρόπο διαχείρισης των γνώσεων των μαθητών του και διοίκησης της τάξης του. Μάλιστα οι αλλαγές δεν θα είναι επιταγές επιβαλλόμενες εκ των άνω προς τα κάτω, αλλά δείγματα παιδαγωγικών πρακτικών που είναι αποτέλεσμα συνεργασίας των ειδικών εμπειρογνωμόνων και των εκπαιδευτικών της τάξης*»[2]. Αυτά μπορεί να τα βρει κανείς διαβάζοντας τους οδηγούς των εκπαιδευτικών των επί μέρους μαθημάτων. Να αναφέρω, επίσης, ότι οι τρεις μεγάλες παραδόσεις της *βιωματι-*

1. http://www.skip.gr
2. http://rcel.enl.uoa.gr/xenesglosses

κής μάθησης, όπως καταγράφονται από τον David Kolb[3], προέρχονται από τους Dewey[4], Lewin[5] και Piaget[6], ήδη από την δεκαετία '40. Δηλαδή, για να το έχουμε υπόψη μας, πάμε κάπου εβδομήντα χρόνια πίσω από τότε που διατυπώθηκε για πρώτη φορά ο σχετικός όρος. Και για να τελειώνουμε με ορισμούς, να συμπληρώσουμε ότι «*ο όρος βιωματική μάθηση ενσωματώνει διάφορες έννοιες και χρησιμοποιείται με διαφορετική σημασία από τους ερευνητές και παιδαγωγούς. Για πολλούς βιωματική μάθηση είναι η γνώση και οι δεξιότητες που έχουν αποκτηθεί μέσω της εμπειρίας της ζωής και της εργασίας και που πολλές φορές δεν έχουν πιστοποιηθεί επίσημα. Στο πλαίσιο της εκπαίδευσης ή επανεκπαίδευσης των ενηλίκων και της δια βίου μάθησης πολλοί εστιάζουν την προσοχή τους στα βιώματα των ενηλίκων και τη σημασία που έχει... στο πόσα μπορούν να μάθουν από την εμπειρία τους. Η Unesco, από το 1972 τονίζει ότι κεντρική αρχή της δια βίου μάθησης είναι η ενσωμάτωση των εμπειριών των μανθανόντων σε αυτή*»[7].

Γιατί γίνεται λόγος σήμερα για την *βιωματική μάθηση* και τι το διαφορετικό μπορεί να προσφέρει, πρακτικά, στο εκπαιδευτικό μας σύστημα; Προφανώς διαπιστώθηκε ότι οι μαθητές δεν έχουν πολλές ευκαιρίες απόκτησης εμπειριών που θα αποτελέσουν κίνητρο για να αναπτύξουν και να καλλιεργήσουν την φαντασία τους και την δημιουργικότητά τους, που με την σειρά τους οικοδομούν την κριτική σκέψη και την διαδικασία του να μαθαίνουν, πώς να μαθαίνουν, που αποτελούν ζητούμενα στα εκπαιδευτικά μας δρώμενα. Τις περισσότερες φορές οι μαθητές συνδέονται με τα γνωστικά αντικείμενα μέσω απομνημόνευσης και επαναληπτικής εξάσκησης. Η σχέση, δηλαδή, που καλλιεργείται με τη γνώση μέχρι τώρα, φαίνεται να είναι εξωτερική και μηχανική.

Αν όλα αυτά αληθεύουν και συντελούνται σήμερα, τι συνέβαινε στην εποχή του *Ρήγα*; Τότε που δεν υπήρχαν οι ενυπάρχουσες υλικοτεχνικές υποδομές και το ανθρώπινο δυναμικό ήταν εν πολλοίς ακατάρτιστο; Αντιπαρερχόμενοι τον πειρασμό του να αναλωθούμε στην λεπτομερή παράθεση της κατάστασης, θα περιοριστούμε μόνον στην ανάγλυφη απεικόνιση που παρέχει ο εθνομάρτυρας στην εισαγωγή της «*Φυσικής*» του που είναι πια τόσο γνωστή: «*Οι παιδαγωγοί ξαπλώνουν με πολλήν έμφασιν τας διδασκαλίας οπού δίδουν εις τους μαθητάς τους αι οποίαι είναι λέξεις, και πάλιν λέξεις , και αιωνίως λέξεις. Όθεν, αφορώντας ο σκοπός μου εις το να ωφελήσω το Γένος μου, και όχι προς επίδειξιν να επισωρεύσω λέξεις εις αυτό μου το απάνθισμα, έπρεπε να το εκθέσω με σαφήνειαν, όσον το δυνατόν, οπού να το καταλάβουν όλοι, και να αποκτήσουν μίαν παραμικράν ιδέαν της ακαταλήπτου Φυσικής*»[8].

3. Βλ. Kolb, D. (1984), *Experiential Learning*, New Jersey, Pentice Hall, p. 12.

4. Ο John Dewey επισημαίνει στα 1938 τη σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση και την εμπειρία και διακηρύσσει ότι κάθε γνήσια μορφή εκπαίδευσης γεννιέται μέσα από την εμπειρία.

5. Ο Kurt Lewin ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την σύνδεση θεωρίας και πράξης και πιστεύει στην προσωπική εμπειρία στη μάθηση.

6. Ο Jean Piaget περιγράφει τη μάθηση ως διαδικασία αλληλεπίδρασης προσώπου και περιβάλλοντος.

7. Δεδούλη Μαρίνα, «Βιωματική μάθηση-Δυνατότητες αξιοποίησής της στο πλαίσιο της Ευέλικτης Ζώνης», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τόμ. 6, σελ. 145-159, εδώ σελ. 146.

8. Βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής Απάνθισμα*, εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια Κώστας Θ. Πέτσιος, εκδόσεις Βουλή των Ελλήνων, τόμ. 2, Αθήνα 2002, σελ. 37-38. Αναστατική φωτομηχανική επανέκδοση του *Φυσικής Απάνθισμα* έγινε από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος, Αθήνα 2005[5], με την προσθήκη ευρετηρίου και της μελέτης «Η γαλλική Encyclopédie΄΄ ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα ΄΄Φυσικής απάνθισμα΄΄».

Μελετώντας λοιπόν το *Φυσικής Απάνθισμα*, αμέσως διαπιστώνουμε ότι μια ομάδα ανθρώπων, ο δάσκαλος και ο μαθητής, εμπλέκονται σε μαθησιακή διαδικασία που περιλαμβάνει την παρατήρηση του φυσικού κόσμου που τους περιβάλλει, την περιγραφή των φυσικών φαινομένων και την ερμηνεία τους, την προσπάθεια του μαθητή και την ενεργό συμμετοχή του σε πειραματικές δραστηριότητες καθώς και την ενθάρρυνση που δέχεται από τον δάσκαλό του, ο οποίος σκοπεύει στο να καταστήσει τον μαθητή του ικανό να οικειοποιηθεί την γνώση.

Ας μείνουμε λίγο στον περιβάλλοντα χώρο στον οποίο εξελίσσεται η διδασκαλία, (η οποία στην προκειμένη περίπτωση είναι ένα είδος εξατομικευμένης, ή κατ΄ οίκον διδασκαλίας[9], που συνηθιζόταν την εποχή εκείνη στη Βλαχία). Ο δάσκαλος και ο μαθητής περιφέρονται (σεργιανίζουν) την νύχτα κάτω από το φως του φεγγαριού και είναι φυσικό να ασχοληθούν με αυτό. Ο χώρος είναι ο φυσικός χώρος που τους περιβάλλει, και στον οποίο συμβαίνουν τα φυσικά φαινόμενα. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η επαφή με την πραγματικότητα, η οποία θα επιτρέψει στο μαθητή να γνωρίσει την φύση των πραγμάτων[10]. Επίσης ο χώρος εμπνέει το μαθητή να παρατηρήσει και ακολούθως να ερωτήσει, ενώ θα προμηθεύσει στο δάσκαλο τα απαιτούμενα αντικείμενα για τα απλά και κατανοητά πειράματα που περιγράφει, (την πέτρα, τη δροσιά, τα φυτά, τα άστρα κ.ο.κ.). Η φύση (ο φυσικός χώρος) είναι αυτός που καθορίζει, σε αρκετές περιπτώσεις, και το θέμα (δηλ. την διδακτέα ύλη), και την φυσιολογική σειρά, που με την σειρά της καθιστά την θεωρία «*μεθοδικώς και κατά φύσιν*»[11] εύληπτη, αλλά και διαβαθμισμένη από άποψη δυσκολίας. Αφού γίνει η παρουσίαση και κατανόηση των πραγμάτων, ακολουθεί η μετάβαση στη θεωρία, στις ιδέες, σύμφωνα με την παιδαγωγική αρχή της εκκίνησης[12].

Σκοπός τελικά όλης αυτής της διαδικασίας είναι η συνεχής μετοχή του μαθητή στην ανάπτυξη και την διαρκή αναζήτηση του προσωπικού του νοήματος και την καλλιέργεια

9. Δεν πιστεύουμε ότι ο Ρήγας τάσσεται υπέρ της ιδιωτικής εκπαίδευσης, απλώς αναπαριστά την κατ' οίκον διδασκαλία που συνηθιζόταν στη Βλαχία. Ο Ρήγας είναι υπέρ της δημόσιας εκπαίδευσης, «*Η πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία δια τα αρσενικά και θηλυκά παιδία*», βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Νέα Πολιτική Διοίκησις,* εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, εκδόσεις Βουλή των Ελλήνων, τόμ 5, Αθήνα 2000, σελ. 41.

10. Η παιδαγωγική αυτή θέση του Ρήγα, η επαφή δηλαδή με την πραγματικότητα, θα υποδειχθεί και στον γερμανό ιστορικό Πάβ (Corneille de Pauw, 1739-1799), όταν ο τελευταίος, βασιζόμενος μόνο στις περιγραφές που παραδίδουν στα συγγράμματά τους οι αρχαίοι Λατίνοι (Πλίνιος, Αιλιανός, Τίτος Λίβιος και Οβίδιος), θεωρεί υπερβολικό τον χαρακτηρισμό της κοιλάδας των Τεμπών ως τερπνής πεδιάδας. Χαρακτηριστικά γράφει ο Ρήγας, «*Ο κυρ Πάβ πρέπει να έβγη από το βόρειον φροντιστήριόν του, να γίνη αυτόπτης της τοποθεσίας εκείνης, και τότε πειθόμενος, ανυπερθέτως θέλει ομολογήσει...* », βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Νέος Ανάχαρσις*, εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια Άννα Ταμπάκη, έκδοση Βουλή των Ελλήνων, τόμ. 4, Αθήνα 2000, σελ. 180. Την θέση ότι τη φύση δεν πρέπει να την γνωρίζουμε από τα βιβλία αλλά από την παρατήρηση και την άμεση επαφή υποστήριξε ο F. Bacon (1561-626), στο έργο του, *Novum Organum*. Για περισσότερα βλ. Χρήστος Φράγκος, *Ψυχοπαιδαγωγική*, 38η έκδοση, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2004, σελ. 84.

11. Πιστεύουμε ότι ο Ρήγας έχει υπόψη του τη «*Θεωρία περί αγωγής των παιδιών κατά τα αξιώματα*» του Καταρτζή, και την ακολουθεί κατά το δυνατόν. Προεπιλέγει τις ιδέες, τις πιο οικείες και χρειαζούμενες, τις παρουσιάζει με φυσικό τρόπο, (πολλές φορές τις υποβάλλει έντεχνα), και μεθοδικά, με προσοχή ώστε ο μαθητής να τις κατανοεί. Για περισσότερα, βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια,* επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Εκδοτική «Ερμής», Αθήνα 1974, σελ. 24- 25.

12. Περισσότερα για την παιδαγωγική αρχή της εκκίνησης, εισηγητής της οποίας είναι ο Ραμπελαί, βλ. Χρ. Φράγκος, *Ψυχοπαιδαγωγική, ό.π.,* σελ. 79-80, όπου παρατίθεται σχετικό απόσπασμα από τον Γαργαντούα, (βλ. Φ. Ραμπελαί, *Γαργαντούας,* εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 1988, σελ. 138).

των ανθρωπίνων σχέσεων αλλά και την στάση του στα κοινωνικά προβλήματα. Ο μαθητής του Ρήγα *βιώνει* τον γύρω κόσμο του με την βοήθεια του δασκάλου του, ο οποίος τον προτρέπει να ερευνά για να ανακαλύπτει, να ψάχνει και να αναζητά πληροφορίες που τις χρησιμοποιεί για να καταλάβει τα φυσικά φαινόμενα και όχι μόνο, να προσεγγίζει τη γνώση πολύπλευρα και επιστημονικά ώστε να ενεργοποιείται η φαντασία του και η δημιουργικότητά του. Έτσι ο μαθητής του Ρήγα οδεύει προς την αυτογνωσία και την ολοκλήρωσή του.

Άξιο λόγου αποτελεί και το γεγονός ότι αρκετές φορές είναι ο μαθητής αυτός που επιλέγει το θέμα που θα αναπτύξει ο δάσκαλος, όχι μόνο στην αρχή, αλλά και στην συνέχεια, όπως αυτή εξελίσσεται:

«Παρακαλώ ειπέτε με τι εστί Γαλαξίας;»

«Είπετε κάτι τι και περί πλανητών».

«Λάβετε την καλοσύνην, παρακαλώ και ειπέτε με τι λογής σώματα είναι αυτοί οι Κομήται».

«Λάβετε πάλιν την καλοσύνην, παρακαλώ να με εξηγήσετε ... τα ... του πλανήτου μας».

«Πλην, παρακαλώ να με ειπήτε ακόμη, αν το μέγα σώμα, ο ήλιος, ημπορούσε να κατοικηθή»[13].

Σε όλες τις περιπτώσεις, ο δάσκαλος αναλύει όσο μπορεί καλύτερα τα επιστημονικά φαινόμενα ώστε να μπορέσει ο μαθητής όχι μόνο να τα κατανοήσει πλήρως, αλλά και να προχωρήσει και στην παράθεση των δικών του παρατηρήσεων και παραδειγμάτων, απόρροια των εμπειριών του:

- *«Όταν εγώ, επρόβαλε το παιδί, γλιστρώ επάνω εις το χιόνι με μίαν σάνιαν,... αισθάνομαι τότε τον αέρα εις το πρόσωπό μου, οπού δεν τον ένοιωθα όταν στεκόμουν. Με φαίνεται ότι...΄Οθεν, αν η Γη κινήται»,* ή και *«Εγώ ημπορώ, είπε το παιδί να ονομάσω μικρήν κατεχνιάν την αναπνοήν μου, την οποίαν βλέπω, όταν είναι ψύχρα. Επειδή ο ψυχρός αήρ...εκείνος οπού εξέρχεται ... και εκ τούτου να με είναι ορατός»*[14].

Κάθε φορά που ο μαθητής διατυπώνει κάποια υπόθεση, ύστερα από μια σειρά συλλογισμών του ή και τα επαγωγικά του συμπεράσματα που προκύπτουν από τις εμπειρίες του, ο δάσκαλος δεν παραλείπει να τον επαινεί, ώστε να λειτουργεί αυτή του η στάση ως περαιτέρω κίνητρο για την μάθηση. Το παιδί χαίρεται να ανακαλύπτει αλλά και να καταλήγει δικά του συμπεράσματα, και ακόμη περισσότερο όταν αυτή του η προσπάθεια επιβραβεύεται. Αυτή η στάση του δασκάλου αποτελεί συστηματική του επιλογή ως παιδαγωγική αρχή:

- *«Αφού η Σελήνη παρομοιάζει τη Γη ... πρέπει να είναι και στρογγυλή».*
- *«Μεγάλο δίκαιον έχεις παιδί μου, απεκρίθην».*
- *«Συμπεραίνω ότι, κατά την αμοιβαίαν τραβηχτικήν δύναμίν τους πρέπει να έχουν καμίαν ξεχωριστήν συνθήκην».*
- *«Έχεις δίκαιον, είπα, έτζι είναι».*
- *«Αυτή η κίνησις, επανέλαβεν ο νέος, έβαλεν εις κίννησιν την ηλεκτρικήν ύλην ... Η ηλεκτρική ύλη τρίβεται εις τα μόρια ... και απ' αυτό το τρίψιμο εβγαίνει έξω ζέστη και καύσις».*
- *«Πολλά καλά απεκρίθηκες, είπα».*
- *«αυτή είναι η αληθινή αιτία της αναβάσεως των αναθυμιάσεων».*
- *«Έχεις δίκαιον, απεκρίθην»*[15].

13. Βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής Απάνθισμα, ό.π.,* σελ. 49, 51, 58, 62, 80 και βεβαίως οι ευγενικές αυτές ερωτήσεις συνεχίζονται μέχρι το τμήμα του βιβλίου που η παράδοση γίνεται «*κατ΄ ερωταπόκρισιν*» διδασκάλου και μαθητή.

14. *΄Ο. π.,* σελ. 71 και 115 αντίστοιχα.

15. *΄Ο. π.,* σελ. 44, 68, 104, 109.

Με αυτή τη συμπεριφορά του δασκάλου ενισχύεται η αυτοπεποίθηση του μαθητή καθώς και η τάση για αυτενέργεια η οποία έχει το επιθυμητό αποτέλεσμα του ότι το παιδί μαθαίνει πώς να μαθαίνει. Πολύ γρήγορα τα (επιθυμητά) αποτελέσματα είναι ορατά : όταν ο δάσκαλος θα παραθέσει την εξήγηση της πρωινής δροσιάς, ο μαθητής θα δώσει το δικό του παράδειγμα:

- «*Με φαίνεται πως ημπορεί να παρομοιασθή η δρόσος και με τον ιδρώτα, αυθέντη μου, είπεν ο μαθητής μου*».

- «*Αυτή η παρομοίωσις είναι καλλίτερη από το παράδειγμα του καζανιού*» θα υπερθεματίσει ο δάσκαλος, στην προσπάθειά του να ενθαρρύνει τον μαθητή του ώστε να συνεχίσει τους ορθούς του συλλογισμούς[16].

Η έφεση προς το μανθάνειν αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα σημεία επιτυχίας στη διαδικασία της μάθησης κατά τον Ρήγα και αποτελεί πρωταρχικό στόχο για κάθε δάσκαλο. Η επιλογή του θέματος από το μαθητή δίνει την ευκαιρία στον έμπειρο εκπαιδευτικό να καταστήσει τη γνώση πιο ελκυστική στο μαθητή, αφού το ενδιαφέρον του δεύτερου είναι εξασφαλισμένο[17]. Με τη μέθοδο αυτή, ο μαθητής, όχι μόνο κατανοεί πληρέστερα τη διαβαθμισμένη, από άποψη δυσκολίας, διδακτέα ύλη, αφού την «*βιώνει*» με τον δάσκαλό του αλλά μπορεί, βαθμιαία, με τη σειρά του, να προχωρήσει σε παράθεση δικών του συλλογισμών και παραδειγμάτων μέσα από τις δικές του πλέον εμπειρίες[18].

Ο νέος του Ρήγα, προτιμά τη μελέτη από άστοχες παρέες στις οποίες ανταλλάσσονται ανούσια και αδιάκριτα σχόλια[19]. Με τη μελέτη ο μαθητής αποφεύγει καταστάσεις, στις οποίες ο χρόνος κυλά μεν ευχάριστα, αλλά ανεπαίσθητα γοργά και, κυρίως, ανεξέλεγκτα, χωρίς να αφήσει κάτι το δημιουργικό γι' αυτόν. Βέβαια, το πρόβλημα του χρόνου και της σωστής του διαχείρισης ανακύπτει στο μέλλον για κάθε άνθρωπο[20], όμως καλό είναι ο μαθητής να συνειδητοποιήσει ότι δεν είναι κύριος και ρυθμιστής του χρόνου, αλλά

16. Βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής Απάνθισμα, ό. π.,* σελ. 128.

17. Ο δάσκαλος του Ρήγα ακολουθεί τη «Θεωρία περί αγωγής των νέων κατά τα αξιώματα» του Καταρτζή, *Δοκίμια, ό. π.,* σελ. 24-25. Έτσι, πολλές φορές υποβάλλει στο μαθητή του έντεχνα τις πιο απαραίτητες ιδέες, έχοντάς τις προεπιλέξει, ώστε ο μαθητής να έλκεται απ΄ αυτές και να συμβάλλει στην εκπαιδευτική διαδικασία με τον καλύτερο τρόπο.

18. Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής Απάνθισμα, ό. π.,* σελ. 71 και 115.

19. «*Αξίζει όμως* (το διάβασμα*), περισσότερον από τα αδιάκριτα λόγια οπού συντυχαίνουν μερικοί*», βλ. Ρήγας Βελεστινλής *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, εισαγωγή-επιμέλεια- σχόλια Παναγιώτης Σ. Πίστας, έκδοση Βουλή των Ελλήνων, τόμ. 1, Αθήνα 2001, σελ. 112. Ο προσανατολισμός του εθνοπαιδαγωγού στο βιβλίο και στη μελέτη ως βασικό στοιχείο για την πρόοδο και τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του μαθητή, είναι σταθερή. Τούτο είναι επιθυμητό και στη σύγχρονη ελληνική παιδαγωγική πραγματικότητα, για περ. βλ. Γεωργίου Μπαμπινιώτη, «Ερήμην του βιβλίου και των βιβλιοθηκών», άρθρο στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 8 Ιανουαρίου 2006, σελ. 51.

20. «*Δεν είναι πράγμα πλέον ταχύ και οξύτερον από το τρέξιμον του καιρού. Εκεί οπού νομίζει κανείς πως τον κρατεί και είναι όλος εδικός του, αυτός ανεπαισθήτως φεύγει, χωρίς να αφήση κανένα του παραμικρόν ίχνος*», βλ. Ρήγας Βελεστινλής *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*, ό. π., σελ. 255. Την ίδια αίσθηση για το χρόνο εκφράζει και ο βασιλιάς Ριχάρδος στο έργο του Shakespeare, «*I wasted time, and now doth time waste me*», Βλ Shakespeare, *Richard II,* Longman editions, Hong Kong, 1972, σελ. 272. Η αίσθηση ότι ο άνθρωπος είναι κυρίαρχος του χρόνου είναι τόσο ισχυρή, ώστε αυτός τον διαθέτει απερίσκεπτα, ιδιαίτερα στη νεαρή του ηλικία, σαν καταναλωτικό αγαθό εν αφθονία. Στην πραγματικότητα, όμως, αναλίσκεται από αυτόν και, όταν το διαπιστώνει, συνήθως βρίσκεται προ των πυλών του θανάτου. Περισσότερα για το χρόνο και τη βίωση της χρονικότητας, βλ. Γεώργιος Μαντζαρίδης, *Χριστιανική Ηθική,* τρίτη ανανεωμένη έκδοση, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 428 κ. εξ.

υπόκειται σ΄ αυτόν, μάλιστα δε στα συγκεκριμένα όριά του, τα οποία δεν είναι δυνατόν να γνωρίζει, αν και θα το επιθυμούσε. Κάτω από τη θεώρηση ότι κανείς δεν ορίζει τη διάρκεια της ζωής του, ο Ρουσσώ θα διακηρύξει πως, είναι βάρβαρη η δια-παιδαγώγηση που θυσιάζει το παρόν για ένα αβέβαιο μέλλον[21].

Αν και μελετητές των έργων του Ρουσσώ και του Ρήγα αποδεικνύουν την επίδραση που έχει ασκήσει ο πρώτος στον δεύτερο, εμείς διακρίνουμε ότι ο Ρήγας δεν διστάζει να διαφοροποιηθεί από το γάλλο διαφωτιστή, δείχνοντας τη διαφορετική παιδαγωγική θεώρηση που τον διέπει. Στη σκέψη του Ρήγα, η διαπαιδαγώγηση του νέου ανθρώπου βρίσκεται σε συνάφεια με το χρόνο, που ξεκινάει με τη δημιουργία του κόσμου από το Θεό, που είναι και ο εξουσιαστής του θανάτου. Επιθυμεί ο μαθητής του να βιώνει και να εκφράζει τα συναισθήματά του στο παρόν, αλλά και να οικοδομεί για το μέλλον σωματικά και ψυχικά χαρίσματα, με τα οποία θα υπηρετήσει την πατρίδα του, και που θα μεταδώσει στους απογόνους του. Μόνο κάτω από αυτή την προοπτική μπορούμε να δεχτούμε τις προσπάθειες του μαθητή του Ρήγα, ο οποίος αγωνίζεται διαρκώς, όχι μόνο για την απόκτηση και κατοχή της γνώσης, αλλά και της ηθικής του τελείωσης.

Πιο πρακτικά εικονίζεται η παιδαγωγική αυτή μέθοδος στο *Σχολείον*. Εδώ ο Ρήγας ξεπερνά τα στενά όρια του τότε σχολείου, και σε αντίθεση με την αντίληψη που επικρατούσε στη Δύση, που θέλει τον μαθητή εσώκλειστο στο σχολείο για πολλούς λόγους, πιστεύει και επιθυμεί για τον νεαρό μαθητή του την συνεχή μάθηση μέσω των εμπειριών, είτε σε θεωρητικό επίπεδο, ή σε πρακτικό, την γνώση μιας τέχνης για παράδειγμα. Αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα για τον Ρήγα το να αναθέτει την βίωση των ευθυνών στον νέο πολύ νεαρή ηλικία. Είναι πολύ φυσιολογικό, αν αναλογιστούμε ότι την εποχή εκείνη το προσδόκιμο της ζωής είναι κατά πολύ λιγότερο από το σημερινό[22]. Ο νέος του Ρήγα, πιεζόμενος από τις ανάγκες της ζωής, μεγαλώνει και ωριμάζει ενωρίτερα από την κανονική του ηλικία. Πολύ συχνά οι ανάγκες είναι επιτακτικότερες. Ο μεγάλος αριθμός μελών που πρέπει να τραφεί στην οικογένεια, οι εργασιακές υποχρεώσεις και τα χρέη τους, οι αρρώστιες και κυρίως η απώλεια του πατέρα, αποτελούν συνηθισμένες καταστάσεις, που πρέπει να αντιμετωπιστούν. Γι' αυτό ο Ρήγας, πραγματιστής και προσγειωμένος, βρίσκει πολύ φυσικό να προσπαθήσει ο νέος να ενσωματωθεί στην κοινωνία και να συμμετάσχει στα κοινά βιώματά της, προσπαθώντας να βελτιωθεί ατομικά αλλά και να προσφέρει σύμφωνα με τις δυνάμεις του στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Στην πρώτη διήγηση του *Σχολείον*, ο Ζιακώ μένει ορφανός στα εννιά του. Στην δεύτερη, ο Λέανδρος φεύγει από το σπίτι του για να μαθητεύσει και να εργαστεί, «*με χνούδι μόνον εις το πηγούνι του*»[23]. Ο Πομ, στην τρίτη, μόλις δεκατριών χρονών, αισθάνεται ερωτικά σκιρτήματα. Ο ίδιος ο Ρήγας, στα δεκαοκτώ του, διδάσκει σε σχολείο

21. «Πατεράδες, ξέρετε τη στιγμή που ο θάνατος περιμένει τα παιδιά σας; Μην ετοιμάζετε στον εαυτό σας μεταμέλειες, αφαιρώντας τους τις λίγες στιγμές που η φύση τους χαρίζει: μόλις νοιώσουν τη χαρά της ύπαρξής τους, βοηθείστε τα να την απολαμβάνουν, φροντίστε, όποια ώρα κι αν τα πάρει ο Θεός να μην πεθάνουν χωρίς να΄ χουν χαρεί τη ζωή», για περισ. βλ. Ζ. Ζ. Ρουσσώ, *Αιμίλιος*, μετάφραση Ιάνης Λο Σκόκκο, εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ., τόμ. Α΄, σελ. 79-80.

22. Οι λόγοι είναι ευνόητοι. Ασθένειες, κακή διατροφή, ακόμη χειρότερες συνθήκες διαβίωσης, πόλεμοι, καιρικές συνθήκες, εξουθενωτική εργασία και επιδημίες, όλα αυτά συνθέτουν την ποιότητα της ζωής στον 18ο αιώνα, στις μεγάλες μάζες του ευρωπαϊκού πληθυσμού και στην υπόδουλη Ελλάδα. Για περισ. βλ. Maurisse Debesse-Gaston Mialaret, *Οι Παιδαγωγικές επιστήμες*, μετάφρ. Μάρω Φιλίππου, εκδόσεις Δίπτυχο, Αθήνα 1982, τόμ. 2, σελ. 313 κ. εξ.

23. Ρήγας Βελεστινλής, *Σχολείον...*, *ό. π.*, σελ. 91 και 106 αντίστοιχα.

του Κισσού, ο Άνθιμος Γαζής νέος, σχεδόν παιδί, κάνει τον γραμματικό στο χωριό του για να κερδίσει λίγα χρήματα για την οικογένειά του[24]. Ο καιρός και οι συνθήκες στην υπόδουλη Ελλάδα δεν επιτρέπουν τις μικροχαρές της παιδικότητας. Στα έργα του Ρήγα δεν έχουμε παιδιά που παίζουν ή που περνούν τον καιρό τους ανέμελα. Αντίθετα, τα παιδιά, από μια σχετικά νεαρή ηλικία και πάνω, περιγράφονται σοβαρά και υπεύθυνα, διαρκώς σε εργασιακή κίνηση. Επιθυμία του εθνομάρτυρα είναι να περάσει το μήνυμα της εγρήγορσης, της προθυμίας, της μάθησης και πάνω από όλα της εργατικότητας και της προόδου. Ο νέος εργάζεται και συλλογίζεται ταυτόχρονα, κρίνει και συγκρίνει, φαντάζεται και εμπνέεται, προσπαθώντας να επιτύχει τη βελτίωση της επαγγελματικής και κυρίως, της πνευματικής του κατάρτισης.

Για να υπάρξει περαιτέρω βελτίωση στην πνευματική κατάρτιση του νέου, ο *Ρήγας* θεωρεί ότι απαραίτητες προϋποθέσεις αποτελούν η αυτογνωσία, τα πρότυπα και βέβαια η ύπαρξη κινήτρων για την ολοκλήρωση της προσωπικότητας και την εν γένει προκοπή του. Η πορεία προς την αυτογνωσία πραγματοποιείται με τη συνειδητοποίηση της κοινωνικής, της οικονομικής και κυρίως της πνευματικής κατωτερότητας του νέου και τις ακατάβλητες προσπάθειες για την καλυτέρευσή του. Η εκπαίδευση που παρέχονταν στα χωριά στην Ελλάδα ήταν συνήθως γραφή και ανάγνωση. Οτιδήποτε άλλο ήταν περιττό και ίσως άχρηστο, για την αγροτική – ποιμενική κοινωνία. Οι ήρωες του «*Σχολείου*», φεύγουν από τη μικρή και στάσιμη κοινωνία του χωριού με σκοπό να μορφωθούν και να γνωρίσουν άλλους τρόπους διαβίωσης, σε τόπους με σαφώς καλύτερες προοπτικές. Πηγαίνουν στις πόλεις, όπου εργάζονται για να κερδίσουν τα προς το ζην. Στο σημείο αυτό το πλαίσιο μάθησης διευρύνεται, κυρίως από ατομική πρωτοβουλία, και μπορούμε πλέον να μιλάμε για την δια βίου μάθηση. Εδώ όμως θα παραπέμψουμε στην ήδη υπάρχουσα ανακοίνωση του Χάρη Μελετιάδη «*Διαβίου εκπαίδευση στο Σχολείον των ντελικάτων εραστών*»[25] του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου που έγινε σε αυτό τον χώρο πριν είκοσι χρόνια.

Ο Ρήγας συμβουλεύει το νέο να διαθέτει το περίσσευμα του χρόνου και του χρήματος σε επιπλέον μόρφωση, αφού είναι πιθανόν, το σχολείο να μην έχει ολοκληρωμένο πρόγραμμα που να ικανοποιεί τις απαιτήσεις του μαθητή. Ο Ζιακώ επενδύει τα λίγα χρήματα που κερδίζει στην εκμάθηση των λατινικών και αργότερα καταγίνεται με την ξιφασκία και τη μουσική. Ο Λέανδρος που μαθαίνει τέχνη, αναλώνεται στη μελέτη βιβλίων, κατά τη διάρκεια των διαλειμμάτων από την εργασία. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα δεν συνεργεί πάντα στο σκοπό του νέου, ενώ υπάρχουν φορές που λειτουργεί παρελκυστικά. Η πρόοδος είναι βασανιστικά αργή, επίπονη και κουραστική. Συντελείται όμως, και αποτελεί ένα επιπλέον κίνητρο, μαζί με τα άλλα. Αυτή η συσσώρευση των θετικών εμπειριών έχει μεγάλη παιδευτική αξία για τον Ρήγα, και είναι αυτή που θα λειτουργήσει παραγωγικά στις επόμενες και με βάση δύο αρχές: την αρχή της συνέχειας των εμπειριών (δηλ. κάθε εμπειρία αντλεί στοιχεία από προηγούμενες και επιδρά στις επόμενες) και την αρχή της αλληλεπίδρασης (που αναφέρεται κυρίως στην διαμόρφωση και την πρόσληψη της νέας εμπειρίας). Εδώ να τονίσουμε και κάτι επιπλέον. Κάθε μορφή μάθησης στο σχολείο

24. Ο κατάλογος θα μπορούσε να είναι εκτενής. Ο Κολοκοτρώνης στα δεκατρία του είναι αρματωμένος. Ο Μακρυγιάννης στα εφτά του μπήκε στη δούλεψη ενός ανθρώπου, οπού ήθελε να τον βάλει να κάνει ταπεινές δουλειές. Ο Ρήγας επιθυμεί να καταλάβουν οι συμπατριώτες του ότι θα πρέπει να ρίχνεται κανείς από μικρός στον αγώνα για την ζωή, αν θέλει να επιτύχει.

25. Χαρ. Ν. Μελετιάδης, «*Διαβίου εκπαίδευση στο ΄΄Σχολείον των ντελικάτων εραστών΄΄*», *Υπέρεια*, τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, (Βελεστίνο 1992), Αθήνα 1994, σελ. 625-634.

αναπτύσσει τη λογική, τη μαθηματική και την γλωσσική νοημοσύνη και ως εκ τούτου εκεί επικεντρώνεται. Η *βιωματική μάθηση* όμως, στοχεύει στην καλλιέργεια και άλλων μορφών νοημοσύνης, (δια-προσωπικής, μουσικής, κιναισθητικής κλπ.), ενώ ταυτόχρονα βοηθά και τους μαθητές που δεν έχουν ιδιαίτερα αναπτυγμένες τις παραπάνω δεξιότητες.

Βαθμιαία, η μόρφωση που επιτυγχάνεται με κόπο και ιδρώτα, κάνει το νέο να ξεχωρίζει και να γίνεται αρεστός στον ευρύτερο περίγυρο. Ταυτόχρονα συντελείται η πνευματική του βελτίωση και η άνοδος σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα[26]. Σε αυτό βοηθάει η *προσεγμένη ομιλία, οι ευχάριστοι τρόποι* και *η ευγένεια της ψυχής*, που μαζί με την προθυμία και την τιμιότητα, καθιστούν το νέο αξιοπρόσεχτο. Η τιμιότητα αποτελεί ζητούμενο στην σκέψη του Ρήγα[27]. Ο τίμιος άνθρωπος δεν εξαπατά τον συνάνθρωπό του ούτε για δικό του, ούτε για ξένο όφελος. Η τιμιότητα συνδυάζεται ευθέως με την δικαιοσύνη και αυτή πάλι με την ελευθερία και την ισότητα[28]. Η τιμιότητα είναι αποτέλεσμα σωστής διαπαιδαγώγησης[29], και συνδέεται με την ευθύτητα του χαρακτήρα και την αγαθή διάθεση της ψυχής, χαρακτηριστικά δε, ο Ρήγας, την ονομάζει «*πολύτιμη ακακία*»[30]. Η ακακία της ψυχής αποτελεί συνέχεια της παιδικής αθωότητας και χαρακτηρίζει τους νέους που έχουν μεγαλώσει στο φυσικό περιβάλλον. Ο Ρήγας επιμένει στα πιο πάνω ιδιώματα και τα θεωρεί φυσικά (δηλαδή δώρα από το Θεό). Στη σκέψη του κάθε προσπάθεια για πνευματική και ηθική τελείωση αποτελεί στόχο και προσδοκία. Αποτρέπει το νέο από την επιδίωξη του εύκολου και γρήγορου πλουτισμού, γιατί πιστεύει ότι η διαδικασία γίνεται αυτοσκοπός και διαφθείρει την υπόσταση του ανθρώπου[31].

Από τα αφηγήματα του *Σχολείου*, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ο μαθητής περνάει ένα μεγάλο μέρος της ημέρας του (ή και ολόκληρη ημέρα) σε χώρο, ο οποίος λειτουργεί ως τάξη αλλά και ως εργαστήριο ταυτόχρονα. Ο χώρος είναι ιδιωτικός, το σπίτι ή το κατάστημα του δασκάλου–επαγγελματία, όπου, ταυτόχρονα με τη διδασκαλία, διεξάγονται και οι καθημερινές ασχολίες. Με τον τρόπο αυτό, η μάθηση συντελείται, πολ-

26. Με τον τρόπο αυτό αποδεικνύεται στην πράξη ότι δεν είναι απόκτημα κληρονομικού δικαιώματος ορισμένων ατόμων της «υψηλής κοινωνίας» η ευγένεια της ψυχής, αλλά αποτέλεσμα προσπαθειών για πνευματική πληρότητα. Ο Λέανδρος δεν ήταν απόγονος ευγενών γονέων, συνεπώς μειονεκτούσε, σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής. Όμως, είναι αυτός, που με την διαπαιδαγώγηση του Δεβουσέ και τις δικές του προσπάθειες που ξεπερνά τους «ευγενικότερους» σε καταγωγή συνομήλικούς του και γίνεται αντικείμενο της προτίμησης του εμπόρου και της κόρης του, βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Σχολείον...*, *ό. π.*, σελ. 106.

27. Ο Ζιακώ είναι τίμιος στις συναλλαγές του με τους συμβαλλόμενους και δεν επιζητεί ίδιον όφελος. Ο Δεβουσέ, ως έντιμος, ξεχωρίζει τον Λέανδρο αμέσως για την τιμιότητά του, ενώ ο Μαρκής θεωρεί την Λιζέτα ως το τιμιότερο πράγμα που γνώρισε ποτέ, βλ. *Σχολείον...*, *ό. π.*, σελ. 169. Ο ίδιος ο Ρήγας στον πρόλογο του *Ηθικού Τρίποδα*, προσφωνώντας τον Στέργιο Χατζή-Κώνστα, στον οποίο αφιερώνει το βιβλίο, τον ονομάζει *τιμιότατο*, βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Ο Ηθικός Τρίπους*, εισαγωγή Άννα Ταμπάκη, φιλολογική επιμέλεια Ines Di Salvo, έκδοση Βουλή των Ελλήνων, τόμ. 3, Αθήνα 2000, σελ. 4. Αναστατική επανέκδοση του *Ηθικού τρίποδος* με την προσθήη ευρετηρίου έγινε από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος, Αθήνα 2001.

28. «*Αυτή, (η ελευθερία), έχει ως θεμέλιον την φύσιν, ..., έχει ως κανόνα την δικαιοσύνην, διατί η δικαία ελευθερία είναι καλή*», βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Νέα πολιτική διοίκησις*, *ό. π.*, σελ. 37, άρθρο 6.

29. Πρβλ και την αγιογραφική ρήση, «*πενίαν και ατιμίαν αφαιρείται παιδεία*», βλ. *Παροιμιών*, ΙΓ΄, 18.

30. Ρήγας Βελεστινλής, *Σχολείον...*, *ό. π.*, σελ, 110.

31. *΄Ο. π.*, σελ. 111.

λές φορές και ως βιωματική εμπειρία. Έτσι, ο μαθητής έχει την ευκαιρία να εφαρμόσει στην πράξη τη θεωρεία, ενώ ο εκπαιδευτικός δύναται να διαπιστώνει την πρόοδο του εκπαιδευόμενου σε κάθε τομέα μάθησης. Εναλλακτική λύση δεν είναι εύκολο να βρεθεί, αφού δεν υπάρχει ελεύθερο και οργανωμένο κράτος που να παρέχει κατάλληλο κτήριο. Παρ΄ όλα αυτά, νομίζουμε ότι ο χώρος, λειτουργεί ψυχολογικά υπέρ του μαθητή, αφού του είναι γνωστός και τις περισσότερες φορές οικείος. Εκεί ο μαθητής διδάσκεται είτε σε ομάδα, είτε σε ατομικό επίπεδο, ανάλογα με τις ικανότητες και τις κλίσεις του, αλλά και με το είδος της εκπαίδευσης που πρόκειται να συντελεστεί.

Στη συνέχεια, και με τη βοήθεια του εκπαιδευτικού, τα ενδιαφέροντά τους μπορεί να συγκλίνουν, ώστε να επικρατήσει η τάση υπακοής και συνεργασίας, με το δάσκαλο πρώτα και, κατόπιν, με την άμεση ή έμμεση προτροπή του δασκάλου[32], και με τους άλλους συμμαθητές. Η ελεγχόμενη συνεργασία των μαθητών θα αναπτύξει την ευγενή άμιλλα και τον υγιή μεταξύ τους συναγωνισμό, με σκοπό την απόκτηση των γνώσεων και των δεξιοτήτων του καθενός ξεχωριστά. Με την περαιτέρω επαφή των μαθητών και την ανάπτυξη της συνεργασίας των, είναι δυνατόν, μακρόχρονα, να οικοδομηθούν σχέσεις φιλίας και ισότητας[33], οι οποίες αποτελούν τη βάση για τη σύσταση μιας σωστής και δημοκρατικής κοινωνίας, με πρότυπα και ηθικές αξίες που προάγουν το γενικό συμφέρον.

Τον φυσικό κόσμο, δώρο του Θεού στον άνθρωπο, εξυμνεί σε όλα τα έργα του ο Ρήγας. Πιστεύει ότι, όσο πιο κοντά στη φύση ανατρέφεται και ζει ο νέος άνθρωπος, τόσο πιο φυσιολογική είναι η ζωή του. Η φύση και η εξοχή είναι ο χώρος, στον οποίο από μικρό παιδί θα παίξει μέσα στα καταπράσινα λιβάδια και τις εύφορες κοιλάδες, που τις διασχίζουν ποτάμια με γάργαρα νερά. Δεν ζει, όμως, αποκομμένος από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, που διεκπεραιώνουν τις αγροτικές εργασίες, στις οποίες, από τη νεαρή ηλικία και βαθμιαία συμμετέχει, αφού αποκομίζει την ικανοποίηση της συμμετοχικής δημιουργίας. Αντιλαμβάνεται γρήγορα, ότι η φύση, για να αποδώσει στους ανθρώπους τα απαραίτητα προς το ζην αγαθά, απαιτεί από αυτόν κόπο και περιποίηση. Αυτό, από νωρίς γίνεται βίωμα στο παιδί, που μαθαίνει έτσι, να υπηρετεί και να προσφέρει στους άλλους. Η φύση διδάσκει τον άνθρωπο με τον ιδανικότερο και απλούστερο τρόπο. Του παρέχει τα απαραίτητα και τα βασικά, αυτά που καλύπτουν τις πραγματικές ανάγκες του, φτωχικά μεν, αλλά σε αξιοπρεπή ποσότητα. Γι' αυτό, το μικρό χωριατόσπιτο, χωρίς να έχει σχεδόν καμιά άνεση, αναπαύει τον ένοικό του και τα λίγα προϊόντα, που διαθέτει και που πολλές φορές τα μοιράζεται εξ ίσου με κάποιον επισκέπτη που του συντυχαίνει, είναι νόστιμα και γευστικά. Η φύση παιδαγωγεί τον άνθρωπο με τέτοιον τρόπο, ώστε αυτός να αναγνωρίζει το μεγαλείο της δημιουργίας του Θεού και τα δώρα Του σε αυτόν, γι' αυτό με μεγάλη ευκολία, ό,τι έχει δικό του, το προσφέρει και στον ξένο που τον βρήκε η νύχτα στο εξώθυρό του[34].

32. Ρήγας Βελεστινλής, *Σχολείον...*, *ό. π.*, σελ. 111 και 127 αντίστοιχα.

33. Η ισότητα αποτελεί σκοπό στην παιδαγωγική σκέψη του Ρήγα, γι' αυτό και προ-τάσσεται στα τρία πρώτα άρθρα στα Δίκαια του ανθρώπου, βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, *ό. π.*, σελ. 35-36.

34. Έτσι, στη *Βοσκοπούλα*, η γριά βοσκός με απλότητα προσφέρει στους καλεσμένους της το φτωχικό τους δείπνο και για να κάνει τους ξένους να μην αισθάνονται άβολα, ονομάζει ως δωρητή των παρεχόμενων αγαθών τον Θεό, « *Πλην εκείνο το ολίγον, που μας δώσει ο Θεός/ θέλομεν το μοιρασθούμεν ίσα και ανενδεώς*», βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Η Βοσκοπούλα*, *ό. π.*, σελ. 139, στ. 124-125. Πρβλ. επίσης και την σημερινή έκφραση των φιλόξενων ανθρώπων, όταν προσκαλούν κάποιον, «*Κόπιασε στο φτωχικό μας*».

Έφηβος θα διευθύνει το κοπάδι από γιδοπρόβατα για να βοσκήσουν, και από τις λυγαριές του κάμπου θα πάρει το υλικό για τα απαραίτητα καλάθια του. Το καλάμι θα αποτελέσει το πρώτο μουσικό του όργανο. Τα πουλιά που κελαηδούν στα πυκνά δάση των ψηλών βουνών είναι γι' αυτόν ο πρώτος δάσκαλος μουσικής. Οι πανέμορφες φυσικές εικόνες, που απλώνονται μπροστά του, θα αποτελέσουν την πηγή της έμπνευσής του. Κύρια όμως, στη φύση είναι που ο νέος θα μπορέσει να καλλιεργήσει και να βιώσει τις βασικές αρετές, στοιχεία πρωταρχικά της δημιουργίας, την αθωότητα, τα τίμια ήθη και την απλότητα.

Η φύση, ανεπηρέαστη από τις ανθρώπινες ενέργειες, διατηρεί τις προϋποθέσεις για την ανθρώπινη ευτυχία, με τις οποίες εξ αρχής πλάστηκε και τις οποίες πρέπει να βιώνει ο άνθρωπος: Την ελευθερία και την ειρήνη. Τις δυο αυτές συνθήκες επαναλαμβάνει ο Ρήγας στις ποιητικές του συνθέσεις. Στη *Βοσκοπούλα*, γίνεται λόγος για την φυσική ομορφιά των βουνών των Άλπεων, καθώς και για τη γλυκιά μελαγχολία που εμπνέει η θέα τους. Προ πάντων, όμως, είναι η απλή και ειρηνική ζωή που υπαγορεύει η ερημία της περιοχής Ζώντας σε τέτοιο τόπο, ο άνθρωπος μπορεί, εργαζόμενος, να συλλογίζεται και να επαναπροσδιορίζει τους στόχους του. Εκεί είναι που καταλαγιάζει η ανταριασμένη ψυχή του νεαρού Φονρόζ, εκεί διαβλέπει την αρχή της ευτυχίας, γι' αυτό και αλλάζει τον τρόπο της ζωής του[35]. Απαρνείται, λοιπόν, την πολυτελή αλλά στείρα από βιώματα κατοικία του στο Τουρίνο και αναζητά την ευτυχία στην ερημική κοιλάδα, όπου πιστεύει ότι θα βρει την ιδανική σύντροφο της ζωής του[36].

Στα «*Ολύμπια»,* το μήνυμα του Ρήγα είναι πιο άμεσο, αφού βάζει, στην τέταρτη σκηνή της πρώτης πράξης, την Αργήνη μαζί με τον χορό των βοσκών να εξυμνούν το ειδυλλιακό περιβάλλον του δάσους της Ηλείας, στο οποίο κυριαρχεί η Ελευθερία. (Ο χορός επαναλαμβάνει την επωδό των οκτώ λέξεων, με όγδοη τη λέξη *Ελευθερία,* τυπωμένη (από επιλογή του Ρήγα) με διπλό διάστημα γραμμάτων, αυτονομημένη, όπως παρατηρεί ο Λ. Αξελός[37]. Οι στίχοι του χορού υμνούν τα δάση και την ελευθερία με τις ίδιες σχεδόν λέξεις. Είναι μια συνειδητή επιλογή του Ρήγα, αφού στο πρωτότυπο, οι στίχοι δεν έχουν αυτή την ισορροπία[38]). Πιστεύουμε ότι η απόδοση του στιχουργήματος από τον Ρήγα με

35. «Και αυτός ευχαριστείται στην κατάστασιν αυτήν,/ αρχινά να μεταβάλλη την ζωήν του εις λιτήν», *Η Βοσκοπούλα, ό. π.* σελ. 148, στ. 427 – 428.

36. «Πλήχτει όλα τα του κόσμου και τον φαίνεται κι αυτή
του Τουρίν΄ η κατοικία αηδής, και μισητή.
Η κοιλάς, που κατακρύπτει την ιδίαν του στολήν
Έλκει και εξ ολοκλήρου την ψυχήν την απαλήν
Του Φονρόζ, εις το να γένη της ερήμου κοινωνός,
Εκεί που η ευτυχία τον προσμένει ευμενώς», βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Η Βοσκοπούλα...*, *ό. π.,* σελ. 147, στίχ. 389-394.

37. Βλ. Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό. π.,* σελ. 266. Ο Απ. Δασκαλάκης για τους ίδιους στίχους σημειώνει, «ο Ρήγας ηλεκτρίζεται εκ της λέξεως ελευθερία, λησμονεί ή περιφρονεί το ειδυλλιακόν νόημα της ελευθερίας νυμφών και ποιμένων...και μεταφέρει τον αναγνώστη...νοερώς εις τόπους...των προμάχων της ελληνικής ελευθερίας». Αμέσως πιο κάτω, όμως, αρνείται στο έργο κάθε εθνεγερτικό ή επαναστατικό περιεχόμενο, για περ. βλ. Απόστολος Δασκαλάκης, *Ο Ρήγας Βελεστινλής ως διδάσκαλος του Γένους,* έκδοσις νέα μετά συμπληρώσεων και προσθηκών, εκδόσεις Βαγιονάκη, Αθήνα 1977, σελ. 99.

38. Οι στίχοι του Μεταστάσιο έχουν ως εξής: «*Oh care selve, oh cara / felice liberta* !», σε μετάφραση, «Ω αγαπημένα δάση, ω αγαπημένη ευτυχισμένη ελευθερία». Ο Ρήγας όμως γράφει «*Ω τερπνά φίλτατα δάση/ ω πανευτυχής, φιλτάτη/ Ε λ ε υ θ ε ρ ί α ».*

αυτό τον τρόπο δεν γίνεται μόνο για λογοτεχνικούς λόγους, αλλά κυρίως, για τα ιδιαίτερα μηνύματα που θέλει να στείλει. Υμνεί την ελευθερία ως προϋπόθεση της ανθρώπινης ευτυχίας, την αποκαλεί «*φιλτάτη*» και «*πολυαγαπημένη*» (ιδιαίτερα για αυτούς που ζουν κάτω από τον βαρύ ζυγό της δουλείας), εξ ίσου με τα δάση[39], δηλαδή τον φυσικό κόσμο στον οποίο τοποθετήθηκε ο άνθρωπος να υπάρχει από τον Δημιουργό του, ανάγοντας και τις δυο έννοιες σε πρωταρχικές καταστάσεις, κάτω από τις οποίες πλάστηκε να ζει. Μια προσεκτική ανάγνωση των στίχων δείχνει ότι τα δάση περιγράφονται ως τόπος αληθινός, χωρίς ψευτιά και απάτη, τόπος όπου κυριαρχεί η απλότητα, η αθωότητα, η αυτάρκεια και η κοινωνική ισότητα. Αυτός ο τόπος αποτελεί το όραμα του Ρήγα. Εκεί όπου, υπό το κράτος της ελευθερίας, το κακό στοιχείο εξαλείφεται, τόπος στον οποίο βασιλεύει η ειρήνη, παραδεισένιος, «καλός λίαν»[40]. Και φτάνει να τον αντικρίσει με τα μάτια του ο νεαρός Λέανδρος, ιστορισμένο στον τοίχο της εκκλησίας, με δάση, πουλιά και ποτάμια, για να κατανυχθεί η καρδιά του και να τρέξουν τα δάκρυα από τα μάτια του, τόσο γλυκά.

Θα θέλαμε να κλείσουμε την εισήγησή μας με μια επισήμανση. Ο παιδαγωγός Ρήγας Βελεστινλής, καθώς και άλλοι Έλληνες παιδαγωγοί της εποχής του (όπως ο Δημήτριος Καταρτζής, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο Στέφανος Κομμητάς, ο Νεόφυτος Δούκας, ο Άνθιμος Γαζής, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Δανιήλ Φιλιππίδης, ο Αδαμάντιος Κοραής και τόσοι άλλοι), παρ' όλο που είχαν την ελευθερία της Ελλάδας ως πρώτη προτεραιότητα, άλλος περισσότερο, άλλος λιγότερο, έσκυψαν επάνω στα ζητήματα της Παιδείας, προβληματίστηκαν και πρότειναν λύσεις σε πολλά πρακτικά ζητήματα. Πολλά από τα προβλήματα ήταν της εποχής και σήμερα δεν υφίστανται πλέον. Κάποια όμως, είναι τα ίδια και χρονίζουν, ίσως σήμερα με διαφορετική μορφή, παράγουν όμως τα ίδια αποτελέσματα. Δεν γνωρίζω κατά πόσον οι λύσεις που πρότειναν οι παραπάνω μελετήθηκαν και εφαρμόστηκαν, και τί αποτελέσματα έφεραν. Είμαι σίγουρος όμως ότι εν πολλοίς παραθεωρήθηκαν, ξεχάστηκαν για να μην πω ότι περιφρονήθηκαν κιόλας. Σε πολλές περιπτώσεις δεν υπήρχε καν η υποψία ότι σε ζητήματα καθημερινής πρακτικής ή εθνικής εκπαιδευτικής πολιτικής δίνονταν λύσεις. Έτσι, επιλέγονταν προτάσεις ξενόφερτες χωρίς καμία τροποποίηση ή προσαρμογή στα ελληνικά δεδομένα. Όποιος έχει χρηματίσει στα σημερινά εκπαιδευτικά δρώμενα καταλαβαίνει τι εννοώ. Όμως οι Έλληνες παιδαγωγοί του 18ου και 19ου αιώνα και οι μελέτες του υπάρχουν και είναι κρίμα να μην τις γνωρίζουμε[41]. Δεν γνωρίζω σε πόσα παιδαγωγικά συγγράμματα αναφέρονται οι παραπάνω παιδαγωγοί καθώς και οι προγενέστεροι ή οι επόμενοι (σε κάποια έχω δει να αναφέρονται ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης και ο Σωκράτης). Συζητώ όμως, λόγω της θέσης μου με αρκετούς νέους εκπαιδευτικούς. Ελάχιστοι γνωρίζουν ότι υπάρχουν και Έλληνες παι-

39. Ο Λ. Βρανούσης παρατηρεί ότι ο Ρήγας, υμνώντας τα δάση, εξυμνεί τους κλέφτες και αρματολούς, που ζούσαν ελεύθεροι στα δάση των απάτητων βουνών, για περισ. βλ. Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό.π.*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 2003, σελ. 294.

40. Γεν. 1, 31. Ο τόπος που περιγράφει το χορικό θυμίζει τοπίο παραδεισένιο (παράδεισος= τόπος με δένδρα), *και εφύτευσεν ο Θεός παράδεισον εν Εδέμ κατά ανατολάς και έθετο εκεί τον άνθρωπον, όν έπλασε*», Γεν. 2, 8, για περισ. βλ. Ιωήλ Γιαννακόπουλου, *Η Παλαιά Διαθήκη, ό. π.*, σελ. 49, σχόλια.

41. Νομίζουμε ότι είναι αρκετό να αναφέρουμε την πρόταση για την διδασκαλία δύο ξένων γλωσσών στο ελληνικό σχολείο, που εισηγείται ο Ρήγας. Αυτό υλοποιήθηκε με την σύνοδο των υπουργών Παιδείας των κρατών-μελών της Ε. Ε. στην Βαρκελώνης, το 1992, διακόσια χρόνια αργότερα.

δαγωγοί, σε όλη την πορεία του Ελληνικού Γένους. Έχουμε κατακλυστεί από ονόματα ξένων, που βεβαίως έχουν ένα μεγάλο προβάδισμα στην παιδαγωγική επιστήμη στα νεότερα χρόνια. Δείχνουμε και εδώ την αίσθηση της κατωτερότητας που μας διακρίνει γιατί αγνοούμε ή θέλουμε να αγνοούμε ότι μεγάλα πνευματικά αναστήματα, όπως ο Ρήγας, περιμένουν ακόμα την αναγνώριση που τους οφείλουμε ως ατομικά ως πολίτες αλλά και συνολικά ως Έθνος.

GORDANA BLAGOJEVIĆ

Ο Πύργος Νεμπόισα (Nebojša): Από τόπος μαρτυρίου σε εκθεσιακό χώρο. Ο διδακτικός του ρόλος σε σχέση με τη ζωή και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή

Ο Πύργος Νεμπόισα (Nebojša) του Βελιγραδίου είναι τόπος ιστορικής μνήμης αλλά και πολιτισμικού τουρισμού.[1] Κτίστηκε τον 15ο αιώνα. Πολλοί αγωνιστές εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πέθαναν εκεί. Κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, στην πρώην Γιουγκοσλαβία, ο πύργος αυτός δεν ήταν τουριστικού ενδιαφέροντος. Μετά τις πολιτικές αλλαγές, που έλαβαν χώρα στη Σερβία στις αρχές του 21ου αιώνα, ο πύργος ανακατασκευάστηκε κατόπιν μεγάλης οικονομικής αρωγής από την Ελλάδα. Μετατράπηκε σε εκθεσιακό χώρο μνήμης των αγωνιστών που πάλεψαν εναντίον των Οθωμανών κατακτητών. Στο άρθρο αυτό ερευνάται ο ρόλος του χώρου αυτού στη διαμόρφωση της εικόνας του Έλληνα επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή, ο οποίος στραγγαλίστηκε σ΄ αυτόν στα τέλη του 18ου αιώνα. Ο πύργος τώρα έχει καταστεί ένας ενδιαφέρων τουριστικός προορισμός, ιδιαίτερα για τους επισκέπτες από την Ελλάδα. Ως προς τους Σέρβους επισκέπτες, αυτός ο εκθεσιακός χώρος είναι ιδιαίτερα διδακτικός για τη ζωή και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή-Φεραίου.

Η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στις αφηγήσεις των επισκεπτών του χώρου που φιλοξενείται στον Πύργο Νεμπόισα κατά την περίοδο 2011-2014. Με την ανάλυση της εμπειρίας τους, προσπάθησα να ερευνήσω και να αναδείξω την επίδραση της επίσκεψης αυτής στη ζωή τους. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε μέσω συνεντεύξεων επισκεπτών από τη Σερβία και την Ελλάδα, οι οποίοι ανήκαν και στα δύο φύλα και είχαν διάφορες ηλικίες. Στην ανάλυση περιλήφθηκε επίσης και το γραπτό ερωτηματολόγιο, το οποίο συμπλήρωναν οι επισκέπτες της έκθεσης, κατά την περίοδο 2011-2014, και το οποίο μου

1. This paper is the result of Project no. 177027: *Multiethnicity, Multiculturalism, migrations – contemporary process*, by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

παρεχώρησαν ευγενώς οι υπεύθυνοι, οι οποίοι διενεργούσαν συναφή επιστημονική έρευνα. Πολύ σημαντικές αποδείχθηκαν οι παρατηρήσεις του προσωπικού του Μουσείου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον κύριο Relja Seretlić (Ρέλια Σέρετλιτς) από το Ίδρυμα «Kalemegdanska Tvrđava» (Φρούριο Βελιγραδίου), υπεύθυνο της έκθεσης του Πύργου Νεμπόισα, ο οποίος με βοήθησε παρέχοντάς μου τις αναγκαίες πληροφορίες για τη συγγραφή αυτού του άρθρου.

***

Ο Πύργος Νεμπόισα είναι ο σημαντικότερος πύργος της κάτω πόλεως του κάστρου του Βελιγραδίου. Η ανέγερσή του τοποθετείται στο ευρύτερο χρονικό διάστημα από το 1456 μέχρι το τέλος του 15ου αι., αν και υπάρχουν ισχυρισμοί ότι κτίστηκε πολύ νωρίτερα. Σύμφωνα με την τοποθεσία και το σχήμα του, πρέπει να υπήρξε το τελευταίο τμήμα των βόρειο-ανατολικών οχυρωματικών τειχών στην κατεύθυνση προς τους ποταμούς, και συγχρόνως, το κυριότερο κτίριο πάνω σ' αυτά[2]. Κτίστηκε με σκοπό να προστατεύσει την πόλη από τους Τούρκους. Από τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα χρησιμοποιήθηκε ως φυλακή από τους Οθωμανούς, για την κράτηση χριστιανών πολεμιστών από τα Βαλκάνια. Οι πιο διάσημοι αιχμάλωτοι του Πύργου Νεμπόισα ήταν ο Ρήγας Βελεστινλής, ο Μητροπολίτης Βελιγραδίου Μεθόδιος (σκοτώθηκε το 1800) και ο Jevrem Obrenović, αδελφός του Knez Miloš και πρώτος δήμαρχος του Βελιγραδίου[3].

Με εντολή της Υψηλής Πύλης, οι Τούρκοι το Ιούνιο του 1798 σκότωσαν τον Έλληνα ήρωα, επαναστάτη και ποιητή, Ρήγα Βελεστινλή μαζί με τους επτά Συντρόφους του στον Πύργο Νεμπόισα. Αυτό συνέβη το 18ο αιώνα, την εποχή που στην Ευρώπη είχε ξεκινήσει η διεργασία του σχηματισμού των εθνικών κρατών. Συνέπεσε, επίσης, με την εποχή της ίδρυσης των σύγχρονων μουσείων. Το Βρετανικό μουσείο π.χ. ιδρύθηκε το 1753. Σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη η ίδρυση των εθνικών μουσείων συμπίπτει με την ίδρυση των ίδιων των κρατών[4]. Κατά τη διάρκεια του 19ου αι. τα μουσεία και οι μουσειακές συλλογές χωρίζονται και χαρακτηρίζονται ανάλογα με τα είδη των αντικειμένων που φιλοξενούνται σε αυτά, δηλαδή ανάλογα με τις επιστήμες, οι οποίες τα μελετούν[5]. Στη Σερβία το Εθνικό Μουσείο ιδρύθηκε το 1844, κατά την περίοδο όπου η Σερβία ήταν ακόμη υποτελής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σαν ένα από τα σύμβολα της ανεξαρτησίας[6]. Η Σέρβα εθνολόγος και ανθρωπολόγος Ljiljana Gavrilović τονίζει το ρόλο των μουσείων στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, με την επιλογή και προβολή σημαντικών ανθρώπων και γεγονότων, τα οποία παρουσιάζονται και ερμηνεύονται μέσω των μουσείων[7]. Ένας τέτοιος τόπος ιστορικής μνήμης, συνδεδεμένος με την προσωπικότητα του Ρήγα Βελεστινλή-Φεραίου είναι ο Πύργος Νεμπόισα, που μετατράπηκε σε ένα είδος μουσείου – εκθεσιακού χώρου. Όπως αναγράφεται και στην επίσημη ιστοσελίδα του μουσείου του Πύργου: «Με το έργο αυτό, αναβαθμίζεται η συγκεκριμένη περιοχή του Βελιγραδίου πολιτιστι-

2. Gordana Blagojević, «Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στο σύγχρονο Βελιγράδι και ο ρόλος του στη σύνδεση των Σέρβων και Ελλήνων σήμερα», *Υπέρεια*, τόμ. 5, *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο, Οκτώβριος 2007),* Αθήνα 2010, σελ. 1138.

3. http://kulanebojsa.rs

4. Љиљана Гавриловић, *О политикама, идентитетимаи друге музејске приче*. Етнографски институт САНУ, посебна издања књ. 65. Уредник Драгана Радојичић. Београд 2009, σελ. 14.

5. Љиљана Гвариловић, *ό.π.,* 15.

6. Ibid.

7. Ibid, σελ. 16.

κά-περιβαλλοντικά, τουριστικά και οικονομικά και αναδεικνύεται ο Πύργος ως χώρος μνήμης και τιμής μιας σημαντικής προσωπικότητας, αυτής του Ρήγα Βελεστινλή-Φεραίου, για τον Ελληνισμό, αλλά και τη φιλία και συνεργασία των λαών των Βαλκανίων»[8].

Ο Πύργος Νεμπόισα μετατράπηκε σε μουσείο-πολιτιστικό κέντρο αφιερωμένο στο Ρήγα Βελεστινλή-Φεραίο, στην ιστορία του Πύργου και στους απελευθερωτικούς αγώνες των Σέρβων και εν γένει των Βαλκανικών λαών σύμφωνα με το σχέδιο, το οποίο εκπόνησε το Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (ΕΚΒΜΜ) (Διευθυντής ο καθηγητής κ. Νίκος Ζίας) σε συνεργασία με το Δήμο Βελιγραδίου. Η διαδικασία αυτή ξεκίνησε ως Ελληνο-Σερβική συνεργασία μετά από την υπογραφή Σύμβασης - την 19η Δεκεμβρίου του 2007 στη Βουλή των Ελλήνων. Η παρακολούθηση του έργου ανατέθηκε στη Δημοτική Επιχείρηση του Δήμου Βελιγραδίου «Belgrade Fortress» (Φρούριο Βελιγραδίου), η οποία έχει και την ευθύνη συνολικά του Φρουρίου της Πόλης[9].

Το μουσείο-Πύργος Νεμπόισα αποτελείται από τρεις ορόφους. Σε κάθε όροφο παρουσιάζεται μια διαφορετική ενότητα. Στον προθάλαμο του πύργου γίνεται αναφορά στην ιστορία του. Παράλληλα γίνεται μία σύντομη παρουσίαση της κατάκτησης του Βελιγραδίου από τους Οθωμανούς καθώς και της σημασίας που είχε ο πύργος αυτός τόσο κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας όσο και κατά τη διάρκεια της Αυστριακής διακυβέρνησης του Βελιγραδίου τον 18ο αιώνα[10]. Ο χώρος στον πρώτο όροφο είναι αφιερωμένος στην προσωπικότητα και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή. Στον δεύτερο όροφο του πύργου μαθαίνουμε περισσότερα στοιχεία για την Πρώτη Σερβική Εξέγερση αλλά και τη δημιουργία του σύγχρονου Σερβικού κράτους στις αρχές του 19ου αιώνα. Στον τρίτο όροφο παρουσιάζεται η ιστορία του Βελιγραδίου. Σε ηλεκτρονική μορφή παρουσιάζονται η αρχή της Δεύτερης Σερβικής Εξέγερσης το 1815, ο ρόλος και η επιρροή του Μίλος Ομπρένοβιτς (Miloš Obrenović) στην απόκτηση της εσωτερικής αυτόνομης διοίκησης και τη δημιουργία του Δουκάτου της Σερβίας, καθώς και η ζωή στο Βελιγράδι εκείνης της εποχής με την συνύπαρξη κατοίκων διαφορετικών θρησκευτικών και εθνικών ταυτοτήτων[11].

Οι αφηγήσεις των επισκεπτών του μνημείου μας δίνουν μία ιδέα σχετικά με το πώς βλέπουν το ρόλο του μουσείου αυτού στη σύγχρονη κοινωνία. Ένας από τους Έλληνες επισκέπτες (Χ.Π. γεννήθηκε το 1973 στην Αθήνα) έγραψε στη συνέντευξη σχετικά με την επίσκεψή του στο μουσείο το 2012: «Ο Ρήγας Φεραίος παρότι είναι ένα ιστορικό πρόσωπο, η ελληνική εκπαίδευση έχει καταφέρει να δημιουργήσει έναν μύθο γύρω από το όνομά του. Έτσι, ο καθένας μας ανατρέχοντας στα μαθητικά χρόνια σίγουρα διατηρεί μια τρυφερή ανάμνηση της ευγενικής φιγούρας του Ρήγα. Μία η «κινηματογραφική» του ιστορία σε «εξωτικές» πρωτεύουσες της Ευρώπης με την τραγική και τόσο απογοητευτική για ένα παιδί κατάληξη της περιπέτειάς του, μία το ποιητικό του ονοματεπώνυμο και φυσικά το παροιμιώδες δίστιχό του: «Καλύτερα μιας ώρας ελεύθερης ζωής...», όλα αυτά κάνουν τον Ρήγα τον Ερμή της επανάστασης, έναν αγγελιοφόρο της νίκης του ελληνικού λαού. Εν ολίγοις βρίσκεται στο συλλογικό φαντασιακό των Ελλήνων και για αυτό προκαλεί έκπληξη και μια αμηχανία στον καθένα η αγάπη που δείχνουν οι Σέρβοι και ειδικά οι Βελιγραδέζοι προς το πρόσωπο και τον ιστορικό του ρόλο. Μια αγάπη που τη δεί-

8. http://kulanebojsa.rs
9. http://kulanebojsa.rs
10. http://kulanebojsa.rs
11. http://kulanebojsa.rs

χνουν με αγάλματα, ονοματοδοσία δρόμων και τον περίφημο πύργο όπου βρήκε τραγικό θάνατο. Υπάρχουν τοποθεσίες όπου σημαίνουν κάτι, είναι σαν ένα κομμάτι του παζλ που συμπληρώνει την εικόνα της τωρινής πραγματικότητας, τοποθεσίες που μπορούν να είναι σαν να σου παραδίδουν μια «ιστορική» σκυτάλη. Όλοι έχουν πάει στο κάστρο του Ναυπλίου να δουν το κελί του Κολοκοτρώνη, λιγότεροι γνωρίζουν τη γωνία λίγο πιο κάτω όπου σκότωσαν τον Καποδίστρια. Μια τέτοια ιστορικά φορτισμένη τοποθεσία είναι και ο πύργος του Ρήγα στις όχθες του Δούναβη στο Βελιγράδι. Εκεί ένας Έλληνας δεν έχει παρά να καταλάβει ότι ο Ρήγας είναι ο πιο ζωντανός από τους αγωνιστές. Ζωντανός γιατί είναι υπερεθνικός, γιατί ακόμα και σήμερα αναγγέλλει την παρουσία του ελληνικού στοχασμού στα Βαλκάνια, ενωμένα και κοσμοπολίτικα και όχι διαιρεμένα και παρακμιακά!»

Σύμφωνα με τα στοιχεία από το Φρούριο Βελιγραδίου, τον Πύργο Νεμπόισα το 2011 επισκέφθηκαν 6410 άτομα με ελεύθερη είσοδο και άλλα 4253 πληρώνοντας είσοδο, συνολικά 10663 άτομα. Το 2012 δέχθηκε 3150 επισκέπτες με ελεύθερη είσοδο και 4075 με πληρωμή, συνολικά 7225 άτομα. Το 2013 οι επισκέπτες με ελεύθερη είσοδο ήταν 2506 και όσοι πλήρωσαν εισιτήριο ήταν 2778, συνολικά 5284 άτομα. Κατά το πρώτο εξάμηνο του 2014 δέχθηκε περίπου 300 επισκέπτες με ελεύθερη είσοδο και γύρω στους 800 επισκέπτες με εισιτήρια, συνολικά 1100 άτομα. Με λίγα λόγια, κατά την περίοδο από το 2011 μέχρι τον Ιούνιο του 2014 την έκθεση επισκέφθηκαν συνολικά 24272 άτομα.

Τα στοιχεία τα οποία μου διατέθηκαν από το προσωπικό του Πύργου Νεμπόισα και το Φρούριο Βελιγραδίου δείχνουν ότι οι επισκέπτες της έκθεσης είναι στην πλειονότητά τους ηλικιωμένα άτομα. Εξαίρεση αποτελούν οι επισκέπτες από το εξωτερικό, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι νέοι. Νεαροί Σέρβοι σχολικής ηλικίας έρχονται οργανωμένα με πρωτοβουλία του σχολείου τους, αλλά σπάνια. Υπάρχουν και επισκέψεις επισήμων, ιδιαίτερα από τις πρεσβείες της Ελλάδος και της Κύπρου.

Όπως έχω ήδη επισημάνει, για τη συγγραφή του άρθρου αυτού, χρησιμοποίησα το ερωτηματολόγιο το οποίο δόθηκε στους επισκέπτες του Πύργου Νεμπόισα από το Φρούριο Βελιγραδίου κατά την περίοδο από το 2011 μέχρι το 2014. Το ερωτηματολόγιο ήταν ανώνυμο. Η πρώτη ερώτηση αφορούσε τη γενική εντύπωση για τον ανακαινισμένο Πύργο Νεμπόισα και οι ερωτηθέντες έπρεπε να επιλέξουν έναν αριθμό από την κλίμακα 1 έως 5. Η ανάλυση των απαντήσεων έδειξε ότι οι περισσότεροι επισκέπτες αξιολόγησαν την ανακαίνιση του πύργου με τον μεγαλύτερο βαθμό, δηλ. 5. Στην ερώτηση ποιο μέρος της έκθεσης τους άρεσε περισσότερο, η πλειοψηφία απάντησε ότι τους άρεσε ο τρίτος όροφος. Την ίδια την έκθεση, τη βαθμολόγησαν επιλέγοντας ανάμεσα στους βαθμούς από 1 έως 5, με τους περισσότερους επισκέπτες να κυκλώνουν τους μεγαλύτερους βαθμούς δηλ. 4 ή 5. Σχετικά με τα υπάρχοντα εκθεσιακά αντικείμενα οι περισσότεροι ερωτηθέντες σημείωσαν ότι λείπουν πρακτικά αντικείμενα καθημερινής χρήσεως.

Στην ερώτηση σχετικά με το τι τους άρεσε περισσότερο στην έκθεση, οι ερωτηθέντες απάντησαν ότι τους ικανοποίησε ο συνδυασμός του παλιού και του σύγχρονου με την ψηφιοποιημένη έκθεση. Ακολούθησε η ίδια η αρχιτεκτονική του πύργου, η έκθεση της φυλακής και η βιντεοπροβολή στο τρίτο επίπεδο, ιδιαίτερα η προβολή της πρώτης σέρβικης ταινίας. Τους επισκέπτες εντυπωσίασε η κομψότητα της σύγχρονης αναπαλαίωσης του παλαιού κτιρίου. Στους νέους επισκέπτες, κυρίως στα παιδιά σχολικής ηλικίας, άρεσε η εφαρμογή της σύγχρονης τεχνολογίας όπως τα «τατς σκρίν», τα καλειδοσκόπια, τα ψηφιακά μέσα, ο σχεδιασμός και η διαδραστικότητα. Οι επισκέπτες όλων των ηλικι-

ών επαινούν ομόφωνα τον επαγγελματισμό, την ευγένεια και την εξυπηρετικότητα του προσωπικού. Επίσης εκφράστηκαν ευχαριστίες για την βοήθεια των Ελλήνων ως προς την αποκατάσταση του πύργου, όπως: «ευχαριστούμε τους Έλληνες για την βοήθεια!». Υπάρχουν όμως και κριτικές όπως π.χ. ότι η έκθεση δεν έχει διαφημιστεί όσο θα έπρεπε ή δεν υπάρχει επαρκής σήμανση («χρειάζονται περισσότερες πινακίδες στο δρόμο προς τον πύργο».) Άλλοι παρατήρησαν ότι «λείπουν εκθέματα» ή «η έκθεση είναι πάρα πολύ ψηφιακή για ένα παλιό κτίριο». Άλλοι επισκέπτες σημείωσαν στα αρνητικά της έκθεσης την έλλειψη μουσικής υπόκρουσης ή της ακρόασης κάποιας ηχογραφημένης αφήγησης σαν ηχητικό υπόβαθρο.

Πολλοί επισκέπτες παραπονέθηκαν για τον κακό κλιματισμό. Επίσης για το γεγονός ότι μέχρι τον πύργο δεν υπάρχουν μέσα μαζικής συγκοινωνίας, η πρόσβαση δεν είναι εύκολη, ενώ δεν υπάρχει χώρος στάθμευσης για ποδήλατα και αυτοκίνητα. Αυτά έχουν σαν αποτέλεσμα να εμποδίζονται να έρθουν περισσότεροι ηλικιωμένοι επισκέπτες, οι οποίοι όπως προαναφέραμε αποτελούν την πλειοψηφία των επισκεπτών. Οι επισκέπτες όλων των ηλικιών συμφωνούν ότι χρειάζεται να λειτουργήσει και κάποιος χώρος αναψυκτηρίου για τους επισκέπτες.

***

Η έρευνα αυτή κατέδειξε τη συμβολή ενός ευρέως φάσματος πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών παραγόντων στη Σερβία, οι οποίοι συνέβαλαν στην αναμόρφωση της εικόνας αυτού του πύργου και του μετασχηματισμού του από οχυρωματικό πύργο σε φυλακή και τελικά σε τόπο τουριστικού ενδιαφέροντος. Ο βασικός όμως και σπουδαιότερος ρόλος του μνημείου αυτού είναι κυρίως διδακτικός.

Κατά τη διενέργεια αυτής της έρευνας καταλάβαμε ότι η επίσκεψη στον Πύργο Νεμπόισα στις περισσότερες περιπτώσεις οφείλεται σε προσωπική πρωτοβουλία ή σε φιλικές σχέσεις και όχι στη διαφημιστική προσπάθεια του κράτους ή κάποιων τουριστικών γραφείων. Οι περισσότεροι επισκέπτες, οι οποίοι έλαβαν μέρος σε αυτήν την γραπτή έρευνα, επισκέφτηκαν τον εκθεσιακό χώρο για πρώτη φορά. Η γενική εντύπωση για τον ανακαινισμένο Πύργο Νεμπόισα σχεδόν σε όλους τους επισκέπτες ήταν άριστη. Οι επισκέπτες όλων των ηλικιών έμειναν ενθουσιασμένοι από τον συνδυασμό του παλιού με το σύγχρονο και το ψηφιοποιημένο υλικό της έκθεσης. Όλοι συμφώνησαν ότι η συγκεκριμένη έκθεση χρειάζεται καλύτερη διαφήμιση και ευκολότερη πρόσβαση ούτως ώστε να μπορέσουν περισσότεροι άνθρωποι να διδαχθούν για την ιστορία του Βελιγραδίου, την ιστορία της Σερβικής επανάστασης εναντίον των Οθωμανών και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή.

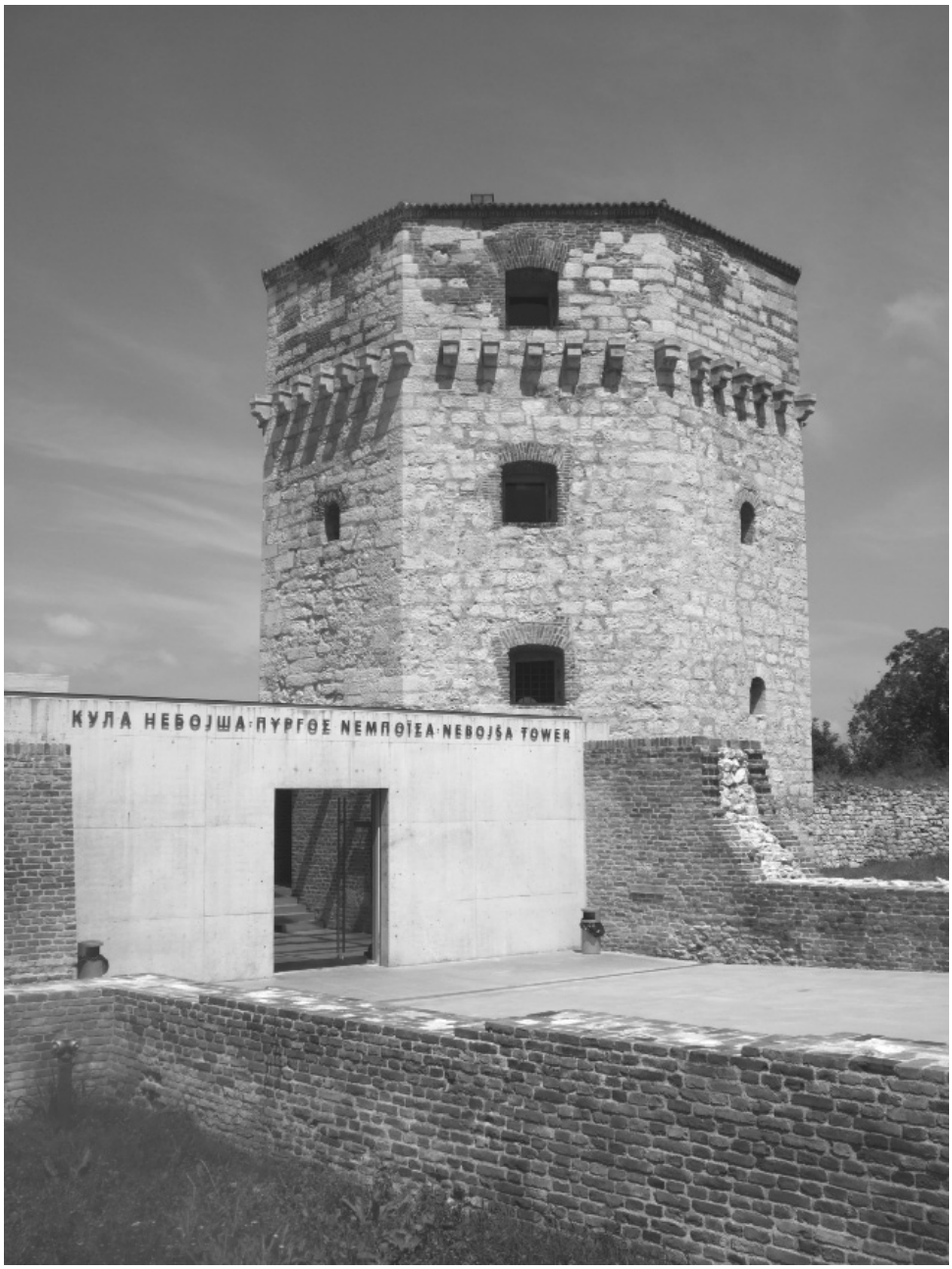
КУЛА НЕБОЈША·ΠΥΡΓΟΣ ΝΕΜΠΟΪΣΑ·NEBOJŠA TOWER

Εικόνες του Πύργου Νεμπόϊζα του Βελιγραδίου

ΡΟΥΜΙΑΝΑ ΚΟΜΣΑΛΟΒΑ, ΑΓΚΟΠ ΓΚΑΡΑΜΠΕΤΙΑΝ

Η ΄΄Ελληνική Δημοκρατία΄΄ του Ρήγα Βελεστινλή και οι ιδέες για πολυεθνές κράτος στα Βαλκάνια

Η Γαλλική Επανάσταση και οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι ενεργοποιούν τα εθνικά απελευθερωτικά κινήματα των λαών των Βαλκανίων. Σ΄ αυτή τη σχέση οι ηγεσίες τους όλο και πιο συχνά αρχίζουν να τονίζουν την ανάγκη για συντονισμό και ενοποίηση των δραστηριοτήτων κατά του κοινού καταπιεστή. Υπάρχουν περιπτώσεις που θα έπρεπε να διευκολύνουν αυτό: κοινή ιστορία, περίπου το ίδιο επίπεδο κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης, επικράτηση του σλαβικού στοιχείου και της Ορθοδοξίας. Μέσα σε αυτές τις εκκλήσεις για ενότητα, ηγέτες με διαφορετικούς πολιτικούς προσανατολισμούς και στόχους, συμπεριλαμβανομένων και εστεμμένων προσώπων, προωθούν ιδέες για τη δημιουργία των πιο διαφορετικών ως προς τη δομή τους, δύο ή πολυεθνικών κρατών. Μερικά από τα προσχέδια αφορούν άμεσα τα ομοσπονδιακά ή συνομοσπονδιακά μορφώματα με ισότητα των συστατικών οντοτήτων ή με το κύριο ρόλο μιας από αυτές.

Ως πρωτοπόρο της ιδέας για κατανόηση, συνεργασία, αμοιβαία βοήθεια και ισότιμη συνύπαρξη των βαλκανικών λαών σε ένα κοινό υπερεθνικό ή πολυεθνικό σύνολο, οι ερευνητές ομόφωνα δήλωσαν τον πατριάρχη της Ελληνικής Εθνικής Επανάστασης Ρήγα Βελεστινλή. Οι γνώμες διαφέρουν σχετικά με το τι είδους χώρα είναι η σχεδιασμένη από αυτόν λεγόμενη «Ελληνική Δημοκρατία». Ορισμένοι την θεωρούν ομοσπονδιακή και άλλοι -ενιαία[1]. Αυτό, βεβαίως, δεν αμφισβητεί το γεγονός ότι το σχέδιο του Ρήγα είναι μοναδικό, αποτελεί παράδειγμα λεπτομερούς και περιεκτικής άποψης για έναν πολυεθνικό, αλλά ταυτόχρονα και δημοκρατικό σχηματισμό. Η έκκληση του Ρήγα για μια γενική εξέγερση των καταπιεσμένων από τους Οθωμανούς λαών είναι από τη δεκαετία του 90 του δέκατου όγδοου αιώνα. Σχεδιάζει μετά την απόρριψη της ξένης κυριαρχίας να δημιουργήσουν ένα κοινό κράτος, το οποίο, σύμφωνα με τη «Χάρτα της Ελλάδος», που

1. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Νικ. Ι. Πανταζόπουλου, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998. Πασχ. Κιτρομηλίδη, *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*. Αθήνα, 1998. Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Επιστημονικό Συνέδριο: «Ρήγας, Για μια νέα ερευνητική συγκομιδή», *Δωδώνη*, τόμ. ΚΗ΄, Μέρος Τρίτο, Ιωάννινα, 1999.

αυτός σχεδίασε, να καλύπτει την Νοτιοανατολική Ευρώπη, τα νησιά του Αιγαίου, του Ιονίου και της Ανατολικής Μεσογείου και την Μικρά Ασία.

Η εσωτερική δομή αυτού του σχηματισμού θα βασίζεται στην απόλυτη ισότητα τόσο μεταξύ των λαών που τον κατοικούν όσο και μεταξύ των πολιτών. Στέκοντας την αρχή της διπλής ισότητας ως συνταγματικό πρότυπο, ο Ρήγας οριστικά δήλωσε ότι η λεγόμενη «Ελληνική Δημοκρατία» είναι πολυεθνική, πολυγλωσσική και πολυθρησκευτική. Ωστόσο, κάνει τις εξής δύο πολύ σημαντικές διευθετήσεις:

Πρώτον, αναφέρει ρητά ότι ο φορέας της κρατικής κυριαρχίας είναι ο ένας και αδιαίρετος λαός, όχι οι λαοί και εθνο–πολιτισμικές ομάδες που συνιστούν το κράτος και διαφέρουν ως προς τη γλώσσα, τη θρησκεία και την καταγωγή. Η διευθέτηση αυτή οδηγεί μερικούς από τους ερευνητές στο συμπέρασμα ότι το κράτος του Ρήγα είναι ενιαίο και ως εκ τούτου δεν μπορεί να είναι ομοσπονδία. Κατά την άποψή μας, αυτό το επιχείρημα δεν είναι πειστικό, καθώς η διεθνής πρακτική γνωρίζει πολλαπλές ομοσπονδιακές οντότητες, στις οποίες η κρατική κυριαρχία είναι αδιαίρετη ή δεν δηλώνεται ο φορέας της.

Δεύτερον, η ισότητα μεταξύ των εθνών και εθνικών ομάδων η οποία κηρύχθηκε συμπληρώνεται με την προϋπόθεση ότι η ηγεσία του κράτους θα προσφερθεί στους Έλληνες. Η διάταξη αυτή δημιουργεί αμφιβολίες ότι το νέο μόρφωμα αν και σχεδιάστηκε ως ένα πολυεθνικό περιεχόμενο και ως υπερεθνική μορφή, προβλέπεται να έχει ελληνικό χαρακτήρα.

Η άποψη του Ρήγα για την εκδίωξη του οθωμανικού κατακτητή από το εν λόγω έδαφος και τη δημιουργία μιας δημοκρατικής μορφής διακυβέρνησης, υπό την αιγίδα της Ελλάδας δεν είναι τυχαίο φαινόμενο. Είναι το αποτέλεσμα της πολιτικής και κοινωνικής ανάπτυξης των Ελλήνων, οι οποίοι εκείνη τη στιγμή κατέχουν την πιο προνομιακή σε σύγκριση με τα άλλα υπόδουλα έθνη θέση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επιπλέον, στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, η ελληνική γλώσσα έγινε η lingua franca (κοινή γλώσσα) των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου. Μέσω της ελληνικής γλώσσας και του δικτύου ελληνικών σχολείων οι προοδευτικές ιδέες και η εκπαίδευση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού γίνονται προσιτά στα έθνη της Χερσονήσου. Η ελληνική εκπαίδευση γίνεται ένας δείκτης της προόδου και της εθνικής «αφύπνισης» και η ελληνική διανόηση και οι ελληνικές εκδόσεις – φορείς του πνεύματος της νέας εποχής της περιοχής. Κατά συνέπεια όλων αυτών η ελληνόγλωσση διανόηση και ένα μέρος από τους ελληνόγλωσσους εμπόρους γίνονται το μοναδικό συνειδητά εκσυγχρονιζόμενο, και ύστερα από το 1789 – και επαναστατικό στοιχείο ανάμεσα στις υποανάπτυκτες και συντηρητικές κοινωνίες των Βαλκανίων[2]. Αυτές οι περιπτώσεις και μάλιστα σε κάποιο βαθμό η μεγαλοπρέπεια του παρελθόντος της Ελλάδας δίνουν αφορμή στον Ρήγα να σχεδιάσει ένα κοινό κράτος, όπου οι Έλληνες παίζουν ηγετικό ρόλο. Σε μεταγενέστερο στάδιο, ο ηγετικός ρόλος των Ελλήνων αντιλαμβάνεται από μερικούς ερευνητές σχεδόν ως πρόσκληση για τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς να ελληνοποιηθούν, δηλαδή εξισώνονται οι ιδέες του Ρήγα με τους στόχους της «Μεγάλης ιδέας».

Στο πλαίσιο αυτό, είναι αναγκαίο να υπογραμμιστεί εκ νέου πως ο ηγετικός ρόλος των Ελλήνων στην «Ελληνική Δημοκρατία» είναι θεμελιωδώς διαφορετική από την έννοια που ενσωματώνεται στη «Μεγάλη Ιδέα». Ο Ρήγας ρητά μιλάει για έναν πολυεθνικό, δημοκρατικό και πλουραλιστικό σχηματισμό, στον οποίο με ισότητα συνυπάρχουν οι βαλκανικοί (και όχι μόνο) λαοί και εθνικές μειονότητες και είναι εγγυημένα η ισότητα

2. *Όπ.π.*

και τα δικαιώματα των πολιτών. Η ηγεσία των Ελλήνων στη χώρα αυτή οφείλεται όχι από κάποια φανταστική πραγματικότητα αλλά από τις κορυφαίες πολιτιστικές, οικονομικές και εν μέρει πολιτικές θέσεις που καταλαμβάνουν στο χρόνο αυτό.

Η ιδέα για την ηγεσία των Ελλήνων προωθήθηκε και στις ιδέες του Ρώσου διπλωμάτη Ιωάννη Καποδίστρια. Το 1816 και το 1828 αυτός με συνέπεια παρουσίασε στους αυτοκράτορες Αλέξανδρο Α΄ και Νικόλαο Α΄ σχέδια αντι-οθωμανικού συνασπισμού, που σχεδιάστηκαν ως ένα στάδιο προς την δημιουργία ενός πολυεθνικού κράτους στη χερσόνησο των Βαλκανίων. Και οι δύο παραλλαγές, ειδικά η δεύτερη, προβλέπουν μια δεσπόζουσα θέση των Ελλήνων σε αυτή. Προγραμματίζεται ο νέος σχηματισμός με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη να καλύψει το Βασίλειο της Ελλάδας και τα γειτονικά νησιά, την Ήπειρο, την Μακεδονία και την Θράκη με τα παράκτια νησιά, τη Σερβία, τη Βουλγαρία, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και την Μολδαβία[3]. Σχέδια με ρητή αναφορά ότι πρόκειται για ελληνική-σλαβική ομοσπονδία κάτω από το προτεκτοράτο της Ρωσίας προετοιμάζονται από μεμονωμένους Έλληνες πολιτικούς και δημόσια πρόσωπα, όπως ο Α. Ντάνταλος, ο Ν. Βούλγαρης και ο Δ. Μάνος. Σε γενικές γραμμές αυτοί προτείνουν σχηματισμό που αποτελείται από τη Σερβία, το Μαυροβούνιο, τη Βοσνία και Ερζεγοβίνη, τη Βουλγαρία, στον οποίο να κυριαρχεί η Ελλάδα με τις προσαρτημένες σε αυτή Μακεδονία και Μικρά Ασία[4].

Κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1828-1829, οι Ρώσοι διπλωμάτες προετοιμάζουν σχέδια για τη δημιουργία των ομοσπονδιακών σχηματισμών υπό την προστασία του Τσάρου της Ρωσίας, στην οποία, όμως, η κυριαρχία προορίζεται για τους Σέρβους και τους Βούλγαρους. Στο δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, η ιδέα της ομοσπονδιακής ένωσης υπό την αιγίδα της Πετρούπολης, αλλά με ηγεσία της Σερβίας προωθείται και στις ιδέες άλλων εκτός Βαλκανίων παράγοντες[5].

Μερικές φορές η βάση μιας πρωτοβουλίας έγκειται και σε πολιτικές σκοπιμότητες σύμφωνα με το συσχετισμό των δυνάμεων στην περιοχή. Έτσι, το 1859 ο Σέρβος πρίγκιπας Μιχαήλ Ομπρένοβιτς συναντήθηκε στο Λονδίνο με τον επικεφαλής της Ουγγρικής επαναστατικής κίνησης *Λάγιος Κόσουτ* και του παρουσίασε το σχέδιό του να δημιουργήσει μια παραδουνάβια Συνομοσπονδία στην οποία να ενταχθούν η Σερβία, η Ουγγαρία και το Βλάσκο. Αυτό το βήμα του, οι ερευνητές εξηγούν με την επιθυμία του να απορρίψει την εξάρτηση του από την Αυστρία. Πολύ σύντομα, όμως, θεωρώντας ότι οι Τούρκοι θα αναγκαστούν σύντομα να αποχωρήσουν από τα Βαλκάνια, ο πρίγκιπας στράφηκε στη δημιουργία μιας συνομοσπονδίας των Νότιων Σλάβων, συμπεριλαμβανομένων των Σέρβων, Κροατών, Μαυροβούνιων, Σλοβένων και Βουλγάρων. Το σχέδιο αυτό έχει πια νέο αποδέκτη και παρουσιάζεται ως εμπόδιο στις ρωσικές φιλοδοξίες για την ηγεμονία στα Βαλκάνια[6].

Όσον αφορά τον ρόλο των Βουλγάρων για την ανάπτυξη της ομοσπονδιακής ιδέας, πρέπει να τονιστεί ότι η δραστηριότητα τους σε αυτή την κατεύθυνση παρουσιάζεται σχετικά αργά. Μέχρι τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα το βουλγαρικό απελευθερωτικό κίνημα ούτε είχε οργανωθεί ούτε διέθετε την απαραίτητη εξουσία για να προχωρήσει σε ανεξάρτητες πράξεις απόρριψης της Τουρκοκρατίας. Ως εκ τούτου, η ιδέα μιας ομοσπον-

3. Djuvara, T.G. ,*Cent projets de portage de la Turquie (1281-1913),* Paris, 1914, σελ. 380-382.

4. Лалков, М. От надеждата до разочарование. Идеята за федерация в Балканския югоизток. София, 1994, σελ. 32-33.

5. *΄Οπ.π.,* 22-23.

6. *Όπ.π.,* с. 30.

δίας περισσότερο θεωρείται ως μια ευκαιρία δημιουργίας του επιθυμητού κοινού βαλκανικού μετώπου ενάντια στον καταπιεστή. Οι Βούλγαροι λοιπόν, υιοθέτησαν με ενθουσιασμό την εμφανιζόμενη τη δεκαετία του 60 του δέκατου ένατου αιώνα πρωτοβουλία του Μ. Ομπρένοβιτς που ονομαζόταν «Βαλκανική λίγκα», η οποία προσπαθεί να ενώσει τα βαλκανικά έθνη κατά της κυριαρχίας των Οθωμανών. Στις συνομιλίες που πραγματοποιήθηκαν εν προκειμένω μεταξύ των εκπροσώπων της Σερβίας, του Μαυροβουνίου, της Ρουμανίας και της Ελλάδας συμμετέχουν επίσης εκπρόσωποι του βουλγαρικού εθνικού απελευθερωτικού κινήματος. Μεταξύ αυτών είναι ο Γκεόργι Σ. Ρακόβσκι διακεκριμένη επαναστατική μορφή, ένας διπλωμάτης, πολιτικός και μαχητής της ελευθερίας των λαών των Βαλκανίων. Παρά το γεγονός ότι οι διαπραγματεύσεις αυτές δεν οδήγησαν στα αναμενόμενα αποτελέσματα, κυρίως λόγω των διαφορών που έγιναν εμφανείς και των αλληλο-αποκλειόμενων επιδιώξεων, αυτές ώθησαν τους Βούλγαρους να προχωρήσουν με το δικά τους ομοσπονδιακά προγράμματα[7].

Έτσι, το 1867 η λεγόμενη «Επιτροπή των γερόντων» στο Βουκουρέστι, όπου την περίοδο αυτή είναι εστιασμένη η πνευματική και πολιτική ελίτ της βουλγαρικής μετανάστευσης, προσφέρει στο Βελιγράδι τη δημιουργία δυαδικού κράτους υπό την αιγίδα της δυναστείας Ομπρένοβιτς. Στο σχέδιο, που προετοιμάστηκε σ' αυτή τη σχέση, προβλέπεται εκτελεστική εξουσία με ισότιμη συμμετοχή των δυο λαών και κοινό κοινοβούλιο στο οποίο ο αριθμός των βουλευτών Βούλγαρων και Σέρβων είναι ευθέως ανάλογος με το ποσοστό του πληθυσμού. Επίσης προβλέπεται να διατηρηθεί η υφιστάμενη νομοθεσία της Σερβίας και η δημιουργία κοινού στρατού και ενιαίου νομισματικού συστήματος. Αναφορικά με την εθνική συγγένεια και την κυρίαρχη Ορθοδοξία, είναι πιθανή και η δυνατότητα συγχώνευσης των δύο εκκλησιών[8].

Την αποδεδειγμένη στο παρόν έγγραφο ετοιμότητα για παραχωρήσεις εις βάρος των συμφερόντων της Βουλγαρίας οι ερευνητές εξηγούν με τις ακόλουθες περιπτώσεις. Κατ' αρχάς, με την εντελώς αδικαιολόγητη ελπίδα ότι οι Βούλγαροι θα έχουν πλειοψηφία σαν έθνος στην Ομοσπονδία και ως εκ τούτου θα έχουν την πλειοψηφία στο κοινοβούλιο και έτσι θα είναι σε θέση να περιορίσουν αποτελεσματικά την πιθανή και αναμενόμενη επιθυμία κυριαρχίας των Σέρβων. Δεύτερον, ο ίδιος ο πολιτικός προσανατολισμός της εν λόγω ομάδας που σκέφτεται ότι η βουλγαρική ανεξαρτησία θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο σε συνεργασία με τη Σερβία[9].

Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν, όπου από βουλγαρική πλευρά συμμετέχει ο συγγραφέας επαναστάτης Λ. Καραβέλοβ, ο πρωθυπουργός της Σερβίας Ίλια Γκαρασάνιν (1812-1874) συμφωνεί σε γενικές γραμμές με την πρόταση. Αλλά, σε τελική ανάλυση, αυτή απορρίφθηκε από τον Μ. Ομπρένοβιτς, ο οποίος ανησυχεί ότι με μια τέτοια ομοσπονδία η Σερβία θα χάσει τον κυρίαρχο της ρόλο στα Βαλκάνια[10]. Από τις άλλες πρωτοβουλίες των βουλγαρικών κύκλων μεταναστών στο Βουκουρέστι αξίζει να σημειωθεί αυτή της έτσι λεγόμενης Βουλγαρικής Μυστικής Κεντρικής Επιτροπής. Αυτή τη φορά, ο ξένος πολιτικός ανάδοχος είναι η ρουμανική κυβέρνηση. Προγραμματίζεται με τη βο-

7. Орманджиев, И. Възрожденски идеи и мнения за федерация и република.- В: Балкански преглед, София, 1946, № 1.

8. Стоянов, Ц. Федеративната идея в българо-сръбските отношения през XIX век (1804-1870), София, 1919, σελ. 78-79. Stojançeviç,Vladimir., *Srbija i Bugari 1804-1878*. Beograd, 1988, σελ. 206-216.

9. Stojançeviç,V., *όπ.π.*, σελ. 206-216.

10. Лалков, М., *όπ.π.*, с. 36.

ήθειά της η προετοιμασία μιας κοινής εξέγερσης εναντίον των Οθωμανών και μετά την εκδίωξη τους να δημιουργηθεί μια συνομοσπονδία που να περιέχει τους Βουλγάρους, τους Ρουμάνους, τους Σέρβους, τους Μαυροβούνιους, τους Βόσνιους και τους Αλβανούς. Αλλά όταν κατέστη σαφές ότι οι Ρουμάνοι θεωρούν την ομοσπονδιακή ιδέα ως μέσο για να νικήσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και όχι ως κύριο στρατηγικό στόχο, η διαχειριστική επιτροπή ανέστειλε τη συνεργασία της για αυτό το έργο[11].

Σημαντική συνεισφορά στην ανάπτυξη των ιδεών μιας Βαλκανικής ομοσπονδίας έχουν και οι προτάσεις των Βουλγάρων επαναστατών δημοκρατών, ιδίως εκείνες του ήδη αναφερόμενου Λ. Καραβέλοβ, του Βασίλ Λέβσκι και του Χρίστο Μπότεβ. Αυτοί συνεργάζονται με την αριστερών τάσεων «Omladina» που ενεργεί μεταξύ των Σέρβων στην αυτοκρατορία των Αψβούργων (κυρίως στη Βοϊβοντίνα) και ζητά την εξουδετέρωση της κυριαρχίας Αυστρο-Ουγγαρίας και Τουρκίας στα Βαλκάνια. Προβλέπεται η δημιουργία στην αρχή μιας βουλγαρο-σερβικής και ύστερα βαλκανικής ομοσπονδίας με ισότητα των συστατικών οντοτήτων και συνταγματική εγγύηση των πολιτικών ελευθεριών. Αυτό το έργο ενσωματώνει πολλές από τις ιδέες του Σβέτοζαρ Μάρκοβιτς (1846-1875), υπό την ηγεσία του οποίου αργότερα από την Omladina θα δημιουργηθεί το σοσιαλιστικό κίνημα της Σερβίας. Ο Σ. Μάρκοβιτς τάσσεται υπέρ μιας συνομοσπονδίας με βάση την ένωση όχι των βαλκανικών χωρών αλλά των ελεύθερων και αυτόνομων εθνικών κοινοτήτων, τις οποίες τις εκπροσωπούν[12].

Τα επόμενα ομοσπονδιακά σχέδια, που τόνισαν τις ιδέες της εθνικής απελευθέρωσης, της προσωπικής και θρησκευτικής ελευθερίας διατυπώνονται κατά τη διάρκεια της Ανατολικής κρίσης. Τέτοιες είναι αυτές του Σέρβου σοσιαλιστή Βάσα Πέλαγκιτς και του Σέρβου δημοκράτη από την Βοϊβοντίνα Σβέτοζαρ Μιλέτιτς (1826-1901), οι οποίοι πρότειναν τη δημιουργία μιας μεγάλης Νότιο-Σλαβικής συνομοσπονδίας με κυρίαρχο ρόλο της Σερβίας και της Βουλγαρίας[13].

Περίπου την ίδια εποχή, στα τέλη της δεκαετίας του ’60 του XIX αιώνα, προκύπτει η ιδέα της μετατροπής του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους σε «Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία». Η επικαιροποίηση της γνωστής ιδέας του Ρήγα είναι το αποτέλεσμα των δραστηριοτήτων της καθιερωμένης μέσα στη δεκαετία του ’60 στο Βελιγράδι Εταιρείας «Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία». Αυτή έχει το δικό της επίσημο έντυπο όργανο με την ονομασία «*Ανατολική Συνομοσπονδία*», που εκδίδεται στη Γενεύη από τον Ανδρέα Κουμανούδη. Η σχέση μεταξύ της Εταιρείας του Βελιγραδίου και των ακτιβιστών στην Ελλάδα είναι μέσω Ζαχαρία Σαρδέλη (1830-1913), ιδιοκτήτης μαζί με τον Θωμά Πασχίδη της εφημερίδας *Ίρις,* η οποία κυκλοφορεί από το 1867 στο Βουκουρέστι. Το 1868 με πρωτοβουλία του Παναγιώτη Πανά, οι Έλληνες στο Βελιγράδι που ασχολούνται με την Εταιρεία συγκρότησαν μια ανεπίσημη ένωση γνωστή ως ο «Ελληνικός κύκλος». Ο κύριος στόχος της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας» όπως την περιγράφει η εφημερίδα *Ίρις* το 1869, είναι η ταυτόχρονη απελευθέρωση από την οθωμανική κυριαρχία των καταπιεσμένων λαών και η δημιουργία μιας «ένωσης των ελεύθερων δημοκρατιών με μια κεντρική κυβέρνηση». Η ελληνική θέση για το θέμα αυτό παρουσιάζεται από τον Γεώργιο Φιλάρετο, μέλος του Δημοκρατικού συλλόγου «Ρήγας» και κατευθυντήρια μορφή στον «Ελληνικό κύκλο». Σύμφωνα με τον ίδιο, «η Ανατολή μπορεί να ηρεμήσει»

11. *Όπ.π.,* 37-38.

12. Кабакчиев, Хр. Българските революционер: Раковски, Каравелов, Ботев за балканската федерация. София, 1915, σελ. 9-10.

13. Лалков, М., *όπ.π.,* с.52.

μόνο υπό την προϋπόθεση ότι: 1. Οι Τούρκοι θα διατηρήσουν την Θράκη και έτσι θα αποφευχθεί οποιαδήποτε διαμάχη ποιος κατέχει τον Βόσπορο, 2. Οι Βούλγαροι θα υιοθετήσουν ως νότια σύνορα τον Αίμο, 3. Οι Ρουμάνοι, Σέρβοι και Μαυροβούνιοι θα συμφωνήσουν για τα σύνορα, 4. Οι Έλληνες θα αποκτήσουν τα νησιά, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και την Αλβανία και θα αποκτήσουν το δικαίωμα να αναλάβουν την προστασία των λαών της ομοσπονδίας[14].

Στις αρχές της δεκαετίας του '70 ο Ζαχαρίας Σαρδέλης επιστρέφει στην Ελλάδα και συνεχίζει να διαδίδει, κυρίως μέσω των εφημερίδων του, την ιδέα της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας». Το 1875 με την έναρξη της επόμενης Ανατολικής κρίσης, δηλώνει ότι η «Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία» έχει ως στόχο να δημιουργήσει μια ομοσπονδιακή ένωση που εκτείνεται «*από τις Άλπεις και τα Καρπάθια ως την Κρήτη και την Κύπρο*», στην οποία κάθε λαός «*θα είναι ελεύθερος να αποφασίσει τα εσωτερικά του προβλήματα, ανάλογα με τη φύση και τις παραδόσεις του*»[15].

Εκείνη την εποχή η ομοσπονδιακή ιδέα χρησιμοποιείται ήδη ως εργαλείο στον ανταγωνισμό των δυνάμεων για την επιρροή στα Βαλκάνια. Έτσι, ο Otto von Bismarck προσφέρει την Ομοσπονδία της Ρουμανίας-Ουγγαρίας, ως μέσο για την αντιμετώπιση του Πανσλαβισμού[16]. Η ιδέα αυτή υποστηρίζεται από ορισμένους πολιτικούς της Ρουμανίας, οι οποίοι πιστεύουν ότι μετά από μια πιθανή κατάρρευση των Αψβούργων και των Οθωμανών ο Πανσλαβισμός θα γίνει ο κυρίαρχος παράγοντας στα Βαλκάνια. Άλλοι κύκλοι στο Βουκουρέστι υποστηρίζουν την ιδέα για μια συνομοσπονδία μεταξύ της Ρουμανίας και της Σερβίας. Το κοινό μεταξύ αυτών των κύκλων είναι η απαίτηση για την ηγετική θέση του ρουμανικού εθνικού στοιχείου στην μελλοντική κρατική οντότητα[17].

Οι Ούγγροι με τη σειρά τους προσφέρουν επίσης ποικιλία παραλλαγών για τη συγχώνευση των εθνών της Κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων αλλά υπό την κυριαρχία της Βουδαπέστης. Στο πλαίσιο αυτό αξίζει να αναφερθούν οι ιδέες για Βαλκανο-Δουνάβια Ομοσπονδία (η Ουγγαρία με την Ρουμανία) και για Ηνωμένες Πολιτείες του Δούναβη (η Ουγγαρία, η Σερβία, η Ρουμανία, η Μπουκοβίνα και η Βεσσαραβία - τότε υπό την κατοχή, αντίστοιχα, των Αψβούργων και της Ρωσίας). Ο στόχος αυτών των προγραμμάτων που προετοιμάστηκαν μεταξύ της δεκαετίας του '30 και του '60 του εικοστού αιώνα, μαζί με τον Λάγιος Κόσουτ και Τζ. Μαζίνι είναι ο συντονισμός του αγώνα των Ούγγρων και των βαλκανικών λαών για ανεξαρτησία με τις δράσεις των ιταλικών επαναστατών για την ένωση της Ιταλίας εναντίον του κοινού εχθρού – των αυτοκρατοριών των Αψβούργων και των Οθωμανών[18].

Το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878 καθιερώνει μια νέα πολιτική και εδαφική τάξη στα Βαλκάνια και εγκρίνει κατά ένα βαθμό την κυριαρχία των περισσότερων βαλκανικών χωρών. Ταυτόχρονα όμως, η Οθωμανική Τουρκία διατηρεί την κυριαρχία της σε μεγάλα τμήματα της χερσονήσου και η Αυστρο-Ουγγαρία αυξάνει τις κτήσεις της εκεί. Σύμφωνα με τις νέες συνθήκες τα ομοσπονδιακά σχέδια που προτείνονται ήδη συνδυά-

14. Παν. Νούτσος, «Ο Ρήγας μετά τον Ρήγα», στο *Επιστημονικό συνέδριο: Ρήγας, για μια νέα συγκομιδή, Δωδώνη*, τόμ. ΚΗ΄, Μέρος Τρίτο, Ιωάννινα 1999, σελ. 80.

15. *Όπ.π.*

16. Тодорова, Цв. Бисмарк по българския въпрос (1879-1881).- В "Българо-германски отношения и връзки", София, 1981, с. 99.

17. Stavrianos, L.S., «Balkan Federation. A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times», *Studies in History*, vol XXVII, nr. 1-4, October 1941- July 1942, σελ. 34-37.

18. Wierer, R., *Der Föderalismus im Donauraum*. Graz-Köln, 1960, σελ. 59.

ζουν την πάλη για την απελευθέρωση των υπόλοιπων περιοχών υπό ξένη κυριαρχία με ενέργειες για τη σταθεροποίηση της διεθνούς κατάστασης των νέων βαλκανικών χωρών και της αντιπολίτευσης στις φιλοδοξίες των εξωτερικών δυνάμεων. Εμφανίζεται, όμως, ένας σημαντικός παράγοντας που εμποδίζει την επίτευξη της ενότητας. Αυτός είναι ο αυξανόμενος ανταγωνισμός μεταξύ τους που προκλήθηκε τόσο από τις αλληλοαποκλειόμενες απαιτήσεις για τις Οθωμανικές κτήσεις στα Βαλκάνια όσο και από τις φιλοδοξίες για ηγεμονία στο μελλοντικό κοινό κρατικό σώμα.

Ανάμεσα στα πολλά και διάφορα ομοσπονδιακά σχέδια που γεννήθηκαν μετά το 1878 κυριαρχούν αυτά με Σλαβόφιλο χαρακτήρα. Κύριος στόχος τους είναι η ενοποίηση των Νότιων Σλάβων με ή χωρίς την ευλογία της Ρωσίας. Ένα παράδειγμα τέτοιου χαρακτήρα είναι η ιδέα της «Ανατολικής Ομοσπονδίας» (ή συνομοσπονδίας) της «Βουλγαρικής Μυστικής Κεντρικής Επαναστατικής Επιτροπής», η οποία το 1885 έκανε την ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με το Πριγκιπάτο της Βουλγαρίας[19]. Τα εν λόγω σχέδια προετοιμάζουν και κάποιοι πολιτικοί της Σερβίας, δημόσια πρόσωπα και επιστήμονες όπως ο Στόγιαν Νοβάκοβιτς, ο Γιόβαν Σκέρλιτς και ο Γιόβαν Τσβίιτς, επίσης και ο πολιτικός της Κροατίας, ο επίσκοπος Γιόσιπ Στρόσμαγιερ[20]. Αυτού του είδους είναι το έργο του δημοσιογράφου της Κροατίας και δημόσιας μορφής Φράνιο Σουπίλο ενός από τους ηγέτες της μεταναστευτικής Γιουγκοσλαβικής Επιτροπής η οποία αγωνίζεται για την ανεξαρτησία των Νοτιοσλαβικών εθνών στην Αυστρο-Ουγγαρία. Ο Σουπίλο προτείνει τη δημιουργία μιας κεντρικής ομοσπονδίας που αποτελείται από τη Σερβία με τη Μακεδονία και την Βοϊβοντίνα, την Κροατία με την Σλοβενία και Δαλματία, τη Βοσνία και Ερζεγοβίνη και το Μαυροβούνιο το οποίο όπως είναι γνωστό έγινε τελικά το πρότυπο της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο[21].

Σε αυτό το στάδιο της ανάπτυξης της ομοσπονδιακής ιδέας αναδύονται και μερικά ελληνικά σχέδια, τα οποία ανεξάρτητα από την «Μεγάλη Ιδέα», η οποία έγινε υποχρεωτική και προωθείται έντονα, προβλέπουν την κατασκευή μιας μεγάλης ομοσπονδίας που βασίζεται σε ισοτιμία ή μιας συνομοσπονδίας με τη συμμετοχή όλων των βαλκανικών χωρών. Αυτά τα σχέδια μεταξύ άλλων υποστηρίζει και ο μεγάλος πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος[22].

Το 1907 στη Γενεύη πραγματοποιήθηκε συνάντηση, όπου οι πολιτικοί από τη Βουλγαρία, τη Σερβία, τη Ρουμανία και την Ελλάδα προσπαθούν να συντονίσουν τις ενέργειές τους για την ίδρυση της Ομοσπονδίας στα Βαλκάνια. Στο συντονισμένο ψήφισμα διαπιστώνεται ότι το νότιο σλαβικό στοιχείο θα κυριαρχεί ποσοτικά στο προβλεπόμενο κρατικό μηχανισμό. Έγινε δεκτό πως θα κυριαρχεί και πολιτικά λόγω της ωριμότητάς του και της δέσμευσης του στην υπόθεση της ένωσης των βαλκανικών λαών. Η συμφωνία όμως αυτή παραμένει μόνο μια ευχή, αφού συγκρούεται με τα εθνικά προγράμματα των βαλκανικών χωρών, που έχουν ήδη σχηματιστεί και απορριφθεί μεταξύ τους. Με το

19. Съединението на Северна и Южна България и Сръбско-българската война. Дипломатически документи 1885-1886. София, 1989, σελ. 5-11.

20. Skowronek,J., M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Slowian południowych i zachodnich*. Warszawa, 1988, σελ. 267-269.

21. Wierer, R., *όπ.π*, σελ. 42-43.

22. Petsalis-Diomidis, N., *Greece at the Paris Peace Conference 1919*. Thessaloniki, 1978, σελ. 21-25. Ch. Helmereich, *The Diplomacy of the Bakan Wars 1912-1913*. Cambridge, 1938, σελ. 346-347. Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. София, 1980.

γεγονός αυτό ολοκληρώνονται και οι προσπάθειες των εκπροσώπων της παραδοσιακής ελίτ από τις βαλκανικές χώρες για ενοποίηση των προσπαθειών πραγματοποίησης της ομοσπονδιακής ιδέας[23].

Η αποτυχία των αστικών κομμάτων ανοίγει ευρείες δυνατότητες για τα αριστερά ριζοσπαστικά και σοσιαλιστικά κόμματα και κινήματα. Αυτού του τύπου είναι και ο ελληνικός "Δημοκρατικός Όμιλος Ρήγας", στον οποίο ταυτόχρονα υπερισχύουν τα πρόσωπα με αριστερές ριζοσπαστικές πεποιθήσεις. Και κάτι παραπάνω, κάποιοι από αυτούς, αγκαλιάζουν τις σοσιαλιστικές ιδέες και στη δράση τους αρχίζουν να δίνουν προτεραιότητα στην επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων. Έτσι ο Όμιλος, με τις θεωρητικές διεργασίες και την πρακτική του δράση, αρχίζει σταδιακά να αποκτά μια νέα, διαφορετική από την μέχρι τότε προσέγγιση, ως προς την επίλυση του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια.

Διακριτός εκπρόσωπος αυτού του νέου γαλαξία πολιτικών αρχηγών είναι ο Παύλος Αργυρίδης, ο οποίος εγκαθίσταται στη Γαλλία μετά την ήττα της Παρισινής Κομμούνας. Το 1873 μαζί με τον V. Yugo, τον L. Blanki και τον Λ. Γαμβέτα συμμετέχει στο Συνέδριο των Ανατολιστών, του οποίου η σύγκλιση έγινε στο Παρίσι. Συμμετέχει ενεργά στη δράση του Γαλλικού εργατικού κόμματος, του Διεθνούς συνδέσμου για την ειρήνη και την ελευθερία και την Επιτροπή των Ανατολιστών. Το 1894 ο Αργυρίδης ιδρύει τον Σύνδεσμο για την Βαλκανική Συνομοσπονδία. Σύμφωνα με το άρθρο 3 του καταστατικού του στην «ελεύθερη και ομοσπονδιακή χώρα» σχεδιάζεται να συμπεριληφθούν η Ελλάδα με την Κρήτη, η Σερβία και η Βοσνία Ερζεγοβίνη, η Βουλγαρία, η Ρουμανία, το Μαυροβούνιο, η Μακεδονία, η Αλβανία, η Μικρά Ασία με τις παράκτιες νήσους και η Αρμενία. Έδρα της ομοσπονδίας, ένα είδος ομοσπονδιακής περιφέρειας όπως θα μπορούσαμε να το ορίσουμε σήμερα, προβλέπεται να είναι η Θράκη με την Κωνσταντινούπολη[24].

Από την πλευρά του, στις αρχές του XX αιώνα, ο βούλγαρος σοσιαλιστής Xristo Kabakchiev βγαίνει με σχέδιο για συνομοσπονδιακό σχηματισμό, βασισμένο στην τελωνειακή ένωση και την κοινή αγορά. Προβλέπεται σε αυτόν να συμμετέχουν η Αλβανία, Σερβία, Μαυροβούνιο, Ελλάδα, Μακεδονία, Θράκη, Βουλγαρία και Ρουμανία. Προτείνεται να έχουν ευρεία εσωτερική αυτονομία, συμπεριλαμβανομένης οικονομικής ανεξαρτησίας, που θα συμπεριλαμβάνει εξειδίκευση στην παραγωγή η οποία θα έχει συμφωνηθεί για κάθε ξεχωριστό υποκείμενο[25].

Η ομοσπονδιακή ιδέα, με την μορφή όμως συγκεκριμένου σχεδίου "Βαλκανικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας", γίνεται αντικείμενο συζήτησης κατά το δεύτερο Συνέδριο των Βαλκανικών Σοσιαλιστικών κομμάτων που ενώθηκαν στη Βαλκανική Σοσιαλδημοκρατική Ομοσπονδία, όπως λεγόταν, της οποίας η σύγκληση έγινε στο Βουκουρέστι το 1915. Από τα ντοκουμέντα που υπάρχουν γίνεται φανερό, πως η "Ομοσπονδιακή Δημοκρατία" νοείται πριν απ' όλα ως σχηματισμός, ο οποίος θα διευκόλυνε και θα επιτάχυνε τη δημιουργία κοινού προλεταριακού μετώπου κατά της εκμεταλλευτικής, όπως λεγόταν, τάξης και της εξάρτησης των βαλκανικών κρατών από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Ο τελικός σκοπός αυτής της διαδικασίας είναι η απελευθέρωση των εκμεταλλευομένων μαζών και η επιβολή νέου κοινωνικού-πολιτικού συστήματος[26].

23. Орманджиев, И. *όπ.π.*, σελ. 94-113.

24. Π. Νούτσος, *όπ.π.*, σελ. 82.

25. Για περισσότερα σχετικά με την παρούσα πρόταση στον Хр. Кабакчиев. Към балканската федерация. Избрани произведения. София, 1953.

26. Лалков, М. *όπ.π.*, σελ. 52-53.

Στα ομοσπονδιακά σχέδια που έχουν ετοιμαστεί από τους σοσιαλδημοκράτες, εκτός από τους έντονα ιδεολογικούς στόχους, που έχουν ήδη προσδιοριστεί, ξεχωρίσουν ακόμη τρία βασικά στοιχεία. Πρώτον, προβλέπουν την κατάργηση των μοναρχικών συστημάτων που λειτουργούσαν στα νέα βαλκανικά κράτη και η αντικατάστασή τους από δημοκρατικά. Δεύτερον, ανακοινώνουν τον διακανονισμό στο πλαίσιο της ομοσπονδίας του περίπλοκου Μακεδονικού Ζητήματος, δηλαδή προτείνουν εναλλακτική λύση στο θέμα εξουσίας. Τρίτον, σε αντίθεση με τις έως τότε σκιαγραφημένες ομοσπονδιακές αντιλήψεις, τα σοσιαλδημοκρατικά σχέδια για τη δημιουργία κοινού βαλκανικού κράτους, προβλέπουν μαζική και οργανωμένη συμμετοχή ολόκληρης της κοινωνίας, μέσω της σύνδεσης του εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα με αυτόν της κοινωνικής απελευθέρωσης. Οι εκκλήσεις των σοσιαλιστών για την δημιουργία μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας, η οποία στηρίζεται και από τα στελέχη της Δεύτερης Διεθνούς, μεταξύ των οποίων είναι και οι Κάρλ Κάουτσκι, Ρόζα Λούξεμπουργκ και Άουγκουστ Μπέμπελ ενεργοποιούνται τον καιρό των πολέμων από το 1912-1918 . Σε μια εποχή θανάτου και καταστροφής, γίνονται αποδεκτές από τις λαϊκές μάζες ως εναλλακτικό μέσο ειρηνικής επίλυσης των περίπλοκων εθνικό-εδαφικών προβλημάτων στα Βαλκάνια και γι' αυτό τυγχάνουν της στήριξής τους. Ακόμη περισσότερο, αυτά βασίζονται σε μια ευγενική στην ουσία της ιδέα και την κινητοποιούν με κοινή ιστορική μοίρα, εθνική συγγένεια και ταξική αλληλεγγύη.

Το σύνθημα για "ταξική αλληλεγγύη" εισάγει μια νέα ανάγνωση της ιδέας για πολυεθνικό σχηματισμό των Βαλκανίων. Αρχίζει να χρησιμοποιείται από τους σοσιαλιστές και για στρατολόγηση οπαδών για μελλοντική επαναστατική αλλαγή του υφιστάμενου σχηματισμού σε αυτή την περιοχή της Ευρώπης. Αυτό εκδηλώνεται αργότερα εντελώς ανοιχτά με τη δημιουργία της «Βαλκανικής Κομουνιστικής Ομοσπονδίας». Έτσι, η ιδέα για πολυεθνικό σχηματισμό των Βαλκανίων εισέρχεται σε νέο επίπεδο ανάπτυξής της.

***

Μια σύντομη απόπειρα ταξινόμησης των σχεδίων για πολυεθνικό σχηματισμό δείχνει ότι:

1. Κυριαρχούν αυτά, που προβλέπουν συνένωση των μοναρχιών, όπως είναι αυτή την εποχή τα βαλκανικά κράτη. Και αντίθετα, αυτά που σχεδιάζουν ενοποίηση των δημοκρατιών είναι λίγα σε αριθμό και ξεκίνησαν κυρίως από στελέχη με αριστερό ριζοσπαστικό ή σοσιαλδημοκρατικό προσανατολισμό.

2. Η εδαφική εμβέλεια των σχεδιασθέντων πολυεθνικών σχηματισμών είναι διαφορετική και περιλαμβάνει τα εδάφη δύο, περισσότερων ή όλων των βαλκανικών λαών. Άλλοι πάλι, προσθέτουν σε αυτό το χώρο την Ουγγαρία, την Μικρά Ασία, ακόμη και την Αρμενία.

3. Όσον αφορά στην καταγωγή των δημιουργών τους, οι ιδέες για πολυεθνικά κράτη, μπορούν να χωριστούν σε αυτές των εκπροσώπων βαλκανικών ελίτ, που ζουν στην πατρίδα τους ή είναι μετανάστες, και σε αυτές των επαναστατών-μεταναστών, πολιτικών ή δημόσιων προσώπων εκτός Χερσονήσου.

4. Οι δημιουργοί που κατάγονται από μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες, γενικά, δεν γνωρίζουν καλά την πολιτική και εθνική κατάσταση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Εκτός απ' αυτό, κατά τη σύλληψη της ιδέας τους δεν οδηγούνται από τις επιδιώξεις των ντόπιων λαών για απελευθέρωση ή εδραίωση της αποκτηθείσας ήδη κρατικής υπόστασης, αλλά πριν απ' όλα από περιφερειακά συμφέροντα της μιας ή της άλλης ευρωπαϊκής δύναμης.

***

Στη βάση των σχεδίων-ιδεών για πολυεθνικούς σχηματισμούς των Βαλκανίων, μπορούν να βγουν τα εξής συμπεράσματα:

Πρώτον. Γίνεται λόγος για ιδέες, οι οποίες πολύ σπάνια ενσαρκώνονται σε σχέδια.

Δεύτερον. Δεν εξηγούνται ερωτήματα, που είναι ουσιαστικά κατά την μελλοντική λειτουργία του κράτους. Για παράδειγμα, σε ούτε ένα σχέδιο δεν γίνεται σαφές πώς θα επικοινωνούν μεταξύ τους οι λαοί σε αυτούς τους σχηματισμούς και με ποιο τρόπο θα χτίσουν μια βιώσιμη πολιτική κοινότητα, στην οποία να βασίζεται η προβλεπόμενη κρατική υπόσταση. Μόνο ο Ρήγας, αναφέρεται σε αυτό το πρόβλημα, δηλώνοντας, πως επίσημη γλώσσα θα είναι η ελληνική. Σχετικά με την νέα κοινότητα, σημειώνει, πως οι διαφορές που βασίζονται στη γλώσσα, την πίστη και την εθνική καταγωγή είναι τεχνητές. Και ως τέτοιες, κατά τη γνώμη του, δεν θα έπρεπε να στέκονται πάνω από την ισότητα και αδελφοσύνη ανάμεσα στους ανθρώπους, που αποτελούν προϋπόθεση για τον σχηματισμό μιας δημοκρατικής κοινότητας. Κι αυτός όμως αποφεύγει να ξεκαθαρίσει το βασικό ερώτημα για το μέλλον αυτών των διαφορών, θα εξαφανιστούν κι αν ναι με ποιο τρόπο θα ενσωματωθούν και θα γίνουν συστατικό μέρος της ατομικότητας της νέας κοινότητας.

Τρίτον. Οι φορείς των ιδεών για κοινό κράτος στα Βαλκάνια, αγνοούν και ως ένα σημείο και τη διαδικασία σχηματισμού νέων εθνικών ταυτοτήτων, οι οποίες αρχίζουν να αντικαθιστούν τις παραδοσιακές συλλογικές σχέσεις. Η διαδικασία εθνικής χειραφέτησης των Βαλκανίων οδηγεί αντικειμενικά και στη δημιουργία ανεξάρτητων εθνικών κρατών. Εξαιτίας της ιδιαιτερότητας της πολλών αιώνων ξένης κυριαρχίας, ο αγώνας για ανεξαρτησία συνοδεύεται και με έντονα εκπεφρασμένη επιθυμία για απόκτηση απεριόριστης κυριαρχίας. Η επιδίωξη αυτή, μόνος να καθορίζεις την μοίρα σου, ενεργεί αρνητικά ακόμη κατά τις πρώτες προσπάθειες συντονισμού των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων του κάθε λαού. Κατά συνέπεια η ενότητα δεν θεωρείται ως σκοπός, αλλά ως μέσο στον αγώνα κατά της ξένης κυριαρχίας, ή το πολύ σαν αναπόφευκτη μεταβατική περίοδος για την απόκτηση πλήρους ανεξαρτησίας και πολιτικής κυριαρχίας. Αργότερα, η επιδίωξη αυτή, μετατρέπεται σε ανυπέρβλητο εμπόδιο σε όλα τα σχέδια δημιουργίας ενός ή άλλων πολυεθνικών σχηματισμών.

Τέταρτο. Από τη φιλοδοξία για απεριόριστη κυριαρχία προέρχεται και η έλλειψη της ειλικρινούς θέλησης και αποφασιστικότητας των ενδιαφερόμενων λαών να υπακούσουν σε μία κοινή εξουσία, σε υπερεθνικές δομές. Επιπλέον, οι αντιλήψεις πολυεθνικών σχηματισμών, στις οποίες δηλώνεται μελλοντική ισότητα όλων των λαών και των χωρών γίνονται αντιληπτές ως κενές υποσχέσεις, που έχουν ως σκοπό να κατευνάσουν την επαγρύπνηση των πιθανών υποκειμένων. Γι' αυτό, κάθε σχέδιο για την ένταξη αυτών των εθνών σε ένα κοινό οργανισμό θεωρείται, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, ως κεκαλυμμένη προσπάθεια να περιορίσει την ελευθερία τους και να επιβληθεί, με διάφορες εύσχημες αφορμές, με διάφορων μορφών πολιτική, κοινωνική-οικονομική ή πολιτιστική-θρησκευτική εξάρτηση.

Πέμπτο. Ο σκεπτικισμός των κυρίαρχων κύκλων και των ηγετών των εθνικών απελευθερωτικών κινημάτων αποτελεί σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων του «διαίρει και βασίλευε». Η πολιτική αυτή αντιτάσσει τα βαλκανικά έθνη, πολλαπλασιάζει και ενισχύει τις αντιφάσεις μεταξύ τους, οι οποίες είναι ιδιαίτερα έντονες στις εθνικές-εδαφικές διαφορές και το συναφές θέμα ποιος θα κυριαρχεί στην Χερσόνησο.

Έκτο. Οι περισσότερες από τις αντιλήψεις προβλέπουν δύο στάδια δημιουργίας των πολυεθνικών σχηματισμών. Το πρώτο στάδιο περιλαμβάνει μόνο τους σλαβικούς λαούς και αποτελείται από δύο φάσεις. Η πρώτη φάση προβλέπει την ίδρυση υπό την αιγίδα της Σερβίας μίας συμμαχικής χώρας των Νότιων Σλάβων, που είναι υπό την κυριαρχία της Αυστρίας (Αυστρο-Ουγγαρίας). Η δεύτερη φάση προβλέπει τη δημιουργία ενός διπλού σχεδιασμού, στον οποίο οι Νότιοι Σλάβοι θα ομαδοποιηθούν γύρω από δύο καθοδηγητικά κέντρα: το Βελιγράδι για τους Σέρβους, Κροάτες, Σλοβένους, Βόσνιους και Μαυροβούνιους και τη Σόφια για τους Βούλγαρους και Μακεδόνες (γίνεται λόγος για τη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας). Στο δεύτερο στάδιο στο σχηματισμό αυτό αναμένεται να ενταχθούν οι άλλες χώρες των Βαλκανίων. Με αυτές τις αντιλήψεις ουσιαστικά απολυτοποιείται ο κρατικός δημιουργικός ρόλος των Σλάβων και ιδιαίτερα των Σέρβων.

Έβδομο. Οι πρωτοβουλίες για την ένταξη των Βαλκανικών χωρών και των λαών αρχίζουν σε ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από την έντονη έκφραση των δύο σε μεγάλο βαθμό αντικρουόμενων τάσεων. Από τη μία πλευρά, είναι η φυσική τάση δημιουργίας ή ενίσχυσης των ανεξάρτητων εθνικών κρατών, τα οποία είναι εξαιρετικά ευαίσθητα σε κάθε περιορισμό των δικαιωμάτων ανεξαρτησίας τους. Από την άλλη είναι οι ιδέες για την ένωση των βαλκανικών κρατών και εθνών, οι οποίες, μεταξύ άλλων, συνδέονται με την μεταβίβαση μέρους της κυριαρχίας στον νέο σχηματισμό.

Όγδοο. Αντικειμενικά μιλώντας, η ένωση των βαλκανικών χωρών και των λαών θα είχε θετικό αντίκτυπο στη συνολική ανάπτυξη τους. Αλλά είναι δυνατό αυτό με τον υφιστάμενο ανταγωνισμό μεταξύ τους, για την ηγετική θέση στην περιοχή; Επιπλέον, η συγκέντρωση των στρατιωτικών δυνατοτήτων της ομοσπονδίας θα έχει νόημα μόνο εάν παρέχει αντίσταση σε κάθε παρέμβαση ή επιθετικότητα. Και θα ήταν δυνατό, δεδομένου ότι τα αντίπαλα έθνη και οι λαοί της χερσονήσου, στις προσπάθειες τους να εξασφαλίσουν εξωτερική υποστήριξη για τους ισχυρισμούς τους επιδιώκουν την προστασία της μιας ή της άλλης ευρωπαϊκής δύναμης; Προστασία, η οποία ισοδυναμεί με παρέμβαση, ενίσχυση της θέσης των εξωτερικών δυνάμεων, οι οποίες με τις πράξεις τους προκαλούν πρόσθετη αβεβαιότητα και την αμοιβαία εχθρότητα μεταξύ των βαλκανικών κρατών και λαών.

Ένατο. Ανέφικτη φαίνεται η ελπίδα πως η ομοσπονδία θα εξοστράκιζε τα εθνικά-εδαφικά ζητήματα στη χερσόνησο. Απαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτό είναι ένας συμβιβασμός, αλλά για κάτι τέτοιο δεν είναι έτοιμο κανένα από τα καταβλημένα από μεγαλομανείς ιδέες βασικά βαλκανικά έθνη. Οι εθνικιστικές κατηγορίες, τα στερεότυπα και οι μύθοι, που είναι ζωτικής σημασίας για τις εθνικές ελίτ των Βαλκανίων όχι μόνο καθιστούν αδύνατη τη δημιουργία ενός ενιαίου κράτους, αλλά επίσης και τη λειτουργία του ως ισχυρής ιδιαίτερης ολότητας, που εκτελεί κοινές ενέργειες, είναι σε θέση να εξαλείψει εξωτερικές και εσωτερικές απειλές.

ΕΛΕΝΑ ΛΑΖΑΡ

Η Χάρτα του Ρήγα: Πρώτη απόπειρα επανέκδοσής της από τον Θωμά Πασχίδη (1885)

Αν μελετάει κανείς την απήχηση που γνωρίζει ο Ρήγας Βελεστινλής στο χώρο όπου πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, με ευχάριστη έκπληξη θα διαπιστώσει ότι το όνομά του καθώς και το έργο του είναι συνεχώς παρόντα στην ρουμανική βιβλιογραφία. Η πιο εύγλωττη απόδειξη, ο τόμος με τίτλο *«Οι Ρουμάνοι για τον Ρήγα»* που περιλαμβάνει μια επιλογή από τις μελέτες που αφιέρωσαν οι Ρουμάνοι ειδικοί στην προσωπικότητα του Έλληνα λογίου και εθνομάρτυρα. *Ο Ρήγας μεταξύ θρύλου και πραγματικότητας* - ο τίτλος της εισαγωγικής μελέτης της επιμελήτριας της έκδοσης - θα μπορούσε να αποτελεί έμβλημα για την διαχρονική παρουσία του Ρήγα στον ρουμανικό πολιτισμό. Τα Αρχεία του Κράτους αλλά και άλλα ιδρύματα, όπως η Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας φιλοξενούν πολύτιμα, ανεκτίμητα έγγραφα που αφορούν το βίο και την εργογραφία του. Οι βιεννεζικές εκδόσεις του γνώρισαν εντυπωσιακή κίνηση στη Ρουμανία όλο το 19ο αιώνα. Να αναφέρουμε εδώ, ενδεικτικά, ότι στο Ιάσιο έφθασαν πεντακόσια αντίτυπα από τον *Νέο Ανάχαρση* και άλλα επτακόσια από τον *Ηθικό Τρίποδα*[1].

Ιδιαίτερη κίνηση και απήχηση σημαίνει στο ρουμανικό χώρο και το πρωτοποριακό χαρτογραφικό του έργο. Πράγμα φυσικό, αν έχουμε υπ' όψη ότι δύο από τους χάρτες του είναι αφιερωμένες στις Ρουμανικές Παραδουνάβιες Ηγεμονείες. Από την μνημειώδη *Χάρτα της Ελλάδος* φθάνουν στο Βουκουρέστι 600 αντίτυπα. Την έκδοση της *Χάρτας της Ελλάδος* χαιρετάει ο Ρουμάνος Iordache Golescu με ποίημα 20 στίχων που δημοσιεύεται στην *Εφημερίς* της Βιέννης το 1797. Στην πρωτεύουσα της Βλαχίας πουλιέται και η χαλκογραφία με την προτομή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ένα έγχρωμο αντίτυπο της χαλκογραφίας αυτής βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας. Στην ίδια βιβλιοθήκη διασώζεται πλήρες αντίτυπο της *Χάρτας της Ελλάδος*. Από το πρώτο φύλλο, με

1. Αιμ. Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, μεράφρ. Σπ. Λάμπρου, Αθήνα 1891, φωτομηχανική αναστατική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2000², σελ. 63.

την *Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως*, υπάρχουν τρία αντίτυπα (από τα οποία το ένα είναι έγχρωμο).

Ο Ρήγας είναι παρών στη συνείδηση των Ρουμάνων, όπως είναι παρών στη συνείδηση όλων των βαλκανικών λαών. Κατέχει όμως ιδιαίτερη θέση στη συνείδηση των συμπατριωτών του που ζουν στις Ρουμανικές Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Ο ελληνικός τύπος της Ρουμανίας αποτελεί πιστός καθρέφτης της ιδιαίτερης απήχησης, εκτίμησης και θαυμασμού που τρέφουν οι Έλληνες, οι οποίοι ζουν και δραστηριοποιούνται στο ρουμανικό χώρο για τον διανοούμενο και επαναστάτη από το Βελεστίνο. «Ο Ρήγας στον ελληνικό τύπο της Ρουμανίας» μπορεί να γίνει τίτλος και στόχος ενός ερευνητικού προγράμματος με ευχάριστα και αξιόλογα συμπεράσματα. Οι αναφορές στον Ρήγα, στα ιδεώδη του αποτελούν σταθερή συντεταγμένη των 31 ελληνόγλωσσων εντύπων που κυκλοφόρησαν στη Ρουμανία από το 1840 και μετέπειτα.

Στις σελίδες της πιο μακρόβιας ελληνικής εφημερίδας στην Ρουμανία, *Ίρις* (1865-1906, 1906-1941), η οποία, από το 1876 έχει τον τίτλο *Ίρις των λαών της Ανατολής,* το όνομα του Ρήγα αναφέρεται συχνά. Στον αριθμό 460/ 14 Δεκεμβρίου 1879 η σύνταξη της εφημερίδας ανακοινώνει με πολλή χαρά τη σύσταση Συλλόγου «Ο Ρήγας» στην Αθήνα, με πρόεδρο τον Ιάκωβο Πολυλά. Είναι μια ευκαιρία να παρουσιαστεί ακόμα μια φορά η βιογραφία του Ρήγα. Οι «αρχαί» της *Ίριδος,* στην προμετωπίδα, είναι «Ανατολική Ομοσπονδία», αναφορά που στέλνει αμέσως την σκέψη του αναγνώστη της εποχής στο όραμα της βαλκανικής ομοσπονδίας του Ρήγα. Ο Ρουμάνος Costache Aricescu, που γράφει ένα ποίημα με τίτλο «Ωδή εις την Ελλάδα» χαρακτηρίζεται από την σύνταξη της *Ίριδος* «θιασώτη της ομοσπονδίας των λαών της Ανατολής» (αρ. 698/30 Απριλίου 1884).

Στον αριθμό 727/ 9 Φεβρουαρίου 1885, δημοσιεύεται η ανακοίνωση με τίτλο «*Χάρτης του Βυζαντίου*». Το κείμενο της ανακοίνωσης είναι το εξής «*Ο χάρτης του Βυζαντίου ελληνικός, ο υπό του αειμνήστου Ρήγα Φερραίου εκτυπωθείς τω 1796 με τας ελληνικάς ονομασίας των πλείστων μερών της μεγάλης ταύτης πόλεως των Κωνσταντίνων ανετυπώθη φιλοκάλως μετά του Ναού της Αγίας Σοφίας, του Πύργου του Χριστού, του Κίονος του Μεγάλου Κωνσταντίνου, του Οβελίσκου του Μεγάλου Θεοδοσίου, της Τρικαρήσου Οφιοειδούς στήλης και ετέρων Εθνικών Κειμηλίων ελληνοχριστιανικών υπό Θ. Α. Πασχίδου εν τω καταστήματι του φωτογράφου και ζωγράφου της Βασιλικής ώδε Αυλής κ. Καρόλου Σατ-μαρι, λιθοχαράκτου όντος του Ελβετού κ. Καρόλου Ίσχερ.*

Εχορήγησαν δε υπέρ του σπουδαιοτάτου τούτου κυανολεύκου Ελληνικού Χάρτου ο ευπατρίδης Βυζάντιος κ. Δημήτριος Αναστασιάδης (Τασιοβιτς), οι φιλογενείς και φιλόξενοι Τηνιοί Ν. Κολλάρος, Ευάγγελος Φαλιέρος, Ν. Πλατύς και Ν. Μωραϊτίνης, προς ους ου μόνον ο φίλος κ. Θ. Α. Πασχίδης, αλλά και η Σύνταξις της Ίριδος εκφράζει τα ευχαριστήρια. Τα ονόματα των ευπατρίδων τούτων ελιθοχαράχθησαν επί του ωραίου τούτου Χάρτη με ανεξίτηλα γράμματα υπό του εκτυπωτού, όπως και άλλοι μιμηθώσι τούτους και προσενέγκωσι προς ενθάρρυνσιν του εκπονήσαντος ώδε κάμποσα ελληνικά έργα φίλον όν βεβαίως θα συνδράμη γενναίως η Ελληνική της Δακίας Παροικία μας, αρχής γενομένης από της Ελληνικής Πρεσβείας και των πλουσίων κτηματιών και εμπόρων Ελλήνων».

Η παραπάνω ανακοίνωση αναδημοσιεύεται στους επόμενους αριθμούς της εφημερίδας σχεδόν τακτικά, για μήνες, ευκρινώς, στη μέση της εφημερίδας ή στην τελευταία σελίδα. Στο *Ημερολόγιον του Έτους της Χάριτος 1887* υπό Θωμά Αθανασίου Πασχίδου, στον κατάλογο έργων του Πασχίδη που κυκλοφόρησαν στο Βουκουρέστι, αναφέρεται και *Ο Χάρτης του Βυζαντίου υπό Ρήγα Φερραίου μετά των Ελληνοβυζαντινών νομισμάτων.*

Το πρώτο φύλλο της *Χάρτας της Ελλάδος* που τυπώθηκε στο Βουκουρέστι από τον Θωμά Α. Πασχίδη έχει τον τίτλο *Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως του κόλπου της, του καταστένου αυτής, της από το Σταυροδρόμι θέας της των περί αυτήν και του Σαραγίου με τας παλαιάς και νέας ονομασίας παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού 1796.* Η πρώτη περιγραφή έγινε από τον σπουδαίο Ελληνο-ρουμάνο νεοελληνιστή Nestor Camariano στη βασική μελέτη του *Contributions à la bibliographie des œuvres de Rigas Velestinlis.*

Κατά την περιγραφή του Νέστωρα Καμαριανού, στο κάτω μέρος της *Χάρτας* βρίσκονται τα ονόματα του χαράκτη, του εκδότη και των χορηγών *«Χαράκτης Κάρολος Ίσχερ. Θ. Α. Πασχίδης εκτυπωτής. Ο ευπατρίδης Δημήτριος Αναστασιάδης Βυζάντιος χορηγήσας δια το ανατετυπωμένον Βυζάντιον του Ρήγα Φερραίου οι τε ευπατρίδαι Τήνιοι: Ν. Κολλάρος, Ευ. Φαλιέρος, Ν. Πλατύς και ο Καβαλιώτης Ν. Μωραϊτίνης πολλοί τε έτεροι γενναιόδωροι Έλληνες συνδραμάντες εξέδοντο. Εν Βουκουρεστίοις της Δακίας αωπε΄ σωτήριον έτος 1885».* Σε γενικές γραμμές, προσφέρονται τα ίδια στοιχεία όπως και στην ανακοίνωση της εφημερίδας *Ίριδος.* Οι χορηγοί είναι λαμπρά μέλη της ελληνικής παροικίας του Βουκουρεστίου (ο Νικόλαος Κολλάρος κατέχει ένα από τα καλλύτερα βιβλιοπωλεία της πόλης, όπου πουλιούνται πολλές ελληνικές εκδόσεις, όπως η πολύτομη *Ιστορία* του Κ. Παπαρρηγόπουλου).

Η εκτύπωση του Πασχίδη, μας λέει ο Καμαριανός, έγινε σε δύο παραλλαγές – μία απλή, η άλλη με κάποια επίχρυσα σημεία. Η Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας διασώζει το επίχρυσο αντίτυπο που προσφέρθηκε από τον Πασχίδη στον πρίγκιπα Δημήτριο Γκίκα. Στο επίχρυσο αντίτυπο αναφέρεται και η ανακοίνωση της εφημερίδας *Ίριδος,* η οποία μιλάει για «κυανολεύκο Ελληνικό Χάρτη». Ύστερα από την παρουσίαση των παραπάνω στοιχείων που αφορούν την εκτύπωση της *Επιπεδιογραφίας της Κωνσταντινουπόλεως* από τον Θωμά Α. Πασχίδη, αξίζει να δούμε ποιός είναι ο εκδότης και να προσπαθήσουμε να βρούμε τα κίνητρα της εκτύπωσης στα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής.

Η πιο λαμπρή μορφή στην ομάδα Ελλήνων δημοσιογράφων της Ρουμανίας το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα είναι ο Ηπειρώτης, από τα Ιωάννινα, **Θωμάς Α. Πασχίδης** (1836-1890), «ο λόγιος-ο εκπαιδευτικός-ο δημοσιογράφος-ο Έλληνας-ο μάρτυρας», όπως τον χαρακτηρίζει ο Έλληνας ιστορικός Ι. Μ. Χατζηφώτης, στην μονογραφία που του αφιερώνει. Είναι συνιδρυτής, μαζί με τον συμπατριώτη του Ζαχαρία Σαρδέλλη, της εφημερίδας *Η Ίρις,* για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω, κύριος συντάκτης της εφημερίδας *Δεκεβάλος,* και του *Ημερολογίου των Ελλήνων,* του έτους 1887. Πολύπλευρη, εμβληματική προσωπικότητα, ένθερμος συνήγορος υπέρ της συννενόησης και της ενότητας των βαλκανικών λαών, ο Πασχίδης συνεργάζεται και με άλλες εφημερίδες της ρουμανικής πρωτεύουσας, ελληνικές αλλά και ρουμανικές, όπως είναι *Ο Θεατής, Η Ήπειρος* ή ο *Românul* (*Ο Ρωμούνος*). Είναι συγγραφέας της *Ιστορίας του Βουκουρεστίου,* που περιλαμβάνει και πολλές πληροφορίες για τη ζωή της ελληνικής κοινότητας της πόλης, καθώς και της *Περιγραφής της Δακίας* (έργο γραμμένο στα ρουμανικά και αφιερωμένο στην κ. Mandica Costache Georgescu, «μαρτυρία ειλικρινούς ευγνωμοσύνης για το καταφύγιο που βρήκε στο σπίτι της»). Τα έργα του είναι γραμμένα σε τρεις γλώσσες, στα ελληνικά, στα γαλλικά και στα ρουμανικά. Στα τελευταία, εκφράζει συχνά την ευγνωμοσύνη του προς τον *«δακο-ρουμανικό λαό».* Ο Πασχίδης σχολιάζει συχνά γεγονότα από την ιστορία της Ρουμανίας, όπως είναι ο πόλεμος για την ανεξαρτησία του 1877. Σημαντική

είναι η συμβολή του στον τομέα της εκπαίδευσης. Διετέλεσε ιδρυτής και διευθυντής του Ελληνο-γαλλικού Λυκείου. Συχνά, κάτω από την υπογραφή του προσθέτει «ιδρυτής της ελληνικής παιδείας στη Δακία».

Τα κύρια κίνητρα της εκτύπωσης της *Επιπεδογραφίας της Κωνσταντινουπόλεως* θα τα βρούμε στην προσωπικότητα του Πασχίδη. «*Ακάματος πατριώτης, όστις ουδενός φείδεται προκειμένου περί εθνικών έργων*», όπως χαρακτηρίζεται στην εφημερίδα, ο ηπειρώτης λόγιος ήταν, κατά την άποψη του Ι.Μ. Χατζηφώτη, «*γεμάτος ακραιφνή πατριωτισμό, πρωτοστάτησε στην διενέργεια εράνων και την ενίσχυση της επαναστάσεως στην Κρήτη, καθώς και άλλων πατριωτικών σκοπών. Κατά την διάρκεια της διασκέψεως του Βερολίνου (1878) περιήλθε τις ευρωπαϊκές αυλές, υπερασπίζοντας τα ελληνικά δίκαια και συνηγορώντας για την ένωση της Ηπείρου με την μητέρα Ελλάδα*». Η δραστηριότητα του Πασχίδη παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με τον Ρήγα Βελεστινλή. Φυλακισμένος στη Τουρκία, κατηγορούμενος για συνωμοσία (ήταν αρχισυντάκτης της «*Επιθεώρησις*» στην Κωνσταντινούπολη το 1888) εκτοπίσθηκε στο Φεζάν Αφρικής. Ύστερα από πολλές προσπάθειες των Ελλήνων Ρουμανίας (που μαζεύουν χρήματα για να τον βοηθήσουν) και την επέμβαση των κυβερνήσεων Μεγάλων Δυνάμεων, απελευθερώθηκε, αλλά δολοφονήθηκε κρυφά στην έρημο. Τα ταξίδια στην Κωνσταντινούπολη, ο ένθερμος πατριωτισμός που τον εμψυχώνει, ο αδιάκοπος αγώνας που δίνει όλη την ζωή για την απελευθέρωση των ελληνικών περιοχών, οι οποίες έμεναν έξω από τα σύνορα του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, η συγγραφική, εκπαιδευτική, δημοσιογραφική και πολιτική του δραστηριότητα αφιερωμένη αποκλειστικά στα οράματά του, που συμπίπτουν με τα ιδεώδη του επαναστάτη από το Βελεστίνο, για τον οποίο έτρεφε απέραντο θαυμασμό, είναι τόσοι λόγοι που μας παροτρύνουν να δούμε την εκτύπωση της *Επιπεδογραφίας της Κωνσταντινούπολης* από τον Πασχίδη ως φυσική, ευνόητη πράξη, που αναγράφεται στο πατριωτικό του πρόγραμμα.

Και κάτι ακόμα πιο υποβλητικό και συμβολικό – η *Χάρτα* αυτή τυπώνεται και κυκλοφορεί στο Βουκουρέστι, την πόλη όπου έζησε και έγραψε τα έργα του ο πρώτος εκδότης της *Χάρτας*. Η επανέκδοση της *Χάρτας* του Ρήγα από τον Πασχίδη αποτελεί, λοιπόν, ανεκτίμητο δώρο, το οποίο προσφέρεται στο ελληνικό, αλλά και στο ρουμανικό κοινό της πρωτεύουσας της Ρουμανίας.

Η στιγμή που επανεκδίδεται από τον Πασχίδη η *Χάρτα* του Ρήγα δεν είναι τυχαία. Για να βρούμε την πιο βαθειά αιτιολογία, πρέπει να την ψάξουμε στα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής. Είναι η εποχή του Ανατολικού Ζητήματος (αμέτρητα άρθρα πάνω σ' αυτό το θέμα πλημμυρίζουν αυτήν την εποχή τις σελίδες των ελληνικών περιοδικών που κυκλοφορούν στη Ρουμανία), είναι η εποχή της Μεγάλης Ιδέας. Η άποψη του Ρήγα για τη Μεγάλη Ιδέα, μαζί με τα βιογραφικά του, παρουσιάζονται στα φύλλα της ελληνο-ρουμανικής εφημερίδας *Θεατή* από το 1861. Στα άρθρα του, αλλά και στα έργα του, ο Πασχίδης προτείνει ως σχήμα διακυβέρνησης στις χώρες της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης την «ομοσπονδιακή δημοκρατία»: «*Δεν επιθυμούμε την επικράτηση φυλετικού λαού, αλλά ένα χριστιανικό καθεστώς, με το Βυζάντιο να καθίσταται δημοκρατία στην οποία να εκπροσωπούνται όλοι αδιακρίτως οι ανατολικοί λαοί και όπου θα επικρατούν η συνεννόηση, η αρετή, ο πολιτισμός*». Η ιδέα της βαλκανικής «ομοσπονδιακής δημοκρατίας» αποτελεί κύρια συντεταγμένη της δραστηριότητας και του έργου του. Πολλά άρθρα με θέμα βαλκανικής ομοσπονδίας, στην εφημερίδα *Ίρις*, αν και ανυπόγραφα, έχουν την ιδιαίτερη σφραγίδα του Πασχίδη, που «*προτείνει μια ομοσπονδιακή δημοκρατία ελβετικού*

τύπου, σχολεία για την καλλιέργεια της ηθικής και ως πρότυπο τον γερμανικό πολιτισμό ενώ κοινή γλώσσα να είναι η νεοελληνική, η πιο γνωστή σε ολόκληρη την Ανατολή», όπως περιγράφει τα οράματα του Πασχίδη η αείμνηστη νεοελληνίστρια Olga Cicanci. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Πασχίδης είναι από τα ιδρυτικά μέλη της «*Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας*»[2] (μαζί με τον Παναγιώτη Πανά, Ζαχαρία Σαρδέλλη κ.ά.), το ελληνικό παράρτημα της οποίας ήταν ο Πολιτικός Σύλλογος «Ρήγας»[3], ο οποίος εξέδιδε την ομώνυμη εφημερίδα *Ρήγας. Εφημερίς των αρχών της Ανατολικής Ομοσπονδίας*, έτος Α΄, αριθ. φ. 1. Εν Αθήναις τη 12 Δεκεμβρίου 1876.

Όλη η ατμόσφαιρα πριν από το 1885 που καθρεφτίζεται στον ελληνόγλωσσο τύπο της Ρουμανίας δείχνει ότι η επανέκδοση της *Χάρτας του Βυζαντίου* αποτελεί σημαντικό μέρος του πολιτικού προγράμματος του Πασχίδη και της ομάδας συνεργατών του όπως ακριβώς συμβαίνει και με τους *Χάρτες* του Ρήγα.

2. Βλ. Την εργασία στον παρόντα τόμο *Υπέρεια* του Βασίλη Κυριαζή, «Η επίδραση του Ρήγα στη πολιτική σκέψη των Βαλκανίων. Τα φεντεραλιστικά κινήματα του 19ου αιώνα».

3. Βλ. Χαρ. Κοριζής, *Συμβολή στην έρευνα της ελληνικής ζωής και κοινωνίας στο 19ο αιώνα. Ο Σύλλογος «Ρήγας»*, Αθήνα 1969.

Επιλογή βιβλιογραφίας

Nestor CAMARIANO, «Contributions à la bibliographie des œuvres de Rigas Velestinlis», *Balcania,* I, 1938, pp. 211-229, και στον τόμο *Românii despre Rigas* (Οι Ρουμάνοι για τον Ρήγα), editor (επιμέλεια) G. Filitti, Bucureşti, 2007, pp. 153-173.

Nestor CAMARIANO, «Rhigas Velestinlis. Complètements et corrections concernant sa vie et son activité», *RESEE* (*Revue des Études Sud- Est Européennes),* XVIII, 1980, no. 4, pp. 687-720, XIX, 1981, no.1, pp. 41-70 και στο τόμο *Românii despre Rigas*, *op. cit.,* pp. 275-368. Και Νέστορος Καμαριανού, *Ρήγας Βελεστινλής. Συμπληρώσεις και διορθώσεις για τη ζωή και το έργο του.* Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Αθαν. Ε. Καραθανάσης, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1999.

Olga CICANCI, *Πολιτικά ζητήματα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στον ελληνόγλωσσο τύπο της Ρουμανίας τον 19ο αιώνα,* ΙΙΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2012.

Δημήτριος Απ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι Χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή Βιέννη 1797. Νέα στοιχεία-Ευρετήριο-Αυθεντική επανέκδοση*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, 2005.

Άλκη ΜΑΝΘΟΥ, *Ηπειρώται δημοσιογράφοι στη Ρουμανία. Θωμάς Πασχίδης,* Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, αρ. 31, εν Αθήναις 1970.

Cornelia PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία τον 19ο αιώνα*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα, 2010.

Cornelia PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «La vie culturelle de la communauté grecque de Bucarest dans la seconde moitié du XIXe siècle», *RESEE,* VII, Bucarest, 1969, I, pp. 311-333 (p. 317, 326-327), II, *ibid.,* pp. 475-493 (p. 491).

Θωμάς Α. ΠΑΣΧΙΔΗΣ, *Το ζήτημα της ευρωπαϊκής Ανατολής και η επίλυσή του*, Βουκουρέστι, 1878.

Θωμάς Α. ΠΑΣΧΙΔΗΣ, *Το Ανατολικό Ζήτημα και η μεγάλη ελληνική ιδέα ως λύσις αυτού* (Chestiunea Orientului European şi soluţionarea sa), Βουκουρέστι, 1878.

Thomas Athanase PASQUIDES, *La question helléno-turque*, 1886.

Ι. Μ. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗΣ, *Θ. Α. Πασχίδης (1836-1890). Ο λόγιος, ο εκπαιδευτικός, ο αγωνιστής, ο δημοσιογράφος, ο Έλληνας, ο μάρτυρας. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα, 1974.

Η «Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως», Βιέννη 1796, του Ρήγα Βελεστινλή, επανέκδοση στο Βουκουρέστι από τον Θωμά Πασχίδη το 1885

ΘΩΜΑΣ ΑΘΑΝ. ΠΑΣΧΙΔΗΣ

*PREDRAG MUTAVDZIC**

Ο Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος και οι βασικές ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού[1]

Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, ένα πολύ βαθύ πνευματικό, φιλοσοφικό, ιδεολογικό και πολιτιστικό κίνημα, παρουσιάζεται συχνά στις μέρες μας σαν μία ιστορική προσπάθεια επανάληψης του Χρυσού Αιώνα του Περικλέους, στην Αθήνα του 5ου π. Χ. αιώνα. Πρόκειται για μια αναγέννηση, η οποία σε πολλά σημεία είναι συγκεκριμένη αλλά που όμως διαφέρει ουσιαστικά από την μεσαιωνική Αναγέννηση. Η αναγέννηση του Διαφωτισμού είναι πιο ώριμη, πιο γόνιμη στον φιλοσοφικό, τον πνευματικό και τον πολιτιστικό τομέα. Επίσης, είναι και πιο ανθρώπινη ως προς το γενικό της χαρακτήρα. Στο επίκεντρο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού βρίσκονται και ο άνθρωπος και ο νους του, τα δύο μεγάλα και σημαντικά κίνητρα ολόκληρης της ανάπτυξης της σύγχρονης ανθρωπότητας.

Για τον Ρήγα, ο οποίος ακολουθούσε τις ιδέες των Γάλλων Διαφωτιστών, ο άνθρωπος παρουσιάζεται σε διττή μορφή: και ως άτομο και ως έθνος. Στα έργα του ο Ρήγας απευθύνεται ταυτόχρονα και στο άτομο και το έθνος. Στην εργασία μας θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε το πόσο οι φιλοσοφικές ιδέες περί ατόμου επηρέαζαν την σκέψη του Ρήγα.

Εισαγωγή

Η πιο συνηθισμένη ("κοινή" θα έλεγε κανείς) περιγραφή του Διαφωτισμού ορίζεται ως η ιστορική περίοδος των δυτικών κοινωνιών κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, μέσα στις οποίες η ορθολογική και επιστημονική προσέγγιση στη μελέτη του ανθρώπου, της κοινωνίας και των θεσμών της και, φυσικά της Φύσης, γίνεται βασικός παράγοντας του σύγχρονου ευρωπαϊκού μας πολιτισμού. Ως εκ τούτου, πολύ συχνά τονίζεται το γεγονός πως οι κυριότεροι στοχαστές του Διαφωτισμού (Locke, Jefferson, Montesquieu, Rousseau,

1. *Διεύθυνση: Faculty of Philology, Department of Modern Greek Language and Literature, 11000 Belgrade, Studenstki trg 3. Ηλεκτρονική διεύθυνση: predrag.mutavdzic@fil.bg.ac.rs Η εργασία αυτή είναι γραμμένη στο πλαίσιο του προγράμματος *Γλώσσες και Πολιτισμοί στον Χρόνο και τον Τόπο*, αρθ. 178002, που χρηματοδοτείται από το Υπουργείο Τεχνολογικής Ανάπτυξης της Δημοκρατίας της Σερβίας.

Voltaire, Diderot, Condorcet και άλλοι) με τις πολιτικές τους ιδέες είχαν δώσει και το κίνητρο και την έμπνευση σε όλες τις μεταγενέστερες πολιτικές επαναστάσεις στην Αγγλία, τη Γαλλία και τη Βόρεια Αμερική, μετά την επιτυχία των οποίων, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία θα αποτελέσει το ρυθμιστικό μοντέλο διακυβέρνησης σχεδόν σε ολόκληρο τον κόσμο[2]. Ο Διαφωτισμός, φυσικά, είχε και τους αντιπάλους του. Καθ' όλο το 18ο αιώνα, κυρίως μετά την Γαλλική Επανάσταση, θα ακολουθήσουν πολλές σοβαρές κριτικές, ανάμεσα στις οποίες οι πιο αυστηρές και πλέον γνωστές, ήταν εκείνες που βρήκαν την έκφρασή τους στους δριμείς στοχασμούς του Burke (Edmund Burke, 1729-1797) περί Γαλλικής Επανάστασης[3].

Είναι απολύτως δικαιολογημένο να τεθεί το επόμενο ερώτημα: οι Διαφωτιστές άραγε μοιράζονταν την κοινή φιλοσοφική ή καλύτερα ιδεολογική τους βάση; Η απάντηση είναι εξαιρετικά δύσκολη. Κατά τον Κ. Θ. Δημαρά, *«στον αιώνα των Φώτων, η φιλοσοφία παρουσιάζει ένα πολύ ανοιγμένο ριπίδι εννοιών, τόσο που ο καθένας που την αναφέρει, την φορτίζει με ό,τι κρίνει σκόπιμο»*[4]. Η αλήθεια είναι πως όλοι οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού άνηκαν σε διαφορετικές φιλοσοφικές, εκπαιδευτικές και κοινωνιολογικές παραδόσεις και γι' αυτό το λόγο οι απόψεις τους συχνά έρχονταν σε ακραία αντίθεση μεταξύ τους. Ορισμένες ενδελεχείς ιστορικές έρευνες πήγαν κι ένα βήμα παραπέρα, υποστηρίζοντας την άποψη ότι ο Διαφωτισμός δεν είναι ουσιαστικά μοναδικός - ούτε με την έννοια του όρου, ούτε από την άποψη του ιστορικού φαινομένου – με άλλα λόγια, ο Διαφωτισμός, γενικώς και μερικώς, δεν έχει τη δική του μοναδική ιστορία.

Όμως, στην ιστορία του συγχρόνου ελληνικού πολιτισμού, στην οποία ένα βασικό μέρος ανήκει στην εξέλιξη της ανθρώπινης σκέψεως και την διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού, όπως και στην θεωρία κατανόησης της σημασίας, της θέσεως και του ρόλου της γλώσσας της λογοτεχνίας στην κοινωνία, η οποία στην περίοδο του Διαφωτισμού (και όχι μονάχα στην ευρωπαϊκή Δύση, αλλά και στην Βαλκανική χερσόνησο) είχε αρχίσει να γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη, θα μπορούσαμε να τονίσουμε ότι υπάρχουν ορισμένα ονόματα, ανάμεσα στα οποία βρίσκεται και το όνομα του Ρήγα Βελεστινλή-Φεραίου, ο οποίος «*δεν είναι μόνο η μεγαλύτερη προσωπικότητα της προεπαναστατικής εποχής, αλλά και πνευματικός ηγέτης*»[5]. Η αλήθεια είναι ότι υπήρξαν μεταξύ των Ελλήνων και συγγραφείς, το λογοτεχνικό ταλέντο των οποίων ήταν και καλύτερο και ωριμότερο (ιδιαίτερα στο ύφος, στην πλαστικότητα της έκφρασής τους και στην γλώσσα, εν γένει). Επίσης, υπήρξαν και εκείνοι οι οποίοι είχαν ακόμη ευνοϊκότερες συνθήκες για την λογοτεχνική τους δραστηριότητα και για την προσωπική τους πρόοδο. Είμαστε, όμως, της γνώμης πως κανένας από τους παλιότερους Έλληνες συγγραφείς δεν είχε πετύχει να αναπτύξει το πνεύμα του, όσο ο Ρήγας και, ταυτοχρόνως, να κληροδοτήσει την επιρροή του στις μεταγενέστερες (τόσο ελληνικές όσο και βαλκανικές) γενιές. Η επιρροή του Ρήγα δεν ήταν αμελητέα και γι' αυτό οι Έλληνες ιστορικοί της λογοτεχνίας, όπως και οι κριτικοί, δικαίως έχουν υπογραμμίσει ότι με τη μοναδική του προσωπικότητα και με τη διακεκριμένη του συμβολή στη γενική ανάπτυξη και την ενίσχυση της νεοελληνικής κουλτούρας, παιδείας και μόρφωσης, αποτέλεσε άμεμπτο μέρος του πλαισίου της σύγχρονης ελληνικής

2. E. H. Botting, *Introduction: The End of Enlightenment?*, 2006, σελ. 643.

3. Βλέπε: Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, 1790. (http://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3113/burke/revfrance.pdf).

4. Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, 1993, σελ. 76.

5. Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τόμ. 1, Αθήνα, σελ. 121.

λογοτεχνίας. Ο Ρήγας είναι «*αυτός που συμπυκνώνει τους πόθους των Ελλήνων και των άλλων βαλκανικών εθνών για ελευθερία και δικαιοσύνη*»[6].

Εκείνο που αυστηρά και χωρίς αμφιβολία ξεχωρίζει τον Ρήγα Βελεστινλή από τους υπόλοιπους Έλληνες συγγραφείς της περιόδου του Διαφωτισμού είναι η εξαιρετική σύζευξη της προσωπικότητάς του και του σκοπού του. Ο Ρήγας ήταν αφοσιωμένος σε μία πολύπλοκη και πολύπλευρη υπόθεση – υπόθεση και του διδασκάλου, και του διαφωτιστή, και του συγγραφέα και του βαθύ στοχαστή. Και μόνο όταν παρατηρούμε το συνολικό λογοτεχνικό του έργο υπό αυτό το πρίσμα, ήτοι ως μία ειδική σύνθεση, πάρα πολύ εύκολα θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι πρόκειται για μία σοβαρά επιτυχή, οργανωμένη και αρμονικά ολοκληρωμένη σύνθεση. Με άλλα λόγια, χρησιμοποιώντας το θεμέλιο-κλειδί, ήτοι την φιλοσοφία, ο Ρήγας είχε χτίσει την λογοτεχνική του δραστηριότητα πάνω σε μια αρκετά κατανοητή λαϊκή γλώσσα, η οποία, κατά τη γνώμη μας, είχε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που εμφανίζονται σε μια ΄΄μορφή αμάλγαμα΄΄ με την οποία κατέβαλλε προσπάθειες να διαφωτίσει, με την πλήρη έννοια της λέξεως, τον Ελληνικό λαό, ενώ ταυτόχρονα προσπάθησε να τον απελευθερώσει από πλατιά διαδεδομένες πλάνες, από την αγραμματοσύνη και την αμάθεια, και να τον φέρει στον κόσμο της γνώσης, της αλήθειας και του γνήσιου επιστημονικού φωτός.

Στο πλαίσιο της ιστορίας των συγχρόνων βαλκανικών λαών οι δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, όπως άλλωστε και οι δύο πρώτες του 19ου, θεωρούνται σαν μια χρονική περίοδος-κλειδί, η οποία τους έδωσε τη δυνατότητα να γεφυρώσουν το κενό και να κάνουν τα πρώτα τους βήματα προς τη νεότερη εποχή. Η εν λόγω περίοδος σηματοδότησε επίσης και την εθνική και την πολιτιστική άνοδο του ελληνικού λαού, στην οποία ο ρόλος του Ρήγα δεν μπορεί να αγνοηθεί εύκολα. Σύμφωνα με τα λόγια του Stadtmüller, «*wenn Rigas Pharäos wurde auch mit den neuen freiheitlichen Ideen bekannt, er in Anlehnung an die* [Wiener] *stattliche Griechenkolonie für die nationale Befreiung seines Vaterlandes zu wirken suchte. In zahlreichen Schriften entwickelte er seine Gedanken über die nationale Erhebung zum grossen Freiheitskampfe*»[7].

Τελειώνοντας το κεφαλαίο αυτό, θα θέλαμε να αναφέρουμε και την γνώμη του Γρηγ. Καραφύλλη[8] περί του ελληνικού Διαφωτισμού, ο οποίος στο βιβλίο του διακρίνει εφτά κύρια χαρακτηριστικά του, τα οποία (σχεδόν όλα) βρίσκονται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσοστό και στη φιλοσοφική θεωρία του ιδίου του Ρήγα:

α) επικράτηση ενός τυπικού και ουσιαστικού ορθολογισμού,

β) αποδοχή και προβολή της θετικής οπτικής και προοπτικής της ανθρώπινης ζωής,

γ) σταδιακή αλλαγή του οντολογικού πλαισίου με δυναμική στροφή της φιλοσοφίας προς τις φυσικές επιστήμες,

δ) υιοθέτηση και εφαρμογή μιας νέας αγωγής,

ε) εξασφάλιση της μάθησης ως συνολικής γνωσιακής και ηθικής κατάκτησης και διαμόρφωσης του ανθρώπου,

ζ) σύνδεση της φιλοσοφίας με την παιδεία και τη γλώσσα,

στ) υπεράσπιση της αξιοπρέπειας του ανθρώπου.

---

6. Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία*, Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 143.

7. G. Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, Oldenbourg, 1976, σελ. 366.

8. Γρηγ. Καραφύλλης, *Ελληνικός Διαφωτισμός–φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, Gutenberg, Αθήνα 2008, σελ. 22-25.

Το Ζήτημα της φιλοσοφικής πρωτοτυπίας του Ρήγα

Ένα από πολλά ζητήματα που τίθενται μπροστά μας, είναι και το ζήτημα της πρωτοτυπίας του Ρήγα ως φιλόσοφου-διαφωτιστή. Σήμερα η επίδραση και η σημασία του Ρήγα στον τομέα της ελληνικής φιλοσοφικής σκέψεως δεν είναι ακόμα μελετημένες στο σύνολό τους. Η αλήθεια είναι ότι ο Ρήγας αποτελεί, κατά τον τρόπο του, και φιλόσοφο, μάλλον ένα «γνήσιο» φιλόσοφο, ο οποίος για πρώτη φορά στη νεότερη ελληνική ιστορία έδωσε στους Έλληνες πολλές ποιοτικές και εντελώς καινούργιες ιδέες στις λογοτεχνικές μορφές, ιδιαίτερα ιδέες αισθητικές, πολιτικές και κοινωνικές. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι για τον Ρήγα η φιλοσοφία είναι τόσο ηθικοπρακτική δύναμη, με μια ευρύτατη κοινωνικο-πολιτική αξία, όσο και βασικό εργαλείο της εκπαίδευσης και μόρφωσης των νέων γενιών. Όμως είμαστε της γνώμης, πως ολόκληρο το έργο του Ρήγα δεν έχει γίνει ακόμα αντιληπτό στην πλήρη του σημασία, επειδή υπάρχει και σήμερα ο δικαιολογημένος κίνδυνος να ταξινομηθεί ο Ρήγας σαν ένας εκλεκτικός Διαφωτιστής, χωρίς πρωτοτυπία, ο οποίος επίτηδες εισήγαγε τον ορθόδοξο ελληνικό λαό σε μια ξένη παράδοση, σε μια άγνωστη κουλτούρα, σε έναν διαφορετικό τρόπο σκέψεως και, συνεπώς, φιλοσοφίας. Αν διαβάσουμε προσεκτικά τα έργα του, θα μπορέσουμε να βεβαιωθούμε ότι ο Ρήγας δεν είχε γνήσιες φιλοσοφικές φιλοδοξίες, ήτοι δεν ήταν (στην ουσία) ένας αυθεντικός και πρωτότυπος φιλόσοφος, αλλά ήταν πρωτότυπος ως άνθρωπος που ενδιαφερόταν βαθιά για τη μοίρα των συμπατριωτών του. Από αυτήν την άποψη, θα τον θεωρήσουμε πρωτοπόρο του ελληνικού λαού.

Αν και, από μια συνολική άποψη, στον Ρήγα υπάρχουν λίγα νέα στοιχεία, τα οποία θα ήσαν πολύ σημαντικά για την γενική φιλοσοφία, από την άλλη πλευρά ο Ρήγας εμπλούτισε το περιεχόμενο της ελληνικής φιλοσοφίας και της κοινωνιολογικής σκέψεως με καινούργιες γνώσεις, οι οποίες ακόμα και σήμερα διαθέτουν το ειδικό τους βάρος. Ο Ρήγας διατύπωσε, και όσο του ήταν δυνατό εφάρμοζε, τα πρωτότυπά του μέτρα επιλογής από τον ευρωπαϊκό θησαυρό της φιλοσοφίας της εποχής του Διαφωτισμού, εφιστώντας την προσοχή μόνο σε εκείνους τους «κοινούς τόπους», δηλαδή τους κοσμοπολίτικους, τους οποίους ο ίδιος ο λαός έπρεπε να υιοθετήσει στην ιστορική του εξέλιξη. Τα στοιχεία από τα οποία αποτελείται το φιλοσοφικό σύστημα του Ρήγα, παρόλο που είναι γενικά γνωστά και αναγνωρισμένα, στην δική του επιλογή, ερμηνεία και εφαρμογή για το ελληνικό περιβάλλον, είναι εντελώς πρωτότυπα. Είναι λάθος να νομίσει κανείς πως ο Ρήγας είναι ένας «απλός μεταδότης» (ήγουν ein einfacher Kulträger) - μάς φαίνεται περισσότερο ότι είναι μάλλον ένας πολύ καλός και επιτυχημένος συναρμοστής.

Στην εποχή του η έννοια της πρωτοτυπίας δεν είχε την σημασία που έχει σήμερα, διότι η ίδια η έννοια άρχισε να αποκρυσταλλώνεται στις απαρχές του ρομαντισμού. Στο πνεύμα της αρχής της Αριστοτέλειας κληρονομιάς και αυτής του Διαφωτισμού, καθώς και της σύνδεσης γνώσεων και πολιτισμών εν γένει, ο Ρήγας ικανοποιήθηκε με την υιοθέτηση όλων των επιλεγμένων θετικών στοιχείων των προηγουμένων πολιτισμών και φιλοσοφιών, εφαρμόζοντας ταυτόχρονα την αρχή της αυθεντικής κριτικής για να δημιουργηθεί, στο πνεύμα της νέας εποχής, ένας νέος δρόμος επί τη βάσει συνθέσεων παλιών στοιχείων, με τις απαραίτητες, βέβαια, αλλαγές, απαιτούμενα συμπληρώματα και προσαρμογές. Στο πλαίσιο αυτό θα ήταν πιο σωστό να εξετάσουμε και το ζήτημα της πρωτοτυπίας του Ρήγα ως φιλοσόφου-Διαφωτιστή.

Μια πιο θεμελιώδης συγκριτική μελέτη των στοχασμών του Ρήγα μάς δείχνει ότι ο Ρήγας, άμεσα επηρεασμένος και εμπνευσμένος από την εποχή του και από τον γαλ-

λικό κόσμο – κατά τον Hösch «*der revolutionäre Dichter Rhigas hatte sich mit seinem Verfassungsentwurf für ein freies Griechenland eng an das französische Vorbild angelehnt*»[9] - και γεμάτος ελπίδες, φιλτράρισε όλες τις ξένες ιδέες μέσω του δικού του κριτικού πνεύματος και ιδεολογικού πρίσματος, εμπλουτίζοντάς τες ταυτόχρονα με τους δικούς του, προσωπικούς συλλογισμούς. Με διαφορετικά λόγια, η φιλοσοφία του είναι η σωστή έκφραση όλων των πεποιθήσεων, των αντιλήψεων και των σκέψεών του.

Το Φιλοσοφικό Σύστημα του Ρήγα

Από ό,τι αναφέραμε παρά πάνω, συμπεραίνουμε ότι το φιλοσοφικό σύστημα του Ρήγα θα μπορούσε να θεωρηθεί αληθινά πρωτότυπο, έχοντας υπ' όψιν την ολότητά του, σύμφωνα με τον τρόπο της κατασκευής του και της αιτιολόγησής του, και ιδιαίτερα με τη μέθοδο που χρησιμοποιεί. Ο Ρήγας έλαβε το συστηματικό πλαίσιο από το δόγμα των Διαφωτιστών, ενώ τις βάσεις της γενικής (ήτοι θεωρητικής) ηθικής τις συνέταξε μόνος του, περισσότερο κατά το μοντέλο των Γάλλων ηθικιστών. Το κεντρικό πρόβλημα της φιλοσοφίας γι' αυτόν, είναι το αξιολογικο-ηθικό πρόβλημα της έννοιας της ανθρώπινης ύπαρξης, αφού, κατά τον Ρήγα, η ηθική συνιστά τον κύριο φιλοσοφικό τομέα. Στην επίλυση του εν λόγω προβλήματος, κάνει θεολογική κριτική της υλιστικής αντιλήψεως της Φύσης (η κριτική απευθύνεται προς τον Λαμετρί) την οποία θεωρούμε πρωτότυπη. Ο Ρήγας, ορθολογικός, διερμηνεύει γνωσιολογικά τις δικές του απόψεις σύμφωνα με τις οποίες ο κάθε άνθρωπος πρέπει να «*συλλογάται ελεύθερα*» με την εφαρμογή της αρχής της κριτικής η οποία, όπως είναι γνωστό, έχει ήδη γίνει συστατικό τόσο της σύγχρονης ελληνικής όσο και της ευρωπαϊκής κουλτούρας. Στο φιλοσοφικό του σύστημα ο Ρήγας συμπεριλαμβάνει και ορισμένες μεταφυσικές του απόψεις, οι οποίες έρχονται σε επαφή με την μοναδική ορθολογική θεολογία, με την φιλοσοφία της Φύσεως, με την ανθρωπολογία και με την ψυχολογία. Η κυριαρχική θέση του είναι αντιμηχανιστική: «ό,τι κι αν είναι απαραίτητο, είναι και η θέλησή μου». Με αυτόν τον στοχασμό συνδέει, κατά τη Βίβλο και τον Leibniz, τα προβλήματα της οντολογίας και της αξιολογίας. Γι' αυτό το λόγο αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως ένα δυϊκό σωματο-πνευματικό πλάσμα το οποίο, λογικά ζώντας στον πλανήτη μας, πραγματοποιεί ένα καθορισμένο από τον Θεό σκοπό και φθάνει στην αιώνια μακαριότητα. Με ένα τέτοιο τρόπο ο Ρήγας θεμελιώνει την ηθική του: έχοντας τη ροπή και αναζητώντας την Αλήθεια που τού είναι ευπρόσιτη, ο άνθρωπος πραγματοποιεί και το καλό, και την αρετή και την χαρά.

Το γενικό σχέδιο των φιλοσοφικών απόψεων του Ρήγα είναι αυτόνομο και ανεξάρτητο, αφού παρόμοιο μοντέλο δεν έχει βρεθεί ακόμη στην ελληνική σύγχρονη ιστορία. Υπάρχουν, όμως, εν μέρει όμοιες παραλλαγές των προβληματισμών του Διαφωτισμού περί του συνόλου του κόσμου και της θέσης του ανθρώπου μέσα σε αυτόν. Αν η κύρια φιλοσοφική αποστολή του Ρήγα ήταν δεοντολογικό-ηθική, τότε ο Ρήγας ήταν ένας ηθικός γνωστικός, όπως ο Σωκράτης και οι Διαφωτιστές, βαθιά πεπεισμένος ότι η χαρά και το ηθικό του ανθρώπου βασίζονται μόνο στη γνώση, και ότι ο πρώτος και ο τελευταίος στόχος της επιστήμης είναι να βοηθήσει άμεσα τον άνθρωπο, ώστε να μπορέσει να πραγματοποιήσει το δικό του ανθρώπινο σκοπό και, συνεπώς, τη δική του χαρά. Γι' αυτό το λόγο ο Ρήγας ως φιλόσοφος δεν εισήγαγε τη συστηματική δυτικοευρωπαϊκή φιλοσοφία στους Έλληνες – η αλήθεια είναι ότι δεν είχε γνωρίσει σε βάθος και σε πλάτος την ευρωπαϊκή φιλοσοφική σκέψη. Αλλά, από την άλλη πλευρά, ήταν της γνώμης πως η ηθική, ως

9. E. Hösch, *Geschichte der Balkanländer*, München, 2008, σελ. 211.

κλάδος-κλειδί, είναι η φιλοσοφική σύνθεση όλων των επιστημών και πως χάρη σ' αυτήν ο κάθε άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να μάθει το πώς να πραγματώσει την αρετή του και το σκοπό του.

Τη φιλοσοφία την αντιλήφθηκε σαν ένα ειδικό *Weltanschauung* – σαν τη σοφία του βίου, χωρίς την οποία κανείς δεν είναι ικανός να εκπληρώσει τον ανθρώπινο σκοπό. Η έννοια της μελέτης της φιλοσοφίας είναι πραγματικά ανθρωπολογικο-απελευθερωτική: να εισέλθει ο άνθρωπος ως πλάσμα στον εαυτό του, να σκεφτεί προσεκτικά από πού ακριβώς ήρθε στον κόσμο, τι έκανε σ' αυτόν κατά την διάρκεια της ζωής του και, τελικά, πού σκοπεύει να πάει μετά.

Ο Ρήγας ήταν πραγματικά επηρεασμένος από τον γαλλικό Διαφωτισμό και την γαλλική πολιτική σκέψη και πράξη. Τις δικές του κοινωνιο-πολιτικές απόψεις, μαζί με τη φιλανθρωπία του και την προοδευτικότητά τους, συνοψίζουμε ως πρώιμες, ρηξικέλευθες πρωτοπορίες στη μάχη για τη δημοκρατικοποίηση των Ελλήνων. Ο Ρήγας είναι ένας γνήσιος αντιμακιαβελιστής - αν και, από μια πλευρά, τοποθετεί την ηθική πάνω από την πολιτική και το κάθε είδος ταξικής εκμετάλλευσης το κατηγορεί ρητά σαν ανήθικο, από την άλλη, γι' αυτόν, το ζήτημα της θρησκείας ισοδυναμεί με το έθνος. Επιπρόσθετα, ο Ρήγας ξεκάθαρα υποστήριξε μια πάρα πολύ ελεύθερη και επαναστατική άποψη στο βιβλίο του *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* (1790): «*si tratta decisamente di un`azione da 'libertino', nel senso che tale parola aveva alla fine del Settecento, cioè da persona senza preguidizi ed amante della libertà, che si sottrae alla morale clericale*»[10]. Ως ιδεολόγος της νέας ελληνικής γενιάς, υποστήριξε την ιδιωτική ιδιοκτησία και ταυτόχρονα υπογράμμισε το αίτημά του για μια ευρεία ισότητα, όσον αφορά στην εκπαίδευση όλων των παιδιών στο ελεύθερο κράτος των Ελλήνων.

Η ορθολογικο-κριτική του φιλοσοφική μέθοδος, η οποία επιλέγει μόνο «απόλυτες» και αναμφίβολες αλήθειες (τις οποίες πολλοί άνθρωποι με παιδεία Διαφωτισμού παραδέχονται), κινείται μέσω της σύνθεσης αυτών των αληθειών, προσφέροντας ένα καινούργιο σύνολο απόψεων και – αυτό που είναι πάρα πολύ σημαντικό – φτάνει μέχρι την εφαρμογή τους στον πρακτικό βίο στον οποίο πρέπει να τεκμηριώσουν τη δική τους ακρίβεια και χρήση για τον άνθρωπο. Στο έργο του, λόγου χάριν, υπό τον τίτλο *Απάνθισμα Φυσικής*, δημοσιευμένο το 1790, ο Ρήγας προσπάθησε να «υπερνικήσει την "δεισιδαιμονία" με ύλη παρμένη από ανάλογα γαλλικά και γερμανικά βιβλία»[11]. Η μέθοδός του υιοθετήθηκε από πολλές πηγές – από τη διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου «τὸ Πνεῦμα μὴ σβέννυτε, προφητείας μὴ ἐξουθενεῖτε, Πάντα δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε· ἀπό παντὸς εἴδους κακοῦ ἀπέχεσθε (Α΄ Θεσσαλονικεῖς, ε΄:19-22)», από τον Montaigne, κατά τη γνώμη του η γνώση που θα υιοθετήσουμε είναι δική μας, ενώ τις πηγές της πρέπει το συντομότερο δυνατόν να τις ξεχάσουμε, από τον ίδιο Διαφωτισμό και τους Γάλλους υλιστές του 18ου αιώνα. Στην ουσία της, η μέθοδος του Ρήγα δεν είναι εκλεκτική παρά κριτικο-συνθετική: βρίσκουμε μέσα σ' αυτήν τα στοιχεία του εκλεκτισμού, όπου δεν είναι ολοκληρωμένη η σύνθεση αντιθέσεων. Και ας σημειώσουμε και κάτι που είναι πάρα πολύ γνωστό: και ο Descartes ο μεγαλοφυής, δεν μπορούσε να ξεπεράσει εύκολα τον εκλεκτισμό και γι' αυτό έμεινε βαθιά στο δυϊσμό της υλικής και της πνευματικής ουσίας.

10. M. Vitti, *Storia della letteratura neogreca*, Roma, σελ. 112.

11. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, σελ. 259. Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος, «Η Γαλλική ΄΄Encyclopédie΄΄ ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα΄΄ Φυσικής απάνθισμα΄΄», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 21 (1997), σελ. 95-128.

Συμπέρασμα

Η εκλεκτική μέθοδος του Ρήγα συνέπεσε απολύτως με το ίδιο πνεύμα του Διαφωτισμού της εποχής του – με τη φιλοσοφία της Φύσεως, ως μια σύλληψη της θεολογίας, της θρησκείας του λογικού, της ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας, της πολιτικής, της αισθητικής κ.λπ. Με αυτόν τον τρόπο, ο Ρήγας οριοθέτησε και καθόρισε συνολικά την φιλοσοφική του διδαχή, φτάνοντας πάλι στην αρχή της ευδαιμονιστικής τελειότητας, την οποία και θεωρεί υψηλότατη – ακολουθώντας την, ο άνθρωπος φθάνει και στο κορυφαίο και στο απόλυτο αγαθό, βεβαίως, με μια συνεχή ηθική τελειοποίηση, στην οποία κρύβεται η μεγαλύτερη χαρά του ανθρώπου. Ο Ρήγας αναπτύσσει στην ηθική του τη φιλοσοφία των αρετών, των αρχών και των κατηγορικών προσταγών, συνδέοντας αρκετά καλά και επιτυχημένα στις απόψεις του τις διακριτικές ακρότητες του χριστιανισμού και του αστικού συγχρόνου *Weltanschauung:* θεϊκό και φυσικό, αντικειμενικό και υποκειμενικό, κληρονομιά και εξέλιξη, ορθολογικό και εμπειρικό, ορθολογικό και συναισθηματικό. Επιπλέον, συνδέει την ελευθερία με την προσωπική υπευθυνότητα, την ανθρώπινη θέληση και βούληση με την ορθολογικότητα και την επιδίωξη της κοινής ωφέλειας.

Όπως και ο Kant, έτσι κι ο Ρήγας στο πνεύμα του Διαφωτισμού θαυμάζοντας τις δύο θεϊκές δημιουργίες – την τελειότητα του κόσμου και την ανθρώπινη, ελεύθερη, ηθική βούληση – υποστήριξε την δημοκρατική, ουμανιστική, κοσμοπολίτικη και αισιόδοξη διδαχή, που έγινε αργότερα συνεκτικό τμήμα της σύγχρονης ελληνικής ιδεολογίας και της αστικής τάξεως. Θα θέλαμε να τονίσουμε ότι ο Ρήγας είναι ορθολογιστής, ο οποίος, όμως, δεν παρέδωσε το συνεκτικό του φιλοσοφικο-πολιτιστικό σύστημα στους Έλληνες ολοκληρωμένο μέσα στα όρια ενός βιβλίου, παρά το εντοπίζουμε σε πολλά έργα του και σε μια ατακτοποίητη λογοτεχνικο-διδακτική μορφή. Ζώντας και δραστηριοποιούμενος στην εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, ο Ρήγας δεν την αναφέρει πολύ συχνά, ούτε αναφέρει τους ιδεολόγους της στα έργα του, για να μην προκαλέσει αμφιβολία και κινήσει την υποψία της αυστριακής εξουσίας. Στα έργα του προσπάθησε να ενώσει, από τη μια πλευρά, τις ανάγκες και τις τάσεις της νέας ελληνικής αστικής τάξης (ιδιαίτερα της εμπορικής) - η οποία ήταν ταυτόχρονα επικεφαλής, και της πάρα πολύ φτωχής αγροτιάς και των αρκετά πλούσιων και ισχυρών αστών - με τις συντηρητικές κοινωνικές, πατριαρχικές και θρησκευτικές ιδέες. Αυτές οι τάσεις ήταν σφιχτά ενσωματωμένες στην εθνική μάχη του ελληνικού λαού και της ορθόδοξης θρησκείας για επιβίωση μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην φιλοσοφία του ο Ρήγας παρουσιάστηκε και ως επαναστάτης και ως μεταρρυθμιστής ο οποίος θεώρησε:

α) ότι οι «αιώνιες αλήθειες», οι οποίες παρουσιάζουν την ουσία της ανθρώπινης φύσεως και την κοινή του λογική, είναι ήδη αποκαλυμμένες, και

β) ότι είναι αρκετό να τις υιοθετήσουμε και μετά απλώς να τις μεταφέρουμε στις λαϊκές μάζες.

Και όχι μονάχα αυτό: η πιο επαναστατική φιλοσοφία του Διαφωτισμού, λεπτομερειακώς καλλιεργημένη στην Γαλλία, είναι συνειδητά βασισμένη πάνω στον εκλεκτισμό σαν τη φιλοσοφική μέθοδο η οποία ήταν πολύ προσεκτικά σχηματισμένη από τους Diderot και D'Alembert στο άρθρο τους περί εκλεκτισμού, όπως και στην *Εισαγωγική διατριβή* στην *Εγκυκλοπαιδεία* τους το 1751. Ο κύριος χαρακτήρας του εκλεκτισμού του Ρήγα φαίνεται από το γεγονός ότι υποστήριξε τη γνώμη πως μεταξύ γνώσης και πρακτικού βίου πρέπει να υπάρχει πάντα μια ισότητα. Με άλλα λόγια, η γνώση πρέπει να εφαρμό-

ζεται σε κάθε βήμα στη ζωή του ανθρώπου. Η ζωή, όμως, χωρίς γνώση και εκπαίδευση είναι ένας μεγάλος, άδειος χώρος.

Και στην ηθική η ανεξαρτησία του Ρήγα έγκειται στο εξής: ξεκινάει από την ιδέα πως είναι σημαντικό να συμφιλιώσει την καινούργια φυσική επιστήμη με τις χριστιανικές θεολογικές ερμηνείες περί του κόσμου και του ανθρώπου. Χτίζοντας την ευδαιμονιστική του τελειότητα, ο Ρήγας δίνει την αυτόνομη θεολογική κριτική της υλιστικής αντίληψης της φύσεως σαν αυτόφυτη για να αποδείξει την θέση περί του ασυμβιβάστου του φιλοσοφικού υλισμού με την κοινή λογική. Ο Ρήγας βάσισε ορθολογικά ένα ιδεαλιστικο-μεταφυσικό *Weltanschauung* εν γένει, ιδιαίτερα την αρχή της ευδαιμονιστικής τελειότητας, και έτσι με έναν ευρύ Αριστοτέλειο τρόπο ενσωμάτωσε όλους τους φιλοσοφικούς τομείς. Το βασικό νήμα που γεφυρώνει τις αντιθέσεις είναι η προσπάθειά του να ξεπεράσει τις αρνήσεις της παλιάς κοινωνίας και να ανοίξει καινούργιους ορίζοντες και προοπτικές.

Με το έργο του ο Ρήγας συνδέει το βυζαντινό, το νεοελληνικό αστικό και το δυτικοευρωπαϊκό πολιτιστικο-φιλοσοφικό προσανατολισμό και προπορεύεται από τον Αδαμάντιο Κοραή στην προσπάθειά του να λύσει το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα. Σύμφωνα με τα λόγια του Πολίτη, «*η σημασία του στην εθνική ιστορία είναι απείρως μεγαλύτερη από ό,τι στην ιστορία τη φιλολογική*»[12]. Και θα θέλαμε να προσθέσουμε - όχι μόνο στην εθνική ιστορία, αλλά και στην ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας όπως και της ιστορικής της εξέλιξης ο ρόλος και η σημασία του Ρήγα θα μείνουν για πάντα εντυπωσιακοί και ανεξίτηλοι.

Βιβλιογραφία

1). Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία (1204-1985)*, κβ΄ έκδοση. Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας, 2004.

2). E. H. Botting, «Introduction: The End of Enlightenment?», *American Behavioral Scientist*, Vol. 49, No. 5, (2006), University of Notre Dame, σελ. 643-646.

3). Edgar Hösch, *Geschichte der Balkanländer, von der Frühzeit bis zur Gegenwart,* 5. aktualisierte und erweiterte Auflage. München, Verlag C.H. Beck, 2008.

4). Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, έκτη έκδοση. Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1993.

5). Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, από το 1453 ως το 1961,* τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1983.

6). Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, β΄ έκδοση. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1995.

7). Georg Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, 2. Auflage. München-Wien, 1976.

8). Mario Vitti, *Storia della letteratura neogreca*, Roma, Carocci editore, 2001.

9). Γρηγ. Καραφύλλης, *Ελληνικός Διαφωτισμός–φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, Gutenberg, Αθήνα 2008.

Ιστοσελίδα

http://socserv2.mcmaster.ca/˜econ/ugcn/3113/burke/revfrance.pdf (< 15/07/2014)

12. Λ. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, 1995, σελ. 126.

ΟΛΓΑ ΠΕΤΡΟΥΝΙΝΑ

Η απήχηση των ιδεών του Ρήγα στην ελληνική πολιτική σκέψη την εποχή της Βαυαροκρατίας

Η νίκη της επανάστασης του 1821, που οδήγησε στη δημιουργία του ελεύθερου ελληνικού κράτους, έκανε εντύπωση πως μια βασική ιδέα του Ρήγα έχει υλοποιηθεί. Όμως δεν ήταν ακριβώς έτσι. Το Ελληνικό Βασίλειο δεν ανταποκρινόταν στα ιδεώδη του Ρήγα, δεν ήταν ούτε πολυεθνικό, ούτε δημοκρατικό, ούτε φιλελεύθερο. Η Βαυαροκρατία αμφισβητούσε και τον ελληνικό του χαρακτήρα. Η ελληνική γλώσσα ως επίσημη υποχώρησε στη γερμανική, και η εθνική παράδοση - στην ευρωπαϊκή. Τα όρια του νεαρού κράτους δεν είχαν καμία σχέση με τη *Χάρτα* του Ρήγα.

Οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης φρουρούσαν αυτή την κατάσταση. Η στάση τους απέναντι στο Ελληνικό Βασίλειο τεκμηριώνεται με διπλωματική αλληλογραφία. Μια ενδιαφέρουσα πηγή είναι ένα έργο του Ρώσου διπλωμάτη Ι. Περσιάνη. Ένας υπάλληλος της ρωσικής πρεσβείας στην Ελλάδα Ιωάννης Περσιάνης, Έλληνας την καταγωγή, το 1835 συνέταξε ένα υπηρεσιακό αναλυτικό σημείωμα 200 φύλλων «*Στοχασμοί για την Ελλάδα. Από την άφιξη του Βασιλέα μέχρι το τέλος του 1834*»[1]. Εκεί περιέγραψε την κατάσταση στην Ελλάδα και εξέφρασε τη γνώμη του στο θέμα της πολιτικής εξέλιξης της χώρας. Ο Περσιάνης γράφει για τέσσερις πιο σπουδαίους λόγους των δυστυχιών της Ελλάδας. Ο πρώτος είναι οι διαφορές ανάμεσα στα ήθη, έθιμα και συμφέροντα των κατοίκων της χώρας. Ο δεύτερος λόγος είναι οι πολιτικές φατρίες που δημιουργήθηκαν στα χρόνια της Επανάστασης του 1821. Ο χαρακτήρας της διακυβέρνησης της χώρας αποτελεί τον τρίτο λόγο. Και ο τέταρτος είναι οι μηχανορραφίες των ξένων[2]. Δηλωτικές είναι οι σκέψεις του Ρώσου διπλωμάτη για τον χαρακτήρα της διακυβέρνησης της Ελλάδας: «*Η τρίτη αιτία των δυστυχιών της Ελλάδας προέρχεται από την ίδια τη φύση της κυβέρνησής της που ήταν βαθιά δημοκρατικό (républicain), διότι μέχρι την άφιξη του Βασιλέα η ανώτατη*

1. [E. Persiani], *Considérations sur la Grèce. Depuis l'arrivée du Roi jusqu'à la fin de l'année 1834*, Arhiv Vneshnej Politiki Rossijskoj Imperii (AVPRI) – Αρχείο εξωτερικής πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, f. 152, op. 505, d. 66.

2. Στο ίδιο, l.7v – 8.

αρχή του κράτους ήταν εκλέξιμη και προσωρινή, και διότι ο λαός λίγο-πολύ συμμετείχε σ'αυτήν μέσω των πληρεξουσίων του που για ορισμένο χρονικό διάστημα τον αντιπροσώπευαν στις εθνικές συνελεύσεις. Φυσικά, τέτοιος τρόπος διακυβέρνησης ήταν αληθινό καμίνι πολιτικών φατριών. Εδώ κρύβεται η αιτία ζωτικότητας και ενεργητικότητας των φατριών, επειδή είχαν ίσα δικαιώματα, καθένας θεωρούσε τον εαυτό του ικανό για όλα, όλος ο κόσμος ήθελε να διοικεί και κανένας να υπακούει. Αυτή η σύγχυση οδήγησε σε αταξίες και επιτέλους – σε αναρχία και αποσύνθεση»[3]. Οι σκέψεις του αντιστοιχούσαν στις βασικές αρχές της εξωτερικής πολιτικής της Ρωσίας.

Καθώς βλέπουμε από το έργο του Περσιάνη, η Ρωσία υποστήριζε το απόλυτα μοναρχικό καθεστώς στην Ελλάδα, αντιδρούσε σε όλες τις εκδηλώσεις του λεγόμενου «γιακωβινισμού» και φιλελευθερισμού. Ήταν όμως προστάτρια της Ορθοδόξου Εκκλησίας[4] και συμπαθούσε την ελληνική εθνική παράδοση. Αξιοσημείωτες είναι οι σκέψεις του Περσιάνη σχετικά με τα όρια και τον πληθυσμό του ελληνικού κράτους. Όπως ξέρουμε, ο Ρήγας ονειρευόταν την επέκταση των ορίων του ελληνικού κράτους να συμπεριέχει και άλλες περιοχές και άλλα έθνη. Ο Περσιάνης δε πρότεινε το αντίθετο: να συμμαζευτούν οι περισσότεροι Έλληνες στα όρια της Ελλάδας του 1830. Έπρεπε να μετακομίσουν από την Οθωμανική αυτοκρατορία για να καλλιεργούν ελεύθερα ακόμη εδάφη της Πελοποννήσου και Στερεάς Ελλάδας[5]. Αυτή η ιδέα, που προπορεύεται τη μεταγενέστερη αρχή αλλαγής πληθυσμών, βέβαια δεν βρήκε απόκριση στο ελληνικό κοινό.

Αντίθετα στην πολιτική των δυνάμεων, οι Έλληνες δεν ικανοποιήθηκαν ούτε με το πολιτικό καθεστώς του κράτους τους ούτε με τα όρια του. Η ελληνική πολιτική ελίτ έχει υιοθετήσει συνταγματικές και φιλελεύθερες ιδέες, ο πρωταγωνιστής των οποίων ήταν ο Ρήγας. Το όνομα του Ρήγα δεν μνημονεύεται σε πολιτικές συζητήσεις της εποχής, όμως οι ιδέες του ήταν ζωτικές. Μία από τις πιο σπουδαίες ιδέες που είναι κοινό για το πνεύμα της εποχής και τα ιδεώδη του Ρήγα είναι η αρχή του συνταγματισμού. Ήταν δημοφιλής και εκδηλώθηκε φανερά στα χρόνια της Επανάστασης του 1821 με τον θεσμό των εθνοσυνελεύσεων και δημιουργία συνταγμάτων. Ο συνταγματισμός ένωσε την αντιπολίτευση εναντίον του κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια[6] και στήριξε τη μεταγενέστερη επταμελή κυβέρνηση. Εκείνη την εποχή «*ο γιακοβινισμός δεν νοιαζόταν επί πλέον να καμουφλάρει*»[7]. Φαίνεται όμως, ότι αυτές οι ιδέες εκφράζονταν μόνο από στενούς κύκλους της πολιτικής ελίτ και δεν ήταν ριζωμένες στο λαό. Όπως γράφει ο ίδιος ο Περσιάνης για την περίοδο της πρώτης αντιβασιλείας, «*μόνο οι σπουδαίοι άνθρωποι έκαναν καταχρήσεις των λέξεων ελευθερία και σύνταγμα*», και ο περισσότερος κόσμος «*έγινε φιλελεύθερος μονάχα για τα μάτια*»[8].

Σε λίγα χρόνια όμως οι συνταγματικές και φιλελεύθερες απόψεις είχαν περισσότερους οπαδούς. Εφημερίδες των τριών πολιτικών κομμάτων εξέφραζαν συνταγματικές ιδέες και ζητούσαν Σύνταγμα από το βασιλιά. Μια μοναδική εξαίρεση ήταν η εφημερίδα του Ρωσικού κόμματος «*Αιών*» που στα 1837-1838 υποστήριζε την απόλυτη μοναρχία του Όθωνα. Αλλά και τότε ο «*Αιών*» δεν μάλωνε τους αντιπάλους του για τον συνταγ-

3. Στο ίδιο, l. 21v – 22.

4. Η Ρωσία κατέκρινε τη ριζική μεταρρύθμιση της Εκκλησίας το 1833.

5. Στο ίδιο, l. 152v.

6. Βλ. Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα 1988.

7. Στο ίδιο, l. 25.

8. Στο ίδιο, l. 84 v.

ματισμό καθ΄εαυτό, αλλά για την λαθεμένη ερμηνεία του, επειδή «*ποίος εκ των Ελλήνων δεν θέλει Σύνταγμα;*»[9]. Εξ άλλου οι συγγραφείς του «*Αιώνα*» θεωρούσαν την χώρα τους ανέτοιμη για συνταγματική μοναρχία[10]. Όμως, το καλοκαίρι του 1839 η κατάσταση άλλαξε. Η σαφής στροφή προς τον συνταγματισμό φαίνεται αυτή την εποχή στις δημοσιεύσεις της εφημερίδας του Ρωσικού κόμματος. Ο «*Αιών*» απευθύνεται στο βασιλιά ζητώντας αναδιοργάνωση του διοικητικού συστήματος. Σε λίγο ο συντάκτης του «*Αιώνα*» Ι. Φιλήμων διακήρυξε συνταγματισμό και εθνική ένωση ως βασικές αρχές της εφημερίδας του[11]. Ύστερα ακολούθησαν και άρθρα αντιβαυαρικού χαρακτήρα[12]. Συνταγματισμός και αντιβαυαρισμός υπήρχαν δύο βασικά κίνητρα των επαναστατών της 3ης Σεπτεμβρίου όπως τα παρουσίασε ο Δ. Καλέργης στα γράμματά του προς τους Ρώσους αξιωματούχους[13].

Οι στόχοι της επανάστασης όπως τα έβλεπε το κοινό εκφράστηκαν σε πολιτικά φυλλάδια της εποχής. Οι συντάκτες των φυλλαδίων ζητούσαν Σύνταγμα ως απελευθέρωση από τον δεσποτισμό και τελική απολύτρωση που ξεκίνησε με την Επανάσταση του 1821. Επίσης ζητούσαν εκδίωξη των Βαυαρών και όλων των ξένων γενικά και κατηγορούσαν τους ξένους διπλωμάτες για ανθελληνικές μηχανορραφίες[14]. Επομένως, η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου βλεπόταν ως συνέχεια της Επανάστασης του 1821 και η Εθνική Συνέλευση του 1843-44 ως κληρονόμος των Εθνικών Συνελεύσεων της εποχής του Αγώνα[15]. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος ενός φυλλαδίου, «*Ο Ελευθερωτής ή το Τρόπαιον του 1821 και ο θρίαμβος του 1843*»[16].

Η συνταγματική αντιπολίτευση προετοίμασε και πραγματοποίησε την επανάσταση του 1843 και το απολυταρχικό καθεστώς βρήκε το τέλος του. Τελείωσε και η περίοδος της βαυαροκρατίας: οι γερμανοί διώχτηκαν από το στρατό και την κρατική διοίκηση, η ελληνική γλώσσα καθιερώθηκε ως μόνη επίσημη. Αυτό το μέτρο αντιστοιχούσε στο όνειρο του Ρήγα για την επικράτηση της ελληνικής γλώσσας στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Σχετικά με τη γλώσσα υπήρχε όμως ένα άλλο πρόβλημα. Παρ' όλο που το Ελληνικό Βασίλειο δεν ήταν πολυεθνικό κράτος, υπήρχαν περιοχές όπου οι κάτοικοι δεν ήξεραν τα ελληνικά. Αυτό το γεγονός ανησυχούσε πολύ τους Έλληνες πολιτικούς. Το 1842 η εφημερίδα «*Αιών*» έγραψε πως «*εις την Πατρίδα του Πινδάρου, του Επαμεινώνδα, του Πλουτάρχου και εις πολλούς τόπους της κλασικής γης της Ελλάδος*» καθομιλουμένη ήταν η αλβανική. Ο συγγραφέας του άρθρου επέμεινε στην ίδρυση των αλληλοδιδακτικών σχολείων σ' εκείνη την περιοχή[17].

Η πλειοψηφία των κατοίκων της Ελλάδας ήταν επίσης δυσαρεστημένη με τα στενά

9. *Αιών*, φ. 12, 02.11.1838.

10. *Αθηνά*, φ. 529, 06.05.1838.

11. *Αιών*, φ. 69, 04.06.1839, φ. 75, 25.06.1839.

12. *Αιών*, φ. 100, 20.09.1839.

13. Calergy à Nesselrode 8/20.10.1843; Calergy à Titoff 14/26.10.1843. AVPRI, f. 161/1, op. 181/2, d. 66, l. 13-19.

14. Α.Ρ. Ραγκαβής, *Η Τρίτη Σεπτεμβρίου*, [Αθήνα 1843], Ι. Κείος, *Ο αγωνιστής Έλλην κατά την 3 Σεπτεμβρίου*, χ.τ., χ.χ.

15. Α. Σούτσος, Η *μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου εις φυλλάδια πέντε*, Αθήνα 1844, σελ. 15, 67-73.

16. Δ.Ι. Ποιμενίδης, *Ο Ελευθερωτής ή το Τρόπαιον του 1821 και ο θρίαμβος του 1843*, Αθήνα 1843.

17. *Αιών*, φ. 394, 04.11.1842.

όρια του κράτους τους. Αυτή η δυσαρέσκεια οδήγησε σε δημιουργία καινούργιων μυστικών εταιρειών που, με παράδειγμα τη «Φιλική εταιρεία», σκόπευαν να πολεμήσουν τους Τούρκους για την απελευθέρωση των αλύτρωτων πατρίδων, όπως η Θεσσαλία, η Ήπειρος, η Μακεδονία. Το 1837 και αργότερα ο Ρώσος πρεσβευτής στην Αθήνα Γαβριήλ Κατακάζης πληροφορούσε την κυβέρνησή του για την ύπαρξη τέτοιου είδους εταιρείας στην Ελλάδα και Οθωμανική αυτοκρατορία. Το πρόγραμμά της σκόπευε στην εδαφική επέκταση της Ελλάδας, εκδίωξη των Βαυαρών και ίσως του ίδιου του βασιλιά[18]. Όπως βλέπουμε, η διάθεση των πνευμάτων στην Ελλάδα πήγε πολύ κοντά στην πολιτική ιδεολογία του Ρήγα. Η εθνικοαπελευθερωτική διάθεση έγινε πιο έντονη μετά την έναρξη της Ανατολικής κρίσης 1839-1841. Ξαναζωντάνεψαν οι επαναστατικές κινήσεις στη Θεσσαλία και Μακεδονία, ξέσπασε η επανάσταση στην Κρήτη. Σ' αυτά τα γεγονότα συμμετείχαν και οι Έλληνες στρατιωτικοί, αγωνιστές της Επανάστασης του 1821, όπως ο Τσάμης Καρατάσος, ο Μακρυγιάννης κ.ά. Οι μυστικές εταιρείες έγιναν πολύ δημοφιλείς· ακόμα και τόσο απομακρισμένος από στρατιωτικά θέματα άνθρωπος, όπως ο τότε καθηγητής αρχαιολογίας Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ήθελε να γραφτεί σε μυστική εταιρεία για να πολεμήσει τους Τούρκους στη Θεσσαλία[19]. Κατά τη διάρκεια της Ανατολικής κρίσης αποκαλύφτηκε και η λεγόμενη «*Συνωμοσία των Φιλορθοδόξων*»[20], που μεταξύ άλλων σκόπευε την εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους.

Τα επίκαιρα θέματα της εθνικής απελευθέρωσης συζητούνταν στις εφημερίδες της εποχής, μέσω των οποίων η ελληνική πολιτική ελίτ εξέφραζε τη γνώμη της. Π.χ. ο «*Αιών*» παρακινούσε τους αναγνώστες του να βοηθήσουν τους Κρητικούς επαναστάτες και ανησυχούσε για την τύχη της Κωνσταντινούπολης σε περίπτωση ενός ρώσο-τουρκικού πολέμου[21]. Μια άλλη εφημερίδα, η «*Αθηνά*», υποστήριζε προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα θεωρώντας ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία έπρεπε να διαλυθεί εν πάση περιπτώσει[22]. Όπως κάποτε ο Ρήγας, οι εφημερίδες της εποχής διατύπωσαν ένα όραμα της Μεγάλης Ελλάδας: «*Η νέα Ελλάς έχει όριον και συμφέρει να έχη όχι μόνον δι'αυτήν, αλλά πολύ πλέον διά την ησυχίαν και τύχην του κόσμου, τον Ταύρον, τον Εύξεινον Πόντον, τον Δούναβην, τας υπέρ την Ήπειρον σειράς των μεγάλων ορέων προς την Αυστριακήν επικράτειαν (...), τα προς μεσημβρίαν της Κύπρου και Ρόδου και Κρήτης και Επτανήσου πελάγη. Τοιαύτη η Ελλάς, στίλβουσα διά της αρχαίας και της νεοτέρας ευκλείας, έχουσα την εδραίαν αξίωσιν της αρχαίας του τόπου κτήσεως και την ικανότητα της υπερασπίσεως αυτού κατά πάσης πολεμίας δυνάμεως, εισδεχομένη αφόβως τους πάντας πανταχόθεν, και βοηθούσα πανταχού κατά το δυνατόν την δικαιοσύνην και την φιλοσοφίαν, δύναται πάλιν να συνδέση και να ειρινεύση τον κόσμον, φωτίζουσα και αγαθοποιούσα και εαυτήν και τα πέριξ. Τοιαύτην και τοσαύτην Ελλάδα χρειάζεται ο κόσμος, η Ευρώπη, ο Έλλην και αυτός ο Τούρκος...*»[23]. Αλλά η πραγματικότητα δεν ήταν τόσο ευνοϊκή για την Ελλάδα. Η Ανατολική κρίση 1839-1841 δεν έδωσε στο Ελληνικό Βασίλειο ευκαιρίες για εδαφική επέκταση. Μοναδική ευκαιρία για οικονομική ανάπτυξη ήταν η ελλη-

18. Catacazy à Nesselrode № 178, 05.05.1837. AVPRI, f. 133, op. 469, d. 8/1837, l. 257v - 258v; Catacazy à Nesselrode № 278, 11.06.1839. AVPRI, f. 133, op. 469, d. 11/1839, l. 265-268.

19. Α.Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τόμ. 2, Αθήνα 1895, σελ. 89, 92-94.

20. Βλ. O. Petrunina, «Η «Συνωμοσία των Φιλορθοδόξων (1839-1840) και η ρωσική διπλωματία», *Ρωσία και Μεσόγειος*. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου, τόμ. Β΄, Αθήνα 2011, σελ. 299-305.

21. Βλ. π.χ. *Αιών*, φ. 277, 20.07.1841, φ. 278, 23.07.1841 κ.α.

22. *Αθηνά*, φφ. 629, 01.07.1839, 630, 05.07.1839, 631, 08.07.1839.

23. *Αιών*, φ. 383, 27.09.1842.

νο-τουρκική εμπορική συνθήκη που υπογράφτηκε στην Κωνσταντινούπολη το Μάρτιο 1840. Όμως χάθηκε και αυτή: οι πολιτικοί της Αθήνας τη θεώρησαν πιο πλεονεκτική για τους Τούρκους και ο Βασιλιάς δεν την επικύρωσε[24].

Το συμπέρασμά μας είναι, ότι την εποχή της βαυαροκρατίας στην Ελλάδα υπήρχε μια αντίθεση, ένα χάσμα ανάμεσα στα ιδεώδη και τις απαιτήσεις της ελληνικής κοινωνίας, που ήταν πολύ κοντά στην πολιτική ιδεολογία του Ρήγα, και την πραγματική πολιτική και κοινωνική κατάσταση της χώρας. Αυτή η αντίθεση έγινε βάση για τη μεταγενέστερη εξέλιξη της Μεγάλης Ιδέας.

24. J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1985, σελ. 498-500.

ΚΥΡΙΛ ΤΟΠΑΛΟΒ

Η ποίηση του Ρήγα και του Ρακόβσκι μεταξύ του ζυγού και της ελευθερίας

Βασικός στόχος της ποίησης του Ρήγα και του Βούλγαρου οπαδού του Ρακόβσκι είναι η δημιουργία αιτιολογίας για εναλλαγή του ζυγού με ελευθερία, και αυτό προκαθορίζει την διάρθρωση του ηγετικού ρητορικού ποιητικού λόγου-μηνύματος στις τρεις ευδιάκριτες διαστάσεις *του μαρτυρούντος, του «εκπαιδευτικού»* και *του μασσαλιωτικοκλητήριου λόγου.*

Στην πρώτη ματιά φαίνεται παράδοξη (διότι κατά λάθος θεωρείται πάντοτε και φυσικά υπονοούμενη), η ανάγκη για την αιτιολόγηση του δρασκελισμού, από το δουλικό στον ελεύθερο χώρο, αλλά είναι τέτοια μόνο από τη δική μας οπτική γωνία, την ιστορική. Το πόσο δύσκολα όμως δημιουργείται παρόμοια αιτιολογία, ξέρουν μόνο αυτοί που καταπιάνονται με κάτι τέτοιο. Θυμούμαστε πως αυτή η επικίνδυνη και άχαρη φιλοτιμία, στενάζει από το πικρό συμπέρασμα του Ρακόβσκι, πως εύκολα ελευθερώνεται μόνο λαός από εργένηδες. Όπως συχνά συμβαίνει, μερικές από τις μεγαλύτερες ενοράσεις τους, ιδιαίτερα εθνοψυχολογικού χαρακτήρα, οι γεννημένοι ηγέτες καμιά φορά τις έχουν χωρίς οι ίδιοι να τους δίνουν κάποια ιδιαίτερη σημασία, και γι΄ αυτό όχι πάντοτε τις παρατηρούμε στην ώρα και στον τόπο. Αναμφίβολα και αυτός, όπως και ο Ρήγας μισό αιώνα πριν από αυτόν, έχει νιώσει πολύ έντονα την ολέθρια δύναμη της αδράνειας, που περιέχεται στην ύπαρξη ενός λαού, μέσα σε μερικά από τα στοιχεία, της άνεσης της δουλικής ζωής του ειρηνικού υπηκόου: να μην επιδεικνύει επικίνδυνη (ακόμα και καμιά) πρωτοβουλία, να ξεγελάει τις αρχές και να επιζεί από τους εξουσιαστές (και τους μακρινούς και αόρατους σουλτάνους, και τους ντόπιους και ορατούς αγάδες, κοτζαμπάσηδες και δεσποτάδες), να κάνει όχι πολλά λεφτά, αλλά πολλά παιδιά, να μην ευθύνεται για τίποτα εκτός για το κεκτημένο και υπερασπισμένο σπίτι-φρούριο (όσο και αβέβαιο να αποδείχνεται αυτό στο απρόσβλητο του δουλικού χώρου)[1] και να αντισταθμίζει σε προσωπικο-ψυχολογικό πλάνο τη στέρηση οποιασδήποτε δυνατότητας για συμμετοχή στην κοινωνική

1. Βλ. το ενδιαφέρον άρθρο του Βάλερι Στέφανοβ, «Ερμηνευτική του δουλικού χώρου», *Το έργο – ατέλειωτος διάλογος,* Σόφια, 1999, σελ. 19-24.

και την κρατική διοίκηση, σαν διαφεντεύει και διευθύνει σε γενικές γραμμές την καλά ντυμένη και χορτάτη πολυμελή οικογένεια με όχι πιο ήπια απ΄ ότι του σουλτάνου δεξιά. Τη σύνθετη ισοτιμία αυτής της αλήθειας, εκφρασμένη σε πολύ πικρές διαπιστώσεις σ΄ όλο το έργο (όχι μόνο το ποιητικό) του Ρακόβσκι, μπορούμε να τη βρούμε όχι σε λίγα σημεία στο περίφημο του μεγάλο ποίημα *«Οδοιπόρος στα δάση»,* ιδού μόνο τρεις:

Δουλικά πειθήνιο πνεύμα από καιρό φυσάει,
φωτεινό έθνος με φαρμακερή υγρασία
καυστικά, ανελέητα οργισμένο σβήνει,
διώχνει μακριά την ακριβή ελευθερία.
...
Τον τρομάζει κάθε φοβερή ταραχή!
Ρωτάει μόνο για ειρήνη και σιγή!
Το βαρύ ζυγό του φέρνει ασυναίσθητα,
το μέλλον του μένει σε κρυμμένο λάκκο!
...
Περισσότερο από Αφρικάνο σκλάβο
θλίβεται ακίνητα, δε νιώθει το κακό!

Ιδού γιατί και οι δύο εθνοοικοδόμοι αρχίζουν το ξέφραγμα του προστατευτικού δικτύου της δουλικής άνεσης όχι από αλλού, αλλά ακριβώς από το συγκριτικά πιο υπερασπισμένο μέρος - το σπίτι του βαλκανικού ανθρώπου, στην πιο οδυνηρή του ανάκλαση, που αντανακλά την επιβουλή κατά της σχετικής κυριαρχίας του, ανεξάρτητα από το αν έγινε κατά της περιουσίας, του οικοδεσπότη, του παιδιού του (στην κλασική περίπτωση με το παιδομάζωμα) ή κατά της *«τιμής»* του με αρπαγή ή βιασμό γυναίκας ή κοπέλας από την οικογένεια. Στην αρχή ακόμα του *«Θούριου»,* μετά τους πρώτους στίχους *«Ως πότε...»* (δεν είναι τυχαία και η πρώτη λέξη του έργου, επανειλημμένα συναντάμε αυτό και σε σχεδόν όλα τα ποιητικά κείμενα του Ρακόβσκι) *ο μαρτυρών λόγος* του Ρήγα κηρύσσει και την μέγιστα οικειοποιημένη (θα πει - μέγιστα αξιοποιημένη) αξία της απώλειας: *«Να χάνουμε αδέλφια, πατρίδα και γονείς / τους φίλους, τα παιδιά μας κι όλους τους συγγενείς...»,* αφού άμεσα πριν, ακόμα στους πρώτους τέσσερις στίχους, με θαυμάσια, ακριβώς μετρημένη χειρονομία πεπειραμένου και σοφού βάρδου, ο ηγέτης-ποιητής θίγει μια από τις πιο ευαίσθητες χορδές της σπιτικο-πατριαρχικής ψυχής του βαλκάνιου ανθρώπου, για να φωνάξει τον πόνο από την πιο απαράδεχτη για αυτόν, επιβεβλημένη από την *«πικρή σκλαβιά»* ζωτική ασυμμετρία: αντί στο στενό οικογενειακό κύκλο και ανάμεσα στην όχι μεγάλη, αλλά αρμονικά λειτουργούσα τοπική κοινωνική ομάδα, τα παλικάρια (λέξη η οποία και στο ελληνικό, και στο βουλγαρικό διανοητικό πεδίο φέρνει το ίδιο αντρειοηρωικό σημαίνοντα φωτοστέφανο) *«σπηλιές να κατοικούν», «μονάχοι σαν λιοντάρια στις ράχες στα βουνά».* Καθόλου τυχαία αμέσως, ακριβώς μετά από αυτούς τους πρώτους έξι στίχους (υπογραμμένο και πολυγραφικά μέσω χωρισμού με μια άδεια σειρά από τον προηγούμενο και τον επόμενο στίχο, με θαυμαστικό – το πρώτο στο κείμενο, μετά από τρία ερωτηματικά, για να υπογραμμιστεί η σημασία της απάντησης στα τεθέντα ως εδώ ερωτήματα) ο Ρήγας προσφέρει και το δυνατότερό του ποιητικό ιδεολόγημα, που έμεινε σαν υψηλότατο ηθικο-αξιολογικό μέτρο στην πνευματική ζωή των Ελλήνων:

Καλλιό' ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή,
παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά και φυλακή, (*Θούριος*, στίχ. 7-8).

Οι συμπατριώτες του πάνω από διακόσια χρόνια πια ξέρουν και επαναλαμβάνουν σε κατάλληλες περιπτώσεις προπαντός αυτούς τους αρχικούς επτά-οκτώ στίχους (ή τουλάχιστο τους μόλις μνημονευμένους δύο) του φημισμένου τραγουδιού του. Έτσι όπως και ο πολιτισμικο-ιστορικά μορφωμένος Βούλγαρος πολύ συχνά θυμάται μία στροφή του περίφημου ποιήματος *«Χατζή Δημήταρ»* του Χρίστου Μπότεβ, ταυτόσημη στην στροφή του Ρήγα βουλγαρική ιερή φόρμουλα *«Αυτός που πέφτει σε μάχη για την ελευθερία, / αυτός δεν πεθαίνει».* Προφανώς η λειτουργία της επαναστατικής ποίησης υποχρεώνει να ειπωθεί το σπουδαιότερο στην αρχή, αυτό επιβάλλεται από τον έκτακτο χαρακτήρα των περιστάσεων τόσο της δημιουργίας της, όσο και της αποδοχής και γενικά του προορισμού της – διαδίδεται πολύ συχνά προφορικά και αν το ποιητικο-ιδεολογικό *«ζουμί»* δεν προβληθεί εμπρός, ίσως ρισκάρει – μεταφορικά - να σκορπιστεί κάπου στον ανώμαλο δρόμο του ιπτάμενου επαναστατικού ιππικού. Η περίφημη σύντομη σαν κίνηση σπαθιού *«Μασσαλιώτιδα»* όχι τυχαία είναι αξεπέραστο πρότυπο επαναστατικού τραγουδιού – από αυτό απλώς δεν έχει τι και πώς να ξεφύγει και αρχίζει με το πιο σπουδαίο που έχει να πει.

Στην περίπτωση με το *«Θούριο»* όμως σε όλα τα προαναφερθέντα προστίθεται και η σπουδαιότερη περίσταση, ότι ακριβώς η επιβολή πάνω από το σπίτι του βαλκάνιου ανθρώπου αποδεικνύεται η πιο ισχυρή αιτιολογική, αξιολογική, ψυχολογική ώθηση στο ρητορικο-εθνεγερτικό σκοπό της επαναστατικής έκκλησης και γι' αυτό, αυτό και όχι άλλο επιχείρημα, είναι και η σιγουρότερη ιδεολογική πρόκληση για τη διατύπωση της πιο πολύτιμης φράσης στο ελληνικό πνευματικό χώρο κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, που μετατράπηκε στο πιο εμβληματικό εθνο- και κρατικο-γεννητικό ιδεολόγημα της ελληνικής κοινωνίας από την αναγέννησή της ως σήμερα. Προφανώς ακόμα στα πιο πρώιμα αναγεννησιακά κείμενα, η επιβουλή του σπιτιού αποκτάει την ιερή σημασία βεβήλωσης βωμού, ναού ή πίστης, αλλιώς δε θα ήταν στην κατάσταση να εισάγει το βολταϊκό τόξο σε τόσο χτυπητή ιδεολογηματική εξώθηση.

Αντίθετα από το Ρήγα, που οι εκφραστικές ιπποπέδες των τριών *«πατριωτικών ύμνων»* του, τον εξαναγκάζουν να μαρκάρει την επιβουλή πάνω στο σπίτι, στις διακοπές του ρητορικού γκαλόπ, ο Ρακόβσκι έχει τη δυνατότητα να διαρθρώσει το θέμα σε βολικό αφηγηματικό ποιητικό παράδειγμα σε μια από τις πολλές γλώσσες του μαρτυρούντος λόγου τόσο σ΄ όλη την ποίησή του, όσο και προπάντων στον *«Οδοιπόρο στα δάση»*, όπου αυτός όχι τυχαία, ακόμα στο πρώτο από τα αφηγήματα θέτει το μοτίβο για την επιβουλή πάνω στο σπίτι σαν απόλυτα δεσπόζον στην αιτιολογική στρατηγική του κειμένου. Ο Ρακόβσκι βάζει μπροστά το κατηγορητήριό του γεμάτο με συγκλονιστικά για την σκληρή ανθρώπινη ψυχή αφηγήματα για συγκεκριμένα μαρτύρια, που ο σκοπός τους είναι να κάνουν αυτό τον κατηγορικό λόγο όλο και πιο αποκαλυπτικό, ρητό και δυνατό. Να τον αναγκάσουν να υπολογίζει στις ανεξάντλητες δυνατότητες για πολύπλευρη και έντονα συγκινητική επίδραση όχι τόσο του καυτηριάζοντος ρητορικά, όσο του καλλιτεχνικο-επινοημένου μαρτυρικού λόγου.

Η φανερά δηλωμένη στα κείμενα και του Ρήγα, και του Ρακόβσκι επιθυμία για τη σύλληψη της επιβουλής πάνω στο σπίτι και σαν υπόσταση της εξασκημένης κάποτε (και που συνεχίζει να πραγματοποιείται) βίας πάνω στο κοινό Σπίτι (το Κράτος, η Πατρίδα), αντιμετωπίζει την κεκτημένη αντίσταση της περίστασης, ότι δηλαδή, το επικοινωνιακό πεδίο του βαλκανικού παραληπτικού μοντέλου δεν είναι ακόμα πλούσιο σε ανάλογες στο υπερκαθήκον (δημιουργία αιτιολογίας) παραληπτικές (δεκτικές) προσδοκίες.

Είναι φανερό ότι στο πρόσωπο των καλύτερών τους εκπροσώπων, η βουλγαρική και η ελληνική αναγεννησιακή επαναστατική ποίηση δεν κατορθώνουν να δημιουργήσουν *«καθαρά»* μασσαλιώτικα έργα, αντίστοιχα στο υποδειγματικό παράδειγμα της κυματοειδούς μικρογραφίας του πρωτοτύπου. Οι πολυμερείς σκοποί των επαναστατικών ποιητικών μασσαλιώτικων μηνυμάτων των εθνεγερτών-εθνοοικοδόμων Ρήγα και Ρακόβσκι τους καθορίζουν θέση στη ομάδα, η οποία είναι πιο αντιπροσωπευτική για το βαλκανικό πολιτισμικο-ιστορικό μοντέλο. Αναμφίβολα η επιστράτευση ιστορικών ιδεολογημάτων και πολιτισμικογημάτων στο καλλιτεχνικό οπλοστάσιο της πρώτης και πιο σπουδαίας ποιητικο-πολιτικής μάχης, την οποία οι εθνοοικοδόμοι επιβάλλεται να κάνουν με το αιτιολογικό καθήκον (εν τούτοις όχι τόσο με τους ξένους παρά με τους δικούς τους) περιπλέκει και χαρακτηρίζει το βαλκανικό αναγεννησιακό *«μασσαλιώτικο»* μοντέλο.

Οι δραματικές πολιτικές και βιοτικές περιστάσεις και η περιορισμένη περίμετρος των δυνατοτήτων, που έχει ο Ρήγας, για συναναστροφή με τους δικούς του αναγνώστες/ακροατές, καθώς και τα χαρακτηριστικά αιτιολογικο-εθνεγερτικά καθήκοντα, που θέτει μπροστά του με το *«Θούριο»,* τον *«Πατριωτικό ύμνο»* και το *«Τι καρτερείτε, φίλοι κι αδελφοί»*, προορίζουν τον αναπόφευκτο μονολογικό, μονόπλευρο, ηρωικο-χειρονομικό τρόπο της ροής των κειμένων του και μη εναλλακτική των έκκληση. Και στους τρεις ύμνους - στις αιτιολογικές ενέργειες του λόγου παραχωρήθηκαν ακόμα τους πρώτους στίχους: *«ο Θούριος»,* υπολογίζει, όπως είδαμε, στην προσβολή του σπιτιού, το *«Τι καρτερείτε, φίλοι κι αδελφοί»* - στην οργισμένη επίπληξη και ο *«Ύμνος Πατριωτικός»* - στο υπόδειγμα της εξεγερμένης Ιταλίας, προς επιβεβαίωση των αναφερόμενων ακόμα στον πρώτο στίχο – *«Όλα τα έθνη πολεμούν...»* (Πενήντα χρόνια αργότερα ο Βοεβόδας από τον *«Οδοιπόρο στα δάση»* του Ρακόβσκι θα το διατυπώσει σχεδόν με τον ίδιο τρόπο: *«Καλύτερος καιρός δεν μπορεί να υπάρχει! / Όλος ο κόσμος είναι σε κοινή διαταραχή...»*). Θα υπενθυμίσω ότι σχεδόν δεν υπάρχει εμβληματική προσωπικότητα, ιδιαίτερα από τη νεότερη ελληνική ιστορία, ή ιδεολόγημα, διαδεδομένο στον ελληνικό πολιτισμικο-ιστορικό διανοητικό χώρο, που να μην κλήθηκαν σαν πρωταγωνιστές στο μαρτυρούντα, το *«μορφωτικό»* ή / και μασσαλιωτικο-κλητήριο λόγο. Ως ορισμένο βαθμό ακριβώς αυτό, εξ ίσου με την έλλειψη χρόνου λόγω της χαρακτηριστικής δυναμικής της ζωής του Ρήγα, εξηγεί και το γιατί αυτός δεν έγραψε περισσότερα επαναστατικά ποιητικά έργα. Σάμπως με το ογκώδη πολιτισμικό, μυθολογικό και ιδεολογικό πλούτο των τριών ύμνων του αυτός στην ουσία πέτυχε μέγιστη χρησιμοκρατική ανάπλαση της ποίησης και γενικά της λογοτεχνίας[2], εξαντλώντας τελείως την ενέργεια της κρατικο-δημιουργικής ιερής του Είναι φανερό ότι μυθοπλαστίας.

Στην απελπισμένη εκστατικότητα της προσπάθειας του ηγετικού λόγου να καταργήσει την κακή μαγεία της δουλικής οικουμένης γεννιούνται πολλά παμβαλκανικά επαναστατικά ιδεολογήματα, όπως:

2. Με παρόμοια αφορμή αυτό χαρακτηρίστηκε ακριβώς από τον Νικολάϊ Τσερνοκόζεβ, «Το όφελος είναι από τις βασικές έννοιες της αναγεννησιακής προσωπικής καταγραφής στην πολιτισμοοικοδομική εθνική άνοδο. Όφελος φέρνουν όλα όσα ανυψώνουν κι αλλάζουν τον άνθρωπο». Βλ. Νικολάϊ Τσερνοκόζεβ, Ο *«Αγώνας»* του Βάζοβ – αγώνας για τον εαυτό του, αγώνας με / για τους άλλους, *Κατασκευή της παράδοσης. Συλλογή ιωβηλαίου προς τιμή της καθηγητή Μιλένα Τσάνεβα.* Σόφια 2000, σελ. 34.

Σταυρός, η πίστις και καρδιά,
δουφέκια, και καλά σπαθιά.

Γκρεμίζουν Τυρρανίαν
τιμούν Ελευθερίαν.

«Ύμνος Πατριωτικός» (στροφή 44)

Κι αμέτρητ' άλλοι τόσοι και Τούρκοι, και Ρωμιοί
ζωήν και πλούτον χάνουν, χωρίς καμιά 'φορμή.

«Θούριος» (στίχ. 19-20)

Τι καρτερείτε, φίλοι κι αδελφοί,
Και δεν κουνιέστε με γλώσσα, καρδιά, σπαθί;
Η ώρα χτύπησε,
Η μέρα της δόξας ήλθε.

«Τι καρτερείτε...».

Οι αιτιολογικές-μασσαλιώτικες ηγετικές στρατηγικές, του λόγου του Ρήγα, γεννούν εξ ίσου με πολλά άλλα και το πλατύ εκτεθειμένο κατά τις επόμενες δεκαετίες μυθολόγημα για την γενική υποστήριξη των γειτονικών υπόδουλων λαών, το οποίο θα συνοδεύσει κάθε ριζοσπαστική πολιτική χειρονομία:

Σ' Ανατολή και Δύση και Νότον και Βοριά
για την Πατρίδα όλοι να 'χωμεν μιά καρδιά.....

-

Βούλγαροι κι Αρβανίτες, Αρμένοι και Ρωμιοί,
αράπηδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή.....

-

Του Σάβα και Δουνάβου αδέλφια χριστιανοί,
με τ' άρματα στο χέρι καθένας ας φανή

«Θούριος» (στίχ. 41-42, 45-46, 69-70).

Είναι φανερό ότι τη σύλληψη, τη γέννηση και την ανατροφή (και πολύ καιρό μετά το θάνατο του Ρήγα) αυτού του παμβαλκανικού μύθου διεκδικούν αποτελεσματικά διάφοροι ιστορικοί, πολιτισμικοί και γεωπολιτικοί παράγοντες: η κοινή τύχη των υπόδουλων εθνών, η οποία βεβαίως γεννά ανακλάσεις αλληλεγγύης και λογικώς υπονοούμενης ενδεχόμενης αλληλοβοήθειας, οι ιλλυρικές ιδέες (ιδιόμορφη τραβεστία των οποίων είναι και η ίδια η ιδέα του Ρήγα για κοινό απελευθερωτικό αγώνα των βαλκανικών λαών), η κοινή χριστιανική θρησκεία (σχετικά η βυζαντινή πολιτισμική παράδοση γενικά) και ιδιαίτερα η πρακτική υλοποίηση του ποιητικού μύθου στις αιματόφυρτες μάχες της ελληνικής και της σερβικής επανάστασης, στις οποίες παίρνουν πολύ ενεργό μέρος δεκάδες χιλιάδες εθελοντές από τα άλλα βαλκανικά έθνη, κυρίαρχο μέρος των οποίων είναι Βούλγαροι, ανάμεσά τους και μερικοί πολύ γνωστοί πολέμαρχοι όπως οι Χαηντούτ Βέλκο και Ίλιο Βοεβόδας (στη Σερβία), οι φημισμένοι αρχηγοί των ανίκητων ιππικών στρατών Χατζή Μιχάλ από την Κοπρίβστισα (ο οποίος πολέμησε στην Ήπειρο και βρήκε τον ηρωικό θάνατό του στη νήσο της Κρήτης) και ο Χατζή Χρήστος ο Βούλγαρος, που έλαβε για τις υπηρεσίες του εξαιρετικά ψηλή αναγνώριση και αξιοζήλευτη κοινωνική θέση στο νέο-απελευθερωμένο ελληνικό κράτος.

Τα ποιητικά ιδεολογήματα και μυθολογήματα του ηγετικού λόγου του Ρήγα συνεχίζουν να προπλάθουν, πάνω από δύο δεκαετίες μετά το θάνατό του, τον ελληνικό προεπαναστατικό και επαναστατικό χώρο και διαμέσου των ποιημάτων και των θουρίων, ποιητές, άμεσοι απόγονοι ή ταλαντούχοι οπαδοί: ο Ιάκωβος Νερουλός, ο Δημήτριος Γουζέλης, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο Στέφανος Κανέλλος, ο Παναγιώτης Ανδρόνικος, ο Γεώργιος Κλεάνθης, ο Ζώης Πάνου κ.ά. Είναι πραγματικό να σκέφτεται κανείς ότι ο Ρακόβσκι γνώριζε μεγάλο μέρος αυτών των κειμένων, όπως είναι βέβαιο, ότι γνώριζε καλά τη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία, η πνοή της οποίας είναι αισθητή όχι μόνο στις εν πάρεργω αναφερόμενες λίγες περιπτώσεις και όχι μοναδικά στις δικές του παρατηρήσεις στις *«Σημειώσεις»* του ποιήματος του *«Οδοιπόρος στο δάσος»*, που διευκολύνοντας αποπέμπουν σε χωρία από τα έργα ενός από τους πιο γνωστούς τότε ποιητές-ρομαντικούς Αλεξάνδρου Ραγκαβή (ενός από τους πρωταγωνιστές στο δράμα που διαδραματίστηκε σχετικά με τη στέψη του βούλγαρου ποιητή Γριγόρ Παρλίτσεφ στο λογοτεχνικό διαγωνισμό στην Αθήνα το 1860)[3]. Ο λόγος του όμως μπαίνει σε διάλογο εποχής (όχι μεταφορικά αλλά κυριολεκτικά – εποχή με εποχή κατά τη διάρκεια ολόκληρης εποχής) όχι με τους μασσαλιώτικους εξορκισμούς των απογόνων του Ρήγα, ούτε με τα κείμενα του Ραγκαβή, από τα οποία μπορεί να επωφεληθεί και εν μέρει, ούτε με τους ρομαντικούς σκοπούς του Παναγιώτη Σούτσου. Η ηγετική φιλοδοξία και αποστολή εκφέρουν αυτό το λόγο στο μοναδικά ταιριάζον και στο ανταποκρινόμενο στα συστήματά του επίπεδο – αυτό του μεγάλου προγενέστερού του, για να δημιουργήσουν άλλη μια σοβαρή απόδειξη για την ύπαρξη του μοντέλου /των μοντέλων, των οποίων η υπόσταση όλο και πιο ταυτόσημα διαφαίνεται από τα άστατα βαλκανικά διαγράμματα, δηλώνοντας κατηγορηματικά την ύπαρξή της και διαγράφοντας το δύσκολο και μακρύ δρόμο από την σκλαβιά προς την ονειρεμένη λευτεριά.

3. Βλ. Κύριλ Τοπάλοβ, *Ο Γκριγκόρ Παρλίτσεβ. Ζωή και έργο.* Σόφια, 1982.

Οι εκδόσεις των έργων του Ρήγα Βελεστινλή
από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης
Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

Α΄. ΑΠΑΝΤΑ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

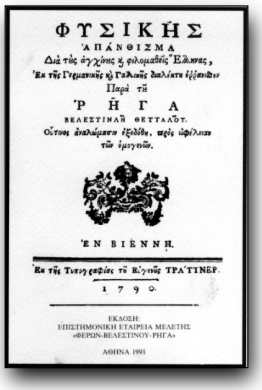
ΦΥΣΙΚΗΣ
ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ
Διὰ τὸς ἀγχίνας ᾗ φιλομαθεῖς Ἑλληνας,
Ἐκ τῆς Γερμανικῆς ᾗ Γαλλικῆς διαλέκτου ἐξήκριβωθὲν
Παρὰ τοῦ
Ρ Η Γ Α
ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ ΘΕΤΤΑΛΟΥ.
Οὕτινος ἀναλώματι ἐξεδόθη, παρὰ ὑφίλικι
τῶν ἡμετέρων.

ΈΝ ΒΙΈΝΝΗ.

Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Ἐὐγενοῦς ΤΡΑΤΤΝΕΡ.
1 7 9 0.

ΕΚΔΟΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
«ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ»

ΑΘΗΝΑ 1991

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ
ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ
ΒΙΕΝΝΗ 1790
Φωτοαναστατική ἔκδοση, μέ εὑρετήριο ὀνομάτων καί πραγμάτων, Ἀθήνα 1991. Τέταρτη ἔκδοση 2006.

Ἐθνοδιαφωτιστικό ἔργο τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ, ὅπου γιά πρώτη φορά παρουσιάζονται τά θέματα τῆς φυσικῆς σέ «ἁπλοῦν ὕφος». Τά κείμενα εἶναι κυρίως ἀπό ἐπιστημονικά βιβλία τῆς συγχρόνου ἐποχῆς καί μάλιστα ἀπό τή Γαλλική Ἐγκυκλοπαιδεία τῶν Diderot καί D' Alembert.

Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή-Εὑρετήριο:
Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 960-86387-2-0
€ 10

ΣΧΟΛΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ
ἤτοι
Βιβλίου ἠθικοῦ, περιέχον τὰ περίεργα
συμβεβηκότα τῶν ὁμιλητῶν γυναικῶν
τῆ Παρισίε, ἀναλεχθὲν κατὰ τὸν
πολίτα Αἰλῶνα.

Ἐκ τῆς
Γαλλικῆς διαλέκτου τὸν πρῶτον μεταφρασθὲν
παρὰ τοῦ
Ρ Η Γ Α
Βελεστινλῆ Θεττελοῦ.

Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας.
Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Γωσέφ τῆ Βαμπέϊφρ.
1 7 9 0.

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ
ΣΧΟΛΕΙΟΝ ΤΩΝ ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ
ΒΙΕΝΝΗ 1790
Ἀθήνα 2006

Φωτοαναστατική ἐπανέκδοση μέ τήν προσθήκη εὑρετηρίου τοῦ βιβλίου Ρήγα, πού ἀποτελεῖ τήν ἀπαρχή τοῦ νέου λογοτεχνικοῦ εἴδους τοῦ διηγήματος στήν Ἑλλάδα.

Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή-Εὑρετήριο:
Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 960-88710-3-4
€ 15

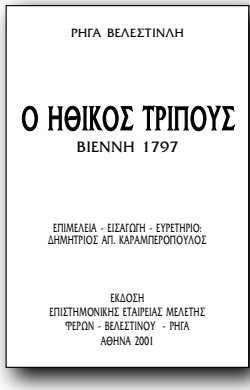
ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

Ο ΗΘΙΚΟΣ ΤΡΙΠΟΥΣ
ΒΙΕΝΝΗ 1797

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ:
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ - ΡΗΓΑ
ΑΘΗΝΑ 2001

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ
Ο ΗΘΙΚΟΣ ΤΡΙΠΟΥΣ
ΒΙΕΝΝΗ 1797
Ἀθήνα 2001
Φωτομηχανική ἐπανέκδοση μέ εἰσαγωγή καί εὑρετήριο ὀνομάτων.

Περιλαμβάνει δύο σέ ἔμμετρη μετάφραση ἔργα τοῦ Ρήγα: α) Τά Ὀλύμπια, θεατρικό ἔργο τοῦ Ἰταλοῦ Metastasio β) τή Βοσκοπούλα τῶν Ἄλπεων, διήγημα τοῦ Γάλλου Marmontel καί γ) τόν Πρῶτο Ναύτη, εἰδύλλιο τοῦ Γερμανοῦ Gessner, μετάφραση τοῦ συνεργάτη του Ἀντωνίου Κορωνιοῦ, σέ πεζή μορφή.

Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή-Εὑρετήριο:
Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 960-86387-6-3
€ 15

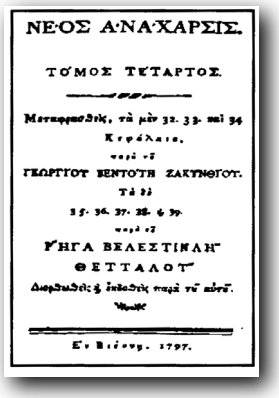

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΝΕΟΣ ΑΝΑΧΑΡΣΙΣ

ΤΟΜΟΣ 4ος
ΒΙΕΝΝΗ 1797
Ἀθήνα 2006

Ἐπανέκδοση φωτομηχανική μέ τήν προσθήκη εὑρετηρίου τοῦ τέταρτου τόμου, τοῦ ὁποίου τά περισσότερα κεφάλαια μεταφράσθηκαν ἀπό τόν Ρήγα, ὁ ὁποῖος ἤθελε νά τονώσει τό ἠθικό τῶν σκλαβωμένων Ἑλλήνων, δείχνοντας τό ἔνδοξο ἱστορικό παρελθόν τους.

Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή-Εὑρετήριο:
Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 960-87458-3-7
€ 20

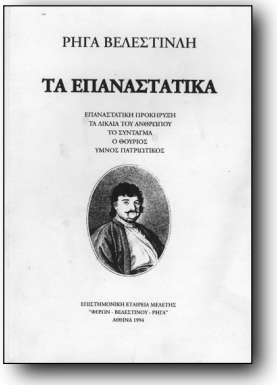

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ

ΒΙΕΝΝΗ 1797
Ἐπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα, ὁ Θούριος, Ὕμνος Πατριωτικός,
Ἀθήνα 1994. Πέμπτη ἔκδοση 2005.

Σέ μιά καλλιτεχνική ἔκδοση προσφέρεται τό πρῶτο Σύνταγμα τῶν Ἑλλήνων καί τῶν ἄλλων Βαλκανικῶν λαῶν καί τά ὑπόλοιπα ἐπαναστατικά ἔργα τοῦ ἐθνεγέρτη μέ εὑρετήριο ὀνομάτων, προσώπων, τόπων καί πραγμάτων.

Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή-Εὑρετήριο: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN:960-85396-1-7
€ 10

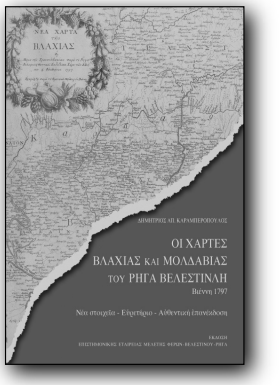

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΝΕΑ ΧΑΡΤΑ ΤΗΣ ΒΛΑΧΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΧΑΡΤΑ ΜΟΛΔΑΒΙΑΣ

ΒΙΕΝΝΗ 1797
Ἀθήνα 2005

Γιά πρώτη φορά ἐπανεκδίδονται στό ἴδιο μέγεθος μέ τό πρωτότυπο καί μέ τήν προσθήκη Εὑρετηρίου ὀνομάτων. Προσκομίζονται νέα στοιχεῖα τά ὁποῖα ἐντάσσουν τούς χάρτες αὐτούς στό ἐπαναστατικό σχέδιο τοῦ Ρήγα.

Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή-Εὑρετήριο:
Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 960-88710-1-8
€ 30

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ
ΜΕΓΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΒΙΕΝΝΗ 1797
Ἀθήνα 2006

Ἡ εἰκόνα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μέ τίς παραστάσεις ἀπό τούς θριάμβους του ἐκδόθηκε ἀπό τόν Ρήγα Βελεστινλῆ τό 1797, μέ σκοπό νά δώσει στούς σκλαβωμένους Ἕλληνες ἕνα πρότυπο ἀνδρείας καί ἀποφασιστικότητος.
Ἔκδοση Συλλεκτική σέ 500 ἀριθμημένα ἀντίτυπα ὑπογεγραμμένα ἀπό τόν Πρόεδρο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας.

Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος

ISBN: 960-88710-0-X
€ 50

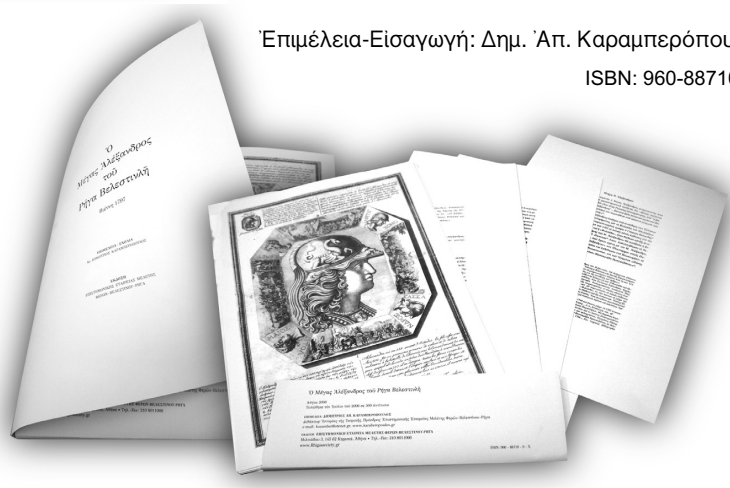

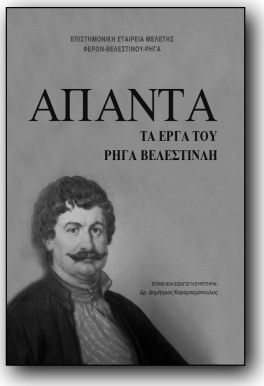

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ
ΑΠΑΝΤΑ ΤΑ ΕΡΓΑ
ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΔΙΣΚΟΣ (CD)

Ἀθήνα 2007

Περιέχονται ὅλα τά ἔργα τοῦ Ρήγα ὁλοκληρωμένα γιά πρώτη φορά μέ τά Εὑρετήριά καί τίς Εἰσαγωγές σέ ἠλεκτρονική μορφή.
Ἐπιμέλεια: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος

Ἐπιστημονική Ἑταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα

ISBN: 978-960-6733-03-1
€ 20

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΧΑΡΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΒΙΕΝΝΗ 1796 - 1797

Ἀθήνα 1998, Β΄ Ἔκδοση 2003

Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή-Εὑρετήριο:
Δημήτριος Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

Ἡ πρωτότυπος ΧΑΡΤΑ ἐκδόθηκε ἀπό τόν Ρήγα Βελεστινλῆ στήν Βιέννη, 1796-1797, σέ δώδεκα φύλλα μέ διάσταση τοῦ κάθε φύλλου 50Χ70 ἐκ. περίπου.

Ἡ ἔκδοση αὐτή τοῦ Ρήγα θεωρήθηκε πραγματικός ἄθλος γιά τήν ἐποχή του καί ἀποτελεῖ μοναδική ἔκδοση σέ τέτοια διάσταση τοῦ Βαλκανικοῦ χώρου.

Γιά πρώτη φορά ἐπανεκδίδεται αὐθεντικά στό φυσικό της μέγεθος ἀπό τά θαυμάσια διατηρημένο πρωτότυπο τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

Ἡ ἐπανέκδοση τῆς ΧΑΡΤΑΣ τοῦ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ ἀπό τήν Ἐπιστημονική Ἑταιρεία Μελέτης Φερῶν - Βελεστίνου - Ρήγα σέ τετράχρωμη ἔκδοση, χαρτί velvet 150 γρ., διατίθεται σέ καλαίσθητη πανόδετη συσκευασία πού περιέχει:

1. Τά δώδεκα φύλλα τῆς ΧΑΡΤΑΣ, σέ τετραχρωμία διαστάσεων τοῦ κάθε φύλλου 50Χ70 ἐκ. περίπου.
2. Ἕνα βιβλίο πανόδετο 21Χ30 ἐκ. μέ 148 σελ. πού περιέχει τίς μελέτες:
   α) Δημ. Καραμπερόπουλος, Ἡ Χάρτα τῆς Ἑλλάδος τοῦ Ρήγα. Τά πρότυπά της καί νέα στοιχεῖα.
   β) Βάσω Πέννα, Τά νομίσματα τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα.
3. Ἕνα βιβλίο - ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ τῶν ὀνομάτων, προσώπων τόπων καί πραγμάτων τῶν δώδεκα φύλλων τῆς ΧΑΡΤΑΣ, πανόδετο 21Χ30 ἐκ. μέ 128 σελ., τό ὁποῖο συντάχθηκε γιά πρώτη φορά.
4. Μία συνοπτική ἀπεικόνιση τῶν δώδεκα φύλλων τῆς ΧΑΡΤΑΣ, σέ σμίκρυνση σέ ἕνα φύλλο στήν ὁποία φαίνεται ἀπτά ὁ χῶρος γιά τόν ὁποῖο ὁ Ρήγας ἑτοίμαζε τήν ἐπανάστασή του καί τή δημιουργία τοῦ πολυεθνικοῦ δημοκρατικοῦ κράτους του.

ISBN: 960-85396-9-2

€ 100

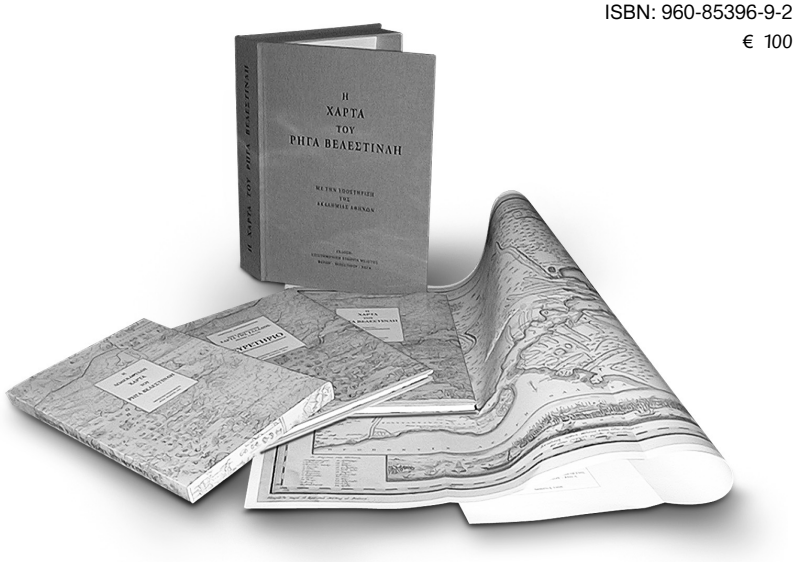

Β΄. ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ

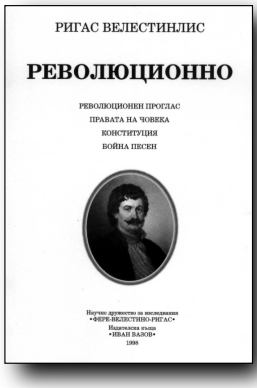

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ
ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ
ΣΤΑ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΑ
ΒΙΕΝΝΗ 1797
Ἐπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα, ὁ Θούριος.
Ἔκδοση στήν ἑλληνική - βουλγαρική γλώσσα.
Σόφια 1998, σέ συνεργασία μέ τόν ἐκδοτικό οἶκο «ΙΒΑΝ ΒΑΖΟΒ».

Μετάφραση: Νάντια Νάντοβα, Ἱστορικός
Βασίλ Στανίλοβ, Συγγραφέας.
Προλογικά κείμενα: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 954604-080-0
€ 12

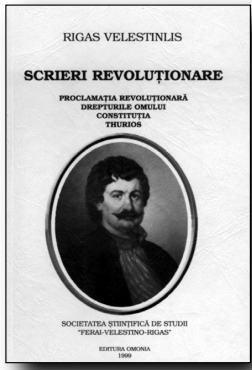

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ
ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ
ΣΤΑ ΡΟΥΜΑΝΙΚΑ
ΒΙΕΝΝΗ 1797
Ἐπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα, ὁ Θούριος.
Ἔκδοση στήν ἑλληνική - ρουμανική γλώσσα. Βουκουρέστι 1999, σέ συνεργασία μέ τόν ἐκδοτικό οἶκο «ΟΜΟΝΟΙΑ».

Μετάφραση: Χριστίνα Μπακάνου, Καθηγήτρια
Ἰόν Μπράντ, Ποιητής.
Προλογικά κείμενα: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.
Ἐπιλογή Ρουμανικῆς Βιβλιογραφίας γιά τόν Ρήγα: Ἔλενα Λαζάρ, Μαρία Ραφαήλα.

ISBN: 973-96318-6-X
€ 12

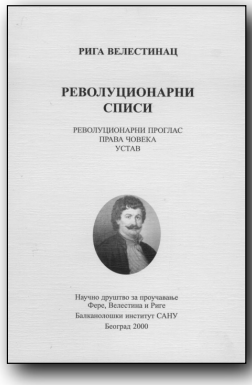

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ
ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ
ΣΤΑ ΣΕΡΒΙΚΑ
ΒΙΕΝΝΗ 1797
Ἐπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα.
Ἔκδοση στήν ἑλληνική - σερβική γλώσσα.
Βελιγράδι 2000, σέ συνεργασία μέ τό Βαλκανιολογικό Ἰνστιτοῦτο τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καί Τεχνῶν.

Μετάφραση καί ἐπιμέλεια: Μίροσλαβ Βούκελιτς.
Προλογικά κείμενα: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 86-7179-031-2
€ 12

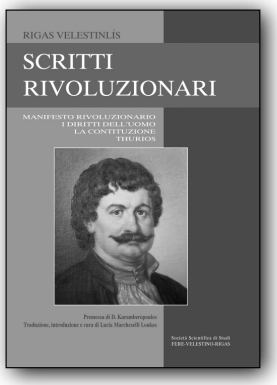

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ

ΣΤΑ ΙΤΑΛΙΚΑ

ΒΙΕΝΝΗ 1797

Ἐπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα, ὁ Θούριος.
Ἔκδοση στήν ἑλληνική - ἰταλική γλώσσα.
Β΄ ἔκδοση - Ἀθήνα 2006.

Μετάφραση καί ἐπιμέλεια: L. Marcheselli Loukas, Καθηγήτρια νεοελληνικῶν Πανεπιστημίου Τεργέστης.
Προλογικά: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 960-88710-5-0

€ 12

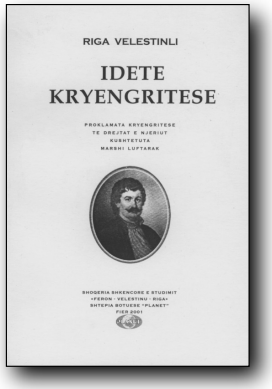

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ

ΣΤΑ ΑΛΒΑΝΙΚΑ

ΒΙΕΝΝΗ 1797

Ἐπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα, ὁ Θούριος.
Ἔκδοση στήν ἑλληνική - ἀλβανική γλώσσα.
Β΄ ἔκδοση - Ἀθήνα 2007.

Μετάφραση: Θωμᾶς Νικούλης.
Ἐπιμέλεια-Προλογικά: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 978-960-88710-7-6

€ 12

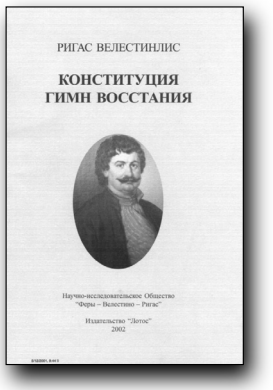

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ

ΣΤΑ ΡΩΣΙΚΑ

ΒΙΕΝΝΗ 1797

Ἐπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα, ὁ Θούριος.
Ἔκδοση στήν ἑλληνική - ρωσική γλώσσα.
Τυφλίδα 2001 σέ συνεργασία μέ τόν ἐκδοτικό οἶκο "Λωτός".

Μετάφραση: Ὄλεγ Τσιμπένκο, Συγγραφέας.
Προλογικά: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

€ 12

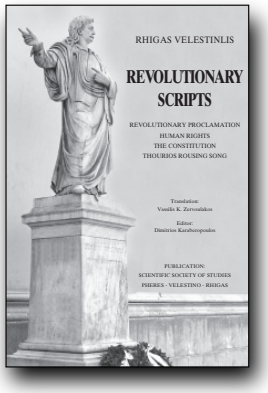

ΣΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ

ΒΙΕΝΝΗ 1797

Ἀθήνα 2002

Ἐπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα, ὁ Θούριος.
Ἔκδοση στήν ἑλληνική - ἀγγλική γλώσσα ἀπό τήν Ἐπιστημονική Ἑταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα

Μετάφραση: Βασίλης Ζερβουλάκος.
Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 960-86387-9-8

€ 12

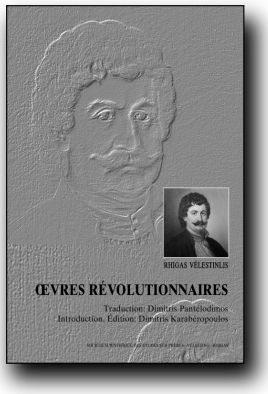

ΣΤΑ ΓΑΛΛΙΚΑ

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ

ΒΙΕΝΝΗ 1797

Ἀθήνα 2002

Ἐπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα, ὁ Θούριος.
Ἔκδοση στήν ἑλληνική - γαλλική γλώσσα ἀπό τήν Ἐπιστημονική Ἑταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα

Μετάφραση: Δημ. Παντελοδῆμος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 960-87458-2-9

€ 12

ΣΤΑ ΙΣΠΑΝΙΚΑ

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ

ΒΙΕΝΝΗ 1797

Ἀθήνα 2005

Ἐπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα, ὁ Θούριος.
Ἔκδοση στήν ἑλληνική - Ἰσπανική γλώσσα ἀπό τήν Ἐπιστημονική Ἑταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα

Μετάφραση: Isabel Garcia Gálvez, Καθηγήτρια νεοελληνικῶν Πανεπιστημίου Τενερίφης Ἱσπανίας.
Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 960-87458-9-6

€ 12

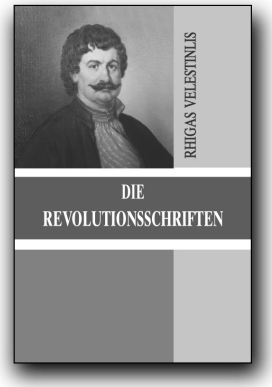

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ

ΣΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ

ΒΙΕΝΝΗ 1797

Ἀθήνα 2007

Ἐπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα, ὁ Θούριος.
Ἔκδοση στήν ἑλληνική - γερμανική γλώσσα ἀπό τήν Ἐπιστημονική Ἑταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα

Μετάφραση: Ἀντώνης Γαβαλᾶς, Καθηγητής Γερμανικῶν, Kurt Bremer.
Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή: Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος.

ISBN: 978-960-6733-02-4

€ 12

Γ΄. ΑΛΛΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΧΑΡΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΣΕ ΕΝΑ ΦΥΛΛΟ

ΒΙΕΝΝΗ 1796 - 1797

Ἀθήνα 1998

«Χάρτα τῆς Ἑλλάδος ἐν ᾗ περιέχονται αἱ νῆσοι αὐτῆς καί μέρος τῶν εἰς τήν Εὐρώπην καί Μικράν Ἀσίαν πολυαρίθμων ἀποικιῶν αὐτῆς».
Ἐπανέκδοση τῶν δώδεκα φύλλων τῆς Χάρτας σέ σμίκρυνση σέ ἕνα φύλλο (70 ἐκ. Χ 72.5 ἐκ.) μέ σκοπό νά εἶναι δυνατόν νά κορνιζαρισθεῖ καί νά ἀναρτηθεῖ σάν γκραβούρα στό γραφεῖο καί στό σπίτι.

€ 3

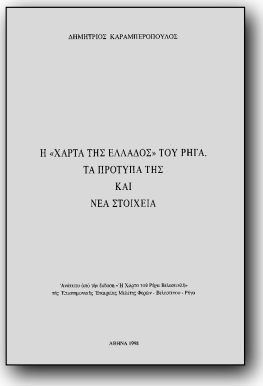

ΔΗΜ. ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Η «ΧΑΡΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ» ΤΟΥ ΡΗΓΑ. ΤΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΤΗΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ἀθήνα 1998

Μέ τή μελέτη αὐτή ἀποδείχθηκαν οἱ πρότυποι χάρτες τούς ὁποίους ὁ Ρήγας χρησιμοποίησε γιά τόν σχεδιασμό τῆς Χάρτας τῆς Ἑλλάδος. Ἐπί πλέον ἑρμηνεύονται πολλοί συμβολισμοί τῆς Χάρτας καί ἀποδεικνύεται ὅτι δέν ἦταν στρατιωτικός χάρτης ἀλλά πολιτικός χάρτης τοῦ κράτους πού ἤθελε ὁ Ρήγας νά δημιουργήσει.

ISBN: 960-85387-0-4

€ 6

© தமிழ் எழுத்துரிமை மையம்,
மையம்தோறும் உரியது.

Punya Balasundaram